

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

Гілея

*Науковий вісник
збірник наукових праць*

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 122 (№ 7)

Київ – 2017

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно**Фахове видання**

з філософських, політичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
 № 747 від 13 липня 2015 р., з історичних наук наказом МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р. (перереєстрація)

Свідчення про державну реєстрацію (перереєстрацію) друкованого засобу
 масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкється за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
 (протокол № 12 від 27 червня 2017 р.); Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 17.06.27 від 27 червня 2017 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія); РИНЦ (Росія).

Шеф-редактор:

Андрущенко В. П.,
 д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України,
 акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Акопян В. Г.,
 д-р філос. наук, ст.н.с. (Україна, Київ)
Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Муляр В. І.,
 д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Відповідальний секретар:

Халамендик В. Б.,
 д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф.,
 член – кор. НАН України, акад. НАПН України
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Вірменія, Єреван)
Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Панчук М. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України
 (Україна, Київ)
Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія:**З історичних наук:**

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)
Дробот І. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Журба М. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)
Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Сушко О. О., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

З філософських наук:

Абасов А. С., д-р філос. наук, професор (Азербайджан, Баку)
Базалук О. О., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)
Бех В. П., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Воронкова В. Г., д-р філос. наук, проф. (Україна, Запоріжжя)
Герасимова Е. М., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Гарбар Г. А., д-р філос. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Жацько В. О., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Жижко Т. А., д-р філос. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Купечал С. В., д-р філос. наук, проф. (Україна, Полтава)
Миколайчук А., д-р хабілітований, проф. (Польща, Познань)
Онїко О. Ф., д-р техн. наук, проф. (Україна, Київ)
Свириденко Д. Б., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Терещицький С. О., д-р філос. наук, доц.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Тецлав С., д-р філос. наук, проф. (Польща, Бидгош)
Яшанов С. М., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

З політичних наук:

Андрушишин Б. І., д-р іст. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Андрюкайтене Р., д-р PhD соціальних наук (менеджмент),
 (Литва, Маріямполь)
Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Балабанов К. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Маріуполь)
Варзар І. М., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Войналович В. А., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Іванов М. С., д-р політ. наук, проф. (Україна, Миколаїв)
Картунов О. В., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Кізіма С. А., д-р політ. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Котигоренко В. О., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Крась І., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)
Лапина С. В., д-р соц. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)
Макаренко Л. Л., д-р пед. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Остапенко М. А., д-р політ. наук, проф.
 (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)
Римаренко С. Ю., д-р політ. наук, проф. (Україна, Київ)
Срогошу Т., д-р хабілітований, проф. (Польща, Ченстохов)

Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип. 122 (7). – 452 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova

VHO Ukrayins'ka Akademiya Nauk

Vydavnytstvo «Hileya»

Hileya

*naukovyy visnyk
zbirnyk naukovykh prats'*

- *Istorychni nauky*
- *Filosofs'ki nauky*
- *Politychni nauky*

Vypusk 122 (№ 7)

Kyyiv – 2017

Zbirnyk zasnovano 2004 roku. Vykhid z druku – shchomislyachno**FAKHOVE VYDANNYA**

z filosofsk'kykh, politychnykh nauk zatverdzheno nakazom Ministerstva osvity i nauky Ukrainy
№ 747 vid 13 lyunya 2015 r.; z *istorychnykh nauk* nakazom MON Ukrainy № 1328 vid 21 hrudnya 2015 r. (*nepepeetsmpauia*)

Svidotstvo pro derzhavnu reyestratsiyu (pereystratsiyu) drukovanoho zasobu
masovoyi informatsiyi: seriya KV № 22632-12532PR vid 24 kvitnya 2017 roku

Drukuyet'sya za rishennyam:

Vchenoyi rady Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova
(protokol № 12 vid 27 chervnya 2017 r.); Prezydiyi VHO Ukrainy's'koyi Akademiyi Nauk (protokol № 17.06.27 vid 27 chervnya 2017 r.)

Zbirnyk vkhodyt' do mizhnarodnykh baz:

Google Scholar; Index Copernicus (Pol'shcha); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Indyya); RYNTs (Rosiya).

Shef – redaktor:

Andrushchenko V. P., d-r fil. nauk,
prof., chlen–kor. NAN Ukrainy, akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Sushko O. O., d-r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Cherneha L. M., d-r ist. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Shapoval Yu. I., d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Holovnyy redaktor:

Vashkevych V. M., d-r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Spivredaktory:

Akopyan V. H., d-r fil. nauk, st.n.s. (Ukrayina, Kyiv)
Kyvylyuk O. P., d-r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)
Mulyar V. I., d-r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Zhytomyr)

Vidpovidal'nyy sekretar:

Khalamendyk V. B., d-r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Redaktsiyna rada:

Andrushchenko V. P., d-r fil. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy,
akad. NAPN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Vashkevych V. M., d-r fil. nauk, prof.
(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zelenkov A. I., d-r fil. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)

Kolesnyk V. F., d-r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Myrzakhanian R., d-r ist. nauk, prof. (Armeniya, Yerevan)

Mykhalchenko M. I., d-r fil. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Panchuk M. I., d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Rafal's'kyi O. O., d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Savyl'yev V. L., d-r ist. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Soldatenko V. F., d-r ist. nauk, prof., chlen–kor. NAN Ukrainy
(Ukrayina, Kyiv)

Stepyko M. T., d-r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Redaktsiyna kolehiya:**Z istorychnykh nauk:**

Voytsekhiv's'ka I. N., d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Drobot I. I., d-r ist. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zhurba M. A., d-r ist. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Laz'ko H. H., d-r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')

Lysak V. F., d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')

Mezha M. M., d-r ist. nauk, prof. (Bilorus', Homel')

Mykhaylyuk V. P., d-r ist. nauk, prof. (Ukrayina, Starobil's'k)

Stoyan T. A., d-r ist. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z filosofsk'kykh nauk:

Abasov A. S., d-r fil. nauk, profesor (Azerbaydzhan, Baku)

Bazaluk O. O., d-r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Bekh V. P., d-r fil. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Voronkova V. H., d-r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Zaporizhzhya)

Harbar H. A., d-r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)

Herasymova E. M., d-r fil. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zhad'ko V. O., d-r fil. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Zhyzhko T. A., d-r fil. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Kutsepai S. V., d-r fil. nauk, prof. (Ukrayina, Poltava)

Mykolaychak A., d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Poznan')

Onipko O. F., d-r tekhn. nauk, profesor (Ukrayina, Kyiv)

Svyrydenko D. B., d-r fil. nauk, dots.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Terepyshchyy S. O., d-r fil. nauk, dots.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Tetslav S., d-r fil. nauk, prof. (Pol'shcha, Bydoshch)

Yashanov S. M., d-r ped. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Z politychnykh nauk:

Andrusyshyn B. I., d-r ist. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Andryukaytene R., d-r PhD sotsial'nykh nauk (menedzhment),

(Lyuva, Marijampol')

Babkina O. V., d-r polit. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Balabanov K. V., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mariupol')

Varzar I. M., d-r polit. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Voynalovych V. A., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Ivanov M. S., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Mykolayiv)

Kartunov O. V., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Kizima S. A., d-r polit. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)

Kotyhorenko V. O., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Kras' I., d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenshtokhov)

Lapyna S. V., d-r sots. nauk, prof. (Bilorus', Minsk)

Makarenko L. L., d-r ped. nauk, prof.

(Ukrayina, Kyiv, NPU im. M. P. Drahomanova)

Ostapenko M. A., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Rymarenko S. Yu., d-r polit. nauk, prof. (Ukrayina, Kyiv)

Sroshshu T., d-r khabilitovanyy, prof. (Pol'shcha, Chenshtokhov)

Hileya: naukovy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K. : «Vydavnytstvo «Hileya», 2017. – Vyp. 122 (7). – 452 s.

Kontsepsiya zbirnyka bazuyet'sya na bahatoplanovomu naukovomu vysvitleni problem informatsiynoyi tsyvilizatsiyi, shcho formuyet'sya. Osnovni rubryky okhopyuyut' haluzi istorychnykh, filosofsk'kykh ta politychnykh nauk. Rozrakhovanyy na fakhivtsiv humanitarnykh ta sotsial'no-politychnykh nauk.

© Redaktsiyna kolehiya, 2017

© Avtory statey, 2017

© Natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni M. P. Drahomanova, 2017

© VHO Ukrainy's'ka akademiya nauk, 2017

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Україні

ВІННИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С. Г.**, доктор політичних наук, професор
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара)
керівник **Вершина В. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: vivi.dp@ukr.net

ДОНЕЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О. В.**, доктор філософських наук, доцент
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Смеляненко С. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО–ФРАНКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано–Франківськ)
керівник **Дичковська Г. О.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Старобільськ)
керівник **Михайлюк В. П.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І. В.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Маріупольський державний університет)
керівник **Булик М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: vorlok@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С. С.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкуренко К. О.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Подільський державний аграрно–технічний університет, м. Кам'янець–Подільський)
керівник **Колосюк І. А.**, кандидат філософських наук, доцент
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: svkutsep@rambler.ru

СУМСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Сумський державний університет)
керівник **Дегтярьов С. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: starsergo@bigmir.net

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А. Б.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

УЖГОРОДСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Ужгородський національний університет)
керівник **Мелеганич Г. І.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: melgi@ukr.net

УМАНСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І. І.**, кандидат історичних наук, доцент
e-mail: igor kryvosheia@gmail.com

ХАРКІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владленова І. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: vladlenova@email.ua

ХМЕЛЬНИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Хмельницький національний університет)
керівник **Гоцуляк В. М.**, кандидат політичних наук, доцент
e-mail: gotsylak@ukr.net

ЧЕРКАСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук С. О.**, доктор політичних наук, доцент
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О. В.**, доктор філософських наук, професор
e-mail: topololga@ukr.net
координатор **Горобець С. М.**, молодший науковий співробітник
e-mail: olen-g@yandex.ru

ПРЕДСТАВНИЦТВО

збірника «Гілея: науковий вісник» в Азербайджані

(Національної Академії Наук Азербайджану, м. Баку)
керівник **Махмудов М. А.**, доктор філософії
e-mail: matlabm@yandex.com
координатор **Рагимлі Р.**, науковий співробітник
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Білорусі

(Академія управління при Президентові Республіки Білорусь, м. Мінськ)
керівник **Алейникова С. М.**, кандидат соціологічних наук, доцент
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Брестський державний університет імені О. С. Пушкіна, м. Брест)
керівник **Шостак Г. В.**, кандидат педагогічних наук
e-mail: shostak1964@brest.by
(Гомельський державний університет імені Франциска Скорини, м. Гомель)
керівник **Мезга М. М.**, доктор історичних наук, професор
e-mail: nmezga@gsu.by

ПРЕДСТАВНИЦТВА

збірника «Гілея: науковий вісник» в Польщі

(Університет імені Адама Міцкевича в Познані)
керівник **Димчик Р.**, доктор, викладач,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Інститут історії Академії імені Яна Дługоша в Ченстохові)
керівник **Моравец Н.**, доктор, викладач
e-mail: mornor@wp.pl

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Ukraini

VINNYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Vinnyts'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Denysyuk S. H.**, doktor politychnykh nauk, profesor
e-mail: sg_denisyyk@mail.ru

DNIPROPETROVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Dnipropetrovs'kyy natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara)
kerivnyk **Vershyna V. A.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: vivi.dp@ukr.net

DONETS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Donets'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Andriyenko O. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ZAPORIZ'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Zaporiz'kyy natsional'nyy tekhnichnyy universytet)
kerivnyk **Yemel'yanenko Ye. O.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

IVANO-FRANKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Prykarpat-s'kyy natsional'nyy universytet imeni Vasylia Stefanyka,
m. Ivano-Frankivs'k)
kerivnyk **Dychkovs'ka H. O.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: go_osmomysl@ukr.net

LUHANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Skhidnoukrayins'kyy natsional'nyy universytet
imeni Volodymyra Dalya, m. Starobil's'k)
kerivnyk **Mykhaylyuk V. P.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: vital_mih@ukr.net

L'VIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy universytet «L'vivs'ka politehnika»)
kerivnyk **Karivets' I. V.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: sacre@ukr.net

MARIUPOL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Bulyk M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vorlok@ukr.net

MYKOLAYIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet
imeni V. O. Sukhomlyns'koho)
kerivnyk **Makarchuk S. S.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: rvgreabis@farlep.mk.ua
koordinatorka **Shkurenko K. O.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: sh_kamila@mail.ru

ODES'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Odes'kyy natsional'nyy universytet imeni I. I. Mechnykova)
kerivnyk **Barvins'ka P. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: barvinskaja@ua.fm

PODIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Podil's'kyy derzhavnyy ahrano-tekhnichnyy universytet,
m. Kam'yanets'-Podil's'kyy)
kerivnyk **Kolosyuk I. A.**, kandydat filosofsk'kykh nauk, dotsent
e-mail: ikolosyuk@ukr.net

POLTAVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Poltavs'kyy fakul'tet Natsional'noyi yurydychnoyi akademiyi Ukrainy
imeni Yaroslava Mudroho)
kerivnyk **Kutsepal S. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: svkutsepal@rambler.ru

SUMS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Sums'kyy derzhavnyy universytet)
kerivnyk **Dehtyar'ov S. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: starsergo@bigmir.net

TERNOPIL'S'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Ternopil's'kyy natsional'nyy pedahohichnyy universytet
imeni Volodymyra Hnatyuka)
kerivnyk **Klish A. B.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: Klish_Andriy@ukr.net

UZHGORODS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Uzhhorods'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Melehanych H. I.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: melgi@ukr.net

UMANS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Umans'kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet
imeni Pavla Tychyny)
kerivnyk **Kryvosheya I. I.**, kandydat istorichnykh nauk, dotsent
e-mail: igorkryvosheia@gmail.com

KHARKIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Natsional'nyy tekhnichnyy universytet «Kharkivs'kyy
politekhnichnyy instytut»)
kerivnyk **Vladlenova I. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: vladlenova@email.ua

KHMELENYTS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Khmel'nyts'kyy natsional'nyy universytet)
kerivnyk **Hotsulyak V. M.**, kandydat politychnykh nauk, dotsent
e-mail: gotsylak@ukr.net

CHERKAS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Cherkas'kyy natsional'nyy universytet
imeni Bohdana Khmel'nyts'koho)
kerivnyk **Vasyl'chuk Ye. O.**, doktor politychnykh nauk, dotsent
e-mail: vasilchuk84@bk.ru

CHERNIHIVS'KE PREDSTAVNYTSTVO

(Chernihivs'kyy derzhavnyy instytut ekonomiky i upravlinnya)
kerivnyk **Topol' O. V.**, doktor filosofsk'kykh nauk, profesor
e-mail: topololga@ukr.net
koordinatorka **Horobets' S. M.**, molodshyy naukovyy spivrobitnyk
e-mail: olen-g@yandex.ru

PREDSTAVNYTSTVO

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Azerbaydzhani

(Natsional'noyi Akademiyi Nauk Azerbaydzhanu, m. Baku)
kerivnyk **Makhmudov M. A.**, doktor filosofiyi
e-mail: matlabm@yandex.com
koordinatorka **Rahymly R.**, naukovyy spivrobitnyk
e-mail: rus_rahimli@yahoo.com

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Bilorusi

(Akademiya upravlinnya pry Prezydentovi Respubliki Bilorus',
m. Mins'k)
kerivnyk **Aleynykova S. M.**, kandydat sotsiolohichnykh nauk, dotsent
e-mail: alejnsvetlana@yandex.ru
(Brest-s'kyy derzhavnyy universytet imeni O. S. Pushkina, m. Brest)
kerivnyk **Shostak H. V.**, kandydat pedahohichnykh nauk
e-mail: shostak1964@brest.by
(Homel's'kyy derzhavnyy universytet
imeni Frantsys'ka Skoryny, m. Homel')
kerivnyk **Mezha M. M.**, doktor istorichnykh nauk, profesor
e-mail: nmezga@gsu.by

PREDSTAVNYTSTVA

zbirnyka «Hileya: naukovyy visnyk» v Pol'shchi

(Universytet imeni Adama Mitskevycha v Poznani)
kerivnyk **Dymchuk R.**, doktor, vykladach,
e-mail: dymczyk@wp.pl
(Instytut istoriyi Akademiyi imeni Yana Dluhosha v Chenstokhovi)
kerivnyk **Moravets N.**, doktor, vykladach
e-mail: mornor@wp.pl

Zaproshuyemo Vas vidvidaty nash sayt: www.gileya.org

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

Dyv. takozh: Sayt Natsional'noyi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho:
www.nbuv.gov.ua/portal

Rozdil: Naukova periodyka Ukrainy: zhurnaly ta zbirnyky naukovykh prats'

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)

Полоз К. Ю.,
аспірантка кафедри суспільних наук, інформаційної
та архівної справи, Центральноукраїнський
національний технічний університет
(Україна, Кропивницький), poloz_katerina@mail.ru

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Аналізуються основні чинники відсталіх капіталістичних перетворень в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX століття. Актуальність дослідження полягає у тому, що на сьогодні українське суспільство переживає стадію переосмислення історичного досвіду дореволюційної Російської імперії в усіх сферах практичного життя. На основі аналізу літератури та архівних матеріалів у статті досліджується проблема дворянства як фактора розвитку промисловості у Наддніпрянській Україні. Показано, що дворянство представлено в країні як найбільш підготовлений прошарок суспільства на початку нових соціально-економічних відносин. З'ясовано найбільш пріоритетні для них галузі промисловості. У статті також розкривається загальна історична ситуація стану промисловості на українських землях у першій половині XIX ст. При написанні статті були використані історичний, порівняльний та системний методи.

Ключові слова: промисловий переворот, промисловість, поміщицьке господарство, підприємство, цукрова промисловість.

Питання щодо соціальних, економічних, технологічних трансформацій на початку XIX століття, а зокрема передумов промислового перевороту у вітчизняному господарстві, висвітлювалось у таких дослідженнях: з історії України, з історії народного господарства; у монографіях з економічної історії Росії та України. До них належать праці Бровера, О. О. Нестеренка, Л. В. Хлібова, І. О. Гуржія, Л. Г. Мельника, Г. Д. Казьмирчука, В. М. Орлика, Т. І. Дерев'янкіна, О. М. Доніка та інші.

Кінець XIII і перша половина XIX ст. визначились глибокими соціально-економічними перетвореннями, які змінили вигляд Західної Європи і безпосередньо вплинули на розвиток Російської імперії. Важливим явищем епохи стала так звана «двійна революція» – промисловий переворот, який почався в Англії і охопив більшу частину Європи, і крах феодально-абсолютистських порядків під впливом ідей Великої Французької революції. Глобальні економічні, соціальні і політичні зміни не могли не торкнутись Російської імперії, у тому числі і Наддніпрянщини, однак проявились вони тут вельми своєрідно [1, с. 305].

Передумови промислового перевороту склалися в Імперії з середини XVIII ст. Їх поява була обумовлена:

- по-перше, науково-технічним прогресом: створення нових механізмів, які полегшували процес виробництва, дозволяли поглибити розподіл праці і звільнити руки багатьох працівників, робота яких, замінювалася машинами;

- по-друге, зародження капіталістичного устрою в господарстві: накопиченням капіталів, на основі яких окремі підприємці будували нові заводи з поступовим

формуванням постійного ринку вільнонайманої робочої сили [2, с. 168].

Однак в імперії до початку XIX століття не було у наявності необхідних передумов, серед яких важливішою є соціально-політична і економічна лібералізація [3]. Крім того, протягом першої половини XIX ст. продовжувала існувати феодально-кріпосницька система, масове закріпачення населення, що призвело до нестачі підприємців із вільним капіталом у тодішньому суспільстві, тобто середнього прошарку та вільнонайманої робочої сили. Саме це спричинило технологічну відсталість Російської імперії у порівнянні з країнами Європи. Промисловість періоду розкладу феодально-кріпосницької системи була представлена розгалуженою мережею кустарних закладів (дрібні селянські промисли та ремесла в містах), вотчинними і капіталістичними мануфактурами, першими фабрично-заводськими підприємствами [4]. Більш активно у промисловому підприємництві брала участь верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали й урядову підтримку [5, с. 104]. Так, наприклад, Імператорський указ, що затверджував умови на винний відкуп у Новоросійських губерніях, надавав значні пільги поміщикам, які мали вотчини та села. Вони звільнялися від сплати повідерного мита з вина, горілки й наливки, що в їхніх вотчинах виготовлялися й споживалися на місцях, а також перевозилися для дрібної торгівлі й шинків у межах належних їм сіл і дач, де такий продаж існував і раніше [6].

За соціальним складом населення України мало такий вигляд: дворянство становило 2,01%, духовенство – 0,97%, міські стани (купці, міщани, цехові – 10,5%), сільський стан (кріпаки і державні селяни, колоністи, військові поселенці) – 80,99%, військові – 4,19%, різночинці та інші – 1,34% [7, с. 167]. Панівним станом було дворянство, а найбільш численним станом – селянство (94% населення країни). Участь представників дворянського стану у промисловості першої половини XIX ст. було невелике [8, с. 130]. Господарство поміщиків обходилося примітивними засобами праці і було майже нерентабельним. Примітивна техніка в епоху кріпосництва була властива як сільському господарству, так і промисловості. Протягом першої половини XIX ст. у сільському господарстві України, як і в Росії в цілому, переважали знаряддя найдавнішого походження. Для обробки ґрунту вживались: плуг, соха, рало і борона, а у деяких місцях, крім цього, екстирпатори і культиватори [9, с. 115]. Так, наприклад, І. Кравченко у своєму дослідженні про Ямпільський маєток пише: «Техніка його в ці часи була така: опис 1826 року нараховує плугів 11, лемешів до плугів 6, млинків 2; а опис 1836 року плугів шестиволових, очевидно дерев'яних, 6 шт., плугів малих пароволових старих 3 шт., лемешів залізних 3 шт., рал дерев'яних із залізними наральниками 15 шт., чересел 3 шт.,

борон нових по 12 залізних зубів 6 шт., борон старих 4 шт.» [10, с. 73]. Дешева кріпосна праця зумовлювала небажання поміщиків упроваджувати нові технології. У той же час поміщики були зацікавлені у розширенні торгівлі і промислу своїх селян. Ділова активність кріпосних сприяла внутрішньому ринку, збільшувала збут сільськогосподарських товарів. Також феодальний уряд у першу чергу захищав інтереси поміщиків, а поміщики були зацікавлені у підприємстві селян: оброки з торгуючих селян іноді доходили до кількох тисяч рублів на рік. В цілому грошовий оброк у цей період сплачувало 65,7% кріпосного населення Російської імперії і селянин був змушений добувати гроші [8, с. 130–131].

Проте, не зважаючи на викладене вище, саме в поміщицькому господарстві з'явилися перші зрушення у виробничому обладнанні. Пояснюється це тим, що великі поміщики (власники мануфактур) мали достатньо коштів, необхідних для технічного переустаткування власних підприємств, що обходилося часто в десятки, а то й у сотні тисяч карбованців. До того ж самодержавство всіляко підтримувало поміщицьке господарство (монополія на винокуріння, заборонні тарифи на довіз цукру, казенні замовлення на сукно, кредити тощо). Українські купці й міщани такими пільгами не користувалися [11].

Особливість розвитку Російської імперії полягала у тому, що вона належала до кола країн, у яких перехід до фабричної системи виробництва відбувався під впливом уже досягнутих результатів тих держав, які стали на цей шлях раніше. Тому імпортоване в імперію обладнання потрапляло тоді не у відповідні їм господарські, соціальні і політичні обставини, у зв'язку з чим вони не могли давати такий же виробничий ефект, як у місцях виготовлення [2, с. 170].

Використання машин у поміщицькому господарстві можна простежити за даними довозу машин з-за кордону та їхньої внутрішньої продукції в Україні. Довіз машин і моделей для хліборобства, фабрик, мистецтв і ремесел через порти Чорного і Азовського морів становив:

Таблиця 1

**Вартість обладнання у першій половині XIX ст.
у карб. сріблом [12, с. 10].**

Роки	Сума	Роки	Сума	Роки	Сума
1831	1.966	1840	32.143	1848	155.559
1832	2.301	1841	5.536	1849	224.121
1833	5.216	1842	4.361	1850	520.127
1835	16.621	1843	34.122	1851	174.126
1836	170	1844	44.793	1852	240.700
1837	12.667	1845	85.866	1853	435.655
1838	19.724	1846	68.536	1854	114.476
1839	44.027	1847	310.121	1856	247.678

Як зазначив С. Подолинський: «...праця біля машин на Україні впорядкована не дуже добре. А робота на машинах не зовсім легка й безпечна: машин недавно понавозили в нашу сторону; наші люди до них ще не дуже звикли й через те не рідко трапляється

лихо робітникові від машин» [13, с. 2]. В архівних документах зустрічаються десятки справ щодо нещасних випадків, особливо на цукрових заводах. Так, наприклад, у 1853 році в с. Езерной Васильківського повіту на цукровому заводі Браницького вибухнув фільтр, що спричинив загибель двох селян [14, арк. 1–4]. У 1855 та 1857 роках були зафіксовані випадки смерті на Плисовецькому цукровому заводі. Опіки отримали селянин Мельник і Шевчук, які потрапили в чан з патокою [15, арк. 1–7].

У зв'язку з цим поширення отримало не капіталістичне або не цілком капіталістичне використання машинної техніки.

Негативні наслідки щодо розвитку промисловості спостерігалися також через недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій [16, с. 234]. Більшість дворян-поміщиків мали заборгованість перед найманими робітниками та постачальниками обладнання. Так поміщик Д. А. Трошинський мав заборгованість робітникам його маєтку в сумі 1014110 рублів 54 ½ коп. сріблом [17, арк. 1–46]. Поміщика А. Красновська мала заборгованість перед великобританським підданим Р. Діксом за період його управління цукровим заводом у сумі 28122 рублів сріблом [18, арк. 7–8]. Зустрічаються навіть випадки грабежів обладнання промисловцями один у одного. Так поміщик Парфенов для свого цукрового заводу перехопив обладнання купців Берштейнів, яке було направлене до його маєтку в м. Умань [19, арк. 2–4].

Неабиякий вплив на передумови розвитку технічного прогресу мали вихідці з-за кордону. Уряд Російської імперії часто залучав іноземців використовуючи при цьому їх досвід та уміння. На казенних мануфактурах, фабриках і заводах вихідці з-за кордону виступали орендарями, засновниками, директорами, інженерами, механіками, майстрами та простими робітниками. При цьому за національністю переважали уродженці таких «розвинутих» з бізнесової точки зору націй, як німці, голландці, британці, французи, бельгійці. Наприклад, у другій половині 90-х років XIX ст. Карло Гаскойн (шотландець) з'являється в Україні у Бахмутському та Донецькому повітах тодішнього Катеринославського намісництва, де, за наказом уряду імперії, активізує пошуки кам'яного вугілля і залізної руди. Також Шосткінська механічна фабрика, що займалася виготовленням капсул для солдатських рушниць, була заснована у 1848 році в Глухівському повіті Чернігівської губернії при активному сприянні бельгійського спеціаліста Фалліса [20]. Цей список можна доповнити десятками прикладів. До того ж у своїй статті В. М. Орлик зауважив: «...виникає низка поселень та колоній з іноземців, котрі отримали значні фіскальні преференції». Так, наприклад, учений зазначає: «На початку XIX ст. щодо податкових зобов'язань греків і болгар, котрі залишили турецькі володіння й прибули на поселення до Новоросійського краю, було прийнято рішення, що вони звільняються від податків на 10 років» [21].

У першій половині XIX ст. в Україні провідною галуззю промисловості була харчова (цукрова, горілчана, мукомельна). Досить розвинутими були також вовняна, паперова, шкіряна та салотопна промисловість [22, с. 33]. Протягом XIX ст. загальна чисельність

промислових підприємств збільшувалася. У 1814 році кількість промислових підприємств Російської імперії складала 3931 одиницю, що було на 50% більше, ніж у 1804 році. Із них 2110 підприємств мали дрібнотоварне виробництво. А у 1825 році загальне число підприємств становило 5261, тобто збільшилося на 33%. При цьому число дрібних підприємств зросло на 45%. Збільшилося також число фабрик і заводів по всій Україні [23, с. 49]. Число промислових підприємств в Україні у 1825 році:

Таблиця 2

Кількість промислових підприємств в Україні (1825 рік.) [24, с. 58].

Суконних	Залізних і чавунних	Салотопних	Світлич	Шкіряних	Скляних і кришталевих	Мідних	Міловарних
103	136	95	54	85	37	30	25

Поміщицькі підприємства, що існували ще з минулого століття, у першій чверті XIX ст. продовжували розвиватися. Поміщицька мануфактура у цей період охоплювала найважливіші галузі виробництва: в руках поміщиків були зосереджені насамперед найбільші суконні мануфактури, які працювали як для постачання армії, так і на ринок. Число поміщицьких суконних мануфактур в Україні виросло за час 1814–1828 рр. з 37 до 69.

Поруч з поміщицькою мануфактурою у першій – на початку другої чверті XIX ст. у ряд промислових галузей в Україні успішно проникав купець. У 1832 р. число підприємств в Україні становило 304. При цьому за даними 1831 року 94,1% з них належали купцям і тільки 5,95% поміщикам [24, с. 59].

Кожного року число підприємств зростало. У 1845 році в Київській губернії нараховувалося 484 підприємств, на яких було вироблено товарів на суму 5118739,71 карбованці [25, с. 447]. У військово-статистичному огляді Київської губернії за 1848 р. зустрічаємо: «Кроме фабрик: кожевенных, суконных и др., заводов: кирпичных, винокуренных и др., ... в значительном количестве устроены свекло-сахарные заводы» [26, с. 112]. У 1848 р. в губернії було виготовлено 90.777 пудів цукрового піску [27, с. 80]. А у 1851 році ця цифра збільшилася і становила 370.000 пудів [28, арк. 2]. У 1843 р. купці К. Яхненко і П. Симиренко побудували перші в країні парові цукровий і рафінадний заводи поблизу с. Мліва Черкаського повіту Київської губернії. Тут розташовано ціле промислове містечко. «Крім величного семиповерхового будинку цукроварні на 260 десятинах орендованої у князя Воронцова землі, – писав сучасник, – побудовано було до 150 будинків для службовців, кожний з окремою садибою, городом і садом... У містечку височилася велика будівля – «головна контора»... У містечку був свій театр, паровий млин, машинобудівний завод. На цукроварні і в містечку було газове освітлення, котрим на той час користувались тільки два або три міста в Росії». Вартість цукроварні визначалася в 1 млн. крб., розрахована вона була на переробку 200 тис. берк.

цукрових буряків і виробництво 400 тис. пудів рафінаду» [29, с. 101].

У 1845 році у Волинській губернії налічувалося 440 підприємств, які виготовляли товарів на суму 1148519 крб., де працювало 6337 особи. Найбільш розвиненими були суконні заводи, яких нараховувалося на цей період 87 з виробництвом 447721 крб., цукрово-бурякові – 10 з виробництвом 635970 крб., шкіряні – 96 з виробництвом продукції на 79631 крб., паперові – 8 з виробництвом 47785 крб. Найчисельніша кількість робітників припадала на суконні виробництва і становила 3153 особи. Це майже половина зайнятого населення губернії [30, с. 96]. У волинській губернії на першому місці серед промисловців перебувала княгиня Марія Сангушко, власниця половини Заславського повіту. Тут їй належали кращі краї суконної фабрики (щорічне виробництво близько 113 тис. рублів сріблом) і свічний завод і, відповідно, близько 2500 руб.) у м. Славути, паперова фабрика в с. Міхля понад (6 тис. руб.) та рафінадний завод у м. Шепетівці (понад 500 тис. руб.) [31, с. 20–21].

Варто зазначити, що у Подільській губернії у 1845 році тут було 584 фабрик і заводів, що мали обороти на суму 1,159,571 руб. сріблом. Перше місце займали винокурні заводи, їх налічувалося 118 з цінністю річного виробництва до 1,011,796 рублів сріблом. Другими за чисельністю були суконні фабрики – 105, їх річне виробництво оцінювалось у 49,736 рублів сріблом. Крім того тут існували 77 цегляних заводів з виробництвом на 15,590 рублів сріблом. Також великі вигоди надавала цукрово-бурякова промисловість, що налічувала 25 підприємств з виробництвом цукру в 308,908 рублів сріблом [32, с. 120–122].

У Чернігівській губернії у 1846 році було 938 фабрик і заводів. Найбільш розвиненими були винокурні, цукрово-бурякові та сукняні підприємства. Винокурних заводів у губернії налічувалося 650, на яких приблизно викурювалось на рік вина до 3-ох млн. відер. Винокуріння Чернігівської губернії в основному роздавалось на відкуп, так само і шинки, яких нараховувалося 395 штук. Щодо суконних заводів, то їх нараховувалося 24. З виробництва і оснащення потужною вважалася суконна фабрика купця першої гільдії Ісаєва в колонії Нові Мезиричі в Суразькому повіті. На фабриці працювало 400 осіб цілий рік і вироблялося до 5,000 поставів сукна. Фабрика не виробляла сукна низьких сортів і вела торгівлю з китайцями [33, с. 104–105].

У 1848 році Полтавська губернія володіла 609 дрібними і великими заводами та фабриками. Найбільші успіхи досягались на винокурних, селітрових та суконних підприємствах.

Важливе значення також мали селітрові заводи, яких нараховувалося 73. Так, Зиньківський повіт за кількістю селітрових заводів у Полтавській губернії займав перше місце. У ньому нараховувалося 29 заводів, які виробляли 24,145 пудів селітри на суму 120,725 рублів сріблом.

Кількість суконних підприємств губернії становила 17. Наприклад, у 1844 році в Прилуцькому повіті фабрика, яка належала князю Юсупову в с. Ряшках, виготовляла сукна до 30,3000 аршин на суму 18,064 рублів. На фабриці працювало 873 особи [34, с. 55].

За нашими підрахунками з даних, які наводить О.О.Нестеренко, у 1846 році у Харківській губернії

нараховувалося 424 заводів та фабрик з обсягом виробництва на суму 1899117 крб. В губернії найбільшу кількість заводів і фабрик становили винокурні – їх було 139 з сумою вироблених товарів 704396 крб. Друге місце посідають селітрові заводи – їх кількість становила 66 підприємств з виробництвом на 210,222 крб. Також непогані успіхи мала цукрова промисловість, яка нараховувала 17 підприємств. Незважаючи на незначну чисельність цукрових підприємств у губернії, обсяг виробництва становив 177015 крб. [25, с. 423].

Фабрична і заводська промисловість у 1844 році в Катеринославській губернії в основному через малозаселеність не мала великих успіхів у виробництві. Так, за архівними даними, в губернії нараховувалося лише 60 фабрик і заводів, що виготовляли товари на суму 434,330 крб. [35, арк. 16–17]. Але через кілька років, а саме у 1848 році, кількість підприємств в губернії зросло у 4 рази і становило 260 підприємств з виробництвом на 1103223 крб. [36, арк. 1–19]. За даними воєнно-статистичного огляду 1850 р. поміж всіх заводів переважають винокурні, салотопні, суконні, чугунці. На винокурних заводах на рік викурювалося 1,226,640 відер, на суму 1 млн. сріблом. Усіх винокурних заводів в губернії було 272 і належали вони поміщикам. Суконних фабрик налічувалося 6, серед них – фабрика в Слов'яносербському повіті, с. Красний Кут, поміщика Попкова. На цій фабриці щорічно вироблялося до 13,000 аршин сукна ціною від 1 руб. 50 коп. до 4 рублів сріблом [37, с. 136–137].

Ще одна суконна фабрика знаходилася в Катеринославському повіті в селі Вищетарасівка поміщика П. А. Струкова. На фабриці вироблялося 4,500 аршин солдатського сукна [38, арк. 86–89].

В Таврійській губернії у 1848 році нараховувалося 535 фабрик та заводів, які виробляли товари на суму 741543,16 крб. [39, арк. 5–6, 22]. У воєнно-статистичному огляді Таврійської губернії щодо розвитку всіх підприємств вказувалося: «...заведення скорее могут быть отнесены к ремесленным занятиям; а большая часть их, в строгом смысле, никогда не ставится в разряд фабрик и мануфактур» [40, с. 176].

Характеризуючи промисловість Херсонської губернії, варто зазначити, що у 1844 році нараховувалося 153 заводи та фабрики з обсягом виробництва на 929276 крб. [41, арк. 31–32]. Промисловість губернії обмежувалася винокурінням, виробництвом канатів і добуванням селітри. Щорічно в губернії викурювалося в середньому 719,250 відер горілки. У 1846 році налічувалося 103 винокурних заклади, із яких 81 був розташований у Бобринецькому і Олександрівському повітах, де викурювалося до 150,000 відер горілки. У 1849 році в Херсонській губернії знаходилося два цукрово-буякові заводи, на яких виварювалося 3,000 пудів цукрового піску. Вся заводська і мануфактурна промисловість у 1856 році надавала товарів на суму 2,080,861 руб. [42, с. 28].

Зростання товарного виробництва і зміцнення національного ринку в першій половині XIX ст. сприяли значному росту внутрішньої торгівлі, а надалі і зовнішньої. Вже на самому початку XIX ст. чорноморські порти і порти Азовського моря починають грати провідну роль в експорті пшениці з Російської імперії. У 1805 році експорт із цих портів становив (1693163 четв.) [43, с. 102].

З наведених даних можна зробити висновок, що перша половина XIX століття у Наддніпрянській Україні характеризувалась процесом розкладу феодалізму та розвитком капіталістичного устрою, що носили вкрай гострий та суперечливий характер, і були обумовлені різноманіттям соціально-економічних умов, а саме гальмуючим впливом пануючого класу поміщиків-кріпосників на чолі з царським урядом. Також слід зауважити, що у першій половині XIX століття найбільш яскраво були розвинені ті галузі промисловості, де капіталістична мануфактура ставала головною формою виробництва.

Список використаних джерел

1. Орлов А. С. Основы курса истории России / [Орлов А. С., Полунов А. Ю., Терещенко Ю. Я.]; под ред. А. С. Орлова. – Москва: Простор, 2008. – 637 с.
2. Деревянко А. П., Шабельникова Н. А. История России: учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006. – 560 с.
3. Орлов П. О. История науки и техники [Електронний ресурс] / П. О. Орлов. – Режим доступу: <http://uchebnik-online.net/book/344-istoriya-nauki-i-texniki-kurs-lekcij-orlov-po-22-1-promyshlennaya-revoluciya-predposylki-yetaru-posledstviya-osobennosti-promyshlennogo-perevorota-v-rossii.html>
4. Хлібова Л. В. Промисловий переворот та особливості становлення індустріального суспільства в Україні [Електронний ресурс] / Л. В. Хлібова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Istoria/21080.doc.htm
5. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900 рр.) / О. М. Донік // Пробл. історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип.12. – С.103–118.
6. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2007. – 631 с.
7. Уперенко М. О. Економічна історія України: Навчальний посібник / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнецов, Г. К. Парієнко, Т. Х. Коломійчук, Л. В. Петришина; В.о. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова; За ред. М. О. Уперенко. – Харків: Одисей, 2004. – 496 с.
8. Верещагин А. С., Хайрутдинов Р. Т. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX в. Учебное пособие. – Уфа: УГНТУ, 2009. – 245 с.
9. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
10. Кравченко І. Ямпільський масток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. / І. Кравченко // Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві. – К.: Держвидав України, 1927. – Т.2. – С.56–95.
11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Л. Г. Мельник. – К.: В-во Київського університету, 1972. – 240 с.
12. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І. М. Бровер. – Одеса І. – 1931. – 175 с.
13. С. Подолінський. Ремесла і хвабрики на Україні. – Женева, 1880. – 147 с.
14. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.1. – Спр. Од.зб. 10464. Переписка с Васильковским земским судом о смерти крестьянина Нижника Д. И. и крестьянина Петрошенка П. обожженных при взрыве фильтра на Езернянском сахарном заводе графа Браницкого, 4 апреля – 28 апреля 1853 г.
15. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.32. – Спр. Од.зб. 1293. Дело о смерти крестьянина Мельника от ожогов и ожоге крестьянина Шевчука, упавши в чан с патокою на Плиснинецком заводе, 16 декабря 1855 – 25 февраля 1857 г.
16. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с.
17. Ф.486 «Киевская палата гражданского суда». – Оп.9. – Спр.425. Відомості боргів поміщика Київського повіту Д. А. Трошинського: заборгованості робітникам його цукрових заводів у мастьку Кагарлик та с. Пивці та працівникам його повіту, 1 жовтня 1861 – вересень 1862 р.

18. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.171. – Спр.799. Дело по жалобе великобританского подданного Р. Дика на помещицу А. Красновскую за невыплату денег, следующих по контракту за время управления сахарным заводом в Райгороде, 27 ноября 1858 – 22 августа 1859 г.
19. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.34. – Спр.1304. – Арк. 1–73. Дело о захвате помещиком с. Жижны Парфеновым для своего сахарного завода машин, принадлежащих купцам Бергштейнам и следовавшим в г. Умани, 19 ноября 1858 г. – 5 апреля 1858 г.
20. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: [монографія] / Олександр Машкін, НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. О. П. Реснт. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. – 449 с.
21. Орлик В. М. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX століття / В. Орлик // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип.23. – С.149–156. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2007_23_26.
22. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні [Текст] / Л. Г. Мельник; В-во вищ. і серед. спец. освіти УРСР, Київ держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.: [б. в.], 1969. – 68 с.
23. Казьмирчук Г. Д., Соловйова Т. М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г. Д. Казьмирчук, Т. М. Соловйова. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.
24. Ястребов Ф. І. Нариси з історії України. Вип.8: Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX століття / АН УРСР. Інститут історії України; Відп. ред. С. Н. Белоусов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 274 с.
25. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні [В 3 ч.]. – Ч.1: Ремесло і мануфактура / Відп. ред. Л. Е. Горелік. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
26. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч.1. Киевская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1848. – 871 с.
27. Плевако О. До матеріалів з історії цукробурякової промисловості України // Україна. – 1925. – Кн.5. – С.90.
28. Ф.442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». – Оп.800. – Спр.322. Сведения о количестве свеклосахарных заводов и количестве вырабатываемого сахара в Киевской губ., 1850–1851 г.
29. Довжук І. В. Цукрова промисловість Наддніпрянської України в середині XIX ст. / І. Довжук // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С.101.
30. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч.3. Вольнская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1850. – 158 с.
31. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – №5.
32. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч.2. Подольская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1849. – 284 с.
33. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XII. Ч.2. Черниговская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1851. – 194 с.
34. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XII. Ч.3. Полтавская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1848. – 123 с.
35. Ф.1 «Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора». – Оп.1. – Спр. Ед. хр. 4. Сведения о фабриках и заводах в Екатеринославской губернии. – 1844.
36. Ф.3 «Главный статистический комитет Новороссийского края». – Оп.1. – Спр.83. Сведения о фабриках и заводах в Екатеринославской губернии. – 1848.
37. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч.4. Екатеринославская губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1850. – 207 с.
38. Ф.1 «Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора». – Оп.192. – Спр. Ед. хр. 48. Ведомости о суконной фабрике принадлежащей П. А. Струкову в Екатеринославской губернии. – 1848.
39. Ф.3 «Главный статистический комитет Новороссийского края». – Оп.1. – Спр.83. Сведения о фабриках и заводах в Таврической губернии. – 1848.
40. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч.2. Таврическая губерния. – СПб.: Тип. Департамент генерального штаба, 1849. – 339 с.
41. Ф.1 «Управление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора». – Оп.1. – Спр. Ед. хр. 4. Ведомость о фабриках и заводах в Херсонской губернии. – 1844.
42. Штукенберг А. И. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. Статья 34: Описание Херсонской губернии. – С.-Петербург, 1859. – 72 с.
43. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов-на-Дону, 1963. – 102 с.

References

1. Orlov A. S. Osnovy kursa istorii Rossii / [Orlov A. S., Polunov A. Ju., Tereshchenko Ju. Ja.]; pod red. A. S. Orlov. – Moskva: Prostor, 2008. – 637 s.
2. Derevjanko A. P., Shabel'nikova N. A. Istorija Rossii: ucheb. posobie. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: TK Velbi, Izd-vo Prospekt, 2006. – 560 s.
3. Orlov P. O. Istorija nauki i tehniki [Elektronnyj resurs] / P. O. Orlov. – Rezhym dostupu: <http://uchebnik-online.net/book/344-istoriya-nauki-i-tehniki-kurs-lekcij-orlov-po/22-1-promyshlennaya-revoljuciya-predposylki-yetapy-posledstviya-osobennosti-promyshlennogo-perevorota-v-rossii.html>
4. Hlibova L. V. Promyslovyy perevorot ta osoblyvosti stanovlennja industrial'nogo suspi'l'stva v Ukrai'ni [Elektronnyj resurs] / L. V. Hlibova. – Rezhym dostupu: http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Istoria/21080.doc.htm
5. Donik O. M. Promyslove pidpryjemnyctvo dvorjanstva v Ukrai'ni (1861–1900 rr.) / O. M. Donik // Probl. istorii' Ukrai'ny XIX – pochatku XX st. – 2007. – Vyp.12. – S.103–118.
6. Orlyk V. M. Podatkova polityka Rosijs'koi' imperii' v Ukrai'ni v doreformenij period / V. M. Orlyk. – Kirovograd: Imeks – LTD, 2007. – 631 s.
7. Uperenko M. O. Ekonomichna istorija Ukrai'ny: Navchal'nyj posibnyk / M. O. Uperenko, E. A. Kuznjecov, G. K. Parijenko, T. H. Kolomijchuk, L. V. Petryshyna; V.o. Odes. nac. un-t im. I. I. Mechnykova; Za red. M. O. Uperenko. – Harkiv: Odisej, 2004. – 496 s.8. Vereshagin A. S., Hajrudinov R. T. Istorija rossijskogo predprinimatel'stva: ot istokov do nachala XX v. Uchebnoe posobie. – Ufa: UGNTU, 2009. – 245 s.
9. Gurzhij I. O. Rozklad feodal'no-kriposnye'koi' systemy v sil's'komu gospodarstvi Ukrai'ny pershoi' polovyny XIX st. / I. O. Gurzhij. – K.: Derzhpolityvdav URSR, 1954. – 451 s.
10. Kravchenko I. Jampil's'kyj majetok naprykinci XVIII ta v pershij chverti XIX st. / I. Kravchenko // Studii' z istorii' Ukrai'ny naukovu-doslidnoi' katedry istorii' Ukrai'ny v Kyjevi. – K.: Derzhvydav Ukrai'ny, 1927. – T.2. – S.56–95.
11. Mel'nyk L. G. Tehnichnyj perevorot na Ukrai'ni u XIX st. / L. G. Mel'nyk. – K.: V-vo Kyi'vs'kogo universytetu, 1972. – 240 s.
12. Brover I. M. Ukrai'na na perelomi do promyslovogo kapitalizmu / I. M. Brover. – Odesa 1. – 1931. – 175 s.
13. S. Podolyn's'kyj. Remesla i hvabyrky na Ukrai'ni. – Zheneva, 1880. – 147 s.
14. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora». – Op.1. – Spr. Od.zb. 10464. Perepiska s Vasil'kovskim zemskim sudom o smerti krest'janina Nizhnika D. I. i krest'janina PetrosHENKA P. obozhzhennyh pri vzryve fil'tra na Ezernjanskom saharom zavode grafa Branickogo, 4 aprelja – 28 aprelja 1853 g.
15. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora». – Op.32. – Spr. Od.zb. 1293. Delo o smerti krest'janina Mel'nika ot ozhogov i ozhoge krest'janina Shevchuka, upavshi v chan s patokuju na Plisniveckom zavode, 16 dekabrja 1855 – 25 fevralja 1857 gg.
16. Lanovyk B. D., Matysjakevych Z. M., Matejko R. M. Ekonomichna istorija Ukrai'ny i svitu: Pidruchnyk / Za red. B. D. Lanovyka. – K.: Vikar, 1999. – 737 s.
17. F.486 «Kievskaja palata grazhdanskogo suda». – Op.9. – Spr.425. Vidomosti borgiv pomishhky Kyi'vs'kogo povitu D. A. Troshhyn's'kogo: zaborgovanosti robitnykam jogo cukrovyyh zavodiv u majetku Kagarlyk ta s. Pyvci ta pracivnykam jogo povitu, lzhovtnja 1861 – veresen' 1862 r.
18. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora». – Op.171. – Spr.799. Delo po zhalobe velikobritanskogo poddannogo R. Diksa na pomeshhicu A. Krasnovskuju za nevyplatu deneg, sledujushhih po kontraktu za

время управления сахарным заводом в Ражгороде, 27 ноября 1858 – 22 августа 1859 г.

19. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora». – Op.34. – Spr.1304. – Ark. 1–73. Delo o zahvate pomeschikom s. Zhizhny Parfenovim dlja svoego saharnogo zavoda mashin, prinallezhashhih kupcam Bergishtejnam i sledovavshim v g. Umani, 19 nojabrja 1858 g. – 5 aprelja 1858 g.

20. Mashkin O. M. Inozemci v social'no-ekonomichnomu zhytti Ukrai'ny kincja XVIII – pershoi' polovyny XIX st.: [monografija] / Oleksandr Mashkin, NAN Ukrai'ny. In-t istorii' Ukrai'ny; Vidp. red. O. P. Rejent. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NANU, 2008. – 449 s.

21. Orlyk V. M. Inozemni pereselenci j kolonisty v podatkovij polityci Rosijs'koi' imperii' u kinci XVIII – seredyni XIX stolittja / V. Orlyk // Etnichna istorija narodiv Jevropy. – 2007. – Vyp.23. – S.149–156. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2007_23_26.

22. Mel'nyk L. G. Promyslovij perevorot v Rosii' i na Ukrai'ni [Tekst] / L. G. Mel'nyk; V-vo vyssh. i sered. spec. osvity URSS, Kyi'v derzh. Un-t im. T. G. Shevchenka. – K.: [b. v.], 1969. – 68 s.

23. Kaz'myrchuk G. D., Solovjova T. M. Social'no-ekonomichnij rozvytok Pravoberezhnoi' Ukrai'ny v pershij chverti XIX stolittja / G. D. Kaz'myrchuk, T. M. Solovjova. – K.: Mizhnarodna finansova agencija, 1998. – 174 s.

24. Jastrebov F. I. Narysy z istorii' Ukrai'ny. Vyp.8: Jastrebov F. Ukrai'na v pershij polovyny XIX stolittja / AN URSS. Instytut istorii' Ukrai'ny; Vidp. red. S. N. Bjelousov. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1939. – 274 s.

25. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukrai'ni [V 3 ch.]. – Ch.1: Remeslo i manufaktura / Vidp. red. L. E. Gorelik. – K.: Vyd-vo AN URSS, 1959. – 496 s.

26. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. X. Ch.1. Kievskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1848. – 871 s.

27. Plevako O. Do materialiv z istorii' cukrobujakovoi' promyslovosti Ukrai'ny // Ukrai'na. – 1925. – Kn.5. – S.90.

28. F.442 «Kanceljarija Kyi'vs'kogo, Podil's'kogo i Volyn's'kogo general-gubernatora». – Op.800. – Spr.322. Svedenija o kolichestve svesklosaharnykh zavodov i kolichestve vyrabatyvaemogo sahara v Kievskoj gub., 1850–1851 g.

29. Dovzhuk I. V. Cukrova promyslovist' Naddniprovs'koi' Ukrai'ny v seredyni XIX st. / I. Dovzhuk // Naukovi praci istorichnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo derzhavnogo universytetu. – Zaporizhzhja: Prosvita, 2005. – Vyp. XIX. – S.101.

30. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. X. Ch.3. Volynskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1850. – 158 s.

31. Donik O. M. Promyslove pidpryjemnyctvo dvorjanstva Ukrai'ny v XIX st.: urjadova polityka, osoblyvosti rozvytku, galuzevi naprjamky / O. M. Donik // Ukrai'ns'kyj istorichnij zhurnal. – 2007. – №5.

32. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. X. Ch.2. Podol'skaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1849. – 284 s.

33. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XII. Ch.2. Chernigovskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1851. – 194 s.

34. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XII. Ch.3. Poltavskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1848. – 123 s.

35. F.1 «Upravlenie Novorossijskogo i Bessarabskogo general-gubernatora». – Op.1. – Spr. Ed. hr. 4. Svedenija o fabrikah i zavodah v Ekaterinoslavskoj gubernii. – 1844.

36. F.3 «Glavnyj statisticheskij komitet Novorossijskogo kraja». – Op.1. – Spr.83. Svedenija o fabrikah i zavodah v Ekaterinoslavskoj gubernii. – 1848.

37. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XI. Ch.4. Ekaterinoslavskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1850. – 207 s.

38. F.1 «Upravlenie Novorossijskogo i Bessarabskogo general-gubernatora». – Op.192. – Spr. Ed. hr. 48. Vedomosti o sukonnij fabrike prinallezhashhej P. A. Strukovu v Ekaterinoslavskoj gubernii. – 1848.

39. F.3 «Glavnyj statisticheskij komitet Novorossijskogo kraja». – Op.1. – Spr.83. Svedenija o fabrikah i zavodah v Tavricheskoj gubernii. – 1848.

40. Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. T. XI. Ch.2. Tavricheskaja gubernija. – SPb.: Tip. Departament general'nogo shtaba, 1849. – 339 s.

41. F.1 «Upravlenie Novorossijskogo i Bessarabskogo general-gubernatora». – Op.1. – Spr. Ed. hr. 4. Vedomost' o fabrikah i zavodah v Hersonskoj gubernii. – 1844.

42. Shtukenberg A. I. Statisticheskie trudy Ivana Fedorovicha Shtukenberga. Stat'ja 34: Opisanie Hersonskoj gubernii. – S.–Peterburg, 1859. – 72 s.

43. Zolotov V. A. Vneshnjaja trgovlja Juzhnoj Rossii v pervoj polovine XIX veka. – Rostov-na-Donu, 1963. – 102 s.

Poloz K. Y., postgraduate student, Department of Social Sciences and Information and Archives, Central Ukrainian National Technical University (Ukraine, Kropyvnytskyi), poloz_katerina@mail.ru

Basic factors for industrial development of Dniper Ukraine in the first half of the XIX century

The presented article is devoted to study the main factors of the backward capitalist transformations in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century. The relevance of the research is in the fact that nowadays Ukrainian society is experiencing a phase of rethinking of the historical experience of pre-revolutionary Russian Empire in all spheres of practical life. Based on analysis of literature and archival documents in the article deals with the problem of nobility as a factor of industrial development of Dnieper Ukraine in the first half of the nineteenth century. There was shown that nobility represented in the country the most prepared layer of society at the beginning of the new socio-economic relations.

In the article the general historical situation of the state of the industrial on Ukrainian earth of the first of XIX century. By writing the article we used such methods as historical, comparison, system.

Keywords: industrial revolution, industry, landlord economy, enterprise, sugar industry.

УДК 930.2

Гай-Нижник П. П.,
доктор історичних наук, академік Української
академії наук, завідувач відділу історичних студій
Науково-дослідного інституту українознавства МОН
України (Україна, Київ), Hai-Nyzhnyk@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВЗАЄМИН ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ УНР ТА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО (1917–1918 РР.)

Вивілюється процес налагодження українсько-грузинських взаємин за Центральної Ради під час Української Народної Республіки, а також становлення дипломатичних відносин між Українською Державою (за гетьманату П. Скоропадського) та Грузинською Демократичною Республікою.

Ключові слова: українсько-грузинські взаємини, УНР, Українська Держава, Грузинська Демократична Республіка.

Українсько-грузинські взаємини мають давню історію і сягають своїх витоків ще часів Русі, проте новітнє відродження і поглиблення зв'язків між цими народами могло відбутися на якісно вищому рівні лише із визволенням обох країн з-під гніту імперської Росії. Лютнева 1917 р. революція у Петрограді призвела до падіння самодержавства Романових, краху імперії, посиленню відцентрових процесів в Росії та відродження національних автономно-федералістських рухів, які досить швидко набули не лише виразних культурно-просвітницьких ознак, а й окремих соціально-політичних характеристик із певними самостійницькими осередками. Настав швидкоплинний процес становлення колишніх російських колоній на шлях відновлення власних національних держав. Не були винятком у цих динамічних перетвореннях й український та грузинський народи.

Українсько-грузинське політичне зближення розпочалося із самого початку падіння царату. Так, наприклад, вже 19 березня 1917 р. представник грузинських організацій у Ростові разом із французьким консулом

вітали 10–ти тисячну маніфестацію українців із домаганням автономії України у федеративній Російській Республіці [30]. На початку квітня делегат від київських грузинських організацій – п. Коіава був делегатом Українського Національного Конгресу у Києві й 7 квітня 1917 р. виголосив на ньому промову російською мовою [4]. 8 квітня у своєму привітанні Національному З'їзду він, зокрема, зазначав: «Ви, українці, і ми, грузини, особливо близькі одні до одного. Наша минула доля однакова. Україна та Грузія приєдналися до Росії з тією умовою, що вони збережуть повне право національного самовизначення, але неварті правителі Росії порушили договір й прагли нас задушити. Коли говорять: «Україна воскресла», я кажу: «Вона не вмирала ніколи, та лише тепер світлі дні її життя». Наші серця, сповнені радості, разом з вами кричать: «Хай живе вільна Україна! Хай живе Федеративна Республіка!» [4].

На початку серпня 1917 р. Комітет Грузинського військового союзу звернувся телеграфом до Української Центральної Ради з проханням допомоги поінформувати воїнів–грузинів, які перебували на території України, що 22 серпня у Тифлісі відбудеться Всеросійський з'їзд грузинів–військових. Тож Мала Рада Центральної Ради ухвалила вжити заходів, аби повідомлення про цей з'їзд були надруковані у газетах [26].

Представники грузинського народу брали участь у З'їзді Народів, що відбувався з 8 по 15 вересня 1917 р. у Києві [27]. На цьому конгресі представник грузинської націонал–демократичної партії І. Мочаваріані також нагадав, що і Грузія, і Україна свого часу пристали до спілки з Росією, але Росія Романових обернула ту спілку в неволю. «Тепер ярмо скинуто і треба думати не про те, щоб розірвати старі договори, а про те, щоб ці договори поновити, – заявив він. – Потрібна міцна організація і об'єднання національностей, щоб добитись визволення своїх країн, бо ніяка велика держава, а особливо малокультурна, не признає по добрій волі прав малих народів» [27].

Інший грузин, соціаліст–федераліст Й. Бараташвілі у своїй запальній промові вказував, що «грузинський народ жив в братській згоді зі всіма народами, а передусім, з мусульманськими народами Закавказзя. Новий революційний уряд не зумів усунути перешкод, які утруднюють дорогу до будови нового життя. Правда, старий режим оставив по собі трудне положення, але народи Росії в силі розв'язати ті складні питання, коли візьмуться за це одностайно. Для цього треба об'єднати всі живі сили під гаслом рівності, братства та взаємної любові...

Українська демократія зуміла згуртувати всі свої стремління коло одної основної задачі, а саме – коло здобуття автономії, яку вона вже на ділі має. І саме Рада скликає З'їзд народів, а не уряд, який зайнятий нібито важнішими справами, але якими, то ще невідомо. Ми стоїмо перед великою небезпекою, як із зовні, так і всередині, а спосіб рятунку – це новий децентралізм держави, який не означає розпаду» [23]. Наприкінці він запросив усіх присутніх, після того, як усі народи досягнуть своєї мети – самовизначення, завітати у вільну Грузію [27]. Дещо пізніше, 7 листопада 1917 р., на засіданні Малої Ради він, як член Ради Народів, такими словами вітав щойно прийняте проголошення Української Народної Республіки III Універсалом

Центральної Ради: «Слова і промови блякнуть перед тим Універсалом, якого тут було проголошено, але я не можу утриматись, щоб не привітати від імені грузинів–федералістів цей найбільший історичний акт.

Центральна Рада розрубала цим актом Гордіїв гудз і український народ тепер вільний. Той централізм, що був джерелом утисків над народами, Центральна Рада роздушила і стерла.

Звалено той стовп, на якому стояв імперіалізм Російської держави... Революція творить нові закони, і на підставі законів революції Україна стала вільною. Народ український вибрав собі шлях, з якого починається нове життя. Хто хоче зміцнити на землі волю і справедливість, той повинен йти з українським народом і з Українською Республікою... Я хочу, щоб Україна була тою камінною скалою, на яку б спирались всі народи. Нехай живе Українська Республіка!» [28].

Невдовзі, 11 листопада 1917 р., на надзвичайному засіданні Малої Ради з приводу законопроекту про вибори до Українських Установчих зборів із привітанням від імені грузинів Києва виступав Нотадзе. Він зачитав резолюцію, в якій зібрання столичних грузинів без різниці партій засвідчувало «свою щирі і безмежну радість з приводу проголошення Української Народної Республіки», а далі – висловило певність, «що піднятий вами прапор – символ федерації – не лишиться самотнім і що другі народи так само свідомо і гордо піднесуть цей прапор» [24].

Спроби ж встановити дипломатичні стосунки Грузії з Україною датуються ще груднем 1917 р. Саме тоді І. Лордкіпанідзе, депутат Всеросійських Установчих зборів, що перебував в Одесі, був уповноважений Національною Радою Грузії виконувати обов'язки військового комісара при уряді УНР. У січні 1918 р. І. Лордкіпанідзе (у зв'язку з від'їздом до Петрограда) передав свої повноваження Д. Вачейшвілі.

9 січня 1918 р. Д. Вачейшвілі звернувся до очільника українського зовнішньополітичного відомства О. Шульгина з проханням дозволити громадянам Грузії зберегти особисту зброю для самозахисту. При цьому грузинський військовий комісар недвозначно зауважував, що в його країні «проживає не одна тисяча громадян–українців, котрі жодних обмежень громадянських прав ще не підлягали і підлягати не будуть» [40, арк. 1–13в]. Незабаром, 13 січня 1918 р., у Києві було створено Грузинський військовий комісаріат. Уряд УНР визнавав його повноважним органом Національної Ради Грузії.

Того ж дня було розроблено й ухвалено проект угоди між урядом УНР і військовим комісаром Грузії щодо питання формування в Україні грузинських військових підрозділів й передислокації їх на Батьківщину для боротьби із турецькими військами та збільшовиченими збройними загонами [21, с. 163–164]. Під час перемовин Д. Вачейшвілі пропонував аби грузинські загоны «зберегли озброєння, матеріальну частину, кінний склад та інше майно», якщо таке було в наявності в частині, якщо ж ні – то їх мало би усім цим забезпечити власним розпорядженням українське Військове міністерство. Утім голова зовнішньополітичного відомства УНР О. Шульгин своєю резолюцією поставив під сумнів

задоволення такого прохання, як і не погодився на наполягання занотувати в угоді, аби у разі підписання Українською Народною Республікою мирного договору з Центральними державами її уряд зобов'язався «надати у двомісячний термін рухомий склад для переправлення всіх грузин-воїнів та призваних громадян на тих же умовах за межі України» [40, арк. 7].

Натомість члени української частини комісії поставили свою вимогу про те, що «всі витрати, пов'язані з утриманням, як грузин-воїнів, так і щойно призваних грузин, повертаються Україні або із загальнодержавного фонду тієї федерації, в котру увійде Грузія, або Національною Радою Грузії в розмірі, визначеному спеціальною комісією з представників обох націй» [40, арк. 63в]. В угоді, власне, йшлося: а) про формування частин на території України з воїнів-грузинів, які знаходилися за умовами військового часу на Україні й на Українському фронті; б) про перевезення цих частин у міру їхнього формування на територію Грузії; в) у разі оголошення мобілізації Національною Радою Грузії, про формування з призваних грузин, які знаходилися на території України, команд і переправлення їх у Грузію [40, арк. 6]. Тоді ж у Києві було сформовано грузинський військовий загін, а усі грузини-військовослужбовці переходили у підпорядкування Грузинського військового комісаріату, якому дозволялося формувати з них військові частини (під контролем Військового міністерства УНР) для відправки на Батьківщину.

Після повернення Центральної Ради та уряду УНР у березні 1918 р. до звільненого від більшовиків Києва представники вірменських і грузинських загонів знов підняли питання про повернення своїх підрозділів на Кавказ. Тож 13 березня 1918 р. Рада народних міністрів УНР повернулася до питання перебування національних збройних формувань на її терені й вирішила, що усі національні війська з дня демобілізації повинні бути розформовані, а існуючі до цього часу військові частини мали бути розпущені наказом військового міністра УНР. Цим частинам гарантувався вільний виїзд за межі України в ешелонах без зброї. Що ж до фінансового забезпечення, то українські міністри постановили, що «ця справа може бути налагоджена лише в порозумінні з тим національним чи краєвим урядом, до якого призначаються ці частини» [43, арк. 15–15зв].

За три дні, 16 березня, уряд УНР, розглянувши внесення Міністерства закордонних справ про повернення грузинських і вірменських загонів на Кавказ, підтвердив своє попереднє рішення й ухвалив запропонувати вірменським і грузинським збройним формуванням «виїхати за межі України без зброї» [37, арк. 14]. 19 березня ешелон грузинських військовослужбовців, за згоди українського уряду і німецького окупаційного командування, рушив у дорогу, але ледве дістався станції Знам'янка й зупинився. Тож комісар Грузії прохав українське МЗС посприяти «якнайшвидшому й безперешкодному пропускові названого ешелону до кордону України» разом із військовою технікою, а також видати «посвідчення для безперешкодного пропуску через кордон України парламентарів від ешелону для переговорів із більшовиками». Тогочасний керуючий справами МЗС УНР М. Любинський відреагував без проволікань й

розпорядився прийняти прохання Д. Вачейшвілі «до негайного виконання» [41, арк. 12]. У квітні 1918 р. військовим комісаром Грузії в Україні було призначено Н. Брегвадзе, а Д. Вачейшвілі став його заступником, секретарем же – Н. Бокугава. Саме ці особи й узялися в подальшому безпосередньо розв'язувати проблеми своїх земляків в Україні й вирішувати питання їхнього повернення на Батьківщину.

Тим часом 16 квітня 1918 р. на засіданні політичної секції Міністерства закордонних справ УНР заслуховувалася доповідь члена Центральної Ради М. Свідерського, який займався евакуацією майна українізованих частин 5-го армійського корпусу з Трапезунда. Торкаючись грузинського питання, доповідач подав міркування, що грузини не здатні протистояти просуванню турецьких військ, оскільки у них «нема справжнього війська». При цьому він висловив думку про вигідність для України втілення самовизначення й державності Грузії та кавказьких народів, на що, щоправда, не мав великих сподівань через невпинне внутрішню міжнаціональну ворожнечу. М. Свідерський також ствердно відповів за запитання головуєчого М. Любинського щодо «розмови про Чорноморську федерацію» під час свого перебування у Закавказзі, додавши, що там вона є бажаною із центром у Києві, або в Севастополі, котрий може стати вільним містом [42, арк. 23–23зв].

Разом з тим варто відзначити й те, що дипломатичні, як і господарчо-торговельні, зв'язки між Грузією та Україною у перші рік-півтора по Лютневій революції в Росії та її фактичній децентралізації розвивалися надто аморфно й так і не набули практичного втілення, а існували швидше в гіпотетичному вигляді непрактичної уяви тогочасних інтернаціонально-федералістських поглядів політичних романтиків, принаймні серед осереддя тогочасних українських революційних діячів. Так, наприклад, голова Центральної Ради М. Грушевський й думати не міг про поширення українського політичного чи економічного впливу у Чорноморському регіоні, а тим паче про «імперіалістичні забаганки до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталіх країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії» [2, с. 156]. Натомість він очікував настання світової федерації у якій само-собою відбудеться економічне й культурне співробітництво, добровільна кооперація народів Чорного моря, а отже «тісно зв'язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу» [2, с. 156].

Досить скоро внутрішньополітична конструкція України достеменно змінилася, до влади у Києві прийшли інші люди, з іншим світоглядом та амбіціями. 29 квітня 1918 р. внаслідок державного перевороту, за «активного нейтралітету» німецької окупаційної влади, владу Центральної Ради, а відтак і Українську Народну Республіку, було повалено. Постаła Українська Держава з ліберально-буржуазною диктатурою у формі Гетьманату генерала Павла Скоропадського.

У Закавказзі ж 26 травня (8 червня) 1918 р. «Актом незалежності» було проголошено про утворення Грузинської Демократичної Республіки¹. В «Акті незалежності Грузії», що був ухвалений Національною Радою, проголошувалося, зокрема, що «Грузинська Демократична Республіка бажає зав'язати добросусідські відносини з усіма членами міжнародної спільноти» [33]. Коаліційний уряд держави очолив Н. Рамішвілі, а міністерство закордонних справ А. Чхенкелі [45, арк. 13]. А за два дні Грузією було підписано із Німеччиною військово-політичний договір, за яким союзницькі (де-юре), та по суті – все ж окупаційні (де-факто), німецькі війська розташовувалися на її території з метою гарантування суспільного порядку та державної незалежності Республіки.

З того часу Грузія, як кілька місяців тому й Україна, вимушено опинилася під протекторатом Німеччини (фактично стала військово-політичним і фінансово-економічним сателітом Центральних держав), позаяк іще 27 квітня (10 травня) 1918 р. офіційні Берлін і Стамбул підписали таємний договір про розподіл сфер впливу у Закавказзі, за яким Грузія визнавалася сферою геополітичних інтересів Німеччини [29, с. 101–102]. Цей факт, власне, не є якимсь незвичним явищем у тогочасній міжнародній політиці (достатньо згадати про аналогічну угоду між Францією і Великобританією від 23 грудня 1917 р. про поділ колишньої Росії на «зони впливу», у якій французька визначалася на захід від rischi: Керченська протока – гирло Дону – Дон – Царицин; британська – на схід від неї, тобто включно із Кавказом і Закавказзям [6, с. 45, 58; 48, с. 30]).

Тим не менш, на той історичний момент обоюдопільне перебування і Києва, і Тифліса (Тбілісі) в орбіті силового тяжіння Центральних держав із центром у Берліні об'єктивно полегшувало Україні та Грузії геополітичну логістику на шляху до взаємного зближення як у міжнародно-політичній площині, так і у горизонтах фінансово-економічної співпраці й у напрямку зародження військово-оборонного проекту, де Києву з очевидних «вагових» вимірів апіорі передбачалася провідна роль. І подальший розвиток подій розвивався саме за цією спіраллю й логікою, а його колапс був зумовлений інтригою історичних обставин як об'єктивного, так і суб'єктивного для обох держав характеру...

6 червня 1918 р. грузинський міністр закордонних справ А. Чхенкелі через повіреного у справах Української Держави в Німеччині О. Козія звернувся до офіційного Києва із дипломатичною нотою. Вона повідомляла про припинення існування Закавказької

Демократичної Федеративної Республіки й про саморозпуск закавказького Сейму та уряду «з огляду на події, котрі виникли разом з наступом сил оттаманських за Кавказом» [45, арк. 13]. Іншою нотою, від 22 червня, поданою міністром А. Чхенкелі, зазначалося, що новоутворена Грузинська Демократична Республіка, яка «хоче організувати свої міжнародні стосунки згідно своїм життєвим інтересам і забезпечення своєї незалежності», просить про визнання її Українською Державою [45, арк. 11]. Цікаво, що у ноті грузини аргументували постановля своєї державності тим, що «об'єднана з Росією політичними договорами, заключеними на те, щоби забезпечити Грузії певну внутрішню свободу і незайманість її території, Грузія швидко побачила свої права потоптаними, свою свободу zagrożеною і свої вольности заміненіми режимом повної анексії» [45, арк. 12–13]. Відтак, йшлося в одній з нот, після падіння царату, розвалу імперії, з огляду на статті Брестського мирного договору між Центральними державами і РСФРР та факту виведення російських військ з Закавказзя «ніякий зв'язок не зв'яже більш Грузії з Росією, вона вільна однині од всіх обов'язків щодо другої держави» [45, арк. 12–13]. Обидві ноти вже 9 червня було передано О. Козієм гетьманському урядові на чолі з А. Лизогубом.

Невдовзі, 4 (17) липня 1918 р. новий грузинський прем'єр-міністр Н. Жорданія надіслав на ім'я українського міністра закордонних справ Д. Дорошенка листа, у якому повідомлялося, що його уряд з метою зміцнення дружніх відносин між державами «призначив своїм представником при українському Уряді громадянина Віктора Васильовича Тевзая і заступником його – громадянина Давида Вісаріоновича Вачейшвілі, котрим і надані особливі повноваження» [45, арк. 18].

Що стосується контактів у сфері фінансів, то, наприклад, ще 29 червня 1918 р. до військового міністра Української Держави звернувся тимчасовий виконуючий обов'язків комісара Грузії в Україні Н. Брегдадзе, який просив «ходатайствовати» перед гетьманською Радою міністрів щодо можливості негайного надання в його розпорядження 50 тис. крб. в рахунок Грузинської Республіки для задоволення елементарних потреб громадян Грузії, колишніх вояків на українському фронті (малися на увазі російські Південно-Західний та Румунський фронти, що пролягали теренами України), величезна кількість яких скупчилася у Києві, Харкові і Ростові та для переправлення їх на Батьківщину [36, арк. 3–3зв].

Вже 15 липня 1918 р. до уваги уряду Української Держави було подано відповідну доповідь українського міністра, який повідомляв про звернення до нього комісара Грузії й просив підтримати «бувших військово-служачих на Українських фронтах і військово-полонених та інвалідів, котрі, дякуючи анархії, яка панує в Російській совітській Республіці, не мають можливості вернутись до своєї батьківщини і терплять багато від матеріального незабезпечення», додаючи при цьому, що вони «брали участь у минулій війні на Українських фронтах і тим в своїй часі оказали Українській Державі не малу поміч» [36, арк. 2]. Український уряд пішов назустріч проханню комісара Грузії (журнал засідань малої Ради міністрів від 16 й 17 липня) [35, арк. 16зв], а вже 20 липня П. Скоропадський затвердив ухвалену

¹ Після більшовицького перевороту в Росії, 28 (15) листопада 1917 р. було створено Закавказький комісаріат – спільний уряд Азербайджану, Вірменії та Грузії, який 23 (10) лютого 1918 р. скликав Закавказький Сейм для правового оформлення міждержавних взаємин народів Закавказзя. Згідно з рішенням Сейму від 22 (9) квітня 1918 р., Грузія спільно із Азербайджаном і Вірменією увійшла до складу Закавказької Демократичної Федеративної Республіки (ЗДФР). 8 червня (26 травня) 1918 р. Грузинською Національною Радою була проголошена Грузинська Демократична Республіка (ГДР). Слід зауважити також на тому, що від травня до жовтня 1918 р. на більшій частині території Грузії перебували німецькі, а з червня до жовтня 1918 р. в Аджарії та на деяких інших землях Грузії – турецькі війська.

Радою міністрів Постанову «Про асигнування в розпорядження Військового міністра 50.000 карбованців для видачі їх в позику Комісарові Грузії», в якій також зазначалося, що позика ця надається «за рахунок Грузинської Республіки» в допомогу грузинським громадянам для повернення їх на Батьківщину [36, арк. 1]. Постанову цю згодом було оприлюднено у «Державному Вістникові» у зв'язку з чим його редакторів було надіслано (29 липня) відповідне розпорядження [36, арк. 4]. Таким чином Україною було офіційно надано грошову безвісоткову і безтермінову позику Грузії.

Тим часом 25 липня 1918 р. до посла Української Держави в Німеччині барона Ф. Штейнгеля у Берліні завітали «голова особної делегації в Германії» князь Авалов та її член С. Гегечкорі, які підтвердили факт і чинність вищезгаданої ноти міністра закордонних справ Грузії А. Чхенкелі (він тоді також перебував у столиці Німеччини, проте не зміг відвідати гетьманського посла через хворобу). Своєю чергою князь Авалов і С. Гегечкорі знову звернулися до українського представника (цього разу в особі посла Ф. Штейнгеля) з проханням про визнання Україною Грузинської Демократичної Республіки як самостійної держави й, водночас, заявили йому від імені свого уряду, що Грузія не бачить жодних перешкод щодо визнання нею Української Держави.

За підсумками цієї зустрічі Ф. Штейнгель підготував для українського уряду докладний звіт і відправив його з першим же кур'єром до Києва, а між тим вже 30 липня 1918 р. надіслав міністрові закордонних справ Української Держави особисту телеграму у якій з цього приводу, зокрема, зазначав: «З огляду на те, що мені уявляється важливим установити тепер тісні і дружні зносини з грузинським народом, я прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних зносин Грузія негайно може командувати свого постійного представника в Київ. Про наслідки прошу не відмовити дати мені відповідь по прямому проводу» [45, арк. 17].

У звіті ж були й міркування щодо української вигоди у перспективі розвитку українсько-грузинських економічних взаємин, а саме:

- Грузія могла б стати для України шляхом до усього Закавказзя й далі у Персію;

- Баку–Батумська залізниця та керасинопровід як зручний засіб до транспортування й отримання нафтопродуктів з каспійської нафти, а відтак й Українська Державна могла б не лише отримувати ці енергоресурси, а й транзитним постачальником їх до чорноморського регіону та Європи;

- країни Закавказзя щорічно потребували близько 200 тис. пудів цукру та 3 млн. пудів пшениці;

- можливість стати експортером–монополістом у постачанні українського збіжжя та сировини через Грузію у Закавказзя, Персію та до східних провінцій Османської імперії тощо [46, арк. 39].

У серпні 1918 р. з Тифлісу до Києва вирушила грузинська дипломатична місія на чолі з членом Національної Ради ГДР, юристом за освітою В. В. Тевзая. Місія мала за мету встановити дипломатичні, торговельно–економічні та культурні взаємини із Українською Державою.

Грузинська делегація вирушила до України в серпні 1918 року. Дипломатична рутинна робота тривала до вересня 1918 р. Зрештою на початку вересня 1918 р., після ґрунтовних, проте порівняно нетривалих перемовин із представниками українського уряду, у столиці Української Держави було офіційно відкрито й розпочало працю дипломатичне представництво Грузії. Очолив грузинське посольство в Українській Державі В. В. Тевзая, його заступником став Д. В. Вачейшвілі, урядовцями для особливих доручень були виконуючий обов'язків комісара Грузії в Україні Н. Брегвадзе та С. Асатіліні, військовим аташе – полк. Кавтарадзе, тимчасово виконуючим обов'язків радника – І. Москалевський, якого від 7 жовтня змінив М. Скобелев, а також інші співробітники: А. Карпович, А. Сванідзе, Г. Мамаладзе, В. Макацарія та ін. [21, с. 175; 45, арк. 25, 27, 33, 34].

24 жовтня В. Тевзая повідомив гетьманського міністра закордонних справ Д. Дорошенка про призначення Г. Хундадзе повноважним представником Грузії при Раді народних комісарів РСФРР й запевнив українського міністра у тому, що Українська Держава «в особі правомочних органів полегшить роботу громадянина Хундадзе при виконанні ним своїх дипломатичних обов'язків» [45, арк. 35].

Структура і штати посольства Грузії в Україні визначилися таким чином: перший і другий секретарі, консульський відділ, військовий аташе з помічником, економічний відділ, прес–бюро. До адміністративно–технічного персоналу належали: комендант будівлі, друкарки, перекладачі, водій автомобіля, кур'єри, допоміжні робітники (загалом – 20 осіб). Посольство містилося у м. Києві на вулиці Караваєвській, 9 (нині – вул. Л. Толстого).

У Києві ж ще з кінця 1917 р. грузинськими студентами друкувалася рідною мовою газета «Зарі» (укр.: «Дзвін»), яким з 1918 р. активно допомагало грузинське дипломатичне представництво в Україні, а також випускалися прес–релізи, що поширювали інформацію про Грузію у київських газетах.

У вересні 1918 р. було відкрито й Генеральне консульство Грузії в Україні в Одесі та Консульство у Харкові¹ на чолі з К. Цагарелі. Утім, ця дипломатична установа на Чорноморському узбережжі України закладалася вже на підготованому ґрунті, а не з чистого аркуша. Ще 9 травня 1918 р. військовий комісар Грузії в Україні Н. Брегвадзе [45, арк. 1], затвердив

¹ У лютому 1919 р. у Харкові більшовики розстріляли грузинського консула в Петрограді Черкезішвілі, який через Україну повертався на Батьківщину.

присяжного повіреного М. Джугелі комісаром Грузії по Одеській військовій окрузі з правами «формувати Грузинські частини й переправляти їх на батьківщину» та «захищати інтереси Грузії й Громадян Грузії у межах Одеської військової округи» [40, арк. 28].

Перші ж публічні згадки про плани заснування грузинського консульства в Одесі з'явилися у міській пресі ще на початку липня 1918 р. [9]. Офіційно ж заснуванням Генерального консульства Грузії в Одесі на чолі з О. Ушверідзе вважається 11 вересня 1918 р., проте широку діяльність свою воно розгорнуло лише від жовтня 1918 року [3; 8; 10]. Генеральне консульство в Одесі розташовувалося спочатку на етапному грузинському пункті на вул. Польській, 3, а з листопада 1918 р. – на вул. Гоголя, 15, з лютого ж по вересень 1919-го (вже за УНР) – на вул. Садовій, 4¹. Виконувачем обов'язків генерального консула було тимчасово призначено і затверджено урядом Грузинської Республіки присяжного повіреного Євсея Ілларіоновича Ушверідзе (був обраний головою консульської колегії дипломатів усіх країн, акредитованих в Одесі). Працівниками Генконсульства були також В. Жоржоліані та Л. Муджірі, який іноді виконував обов'язки генконсула; першим секретарем був Г. Меферт.

З приводу відкриття грузинського Генерального консульства у Південній Пальмірі місцева газета «Одеський листок», приміром, писала: «Найближчим завданням заснування консульства в Одесі є подання допомоги військовополоненим, підданам Грузинської Республіки, що повертаються на батьківщину з полону. Переговори про їхнє повернення велися свого часу із центральними державами і привели до позитивних результатів. Консульство надає людям, що повертаються з полону, приміщення для відпочинку на передавально-етапному пункті при консульстві, надає їм одяг, їжу, гроші та на пільгових умовах влаштовує їм проїзд до Поті. Слід зазначити, що консульство подає допомогу військовополоненим і інших національностей, аж до організації відповідних консульських установ» [33].

На практиці ж, власне, в Одесі грузинське Генеральне консульство з метою захисту прав своїх громадян започаткувало, перш за все, їх реєстрацію (безпосередньо у приміщенні Генконсульства на вул. Польській, 3), а також сприяло самоорганізації грузинської спільноти Одещини, зокрема через проведення, після затвердження статуту, перших зборів національної громади міста у листопаді 1918 р. (тоді вже – на вул. Гоголя, 15). У вересні 1918 р. грузинське Генконсульство навіть зуміло домогтися від одеської митниці спрощення формальностей під час перевезення грузинських товарів [31].

Влітку 1918 р. активізувало свою роботу й українське зовнішньополітичне відомство, що після перших місяців по гетьманському перевороті й організації своїх дипломатичних представництв у Центральних державах намагалося «вислизнути» з обіймів німецько-австрійської геополітичної опіки, яка більше походила на політику міжнародної ізоляції Української Держави.

Тож, 4 липня 1918 р. гетьманом П. Скоропадським було затверджено ухвалений Радою міністрів Закон «Про заклад Генеральних Консульств² і Консульських Агентств по-закордоном» [13], а відповідною урядовою Постановою «на утримання Генеральних Консулів і Консульських Агентів Української Держави по за межами України на території бувшої Російської Імперії, згідно з штатами, які затверджені 4 липня 1918 року» було асигновано 321 тис. 255 карбованців [14]. А вже 20 липня 1918 р. своїм наказом гетьман затвердив консульським агентом 1-го розряду в Тифлісі Олексія Кулінського³ [38, арк. 114; 39, арк. 143].

15 серпня наказом Міністерства закордонних справ «Про заснування нових консульських агентств» управляючий МЗС Д. Дорошенко, по згоді з міністрами торгів і промисловості та фінансів, наказав заснувати консульські представництва Української Держави (номінально з 4 липня) І розряду у 10 містах⁴ (в тому числі у Тифлісі й Батумі) та ІІ розряду у 20 містах⁵ колишньої Російської імперії [15]. Проте практичного відкриття вищезгаданих консульських представництв влітку 1918 р. насправді не відбулося. Їхня діяльність, штати і фінансування почали закладатися лише з 1 вересня 1918 р., а відповідний Закон «Про утворення нових консульських установ Української Держави

² Урядову Постанову «Про тимчасові дипломатичні представництва Української Держави і про асигнування 1,127.072 карбованців 26 коп. на їх утримання» гетьманом П. Скоропадським було затверджено 21 червня 1918 р. [12].

³ Пізніше у Тифлісі на вул. Судовій, 33 відкрилося дипломатичне представництво (Надзвичайна дипломатична місія) УНР в Грузії на чолі з І. Красковським. У лютому 1919 р. з Вінниці до Тифлісу через Одесу (18 лютого) вже їхала українська дипломатична місія у складі 19 осіб на чолі з Л. Лісняком [32]. Саме тоді почали діяти консульства УНР в Тифлісі та Батумі, а пізніше – в Гаграх. Генеральне консульство Української Держави в Тифлісі, яке опікувалося справами Північного Кавказу та Закавказзя, очолював призначений ще за Гетьманату О. Кулінський (М. Чеховський – воєнний аташе). У квітні 1919 р. О. Кулінського довелося звільнити з посади через відсутність особистого авторитету та діяльність, несумісну з консульськими обов'язками. Одна з причин такого рішення полягала у звинуваченні його грузинською стороною в спекуляції й хабарництві, а також у безпідставній видачі українських посвідчень [20, с. 125–126]. Тож МЗС УНР визнало його поведінку як компрометацію консульського представництва та антиукраїнську політику [22, с. 150]. Посаду генерального консула у Тифлісі було доручено Леву Лісняку. При цьому його попередник відмовився здати на зберігання архів консульства до Українського комісаріату на Кавказі [7, с. 77]. У Батумі ж Є. Засядько керував віце-консульством України, а Є. Петренко став консульським агентом 1-го класу у Сухумі [1; 19].

⁴ Йшлося про заснування консульських представництв Української Держави І розряду у Мінську, Вільно, Ризі, Гельсінгфорсі, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську і Ташкенті.

⁵ Йшлося про заснування консульських представництв Української Держави ІІ розряду у Ново-Ніколаєвську, Казані, Царицині, Астрахані, Ставрополі, Нижньому Новгороді, Саратові, Катеринбурзі, Орші, Вороніжі, Курську, Пензі, Баку, Семіпалатинську, Бійську, Хабаровську, Владивостокі, Іркутську, Архангельську і Бухарі.

¹ У XIX–XX ст. грузини в Україні мешкали переважно в містах, утворюючи невеликі колонії. Значний відсоток серед них становили службовці, лікарі, адвокати [25].

та асигнування 832.766 карб. на їх утримання» був затверджений гетьманом П. Скоропадським тільки 6 листопада 1918 р. (при цьому скасовувався попередній закон від 4 липня 1918 р.). Отже, підпунктом 17-м пункту 3-го закону від 6 листопада було визначено утворити 25 консульських установ Української Держави, зокрема, «на Кавказі – Генеральне консульство в Тифлісі та віце-консульства в Баку, Єревані та Батум–Поті» [16].

Український же дипломатичний десант прибув на Кавказ вже під «завісу» Гетьманату і за постанови «другої» УНР у складі лише двох осіб – голови Івана Ігнатовича Красковського та урядовця графа Михайла Бенедиктовича Тишкевича. Вже на місці до складу місії було прийнято урядовця О. Євтухова [20, с. 125].

Проте не можна сказати, що увесь цей час у Закавказькому регіоні Українська Держава та її громадяни не мали свого представника. Українські інтереси в Тифлісі представляв Закавказький український комісар Григорій Хименко, а в Єревані – уповноважений ним 22 травня 1918 р. голова Ради єреванського товариства «Просвіта» Володимир Гірченко [44, арк. 29]. Зауважу також і на тому, що у Грузії поважну роль відіграла Українська Рада, що за допомогою українського представництва видавала власну газету (редактор С. Чалий), у якій широко висвітлювалися питання взаємовідносин двох народів, щоденне життя українців у Грузії, публікувалася інформація з України тощо. Взагалі ж, як свідчив український посол у Туреччині О. Лотоцький, тоді на Кавказі було багато українського елементу – по великих містах (Тифліс, Батум, Сухум, Баку) і цілі колонії – в колишніх Тифліській губернії, в Сухумській окрузі й особливо в Мугані (біля Азербайджану), що навіть мала назву третьої України. Тут оселилися «здебільшого українські сектанти – народ досить культурний і працьовитий, оселений на родючій землі, в обставинах погідного клімату, він дійшов до доброї заможности, сів здебільшого хліб та бавовняник» [20, с. 125].

Тим не менш закавказькі українці потребували допомоги і торговельно-економічних преференцій від історичної Батьківщини. Крім того, як повідомляла Українська Крайова Рада на Закавказзі, лише-но від експорту цукру й хліба на місцевий регіональний ринок Київ міг щомісячно отримувати прибутків на суму у 325,5 млн. карбованців [46, арк. 39]. Ще у вересні 1918 р. Українська Крайова Рада звернулася до уряду Української Держави з пропозицією «утворити хоч би тимчасово в осередку Закавказзя у Тифлісі Торговельне агентство Українського Уряду усього Закавказзя з тим, щоб надалі, коли буде утворено дипломатичне представництво, це агентство підлягало би йому» [46, арк. 39зв]. 27 листопада 1918 р. з подібною пропозицією до міністра закордонних справ УД Г. Афанасєва звернувся Комітет з товарообміну Міністерства торгу і промисловості Грузії. Прагнучи поживити й посилити товарообмін між країнами, Комітет вважав за доцільне заснувати при Українському консульстві в Грузії «комісію, котра дозволяла б ввезення в Україну товарів, дозволених до вивозу Комітетом з Товарообміну Грузинської Республіки, і, навпаки, дозволяла б вивезення з України товарів, допущених до ввозу в межі Грузії» [46, арк. 53зв].

За час нетривалого існування Української Держави у формі гетьманату П. Скоропадського обома сторонами було підготовлено й в підсумкові укладено низку міждержавних (українсько-грузинських) договорів як політичного, так і фінансово-економічного характеру.

5 грудня 1918 р. Українська Держава встановила офіційні дипломатичні відносини з Грузинською Демократичною Республікою. При посольстві було започатковано Економічну раду, що займалася питаннями впорядкування товарообігу між країнами.

Того ж дня, 5 грудня 1918 р., було укладено широкий двосторонній договір між УД та ГДР, що складався із 22 статей та 6 розділів, зокрема: про загальні права громадян обох сторін; про консульські зносини; про торгівлю; про мореплавання; про транзит; про спеціальні конвенції, змішану комісію і термін договору.

У розділі «Про загальні права громадян» договору зазначалося, що громадянам кожної з обох договірних сторін надавалася, за умов дотримання ними законів країни, повна воля приїзду, подорожей або мешкання у будь-якій місцині на території обох держав (при цьому їм гарантувався повносяжний захист законів і влади як щодо особистості, так і щодо їхнього майна) (ст.1). Громадяни кожної із сторін отримували право набуття, володіння, користування і розпорядження майном як рухомим, так і нерухомим, а також земельними нетрями на таких самих підставах, як і місцеві громадяни (ст.2). Вони могли користатися такими ж правами, як і місцеві громадяни (ст.3), а також звільнялися від усілякої офіційної служби в суді, адміністрації чи цивільної. Не підлягали громадяни обох країн військовій службі (як сухопутній, так і морській), а також позбавлялися усіх повинностей, що накладалися через війну або надзвичайні обставини, за винятком того випадку, коли ці повинності пов'язані з фактом володіння нерухомістю і коли цим повинностям підлягали громадяни інших держав (ст.4). Громадяни кожної з договірних сторін мали право на території іншої сторони закладати акційні та всякого роду торговельні і операційні товариства, а також брати участь у вже існуючих подібного роду установах, користуючись такими ж правами, які надані у цих випадках місцевим громадянам. Акційні товариства, а також торговельні, промислові та фінансові підприємства, що законно діяли на території однієї з договірних сторін, визнавалися після реєстрації їх статутів або регуляментів відповідними органами іншої держави, такими, що мали законне право провадити свою діяльність в межах країни (ст.5). Щодо літературної і художньої власності, а також права на патенти, фабричні й торговельні рисунки й клейма, громадяни кожної з договірних держав могли користуватися такими ж правами і захистом, як і місцеві громадяни (ст.6).

Розділ «Про консульські зносини» визначав, що кожна із сторін мала право призначати до іншої генеральних консулів, консульських та торговельних

агентів у всі порти та місцевості іншої держави. Усі пільги й права зазначених представників означалися за принципом взаємності (ст.7).

У частині «Про торгівлю» йшлося про те, що громадяни кожної з обох країн відносно торгу і промисловості на території іншої користуватимуться такими ж правами, як і місцеві громадяни й не будуть обложіні додатковими чи вищими митами, ніж місцеві громадяни (ст.8). Яко принцип установлювався для обох сторін обов'язок не чинити перепон взаємним торговельним зносином. Однак, щодо тих товарів, які підлягали або могли підлягати державній монополії, або тих, до яких в інтересах гігієни, ветеринарної поліції або громадської безпеки необхідно було б застосувати заходи заборони, а також тих, щодо яких необхідно було б установити вивіз на підставі товарообміну, могли бути застосовані особливі умови (ст.9). Привозні з території Грузії в Україну і навпаки – з території України на територію Грузії товари звільнялися від вивізного мита, проте збиралося ввізне мито (в розмірі не меншій за ввізне мито на ці товари другою договірною стороною (ст.10). Не рахувався митом збір, який міг стягуватися кожною з договірних сторін при реєстрації вивозних з неї товарів (розмір згаданого реєстраційного збору установлювався в межах не більших за 2% вартості вивозного товару (ст.11). Торговці і промисловці, які жили в іншій державі, у випадку наявності легітиміційного посвідчення, виданих належними установами їх краю, та доказів, що одержали дозвіл на виконання промислів в своїй державі, мали право на території іншої сторони особисто або через комівожерів здійснювати закупівлі та, маючи при собі зразки товарів, приймати замовлення на території цього краю. Такі торговці і промисловці користувалися в обох державах щодо здійснення своєї діяльності такими ж правами, як і місцеві громадяни (ст.12). Обидві договірні сторони мали офіційно повідомляти одна одну про усі важливі законодавчі проекти на товаро–промисловому ґрунті (ст.13).

Розділом «Про мореплавство» вказувалося (ст.14), що українські судна та їхні вантажі у водах Грузії, а грузинські та їхні вантажі у водах України – користувалися у всіх випадках такими ж правами, як судна і вантажі місцеві. Усіляка пільга або привілей, які передбачалися однією зі сторін відносно третьої держави, тим самим поширювалися й на іншу сторону (допущеними із вищенаведених постанов винятками признавалися пільги, які були надані, або могли б бути надані крайовому торговельному флоту). Національна приналежність судна установлювалася відповідно до законів і постанов кожної держави на підставі документів і патентів, виданих відповідною владою (ст.15). Зовсім звільнялися від сплати ластових зборів в портах обох держав: 1) судна, які приходили з вантажами і з ними ж відходили і 2) судна, що переходили від одного порту до другого однієї з договірних держав (за наявності посвідчення про сплату цих зборів у будь-якому з портів цієї держави). Таке звільнення не поширювалося на збори: маяковий, лоцманський, буксирний та інші, які стягувалися за послугу і приладдя до вантаження та які оплачувалися й місцевими суднами (ст.16). При цьому будь-яке судно кожної із сторін, яке б сіло на міліну або зазнало аварії

близько берегів іншої сторони, користувалося тими ж пільгами, як і місцеві судна (ст.17).

У розділі «Про транзит» вказувалося на те, що усілякого роду товари, які перевозилися через територію однієї з сторін для другої сторони, мали бути звільнені від будь-якого транзитного мита з тим, однак, що порядок, установлюваний для захисту фіскальних інтересів держави, через яку товар перевозиться, мусив бути датований (ст.18). Українська Держава та Грузинська Демократична Республіка взаємно зобов'язувалися надавати допомогу транзитові (щодо ст.18) у всіх напрямках, які не виключалися для такого транспортування (ст.19).

Останній розділ «Про спеціальні конвенції, змішані комісії і термін договору» зазначав, що для упорядкування взаємовідносин фінансових і тих, що торкалися комунікації, а також поштових, телеграфних і телефонних зносин між обома договірними державами мали б бути укладені спеціальні згоди (ст.20). Для розробки ж питання про мита, про можливий митовий союз, про детальну розробку митних відносин, про способи реєстрації товарів, що вивозяться, та розмір зборів, мала бути сформована змішана комісія з чотирьох членів: 2 від України та 2 від Грузії. Вказаною комісією мали б вирішуватися також непорозуміння, які могли виникнути поміж Україною і Грузією при застосуванні цього питання. Коли ж те чи інше вирішення якогось питання у комісії не зібрало би більшості голосів, то питання мусило б вирішуватися або жеребом (коли члени комісії на це погоджувалися), або ж шляхом перенесення питання на вирішення третейського суду з відповідним застосуванням правил Гаагської конференції (ст.21).

Договір набирав чинності з моменту його підписання (за винятком §10, який до його ратифікації приймався у відповідне застосування тільки відносно товарів, якими компенсувався частинно або цілком ввіз і вивіз товарів однієї з договірних сторін до другої). По ратифікації договору кожній із сторін залишалося право відмовитися від договору (денонсувати його) в кожний час, при чому від дня повідомлення противної сторони про таке денонсування – договір зберігав силу ще протягом двох місяців (ст.22). Документ підписали представник Грузинської Демократичної Республіки В. В. Тевзая та товариш міністра торгу і промисловості Української Держави С. В. Бородаєвський [17, с. XXXV–XXXVIII].

7 грудня 1918 р. сторони також підписали Договір «Про товарообмін між Україною та Грузією», що врегульовував торговельно–економічні взаємини двох держав, а також міжурядову Угоду про міжбанківські переказові операції, що упорядковувала взаємовідносини між грузинськими банками у Тифлісі (Тбілісі), Кутаїсі, Батумі, Поті, Сухумі у Грузії та українськими у Києві, Харкові, Одесі й Катеринославі.

Слід зазначити також і на тому, що в жовтні–грудні 1918 р. гетьманом П. Скоропадським та його оточенням виношувалися плани створення об'єднаного військово–політичного антибільшовицького блоку з України, Дону, Кубані, Тереку, Грузії, передкавказьких й закавказьких народів. Про це, зокрема, йшлося й під час особистої зустрічі гетьмана України П. Скоропадського з отаманом Всевеликого Війська Донського П. Красновим в жовтні 1918 р. Після листопадової революції в Німеччині

міністр закордонних справ Української Держави Г. Афанасьєв 4 листопада 1918 р. надіслав телеграми урядам Дону, Кубані, Терека, Грузії та до представника Добровольчої армії з пропозицією щодо проведення у Києві конференції з питань, пов'язаних із створенням об'єднаного антибільшовицького воєнного блоку [11, с. 191; 47, арк. 8, 12]. 16 листопада уряд навіть доручив Г. Афанасьєву скласти програму конгресу [34, арк. 47–47зв]. 20 листопада до вищевказаних урядів було надіслано повторну телеграму із пропозицією скликати конференцію 5 грудня, а 2 грудня ще одну із новою датою – 18 грудня 1918 р.

Проте, як згадував П. Краснов, такий військово–політичний спліт агресивно протидіяла денікінська Добровольча армія, що окрім боротьби з більшовизмом з метою відновлення єдиної, неподільної Росії, ставила собі за завдання також і «знищення самостійної України, самостійної Грузії, захіання на повну автономію Криму, Дону і Кубані» [18, с. 84]. Більше того, у відповіді ген. Драгомірова від імені Добровольчої армії уряд Півдня Росії відмовлявся надсилати своїх делегатів до Києва, пропонував зібрати конференцію у Катеринодарі чи Симферополі, але при цьому ультимативно вказував, що «участь грузинського уряду, ворожого до Росії і до Добровольчої армії, недопустима» [11, с. 192–193].

Після поразки Німеччини в Першій світовій війні її війська були виведені з території Грузії, а за умовами Мудроського перемир'я від 30 жовтня 1918 р. – й збройні сили Туреччини. Від грудня 1918 р. на території Грузії перебували англійські війська. В Україні ж 14 грудня 1918 р. було повалено гетьманат П. Скоропадського й до влади у Києві прийшла Директорія Української Народної Республіки.

Список використаних джерел

1. Бежуашвілі А. Від Дніпра до Кури: Україна і Грузія, дипломатичні відносини 1918–1920 рр. / А. Бежуашвілі // *Голос України*. – 1996. – 24 травня.
2. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992.
3. В Грузинском консульстве // *Одесский листок*. – 1918. – 4 жовтня.
4. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – №3. – Квітень.
5. Гай–Нижник П. Україна – Грузія: становлення міждержавних і дипломатичних взаємин (1917–1921 рр.) / Павло Гай–Нижник // *Україна дипломатична (Diplomatic Ukraine)*. – К., 2017. – Вип. XVIII.
6. Гай–Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.) / Павло Гай–Нижник. – К.: Дуліби, 2016.
7. Гасымлы М. Дж., Купчик О. Р., Дамиров А. У. Украинско–азербайджанские отношения: история и современность / М. Дж. Гасымлы, О. Р. Купчик, А. У. Дамиров. – К.: Изд. Дом Дмитрия Бурого, 2014.
8. Генеральное консульство Грузии в Одессе // *Одесский листок*. – 1918. – 17 вересня.
9. Грузинские консульства на Украине // *Одесские новости*. – 1918. – 4 липня.
10. Грузинский консул в Одессе // *Одесские новости*. – 1918. – 8 жовтня.
11. Деникин А. И. Очерки русской смуты / А. И. Деникин. – Т.4. – Париж, 1921–1926.
12. Державний вістник. – 1918. – №20. – 5 липня.
13. Державний вістник. – 1918. – №22. – 14 липня.
14. Державний вістник. – 1918. – №35. – 15 серпня.
15. Державний вістник. – 1918. – №58. – 13 жовтня.
16. Державний вістник. – 1918. – №72. – 19 листопада.

17. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 / Дмитро Дорошенко. – Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Нью-Йорк, 1954.

18. Краснов П. Н. Всевеликое войско Донское / П. Н. Краснов // *Белое дело: Избранные произведения в 16 книгах. Дон и Добровольческая армия*. – М.: Голос, 1992.

19. Лашко О. Україна–Грузія, стратегічне партнерство: Геополітичні пріоритети з позиції національних інтересів // *Розбудова держави*. – 1995. – №2.

20. Лотоцький О. В Царгороді / Олександр Лотоцький. – Варшава, 1939.

21. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії / В. М. Матвієнко. – К.: Видавничо–поліграфічний центр «Київський університет», 2002.

22. Матяш І. Б. Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії / І. Б. Матяш. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016.

23. Народня воля. – 1917. – 12 вересня.

24. Народня воля. – 1917. – 14 листопада.

25. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко–этнографический очерк). – К., 1975.

26. Нова Рада. – 1917. – 15 серпня.

27. Нова Рада. – 1917. – 10 вересня.

28. Нова Рада. – 1917. – 9 листопада.

29. Пипия Г. В. Германский империализм в Закавказье в 1910–1918 гг. – М.: Наука, 1978.

30. Робітнича газета. – 1917. – 1 квітня.

31. Торговые отношения между Грузией и Украиной // *Одесский листок*. – 1918. – 24 вересня.

32. Украинская дипломатическая миссия в Грузию // *Одесский листок*. – 1919. – 18 лютого.

33. Царцидзе Т. Діяльність Генерального консульства Грузії в Одесі (1918–1919 рр.) / Тимур Царцидзе // *Одескі вісті*. – 2015. – 25 липня.

34. ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7.

35. Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.24 а.

36. Там само. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.274.

37. Там само. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.18.

38. Там само. – Ф.1118. – Оп.1. – Спр.3.

39. Там само. – Ф.1118. – Оп.1. – Спр.17.

40. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.28.

41. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.37.

42. Там само. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.99.

43. Там само. – Ф.3690. – Оп.1. – Спр.17.

44. Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.125.

45. Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.134.

46. Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.135.

47. Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.146.

48. Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918 / Stefan Horak. – New-York: Columbia University Press, 1988.

References

1. Bezhuashvili A. Vid Dnipra do Kury: Ukraina i Gruziya, dyplomatychni vidnosyny 1918–1920 rr. / A. Bezhuashvili // *Holos Ukrainy*. – 1996. – 24 travnya.
2. Velykyi ukrainits: materialy z zhyttya ta diyalnosti M. S. Hrushevskoho. – K.: Veselka, 1992.
3. V Gruzinskom konsulstve // *Odesskiy listok*. – 1918. – 4 zhovtnya.
4. Visty z Ukrainskoi Tsentralnoi Rady. – 1917. – №3. – Kvitenn.
5. Hai–Nyzhnyk P. Ukraina – Gruziya: stanovlennya mizhderzhavnykh zvyazkiv i dyplomatychnykh vzaymyn (1917–1921 rr.) / Pavlo Hai–Nyzhnyk // *Ukraina dyplomatychna (Diplomatic Ukraine)*. – K., 2017. – Vyp. XVIII.
6. Hai–Nyzhnyk P. Ukrainaska dyplomatiya i mizhnarodna finansova polityka uryadiv Tsentralnoi Rady, Ukrainskoi Derzhavy (Hetmanatu) ta Dyrectorii UNR (1917–1922 rr.) / Pavlo Hai–Nyzhnyk. – K.: Duliby, 2016.
7. Hasymlly M. Dzh., Kupchik O. R., Damirov A. U. Ukrainsko–azerbadzhanske otnosheniya: istoriya i sovremennost / M. Dzh. Hasymlly, O. R. Kupchik, A. U. Damirov. – K.: Izd. Dom Dmitriya Burago, 2014.
8. Heneralnoe konsulstvo Gruziy v Odesse // *Odesskiy listok*. – 1918. – 17 veresnya.
9. Gruzinskie konsulstva na Ukraine // *Odesskie novosti*. – 1918. – 4 lyupnya.

10. Gruzinskiy konsul v Odesse // Odesskie novosti. – 1918. – 8 zhovtnya.

11. Denikin A. I. Ocherki russkoy smuty / A. I. Denikin. – T.4. – Parizh, 1921–1926.

12. Derzhavnyi vistnyk. – 1918. – №20. – 5 lypnya.

13. Derzhavnyi vistnyk. – 1918. – №22. – 14 lypnya.

14. Derzhavnyi vistnyk. – 1918. – №35. – 15 serpnya.

15. Derzhavnyi vistnyk. – 1918. – №58. – 13 zhovtnya.

16. Derzhavnyi vistnyk. – 1918. – №72. – 19 lystopada.

17. Doroshenko D. Istoriya Ukrainy 1917–1923 / Dmytro Doroshenko. – T. II. Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918 roku. – N'yu-York, 1954.

18. Krasnov P. N. Vsevelikoe voysko Donskoe / P. N. Krasnov // Beloe delo: Izbrannye proizvedeniya v 16 knihakh. Don i Dobrovolskaya armiya. – M.: Holos, 1992.

19. Lashko O. Ukraina–Gruziya, stratehichne partnerstvo: Neopolitychni pryorityety z pozytsii ntsionalnykh interesiv // Rozbudova derzhavy. – 1995. – №2.

20. Lototskyi O. V Tsarhorodi / Oleksandr Lototskyi. – Warshava, 1939.

21. Matvienko V. M. Ukrainska diplomatiya 1917–1921 rokiv na terenakh postimperskoi Rosii / V. M. Matvienko. – K.: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2002.

22. Matyash I. B. Ukrainska konsulska sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavnyi instytut: stanovlennya, phunkcionuvannya, personalii / I. B. Matyash. – K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016.

23. Narodnya volya. – 1917. – 12 veresnya.

24. Narodnya volya. – 1917. – 14 lystopada.

25. Naulko V. I. Razvitie mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine (Istoriko-etnographicheskiy ocherk). – K., 1975.

26. Nova Rada. – 1917. – 15 serpnya.

27. Nova Rada. – 1917. – 10 veresnya.

28. Nova Rada. – 1917. – 9 lystopada.

29. Pipiya G. V. Germanskiy imperialism v Zakavkaz'e v 1910–1918 gg. – M.: Nauka, 1978.

30. Robitnycha hazeta. – 1917. – 1 kvitnya.

31. Torgovye otnosheniya mezhdru Gruziei i Ukrainoi // Odesskiy listok. – 1918. – 24 veresnya.

32. Ukrainskaya diplomaticheskaya missiya v Gruziyu // Odesskiy listok. – 1919. – 18 lyutoho.

33. Tsartsidze T. Diyalnist Generalnogo konsulstva Gruzii v Odesi (1918–1919 rr.) / Tymur Tsartsidze // Odeski visti. – 2015. – 25 lypnya.

34. TSDAVO Ukrainy. – F.1064. – Op.1. – Spr.7.

35. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.24 a.

36. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.274.

37. Tam samo. – F.1064. – Op.2. – Spr.18.

38. Tam samo. – F.1118. – Op.1. – Spr.3.

39. Tam samo. – F.1118. – Op.1. – Spr.17.

40. Tam samo. – F.2592. – Op.1. – Spr.28.

41. Tam samo. – F.2592. – Op.1. – Spr.37.

42. Tam samo. – F.2592. – Op.1. – Spr.99.

43. Tam samo. – F.3690. – Op.1. – Spr.17.

44. Tam samo. – F.3766. – Op.1. – Spr.125.

45. Tam samo. – F.3766. – Op.1. – Spr.134.

46. Tam samo. – F.3766. – Op.1. – Spr.135.

47. Tam samo. – F.3766. – Op.1. – Spr.146.

48. Horak S. The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918 / Stefan Horak. – New-York: Columbia University Press, 1988.

Hai–Nyzhnyk P. P., Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Formation of Ukrainian–Georgian diplomatic relations for the Central Council of the UPR and the Ukrainian State under P.Skoropadsky Hetmanat (1917–1918)

The article highlights the process of adjustment of Ukrainian–Georgian relations for the Central Council during the Ukrainian People's Republic and the establishment of diplomatic relations between the Ukrainian State (for Hetman Skoropadsky) and the Georgian Democratic Republic.

Keywords: Ukrainian–Georgian relations, the UPR, Ukrainian State, Georgian Democratic Republic.

* * *

УДК 930(477)

Піковська Т. В.,
кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри права факультету менеджменту та права,
Вінницький національний аграрний університет
(Україна, Вінниця), Tetiana261285@i.ua

ВПРОВАДЖЕННЯ НОВИХ ФОРМ ВЕДЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Відзначено, що після утвердження радянської влади її політика втілювала ідеологічні концепції більшовицької партії, яка стала правлячою і визначала напрями та конкретні шляхи економічного розвитку України, в тому числі й в її аграрному секторі. Вони були визначені у рішеннях X з'їзду РКП(б), який відбувся у березні 1921 року, про нову економічну політику (НЕП). Перехід до НЕПу сприяв бурхливому розвитку господарської ініціативи, з'явилися орендарі, маклери, торговці, комісіонери. НЕП сприяв розвитку господарської ініціативи селянства, вирішенню питань про форми власності та господарювання в аграрному секторі. Досліджено абсолютні нові типи об'єднань задля обробітки землі, які виникли в цей період: кооперації, комуни, радгоспи. Встановлено, що кожна з цих форм сільськогосподарської кооперації мала своєрідну структуру та мету діяльності. Кооперація мала на меті проводити загальносільськогосподарську та забезпечення селян промисловою продукцією.

Ключові слова: нова економічна політика, сільське господарство, сільська кооперація, кооперації, сільськогосподарська продукція, оренда землі.

Початок 20-х років ХХ ст. ознаменувався для українського селянства провалом політики воєнного комунізму. Навесні 1921 р. держава спромоглася виконати продрозкладку менш як на 40%, створити державний хлібний фонд у запланованих розмірах не вдалося. Наслідками цієї політики стали збройний опір селянства, загальне зuboження сільського населення та голод у південних губерніях 1921–1923 рр. Все це змусило радянську владу перейти до нової економічної політики (непу).

Проблему розвитку форм ведення сільського господарства в умовах непу займалися А. Лубчинський [1], І. Фареній [2], В. Тимченко [3]. Особливості форм господарювання в контексті становлення тоталітарного режиму здійснив О. Ганжа [4]. Такі науковці як О. Завальнюк [5], І. Рибак [6] О. Каденюк [7], П. Панченко [8] здійснили комплексні дослідження аграрної історії України висвітливши у своїх працях проблеми форм господарювання доби непу.

Метою статті є дослідити форми ведення сільського господарства, які були впроваджені в 20-х роках ХХ ст. в рамках проведення непу, визначити особливості сільськогосподарської кооперації в умовах тоталітарного режиму.

Після закінчення громадянської війни на території Наддніпрянської України утвердилася радянська влада, її політика втілювала ідеологічні концепції більшовицької партії, яка стала правлячою і визначала напрями та конкретні шляхи економічного розвитку України, в тому числі й в її аграрному секторі. Вони визначені у рішеннях X з'їзду РКП(б), який відбувся у березні 1921 року, про нову економічну політику (НЕП) [4, с. 156]. З'їзд вирішив замінити продрозверстку натуральним податком. Дозволялась вільна торгівля. Перехід до НЕПу сприяв бурхливому розвитку господарської ініціативи, з'явилися орендарі, маклери, торговці, комісіонери, банківські ділки. НЕП сприяв розвитку господарської ініціативи селянства, вирішенню питань про форми власності та господарювання в аграрному секторі [3, с. 141].

В результаті цієї політики на селі виникали абсолютно нові типи об'єднань задля обробітки землі:

кооперативи, комуни, радгоспи. Держава проводила поступову заохочувальну політику для того, щоб селяни швидше почали втілювати у практику нові форми господарської діяльності. Проте державна підтримка ґрунтувалась на чітких класових позиціях. Головним чином підтримку отримували ті форми господарювання, що відповідали ідеологічним вимогам, – колгоспи, і найменшу – приватні власники, індивідуальні виробники [1, с. 122]. У вирішенні багатопланових проблем розвитку аграрного сектора України не останню роль відігравала сільськогосподарська кооперація. Вона являла собою систему сільськогосподарських кооперативів, об'єднань, створених з метою задоволення економічних потреб членів кооперативу. Сільгосп-кооперативи поділялись на два види: виробничі та обслуговуючі. Виробничі кооперативи були створені для спільного виробництва продуктів сільського, рибного та інших видів господарювання з обов'язковою трудовою участю засновників в його діяльності. А обслуговуючі – для здійснення обслуговування переважно членів кооперативу на засадах взаємодопомоги та економічного співробітництва [1, с. 123].

Відповідно до принципів і конкретних завдань НЕПу КП(б)У здійснювала заходи щодо утвердження багатокладності в аграрному секторі України. На VII конференції КП(б)У, у доповіді народного комісара земельних справ УСРР К. Є. Клименка про розвиток сільського господарства України та шляхи його подальшого піднесення, констатувалась наявність 4500 колективних господарств, які обробляли 330 тисяч десятин землі [7, с. 89]. Водночас відзначалося, що для розгортання колективізації у широких масштабах відсутні відповідні умови. З урахуванням цього акцентувалось, що важливо і необхідно залучати селянство до сільськогосподарської кооперації (цукрової, тваринницької, машинно–тракторної, меліоративної, хмелярської).

Сільськогосподарській кооперації належало вирішувати складні завдання сприяти відбудові зруйнованого сільського господарства і його розвитку, залучати незаможників і середняків до кооперативних товариств, постачати цим товариствам насіння, реманент та добрива, організувати збут сільськогосподарської продукції, відновити та розвивати кооперативні промисли, сприяти розвитку тваринництва, бджільництва і впровадженню технічних культур підготувати селянство до суцільного виробничого кооперування. Визнано за необхідне розвивати та організаційно зміцнювати радгоспи, щоб вони стали справжнім зразком вмілого господарювання [7, с. 90].

М. І. Бухарін виділяв два напрямки сільськогосподарської кооперації: «Передусім розпорошені та роздрібнені, нічим господарським між собою не пов'язані, селянські подвір'я, – писав він, – все більше і більше будуть об'єднуватись між собою на ґрунті закупівель, продажу і кредиту, співпрацюючи при цьому з господарськими органами пролетарської країни. З другого боку, від загальних продажів, від спільних організацій кредитування селяни будуть потроху переходити до організації своїх малих заводів, підприємств з переробки продуктів харчування» [1, с. 123].

Кожна з цих форм сільськогосподарської кооперації мала своєрідну структуру та мету діяльності.

Споживча кооперація мала на меті проводити заготівлю сільськогосподарської та забезпечення селян промисловою продукцією. Первинною ланкою споживчої кооперації були споживчі товариства. Вони об'єднувались у спілки, керівним органом яких була Центроспілка. Сільськогосподарські товариства були добровільними об'єднаннями селянських господарств, які вносили обраному правлінню пайові внески. Вони створювались для збуту призначеної для продажу продукції, для придбання сільськогосподарського реманенту, худоби, добрив та посівного матеріалу. Спеціалізовані сільгосптовариства об'єднували селян за галузево–професійним принципом. Машинні товариства створювались для спільної закупівлі та користування сільськогосподарською технікою. Найбільшого поширення набули товариства з виробництва тієї чи іншої харчової продукції. Сільськогосподарські кредитні товариства мали на меті обслуговувати селянські господарства задля надання їм кредитів для їх виробничих потреб. Колективні господарства в той час були однією з форм сільськогосподарської кооперації. Вони об'єднували головним чином найбідніше селянство. До даної категорії господарств належали товариства спільного обробітку землі (далі – ТсОЗи) та сільськогосподарські артілі [3, с. 144].

Цікавим фактом є, що в 1920–х роках дореволюційне походження кооперативного життя в Радянській Україні ніхто не заперечував і відкрито визнавалося, що запровадження кооперації мало щонайбільше відновлювальний характер. У 1924 році журнал селянської кооперації «Сільський господар» з цього приводу зазначав: «Сільськогосподарська кооперація... до початку 1923 року... по всій Україні... носила характер реставраційний». При цьому, навіть у кадровому та ідейному контексті, «реставраційні тенденції домінували над соціалістично–революційними», – підкреслював «Сільський господар» [2, с. 63].

До середини 20–х рр. в сільському господарстві України розвивалися різні форми господарювання. При цьому переважали одноосібні селянські господарства. Водночас утверджувалися колективні форми господарювання, які існували у різноманітних формах (товариства по спільному обробітку землі, комуни, артілі, колгоспи). Набули розвитку державні господарства – радгоспи, хліборобські господарства промислових підприємств [5, с. 190].

Відбувалося зростання кількості колективних господарств. У 1920 р. в Україні було 707 таких господарств, у 1921 р. – 1077, у 1922 р. – 3003, станом на 1 червня 1923 р. – 4995. Влітку 1923 р. Колективні господарства об'єднували 288517 хліборобів (1,2% їх кількості) і мали 386748 дес. орної землі (0,9% їх кількості в Україні) [5, с. 192]. Незважаючи на кількісне збільшення колгоспів, вони навіть наприкінці 1920–х рр. не відігравали значної ролі в аграрному секторі України і, природно, у виробництві сільськогосподарської продукції.

Більш стабільно розвивалися радгоспи, які були створені на базі націоналізованих поміщицьких та експропрійованих куркульських господарств. В середині 20–х рр. існували дві категорії радгоспів трестировані та приписні [6, с. 34]. Перша входила до складу трестів, які були державними структурами, друга створювалася промисловими підприємствами. Крім радгоспів

в Україні Існувала ще одна категорія державних сільськогосподарських підприємств – це господарства цукрових заводів. Радгоспи та господарства цукрових заводів підпорядковувалися різним відомствам та об'єднанням. У 1928 р. в Україні було 1250 радгоспів, з них у системі Уккрадгосптресту – 328, Цукротресту – 677, Укрсільгосп–цукру – 41. У їх розпорядженні було 1 млн. 300 тис. га землі – 3,4% сільгоспугідь України [6, с. 35].

В цей період в аграрному секторі України розвивались орендні відносини. У 1922 р. в Україні було 284 тис. селянських господарств, що орендували землю близько 6% їх загальної кількості. У їх розпорядженні знаходилося 721,2 тис. десятин орної землі. У 1926 р. чисельність таких господарств досягла 500 тис., що становило 9,7% усіх селянських господарств України. Вони обробляли 1,5 млн. дес. землі. Застосовувалися два типи оренди короткотермінова (річна) і довгострокова (на 3 і більше років) [7, с. 189]. Короткотермінова оренда одержала більший розвиток у Лісостепу, ніж у степових районах України. У степових районах малися великі площі державних земель, які здавалися у довгострокову оренду. Існувало кілька видів оплати за орендовану землю: 1. – грошима чи натурою; 2 – оренда за обробку; 3 – оренда за частину врожаю; 4, – оренда за оплату продподатку [7, с. 190].

Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 30 травня 1928 р. був встановлений шестирічний строк оренди. Сільським радам надавалось право скоротити цей строк до трьох років для тих господарств, які, незважаючи на надану їм допомогу з боку державних органів і кооперації, не стали самостійно господарювати та продовжували з року в рік здавати свою землю в оренду. Наркомзем одержав право встановлювати оптимальні розміри, які може взяти в оренду одне господарство. Обмежувала розвиток оренди і постанова РНК УСРР від 28 червня 1928 р. «Про селянські господарства, що застосовують найману працю, на які поширюються правила кодексу законів про працю» [8, с. 160]. Обмежувала розвиток оренди і постанова РНК УСРР від 28 червня 1928 р. «Про селянські господарства, що застосовують найману працю, на які поширюються правила кодексу законів про працю». Ним визначалися випадки, коли найману працю у селянському господарстві можна визнавати підсобним (участь у сезонних роботах) і поширення на нього правил про умови цього застосування у селянських господарствах. Разом з цим визначалося, що робота протягом року в заможних господарствах не є підсобною і в силу цього на таких найманих робітників поширюються правила кодексу законів про працю. Практично це узаконювало заборону використання найманої праці в аграрному секторі.

Суперечливі процеси виявлялися у практиці оренди у колективних господарствах. З одного боку, вони брали в оренду значні площі ріллі. У 1924–1925 господарському році колективні господарства орендували 32 тис. десятин землі. З другого боку, вони самі здавали в оренду 10 тис. 400 десятин землі [5, с. 201].

В середині 20-х рр. одержала поширення оренда засобів виробництва. В оренду здавалась тяглова сила (робочі коні, воли), орний інвентар і машини. В Україні

переважала передача в оренду машин. У 1927 р. в Україні з 128,2 тис. обстежених господарств орендували засоби виробництва 57,9% господарств, з них машини орендували 38,6%, а тяглову силу і орний інвентар –19,3% [5, с. 201].

В 1930 р. оренду землі відмінили, а в 1937 р. заборонили повністю.

Визначальну роль в аграрному секторі зайняла сільськогосподарська кооперація. Саме вона, а не різного роду колективні господарства, визначала суть перетворень, що відбувалися в українському селі у вказані роки. До кінця 1920-х рр. широкого розмаху набула спеціалізована кооперація особливо м'ясо–молочного та буряківничого напрямків. В рамках сільськогосподарської кооперації вироблялась основна кількість зерна, технічних культур, м'яса, молока. Сільськогосподарська кооперація діяла як форма об'єднання господарств, що базувалися на різних формах власності та господарювання (індивідуальні, колективні, державні). Вона виступала вирішальним фактором розвитку аграрного сектора України у 1921–1927 рр., важливим стимулом творчої праці абсолютної більшості хліборобів, зростання кількості заможних і середняцьких господарств. В цей період в українському селі набули розвитку кооперативні форми господарювання – товариства по спільному обробітку землі, кооперативні машинно–тракторні товариства, сільськогосподарські кредитні товариства. При цьому товариства по спільному обробітку землі становили 74,5%. Колгоспи, що виникли ще в роки громадянської війни, не дістали широкого розвитку, їх питома вага, серед тоді існуючих форм господарювання, становила лише 22,6% [7, с. 199].

Діяльність сільськогосподарської кооперації позитивно позначалась на суспільно–політичному становищі села: збиралися сільські сходи для вирішення виробничих і побутових питань, благоустрою села, охорони оточуючого середовища, забудови населених пунктів. Функціонували земельні товариства, комісії.

В умовах здійснення нової економічної політики основною категорією, в інтересах якої спрямовувалася сільськогосподарська політика, стає середняк – основна маса селянської людності, яка має середню кількість землі на двір. Сама держава користувалася невеликою частиною землі (лісами й невеликим відсотком придатної для хліборобства землі в 1 млн. 400 тис. га, або 5–6%), на якій були організовані державні і колективні господарства. Земельний фонд селянських господарств в УСРР, що до війни становив 15 млн. 700 тис. га, зріс до 23 млн. 500 тис. га. В результаті подальшого поділу землі й забезпечення землею безземельних, число селянських господарств зросло з 3 млн. до 5 млн. 200 тис. Великих змін зазнав розмір господарств. Перестали існувати поміщицькі господарства, частину землі відібрано у багатих господарів (куркулів), і ними забезпечено колишні безземельні господарства [8, с. 203].

Таким чином в 20-х рр. XX ст. в Радянській Україні існували різноманітні форми ведення сільського господарства. Попри тиск радянської влади колективні господарства включали до свого складу переважно найбільшє населення в незначній кількості. Переважну більшість селянських господарств становили

індивідуальні господарства. В подальшому більш детальних наукових досліджень потребує процес створення колективних селянських господарств, адже саме вони протягом наступних 70-років були фактично єдиною формою ведення сільського господарства в УСРР.

Список використаних джерел

1. Лубчинський А. А. Форми господарювання українського селянства в 20-і рр. XX ст. / А. А. Лубчинський // Вісник Кам'янець-подільського університету імені І. Огієнка: історичні науки. – 2015. – №1. – С.122–128.
2. Фареній І. А. Кооперація доби НЕПу: невігдана історія походження / І. А. Фареній // Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки. – 2013. – №11. – С.60–66.
3. Тимченко Ю. В. Споживча кооперація України в період НЕПу (1921–1928 рр.) / Ю. В. Тимченко // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип.37–38. – С.139–147.
4. Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – Київ, 2000. – 208 с.
5. Завальнюк О. Новітня аграрна історія України / О. Завальнюк, І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
6. Рибак І. В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921–1932 рр. / І. В. Рибак. – Київ: Рідний край, 1999. – 90 с.
7. Аграрна історія України / О. С. Каденюк, М. І. Алещенко, С. М. Живора, А. О. Михайлик. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 220 с.
8. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – Київ, 2000. – 260 с.

References

1. Luchynskyi A. A. Formy hospodariuvannia ukrainskoho selianstva v 20-i rr XX st. / A. A. Luchynskyi // Visnyk Kamianets-podilskoho universytetu imeni I. Ohienka: istorychni nauky. – 2015. – №1. – S.122–128.
2. Farenii I. A. Kooperatsiia doby NEPu: nevyhadana istoriia pokhodzhennia / I. A. Farenii // Visnyk Lvivskoi komertsinoi akademii. Serii: Humanitarni nauky. – 2013. – №11. – S.60–66.
3. Tymchenko Yu. V. Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v period NEPu (1921–1928 rr.) / Yu. V. Tymchenko // Istorii narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy. – 2005. – Vyp.37–38. – S.139–147.
4. Hanzha O. I. Ukrainske selo v period stanovlennia totalitarnoho rezhymu (1917–1927 rr.) / O. I. Hanzha. – Kyiv, 2000. – 208 s.
5. Zavalniuk O. Novitnia ahrarna istoriia Ukrainy / O. Zavalniuk, I. Rybak. – Kam'ianets-Podilskiy: Abetka-NOVA, 2004. – 288 s.
6. Rybak I. V. Selianska vzaiemodopomoha v Ukraini 1921–1932 rr. / I. V. Rybak. – Kyiv: Ridnyi kraj, 1999. – 90 s.
7. Ahrarna istoriia Ukrainy / O. S. Kadeniuk, M. I. Aleshchenko, S. M. Zhyvora, A. O. Mykhailik. – Kam'ianets-Podilskiy, 2008. – 220 s.
8. Panchenko P. P. Ahrarna istoriia Ukrainy / P. P. Panchenko, V. A. Shmarchuk. – Kyiv, 2000. – 260 s.

Pikovska T. V., senior lecturer of the Department of Law, Faculty of Management and Law of Vinnytsia national agrarian University (Ukraine, Vinnytsia), Tetiana261285@i.ua

Introduction of new forms of conduct of agriculture is in 20–X years of XX century

It is marked that after claim of soviet power of its politician incarnated ideological conceptions of bolshevist party which became ruling and determined directions and concrete ways of economic development Ukraine, including in its agrarian sector. They were certain in the decisions of X collections of RKP(a), which took place in March, 1921, about a new economic policy (NEP). Passing to new economic Policy assisted stormy development of economic initiative, arose up leaseholders, brokers, merchants, agents, bank smart dealers. A new economic policy assisted development of economic initiative of peasantry, decision of questions, about the patterns of ownership and ménage in an agrarian sector. Investigational absolutely new types of associations for the sake of till earths which arose up in this period: cooperative stores, communes, state farms. It is set that each of these forms of agricultural cooperation had an original structure and purpose to activity. Cooperation had for an object to conduct the purveyance of agricultural and providing of peasant's industrial products.

Keywords: new economic policy, agriculture, rural co-operation, cooperative stores, agricultural produce, lease of earth.

УДК 930.253:75.051(477)«1920»

Сокирко А. А.,
аспірантка історичного факультету,
Київський університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), a.sokyrko@gmail.com

Виставкова діяльність українських мистецьких об'єднань у 1920–х роках

Стаття присвячена виставковій діяльності українських мистецьких об'єднань на прикладі їх участі у Всеукраїнській ювілейній виставці «10 років Жовтня». При її написанні використані методи систематизації, аналізу, порівняльний, генетичний, джерелознавчий критики та статистичний.

Дослідники згадували Виставку 1927 року лише в радянських монографіях, присвячених українському пролетарському мистецтву. В сучасній історичній та мистецтвознавчій літературі цій виставці практично не приділяється увага. Хоча ця виставка не стільки демонструвала досягнення радянської влади у мистецтві за 10 років, як показувала еволюцію тогочасного нового українського мистецтва – поєднання авангардної форми та радянського змісту.

На виставці були представлені митці з усіх регіонів УСРР, в тому числі члени найбільших мистецьких об'єднань, студенти та викладачі мистецьких вищих учбових закладів та художники, які знаходилися поза будь-якими уструпованнями. Найбільше представництво мали Асоціація революційного мистецтва України (АРМУ), Асоціація художників Червоної України (АХЧУ), Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ) та Товариство імені К. К. Костанді. Експонати були поділені на наступними секціями: малярство, графіка, скульптура, архітектура, виробничі мистецтва (театральний відділ, кераміка, вибілка тканини). Показовим стало те, що каталог виставки двічі перевидавався, і в останньому виданні вилучені роботи окремих членів АРМУ, які належали до кола «бойчуків», що свідчило про розгортання репресій проти митців та запровадження політики тотального контролю партії в галузі мистецтва.

Ключові слова: образотворче мистецтво, виставка, український авангард, мистецькі об'єднання, більшовики, культура.

Захоплення влади більшовиками в Росії у 1917 році згодом вплинуло на суспільно-політичні та національно-культурні процеси в Україні. Цей процес був пов'язаний із громадянською війною, що на той час охопила терени України.

Із зміцненням радянської влади культура почала розглядатися як надзвичайно важливий засіб впливу на широкі маси населення та поширення серед них більшовицьких ідей. Мистецтво в свою чергу почало виконувати безпосередню функцію пропаганди комуністичної ідеології. Художники мали втілювати державну політику мистецькими засобами. Із середини 1920-х років найбільші мистецькі об'єднання, серед яких Асоціація революційного мистецтва України, Асоціація художників Червоної України, Товариство ім. К. К. Костанді почали проводити власні виставки, на яких презентували свою діяльність.

У 1927 році в СРСР широко святкувалося десятиріччя здійснення перевороту, в результаті якого владу захопили більшовики. Урочистості не оминули й образотворче мистецтво. У Харкові, Києві та Одесі була проведена Всеукраїнська ювілейна виставка «10 років Жовтня». Ця виставка стала ретроспективою нового авангардного українського мистецтва, яке почало розвиватися ще з кінця XIX сторіччя і перебувало у своєму апогеї. Матеріали, які пов'язані з цією виставкою, важливі для вивчення історії українського авангарду, і меншою мірою відображали досягнення радянської культурної політики, як стверджували радянські дослідники в XX сторіччі. У радянській критиці зазначалося, що виставка показала успіхи радянської України в образотворчому мистецтві за десять років, що стало можливим за рахунок надихання творчих сил новими реаліями життя і їх переходу рейки реалізму [1, с. 102]. Сучасні науковці не приділяють значної уваги цій мистецькій події. Серед дослідників

можна виділити У. П. Мельникову [2], кандидатська дисертація якої присвячена мистецьким об'єднанням 1920-х років, та О. О. Роготченка [3], який займається дослідженням соціалістичного реалізму. Стаття має на меті висвітлити важливий напрямок діяльності українських об'єднань художників, а саме участь у виставках на прикладі Всеукраїнської ювілейної виставки «10 років Жовтня».

Всеукраїнська художня виставка «10 років Жовтню» було організована відділом мистецтва Народного комісаріату освіти УСРР для популяризації сучасного мистецтва серед представників робітничих мас. Адже, на думку радянських ідеологів, прірва, яка існувала на той час між робітничими та мистецькими колами, була шкідливою як для митців, самих робітників, так і для радянського будівництва загалом [4, с. 4]. Організатори виставки розраховували, що вона допоможе виявити й вивчити вимоги та смаки мас, реакцію населення на творчість художника-професіонала і дозволити використати безпосередній вплив мас на подальший розвиток радянського мистецтва в Україні.

Виставка стала важливою подією у мистецькому житті. Загалом на виставці у 1927–1928 роках було представлено живопис – 427 експонатів, графіка – 205, скульптура – 32, архітектура – 28, виробничі мистецтва, театральний відділ – 249, кераміка – 153, мистецько-образотворчі навчальні заклади – Київський художній інститут (22 роботи), Одеський політехнікум образотворчого мистецтва (98 робіт). Відповідно до каталогу виставлялося 1300 експонатів. Секції були поділені за образотворчим техніками та приналежністю до мистецьких угруповань. Експонувалися твори Асоціації революційного мистецтва України, Асоціації художників Червоної України, товариства імені К. К. Костанді та Об'єднання сучасних митців України. У каталозі до виставки давалася характеристика цим об'єднанням, що є цікавим джерелом для вивчення еволюції ставлення більшовиків до мистецьких товариств у другій половині 1920-х років.

Фактично в усіх секціях була представлена АРМУ. Це об'єднання художників офіційно почало діяльність у 1925 році. Ініціаторами угруповання стали київські художники-одномудці, що шукали колективного виходу із того тупика, в якому опинилось мистецтво Радянського Союзу на 6–7 році революції». До активної діяльності було залучено багато видатних митців, «найбільш передові та активні художні сили України. Так, у переліку ініціативної групи АРМУ були зазначені ректор Київського художнього інституту В. Татлін, С. Сагайдачний, Б. Кратко, А. Таран, М. Бойчук, викладач Межигірського художньо-керамічного технікуму В. Седляр, професор Київського художнього інституту та керівник художнього оформлення сцени театру «Березіль» В. Меллер, викладачі цього інституту П. Бутенко [5, с. 541] та О. Богомазов.

Офіційне існування АРМУ розпочалося 30 листопада 1925 року, коли в Центральній Міжвідомчій Комісії в справах Спілок та Товариств при НКВС було зареєстровано Статут АРМУ, відповідно до якого Центральне Бюро знаходилося у Києві, а полем творчо-організаційної роботи її філій мала стати вся територія УСРР. Уже за декілька місяців діяльності АРМУ «були охоплені головні художні та індустріальні центри

України (Київ, Одеса, Катеринослав, Донбас)» [5, с. 541].

У каталозі виставки наголошувалося, що в АРМУ поруч зі старими майстрами поважне місце займає кваліфікована молодь. АРМУ будувалась як федеративне об'єднання митців різних творчих течій і груп.

Завданнями, які ставила перед собою Асоціація, були проведення агітаційно-пропагандистської роботи «серед широких робітничо-селянських верств, з метою розбудження інтересу й активності до створення мистецтва революційної доби» [4, с. 5].

У своїй діяльності АРМУ:

1) намагалася підпорядковувати свій художній напрям вимогам ідеології партії;

2) вимагала від своїх членів відповідного матеріалістичного світогляду;

3) висувала гасло боротьби за якість мистецького твору і за нову мистецьку форму, відповідні добі;

4) виступала за об'єднання виробничого та образотворчого мистецтва;

5) у станковому мистецтві АРМУ дотримувалась напрямку образотворчого реалізму;

6) боролася за високий рівень репрезентованого мистецтва, відмінного від мистецтва попередніх часів;

7) висувала на порядок денний пошук форм, які відповідали б національним особливостям та ідеологічним засадам УСРР [4, с. 5–6]. АРМУ мала дотримуватись ідеологічної лінії й революційного напрямку, поєднуючи їх із особливостями національного складу робітничо-селянських мас.

Ядром організації стали бойчукісти – представники школи Михайла Бойчука, який вже мав за плечима неабиякий мистецький досвід. Бойчукісти заявили про себе ще на початку 1920-х рр. Між ними та В. Кричевським йшла боротьба за вплив в Інституті пластичного мистецтва. За свідченням тогочасної преси, числом і талановитістю переважали прихильники М. Бойчука [6, с. 266–267]. Бойчукісти пропагували промисловий та агітаційний напрямки мистецтва, втілюючи програмні засади АРМУ. Вони входили до монументальної, живописної та графічної груп Асоціації. М. Бойчук та його учні С. Налепинська-Бойчук, В. Седляр, І. Падалка, О. Павленко, М. Рокицький, К. Гвоздик, М. Шехтман, О. Мизін, А. Іванова, Є. Холостенко та інші створили низку монументальних розписів, в яких можна було пізнати відголоси мистецтва Стародавнього Єгипту, Близького Сходу, Візантії, проторенесансу, а також старих українських сакральних розписів. Останнє викликало багато нарікань з боку опонентів. На їхню думку, було недоречним використовувати у новій архітектурі малярство, що створене «за формулою монастирських образів», ідеологія та форма якої є «реакційними», із закличками «негайно відвернутися від усіх фресок і відчувати монастирського монументалізму» [5, с. 542]. Творення нової мистецької форми спираючись на старі зразки вважалося таким, що може призвести до пасивного наслідування, і навіть просто копіювання [7, с. 215].

Свою виставкову діяльність Асоціація розпочала 1927 року з місцевих виставок у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Умані. Потім були Перша Всеукраїнська виставка у Харкові, Жовтнева виставка мистецтв народів СРСР та Всесоюзна графічна виставка у Москві.

На виставці до 10-річчя Жовтневої революції АРМУ була представлена 138 малярськими роботами, серед яких твори одного з лідерів українського авангарду Олександра Богомазова («Пильщики»), Миколи Бурачека («Пейзажі»), Кирила Гвоздика («Пастухи»), Олександра Мізіна («Оборона Луганського» та ескізи), Василя Седяра («Розстріл», «Портрет»). Знаковим стало те, що роботи самого Михайла Бойчука на виставці не представлені, а в пізнішому перевиданні каталогу 1929 року були вилучені роботи Василя Єрмілова та Мануїла Шехтмана. Членам АРМУ належало 173 роботи таких майстрів: Олександр Довгаль («Розділ пайка», «Стайня», «Кравчиха», «Червоногвардійці», «Етюд», «Голова», «Чайня», «По воду», «Гостина», «Ілюстрація», «Камера одиночка»), Василь Касіян («У трамваї», «Горе», «Сплячі», «Гуцул», «Гайдамаки», «Робітники на мості» та інші), Софія Налепінська-Бойчук («Перед наступом білих», «Голодні діти», «Гармоніст», «Пастушок», «Ілюстрації до Шевченка» та інші), Іван Падалка («Несуть товариша», «Яблучко», «Будинок Держпром») та інші графіки. Експонувалися скульптури членів АРМУ Жозефіни Діндо («Делегатка», «Пастушка», «Наймичка», «Голова»), Бернарда Кратка («Складають план», «Портрет матері», «Червоноармієць», «Портрет»), Георгія Писаренка («Портрет Миколи Скрипника», «Мати») та інших. Архітектура була представлена роботами Михайла Гречини (проект дачі художників, павільйон для Київського Зоологічного саду), Миколи Холостенка (проект агітпункта, проект кінотеатру та інші), кераміка – Оксани Павленко. Виставлялися роботи учнів М. Бойчука із малярського факультету – О. М. Беклемішова (станкова картина «Пральня»), К. О. Бородіна (розпис клубу «Культурна праця робітників-шефів на селі»), В. А. Кисиленко («На металургійному заводі»), І. В. Липківський (фрагмент «Розпис вокзалу»), М. Н. Шехтмана («В полоні у бандитів») та інші. В другому виданні каталогу учні різних художників також не виділялись. З усіх членів АРМУ нагороду отримав лише графік Василь Касіян.

Внаслідок розбіжностей у поглядах та особистих неприязних взаємовідносин у 1927 р. частина колишніх членів АРМУ вийшла зі складу асоціації, створивши натомість *Об'єднання сучасних митців України (ОСМУ)*, яке цього ж року вже було представлено роботами своїх членів на Всеукраїнській виставці. Пальмов вважав свій вихід разом із А. Тараном з АРМУ, що вимушений був відокремитися, не маючи сили працювати разом з міцною групою «бойчукістів».

На виставці 1927 року свої здобутки за досить короткий термін – один рік – демонструвало ОСМУ. Очолював його А. Таран, а секретарем став Ю. Садиленко. Також до організації входили В. Пальмов [8, с. 8], О. Жданко, М. Шаронов, Д. Шавикін, І. Штільман, А. Петрицький, І. Іванов, Л. Крамаренко, П. Голуб'ятников, О. Усачов та ін. У їхній творчості домінуючим був реалістичний напрямок, але досить виразно виступали модерні прозахідні впливи. Їх твори, як запевняв Ю. Шевельов, були якісно кращими за АХЧУ, бо наслідувалися західні тенденції «переважно в дусі сезанізму, але це вже не рівнялося з бойчукістським ядром АРМУ» [9, с. 209]. Від своїх членів об'єднання вимагало «матеріалістичного сприймання життя:

проймання творчості ритмом та динамікою революційної конструктивної боротьби, виявлення соціальної функції твору та боротьбу за високу професійну якість його». Організація виступала «проти примітивного етнографічного натуралізму» і вважала «за обов'язкове виходити з основних формальних положень фаху, що їх досліджують тепер поступові мистецькі школи СРСР і на Заході» [10, с. 51].

Основні критерії мистецького напрямку члени об'єднання виклали у Статуті. Цілком поділяючи «політику КП(б)У в справі Української художньої літератури», вони проголосили початок активної участі у створенні молодого українського радянського мистецтва [9, с. 209]. ОСМУ звертало головну увагу на професійну якість мистецької продукції. Об'єднання вважало, що піднесення мистецької культури в Україні та вплив на формування нового побуту неможливі лише за рахунок попередніх здобутків попередніх або суто естетичними засобами й надавало великої ваги виробничому мистецтву, що мало завданням задовольнити нові форми культурного будівництва.

ОСМУ стояло на ґрунті класової ролі мистецтва, як ідеологічної надбудови, що повинна формувати психіку широких робітничих та селянських мас і бути засобом боротьби за нові комуністичні форми життя. Товариство ставило перед собою завдання в спільній практичній роботі сприяти розвитку сучасних досягнень мистецької культури в радянській Україні. Розрив, який був між досягненнями мистецької культури й культурно-мистецьким рівнем робітничих, особливо селянських мас, ОСМУ вважало за потрібне зменшувати активною масовою роботою, але не зниженням професійної якості мистецької продукції, а підвищенням свідомого й критичного ставлення робітника та селянина до мистецького твору. Досвід минулих епох ОСМУ теж брало до уваги, але з погляду соціального та формально-аналітичного і в жодному разі не в плані повторення естетичних або стилістичних їх особливостей. ОСМУ ставило як одне із завдань у своїй творчій роботі стимулювати характерні риси нового робітничого й селянського побуту, вбачаючи в цьому елементи майбутнього національного мистецтва України [4, с. 7].

На виставці у 1927 році ОСМУ було представлено живописцями: Віктором Пальмовим («За радянську владу», «Жовтень у касарні», «Будівники», «Дачник» та інші), Андрієм Тараном («Спуск в шахту», «Коксові печі», «Робітниче селище»), Дмитром Шавикінін («Розправа білих», «Махно», «Металургійне виробництво»), Іллею Штільманом («Дніпрельстан», красвиди). Графічний відділ репрезентували Дмитро Шавикін («Завод Югосталі») та Олексій Усачов («Великий театр у Москві», «На Дніпрі», «Пейзаж коло Києва» та інші).

Широко представленим на виставці об'єднанням була *Асоціація художників Червоної України*, яка була створена у Києві 1923 року. Поступово асоціація організувала осередки в Харківському (разом з Ізюмським округом), Одеському, Полтавському, Чернігівському, Херсонському, Миколаївському та Прилуцькому округах.

Засновниками асоціації виступали: художник-символіст Ю. Михайлів та Ф. Кричевський [11, с. 32]. До об'єднання належали такі митці, як М. Козик, О. Кокель, Г. Світлицький, К. Трохименко, М. Жук,

С. Прохоров, І. Їжакевич, О. Маренков, П. Мінюра, А. Комашко, архітектори Д. Дяченко, К. Мощенко та ін. На 1 жовтня 1926 року в її лавах нараховувалося 60 осіб, а через рік вже 196. У 1929 р. загальна кількість членів асоціації складала 263 особи [12, с. 287].

Асоціація ставила собі за мету пристосування здобутків минулих десятиліть в образотворчому мистецтві та поєднання їх із сучасними для неї тенденціями, поєднуючи свою лабораторну, дослідну та виробничу масову роботу для обслуговування політико-освітніх завдань радянської влади.

Асоціація художників Червоної України ставила перед собою завдання зорганізовувати потенційні творчі сили художників і скеровувати їх активність для побудови нового мистецтва; відповідати своїми творами ідеології нової; розвивати реалістичний напрям; у мистецькій формі втілювати ідеологію більшовицької партії – в оздобленні палаців праці, сільбудів тощо і цим сприяти ширенню мистецтва як образотворчого, так і мистецтва матеріальної культури серед робітничо-селянських мас [4, с. 6].

За час свого існування АХЧУ влаштувала виставку Київської філії 1926 р., всеукраїнську виставку в Харкові 1927 р., брала участь у виставці народів СРСР у Москві, провадила виробничу роботу на Донбасі щодо художнього оформлення 10 палаців праці.

Думки дослідників щодо аналізу відносин АХЧУ з Асоціацією художників революційної Росії суттєво різняться. Одні вважають АХЧУ філіалом російської асоціації [13, с. 87], інші ж уточнювали, що АХЧУ із близьким йому АХРРом існували лише в договірних відносинах, «як зовсім самостійна національна організація» [14, с. 72]. У своїй діяльності АХЧУ була досить близька до АХРР. Спорідненість цих об'єднань полягала в загальній ідеологічній платформі та наданні мистецтву агітаційно-пропагандистського характеру [12, с. 290]. Кілька відомих старших київських художників І. Їжакевич, Ф. Кричевський, Г. Світлицький, М. Самокиш ще у 1922–1923 рр. задекларували створення організації, мета діяльності якої полягала у просвітництві [15, с. 44–45]. Головний напрям роботи АХЧУ визначався національними принципами і традиціями мистецьких здобутків минулого часу.

У 1927 році для репрезентації своєї діяльності АХЧУ взяла участь у Всеукраїнській виставці. Асоціація була представлена 170 малярськими роботами художників: Михайла Жука («Портрет Єфремова», «Портрет жінки», «Декоративне пано», ілюстрації до казки «Три глечики»), Івана Їжакевича (ілюстрації до «Катерини» та «Сорочинського ярмарку»), Михайла Козика («Портрет матері», «Пристань на Дніпрі», «Портрет Т. Шевченка», «Робітниця», «Два світи», «Квіти»), Антона Комашка («Перше Травня», «Портрет командувача УВО т. Якіра»), Юхима Михайліва («Натюрморт», «Музика зір», «Відпочинок косяря», «Прометей»), Петра Носка («Приказ №1», «Портрет батька», «Портрет Черняхівської В. О.», «За працею», «Буржуазія тікає», «Незаможники стережуть ворога», 3 олівцевих рисунків «Дитячі роки Т. Шевченка» та інші), Григорія Світлицького (етюди), Карпа Трохименка («Дніпрелъстан», «Україна», «Свято 1-го Травня», «Портрет Ярослава Сангіна та інші), Теофіла Фраєрмана («Натюрморт», «На околиці», «Портрет», «Кравець»). У

скульптурному відділенні АХЧУ експонувалися роботи Володимира Клімова («Дівчина», «З циклу – місто», «Юнацтво»). Архітектуру від Асоціації представляв Кость Мощенко. Виробничі мистецтва включали у себе вибірку (Іван Кисіль) та металопластику (Кость Мощенко).

Ідеологічні розбіжності в середині об'єднання почалися у 1927 і визріли у конфлікт 1929 року. Група Ф. Кричевського разом із вітчизняними метрами живопису І. Їжакевичем та Г. Світлицьким демонстративно відмежувалися від комуністично налаштованих українських і російських художників і заснувала нове «Українське мистецьке об'єднання» (УМО). АХЧУ й надалі залишалася потужним об'єднанням, яке офіційно підтримувалося владою. У 1930 році АХЧУ трансформувалося у Всеукраїнську асоціацію пролетарських митців (ВУАПМІТ), яка проіснувала до 1932 р. під керівництвом А. М. Комашка [15, с. 46].

Одним із найбільших мистецьких об'єднань, яке провадило активну виставкову діяльність, було *Художнє товариство імені К. К. Костанді*. Засновано його було у 1922 році в Одесі. Ідея створення товариства виникла на зборах художників, так званих «четвергістів». Ці збори зазвичай проходили у четвер на квартирах митців, на які запрошували не лише художників, але й артистів, музикантів, науковців [16, с. 219].

На виставці 1927 року Товариство імені К. К. Костанді було презентовано живописцями Павлом Волокидиним («Портрет в овалі», «Жіночий портрет», «В Порту») та Данилом Крайневим («Портрет», «Комсомолец»).

За статутом Товариства, який було затверджено в серпні 1922 р., членами організації могли стати «особи відомі своєю любов'ю та серйозним відношенням до питань мистецтва» [17, с. 31]. Головну роль в об'єднанні відігравали виноградар О. А. Кіпен (голова Товариства) та літератор О. Ф. Лазурський (секретар). Серед його членів також були професори–медики В. Філатова, В. Снежкова, М. Куковорова, художники О. Стіліануді, В. Бальц, О. Шовкуненко, П. Володичкін та ін. Показовим для загальної орієнтації Товариства було одностайне обрання почесним його членом видатного художника–реаліста І. Рєпіна [17, с. 31–32].

У 1925 році у зв'язку із реорганізацією Товариство сформулювало в новому статуті свої програмні засади. Воно ставило за мету об'єднання в Одесі осіб, які визначали своїм завданням у галузі образотворчого мистецтва художнє виявлення сучасності, побуту, розвитку нової культури та поширення серед населення знань в галузі образотворчого мистецтва, популяризації їх, а також вивчення й винайдення нового шляху розвитку образотворчих мистецтв [17, с. 31–32].

Перші публічні збори Товариства мали досить великий успіх, адже вони об'єднували усіх, хто цікавився мистецтвом. Товариство влаштовувало вечірні збори відкритого типу, на яких читалися доповіді, реферати по мистецтву. Робилися великі огляди виставок, які проходили в СРСР, відбувався обмін враженнями та думками між митцями. У цих дискусіях брали участь всі присутні [16, с. 221].

Крім таких публічних зібрань були також організовані вечори–студії для членів Товариства та їх

сімей, а також запрошених гостей. Ці вечори, присвячені малюванню з живої натури, супроводжувалися музичними виступами, декламацією або просто бесідами з чаюванням, тобто мали неофіційний характер [16, с. 227].

Отже, виставкове життя українських мистецьких об'єднань 1920-х років було досить активним та плідним, доказом чого стала й Всеукраїнська ювілейна виставка «10 років Жовтня». Вона охопила собою митців з усієї радянської України і демонструвала досягнення в українському образотворчому мистецтві в добу авангарду у поєднанні із новими вимогами часу. На ній були представлені найбільші мистецькі об'єднання того часу, серед яких АРМУ, АХМУ, ОСМУ та Товариство імені К. К. Костанді.

Список використаних джерел

1. Павлов В. Українське радянське мистецтво 1920–1930-х років / В. Павлов. – К.: Мистецтво, 1983. – 192 с.
2. Мельникова У. Мистецькі об'єднання в Україні 1920-х – початку 1930-х років (теоретичні засади та творча практика) [Текст]: автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / Мельникова Уляна Петрівна; Харківська держ. академія дизайну і мистецтв. – Х., 2007. – 20 с.
3. Рогощенко О. Образотворче мистецтво радянської України 1930-х років [Текст]: автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / О. О. Рогощенко; Львівська академія мистецтв. – Л., 2004. – 19 с.
4. «10 років Жовтня», Всеукраїнська ювілейна виставка. Каталог Всеукраїнської ювілейної виставки: малярство, графіка, скульптура, архітектура, фото-кіно, кераміка, текстиль. – Х.; К.; О.: Вид. Наркомосу УСРР, 1928. – 52 с.
5. Мельникова У. Художньо-естетична концепція АРМУ / У. Мельникова // Народнознавчі зошити. – Львів, 2004. – №3–4. – С.539–544.
6. Школи пластичного мистецтва у Києві // Червоний шлях. – Х., 1923. – №2. – С.266–267.
7. Горбенко П. Сучасні проблеми образотворчого мистецтва / П. Горбенко // Червоний шлях. – Х., 1927. – №2. – С.203–215.
8. Український авангард 1910–1930 років: Альбом / Авт.-упоряд. Д. О. Горбачов. – К.: Мистецтво, 1996. – 69 с.
9. Мельникова У. Традиція та новаторство в діяльності Об'єднання сучасних митців України / У. Мельникова // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Х., 2005. – №1. – Ч.ІІ. – С.207–214.
10. Об'єднання сучасних митців України // Нова генерація. – Х., 1928. – №6. – С.452–453.
11. Мусієнко П. Ф. Г. Кричевський [Нарис життя і творчості художника. 1879–1947] / П. Мусієнко. – К.: Мистецтво, 1966. – 156 с.
12. Мельникова У. Асоціація художників Червоної України мовою архівних матеріалів / У. Мельникова // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Львів, 2004. – Вип.15. – С.285–299.
13. Курильцева В. В., Яворская Н. В. Искусство Советской Украины. Живопись. Скульптура. Графика. Очерки / В. В. Курильцева, Н. В. Яворская. – М.: Искусство, 1957. – 300 с.
14. Афанасьев В. А. Становлення соціалістичного реалізму в українському образотворчому мистецтві / В. А. Афанасьев. – К.: Мистецтво, 1967. – 240 с.
15. Рогощенко О. Соціалістичний реалізм і тоталітаризм / О. Рогощенко // Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – Київ: ФЕНІКС, 2007. – 608 с.
16. Снежков В. Краткая история Художественного общества имени Кириака Константиновича Костанди / В. Снежков // Литературно-художественный, историко-краеведческий иллюстрированный альманах «Дерибасовская – Ришельевская». – Одесса, 2008. – №33. – С.218–234. – Режим доступу: http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_33/alm_33_218-234.pdf
17. Афанасьев В. Мистецьке життя України першої третини XX століття / В. Афанасьев // Нариси з історії образотворчого мистецтва України XX століття. – К.: Інтертехнологія, 2006. – Кн.1. – С.29–50.

References

1. Pavlov V. Ukrayins'ke radyans'ke mystetstvo 1920–kh – 1930–kh rokiv / V. Pavlov. – K.: Mystetstvo, 1983. – 192 s.
2. Mel'nykova U. Mystets'ki obyednannya v Ukrayini 1920–kh – pochatku 1930–kh rokiv (teoretychni zasady ta tvorchyia praktyka) [Tekst]: avtoref. dys... kand. mystetstvoznavstva: 17.00.05 / Mel'nykova Ulyana Petrivna; Kharkivs'ka derzh. akademiya dyzaynu i mystetstv. – Kh., 2007. – 20 s.
3. Rohotchenko O. Obrazotvorche mystetstvo radyans'koyi Ukrayiny 1930–kh rokiv [Tekst]: avtoref. dys... kand. mystetstvoznavstva: 17.00.05 / O. O. Rohotchenko; L'vivska akademiya mystetstv. – L., 2004. – 19 s.
4. «10 rokiv Zhovtnya», Vseukrayins'ka yuvileyna vystavka. Kataloh Vseukrayins'koyi yuvileynoyi vystavky: malyarstvo, hrafika, skul'ptura, arkhitektura, foto–kino, keramika, tekstyl'. – Kh.; K.; O.: Vyd. Narkomосу USSR, 1928. – 52 s.
5. Mel'nykova U. Khudozhno–estetychna kontseptsiya ARMU / U. Mel'nykova // Narodoznavchi zoshyty. – L'viv, 2004. – №3–4. – S.539–544.
6. Shkoly plastychnoho mystetstva u Kyievi // Chervonyy shlyakh. – Kh., 1923. – №2. – S.266–267.
7. Horbenko P. Suchasni problemy obrazotvorchoho mystetstva / P. Horbenko // Chervonyy shlyakh. – Kh., 1927. – №2. – S.203–215.
8. Ukrayins'kyi avanhard 1910–1930 rokiv: Al'bom/ Avt.–uporyad. D. O. Horbachov. – K.: Mystetstvo, 1996. – 69 s.
9. Mel'nykova U. Tradytsiya ta novatorstvo v diyal'nosti Obyednannya suchasnykh myttsiv Ukrayiny / U. Mel'nykova // Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi dyzaynu i mystetstv. – Kh., 2005. – №1. – Ch.II. – S.207–214.
10. Obyednannya suchasnykh myttsiv Ukrayiny // Nova heneratsiya. – Kh., 1928. – №6. – S.452–453.
11. Musiyenko P. F. H. Krychevskyy [Narys zhyttya i tvorchosti khudozhnyka. 1879–1947] / P. Musiyenko. – K.: Mystetstvo, 1966. – 156 s.
12. Mel'nykova U. Asotsiatsiya khudozhnykiv Chervonoyi Ukrayiny movoyu arkhivnykh materialiv / U. Mel'nykova // Visnyk L'vivs'koyi natsional'noyi akademiyi mystetstv. – L'viv, 2004. – Vyp.15. – S.285–299.
13. Kuryl'tseva V. V., Yavorskaya N. V. Iskustvo Sovetskoy Ukrainy. Zhivopys'. Skul'ptura. Hrafika. Ocherki / V. V. Kuryl'tseva, N. V. Yavorskaya. – M.: Iskustvo, 1957. – 300 s.
14. Afanasyev V. A. Stanovlennya sotsialistychnoho realizmu v ukrayins'komu obrazotvorchomu mystetstvi / V. A. Afanasyev. – K.: Mystetstvo, 1967. – 240 s.
15. Rohotchenko O. Sotsialistychnyy realizm i totalitaryzm / O. Rohotchenko // Instytut problem suchasnogo mystetstva Akademiyi mystetstv Ukrayiny. – Kyiv: FENIKS, 2007. – 608 s.
16. Snezhkov V. Kratkaya istoriya Khudozhestvennogo obshchestva imeni Kiriaka Konstantinovicha Kostandi / V. Snezhkov // Literaturno–khudozhestvennyy, istoriko–krayevcheskiy illyustrirovannyi almanakh «Derybasovskaya – Ryshelevskaya». – Odessa, 2008. – №33. – S.218–234. – Rezhym dostupu: http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_33/alm_33_218-234.pdf
17. Afanasyev V. Mystets'ke zhyttya Ukrayiny pershoyi tretyny XX stolittya / V. Afanasyev // Narysy z istoriyi obrazotvorchoho mystetstva Ukrayiny XX stolittya. – K.: Intertekhnolohiya, 2006. – Kn.1. – S.29–50.

Sokyro A. A., PhD student of historical faculty,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kyiv), a.sokyro@gmail.com

Exhibition activity of Ukrainian art associations in the 1920s

The article is devoted to the exhibition activity of Ukrainian art associations on the example of their participation in the All-Ukrainian jubilee exhibition «10th of October». When writing it we used methods of systematization, analysis, comparative, genetic, source criticism and statistical.

The researchers mentioned the exhibition of 1927 only in Soviet monographs devoted to Ukrainian proletarian art. Contemporary historical, art studies and literature practically do not pay attention to this exhibition. At the same time, the exhibition did not so much demonstrate the achievements of Soviet power in the arts for 10 years as it demonstrated the evolution of the contemporary new Ukrainian art, a combination of the avant-garde form and Soviet content.

The exhibition represented artists from all regions of the Ukrainian SSR, including members of the largest artistic associations, students and teachers of artistic higher education institutions, and artists who were out of any grouping. The largest representation was represented by the Association of Revolutionary Art of Ukraine (ARAU), the Association of Artists of Red Ukraine (AARU), the Union of Modern Artists of Ukraine (UMAU) and the K. K. Kostandi Society. The exhibits were divided

into the following sections: painting, graphics, sculpture, architecture, production art (theatrical department, ceramics, fabric stripping). It was indicative that the catalog was twice republished, and in the latest edition, the work of some members of the ARMU who belonged to the «Boichukists» group was withdrawn. It indicated the deployment of repressions against artists and the introduction of a policy of total party control in the field of art.

Keywords: fine arts, exhibition, Ukrainian avant-garde, artistic associations, Bolsheviks, culture.

* * *

УДК 94(477.8)«1937»

Ніколаєва Н. Б.,
кандидат історичних наук, науковий співробітник
історичного факультету, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), natalienik8@gmail.com

Життєвий шлях викладача Київського державного університету Арнольда Едмундовича Крістера

Висвітлено життєвий шлях викладача юридичного факультету Київського державного університету Крістера Арнольда Едмундовича. Детально проаналізовано обставини його арешту органами НКВС УРСР у 1937 р. Досліджено причини його арешту та негативного ставлення чекістів до представників української науки та освіти у 1920-х – 1930-х рр. Доля Крістера Арнольда Едмундовича виявилася досить типовою для арештованих у 1936–1937 р. Чекісти звинуватили його в участі у вигаданій ними «троцькістській організації», у намірах проводити терористичні акти проти членів Комуністичної партії і радянської уряду. Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арешту викладача Київського університету А. Е. Крістера, проведеного в 1937 р., прослідкувати долю заарештованого. Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей, не зважаючи на їх політичні погляди чи партійну приналежність.

Ключові слова: політичні репресії, викладачі, історики, юристи, НКВС УРСР, Київський державний університет.

Пропоноване дослідження присвячене біографії репресованого у 1937 р. викладача КДУ Крістера Арнольда Едмундовича.

Завданням цього дослідження є за допомогою опублікованих та маловідомих документів НКВД та Комуністичної партії України з'ясувати життєвий шлях викладача А. Крістера і обставини його засудження в 1937 р.

Наукова новизна та актуальність дослідження полягає у тому, що про життєвий шлях А. Крістера мало публікацій, його лише іноді згадують в окремих дослідженнях. Отже, ця стаття сприятиме введенню до наукового обігу інформації про його життєвий шлях і викладацьку роботу, суттєво доповнить досі недостатньо вивчену картину сталінських політичних репресій в київських навчальних закладах.

Основу джерельної бази статті складають матеріали архівної кримінальної справи на А. Крістера, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України [9]. Об'єктом дослідження є суспільно-політичні та ідеологічні процеси, що відбувалися в УССР у 1930-х рр., а також у роки Великого терору. Предметом дослідження є біографія вченого А. Крістера.

Стан вивчення теми дослідження. Історіографія політичних репресій сталінської доби в Україні щороку поповнюється новими працями. З часу відновлення незалежності України у 1991 р. науковцями було опубліковано ряд важливих збірників документів, книг та статей про політичні репресії ЧК–КГБ проти викладачів та науковців м. Києва. В них вперше

було оприлюднено унікальні документи з колишніх радянських «спецхранів». Серед найбільш важливих праць про долю репресованих київських викладачів та інтелігенції слід назвати дослідження О. Бажана, Ю. Данилюка, О. Рубльова [1], І. Біласа [2], С. Білоконя [3], К. Довганя [4], В. Заруби [5], Н. Литвин [6], О. Юркової [7] та багатьох інших. У цьому короткому вступі важко проаналізувати всі праці. Зазначена тематика викликає значне зацікавлення у науковців. Про політичні репресії комуністичного режиму проти української інтелігенції у сталінський період історії XX століття вже опубліковано кілька тисяч наукових публікацій, які годі перелічити у цьому вступі [8]. Завдяки цим науковим працям українське суспільство вже знає досить багато про політичні репресії серед викладачів вищих навчальних закладів в роки сталінщини.

У процесі наукового аналізу проблеми попередніми дослідниками було з'ясовано причини, мотиви й ідеологічне підґрунтя терору, розв'язаного радянською владою проти викладачів КДУ в 1930–53 рр., виокремлено та проаналізовано специфіку і особливості поширення терору, встановлено безпосередній зв'язок із репресіями в УРСР і СРСР. Проте, на жаль, публікацій про репресованих викладачів все ще недостатньо. Тому ця тема потребує подальшого наукового вивчення.

Крістер Арнольд Едмундович народився 30 жовтня 1886 р. у м. Києві, в родині відомого ботаніка та садовода Едмунда Крістера. В анкеті, яка міститься в його кримінальній справі, зазначено: мав вищу освіту – юрист, безпартійний, колишній науковий співробітник ВУАН, юрисконсульт Цивільбуда Наркомату освіти УССР, перед арештом працював старшим юрисконсультом в державному арбітражі при РНК УССР. Його родина у 1937 р. складалася з дружини Крістер Єлизавети Григорівни, сина – Олексія, 18 років, студента 1 курсу медичного інституту, та матері – Крістер Антоніни Федорівни, 74 роки, домогосподарки [9, арк. 6]. Брат Едмунд – 46 років, працював в інституті експериментальної медицини завідувачем відділення, брат Євген – 48 років, бухгалтер редакції газети «Известия» в м. Москві. Тітка – Матильда Василівна, 84 роки, жила у дітей. Його батько – Крістер Едмунд Васильович був садоводом–власником в Києві, на Куренівці. Він був німцем–лютеранином. Мати – Робра Антоніна Федорівна, теж німка лютеранка [9, арк. 13].

У 1920–30-ті рр. А. Е. Крістер викладав правові дисципліни в Київському інституті народної освіти (КІНО), Київському державному університеті (КДУ) та у Київському інституті народного господарства (КІНГ). Його вважали кваліфікованим юристом та гарним фахівцем.

Чому ж А. Крістер потрапив «на олівець» чекістам? Чим він міг загрожувати радянській владі? Очевидно, справа була в тому, що їх дратувало його походження та освіта, і вони вважали його чужим, «підозрілим елементом». За подібними людьми в СРСР здійснювали постійний нагляд співробітники ЧК–НКВД. В роки Великого терору і масових політичних репресій будь-якої інформації агентів НКВД про «неблагонадійність» таких людей було цілком достатньо для арешту.

9 лютого 1937 р. оперуповноважений 4 відділу УГБ НКВД УССР Гольдман розглянув матеріали

про діяльність А. Е. Крістера та вирішив, що він є «активним учасником націонал-фашистської шпигунської організації, займається шпигунством на користь Німеччини і веде шкідницьку роботу». Угледівши в діях А. Крістера ознаки злочинів, передбачених ст.54–1 «а» КК УССР Гольдман постановив на підставі ст.93 п.2 та ст.108 КПК УССР розпочати слідство у цій справі, а копію постанови направити прокурору. Постанову затвердили начальник 3-го відділення 4 відділу УГБ НКВД УССР ст. лейтенант держбезпеки Пустовойтов та заступник начальника 4 відділу УГБ НКВД УССР капітан держбезпеки Говліч [9, арк. 1].

9 лютого 1937 р. той же оперуповноважений 4 відділу УГБ НКВД УССР Гольдман розглянув матеріали про обвинувачення А.Крістера і вирішив, що його перебування на волі може відбитися на ході провадження слідства з його справи. Тому він на підставі ст.143, 145 та 156 КПК УССР постановив обрати мірою запобігання від суду та слідства А. Е. Крістеру утримання під вартою у тюремному підвалі НКВД УССР. Копія постанови була направлена військовому прокурору Київського військового округу. Постанову затвердили начальник 3-го відділення 4 відділу УГБ НКВД УССР ст. лейтенант держбезпеки Пустовойтов та заступник начальника 4 відділу УГБ НКВД УССР капітан держбезпеки Говліч [9, арк. 2].

В той же день 9 лютого 1937 р. військовий прокурор Київського військового округу Перфільєв розглянувши матеріали про А. Крістера, надані 4 відділом УГБ НКВД УССР вирішив, що Крістер був «активним учасником антирадянської контрреволюційної шпигунської організації». Керуючись ст.146 та 156 КПК УССР та Постановою ЦИК ССРСР від 8 травня 1933 р. Перфільєв постановив обрати мірою запобігання щодо А.Крістера утримання під вартою у тюремному підвалі НКВД УССР [9, арк. 3].

9 лютого 1937 р. керівництвом НКВД УССР було підписано ордер №67 на арешт та обшук А. Е. Крістера, який жив на вул. Круглоуніверситетській, б. 7–а, кв.11 [9, арк. 4].

10 лютого 1937 р. співробітники 4 відділу УГБ НКВД УССР Вольський, Придатко та Хромий на підставі ордеру №67 провели обшук у А. Крістера. Під час обшуку були присутні свідки – Зайцева Катерина Семенівна та Губенко Йосип Борисович. Під час обшуку було вилучено паспорт № ЕК 735360, профсоюзний квиток №016192, різне листування [9, арк. 5].

23 лютого 1937 р. оперуповноважений УГБ НКВД УССР ст. лейтенант Вольський розглянув слідчі матеріали на А. Крістера та вирішив, що він є «учасником націонал-фашистської організації і займався шпигунством на користь Німеччини». Тому він постановив згідно з ст.126 та 127 КПК УССР притягнути А. Крістера до відповідальності за ст.54–11 «а» та 54–8 КК УССР. Постанову затвердив заступник начальника 4 відділу УГБ НКВД УССР капітан держбезпеки Говліч [9, арк. 10]. Її копію було направлено військовому прокурору.

Слідство у справі А. Крістера, як на 1937 р., тривало довго – майже рік. Кілька разів слідчими порушувалося клопотання до Москви про продовження строку слідства «у зв'язку з необхідністю викрити контрреволюційне фашистське підпілля в Києві» [9, арк. 11–12]. Також

слідством було «встановлено» (правильніше буде сказати – нафантазовано), що А. Крістер підтримував тісний зв'язок з учасниками «української націонал-фашистської терористичної організації», зокрема, з заарештованим Іванушкіним, був зв'язаний з «контрреволюційною групою» в демографічному інституті АН УССР, яка «проводила шпигунську і шкідницьку роботу за завданнями німців» тощо.

Постанови на продовження слідства підписували та затверджували: начальник 3-го відділення 4 відділу УГБ НКВД УССР ст. лейтенант держбезпеки Пустовойтов, заступник начальника 4 відділу УГБ НКВД УССР капітан держбезпеки Брук, в.о. начальника 5 відділення 4 відділу УГБ НКВД УССР лейтенант держбезпеки Черкалов, начальник 4 відділу УГБ НКВД УССР ст. лейтенант держбезпеки Герзон.

Розібратися у свідченнях А. Крістера, як і інших вчених, репресованих в той час – дуже непросто. Справа в тому, що у свідченнях людей їх правдиві слова тісно переплетені з брехнею, нав'язаною слідчими НКВД УССР. Останні мали практично необмежені повноваження, щоб довести провини заарештованих.

Перший протокол допиту А. Крістера, який підшито у справі, датований 11 лютого 1937 р. Слідчий – ст. лейтенант держбезпеки Вольський спочатку розпитував заарештованого про його батьків-німців, і про його національність. А. Крістер відповів, що хоча його батьки німці, але він вважав себе українцем із засвоєної ним української культури, завдяки школі та університету. Його рідною мовою була російська. Тобто він вважав себе німцем лише за походженням. Вольський запитав, чи був А. Крістер за кодоном. Заарештований відповів, що з жовтня 1913 р. до липня 1914 р. був в науковому відрядженні в м. Берні (Швейцарія), де вчився у професора права Губера. Вольський запитав, де і ким працював А. Крістер після закінчення навчання в університеті. Заарештований відповів, що він спочатку був приват-доцентом Київського університету, потім – у 1920 р. професором Ростовського університету. У 1921 р. він повернувся у Київ де працював науковим співробітником ВУАН, а згодом – професором Київського інституту народного господарства (КИНГ), викладав право. В цих закладах він працював до 1933 р. У 1934 р. він став працювати юрисконсультом в Укцивільбуді, а в 1936 р. звідти перейшов на роботу в державний арбітраж у якості старшого юристконсульта. З 1934 р. він був науковим співробітником інституту охорони здоров'я в секторі медичного законодавства [9, арк. 13–14].

Вольський допитував, чи був хтось з родичів А. Крістера заарештований органами радянської влади. А. Крістер розповів, що приблизно в 1930 р. була заарештована дружина його брата Едмунда – Марія Недзельська, донька київського лікаря. За що саме – він не сказав. Знав, що її було вислано на Північ, вона відбула строк заслання, і станом на 1937 р. проживала в м. Ленінграді і працювала в художній майстерні [9, арк. 15].

На наступних допитах чекісти стали вимагати від А. Крістера свідчень про його участь в «антисовєтській діяльності». І він під їх тиском вимушений був свідчити проти себе та проти своїх знайомих і друзів. У цій короткій статті важко проаналізувати

ці розлогі свідчення. Треба лише сказати, що всі вони виглядають безглуздими і фантастичними, адже вченого звинувачували у шпигунстві на користь Німеччини. Також до справи були додані витяги з протоколів допитів вже заарештованих і допитаних чекістами науковців м. Києва. В чому ж саме чекісти звинувачували вченого, добре видно з обвинувального висновку у справі на А. Крістера.

22 жовтня 1937 р. нарком внутрішніх справ УССР комісар держбезпеки 2 рангу Леплевський та прокурор ССРСР А. Вишинський (документ підписали їх заступники) затвердили обвинувальний висновок у справі А. Крістера [9, арк. 124–129]. У ньому зазначалась, що УГБ НКВД УССР було викрито та ліквідовано «антирадянську українську націоналістичну терористичну організацію», яка «ставила своїм завданням насильницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу». Чекісти вважали його одним з активних учасників «антирадянської організації». Йому приписували «тероризм», «співпрацю з українськими націоналістами», «троцькістами».

Чекісти звинувачували А. Крістера в тому, що в 1923 р. його завербував в «контрреволюційну німецьку шпигунсько-диверсійну організацію» співробітник київського історичного музею професор Ернст та колишній власник магазину канцелярських приладів в Києві Шепе. Від Шепе, як від «керівника організації», А. Крістер буцімто «отримав завдання проводити розвідувальну роботу в науково-дослідницьких інститутах і закладах АН УССР, а також становити заявок з різними антирадянськими формуваннями в Академії наук та використовувати їх для шпигунсько-диверсійної роботи на користь Німеччини». Чекісти вважали, що А. Крістер, «виконуючи це завдання, до дня арешту вів активну контрреволюційну роботу серед учасників антирадянських націоналістичних та інших формувань в АН УССР». Далі написали, що у 1925–1926 рр. він «встановив зв'язки з учасниками антирадянської націоналістичної організації: колишнім директором бібліотеки ВУАН Пастернаком, колишнім директором Київського інституту народного господарства Бараном, з якими домовився про встановлення організаційного та політичного блоку української націоналістичної організації з німецькою контрреволюційною організацією».

Чекісти вважали, що у 1929 р. з цією ж метою Крістер зустрічався з «керівниками української націоналістичної організації» академіками С. Єфремовим та М. Грушевським. Видумали, що в 1931 р. за дорученням німецької розвідки Крістер «встановив зв'язок з учасником антирадянської організації Лехтманом, з яким домовився про контактування контрреволюційної діяльності троцькістської організації з німецькою розвідкою». Нафантазували, що вчений згодом «передав йому завдання розвідки з питань підготовки диверсії, терору та постачання німецької організації матеріалами шпигунського характеру, з Лехтманом обговорював питання про терор і диверсію, знав, що завдання були поставлені троцькістським центром».

Чекісти вважали, що у період 1932–33 рр. А. Крістер «встановив організаційний зв'язок з учасниками антирадянської української націоналістичної організації

Миколенком і Борисеном, яким в 1933 р. передав завдання німецької розвідки про підготовку диверсії в наукових установах, пов'язаних з обороною СРСР». І ще трохи чекістської фантастики: А. Крістер буцімто «інформував Борисеном про терористичні установки організації та залучив його до шпигунської діяльності, в 1936 р. після арешту Лахмана намагався встановити зв'язок з антирадянською троцькістською організацією через її учасника Іванушкіна».

Особлива увага у обвинувальному висновку приділялася «шпигунській роботі» обвинувачуваного. Це була актуальна на той час тема, яка активно розпачувувалась співробітниками НКВД УССР. Вони звинувачували А. Крістера, що він «в 1925 р. завербував в німецьку шпигунську організацію професора радянського права ВУАН Кельмана, та колишнього директора демографічного інституту академіка М. Птуху», від якого начебто «отримав для німецької розвідки ряд матеріалів розвідувального характеру». Звісно, що всі ці обвинувачення нічим конкретним не підтверджувались.

Чекісти вважали, що А. Крістер «з 1923 до 1937 р. через Шепе а також через агента німецької розвідки Таненберга передавав німцям зібрані ним розвідувальні матеріали про стан промисловості України, про будівництво в Києві, про смертність в містах України» тощо.

Також у документі зазначалося, що «провина А. Крістера підтверджувалась свідченнями Іванушкіна, Борисенко та Ернста», які на той час вже були засуджені. Немає жодних сумнівів в тому, що потрібні свідчення з них також були «вибиті» співробітниками НКВД УССР.

Слідчі НКВС УРСР пред'явили А. Крістеру звинувачення в тому, що він «будучи активним учасником антирадянської націоналістичної організації з 1923 р. одночасно був агентом німецької розвідки за завданням якої з дня арешту проводив шпигунську роботу в системі науково-дослідницьких інститутів і закладів АН УРСР». А ще – що «він за завданням німецької розвідки проводив активну організаційну роботу серед учасників антирадянських націоналістичних і інших контрреволюційних формувань в АН УРСР і активізував їх діяльність». Не забули дописати, що він «за завданням німецької розвідки ставив перед учасниками цих формувань завдання підготовки терору, диверсії та проведення шпигунської роботи на користь Німеччини». Приписали, що «в 1925 р. А. Крістер втягнув в антирадянську німецьку шпигунсько-диверсійну організацію Кельмана і в 1928 р. притягнув до розвідувальної роботи на користь Німеччини М. Птуху». І, звісно, в кінці наголосили на тому, що «протягом 1923–1926 рр. Крістер передав для німецької розвідки низку зібраних ним розвідувальних матеріалів шпигунського характеру» [9, арк. 124–129].

Як бачимо з наведеного вище, слідчі НКВД УССР були великими майстрами-фальсифікаторами звинувачень.

Весь цей набір звинувачень відповідав тогочасним статтям 54–1 «а» і 54–8 КК УССР. Саме тому автори обвинувального висновку – в.о. начальника 4 відділення 4 відділу УГБ НКВД УССР лейтенант держбезпеки Черкалов та начальник 4 відділу УГБ НКВД УССР

капітан держбезпеки Хатеневер запропонували судити А. Крістера згідно з постановою ЦИК СССР від 01.12.1934 р. Ця постанова передбачала максимально швидкий розгляд кримінальних справ та максимально суворе покарання обвинувачуваних.

22 жовтня 1937 р. відбулось підготовче засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СССР у м. Києві. Головував на ньому сумнозвісний диввоєнюрисст А. М. Орлов, членами були бигвоєнюрисст С. Н. Ждан та військовий юрисст 1 рангу Ф. А. Климін. Секретарем був військовий юрисст 1 рангу А. А. Батнер. Участь в засіданні взяв помічник військового прокурора СССР М.Ю.Рагінський. Саме цими особами було прийнято рішення про страту вченого. Розглянувши справу А. Крістера вони вирішили погодитися з обвинувальним висновком, затвердженим помічником прокурора СССР Рагінським та прийняти справу до свого провадження. А. Крістера пропонувалося судити за ст.54-1 «а», 54-8 та 54-11 КК УССР. Справу було вирішено заслухати у закритому судовому засіданні без участі обвинувачення та захисту і без виклику свідків в порядку, передбаченому сумнозвісною постановою ЦИК СССР від 01.12. 1934 р. Мірою запобігання обвинуваченому було залишено утримання під вартою [9, арк. 130].

В той же день А. Крістеру було вручено копію обвинувального висновку проти нього [9, арк. 131]. Зазвичай такі документи вручалися вночі перед судом, коли обвинувачуваний вже ні на що не міг вплинути.

23 жовтня 1937 р. відбулось судове засідання (хоча правильніше буде сказати – судилище) виїзної сесії Військової колегії Верховного суду СССР у м. Києві. Головував все той же диввоєнюрисст А. М. Орлов, членами були бигвоєнюрисст С. Н. Ждан та військовий юрисст 1 рангу Ф. А. Климін. Секретарем був військовий юрисст 1 рангу А. А. Батнер, який доповів, що підсудний А. Крістер доставлений у зал суду під конвоем, і що свідки в суд не викликались. Якщо вірити протоколу засідання суду, головуючий переконався в особистості підсудного та запитав, чи була йому вручена копія обвинувального висновку. На це А. Крістер відповів ствердно. Далі підсудному було роз'яснено його права на суді та оголошений склад суду. Підсудний, воля до життя якого вже мабуть була зламана, якихось прохань та відводу суду не заявив. За пропозицією головуючого секретар оголосив обвинувальний висновок. Головуючий роз'яснив А. Крістеру, в чому його звинувачують та запитав, чи визнає він себе винним. На це А. Крістер сказав, що він повністю визнає себе винним і «підтвердив» свідчення, дані на попередньому слідстві, що він з 1923 р. займався «шпигунською діяльністю», до якої його «залучили» Ернст та Шепер. На цьому судове слідство було завершено. А. Крістеру було надано останнє слово, в якому він начебто просив судилище дати йому можливість працювати [9, арк. 132]. За спогадами тих, хто вижив в роки репресій, подібні судилища проходили дуже швидко, буквально кілька хвилин. Судді засуджували людей безперервно, працювали, як на конвеєрі.

Після цього судилище вийшло на коротку нараду і оголосило свій вирок. В вирокі було повторено всі ті ж самі фальшиві обвинувачення, що і в обвинувальному висновку. Вирок був очікуваним: А. Крістера засудили

до вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією всього особистого майна. Вирок був остаточним та оскарженню не підлягав, і мав бути виконаним негайно [9, арк. 133–134].

У справі збереглася довідка начальника 12 відділення 1 спецвідділу НКВД СССР лейтенанта держбезпеки Шевельова про те, що вирок про розстріл А. Крістера був виконаний 24 жовтня 1937 р. в м. Києві. Скоріше за все, він був похований у братських могилах у Биковнянському лісі на території спецоб'єкту НКВД (нині – Національний меморіал «Биковнянські могили»).

Реабілітація А. Крістера стала можлива лише після смерті Й. Сталіна, в епоху правління М. Хрущова. Рішенням Військової колегії Верховного суду СССР №2н–3878/58 від 10 лютого 1959 р. (головуючий – генерал-майор юстиції Костромін, члени – підполковник юстиції Соболев та майор юстиції Ашитов) було вирішено вирок від 23.10.1937 р. щодо А. Крістера відмінити за нововиявленими обставинами і провадження справи припинити за відсутністю складу злочину. Заслухавши доповідь підполковника юстиції Соболева та помічника головного військового прокурора підполковника юстиції Андрєєва було встановлено, що А. Крістера визнали винним в участі у «антирадянській терористичній організації», яка буцімто «ставила за метою повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу, а також у шпигунстві на користь Німеччини». Але в висновку Головного військового прокурора Андрєєва було поставлене питання про скасування вироку, оскільки обвинувачення базувалося на неперевіренних, непереконливих та недостатньо точних доказах. При перевірці в 1958 р. було встановлено, що А. Крістер був репресований необґрунтовано, на слідстві сам оговорив себе під тиском чекістів [9, арк. 138].

У 1998 р. до ГДА СБУ звернулася онука А. Крістера – Межиборська Надія Олексіївна, яка ознайомилася з справою діда [9, арк. 139].

Підводячи підсумки, слід зазначити, що доля київського викладача-юриста А. Крістера виявилася досить типовою для репресованих. Він був заарештований чекістами, як і багато інших викладачів, в 1937–1939 рр., коли обвинувачуваних частіше за все просто розстрілювали. Саме так, за допомогою політичних обвинувачень, радянський режим знищував еліту України – інтелігенцію, викладачів, громадських та політичних діячів, просто думаючих людей. Наслідком цих протиправних дій став занепад цілого ряду наук в Україні і СРСР, створення величезної кількості псевдонаукових досліджень на основі ідеології «партії Леніна–Сталіна». Результати тогочасного програму української науки відчуються і досі.

Одним із завдань сучасної української історичної науки є повернення із забуття імен невинно репресованих людей. Думається, що маловивчена на сьогодні постать юриста А. Крістера повинна зайняти достойне місце в історії Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка та інших навчальних закладів м. Києва, де він працював.

Список використаних джерел

1. Бажан О., Данилюк Ю., Рубльов О. Історія під пресом ідеології // Зневажена Кліо: Зб. на пошану акад. НАН України П. Тронька / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: Ю. Данилюк (голов. ред.) та ін. – К., 2005. – С.3–74.

2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн.1. – 422 с.; Кн.2. – 428 с.

3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.

4. Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2008.

5. Заруба В. Знищення київської школи істориків М. Грушевського: За матеріалами архіву ВУАН // Сучасність. – 1996. – №5. – С.105–116.

6. Литвин Н. Політичний терор 1920–30-х років щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно-радянськими лідерами // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. – К.: КСУ, 2005. – №20. – С.111–119.

7. Юркова О. Київська історична школа М. С. Грушевського: доля науковців // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.263–280.

8. Репресії в Україні. Бібліографічний покажчик / Упор. Є. Бабиш, В. Патока. – К.: «Смолоскип», 2007. – 520 с.

9. ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.49819–фп.

References

1. Bazhan O., Danyluk Y., Rubliov O. Istoria pid presom ideologii // Zvezazhena Klio: Zb. na poshanu akad. NAN Ukrainy P. Tron'ka / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy; Redkol.: Y. Danyluk (golov. red) ta in. – K., 2005. – S.3–74.

2. Bilas I. Represyivno-karalna systema v Ukraini 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz. U 2 t. – K.: Lybid: Viisko Ukrainy, 1994. – Kn.1. – 422 s; Kn.2. – 428 s.

3. Bilokin S. Masoviy terror yak zasib derzhavnogo upravlinnya v SSSR (1917–1941 rr.). Dzhereloznavche doslidzhennya. – K., 1999. – 447 s.

4. Dovgan K. Kyivskiy universytet v umovah posyleniya stalinskogo totalitarnogo regimy (1933–1941 rr.). Avtoref. dys. ... kand. istorichnykh nauk. – Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. – Kyiv, 2008.

5. Zaruba V. Znyshchennya kyivskoi shkoly istorykiv M. Grushevskogo: za materialamy arhivu VUAN // Suchasnist. – 1996. – №5. – S.105–116.

6. Lytvyn M. Politychnyi terror 1920–1930-h rr. shchodo inteligentsii Ukrainy v ideologichnomu obgruntuvanni partiino-radyans'kymy lideramy // Visnyk Kyivskogo slavyistichnogo universytetu. Seria: istoria. – K., KSU, 2005. – №20. – S.111–119.

7. Yurkova O. Kyivs'ka istorychna shkola M. S. Grushevskogo: dolya naukovtsiv // Z arhiviv VUCHK–GPU–NKVD–KGB. – 1998. – №1/2 – S.263–280.

8. Represii v Ukraini. Bibliografichnyi pokazhchyk / Upor. Ye. Babych, V. Patoka. – K.: «Smoloskyp», 2007. – 520 s.

9. GDA SBU. – F.6. – Spr.49819–fp.

Nikolaeva N. B., Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), natalienik8@gmail.com

The life way of Kyiv State University's professor Arnold Krister

The biography of lecturer of KSU Arnold Krister, his life and his activity are analyzed in this article. The causes of his arrest and security officers' negative attitude towards representatives of Ukrainian science and education in the 1920s – 1930s. The fate of the former KSU lecturer Arnold Krister was quite typical for those arrested in 1936–1937. The NKVD accused him of involvement in devised so-called «Trotskyist organizations», of intentions to carry out terrorist acts against members of the Communist party and the Soviet government. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrest of Kiev State University's lecturer Arnold Krister, conducted in 1937, and also to follow the fate of this lecturer. One of the purposes of Ukrainian modern historical science is to return from the oblivion the names of innocent repressed people, regardless of their political views or party affiliation.

Keywords: political repressions, teachers, historians, NKVD USSR, Kyiv Taras Shevchenko State University.

* * *

УДК 366.4667:78908–23

Кравчук Л. В.,
викладач, ДВНЗ «Тернопільський державний
медичний університет імені І. Я. Горбачевського
МОЗ України» (Україна, Тернопіль),
gileya.org.ua@gmail.com

РОЗВИТОК МИСТЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРНОПІЛЬщинІ В ПРОЦЕСІ РАДЯНІЗАЦІЇ КРАЮ В ПЕРІОД ВЕРЕСНЯ 1939 – ЧЕРВНЯ 1941 РР.

Розкрито мету та завдання розбудови мистецької культури по районах області як одного із найбільш яскравішого і ефективного чинника у формуванні радянського світогляду та комуністичних переконань у місцевому населенні на новоокупаній території. Хоча всі ці нововведення радянська ідеологія демонструвала як турботу комуністичної партії та сталінського уряду щодо поінформованості населення різного формату новинами, які подавалися дозовано і ретельно перегляду цензури.

Ключові слова: мистецтво, реформування, влада, соціалізм.

На справу розвитку мистецтва в західних областях в 1940 році було асигновано 26,6 млн. крб. вже в січні 1940 року театри були створені не лише в обласних центрах, а й в деяких інших більших містах західних областей. Частина новостворених театрів виникла на базі мандрівних, що існували в Західній Україні до приєднання. Так, наприклад, Львівський драматичний театр імені Лесі Українки був утворений на базі злиття театру імені Івана Котляревського і театру імені Івана Стадніка. З чотирьох драматичних мандрівних театрів був організований Тернопільський державний обласний драматичний театр ім. Івана Франка. Всього в західних областях в 1940–1941 роках працювали 13 постійних новостворених театрів [5, с. 241].

Відразу слід зауважити, що реформування мистецької сфери на ново приєднаних землях мало привабливе для місцевого населення ідеологічне прикриття – українізацію діяльності мистецьких інституцій, яку радянська влада здійснювала після їх деполонізації.

Те, що українізація сфери культури не була для радянської влади самоціллю, яскраво виявилось в роботі реорганізованих і новостворених культосвітніх закладів. Кількісні параметри свідчили про значне піднесення цієї сфери. Республіканські та місцеві партійно-радянські органи ухвалили десятки рішень, що стосувалися питань культури і були спрямовані на радянізацію структурно-організаційного напрямку діяльності мистецьких установ та ідеологізацію змістового компонента їх творчого продукту.

Влада вживала заходів до посилення свого впливу на мистецьку структуру і постійно розширювала базу такого впливу в західних областях УРСР. На травень 1940 року тут діяли 12 театрів, 6 обласних філармоній, 6 обласних будинків народної творчості, консерваторія, 33 середні мистецькі навчальні заклади. В селах регіону на кінець того ж року працювали 3336 клубів. За планом на 1941 рік їх кількість мала бути доведена до 4100 [4, с. 7].

Поряд із реорганізацією організаційно-матеріальної бази мистецької сфери партійно-державні органи здійснювали випробувану кадрову політику стосовно мистецьких діячів: усували з мистецького життя незгодних і всесторонньо підтримували тих, хто беззастережно приймав ідеологічні принципи соціалістичної культури, насамперед принцип соціалістичного реалізму, який у розуміння партійних функціонерів не мав собі

творчої альтернативи і був єдино вірним принципом і способом мистецької творчості в усіх жанрах.

Саме для тих діячів культури, які творили на основі та у стилі соціалістичного реалізму, комуністична партія і радянська держава забезпечували не лише відповідні умови для такої регламентованої творчої діяльності, а й належні засоби життєвого комфорту. «Письменники, театральні артисти, різного роду митці складають в Радянському Союзі привілейований клас. Вони мають змогу багато заробляти і втішаються високою пошаною урядових кіл і загалу громадянства. Влада ними піклується, виділяючи великі гроші на видавництва, театри, палаци культури, музеї. Але за своє привілейоване становище діячі культури платять високу ціну свободи думки і свободи творчої праці. Бо вся культура і мистецька творчість у Радянському Союзі спрямовані на одну ціль: на пропаганду комунізму, на вихваляння режиму і його керівників.

Абсолютна згідність з партійною елітою, цілковита стандартизація мистецької продукції і разом з тим відмова від власної індивідуальності є необхідними передумовами, яким мусить підкорятись кожен митець, кожен працівник культури. Ті самі вимоги більшовицька влада поставила перед митцями і культпрацівниками Західної України» [3, с. 203].

Нав'язаний митцям соціалістичний реалізм зобов'язував не лише дотримуватись принципів цілеспрямованого спотворення дійсності, а й висвітлювати у своїй творчості визначені партійними вказівками теми.

Склалася своєрідна творча деструкція: вимагалось спотворювати дійсність і визначалося, які сфери цієї дійсності треба спотворювати. Над всіма авторами стояв всезагальний «суперавтор» – комуністична партія, яка не просто підказувала, а вимагала відповідні сюжети. Авторі змушені були братися за загальнообов'язкові теми: звеличення більшовицької революції, Леніна, Сталіна, так званих досягнень соціалістичного будівництва, різних пам'ятних дат. Їх зобов'язували писати про «радісне і щасливе життя трудящих в Радянському Союзі», ідучи за більшовицькою «Біблією», якою є філософія марксизму–ленінізму, викладена в історії ВКП(б), в «Ленінізмі» Сталіна та в подібних основних підручниках «найвищої більшовицької мудрості». Твір міг бути написаним найкраще з мистецького погляду, але він буде «засуджений» і його автор «викритий», якщо у творі знайдуть прогріхи проти теорії марксизму.

І навпаки – твір може бути зовсім безвартісним з мистецького погляду, однак буде проголошений «кращим твором», якщо автор хитро пов'язав більшовицьку революцію і теорію марксизму–ленінізму з вигаданими фактами і подіями. Або іншими словами, якщо автор зумів до теорії «притягнути» практику і змалює у своєму творі фіктивне «щасливе життя під сонцем Сталінської Конституції» [3, с. 206].

Жорсткому партійному контролю підлягали не лише професійні мистецькі колективи чи професійні митці, а й аматори народної творчості і колективи художньої самодіяльності, що для Західної України були традиційним масовим явищем у культурному житті, а з приходом радянської влади почали використовуватися як ідеологічно–пропагандистський засіб виховання трудящих і презентувалися як визначне досягнення

комуністичної партії і радянської держави у сфері розвитку культури.

В радянських історичних дослідженнях знаходимо твердження, що одним із яскравих показників бурхливого культурного розвитку «визволеного народу» колишньої Західної України було невпинне зростання народної творчості. При культосвітніх установах утворилися сотні найрізноманітніших гуртків художньої самодіяльності. Велику роль у розгортанні самодіяльного мистецтва і народної творчості відіграли будинки культури і будинки народної творчості, де були сконцентровані кращі сили культосвітніх працівників.

В 1940 році кожна західна область мала розвинену художню самодіяльність з великою кількістю учасників. У Волинській області, наприклад, у квітні 1940 року працювали 600 різних гуртків художньої самодіяльності, членами яких були 12 643 чоловіки. В Тернопільській області у жовтні 1940 року нараховувалось 950 гуртків художньої самодіяльності, яким було охоплено 12 920 чоловік. успіхи, досягнуті в галузі самодіяльного мистецтва, дали можливість навесні 1940 року провести ряд олімпіад, оглядів художньої самодіяльності [5, с. 235].

Практичними кроками нової тернопільської влади у сфері музично–театрального мистецтва стала організація роботи обласного драматичного театру ім. Івана Франка, обласної філармонії, а також ліквідація єврейського пересувного театру. Останній, за офіційним поясненням, ліквідовано у зв'язку з тим, що його не затвердила РНК УРСР і було дане відповідне розпорядження начальника Управління у справах мистецтв від 12 березня 1941 року, яке продублював виконком Тернопільської обласної ради. Майно єврейського пересувного театру передали Тернопільському обласному драматичному театру ім. Івана Франка [2, арк. 18].

Статутом передбачалося, що при філармонії діють хорові капела та естрадний колектив. Вирішувались і нормативні питання: керівництво філармонії призначалося і звільнялося начальником Тернопільського обласного відділу мистецтв; директор філармонії діяв на принципі «єдиноначалля» з правами персонального розпорядження художньо–репертуарним і фінансовим планом, прийому і звільнення художньо–виконавського і адміністративного персоналу, укладання угод з іншими установами тощо. У питаннях звітності філармонія підлягала Комітету мистецтв при РНК УРСР, а її фінансово–виробничу діяльність безпосередньо ревізував і контролював Тернопільський обласний відділ мистецтв та інші уповноважені державні органи [1, арк. 57–58]. Така жорстка регламентація діяльності була характерною для всіх творчих мистецьких заходів.

Вказано форми і шляхи творчої діяльності мистецького колективу філармонії з пропаганди досягнень соціалістичної музичної культури: організація концертів не лише в концертному залі філармонії, а й у клубах підприємств, організацій, установ і населених пунктів області; формування художніх музичних колективів і ансамблів згідно із затвердженими планами філармонії; здійснення масової музично–просвітньої роботи у трудових колективах через організацію лекцій, концертів, лекцій–концертів, виставок, мистецько–практичних конференцій, через залучення до діяльності філармонії кращих виконавців із колективів художньої

самодіяльності області; надання методичної допомоги самодіяльним митцям; проведення творчих зустрічей у червоних кутках і клубах підприємств, установ, у сільській місцевості; залучення до роботи у філармонії представників творчих професій (музикантів, композиторів, виконавців, письменників, інших діячів музично-мистецької сфери); здійснення заходів із формування нового концертного репертуару на основі нових музичних творів, збір і використання музичного фольклору, організація конкурсів для професійних виконавців і аматорів музичного мистецтва; підготовка, публікація і розповсюдження довідкового музично-літературного матеріалу (анотації, брошури, програми тощо) про творчу діяльність філармонії для трудящих Тернопільщини і сусідніх областей; розробка і реалізація заходів із підвищення якості музично-концертної діяльності, насамперед через підвищення кваліфікації і рівня виконавської майстерності творчих представників філармонії.

Висновок. Отже зміст і спрямованість політики партійно-державної влади в галузі музично-театрального мистецтва чітко проглядаються в Статуті Тернопільської обласної державної філармонії – «самостійної художньої організації, яка діє на засадах господарського розрахунку і знаходиться у віданні Тернопільського обласного відділу мистецтв». Основними завданнями філармонії визначено підвищення культурного рівня трудящих мас, організація широкої пропаганди кращих зразків української, російської, європейської музичної і літературної класики, музики народів СРСР, народної творчості і творів радянських композиторів і письменників.

Список використаних джерел

1. ДАТО. – Ф.–Р.1833. – Оп.6. – Спр.21.
2. Там само. – Спр.35.
3. Західна Україна під більшовиками. IX.1939 – VI.1941. Збірник. За ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с.
4. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) // Український історичний журнал. – 1993. – №2, 3. – 144 с.
5. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. 40 років Великого Жовтня. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. – 299 с.

References

1. DATO. – F.–R.1833. – Op.6. – Spr.21.
2. Tam samo. – Spr.35.
3. Zahidnja Ukrai'na pid bol'shevykamy. IX.1939 – VI.1941. Zbirnyk. Za red. Mileny Rudnyts'koi'. – N'ju-Jork, 1958. – 494 s.
4. Kovaljuk V. R. Kul'turologichni ta duhovni aspekty «radjanizacii» Zahidnoi' Ukrai'ny (veresen' 1939 r. – cherven' 1941 r.) // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1993. – №2, 3. – 144 s.
5. Sokolovs'ka T. G. Kul'turne budivnytvo u zahidnyh oblastjah URSR v pershi roky radjans'koi' vlady: veresen' 1939 – cherven' 1941 rr. 40 rokov Velykogo Zhovtnja. – L'viv: Vydavnytvo L'vivs'kogo universytetu, 1957. – 299 s.

Kravchuk L. V., SHE «Ternopil State Medical University
I. Gorbachevskogo Ministry of Health of Ukraine»
(Ukraine, Ternopil), gileya.org.ua@gmail.com

**Development of mystic culture in Ternopilship
in the process of the range of borderization in the period
of September 1939 – June 1941**

The article explores the purpose and tasks of developing artistic culture in the regions of the region as one of the most brilliant and effective factors in the formation of the Soviet world outlook and communist beliefs among the local population in the

newly occupied territory. Although all these new developments, the Soviet ideology demonstrated the concern of the Communist Party and the Stalinist government for the awareness of the population of different formats with news that was submitted in a metered and rational review of censorship.

Keywords: art, reform, power, socialism.

* * *

УДК 94(477.8)«1945/1972»:2–283

Мочкін С. А.,
аспірант кафедри документознавства
і музейної справи, Східноєвропейський
національний університет ім. Лесі Українки
(Україна, Луцьк), mochkin@ukr.net

ВТРАТИ ПРАВОСЛАВНОЇ САКРАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940–х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1960–х РОКІВ)

Мета статті – на підставі залучення певного кола джерел із фондів Державного архіву Волинської області, наукової літератури висвітлити трагізм долі сакральних пам'яток православної конфесії Волинської області в умовах проведення радянською владою антирелігійної політики другої половини 1940–х – першої половини 1960–х років.

Застосовані методи. Для досягнення поставленої мети використовувалися загальнонаукові (аналізу та синтезу, системно-науковий, структурно-функціональний, ін.) та спеціальні історичні (проблемно-хронологічний, історико-статистичний, герменевтичний, ін.) методи дослідження. Так, проблемно-хронологічний метод дав змогу розглянути тему у відповідній часовій послідовності. Метод герменевтики застосовувався для розкриття змісту правових норм законодавства та постанов місцевих партійно-державних органів, що регулювали процес зняття з реєстрації об'єктів сакральної (культової) архітектури краю та їх подальшу долю.

У статті на численних прикладах аналізується доля сакральної спадщини православної конфесії регіону в умовах проведення радянським тоталітарним режимом репресивної політики стосовно релігії та церкви. Наводяться приклади порятунку нерухомих та рухомих пам'яток парафіянами, представниками творчої інтелігенції, шанувальниками старовини, небайдужими до духовної спадщини українського народу. Процес боротьби партійно-державної влади з релігією не лише істотно підірвав матеріальні та моральні засади конфесійного життя регіону, приніс непоправні втрати його культової спадщини, негативно позначився на розвитку української культури. Він зумовив одні з найнеприємніших психологічних переживань населення Волинської області періоду перебування під радянською владою, знизив рівень моральності, негативно закарбувався у свідомості наступних поколінь.

Ключові слова: сакральні (культові) пам'ятки, антирелігійна кампанія, церква, монастир, релігійна громада.

Волинський край з давніх часів відігравав визначну роль в політичному та культурному житті України. Його історія значною мірою відображена в об'єктах культурної спадщини, серед яких особливе місце займають сакральні пам'ятки. Внаслідок кривавих подій Першої та Другої світових війн, панування різних політичних режимів сакральна спадщина регіону зазнала непоправних втрат. Особливе місце серед них займає період другої половини 1940–х – першої половини 1960–х років, коли радянський тоталітарний режим здійснював цілеспрямовану політику наступу на релігію та церкву з метою викорінення «опіуму для народу». З цією метою органами партійно-державної влади було проведено низку антирелігійних кампаній. Їх наслідки трагічно відобразилися на культовій спадщині Волинської області, значна частина культових споруд була закрита, зруйнована, занедбана.

Мета статті – на підставі залучення певного кола джерел із фондів Державного архіву Волинської області, наукової літератури висвітлити трагізм долі сакральних пам'яток православної конфесії Волинської області в умовах проведення радянською владою антирелігійної політики другої половини 1940–х – першої половини 1960–х років.

Означену проблему досліджував у контексті відносин радянської влади та релігійних конфесій у волинському селі в повоєнний період О. Гаврилюк [4]. В загальноукраїнському масштабі цього питання торкається В. Баран [2; 3]. Частково цю проблему розглянув В. Милусь, аналізуючи стан державно-церковних взаємин на Волині у повоєнні роки [12]. Долю окремих культових споруд висвітлено в історико-краєзнавчих нарисах В. Рожка [17; 16; 15], Х. Сегейди [18]. Значний фактичний матеріал поданий в історико-краєзнавчому довіднику Я. Антоноюка [1]. Окремі аспекти проблеми висвітлювалися в низці публікацій та на конференціях різних рівнів [13; 11; 14; 10].

Домінуючою конфесією області виступало православ'я. Станом на 1 січня 1946 року на Волині православні вірні мали у своєму розпорядженні 361 церкву та два монастирі [4, с. 62]. Внаслідок подій німецько-радянської війни сталінський тоталітарний режим пішов на деякі поступки церкві, щоб завоювати прихильність населення у боротьбі з нацистами. Однак після закінчення війни партійно-державна влада знову посилює наступ на релігію.

Так, вже у 1945 році було знято з державної реєстрації Різдно-Богородичну цвинтарну церкву села Житані Володимир-Волинського району, збудовану 1863 року; Троїцьку церкву села Тростянець Ківерцівського району переобладнано в конюшню; каплицю міста Луцьк, що на вулиці Львівській, передано під склад військової частини; приміщення церкви Олександра Невського передано військовій частині ракетної дивізії [1, с. 26, 79, 168]. Святогеоргіївську церкву у місті Володимирі-Волинському було передано під Будинок офіцерів [1, с. 22]. Актом особливої наруги над релігією та почуттями віруючих було використання (1947 рік) каплиці Параскеви-П'ятниці у місті Луцьку як громадського туалету [16, с. 521]. Згідно з рішенням Рожищенської районної ради за №88 від 15 травня 1948 року було розібрано дзвіницю Михайлівської церкви міста Рожище [1, с. 242]. Приміщення Преображенської церкви-каплички в селищі Локачі використовувалось як склад пального та сховище кіноплівок. Випари пального зруйнували споруду [18, с. 8]. Троїцьку церкву села Уховецьк Ковельського району станом на 1 жовтня 1948 року перетворено на колгоспний склад; Успенську церкву села Лишнівка Маневицького району рішенням виконавчого комітету Волинської обласної Ради депутатів трудящих (облвиконкому) знято з державної реєстрації. Приміщення використовувалося як склад радгоспу «Городецький», знаходилося в аварійному стані, планувалося розібрати [1, с. 136, 217].

Проте найбільш вороже радянська влада ставилася до монастирів. Атеїстична пропаганда називала їх «вогнищами мракобісся»; тому партійно-державна влада спрямовувала свій удар в першу чергу проти них. У листі уповноваженого Ради у справах Руської (Російської) православної церкви (РСРПЦ) по Волинській області М. Діденка за №57 від 20 березня 1945 року до голови РСРПЦ при Раді міністрів (РМ) СРСР Г. Карпова він повідомляв, що на території Волинської області існує 2 діючі православні монастирі – чоловічий і жіночий. Свято-Миколаївський чоловічий монастир розташовувався в селі Мильці тодішнього Седлищанського (нині Старовижівського –

С. М.) району. Станом на 1945 рік в ньому проживало 9 осіб, у тому числі 5 монахів [5, арк. 16]. Обитель мала три церкви: головну Миколаївську, напівзруйновану через відсутність протягом 25 років ремонту, цвинтарну Онуфріївську; Преображенську, котра була в стані повного руйнування: частина стелі та стін обвалилась, через дірявий дах дощова вода текла прямо в церкву, ікони, що залишились, частково знаходились в процесі гниття, а частина просто згнила [7, арк. 3–4].

На початку серпня 1947 року М. Діденко отримав вказівку від керівництва з Москви приступити до оформлення документів щодо закриття обители. Волинському уповноваженому рекомендували провести розмову з єпископом Волинським і Ровенським Варлаамом, щоб той ініціював перед Московським патріархом закриття монастиря через непридатність монастирських будівель та нестачу коштів для їх відновлення [12, с. 106].

Згідно постанови Священного синоду за №16 від 28 жовтня 1947 року монастир було ліквідовано. Релігійній громаді села Мильці була передана Онуфріївська церква [7, арк. 27]. Постановою облвиконкому за №1084 від 13 грудня 1947 року споруди колишнього монастиря (два двоповерхові кам'яні корпуси і сарай) передано разом з огорожею, садом і 15 га землі Волинському обласному управлінню трудових резервів під спеціальне сільськогосподарське училище [7, арк. 1]. Преображенська церква була переобладнана в кінозал, а Миколаївську церкву в 1949 році передано училищу під склад [1, с. 250].

Іншим діючим монастирем Волинської області був Святогірський жіночий монастир в селі Зимному. Станом на 1945 рік тут у підпорядкуванні ігумені Лідії (Давидович) перебувало 40 сестер. Обитель мала три церкви: головну Свято-Успенську, парафіяльну Свято-Троїцьку та домову Покровську. У 1943 році внаслідок дій німецьких окупантів зазнала руйнувань головна Свято-Успенська церква. Куполи і весь дах згорів. Всередині залишився неушкоджений триярусний іконостас, який внаслідок погодних умов руйнувався [6, арк. 4]. Стіни храму давали тріщини, загрожуючи обвалом склепіння й остаточною руйнацією споруди. У другій половині 1940-х років ігуменя монастиря неодноразово ставила перед уповноваженим М. Діденком і управлінням архітектури та будівництва облвиконкому питання про реставрацію Свято-Успенської церкви [14, с. 98]. Волинсько-Ровенське єпархіальне управління в 1947 році виділило управління архітектури та будівництва облвиконкому 22 000 карбованців і 20 кубометрів лісоматеріалу на зведення тимчасового даху [6, арк. 92]. Однак ніяких реставраційних робіт не проводилось аж до другої половини 1970-х років [14, с. 98].

М. Діденко у листі від 15 лютого 1949 року до уповноваженого РСРПЦ по Українській РСР Г. Ходкевича рекомендував закрити Зимненський монастир, оскільки той знаходився біля державного кордону [17, с. 70]. Під тиском владних структур єпископ Волинський і Ровенський Панкратій 25 березня 1949 року наказав перевести усіх черниць із Зимно до Дерманського монастиря. Своє рішення владики обґрунтовував значними ушкодженнями обители в період війни, що унеможливлювало тут

проживання, та відсутністю коштів на її реставрацію [1, с. 27]. Фактично це означало закриття Зимненського монастиря. Згідно акту від 2 квітня 1949 року земля, будівлі, храми, сад передані Волинському обласному відділу народної освіти для дитячого будинку. Культове майно домової церкви із дзвоном передане в Дерманський монастир, а іконостас – на зберігання настоятелю Успенського собору у місті Володимирі–Волинському [6, арк. 91]. Варто зауважити, що у 1956 році цей іконостас було передано церковній раді села Забороль Луцького району Волинської області [14, с. 99].

Суспільно–політичні зміни, що відбувалися після смерті Й. Сталіна, певною мірою позитивно позначилися на відносинах між владою і церквою. Критика «культу особи» дала новий поштовх еволюції державної політики щодо релігії та церкви. Заяви XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) про демократизацію суспільства і відновлення соціалістичної законності, поваги до свободи совісті, викликали певну розгубленість в державному апараті [3, с. 199–200].

Однак відносно ліберальна політика влади щодо релігії та церкви тривала недовго. КПРС брала курс на побудову комунізму й форсоване знищення релігії як «опіуму для народу». Місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священиками, фінансовою та господарською діяльністю церкви. РСРПЦ фактично контролювала всі найважливіші питання життя церкви, в тому числі й кадрові. Наприкінці 1950–х років ухвалено низку нормативно–правових актів, які значно зменшили можливості відкриття храмів, проте істотно полегшили їх закриття. Відтак знову почала зменшуватися кількість церков і молитовних будинків, а також чисельність православного духовенства [2, с. 121].

Запровадження вищезгаданих заходів означало початок антирелігійної кампанії радянської влади, яка, звичайно, не оминула жодного регіону України. Під репресивні заходи потрапили і православні громади Волинської області та її обласного центру – міста Луцька. Однією з перших зняли з державної реєстрації Хрестовоздвиженську церкву. Її закрили у 1960 році через те, що нібито парафія занепадає і віруючі не можуть утримувати її фінансово. В приміщенні храму влаштували планетарій. Вівтар церкви було дозволено забрати на зберігання до Луцького кафедрального собору св. Трійці [10, с. 117–118]. Наприкінці 1959 року згоріла каплиця Іверської Божої Матері. За однією з версій вона була навмисне підпалена з вказівки міського комітету ВЛКСМ [1, с. 165]. Після пожежі каплиця якийсь час стояла з вибитими шибками і без догляду; пізніше її по–варварськи знищили. Оскільки мури не піддавалися швидкому розбиранню, тому їх в одну з ночей просто підірвали. Єдине, що дозволили забрати до Свято–Троїцького собору – ікону Іверської Божої Матері [10, с. 118].

Також радянська влада хотіла закрити кафедральний Свято–Троїцький собор. 4 серпня 1962 року віруючі опинилися перед зачиненими дверима храму. Вони не розходилися, перед дверима виросла гора квітів. Влада злякалася небажаних наслідків і змушена була відступити. Але наступ на собор тривав. 10 серпня новий волинський уповноважений РСРПЦ А. Федулов доповів у Київ про цей інцидент із «віруючими

фанатиками» і наголосив, що собор усе ж треба закрити [11, с. 283].

Рішенням облвиконкому за №952 від 25 серпня 1961 року знято з державної реєстрації церкву св. Бориса і Гліба села Шклинь Горохівського району. Приміщення не використовувалося. Ключі від церкви знаходилися спочатку у виконавчому комітеті районної Ради депутатів трудящих (райвиконкомі), а згодом в Угринівській сільській раді (сільраді). 26 червня 1964 року голова сільради М. Боруцька, голова колгоспу імені XXI з'їзду КПРС І. Сорочук та секретар партійної організації І. Карпюк організували місцевих комуністів для вивозу майна церкви села Шклинь та переобладнання її в колгоспну комору. Однак, двоє з них – бригадир О. Мендюк та С. Пальчук – відмовилися взяти участь у цьому ганебному дійстві. Крім того, вони повідомили людей, які працювали в полі, що комуністи «розбирають церкву». Після цього біля храму зібралося близько 300 осіб. Троє з них – У. Долонська, Ф. Долонська та О. Синиця – зняли повантажені на автомобіль культові речі та занесли їх до церкви. При цьому вони погрожували представникам радянської влади. Так, О. Синиця кричав, що зарубає М. Боруцьку. Комуніста З. Поліщука звалили на землю та затягли до церкви, примушуючи розвішувати зняті ікони. О 16.00 до села приїхали голова райвиконкому та співробітник Комітету державної безпеки (КДБ). Люди заявляли, що розійдуться лише тоді, як голова сільради поверне їм ключі від церкви [1, с. 73].

В квітні 1963 року Володимир–Волинський райвиконком ухвалив рішення передати колишнє культове приміщення села Марковичі місцевому сільському споживчому товариству (сільпо) для організації в ньому крамниці. 13–14 травня голова сільради Г. Гурський та голова колгоспу імені Пархоменка С. Штиноко вирішили вивезти із церковного приміщення культове майно. Вночі, таємно, як злодії, вони розібрали іконостас, забрали інші культове майно і перевезли його на горішке сільради. Розвантажуючи автомобіль, ці особи забули кропила і інші дрібні культові предмети. Факт злодійської наруги над свяतिною викликав обурення серед населення села Марковичі [15, с. 251].

Постановою Ради міністрів УРСР за №28 від 5 січня 1962 року низку культових споруд Волинської області було виключено із списків пам'яток архітектури. Зокрема, це церква Різдва у селі Воротнів Луцького району, церква св. Петра і Павла села Новосілки, Троїцька церква та її дзвіниця у селі Селець, Михайлівська церква села Хмелів Володимир–Волинського району, Вознесенська церква у місті Горохів, Георгіївська церква в селищі Голоби, Покровська церква села Бруховичі Ковельського району, Успенська церква села Старий Чарторийськ Колківського району, Успенська церква села Велика Глуша Любешівського району, церква св. Луки села Городно Любомльського району, Покровська церква села Соснина Нововолинського району, Михайлівська церква села Хотешів Ратнівського району, церква св. Параскеви села Заліси, Михайлівська церква села Замшани, Успенська церква села Стара Гута Старовижівського району, Михайлівська церква села Великий Окорськ, Миколаївська церква села Смолигів Торчинського

району, Здвиженська церква села Обеніжі Турійського району, Казанська церква села Піща Шацького району [8, арк. 21–23].

Рішенням Волинського облвиконкому за №181 від 23 лютого 1962 року було знято з державної реєстрації православні релігійні громади в селах Когильно і Микуличі Перші Володимир–Волинського району, Ржищів, Старостав та Божів Горохівського району, Полиці і Бузаки Камінь–Каширського району, Радовичі і Чорників Нововолинського району, Берестяни і Покащів Цуманського району. Приміщення храмів органами партійно–державної влади було вирішено використати наступним чином. В селах Когильно і Микуличі Перші церкви ухвалили перебудувати під бібліотеки, в селах Ржищів і Старостав – розібрати та використати матеріали на будівництво клубу та медпункту, в селі Божів – переобладнати під клуб. В селі Полиці вирішено церкву розібрати та використати матеріали на будівництво восьмирічної школи. Колишній молитовний будинок в селі Бузаки – використати під навчальні майстерні школи, культові споруди в селах Бруховичі і Нужель – перебудувати під приміщення клубу [8, арк. 29–30]. Свято–Миколаївську церкву села Мосир використовували під зернохосвище колгоспу. Деякі ікони та іконостас передали на збереження релігійній громаді села Олеск, дзвони здали на металобрухт [13, с. 182]. Церкву села Радовичі наказано переобладнати під бібліотеку, в селі Чорників – розібрати та використати матеріали на будівництво навчальних майстерень Чорниківської восьмирічної школи. Також були розібрані храми сіл Берестяни і Покащів; матеріал з них використано на будівництво клубних приміщень в цих селах [8, арк. 30–31].

Рішенням облвиконкому за №775 від 31 липня 1962 року було знято з державної реєстрації релігійні громади сіл Новосілки і Стенжаричі Володимир–Волинського району, Горішне (Голятин), Новосілки і Новий Зборишів Горохівського району, Гончий Брід, Доротище і Старі Кошари Ковельського району, Куликовичі, Комарово та Мала Осниця Колківського району, Ізов та Старосілля Нововолинського району, Жорнище Цуманського району. Приміщення церков ухвалено використати наступним чином. Церкву села Новосілки Володимир–Волинського району використати під зернохосвище колгоспу, храм села Стенжаричі, який був визнаний аварійним, розібрати. Культові споруди сіл Горішне і Новосілки Горохівського району розібрати та використати будівельні матеріали для будівництва клубів в цих селах, церкву ж села Новий Зборишів розібрати для будівництва медпункту. Церкву села Гончий Брід перебудувати під школу, села Старі Кошари – під клуб, в селі Доротище використати під спортивний зал школи. Культові приміщення сіл Ізов та Старосілля перебудувати під фельдшерсько–акушерські пункти, села Жорнище – під спортзал Жорницької восьмирічної школи [8, арк. 75–77].

Таким чином, антирелігійна кампанія 1958–1964 років завдала непоправної шкоди православній сакральній спадщині Волинської області. Кульмінація антицерковної діяльності органів партійно–державної влади припадала на 1961–1963 роки, коли з реєстрації було знято 160 церков. Станом на 23 лютого 1963 року в області налічувалося 168 недіючих церков і моли-

товних будинків православних громад. З них 44 використовувалися як склади, 7 були переобладнані під соціальні потреби, а 117 взагалі не використовувалися. У 1964 році нараховувалася 191 закрита церква. З них використовувалось 73, 109 стояли в запустінні, 9 було розібрано [1, с. 14].

В цьому контексті слід згадати про зусилля деяких діячів культури і мистецтва, які намагались захистити пам'ятки від руйнувань. Так, 18 серпня 1962 року в село Охлопів Горохівського району для ознайомлення з Миколаївською церквою як пам'яткою архітектури з Києва приїхали три особи. Групу очолював Іван Макарович Гончар – український скульптор, маляр, графік, етнограф, колекціонер, заслужений діяч мистецтв УРСР. За проханням І. Гончара, колишній церковний староста А. Філюк відкрив церкву; гості з Києва зробили внутрішні і зовнішні замальовки церкви.

Коли церкву відкрили, там зібралось кілька десятків жителів села. І. Гончар та особи, котрі прибули з ним, вели розмови з селянами. Митці висловлювались в тому сенсі, що Миколаївська церква є пам'яткою архітектури і в ній необхідно проводити богослужіння; віруючі ж повинні зробити необхідні ремонтно–реставраційні роботи. Також І. Гончар обіцяв селянам поклопотатися в Києві про відновлення діяльності церкви [9, арк. 123].

В листі від 3 жовтня 1962 року до уповноваженого РСРПЦ по Волинській області А. Федулова І. Гончар відзначив, що, дізнавшись про його приїзд, мешканці села миттю збіглися до церкви і з сльозами на очах жалілися, що в них незаконно, адміністративним шляхом закрили церкву і просили його допомогти розібратися в цій справі. Митець зазначив: «Я думаю, рано чи пізно церква все одно буде закрита. Але не таким шляхом, як це зроблено в с. Охлопів, що привело до незадоволення і навіть озлоблення всього села, що нам абсолютно не вигідно, тим більше в теперішній час, коли, ведучи антирелігійну пропаганду, намагаємося уникати насилля чи адміністрування. Здоровий глузд говорить про те, щоб задовольнити це прохання, а одночасно самі мешканці села зуміють всередині церкви зробити реставраційні роботи, так як там скрізь низом відвалюється камінь, цегла та інше» [9, арк. 126–127].

Візит І. Гончара викликав лютю у А. Федулова. В листі за №236 від 10 жовтня 1962 року до уповноваженого РСРПЦ при Раді міністрів СРСР по Українській РСР Г. Пінчука, він писав: «Подібні дії спеціалістів, котрі відвідують церкви–пам'ятки архітектури, виходять за рамки їх функцій і викликають активізацію окремих церковників. Ці відвідування інколи відбуваються без сповіщення будь–яких органів влади на місцях. Так, в даному випадку, як відповів мені начальник Волинського обласного управління будівництва і архітектури тов. Руденко, група спеціалістів з Києва, очолювана Гончаром І. М., перед відвідуванням пам'яток на місцях в обласному управлінні не з'являлась і що він про групу Гончара нічого не знав.

В церкві с. Охлопів релігійних служб не здійснюється більше двох років. Протягом понад року, до приїзду в село Гончара І. М., ніяких клопотань про відновлення діяльності церкви не надходило. Але як тільки побували в Охлопові Гончар зі своєю групою, так з'явилась делегація до уповноваженого і заяви

в Президію Верховної Ради УРСР про відновлення діяльності церкви.

Не знаючи дійсного стану речей і причин припинення релігійних служб в даній церкві, ці спеціалісти опиняються в полоні роздумів матеріально зацікавлених церковників, часто нелояльних елементів і взагалі відсталих бабусь. Вважаю, саме так і сталося з Гончаром І. М., який, довірившись невідомо кому, бере на себе сміливість говорити про «насилля» і «адміністрування». Зустрівшись в церкві з невеликою групою матеріально-зацікавлених в діяльності церкви осіб і фанатичними, відсталими старухами, робить висновок про «невдоволення» і навіть «озлоблення» всього села» [9, арк. 124–125].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, у другій половині 1940-х – першій половині 1960-х років радянська держава здійснювала цілеспрямовану наступальну політику проти релігії та церкви, яка зачепила й Волинську область Української РСР. Процес боротьби партійно-державної влади з релігією не лише істотно підірвав матеріальні та моральні засади конфесійного життя регіону, приніс непоправні втрати його культовій спадщині, негативно позначився на розвитку української культури. Він зумовив одні з найнеприємніших психологічних переживань населення краю періоду перебування під радянською владою, знизив рівень моральності, негативно закарбувався у свідомості наступних поколінь. Незважаючи на те, що дана тема знайшла певне відображення в українській історіографії, вона й надалі залишається актуальною. Зокрема, потребують висвітлення такі її аспекти, як діяльність уповноважених РСРПЦ щодо нищення православних сакральних пам'яток, внесок окремих представників громадськості у порятунок останніх. Такі дослідження сприятимуть не тільки ґрунтовнішому розкриттю теми; вони стануть черговим виявом пошанування тогочасних віруючих, науковців, усіх небайдужих до культурної спадщини осіб, їх зусиль щодо збереження культових пам'яток.

Список використаних джерел

1. Антонюк Я. М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття: історико-краєзнавчий довідник. – Луцьк: Надстир'я, 2014. – 280 с.
2. Баран В. Влада і церква: з історії взаємин у 1945–1965 роках // Сучасність. – 1995. – №5. – С.113–128.
3. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
4. Гаврилук О. Релігійні конфесії волинського села у другій половині 40-х – 50-х рр. та політика радянської влади // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історія. – Луцьк, 1997. – №3. – С.61–66.
5. Державний архів Волинської області. – ф.Р–393. – Оп.1. – Спр.2. – 168 арк.
6. Там само. – Спр.4. – 274 арк.
7. Там само. – Оп.2. – Спр.5. – 60 арк.
8. Там само. – Спр.94. – 110 арк.
9. Там само. – Спр.95. – 147 арк.
10. Лис С. Закриття православних храмів у Луцьку в контексті хрущовської антирелігійної кампанії 1958–1964 років // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині: Наук. збірник. – Луцьк, 2013. – С.116–120.
11. Лис С. Про спробу закриття Луцького кафедрального Святотроїцького собору у 60-х роках XX століття // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Т.3. – Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – С.281–284.

12. Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х роках XX століття. – Луцьк: Волинянин, 2008. – 228 с.

13. Остапчук О. З історії Свято-Миколаївської церкви с. Мосир Любомльського району // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Оліка і Радзівиллі в історії Волині та України: Наук. збірник. – Луцьк, 2006. – С.181–183.

14. Римарчук Л. В. Зимненський монастир у 1939–1949 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – №10. – С.94–100.

15. Рожко В. Є. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр. Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 348 с.

16. Рожко В. Є. Нарис історії православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2001. – 672 с.

17. Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Медіа, 2000. – 692 с.

18. Сегейда Х. Світільники отчої віри: нариси про церкви Локачинського району. – Луцьк: Надстир'я, 2002. – 228 с.

References

1. Antonjuk Ja. M. Tragedija ruynacii' hramiv. Volyns'ka oblast'. XX stolittja: istoryko-krajeznavchijy dovidnyk. – Luc'k: Nadstyr'ja, 2014. – 280 s.
2. Baran V. Vlada i cerkva: z istorii' vzajemyn u 1945–1965 rokah // Suchasnist'. – 1995. – №5. – S.113–128.
3. Baran V. Ukrai'na: novitnja istorija (1945–1991 rr.). L'viv: Instytut ukrai'noznastva im. I. Kryp'jakevycha NAN Ukrai'ny, 2003. – 670 s.
4. Gavryljuk O. Religijni konfesii' volyns'kogo sela u drugij polovyni 40-h – 50-h rr. ta polityka radjans'koi' vlady // Naukovyj visnyk Volyns'kogo derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrai'ny. Istorija. – Luc'k, 1997. – №3. – S.61–66.
5. Derzhavnyj arhiv Volyns'koi' oblasti. – f.R–393. – Op.1. – Spr.2. – 168 ark.
6. Tam samo. – Spr.4. – 274 ark.
7. Tam samo. – Op.2. – Spr.5. – 60 ark.
8. Tam samo. – Spr.94. – 110 ark.
9. Tam samo. – Spr.95. – 147 ark.
10. Lys S. Zakryttja pravoslavnyh hramiv u Luc'ku v konteksti hrushhivs'koi' antyreligijnoi' kampanii' 1958–1964 rokiv // Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Hrystyjanstvo v istorii' i kul'turi Volodymyra-Volyns'kogo ta Volyni: Nauk. zbirnyk. – Luc'k, 2013. – S.116–120.
11. Lys S. Pro sprobu zakryttja Luc'kogo kafedral'nogo Svjatotroi'c'kogo soboru u 60-h rokah XX stolittja // III Mizhnarodnyj naukovyj kongres ukrai'ns'kyh istorykiv «Ukrai'ns'ka istorychna nauka na shljahu tvorchoho postupu». T.3. – Luc'k: RVV «Vezha» VNU im. Lesi Ukrai'ny, 2008. – S.281–284.
12. Mylus' V. Derzhavna vlada i pravoslavna cerkva na Volyni u drugij polovyni 40-h – 50-h rokah XX stolittja. – Luc'k: Volynjany, 2008. – 228 s.
13. Ostapjuk O. Z istorii' Svjato-Mykolai'vs'koi' cerkvy s. Mosyr Ljuboml's'kogo rajonu // Mynule i suchasne Volyni ta Polissja. Olyka i Radzyvilly v istorii' Volyni ta Ukrai'ny: Nauk. zbirnyk. – Luc'k, 2006. – S.181–183.
14. Rymarchuk L. V. Zymnens'kyj monastyr u 1939–1949 rr. // Naukovyj visnyk Volyns'kogo nacional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrai'ny. Istorychni nauky. – Luc'k, 2010. – №10. – S.94–100.
15. Rozhko V. Je. Vidrodzhennja Ukrai'ns'koi' Pravoslavnoi' cerkvy na Volyni 1917–2006 rr. Istoryko-krajeznavchijy narys. – Luc'k: Volyns'ka knyga, 2007. – 348 s.
16. Rozhko V. Je. Narys istorii' pravoslavnoi' cerkvy na Volyni: Istoryko-krajeznavchijy narys. – Luc'k: Media, 2001. – 672 s.
17. Rozhko V. Je. Pravoslavni monastyri Volyni i Polissja: Istoryko-krajeznavchijy narys. – Luc'k: Media, 2000. – 692 s.
18. Segejda H. Svityl'nyky otchoi' viry: narysy pro cerkvy Lokachyns'kogo rajonu. – Luc'k: Nadstyr'ja, 2002. – 228 s.

Mochkin S. A., postgraduate at the Department of document science and museology of Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine, Lutsk), mochkin@ukr.net

The loss of the orthodox sacred heritage of Volyn region (the second half of the 1940s – the first half of the 1960s)

The purpose of the article is to highlight the tragic fate of sacred monuments of the orthodox confession of Volyn region in the context of the Soviet government's antireligious policy in the second half of the 1940s – the first half of the 1960s, on

the basis of scientific literature and some sources from the funds of the State Archives of Volyn region.

Applied methods. To achieve the goal, we used the general scientific (analysis and synthesis, systematic and scientific, structural and functional, etc.) and special historical (problem and chronological, historical and statistical, hermeneutics, etc.) research methods. Therefore, the problem and chronological method allowed to consider the topic in the appropriate time sequence. The method of hermeneutics was used to reveal the content of legal norms of legislation and resolutions of local party and state bodies regulating the process of removing from registration the objects of sacred (religious) architecture of the region and their subsequent fate.

On numerous examples, the fate of the sacred heritage of the orthodox confession of the region in the context of the Soviet totalitarian regime's repressive politics concerning religion and church is analyzed in the article. The examples of rescuing stationary and moving monuments by parishioners, representatives of the creative intelligentsia and admirers of antiquity, who are not indifferent to the spiritual heritage of the Ukrainian people are given. The struggle between the party and state power and religion not only undermined the material and moral principles of the confessional life of the region, brought irreparable losses to its religious heritage, had a negative impact on the development of Ukrainian culture. It determined one of the most unpleasant psychological experiences of the population of Volyn region during the period of staying under the Soviet government, lowered the morality level, imprinted negatively in the subsequent generations' consciousness.

Keywords: sacred (religious) monuments, antireligious campaign, church, monastery, religious community.

* * *

УДК 930.85+316.4:316.7

Поденко В. П.,
аспірант кафедри українознавства,
Національний університет харчових технологій
(Україна, Київ), podenko@ukr.net

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ІСТОРИКО–СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН, ФАКТОР ВПЛИВУ НА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Піднімається питання передумов співіснування соціальних груп, проблематика ефективного управління державними ресурсами й формування соціальних інститутів для досягнення загальних цілей. Зазначено теоретичні та методологічні основи щодо визначення національної ідентичності й проаналізовано основні економічні, соціальні і культурні критерії. Крім того, заявлено про роль етнічної української культури в ідеології, охарактеризовано явище державної ідентичності на етнічній основі. Наведено результати опитувань щодо національної ідентичності, де продемонстровано різницю в становленні етнічних пріоритетів самоідентифікації молоді та мігрантів і зростаючої ролі економічних мотивів. Результати дослідження підтверджують загрозу національній безпеці через все більші популярні ідеї космополітизму й глобального громадянства. Наукова розвідка заявляє про нові підходи до національної ідентичності на основі не лише культурних і політичних, а й економічних та соціальних цінностей.

Ключові слова: глобалізація, глобалізаційні процеси, національна самоідентичність, українська національна ідея.

У ставленні людини до самої себе, до оточення, в якому вона живе, до світу загалом, у формуванні світогляду визначну роль відіграє ідентичність, завдяки цій фундаментальній основі, людина відчуває цілісність свого «Я», самоповагу. Ідентичність не є сталою величиною. Вона є безперервним процесом протягом всього життя людини, із властивими змінами та кризами. Стефанія Андрусів у праці «Модус національної ідентичності: Львівський текст 30–х років ХХ ст.» зазначає, що «саме існування українства перетворилося на вічне питання: хто ми і як нам стати самим собою, замість того, щоб не запитувати, а просто жити, діяти, творити себе, свою культуру – реальність власного існування...» [1, с. 8].

Відтак, актуальним, з нашого погляду, сьогодні стає завдання певної сублімації запропонованих науковцями останніми роками рецепцій щодо глобалізації як історико–соціального феномену.

Метою нашої наукової розвідки є дослідження факторів впливу на національну ідентичність культурної

політики України. Оскільки, для визначення підґрунтя сучасної культурної політики України під натиском глобалізаційних процесів, які мають один із визначних впливів на соціальні, культурні, політичні та інші процеси у сьогоденні, необхідно досягнути важливості ідентифікації, та, навіть, самоідентифікації сьогочасного українця. Джейм Мейс наголошував «щоб піти далі, треба знати, звідки йти. Щоб стати європейцем, треба стати українцем. Щоб стати громадянином світу, треба стати українцем і європейцем. І цей шлях самоідентифікації треба пройти» [4].

За твердженням Е. Еріксона, який першим виставив цей термін у науковому ракурсі, ідентичність – це «переживання й усвідомлення індивідом почуття самототожності, власної істинності, повноцінності, цілісності та неподільності в просторі, сталості в часі, а також співпричетності до світу та інших людей» [2, с. 138].

Дослідниками ідентичність розглядається як результат ідентифікації, психологічний процес поділу на «свої» і «чужі». Самоідентифікація – ототожнення себе із певною соціальною групою, спільністю людей (етнічною, національною, професійною тощо) [3].

Українська національна ідентичність пройшла велику кількість кризових періодів, що зумовлені історичними подіями та привабливістю наших земель для оточуючих держав з їх імперськими амбіціями. Змінювались кордони, форми правління, центри правління та державні устрої. Такі зміни впливали на можливість вивчення власної історії, культури, та, навіть, спілкування рідною мовою. Безумовно, глобалізаційні процеси, які відбуваються в наші часи, мають вплив на нашу культуру, але є і винятковою можливістю української самоідентифікації.

У новітній історії із проголошенням Україною незалежності у 1991 році питання самоідентичності постає більш виразно, адже втрачається вплив централізованої радянської влади. Проте економічна криза відволікає абсолютну більшість людей від проблем культурної спадщини, примушуючи вирішувати першочергові матеріально–побутові негаразди. «Ідентичність стає проблемою тоді, коли ідентичності не існує, особливо в ситуаціях криз та заворушень» [5, с. 387].

Переломним моментом подолання старої та набуття нової української ідентичності став Євромайдан, спричинений не тільки кризою влади, а й суспільства загалом. Доведення до екстремуму питань двомовності, політичного курсу та вагомості чи применшення значення у розвитку країни певних її регіонів призвело до кризи, яка «вибухнула» Євромайданом. Подолання таких криз ідентичності перш за все говорить про зрілість суспільства, готовність до подальшого цивілізаційного розвитку.

За результатами дослідження Центру Разумкова станом на сьогодні в Україні переважає загальногромадянська ідентичність: 95% опитаних абсолютно або скоріше згодні з судженням «Я вважаю себе громадянином України». Крім того, 51% українців вважають себе членами місцевої громади, 38% – громадянами світу, 27% – громадянами колишнього СРСР. Ще 21% українців заявили, що вони є автономними одиницями [6].

Основними завданнями Міністерства культури України є забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах культури та мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, державної мовної політики, міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин [7].

Згідно з результатами дослідження, проведеного Соціологічною групою «Рейтинг» у вересні 2016 року, третина (35%) опитаних жалкують про розпад у 1991 році Радянського Союзу, водночас половина – ні, 15% – не визначилися. Найбільше ностальгують за СРСР респонденти, які вважають, що російська мова повинна стати державною (58%) або офіційною в окремих регіонах (44%) [8].

На основі наведених даних можемо стверджувати, що одну з визначних ролей у формуванні самоідентичності відіграє мова. Адже україномовні громадяни України своє майбутнє пов'язують із розвитком власної країни, а не «воскресінням» СРСР або будь-якої іншої імперії.

Насправді, хвиля «добровільної українізації», яка сьогодні набирає все більших обертів, не є випадковим явищем. Національна ідентичність виступає базовим принципом при виборі мови спілкування, як у побуті так і професійному спілкуванні. При цьому законодавчі зміни щодо мовної політики України відбулися лише у 2016 році із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій», відповідно до якого регламентується частка національного аудіовізуального продукту у загальному обсязі мовлення та частка пісень (словесно-музичних творів) державною мовою [9].

Внесення таких змін до законодавства важко переоцінити. Адже телебачення має чи не найбільший вплив на формування громадської думки населення, володіючи значно більшою ефективністю впливу у порівнянні із друкованими періодичними виданнями або радіомовленням. Саме телебачення для значної частини людства та населення України, зокрема, є головним, а іноді і єдиним засобом отримання нової інформації, задоволення культурних потреб, організації дозвілля та набуття нових знань.

Обираючи шлях безпечісного сприйняття більшості аудиторії не намагається аналізувати та перевіряти факти, наведені у ЗМІ, що пояснюється феноменом «ледачості аудиторії». Р. Нейман каже: «Ключовий результат досліджень впливу освіти й реклами, який потрібно широким чином визнати, якщо ми хочемо зрозуміти природу низької ефективності навчання щодо політики та культури, складається просто в тому, що люди вибирають шляхом найменшого опору» [10].

Національна ідентичність культурної політики у галузях засобів масової інформації має бути спрямована на ведення освітніх та ознайомчих проектів щодо нашої історії, культури, традицій. Ознайомлення глядача із світовими досягненнями науки та культури, показ іноземних фільмів має бути чітко збалансованим, таким, що демонструє і надбання нашої держави, гідне місце української культури у світовій різноманітності, гордість бути українцем та ототожнення особистості із національною спільнотою.

Глобалізація як система спрямована на поступове об'єднання світової спільноти в усереднене єдине ціле, стирання яскравих національних акцентів. Глобалізаційний процес зближення національних культур і цінностей, посилення культурних, комунікативних, цивілізаційних зв'язків, внаслідок якого досягнення науки і мистецтва, нові форми соціальної і політичної діяльності швидко розповсюджуються та засвоюються в сучасному світі, формуючи його цілісність [11, с. 173].

Прикладом включення української культури до світового контексту можуть слугувати проекти реалізовані на конференціях EVA – Electronic Visualisation & the Arts conferences, перша із яких проходила у 1990 році у Лондоні [12].

З розвитком інформаційних технологій з'являється нова форма ідентичності – мережева ідентичність, як одна із форм ототожнення себе з певною соціальною спільнотою, при цьому середовищем самоідентифікації є мережевий простір. Перенесення поняття ідентичності у віртуальний простір створило нові можливості для формування самоідентифікації в інформаційно-комунікаційному просторі, не втрачаючи при цьому національної ідентичності.

В інформаційному просторі вагомий вплив мають країни, які є лідерами у створенні відповідного цифрового устаткування та інформації як такої. Дослідники проблем глобалізації не залишають увагою такі поняття як «інформаційний колоніалізм» або «інформаційний імперіалізм». Вищезгадані явища становлять реальну загрозу не тільки для слаборозвинутих країн світу, а й тих, які не володіють потужними засобами інформації при достатньо розвинутій економіці [13].

Нового змісту набуває поняття «інформаційна війна» як «спосіб створення системи управління інформаційними потоками з метою організації ноосфери та світового інформаційно-психологічного простору у своїх власних інтересах» [14, с. 6].

Сучасні інформаційні війни є віртуальним знищенням світоглядних цінностей супротивника, насамперед екзистенційних можливостей його культури, шляхом маніпуляції усіма можливими медійними засобами [15, с. 72–73].

Культурний імперіалізм іде пліч-о-пліч із політичним – через вплив на політичну культуру населення та економічним – через формування культури споживання (насаджування стандартів масової культури) [16].

Висновки. Сучасній Україні доводиться протистояти відразу у декількох напрямках політики інформаційного колоніалізму. Першим є вестернізація, нав'язування стереотипів західної масової культури. З іншого боку – інформаційний імперіалізм російської моделі із спробою відродження Російської імперії та Радянського Союзу, нав'язування міфу про єдність «радянського народу» з метою контролю політичних, економічних і культурних процесів в Україні.

В умовах такого протистояння державна політика національної ідентичності має бути спрямована на всебічну підтримку розвитку національних інформаційних технологій в контексті світових тенденцій, що позитивно впливатиме підвищення рівня інформаційної освіченості громадян та підвищить протидію інформаційним агресіям.

Глобалізаційні процеси при закономірному дотриманні спадкоємності в усіх аспектах суспільної діяльності обумовлюють суттєве зміщення акцентів у реалізації функцій сучасної держави в інформаційній сфері. Значною мірою в процесі розвитку інформаційного суспільства це стосується організації використання в інтересах національного розвитку інформаційних ресурсів загальноцивілізаційного значення [17].

За виразом Е. Гелнера, для створення і зміцнення національної ідентичності необхідно «збудувати» «спеціальний завод, яким є національна освіта та комунікаційна система» [18, с. 159].

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо в дослідженні процесу негативних впливів глобалізаційних процесів, які все більше поглинають міжнародні відмінності, чому й буде присвячена наша наступна наукова розвідка.

Список використаних джерел

1. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30–х років XX ст. / С. М. Андрусів. – Тернопіль: Джура, 2000. – 340 с.
2. Правдивець Н. О. Теоретична модель феномену ідентичності особистості / Н. О. Правдивець // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К.: Вид-во «А.С.К.», 2010. – Т.1. – Ч.27. – С.137–145.
3. Новітній онлайн-словник української мови (2013–2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/f/samoidentyfikacija>.
4. Л. Мова – не язык. Підтримка двомовності спричиняє новий виток зростання / Лариса Масенко // Україна молода. – 2015. – 23 грудня. – С.4.
5. Strach B. A European Identity. To the Historical Limits of a Concept // European Journal of Social Theory. – 2002. – №5 (4).
6. 27% громадян України почуваються громадянами колишнього СРСР [Електронний ресурс] // Українська правда, Історична правда. – 2017. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/04/12/149692/>.
7. Постанова Кабінету міністрів «Про затвердження Положення про Міністерство культури України» від 03.09.2014 р. №495 // Урядовий кур'єр. – 2014. – №190.
8. Динаміка ностальгії за СРСР [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг». – 2016. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ussr_092016_press.pdf.
9. Відомості Верховної Ради України офіційне видання від 29.07.2016 р., №31, стор.105, стаття 547.
10. Нейман Р. Математик [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ega-math.narod.ru/Reid/Neumann2.htm> (дата звернення: 12.01.2016). – Назва з екрану.
11. Шевелев В. Глобалізація / В. Шевелев // Культурологія. Краткий тематический словарь. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 192 с.
12. About EVA London [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eva-london.org/about/>.
13. Тенденції впливу глобального інформаційного середовища на соціокультурну сферу України розвиток / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2013. – 224 с.
14. Панарин І. Н. Информационная война и геополитика / И. Н. Панарин. – Москва: Поколение, 2006. – С.6.
15. Вальерстайн І. Кінець знакового міста: Соціологія ХХІ століття / І. Вальерстайн / пер. с англ.; под ред. В. Л. Іноземцева; Центр досліджень постіндустріального суспільства. – Москва: Логос, 2003. – 368 с.
16. Кремень В. Г. Політична безпека України: концептуальні засоби та система забезпечення / В. Г. Кремень, І. Ф. Білько, С. І. Головашенко. – Київ: МАУП, 1998. – 92 с.
17. Горовий В. Правові перспективи національного розвитку [Електронний ресурс] / В. Горовий // Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ – Режим доступу: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=770:структура-2880&catid=105&Itemid=410.
18. Cardoso C. Para una sociologia do ciberspaco: comunidades virtuais em portuques. Oeiras, Portugal: Celta Edito.ra, 1998.

References

1. Andrusiv S. M. Modus nacional'noi' identychnosti: L'vivs'kyj tekst 30–h rokiv XX st. / S. M. Andrusiv. – Ternopil': Dzhura, 2000. – 340 s.
2. Pravdyvec' N. O. Teoretychna model' fenomenu identychnosti osobystosti / N. O. Pravdyvec' // Aktual'ni problemy psyhologii': Organizacijna psyhologija. Ekonomichna psyhologija. Social'na psyhologija: zb. nauk. prac' / za red. S. D. Maksymenka, L. M. Karamushky. – K.: Vyd-vo «A.S.K.», 2010. – T.1. – Ch.27. – S.137–145.
3. Novitnij onlajnovyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy (2013–2017) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://sum.in.ua/f/samoidentyfikacija>.
4. L. Mova – ne jazyk. Pidtrymka dvomovnosti sprychynjaє novyj vyток zrosijshhennja / Larysa Masenko // Ukrai'na moloda. – 2015. – 23 grudnja. – S.4.
5. Strach B. A European Identity. To the Historical Limits of a Concept // European Journal of Social Theory. – 2002. – №5 (4).
6. 27% gromadjan Ukrai'ny pochuvajut'sja gromadjanamy kolyshn'ogo SRSR [Elektronnyj resurs] // Ukrai'ns'ka pravda, Istorychna pravda. – 2017. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/04/12/149692/>.
7. Postanova Kabinetu ministriv «Pro zatverdzhennja Polozhennja pro Ministerstvo kul'tury Ukrai'ny» vid 03.09.2014 r. №495 // Urjadovij kur'jer. – 2014. – №190.
8. Dynamika nostal'gii' za SRSR [Elektronnyj resurs] // Sociologichna grupa «Rejtyng». – 2016. – Rezhym dostupu: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ussr_092016_press.pdf.
9. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny oficijne vydannja vid 29.07.2016 r., №31, stor.105, stat'ja 547.
10. Nejman R. Matematyk [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ega-math.narod.ru/Reid/Neumann2.htm> (data zvernennja: 12.01.2016). – Nazva z ekranu.
11. Shevelev V. Globalizacija / V. Shevelev // Kul'turologija. Kratkij tematiceskij slovar'. – Rostov n/D: Feniks, 2001. – 192 s.
12. About EVA London [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.eva-london.org/about/>.
13. Tendencii' vplyvu global'nogo informacijnogo seredovyshha na sociokul'turnu sferu Ukrai'ny rozvytok / [O. S. Onyshchenko, V. M. Gorovij, V. I. Popyk ta in.]; NAN Ukrai'ny, Nac. b-ka Ukrai'ny im. V. I. Vernads'kogo. – Kyi'v, 2013. – 224 s.
14. Panarin I. N. Informacionnaja vojna i geopolitika / I. N. Panarin. – Moskva: Pokolenie, 2006. – S.6.
15. Vallerstajn I. Konec znakovogo mira: Sociologija XXI veka / I. Vallerstajn / per. s angl.; pod red. V. L. Inozemceva; Centr issledovanij postindustrial'nogo obshhestva. – Moskva: Logos, 2003. – 368 s.
16. Kremen' V. G. Politychna bezpeka Ukrai'ny: konceptual'ni zasoby ta systema zabezpechennja / V. G. Kremen', I. F. Bin'ko, S. I. Golovashhenko. – Kyi'v: MAUP, 1998. – 92 s.
17. Gorovij V. Pravovi perspektivy nacional'nogo rozvytku [Elektronnyj resurs] / V. Gorovij // Cent doslidzhen' social'nyh komunikacij NBUV – Rezhym dostupu: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=770:struktura-2880&catid=105&Itemid=410.
18. Cardoso C. Para una sociologia do ciberspaco: comunidades virtuais em portuques. Oeiras, Portugal: Celta Edito.ra, 1998.

Podenko V. P., postgraduate student of National University for Food Technologies (Ukraine, Kiev), podenko@ukr.net

Globalization as historical and social phenomenon, factors influencing on the national identity cultural policy

The paper provides an inquiry into the prerequisites of autopoiesis of social groups, effective management of public resources and shaping social institutions for achieving common goals. The paper also outlines the theoretical and methodological basis for determination of national identity and analyzes its main economic, social and cultural criteria. Furthermore, the role of ethnic culture in Ukraine ideology usage, decreasing practice of state identity on ethnic basis is also discussed. The results of the survey concerning the main points of Ukrainians' national identity show decreasing biological and ethnic priorities in self-identification of young people and migrants and the increasing role of economic motives. The results of the survey also show a danger to national security due to increasingly popular ideas of cosmopolitanism and global citizenship. The paper also develops new approaches for national identity based not only on cultural and political, but also economic and social values.

Keywords: globalization, globalizacija, national self-identity, Ukrainian national idea.

УДК 930.2.(092)«1811/1874»

Теремецька Т. В.,
ст. викладач кафедри міжнародних та регіональних
студій, Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
tassika@ukr.net

**СТАНОВЛЕННЯ ПОГЛЯДІВ
М. Д. ІВАНИШЕВА У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПРАВА ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIII – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ**

Досліджено історичну генезу становлення поглядів М. Д. Іванишева (1811–1874). Поряд з українськими та російськими дослідниками історії – М. Костомаровим, Т. Шевченком, М. Максимовичем, В. Домбровським, В. Антоновичем і М. Грушевським – особливе місце посідає Микола Іванишев професор Київського університету, педагог, археограф, юрист, культурний та громадський діяч один із засновників і керівників Київської археографічної комісії, яка стала невід'ємною складовою українського національного відродження. Постать М. Д. Іванишева є непересічною в становленні та розвитку історичної школи XIX століття, а його науковий доробок не оцінений належним чином і на сьогодні. До кола історико-юридичних інтересів вченого належать історичні пам'ятки XIII – поч. XVII століття, без всебічного аналізу яких неможливо реконструювати у всій повноті й об'єктивності історичний процес, правову систему минулого.

Ключові слова: М. Д. Іванишев, Україна, історія, слов'янознавство, історіографія, палеографія, метод історичної пам'ятки.

Видатний історик, педагог, археограф, юрист, культурний та громадський діяч 40–70-х рр. XIX ст. М. Д. Іванишев посів чільне місце серед вчених, чия наукова спадщина залишила вагомий внесок у формування української історичної науки. Майже тридцять років активної науково-дослідницької та викладацької діяльності Миколи Дмитровича пов'язані з Київським університетом Св. Володимира, де Іванишев займав посади ректора, декана юридичного факультету та професора. Він залишив цінний доробок історичних, археографічних та археологічних студій. Загалом новизна науково-дослідницької діяльності М. Д. Іванишева полягає в розробці порівняльного метода у вивченні історії слов'янських народів, створення Київського архіву давніх актів для збереження історичних документів XIII – поч. XVII ст. та введення їх до широкого наукового обігу через видання археографічної комісії, розробка окремих питань української історії засобами написання монографічних досліджень з історії України (XIII – поч. XVII ст.).

У вітчизняній історіографії досить докладно життєвий шлях та діяльність М. Д. Іванишева досліджено у працях: А. В. Романовича-Славатинського «Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева» [13] та В. Андрейцева, В. Короткого «Микола Іванишев» [14]. На жаль, треба зазначити, що інтелектуальний портрет Миколи Дмитровича, як історика та науковця на тлі європейської історії, зокрема історії України XIX століття, розкритий не в повній мірі.

Метою дослідження є окреслення основних віх інтелектуальної біографії історика, археографа, педагога, культурного та громадського діяча Миколи Дмитровича Іванишева в контексті історії України XIII – поч. XVII ст.

Фахову освіту М. Д. Іванишев здобув на юридично-філософському відділенні Петербурзького педагогічного інституту, та в числі найкращих випускників отримав нагоду продовжити навчання за кордоном [1, с. 240–241]. Наступним етапом освіти, а також початком його самостійної дослідницької діяльності є закордонне

відрадження до Берліна у січні 1836 року [2, с. 105–148, 86–101]. Там він вивчав методи видавання історичних документів та методологію історії у провідного науковця німецької юридичної школи Фрідріха-Карла фон Савіньї та прослухав лекції інших світочів європейської науки: Ф. Раумера, Л. Ранке, Е. Ганса, К. Ріхтера. Основними предметами, які захопили молодого вченого та стали об'єктом його досліджень були пам'ятки давньослов'янської історії.

У вересні 1837 року М. Іванишев приїздить до Праги, де його вченим наставником стає інспектор бібліотеки Чеського національного музею та відомий політичний діяч Вацлав Ганка. Вони мали дружні стосунки та намагалися допомагати один одному. Ганка писав дуже схвальні відгуки про Іванишева у листах до російських державних діячів. А також просив міністра освіти С. Уварова про подовження терміну перебування свого учня в Празі. А М. Іванишев не втрачав нагоди написати про особливі заслуги В. Ганки у пошуках рідкісних рукописів та стародруків. Та водночас згадував про скрутне матеріальне становище свого наставника, натякаючи на необхідність фінансової допомоги з боку Російської імперії [3, арк. 1, 7]. У листі до російського державного діяча М. Сперанського Ганка описує власні сподівання, щодо свого співробітника та учня, який вивчає давні законодавства та зможе встановити слов'янську складову в давніх юридичних пам'ятках Росії. Опанувавши чеську мову молодий вчений самостійно проводить роботу в бібліотеках приватних осіб, займається палеографією та дослідженням стародавнього чеського права. А також, з дозволу Петербурга, бере безпосередню участь у проекті В. Ганки з видання давньослов'янських пам'яток російською мовою. Праці Іванишева «Давнє право чехів» та «Про ідею особи в давньому праві богемському та скандинавському» є результатом вивчення слов'янських законодавств [4, арк. 214].

В Чехії Іванишев пробув близько року. В Роудицькому архіві він знаходить десять слов'янських юридичних рукописів [5, с. 392]. Але вже в червні 1838 року М. Іванишев повертається до Берліна, щоб ознайомитися з рукописами місцевої бібліотеки. 20 червня 1838 року історик повідомляє своєму вчителю В. Ганці, що в Кодексі Статуту Литовського знайшов укладення про судоустрій, що набрав чинності 1581 року, а також віднайшов ще один кодекс з актами суду XVII ст., які можуть стати поясненням Статуту Литовського [6, с. 393–394]. В серпні 1838 року Микола Дмитрович досліджує стародруки Вольфенбюттельської бібліотеки.

15 липня 1834 року відбувається урочисте відкриття Імператорського Університету Св. Володимира в місті Києві. На той час був створений лише один філософський факультет з двома відділеннями: фізико-математичним та історико-філологічним.

Наприкінці 1838 року М. Іванишев повертається до Києва, та за ініціативи міністра освіти С. Уварова отримує посаду ад'юнкта кафедри енциклопедії прав та закладів Російської імперії університету Св. Володимира [1, с. 243]. До своїх безпосередніх обов'язків він приступив у січні 1839 року, попередньо засвідчивши свою неприналежність до таємних організацій [7, арк. 29]. Але внаслідок студентських хвилювань

університет Св. Володимира був закритий. Цей період Микола Дмитрович використав для підготовки до іспитів на здобуття ступеню доктора наук. А також під керівництвом М. О. Максимовича, першого ректора Київського університету, працював візитатором навчальних закладів Київського учбового округу.

На той час процес здобуття вченого ступеню був досить складним. М. Д. Іванишев витримав цілу низку випробувань, які мали творчий характер, а також передбачали ґрунтовні знання у галузі правових дисциплін (загальнонародного правознавства, російських державних законів, римського права та латинської мови) [8].

Протягом 1839 року в складі університету Св. Володимира відбулися кадрові зміни, а М. Іванишеву доручили викладати закони державного благоустрою. А вже 30 травня 1840 року він захистив дисертацію з теми «Про плату за вбивство в давньоруському та слов'янському законодавстві порівняно з германською вірою» та здобув ступінь доктора російського законодавства. А в листопаді того ж року Іванишев стає екстраординарним професором кафедри законів державного благоустрою [9, с. 231–244].

У 1840 році він писав В. Ганці: «Отримавши кафедру державної економії Київському університеті, я повинен був мимоволі заглибитися в абсолютно новий для мене предмет, щоб хоч якось бути порядним викладачем. Я був змушений абсолютно припинити свої заняття в царині слов'янських законодавств, і всі мої рукописи і переклади «богемських» законів залишилися недоторканими» [8]. Далі Микола Дмитрович зауважує, що видання «богемських» пам'яток навряд чи викличе зацікавленість в Росії та передбачає, що «перш ніж видати давнину російського права, в яких можна чітко продемонструвати єдність слов'янських законодавств в найдавніші часи, їх внутрішній зв'язок і необхідність вивчати все для пояснення одного з них. Між тим я не втрачаю можливості спіймати, де вийде, литовські і польські стародавні грамоти, яких безліч в нашому краю в приватних колекціях» [8].

Цей лист свідчить про те, що М. Іванишев, один з перших в Російській імперії використав порівняльний метод в дослідженні слов'янського права, оскільки був впевнений, що юридичні норми слов'янських народів мають тісний зв'язок.

На посаді викладача Київського університету Микола Дмитрович розробив лекції із «Поліцейського права», «Загальнонародного правознавства», «Законів державного благоустрою» [10]. Варто зазначити, що ці курси (на прикладі Загальнонародного правознавства), завдяки високій інформативності та насиченості фактичним матеріалом, були доступні для сприйняття та розуміння. Основний зміст курсу полягав у вивченні російського державного устрою в процесі його історичного розвитку: «Щодо історії, то наука законів державного благоустрою ще мало опрацьована, тому я викладаю свої власні історичні дослідження», – писав М. Д. Іванишев у пояснювальній записці до цього курсу [11, арк. 10–11]. Характерною рисою його лекційних курсів було домінування історичної частини над юридичною та економічною у теоретичному викладі матеріалу. Джерелом для пошуку необхідної інформації були закони та свідчення з документів, які були видані

урядом. Недоліками його методики викладання, провідні дослідники вважають, відсутність порівнянь із західними законодавствами та дещо одноманітна манера проведення лекційних занять. Він був доброзичливим та водночас вимогливим до студентів, яких заохочував до наукової праці.

3 грудня 1849 – по червень 1861 року Микола Дмитрович обіймав посаду декана юридичного факультету Київського університету. Він впорядковував навчальні програми, здійснював забезпечення факультету необхідними посібниками, заохочував до наукової праці студентів, також особливу увагу приділяв науковому зростанню викладацького складу. Як і інші декани він діяв згідно секретної інструкції, тобто пильно наглядав за колегами. Професор Іванишев був членом редакційної колегії (у складі чотирьох деканів) періодичного журналу «Университетские известия», а також розробив власний план удосконалення цього видання.

М. Д. Іванишев став ініціатором утворення спеціальної установи для збереження давніх документів, що мають особливу історичну цінність і охороняють приватні та державні інтереси. 2 квітня 1852 року, завдяки неймовірним організаторським зусиллям Миколи Іванишева, відбулося відкриття Київського архіву давніх актів. Зокрема, він склав детальну інструкцію для опису древніх церков, замків, курганів, та давніх будівель XIII – поч. XVII століття. Значну увагу він звертав на зовнішній вигляд, оздоблення, малюнки та креслення старих споруд.

Протягом двадцяти років (1843–1863 рр.) М. Іванишев був членом Археографічної комісії для розгляду давніх актів та мав офіційний дозвіл за імператорським наказом на користування давніми рукописами та книгами з монастирських та церковних сховищ Києва. Зміст його діяльності в комісії був доволі різноманітним. Він брав участь у розкопках курганів Васильківського (весна 1846 р.) та Звенигородського повітів. Географія дослідницьких експедицій професора Іванишева була досить широкою та охоплювала різні куточки південно-західного краю (архівосховища Києва та Волині, архіви міста Вільно, Царства Польського та приватні архівні зібрання). Завдяки неймовірним зусиллям Миколі Дмитровичу вдалося розшукати близько двох сотень актів з архіву графа Потоцького (м. Тульчин Брацлавського полку, нині Вінницька обл.). Також він підіймав питання про юридичні пам'ятки Великого князівства Литовського, дослідження яких сприяло поповненню історії давнього руського права. Саме ці історичні матеріали були базовою основою всіх видань комісії. Археографічні пошуки були досить складною справою. Не рідко для отримання копій або оригіналів документів було необхідне адміністративне втручання, оскільки власники фамільних книгосховищ неохоче пускали до своїх будинків вчених та дослідників. Київський генерал – губернатор Д. Б. Бібіков, який відіграв значну роль у створенні археографічної комісії та всляк сприяв організації пошукової роботи.

На ниві української історіографії дослідник підтримував погляди російських істориків на розвиток історичної науки, а також захоплювався західними славістичними віяннями. Його поміркованість проявлялася в тому, що він не став прихильником радикальних ідей,

а обрав шлях наукового пошуку та заповнення «білих плям» історії України XIII – поч. XVII століття [12, с. 197].

У червні 1861 року Миколу Дмитровича було звільнено з посади декана юридичного факультету Київського університету за його проханням, в якому він пояснює своє рішення бажанням присвятити себе праці в Київській археографічній комісії й необхідністю частих відряджень для огляду архівів.

В період з 1862 по 1865 рік Іванишев був офіційно обраним ректором Київського Університету Св. Володимира. До речі, на цю посаду претендували 21 ординарний професор. В цей період був введений новий університетський статут від 18 червня 1863 року, саме його впровадження стало пріоритетним завданням ректорської діяльності Іванишева. Разом з комітетом професорів університету Микола Дмитрович розробив цілий ряд правил, відповідно до статуту, щодо організації процесу навчання та врегулювання економічних питань. Буремні події польського повстання 1863–1864 рр. не могли не позначитися на діяльності Іванишева ректора. Йому довелося витримати тиск з боку депутатів польських студентів, які вимагали відновлення кафедр польської мови, історії та права. Та водночас вести нагляд за виконанням заборони польської мови в офіційному спілкуванні університету Св. Володимира.

Затверджений у лютому 1864 року заслуженим професором, а у лютому 1865 року – дійсним статським радником – Микола Іванишев залишив посаду ректора Університету св. Володимира у зв'язку з відрядженням до Варшави у комісію статс-секретаря Мілютіна, яка займалась розробкою нових юридичних положень для Царства Польського.

У Варшаві М. Іванишев склав план організації Варшавської археографічної комісії, визначивши її завдання та неоціненне значення. Коронний архів Варшави (в якому зберігалось 30000 актових книг, найдавніші з яких датувалися XIII ст.) та архіви Любліна, Седльця, Плоцька Кельця, Родома, Калиша могли пролити світло на історію Російської імперії та Польщі. На думку вченого, польські історики використовували розбір давніх актів як політичну складову, нехтуючи історичною істиною та вводячи в оману як місцеву так і світову громадськість [13, с. 217]. Але всупереч власній волі історик був змушений працювати над підготовкою судової реформи, а саме кримінального кодексу. У 1866 році Іванишев складає «Записку о введении в Царство Польское судебных уставов империи», в якій доводить доцільність введення тут російських судових статутів. Фактично вченому вдалося спрогнозувати хід реформи 1874 року, але офіційно його ідеї не були прийняті до уваги владними структурами Російської імперії. Більше того після ознайомлення з вищезазначеним документом російська влада приймає рішення про недоцільність перебування професора Іванишева у Польщі.

У липні 1866 року вчений повернувся до Києва з бажанням цілком присвятити себе історичним дослідженням. Дорогою додому він відвідав Берлін та Париж, де з задоволенням прослухав курс лекцій на юридичному факультеті одного з університетів і попрацював в архівах.

Останні роки життя М. Д. Іванишева найгірше висвітлені у працях, присвячених його діяльності. На

думку його учнів та колег події останніх років негативно вплинули на психічний стан вченого. За свідченням О. Романовича–Славатинського, учня М. Іванишева та дослідника його біографії, останні сім років Микола Дмитрович усамітнювався в своєму будинку на Подолі, в Києві, і багато працював. Багато часу він присвятив опрацюванню археологічної та слов'янознавчої історичної літератури, яка стосувалася історії західно-європейської общини.

Про заслуги вченого пам'ятали в стінах Київського університету Св. Володимира, тому неодноразово зверталися з проханням надати оцінку архівним документам або дослідженням професорсько-викладацького складу. Пропонували навіть зайняти посаду директора Демидівського ліцею та очолити комітет з підготовки Третього археологічного з'їзду, який планувався на 1874 рік. Віддаючи належне його тривалій та плідній праці в Університеті, 28 жовтня 1868 р. М. Д. Іванишева було обрано його почесним членом. Але жодна зі спроб повернути Іванишева до громадського життя не дала результату [13, с. 224].

Двічі вчений здійснив закордонні поїздки до Західної Європи у 1869 та 1871 роках, але вони не принесли плідних результатів в його дослідницькій діяльності. Навіть останнє відрядження історика до Варшави принесло гірке розчарування, де його ідеями заволоділи люди «далекі» від історичної науки, намагаючись скомпрометувати добре ім'я вченого.

Остаточою здоров'я Миколи Дмитровича підірвали нещастя, що сталися в його сім'ї: в 1870 році він втрачає брата, а через рік помирає сестра, родичі по материнській лінії розпочинають судовий процес щодо родової садиби Іванишевих, а 14 жовтня 1874 року М. Іванишев помирає у Києві, де і похований на кладовищі Фролівського жіночого монастиря [14].

Отже, цілком присвятивши себе встановленню історичної правди буття українського народу Микола Дмитрович Іванишев не був належним чином оцінений суспільством за життя.

Список використаних джерел

1. Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения / В. А. Францев. – Варшава, 1902. – 475 с.
2. Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением Университета св. Владимира. Отд.1–2: Отдел первый: Исследования по истории славянских законодательств; Отдел второй: Исследования по истории юго-западного края / Иванишев Н. Д.; Под ред., с предисл.: А. В. Романович–Славатинский, проф., Под ред.: К. А. Царевский, библиотекарь. – Киев: Унив. тип., 1876. – 463 с.
3. Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.374. – Спр.190.
4. Центральний державний історичний архів (далі – ЦДІА). – Ф.707. – Оп.6. – Спр.214а.
5. Письма В. Ганке из славянских земель. Издал В. Францев. – Варшава, 1905. – 394 с.
7. ЦДІА. – Ф.131. – Оп.18. – Спр.29.
8. Там само. – Ф.707. – Оп.18. – Спр.325.
9. Левицкий О. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845–46 гг. // Киевская старина. – 1894. – №2. – С.231–244.
10. ДАК. – Ф.16. – Оп.400. – Спр.73.
11. Там само. – Оп.311. – Спр.107.
12. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985. – 250 с.
13. Романович–Славатинский. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева // Древняя и Новая Россия. – 1876. – №7. – С.217.
14. Андрейцев В. И., Короткий В. А. Микола Іванишев. – К.: Пройм, 1999. – 224 с.

References

1. Francev V. A. Oчерки po istorii cheshskogo vozrozhdenija / V. A. Francev. – Varshava, 1902. – 475 s.
2. Sochinenija N. D. Ivanisheva, izdannye izhdiveniem Universiteta sv. Vladimira. Otd.1–2: Otdel pervyj: Issledovanija po istorii slavjanskikh zakonodatel'stv; Otdel vtoroj: Issledovanija po istorii jugo-zapadnogo kraja / Ivanishev N. D.; Pod red., s predisl.: A. V. Romanovich-Slavatinskij, prof., Pod red.: K. A. Carevskij, bibliotekar'. – Kiev: Univ. tip., 1876. – 463 s.
3. Derzhavnyj arhiv mista Kyjeva (dali – DAK). – F.16. – Op.374. – Spr.190.
4. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv (dali – CDIA). – F.707. – Op.6. – Spr.214a.
5. Pis'ma V. Ganke iz slavjanskikh zemel'. Izdal V. Francev. – Varshava, 1905. – 394 s.
7. CDIA. – F.131. – Op.18. – Spr.29.
8. Tam samo. – F.707. – Op.18. – Spr.325.
9. Levickij O. Arheograficheskie jekskursii T. G. Shevchenko v 1845–46 gg. // Kievskaja starina. – 1894. – №2. – S.231–244.
10. DAK. – F.16. – Op.400. – Spr.73.
11. Tam samo. – Op.311. – Spr.107.
12. Jejmontova R. G. Russkie universitety na grani dvuh jepoh / R. G. Jejmontova. – M., 1985. – 250 s.
13. Romanovich-Slavatinskij. Zhizn' i dejatel'nost' N. D. Ivanisheva // Drevnjaja i Novaja Rossija. – 1876. – №7. – S.217.
14. Andrejcev V. I., Korotkij V. A. Mykola Ivanishev. – K.: Projm, 1999. – 224 s.

Teremetska T. V., senior lecturer of the Department of international and regional studies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), tassika@ukr.net

The formation of attitudes by M. D. Ivanichev in the context of studying the history of Slavic law and the history of Ukraine of XIII–beginning of the XVII century

This article explores the historical genesis of the formation of views by M. D. Ivanyshev (1811–1874). Along with the Ukrainian and Russian researchers of history: M. Kostomarov, T. Shevchenko, M. Maksymovych, V. Dombrovsky, V. Antonovych and M. Hrushevsky, a special place belongs to Mykola Ivanyshev, professor of Kyiv University, teacher, archeograf, lawyer, cultural and public figure, one of the founders and leaders of the Kyiv Archeographic Commission, which has become an integral part of Ukrainian national revival. The figure of Mykola Ivanyshev is remarkable in the formation and development of the historical school of the XIX century and his scientific achievements are not evaluated properly today. The circle of his historical and legal interests include historical sights of the XIII – beginning of the XVII century, no comprehensive analysis of which is impossible to reconstruct in its entirety and objectivity of a historical process, the legal system of the past.

Keywords: M. D. Ivanichev, Ukrainian, history, slavic, studies, historiography, paleography, method, historical sight.

* * *

УДК 94(477)

Лада О. В.,
викладач кафедри політології, ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»
(Україна, Переяслав-Хмельницький),
oleksandr.lada88@gmail.com

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО
СТАНОВИЩА НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ У ЧАСИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)
ТА В УМОВАХ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЗМУ
РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (20–30-ті рр. ХХ СТ.).
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Шляхом історіографічного підходу в розробці проблеми здійснено порівняльний аналіз фінансово-правового становища наукових товариств України у часи Російської імперії (друга половина ХІХ ст.) та в умовах політики більшовизму Радянської держави (20–30-ті рр. ХХ ст.). А також охарактеризовано історичні обставини як фактори впливу на діяльність наукових організацій. Розглянуто стан наукового вивчення проблеми. У дослідженні використовуються методи як загального так і спеціально-наукового характеру. Передусім було використано історико-критичний підхід

в осмисленні наукової літератури. Вдалося сформувати історичне тло для подальшої перспективи у розробці проблеми.

Ключові слова: наукове товариство, інтелігенція, фінансово-правовий аспект, ліберальні реформи, історіографія, пролетарська культура, більшовизм.

Наукова інтелігенція, об'єднана різногалузевими товариствами – у різний історичний час – слугувала опорою держав на шляху до цивілізаційних висот. Саме тому, наукові товариства як центри інновацій та розвитку склали пріоритетність нашого дослідження. Актуальність проблематики підсилюють її хронологічні межі, адже активізація діяльності наукових товариств України простежується саме у період ліберально-демократичних реформ другої половини ХІХ ст. Російської імперії та в перші роки існування Радянської держави, урядовими політичними програмами, серед яких нашої уваги заслуговує так звана «коренізація» або «українізація». Ці та інші історичні процеси сформували підґрунтя для наукового осмислення історичних явищ та подій навколо діяльності наукових товариств.

Пожвавлення діяльності наукових товариств у період Російської імперії була зумовлена проведенням у другої половини ХІХ ст. ліберально-демократичних реформ, серед яких нашої уваги заслуговує передусім «Реформа у вищій школі». Важливість даної реформи та вплив її на діяльність наукових організацій і наукову інтелігенцію добре відображений в дослідженнях вітчизняних істориків, серед яких нашої уваги заслуговують праці Ю. Конюшенка [8], С. Рудої [16], О. Коваленко [7], В. Бакірова [1], П. Вівчарик [2] та ін.

Зокрема, якщо розглядати вплив реформ на діяльність наукових товариств у згаданий історичний час, важливою для нас є праця Ю. Конюшенка «Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини ХІХ ст.» [8], де автор аналізує реформу у Вищій школі, на основі її нормативного документу – Університетського статуту (1863 р.). Так, на думку історика, університети мали можливість з дозволу Міністра народної освіти Російської імперії засновувати наукові товариства. Як зазначалося у статуті: «для вдосконалення загальними зусиллями будь-якої визначеної частини науки і для обговорення засобів підвищення їх рівня в університетах» [7]. Слід також відмітити наступні положення в статуті: «До особливої переваги університету віднесено, – зазначалось у параграфі 9, – складання в ньому вчених спільнот, які вправляються у словесності російській та древній, а також займаються розповсюдженням науково-дослідних і точних, заснованих на достовірних началах» [15].

Університетська реформа не тільки юридично сформувала умови для розвитку науки в країні, а ще й, завдяки можливості університетам створювати наукові організації, надала їм фінансову підтримку, про що свідчать численні наукові праці, авторами яких стали: Є. Соболева [18], О. Войно-Даньчишина [3], Ю. Павленко [13], Г. Додонова [5], Ж. Перцева [14] та ін.

Фінансовий аспект діяльності наукових товариств у період ліберально-демократичних реформ в Російській імперії добре відображений в історичній праці Ю. Павленка «Наукові товариства – феномен просвітництва і культури». Автор праці проаналізував фінансову політику імперського уряду у питанні діяльності наукових товариств. Зокрема, на думку

історика, товариства мали кошти від держави на розвиток власних наукових проєктів, через те, що після схвалення імператором Олександром II, 22 лютого 1868 р. дозволу на заснування товариств при Петербурзькому, Київському, Казанському, Харківському та Новоросійському університетах, державна рада виділила кожному університетському товариству щорічну казенну дотацію в сумі 2500 крб. [13].

Бюджет наукових товариств також наповнювався за рахунок асигнувань від приватних підприємств. Тут вартою уваги є праця Е. Соболевой «Организация науки в пореформенной России» [19]. Зокрема автор відмічає, що розвиток капіталістичних відносин передусім в аграрному секторі викликав значний попит до наукових розробок, якими зацікавилися передусім заможні аграрії, що пожвавлювало роботу товариств та давало змогу отримувати кошти від наукової діяльності. Інші прибутки товариства отримували від членських внесків та меценатів.

Наступним нами історично означеним періодом дослідження є 20–30-ті рр. XX ст. Саме в цей час новостворена держава Радянський союз, до складу якого, насильницьким шляхом була включена і Україна, розпочала власні державотворчі процеси. Товариства як і вся наукова інтелігенція стали учасниками цих перетворень. Як і раніше передусім розглянемо політико-правовий аспект діяльності наукових товариств України, шляхом історіографічного аналізу. До питання політики уряду Радянської держави по відношенню до наукових організацій та інтелігенції у перші роки її існування зверталися такі вітчизняні та зарубіжні дослідники: Т. Коржихина [9], О. Удод [22], В. Коцур [10], І. Демуз [4], А. Зякун [6] та ін. Як стверджує історик А. Зякун у дослідженні «Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки XX ст.»: «До революції в Україні і в Російській імперії інтелігенція відігравала виняткову роль у духовному житті суспільства. Це було зумовлено колосальним розривом між культурно-освітнім рівнем більшості населення і нечисельної інтелігенції. Але 1920–1930-ті роки в розмірене життя інтелігенції внесли кардинальні зміни» [6]. Вони були зумовлені насамперед політикою партійного керівництва Радянської держави, яке поставило собі за мету примусити інтелігенцію здійснювати свою діяльність в руслі нової пролетарської культури. Оскільки переважна більшість науковців не сприйняла нових підходів в організації освіти і науки країни, партійне керівництво перейшло до рішучих дій, в основу яких було покладено безкомпромісну ідеологію та боротьбу з інакودумством.

Вже у квітні 1921 р. у складі Укрголовпрофосу (губернський комітет професійно-технічної та спеціальної освіти), який входив до складу Народного комісаріату просвітництва, був створений Науковий комітет, якому було доручено слідкувати за діяльністю наукових товариств України і спрямовувати науково-дослідну роботу. Даний орган повинен був слідкувати, а також координувати наукову інтелігенцію в руслі пролетарської революції. Втручання чиновників у внутрішні справи товариств чітко видимі у коментарі Я. Ряппо (заступник наркому освіти УРСР) по відношенню до назв товариств під час їх перереєстрації: «Як можна пояснити ті безграмотні назви і на основі

яких даних складені їх анкети?» [23]. Наслідком такої заяви стало скорочення чисельності наукових товариств в Україні.

У контексті дослідження діяльності наукових організацій України в умовах політики більшовизму Радянської держави 20–30-х рр. XX ст. актуальним для нас є фінансовий аспект, який, як показує історіографічний аналіз проблеми, комплексно раніше не був досліджений. Та попри відсутність узагальнюючої праці історична наука має наукові дослідження, автори яких в тій чи іншій мірі розглядали економічний аспект діяльності наукових організацій. До таких слід віднести наступних науковців: В. Онопрієнко [12], І. Демуз [4], Т. Щербань [24], В. Ткаченко [20], В. Савчук [17] та ін.

Як свідчить історична література, надмірна політика державного центрризму, не могла обійти стороною і наукову сферу, що відобразилося в інкорпорації наукових товариств до державної наукової організації Всеукраїнської академії наук (далі ВУАН). Саме ця установа і стала визначати доцільність чи недоцільність наукових проєктів та їх фінансування. У контексті даної проблематики заслуговує на увагу праця В. Ткаченко «Доля українського краєзнавства у 20–30-і роки XX сторіччя» [20], де автор, аналізуючи становище українського краєзнавства, вказує на погіршення фінансового становища наукових товариств Чернігівщини, які потрапили до складу ВУАН. Зокрема через брак коштів поволі занепадає Сосницьке товариство, члени якого були змушені гуртуватися навколо Сосницького музею.

Попри аморфність та фінансову скруту товариства мали повне право на власне майбутнє якби не їх ліквідація на листопадовій сесії ВУАН у 1929 році. Головною причиною такого кроку Академії, як це зазначалось у її звіті, була фінансова неспроможність підтримки наукових установ. Однак, на думку В. Ткаченка, який у власному дисертаційному дослідженні [21] значне місце приділив науковим осередкам, рішення про ліквідацію товариств обумовлено найголовніше боротьбою з залишками Українського наукового товариства, очолюваного М. С. Грушевським.

Отже, шляхом історіографічного підходу в роботі заявленої проблематики вдалося дослідити та проаналізувати економічний і політико-правовий аспекти діяльності наукових товариств України у період Російської імперії (друга половина XIX ст.) та в умовах політики більшовизму Радянської держави (1920–1930-х рр.). А також, оскільки тема раніше не була висвітлена в історичній літературі, вдалося сформувати перспективність подальшого її розвитку.

Список використаних джерел

1. Бакіров В. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
2. Вівчарик П. Роль і місце Степана Качала у заснуванні та діяльності Товариства «Просвіта» / П. Вівчарик // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2013. – Вип.1. – Ч.2. – 186 с.
3. Войно-Даньчишина О. Правове регулювання учбово-освітньої діяльності юридичних факультетів в університетах українських губерній Росії в другій половині XIX ст. / О. Л. Войно-Даньчишина // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2006. – Вип.32. – С.182–189.
4. Демуз І. Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія / І. Демуз. –

Переяслав–Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2014. – 681 с.

5. Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. / Г. Додонова // Наукові виклади (історія України). – місто. – 2011. – Вип.4. – С.25–29.

6. Зякун А. І. Українська інтелігенція: соціальний портрет крізь 20–30-ті роки XX ст. / А. І. Зякун // Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина: зб. наук. праць / ДВНЗ «УАБС НБУ». – Суми, 2008. – С.152–161.

7. Коваленко О. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. – Чернігів – Ніжин, 1988. – С.98.

8. Коношенко Ю. Університетські реформи 1863 та 1864 років та їх вплив на систему вищої освіти другої половини XIX ст. [Електронний ресурс] // XVI Сумцовські читання: Конференція, присвячена 90-річчю з часу заснування Харківського історичного музею. – Харків, 2010. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>.

9. Коржихина Т. П. История добровольных обществ и союзов СССР / Т. Коржихина // Воспроизведение истории. – 1981. – №3. – С.17–23.

10. Коцур В. Інтелігенція 1920-х – 30-х рр.: соціальний партнер чи «прошарок суспільства?» / В. Коцур // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – 2012. – Вип.28. – С.260–277.

11. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури // Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001. – С.374–391.

12. Онопрієнко В. Л., Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К.: ДП «Інформ.–аналіт. Агентство», 2008. – 352 с.

13. Павленко Ю. Наукові товариства – феномен просвітництва і культури / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов // Природознавство в Україні до початку XX століття в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К.: Академперіодика, 2001. – 420 с.

14. Перцева Ж. Роль медичинської професури Харківського університету в створенні та діяльності Харківського медичного общества / Ж. Н. Перцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/537>.

15. Полное собрание Законов Российской империи. – 2-е изд. – СПб.: Тип-я правительствующего сената, 1850–1880. – Т.25–55. – Т.2. – Стб.585–587, Т.38. – Огд.1. – №39752.

16. Руда С. Товариства природознавців при Харківському університеті (XIX – поч. XX ст.) / С. Руда // Праці Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 2000. – Т.IV. Студії з поля історії української науки і техніки. – С.85–98.

17. Савчук В. С. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи / В. Савчук // Социальная история отечественной науки и техники ВИЕТ. – 1997. – №4. – С.259–267.

18. Свистович С. Громадські об'єднання у здійсненні більшовицьких культурних перетворень в Україні в 20-х – початку 30-х років XX століття // Культура народів Причорномор'я. – 2007. – №90. – С.50–56.

19. Соболева Е. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Ленинград: Наука, ЛО, 1983. – 160 с.

20. Ткаченко В. Доля українського краєзнавства у 20–30-і роки XX століття [Електронний ресурс] / В. Ткаченко. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

21. Ткаченко В. В. Розвиток української науки в загальносоюзному суспільно-політичному контексті (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. / В. В. Ткаченко. – К., 2009. – 569 с.

22. Удод О. А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920–30-і рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. А. Удод. – Дніпропетровськ, 2000. – 35 с.

23. ЦГАО України. – Ф.166. – Оп.3. – Д.405.

24. Щербань Т. О. До історії діяльності Українського наукового товариства (1907–1921) // Архіви України. – 1991. – №5–6. – С.36–37.

References

1. Bakirov V. Harkivs'kyj nacional'nyj universytet imeni V. N. Karazina za 200 rokiv / V. S. Bakirov, V. M. Duhopel'nykov, B. P. Zajcev ta in. – H.: Folio, 2004. – 750 s.

2. Vivcharyk P. Rol' i misce Stepana Kachaly u zasnuvanni ta dijal'nosti Tovarystva «Prosvita» / P. Vivcharyk // Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Gnatjuka. Ser. Istorija. – 2013. – Vyp.1. – Ch.2. – 186 s.

3. Vojno–Dan'chyshyna O. Pravove reguljuvannja uchbovo-osvitn'oi' dijal'nosti jurydychnyh fakul'tetiv v universytetah ukrai'ns'kyh gubernij Rosii' v drugij polovyni XIX st. / O. L. Vojno–Dan'chyshyna // Visnyk Nacional'nogo universytetu vnutrishnih sprav. – 2006. – Vyp.32. – S.182–189.

4. Demuz I. Naukovi tovarystva na terenah Ukrai'ny XIX – pochatku XX st.: polilog uchenyh i epoh: monografija / I. Demuz. – Perejaslav–Hmel'nyc'kyj: FOP Lukashevych O. M., 2014. – 681 s.

5. Dodonova G. Naukova dijal'nist' ukrai'ns'kyh universytetiv drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st. / G. Dodonova // Naukovi vyklady (istorija Ukrai'ny). – misto. – 2011. – Vyp.4. – S.25–29.

6. Zjakun A. I. Ukrai'ns'ka intelegencija: social'nyj portret kriz' 20–30-ti roky XX st. / A. I. Zjakun // Suchasna kartyna svitu: pryroda, suspil'stvo, ljudyna: zb. nauk. prac' / DVNZ «UABS NBU». – Sumy, 2008. – S.152–161.

7. Kovalenko O. Nizhyn's'ke istoriko-filologichne tovarystvo i joho vnesok u rozvytok krajeznavstva na Chernigivshchyni // Druga Chernigivs'ka oblasna naukova konferencija z istorичного krajeznavstva (gruden' 1988 r.). Tezy dopovidej. – Chernigiv – Nizhyn, 1988. – S.98.

8. Konjushenko Ju. Universytets'ki reformy 1863 ta 1864 rokiv ta i'h vplyv na systemu vyshhoi' osvity drugoi' polovyny XIX st. [Elektronnyj resurs] // XVI Sumcov's'ki chytannja: Konferencija, prysvjachena 90-richchju z chasu zasnuvannja Harkivs'kogo istorичного музею. – Harkiv, 2010. – Rezhym dostupu: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2010/article.html?n=111>.

9. Korzhihina T. P. Istorija dobrovol'nyh obshhestv i sojuzov SSSR / T. Korzhihina // Vosproizvedenie istorii. – 1981. – №3. – S.17–23.

10. Kocur V. Inteligencija 1920-h – 30-h rr.: social'nyj partner chy «prosharok suspil'stva?» / V. Kocur // Naukovi zapysky z ukrai'ns'koi' istorii'. Zbirnyk naukovykh statej. – 2012. – Vyp.28. – S.260–277.

11. Naukovi tovarystva – fenomen prosvitnyctva i kul'tury // Pryrodoznnavstvo v Ukrai'ni do pochatku XX st. v istorичnomu, kul'turnomu ta osvitn'omu kontekstah / Ju. V. Pavlenko, S. P. Ruda, S. A. Horosheva, Ju. O. Hramov. – K.: Vydavnychyj dim «Akademperiodyka», 2001. – S.374–391.

12. Onoprijenko V. L., Shherban' T. O. Dzherela z istorii' Ukrai'ns'kogo naukovo tovarystva v Kyjevi. – K.: DP «Inform.–analit. Agentstvo», 2008. – 352 s.

13. Pavlenko Ju. Naukovi tovarystva – fenomen prosvitnyctva i kul'tury / Ju. V. Pavlenko, S. P. Ruda, S. A. Horosheva, Ju. O. Hramov // Pryrodoznnavstvo v Ukrai'ni do pochatku XX stolittja v istorичnomu, kul'turnomu ta osvitjans'komu kontekstah. – K.: Akademperiodyka, 2001. – 420 s.

14. Perceva Zh. Rol' medicinskoj professury Har'kovskogo universiteta v stozdanni i dejatel'nosti Har'kovskogo medicinskogo obshhestva / Zh. N. Perceva [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/537>.

15. Polnoe sobranie Zakonov Rossijskoj imperii. – 2-e izd. – SPb.: Tip-ja pravitel'stvujushhego senata, 1850–1880. – T.25–55. – T.2. – Stb.585–587, T.38. – Otd.1. – №39752.

16. Ruda S. Tovarystva pryrodoznnavciv pry Harkivs'komu universyteti (XIX – poch. XX st.) / S. Ruda // Praci Naukovogo Tovarystva imeni Shevchenka. – L'viv, 2000. – T.IV. Studii' z polja istorii' ukrai'ns'koi' nauky i tehniky. – S.85–98.

17. Savchuk V. S. Ukrai'ns'ke ta rosijs'ke krajeznnavstvo 1920–1930-h rr.: problemy vzajemodii' ta rozvytku v umovah formuvannja totalitarnoi' systemy / V. Savchuk // Social'naja istorija otechestvennoj nauki i tehniky VIET. – 1997. – №4. – S.259–267.

18. Svystovych S. Gromads'ki ob'jednannja u zdzijsnenni bil'shovyč'kyh kul'turny peretvoren' v Ukrai'ni v 20-h – pochatku 30-h rokiv XX stolittja // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2007. – №90. – S.50–56.

19. Soboleva E. Organizacija nauki v poreformennoj Rossii / E. V. Soboleva. – Leningrad: Nauka, LO, 1983. – 160 s.

20. Tkachenko V. Dolja ukrai'ns'kogo krajeznnavstva u 20–30-i roky XX storichchja [Elektronnyj resurs] / V. Tkachenko. – Rezhym dostupu: <http://history.org.ua/JournALL/pro/17/20.pdf>

21. Tkachenko V. V. Rozvytok ukrai'ns'koi' nauky v zagal'no-sojuznomu suspil'no-politychnomu konteksti (20–30-і rr. XX st.): dys. ... d-ra ist. nauk: spec. 07.00.06 «Istoriografija, dzhereloznavstvo ta special'ni istorychni dyscypliny» / O. A. Udod. – Dnipropetrov's'k, 2000. – 35 s.

22. Udod O. A. Rol' istorychnoi' nauky ta osvity u formuvanni duhovnyh cinnostej ukrai'ns'kogo narodu: 1920–30-і rr.: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk: spec. 07.00.06 «Istoriografija, dzhereloznavstvo ta special'ni istorychni dyscypliny» / O. A. Udod. – Dnipropetrov's'k, 2000. – 35 s.

23. CGAVO Ukrainy. – F.166. – Op.3. – D.405.

24. Shherban' T. O. Do istorii' dijaj'nosti Ukrai'ns'kogo naukovo tovarystva (1907–1921) // Arhivy Ukrai'ny. – 1991. – №5–6. – S.36–37.

Lada O. V., lecturer of the Department of Political Science, «Perejaslav–Khmelnitsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda» (Ukraine, Perejaslav–Khmelnitsky), oleksandr.lada88@gmail.com

The comparative analysis of the financial and legal condition of scientific societies in Ukraine at the time of the Russian Empire (second half of the 19th century) and in terms of the Bolshevism' policies of the Soviet state (20–30-ies. XX century). The historiography of the problem

The comparative analysis of the financial and legal condition of scientific societies in Ukraine at the time of the Russian Empire (second half of the 19th century) and in terms of the Bolshevism' policies of the Soviet state (20–30-ies. XX century) was made in the article by historiographical approach as a development of the problem. Also there were described historical circumstances as factors of influence on the activity of scientific organizations. The condition of the scientific study of the problem was examined. There were used both general and special-scientific methods. Primary there was used the historical and critical approach in comprehension of the scientific literature. It was able to form a historical background for further prospects in development issue.

Keywords: scientific society, intelligentsia, financial and legal aspect, liberal reforms, historiography, proletarian culture, Bolshevism.

* * *

УДК 930(477)

Ластовський В. В.,
доктор історичних наук, професор, Київський
національний університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), lastov@ukr.net

«СЛАВНИЙ КОЗАК» ОСТАФІЙ ДАШКОВИЧ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Досліджується висвітлення життя та діяльності черкаського та канівського старости Остафія Дашковича в українській історіографії. Хронологічні межі дослідження – XIX – початок XXI століття. Розглядається еволюція поглядів на його діяльність в українській науці в різні періоди її розвитку – дореволюційний, радянський та сучасний. Звертається увага на залежність цих поглядів від введеної до наукового обігу джерельної бази та від ідеологічних впливів на науку. Відзначається, що головними лініями зображення Дашковича в літературі є бачення його як організатора українського козацтва та як державного і політичного діяча.

В українській історіографії особа Остафія Дашковича стала предметом наукової уваги досить пізно – лише у XIX ст. Ряд питань стосовно біографії цього історичного діяча ще й досі залишається дискусійною. Роль Остафія Дашковича в історії українських земель часів Великого князівства Литовського досліджували такі відомі історики як М. Максимович, П. Куліш, Л. Похилевич, В. Антонович, М. Грушевський, Б. Бучинський, А. Яковлів, В. Сенютович-Бережний та ін. Необхідно відмітити, що ця постать використовувалася не лише в суто історичних дослідженнях, але також і в працях ідеологічного та політичного характеру.

Ключові слова: українська історіографія, Остафій Дашкович, козацтво, історична наука, Велике князівство Литовське.

Як не дивно, але до української історіографії образ Остафія Дашковича потрапляє досить пізно, хоча з XVI ст. вже був присутній у польській, італійській, французькій, німецькій літературі. Проте, в козацьких літописах він майже не згадувався. З початком XIX ст. героїчний образ О. Дашковича, створений попередніми поколіннями істориків (в першу чергу завдяки творам М. Бельського та О. Гваньїні), в історичні науці

поступово набирає більш реального змісту. Винайдення нових документів та опублікування на їх основі досліджень дало змогу історикам по новому підійти до висвітлення ролі О. Дашковича в історії південно-східної Європи.

До середини XIX ст. методика історичних досліджень поступово набувала академічного характеру. Змінювалися підходи до вивчення історії, виявлення і публікації документів, їх трактування. Значну роль відіграли в цьому і роботи першого ректора Київського університету М. Максимовича (1804–1873), погляди якого на діяльність Остафія Дашковича з часом змінювалися: якщо у 1834 р. він вважав його за польсько-козацькою традицією «вождем запорожців» [32, с. 840], то у 1865 р. для нього він «був не гетьманом і не кошовим отаманом, а старостою Черкаським і Канівським... і в цих званнях заслужив собі ім'я – славного козака» [33, с. 290]. Тобто дослідник не ототожнював О. Дашковича як старосту і державного урядовця із козацтвом, але розумів його зв'язки з ним. Історик також виступив проти зарахування О. Дашковича до оvrуцького міщанства: «...це небувальщина, котрої можна було б і не писати у нас в нинішній час». На його думку, несправедливо також приписувати старості організацію та утворення запорозького козацтва; можливим можна тільки вважати деякий вплив «до покращення... побуту і порядку», що в свою чергу допомогло підсилити та розповсюдити в Україні «тодішнє козацтво» [33, с. 293]. Проте, ці думки М. Максимовича досить часто ігноруються й сьогодні.

Серед досліджень XIX–го ст. найбільший вплив на подальше поширення інформації щодо особистості О. Дашковича мало дослідження професора В. Антоновича (1834–1908) у 1863 р. щодо раннього козацтва та інші твори [1, с. LXXXIII, LXXV; 2, с. 24, 34; 26, с. 144–145]. Його матеріали послужили для сприйняття в ряді робіт інших істориків-сучасників. На 1882 р. дослідник, очевидно, вже відмовився від думки про оvrуцьке походження старости, називаючи його вже сином дворянина Дашка Івановича, а не збіглим міщанином [4, с. 244]. Пізніше він схвально сприйняв опис діяльності О. Дашковича у праці польського історика К. Пуласкі, здійснений на суто документальних джерелах: «Біографія Остафія Дашковича служить як би ілюстрацією загальної картини стану краю» [11, с. 267].

Молодий історик Богдан Бучинський, котрий помер у розквіті свого життя в 1907 р., залишив після себе незакінчену роботу про діяльність О. Дашковича. В опублікованій вже посмертно аж у 1913 р. статті аналізувалися історичні відомості хроністів, що стосувалися раннього періоду кар'єри діяльності старости, аж до 1508 р. включно [10, с. 22–43]. Як не дивно, але ця його праця залишилася майже не поміченою у середовищі науковців, і в наступні десятиліття практично не використовувалася. Найбільш докладно в українській дореволюційній історіографії розглянув образ О. Дашковича у своєму багатотомному виданні М. Грушевський (1866–1934) [17, т. IV, с. 485–486; т. V, с. 35; т. VI, с. 306; т. VII, с. 26–27, 29–31, 53, 58–60, 86–89, 91–94, 98–100, 104–105, 115, 303–304, 568, 570–573]. У працях А. Яковліва та П. Клепатського розглядалися тільки його земельні володіння та взаємовідносини із місцевим населенням [25, с. 66, 102,

105–107, 113, 118, 119, 126, 127, 134, 137, 227, 284, 356, 360, 376, 383, 388–390, 394–399, 409–410, 415, 423, 427, 474, 544]. Звертався до його образу у 1915 р. й *І. Франко* досліджував народну творчість, в якій були відображені й події, пов'язані з іменем О. Дашковича. Втім, ця праця була опублікована вперше тільки у 1984 р. [45, с. 434–439].

Постать О. Дашковича була дуже популярною в українській історіографії XIX – поч. XX ст. і неодноразово згадувалася та розглядалася у роботах таких відомих дослідників як *М. Закревський*, *А. Скальковський*, *П. Куліш*, *Л. Похилевич*, *М. Драгоманов*, *О. Лазаревський*, *О. Єфіменко*, *В. Ляскоронський*, *М. Довнар-Запольський*, *М. Василенко*, *М. Довнар-Запольський*, *М. Дашкевич* та ін.

В радянській українській історичній науці О. Дашкович представлявся як земельний магнат, котрий «методично посилював утиски» і збільшував податки [27, с. 324]. Також у цей час міг підходити до оцінки діяльності старости тільки із суто ідеологічних позицій і відомий радянський дослідник історії запорозького козацтва у 1950–х рр. *В. Голобуцький* (1903–1993), а тому, відповідно, змальовував його як авантюриста [15, с. 61–65]. Проте, вже через більш ні 35 років цей історик змінив свої погляди і вже ставився до О. Дашковича більш толерантно [16, с. 117–120]. Класовий підхід спостерігався і в багатьох інших працях. Між іншим, походи цього старости на російські землі у 1515 та 1521 рр. в руслі ідеї «дружби народів» розцінювалися не інакше як «грабіжницькі» з метою «укріпити своє становище в Черкасах і відвернути набіги татарської орди на свої володіння» [42, с. 9], а відома в історіографії пропозиція 1533 р. про організацію системи оборони на дніпровських островах – як спроба не тільки укріпити оборону від татарських нападів, але й «припинення втеч укр. селян на пониззя Дніпра» [18, с. 502].

Наприкінці 1980–х – на початку 1990–х рр. радянська історична наука зазнала значних змін в методології досліджень і вже тоді багато її постулатів були піддані серйозній критиці. Стосувалося це і проблеми походження українського козацтва, особливо у зв'язку із 500–річчям його святкування. Вже тоді, у 1990 р., авторитетний історик *Я. Дашкевич* виступив з критикою усталених поглядів: «Цілком безпідставно – і знову всупереч джерелам – заперечувалася роль українських чи українізованих литовських магнатів (зокрема, князів Д. Вишневецького, О. Дашковича) в утворенні козащини» [19, с. 20]. І тоді ж *В. Щербак* також наголосив на визначальній ролі цих «магнатів» у процесі формування козацтва [50, с. 19].

Частково образ О. Дашковича був представлений і в зарубіжній українській історіографії. Зокрема, про нього писав у 1944 р. *Д. Дорошенко*, його біографія публікувалася у відомій «Енциклопедії українознавства», а на сторінках «Українського історика» його згадували у своїх працях *Л. Винар* та *В. Сенютівич-Бережний* [12, с. 13; 13, с. 490; 14, с. 1067; 21; 58, р. 648–649; 39, с. 134]. Останній з них, а також *М. Бойко* написали і спеціальні дослідження про черкаського старосту [6, с. 20–25; 38, с. 118–126]. Між іншим, деякі думки *В. Сенютівича-Бережного* лягли в основу ряду вже пізніших досліджень. Проте, не можна не зауважити

їх достатньо спірний і непідтверджений документально характер (зокрема, з приводу татарського походження пана Остафія, його родинних зв'язків з іншими литовськими Дашковичами, навчання за кордоном у Німеччині та Франції), а подекуди і помилковість в інформації.

Представлений був О. Дашкович і в працях більш загального характеру. Зокрема, *Н. Чирівський* писав про нього як про козацького отамана і його виступ на сеймі 1533 р., спираючись на праці *М. Грушевського* та *Д. Дорошенка* [57, р. 30, 63, 107].

Оскільки в історичній науці постать О. Дашковича ще із XVI ст. почала набувати козацьких ознак, вона поступово переросла в образ героя, визначального для поступу нації. А цей аспект уже виходив за рамки самої історичної науки і тому перетворюється на предмет політичної науки. Тепер діяльність старости ототожнюється уже із державотворчими процесами. Саме до цього його підносить у 1882 р. ідеолог народовського руху на Західній Україні *О. Барвінський*, говорячи про повстання 1508 р. як спробу «створити на ново» самостійне українське князівство [5, с. 80]. Пізніше, у 1944 р. класик українського інтегрального націоналізму *Д. Донцов* (1883–1973), вважаючи, що його виступ на стороні князя М. Глинського хоч і зазнав поразки, «але в надрах київської області, яка вперто підтримувала до кінця цей стяг, крилися зародки нових суспільних сил, яким судилося вступити в боротьбу з більшим успіхом в наступні епохи» [20, с. 25]. На політичній стороні образу О. Дашковича (хоча й під іменем Євстафія Ружинського) наполягає і *О. Салтовський*, аналізуючи політичні погляди козацьких літописців [37, с. 55].

В пострадянський період, вже у сучасній українській історичній науці, знову пробудилась зацікавленість до особи старости черкаського і канівського, що пов'язано з порушенням багатьох проблем історії середньовічної України. Щоправда, в основному серед публікацій панує штампування його образу, навіть – з давно відомими помилками. Наприклад, *В. Замлинський* зображує О. Дашковича як «козацького гетьмана», що походив із міщан міста Овруча [22, с. 130–132; 23, с. 3; 24, с. 105]. Аналогічно стверджують *Б. Сушинський* і *П. Фіров* [41, с. 54; 44, с. 14]. У книзі *О. Уривалкіна* та *М. Уривалкіна* він вже гетьманом не називається, проте автори продовжують овруцьку традицію і думку про його перебування у Німеччині і Франції [43, с. 16, 18, 24]. Версію про його овруцьке походження підтримує і *В. Щербак*, але він висловлює думку все ж таки щодо «неофіційного характеру» взаємовідносин О. Дашковича, як державного урядовця, з козацтвом [52, с. 125; 53, с. 295]. Він вважає, що представники місцевої адміністрації, серед яких називає і цього старосту, «часто вдавалися до козакування... Водночас участь у козацьких походах не афішувалася, а їх учасники не називали себе козаками» [51, с. 176]. Остання думка знаходила своє вираження у ряді праць сучасних істориків, зокрема у *Г. Сергієнка*, *В. Борисенка* й *С. Заремби* та ін. [7, с. 12; 40, с. 126–127].

Необхідно відзначити і генеалогічні дослідження *Н. Яковенко*, котра представила спорідненість О. Дашковича із відомими і впливовими родинами української шляхти, зокрема із Олізар–Волчковичами,

Тишкевичами, Немировичами, і висловила думку про тюркське походження його роду [54, с. 3; 55, с. 158, 199, 242]. Згадуваний же вище В. Сеннотич–Бережний вважає, що він походив «із старого і міцного землянського роду Брацлавщини» та доводився двоюрідним племінником наміснику вітебському Івану Ходкевичу.

Серед усіх сучасних досліджень, де розкривається образ О. Дашковича, у першу чергу виділяються своєю інформативністю праці молодого покоління істориків – Б. Черкаса [46, с. 53–67; 47, с. 135–150], Ю. Михайлюка [34, с. 60–68; 35, с. 31–45; 36, с. 40–47] і Т. Чухліба [48, с. 7–10; 49], у котрих він подається в контексті українсько–кримських взаємовідносин початку XVI ст. та державотворчих процесів на території Середнього Подніпров'я. В цих працях в науковий обіг вводиться деяка нова інформація є життя старости, до сих пір мало відома фахівцям. Між іншим, Т. Чухліб саме з цим іменем пов'язує витoki військово–політичних контактів між українським козацтвом і татарським військом на прикладі спільного походу 1521 р., коли О. Дашкович стояв «на чолі козацьких загонів» [49]. Про походи старости на землі Росії писав також В. Брехуненко [8, с. 7–8]. З його точки зору саме ці походи «стали першими, але не останніми зразками поєднання зусиль козаків і татар на антимосковському ґрунті» [9, с. 142]. Ряд публікацій життю та діяльності О. Дашковича присвятив і автор цих рядків [28, с. 76–96; 29, с. 134–136; 30, с. 57–61; 31, с. 121–124].

Прикметною особливістю сучасної української історіографії є повне відкидання позиції радянської історичної науки з приводу зображення О. Дашковича як експлуататора і грабіжника та поєднання сучасних методів із історіографічними традиціями XIX – поч. XX ст. Тобто можна говорити про те, що О. Дашкович сучасними дослідниками представляється у двох іпостасях: 1) як гетьман українського козацтва і як його організатор, 2) як державний урядовець, котрий розумів потенціал козацтва і використовував у своїх інтересах. Першу ідею підтримують вже згадувані В. Замлинський, Б. Сушинський та ін. Друга ідея презентована працями Г. Сергієнка, В. Щербака, Б. Черкаса та ін.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Содержание актов о казаках 1500–1648 года // Архив Юго–Западной России. – Часть III. Т. I. – К., 1863.
2. Антонович В. История малорусского казачества. – К., 1882.
3. Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. // Киевская старина. – 1882. – №1.
4. Антонович В. Паны Ходьки, воротили городского самоуправления в Киеве XIV – XVII ст. // Киевская старина. – 1882. – №2.
5. Барвельский Ол. История Руси. – Часть IV. – Львів, 1882.
6. Бойко М. Стратег Остап Дашкович із Овруча // Літопис Волині. – 1967. – №9.
7. Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. – Частина I. – К., 1993.
8. Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією. – К., 2007.
9. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005.
10. Бучинський Б. Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича // Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. CXIII. Кн. I. – 1913.
11. В. А. Pulaski Kazimierz. Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków. 1887 // Киевская старина. – 1889. – №1.
12. Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва // Український історик. – 1964. – №2–3.
13. [Винар Л.] Дашкович Остафій // Енциклопедія українознавства. – Т.2. – Львів, 1993.
14. Вітанович І. Козацтво // Енциклопедія українознавства. – Т.3. – Львів, 1994.
15. Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво. – К., 1957.
16. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
17. Грушевський М. С. Історія України–Руси. – Т. IV–VII. – К., 1993–1995.
18. Дашкевич, Дашкович Євстафій // Радянська енциклопедія історії України. – Т. I. – К., 1969.
19. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. – №12.
20. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич, 1991.
21. Дорошенко Д. Про славного отамана Остапа Дашкевича // Нова Доба. – Берлін, 1945. – №22 (145).
22. Замлинський В. Біля першовитоків слави запорозької // Дніпро. – 1989. – №7.
23. Замлинський В. Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київська старовина. – 1992. – №4.
24. Замлинський В. Стисла хронологія козацьких гетьманів // Київська старовина. – 1993. – №3.
25. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I. – Одесса, 1912.
26. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Т. I. – К., 1874.
27. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972.
28. Ластовський В. В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30–х роках XVI–го ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін–т укр. археогр., 1999. – Т.3.
29. Ластовський В. В. Про стосунки Остафія Дашковича з українським козацтвом // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 1999. – Вип. 8.
30. Ластовський В. В. Остафій Дашкович – військовий і політичний діяч // Пам'ять століть. – 2001. – №6.
31. Ластовський В. В. До питання про поховання Остафія Дашковича в Успенському соборі Києво–Печерської лаври // Велика Успенська церква Києво–Печерської лаври. Слід у віках. – К., 2002.
32. Максимович М. А. Исторические записки // Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1876.
33. Максимович М. А. Исторические письма о казаках Приднепровских // Собрание сочинений. – Т. I. – К., 1876.
34. Михайлюк Ю. М. Розвій державотворчих процесів на Середній Наддніпрянщині в період діяльності Черкаського і Канівського старости Остафія Дашковича // Наукові записки з української історії. – Переяслав–Хмельницький, 2000. – Вип. 10.
35. Михайлюк Ю. М. Остафій Дашкевич // Краще знавство Черкащини. – 2002. – №6.
36. Михайлюк Ю. М. Зовнішньополітична діяльність черкаських і канівських старост (кінець XV – перша половина XVI ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». – 2002. – Вип. 33.
37. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки. – К., 2002.
38. Сеннотич В. Остап Дашкович (Дашкевич) – вождь козацький // Український історик. – 1969. – №1–3.
39. Сеннотич–Бережний В. Козацтво та боротьба старшини–шляхти на Гетьманщині за визнання за нею російським урядом прав дворянства // Український історик. – 1973. – №3–4.
40. Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі // Український історичний журнал. – 1992. – №12.
41. Сушинський Б. Козацькі вожді України. – Т. I. – Одеса, 2004.
42. Тканко О. В., Найдено С. П. Черкаси. Короткий нарис. – Черкаси, 1955.
43. Уривалкін О. М., Уривалкін М. О. Гетьмани України та кошові Запорозької Січі. – К., 2008.
44. Фіров П. Т. Гетьмани українського козацтва. Біографічні довідки. – Севастополь, 2005.
45. Франко І. Студії над українськими народними піснями // Збір. творів: У 50–ти тт. – Т. 42. – К., 1984.
46. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – №1.

47. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства литовського з Кримським ханатом (1515–540). – К., 2006.

48. Чухліб Т. Степовий лицар початку XVI ст. // Гуржій О., Чухліб Т. Сто великих постатей і подій козацької України. – К., 2008.

49. Чухліб Т. «З козацьким народом стояли спільно» // Кримська світлиця. – 25 липня 2003 р. – №30.

50. Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // Український історичний журнал. – 1990. – №12.

51. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. – К., 2000.

52. Щербак В. О. Дашкевич (Дашкович) Остафій (Остап, Євстахій) // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.–Запоріжжя, 2002.

53. Щербак В. О. Дашкевич (Дашкович) Остафій (Остап, Євстахій) // Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2004.

54. Яковенко Н. Рід Волчка, або легенда про Олізара–Серба // Старожитності. – 1992. – №16–17.

55. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

56. Яковенко Н. Витоки роду Немиричів // Мappa mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича. – Львів–К.–Нью-Йорк, 1996.

57. Chirovsky N. An introduction to Ukrainian History. – Vol.2. The Lithuanian–Ruś commonwealth, the Polish domination, the Cossack–Hetman state. – New York, 1984.

58. [Wynar L.] Dashkevych Ostafii // Encyclopedia of Ukraine. – Vol.I. – Toronto, 1984.

References

1. Antonovych V. Soderzhanie aktov o kozakach 1500–1648 goda // Arhiv Yugo–Zapadnoi Rossii. – Chast III. T.I. – K., 1863.

2. Antonovych V. Istorija malorusskogo kazachestva. – K., 1882.

3. Antonovych V. Kiev, ego sudba i znachenie s XIV po XVI st. // Kievskaja starina. – 1882. – №1.

4. Antonovych V. Pany Hodyki, vorotily gorodskogo samoupravleniya v Kieve XIV – XVII st. // Kievskaja starina. – 1882. – №2.

5. Barvenskiy Ol. Istorija Rusy. – Chast IV. – Lviv, 1882.

6. Boyko M. Strateg Ostap Daszkovicz iz Ovrucza // Litopys Volyni. – 1967. – №9.

7. Borysenko V, Zarembo S. Ukraina kozacka. – Chastyna I. – K., 1993.

8. Brehunenko V. Vyiny ukrainських kozakiv z Rosieyu. – K., 2007.

9. Brehunenko V. Moskovska ekspansiya i Pereyaslavskaya rada 1654 roku. – K., 2005.

10. Buchynsky B. Pochatky politychnoi kariry Ostafia Daszkovicha // Zapysky naukovoogo tovarystva imeni Tarasa Shevchenka. – T. CXIII. Kn.1. – 1913.

11. V. A. Pulaski Kazimierz. Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków. 1887 // Kievskaja starina. – 1889. – №1.

12. Vynar L. Pochatky ukrainського reestrovogo kozactva // Ukrainky istoryk. – 1964. – №2–3.

13. [Wynar L.] Dashkovych Ostafij // Encyklopedia ukrainoznavstva. – T.2. – Lviv, 1993.

14. Vitanovych I. Kozactvo // Encyklopedia ukrainoznavstva. – T.3. – Lviv, 1994.

15. Golobuckiy V. Zaporozhskoe kazachestvo. – K., 1957.

16. Golobuckiy V. Zaporozke kozactvo. – K., 1994.

17. Grushevsky M. Istorija Ukrainy–Rusy. – T. IV–VII. – K., 1993–1995.

18. Dashkevych, Daskovych Evstafij // Radianska encyklopedia istorii Ukrainy. – T.1. – K., 1969.

19. Daskevych Ya. Kozactvo na Velykomu kordoni // Ukrainky istorychny zhurnal. – 1990. – №12.

20. Doncov D. Duh nashoi davnyiny. – Drogoych, 1991.

21. Doroshenko D. Pro slavnogo otamana Ostapa Dashkevycha // Nova Doba. – Berlin, 1945. – №22 (145).

22. Zamlinsky V. Bila pershovytokiv slavy zaporozkoï // Dniipro. – 1989. – №7.

23. Zamlinsky V. Getmany u borotbi za suverenitet i derzhavnist Ukrainy // Kyivska starovyna. – 1992. – №4.

24. Zamlinsky V. Stysla hronologia kozackych getmaniv // Kyivska starovyna. – 1993. – №3.

25. Klepatskyi P. Ocherki po istorii Kievskoy zemli. – T.1. – Odessa, 1912.

26. Istoricheskie pesni malorusskogo naroda s obyasnieniami Vl. Antonovycha i M. Dragomanova. – T.1. – K., 1874.

27. Istorija mist i sil Ukrainkoï RSR. Cherkaska oblast. – K., 1972.

28. Lastovskiy V. Obloga Cherkaskogo zamku u 1532 r. (iz istorii mizhnarodnykh vidnosyn u Shidniy Evropi v 30–h rokakh XVI–ro st.) // Naukovy zapysky. – K.: In–t ukr. arheogr., 1999. – T.3.

29. Lastovskiy V. Pro stosunki Ostafia Dashkovycha z ukrainskym kozactvom // Novi doslidzennia pamiatok kozackoi doby v Ukraini. – K., 1999. – Vyp.8.

30. Lastovskiy V. Ostafiy Daskovych – viyskovy i politychny diych // Pamyat stolit. – 2001. – №6.

31. Lastovskiy V. Do pytannia pro pohovannia Ostafia Daskovycha v Uspenskomu sobori Kyevo–Pecherskoï lavry // Velyka Uspenska cerkva Kyevo–Pecherskoï lavry. Slid u vikah. – K., 2002.

32. Maksimovych M. Istoricheskie zapiski // Sobranie sochineniy. – T.1. – K., 1876.

33. Maksimovych M. Istoricheskie pisma o kozakah Pridneprovskikh // Sobranie sochineniy. – T.1. – K., 1876.

34. Myhayluk Yu. Rozvyi derzhavotvorchykh processiv na Seredniy Naddnyprianshchyni v period dialnosti Cherkaskogo i Kanivskogo starosty Ostafia Daskovycha // Naukovy zapysky z ukrainkoï istorii. – Pereyaslav–Hmelnytsky, 2000. – Vyp.10.

35. Myhayluk Yu. Ostafiy Dashkevych // Kraeznavstvo Cherkashchyny. – 2002. – №6.

36. Myhayluk Yu. Zovnishnopolitychna dialnist cherkaskykh i kanivskyykh starost (kinec XV – persha polovyna XVI st.) // Visnyk Cherkaskogo universytetu. – 2002. – Vyp.33.

37. Saltovskiy O. Konceptii ukrainkoï derzhavnosti v istorii vitchyznianoï politychnoi dumky. – K., 2002.

38. Senutovych V. Ostap Dashkevych – vozhd kozacky // Ukrainky istoryk. – 1969. – №1–3.

39. Senutovych–Berezhny V. Kozactvo ta borotba starshynshliaty na Getmanshchyni za vyznannia za neu rosijskym uriadom prav dvorianstva // Ukrainky istoryk. – 1973. – №3–4.

40. Sergienko G. Bila vytyokiv ukrainського kozactva y Zaporozkoï Sichi // Ukrainky istorychny zhurnal. – 1992. – №12.

41. Suchynsky B. Kozacki vozhdï Ukrainy. – T.1. – Odessa, 2004.

42. Tkanko O., Nayden S. Cherkasy. Korotky narys. – Cherkasy, 1955.

43. Uryvalkin O., Uryvalkin M. Getmany Ukrainy ta koshovi Zaporozkoï Sichi. – K., 2008.

44. Firov P. Getmany ukrainського kozactva. – Sevastopol, 2005.

45. Franko I. Studii nad ukrainskymy narodnymy pisniamy // Zibr. tvoriv: U 50–ty tt. – T.42. – K., 1984.

46. Cherkas B. Ostafiy Dashkovych – cherkasky i kanivsky starosta XVI st. // Ukrainky istorychny zhurnal. – 2002. – №1.

47. Cherkas B. Ukraina v pjlytychnykh vidnosynah Velykogo kniazivstva Lytovskogo z Krymskym hanatom (1515–540). – K., 2006.

48. Chuhlib T. Stepovy lycar pochatku XVI st. // Gurzhiy O., Chuhlib T. Sto velykykh postatey i podiy kozackoi Ukrainy. – K., 2008.

49. Chuhlib T. «Z kozackym narodom stoyaly spilno» // Krymska svitlycia. – 25 lipnya 2003 r. – №30.

50. Shcherbak V. Dzherela formuvannia ukrainського kozactva // Ukrainky istorychny zhurnal. – 1990. – №12.

51. Shcherbak V. Ukrainke kopzactvo: formuvannia socialnogo stanu. – K., 2000.

52. Shcherbak V. Dashkevych (Daskovych) Ostafiy (Ostap, Evstahiy) // Ukrainke kozactvo: Mala encyklopedia. – K.–Zaporizhzhya, 2002.

53. Shcherbak V. Dashkevych (Daskovych) Ostafiy (Ostap, Evstahiy) // Encyklopedia istoria Ukrainy. – T.2. – K., 2004.

54. Yakovenko N. Rid Volchka, abo legenda pro Olizara–Serba // Starozhytnosti. – 1992. – №16–17.

55. Yakovenko N. Ukrainska shlihta z kinza XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Centralna Ukraina). – K., 1993.

56. Yakovenko N. Vytyky rodu Nemyruchiv // Mappa mundi. Zbirnyk naukovykh prac' na poshanu Yaroslava Dashkevycha. – Lviv–K.–New–York, 1996.

57. Chirovsky N. An introduction to Ukrainian History. – Vol.2. The Lithuanian–Ruś commonwealth, the Polish domination, the Cossack–Hetman state. – New York, 1984.

58. [Wynar L.] Dashkevych Ostafii // Encyclopedia of Ukraine. – Vol.I. – Toronto, 1984.

Lastovskyi V. V., Doctor of Historical Sciences, professor,
Kyiv National University of Culture and Arts
(Ukraine, Kyiv), lastov@ukr.net

**«The glorious Cossack» Ostap Dashkevych
(Eustachy Daszkiewicz) in Ukrainian historiography**

The article covers life and work of Cherkassy and Kaniv starosta (the Elder) Ostap Dashkevych in Ukrainian historiography. It shows evolution of views on his activity within the Ukrainian science throughout the different periods of its development, such as: pre-revolutionary, Soviet and modern. Such views were grounded namely on source method used in science, as well as on ideological influence. In literature Dashkevych is depicted as a person involved in organising Ukrainian Cossacks and as statesman and politician.

In Ukrainian historiography, the personality of Ostap Dashkevych became a subject of scientific attention rather late – only in the nineteenth century. A number of questions regarding the biography of this historic figure still remain controversial. His role in the history of Ukrainian lands of the times of the Grand Duchy of Lithuania was studied by such well-known historians as M. Maksimovich, P. Kulish, L. Pohilevich, V. Antonovich, M. Hrushevsky, B. Buchinsky, A. Yakovlev, V. Seniutovich-Berezhnyi and others. It should be noted that Dashkevych's figure was used not only in purely historical research, but also in works of ideological and political nature.

Keywords: Ukrainian historiography, Ostap Dashkevych, Cossacks, historical science, Grand Duchy of Lithuania.

* * *

УДК 003.72+003.21/.23:001.82:091

Гнатенко Л. А.,
кандидат філологічних наук, старший науковий
співробітник, старший науковий співробітник відділу
кодикографії та кодикографії Інституту рукопису,
Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
(Україна, Київ), gnatenko.manus@gmail.com

**АКТУАЛІЗАЦІЯ ПАЛЕОГРАФІЧНО–ОРФОГРАФІЧНОГО
НАПРЯМУ ДОСЛІДЖЕННЯ КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСІВ**

Палеографічно–орфографічний напрям дослідження кирилических рукописів репрезентується як міждисциплінарний напрям палеографії, кодикології та кодикографії. Наголошується на не розробленості теоретичних та методичних підвалин даного напрямку в історіографії дослідження кирилических писемних джерел. Методологія становлення нового міждисциплінарного напрямку автором розглядається як методологія науки й спирається на систему наукових принципів і методів організації та здійснення теоретичної й експериментально–дослідницької наукової діяльності, на загальні методологічні принципи палеографічного та кодикологічного аналізу. Представлені основні методологічні й методичні засади та нові методи є спільними для дослідження середньовічних східно– та південнослов'янських писемних пам'яток і сприятимуть їх атрибуції.

Ключові слова: палеографічно–орфографічний напрям, методологічні та методичні засади, середньовічний східно– та південнослов'янські кирилическі писемні джерела, атрибуція.

Розвиток допоміжних історичних дисциплін на сучасному етапі вивчення середньовічних писемних кирилических джерел потребує нових підходів, принципів та методів досліджень. Таким новим поштовхом для подальшого розвитку, на нашу думку, має стати впровадження палеографічно–орфографічно напрямку як міждисциплінарного напрямку палеографії, кодикології та кодикографії, тому актуальним є встановлення його методологічних підвалин. Провідним завданням даної статті є – представлення основних методологічних засад та методів палеографічно–орфографічного напрямку дослідження кирилических писемних пам'яток.

Початок розвитку палеографічно–орфографічного напрямку в дослідженні східнослов'янських кирилических рукописів безпосередньо пов'язаний із розвитком палеографії як наукової дисципліни, при цьому більша увага при дослідженні й описуванні рукописів приділялося графіці письма, в меншій мірі – правопису. Питання щодо залучення даних орфографії при атрибуції кирилических пам'яток

піднімалося з XIX ст., на наукових засадах вивчення рукописної книги більш послідовно розроблялося з кінця XIX – до першої третини XX ст. включно: О. Востоковим, І. Срезневським, О. Соболевським, І. Каманіним, Є. Карським, В. Щепкіним, М. Чаєвим, Л. Черепніним, М. Тихомировим та іншими вченими, які, переважно в загальновідомих палеографічних посібниках та в ступних статтях до палеографічних альбомів, наголошували на тому, що окремі орфограми в рукописах різних хронологічних періодів можуть бути атрибуційними, безпосередньо датуючими ознаками.

Вивченню письма й правописних особливостей середньовічної східнослов'янської, безпосередньо української, кирилическої писемності, з використанням палеографічного методу дослідження, більша увага стала приділятися в працях учених із кінця 60–х – початку 70–х років XX ст. Так, М. Геппенер підійшов до розв'язання графіко–орфографічних завдань атрибуції при дослідженні давніх слов'янських кирилических манускриптів XI–XIV ст. з фондів відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР й підготовці наукового каталогу археографічних описів рукописів [2] (нині – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Палеографом використовуються графіко–орфографічні дані давніх кирилических уставних і півуставних кодексів для встановлення їхнього походження та часу написання. У коротких коментарях–поясненнях до описів манускриптів ученим подаються лише окремі палеографічні прикмети як атрибуційні: графічні – щодо змін у накресленні літер, та одиничні орфографічні. А. Москаленком у загальному навчально–методичному посібнику з історії українського правопису, в другому розділі подаються матеріали з історії походження письма в східних слов'ян та з історії правопису давньоруської і української літературно–писемної мови [9]. Проте вчений тільки підійшов до висвітлення правопису з історичної точки зору, запропонувавши його системне вивчення, але не залучив до дослідження пам'яток, писані різними типами письма та різних жанрів, з уставних та півуставних кодексів ним фрагментарно подано орфографічний матеріал лише з Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр. У 70–х роках XX ст. побачила світ й монографічна студія В. Панашенко, присвячена історії українського скоропису XVII ст. [18]. У вступі до монографії автором здійснено детальний аналіз історіографії з вивчення українських ділових пам'яток, писаних скорописом XVII–XVIII ст., а в першому розділі розглянуто розвиток української палеографії. Вченою також розроблялися питання методики та термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. [17]. Палеографічно–правописні та фонетико–морфологічні особливості українських ділових документів XVII ст. подано в методичному посібнику Ф. Ткача [19]. У монументальній праці Я. Запаса 1995 р., присвяченій мистецтву оформлення українських кирилических книжних пам'яток XI–XVII ст., у другій частині представлено описи манускриптів, у яких автор використовує метод атрибуції кодексів через визначення взаємозв'язків між палеографією, орфографією та оздобленням рукописних книг, зокрема подано короткі дані про мову та графіко–орфографічні особливості

письма для кожного вміщеного в книзі рукопису як підтвердження приналежності до української книжної писемної традиції та уточнення датування [4].

В українській славистиці ще немає цілісного системного дослідження письма й орфографії пам'яток кириличної писемності від давніх часів Київської Русі до періоду Відродження й Модерного часу. В білоруській та російській славистиці ці питання розробляються більш цілісно. Монографічне дослідження А. Булики присвячене вивченню графіко-орфографічної системи старобілоруської писемності [1]. Б. Осипов розглядає в діакронії розвиток графіки, орфографії, пунктуації російської писемності, без розмежування російських від українських і білоруських пам'яток давнього періоду. Основні отримані ученим дані увійшли в 90-х роках ХХ ст. до його навчально-методичних та монографічних праць, матеріали яких ним були об'єднані 2010 р. в окремі, узагальнюючі за своїм характером, студії, в якій розвиток графіки, орфографії, пунктуації російської писемності розглядається починаючи від періоду Київської Русі, як її нащадка (!), навіть не згадуючи про українську та білоруську писемність [14–16]. Л. Костюхіна досліджує палеографію російських рукописних книг XIV–XVII ст., російського півуставу, еволюцію півуставних почерків розглядає в зв'язку із загальними умовами розвитку рукописної справи в Росії, проводить класифікацію почерків за основними формами накреслення, встановлює датуючі ознаки письма; при порівняльному аналізі письма XVII ст. увага приділяється вченою й окремим особливостям українського півуставу [5–7]. Взагалі, у східнослов'янських палеографічних та лінгвістичних працях графіка й орфографія переважно аналізуються або широко – в одному ряду наводяться графічні одиниці й усі їхні значення, що зустрічаються протягом довготривалого періоду, або занадто вузько – для конкретного рукопису, поза зв'язком з іншими писемними пам'ятками, з частковим аналізом функцій наявних графем. Нажаль, в східнослов'янській історіографії належно не використовуються результати роботи одного із засновників південнослов'янської палеографічної науки В. Мошина щодо палеографічно-орфографічних норм середньовічної південнослов'янської кириличної писемності [10–13].

Використання атрибуційних даних орфографічних систем середньовічної східнослов'янської писемності при археографічному, кодикологічному та палеографічному вивченні кириличних рукописних книг й до сьогодні не набуло комплексного системного характеру. Автором статті розробляються методологічні й методичні питання даного напрямку впродовж декількох десятиліть вивчення й археографічного описування середньовічних південно- та східнослов'янських кириличних рукописів, які зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Основна увага зосереджена на вивченні українських середньовічних кириличних рукописів, а отримані результати представлені в монографічному дослідженні 2016 р., яке присвячене палеографічно-орфографічній атрибуції української кириличної рукописної книги, безпосередньо усталим та півуставним кодексам кінця XIII – початку XVIII ст., написаним на пергамені й папері церковнослов'янською

мовою української редакції та староукраїнською книжною мовою [3].

Далі зупинимося на основних методологічних засадах і методах палеографічно-орфографічного напрямку дослідження, які є, за нашим переконанням, спільними для атрибуції пам'яток кириличної писемності загалом. Проте, спочатку, пояснимо наш підхід щодо методології палеографічно-орфографічного напрямку, як до методології науки. Вітчизняні науковці розглядають методологію як учення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір його пізнавальних засобів, методів і прийомів. У багатьох зарубіжних наукових студіях поняття методології та методів дослідження не розмежовуються. Найбільш доцільним є визначення методології як теорії методів дослідження, створення наукових концепцій як системи знань про теорію науки [8]. У цьому сенсі однаково правомірно говорити, як про методологію науки, так і про методологію становлення нового наукового міждисциплінарного напрямку.

Дана методологія спирається на загальні методологічні засади палеографічного та кодикологічного аналізу, що включає всі основні вимоги, прийняті для проведення наукового дослідження, – систему наукових принципів і методів організації та здійснення теоретичної й експериментально-дослідницької наукової діяльності. Графіко-орфографічний аналіз кириличних писемних систем книжних пам'яток у відповідності до цього розглядається з точки зору здатності бути атрибуційною методикою для визначення хронологічних і територіальних ознак.

Методологія палеографічно-орфографічного дослідження виходить з головної мети палеографічної атрибуції – визначити за письмом час та місце написання нелокалізованих рукописів, в яких немає вихідних записів (а якщо є, то перевірити їх), а також з основного палеографічного принципу, згідно з яким палеографія не розглядає причини, за якими ставили знаки або писали слова так або інакше, вона тільки вказує на ознаки, за якими «глухі» рукописи можуть бути встановлені.

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма як для пергаментних, так і для паперових рукописів. Основний палеографічний метод, попри певну його кризу, пов'язану з розширенням меж палеографії до комплексної атрибуції походження рукописної книги (безпосередньо використання при датуванні паперових рукописів здобутків філігранології), й сьогодні продовжує, хоча й повільно, розвиватися. В основу сучасного палеографічного методу покладено спостереження над сукупністю таких палеографічних ознак, як графіка букв, матеріал письма, оздоблення, знаряддя письма тощо, і виявлення їх відповідності одна одній для певного періоду часу.

Одним з напрямів атрибуції пам'яток, писаних на пергамені, є дослідження графіко-орфографічної системи письма. Це важливо з огляду на те, що чимала кількість пергаментних пам'яток збереглися в неповних кодексах та уривках книг, у фрагментах, які вилучаються з оправ рукописних книг і не мають вихідних даних (записів писця, замовника, вкладних записів та ін.),

що викликає значні труднощі при їхньому датуванні. Використання палеографічно-орфографічних методів та методики дослідження дає можливість встановити походження та час написання давніх пергаменних манускриптів не тільки в межах широкого датування, але й у вузьких хронологічних рамках.

Дослідження графіко-орфографічної системи письма є важливим не лише для пергаменних рукописів, – воно відкриває можливості й для уточнення атрибуції рукописів, створених на папері, наприклад, для рукописних пам'яток, які писалися в «прокладку» (з використанням в одному кодексі пергамену та паперу) або на давньому папері, хоча, безумовно, для визначення часу написання рукописів це дослідження видається менш точним, ніж філігранологічне. І все ж таки, разом із лінгвістичними особливостями воно дозволяє конкретизувати або й встановити місце написання рукопису, що є одним з важливих аргументів його значення, а аналіз особливостей паперу і водяних знаків використовується як додатковий критерій. Водяні знаки паперу та атрибуційні орфограми цих пам'яток сприяють підтвердженню датування також і пергаменних манускриптів. Проте, філігранологічний метод, окрім часу написання пам'яток, не може вирішити інших питань атрибуції рукописів, як це може зробити методика палеографії, зокрема встановити або підтвердити час та походження як досліджуваного рукопису, так і його протографа; виокремити з книжного масиву явні фальсифікати; встановити за основними графіко-орфографічними особливостями системи письма книжну школу, книжний центр, скрипторій, книжників-писців, які працювали над створенням рукопису, здійснити аналіз почерків; підтвердити автентичність рукописних записів рукописів та достовірність поданої в них інформації, тощо.

Представлена методологія палеографічно-орфографічного напрямку є результатом конкретизації загальної методології відповідно до змісту палеографії, її принципів положень і методів. На сьогодні розвиток напрямків, методів та методик у палеографії є актуальним для кодикології, джерелознавства, філології та інших гуманітарних дисциплін.

Проведення палеографічно-орфографічного аналізу кириличних рукописів передбачає використання широкого комплексу принципів та методів – як загальних історичних та лінгвістичних, так і спеціальних палеографічних та орфографічних. Фундаментальними принципами є: *Принцип історизму*, що дозволяє прослідкувати, як орфографічна система староукраїнської книжної писемності складалася й еволюціонувала в середньовічному історико-культурному процесі. *Принцип наукової об'єктивності*, що спонукає до вивчення орфографічних явищ, спираючись на першоджерела в такому обсязі, який забезпечить отримання цілісних фактів і сприятиме уникненню прогалин у джерелах та встановленню достовірності джерельних свідчень, та на неупереджене ставлення до слов'янських історико-культурних процесів, що мали значний вплив на розвиток книжних орфографічних систем. *Термінологічний принцип* застосовується для подачі термінів і позначуваних ними понять, що сприяє уточненню їхнього змісту та обсягу, встановленню взаємозв'язку і субординації між ними,

визначенню їхнього місця в понятійному апараті теорії, на якій ґрунтується палеографічно-орфографічне дослідження. *Лінгвістичний принцип співвіднесеності / неспіввіднесеності графем і орфографічних сполук* із фонетикою книжної мови зосереджується на окремих орфограмах загального книжного узусу, зокрема системах голосних, приголосних, передачі йота, буквених знаків.

Дана методологія дослідження базується на залученні й широкого комплексу методів: *Емпіричний метод*, задіяний при роботі з джерельною базою, дає можливість залучити до дослідження значний фактичний орфографічний матеріал. *Історично-порівняльний метод* використовується для встановлення в книжній писемності спадковості орфограм. Це сприяє визначенню закономірностей розвитку кириличних графіко-орфографічних систем так і окремих орфограм, виявленню традиційних та інноваційних орфограм для певних хронологічних періодів. Застосування цього методу дозволяє отримати нові орфографічні дані зі значної кількості рукописних книг щодо орфограм із атрибуційними ознаками на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях. *Структурний метод* застосовується при аналізі функції окремих букв на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях як в окремому кодексі, так і в кодексах певного хронологічного періоду. Букви та їх функціональне навантаження при передачі певного звука повинні досліджуватися в різних положеннях у слові та складі (на початку, після голосного та приголосного, перед голосним, перед виносною буквою, в кінці рядка та в інших позиціях). При аналізі графіко-орфографічної системи кожного кодексу використовується поняття буквеної дублетної опозиції (буквеної дублетності, буквеної опозиції) як протиставлення декількох букв (графем), які позначають одну фонему (виконують одну фонологічну функцію), що не розрізняються або розрізняються умовами, позиціями вживання. *Статистичний (кількісний) метод* дозволяє встановити узусні пріоритети щодо вживання букв, буквених знаків у певних орфограмах і виділити атрибуційні орфограми в рукописних книгах різних хронологічних періодів. До задіяних у роботі сотень тисяч орфограм із графічним буквеним узгодженням у дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях застосовується кількісний підрахунок у фрагменті тексту (будь-якого розміру) у відсотковому співвіднесенні атрибуційних орфограм, закріплених в узусі, до неатрибуційних, не закріплених в узусі, – 80% та 20%. Якщо атрибуційними є інноваційні орфограми, вони враховуються у відповідності 10–20% щодо закріплених в узусі орфограм. Для виділення орфограм з атрибуційними ознаками, у відповідності до статистичних даних їхнього вживання, нами також долучений *метод чисельного відчуття* – здатність людського мозку визначати кількість елементів у множині візуально, без безпосереднього підрахунку (в кириличних книжних текстах добре виділяються візуально орфограми, зокрема щодо вживання букв у дублетних опозиціях). *Описовий метод*, який за змістом поєднується зі статистичним (кількісним) методом, сприяє правильній, логічній та чіткій подачі орфографічного матеріалу. Використання цих двох

методів дозволяє описувати орфограми з точки зору частотності їхнього вживання в тексті як окремого рукопису, так і групи манускриптів: абсолютну і відносну кількість, їхнє поєднання, розподілення за почерками та ін. *Хронологічний метод* дозволяє проаналізувати й розподілити основні узусні орфограми, безпосередньо орфограми з атрибуційними ознаками за певними хронологічними періодами, з урахуванням культурно-історичних та писемних (правописних) еволюційних чинників. Розгляд графіко-орфографічної узусної системи кирилических книжних пам'яток відбувається в хронології еволюції комплексу орфограм, або окремих орфограм, зі штучним розподіленням атрибуційних орфограм за хронологічними періодами (в межах половини, третини та чверті століття). Аналіз графіки дає широкі й не завжди точні хронологічні рамки для датування, атрибуційні ж орфограми можуть давати більш вузьке датування, наприклад, у межах третини або чверті століття.

Палеографічно-орфографічна атрибуція кирилическої рукописної книги має відбуватися на графіко-орфографічному рівні, виходячи з мети та завдань палеографії, а також застосовуючи палеографічний підхід, за яким орфографічні особливості писемної пам'ятки повинні розглядатися, в основному, з точки зору здатності бути хронологічними, територіальними та іншими ознаками пам'ятки. В основу дослідження має бути покладено *принцип походження*, тобто вивчення рукописів за місцем їхнього створення у відповідності до точної інформації, що міститься в них.

Проведення палеографічно-орфографічної атрибуції рукописів передбачає комплексний підхід та використання сукупності засобів і прийомів, спрямованих на виявлення в графіко-орфографічній системі писемних пам'яток атрибуційних орфограм, уніфікації в становленні стійких і нестійких орфограм, за аналогією вже встановлених у палеографічній науці стійких і нестійких форм накреслень кирилических букв.

Серед основних наукових засад атрибуції писемних джерел важливе місце посідає поглиблення палеографічного методу дослідження письма та вироблення нових методів та методик.

Палеографічно-орфографічна атрибуція староукраїнської кирилическої рукописної книги має відбуватися за основним палеографічним принципом проведення атрибуції за зовнішніми ознаками письма (для даного напрямку – за знаками письма в орфограмах).

Основний палеографічний метод використовується при спостереженні узусних змін знаків письма в орфограмах, які відбуваються за правилами еволюції або «революційним» шляхом, що дає можливість виділити певні характерні особливості щодо часу написання та локалізації, зокрема для рукописів українського, білоруського та російського походження.

Пропонується разом з основним палеографічним принципом, використовувати новий *принцип графічного буквеного узгодження в палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях*, яке відбувається на рівні букв системи голосних, приголосних та діакритичних знаків (як окремо, так і разом), за місцем і позицією в слові, рядку та складі.

З основним палеографічним методом пропонується використовувати й новий метод *«формального»*

підходу до виділення атрибуційних орфографічних ознак, зокрема в буквених дублетних опозиціях, який передбачає встановлення часу та місця написання рукописів (чи їх протографів) за орфограмами в дублетних опозиціях на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівні, які чітко спостерігаються в тексті (за зовнішніми ознаками письма), без проведення спеціального лінгвістичного аналізу їхніх причинно-наслідкових зв'язків. Важливо підкреслити, що в даному разі слід відходити від лінгвістичного принципу, який передбачає, що орфографічний аналіз середньовічних книжних та ділових пам'яток повинен обов'язково зводитися до виявлення співвідношення між орфографічними прийомами пам'яток та фонетичною системою певної мови і, безпосередньо, її діалекту, де була створена писемна пам'ятка. Також введено новий *метод кодифікації атрибуційних орфограм у формулах* палеографічно-орфографічних дублетних опозицій, який, у поєднанні з *методом «формального» підходу*, дозволяє укласти палеографічні формули з виділених у процесі дослідження рукописних книг атрибуційних орфографічних ознак у буквених дублетних опозиціях та комплексно їх використовувати при атрибуції рукописів.

Використовувалися також соціокомунікаційні методи, що розглядають писемне джерело як комплексний засіб передачі інформації, у контексті комплексного аналізу середньовічної кирилическої писемності.

Важливим методологічним чинником по відношенню до книжної й ділової писемності є *палеографічно-орфографічний аналіз* письма, який має проводитися з використанням усіх вказаних вище принципів і методів.

Палеографічно-орфографічна методика ґрунтується на спостереженні за зовнішніми ознаками письма при змінах орфограм, які відбуваються на фонетико-орфографічному та позафонетичному рівнях за правилами еволюції або «революційним» шляхом, і передбачає виділення комплексу орфограм у палеографічно-орфографічних дублетних опозиціях, характерних для певного хронологічного періоду розвитку книжної писемності.

Атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях. Виходячи з цього, основна увага має звертатися на букву як на знак графічної системи. Необхідним є встановлення букв, буквених знаків та їхнього функціонального навантаження в графіко-орфографічній системі середньовічних кирилических писемних пам'яток. Враховуватися має й те, що букви і буквені знаки є не тільки графічними знаками, але й графемами. При графіко-орфографічному аналізі кирилических рукописів орфограми можуть виступати як на фонетико-орфографічному, так і на позафонетичному рівнях у буквених дублетних опозиціях, набуваючи на обох рівнях атрибуційних ознак. Використання орфограм відбувається на рівні графічного узгодження букв і має штучний характер щодо використання букв в орфограмах. Виходячи з цього, атрибуційними ознаками при проведенні палеографічних досліджень є орфограми, в яких еволюційним або «революційним» шляхом функціонально змінюється буквений склад у дублетних опозиціях. Відсутність орфограм в дублетній опозиції в певний хронологічний період також є атрибуційною ознакою.

Обов'язково має враховуватися об'єктивний фактор розвитку писемного узусу, який відбувається, узгоджуючись або не узгоджуючись з певними історичними періодами розвитку самої писемності. Орфограми можуть бути традиційно усталеними або еволюціонувати протягом довготривалого (в межах століття або декількох століть), чи недовготривалого часу (десятиліття, чверті або третини століття).

Методика дослідження графіко-орфографічних систем потребує безпосереднього аналізу можливих комбінацій букв (графем), виокремлення їхніх диференційних ознак і встановлення буквених дублетних опозицій за місцем і позицією в слові, рядку та складі (переважно це штучні дублетні опозиції з формальними палеографічно-орфографічними ознаками).

Отже, палеографічно-орфографічна атрибуція визначається як міждисциплінарний напрям палеографії, кодикології та кодикографії. Такий підхід сприяє розширенню межі методології цих дисциплін, збагачуючи їх новими підходами та принципами наукового дослідження, включає в свою орбіту методики інших дисциплін та творчо переосмислює засади наукового описування рукописної книги та документальних джерел. Обґрунтовані основні методологічні засади даного напрямку, принципи та методи палеографічно-орфографічної атрибуції є спільними для середньовічних південно- та східнослов'янських кирилических рукописів, проте методики їхнього дослідження можуть мати й свої особливості, пов'язані з локалізацією рукописів, писемними школами, скрипторіями та типами письма.

Список використаних джерел

1. Булыка А. М. Развѣще арфаграфичнай сѣстѣмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 176 с.
2. Геппенер М. В. Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації) / склав М. В. Геппенер за участю М. П. Візира та Й. В. Шубинського. – Київ, 1969. – 152 с.; 22 іл.
3. Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української кирилическої рукописної книги: уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст.: монографія / Л. А. Гнатенко; відп. ред. Л. А. Дубровіна; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2016. – 476 с.; іл. Електронна версія видання представлена на офіційному сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1
4. Запаско Я. П. Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.; іл. – (Сер.: Пам'ятки книжкового мистецтва).
5. Костюхина Л. М. Книжное письмо в России XVII в. / Л. М. Костюхина. – Москва: ГИМ, 1974. – 228 с.
6. Костюхина Л. М. Русские рукописные книги и книжное письмо рубежа XIV–XV вв. (по материалам ГИМ) / Л. М. Костюхина // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины: матер. юбилейной науч. конф. – Москва, 1983. – С.194–200.
7. Костюхина Л. М. Палеография русских рукописных книг XV–XVII вв. Русский полуустав / Л. М. Костюхина. – Москва: ГИМ, 1999. – 348 с.
8. Крушельницька О. В. Методологія і організація наукового дослідження: [навч. посібн.] / О. В. Крушельницька. – Київ: Кондор, 2006. – 296 с.
9. Москаленко А. А. Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій та учбовій роботі) / А. А. Москаленко, В. М. Терлецька. – Одеса, 1971. – 74 с.
10. Мошин В. Революція у історії старог сръпског правописа / В. Мошин // Библиотекар, XV. – Београд, 1963. – №6. – С.465–475.
11. Мошин В. Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей / В. А. Мошин // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – Москва, 1973. – Вып.1. – С.43–75.
12. Мошин В. Палеографско-правописне норме за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља / В. Мошин // Климент Охридски. Студии. – Скопје, 1986. – С.24–31.
13. Мошин В. Словенска палеографија / В. Мошин; при ред. Сотир Голабовски. – Скопје: Менора, 2000. – 239 с.: с портр., факс.
14. Осипов Б. И. История русского письма. Графика, орфография, пунктуация / Б. И. Осипов; учеб. пособие. – Омск: ОмГУ, 1990. – 82 с.
15. Осипов Б. И. История русской орфографии и пунктуации / Б. И. Осипов. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1992. – 253 с.
16. Осипов Б. И. Судьбы русского письма: История русской графики, орфографии и пунктуации: монография / Б. И. Осипов; Ин-т русского языка РАН. – Омск: ИЦ «Омский научный вестник», 2010. – 320 с.
17. Панашенко В. В. До питання методики і термінології палеографічних досліджень українського скоропису XVII–XVIII ст. / В. В. Панашенко // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1972. – Вип.7. – С.8–92.
18. Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України) / В. В. Панашенко. – Київ: Наукова думка, 1974. – 112 с.
19. Ткач Ф. Е. Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст.: методичні вказівки до практичних занять з історії української мови / упор. Ф. Е. Ткач. – Одеса, 1974. – 142 с.

References

1. Bulyka A. M. Razvitsisio arfahrafichnaj sistemy starabelaruskaj movy / A. M. Bulyka. – Minsk: Navuka i tekhnika, 1970. – 176 s.
2. Heppener M. V. Slov'ians'ki rukopisy XI–XIV st. u fondakh viddilu rukopysiv Tsentral'noi naukovoї biblioteki Akademii nauk Ukrain's'koi RSR (Ohliad, opys, publikatsii) / sklav M. V. Heppener za uchastiu M. P. Vizyry ta J. V. Shubyn's'koho. – Kyiv, 1969. – 152 s.; il.
3. Hnatenko L. Paleohrafichno-orfohrafichna atrybutsiia ukrain's'koi kyrylychnoi rukopysnoi knyhy: ustavni ta pivustavni kodeksy kintsia XIII – pochatku XVII st.: monohrafiia / Liudmyla Hnatenko. – Kyiv, 2016. – 476 s.; il. – Rezhym dostupu: http://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/EIF00004181/#1
4. Zapasko Ya. P. Ukrain's'ka rukopysna knyha / Ya. P. Zapasko. – L'viv: Svit, 1995. – 480 s.; il. – (Ser.: Pam'iatky knyzhkovoho mystetstva).
5. Kostyuhina L. M. Knizhnoe pis'mo v Rossii XVII v. / L. M. Kostyuhina. – Moskva: GIM, 1974. – 228 s.
6. Kostyuhina L. M. Russkie rukopisnye knigi i knizhnoe pis'mo rubezha XIV–XV vv. (po materialam GIM) / L. M. Kostyuhina // Kulikovskaya bitva v istorii i kul'ture nashej Rodiny: mater. yubilejnoy nauch. konf. – Moskva, 1983. – S.194–200.
7. Kostyuhina L. M. Paleografiya russkix rukopisnykh knig XV–XVII vv. Russkij poluustav / L. M. Kostyuhina. – Moskva: GIM, 1999. – 348 s.
8. Krushel'nyts'ka O. V. Metodolohiia i orhanizatsiia naukovoho doslidzhennia: [navch. posibn.] / O. V. Krushel'nyts'ka. – Kyiv: Kondor, 2006. – 296 s.
9. Moskalenko A. A. Ukrain's'kyj pravopys (Bibliohrafiia, materialy na dopomohu naukovej ta uchbovej roboti) / A. A. Moskalenko, V. M. Terlets'ka. – Odesa, 1971. – 74 s.
10. Moshyn V. Revoliutsiye u ystoriyji staroh srpskoh pravopysa / V. Moshyn. – Byblyotekar, XV. – Beohrad. – №6. – S.465–475.
11. Moshyn V. Paleograficheskoe-orfograficheskoe normy yuzhnoslavyanskikh rukopisej / V. Moshyn // Metodicheskoe posobie po opisaniyu slavyano-russkikh rukopisej dlya Svodnogo kataloga rukopisej, hranyashihhsya v SSSR. – Moskva, 1973. – Vyp.1. – S.43–75.
12. Moshyn V. Paleohrafsko-pravopysne norme za juzhnoslovenske rukopysne perhamenoh razdoblja / V. Moshyn // Klyment Okhrydsky. Study. – Skopje, 1986. – S.24–31.
13. Moshyn V. Slovenska paleohrafiya / V. Moshyn. – Skopje: Menora, 2000. – 239 s.: s portr., faks.
14. Osipov B. I. Istoriya russkogo pis'ma. Grafika, orfografiya, punktuaciya; ucheb. posobie / B. I. Osipov. – Omsk: OmGU, 1990. – 82 s.

15. Osipov B. I. Istorija russkoj orfografii i punktuacii / B. I. Osipov. – Novosibirsk: Izd-vo NGU, 1992. – 253 s.

16. Osipov B. I. Sud'by russkogo pis'ma: Istorija russkoj grafiki, orfografii i punktuacii: monografiya / B. I. Osipov; In-t russkogo yazyka RAN. – Omsk: IC «Omskij nauchnyj vestnik», 2010. – 320 s.

17. Panashenko V. V. Do pytannia metodyky i terminolohii paleohrafichnykh doslidzhen' ukrains'koho skoropysu XVII–XVIII st. // Istorychni dzerela ta ikh vykorystannia / V. V. Panashenko. – Kyiv, 1972. – Vyp. 7. – S. 8–92.

18. Panashenko V. V. Paleohrafiya ukrains'koho skoropysu druhoi polovyny XVII st. (Na materialakh Livoberezhnoi Ukrainy) / V. V. Panashenko. – Kyiv: Naukova dumka, 1974. – 112 s.

19. Tkach F. E. Paleohrafichno-pravopysni ta fonetyko-morfologichni osoblyvosti movy ukrains'kykh dilovykh dokumentiv XVII st.: metodychni vkazivky do praktychnykh zaniat' z istorii ukrains'koi movy / upor. F. E. Tkach. – Odesa, 1974. – 142 s.

Hnatenko L. A., Candidate of Philological Sciences, Senior Research Fellow of Codicology and Codicography Department Institute of Manuscript, V. Vernadsky National Library of Ukraine (Ukraine, Kyiv), gnatenko.manus@gmail.com

Actualization of palaeographic–orthographic direction of cyrillic manuscripts research

In the article a palaeographic–orthographic direction of Cyrillic manuscripts research appears as an interdisciplinary direction of palaeography, codicology and codicography. Stressed is the undevelopment of theoretical and methodical bases of this direction in the historiography of Cyrillic writing sources research. The methodology of a new interdisciplinary direction foundation is reviewed by the author as the science methodology and based on the system of scientific principles and methods of theoretical and experimental research scientific activity organization and realization, as well as on the general methodological principles of palaeographic and codicologic analysis. Basic methodological and methodical principles and new methods presented in the paper are common for the research of medieval East and South Slavic writing monuments, and will contribute to their attribution.

Keywords: palaeographic–orthographic direction, methodological and methodical principles, medieval East and South Slavic Cyrillic writing sources, attribution.

* * *

УДК 070:94(477–25)

Загорулько Р. О.,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу довідкового апарату документів, Центральний державний архів–музей літератури і мистецтва України (Україна, Київ), mordre@ukr.net

ГАЗЕТНА ПЕРІОДИКА КИЄВА ЧАСІВ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ КИЇВСЬКОГО ІМПЕРАТОРСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

З'ясовано джерельний потенціал київської газетної періодики часів Першої російської революції для вивчення боротьби українства за українізацію Київського Імператорського університету святого Володимира.

Ключові слова: газети, Київ, Перша російська революція, історичне джерело, українізація, Київський університет.

Перша російська революція стала часом розквіту газетної періодики Російської імперії. Значною мірою цьому посприяли Маніфест «Про вдосконалення державного порядку» (17 жовтня 1905 р.) і «Тимчасові правила про друк» (24 листопада 1905 р.). За короткий проміжок часу в державі були засновані сотні часописів самого різного політичного та ідеологічного спрямування.

Не оминула «газетна лихоманка» і Київ, який у той час був суспільно–політичним та культурним центром підросійських українських земель. З початком революції у місті починають виникати часописи опозиційного

характеру («Киевский вестник» / «Киевская жизнь» / «Киевская заря» / «Киевская речь» / «Киевская мысль»). З'являються видання політичних партій (більшовицькі «Голос солдата» і «Железнодорожник», кадетська «Свободная мысль», октябристський «Новый век», есерівське «За народ»). Постає заборонена раніше україномовна преса («Громадська думка» / «Рада»). Паралельно з цим у Києві продовжують видаватися офіційні («Киевские губернские ведомости») та провадні («Киевлянин») газети.

Усі вони активно включаються у революційне життя, висвітлюють та обговорюють його перипетії на своїх сторінках. Крім цього, їх перманентно використовують як трибуну для пропагування відповідних їхньому спрямуванню ідей і суджень, ведення диспутів зі своїми ідеологічними та політичними противниками, а інколи – і зведення з ними особистих рахунків. Зазначене накладає на тогочасну київську періодичну пресу ні з чим незрівнянний відбиток, робить її важливим історичним джерелом.

Останніми роками інтерес наукової спільноти до газетної періодики Києва часів Першої російської революції помітно зріс. Дедалі частіше стали з'являтися дослідження, присвячені вивченню історії та джерельного потенціалу окремих газет [1]. Проте, вони все ще мають спорадичний, безсистемний характер. І якщо історія деяких видань, як–от «Рада» чи «Киевлянин», загалом написана, то висвітлення ними суспільно–політичного, соціально–економічного та культурного розвитку Російської імперії, вочевидь, вимагає подальшого прискіпливого вивчення.

Беручи до уваги вищезазначене, нашу студію ми вирішили присвятити з'ясуванню джерельного потенціалу газетної періодики Києва 1905–1907 рр. для вивчення боротьби української громадськості за українізацію Київського Імператорського університету святого Володимира. Для реалізації заявленої мети ми поставили перед собою наступні завдання:

- проаналізувати газети на предмет наявності на їхніх сторінках публікацій, які висвітлюють означене питання;

- класифікувати ці публікації за жанровою ознакою;

- встановити та пояснити можливі відмінності у трактуванні їхніми авторами окремих явищ та подій.

Станом на початок ХХ ст. на теренах Наддніпрянської України діяло 3 університети – Київський, Харківський та Новоросійський. Навчання в них, як і в інших вузах Російської імперії, здійснювалося виключно російською мовою. Українська історія, мова та література викладалися в контексті їх російських відповідників. Зрозуміло, що такий стан справ не міг задовольнити представників свідомих кіл української громадськості. Та заявити свій протест проти русифікаторської політики влади у галузі вищої освіти вони змогли лише з початком Першої російської революції.

Зокрема, студенти–українці Київського університету на своїх зборах, які відбулися 16 жовтня 1906 р., прийняли резолюцію з вимогою негайного заснування у виші 4 українознавчих кафедр: 3 на історико–філологічному факультеті (історії України, історії української літератури й української мови) та 1 на юридичному (історії українського права). Для тих, хто

не розумів українську мову, резолюція пропонувала паралельний виклад українознавчих дисциплін мовою російською. Крім цього, у ній наголошувалося, що вимога відкриття українознавчих кафедр мала проміжний характер. Кінцевою ж метою студентських домагань визначалася повна українізація освіти на підросійських українських землях. На зборах була також обрана комісія для підготовки вмотивованої заяви, яку в листопаді того ж року передали на розгляд керівництва університету [2; 33; 34; 35; 36; 37; 38].

Тодішній ректор університету Микола Цитович на вимогу студентів відповів відмовою, апелюючи до того, що ідея відкриття українознавчих кафедр не зустріла співчуття серед професорів вишу, хоча засідання Ради професорів для розгляду даного питання навіть не проводилося [39].

Така позиція керівництва університету викликала хвилю обурення серед його студентів. Тож на загально-університетських студентських зборах, які відбулися 15 лютого 1907 р., була ухвалена резолюція, що ганьбила київську професуру та вимагала задоволення поставлених раніше вимог. У протилежному разі студентство погрожувало страйком. Як результат, ректор змушений був вжити рішучих заходів – за його розпорядженням університет було тимчасово закрито [310; 311; 312; 313; 314; 315].

Справа з відкриттям українознавчих кафедр у Київському університеті в короткі строки набула гучного розголосу. Значною мірою цьому посприяла тогочасна київська газетна періодика. Її аналіз свідчить, що вона не просто стежила за боротьбою за українізацію місцевої вищої освіти, а й брала у ній активну участь. Це видно з характеру опублікованих нею матеріалів. Поклавши в основі їх класифікації жанрову ознаку, отримуємо 3 групи публікацій.

Першу з них складають інформаційні публікації. Як правило, це короткі повідомлення (2–3 речення), вміщені у відділі місцевої хроніки, та дещо об'ємніші за них замітки, публіковані у рубриках «В університеті», «Вісті з університету», «З життя університету» тощо. Ними редакції газет повідомляли читача про перебіг боротьби за українізацію Київського університету.

Типовим прикладом таких публікацій є замітка «К учреждению украинских кафедр», надрукована у №56 газети «Киевская речь» за 1906 р. У ній, зокрема, зазначалося, що 16 жовтня в університеті відбулися численні збори студентів-українців, на яких розглядалося питання заснування в університеті кафедр української історії, мови та літератури. Студентом Д. було прочитано реферат про значення українознавчих кафедр для українства, відтак почалося його обговорення. Учасники дискусії, погодившись із необхідністю відкриття українознавчих кафедр, розійшлися в оцінках їх значення та визначенні мотивів їх домагань. Дехто висував мотиви загальнонаціональні, хтось – суто наукові. Та таких було небагато. Більшість же диспутантів наголошували класові мотиви відкриття українознавчих кафедр, зацікавлення у цьому українського трудового люду. Під час дискусії була також висловлена думка, що такі кафедри могли б стати осередком підготовки народних вчителів для українізованої згодом початкової школи. Було порушено і питання про заснування кафедри для вивчення

особливостей української господарської структури. Після закінчення дебатов учасники зборів прийняли резолюції про необхідність негайного заснування в університеті кафедр української мови, літератури, історії та права, обрали комісію для підготовки вмотивованої заяви, яка повинна була бути представлена на розгляд Ради професорів університету [33].

Яскраво вираженою особливістю інформаційних публікацій є покладений в основу їх підготовки принцип «максимум інформації – мінімум тексту». Варто відмітити також неоднакову їх кількість на сторінках газет різного ідеологічного спрямування. Наприклад, консервативний «Киевлянин», будучи противником ідеї українознавчих кафедр, практично не висвітлював перебіг боротьби за їх відкриття в Київському університеті. Натомість ліберальна «Киевская речь» (виходила з 23 серпня по 25 грудня 1906 р., побачило світ 124 номери), яка симпатизувала українському національному руху, робила це більш-менш регулярно.

Друга група публікацій репрезентована статтями. Від хронікальних повідомлень та заміток вони відрізняються аналітичною складовою і, як результат, значно більшим об'ємом. Їх автори не просто висвітлювали перипетії навколо українізації Київського університету, а й намагалися дати їм аргументовану оцінку. Зважаючи на те, що розглядувана у нашій студії газетна періодика представлена виданнями самого різного політичного та ідеологічного спрямування, такі оцінки бували часом цілком протилежними. Проілюструємо наші слова на прикладі.

Одним із найбільш дискусійних питань, яке порушувалося у розлогіх аналітичних статтях, вміщуваних на шпальтах тодішніх київських газет, була доцільність відкриття українознавчих кафедр у вищих навчальних закладах Наддніпрянщини, зокрема, у Київському університеті. З його приводу висловилися редакції чи не усіх основних місцевих періодичних видань.

Наприклад, у №30 газети «Рада» за 1906 р. було вміщено редакційну статтю «Українські кафедри в Києві» [36]. Подавши на початку коротку історію питання українознавчих кафедр, її автори взяли за мету довести читачеві необхідність їх відкриття. Їхня аргументація при цьому базувалася на 2 факторах: національному та науковому. Зосібна, висловлювалася думка, що українознавчі кафедри допоможуть зменшити прірву між українською інтелігенцією та народом, від якого вона дуже відірвана, тому не може бути духовним поводителем мас, належним чином керувати ним і вивести його з темряви. Наголошувалося також, що вони матимуть велику вагу і з чисто наукових міркувань, адже «українознавчі дисципліни страшно слабо розроблені»:

– «багату й пишну українську мову не тільки не оброблено, а навіть і не зібрано до купи, хоч би тією мірою як московську в словах Дала й Академії Наук»;

– «величезні багатства літературної народної творчості, хоч почасти й позбирані, та лежать облогодом, бо розробленні страшенно мало»;

– «історія українського письменства, така оригінальна й цікава, не тільки невідома серед ширшої публіки, але й з спеціалістів, істориків літератури знає її тільки дехто, та й то уривково»;

– «історія України, хоч і здавна зацікавлює дослідників, не вивчена досі й на половину»;

– «українське звичаєве право, економічні відносини на Україні і т.д. і т.д. – про все це тільки згадується, а зроблено досі так мало, що близько до нічого» [36].

На думку авторів, у разі заснування українознавчих кафедр справа вивчення всіх зазначених дисциплін, за умови їх заміщення працьовитими та талановитими людьми, швидко зрушить із мертвої точки. «Таким робом, – підсумовували вони свої розмірковування, – і з цього боку націоналізація, хоч би й часткова, вищої школи має характер цілком демократичного вимагання, опертого на дійсні потреби мас. Що така українізація школи буде початком широкого й глибокого національного розвитку України, – про це нема чого й говорити» [36].

Чорносотенний «Киевлянин» зреагував на «замах українських сепаратистів на вищу школу» статтею одного з ідейних противників українського національного руху, вченого-славіста Тимофія Флоринського «Нужны ли «украинские кафедры»?» [316; 317]. Її перша частина присвячена висвітленню історії питання українознавчих кафедр. Пишучи про виникнення цього питання наприкінці 1905 р. та його порушення студентами-українцями навесні 1906 р., автор, зокрема, зазначає: «Галасу було піднято багато, та для об'єктивного спостерігача була цілком очевидною уся штучність демонстрацій, які влаштовувалися небагатьма агітаторами та анітрохи не виражали справжніх бажань ані маси молоді, ані більшості російських освічених людей малоросійського походження» [316].

У другій частині своєї статті Флоринський намагається розібратися, наскільки обгрунтованою є вимога заснування українознавчих кафедр та чи можливо її задовольнити. Насамперед він констатує, що означений дезидерат має 2 основні аспекти: 1) введення в університетах курсів наук, які своїм предметом мають вивчення України та українського народу, для чого визначається необхідним заснування принаймні 4 кафедр: історії України, української мови і літератури, української етнографії та українського права; 2) викладання на цих кафедрах українською мовою, що має стати першим кроком у перетворенні Київського, Харківського та Новоросійського університетів на цілком українські вузи з викладанням у них всіх наук українською мовою [317].

Аналізуючи положення, що знаходяться в основі вимоги заснування українознавчих кафедр – «кожен самобутній народ, який заявив себе як історична та культурна нація, має право на повне національно-культурне самовизначення, частиною якого є право розробляти науку власною мовою» та «український народ має всі ознаки самобутності, а отже, і всі права на національно-культурне самовизначення», – автор визнає перше з них теоретично вірним, хоч і зазначає, що «на практиці воно не завжди реалізується, навіть щодо великих народів» [317]. Що ж стосується другого положення, він наголошує, що воно «повинно бути визнане безпідставним, хибним за самою своєю суттю»: ««Самобутній український народ» є фікція, вигадана відомим гуртком політичних теоретиків, а не реальний факт, який ясно усвідомлюється народними масами та широкими колами освіченого суспільства. Всі спроби представників новітньої української науки обгрунтувати горезвісну «самостійність українського

народу» абсолютно безпідставні та <...> ні для кого не переконливі» [317].

«Отже, – продовжує розмірковувати Флоринський, – якщо положення про «самобутній український народ» вочевидь хибне, відпадає сама собою і необхідність заснування «українських кафедр». І далі: «Вивчення малоросійської народності, яка є частиною єдиного російського народу (що визнається за аксіому) повинно входити у загальну схему наук, які мають своїм предметом вивчення усього російського народу в цілому, як-от: російської мови та літератури, російської діалектології, російської археології й т. ін.» [317].

Для піднесення вивчення малоросійської народності на новий рівень він вважає цілком достатнім збільшення професорсько-викладацького складу відповідних кафедр: «Буде більше професорів та доцентів на наявних «російських» кафедрах – і вивчення малоросійської народності природно розшириться й досягне потрібної повноти. Для виділення ж малоросійських відділів із загальних наук про російський народ немає жодних підстав. Навпаки, успішне вивчення малоросійської народності, її минулого та сучасного можливе лише за умови не штучного відокремлення її від інших гілок російського народу, а постійного співставлення та з'єднання з ним» [317].

З усього вищезазначеного, на думку Флоринського, випливає «уся безглуздість та неприйнятність другої вимоги українців-сепаратистів – введення в університетах викладання українською мовою, попервах хоча б на деяких лише кафедрах»: «Така вимога рівнозначна запереченню за російською літературною мовою давно належного їй значення органа науки та освіти для усіх племінних різновидів російського народу» [317].

Особливо обурює його те, що «українці-сепаратисти видають «українську мову» за самобутню слов'янську мову, цілком окрему від інших російських наріч, вважають великоросійську народну мову та засновану на ній загальноросійську книжну мову за мови чужі, малозрозумілі «українському народу» і наполягають на праві України мати свою особливу мову науки, літератури, вищої освіти» [317]. «Книжна російська мова, – зазначає він, – оскільки вона зрозуміла простолюдину-великоросу, не становить жодних особливих складнощів і для простолюдина-малороса. Це добре знають усі неупереджені спостерігачі народного життя, особливо народно-шкільної справи у Малоросії <...>. Освічені ж малороси, які пройшли середню школу і, отже, добре знайомі з загальноросійською книжною мовою, звичайно, не можуть відчувати щонайменших складнощів у розумінні цієї мови під час слухання лекцій у вищих навчальних закладах. Для кого ж тоді і для чого вводити в університетах нову мову викладання?» [317].

Серед факторів, які свідчать про недоцільність допущення в університети української мови як мови викладання, автор називає також відсутність такої практики у країнах Західної Європи: «Вимога введення в університеті викладання одним із обласних наріч за існування загальної книжної та державної мови є явищем ніде нечуваним і небаченим у Європі» [317].

Не залишилася осторонь обговорення питання відкриття українознавчих кафедр і російськомовна

ліберальна періодична преса. Наприклад, газета «Отголоски жизни» вмістила на своїх сторінках статтю професора кафедри російської мови та словесності Київського університету Володимира Перетця «К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете» [з18; з19]. На погляд її автора, справа відкриття українознавчих кафедр у Київському виші має 2 складові: політичну та академічну (наукову). Перша з них, як і питання про мову, якою буде здійснюватися викладання на цих кафедрах за умови їх заснування, повинна залишатися поза межами суджень та рішень Ради професорів університету. Її розгляд – справа Державної думи. Що ж до наукової складової, її має проаналізувати Рада професорів. Останній при цьому слід вирішити такі питання: 1) чи існують підстави для виділення українознавчих кафедр зі складу відповідних їм російських кафедр; 2) наскільки можливе та якою мірою залежить їх заснування від самого університету згідно з проектом нового університетського уставу; 3) як у разі виділення українознавчих кафедр (та ще й з українською мовою викладання) забезпечити їх гідними викладачами [з18].

Далі Перетц висловлює свої міркування з приводу відкриття тих із названих кафедр, до предмету вивчення яких має стосунок за характером своєї професійної діяльності. Ось, наприклад, як обґрунтовує він необхідність заснування кафедри історії української літератури: «Достаточно сказать, что литература украинская XIX ст., яка давно вже «не поміщається на одну полицю», вимагає до себе більшої уваги представників науки, більшої, ніж та, яку можуть приділити їй мимохідь спеціалісти, які займають кафедри російської літератури та слов'янознавства. <...> якщо навіть вважати, що українська література так мало вивчена, що майже зовсім не помітна поряд із літературою російською, то відповідь може бути одна: необхідно створити людей, готових і здатних розробляти науково-український історично-літературний матеріал. Висновок зі сказаного зрозумілий: заснування кафедри історії української літератури вельми бажане» [з18].

Торкається автор і досить важливого в контексті розглядуваної справи кадрового питання. Скептично оцінюючи тезу «завжди знайдуться знаючі люди, була б лише надана їм можливість викладання», автор висловлює побоювання щодо перспектив заповнення українознавчих кафедр авторитетними спеціалістами. Адже згідно з проектом нового університетського уставу посади професора чи приват-доцента могли обіймати лише доктори наук, яких у тогочасній Російській імперії, крім медичних, було досить мало – за спеціальністю «російська мова та словесність», наприклад, включно з членами РАН, – 13–15 чоловік, «слов'янська філологія» – усього 10. При цьому Перетц зазначає, що йому складно назвати з-поміж них бодей одного авторитетного спеціаліста з української мови та літератури. Та все ж він не вважає це суттєвою перешкодою на шляху заснування українознавчих кафедр, пропонує кілька можливих шляхів виходу з кадрової пастки. Одним із таких називає заміщення посад на них перекваліфікованими спеціалістами з інших кафедр [з19].

Третю і останню з виділених нами груп публікацій складають листи. Тут треба зазначити, що десь

наприкінці 1906 р. боротьба за відкриття українознавчих кафедр у Київському університеті перетворюється на загальнонаціональну справу. Значною мірою цьому посприяла газета «Рада». Розуміючи, що без сторонньої допомоги київські студенти не зможуть відстояти власні інтереси, її редакція звернулася до українського народу із закликом підтримати студентський почин, відкрито заявивши зі сторінок періодичної преси про своє бажання мати національну вищу освіту [з20]. Цей заклик не залишився без відповіді. Вже через кілька днів із усіх куточків Російської імперії в редакцію «Ради» стали надходити листи, автори яких висловлювали свою солідарність зі студентами. Траплялися також епістоли від українців, які проживали за кордоном: у Галичині, Буковині, Варшаві, Відні, Римі й т. ін. Листи ці, скріплені десятками та навіть сотнями підписів, щоденно друкувалися в газеті упродовж грудня 1906 – травня 1907 рр.

За підрахунками історика Валентини Кізченко, за цей час на сторінках «Ради» було опубліковано 227 таких листів, засвідчених 8919 підписами. 81 лист надійшов від учнів початкових, середніх та вищих шкіл (5,3 тис. підписів). Із них: 7 листів – від учнів початкових шкіл (352 підписи), 57 – від учнів середніх шкіл (3,3 тис. підписів) та 17 – від студентів (1,7 тис. підписів). 10 листів, скріплених 737 підписами, надійшли від робітників. Авторами 137 листів були члени «Просвіти», різних громадських організацій і товариств, гуртків і громад, представники міської інтелігенції, сільські учителі, селяни, священники, солдати та офіцери (2,7 тис. підписів) [з21, с. 150].

Для дослідників ці листи становлять інтерес, головним чином, як свідчення рівня підтримки українською громадськістю студентства у його боротьбі за українізацію місцевої вищої освіти. Крім цього, вони наочно демонструють відродження національної свідомості українського народу, його здатність до консолідації задля вирішення важливих питань. Чи не найпершим відзначив це один із провідників української соціал-демократії Симон Петлюра. Зокрема, аналізуючи на шпальтах київського часопису «Слово» здобутки українського національного руху в 1907 р., він зауважив: «Протягом минулого року різні групи українського громадянства засиляли до українських газет численні листи, у яких заявляли, що вони хочуть, щоб на Україні заведено було по школах (вищих, середніх і нижчих) рідну мову, рідну науку <...>. Такі листи треба визначити, як об'єктивні докази того, що національна свідомість починає прокидатися серед широких мас українського народу і, значить, український національний рух не є тільки рухом одної інтелігенції, але й рухом народним <...>. Їх треба вітати, як перші ластівки народного руху серед українських мас, як перші проби маніфестації українським народом своїх національних потреб і, нарешті, як поруку того, що ці потреби знайдуть своє задоволення, бо той, хто про їх заявляє, не заспокоїться аж доти, доки не доб'ється своїх прав» [з22].

Отже, газетна періодика Києва часів Першої російської революції є важливим джерелом вивчення боротьби української громадськості за українізацію Київського Імператорського університету святого Володимира. Висвітлюючи її перебіг у інформаційних

публікаціях (замітках, хронікальних повідомленнях), редакції часописів не забували також висловлювати своє ставлення до окремих її аспектів за допомогою розлогіх аналітичних статей. Зважаючи на те, що тодішня київська газетна періодика репрезентована виданнями самого різного політичного та ідеологічного спрямування, оцінки авторами публікацій як самої ідеї українознавчих кафедр, так і боротьби за їх заснування були неоднаковими, часом цілком протилежними. Існувала також відчутна різниця в зацікавленості редакцій газет питанням українізації вищої освіти Наддніпрянщини. Наприклад, чорносотенний «Киевлянин», будучи противником ідеї українознавчих кафедр, практично не висвітлював боротьбу за їх відкриття в Київському університеті. Натомість україномовна «Рада» радо вітала постановку цього питання українськими студентами, намагалася присвятити йому якнайбільше уваги. Як результат, їй вдалося консолідувати навколо нього свідомі кола української громадськості, перетворити його на загальнонаціональну справу.

Список використаних джерел

1. Волобуєва А. М. Політичні орієнтири київської преси у сприйнятті революційних подій 1905–1906 рр. / А. М. Волобуєва // Наукові записки інституту журналістики. – К., 2005. – Т.21. – С.62–67; Загорулько Р. Боротьба газети «Киевлянин» з українським національним відродженням (1905–1914 рр.) / Р. Загорулько // Часопис української історії. – К., 2013. – Вип.26. – С.23–28; Коляда І. Київські імперські чиновники й видавничі проекти Є. Чикаленка / І. Коляда // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2016. – Вип.13 (338). – С.46–52; Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини «Рада» (1906–1914 рр.): типологічна характеристика видання, проблематика газетно-публіцистичних виступів / І. Крупський // Вісник Львівського університету. Серія журналістики. – Львів, 2004. – Вип.25. – С.231–239; Опанашчук П. В. Роль газети «Рада» в національному відродженні українського народу (1906–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / П. В. Опанашчук. – К., 2009. – 198 с.; Половинчак Ю. М. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації: моногр. / Ю. М. Половинчак. – К.: НБУВ, 2008. – 216, [1] с. та ін.
2. К учреждению украинских кафедр // Киевская речь. – 1906. – №53.
3. К учреждению украинских кафедр // Киевская речь. – 1906. – №56.
4. К учреждению украинских кафедр // Киевская речь. – 1906. – №62.
5. К учреждению украинских кафедр // Киевская речь. – 1906. – №65.
6. Зібрання студентів-українців Київського університету // Рада. – 1906. – 19 жовт.
7. Українські кафедри в Києві // Рада. – 1906. – 19 жовт.
8. Заява студентів-українців, подана ректорові Київського університету // Рада. – 1906. – 28 листоп.
9. Громадянство і українські кафедри // Рада. – 1906. – 8 груд.
10. К учреждению украинских кафедр // Киевская мысль. – 1907. – №29.
11. Сходка украинцев // Киевская мысль. – 1907. – №29.
12. К сегодняшней общестуденческой сходке // Киевская мысль. – 1907. – №30.
13. К учреждению украинских кафедр // Киевская мысль. – 1907. – №30.
14. Н. К закрытию местного университета / Н. // Киевская мысль. – 1907. – №33.
15. Открытие университета // Киевская мысль. – 1907. – №37.
16. Т. Ф. [Флоринский Т.] Нужны ли «украинские кафедры»? I. / Т. Ф. [Т. Флоринский] // Киевлянин. – 1907. – №165.
17. Т. Ф. [Флоринский Т.] Нужны ли «украинские кафедры»? II. / Т. Ф. [Т. Флоринский] // Киевлянин. – 1907. – №170.
18. Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете / В. Перетц // Отголоски жизни. – 1906. – №122.
19. Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете (Окончание) / В. Перетц // Отголоски жизни. – 1906. – №123.
20. Черга за громадянством // Рада. – 1906. – 31 жовт.
21. Кізченко В. І. Боротьба за українізацію освіти / В. І. Кізченко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колектив. наук. моногр.: в 3 ч. / [відп. ред. В. Г. Сарбей]. – К.: б. в., 1999. – Ч.2: Громадська консолідація українства. – С.138–193.
22. Петлюра С. З українського життя в минулому році / С. Петлюра // Слово. – 1908. – №2.

References

1. Volobueva A. M. Politychni orijentyry kyivskoi presy u spryniatii revoliutsiinykh podii 1905–1906 rr. / A. M. Volobueva // Naukovi zapysky instytutu zhurnalistyky. – K., 2005. – T.21. – S.62–67; Zahorulko R. Borotba hazety «Kievlyanyn» z ukrainskym natsionalnym vidrozhenniam (1905–1914 rr.) / R. Zahorulko // Chasopys ukrainskoi istorii. – K., 2013. – Vyp.26. – S.23–28; Koliada I. Kyivski imperski chynovnyky u vydavnychi proekty Ye. Chykalenka / I. Koliada // Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky. – Lutsk, 2016. – Vyp.13 (338). – S.46–52; Krupskiy I. Ukrainska shchodenna hazeta Naddniprianschyny «Rada» (1906–1914 rr.): typolohichna kharakterystyka vydannia, problematyka hazetno-publitsystychnykh vystupiv / I. Krupskiy // Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii zhurnalistyky. – Lviv, 2004. – Vyp.25. – S.231–239; Opanashchuk P. V. Rol hazety «Rada» v natsionalnomu vidrozhenni ukrainskoho narodu (1906–1914 rr.): dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / P. V. Opanashchuk. – K., 2009. – 198 s.; Polovynchak Yu. M. Hazeta «Kievlyanyn» i ukrainstvo: dosvid natsionalnoi samoidentyfikatsii: monohr. / Yu. M. Polovynchak. – K.: NBUV, 2008. – 216, [1] s. ta in.
2. K uchrezhdeniju ukrainskikh kafedr // Kievskaja rech'. – 1906. – №53.
3. K uchrezhdeniju ukrainskikh kafedr // Kievskaja rech'. – 1906. – №56.
4. K uchrezhdeniju ukrainskikh kafedr // Kievskaja rech'. – 1906. – №62.
5. K uchrezhdeniju ukrainskikh kafedr // Kievskaja rech'. – 1906. – №65.
6. Zibrannia studentiv-ukraintsiv Kyivskoho universytetu // Rada. – 1906. – 19 zhovt.
7. Ukrainski kafedry v Kyievi // Rada. – 1906. – 19 zhovt.
8. Zaiava studentiv-ukraintsiv, podana rektorovi Kyivskoho universytetu // Rada. – 1906. – 28 lystop.
9. Hromadianstvo i ukrainski kafedry // Rada. – 1906. – 8 hrud.
10. K uchrezhdeniju ukrainskikh kafedr // Kievskaja mysl'. – 1907. – №29.
11. Shodka ukraincev // Kievskaja mysl'. – 1907. – №29.
12. K segodnjashnej obshhestudencheskoj shodke // Kievskaja mysl'. – 1907. – №30.
13. K uchrezhdeniju ukrainskikh kafedr // Kievskaja mysl'. – 1907. – №30.
14. N. K zakrytiju mestnogo universiteta / N. // Kievskaja mysl'. – 1907. – №33.
15. Otkrytie universiteta // Kievskaja mysl'. – 1907. – №37.
16. T. F. [Florinskij T.] Nuzhny li «ukrainskie kafedry»? I. / T. F. [T. Florinskij] // Kievljanin. – 1907. – №165.
17. T. F. [Florinskij T.] Nuzhny li «ukrainskie kafedry»? II. / T. F. [T. Florinskij] // Kievljanin. – 1907. – №170.
18. Peretc V. K voprosu ob uchrezhdenii ukrainskikh kafedr v universitete / V. Peretc // Otgoloski zhizni. – 1906. – №122.
19. Peretc V. K voprosu ob uchrezhdenii ukrainskikh kafedr v universitete (Okonchanie) / V. Peretc // Otgoloski zhizni. – 1906. – №123.
20. Cherha za hromadianstvom // Rada. – 1906. – 31 zhovt.
21. Kizchenko V. I. Borotba za ukrainizatsiu osvity / V. I. Kizchenko // «Ukrainske pytannia» v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.): kolektiv. nauk. monohr.: v 3 ch. / [vidp. red. V. H. Sarbej]. – K.: b. v., 1999. – Ch.2: Hromadska konsolidatsiia ukrainstva. – S.138–193.
22. Petliura S. Z ukrainskoho zhyttia v mynulomu rotsi / S. Petliura // Slovo. – 1908. – №2.

Zahorulko R. O., Candidate of Historical Sciences,
Leading Researcher of the Department of Finding Aids,
the Central State Archive–Museum of Literature and Art of Ukraine
(Ukraine, Kyiv), mordre@ukr.net

**Kyiv Newspapers of the First Russian Revolution Times
as a Source of Studying the Ukrainians' Struggle for Ukrainisation
of the Kyiv Imperial University of Saint Volodymyr**

The author finds out the source potential of Kyiv newspapers of the First Russian revolution times for studying the Ukrainians' struggle for Ukrainisation of the Kyiv Imperial University of Saint Volodymyr.

Keywords: newspapers, Kyiv, the First Russian revolution, a historical source, Ukrainisation, the Kyiv University.

* * *

УДК 094.5(477):2–526.6

Заєць О. В.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського
(Україна, Київ), lena_zaets@ipnet.ua

**ПРИВАТНІ КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ МИТРОПОЛИТІВ
ТА АРХІМАНДРИТІВ У СКЛАДІ БІБЛІОТЕКИ
КИЄВО–ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ**

Виявлено, що цілеспрямовано комплектуванням бібліотеки Духовний собор Києво–Печерської лаври не займався, однак бережно ставився до існуючих фондів і клопотався, щоб книжкові колекції архімандритів, митрополитів, ігуменів і простих ченців надійшли до книгозбірні. На основі власницьких знаків на книжках аналізується кількісний склад та особливості приватних бібліотек митрополитів, архімандритів починаючи з Петра Могили до 1919 р.

Ключові слова: книжкові колекції, книжкові зібрання, вище чорне духовенство, власницькі знаки.

У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається бібліотека Києво–Печерської лаври, що була передана до Всенародної бібліотеки України у 1921 р. Вона формувалася протягом багатьох століть. Власне, історія цієї бібліотеки відображає розвиток культури читання і збирання книг чернецтвом в Україні. Наразі актуальним в історичних дослідженнях є твердження про те, що православна церква в Російській імперії – це знаряддя проведення великодержавної політики в Україні. Однак не можна заперечити, що, оселившись у Києві і прослуживши багато років у Києво–Печерській лаврі, вони ставали патріотами цієї землі і багато робили для розбудови освіти й культури нашого краю. У більшості з них це було останнє місце служіння, вони заповідали Лаврі власні колекції книг, подарунків тощо.

Традицію книжкового збирання митрополитів із подальшою передачею в громадські установи чи обителі започаткував Петро Могила. У процесі дослідження не було виявлено фактів дарування книг монастирю до Петра Могили. В описі майна Києво–Печерської лаври за 1593 р. згадується лише 51 книга та 8 Євангелій в цінних оправах [1, арк. 6, 10]. А от після Петра Могили лаврські ченці – випускники Києво–Могилянської академії – почали збирати книги церковнослов'янською, польською, грецькою мовами та латиною, які залишилися в монастирі.

Петро Могила став архімандритом Києво–Печерської лаври 21 березня 1627 р. у віці 30 років. До кінця життя Петро Могила зібрав одну з найбільших бібліотек на Україні в той час. У ній були твори Сенеки, Горація, Цезаря, Цицерона, Макіавеллі, трактати Авіцени,

польські хроніки, руські літописи, хронографи. До його бібліотеки ввійшли також книги, успадковані від митрополита Іова Борецького – протеже і духовного наставника Петра Могили. В тому числі через це між ним та Ісаєю Копинським (наступником Іова Борецького) сталася ворожнеча. Будучи архімандритом Лаври, Петро Могила відкрив перше духовне училище, повернув Софійський собор та Видубицький монастир під владу православних, видавав багато творів та перекладів у друкарні Києво–Печерської лаври. Хоча в 1633 р. Петро Могила став митрополитом, Києво–Печерська лавра залишалася опорою в його діяльності коштами і засобами. Перед своєю смертю у 1646 р. митрополит написав заповіт про передачу бібліотеки і нерухомого майна до Київської колегії. Бібліотека Петра Могили в 1770–х роках, за розвідками Л. Шаріпової, становила 2131 книгу [2, с. 66]. Більшість – з його власноручними написами зберігаються в колекції Київської духовної академії, однак є такі й у фонді Києво–Печерської лаври. У відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ у складі бібліотеки Києво–Печерської лаври зберігається 14 книг з написами Петра Могили та 1 книга з бібліотеки Києво–Печерської лаври – у відділі стародруків та рідкісних видань. Це «Євангеліє учительне, або Збори повчань на всі неділі та свята року» Київ, 1637, шифр Кир. 677. Решта книг – це 8 латинських стародруків та 6 грецьких («ΒΙΒΛΙΟΝ» або книги житій святих грецькою мовою у 6 книгах).

Виявлено книгу в бібліотеці Лаври наступника Петра Могили – Сильвестра Косова (1642–1657). Це твори Cyprianus Thasins, Caecilii. Opera. [Edidit Erasmus Roterodamus]. Basileae [Basel]: ex offic. Frobeniana, apud Ioannem Frobenium, II 1520, шифр Pall. 1223.

А от книг з власноручними написами Діонісія Балабана (1658–1663), Йосифа Нелюбовича–Тукальського (1663–1676), Гедеона Четвертинського (1685–1690) в бібліотеці Лаври немає, хоча, можливо, такі були, але могли бути втрачені пізніше під час пожежі.

Значним є внесок у книжкову спадщину Лаври архімандритів. Почав таку традицію ще Іосиф Тризна. Він у січні 1647 р. став архімандритом Києво–Печерського монастиря. Під час його настоятельства відбулося приєднання Києва і території Війська Запорізького до Московської держави. У бібліотеці є 2 латинські стародруки: 1. Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis Concordantiae, ad recognitionem iussu Sixti V. Pont. Max. Antverpiae: Ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1642. XX, [462] р. 2° Напис: «Joseph Tryzna», шифр IV 2/11.

2. Hieremias Drexelius (1581–1638). Aeternitatis prodromus mortis nuntius quem sanis, aegrotis, moribundis. Coloniae, Agrippinae: sumpt. Cornel ab Egmond et Sociorum, 1645. [12], 335, [9], [6], 152, [1], [10], 178, [1] р. 16° Напис: «Iosiphus Tryzna Archimandrita Pieczar», шифр VIII 7/59.

У 1656–1689 рр. Інокентій Гізель був архімандритом Києво–Печерської лаври й управляючим лаврською друкарнею. Він брав участь у виданні «Києво–Печерського Патерика» 1661, а також був автором першого підручника з вітчизняної історії «Синописиса». Існує рукопис цього твору з бібліотеки Лаври (Інститут рукопису НБУВ. Ф.306. №359). Його філософські погляди відображені у праці «Мир з Богом человека, или покаяние святое примиряющее Богу человека...

благословенієм и исправленієм...Инокентія Гизіеля» Київ, 1669. Збереглася книга Іоанікія Галатовського «Ключ разумения» Львів, 1665 з дарчим написом від автора Інокентію Гізелю, шифр Кир. 608.

Книгозбірні Києво-Печерської лаври заповів свої книги відомий релігійний письменник, архімандрит Пустинно-Микільського монастиря Антоній (Радивилівський). У бібліотеці Софійського кафедрального собору залишилися його книги кирилицею, у бібліотеці Пустинно-Микільського монастиря – рукописи, а в книгозбірні Києво-Печерської лаври – стародруки латиною: 1. P. F. Ioanne de Rada Aragonio (1545–1608). *Controversiae theologicae inter S. Thomam, et Scotum; super quatuor sententiarum libros. Prima pars. Venetiis: Apud Ioannem Guerilium, 1618. 675 p.; 8°* Напис: «Ex libris Antonij Radiwłowsky» шифр III 5/60; 2. Puento, Luis de la (1554–1624). R.P. Ludovico de Ponte Vallis-oletano, e Societate Iesu. *Dux spiritualis, in quo agitur / interprete p. Melchior Trevinio eiusdem Societatis Iesu presbytero. Coloniae Agrippinae: Sumptibus Ioannis Kinchii Sub Monocerote, 1617. 720, 10 p.; 8°* Напис: «Ex libris Antony Radziwłowsky» шифр IV 5/11.

Залишив значний слід в історії Києво-Печерської лаври архімандрит Іоанікій (Сенютович). За його перебування на цій посаді (1715–1729) у 1718 р. сталася страшна пожежа в Лаврі, яка знищила більшу частину бібліотеки. В «Історії Русів» так говориться про ті події: «Неоціненною втратою вважалася найперша в Росії, численна й найдавніша бібліотека, зібрана й збагачена великим князем Київським Ярославом Володимировичем і збережена в печерах від усіх попередніх ворожих нападів і руїн. У ній зберігалися тисячі рукописних книг і всіляких дорогоцінних манускриптів, писаних різними мовами, і багато з-поміж них такі, що ученим мужам не відомі, а особливо всі записки й документи, що до історії правління слов'янських племен та царств, їх законів і устроїв» [3, с. 283]. Можливо автор «Історії русів» перебільшує про присутність саме на території Лаври бібліотеки Ярослава Мудрого, бо пізніше ні митрополит Євгеній (Болховітінов), ні інші дослідники, ближчі до того часу, не згадували про те, що в Лаврі була найдавніша бібліотека Ярослава Мудрого [4, с. 189–190].

Поволі відбудовувався монастир і відновлювалася бібліотека. Архімандритом Іоанікієм (Сенютовичем) були куплені в Москві кілька старих книг для поповнення бібліотеки. Це, зокрема, «Бесіди» Іоанна Златоустого Москва, 1665, на якій зберігся напис «Року 1721 марта 1 сия книга куплена в Москве до Святой обители Киево-Печерской за всечестного его милости господина отца Иоанкия Сенютовича в той же святой Великой лавре на той час будучого архимандрита благословлена до Великой церкви Успения Пресвятой Богородицы й облюденія для общей потребы монастырской положена» шифр Кир. 1280 П. Такі ж самі написи мають «Псалтир» Москва, 1697 шифр Кир. 4300 П, та «Соборник» Москва, 1700 шифр Кир. 3117 П. Книги наразі перебувають у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ. Іоанікій (Сенютович) передав також до бібліотеки Лаври власне зібрання, яке складалося з 15 латинських стародруків, 2 Острозьких Біблій (Острог, 1581, шифр Кир. 762, Кир. 4476) та «Лексикон трехязычный сиречь речений славянских,

эллино греческих и латинских сокровище из различных древних и новых книг собранное и по славянскому алфавиту в чине расположенное» Москва, 1709, шифр XXIV 4/23.

Співчуваючи Лаврі через пожежу, свої книги заповів у бібліотеку викладач Києво-Могилянської академії, архімандрит Київського Пустинно-Микільського монастиря (1709–1726) Христофор (Чарнуцький). Таке бажання було всупереч монастирським правилам, згідно з якими все майно ченця успадковує обитель. Через опір братії цього монастиря не вдалося відразу виконати волю покійного – поховати його в Києво-Печерській лаврі, де він, як повідомляв Синоду печерський архімандрит Іоанікій (Сенютович), «воспринял монашеский образ и обещал жить до кончины своей». З цього приводу почався судовий процес між Лаврою і Пустинно-Микільським монастирем, завершенням якого стала ухвала Синоду 21 вересня 1726 р., яка зобов'язала Київську митрополію прослідкувати, щоб поховали архімандрита Христофора, згідно з його бажанням у Києво-Печерській лаврі. У своєму духовному заповіті Христофор (Чарнуцький) вказував: «Имение мое власными трудами нажитое так распоряжаю: книги латинские, польские, русские легкие на погорелую Киево-Печерскую библиотеку». Це 119 книг (7 церковнослов'янською мовою, 112 польською та латиною) та 51 рукопис [6, с. 441].

Подарував бібліотеці Києво-Печерської лаври 7 стародруків латиною святий Іоанн (Максимович). Після закінчення Києво-Могилянської академії в 1675 р. його залишили в ній викладачем латини. В автобіографічному творі «Путник» про цей період свого життя він повідомляє, що «від юності моєї багато безліч книг зібрав і тримав як велике багатство» [6]. Тоді ж він прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі. Завдяки богословським знанням і проповідницькому таланту Іоанну було надано посаду лаврського проповідника. У 1680 р. його призначено економіком Києво-Печерської лаври, в 1681 р. намісником Свенського монастиря, куди переселилися ченці в зв'язку з набігами турків на Київ. Звідти в 1695 р. переведений до Єлецького Успенського монастиря в Чернігові. В 1711 р. владику Іоанна призначили митрополитом Тобольським і всього Сибіру. Там книжкові зібрання владик поповнювали бібліотеку Тобольського архієрейського дому – найбільшу бібліотеку краю [7, с. 242].

Добре збереглася книга Лазара Барановича «Меч духовний» Київ, 1666, шифр Кир. 88 П, що належала митрополиту Київському і Галицькому Варлааму (Ясинському) (1690–1707). Невідомо, як вона потрапила до Лаври, бо своє книжне зібрання митрополит Варлаам заповів бібліотеці Софійського монастиря.

Основна частина книгозбірні митрополита Рафаїла (Заборовського) (1731–1747) перебуває у складі бібліотеки Київської духовної академії, що відображено в каталозі Л. Шаріпової [2, с. 198–203], однак і в бібліотеці Києво-Печерській лаври залишився один стародрук латиною: Druzbecki, Gaspare (1587–1662). *Fasciculus exercitiorum et considerationum, de praecipuis veritatibus Christianae sidei et sapientiae ad efformationem Christianae vitae, consecutionem salutis Aeternae, collectus. Cracoviae: Typis Vidue & Heredum Francisci Cezary, 1666. [6], 518, [6] p. 8°* Напис: «Hume librum habeo post

desendum illustrisimi metropolitas Rafail Zaborowicz», шифр V 6/68.

Митрополит Рязанський і Муромський Стефан (Яворський) свою бібліотеку пожертвував Ніжинському Благовіщенському монастирю, однак кілька книг подарував Лаврі, зокрема, Іоанна Златоуста «Беседи на 14 посланий апостола Павла» Київ, 1623, шифр Кир. 1110, Іоанна Златоуста «Маргарит» Москва, 1641, шифр Кир. 2987, Симеона Полоцького «Псалтир у віршах» Москва, 1680, шифр Кир. 3049.

Добре збереглися унікальні книги з бібліотеки відомого гравера Києво-Печерської друкарні архимандрита Антонія (Тарасевича). Видання його колекції є найкращими зразками європейської гравюри стилю бароко. Господар книг був знавцем в справі художнього друку і сам причетний до нього. Це:

1. Біблія. Острог: друкар Іван Федоров, 1581. [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк. 4° Напис: «Post obitum Antonij Tarasewicz venit in numeris Librorum Bibliotheca Pecariensis», шифр Кир. 762.

2. Guevara, Antonio de (1480–1544). *Horologium principum, quod ad normam vitae M. Aurelij Severi, imperatoris nobilissimi & philosophi prudentissimi. Francofurti ad Moenum: Impensis Joh. Baptistae Schoenwetteri Typis Matthaei Kempfferi*, 1664. 754, [26] p. 8°. Напис: «Ex cath. Lib Danielis F. Post Obitum Antonij Tarasewicz Bibliotheca S. Magna Laura Kijovopetchariensis monasterii A. 1728», шифр XII 5/16. Це історія правління імператора Марка Аврелія Севера за перекладом Антонія Гевари.

3. Atlas. Amstelodami: apud Fredericum de Wit, in Platea Vitulina vulgo de Kalver–straet, sub figno de Witte Pascaert, [1640]. [56] s.; 1°. Напис: «Антонія Тарасевича наместника Печерского», шифр XIX 7.

4. Cupio, Jakobo. *Diversa animalia quadrupedia ad vivum delineata a Iacobo Cupio Atque aeri insculpta a R. Persyn Iam vero in lucem edita per Nicolaum Ioannis Visscherum*, 1641. 131 s.; 2°. Напис: «Сия книга отца Антония Тарасевича наместника Печерского надання церкви Печерской» шифр XIX 94. Книга являє собою перспективи і зразки архітектури, зображення свійських тварин, птахів, побутових композицій, батальних сцен, проекти парків, зображення кораблів.

5. *Serenissimorum Austriae Ducum, Archiducum, Regum Imperatorum Genealogia a Rudolpho I Habsburgensi, Caesare, ad Ferdinandum II Rom. Imp. Semper Augustum & c. Ari incisa a Wolfgango Kiliano, Eiconographo Augustano Augusta Vindelicorum. Augustae Vindelicorum: Sumptibus Wolfgangi Kiliani: 1623. [146] p.; 2°. Напис: «Сия книга отца Антония Тарасевича отдана церкви Печерской Богоматери обители, которая постраждала», шифр XIX 106. Це книга видавця Вольфганга Кіліана про генеалогію герцогів Австрії, ерцгерцогів, королів, імператорів від Рудольфа Габсбурга, Цезаря, Фердинанда.*

6. Marolois, Samuel (1572–?). *Opera mathematica ou oeuvres mathematic ques, traictans de Geometrie, perspective, architecture, et fortification. Hagae–Comitis: ex officina Henrici Hondii*, 1616. 58 p., 70 ill. 2° Напис: «Отца Антония Тарасевича Наместника Печерского для церкви Пречестныя Богоматери чудотворной Лавры Печерской...», шифр XIX 44.

Архимандрит Лаври Іларіон (Негребецький) (1737–1740) був вихованцем Києво-Могилянської академії,

після закінчення якої в 1720 р. прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі. У 1721 р. він став ієродияконом, у 1722 р. ієромонахом, у 1722–1734 рр. був друкарем, водночас викладав курс риторики і богослов'я в академії, був членом Духовного собору Лаври, з 1735 р. – ігуменом приписаного до Києво-Печерської лаври Зміївського Преображенського монастиря. Архимандрит Іларіон приділяв велику увагу благоустрою монастиря, облаштуванню друкарні, залучав до служби в Лаврі випускників Київської академії [8, с. 582]. Два латинські стародруки з його книг до сьогодні збереглися в бібліотеці Києво-Печерської лаври: 1. *Omnia Quotquot extant D. Ambrosii episcopi Mediolanensis opera primum per Des. Erasmus Roterdamum, mox per Sig. Gelenium ... Basileae*, 1567. [48], 366 p. 2°. Напис: «Ex libris archimandrite Hilariona Nehrebecki», шифр IX 2/17; 2. *Jacobo Masenio (1606–1681). Speculum imaginum verita occultae, exhibens symbola, emblemata, hieroglyphica, aenigmata... Coloniae Agrippinae: Sumptibus Jacobi Promper*, 1714. Напис: «Ex libris archimandrite Hilariona», шифр V 7/103. Архівна справа 1740 р. відображає листування між Бергером Шльонським і Києво-Печерською лаврою. Мова йде про книжки латинські (три скрині), замовлені архимандритом Іларіоном за реєстром із Шльонська (Сілезія) у «отцов езуитов», через пана Іоанна Равича з Київського магістрату. Книжки замовлено «для всегдашна великіе нашей Лаври потреби» та для поповнення «библиотеки, которая в 1718 году совсемь сгорела» [9, арк. 7].

10 квітня 1786 р. відбулася секуляризаційної реформа та виданий указ «Про штати Київської, Чернігівської... єпархій», за яким у монастирів забрали всі маєтки, залишили лише невелику кількість землі та служителів. Замість цього призначали грошове утримання відповідно до штату, який не мав перевищувати норму. Митрополит Київський отримав посаду священноархимандрита Києво-Печерської лаври. Намісник Лаври став призначатися Святейшим Синодом. Члени Духовного собору Лаври – соборні старці – в кількості 12 осіб обиралися зі складу братії, а затверджувались митрополитом Київським [10, с. 65].

Ці реформи в Лаврі відбувалися за архимандрита Зосими (Валькевича). Він став останнім Києво-Печерським архимандритом, якого вибрала братія. У 1786 р. його відправили архимандритом в Голосіївську пустинь. У цьому монастирі, згідно штату третього класу, могло перебувати не більше 12 ченців. Після смерті архимандрита Зосими в 1793 р. його книги надійшли до бібліотеки Лаври. Очевидно, спеціально книги отець Зосима не збирав, він був добрим господарником, а книги були переважно подарованими. Наразі в бібліотеці Києво-Печерської лаври віднайдені такі книги, що належали отцю Зосимі:

1. Псалми Давидові, 1777. 192 с. 4° (Грецькою мовою). Напис: «Из книг иеромонаха Зосимы», шифр II 6/47;

2. Платон (Левшин, Петр Григорьевич; 1737–1812). *Православное учение или сокращёная христианская богословия для употребления его императорского высочества, пресветлейшего всероссийского наследника, благоверного государя цесаревича и великого князя Павла Петровича. Санктпетербург: Типография Императорской академии наук*, 1765. 173 с. 2°. Напис:

«Его высокопреподобию Киево–Печерской лавры г. отцу архимандриту Зосиме от Платона», шифр III 4/32;

3. Великий пролог, 1777. [8], 504 с. 2°. (Грецькою мовою). Напис: «Из книг иеромонаха Зосимы», шифр V 2/177;

4. Тверския семинарии школьные упражненія 1778 года. 23 с. 2°. Напис: «Ставропигиальной Киево–Печерской лавры господину отцу священноархимандриту Зосиме с истинным усердием и почитанием», шифр XIII 4/32;

5. Увещание во утверждение истины. Санкт-петербург: Синодальная типография, 1766. [2], 133 л. 4°. Напис: «Его высокопреподобию Киево–Печерския лавры господину отцу архимандриту Зосиме, своему приятелю и благодетелю сию своих трудов книгу посылает Свято–Троицкой лавры архимандрит Платон 1769 июня 15 дня С. Петербург», шифр XXIV 6/21.

Наявністю рідкісних видань вирізняється зібрання книг архимандрита Мелетія (Носкова; 1776–1851). Він походив з сім'ї священника Введенської церкви Києва, навчався в Києво–Могилянській академії, пізніше викладав там російську, грецьку, німецьку мови, арифметику. У 1809 р. прийняв чернечий постриг, того ж року був висвячений в ієромонаха, у 1814 р. став соборним ієромонахом Києво–Печерської лаври, у 1815 р. – архимандритом Київського Видубицького Михайлівського монастиря. З 1816 р. виконував обов'язки ректора Києво–Могилянської академії і викладав богослов'я, був настоятелем Братського Богоявленського монастиря. Після закриття академії 1817 р. був послідовно архимандритом кількох монастирів: Домницького Різдва Пресвятої Богородиці, Чернігівського Єлецького Успіння Пресвятої Богородиці, Острозького Спаського, Лубенського Мгарського Свято–Преображенського та одночасно ректором духовних семінарій: Чернігівської (1817–1824), Волинської (1823–1824), Полтавської (1824–1838). У 1838 р. його призначили архимандритом Связького Богородичного монастиря. З 1843 р. перебував на спочинку у Києво–Печерській лаврі. До сьогодні на некрополі Дальніх печер зберігся чавунний надгробок отцю Мелетію, встановлений родичем покійного [11]. Бібліотеці Лаври архимандрит Мелетій залишив 10 навчальних посібників та латинські стародруки.

До реформи 1786 р. митрополити Київські могли місцем проживання обирати або Лавру, або Києво–Софійський монастир. Тому своє майно і бібліотеку, якщо така була, митрополити заповідали бібліотеці Софійського кафедрального собору або Києво–Печерської лаври на власний розсуд. Так, митрополит Варлаам (Ясинський) (1690–1707), Тимофій (Щербацький) (1748–1757) та Євгеній (Болховітінов) (1822–1837) залишили свої книжкові колекції бібліотеці Софійського кафедрального собору. Та з 1786 р. ця традиція припинилася, бо будучи священно–архимандритами Києво–Печерської лаври, все майно ченця мало відійти обителі. І Лавра, звісно, домагалася того, щоб це майно отримати. Митрополит Євгеній (Болховітінов) щоб книги надійшли до Софійської бібліотеки, писав заповіт [12, с. 36]. Його наступники мали значні приватні книжкові колекції, про що свідчать описи майна економа Лаври та зв'язи Києво–Печерського Лаврського подвор'я в Санкт–Петербурзі, які після

смерті митрополитів завжди відправляли до Духовного собору Лаври. Опис майна в Лаврі після смерті митрополита складався в присутності судового пристава. У Санкт–Петербурзі в будинку, що належав Києво–Печерській лаврі, також майно та всі речі запаковували в ящики для поштового відправлення в Київ і складали акт. Так було після смерті митрополита Арсенія (Москвіна) (1860–1876) та Філофея (Успенського) (1876–1882) [13, арк. 291]. З архівної справи відомо, що пакували книги в кілька ящиків, отже, їх було багато. Зараз у бібліотеці далеко не всі книги, які належали митрополитам, мають екслібриси, що дозволяє їх віднести до власності митрополитів Арсенія і Філофея. Отже, ці митрополити мали книги, користувалися ними, але не турбувалися упорядковувати свої зібрання, зробити якісь ознаки належності книг.

Теж саме можна сказати про митрополитів Платона (Городецького) (1882–1891), Іоанікія (Руднева) (1891–1900) та Феогноста (Лебедева) (1900–1902). У фонді бібліотеки Києво–Печерської лаври збереглося 36 книг із дарчими написами владиці Платону, хоч згідно з описом майна, який залишився після смерті митрополита, було 960 книг [13, арк. 293]. Можна не сумніватися, що всі книги надійшли до бібліотеки, бо господарча звітність і облік у Лаврі були зразковими. Уся література, яка має написи, була подарована сучасниками митрополита і відображає події, нові історичні дослідження, актуальні на той час течії богослов'я та свідчить про значний книжковий матеріал, який видавався в країні.

Подібна ситуація з книжковою колекцією митрополита Іоанікія (Руднева). Хоча книг із дарчими написами лише 46, та згідно з описом, що залишився після смерті високопреосвященнішого Іоанікія, книг і брошур надійшло до бібліотеки 1090 одиниць [14, арк. 116]. У більшості вони не мають ніяких поміток власника. Книги з написами дарувалися сучасниками митрополита на згадку, на знак поваги, та свідчать про розмаїття духовно–морального читива того часу. На одній із книг є напис: «В библиотеку его святейшества Иоаникия, митрополита Московского и Коломенского от Олонецкого и Петрозаводского епископа Павла 12 июня 1886 г.» Сучасники знали, що владики Іоанікії збирає книги.

Митрополит Феогност (Лебедев) був на київській кафедрі лише два роки (1900–1902). Згідно з описом його майна від 23 січня 1903 р. в присутності судового пристава, в Києві в митрополичих покоях було 2500 книг різних назв, які мали надійти до бібліотеки Лаври [14, арк. 112]. Та лише 5 книг з маргінальними написами Феогноста віднайдено наразі в бібліотеці Лаври. Він так само не упорядкував свій книжковий спадок.

Значний внесок у культуру книжкового збирання вищого духовенства Лаври зробив митрополит Флавіан (Городецький) (1903–1915). Окрім того, що його зібрання переважало чисельністю всі попередні (близько 20 тис. книг), він склав каталог своєї бібліотеки та побудував для неї окреме приміщення на території Лаври (корпус №5).

У той самий майже час залишив обителі бібліотеку і намісник Лаври Антоній (Петрушевський) (1896–1909). Вона складалася з 859 назв, у кількості 1060 книжних одиниць. Книги архимандрита Антонія разом з укладеним каталогом надійшли до бібліотеки Лаври в 1912 р.

У 1919 р. до складу бібліотеки Києво-Печерської лаври потрапила частина книг митрополита Антонія (Храповицького) (1918–1919), а саме 1615 книжкових одиниць. До книг не було каталогу, але на них є наліпки з шифрами, зроблені власником, коли він ще був архієпископом Харківським (1914–1917).

Цілеспрямовано як у навчальному закладі в бібліотеці Києво-Печерської лаври фонди не формувалися, але оскільки присутня література з усіх галузей знань, то можна припустити, що її основу склали саме митрополітичкі колекції. Треба ще зважити, що етична культура в середовищі вищого духовенства другої половини XIX ст. була такою, що дарувати книги було почесно. Більше того, за відсутності сім'ї та матеріальних витрат, лише у книгах і відображалися інтелектуальні уподобання власників. Приватні бібліотеки вищого чорного духовенства є частиною культури певного часу.

Список використаних джерел

1. Документы, относящиеся к истории Киево-Печерской лавры // Институт рукопису НБУВ. – Ф.306. – №73.
2. Charipova, Liudmila. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780. – Manchester, 2006.
3. История русов или Малой России / сочинение Георгия Конисского архиепископа Белорусского. – Москва, 1846.
4. Болховитінов Євгеній (митрополит). Вибрані праці з історії Києва / упор., вст. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – Київ, 1995.
5. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.): монографія. – Київ, 2005.
6. «Путник» – автобиографическое сочинение святителя Иоанна (Максимовича); вступ. ст. Серафима (Шлыкова) [Електронний ресурс]. – <https://www.sedmitza.ru/data/2013/03/08/1235482128/Putnik1.pdf>
7. История литературы Урала кон. XIV–XVIII вв. – Москва, 2012.
8. Звід пам'яток історії та культури України: енцикл. вид.: у 28 т. – Київ, 1999. Кн.1. Ч.1. А–Л.
9. Переписка 1740 р. з Бергером Шліонским // ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1 маловажливі. – Спр.10.
10. Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Печерской лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – Киев, 1826.
11. Похования Мелетія Носкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/lavra/blizhni-pecheri-1120-st/pohovannya-meletiya-noskova-1851>
12. Рукавицина–Гордзієвська С. В. Київський митрополит Євгеній (С. О. Болховитінов): Біобібліографія. Бібліотека. Архів. – Київ, 2010.
13. О назначении высокопреосвященнейшего Платона архиепископа Херсонского и Одесского митрополитом Киевским и Галицким // ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.2 мон. – Спр.1109.
14. О назначении митрополита Киевского и Галицкого Иоанникия // ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.2 мон. – Спр.1110.

References

1. Dokumenty, odnosjashiesja k istorii Kiev-Pecherskoj lavry // Instytut rukopysu NBUV. – F.306. – №73.
2. Charipova, Liudmila. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780. – Manchester, 2006.
3. Istoriija rusov ili Maloj Rossii / sochinenie Georgija Konisskogo arhiepiskopa Belorusskogo. – Moskva, 1846.
4. Bolhovitinov Jevgenij (mytropolyt). Vybrani praci z istorii' Kyjeva / upor., vst. st. ta dodatky Tetjany Anan'jevoi'. – Kyi'v, 1995.
5. Kagamlyk S. Kyjevo-Pechers'ka lavra: svit pravoslavnoi' duhovnosti i kul'tury (XVII–XVIII st.): monografija. – Kyi'v, 2005.
6. «Putnik» – avtobiograficheskoe sochinenie svjatelja Ioanna (Maksimovicha); vstup. st. Serafima (Shlykova) [Elektronnyj resurs]. – <https://www.sedmitza.ru/data/2013/03/08/1235482128/Putnik1.pdf>
7. Istoriija literatury Urala kon. XIV–XVIII vv. – Moskva, 2012.
8. Zvid pam'jatok istorii' ta kul'tury Ukrai'ny: encykl. vyd.: u 28 t. – Kyi'v, 1999. Kn.1. Ch.1. A–L.

9. Perepyska 1740 r. z Bergerom Shlionskym // CDIAK Ukrai'ny. – F.128. – Op.1 malovazhlyvi. – Spr.10.

10. Evgenij (Bolhovitinov). Opisanie Kiev-Pecherskoj lavry s prisovokupleniem raznyh grammat i vypisok, ob'jasnjajushih oное, takzhe planov Lavry i obeih peshher. – Kiev, 1826.

11. Pohovannja Meletija Noskova [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/lavra/blizhni-pecheri-1120-st/pohovannya-meletiya-noskova-1851>

12. Rukavicyna–Gordzjjevs'ka Je. V. Kyi'vs'kyj mytropolyt Jevgenij (Je. O. Bolhovitinov): Biobibliografija. Biblioteka. Arhiv. – Kyi'v, 2010.

13. O naznachenii vysokopreosvjashhennejshogo Platona arhiepiskopa Hersonskogo i Odesskogo mitropolitom Kievskim i Galickim // CDIAK Ukrai'ny. – F.128. – Op.2 mon. – Spr.1109.

14. O naznachenii mitropolita Kievskogo i Galickogo Ioanikija // CDIAK Ukrai'ny. – F.128. – Op.2 mon. – Spr.1110.

Zaiets E. V., candidate of historical sciences, researcher Vernadsky National Library of Ukraine (Ukraine, Kyiv), lena_zaiets@ipnet.ua

Private books collections metropolitan and archimandrites that are consisting by library Kiev–Pechersk Lavra

Revealed, that purposefully staffing the Library, Intellectual cathedral monastery was not involved, but carefully treated existing assets and petitioned to book collections archimandrites, metropolitans, abbots and monks, came to the common library. Thankfully to reform, declared in 1786, after which metropolitans became archimandrites of Kiev–Pechersk Lavra, what means they became members of monastery community; and their property after theirs' death had come to Lavra. Basing on proprietary marks on the books shows the number of members and features private libraries metropolitans, archimandrite, since Peter Graves to 1919. If in XVII–XVIII centuries metropolitans and archimandrites, such as Petr Mogila, Silvestr Kosov, Iosif Trizna, Inokentii Gizel, Antonii Radivilovskii, Ioann Maksimovich, Varlaam Yasiniskii, Rafail Zaborovskii, Stefan Yavorskii, Antonii Tarasevich have small book collections, which explains by high cost of these books and its rarity; and a low assortment of native publications. However, these were rare compositions, which were given to them by famous church hierarchs with hand-written ex-libris. In XIX – beginning of XX century metropolitans and archimandrites were gathering the books and collected whole libraries after them. Metropolitans Platon (Gorodetsii), Ioanikij (Rudnev), Feognost (Lebedev), Flavian (Gorodetskiy), Antonii (Hrapovitskii), archimandrite Antonii (Petrushkevskii) gave Lavra thousands and more book. From heirs' collections are significant parts of monastery funds.

Keywords: book collections, above the black clergy proprietary marks.

* * *

УДК 94(477):271.2–788(477–25):2–29

Петрушко Л. А.,
аспірантка, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
liudmyla1991@ukr.net

НЕПРАВИЛЬНА ПЕЧАЛЬ У ТЕКСТІ КИЄВО–ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА: ФОРМАТ, ПРИЧИНИ, ПРОПЕДЕВТИКА

Одним із важливих напрямів сучасної історіографії є історія емоцій. В її основі лежить погляд на почуття як такі, що визначаються не лише психологічним фактором, але й культурним. Регулятивні механізми, які впливають на всі стадії реакції людини на подію, знаходяться в текстах.

Статтю присвячено одній із найвідоміших і найпопулярніших в середовищі читачів пам'яток українського середньовіччя – Патерику Печерської обителі – і тому погляду на заборонені нерадісні емоції, який відображений у ній. Згідно з текстом Отчечника, неправильною є печаль, що має гріховну основу/причини, гріховну сутність і призводить до гріховних/негативних наслідків. У тексті актуалізована (із негативними оцінками) скорбота за таких обставин, як втрата/відсутність матеріальних благ, труднощі подвигів і нешанобливе ставлення з боку ближніх, тобто печаль, яка невідповідна монашеським чеснотам. Призначення аналізованих повідомлень полягало у представленні етики по-християнськи правильного переживання таких ситуацій.

Ключові слова: історія емоцій, регулятивні механізми, Києво–Печерський патерик, «неправильна» печаль.

Одним із перспективних напрямів у сучасній історіографії є історія емоцій. В її основі лежить погляд на почуття як такі, що носять культурний, сконструйований характер [1]. Не заперечуючи психологічного підходу, історики емоцій зосереджують

увагу на їхній культурній основі. Адже емоція як реакція людини на певну подію визначається не лише психологічним фактором, але й культурним – регулятивними механізмами, тобто тими структурами та зв'язками, які впливають на всі стадії реакції: емоційне кодування події, її оцінку та усвідомлення того, як далі діяти. Ці механізми знаходяться в текстах [2]. Тому звернення до останніх як таких, що дають пряму та опосередковану інформацію про емоційні кодекси минулих епох, становить першочергове завдання істориків.

Для доби середньовіччя такими текстами була, насамперед, духовна література, серед якої чільне місце посідала агіографія. Як зазначає В. М. Лур'є, «в системі церковної життя ... то содержание, которое доступно немногим профессионалам через посредство догматических, канонических или исторических трактатов, становится всеобщим достоянием через агиографию (підкреслення наше – Л. П.) – и в этом состоит важнейшая функция этого рода литературы, да и вообще культ святых» [3, с. 53]. 3–поміж вітчизняних пам'яток однією з найбільш знакових – за своїм обсягом, багатством інформації та популярністю серед читачів – є Києво-Печерський патерик (далі – КПП). Тому варто детальніше зупинитися на представлених у ньому регулятивних механізмах, пов'язаних із печаллю. Більш конкретно – на тих із них, які заборонялися Патериком. Ми спробуємо з'ясувати, з чим це було пов'язано і яким було призначення цих повідомлень вітчизняного Отчечника. Звернемо також увагу на ті випадки, в яких не згадуються емоції, однак присутнє повчання щодо правильного ставлення до тих проблем, які могли б викликати смуток. Виклад матеріалу буде здійснено за основними обставинами, що спричиняли або могли спричинити нерадісні емоції.

Втрата/відсутність матеріальних благ. Дуже актуалізованою у КПП є печаль, пов'язана з матеріальними причинами, втратою (добровільною чи не добровільною) майна. Насамперед, зосередимо увагу на трьох отцях, чії історії дуже схожі: прп. Єразмі, прп. Феодорі та прп. Арефі. Прп. Єразм пожертвував все своє велике багатство на церковну потребу, на оклади для ікон (*окова*) [4, с. 119]; прп. Феодор – роздав убогим (*нищим*) [4, с. 161]. У прп. Арефи все, що він мав, вкрали злодії [4, с. 121]. Втрата майна (а у випадку двох перших чорноризців, то те, що вона за собою принесла) приводить кожного з цих монахів до неправильного стану душі. Так, прп. Єразм, *небрегом бысть никым же* після свого збідніння, *в нечааніе себе въверъгъ, яко не имѣти ему мзды истрошеннаго ради ему богатства, еже въ церковь, яко не въ милостыню сътвори*¹. Він шкодує не за матеріальними цінностями, а через те, що не в милостиню роздав їх, бо через це немає ніякої шани. Тобто печаль пов'язана з гріхом марнославства. Автор пояснює і джерело появи цих думок – їх вклав подвижнику до серця ворог роду людського. Прп. Феодору так само *принесе врагъ стуженіе и печаль не малу имѣнія ради, разданаго им нищим, яко помышляше долгоу лѣтъ и изнеможеніе плоти, яко недовольну ему быти*

¹ Тут і далі цифра внизу біля цитат вказує на сторінку джерела у виданні: Абрамович Д. І. Києво-Печерський Патерик Репринтне видання / Д. І. Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.

*манастырскою ядію*¹⁶². І його жаль стосується, як нам здається, не так майна самого по собі, як втрачених із цим майном можливостей, у яких він, припускав, матиме потребу, коли не в силі буде споживати монастирської їжі. Тобто це теж не так приклад сріблोलюбства, як прояв недовіри до Господа. Натомість скупістю і немилосердністю, на відміну від двох попередніх згаданих подвижників, страждав прп. Арефа. І крадіжка *имѣнія его*, тобто недобровільне відчуження багатства, яка виявила цю пристрасть, призвела його до *многыхъ скръби*¹²¹. Якщо прп. Феодора *многожды смущаше ... врагъ, къ отчаанію хотя его привести*, але зрештою, посередництвом доброї поради (у тексті трохи далі наведені слова Господа: *аще кто изведеть достойна от недостойного, яко уста моя суть* (Іер. 15:19)) прп. Василя, цей монах (прп. Феодор) розкався, не впавши в зневіру і відчай, то неправильний сум Єразма та Арефи привів їх до гіршого. Перший із них почав жити духовно недбало, безчинно і відтак *разболѣвся зъло*, втратив мову і зір на вісім днів та ледве дихав. Другий, якщо ми правильно розуміємо, обвинуватив у крадіжці невинних і *многы мучивъ бес правды*. Написано також, що монах хотів себе погубити, але чи тут мається на увазі спроба накласти руки, чи те, що своїм жорстоким вчинком Арефа готував загибель своїй душі (бо в тексті *хотя сам ся погубити, хотя* – вказує, як нам здається, на невиконану дію) – сказати важко. Добрі поради старців (*възверзи на Господа печаль свою, и тѣй тя препитаешь*¹²¹) він не сприймав: *жестокыми словесы вѣсм досаждаше*. Навіть будучи покараним лютим і смертельним недугом, не припиняв нарікання і хули. Обох цих монахів Господь напоумив (*вразумивъ*) через видіння. Єразму було сказано, що *убогыя бо всегда имате съ собою*, а Арефі, що, якщо людина дякує Богові за відібране в неї силою, це їй зараховується як таке, що більше за милостиню.

Зазначені вище слова про покладення печалі на Господа промовляє також прп. Феодосій, повчаючи економа не впадати у відчай і укріплятися у вірі [4, с. 50]. Дана настанова, на наш погляд, стосується того, як поводитися, коли приходить печаль. Однак, як нам здається, святий ігумен говорить в цій ситуації і про те, що не слід сумувати через подібні причини (відсутність грошей на їжу для братії та інші потреби), наводячи слова Господа: *не печѣтєся утреним, утрєняя бо собою печетєся*⁵⁰. При тому, що печаль² економа так нагадує печаль з любові до ближніх, вона не підтримується³. Очевидно, це пов'язано з її невідповідністю заповіді Спасителя: *не печѣтєся глаголюще, что ямы или что піем, въ что облечемься, въсть бо отецъ вашъ небесный, яко трѣбуете вся си*³⁸ (Мф. 6, 31–32). Мабуть, у даній ситуації, а ще більше у тій, із якої ми навели останні слова Господа (у тексті йдеться про труднощі печерножительства на початковому етапі існування монастиря), що їх

² Власне, печаль його ми припускаємо чи розуміємо виключно лише на основі слів святого ігумена і занепокоєння, через яке він (економ) двічі приходить до прп. Феодосія, повідомляючи про відсутність грошей на їжу та інші потреби.

³ Подібною (і за обставинами, і за відповіддю прп. Феодосія: «иди, потрѣпи, моля Бога»⁵⁵) є ситуація з келарем, також описана в ЖФ.

нагадує своїй братії святий ігумен, ми зустрічаємо пряму вказівку на заборонені причини суму: їжа й одяг, тобто те, що стосується задоволення щоденних потреб плоті ([прп. Феодосій] *учашиє никакоже пецися о плотнѣм*³⁸). Можливо, під «їжею та одягом» припустимо розуміти загалом матеріальні блага і їх відсутність як неправильну підставу печалі. У цьому ж місці тексту показано і взірць правильного відношення до таких труднощів. Будучи ігуменом, прп. Феодосій *видя мѣсто скръбно суще и тѣсно, и еще же и скудно при всем, и братіи множащися, церкви же малѣ суци на съвкупленіе им*³⁸, поводить себе згідно із євангельською заповіддю: *ніколиже впаде о томъ въ печаль, ни поскръбѣ о том, но по вся дни братію свою утѣшаа*³⁸. За таку довіру святого ігумена до слова Господнього Бог піклувався про обитель, і з Його допомогою прп. Феодосій поставив наземний монастир.

Можливо, у цьому контексті варто згадати історію чорноризця монастиря св. Мини, лаконічно повідомлену в Житті прп. Феодосія. Поселившись на острові, він *поживе ... тамо лѣта многа, трѣня зиму и глад, и тако съ миром успе*³⁶. Його подвиг висловлений всього трьома словами, але якщо прирівняти «терпіти» до «не сумувати», то, можливо, в особі цього монаха читач отримувал ще один приклад правильного відношення до того, що могло б, але не повинно бути причиною печалі.

Труднощі подвигу (у тому числі несолодка їжа). Щойно ми писали про зовнішні труднощі, пов'язані з монашеським життям і етику їх перенесення. Тепер хотілося б зупинитися на подвигах і випробуваннях, які брали на себе самі або ж переносили послані їм Богом преподобні Печерські заради Господа Ісуса Христа.

Винятковими з виняткових є приклади св. Євстратія, який, будучи розп'ятим на хресті, *благодаряше Бога на немъ*¹⁰⁷, і св. Никона, котрий, перебуваючи в полоні і зазнаючи різних мук, *благодаряше Бога о всѣх сих, и моляшеся безпрестани*¹⁰⁸.

Взірець правильного перенесення важкої і багатолітньої хвороби показав прп. Пимин. Жодного слова не сказано про його печаль з цього приводу, навпаки святий *съ радостію терпяше и Бога о всем благодаряше*¹⁸¹.

Прп. Прохор Лободник, який взяв на себе подвиг їсти лише лободу, *не поскорбѣ николи же, но всегда работаше Господеву радуася*¹⁵⁰ при тому, що така їжа була гіркою (доки Господь не зробив її для Свого угодника солодкою) і збільшувала труднощі і без того подвижницького монашеського життя (таку думку висловлюємо на підставі слів: *по печали бысть ему радость*¹⁵⁰).

Подібно і прп. Феодосій, маючи повсякчас собі за їжу сухий хліб, варене зілля без олії і воду, *възвеселися съ братією на трапезѣ веселієм духовным*⁵⁷ (в даному випадку йдеться про конкретну трапезу, коли по милості Божій в монастир неждано-негадано було послано боярином Іоанном три вози їжі) і взагалі *ніколиже бѣ видѣти его дряхла или посплѣшесе на трапезѣ сѣдяща, и благодатію божією свѣтятся*⁵⁷. Тобто він радісно споживав дуже скромну їжу завжди і навіть

тоді, коли братії благословив шедру трапезу. Так само, *веселяся духом*⁴⁶, працював святий ігумен, допомагаючи в пекарні.

Ще будучи в миру, юний прп. Феодосій взявся носити залізо і при тому, що *жельзу узку суци и грызуцуюся въ тѣло его*²⁷, він *пребываше и яко ничто же скръбна от него приимаши тѣлу своему*²⁷. Коли матір в надзвичайно грубий спосіб повертала його то з напівдороги до Святих місць, то з міста, куди святий відлучився через неможливість пекти просфори вдома, блаженний *вся сіа съ радостію приимаши и Бога моля о всѣх сих*²⁵, *моляшеся Богу, по вся дѣни ходя въ церковь божію*²⁷. А після того, як вона ж (матір), б'ючи, зняла з нього залізо, *яко ничто же зла пріать, облѣкшися и шед служаше предъ възлежащими [на трапезі у володаря града – Л. П.] съ всякою тихостію*^{27–28}.

Скорботи, пов'язані з честолюбством. Є прп. Феодосій і взірцем у перенесенні нехристиянського відношення з боку ближніх у вигляді докорів, нешанобливості тощо. Так, ще в дитинстві він *съ радостію и мълчанієм*²⁵ приймал образи і насмішки ровесників (за те, що пік просфори). А, ставши ігуменом, *съ радостію*⁷⁰ приймал *укоризны и досаждения* від учнів за допомогу убогим. Так само і за насмішки через «худі ризи» прп. Феодосій не *поскръбѣ, но бѣ радуася о поруганіи своем и о укоризнѣ, и вельми веселяся, Бога о том прославляше*⁷⁰. Утіхою для прп. Феодосія була заповідь Христова: *Блажени бо есте, рече, егда укоряють вы и егда рекуть всякъ золь глаголь на вы лжюще мене ради...*⁴⁷. Коли візник, котрому князь доручив допровадити святого ігумена до обителі, не дуже ввічливо сказав останньому помінятися з ним, щоб візник поїхав на возі, а чорноризець (саме так він звернувся до прп. Феодосія, якого сприйняв через дуже скромний одяг за звичайного монаха) – на коні, смиренний ігумен не тільки не відмовився, але й не засмутився: ішов шляхом, *радуася и славя Бога*⁴⁷. Так само, почувши про загрозу ув'язнення, прп. Феодосій *възрадовася духом*⁶⁷.

Цими прикладами, даними прп. Феодосієм, утверджувалася думка про те, що християнину не потрібно сумувати чи ображатися, коли ближні чинять несправедливо і неправильно по відношенню до нього, а навпаки – радіти і дякувати Господу. Про це ж говорить і прп. Симон у Посланні до Полікарпа: *не скорбенъ о том* [за досаду перед усіма – Л. П.] *буди, чадо, ни скоро подвижнися на гнѣвъ*¹⁰⁰. Суздальський єпископ повчає свого духовного сина в такій ситуації, навпаки, ще й поклонитися брату і попросити в нього пробачення. Тут доречно нагадати те, якою була реакція прп. Марка Гробокопателя на нарікання братії через тісноту місця для поховання усопшого монаха: *Печерникъ же, смиренієм вѣсм поклоняяся, глаголаше: «простите мя, отци, за немощь недокончах»*¹⁵⁶. Засобом, який не дає впасти в скорби, КПП називає смирення. Ця думка передана і через приклади прп. Феодосія (випадок із візником) та прп. Марка, і через наведене повчання прп. Симона, а більш прямо – ще в одних словах святого єпископа: коли станеш *на вышнѣм степені, то не забывай смиренныя мудрости, да егда прилучитьсися съступити степені, то обряцещи путь свой смиренный, не впадеши в различныя скорби*¹⁰².

¹ Можливо, «благодатію Божією» слід читати як «по благодаті Божій». У такому разі, маємо ще й вказівку на те, звідки святі (зокрема, в даному конкретному випадку прп. Феодосій) брали сили радісно сприймати сумне.

Про неправильність смутку, пов'язаного з честолюбством, свідчать ще одна історія з КПП. Вона стосується христіянина із «Слова про прп. Алімпія», який замовив святому написати намісну ікону до храмового свята Успіння. Прийшовши першого разу забрати роботу і дізнавшись, що прп. Аліпій через хворобу не встиг її виконати, ця людина сприйняла слова хворого іконописця *чадо ... вбзверзи на Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тѣй сътворить, яко же хочеть*¹⁷⁸ з вірою, що ікона до храмового свята буде написаною, і радісною пішла додому. Але коли до Успіння залишилося менше доби, а ікони так і не було, печаль настільки поглинула чоловіка (про те, що вона була пов'язана з честолюбством свідчить, на наш погляд, докрі, висловлений хворому іконописцю: *посрамили мя еси*¹⁷⁸), що він забув про співчуття до ближнього і не вірив обітницю прп. Алімпія про те, що Бог втішить його. Тому й *отъиде от него печалуа в домъ свой*¹⁷⁸ і *без сна пребысть всю ночь от печали, понеже не бысть иконы на праздникъ*¹⁷⁸.

Хоча першочергове значення повідомлень про печаль боголюбця, очевидно, полягає в тому, щоб підкреслити величину і радість чуда (ікона була написана за дуже короткий час святим Ангелом і покладена в церкві на потрібному місці), гадаємо, їх (повідомлення) можна розглядати і в контексті проблеми боголюбства нерадісних емоцій. Так, на нашу думку, через ці згадки читач повчався, наскільки шкідливою є неправильна печаль, яка, по-перше, породжена гріховними хвилюваннями – за шану від людей, а по-друге, яку людина не покладає на Бога. Це негативно впливає і на відносини з ближніми (смуток через власну турботу стає важливішим за любов до них), і на саму людину (христіянець не міг заснути через печаль).

Таким чином, узагальнюючи огляд повідомлень про нерадісні емоції або їх відсутність, про душевний стан, протилежний їм, а також про причини негативної оцінки печалі та сліз за таких умов, варто сказати наступне. За текстом КПП, правильною є печаль, що має гріховну основу/причини (недовіра до Господа, честолюбство, срібололюбство, невдоволення, турбота про матеріальне), гріховну сутність (переноситься без уповання на Бога і молитви, вдячності Йому, смирення перед Ним) і призводить до гріховних/негативних наслідків (відчаю, жорстокого поводження з ближніми, хвороби, безсоння, бездіяльності). У тексті актуалізована скорбота за таких обставин, як втрата/відсутність матеріальних благ, труднощі подвигів і нешанобливе ставлення з боку ближніх, тобто печаль, яка невідповідна монашеским (і християнським загалом) чеснотам смирення перед Богом і ближніми, довіри до Господа, *нестяжательності*. Призначення цих повідомлень полягало, на нашу думку, в тому, щоб навчити читача правильному переживанню таких ситуацій: із довірою Господу, із проханням про допомогу, із духовною радістю, дарованою Богом, а також із діяльністю, спрямованою на ліквідацію причин скорботи. Якщо печаль не дає в серці місця для молитви, то корисно про неї розповісти хоча б ближнім. Щодо правил поведінки оточуючих, то в цих розповідях читач зустрічався із прямим та опосередкованими прикладами повчаннями про необхідність добрих порад і утішення тих, хто перебуває в неправильній скорботі.

Список використаних джерел

1. Винницький Ілья. Заговор чувств, или Русская история на «эмоциональном повороте» / Ілья Винницький. – «НЛО», 2012. – №117 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/v35-pr.html>
2. Зорин А. История эмоций / А. Зорин // Полит. ру. – 2004, 18.06. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polit.ru/article/2004/06/18/zorin/>
3. Лурье В. М. Введение в критическую агнографию / В. М. Лурье. – СПб.: Аxioma, 2009. – 238 с.
4. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання / Д. І. Абрамович. – К.: Час, 1991. – 280 с.

References

1. Vinnitskiy Ilya. Zagovor chuvstv, ili Russkaya istoriya na «emotsionalnom povorote» / Ilya Vinnitskiy. – «NLO», 2012. – №117 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/v35-pr.html>
2. Zorin A. Istoriya emotsiy / A. Zorin // Polit. ru. – 2004, 18.06. – [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://polit.ru/article/2004/06/18/zorin/>
3. Lure V. M. Vvedenie v kriticheskuyu agiografiyu / V. M. Lure. – SPb.: Axioma, 2009. – 238 s.
4. Abramovich D. I. Kyievo-Pechers'kyu paterik. Repryntne vydannya / D. I. Abramovich. – K.: Chas, 1991. – 280 s.

Petrushko L. A., post-graduate student,
Kyiv National Taras Shevchenko University
(Ukraine, Kyiv), liudmyla1991@ukr.net

«Wrong» sorrow in the text of the Kyiv-Caves Paterikon: format, causes, propaedeutics

The history of emotions is one of the important directions of modern historiography. It recognizes not only psychological but also cultural factors of emotions. All stages of the human reaction to an event are expressed by certain regulatory mechanisms. The latter are enclosed in the texts.

The article is devoted to the Kyiv-Caves Paterikon which was one of the most famous and most popular among the readers of the Ukrainian Middle Ages texts and its view on the forbidden sorrow. Paterikon characterizes sorrow as wrong if it is caused by sinful causes, has sinful nature and leads to sinful/ negative consequences. In the Paterik sorrow is actualized with negative rating in such circumstances as the loss/absence of material goods, difficulties of exploits and disrespectful attitude of the other people. This sadness is inappropriate for monastic values. The analyzed messages represented the rules of experiencing such situations.

Keywords: history of emotions, regulatory mechanisms, Kyiv-Caves Paterikon, «wrong» sorrow.

УДК 94(477.8):262.3«1953/1989»

Гавриш І. В.,
аспірантка кафедри історії України,
Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника (Україна,
Івано-Франківськ), 55janet@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЧЕРНЕЧОГО ЖИТТЯ
НА ТЕРЕНАХ СТАНИСЛАВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ УГКЦ
У ПЕРІОД ПІДПІЛЛЯ (1953–1989 РР.)

У контексті досліджень з історії УГКЦ автор звертає увагу на особливості чернечого життя греко-католиків Станиславівської єпархії у період підпілля, показує, що умовах радянського режиму монашество зустрілося із значними перешкодами в інтелектуальному та суспільному формуванні. Однак, у складних реаліях радянської дійсності чернечі спільноти не припинили своєї діяльності, продовжуючи селитися невеликими громадами по кілька осіб, створюючи так звані «домашні монастирі». За важких умов нелегального існування богословські особи не тільки зберігали монашій устрій, дотримувались чернечих обітів, але і дбали про поповнення монашеских зростаючих за рахунок молоді, що приходила в монастир за рекомендаціями духовенства і чернецтва. Виховання молодих членів проходило індивідуально під наглядом досвідчених представників чернечої спільноти. Не маючи змоги проживати в монастирях, монахи вимушено влаштовувалися на офіційну роботу, працюючи, переважно медичними сестрами, санітарками, кравчинями і нянечками.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, Станиславівська єпархія, чернецтво, підпілля, нелегальна діяльність.

Українська Греко-Католицька Церква протягом багатьох років відігравала важливу роль у національно-культурному та суспільно-політичному житті Галичини, її духовенство зробило вагомий внесок у становленні та розвитку української національної ідеї, патріотичному вихованні народу. Однак встановлений комуністично-атеїстичний режим в західноукраїнських землях у другій половині XX ст. змінив модель державно-конфесійних стосунків. Політика радянської влади щодо Церкви пройшла еволюцію від форсованої антицерковної кампанії до помірної лібералізації церковного життя. На сучасному етапі розвитку релігія, як одна з провідних форм суспільної свідомості, відіграє важливу роль у соціумі. Відродження загальнолюдських демократичних цінностей українського народу базується на утвердженні свободи совісті, пануванні злагоди, єдності й миру між представниками різних християнських конфесій. У зв'язку з цим, зростає актуальність вивчення особливостей історичного розвитку УГКЦ, складовою інституцією якої є чернецтво. У сучасній історичній науці окремі розвідки в контексті історії Церкви про монашу формацію УГКЦ у Галичині в підпіллі, особливості функціонування і релігійної діяльності на прикладі окремих чернечих спільнот зробили с. Серафима Сало [1], Ольга Кіс [2] та Ольга Маслій (с. Андрея, згромадження сестер мироносиць) [3; 4].

Мета статті – висвітлити особливості функціонування та релігійної діяльності чернечих спільнот УГКЦ на теренах Станіславівської єпархії у часи підпілля.

Репресивні заходи радянської влади в умовах панування атеїстично-комуністичного режиму викликали серйозне занепокоєння з боку керівництва Церкви. Ієрархи, передбачаючи нелегкі умови існування УГКЦ, старалися надати монахам настанови для їхнього співжиття з новою владою. У листопаді 1939 р., під час першої радянзації Галичини, митрополит А. Шептицький видав пастирське послання «До монахів і монахинь та всіх, що спільно живуть по євангельським радам» писав, що «не монаша одежа робить людину монахом (монахиною), а дух покори, молитви, жертвенної любові ближнього й праці для нього» [5, с. 12–13]. В іншому посланні «Про тих, що живуть по євангельських радах» 31 жовтня 1940 р. митрополит наголошував: «Монастирі зліквідовані, але монашество не перестало існувати, бо воно оперте на словах-радах Ісуса Христа. Отже воно вічне... Совершенне духове життя не полягає конечно на цьому, щоби вступити до монастиря і там: у спільноті, в монашій одежі, у відокремленні від світу – проживати; все це є тільки зовнішніми обставинами ... Суть і зміст совершенного духовного життя ... щоби в ньому не було свідомого і добровільного гріха» [5, с. 91].

Напередодні відновлення радянської влади в Західній Україні та майбутніх гонінь греко-католиків станіславівський єпископ Г. Хомишин передав через настоятелів Чину сестрам-василіянкам настанову – звільнення від обітів послуху й убожества, залишаючи тільки чинним обіт чистоти [6, с. 174–175]. Протягом усього часу вимушеної офіційної заборони Церкви богопосвячені особи використовували настанови вищих ієрархів для черпання духовної сили.

Всупереч надіям кремлівської верхівки, Львівський собор 1946 р. не асимілював українських греко-

католиків у середовищі РПЦ. Чернецтво УГКЦ, попри переслідування, продовжувало чинити впертий опір комуністичному режимові. Івано-франківський дослідник Б. Савчук вважає, що в період нелегального існування Церкви не слід говорити про монастир у традиційному розумінні. Підпільні монастирі являли собою нелегальну чернечу спільноту, члени якої хоча і не проживали під одним дахом, але продовжували дотримуватися даних раніше обітниць [6, с. 178]. Після закриття монастирів, монахи і монахині розійшлися «хто куди міг», але й надалі виконували всі прописані статутом монаші обов'язки: молилися і заховували чернечі обіти (прилюдна присяга) чистоти, убогості, послуху, намагаючись підтримувати контакти зі своїми настоятелями. Разом з тим, під час підпілля частина богопосвячених осіб спричинилася до створення великої кількості малих спільнот (від 2 до 5 осіб, інколи – більше), які також вели спільне монаше життя. Після арешту греко-католицького єпископату до монастирів не приймали нових осіб, не було можливості складати вічні обіти, оскільки не було кому дати на це відповідний дозвіл [1, с. 250–251].

Після ліквідації монашої обителі студійського уставу в с. Дора Станіславської області ченці деякий час проживали в родинах греко-католицьких мирян, які надавали на деякий час їм прихисток. Протягом 1955–1957 рр. ієромонах Мирон Деренюк та монах Порфирій Чучман збудували поряд із закритим монастирем нову підпільну обитель, яка завжди була відкрита для людей, що приходили туди зі своїми скорботами та зверталися за духовною підтримкою [7, с. 100–101].

Після смерті Й. Сталіна в 1953 р. та повернення більшості греко-католицьких єпископів і священників із заслання почало поступово відновлюватись і монаше життя. Знайомство з особливостями чернечого укладу здебільшого відбувалося через сімейне релігійне виховання та зв'язки з підпільними греко-католицькими священиками і монахинями. Сестра Рафаїла (Ольга) Кулиняк, працюючи на швейній фабриці м. Івано-Франківська, орендувала кімнату в помешканні с. Миколаї Корбан, ЗСПЕ, яка розповіла про особливості чернечого життя і посприяла її вступу до монастиря [8, с. 6].

Першим етапом богопосвяченого життя являлася кандидатура, тобто час приготування до монашого життя. З огляду на складні умови існування монастирів, практика прийняття на кандидатуру в монаших спільнотах була різною. Сестра Марія (Агафія) Гожельська проходила кандидатуру на протязі шести місяців [9, с. 6]. У 1969 р. вступила до підпільного монастиря ЗСПР у м. Чорткові Тернопільської області с. Тетяна (Теофілія) Войтович. Новіціят вона проходила з іншими кандидатками – с. Стефанією (прізвище невідоме), с. Ольгою Шевчук, с. Стефією Гаврилюк, с. Маланкою Сапливою та с. Марією Прус під керівництвом о. Білана [10, с. 11]. 22 червня 1982 р. з благословення єпископа Софрона Дмитерка розпочав кандидатуру в підпільному монастирі о. Михайло (монаше ім'я Никодим) Гуралюк. Одночасно він працював майстром виробничого навчання в ПТУ №5 м. Івано-Франківська, студіював богословську літературу під керівництвом о. М. Паснака, а також раз у місяць обов'язково зустрічався з владикою

С. Дмитерком для релігійних бесід з приводу досконалості монашого життя [11, с. 5–6].

Після відбуття кандидатури відбувалися обличини. Обряд обличин проходив у неділю або в дні релігійних свят. У батьківському домі Володимири Кандюк у м. Івано–Франківську на вул. Суворова (суч. вул. Гербарська. – *І. Г.*) приблизно в 1950–х рр. складали вічні обіти в присутності єпископа І. Лятишевського с. Анезія Сарна, с. Юлія (прізвище невідоме. – *І. Г.*) і с. Анна (прізвище невідоме. – *І. Г.*). Згідно з церковними канонами, під час вічних обітів сестри мали лягти хрестом на землю і їх накривали чорними накидками, що символізувало їхню смерть для світу і народження для вічного життя. Це мало відбуватися під супровід церковних дзвонів. У період підпілля, дотримуючись конспірації, замість дзвонів використовували порцеляновий абажур, який від ударів по ньому дерев'яною паличкою нагадував звук дзвонів [12, с. 6].

Часто обличини в радянські часи були чи не єдиним днем, коли особа, що обрала богопосвячений спосіб життя, була вдягнута в чернечий одяг. Сестра Марія Гожельська ЗСМ (с. Городниця Городенківського району Івано–Франківської області) згадувала, що «габіти одягали тільки на церемонію обличин і вічних обітів, і зразу їх скидали» [9, с. 7]. Інформацію про обличини і монаший спосіб життя всі ченці старалися тримати в суворій таємниці. Нерідко їх навіть хоронили без монашого одягу. Після смерті с. Магдаліни Харишак їй у труну, щоб ніхто не побачив, поставили тільки намітку [13, с. 15].

Обличини розпочинали період підготовки до прийняття чернечого сану – новіціят. Нелегальні умови релігійного життя не передбачали наявності новіціятського дому і щоденних зустрічей з магістром, тобто вчителем монашого життя. Зі спогадів безпосередніх учасників подій відомо, що під час новіціяту монахи ЧСВВ не мали можливості спільного проживання. Ченці приїздили тільки на спільні конференції і реколекції, які фактично не могли тривати більше трьох днів. Дисципліна у той час була мінімальна. Новіціят ЧСВВ тривав один рік і шість тижнів, після чого давали дозвіл складати обіти спочатку на рік, потім – другий–третій, після трьох років монашого життя давали дозвіл складати обіти знову на три роки. Після святкових обітів могли уділити тайну священства [14, с. 11–12].

Необхідною умовою було вивчення статуту свого чернечого згромадження та засвоєння основ релігійного життя. Значною проблемою формування монашества в часи підпілля стала нестача духовної літератури. Кожна релігійна книжка була на вагу золота. Батько сестри–мироносиці Олександри Трухан, після її вступу до монашої спільноти ЗСМ в м. Івано–Франківськ, продав телицю, щоб купити в старого дяка так звану «Василіанку» – молитвослов, виданий отцями василіянами в м. Жовкві на Львівщині, щоб дочка могла молитися на утрений, вечірній та інших богослужіннях [15, с. 10]. Старші монахині, висвячені до 1946 р., часто користувалися релігійною літературою, надрукованою польською мовою. Зручність зберігання такої літератури під час обшуків була вигідною, адже представники каральних органів влади, не володіючи польською мовою, не могли визначити якої сфери стосувалися дані

твори [16, с. 16]. Були випадки переховування церковних книг оригінальним способом. Так, сестра Тетяна Войтович ЗСПР відзначала, що релігійну літературу переховувала від ревізій, «закопуючи її на власному городі» в м. Чортків Тернопільської області [10, с. 41].

Зважаючи на особливості періоду підпілля, розпорядок дня значно відрізнявся від звичного монашого способу життя. Сестри–монахині ЗСМ, які проживали в м. Івано–Франківськ по вул. Індустріальній, 8, зранку вставали о п'ятій годині і відмовляли ранкові молитви: утренью, часи, розважання. Потім сестри вирушали на місце основної праці, а ввечері старалися відмовляти вечірню і молитви на вервищі, хоча, інколи, вервицю відмовляли і в дорозі [13, с. 8].

Спільна молитва і Служба Божа стали епіцентром життя кожного монаха. У тих чернечих спільнотах, де брати проживали без священика, Літургію відправляли ієромонахи. Священики старалися наперед освятити більшу кількість частиць, щоб монахи мали можливість приступати до причастя навіть за відсутності духовенства. Часто брати робили це під час трансляції Служби Божої по радіо «Ватикан» [7, с. 103].

Нерідко навіть найближчі родичі не здогадувалися, що хтось з їхніх рідних вибрав чернечий спосіб життя. Так, про вступ до чернечої спільноти ЗСМ в м. Івано–Франківськ рідні с. Ольги (Олени) Ребрик, в тому числі й її мама, дізналися тільки через деякий час від о. М. Волосянка [17, с. 4].

Дні духовних вправ – реколекції – є основою чернечого життя. Кожна спільнота, незважаючи на умови постійного контролю з боку органів радянської влади, мала свої центри, де богопосвячені особи проводили нелегальні зібрання. В уставі Згромадження ССНДМ записаний обов'язок шестиденних щорічних реколекцій, які можна відбувати в будь–який час. Найчастіше реколекції відбувалися влітку. Перед обітами та обличинами завжди проводилися дні віднови. Монахині ділилися на невеликі групи, щоб не викликати підозри і залишатися непомітними. Впродовж періоду підпілля такі групи проводили реколекції у с. Глиняни Золочівського району, м. Львові та м. Івано–Франківську. Духовні вправи в м. Івано–Франківську в 1979–1980–х рр. проводив єпископ Софрон Дмитерко. Вночі була сповідь і конференція, а вранці – складання обітів [2, с. 176].

Невід'ємною складовою життя підпільної Церкви були сестри–монахині. Вони часто виконували небезпечну працю провідників та зв'язкових між підпільним духовенством і мирянами. У доповідній записці за 19 січня 1959 р. секретареві ЦК КПУ С. Червоненку працівники ЦК КПУ В. Нікуліна і М. Гладаревський, характеризуючи боротьбу із залишками унії, зазначали, що «певна частина невозз'єднаних священиків продовжує відправляти нелегально церковні служби і треби, ... використовуючи для цього колишніх мешканців ліквідованих уніатських монастирів» [18, с. 319]. Чоловічі спільноти були душпастирями та провідниками для чисельніших жіночих чинів і згромаджень.

Обов'язком сестер–монахинь було забезпечення підпільних «домашніх» церков і мирян просфорами для відправи Святої Літургії. В м. Івано–Франківську в 1970–1980–х рр. пекли просфори сестри–василіанки

Ірина Цюпова і сестра Маркіяна [19, с. 11]. Коли Владика Софрон Дмитерко кудись від'їжджав, його хвору маму доглядали сестри василіянки або сестри служебниці Любов та Надія Старшинські [15, с. 11]. Сестри шили богослужбовий одяг для священнослужителів. У м. Івано–Франківську опікувалася пошиттям риз с. Антонія (Івашків) [13, с. 11].

Впродовж усього періоду заборони чернечого життя сестри старалися підтримувати справу катехизації дітей, що було надзвичайно важко здійснити в умовах панування атеїстичної ідеології. Навчаючи дітей основ християнської віри, монахині наражали себе на небезпеку, тому виконували це служіння з великою обережністю. Так, с. Марія Гожельська ЗСМ працюючи нянею в сім'ях м. Городенки Івано–Франківської області, мала можливість проводити з дітьми бесіди на релігійні теми, але тільки з дозволу батьків. Одні погоджувались на релігійне виховання, а інші, навпаки, забороняли дітям згадувати про Бога [9, с. 8]. Активну місіонерську роботу проводили сестри–монахині С. Юськів, І. Волвін, Я. Пастернак (Тернопільська область), А. Дяченко, Р. Горбянська, А. Флячок (Івано–Франківська область) [20, арк. 83].

Упродовж багатьох десятиліть монахи–студити відігравали важливу роль у духовному житті с. Дора Яремчанського району Івано–Франківської області. У так званому «домашньому» монастирі відкрито відправлялися по дві Святі Літургії. Бувало, що на богослужіння приходило до 300–400 осіб з Івано–Франківщини, Львівщини, Тернопільщини і Закарпаття. В 1969 р. владика Іван Слезюк висвятив в архімандрита Никанора монаха Порфирія (Петра) Чучмана на священника. Разом з о. Мироном Деренюком вони проводили активну душпастирську діяльність не тільки в с. Дорі, але й у навколишніх містечках і селах – Яремчі, Делятині, Яблуниці і Ворохті [21, с. 20].

Отець Порфирій ніколи не приховував свою приналежність до монашої спільноти. Кожного року на Великодні свята він, одягнений у габін, освячував паскальні кошики на подвір'ї «домашнього» монастиря в с. Дора [22, с. 14].

Офіційна ліквідація монастирів змусила чернецтво шукати нове місце праці, щоб вижити у важких умовах. Крім того, радянське законодавство зобов'язувало кожну людину працювати, якщо хтось не дотримувався цього – отримував відповідне покарання. Так, с. Стефанія Гриців працювала на підприємстві з озеленення насаджень у м. Коломиї Івано–Франківської області [13, с. 12]; с. Неоніла (Наталія) Стадник робила медсестрою лікарні м. Чортків Тернопільської області [16, с. 13]; с. Віталія (Анастасія) Кушнірчук працювала протягом 8 років санітаркою в аптеці Станіславського пологового будинку, а згодом влаштувалася на роботу на трикотажну фабрику [23, с. 6].

За свідченням самих монахинь, ставлення у трудових колективах до них було неоднозначним. Колеги по роботі, як правило, знали чи принаймні здогадувалися про їхню приналежність до монашої спільноти. Зокрема, безмежну довіру співпрацівників заслужила с. Марія Клюка ЧСВВ – прибиральниця в магазинах залізничного відомства м. Івано–Франківська. Під час прибирання нею приміщень продавці ніколи не замикали каси з грошима, будучи абсолютною

впевненими в її чесності [6, с. 180–181]. Кардинально протилежним було відношення до с. Ірини Теклі Шийки ЗСМ, яка з 1950 р. до 1958 р. працювала медсестрою в дитячому відділенні Городенківської районної лікарні, допоки про це не довідалися чиновники з райкому партії. В 1958 р. був виданий указ: «Звільнити її звідти ... Вона, черниця, вісім років наших дітей виховувала» [24, с. 19].

Радянські можновладці на протязі кількох десятиліть не припиняли вести боротьбу «із залишками уніатства» на теренах Західної України. Контроль радянських органів влади над діяльністю чернецтва відбувався в різноманітний спосіб – від арештів і заслання до «індивідуальних розмов з колишніми уніатськими монахами і монахинями» [25, арк. 39, 40]. Послаблення режиму не припинило судових процесів над проявом будь–якої релігійності серед населення. Так, зазнали гонінь сестри–монахині Згромадження сестер Непорочного Серця Марії Фатімської, засноване о. Романом Бахталовським у вересні 1945 р. У часи підпілля згромадження зосередило свою діяльність у м. Коломию. Під час обличчя у монастирі в 1968 р. відбулася облава, внаслідок якої о. Р. Бахталовський після кримінального слідства сів на лаву підсудних. Присудили йому п'ять років тюрми і висилку. Услід за отцем до Сибіру поїхала настоятелька заснованого ним чину сестра Параскевія [21, с. 129]. Двічі довелося пережити ув'язнення ієромонахові П. Чучману, який завжди з гумором відповідав на свій арешт: «Іду на курорт» [26, с. 45].

Опрацьовані архівні документи засвідчують про те, що органи КДБ і міліції проводили періодичні «візити» до чернечих помешкань. 27 серпня 1981 р. ними зафіксовано підготовку до святкового богослужіння з нагоди святкування великого християнського свята Успіння Богородиці в «домашньому монастирі» сестри–монахині А. Семенюк у м. Бучач Тернопільської області. Під час обшуку було виявлено престіл, священні ризи і підготовлені до Служби Божої просфори на 50–70 осіб. А. Семенюк не приховувала інформацію, що подібні заходи відбуваються в її домі щомісячно, на які приходять греко–католицькі священники, особливо П. Василик і М. Сімкайло, про що свідчать присутність їх на фотографіях [20, арк. 82]. 28 серпня 1981 р. на квартиру до сестри–монахині Я. Пастернак у м. Заліщики Тернопільської області для виконання релігійних треб прибув греко–католицький священник Кисіль [20, арк. 82, 88].

«Домашній монастир» було виявлено в м. Івано–Франківську на вул. Черемшини, 5. У 1981 р. у монастирі проживало 5 монахинь: А. Дяченко (власниця квартири), Р. Горбянська, М. Бабій, Л. Лазорик і А. Старжинська. Дві кімнати були обладнані під «домашню церкву», в яких знайдено велику кількість релігійної літератури [20, арк. 83]. За офіційними даними, в 1976 р. на території Івано–Франківської області виявлено 127 монахинь, 50% яких проживало в обласному центрі [27, арк. 61].

Отже, радянські органи влади не зуміли остаточно припинити діяльність греко–католицького чернецтва. В умовах постійної небезпеки, богопосвячені особи зуміли організувати підпільну структуру, продовжуючи дотримуватись усіх особливостей чернечого співжиття,

селилися по кілька осіб, створюючи так звані «домашні монастирі». У важких реаліях комуністично-атеїстичного режиму монашество поповнювало свої ряди за рахунок вступу в монастир молоді. Умови чернечого способу життя в період підпілля значно відрізнялися від традиційних. Монахи і монахині змушені були постійно дотримуватися заходів безпеки, носити світську одягу і працювати на офіційній роботі, де нерідко доводилось терпіти насмішки і знущання від своїх колег.

Список використаних джерел

1. Сало С. с., ЧСВВ. Провінція Пресвятої Тройці Сестер Чину Святого Василя Великого: нариси з історії / Серафима Сало. – Жовква: Місіонер, 2012. – Т.1. – 432 с.
2. Кіс О. Слугині Світла / Ольга Кіс. – Жовква: Місіонер, 2012. – 252 с.
3. Маслій О. Жіночі чернечі спільноти УГКЦ у Галичині в підпіллі (1953–1989 рр.) / Ольга Маслій // Україна–Європа–Світ: міжнародний збірник наукових праць. – 2015. – №15. – С.299–308.
4. Маслій О. Жіночі чернечі спільноти Галичини в контексті легалізації УГКЦ наприкінці 80-х рр. ХХ ст. / Ольга Маслій // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2015. – №7. – С.83–88.
5. Шептицький А. Пастирські послання 1939–1944 рр.: у 4 т. / Андрей Шептицький. – Львів: «Артос», 2010. – Т.3. – 828 с.
6. Савчук Б. Твердиня віри. Історія Станіславського (Івано–Франківського) монастиря сестер Василянко / Борис Савчук. – Івано–Франківськ: Нова Зоря, 2011. – 271 с.
7. Мануїл, єродиякон. Історія Свято–Успенської Унівської Лаври та студійського монашества. – Львів: Свічадо, 2005. – 172 с.
8. Інтерв'ю з с. Рафаїлою (Орестою) Кулиняк, ЗСПС, від 12.03.1994. м. Івано–Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–353. – 25 с.
9. Інтерв'ю з с. Марією (Агафією) Гожельською, ЗСМ, від 14.05.2000. Івано–Франківська обл. с. Городиця. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–1106. – 14 с.
10. Інтерв'ю з с. Тетяною (Теофілією) Войтович, ЗСПР, від 26.01.1994. м. Чортків, Тернопільська обл. Інтерв'юер: Я. Стоцький // АПЦ, П–1–1–280. – 58 с.
11. Інтерв'ю з о. Михайлом (о. Никодимом, ЧСВВ) Гуралюком, від 25.05.1994, Тернопільська обл. м. Заліщики. Інтерв'юер: Я. Стоцький // АПЦ, П–1–1–319. – 26 с.
12. Інтерв'ю з п. Володимирою Кандюк, від 30.11.1993, м. Івано–Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–360. – 27 с.
13. Інтерв'ю з с. Стефанією (Анною) Гриців ЗСМ, від 30.06.2000, с. Сопів, р-н. Коломийський, обл. Івано–Франківська. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–922. – 16 с.
14. Інтерв'ю з єпископом Софроном Дмитерком, від 06.11.1997, м. Львів. Інтерв'юер: Б. Гудзяк // АПЦ, П–1–1–419. – 26 с.
15. Репела І. о. Літа минають... / Отець Іван Репела. – Львів: Компанія «Манускрипт», 2014. – 56 с.
16. Інтерв'ю з с. Неонілою (Наталією) Стадник ЗСПР, від 09.02.1994, м. Чортків, обл. Тернопільська. Інтерв'юер: Я. Стоцький // АПЦ, П–1–1–285. – 32 с.
17. Інтерв'ю з с. Ольгою (Оленою) Ребрик, ЗСМ, від 20.01.1994, м. Івано–Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–829. – 18 с.
18. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / [упоряд. Володимир Сергійчук]. – К.: Дніпро, 2001. – 492 с.
19. Інтерв'ю з п. Анною Мериндою, від 22.11.1993, м. Івано–Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–350.3. – 16 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.4648 (Уповноважений Ради у справах Російської Православної Церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР). – Оп.7. – Спр.169. – 138 арк.
21. Літургія підпільної Церкви: збірник / за ред. Івана Говери. Спомини. Статті. Інтерв'ю. Фотоматеріали. – Тернопіль: Джура, 2014. – 207 с.
22. Інтерв'ю з с. Марією (Євдокією Роспопою) ЗСМ, від 21.04.2001, м. Коломия, обл. Івано–Франківська. Інтерв'юер: М. Годованець // АПЦ, П–1–1–833. – 24 с.

23. Інтерв'ю з с. Віталією (Анастасією) Кушнірчук, ЗСПР, від 11.03.1994. м. Івано–Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АПЦ, П–1–1–354. – 20 с.
24. Інтерв'ю з с. Іриною (Теклею Шийкою) ЗСМ, від 28.05.1994, м. Городенка, обл. Івано–Франківська. Інтерв'юер: Я. Стоцький // АПЦ, П–1–1–327. – 27 с.
25. Держархів Івано–Франківської області. – Ф.Р.–388 (Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по Івано–Франківській області, 1944–1989 рр.). – Оп.2. – Спр.185. – 40 арк.
26. Приліп О. Старець з Дори / О. Приліп. – вид. 2, випр. і доп. – Львів: Свічадо, 2010. – 112 с.
27. Держархів Івано–Франківської області. – Ф.Р.–388. – Оп.1. – Спр.39. – 243 арк.

References

1. Salo S. s., ChSVV. Provintsiya Presvyatoyi Troitsi Sester Chynu Svyatoho Vasyliya Velykoho: narysy z istoriyi / Serafyma Salo. – Zhovkva: Misioner, 2012. – T.1. – 432 s.
2. Kis O. Sluhyni Svita / Ol'ha Kis. – Zhovkva: Misioner, 2012. – 252 s.
3. Masliy O. Zhinochi chernechi spil'noty UHKTs u Halychyni v pidpilli (1953–1989 rr.) / Ol'ha Masliy // Ukrayina–Yevropa–Svit: mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. – 2015. – №15. – С.299–308.
4. Masliy O. Zhinochi chernechi spil'noty Halychyny v konteksti lehalizatsiyi UHKTs naprykintsi 80–kh rr. XX st. / Ol'ha Masliy // Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrayinky. – 2015. – №7. – С.83–88.
5. Sheptyts'kyi A. Pastyr's'ki poslannya 1939–1944 rr.: u 4 t. / Andrey Sheptyts'kyi. – L'viv: «Artos», 2010. – T.3. – 828 s.
6. Savchuk B. Tverdinya viry. Istoriya Stanislav's'koho (Ivano–Frankiv's'koho) monastyrja sester Vasyliyanok / Borys Savchuk. – Ivano–Frankiv's'k: Nova Zorya, 2011. – 271 s.
7. Manuyil, yerodiyakon. Istoriya Svyato–Uspens'koyi Univ's'koyi Lavry ta studiys'koho monashestva. – L'viv: Svichado, 2005. – 172 s.
8. Interv'yu z s. Rafayiloyu (Orestoyu) Kulyniak, ZSPYe, vid 12.03.1994. m. Ivano–Frankiv's'k. Interv'yuer: N. Pavlykiv's'ka // AITs, P–1–1–353. – 25 s.
9. Interv'yu z s. Mariyeyu (Ahafiyeyu) Hozhel's'koyu, ZSM, vid 14.05.2000. Ivano–Frankiv's'ka obl. s. Horodnytsya. Interv'yuer: N. Pavlykiv's'ka // AITs, P–1–1–1106. – 14 s.
10. Interv'yu z s. Tetyanoyu (Teofiliyeyu) Voytovych, ZSPR, vid 26.01.1994, m. Chortkiv, Ternopil's'ka obl. Interv'yuer: Ya. Stots'kyi // AITs, P–1–1–280. – 58 s.
11. Interv'yu z o. Mykhaylom (o. Nykodymom, ChSVV) Huralyukom, vid 25.05.1994, Ternopil's'ka obl. m. Zalishchyky. Interv'yuer: Ya. Stots'kyi // AITs, P–1–1–319. – 26 s.
12. Interv'yu z p. Volodymyroyu Kandyuk, vid 30.11.1993, m. Ivano–Frankiv's'k. Interv'yuer: N. Pavlykiv's'ka // AITs, P–1–1–360. – 27 s.
13. Interv'yu z s. Stefaniyeyu (Annoyu) Hrytsiv ZSM, vid 30.06.2000, s. Sopiv, r–n. Kolomyys'kyi, obl. Ivano–Frankiv's'ka. Interv'yuer: N. Pavlykiv's'ka // AITs, P–1–1–922. – 16 s.
14. Interv'yu z yepyskopom Sofronom Dmyterkom, vid 06.11.1997, m. L'viv. Interv'yuer: B. Gudzyak // AITs, P–1–1–419. – 26 s.
15. Repela I. o. Lita mynayut'... / Otets' Ivan Repela. – L'viv: Kompaniya «Manuskrypt», 2014. – 56 s.
16. Interv'yu z s. Neoniloyu (Nataliyeyu) Stadnyk ZSPR, vid 09.02.1994, m. Chortkiv, obl. Ternopil's'ka. Interv'yuer: Ya. Stots'kyi // AITs, P–1–1–285. – 32 s.
17. Interv'yu z s. Ol'hoyu (Olenoyu) Rebryk, ZSM, vid 20.01.1994, m. Ivano–Frankiv's'k. Interv'yuer: N. Pavlykiv's'ka // AITs, P–1–1–829. – 18 s.
18. Neskorena Tserkva. Podvyzhnytstvo hreko–katolykiv Ukrayiny v borot'bi za viru i derzhavu / [uporyad. Volodymyr Serhiychuk]. – K.: Dnipro, 2001. – 492 s.
19. Interv'yu z p. Annoyu Meryndoyu, vid 22.11.1993, m. Ivano–Frankiv's'k. Interv'yuer: N. Pavlykiv's'ka // AITs, P–1–1–350.3. – 16 s.
20. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrayiny. – F.4648 (Upovnovazheniy Rady u spravakh Rosiys'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy pry Radі Ministriv SRSR po Ukrayins'kiy RSR). – Op.7. – Spr.169. – 138 ark.
21. Liturhiya pidpil'noyi Tserkvy: zbirnyk / za red. Ivana Hovery. Spomyny. Statti. Interv'yu. Fotomaterialy. – Ternopil': Dzhuha, 2014. – 207 s.

22. Interv'yu z s. Mariyeyu (Yevdokiyeu Rospopoyu) ZSM, vid 21.04.2001, m. Kolomyia, obl. Ivano-Frankivs'ka. Interv'yuer: M. Hodovanets' // AIITs, P-1-1-833. – 24 s.

23. Interv'yu z s. Vitaliyeyu (Anastasiyeyu) Kushnirchuk, ZSPR, vid 11.03.1994, m. Ivano-Frankivs'k. Interv'yuer: N. Pavlykivs'ka // AIITs, P-1-1-354. – 20 s.

24. Interv'yu z s. Irynoyu (Tekleyu Shyykoyu) ZSM, vid 28.05.1994, m. Horodenka, obl. Ivano-Frankivs'ka. Interv'yuer: Ya. Stots'kyi // AIITs, P-1-1-327. – 27 s.

25. Derzharkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti. – F.R.-388 (Upravnozashenny Rady v spravakh relihiynykh kul'tiv pry RM SRSR po Ivano-Frankivs'koyi oblasti, 1944-1989 rr.). – Op.2. – Spr.185. – 40 ark.

26. Prylip O. Starets' z Dory / O. Prylip. – vyd. 2, vypr. i dop. – L'viv: Svichado, 2010. – 112 s.

27. Derzharkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti. – F.R.-388. – Op.1. – Spr.39. – 243 ark.

Gavrysh I. V., postgraduate student, the Ukrainian History Department, Vasyl Stefanyk Precarpathian national university (Ukraine, Ivano-Frankivsk), 55janet@ukr.net

Features of monkish life on the territory of the Stanislaviv diocese of the UGCC during the underground period (1953-1989)

In the context of research of the history of the UGCC, the author pays attention to the features of the monkish life of the Greek Catholics of the Stanislaviv diocese during the underground period, shows, that in the conditions of the Soviet regime, monasticism faced with significant obstacles in the intellectual and social formation. However, in difficult condition of Soviet reality monkish communities did not stop their activities, continuing to settle in small communities by several people, creating so-called «home monasteries». Under difficult conditions of illegal existence, God-consecrated persons not only retained monkish statute, held monkish vows, but also cared for the replenishment of monkish congregations at the expense of youth that came to the monastery on the advice of the clergy and monasticism. The upbringing of young members took place individually under the supervision of experienced representatives of the monkish community. Without being able to live in monasteries, the nuns was constrainedly settling down to official work, working mainly as nurses or dressmakers.

Keywords: Ukrainian Greek Catholic Church, Stanislaviv diocese, monasticism, underground period, illegal activity.

* * *

УДК 94(477)«1953/1964»:378

Лук'яненко О. В.,
кандидат історичних наук, ст. викладач,
Полтавський національний педагогічний
університет ім. В. Г. Короленка
(Україна, Полтава), lukyanyenko.ov@gmail.com

«КАРИКАТУРНІ ВІЙНИ» В ОСВІТЯНСЬКІЙ ПРЕСІ УРСР ДОБИ «ВІДЛИГИ» (1953–1964 роки) (Ч.7)

Ілюструються акценти, що їх розставляла для освітян УРСР профільна преса періоду десталінізації (1953–1964 рр.) у сфері міжнародної політики крізь специфічну форму впливу на свідомість – карикатури. Застосування методу контент-аналізу дозволило проілюструвати тлумачення викладачами та студентами вищів світового порядку та оцінки подій на міжнародній арені; виявити змістове учасі освітян у «холодній війні». Розвідка написана у межах науково-дослідної роботи кафедри культурології ПНПУ імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII–XX століть».

Ключові слова: повсякдення, міжнародна політика, карикатура, вища педагогічна школа, десталінізація.

У кінці грудня 1960 р. Преса опублікувала карикатуру В. Подтягіна «За мирне співіснування!». На ній було зображено сцену великої зали з трибуною. За нею біля мікрофона виступав старий чоловік у твідовому костюмові з жилетом. У правій руці він тримав папірець з надписом «За мирне співіснування» та власним підписом під ним. Однак, він стояв майже навприсядки, аби за кафедрою не було видно його маніпуляцій. Лівою рукою сивий напівлисий дипломат тягнувся до краю ширми за собою. З-за куліс виглядав

високий військовий у сонцезахисних окулярах у кителі з гербом США на кокарді. Він крадькома вкладав в руку виступаючому інший документ – «План бази «Поларіс». На листку була намальована уявна карта із трьома підводними човнами на ній. Тим часом тло закулісній грі створювала ніч над морем. Серед моря плив підводний човен із ракетною у бойовій готовності з надписом «Поларіс» на корпусі. Під малюнком карикатурист розмістив двовірш: «На трибуні – словозливи / А тим часом – діє ліва...». Епіграфом до малюнку стала фраза «З газет»: «Ратуючи на словах за мирне співіснування, англійський уряд одночасно домовляється з США про створення нових воєнних баз на території Англії» [1].

Безумовно, що промовцем біля мікрофона є тогочасний прем'єр Великобританії Гарольд Макміллан. Художник зовні передав усі риси обличчя, властиві історичному діячові, не забувши гіперболізувати зуби, що робило британця схожим на пацюка. За ширмою, вірогідніше за все, височіє постать президента США Дуайта Ейзенхауера. Саме таким був «класичний» образ цього американського лідера – військовий у темних окулярах. З'ясовуючи, навколо якої події розгортається сюжет карикатури, зробимо декілька зауважень. Так звана політика «За мирне співіснування» сягає своїм корінням щонайменше сталінської тези про можливість взаємовигідного співжиття капіталізму та соціалізму «при наявності обопільного бажання співпрацювати, при готовності виконувати взяті на себе зобов'язання, при дотриманні принципу рівності і невторгання у внутрішні справи інших держав» [2, р. 127]. Хоча в самому СРСР у пізні роки його існування вважали витоками цієї ідеї Ленінський декрет про мир [3]. У часи правління Хрущова «холодна війна» підсилала прагнення Країни Рад бути миротворцем на міжнародній арені. Тому ця теза набула подальшого розвитку на практиці.

Розмови про мирне співіснування були початі СРСР під час підготовки зустрічі «Великої четвірки» (Великобританії, СРСР, США та Франції) у травні 1960 р. Вона зірвалася через історію з падінням американського літака-шпигуна Lockheed U-2. У фінальному комюніке дійсно були фрази за темою карикатури: «Радянський уряд глибоко переконаний, що якщо не цей уряд США, то наступний, а то й інший, чи третій, зрозуміє, що немає іншого рішення, ніж мирне співіснування двох систем – капіталістичної та соціалістичної. Це або мирне співіснування, або війна, що може привести до катастрофи для тих, хто зараз займається агресивною політикою. ... Однак ми твердо віримо в необхідність мирного співіснування, бо втрата віри в мирне співіснування означала б приниження людства до війни» [4]. Зауважимо, що це були слова М. Хрущова і аж ніяк не стосувалися англійського політика, який на карикатурі В. Подтягіна агітував за політику співіснування. Щодо Макміллана, то він дійсно говорив з високої трибуни про схожі речі. Однак, це була промова на першій конференції партії консерваторів після того, як вона здобула свою третю загальну перемогу у виборах 1959 р. У цій доповіді Макміллан окреслив досягнення партії та говорив про цінності, що лежали в основі його політики. І найголовніше, що він заявив про свою незгоду з

комунізмом і зазначив невдалі спроби переконати Радянський Союз у роззброєнні на згаданому саміті-конференції у травні, на засіданні Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй у вересні та на засіданні Десяти силового комітету 1960 р. наперекір карикатуристу, Макміллан критикував радянський підхід і пропонував британцям самим вибрати шлях: «Пан Хрущов, зі свого боку, без сумніву, думає, що його спосіб життя кращий, і що, якщо досягти мирне співіснування можливо за його власним визначенням все ж таки без війни, і це обов'язково досягне успіху. ... Але якщо ми думаємо про переговори, про мирне співіснування у будь-якій формі, зниження напруженості, доцільних і правильних, як ми можемо досягти прогресу?» [5].

Зробимо зауваження з приводу другої складової карикатури, пов'язаної з американськими ракетними базами на території Британських островів. Прем'єр Британії Макміллан переймався проблемами ядерного потенціалу країни. На роки його урядування припадали пошуки у розбудові щита, здатного протистояти Країні Рад. У квітні 1960 р. він скасував розробку програми балістичної ракети «Блакитна смуга» через її можливу уразливості до попереджувальної атаки, залишивши у розробці ракету «Блакитна сталь», яка вже почала виходити озброєння, і мала пройти випробування. З рештою, Великобританія мала б просто приєднатися до американського ракетного проекту Skybolt [6, р. 118]. У ході довгих перемовин і цей проект залишився у минулому, а Макміллан 1 липня 1960 р. узгодив план розміщення військово-морському флоту США «Поларіс» у містечку Голі Лок у Шотландії [7, р. 147]. Однак, перші підводні човни прибули до місця призначення лише у березні 1961 р. [8], тому факт розміщення карикатури у радянській газеті у грудні хронологічно абсурдний: він на півроку віддалений від дати укладання домовленості та на три місяці від її практичного втілення у життя.

У першій половині січня 1961 р. нового розголосу набула тема нацистського спадку у Європу. В. Подтягін представив карикатуру під назвою «Бідний лев» на вірш випускниці Харківського педінституту, викладачки української мови та літератури Кам'янець-Подільського педагогічного вишу Ольги Стрілець [9]. Поетеса змальовувала образ дійсно загніваючої, ідеологічно хворої країни, яка сприяла відновленню, здавалося, знищеного тоталітарного режиму. Правда, німецький націонал-соціалізм уже традиційно шельмувався під тавром фашизму. Навіть географічні локації Британії супроводжувалися принизливими порівняннями. Британські острови стали «осоромленою землею», протока між ними та континентом стала калюжею: «На горі Англії недужий, / Неофашист узяв реванш: / Баз бою, мов через калюжі, / Переступив через Ламанш». Образ німця був однозначно негативним – він поставав як алкоголік, мілітарист та маніяк-убивця. А співпраця з ФРН тлумачилась як крах мирних надій: «Пісні п'яненські полилися, / І клада зведений курок. / До чого хлопці дожилися – / Це ж справжня мрія, а не блок!». Тихий і спокійний природі старої доброї Англії протиставлялися образи військового параду: «Кругом краса: туманні ранки, / Не видно лондонцям у млі, як гуркотять німецькі танки / на осоромленій землі».

А класична алегорія королівства – лев – поставала применшено приниженою у порівнянні зі звичним негативним образом німецького собаки: «Старий Біг Бен стоїть без шапки, / Годинник свій здає на злом. / Британський лев складає лапки / Перед новим фашистським псом».

На малюнку карикатурист зобразив нічні події на Британських островах з певними географічними невідповідностями. На березі Ла-Маншу сидів на задніх лапах, покійно опустивши голову піджавши передні лапи лев в шортах з нашитим британським прапором на них. Він схилився перед танком, що сунув на нього з високо піднятою гарматою та свастикою на башті. Зауважимо, що це було перше звернення до образу свастики у роки пізньої «відлиги» після доволі тривалого затишся стосовно теми нацизму. На танкові сидів пес у військовому кітелі та у рогатій касці тевтонського лицаря, гордо оглядаючи навколишній простір. На задньому тлі з мороку ночі можна було вгадати обриси Будинків парламенту Великобританії та Біг Бен (стосовно якого карикатурист зробив ремарку для радянського читача, який не мав змоги подорожувати за залізну завісу, пояснюючи що це була башта з годинником). На малюнку він був оживлений і теж схилився перед німецьким танком, знявши циліндр.

Підпис під карикатурою «3 газет» дає натяки на причину створення карикатури та написання вірша українськими освітянами: «Німецькі військові частини вступили на територію Англії». Аналіз стенограм дебатів у Палаті Лордів Об'єднаного Королівства дозволив з'ясувати, що 14 грудня 1960 р. державний секретар у справах війни пояснював політикам, якими чином його Департамент забезпечуватиме підготовку німецьких військ у Сполученому Королівстві [10]. На той момент Британія уже приймала шістьох німецьких офіцерів на курсах підготовки армії. Вартість навчання оплачувалася з бюджету Федерального німецькому уряду. Окрім індивідуальної підготовки такого роду, не було підготовлено німецьких військ у Сполученому Королівстві. Документи, тим не менш, демонструють і певну правдивість радянської карикатури. Британський лорд Ворбі зауважував, що англійці раді були вітати німців у себе у якості цивільних, але аж ніяк не в уніформі. Більше того, англійські політики не хотіли відновлення військової машини, щоб не ускладнювати стосунки з СРСР. Проте, віце-адмірал Хьюз Халлетт зауважив, що громадська думка справляє доволі оманливе враження у Англії, а реальний досвід показав, що солдати, матроси та льотчики ставали дуже гарними послами і мали позитивний вплив на поліпшення відносин між країнами. З рештою лорд Мейхью зауважив, що молоді німецькі стажери, що мали прибути на Британські острови, під час війни були в школі, пі не могли підпадати під звинувачення у вчиненні гітлерівських злочинів. Але знову підкреслив, що у Великобританії багато людей у новій німецькій армії вбачають відлуння старої німецької армії. Зауважимо, що січнева карикатура в «Радянській освіті» географічно стала хибною. У травні 1961 р. німецькі панцерники 84 Дивізії проїхалися дорогами у графстві Кармартешир в Уельсі на шляху до дислокації у селі Castlemartin, але аж ніяк не біля стін Парламенту посеред Лондона [11].

Не зникла з ідеологічного виднокла освітян і проблема Конго. У лютому 1961 р. В. Подтягін запропонував свій погляд на життя у цій африканській країні у карикатурі під назвою «ХАМмаршельд знайшов собі діло по душі» [12]. Малюнок критикував діяльність Генерального секретаря ООН Дага Гаммершельда. З осені 1960 р., коли у країні змістили прорадянського лідера Патріса Лумумбу, Союз РСР став прискіпливо ставитися до розвитку Конголезької кризи. На малюнку зображено карту з обрисами молодої африканської держави, а для упевненості ще й самоназву країни великими літерами понад малюнком. За верхній край аркуш тримає чоловік у фраківі з метеликом. Напівполісіла голова трохи похилена униз, ніби він приймає чужу волю як належне у стриманому поклоні. Довгий крющкуватий ніс нависає над губами. Що розпливлися у солодкувато-уїдливій посмішці, а брови зійшлися дашком на порізаному зморшками чолі. Джентльмен затиснув під лівою рукою шкіряний портфель, на якому видніється підпис з іменем власника, аби читач газети міг одразу ідентифікувати історичного діяча: «Хаммершельд». Підпис потрібний не лише з огляду на те, що пересічний радянський учитель навряд міг бачити генсека ООН, але й тому, що зображений слабо нагадував красивого і харизматичного шведа. У підписі до малюнка карикатурист почав грати зі словами, наводячи паралелі з прізвищем європейського дипломата зі словом «хам»: «ХАМмаршельд знайшов собі діло по душі».

На іншому кінці столу стояв чоловік у сорочці з коротким рукавом та корковому військовому шоломі з пістолетом у кобурі на поясі. Він обома худими руками упирався у печатку, притискаючи її щосили до карти Конго. З-під неї, більше схожими на краплі крові, розтікалися у різні сторони по обрисах країни бризки. Хто міг бути цим політичним діячем, одразу судити важко. Він зображений у профіль, ще й погляд озлоблених очей спрямований донизу на карту. Чоловік однозначно не відповідав зовнішності тодішнього короля Бельгії Бодуена. Далекими він схожості він є й від прем'єра країни Жозефа Фольєна. Тим паче, що останній міг би бути об'єктом критик лише за кілька років, коли витягнув Бельгію у Корейську війну. Якнайкраще цей образ збігається із традиційним зображенням американського президента Дуайта Ейзенхауера, якого звикли змальовувати у радянській періодиці воякою з гострими рисами обличчя та неймовірно озлобленою фізіономією. Однак, є одне але: Ейзенхауер передав владу молодому Джону Кеннеді 20 січня 1961 року, тоді як карикатура з'явилася на сторінках «Радянської освіти» лише 21 лютого. Однак, напевне, в знаки давалася упевненість у тому, що усі політичні зміни в країні відбувалися у державі за згодою з ЦРУ та за особистим наказом Д. Ейзенхауера [13].

Цікаво, що на печатці у руках головного злодія було написане ім'я прозахідного антикомуністичного конголезького лідера Моїз Чомбе, а саму печатку увінчувала його чорна голова з великими губами та білими очима. Поруч стояли ще два штемпелі з головами інших політичних діячів – першого Президента республіки Конго Жозеф Касаубу у чорному циліндрі та військового діяча країни Сесе Секо Мобуту у білому кашкеті. Класичним було посилення

на джерело «З газет»: «Зрадники конголезького народу творять злочини при прямому сприянні генерального секретаря ООН Хаммаршельда».

Спонукуванням до створення іронічного зображення були події, що продовжили довге громадянське протистояння у Конго після отримання державою незалежності за півроку до виходу карикатури. У цей час Даг Гаммершельд здійснив черговий візит до проблемної країни на шляху до Південно-Африканського союзу, де він допомагав вирішити загострення расової проблеми [14]. Кров на карті, найвірогідніше, є символом убивства прем'єра Конго Патріса Лумумби сепаратистським ватажком самопроголошеної держави Катанга М. Чомбе після політичних домовленостей із тодішнім президентом країни Ж. Касаубу та його колегою по змові С. Мобуту [15].

Список використаних джерел

1. Подтягін В. За мирне співіснування // Радянська освіта. – 21 грудня 1960. – №102. – С.4.
2. Peaceful Co-Existence: An Analysis of Soviet Foreign Policy. Contributors: Wladyslaw W. Kulski – Author. Publisher: H. Regnery Co. Place of publication: Chicago. Publication year, 1959. – 127 p.
3. Victor P. Karpov. The Soviet Concept Of Peaceful Coexistence And Its Implications For International Law. – https://www.academia.edu/8309233/The_Soviet_Concept_of_Peaceful_Coexistence_and_Its_Implications_f
4. Nikita Khrushchev: Summit Conference Statement, May 16, 1960. Modern History Sourcebook: Khrushchev and Eisenhower: Summit Statements, May, 16, 1960. – <http://sourcebooks.fordham.edu/halsall/mod/1960summit-statements1.html>
5. British Political Speech. Leader's speech, 1960 Harold Macmillan (Conservative). – <http://www.britishpoliticalspeech.org/speech-archive.htm?speech=109>
6. Constantine A. Pagedas, Anglo-American Strategic Relations and the French Problem, 1960-1963: A Troubled Partnership. (London: Frank Cass, 2000). – 308 p.
7. Duke, Simon. US Defence Bases in the United Kingdom: A Matter for Joint Decision? MacMillan Press in Association with Palgrave Macmillan, 1987. – 261 p.
8. Holy Loch. A Brief History of Site One. – <http://www.aboutsubs.com/holy-loch.htm>
9. Подтягін В. Бідний лев // Радянська освіта. – 13 січня 1961. – №73. – С.4.
10. German Troops (Training Facilities, United Kingdom). – <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1960/dec/14/german-troops-training-facilities-united>
11. When German troops and tanks invaded Wales. – <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/german-troops-tanks-invaded-wales-1918278>
12. Подтягін В. ХАМмаршельд знайшов собі діло по душі // Радянська освіта. – 25 лютого 1961. – №16. – С.4.
13. Сидорчик А. Человек, не захотевший быть обезьяной. Настоящая история Патриса Лумумбы. Аргументы и факты. 02.07.2014. – http://www.aif.ru/society/history/chelovek_ne_zahotevshiy_byt_obezyanoy_nastoyashchaya_istoriya_patrisa_lumumby
14. United Nations Secretary-General. Former Secretary-General. Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld. – <https://www.un.org/sg/en/content/formersg/dag-hjalmar-agne-carl-hammarskj%C3%B6ld>
15. The Congo: War in Katanga. The Times. Friday, Sept. 22, 1961. – <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,873396-1,00.html>

References

1. Podtyahin V. Za myrne spivisnuvannya // Radyans'ka osvita. – 21 hrudnya 1960. – №102. – S.4.
2. Peaceful Co-Existence: An Analysis of Soviet Foreign Policy. Contributors: Wladyslaw W. Kulski – Author. Publisher: H. Regnery Co. Place of publication: Chicago. Publication year, 1959. – 127 p.
3. Victor P. Karpov. The Soviet Concept Of Peaceful Coexistence And Its Implications For International Law. – https://www.academia.edu/8309233/The_Soviet_Concept_of_Peaceful_Coexistence_and_Its_Implications_f

4. Nikita Khrushchev: Summit Conference Statement, May 16, 1960. Modern History Sourcebook: Khrushchev and Eisenhower: Summit Statements, May, 16, 1960. – <http://sourcebooks.fordham.edu/halsall/mod/1960summit-statements1.html>
5. British Political Speech. Leader's speech, 1960 Harold Macmillan (Conservative). – <http://www.britishpoliticalspeech.org/speech-archive.htm?speech=109>
6. Constantine A. Pagedas, Anglo-American Strategic Relations and the French Problem, 1960–1963: A Troubled Partnership. (London: Frank Cass, 2000). – 308 p.
7. Duke, Simon. US Defence Bases in the United Kingdom: A Matter for Joint Decision? MacMillan Press in Association with Palgrave Macmillan, 1987. – 261 p.
8. Holy Loch. A Brief History of Site One. – <http://www.aboutsubs.com/holy-loch.htm>
9. Podtyahin V. Bidnyy lev // Radyans'ka osvita. – 13 sichnya 1961. – №73. – S.4.
10. German Troops (Training Facilities, United Kingdom). – <http://hansard.millbanksystems.com/commons/1960/dec/14/german-troops-training-facilities-united>
11. When German troops and tanks invaded Wales. – <http://www.walesonline.co.uk/news/wales-news/german-troops-tanks-invaded-wales-1918278>
12. Podtyahin V. KHAMmarshel'd znayshov sobi dilo po dushi // Radyans'ka osvita. – 25 lyutoho 1961. – №16. – S.4.
13. Sidorchik A. Chelovek, ne zakhotevshiy byt' obezyanoy. Nastoyashchaya istoriya Patrisa Lumumby. Argumenty i fakty. 02.07.2014. – http://www.aif.ru/society/history/chelovek_ne_zahotevshiy_byt_obezyanoy_nastoyashchaya_istoriya_patrisa_lumumby
14. United Nations Secretary-General. Former Secretary-General. Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld. – <https://www.un.org/sg/en/content/formersg/dag-hjalmar-agne-carl-hammarskj%C3%B6ld>
15. The Congo: War in Katanga. The Times. Friday, Sept. 22, 1961. – <http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,873396-1,00.html>

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer in Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

«Caricature wars» in the educational media of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.7)

The article illustrates the accents that profile press of the period of de-Stalinization (1953–1964) was arranging for teachers of the UkrSSR in the sphere of international politics through a specific form of influence on consciousness – cartoons. Application of the method of content analysis helped to illustrate the interpretation of teachers and students of higher educational institutions of the world order and their evaluation of developments in the international arena; as well as to identify meaningful participation of teachers in the «cold war». The paper is written within the research work «Regional dimension of the everyday culture of Ukraine of XVIII–XX centuries» of the Department of Cultural Studies of PNP.

Keywords: Every-day life, international politics, caricature, higher pedagogical school, de-Stalinization.

* * *

УДК 94:323–053.2/.6(477)«1960/1980»

Богатирчук К. О.,
аспірантка кафедри міжнародних
та регіональних студій, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), katyacysh@gmail.com

**ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1960–1980-ті рр.**

Розкрито зміст державної політики щодо підтримки дітей і підлітків в Українській РСР у 60–80-ті рр. XX ст. Досліджено основні заходи з боку держави на підтримку дитинства, які передбачали забезпечення соціально-матеріальних та культурно-духовних потреб. Проаналізовано матеріали опублікованих джерел та законодавчу базу, що висвітлюють дану проблематику. Закони та постанови, що друкувалися, висвітлювали офіційну позицію влади щодо цього питання, з їх допомогою ми прослідковуємо еволюцію поглядів партійних ідеологів на проблему охорони та забезпечення прав дітей і підлітків, в тому числі в системі шкільної освіти в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років.

Мета дослідження комплексно висвітлити проблему державної політики підтримки дітей і підлітків радянської України доби «застою» на основі аналізу законодавчої бази.

У дослідженні були використані методи історико-системний, логіко-аналітичний, метод аналізу та синтезу, узагальнюючі методи.

Ключові слова: дитинство, діти і підлітки, соціальна підтримка, державна політика, законодавство.

Державна політика, яка стосується такої важливої категорії населення як діти, передбачає турботу про матеріальні і духовні умови розвитку підростаючого покоління. Ця політика сприяє включенню дітей в процес життєдіяльності суспільства та забезпечує їх права [12, с. 3]. В сучасних умовах розвитку суспільства, що супроводжується активними змінами в законодавчій сфері, які безмовно впливають на дітей, актуальним для забезпечення ефективної політики стосовно підростаючого покоління є звернутися до досвіду прийдешніх поколінь.

Дана проблема представлена переважно джерельною базою, яка репрезентована офіційними опублікованими джерелами: законодавчими актами, збірками документів, що видавалися для забезпечення охорони дитинства [3–5; 7]. Окремі аспекти, політики держави стосовно дітей і підлітків, охорони дитинства й материнства та соціального забезпечення в досліджуваній період розкривають В. Стинська [10] та Ю. Тищенко [11].

Метою дослідження є висвітлення державної політики влади щодо підтримки дітей і підлітків радянської України доби «застою», що ґрунтується на аналізі законодавчої бази.

В часи правління комуністичної партії дитинство було сферою підвищеної уваги з боку всіх правлячих органів, які вважали, що в дитині можна виховати ті якості, які були б найбільш цінними для будівництва комунізму. Радянська влада обов'язок комуністичного виховання покладала на освітні заклади, які виконували одне із основних завдань комуністичної партії. Механізм виховання радянських громадян був чітко відпрацьований, в якому сім'ї, як первісному осередку суспільства, відводилось значне, але підлегле місце [11, с. 179]. Десятиліттями будували наві'язувалося поняття, що виховання дітей є обов'язком саме держави, це явище побутує у свідомості більшості сучасних батьків і сьогодні, які виховувалися в радянські часи. Радянською владою надавалася різного роду соціальна підтримка щодо виховання та навчання дітей. Підтвердженням є розгалужена інституціональна система по вихованню маленьких українців. Головним інститутом у процесі соціалізації ставала школа. Впливовими агентами виступали піонерська та комсомольська організації.

Розглядаючи нормативно-правове забезпечення яке стосувалося виховання дітей та молоді, зауважимо, що Україна, перебуваючи в складі колишнього Радянського Союзу, була практично усунута від своєї політики у галузі освіти, і виконувала рішення з'їздів КПРС, постанови Пленумів ЦК КПРС, нормативні акти союзного уряду. Всі документи й постанови приймалися з наслідкуванням аналогічних документів союзного значення [8, с. 29].

Аналіз радянського законодавства свідчить, що в основу дитячого права було закладено наступну ідею: «...кожна дитина, незалежно від особистісних якостей і оточуючого середовища, має право на здорове і щасливе дитинство, на соціальне виховання, спроможне виховати його свідомим і корисним членом суспільства» [4, с. 10]. Правове поле щодо забезпечення охорони дитинства та

забезпечення їх прав складали закони СРСР та УРСР про шлюб і сім'ю, укази Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради, а також закони про освіту та ін., які мали забезпечувати нормальне функціонування дітей і підлітків в суспільстві.

Права та інтереси дітей, обов'язки сім'ї і суспільства з охорони і захисту дитинства знайшли широке втілення в Конституції СРСР в ст. 53 та 66, що закріплюють обов'язок всіх громадян дбати про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, ростити гідними членами суспільства [7].

Наступним важливим джерелом у висвітленні державної політики щодо дитинства є Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР 1969 року, складений на основі Закону Верховної Ради СРСР від 27 червня 1968 року «Про затвердження Основ законодавства СРСР і союзних республік про шлюб і сім'ю». Він визначав як одне з найважливіших завдань радянської держави, піклування про сім'ю, в якій гармонійно поєднуються суспільні та особисті інтереси громадян. Згідно закону, держава брала на себе допомогу сім'ї у вихованні дітей, шляхом будівництва мережі дитячих садків, ясел, шкіл та інших дитячих закладів [3, с. 50]. Документ став визначальним у посиленні уваги держави до захисту дитинства. Проте оголошення закону ще не означало його належну реалізацію. З боку громадян лунали скарги щодо невиконання планів будівництва дитячих закладів, нестачі або некомпетентності кадрів, поганого фінансування соціальної сфери.

Законодавством про шлюб і сім'ю визначено, що виховання дітей є обов'язком батьків. До якого входила турбота про здоров'я та фізичне виховання дитини. Вказувалося, що «обов'язки і права батьків по вихованню дітей мають термін і він закінчувався при досягненні повноліття, вступі до шлюбу неповнолітніми, коли це допускалося законом, усиновленні дітей, позбавленні батьківських прав, смерті чи оголошенні батьків померлими». Батьки могли виконувати обов'язки по забезпеченню догляду і лікуванням повнолітніх дітей, тільки якщо вони призначені в установленому законом порядку їх опікунами чи попечителями [3, с. 58].

Законодавством було передбачено санкції за порушення прав обов'язків батьків по вихованню дітей. Підставами могли послугувати: ухилення батьків від виконання своїх обов'язків по вихованню; зловживання своїми батьківськими правами; жорстоке поводження з дітьми; шкідливий вплив на дітей своєю аморальною, антисуспільною поведінкою; визнання батьків хронічними алкоголіками чи наркоманами. Радянське законодавство також містило норми адміністративної та кримінальної відповідальності за неналежне виконання батьками обов'язків по вихованню дітей [3]. Як показує аналіз архівних матеріалів зазначенні положення не завжди виконувалися, батьків дійсно позбавляли батьківських прав, але це був досить малий відсоток, інші ж діти продовжували жити в сім'ях, що негативно впливало на їх психічний і моральний розвиток.

Провідне місце в охороні дитинства займало питання сплати аліментних зобов'язань батьками по утриманню неповнолітніх, а також недієздатним повнолітнім дітям, які потребують допомоги [3, с. 81]. Порядок сплати батьками аліментів на неповнолітню дитину здійснювався, як у добровільному порядку, коли

виконання батьками своїх обов'язків щодо утримання дитини здійснюється фактичним шляхом або на основі договору про утримання дитини, так і в примусовому порядку, коли стягнення аліментів провадиться за рішенням суду.

Також влада виявляла турботу про дітей із малозабезпечених сімей, про що свідчить аналіз законодавчої бази. Наказ Президіума Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1974 р. «Про введення допомоги на дітей малозабезпеченим сім'ям» [3, с. 83], вказує на те, що вводилися допомога на дітей, в сумі 12 крб. в місяць на кожну дитину до досягнення 8-річного віку, якщо дохід батьків не перевищував 50 крб. на місяць. Допомога дітям сімей робочих, службовців, студентів, військовослужбовців і пенсіонерів відбувалося за рахунок державного бюджету, а сім'ям колгоспників, пенсіонерів із числа колгоспників, робочих та службовців, які працювали в колгоспі за трудовою угодою, – за рахунок засобів централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників [4, с. 125].

Поза увагою не залишилися діти-інваліди, як свідчить Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 травня 1979 р. №469 «Про покращення матеріального забезпечення інвалідів з дитинства» та Інструкція до неї про порядок призначення і щомісячної виплати вказаним особам. Право на щомісячну виплату мали особи старше 16 років, які визнанні лікувально-трудою експертною комісією (ЛТЕК) інвалідами I чи II групи з дитинства, а також діти-інваліди у віці до 16 років при наявності медичних показань, що дає право на отримання допомоги. Перелік медичних показань був затверджений Міністерством охорони здоров'я СРСР та погоджений з Державним комітетом СРСР з праці і соціальним питанням і Міністерством фінансів. Виплати призначалися в наступних розмірах: інвалідам з дитинства I група – 30 крб. в місяць; інвалідам з дитинства II група – 25 крб. в місяць; дітям-інвалідам – 20 крб. в місяць. Інвалідам I та II груп, які мали одночасно право на виплати і пенсію, призначалося або виплата або пенсія за вибором [4, с. 138].

Держава піклувалася про дітей, які залишилися без батьківського піклування. При виявленні неповнолітніх, що залишилися без батьківського піклування, у яких були близькі родичі або інші особи, що згодні усиновити неповнолітніх, органи опіки і піклування мали сприяти оформленню усиновлення в порядку, передбаченому главою 14 Кодексу про шлюб і сім'ю (далі – КпШС). У разі не усиновлення неповнолітніх, що залишилися без батьківського опікування, органи опіки і піклування мали влаштовувати їх: а) віком від трьох років – до будинків дитини охорони здоров'я; б) віком від трьох до шістнадцяти років – до дитячих будинків або шкіл-інтернатів органів народної освіти; в) інвалідів з фізичними вадами, глибоко розумово-відсталі або психічнохворих від трьох до шістнадцяти років – до відповідних дитячих будинків-інтернатів органів соціального забезпечення, а від шістнадцяти – до будинків інтернатів для перестарілих та інвалідів відповідно до затверджених медичних показань і протипоказань [8, с. 43].

Згідно зі ст.128 КпШС Української РСР та Правил опіки і піклування в УРСР від 15 липня 1971 р., опіка й піклування встановлювалися для

виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишалися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. При цьому, згідно ст.131 КпШС УРСР, опіка встановлювалася над неповнолітніми, які не досягли п'ятнадцяти років і залишилися без батьківського піклування, а піклування встановлювалося над неповнолітніми віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років (ст.132 КпШС Української РСР) [9].

Згідно п. 11 Правил опіки і піклування в Українській РСР, опіка і піклування могли встановлюватися і за життя батьків неповнолітніх дітей у таких випадках: 1) обох батьків судом позбавлено батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини і передачу її під опіку і піклування незалежно від того, позбавлені вони батьківських прав чи ні, бо перебування в них небезпечне для дитини; 2) обидва батьки психічно хворі, розумові відсталі або перебувають на тривалому лікуванні в стаціонарному лікувальному закладі; 3) обидва батьки довгий час не можуть займатися вихованням своїх дітей (засуджені до позбавлення волі на тривалий час за вчинення злочину, перебувають у тривалому відрядженні тощо); 4) обидва батьки непрацездатні і перебувають на державному утриманні в будинках-інтернатах для перестарілих та інвалідів [8, с. 43–44].

Ще одним не менш важливим зібранням законів щодо регулювання та забезпечення прав дітей був збірник «Законодавства про охорону материнства і дитинства» [5]. В ньому вміщено законодавчі та нормативні акти, які трактували питання праці неповнолітніх, цивільні правовідносини, процесуальні права, правовідносини, що виникають із сімейного права, кримінальну та адміністративну відповідальність і т.п.

Важливим для нашого дослідження став збірник нормативних актів «Законодательство об охране детства» [4], в якому систематизовано найважливіші законодавчі акти, рішення правлячої верхівки СРСР та УРСР, а також нормативні акти міністерств і відомств, які регулюють права і обов'язки батьків щодо виховання дітей, діяльність дитячих закладів, шкіл і т.п., порядок організації і здійснення опіки і піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування.

Значну частину часу діти проводили за навчанням у школі, тому саме на неї покладалися функції збереження та охорони здоров'я дітей під час навчальних занять (навчальних і позакласних). Вона повинна була забезпечувати опіку всім учням, допомагати реалізовувати їхні потреби, створювати необхідні умови для навчання і відпочинку, піклуватися про їхню безпеку та самопочуття.

У своєму дослідженні І. Плугатор виділяє 4 групи реалізації опікунсько-виховних завдань у закладах загальної середньої освіти: а) опіка, яка охоплює всіх учнів (охорона здоров'я, харчування, профілактика, створення безпечних позитивних умов для розвитку); б) завдання щодо учнів, сім'я яких не може створити вдома добрих умов для життя і розвитку (надання матеріальної допомоги, безплатне харчування, додаткові заняття, підвіз до школи); в) завдання щодо учнів,

які вимагають посиленої опіки (діти після хвороби, переведенні з іншої школи, діти з неповних сімей, діти з прогалинами в знаннях); г) обов'язки щодо виняткових дітей (талановиті діти, діти з фізичними вадами, із запізненням у розвитку, діти із відхиленням у поведінці, суспільно не пристосовані, діти сімей алкоголиків, схильні до агресії) [8, с. 125].

Державою забезпечувалося обов'язково восьмирічне навчання, за бажанням кожна дитина могла продовжити навчання далі у 9–10 кл., забезпечення харчуванням дітей та підлітків (безкоштовним харчуванням забезпечувалися деякі категорії дітей), медичне обслуговування, підвіз до шкіл для учнів з віддалених місцевостей, частково забезпечувалося матеріальні потреби школярів (підручники) та ін.

Державна політика не оминала жодної сфери повсякденного життя дітей та підлітків, торкалася вона і позашкільного навчання, як однієї з форм дозвілля і відпочинку школярів та законодавчо підтримувала цю сферу.

Отже, проаналізувавши законодавчу базу в якій висвітлюються питання охорони дитинства, соціального забезпечення дітей, законодавства з підтримки дітей і підлітків, можна стверджувати, що політика держави стосовно дітей і підлітків чітко прописувалася на законодавчому рівні. Проте більшість положень діяли вибірково та не забезпечували належної соціальної підтримки. Було передбачено безкоштовне медичне обслуговування, навчання, частково харчування, що є забезпечувало першочерговими життєвими потребами дітей та молоді.

Закони та постанови, що друкувалися, висвітлювали офіційну позицію влади щодо проблем дитинства, з їх допомогою прослідковується еволюція поглядів партійних ідеологів на проблему охорони та забезпечення прав дітей і підлітків в системі шкільної освіти в другій половині 1960–х – першій половині 1980–х років.

Список використаних джерел

1. Гавриш О. В. Післявоєнне дитинство в УРСР: державна політика та повсякденне життя (1945 – початок 1950 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Володимирівна Гавриш. – Луганськ, 2013. – 20 с.
2. Законодательство о браке и семье и практика его применения (к 20-летию Основ и КОБС РСФСР). – Свердловск, 1989. – 150 с.
3. Законодательство об охране детства. Сборник нормативных актов / под ред. О. Г. Павлушковой. – К.: Рад. школа, 1982. – 520 с.
4. Збірник законодавства про охорону материнства й дитинства / За ред. К. І. Згурської. – К.: «Радянська школа», 1959. – 448 с.
5. Как прочитать, понять Конвенцию ООН о правах ребенка и что сделать для ее выполнения (рекомендации) // Документы ООН о детях, женщинах и образовании. – М., 1995. – С.34–53.
6. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1937.
7. Плугатор І. Б. Теорія і практика опіки дітей та молоді в Україні (1945–1990 рр.): дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ірина Богданівна Плугатор. – Івано-Франківськ, 2007. – 275 с.
8. Правила опіки і піклування в УРСР від 15.07.1971 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.gada.gov.ua/laws/show/ru/n0001323-71>
9. Стинська В. В. Соціальна політика підтримки материнства й дитинства в УРСР в 60–80 рр. ХХ ст. / В. В. Стинська // Людинознавчі студії: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. – Вип.29. Ч.2. Педагогіка. – С.197–205.

10. Тищенко Ю. А. Журнал «Радянська жінка» як джерело до вивчення державної політики в сфері охорони дитинства в УРСР (1965–1985 рр.) / Ю. А. Тищенко // Молодий вчений. – Херсон, 2016. – №9 (36). – С.176–182.

11. Щеглова С. Н. Как изучать детство? Социологические методы исследования современных детей и современного детства / С. Н. Щеглова. – М.: ЮНПРЕСС, 2000. – 72 с.

References

1. Gavrysh O. V. Pisljavojenne dytynstvo v URSR: derzhavna polityka ta povsjakdenne zhyttja (1945 – pochatok 1950 rr.): avtoref. dys. ... kand. istor. nauk: spec. 07.00.01 «Istorija Ukraïny» / Ol'ga Volodymyrivna Gavrysh. – Lugans'k, 2013. – 20 s.

2. Zakonodatel'stvo o brake i sem'e i praktika ego primenenija (k 20–letiju Osnov i KOBRS RSFSR). – Sverdlovsk, 1989. – 150 s.

3. Zakonodatel'stvo ob ohrane detstva. Sbornik normativnykh aktov / pod red. O. G. Pavlushkovej. – K.: Rad. shkola, 1982. – 520 s.

4. Zbirnyk zakonodavstva pro ohoronu materynstva j dytynstva / Za red. K. I. Zgurs'koï. – K.: «Radjans'ka shkola», 1959. – 448 s.

5. Kak prochitat', ponjat' Konvenciju OON o pravah rebenka i chto sdelat' dlja ee vypolnenija (rekomendacii) // Dokumenty OON o detjah, zhenshinhah i obrazovanii. – M., 1995. – S.34–53.

6. Konstitucija (Osnovnoj Zakon) Sojuza Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik. – M., 1937.

7. Plugator I. B. Teorija i praktyka opiky ditej ta molodi v Ukraïni (1945–1990 rr.): dys. ... kand. ped. nauk: spec. 13.00.01. «Zagal'na pedagogika ta istorija pedagogiky» / Iryna Bogdanivna Plugator. – Ivano-Frankivs'k, 2007. – 275 s.

8. Pravyly opiky i pikluvanja v URSR vid 15.07.1971 r. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/n0001323-71>

9. Styns'ka V. V. Social'na polityka pidtrymky materynstva j dytynstva v URSR v 60–80 rr. XX st. / V. V. Styns'ka // Ljudynoznavchi studii': zbirnyk naukovykh prac' DDPU imeni Ivana Franka. – Drohobych: Redakcijnno-vydavnychij viddil DDPU imeni Ivana Franka, 2014. – Vyp.29. Ch.2. Pedagogika. – S.197–205.

10. Tyshhenko Ju. A. Zhurnal «Radjans'ka zhinka» jak dzhерело do vyvchennja derzhavnoi polityky v sferi ohorony dytynstva v URSR (1965–1985 rr.) / Ju. A. Tyshhenko // Molodyj vchenyj. – Herson, 2016. – №9 (36). – S.176–182.

11. Shheglola S. N. Kak izuchat' detstvo? Sociologicheskie metody issledovanija sovremennykh detej i sovremennogo detstva / S. N. Shheglola. – M.: JuNPRESS, 2000. – 72 s.

Bogatyrychuk K. O., graduate student of the Department of international and regional studies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kiev), katyacysh@gmail.com

Children and youth state policy of the Ukrainian SSR 1960–1980's

The article deals with an analyze of state policy in the Ukrainian SSR during the Stagnation.

The development of modern society, accompanied by active changes in the legislative sphere, mostly concerns the interests of young people. The solution of this problem urges us to study a historical experience to find effective ways of younger generation supporting.

The aim of the research is to examine the public policy of pupil protection of pupil protection in Soviet Ukraine based on legislation framework.

The article shows the peculiarities of public youth policy in the Ukrainian SSR in the 60–80's of XX century. The state measures in support of children including their socio-cultural, material and spiritual needs is analyzed. Laws and regulations, which were published, showed the official position of the authorities as for childhood, and also took up the evolution of Communist party executives' opinion to the problem of pupils protection, including the school system in the second half of 1960's– the first half of 1980's.

The research use such methods as historical and systematic, logical and analytical, method of analysis and synthesis, generalizing methods.

Keywords: childhood, children and adolescents, social support, public policy, legislation.

* * *

УДК 94:323–053.2/6(477)

Вербицкий Б. Д.,
аспірант кафедри історії та філософії історії,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), bo4epur@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ І РОЗПОВСЮДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО САМВИДАВУ БРАТАМИ МИХАЙЛОМ І БОГДАНОМ ГОРИНЯМИ (1962–1965)

З'ясовано витoki формування самвидаву в Україні в 60-х ХХ ст. Охарактеризовано вплив на розвиток мережі поширення українського самвидаву Михайлом і Богданом Горинями.

Ключові слова: самвидав, нелегальна література, шістдесятники, дисиденти, інтелігенція, Михайло Горинь, Богдан Горинь.

На початку 1960-х рр. у тоталітарних режимах Радянського Союзу та країн соцтабору склалися сприятливі умови для утворення нового культурно-політичного феномену – самвидаву, який проіснував до кінця 1980-х рр. Очевидно, що термін «самвидав» одразу увійшов у лексику багатьох людей і набув значної популярності й поширення. В умовах заборони цього явища слово самвидав стало своєрідним «айсбергом», основну частину якого було сховано від людських очей, – всі розуміли, про що йдеться, а дати наукове визначення, по-справжньому осмислити це явище ніхто не наважувався [7, с. 30].

Зі смертю Сталіна й осудом культу особи починається нове дихання суспільства й літератури. Його початок – виступи О. Довженка, О. Гончара, А. Малишка на II Всесоюзному з'їзді письменників, у яких порушувалися питання народності у зв'язку з реалізмом, національними традиціями та характерами, всебічністю бачення людини та світу, необхідністю належного ставлення до загальнолюдських цінностей; висловлювалися думки щодо захисту інтелігенції як духовного осердя нації. А також прихід у літературу молодого покоління «шістдесятників», своєрідними маніфестами якого стали збірка «Правда кличе!» Д. Павличка (1958), твори В. Симоненка, Ліни Костенко, І. Драча, Б. Олійника, М. Вінграновського, В. Коротича та ін. [7, с. 41].

Участь у виготовленні й читанні самвидаву є одним із основних атрибутів шістдесятництва. Неможливо бути шістдесятником і стояти осторонь цього явища. Самвидав, що став логічним наслідком розвитку позаофіційної літератури в СРСР, створив унікальне товариство втаємничених, тобто читацьку аудиторію об'єднану спільними цінностями. Все, що заборонялося цензурою й не поширювалося через офіційні канали комунікації, лише в межах самвидаву могло отримати шанс на існування [10, с. 241].

Без сумніву, одними із центральних фігур на початок 1960-х рр. у розповсюдженні забороненої літератури радянською владою були Михайло і Богдан Горині.

Темі шістдесятництва, дисидентства та самвидаву присвячено велику кількість досліджень, зокрема в загальних рисах описується у Г. Касьянова, В. Даниленка, О. Бажана, Б. Захарова. Власне, найбільш комплексне дослідження історії українського самвидаву, як головної організуючої форми Руху Опору 1960-х – початку 1970-х рр. здійснив Олесь Обертас у своїй праці «Український самвидав: літературна критика

та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)». Також варто виділити книги безпосереднього учасника поширення самвидаву в Києві Василя Овсієнка «Світло людей: Мемуари та публіцистика», де є спомини автора і видатних особистостей, таких як В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого, В. Марченка, О. Мешко та ін. Особливого значення набувають аудіо-інтерв'ю із Михайлом Горинем та автобіографічний роман-колаж у трьох книгах «Не тільки про себе» Богдана Гориня, де чітко можна простежити історію виникнення самвидаву у Львові і його розповсюдження на теренах України.

Автор даної наукової розвідки має за мету охарактеризувати вплив Михайла і Богдана Горинів на створення та організацію мережі розповсюдження самвидавничої літератури серед інтелігенції по більшій частині УРСР.

«Шістдесятництво, – пригадує Б. Горинь, – почалося для мене з книжки Дмитра Павличка «Правда кличе!», вилученої одразу після виходу у світ з книгарень і знищеною за вказівкою КДБ на початку 1959 року» [1, с. 29].

В цілому ж, особливістю національно-культурного руху в 60-х роках було те, що молодих діячів культурного фронту влада всіяко відгороджувала від культурних напрямків Заходу та намагалася насадити «комплекс меншовартості». Якщо хтось хотів мати бодай загальне уявлення про процеси, які відбуваються в європейській філософії, естетиці, літературі, мистецтві зазначав Богдан Горинь у своїй праці про Опанаса Заливаху «...неминуче натикався на стандартно-чавунні, ортодоксальні оцінки в одній і тій же поливі епітетів – «антинародна», «реакційна», «занепадницька» культура Заходу» [4, с. 149].

Згадуючи слова міністра пропаганди гітлерівської Німеччини Йозефа Геббельса: «Дайте мені ЗМІ і я з будь-якого народу зроблю стадо свиней», стає очевидно, що основою тоталітарної держави, в першу чергу, є контроль над свідомістю людини, яка формується від вдало продуманого механізму подачі інформації народу. Тому радянські ідеологи розуміли, що боротьба із виразниками націоналістично-патріотичного спрямування письменників, поетів, літераторів стоїть на перших ролях.

Як твердить В. В. Овсієнко: «Шістдесятництво найперше виявилось в літературі, насамперед у поезії. До шістдесятництва зараховують навіть «Щоденник» Олександра Довженка (він помер 1956 року). Перші добірки віршів і збірки віршів Ліни Костенко, Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча, перші статті Івана Світличного, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка – це ще кінець п'ятдесятих років. Чітко це покоління виступило на початку шістдесятих років. 1962 рік – це, сказати б, літературне дисидентство, ламання скutih норм. («Художнику немає скutih норм. Він норма сам, він сам собі закон» (Іван Драч). Але було вже й шістдесятництво виразно політичне. Після зустрічі в травні 1962 р. у Львові братів Горинів з Іваном Світличним, Іваном Дзюбою, Іваном Драчем Михайло Горинь організував виготовлення і поширення літератури самвидаву політичного характеру. «Вивід прав України» – книжка, видана за кордоном, а тут її перефотографували і робили товсті книжечки. Або уривки з праці Івана Франка

«Що таке поступ?» з критикою марксизму. Потім пішли речі не лише культурницького, а й економічного, політичного характеру. Це були початки політичного шістдесятництва» [8, с. 122].

Невипадково основними його поширювачами була творча й академічна інтелігенція, викладачі вузів, частково – учителі, студенти, медичні працівники. Попри пильний контроль за цими середовищами, КДБ не мало повної інформації. Значною мірою це пояснювалося не стільки конспірацією, скільки об'єктивною зацікавленістю читачів самвидаву в постійному доступі до невідцензурних матеріалів. Василь Овсієнко згадував здивування слідчого Миколи Цімоха: «Кого не виклич з ваших знайомих – усім ви давали самвидав. Комсомольцям, навіть комуністам! Чому ж ніхто з них не повідомив нас, щоб ми вас зупинили?» [8, с. 38].

Іван Світличний був основним, хто виготовляв і поширював самвидав в Києві, навколо нього сформувався авторський колектив молодих поетів і письменників, які першими почали збирати і поширювати нову поезію. На власний магнітофон «Весна», І. Світличний записував молодих поетів: І. Драча, М. Вінграновського, І. Жиленко, В. Симоненка, Л. Костенко, Б. Нечерду, Б. Мамайсура та інших. Згодом ці записи потрапили у самвидав [9, с. 242].

І. Світличний був редактором багатьох матеріалів, таких як: «Щоденник» В. Симоненка, стаття «В шовіністичному зашморгу» В. Яременка та одного із центральних творів самвидаву «З приводу процесу над Погруджальським» Є. Сверстюка, що спочатку носив назву «Спалення української бібліотеки», до редагування І. Світличного разом із В. Чорноволом та І. Дзюбою [2, с. 87].

Якісні зміни в українському самвидаві пов'язувалися з розширенням контактів між молодістю інтелігенцією Києва і Львова. До 1962 р. Львів виразно тяжів до підпільної боротьби, проте, остерігаючись можливих репресій, не поспішав із діями. Уважно вивчаючи нові тенденції суспільного життя, львів'яни з 1962 р. активно цікавляться міркуваннями своїх київських колег щодо стратегії та організаційних форм боротьби. Дискусії, що мали місце між І. Світличним та І. Дзюбою з одного боку, та братами Михайлом і Богданом Горинями з іншого, завершилися усвідомленням львів'янами необхідності легальної боротьби. Проте, як здається, одним із основних аргументів на користь прийняття цього стала можливість займатися самвидавом [10, с. 243].

Саме з травневого приїзду І. Дзюби, І. Драча і М. Вінграновського 1962 р. під впливом киян, у Львові з'являється власне самвидав. Головним осередком поширення самвидаву у Львові став Клуб творчої молоді «Пролісок», що виник наприкінці 1962 р. за безпосереднього впливу братів Горинів. Президент клубу Михайло Косів так охарактеризував його роботу: «Наша діяльність проходила у вигляді різноманітних літературно-мистецьких вечорів, святкувань, обговорень, поширення самвидавничих творів, прослуховування магнітофонних записів поезії» [5, с. 74].

З цього часу, Львів перетворився на центр виготовлення й поширення самвидаву. Найбільш активними були брати Михайло і Богдан Горині, Іван

Гель, Михайлина Зваричевська, Ярослава Менкуш. До розповсюдження самвидаву з 1964 р. поряд із В'ячеславом Чорноволом, долучилися Ігор та Ірина Калинці.

Читацька аудиторія забороненої літератури була надзвичайно великою. Богдан Горинь у своїх спогадах згадував: «Бувало, що після праці в музеї до пізньої ночі я передруковував на власній машинці «Москва» матеріали самвидаву. Як у наукового працівника, молодого літературного критика і мистецтвознавця у мене були широкі контакти з літературними і мистецькими колами Львова, а також із сотнями людей, які знали мене з екскурсійної чи лекційної роботи. Тож мав я кого забезпечувати самвидавом». Серед, звісно що, неповного переліку імен, кому у Львові передавалися матеріали, поряд із викладачами і студентами Львівського університету та Політехнічного інституту наводяться такі особи: Володимир Гжицький, Ярослава Музика, Дмитро Кравич, Софія Караффа-Корбут, Микола Ільницький, Микола Петренко, Роман Іваничук, Оксана і Володимир Лучуки, Карло Звіринський, Роман Петрук, Андрій Бокотей, Любомир Медвідь, Генадій Петров і Микола Данько приїжджали із Сум, Іван Вирган і Роберт Третяков із Харкова, Анатолій Зубок з Києва, а також багато-багато інших [3, с. 259].

Розгляньмо саме виготовлення самвидаву, адже зазвичай це було від руки переписування тексту чи друкування на машинці. Також були й інші, більш копіткі способи – фотографування та так званий «магнітідздат», коли інформацію записували на аудіоплівки.

Переписування творів від руки було найбільш поширеним і зручним способом, втім поширюватися могли невеликі за обсягами тексти. Водночас, використання друкарських машинок і копіювального паперу значно збільшувало як масштаби самвидаву, так і обсяги текстів. Із середини 1950-х рр. друкарські машинки були у вільному продажі – і цей факт є надзвичайно важливим для розуміння феномену самвидаву. Саме брати Горині перші, хто замислилися і зайнялися вдосконаленням способів тиражування текстів.

Богдан Горинь стверджує, що в 1964 р. він почав шукати різних способів, аби створити для розповсюдження самвидаву власну поліграфічну базу. Йому здавалось дивним те, що ніхто із його оточення ніколи не піднімали питання стосовно технічного удосконалення тиражування самвидаву чи про необхідність створення розгалуженої друкарської бази. Він вважав, що треба закупити певну кількість машинок, розмістити їх у надійному місці, знайти хлопців, дівчат чи пенсіонерів, які передруковували б тексти.

Своїми планами він поділився із Дмитром Кравичем, який тут же виділив кошти на купівлю однієї машинки. Проте майбутній правозахисник усвідомив, що купівля кількох друкарських машинок проблему не вирішить, тому заручившись підтримкою Павла Чемериса, який працював секретарем редакції газети «Поліграфіст» при Львівському поліграфічному інституті, Б. Горинь дістав друкарські шрифти, які мали дати можливість випускати літературу поліграфічним способом. Надалі ті шрифти опинилися у Михайла

Гориня, який шукав людину, що може з них зробити набір [3, с. 333].

На початку 1964 р. брати М. і Б. Горині створили центр із розмноження текстів. Фінансування здійснювалося безпосередньо учасниками, які добровільно жертвували на «українську справу». За споминами М. Гориня, вони не були заможними людьми, тому при зарплаті в 140 карбованців, він з дружиною щомісяця віддавав 20. За ці кошти закуповувався фотопапір, бо, зазвичай, розмножували тексти фотоспособом, а також друкарський папір і машинки. Наприкінці 1964 р. у них було п'ять машинок [2, с. 207].

Не зупиняючись на цьому, Б. Горинь у 1964 р. через працівника Центрального державного історичного архіву Львова Петра Дідовича познайомився з Анатолієм Шевчуком, рідним братом Валерія Шевчука, який працював лінотипістом у Житомирській обласній друкарні. А. Шевчук погодився виготовити лінотипні набори окремих заборонених поезій В. Симоненка, вірші С. Тельнюка «Забувайте українську мову» та Д. Павличка «Коли помер кривавий Торквемада», прокламацію «Друзі, громадяни» – документ з сильним антирадянським спрямуванням. На початку літа 1965 р. замовлення було готове, і Б. Горинь забрав лінотипні відливи, залишивши для роботи текст «З приводу процесу над Погружальським» [3, с. 334–336].

Отримавши лінотипи Б. Горинь, заповів їх у кишені светра та з палаючими очима, не залишаючись навіть на ніч, одразу з Житомира направився в Київ до Івана Світличного. Проте цими лінотипами так і не скористалися, адже останній зайняв дуже обережну позицію, а пан Світличний був дуже великим авторитетом для молодшого з братів Горинів, аби йому перечити. Як пише Б. Горинь: «По дорозі Іван повідомив, що не впевнений, чи варто було виготовляти лінотипи, бо друкарська машинка – то річ побуту, машинок багато, а лінотип – це державна власність. Приватних друкарень ніхто не має, тому він подумав, чи варто негайно пускати ці відливи в рух, чи краще хай трохи почекають. Іван... вважав, що така форма розповсюдження літератури може нам зашкодити, бо у випадку, якщо в люди піде тираж, набраний друкарським способом, КДБ все переверне, щоб знайти друкарню, в якій виготовляють лінотипи» [3, с. 338].

Зауважимо, що зв'язки між Києвом і Львовом протягом 1962–1965 рр. були надзвичайно інтенсивними, особливо між І. Світличним і братами Горинями.

Є. Пронюк, автор статті «Шляхи і завдання українського визвольного руху» також активно обмінювався самвидавом із львів'янами. Через Вадима Пеньківського самвидав потрапляв до М. Гориня. Переїзд до Львова В'ячеслава Чорновола після свого одруження на Олені Антонів в 1963 р., значно поживавив громадсько-політичне життя. Саме він і привіз перший варіант тексту «Шляхи і завдання українського визвольного руху» й ознайомив із ними М. Гориня, який, у свою чергу, показав матеріали Б. Гориню, Т. Стараку, І. Гелю [2, с. 206].

Із 1963 р. самвидав поширювався в Луцьку. Потрапляли сюди матеріали переважно зі Львова від Б. Гориня, який у травні 1964 р. через студентку Луцького педінституту Анатолію Панас, з якою познайомився в Музеї українського мистецтва, передав викладачу

того ж інституту Дмитру Іващенко ненадруковані твори Л. Костенко, В. Симоненка, І. Драча та М. Вінграновського [3, с. 284].

Щодо поширення самвидаву в Івано-Франківську свідчать тісні зв'язки братів М. і Б. Горинів із О. Заливахою та В. Морозом. У Тернополі самвидав поширювався через І. Герету та М. Чубатого. Зв'язок із Житомиром здійснювався через братів Анатолія і Валерія Шевчуків та Євгена Концевича. Через Михайла Масютка, що проживав у Феодосії український самвидав діставався Криму. У самвидаві Одеси були задіяні Станіслав і Ніна Караванські та Людмила Шереметьєва.

У 1964 р. виготовлення і розповсюдження забороненої літератури радянською системою набрало великого розмаху. Можна з упевненістю говорити про наявність сформованого каналу передачі самвидаву. У квітні 1964 р. Б. Горинь, отримавши робоче відрядження для ознайомлення з архівами і музеями Києва, Полтави, Харкова, розповсюджував самвидав серед інтелігенції цих міст. Заїхавши спочатку до Києва, він зустрівся з І. Світличним та Є. Сверстюком. Обмінявшись із ними матеріалом та отримавши адреси інших зацікавлених людей, Б. Горинь поїхав далі [2, с. 273].

У Харкові частину матеріалу, було передано Роберту Третякову. Щоправда той дуже критично поставився до прочитаного, від якого «несло антирадянщиною». Дещо схожа ситуація сталася і у Полтаві, де особа, рекомендована Є. Сверстюком, не проявила до матеріалів особливого зацікавлення. Проте в Сумах самвидав приніс друзям Б. Гориня, Геннадію Петрову та Миколі Данько несамовиту радість: «любувалися саморобними збірками вибраних поезій Симоненка, ... акуратно гортали публіцистику на цигарковому папері, підкладаючи під сторінки білий аркуш, щоб краще читалося» [3, с. 276].

У травні 1964 р. в Каневі відбувалися шевченківські свята. Львівський Клуб творчої молоді організував поїздку на ці урочисті заходи. Це був неабиякий шанс вкотре поширити самвидав, тому було підготовлено майже 900 примірників різних статей. Всі вони були зібрані у великій валізі старшого з Горинів, разом з яким мали їхати Іван Гель та Михайлина Зваричевська.

КДБ було відомо про наміри М. Гориня, оскільки вже полювало на львівських інтелігентів, тому 29 травня по дорозі до Канева автобус із львівською делегацією було зупинено. Врятувала майбутнього дисидента щаслива подія – в ніч на 29 травня в нього народилася донька, тому він і не поїхав. Слідчі не виявивши в автобусі Гориня, не провели обшук, вважаючи, що і валізи тої немає. Це в свою чергу підкреслює наміри КДБ заарештувати Гориня «на гарячому». Зрештою, валіза якою опікувалася М. Зваричевська все ж безпечно надійшла до І. Світличного, а вже через нього поширилася серед народу [3, с. 207].

5 серпня 1965 р. вважається переломною датою в історії самвидаву, адже у приміщенні Львівської державної наукової бібліотеки під час видачі книжок, в одній із яких було знайдено та вилучено надруковані на машинці документи антирадянського змісту: «З приводу процесу над Погружальським», «Класова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства». За цим фактом 9 серпня 1965 р. управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Львівській області відкрило

кримінальну справу по ст.62 КК УРСР, з метою виявити осіб, що займаються цими злочинними діями [3, с. 339].

26 серпня 1965 р. було затримано Михайла Гориня із дружиною, під час повернення з відпочинку у Криму [6, с. 43]. Того ж дня пов'язали і Богдана Гориня у Львові [3, с. 340].

Про масштаби самвидаву свідчать операції органів КДБ, проведені в другій половині 1960-х рр. Зокрема, у 1965 р. викрито осередки у Києві, Львові, Тернополі, Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі. Під час проведених обшуків вилучено понад 900 примірників самвидаву, 13 друкарських машинок, що використовувались для їх тиражування [7, с. 118].

Таким чином, можна із упевненістю говорити, що на початку 1960-х рр. одними із центральних фігур у створенні мережі розповсюдження самвидаву спочатку у Львові, а потім і в інших регіонах України були Михайло і Богдан Горині. З їхньої ініціативи було утворено у Львові в 1962 р. Клуб творчої молоді, який був фактично центром поширення забороненої літератури серед інтелігенції. Саме вони намагалися якомога більше виготовляти матеріалу, постійно долучаючи до цього процесу інших свідомих громадян, створюючи друкарські центри. Брати Горині із величезним ризиком самі перевозили самвидав, зокрема Б. Горинь зумів дістати через А. Шевчука лінійні відливи із текстом забороненої поезії, які перевіз із Житомира до Києва. Можна лише дивуватися їхній завзятості та енергії у розбудові руху опору радянській владі та піднятті національної самосвідомості українського народу через самвидав 1960-х рр. Хоча, коли у людини є мета, а особливо загальнонаціонального масштабу – вона до неї буде рухатися, долаючи усі перепони.

Список використаних джерел

1. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Б. Гориня / Тарас Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.
2. Бердиховська Б. Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами / Б. Бердиховська, О. Гнатюк. – Київ: Дух і Літера, 2004. – 334 с.
3. Горинь Б. Не тільки про себе. Книга перша – Київ: Пульсари, 2006. – 352 с.
4. Горинь Б. Опанас Заливаха. Вибір шляху / Богдан Горинь // Дзвін. – 1996. – №2. – С.147–151.
5. Косів М. Проліски виростають з-під снігу / Косів М. // У вирі шістдесятницького руху: Погляд з відстані часу / Ідея видання та упорядкування В. Квітневого. – Львів: Каменяр, 2003. – С.71–76.
6. Запалити свічу / Михайло Горинь; упорядник В. В. Овсієнко. – Харків: Права людини, 2009. – 328 с.
7. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960 – початок 1970-х років) / Олесь Обертас. – Київ: Смолоскип, 2010. – 300 с.
8. Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. / Василь Овсієнко. – Харків: Права людини, 2007. – 352 с.
9. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / Русначенко А. – К.: В-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.
10. Секо Я. Витоки українського самвидаву / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип.1. – С.241–246.

References

1. Batenko T. Opozycyjna osobystost': druga polovyna XX st. Politychnyj portret B. Horynja / Taras Batenko. – L'viv: Kal'variya, 1997. – 350 s.

2. Berdykhovska B. Bunt pokolinnia. Rozmovy z ukraïnskymy intelektualamy / B. Berdykhovska, O. Hnatiuk. – Kyiv: Dukh i Litera 2004. – 334 s.

3. Horyn B. Ne tilky pro sebe. Knyha persha – Kyiv: Pulsary, 2006. – 352 s.

4. Horyn B. Opanas Zalyvakha. Vybir shliakhu / Bohdan Horyn // Dzvin. – 1996. – №2. – S.147–151.

5. Kosiv M. Prolisky vyrostaiut z-pid snihu / Kosiv M. // U vyri shistdesiatnytskoho rukhu: Pohliad z vidstani chasu / Ideia vydannia ta uporiadkuvannia V. Kvitnevoho. – Lviv: Kameniar, 2003. – S.71–76.

6. Zapalyty svichu / Mykhailo Horyn; uporiadnyk V. V. Ovsienko. – Kharkiv: Prava liudyny, 2009. – 328 s.

7. Obertas O. Ukraïnskyi samvydav: literatura krytyka ta publitsystyka (1960 – pochatok 1970–kh rokiv) / Oles Obertas. – Kyiv: Smoloskyp, 2010. – 300 s.

8. Ovsienko V. Svitlo liudei: Memuary ta publitsystyka. U 2 kn. / Vasyl Ovsienko. – Kharkiv: Prava liudyny, 2007. – 352 s.

9. Rusnachenko A. Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950–kh – pochatok 1990–kh rokiv / Rusnachenko A. – K.: V–vo im. Oleny Telihy, 1998. – 720 s.

10. Seko Ya. Vytoky ukraïnskoho samvydavu / Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istoriia. – Ternopil: Vyd–vo TNPU im. V. Hnatiuka, 2011. – Vyp.1. – S.241–246.

Verbytskyi B. D., postgraduate student of history and philosophy of history, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), bo4epur@gmail.com

The organization and distribution of Ukrainian samizdat by brothers Mykhailo and Bohdan Horyn (1962–1965)

The origins of the samizdat formation in Ukraine in the 60's of the twentieth century were determined. Described the influence on the development of the distribution network of Ukrainian samizdat by Mykhailo and Bohdan Horyn.

Keywords: samizdat, illegal literature, sixties, dissidents, intellectuals, Mykhailo Horyn, Bohdan Horyn.

* * *

УДК 37.015.31:17.022.2(465*11/16)

Лаврут О. О.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, суспільно-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання, Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (Україна, Слов'янськ), lavrut.olga@gmail.com

ФОРМУВАННЯ «РАДЯНСЬКОГО» СВІТОГЛЯДУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ ПІДРУЧНИКІВ (НА ПРИКЛАДІ «УКРАЇНЬСЬКА МОВА. ПІДРУЧНИК ДЛЯ 1 КЛАСУ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ. ЧАСТИНА ПЕРША. УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ»)

Стаття написана на основі вивчення одного із перших підручників повсякденного періоду 1940-х років – С. Чавдарова «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою». Метою статті є аналіз змістової складової книги. Робота мала 15 параграфів. До уваги дітей автор запропонував вивчення букв і слів, складів, написання слів із різними орфограмами. Правила виділені жирним шрифтом або взяті у рамку. Підручник мав певні теми, які відображали радянську дійсність. Звичайно, питання дозучення дітей до живої та неживої природи, формування ціннісного ставлення до її скарбів стали важливим в процесі вивчення предмету. Повага до старших, праці стали ще лейтмотивами книги. Оскільки автор був сучасником свого часу, то він не міг обійти питання ідеологічного характеру, які, фактично, диктували його діяльність.

Ключові слова: підручник, зміст, навчання, суспільство, ідеологія, УРСР, учні.

Якісне змістовне наповнення підручників є запорукою ґрунтовного вивчення навчальних дисциплін. Українська мова є важливим предметом, оскільки є державною, мовою спілкування частини населення країни. Тому, звернення до досвіду минулих років буде в нагоді як з теоретичного боку, так і з практичного. Перше полягає у розробці моделей реалізації предмету

в контексті оновлення державних стандартів освіти, програм тощо. Друге – з метою запозичення досвіду попереднього періоду.

Історіографія питання створення підручників та їх змістовного наповнення розглядалась різними вченими. Перші – вивчали умови написання, наповнення, другі – діяльність державних органів влади щодо цього [2, с. 48–54], безпосередньо – творців книг. Щодо вивчення запропонованого підручника, то учні охарактеризували і творчий доробок його автора [3; 4, с. 71–74].

Проте метою нашої статті є аналіз змістової складової книги. Завдання полягають у виокремленні наскрізних тем підручника, причини їх появи; характеристики навчально-виховних компонентів та передумови їх виникнення; текстовому та візуальному наповненню; окресленні перспектив дослідження. Джерелами до написання роботи став власне підручник С. Чавдарова «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою», вивчення якого дало можливість досягти зазначені завдання [5].

Робота С. Чавдарова тиражем 450 тисяч примірників була видана у 1945 році. Її зміст включав у себе 15 параграфів. Дітей знайомили із звуками і буквами: голосними і приголосними; словом, реченням, зв'язком слів у реченні, великою буквою у власних назвах, складами, переносом слів, особливостями написання слів із буквами та буквосполученнями: «й», «йон», «ї», «є», «г», «ф», «дз», «дж», «ь». Обов'язковим елементом стало повторення вивченого у кінці року.

Позитивом наповнення підручника стало відтворення українських національних традицій, починаючи від навколишнього світу: рослинного та тваринного світу, які супроводжують учнів і у повсякденному житті, вони залюбки вивчали матеріал на живих прикладах, доглядали за ними, їх буття наповнювала буйність, краса та багатство природи; і, закінчуючи, духовною складовою: «Угорі дзвенить жайворонок. В траві (треба «Угорі» – для милозвучності – авт.) стрекочуть коники. Шумлять косарки. Скрізь квіти. На річці чути дитячий сміх» [5, с. 26].

Дітей змалечку ознайомлювали із різними культурами: городніми, польовими рослинами (морквою, гречкою, цибулею, редискою, огірками, капустою, картоплею, пшеницею, маком, житом, овесом, просом, ячменем). У завданнях пропонували проговорювати спочатку назви ягід, що ростуть у лісі, а потім – у садку: порічки, суниці, агрус (а не «агрус» – авт.), журавлина, чорниця, смородина, полуниця, малина, ожина [5, с. 7].

Діти мали знати назви рослин і тварин (квасоля, горох, виноград, барвінок, кавун, диня, кукурудза, картопля, ягня, теля, слон, кріт, коза, баран, тхір), фруктових та «лісових дерев» (вишні, берези, груші, яблуні, липи, ялини, осики, сливи, дуби, сосни), квітів та бур'янів (фіалки, кропиви, рози, репяха (саме так йшлося у підручнику, не «гроздяда», «реп'ях» – авт.), конвалії, будяка, полину, айстри, лопуха, гвоздики [5, с. 10]. Описля – групувати та класифікувати їх за ознаками. При цьому важливими були формування і розвиток ґрунтовного вивчення навчальних дисциплін, понятійного апарату, були задіяні логіко-мисленнєві процеси) [5, с. 66]. Особливе місце займало спостереження за змінами в живій та неживій природі: «Дзюркотять швидкі струмочки», «Розпустилися

бруньки на деревах», «Прилетіли журавлі й солов'єчки малі», «Яблуні вкрились рясним цвітом», «Гуде джміль у траві. Вода тече з джерела», «Уже поспіли вишні», «Жниварка жне колгоспну пшеницю. Ми викопали картоплю», «Жовкне листя на деревах», «Пташки полетіли в теплі краї», «У річці вода замерзла», «Діти катаються на санках», «Вітер намів снігу», «Від спеки вигоріла трава» [5, с. 22]. Та – надра природи і «допомога» її населенню – збиральництво, рибальство, бортництво, які були не лише традиційними, але й часто рятували людей від голоду [5, с. 31].

Очевидним стало наближення і заглиблення учнів у спадщину української культури. На сторінках підручників «росли» пшениця, жито, овес огірки, явори, калина, хрін, цибуля, перець; «літали» птахи: журавлі, сови, горобці, синиці, орли, які представляли різні природні зони. Вони супроводжувались українським фольклором: піснями, загадками, приказками, прислів'ями, крилатими виразами, порівняннями, гіперболами на зразок: «Мед солодкий», «Унадився журавель до бабиних конопель», «Бджоли маленькі, а користі від них багато», «Сиве волосся в діда», «Стоїть дід над водою та киває головою», «Варений рак» [5, с. 70–71], «Увечері Олена слухає дзюрчання струмочка і дзвінкі дівчачі пісні» [5, с. 67].

Милозвучність мови залишалась актуальною: «Дзюрчить, біжить криниченька», «В лісі ми назбирали дзвіночків», «Дзвенить жайворонкова пісня». Важливим було формування мовної особистості дитини, про що відзначали як навчання цієї мовою та дослухання до порад старших. Влада намагалась викоренити самотність української мови. Згадаймо, хоча б букву «г», якій не було місця на сторінках підручника. Так, «Івась крутиться, як дзига», «Гедзі кусають худобу», «Гудзики виробляють на фабриці». «На перерві я вийшов на ганок», «Василько набив собі велику гулю» [5, с. 63]. Тобто, з одного боку – офіційного – зазначали про позитивне значення вивчення рідної мови, з іншого – для автора треба було врахувати і досвід старших поколінь, які ще пам'ятали події попередніх десятиліть [5, с. 57].

Ще одним лейтмотивом стала турбота за природу, привчання догляду за нею, формування гуманних почуттів засобами використання пестливих слів, надання прикладу діяльності. Схоже презентували у підручнику і про тваринний світ. Підручник візуально та змістовно надавав інформацію про одомашнених та диких тварин. Особливу роль, звичайно, автор відвів свійським, які завжди були поруч із людиною: кінь, корова, вів, свиня, вівця, коза, собака, крізь, кіт, півень, гуска, курка, качка, індик; та дикі: одуд, шпак, горобець, голуб, ластівка, ворона, мурашка, комар, муха, метелик, жук, шука [5, с. 5–8]. Учні мали знати яка від них була користь. Тому, пропонували і схожі завдання – про кого йшла мова: «Я даю молоко, м'ясо і шкіру на чоботи», «Я охороняю двір», «Я даю м'ясо, сало і шетину», «Я даю м'ясо, яйця і пір'я» [5, с. 17]. Тварини не лише були «помічниками», але й часто дошкуляли. Наприклад, у підручнику містилися короткі оповідання та речення про гризунів: «Вилізла мишка з нори. Схопила вона сало. Запахло мишці салом. Пішла мишка до пастки. Мишку спіймали. Пастка закрилась» [5, с. 20].

Дітей ознайомлювали не лише із найближчим природним оточенням, а й, можливо, недосяжним –

морем, океаном, тропіками, білими ведмедями. Тропічні тварини «зустрічались» у підручнику: лев, рись, тигр, мавпа [5, с. 9]. Часто завдання носили відтворювальний характер, часто – регламентований на кшталт: «Тут висловлено п'ять окремих думок. Кожна з цих думок думок і вона почне займатися творчою діяльністю? Далі автор подавав ілюстрації із рибками і стояло відповідне запитання. А чи не можна було запитати у дитини, хто крім риб мешкає у воді [5, с. 27]? Автор ставить досить прості запитання, які не були розраховані на розвиток мовлення дитини, висловлювання власного бачення та формування власного досвіду, емпатії. Окрім цього, формування необхідних знань відбувалось від простого до складного, що цілком відповідає логіці [5, с. 55].

Все ж, віддаємо належне у потужному виховному потенціалі підручника. На його сторінках читаємо твори, які допомагають розвинути ціннісні орієнтації у дітей: повагу, працьовитість, дружбу, відданість, відвертість; засудивши негативні вияви поведінки та характеру: невдячність, хоровитість, жадібність, жорстокість [5, с. 60]. На прикладі героїв-тварин можна охарактеризувати суспільно-політичну ситуацію у суспільстві, яке страждало на колективізм у спотвореній формі, репресивно-каральну систему, психоз натовпу. Прикладом цього став твір «Не втопився». Наводимо його зміст:

«Став заєць думати, що всі його женуть. Страшний йому ведмідь, страшний і вовк. Тікає він від лисиць і від людей.

– Піду та й втоплюся, – вирішив заєць. Біжить від до річки, не озирається. Прибігає й з берега кидається до води. А жаби полякались і хлюп у воду.

– Еге, – каже заєць тоді. – Виходить, є такі, що й мене бояться.

І побіг собі у поле».

Залучаючи до повсякденної діяльності, дітям пропонували написати назви знарядь праці: коса, сапа, лопата, граблі, лом, сокира, трактор, що стало свідченням заняття сільським господарством та долученням їх до трудового виховання [5, с. 10]. Так, учні мали поділити слова на групи: знаряддя праці, засоби пересування та приміщення [5, с. 13]. Зокрема, «Хто чим працює?»: «Каменярь б'є каміння ...», «Столяр довбає дерево ...», «Колгоспники сіють пшеницю ...», «Учень мале півника ...», «Учениця витирає дошку ...», «Садівник копає яму ...» [5, с. 28].

На сторінках підручника дітей знайомили із матеріалом: глиною, іншими природними надрами [5, с. 27], процесом виробництва, виготовленням та використанням різних речей: посуду (горщиків, глечиків, таць, у підручнику – «блюдо»), одягу. В одному із завдань, які пропонували учням – вставити пропущені слова. Підтвердженням є оповідання «Нова сорочка»: «Мама купила в крамниці Викроїла вона ... сорочку і стала шити на Сорочка готова, та без Взяла мама ..., на палець надягла ... і пришила Боря надів нову ... і побіг показати її товаришам». Переважала ручна, не механізована праця: «Федір зробив прилад, щоб збирати колоски» [5, с. 70]. Схожі завдання були на кшталт: «Що чим роблять?»: «Дрова пиляють ...», «Вулицю підмітають ...», «Гвіздок забивають ...», «Грядки підрівнюють ...», «Хліб ріжуть ...» [5, с. 16].

Ознайомлювали учнів із професіями: пожежника, конюха, міліціонера, коваля, листоноші, двірника, коваля, льотчика, кравця, учителя, лікаря, рибалки, листоноші, танкіста, шевця, тракториста (що свідчило про надзвичайний постійний екстремний стан суспільства, почесність будь-якої сільськогосподарської праці, пропаганду колгоспної системи; дотримання порядку; передачу культурних звичаїв; погане матеріальне забезпечення після війни, нагальну потребу у взутті та одязі; любов до природи; пропагандистське спрямування діяльності газет, які чекали як новину – погану чи хорошу; традиційне заняття, важку фізичну працю, знайомство із матеріалами). Учителю мав здійснювати не лише свою навчальну, але й виховну й ідеологічну функцію. Свідченням згадки про лікарів стала тяжка ситуація з епідеміологічною ситуацією, підвищений рівень травматизму [5, с. 17]. Змістове наповнення цієї тематики зображувалося через архаїчний спосіб ведення господарства, житлові умови, але звичне для радянського суспільства, виснажливу працю [5, с. 30].

Обов'язковою складовою освітнього розвитку дитини залишалось прикладонаслідування. Починали із елементарних речей: дотримання гігієни та безпека життєдіяльності («Ранку треба змазати йодом»), потім – надання медичної допомоги, що було спрямоване на збереження власного здоров'я [5, с. 56]. Так, у ідальні висів плакат (що візуалізувало дійсність, пропагувало дотримання норм, при чому особливо – у громадських місцях – авт.): «Не пийте сирої води. Від неперевареної води бувають різні хвороби. Бережіть їжу від мух. Після їди полощіть рот» [5, с. 59].

У книзі показана працьовитість і турбота дорослих про дітей, долучення дітей до культурної спадщини, прищеплення відповідальності за майбутнє [5, с. 11]. Так, батько прийшов із заводу (дорослі займаються фізичною працею – авт.), швидко пообідав (задоволення потреб, на які держава не зважала, голод – не причина не працювати – авт.). Він пішов із сином до клубу. Можливо, батько був некультурний або йому хотілося подивитись чим живе його дитина. Клуб залишався осередком культурного життя.

У підручниках автор мало звертав уваги на матеріальні проблеми. Діти читали про одяг, взуття, які не були різнобарвними. Носили черевики, туфлі, калоші, чоботи, сорочки, спідниці, кожухи, штани, плаття (сукні – авт.) [5, с. 13]. Вважалося, що молодше покоління повинно було прагнути до певних ідеалів, серед яких були і стахановці, комуністи [5, с. 31], «Піонери ростуть, працюють учаться» [5, с. 70], «У сівбі перед веде наш район» (що стало свідченням соціалістичних змагань, показовістю – авт.)» [5, с. 55].

Дітей знайомили і з підпільним партизанським рухом задля розуміння його значення, формування певних рис характеру та світогляду прославляючи їх подвиг. Прикладом стали й деякі особистості й державні діячі, про яких необхідно було усім знати: «Недалеко від Москви є село Горки. Там помер Володимир Ілліч Ленін. Наше село зветься Молотово... Йосиф Віссаріонович Сталін народився в місті Горі» [5, с. 54]. Вивчаючи написання власних назв, зустрічаємо такі: «Володимир Ілліч Ленін», «Йосиф Віссаріонович Сталін», «В'ячеслав Михайлович Молотов», «Микита

Сергійович Хрущов» [5, с. 35], «На заводі преміювали творами Леніна». Учили й вірші про «батька народів»:

Мов пташині зграї
в ліс густий,
в школу вилітає люд малий.
Вміємо ми гратись,
вміємо й навчатись,
рідний батьку,
Сталін дорогий [5, с. 46].

Задля досягнення певного рівня життя необхідно було отримати освіту. На це теж автор звернув увагу, акцентуючи на виконанні закону про обов'язкову 7-річну освіту, залучення дітей до ідеологічної діяльності, бо саме на школу покладалось завдання формування нової радянської особистості. «Степана привели до школи. Він вивчив усі букви. Степан тепер читає книжку». Але ж книги були теж різними за змістовим спрямуванням. У підручнику навчальна діяльність залишалась важливою складовою і учнів знайомили із матеріальною базою школи: «Новий зошит. Нова ручка. Нове перо», «Кому допомагає Івась? Що він читає? Чим він малює? Кому відповідає урок? Як він вчиться?» [5, с. 26]. На сторінках підручника демонструвався авторитет педагога і дорослих взагалі. «Задзвонив дзвоник. Учні швидко розійшлися по класах. Прийшов учитель. Почався урок» [5, с. 19], «Директора школи звуть ...», «Учителя другого класу звуть ...», «Сторожа нашої школи звуть ...», «Лікарку звуть Олена Петрівна Лебеденко» [5, с. 36]. При цьому діти мали бути охайними і дотримуватись порядку і чистоти: «У нашому класі завжди чисто. Ми не кидаємо на підлогу папірців. Черговий дивиться, щоб ніхто не смітив. На перерву всі ми виходимо з класу. Книжки та зошити у нас охайні, чисті» [5, с. 33].

Учні вчили найближче оточення: які є населені пункти, які річки протікали [5, с. 39]; правила поділу слів на склади, переносу слів, правопису слів з м'яким знаком [5, с. 40], буквою «ї», після шиплячих, деяких буквосполучень тощо [5, с. 80]. Часто вживаними словами при цьому стали: «фабрика», «свято», «робітник», «країна», «поле», «колгосп», «книжка», «долото» [5, с. 24].

Дитину завжди підтримувала родина, про яку писав автор: «В (треба У – для милозвучності, на початку речення – авт.) нашій сім'ї всіх четверо: батько, мати, сестра і я. Батька звуть Павло Васильович Карпенко, матір – Ганна Іванівна Карпенко, сестру – Софія Павлівна Карпенко, а мене – Петро Павлович Карпенко». Це українські імена та прізвища [5, с. 36].

Питання гендерного виховання було присутнє на сторінках підручника. Так, дітям пропонували виписати спочатку імена дівчат, а потім імена хлопців: «Микола, Оля, Мишко, Іра, Василь, Євген, Таня, Сашко, Марійка, Соня, Дмитро, Надійка, Володя, Йосип, Клим, Мая, Рая, Грицько, Віра, Семен, Микита, Леся». Діти мали придумати імена і прізвища дітей. Про дівчаток дещо пестливо писали, а про хлопчиків – по-дорослому. Можна простежити і демографічну ситуацію, яка склалась у 1940–ті роки: «На горі каталися п'ять хлопців і шість дівчат» [5, с. 71]. Ілюстрації теж це підтверджують: дівчинка сиділа на стільчику за столом і читала книгу, дівчинка шила ляльці одяг, сидючи на стільці; грала на скрипці; хлопчик давав їсти у мисці

собаці біля будки; хлопчик за столом сидів малював сонце і парусник фарбами. Зачіски у дітей були короткі, зокрема, у дівчаток – коротке каре, високе чоло. З дитячих імен можна було з'ясувати і національний склад населення: «Федір, Фаня, Феня, Фелікс, Филімон, Фрося» [5, с. 64]. Становище жінки у суспільстві простежуємо на палітрі книги не через пряму, а опосередковану інформацію: «Бігла кізенька льодком, а за нею цап слідком. А кізенька в ополонку, а цапочок за головку: «Стій, кізенько, не топись, хоч на мене подивись». Але турбота хлопчиків за дівчатками теж була: «У Ніни не було своїх санок. Посадив Петя Ніну на санки. Хороше покаталась Ніна...» [5, с. 44].

Тематика мілітаризації та індустріалізації суспільства залишались одними із провідних. Недивно, що на сторінках підручника бачимо могутні заводи [5, с. 31], які димлять так «мелодійно»: «Співають заводи»; танки, гранати, літаки, гвинтівки, кулемети, револьвери, автомати, гармати [5, с. 12]; читаємо й про Капітана Гастелло. Не дивлячись на лозунги, економіка залишалась відсталою, бо використовували старі, навіть – архаїчні знаряддя праці.

У кінці першого класу, коли вже діти мали читати їм пропонували тексти, в основному, політичного та ідеологічного забарвлення: «Столиця нашого Союзу – Москва (Росія – «старший брат» – авт.). Місто Київ стоїть на великій ріці. Ця ріка зветься Дніпро. Більша від Дніпра ріка Волга (демонстрація меншовартості, більше – у нас, а не у вас! – авт.). У Дніпро течуть ріки Десна, Прип'ять. На березі Десни стоїть місто Чернігів (одне із найстаріших міст Русі-України). Міста Одеса, Маріуполь, Ялта, Севастополь стоять на березі моря» (як стратегічні міста, в тому числі і портові) [5, с. 37]. Автор писав про єдину країну (штучне, насильницьке об'єднання – авт.), робітничу єдність пролетарів (які виступали соціальною базою радянської влади – авт.) [5, с. 62]. «Пам'ятні дати», котрі відмічали в СРСР знайшли відображення і в назвах населених пунктів: «Наше село Петрівського району. Першого травня лунали веселі бойові пісні» [5, с. 56]. У назвах заводів, колгоспів мала бути присутня радянська символіка та партійне спрямування суспільного життя: «Колгосп «Зірка», Колгосп «Нове життя» (із радянською владою тільки нове – авт.), Колгосп «Вперед» (заклик до дії – авт.), Колгосп «Наша перемога» (підкреслюється внесок саме партії, будь-якими засобами досягати заплановане – авт.), «Завод «Більшовик», «Завод «Червоний двигун», «Завод «Ленінська кузня» [5, с. 39].

Автор, засуджував війну та агресію, проте у тих умовах, не знаючи про підступність, жадібність і геополітичні апетити й радянського уряду щодо територій та населення відповідно, негативно писав про Німеччину в роки Другої світової війни в оповіданні «Німці-ненажери»: «Наша країна велика та багата. Вона все має: і хліб, і масло, і м'ясо, і мед, і золото, і залізо, і вугілля, і ліси. Все це німці-ненажери хотіли загарбати собі. Вдерлись вони, як злодії, на землю радянську. Людей вони грабували й убивали. Багатства наші вивозили в Німеччину [5, с. 70]. Всіх німці хотіли зробити рабами. А сами («і» – авт.) думали стати панями на нашій землі. Товариш Сталін дав наказ Червоній Армії розбити німецьких загарбників. Почала Червона Армія бити та бити німців. Дуже багато їх забито.

Дуже багато їх здалося в полон. Німців вже вигнано з нашої землі. Червона Армія вступила на німецьку землю. Слава Червоній Армії!». Очевидним стало однобоке висвітлення історії, бо це була боротьба двох тоталітарних режимів: комуністичного та нацистського за панування над світом [5, с. 80]. У підручнику можна помітити і помилки технічного, скоріш за все, характеру: «Нашу знайому дівчинку звуть Шуру, а хлопчика – Льова. Брата їх звуть Миша», «мы» та інші.

Отже, зазначений підручник змістовно досить насичений різними темами, які дійсно відображали освітні завдання, що висувались перед ним. Він був один із перших у повоєнні роки і залишався колоритним. На його сторінках знайшло відображення радянської дійсності. Учнівство долучалося до цього як важливий елемент ідеологічного ланцюжка діяльності радянської влади.

Список використаних джерел

1. Лаврут О. О. Навчальне забезпечення загальноосвітніх закладів УРСР в другій половині 1940-х рр. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / О. О. Лаврут. – К.: «Видавництво «Гілея», 2015. – Вип.102. – С.102–107.
2. Лаврут О. О. Створення підручників в УРСР періоду 1940–60-х років: методологічні та організаційні проблеми // Історичні і політологічні дослідження / О. О. Лаврут – ДонНУ. – Вінниця, 2016. – С.48–54.
3. Олеся Корюненко. Сіяч зерен педагогічної мудрості [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/sijach-zeren-pedagogichnoi-mudrosti/>
4. Людмила Бондар. Науково-педагогічна спадщина С. Г. Чавдарова (до 120-річчя від дня народження) / Людмила Бондар // Історія педагогіки в особах. – К., 2015. – С.71–74.
5. Чавдаров С. Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою. – К.: «Радянська школа», 1945. – 83 с.

References

1. Lavrut O. O. Navchal'ne zabezpechennja zagal'noosvitnih zakladiv URSR v drugij polovyni 1940-h rr. // Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovykh prac' / O. O. Lavrut. – K.: «Vydavnytstvo «Gileja», 2015. – Vyp.102. – S.102–107.
2. Lavrut O. O. Stvorennja pidruchnykiv v URSR periodu 1940–60-h rokiv: metodologichni ta organizacijni problemy // Istorychni i politologichni doslidzhennja / O. O. Lavrut – DonNU. – Vinnycja, 2016. – S.48–54.
3. Olesja Korjunencko. Sijach zeren pedagogichnoi' mudrosti [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/sijach-zeren-pedagogichnoi-mudrosti/>
4. Ljudmyla Bondar. Naukovo-pedagogichna spadshhyna S. G. Chavdarova (do 120-richchja vid dnja narodzhennja) / Ljudmyla Bondar // Istorija pedagogiky v osobah. – K., 2015. – S.71–74.
5. Chavdarov S. Ukrai'ns'ka mova. Pidruchnyk dlja 1 klasu pochatkovoi' shkoly. Chastyna persha. Ukrai'ns'koju movoju. – K.: «Radjans'ka shkola», 1945. – 83 s.

Lavrut O. O., Ph.D., Assoc., Assoc. Department of History, social and human sciences and techniques of teaching the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Slavyansk), lavrut.olga@gmail.com

Formation of the «Soviet» outlook means of elementary school textbooks (for example, «Ukrainian language. Textbook for grade 1 primary school. Part One. In Ukrainian»)

Article written by studying one of the first books of the postwar period 1940 – S. Chavdarova «Ukrainian language. Textbook for grade 1 primary school. Part One. In Ukrainian». The purpose of the article is to analyze the semantic part of the book. Work had 15 sections. Attention to children study offered by beech and words, syllables, spelling out the different Rules – bold or taken in the frame. The textbook has certain themes that reflect Soviet reality. Of course, the question of adding children to animate and inanimate, the formation of value attitude to its treasures were important in the study of the subject. Respect for elders and labor have become the leitmotif of the book. As the author was contemporary of his time, he could not avoid the question of ideological character which actually dictate its activities.

Keywords: textbook content, education, society, ideology, the USSR, students.

УДК 069.8(477.82)«1991/2016»

Більо Л. М.,
аспірант, Східноєвропейський національний
університет ім. Л. Українки
(Україна, Луцьк), lybchik80@gmail.com

НАУКОВО–ДОСЛІДНА РОБОТА МУЗЕЇВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1991–2016 РР.)

Проаналізовано науково–дослідну роботу музеїв Волинської області упродовж 1991–2016 рр. Вказано на зміни, які відбулися у цьому напрямі музейної діяльності у зв'язку з відмовою від радянських принципів організації музейної справи, зверненням вітчизняних музейників до теоретичних розробок та практичного досвіду зарубіжних вчених. Охарактеризовано основні форми наукової діяльності музейних установ краю у досліджуваній період: вивчення їх співробітниками музейних колекцій та окремих музейних предметів, життєписів видатних діячів Волині; проведення цільових і комплексних польових досліджень з метою виявлення предметів музейного значення та документування процесів і явищ у суспільстві і природі; дослідна робота музейних працівників у наукових центрах, архівах та бібліотеках України, Польщі, Білорусі; підготовка та проведення наукових конференцій, семінарів, круглих столів; написання та видання наукових та науково–популярних праць. Звернуто увагу на нові напрями дослідницької діяльності музеїв – вивчення музейної аудиторії, формування стратегій розвитку музейних установ, проблеми удосконалення науково–дослідної роботи у музеях області.

Ключові слова: експедиція, музей, музейний предмет, науково–дослідна робота, музейна соціологія, Волинська область.

Період українського державотворення став для музею як науково–дослідного закладу важливим етапом змін та розвитку. Звернення вітчизняних музейників до теоретичних розробок та практичного досвіду зарубіжних вчених, відмова від радянських принципів організації музейної справи дозволили музеям започаткувати трансформаційні процеси у всіх напрямках реалізації їх наукової діяльності. Подальший поступ у музейній сфері вимагає аналізу вже зробленого як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Це стосується, зокрема, й вивчення нових тенденцій у науково–дослідницькій роботі музейних установ Волинської області. Необхідність такої розвідки актуалізується недостатністю розробки проблеми у вітчизняній історіографії.

Аналізом науково–дослідної роботи музейних закладів України, її основних напрямів і особливостей займалися В. Єрпулова [8], В. Нестеренко [31], В. Рожко [33] та ін. На регіональному рівні до окремих аспектів науково–дослідної роботи музеїв Волинської області у своїх публікаціях зверталися А. Силук [34], Є. Ковальчук [19; 20], В. Надольська [30].

Акцентуючи увагу на недостатньому висвітленні питання у вітчизняних дослідженнях, автор поставив за мету прослідкувати принципи організації науково–дослідної роботи музеїв Волинської області в 1991–2016 рр. та завдання охарактеризувати основні засади наукової діяльності музеїв краю протягом останніх десятиріч.

Науково–дослідна робота складає основу музейної діяльності. Вона проводиться у широкому діапазоні та поєднує в собі різноманітні форми роботи. Це і наукове комплектування фондів, наукова організація дослідження, обліку, збереження, консервації та реставрації музейних колекцій [31].

У процесі комплектування фондів музейні працівники здійснюють пошук предметів музейного значення, котрі документують процеси і явища у суспільстві та природі. Одним із шляхів поповнення музейних збірок є експедиційна робота, у процесі якої вивчаються і фіксуються певні факти і явища, виявляються предмети

музейного значення, що дозволяє розширювати джерельну базу науки, отримувати нові знання.

Активну експедиційну роботу в останні десятиріччя проводять й музейні заклади Волинської області. Станом на 1 січня 2016 р. музейна мережа Волині нараховувала 17 комунальних (державних) музеїв, 84 музейні заклади на громадських засадах, з яких 6 – носять звання «Народний музей», 179 музейних закладів системи освіти, з яких 33 мають почесне звання «Зразковий».

Головним музейним осередком області є Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ). Це найбільший з нині діючих музеїв Волині. Упродовж досліджуваного періоду науковими співробітниками ВКМ було організовано ряд експедицій та розвідок. Серед них археологічні, етнографічні, історико–мистецькі та історико–краєзнавчі дослідження. Це одноденні експедиційні виїзди у села області. Періодично проводяться наукові експедиції ВКМ з метою обстеження мистецьких пам'яток у церквах Волині [5, арк. 9]. Під час польових досліджень музейні співробітники проводять роботу з пошуку та збирання предметів традиційної культури місцевого населення, пам'яток історії та культури краю, здійснюють обстеження нерухомих об'єктів, поповнюючи фонди музею оригінальними музейними предметами. Окрім самостійних розвідок ВКМ проводить польові дослідження спільно з іншими установами та організаціями.

Протягом досліджуваного періоду музейні експедиції були організовані ВКМ спільно з: обласною організацією Товариства охорони пам'яток історії та культури – «Шляхами П. П. Чубинського на Волині» (1991 р., вивчення традиційної матеріальної та духовної культури населення) [3, арк. 5]; Любомльським (археологічна експедиція 1996 р.) [4, арк. 6], Маневицьким (комплексна експедиція 2001 р.) [6, арк. 12] краєзнавчими музеями; відділом з питань охорони культурної спадщини управління культури облдержадміністрації (розвідки 2004 р. з обстеження культурних споруд області) [9, арк. 22]; Замосцьким музеєм (Республіка Польща), при підтримці Регіонального осередку досліджень і документування пам'яток у Любліні (2005 р., обстеження архітектурних пам'яток Волинської і Львівської областей та Люблінського воєводства) [10, арк. 11]; кафедрою документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (етнографічні експедиції 2008–2014 рр.) та іншими науково–дослідними установами [19, с. 151].

Експедиційні розвідки щорічно здійснюють й районні комунальні та громадські музеї Волині. Їх польова робота тісно пов'язана із профілем та тематикою фондової збірки. Такі дослідження орієнтовані на вивчення археологічних об'єктів (працівники Володимир–Волинського історичного музею у 2009 р. брали участь в історико–краєзнавчих експедиціях – «Вивчення та обстеження городища XII–XVI ст.», «Огляд лінії оборони – укріплення 1941 рік», «Села Кречів і Литовеж – археологічні пам'ятки Старої Волині» тощо [26, арк. 8].), звичаїв та традицій місцевого населення, культурної та історичної спадщини (Маневицький краєзнавчий музей, 2008 р.) [25, арк. 6]. Співробітники Рокинівського музею історії сільського господарства Волині – скансену у

2015 р. провели науково-етнографічну експедицію в с. Скредотівка Ківерцівського району, де обстежили унікальну дерев'яну хату середини ХХ ст. У ході реалізації Регіональної програми з охорони і збереження культурної спадщини Волинської області планується її перевезення та розміщення в експозиції просто неба [28, арк. 10].

Наукова експедиція з метою виявлення та перевірки стану збереження пам'яток мистецтва в культових спорудах Камінь-Каширському району у 2002 р. була організована працівниками районного краєзнавчого музею [22, арк. 4].

З метою дослідження історії бойових дій на території Волинського краю працівники Рожищенського народного краєзнавчого музею протягом 2001 р. проводили пошукові роботи з вивчення пам'яток археології, братських могил та поховань періоду Першої та Другої світових воєн [21, арк. 8].

Наукові співробітники Любомльського краєзнавчого музею у 2005 р. брали участь в експедиції, організованій з метою ексгумації останків червоноармійців, які загинули у 1941 р. біля с. Римачі, а також співпрацювали з німецькою групою «Фольксбунд» задля виявлення та ексгумації останків німецьких військових, які загинули у роки Другої світової війни у селах Олеськ і Ладинь [23, арк. 2].

З метою виявлення матеріалів, пов'язаних з діяльністю в районі у роки Другої світової війни різних військових формувань, науковці Ківерцівського краєзнавчого музею у 2014 р. провели експедиційні розвідки в с. Берестяне [27, арк. 4]).

У 2007 р. працівниками Іваничівського історичного музею були започатковані пошукові роботи зі збору матеріалів про жителів району, які зазнали політичних репресій [24, арк. 3]) тощо.

У ході експедицій фонди музеїв поповнюються новими матеріалами, які стають об'єктами наукових досліджень, доповнюють експозиції, використовуються для створення нових виставок.

Дослідження музейних колекцій є необхідною умовою їх включення у науковий обіг. У процесі джерелознавчого аналізу музейні предмети надають нову інформацію, яка може бути використана профільною наукою для більш повного розуміння відповідних явищ, тенденцій, закономірностей. Так, у 1990–х рр. співробітниками ВКМ проведено наукове дослідження Качинського скарбу, виявленого випадково у 1961 р. в с. Качин Камінь-Каширського району, під час копання силосної ями. Це один з найбільших скарбів срібних та металевих елементів кінської зброї. Він є важливим свідченням активної міжнародної торгівлі у Волинському краї в часи пізньої античності [18]. В останні десятиріччя Музеєм волинської ікони здійснено ґрунтовне дослідження та реставрацію Холмської Чудотворної ікони Богородиці – унікальної пам'ятки константинопольського письма ХІ ст., найдавнішої ікони в Україні [29].

Важливим напрямом наукової діяльності музейних закладів є дослідження життєписів видатних діячів Волинського краю, що дозволяє з'ясувати роль особистості в українській та регіональній історії. Протягом досліджуваного періоду науковцями ВКМ вивчалися біографічні матеріали родин Косачів та

Липинських. Нові факти з життя їх представників доповнили експозицію Колодяжненського меморіального музею Л. Українки та лягли в основу відкритого у 2011 р. Затурцівського меморіального музею В. Липинського. Велику пошукову роботу з дослідження творчого шляху композитора І. Стравінського провели співробітники ВКМ О. Огнева та О. Ошуркевич. Результати їх роботи дозволили у 2013 р. здійснити реекспозицію Устилузького народного музею-садиби І. Стравінського [35].

З метою більш ґрунтовного вивчення власних збірок музейні працівники області проводять дослідну роботу у наукових центрах, архівах та бібліотеках України, Польщі, Білорусії [28, арк. 12].

Одним із результатів різноматематичних наукових досліджень співробітників музеїв Волинської області є наукові публікації, виступи на конференціях, семінарах, круглих столах тощо. Проблематика таких розвідок зазвичай тісно пов'язана із профілем музею і ґрунтується на вивченні музейних фондів.

Протягом досліджуваного періоду ВКМ самостійно та спільно з іншими науковими установами та товариствами підготував та провів більше 150 міжнародних, всеукраїнських та обласних наукових конференцій. Серед них: «Волинський музей. Історія і сучасність», «Леся Українка та родина Косачів в контексті української та світової культури», «Волинська ікона: дослідження та реставрація», Волинська обласна науково-етнографічна конференція, Волинська науково-практична конференція «Музейна педагогіка. Теорія і практика», а також щорічні обласні конференції, присвячені археологічній, етнографічній та історико-культурній спадщині окремих районів області. За матеріалами, поданими на конференції, видаються наукові збірники [15, с. 176].

Районні музейні заклади Волинської області також беруть активну участь в організації міжнародних, всеукраїнських, обласних наукових та краєзнавчих конференцій. Протягом досліджуваного періоду ними спільно з ВКМ та Волинською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, за підтримки місцевих органів влади, організовано і проведено більше 50 наукових зібрань у рамках загальної теми «Минуле і сучасне Волині та Полісся». Тематика конференцій спрямована на дослідження актуальних питань регіональної історії та краєзнавства. Матеріали конференцій надруковані окремими науковими збірниками [16, с. 181].

Важливим результатом науково-дослідної роботи працівників музейних закладів є написання та видання наукових та науково-популярних видань. Серед них – започаткований у 2010 р. ВКМ спільно з кафедрою документознавства і музейної справи Східноєвропейського національного університету ім. Л. Українки науковий збірник «Волинський музейний вісник». Перший випуск збірника вмістив 52 нормативно-правових акти та інструктивних документи, які регулюють діяльність музейних закладів, питання переміщення культурних цінностей через митний контроль та їх експертизу, антикварну торгівлю. Протягом досліджуваного періоду видано вісім випусків «Волинського музейного вісника», публікації яких присвячені історії музейної справи на Волині та в Україні, аналізу новітніх музейних практик [2, с. 2].

Щорічно, починаючи з 1991 р., ВКМ видається «Календар знаменних і пам'ятних дат Волині». До нього включаються матеріали про визначні історичні події, факти з громадсько-політичного і культурного життя області, статті про видатних уродженців краю та відомих діячів, життя і діяльність котрих були тісно пов'язані з Волинню [17, с. 3].

Окремою книгою у 2002 р. ВКМ було видано дослідження наукового співробітника відділу етнографії та народних промислів О. Ошуркевича. До книги «Лірницькі пісні з Полісся. Матеріали до вивчення лірницької традиції» увійшли записи зібраних ним пісень, спогадів про лірників та лірницьку традицію, словник (жаргонізмів) сліпців-музикантів та ін. [32, с. 1].

Результатом комплексного дослідження збірки сакрального мистецтва з фондової колекції ВКМ стала монографія «Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 рр.)» заступника директора ВКМ з наукової роботи Є. Ковальчук. У книзі охарактеризовано зміст і структуру фонду сакрального мистецтва, визначено й обґрунтовано етапи, шляхи, форми та напрями роботи з його комплектування. Визначено внесок у формування фонду визначних діячів української культури, зокрема доктора мистецтвознавства П. Жолтовського. Вперше у вітчизняній історіографії запропоновано наукову реконструкцію процесу формування фонду сакрального мистецтва у збірці регіонального музею як невід'ємної частини Музейного фонду України [20, с. 2].

Аналіз наукових видань працівників музеїв Волинської області дозволяє прослідкувати тісний взаємозв'язок дослідної роботи музею із загальними напрямами наукового пошуку в галузі профільних дисциплін. Першочерговими для музеїв є теми, пов'язані з вивченням музейних предметів і середовища їх перебування, а також проблеми, які сприяють максимально тривалому збереженню і ефективному використанню зібраних матеріалів [36, с. 361].

З метою ґрунтовного дослідження окремих аспектів музеєзнавства та історичної науки музейні працівники працюють над підготовкою кандидатських дисертацій. Протягом досліджуваного періоду ступінь кандидата історичних наук отримало 5 співробітників ВКМ. Над написанням дисертаційних робіт працюють директор Торчинського народного історико-краєзнавчого музею ім. Г. Гуртового О. Мельник та директор Нововолинського народного історичного музею І. Костюк.

Сьогодення потребує від музею нових підходів до удосконалення науково-дослідної роботи. У музеї з'явилися нові теми дослідження, які були невідомими раніше. Вони тісно пов'язані із формати та методами комунікації між відвідувачем та музейним предметом.

Музейну аудиторію, її ціннісні орієнтації та духовні потреби вивчає музейна соціологія. Перше соціологічне дослідження ВКМ було проведено співробітниками науково-освітнього відділу у 2016 р. Для цього було розроблено розгорнуту анкету «Музей та відвідувач» із тестовими та обширними запитаннями. Основним завданням цього дослідження було визначено аналіз музейної аудиторії (вік, стать, рід занять) та побажань і пропозицій відвідувачів музею щодо удосконалення його роботи. Узагальнення зібраних матеріалів дозволить

сформулювати конкретні рекомендації для покращення експозиційно-виставкової та культурно-освітньої роботи музею.

Новітня науково-дослідна діяльність музею також включає у себе створення перспективних планів розвитку музею, розрахованих на тривалий період. Робота за таким планом забезпечує послідовність та логічний зв'язок у дослідженнях, перешкоджає необґрунтованій зміні тематики окремих співробітників і в кінцевому підсумку сприяє розвитку професійної кваліфікації наукового колективу [36, с. 361]. На жаль, станом на 2016 р. жоден музей у Волинській області не мав розробленого поетапного плану власного розвитку. Це перешкоджає прогнозованому розвитку музеїв та поетапному удосконаленню усіх форм їх наукової роботи.

Висновки. Таким чином, науково-дослідна робота є важливою складовою діяльності усіх музеїв Волинської області. Співробітники музейних закладів краю проводять наукові дослідження через пошук та вивчення предметів музейного значення. З цією метою музейні осередки самостійно та спільно з іншими установами організовують наукові експедиції та розвідки. Результати досліджень музейних співробітників вводяться у науковий обіг через написання наукових публікацій. Вони знаходять своє відображення у виступах на наукових конференціях, круглих столах та семінарах.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Г. Історико-краєзнавча діяльність установ та організацій освіти, науки, культури Волинської області (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.) / Г. Бондаренко // Волинський музейний вісник: вип. 2 / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музей. справи ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – С.97–114.
2. Волинський музейний вісник: вип. 1. Законодавчі нормативні засади діяльності музейних закладів / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей ; каф. документознавства і музей. справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2010. – 346 с.
3. Державний архів Волинської області. – Ф.Р-2083. – Оп.1. – Спр.458. – 17 арк.
4. Там само. – Спр.489. – 17 арк.
5. Там само. – Спр.514. – 20 арк.
6. Там само. – Спр.529. – 26 арк.
7. Там само. – Спр.536. – 23 арк.
8. Єрпулова В. Актуальні аспекти науково-дослідної роботи Харківського історичного музею [Електронний ресурс] // 1 Сумцовські читання: Конференція, присвячена 75-річчю Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 1995. – Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1995/article.html?n=535>.
9. Звіт про роботу ВКМ у 2004 р. // Науковий архів ВКМ.
10. Звіт про роботу ВКМ у 2005 р. // Науковий архів ВКМ.
11. Звіт про роботу ВКМ у 2009 р. // Науковий архів ВКМ.
12. Звіт про роботу ВКМ у 2010 р. // Науковий архів ВКМ.
13. Звіт про роботу ВКМ у 2014 р. // Науковий архів ВКМ.
14. Звіт про роботу ВКМ у 2015 р. // Науковий архів ВКМ.
15. Інформація про діяльність Волинського краєзнавчого музею (2005–2009 рр.) // Волинський музейний вісник: вип. 2 / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей ; каф. документознавства і музей. справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силук, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2010. – С.176–180.
16. Інформація про діяльність комунальних та громадських музеїв Волинської області станом на 1 травня 2010 року // Волинський музейний вісник: вип. 2 / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музей. справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силук, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2010. – С.181–186.
17. Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2017 рік / упр. культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Волин.

ДО– УНБ ім. Олени Пчілки; ред.–упоряд.: Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. – Луцьк: Терези, 2016. – 288 с.

18. Качинський скarb [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – 2016. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B1.

19. Ковальчук Є. Наукові експедиції Волинського краєзнавчого музею (1929–2003) / Євгенія Ковальчук // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Випуск 3. Матеріали II Всеукраїнської науково–практичної конференції, присвяченої 75–річчю Волинського краєзнавчого музею та 55–річчю Колодяжненського літературно–меморіального музею Лесі Українки / Євгенія Ковальчук. – Луцьк, 2004. – С.149–151.

20. Ковальчук Є. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки): Монографія. – Луцьк: Волинські старожитності, 2013. – 296 с., іл.

21. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2001 р. // Науковий архів ВКМ.

22. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2002 р. // Науковий архів ВКМ.

23. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2005 р. // Науковий архів ВКМ.

24. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2007 р. // Науковий архів ВКМ.

25. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2008 р. // Науковий архів ВКМ.

26. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2009 р. // Науковий архів ВКМ.

27. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2014 р. // Науковий архів ВКМ.

28. Комунальні та громадські музеї Волинської області в 2015 р. // Науковий архів ВКМ.

29. Музей волинської ікони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volyn-ikona.at.ua/index/0-2>.

30. Надольська В. Науково–дослідна робота відділу етнографії та народних промислів Волинського краєзнавчого музею / В. Надольська, О. Токарська // Острозький краєзнавчий збірник. (Вип.5) / В. Надольська, О. Токарська. – Острог, 2012. – С.192–197.

31. Нестеренко В. Науково–дослідна робота Черкаського обласного краєзнавчого музею [Електронний ресурс] / В. Нестеренко. – 2009. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0145-2.html>.

32. Ошуркевич О. Ф. Ліричні пісні з Полісся. Матеріали до вивчення ліричної традиції / О. Ф. Ошуркевич. – Рівне, 2002. – 139 с.

33. Рожко В. Проблема наукової діяльності в музеях [Електронний ресурс] // Музейний простір України. – 2016. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/36607>.

34. Силук А. Історико–краєзнавча діяльність музеїв Волині: стан та тенденції / Анатолій Силук // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико–краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. / Відп. редактор Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 297 с. Ст.30–32.

35. Устилузький народний музей Ігоря Стравінського [Електронний ресурс] // Музейний простір Волині – Режим доступу: http://volyn-museum.com.ua/index/ustiluzkij_narodnij_muzej_igorja_stravinskogo/0-35.

36. Юрєнева Т. Ю. Музееведение / Т. Ю. Юрєнева. – М.: Академический Проект, 2007. – 560 с.

References

1. Bondarenko H. Istoryko–kraieznachva diialnist ustanov ta orhanizatsii osvity, nauky, kultury Volynskoi oblasti (90–ti roky XX – pochatok XXI st.) / H. Bondarenko // Volynskiy muzeinyi visnyk: vyp. 2 / upr–nia kultury i turizmu Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzei. spravy VNU im. Lesi Ukrainky. – Lutsk, 2010. – S.97–114.

2. Volynskiy muzeinyi visnyk: vyp. 1. Zakonodavchi normatyvni zasady diialnosti muzeinykh zakladiv / upr–nia kultury i turizmu Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzei. spravy VNU im. Lesi Ukrainky; uporiad. A. Syliuk. – Lutsk, 2010. – 346 s.

3. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti. – F.R–2083. – Op.1. – Spr.458. – 17 ark.

4. Tam samo. – Spr.489. – 17 ark.

5. Tam samo. – Spr.514. – 20 ark.

6. Tam samo. – Spr.529. – 26 ark.

7. Tam samo. – Spr.536. – 23 ark.

8. Yerpulova V. Aktualni aspekty naukovy–doslidnoi roboty Kharkivskoho istorychnoho muzeiu [Elektronnyi resurs] // 1 Sumtsovskiy chytannia: Konferentsiia, prysviachena 75–richchiu Muzeiu Slobidskoi Ukrainy im. H. S. Skovorody. – Kharkiv, 1995. – Rezhym dostupu: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/1995/article.html?n=535>.

9. Zvit pro robotu VKM u 2004 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

10. Zvit pro robotu VKM u 2005 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

11. Zvit pro robotu VKM u 2009 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

12. Zvit pro robotu VKM u 2010 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

13. Zvit pro robotu VKM u 2014 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

14. Zvit pro robotu VKM u 2015 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

15. Informatsiia pro diialnist Volynskoho kraieznachchoho muzeiu (2005–2009 rr.) // Volynskiy muzeinyi visnyk: vyp. 2 / upr–nia kultury i turizmu Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzei. spravy VNU im. Lesi Ukrainky; uporiad. A. Syliuk, Ye. Kovalchuk. – Lutsk, 2010. – S.176–180.

16. Informatsiia pro diialnist komunalnykh ta hromadskykh muzeiv Volynskoi oblasti stanom na 1 travnia 2010 roku // Volynskiy muzeinyi visnyk: vyp. 2 / upr–nia kultury i turizmu Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzei. spravy VNU im. Lesi Ukrainky; uporiad. A. Syliuk, Ye. Kovalchuk. – Lutsk, 2010. – S.181–186.

17. Kalendar znamennykh i pamyatnykh dat Volyni na 2017 rik / upr. kultury Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; Volyn. DO– UNB im. Oleny Pchilky; red.–uporiad.: Ye. I. Kovalchuk, A. A. Ponaahaiba. – Lutsk: Terezy, 2016. – 288 s.

18. Kachynskiy skarb [Elektronnyi resurs] // Wikipeidiia. – 2016. – Rezhym dostupu: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D1%87%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B1.

19. Kovalchuk Y. Naukovi ekspedytsii Volynskoho kraieznachchoho muzeiu (1929–2003) / Yevheniia Kovalchuk // Volynskiy muzei: istoriia i suchasnist. Naukovyi zbirnyk. – Vypusk 3. Materialy II Vseukrainskoi naukovy–praktichnoi konferentsii, prysviacheno 75–richchiu Volynskoho kraieznachchoho muzeiu ta 55–richchiu Kolodiazhenskoho literaturno–memorialnogo muzeiu Lesi Ukrainky / Yevheniia Kovalchuk. – Lutsk, 2004. – S.149–151.

20. Kovalchuk Y. Formuvannia fondu sakralnogo mystetstva u Volynskomu kraieznachchomu muzei (1929–2012 roky): Monohrafiia. – Lutsk: Volynski starozhytnosti, 2013. – 296 s., il.

21. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2001 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

22. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2002 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

23. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2005 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

24. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2007 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

25. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2008 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

26. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2009 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

27. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2014 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

28. Komunalni ta hromadski muzei Volynskoi oblasti v 2015 r. // Naukovyi arkhiv VKM.

29. Muzei volynskoi ikony [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://volyn-ikona.at.ua/index/0-2>.

30. Nadolska V. Naukovo–doslidna robota viddilu etnografii ta narodnykh promysliv Volynskoho kraieznachchoho muzeiu / V. Nadolska, O. Tokarska // Ostrozkyi kraieznachchyi zbirnyk. (Vyp.5) / V. Nadolska, O. Tokarska. – Ostroh, 2012. – S.192–197.

31. Nesterenko V. Naukovo–doslidna robota Cherkaskoho oblasnogo kraieznachchoho muzeiu [Elektronnyi resurs] / V. Nesterenko. – 2009. – Rezhym dostupu: <http://museum.dp.ua/article0145-2.html>.

32. Oshurkevych O. F. Lirnytski pisni z Polissia. Materialy do vyvchennia lirnytskoi tradytsii / O. F. Oshurkevych. – Rivne, 2002. – 139 s.

33. Rozhko V. Problematyka naukovoi diialnosti v muzeiakh [Elektronnyi resurs] // Muzeinyi prostir Ukrainy. – 2016. – Rezhym dostupu: <http://prostir.museum.ua/post/36607>.

34. Syliuk A. Istoryko–kraieznachva diialnist muzeiv Volyni: stan ta tendentsii / Anatolii Syliuk // Mynule i suchasne Volyni: Oleksand

Tsynkalovskiy i krai. Materialy IX naukovoï istoriko-kraieznavchoï mizhnarodnoï konferentsii 20–23 sichnia 1998 r. / Vidp. redaktor H.V. Bondarenko. – Lutsk: Nadstytia, 1998. – 297 s. St.30–32.

35. Ustyluzkiy narodnyi muzei Ihoria Stravinskoho [Elektronnyi resurs] // Muzeinyi prostir Volyni – Rezhym dostupu: http://volyn-museum.com.ua/index/ustiluzkij_narodnij_muzej_igorja_stravinskoho/0-35.

36. Yureneva T. Y. Muzevedenye / T. Y. Yureneva. – M.: Akademicheskii Proekt, 2007. – 560 s.

Bilo L. M., postgraduate, Lesya Ukrainka East European National University (Ukraine, Lutsk), lybchik80@gmail.com

The research work of Volyn museums (1991–2016)

The scientific research work of Volyn museums during 1991–2016 years is analysed in the article. There are the changes defined, that had happened in this field of museum work due to the refusal of Soviet principles of museum work organization, the application of the national museum workers to the theoretical workings out and practical experience of the foreign scientists. The main forms of the regional museums scientific work during the period are characterized: their workers' study of the museum collections and museum objects, the famous Volyn people biographies; the conducting of the targeted and complex field investigations with the purpose to discover the objects of the museum significance and documenting of the processes and phenomena in the society and nature; the research work at the scientific centres, archives and libraries or Ukraine, Poland, Byelorussia; the preparing and carrying out of the scientific conferences, seminars, round tables; the writing and publication of the scientific and popular science works. The new courses of the research work of the museums are payed attention to, – the study of the museum audience, the formation of the museum development strategies, the problems of the improvement of the scientific research work in the museums of the region.

Keywords: expedition, museum, museum object, scientific research work, museum sociology, Volyn region.

* * *

УДК 94(477):329(093)«1990/1999»

Кизименко І. О.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських і соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет (Україна, Київ), irochka.irishka@gmail.com

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФСПІЛКОВОГО РУХУ УКРАЇНИ 90-х РР. ХХ СТ. У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Робота присвячена комплексному та об'єктивному аналізу вітчизняної історіографії з питань становлення та діяльності профспілкового руху України 90-х рр. ХХ ст. Розглянуто різні точки зору на процес становлення профспілкового руху в Україні.

Ключові слова: Україна, профспілковий рух, історіографія.

На початку становлення незалежності України профспілковий рух став об'єктом дослідження вітчизняних істориків, політологів, соціологів, економістів, однак, вони зосередились переважно на вивченні окремих питань діяльності Федерації профспілок України та інших профоб'єднань. Водночас немає жодної роботи з комплексного вивчення цієї проблеми. Це зумовлює велику складність предмету дослідження, мету та наукову актуальність.

Серед історичних праць, присвячених проблемам профспілкового руху в Україні, можна виділити три групи. До першої групи належать роботи, в яких дається загальна характеристика сучасного профспілкового руху в Україні.

Першою узагальненою працею на цю тему став довідник О. Голобуцького, Ю. Докуніна та В. Кулика «Сучасний профспілковий рух в Україні» [1]. В ньому зроблена спроба охарактеризувати усі профспілки в сучасній Україні, а саме:

- 1) Федерацію профспілок України;
- 2) Національну Конфедерацію профспілок України;

3) Всеукраїнське профспілкове вільне об'єднання солідарності трудівників;

4) Вільні профспілки України;

5) Студентські профспілки України.

Заслугує на увагу схема, за якою дослідники розглядають кожне профспілкове об'єднання: історія створення, сучасний стан профоб'єднання та його діяльність, статутні особливості.

Особливістю цього дослідження є те, що воно дає можливість сформувати власну думку про кожне профспілкове об'єднання України і дати йому оцінку. Важливим є висновок авторів, що участь профспілок в процесі економічних та соціальних перетворень сприятиме забезпеченню миру та злагоди у державі.

Разом з тим, головним недоліком цього дослідження є те, що в характеристиці діяльності Федерації профспілок України відчувається деяка необ'єктивність. Наприклад, автори довідника називають Федерацію профспілок України «офіційними» профспілками, а усі інші профоб'єднання – «альтернативними».

Оригінальною за задумом та тематикою стала книга колективу авторів за редакцією Ю. Вишневського «Роль профспілок в Україні удавана і справжня» [2]. У ній проаналізовано роль профспілок в Україні в порівнянні з профспілковими об'єднаннями країн Заходу і колишнього СРСР. Розглянуто функції профспілок на різних рівнях: виробничої ланки, підприємства, населеного пункту, регіону, галузі, країни в цілому.

У дослідженні використано вітчизняні та закордонні наукові довідки, чимало архівних матеріалів, результати соціологічних досліджень, повідомлення засобів масової інформації, власні відомості дослідників.

Авторам притаманне досить критичне ставлення як до кожної з українських профспілок, так і до їхніх партнерів чи опонентів серед політичних і владних структур. У даному дослідженні переконливо аргументується необхідність дотримання соціального партнерства як єдиної альтернативи взаємній ворожнечі різних суспільних верств. Можна дійти висновку, що ця точка зору дослідників заслуговує на врахування органами державної влади, політичними партіями і самими профспілками.

Другу групу літератури, що стосується розвитку профспілкового руху, складають матеріали наукових конференцій. В них, хоча і в досить лаконічній формі, автори торкались як загальних питань профспілкового руху, так і окремих аспектів проблеми. Значним вкладом у вивчення даної проблеми був вихід ювілейного збірника матеріалів наукової конференції «90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні» [3], яка проходила в Києві 24 листопада 1995 року. На цій конференції були представлені дослідження понад 50 авторів. Їх тематика охоплювала не лише 90-літній історичний проміжок, а й значну гаму специфічних аспектів діяльності профспілок, а саме: проблеми національних меншин та окремих регіонів, соціальне партнерство, молодіжний, в тому числі студентський рух, соціальна адаптація і підготовка кадрів, охорона навколишнього середовища та підвищення ролі профспілок у цьому процесі.

Помітним став інтерес дослідників до таких проблем сучасного профспілкового руху, як: безробіття і соціальний захист населення, завдання профспілок

України в програмі економічних перетворень, взаємовідносини профспілок з політичними партіями.

Разом з тим, на жаль, залишилися поза увагою наступні питання: історіографія вивчення історії профспілок та участь профспілок у міжнародному профспілковому русі.

До третьої групи літератури належить низка монографій і статей, в яких висвітлювалися окремі аспекти діяльності профспілок України.

Найбільш детально актуальні проблеми сучасного профспілкового руху розглядаються в статтях М. Головка, М. Дубровського, Є. Кравця, В. Кулика, Г. Осового [4].

Так, М. Головка одним з перших зробив спробу дати класифікацію сучасних профспілкових об'єднань в Україні, а також окреслив коло основних проблем, з якими зустрілися профспілки в умовах незалежності України.

У статті М. Дубровського дається порівняльний аналіз стану сучасного профспілкового руху в країнах СНД, і враховуючи загальні умови розвитку профспілкового руху, характеризуються профспілкові об'єднання України.

Є. Кравець, у своїй науковій праці, зупинився на проблемах профспілкового руху в нових політичних та економічних умовах, процесу реформування в профспілках, особливостях організаційної роботи з урахуванням поточного моменту, фінансової політики і питаннях організаційного зміцнення профспілок.

Серед публікацій, які стосувалися деяких окремих питань роботи профспілок України, також слід виділити праці Г. Осового. У статті «Теорія і практика обговорення та укладення колективних договорів і угод в Україні» автор проаналізував сучасну практику укладення і виконання колективних договорів, об'єктивні та суб'єктивні причини, що впливають на стан колективно-договірної роботи, а також прокоментував основні положення Закону України «Про колективні договори і угоди». Це була перша стаття, в якій розглядалися питання укладання та виконання колективних договорів і угод Урядом та Лігою профспілок України, адже за останні роки в Україні масштабних досліджень з цієї проблеми майже не проводилися.

Серед чисельних публікацій відрізняються ті, в яких автори намагаються проаналізувати сутність соціального партнерства. Безпосередньо проблемам соціального-трудових відносин присвячені роботи Ю. Буздугана, І. Гладкого, М. Дубровського, В. Жукова, А. Колота, Ю. Мальчина, О. Порфімовича, О. Стояна, А. Садовенка [5].

Окремі питання сучасного профспілкового руху піднімаються також в статтях В. Августимова, С. Влада, Г. Голеусової, В. Фат'ка [6].

Такому аспекту діяльності Федерації профспілок України, як охорона праці, присвячений навчальний посібник В. Мазура, в якому автор узагальнив та систематизував матеріали законодавчих і нормативних актів з хорони праці станом на початок вересня 1994 року [7]. У посібнику висвітлені питання виробничого травматизму і професійних захворювань, докладно розглянуто порядок розслідування та обліку нещасних випадків, створення служби охорони

праці, розкриваються можливості комплексного підходу до вирішення питань організації навчання та функціонування системи управління охороною праці на основі екологічних методів управління.

Г. Стоян у своїй кандидатській дисертації проводить дослідження форм і методів діяльності Федерації профспілок України, її членських організацій, роль профспілкового руху у процесі соціально-економічних перетворень в Україні протягом 1992–1997 рр. Автор висвітлює у своїй роботі такі питання як стратегія і тактика профспілок в умовах незалежності України, діяльність профоб'єднань України у сфері виробництва, соціальний захист трудящих та членів їх сімей [8].

Таким чином, аналіз опублікованої літератури, в якій розглядаються проблеми сучасного профспілкового руху в Україні, дозволяє зробити висновок, що українські історики, публіцисти зробили помітний внесок у розкриття важливих питань діяльності Федерації профспілок України. З історіографічного огляду також виходить, що окремі конкретно історичні аспекти даної теми перебувають у стані ранньої розробки. Поза увагою дослідників залишаються такі важливі напрями діяльності Федерації профспілок України, як: робота у сфері виробництва, соціальний захист трудящих, законодавча діяльність та роль профспілок в процесі прийняття Конституції України.

Для дослідження діяльності українських профспілок, важливе значення має аналіз документальних джерел. Усі вони можуть бути поділені на кілька груп.

Першу групу джерел складають державні документи, серед яких: Закони Верховної Ради України, 3 проекти Конституції України, Декларація про Державний суверенітет України, Конституція України 1996 року, Постанови Верховної Ради України, Постанови Кабінету Міністрів України. Ці джерела дають змогу визначити позицію керівництва країни щодо профспілок. Вони містять підсумок взаємодій профспілок та керівництва держави в законодавчому процесі.

Другу групу складають документи Федерації профспілок України, її членських організацій, програми Федерації профспілок України, статuti Федерації профспілок України, статuti членських організацій. Ці документи – підсумок теоретичної діяльності Федерації профспілок України, тому що прийняття Програми та Статуту створило основу для подальшої практичної діяльності цієї громадської організації.

До третьої групи джерел можна віднести виступи Президента України, лідерів держави, профспілок під час з'їздів, конгресів, пленумів, урочистих зборів та інших заходів, пов'язаних з діяльністю профспілок. Вони дають можливість ознайомитися з поглядом керівництва держави та профспілок.

Четверта група джерел – це інформаційні повідомлення прес-служби Федерації профспілок України. В них висвітлюються найрізноманітніші питання профспілкового життя – рішення конгресів, президії Федерації профспілок України, профспілкові акції, хід переговорного процесу з питань укладення тарифних угод; матеріали засідань «круглих столів», роботи семінарів, міжнародних конференцій та інших численних заходів.

До п'ятої групи джерел належить періодична преса. Серед періодичних видань варто виділити: «Голос

України», «Урядовий кур'єр», «Демократична Україна», «Профспілкова газета», журнал «Профспілки України», «Вісник Федерації профспілок України». З цих джерел можна отримати інформацію про офіційну думку керівництва України, лідерів Федерації профспілок України щодо проблем сучасного профспілкового руху, соціально-економічного захисту трудящих, вирішення профспілками нагальних питань.

Шоста група – це матеріали офіційної статистики Міністерства статистики України, результати соціологічних досліджень, які проводилися Інститутом економіки промисловості Національної академії України і Федерацією профспілок України. Критичне використання цих джерел дозволяє більш об'єктивно та глибоко проаналізувати місце та роль профспілок, їх вплив у суспільстві.

Отже в умовах державної незалежності України зростає зацікавленість до проблем профспілкового руху. Дослідження історії профспілкового руху в сучасних умовах, вироблення на цій основі практичних рекомендацій дозволить поставити діяльність профспілок на наукове підґрунтя, надасть змогу уникнути помилок в повсякденній роботі.

Згідно з розглянутою і опрацьованою літературою вітчизняних дослідників 90-х рр. XX століття можна стверджувати лише про фрагментарність вивчення профспілкового руху. Однією з причин цього є те, що реально відкритими для дослідників є лише структури профспілок, що входять до ФПУ. Найвичерпнішими дослідженнями, що відтворюють сучасні тенденції діяльності профспілок, є наукові роботи викладачів Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, Харківського соціально-економічного інституту, а також деяких дослідників, що самостійно займаються вивченням профспілкової проблематики. Але наука не має права зосереджуватися тільки на тому, що є легкодоступним у вивченні. Об'єктивний аналіз стану профспілкового руху в Україні, відтак можливий лише за умов висвітлення діяльності усіх профспілкових об'єднань, незалежно від того, яка їх чисельність чи статус, можливості впливу, форми і методи діяльності, галузі, в яких вони створені і працюють.

Список використаних джерел

1. Голобуцький О. Сучасний профспілковий рух в Україні: Серія «Ексклюзив» / [Голобуцький О., Докунін Ю., Кулик В.]. – К.: Фонд «Українська перспектива», 1996. – Вип.5. – 65 с.
2. Вишневецький Ю. Роль профспілок в Україні удавана і справжня / [Вишневецький Ю., Мищенко О., Півнев Є., та ін.]. – Київ: Фонд демократії, 1997. – 300 с.
3. 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні: Матеріали наукових конференцій. «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності присвячений 90-річчю виникнення масового профспілкового руху в Україні» / Федерація профспілок України. Академ. праці і соціал. відносини ФПУ. – К.: Логос, 1996. – 248 с.
4. Осовий Г. В. Актуальні проблеми профспілок України в умовах прискорення економічних реформ // Україна: аспекти праці. – 1995. – №1-2. – С.64-67; Голово М. Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні // Український історичний журнал. – 1996. – №3. – С.81-90; Кулик В. Профспілковий рух України: проблеми та перспективи // Нова політика. – 1996. – №6. – С.15-23; Дубровський М. Л. Профспілки і перехід суспільства до ринкових відносин // Профспілки України. – 1996. – №1-2. – С.35-39; Кравець Є. У розколі ніхто не зацікавлений // Профспілки України. – 1996. – №1-2. – С.40-44.

5. Стоян О. М. Політика соціального партнерства поки що відсутня // Віче. – 1995. – №9. – С.93-98; Порфімович О. Соціальне партнерство: пошук підходів // Політика і час. – 1994. – №4. – С.46-50; Мальчин Ю., Садовенко А. Єдиний шлях суспільного миру і злагоди // Профспілки України. – 1995. – №3-4. – С.2-4; Садовенко А. Соціальне партнерство – об'єктивна потреба розбудови демократичної України // Розбудова держави. – 1995. – №7-8. – С.42-48; Дубровський М., Жуков В. Структура, зміст процесу соціального партнерства // Профспілки України. – 1995. – №1-2. – С.9-15; Буздуган Ю. Правові засади становлення соціального партнерства в Україні / Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. – Київ, 1996. – 2-3 квітня. – С.58-75.

6. Влад С. Ринок без профспілок? // Голос України. – 1992. – 11 листопада; Фат'ко В. Л. Профспілки політизуються // Трибуна. – 1994. – №3-4. – С.35-36; Голєусова Г. З. Система соціального забезпечення. Роль профспілок // Профспілки України. – 1996. – №3-4. – С.2-22. Августимов В. Л. Роль організацій роботодавців у соціально-трудових відносинах в Україні // Соціальний діалог і трипартизм в Україні: завдання та перспективи. – Київ, 1996. – 2-3 квітня. – С.58-75.

7. Мазур В. Г. 1000 вопросов и ответов по охране труда. – К., 1995. – 230 с.

8. Стоян Г. О. Професійні спілки України (1992-1997 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стоян Ганна Олександрівна. – Донецьк, 1998. – 230 с.

References

1. Golobuc'kyj O. Suchasnyj profspilkovyj ruh v Ukraїni: Serija «Jekskluzyv» / [Golobuc'kyj O., Dokunin Ju., Kulyk V.]. – K.: Fond «Ukraїns'ka perspektyva», 1996. – Vyp.5. – 65 s.
2. Vyshnevs'kyj Ju. Rol' profspilok v Ukraїni udavana i spravzhnja / [Vyshnevs'kyj Ju., Mishhenko O., Pivnev Je., ta in.]. – Kyї'v: Fond demokratii', 1997. – 300 s.
3. 90 rokiv vynykennja masovogo profspilkovogo ruhu v Ukraїni: Materialy naukovyh konferencij. «Profspilkovyj ruh v Ukraїni: aktual'ni problemy teorii', istorii' i suchasnosti prysvjachenij 90-richchju vynykennja masovogo profspilkovogo ruhu v Ukraїni» / Federacija profspilok Ukraїny. Akadem. pracj i social. vidnosyny FPU. – K.: Logos, 1996. – 248 s.
4. Osovyj G. V. Aktual'ni problemy profspilok Ukraїny v umovah pryskorennja ekonomichnyh reform // Ukraїna: aspekty pracj. – 1995. – №1-2. – С.64-67; Golovko M. L. Problemy suchasnoho profspilkovogo ruhu v Ukraїni // Ukraїns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1996. – №3. – С.81-90; Kulyk V. Profspilkovyj ruh Ukraїny: problemy ta perspektyvy // Nova polityka. – 1996. – №6. – С.15-23; Dubrovs'kyj M. L. Profspilky i perehid suspil'stva do rynkovyh vidnosyn // Profspilky Ukraїny. – 1996. – №1-2. – С.35-39; Kravec' Je. U rozkoli nihto ne zacikavlenyj // Profspilky Ukraїny. – 1996. – №1-2. – С.40-44.
5. Stojan O. M. Polityka social'nogo partnerstva poky shho vidсутnja // Viche. – 1995. – №9. – С.93-98; Porfimovych O. Social'ne partnerstvo: poshuk pidhodiv // Polityka i chas. – 1994. – №4. – С.46-50; Mal'chyn Ju., Sadovenko A. Jedynyj shljah suspil'nogo myru i zlagody // Profspilky Ukraїny. – 1995. – №3-4. – С.2-4; Sadovenko A. Social'ne partnerstvo – ob'jektyvna potreba rozbudovy demokratychnoi' Ukraїny // Rozbudova derzhavy. – 1995. – №7-8. – С.42-48; Dubrovs'kyj M., Zhukov V. Struktura, zmist procesu social'nogo partnerstva // Profspilky Ukraїny. – 1995. – №1-2. – С.9-15; Buzdugan Ju. Pravovi zasady stanovlennja social'nogo partnerstva v Ukraїni / Social'nyj dialog i trypartyzm v Ukraїni: zavdannja ta perspektyvy. – Kyї'v, 1996. – 2-3 kvitnja. – С.58-75.
6. Vlad S. Rynok bez profspilok? // Golos Ukraїny. – 1992. – 11 lystopada; Fat'ko V. L. Profspilky polityzujut'sja // Trybuna. – 1994. – №3-4. – С.35-36; Goleusova G. Z. Sistema social'nogo zabezpechennja. Rol' profspilok // Profspilky Ukraїny. – 1996. – №3-4. – С.2-22. Avgustimov V. L. Rol' organizacij robotodavciv u social'no-trudovyh vidnosynah v Ukraїni // Social'nyj dialog i trypartyzm v Ukraїni: zavdannja ta perspektyvy. – Kyї'v, 1996. – 2-3 kvitnja. – С.58-75.
7. Mazur V. G. 1000 voprosov i otvetov po ohrane truda. – K., 1995. – 230 s.
8. Stojan G. O. Profesijni spilky Ukraїny (1992-1997 rr.): Dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Stojan Ganna Oleksandrivna. – Donec'k, 1998. – 230 s.

Kyzymenko I. O., Ph.D. in History, docent of Department of Philosophy and Social Sciences Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Kyiv), irochka.irishka@gmail.com

Trade Union movement of the Ukraine in nineties of XX century in national historiography

The study is dedicated to complex and objective analysis of national historiography on issues relating to formation and operation of trade union movement of the Ukraine in nineties of XX century. Different perspectives on the process of the trade union movement in Ukraine.

Keywords: Ukraine, trade union movement, historiography.

* * *

УДК 94(477.8)

Мерінг В. О.,
аспірант, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
gileya.org.ua@gmail.com

**ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ
СПАДЩИНИ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ПАЛАЦУ МЕРІНГІВ У СТАРИХ ПРИЛУКАХ)**

На основі джерельного матеріалу, здійснено аналіз історії виникнення та розбудови палацу у Старих Прилуках – села Липовецького району Вінницької області. Головну увагу приділено впливу родини Мерінгів на перебудову палацу та навколишньої території. Палац був виконаний як необарокова копія Маріїнського палацу в Києві. Інтер'єр будівлі в стилі ампір – поєднання ісламських східних мотивів та неокласицизму.

Ключові слова: Мерінг, палац, Нова Гребля, Стара Прилука, ландшафт.

У період розбудови української незалежної держави важлива роль повинна приділятися вивченню історичного минулого наших міст і сіл, які формують фундамент багатовікової історії України. Значний науковий інтерес представляє вивчення ролі відомої особи і навіть цілих знаменитих родин країни. Саме до таких родин належить сім'я Мерінгів, доля якої пов'язана з Києвом та Старими Прилуками.

Сьогодні зростає суспільна увага до проблем розвитку української мови, освіти, культури. Однак, відсутність в пострадянському українському суспільстві традицій меценатства, благодійності, спрямованої на підтримку культури та мистецтва, ставить на межу руйнацію історичної спадщини. Особливо це стосується палаців Львівщини, Тернопільщини, Вінниччини. Пам'яткою старовинної архітектури є палац Мерінгів у Старих Прилуках.

В «Історії міст і сіл УРСР. Вінницька область» надається характеристика села Стара Прилука, яке розташоване на лівому березі річки Десна за 38 км від районного центру (м. Липовець Вінницької області) і за 10 км від залізничної станції Турбів [1].

Вперше Прилука згадується в Літописі Руському в лютому – березні 1146 року, коли князь Галицький Володимир Володаревич воюючи з Київським великим князем Всеволодом по дорозі до Києва «приде Володимирь и взя Прилуку» [2].

Прилука лежала тоді на так званій Болохівській землі, а межі її лежали від річки Хомора аж до верхів'я Богу (Бугу) [3]. Київська Русь XI–XII століття розширювала свої кордони за рахунок приєднання до своїх земель територій степового люду. Земля Болохівська відділяла Галич від Києва і по ній тягнувся вальний тракт (головна дорога із заходу на схід), за що князата галицькі та київські ворогували між собою,

доводячи на неї свої права й часто зі зброєю сюди прибігали [3].

У 1241 році Данило Галицький болохівські міста (Кудин, Губин, Кобут, Городець Бужинський, Дядків) знищив дощенту [3], а хто залишився живим, тікали аж до низин Дніпра.

Прилука, розташована у межириччі Дніпра і Богу, через неї татари потрапляли до краю, які від смерті Хаджі-Гірея (1446) періодично нападали на Брацлавщину. Після вигнання татар литовцями, Прилука та її околиці довго не залюднювались [3].

Прилука з'являється як нове поселення вже будучи власністю князів Збаражських (у сучасній літературі Збараські). Вважають, що її засновником був князь Микола Андрійович Збаражський [3]. Після його смерті в 1574 році Прилука перейшла до сина Януша Збаражського, воєводи брацлавського, що перебував на цій посаді 32 роки й помер у 1608 році, який будує там оборонний замок, укріплює його валами на 168 сажнів з кожного боку й висотою до 4,5 сажнів. Від замку до р. Десни тягнеться вал довжиною 494 сажні та висотою 4 сажні [3]. За Януша Прилука з маленького містечка перетворилася у фортецю з укріпленим замком, який повинен був охороняти кордони Речі Посполитої від татар. В історичних джерелах цю фортецю називали «Твердынею» [3].

З часу забудови замку людність не лише в самій Прилуці, але в ближчій окрузі збільшувалася, спливала вона з глибин краю, найперше з Волині.

Так, Еріх Лясота, посол австро-німецького цесаря в 1594 році проїздив у Прилуку та залишив свій опис: «Прилуки – велике, нове укріплене місто з замком, в ньому є 4 тисячі домів над річкою Десницею. Місто це оточене прекрасними, просторими і родючими ланами та пасовиськами, серед котрих розташовані поодинокі маленькі дивні будинки зі стрільницями, куди ховаються селяни, заскочені знічев'я татарами і обороняються від них, тому кожний селянин, йдучи на працю в поле, завжди має з собою рушницю на плечах і шаблю або тесак при боці: бо вони дуже часто є в небезпеці перед татарами і майже ніколи не бувають у безпеці від них» [4, с. 193–201].

Після смерті Януша Збаражського і його дружини Анни Четвертинської велика спадщина залишилася синам Юрію і Криштофу. В 1608 році були встановлені межові знаки між сусідами-поміщиками Янушем Острожським, котрому належав Тетіїв і другі пункти, та Криштофом і Юрієм Збаражськими, яким належали Погребище, Животов, Прилуки [5].

В 1627 році вмирає Криштоф Збаражський – краківський каштелян, і всі маєтки залишаються за Юрієм: Прилука із замком і околицями, до яких належать Нова Гребля, Лосівка, Турбів, Скибинці, Курава, Вахна, Петанівка, Колошків, Ярмушовка, Писарівка (Псярівка). За князя Юрія виникає Новий Збараж та Новий Губин. Обидва брати були неодружені і коли Юрій після смерті брата стає каштеляном краківським, купує собі замок в Піліце (Польща) і в Україну не повертається.

Рід Збаражських по Юрію закінчується в 1631 році. А добрі дідачні замки, міста всевладних Збаражських перейшли на Марисю Базилу-Захаровську – каштеляншу брацлавську, рідну сестру Януша Збаражського,

а від неї – дочці Анні, яка була одружена з Костянтином Вишневецьким – воєводою руським.

Прилука з околицями переходять у власність їх дочки Хелени, що віддала руку Станіславу Варшицькому.

В 1635 році між Хеленою і Янушем Вишневецькими відбувається розподіл маєтків. Вона залишає за собою містечко Прилуку і маєтки в Польщі – 2 містечка та 39 сіл. В цей період (1635–1645 рр.) князь Станіслав Варшицький засновує Варшицю (тепер передмістя м. Калинівки) [3, с. 220].

Про боротьбу українського народу, козацької війни середини XVII століття розповідають декілька джерел, що відтворюють життя Прилуки.

Гійом Левассер де Боплан, що був на службі в 1630–1648 рр. у гетьмана Станіслава Конецпольського, наніс на карту Брацлавщини населений пункт Прилуку як містечко [6]. «Крепостные сооружения с большими подробностями отмечены в следующих местах по течению р. Буга. Далее на притоках реки Буга с левой стороны в г. Самгородке, Новом Збараже, Прилуках, Вахновке... [7, с. 18]. Из числа сел на левой стороне реки Буг, близ г. Прилук Сосонка, Холявинцы, Новая Гребля» [7, с. 19].

В 1648 році після Корсунської битви в липні місяці гостював тут Максим Кривоніс з ханом Гіреєм [3, с. 220]. Іван Франко в своїй праці «Хмельниччина» подає листи Самуїла Казимира Кушевича, очевидця подій 1648 року, «писано (дня) 3 липня до Віленського магістрату», в якому Кушевич розповідає про бунт Хмельницького, поразку польських гетьманів під Корсунем. Нотує факти нових татарських нападів. Через неготовність поляків татари (дня) 7 червня розпустили свої загони і наробили багато шкоди в околицях Махнівки, Бердичева, Білопілля, Павлочі, Глинського, Прилуки, Пикова. Набравши багато худоби, але без пролиття крові та бою вони повернулися під Білу Церкву.

Татарський хан з великим полоном (в 200 тис. християн) вирушив до Криму, залишивши при Хмельницькому значну залогоу [8].

Напередодні домовленості з татарами про допомогу Хмельницький розсилав універсали поселенням, щоб їх мешканці ховалися від татар в твердинях: Прилуцький, Новому Збаражі, Губині. В 1648 році у зв'язку з військовою необхідністю створюється Кальницький полк. В склад полку входило 19 сотень (2046) реєстрових козаків [9].

Прилука стає сотенним містечком аж до 1667 року. Сотником стає Василь Антоненко, а писарем – Петро Кончинський.

18 березня 1651 року після перемоги Івана Богуну під Вінницею (Вінницький) Кальницький полк відійшов до Прилуки. Тут козаки були обложені польськими військами. Богдан Хмельницький поспішав до Прилук з-під Білої Церкви. А з Умані полковник Іван Глух привів 10 тис. козаків. 18 березня 1651 року козаки очистили Прилуку, писав в щоденнику (1643–1651 рр.) Станіслав Освенцім, учасник подій, наближена особа гетьмана Конецпольського [10].

На початку 1653 року на арену боротьби проти українського народу виступив один із претендентів на польську корону Стефан Чернецький. «Польское

правительство вверило энергии и патриотизму коронного обозного небольшое войско, тысяч десять и предоставило свободу действий. Нежданно-негаданно появляется он в Брацлавщине, на территории Бужского козачества. С быстротою молнии кидался Чарнецкий из одного конца края в другой, вырезая и выжигая село за селом, местечко за местечком, он оставлял за собою пустыню. К счастью для края, он мог здесь встретить такого врага, как Богун, не уступающего ему по энергии и превосходящего его по находчивости. Богун успел – таки задержать Чарнецкого в его страшном движении» [11].

Але наздожене Чарнецкого Богун під Монастирищем, коли буде розгромлена Прилука та Погребище. Під Новоселовим поляни несподівано вночі напали на козаків і вбили близько трьохсот воїнів, хоча і зазнали самі чималих втрат. Після цього Чарнецкий повністю сплюндрував Самгородок та Прилуку, позабивавши невинних козако-руських людей [12]. Наводив жах на українців і С. Потоцький. За словами літописця Самійла Величка, С. Потоцький «з гніву й лютої своєї зруйнував, піддавши вогню й мечу, мало не всю Брацлавщину». Всього було знищено щонайменше 20 міст. На початок травня 1654 року польські корогви під натиском надісланих Богданом Хмельницьким підрозділів залишили терени Брацлавщини [13].

Князі Вишневецькі–Варшицькі воювали проти військ Б. Хмельницького в Берестецькій та Збаразьській битвах.

В часи «Руїни» Варшицькі не поверталися до своїх маєтків, що під час розрухи ослабли. Тільки після Прутського миру 1711 року маєтності перейдуть до двох дочок і двох синів Станіслава Варшицького.

Початок XVIII століття характеризується на Брацлавщині підйомом козацьких повстань проти польської шляхти. Так, знамените Немирівське повстання 1702 року, в якому приймали участь «королівські, немирівські, прилуцькі громади», почалось як підтримка фастівського полковника Семена Палія в боротьбі проти Польщі [14, с. 646–647].

На ранній стадії гайдамацького руху (1730–1745 рр.) активізувала свою діяльність шляхта, вона об'єднувала надвірну козацьку міліцію й водила її на розбої до містечок і сіл, знищуючи маєтки собі подібних, наносячи збитки селянам. Це ще заохочувалось тим, що у більшості власницьких маєтків головною особою став довірник–управитель (економ). «15 июля 1733 г. Судебное решение по делу управляющего именем графа Монморанси де Буш г. Прилукой, шляхтича Бедржицкого, на имение Краковского каштеляна князя ЯнушаКорибута–Вишневецкого, с. Сердивцы, при чем были сделаны различные насилия тамошним крестьянам: суд постановил удовлетворить во всем Вишневецкого» [15] (Граф Йозеф Монморанси де Буш – жіноча лінія Варшинських–Калиновських).

«19 июля 1746 г. Жалоба многих дворян, проживающих в имениях князя Михаила Радзивилла, в селе Ярмошовке по управляющих прилуцким имением дворян Матвея Бедржицкого и Яцка Папезского о том, что они напали ночью во главе многочисленной надворной козацкой милиции на дворы исцов, ограбили их имущество, их же самих изувечили и бросили в тюрьму» [16].

В грудні 1762 року на постої в Прилуці стояли 3 хоругви Київського воєводи. В 1780 році

Новоприлуцький ключ переходить до рук графині Гонорати Калиновської-Бедрицької. В цей період в Нову Прилуку переселяється єврейське населення Старої Прилуки. Таким чином в кінці XVIII століття Прилука розділилась на дві частинки – Нову і Стару. Нова Прилука стає торговим містечком. В 1763–1791 роках на Брацлавщині, Поділлі проводиться перепис євреїв. В Прилуці зафіксовано 45 дворів – 205 жителів [17].

В документах виступає різноманітне життя прилучан. Серед них: і взаємні тяжби, передача власності, обмін власністю. «22 марта 1778 г. в Виннице. Медовский порох Иван Лисинский по договоренности прилуцкого пороха Дмитрия Кучинского записал викариат прицеркви во имя Покрова св. Богородицы шляхетному Ивану Лисинскому, отдавая ему в пользование половину церковных доходов и угодий» [18].

«7 декабря 1778 г. Меновая запись – свидетельство о взаимной передаче хуторов друг другу, состоявшейся между крестьянской Гапкою Бурлачихою и козацким атаманом Иваном Валмиком» [18].

Після смерті Олександра Мацея у 1780 році Старі Прилуки переходять до його дружини Анні Аквичувні, потім все майно ділиться між сином Петром і трьома дочками: Людвикою, Маріанною та Гоноратою, ще незаміжною. Саме вона, Гонората, отримала Стару Прилуку у спадок 1802 році. Про неї відомо тільки те, що окрім батьківського маєтку, де у 1805 році побудувала костел, Гонората мала маєтки ще в Галіції та Австрії. У родовому будинку прожила недовго і 1830 році їде до Австрії. У 1836 році Гонората Борецька повертається до Малоросії, щоб передати свої маєтки під опіку (управляючим Старої Прилуки був призначений Борщевський Ф. С.), а пізніше мала намір продати садибу [19].

В 1797 році була проведена адміністративна реформа. Липовецький повіт, до складу якого входила Прилука, згідно указу Павла I, перейшов від Брацлавського намісництва до Бердичівського повіту Київської губернії.

На 1864 рік в містечку Прилуки нараховувалось 5147 чоловік, із них 2824 православні, 303 римо-католики, 202 євреї. Місто Нова Прилука, що називалась Киселями, належала наступним власникам:

1. Калісту Гавриловичу Гойжевецькому – 271.

2. Івану і Сильвестру Лукіановичам-Болеуновським – 140.

3. Петру Матвійовичу Карському – 50.

4. Марку Марковичу Березовському – 38.

5. Варфоломію Костянтиновичу Савецькому – 7.

Всього: 3628 десятин.

Церковні землі – 71 десятина. Троїцька церква (дерев'яна) побудована в 1730 році. До Нової Прилуки в цей час приписане село Халявинці – в ньому проживало 743 жителі та належало 1121 десятина землі. Володіє селом Камілія Матвіївна Янковська.

В 1862 році засновується винокурний завод. Місто Стара Прилука має половину населення і 4949 десятин землі, що належать Чеславу Владиславовичу Здзеховському. Церковні землі – 72 десятин, церква Преображенська (кам'яна), побудована в 1819 році.

До Старої Прилуки належить село Чупринівка. В ньому мешкало 194 людини, належало Ісидору

Антоновичу Радлинському. Землі складали 360 десятин [20].

В кінці 1830-х років маєток Старі Прилуки купляє поміщик Опіг, нащадки якого в середині XIX століття надають Владиславу Здзеховському [21], який ще при житті віддав маєток своєму старшому сину Чеславу-Яну, котрий жив тут до кінця свого життя. Про Чеслава-Яна відомо тільки те, що він колекціонував предмети мистецтва та вів спокійний, безлюдний спосіб життя. Велику колекцію зберігав у Прилуцькому палаці. Нашадкам Здзеховського містечко належало до кінця XIX століття. В літературних джерелах зазначається дата продажу Прилук новому господарю 1887 роком [22, с. 70]. Але в архівних джерелах ділянки староприлуцьких земель рахуються ще за Чеславом Здзеховським до 1902 року [23]. Мабуть, родовий маєток Здзеховські продали раніше ніж усі староприлуцькі землі. У 1906 році новим власником Староприлуцького палацу стає Сергій Фрідріхович Мерінг.

На початку XX століття, як відзначає «Список населенных мест Киевской губернии» (1900 р.) у містечку Старій Прилуці було 405 дворів, жителів – 2147. Головне заняття – землеробство, дехто відправляється на заробітки в міста: Київ, Одесу, Вінницю, Бердичів – більшість із них працювали домашньою прислугою.

В містечку числиться 3352 десятини землі, із них належать поміщикам – 1484 десятин, церкві – 72 десятини, селянам – 1795 десятин. Містечко належить Сергію Федоровичу (Фрідріховичу) Мерінгу й знаходиться в оренді у Казимира Вікентійовича Ближавського, який веде господарство за восьми-мильною системою [24, с. 372–373]. Що до господарства Мерінга, то можна сказати, що воно було показовим: «Из других районов Калиновки останавливает на себе внимание хозяйство в г. Старой Прилуке, принадлежащем С. Ф. Мерингу, представляет особенный интерес как один из крайне редких примеров ведения арендного хозяйства на акционерных началах» [25].

Новому власнику належав цегельний завод, який знаходився в оренді у Гершка Дудника, на якому працювало 8 чоловік, один водяний млин в дві постави, ферма «Забарова» при Старій Прилуці, де проживало 60 чоловіків і 45 жінок. Землі – 570 десятин.

С. Ф. Мерінгу належало село Нова Гребля. Він був розпорядником цукрового заводу, заснованого у 1899 році. На ньому працювало 375 робітників. Випуск цукру був 288628 пудів. При цукровому заводі було відкрито двокласне приходське училище [24, с. 372–373].

На той час багато українських багатіїв займалися цукроварінням, бо це була традиційна в Україні галузь промисловості, пов'язані із сільським господарством. Завдяки завершенню технічного перевороту і властивій капіталізму тенденції до концентрації виробництва на великих підприємствах загальна кількість цукрових заводів в Україні зменшилася з початку 60-х до середини 90-х рр. з 247 до 153 (зі збільшенням загальної кількості робітників з 38 до 78 тис.). Виробництво цукру на них зросло у 14 разів: з 1,6 до 23 млн. пудів (84% виробництва всієї Російської імперії). Щоб не допускати зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України в 1887 році в Києві об'єдналися в цукровий синдикат – перше в Російській

імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Уже через п'ять років у його підпорядкуванні перебувало понад 90% усіх заводів України [26].

Звичайно С. Ф. Мерінг не був таким впливовим цукрозаводчиком, як Терещенко, Харитоненко, Бродський, але серед економічних провідників займав авторитетне місце. Інакше, у буремному 1918 році Мерінга не зарахували б до свого уряду Голова Федір Лизогуб, який шукав розумних, незаполітизованих фахівців, щоб зміцнити Українську Державу Гетьмана Павла Скоропадського. Газета «Киевская мысль» за 22 (9) жовтня 1918 року опублікувала заяву нового міністра торгівлі та промисловості Сергія Федоровича Мерінга в спілкуванні із журналістами: «Свое выступление в кабинет я обусловил полной свободой от политики в сфере деятельности своего министерства... Я не принадлежу ни к одной из существующих политических партий. И в этом моя сила и моя слабость. Сила – что мне никогда не придется из-за партийных интересов идти вразрез со своими личными убеждениями и слабость – что я не имею поддержки определенной партии. Но по своей земской деятельности я знаю, что человек, делающий возможно хорошо свое дело, в конце концов найдет нужную ему поддержку. Что касается вопроса о моей деятельности в области промышленности и торговли, то в этом отношении я вижу перед собой безбрежное поле. Украина – страна бесконечных возможностей; если на Украине будет удовлетворен земельный голод, правильно решенный аграрным законом, то местная промышленность расцветет. Для содействия развитию торговли и промышленности необходимо будет осуществить целый ряд неотложных мероприятий (развития железнодорожной сети, улучшение транспорта, развития кредита, поддержка инициативы и т.п.). Владея одними из богатейших в Европе рудниками железа и каменно-угольными копами, имея население в 40 миллионов душ с ежегодным приростом в 700 тысяч человек, – Украина имеет и возможность и право на то, что бы обладать цветущей промышленностью. И только в этом будет её спасение, её жизнь» [27].

Хоча цій промові скоро виповниться 100 років, але яка вона сьогодні сучасна і зрозуміла.

Прізвище «Мерінг» добре відоме історикам Києва. Глава сім'ї, статський радник Фрідріх Фрідрихович (Федір Федорович) Мерінг у 60–90-х роках був відомою людиною, гласним Миської Думи, знаменитим професором медичного факультету Київського університету Св. Володимира. Найвищим науковим досягненням діяльності видатного клініциста Ф. Ф. Мерінга стала діагностика тромбозу венозних артерій серця, відкривши епоху в кардіології [28].

Слава Ф. Ф. Мерінга як лікаря досягла обох столиць. У записці В. Д. Шервинського зустрічається цікавий вислів московського терапевта, професора медицини Г. А. Захар'їна, який заздрісно говорив про Мерінга: «А ви знаєте, що це найбагатший лікар в Росії! Він приймає величезну кількість осіб» [29, с. 106]. Дійсно, при професорській платні в 3500 карбованців на рік [30, с. 25] лікар мав мільйонний капітал. Звідки це все? Відповідь дає давній приятель професора граф С. Вітте: «Створив він собі майно не тільки платою за лікування та консилиумами, скільки іншим шляхом, а саме: він всю

єврейську бідноту лікував задарма і ніколи не брав з них грошей, і якщо були тяжко хворі, то їхав лікувати у їхні бідні єврейські комірки. Цим Мерінг здобув собі великої популярності серед нижчого класу євреїв, і вдячні євреї постійно вказували йому різні вигідні справи, придбання різних будинків, маєтків, які можна було перепродати на вигідніших умовах» [31, с. 176]. Таким чином, Ф. Ф. Мерінг майно своє набув завдяки операціям з нерухомістю. А професійна діяльність професора, його практика носила суто науковий і філантропічний характер. Лікар був одружений з дворянкою зі знатного чернігівського роду Іваненків Катериною Михайлівною (родина її походила з багатого грецько-козацького роду Томари). Подружжя виховало доньок Софію та Надію, синів Михайла, Сергія і Володимира. Діти разом з матір'ю згадуються у домашньому духовному заповіті професора як нащадки. Із документу видно, що старша дочка Софія Федорівна стала графинею Коновніченою, молодша, Надія Федорівна, стала у шлюбі Телепньовою. Сини були молодші сестер, але професор, не дивлячись на велику зайнятість, приділяв їм багато уваги й наполягав на університетській освіті. На час створення заповіту був одруженим тільки Михайло. Сергію Мерінгу батько заповідав нерухомий маєток в селах Нова Гребля та Овечаче Київської губернії Бердичевського повіту [32, арк. 50–51].

Після смерті батька у 1887 році та закінчення університету Св. Володимира Сергій продає маєток в с. Овечаче і купляє Староприлуцьку садибу. Саме за нього у 1906 році будинок палацу було перебудовано знову. Його дружина Тереза Йосифівна Соммарті була іспанкою з Валенсії, народила двох синів, Сергія та Бориса. Сергій Федорович виховував як рідну дитину доньку дружини від першого шлюбу Кармен. Сім'я в основному проживала у Київському будинку по вул. Банкова, 8 [33, арк. 17], а заміську віллу й землі С. Ф. Мерінг, як вище зазначено, здавав в орендне утримання К. В. Блізовському [34, арк. 28].

Садібний комплекс в Старій Прилуці, як і інші ансамблі XVIII–XIX ст. складався з групи споруд: в'їзду, будівель подвір'я та будівлі палацу, оточеного парком. Двоповерхова будівля палацу, виконана в необароковому стилі, є центром просторової композиції колись великого садібного комплексу.

Вважається, що останній власник добудував лише бічні мезоніни, і тому, на одному з них, а не по центру споруди, розміщена дата. Можлива й інша думка. Купивши у Здзеховського садибу, Сергій Мерінг відновив будівлю, і надав їй репрезентативного характеру. Нам невідомий автор проекту фасадів, які мають велику схожість з фасадами Маріїнського палацу в Києві. Власник Прилуки, живучи на Липках у Києві, недалеко від царського будинку, за проектом Расстреллі, прекрасно ознайомлений був з її архітектурою і, можливо, бажав, щоб його новий заміський дім був схожим на київський палац. Можливо також, що він запросив одного з архітекторів, які працювали над реконструкцією Маріїнського палацу в 1868–70-х роках.

Таким чином, на початку XX століття, палац в Прилуках у плані мав прямокутну форму, з двома боковими галерейними спорудами, в об'ємно-просторовій композиції, де панувала симетрія. Перший поверх будівлі рустований, другий виконаний в ордерній

системі й завершений по центру, а в бічних ризалітах – мезонінами. Горизонталь фронтних фасадів фіксувалася трьома оманливими ризалітами – центральним, широким, тривісним і двома бічними, одновісними. Центр середнього ризаліту підкреслений по вісі вхідним арочним портиком, кути якого фланковані спареними пілястрами. Над портиком розташована тераса з балюстрадою. Площина стіни ризаліту розчленована чотирма парами спарених напівколом коринфського ордену. Балконні двері, що виходять на терасу, отримали напівциркулярне завершення, а фланкуючі їх вікна – легке лучкове. Прорізи обрамлені лиштвами і сандриками складної барочної форми. У дзеркалі сандрика над дверима знаходиться скульптурний декор у вигляді маскарона, обличчя чоловіка, який вважався портретом ініціатора побудови палацу. Цікаво, що це обличчя дійсно було схожим на Сергія Мерінга. Композицію другого ярусу замикає параболічної форми оманливий рондон, накладений на площину стіни аттикового поверху, завершеного декоративним трикутним фронтоном.

Бічні ризаліти по фронту – одновісві, вирішені аналогічно середньому. Торцевий фасад ризалітів по другому поверху тривісний. Центральна вісь виділена заскленними віконними дверима з арочним завершенням, яка й виходить дверима на терасу першого ярусу. Бічні вісі акцентовані «сліпими» вікнами тої ж конфігурації, що й двері. Мезоніни бічних ризалітів отримали віконні прорізи округлої форми, завершені глухими аттиками по центру і балюстрадою у бічних частинах. По периметру будівлі проходить карниз з парпетними тумбами, на який знаходилися акротерії у вигляді декоративних ваз (зняті у 1980–ті роки).

Парковий фасад був ідентичним головному, за винятком, хіба що, дерев'яної стелі у залі першого поверху, що відноситься до початку 1900–х років – періоду останньої перебудови будівлі. У деяких приміщеннях збереглися паркет та кахель геометричного та рослинного візерунків [35].

Палац з трьох боків був оточений пейзажним парком, закладеним у другій половині XVIII століття, при Олександрі Мацеї. З північної та західної сторін парк доходив до річки, за якою знаходиться Нова Прилука. Була побудована оглядова альтанка, розібрана в 1960–х роках. Але й сьогодні пейзаж на схилах річки Десни вражає своєю красою. З часом північно–західна ділянка старих насаджень зменшилась, але сад розширився за рахунок нових, які були зроблені новим господарем Сергієм Мерінгом. До 1920 року від старих посадок (ясен, липа, карликові породи) збереглося всього 20. Нові посадки – це декоративні (біла акація, клен, каштан, ялина) і плодові дерева (яблуні, груші, слива). Згідно вимірів 1924–1925 років під плодовим садом знаходилися 6 десятин, під парком – 5 десятин землі, двір займав 2 десятини. Сад плодкових дерев оточувала цегляна стіна, від якої збереглися лише фрагменти [35].

Не дивно, що Сергій Мерінг приділяв велику увагу парку. Мабуть його батько Федір Федорович свою пристрасть, знання паркобудівництва передав синам. У професора був досвід паркобудівництва ще з Качанівки, де він працював сімейним лікарем у поміщиків Тарновських ще зовсім молодим. Знання, отримані у

Лейпцігському університеті не тільки з медицини, але й з паркобудівництва дуже знадобилися молодому лікарю в Росії. Пізніше, розбагатівши, Ф. Ф. Мерінг займає чималу територію у центрі Києва. Його садиба знаходилася між вулицями Хрещатик, Інститутська, Лютеранська і Банкова. На площі 10 десятин 1880 кв. сажнів був розбитий парк з озером, алеями, оранжереями, який став доступний вдячним киянам [36, арк. 5–7].

З боку дороги, що веде через Стару Прилуку на Вінницю, на подвір'ї садиби йшла широка алея, яка була засаджена по обидва боки сріблястими ялинами. Ця дорога проходила зліва від палацу, паралельно його фронтним фасадам. Старі плани садиби, за якими можна було визначити подальший під'їзд до центрального входу, на жаль, не збереглися. Аналогічно іншим садибним комплексам XVIII–XIX ст. під'їзд міг здійснюватися навколо палацу: спочатку до східного фасаду палацу, потім повз паркового і бічного західного фасадів по колу потрапляли до центрального партеру перед головним входом. Можливо, тому всі фасади палацу вирішені архітектором рівнозначно.

По ходу алеї, паралельно їй, знаходилася цегляна, довжиною 250² сажнів, оранжерея, вкрита бляхою.

Господарський двір був розташований у північній частині садиби. У його центрі, фасадом до палацу знаходився старий, на мармуровому фундаменті флігель і поруч – невелика споруда, перший поверх якої служив льохом, на другому був пташник. Ці споруди відносяться до перших етапів формування двору [28, с. 116–118].

Стайня на 10–12 коней, корівник, свинарник, сторожка, кузня і голубник у вигляді башти побудовані на початку XX століття останнім власником маєтку [37].

У 1925 році багато цегляних будівель господарського двору, в тому числі вище перераховані, були знесені і розібрані [38, арк. 4–6].

За описом 1924–1925 років маєток з південно–західної та північної сторін було оточено цегляною стіною (збереглися невеликі фрагменти), зі сходу, зі сторони в'їзної алеї, ділянку огороджувала залізна завіса на цегляних стовпах. В'їзд в маєток фланкувала брама, поряд з якою знаходилася цегляна будівля для варті [39, арк. 5].

З 1958 року в приміщенні маєтку С. Ф. Мерінга, який у 1918 році разом з сім'єю виїздить назавжди за кордон через репресивну політику більшовиків, розмістилася школа–інтернат.

Отже, палац вважається пам'яткою старовинної архітектури, яка переживає важкі часи занепаду. В даний час багато елементів фасаду та інтер'єру палацу втрачені, зняті акротерії, відсутня дата на східному фасаді. Необхідно рятувати одну з прикрас Вінниччини. Давно точаться розмови про те, що будівлю потрібно реставрувати.

Список використаних джерел

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – 377 с.
2. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця. – К., 1989. – 198 с.
3. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa, 1888.
4. Січинський В. Чужинці про Україну // Вітчизна. – 1991. – №2. – С.193–201.
5. Архив Юго–Западной России. – К.: типогр. Корчак–Новицкого, 1886. – Т.1. – Ч.1. – 263 с.
6. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. – К., 1990. – Мапа.

7. Ляскоронський В. Т. Гийом Левассер де Боплан и его исторические труды. – К., 1901.
8. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ: Наук. думка, 1986. – Т.43. – 166 с.
9. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т.1. – 309 с.
10. Дневник Освенцима // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – 381 с.
11. Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – 274 с.
12. Величко С. Літопис. – К., 1991. – 109 с.
13. Смолий В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVIII ст. (1648–1676 рр.) // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т.7. – 185 с.
14. Архив Юго-Западной России. – К.: типогр. Корчак-Новицкого, 1868. – Т.2. – Ч.3.
15. Там само. – Т.1. – Ч.6. – 363 с.
16. Там само. – Т.3. – Ч.3. – 362 с.
17. Там само. – Т.2. – Ч.5. – 584 с.
18. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1890. – №5. – 158 с.
19. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.140. – Спр.160. – О владении Гонораты Боржецкой. 1834 г.
20. Похилевич Я. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – 246 с.
21. ЦДІАК України. – Ф.553. – Оп.2. – Спр.1194. – О состоянии владений Махновского уезда. 1829 г.
22. Стара Прилука: документи, свідчення, сучасність // Відлуння давнини. – 1993. – С.70.
23. Державний архів Вінницької області. – Ф.1636. – Оп.5. – Спр.232. – О Старо-Прилуцкой ферме. 1920 г.
24. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900.
25. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным железным дорогам. – К., 1889. – 105 с.
26. Сарбей В. Г. Национальное возрождение Украины. – Київ: Альтернативи, 1999. – 167 с.
27. Киевская мысль. – 1918. – 22 (9) октября.
28. Солейко Л. Профессор Федор Меринг – возвращение в историю отечественной науки. – В., 2005.
29. Шервинский В. Д., Г. А. Захарьин. Университетские воспоминания // Исторический вестник ММА имени И. М. Сеченова. – 1993. – №2. – С.106.
30. Гамолья Н., Мокроухова О. Господор Банковой // Український діловий тижневик «Контракти». – 2005. – №17. – С.25.
31. Витте С. Ю. Воспоминания. – М. – Т.1.
32. Державний архів міста Києва. – Ф.100. – Оп.1. – Спр.1609.
33. ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.4572.
34. ДАВО України. – Ф.1636. – Оп.9. – Спр.232.
35. Пам'ятник архітектури. Палац в селі Стара Прилука Вінницької області Липовецького району. – К., 1995. – Т.5. – 7 с.
36. ДАВО України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.633.
37. Посталовский И. «Ни, не все...» // Винницька правда. – 1957. – 21 червня.
38. ДАВО України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.72.
39. ДАВО України. – Ф.945. – Оп.8. – Спр.45.
14. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. – K.: tipogr. Korchak-Novickogo, 1868. – T.2. – Ch.3.
15. Tam samo. – T.1. – Ch.6. – 363 s.
16. Tam samo. – T.3. – Ch.3. – 362 s.
17. Tam samo. – T.2. – Ch.5. – 584 s.
18. Trudy Podol'skogo eparhial'nogo istoriko-statisticheskogo komiteta. – 1890. – №5. – 158 s.
19. CDIAK Ukraï'ny. – F.442. – Op.140. – Spr.160. – O vladenii Gonoraty Borzheckoj. 1834 g.
20. Pohilevich Ja. Skazaniya o naselennyh mestnostyah Kievskoj gubernii. – K., 1864. – 246 s.
21. CDIAK Ukraï'ny. – F.553. – Op.2. – Spr.1194. – O sostojanii vladenij Mahnovskogo uезда. 1829 g.
22. Stara Pryluka: dokumenty, svidchennja, suchasnist' // Vidlunnja davnyiny. – 1993. – S.70.
23. Derzhavnyj arhiv Vinnyč'koi oblasti. – F.1636. – Op.5. – Spr.232. – O Staro-Priluckoj ferme. 1920 g.
24. Spisok naselennyh mest Kievskoj gubernii. – K., 1900.
25. Illjustrirovannyj putevoditel' po Jugo-Zapadnym zheleznyh dorogam. – K., 1889. – 105 s.
26. Sarbej V. G. Nacional'ne vidrozdzhennja Ukraï'ny. – Kyi'v: Al'ternatyvy, 1999. – 167 s.
27. Kievskaja mysl'. – 1918. – 22 (9) oktjabrja.
28. Solejko L. Professor Fedor Mering – vozvrashhenie v istoriju otechestvennoj nauki. – V., 2005.
29. Shervinskij V. D., G. A. Zahar'in. Universitetskie vospominaniya // Istoricheskij vestnik MMA imeni I. M. Sechenova. – 1993. – №2. – S.106.
30. Gamolja N., Mokrouhova O. Gospodor Bankovoi' // Ukraï'ns'kyj dilovyj tyzhnevyyk «Kontrakty». – 2005. – №17. – S.25.
31. Vitte S. Ju. Vospominaniya. – M. – T.1.
32. Derzhavnyj arhiv mista Kyjeva. – F.100. – Op.1. – Spr.1609.
33. CDAGO Ukraï'ny. – F.263. – Op.1. – Spr.4572.
34. DAVO Ukraï'ny. – F.1636. – Op.9. – Spr.232.
35. Pam'jatnyk arhitektury. Palac v seli Stara Pryluka Vinnyč'koi oblasti Lypoveč'kogo rajonu. – K., 1995. – T.5. – 7 s.
36. DAVO Ukraï'ny. – F.256. – Op.1. – Spr.633.
37. Postalovs'kyj I. «Ni, ne vse...» // Vinnyč'ka pravda. – 1957. – 21 chervnja.
38. DAVO Ukraï'ny. – F.256. – Op.1. – Spr.72.
39. DAVO Ukraï'ny. – F.945. – Op.8. – Spr.45.

Mehring V. O., post-graduate student of Kyiv National University
Named after Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv),
gileya.org.ua@gmail.com

The Problem of Preserving the Architectural Heritage of Ukraine (based on the materials of the Mehring Palace in the Old Priluki)

In this article, there is an analysis of the historical origin and development Stara Pryluka palace – the village of Lypovetskyi district in Vinnytsia region. The main attention is devoted to the influence of the reconstruction Mehring family palace and the surrounding area. The palace was executed as a Neo-Moroccan copy of the Marinsky Palace in Kyiv. The interior of the Empire style building is a combination of Islamic Oriental motifs and neoclassicism.

Keywords: Mehring, palace, Nova Greblya, Stara Pryluka, landscape.

* * *

УДК 94(47):316.323

Набока С. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії зарубіжної україністики, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), brusda@i.ua

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Висвітлені закономірності та специфіка суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в Україні в роки незалежності. Проаналізовано детермінованість протистояння президентської та парламентської гілок влади, особливості олігархізації соціально-економічного життя, взаємозалежність між політичними, економічними та громадянськими процесами в Україні.

Розглянуто основні закономірності, що визначили особливості становлення і характерні риси притаманні соціально-економічному устрою

1. Istorija mist i sil URSR. Vinnyč'ka oblast'. – K., 1972. – 377 s.
2. Litopys rus'kyj / Per. z davn'orus. L. Je. Mahnovcja. – K., 1989. – 198 s.
3. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. Warszawa, 1888.
4. Sichyns'kyj V. Chuzhynco pro Ukraï'nu // Vitchyzna. – 1991. – №2. – S.193–201.
5. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii. – K.: tipogr. Korchak-Novickogo, 1886. – T.1. – Ch.1. – 263 s.
6. Boplan, Gijom Levasser de. Opys Ukraï'ny. – K., 1990. – Mapa.
7. Ljaskorons'kij V. T. Gijom Levasser de Boplan i ego istoricheskie trudy. – K., 1901.
8. Franko I. Zibrannja tvoriv: U 50 t. – Kyi'v: Nauk. dumka, 1986. – T.43. – 166 s.
9. Radjans'ka encyklopedija istorii' Ukraï'ny. – K., 1971. – T.1. – 309 s.
10. Dnevnik Osvencima // Kievskaja starina. – 1882. – T.1. – 381 s.
11. Efimenko A. Ja. Istorija ukrainskogo naroda. – K., 1990. – 274 s.
12. Velychko S. Litopys. – K., 1991. – 109 s.
13. Smolij V. A., Stepankov V. S. Ukraï'ns'ka nacional'na revolucija XVIII st. (1648–1676 rr.) // Ukraï'na kriz' viki. – K.: Al'ternatyvy, 1999. – T.7. – 185 s.

сучасної України. Проаналізовані особливості соціальних, регіональних та національних процесів в пострадянських країнах східноєвропейського простору.

Визначено фактори і закономірності, що обумовили відмінності в їх розвитку, висвітлені основні особливості та характерні риси притаманні для цих країн в суспільно-політичному та соціально-економічному житті.

Визначено закономірності і детермінованість кризових явищ, які переживає українське суспільство та українська держава в сьогодиншій період.

Ключові слова: олігарх, президент, парламент, громадянське суспільство, «помаранчева революція», «революція гідності», гібридна війна.

Сучасний період української історії характеризується процесами державного становлення і трансформації суспільно-політичного та соціально-економічного устрою, які протікають бурхливо, болісно та неоднозначно. Без аналізу основних політичних подій, громадських рухів неможливо зрозуміти закономірності формування суспільно-політичного устрою сучасної України.

Дослідженням проблем державотворення України в період незалежності присвячені роботи таких дослідників як Г. Касьянов [6], В. Гельман [3], Т. Орлова [10], М. Білецький [1] та інших. Однак в своїх працях вони висвітлюють лише окремі аспекти цих процесів. Вивчення ж загальних закономірностей, а також водночас специфіки суспільно-політичної й соціально-економічної картини української дійсності потребує спеціального дослідження.

Метою даної статті є спроба висвітлення основних подій державотворчих процесів і з'ясування передумов та чинників, які визначають основні тенденції розвитку незалежної української держави в соціально-економічній та суспільно-політичній площині.

В політичній сфері, в перші роки самостійного життя України як і в більшості пострадянських держав європейського простору, характерним було протистояння державних інститутів Президента та Парламенту за вплив, повноваження і владу [4, с. 121]. В Україні це протистояння найяскравіше проявилось у боротьбі Л. Кучми і Верховної Ради при прийнятті Конституції, перетворенні України на президентсько-парламентську республіку, створенні Адміністрації Президента та призначення президентських креатур на посади спікера та прем'єр-міністра, отримання Л. Кучмою, завдяки проведеному референдуму широких владних можливостей.

Характерним явищем для України (а також досить типовою рисою в розвитку нових європейських країн пострадянського простору) було збереження при владі, принаймні на 70%, представників колишньої радянської партійної номенклатури (ще приблизно тридцять відсотків сучасної владної еліти цих країн складають вихідці з кіл ліберально-демократичної та національної інтелігенції, а також представники кримінального світу) [7, с. 75].

В першій половині 1990-х рр. в соціально-економічній сфері Україна переживає обвал економіки, типовими стають явища масового безробіття, невиплат зарплат бюджетникам, захмарний рівень інфляції, банкрутство підприємств, всеохоплююча корупція, судові свавілля, широке розповсюдження злочинності, глибока фрустрація суспільства, моральна деградація населення нових держав, ураганний рівень зростання смертності й спад народжуваності, сумнівна першість за показниками самогубств, убивств, абортів, поява нібито подоланих хвороб: туберкульозу і поліомієліту, а також розповсюдження СНІДу, масового пияцтва та зростання наркоманії і токсикоманії, високий рівень еміграції...

[9, с. 66]. Слід відзначити, що через подібний період пройшли практично всі пострадянські країни європейського простору.

Ще одною спільною закономірністю у розвитку нових незалежних країн став певний реванш комуністичних партій та лівих рухів в середині-другій половині 1990-х років ХХ століття [11, с. 223]. Так у Російській Федерації російська комуністична партія у 1996 р. ледве не виграла вибори; в республіці Білорусь президент О. Лукашенко прийшов до влади, значною мірою, на хвилі «лівих» настроїв та сподівань населення; в Україні на президентських виборах 1999 р. лідер комуністів П. Симоненко, також маючи серйозну підтримку суспільства, змагався у другому турі з діючим президентом Л. Кучмою; подібні процеси були характерні і для Молдови.

Спільним для практично всіх пострадянських країн європейського простору є компрадорський та сировинний характер економіки та соціального розвитку. Приміром, українська економіка, за визначенням спеціалістів – це економіка «транзитного прокляття», що має за основу паразитування на «газовій трубі», використання контрабандних практик, продаж металу, вугілля, продовольства, лісу за рубіж... Всі інші товари потрібні для еліти імпортується з-за кордону. Наука та індустрія не потрібні такій економіці та еліті. Наукоємні галузі не витримують закордонної конкуренції, не дають швидкого прибутку, потребують вкладання коштів і утримання освітньої й медичної сфери. Країна стає економічно та політично не самостійна [14, с. 275].

Типовим явищем характерним для розвитку нових незалежних держав, був прихід у другій половині 1990-х і на початку 2000-х років до влади представників адміністративно-бюрократичною еліти та силових структур (В. Путін в РФ, Л. Кучма в Україні, О. Лукашенко в Білорусі...) [6, с. 301]. Це свідчить про детермінованість подібних процесів в розвитку пострадянських країн.

Однак поруч зі спільними рисами соціально-економічного та суспільно-політичного життя з сусідніми країнами, які також переживають перехідний період пострадянських трансформацій, для української держави характерні специфічні особливості розвитку, котрі й визначають її відмінності в політичній та економічній сферах.

Наприклад, в Україні соціальна страта олігархії утворилась пізніше ніж у Росії, оскільки процеси приватизації великих об'єктів державної власності розпочалися пізніше й проходили повільніше. По перше: це зумовлювалося меншим ніж у РФ суспільним багатством економічних ресурсів республіки – відтак потрібен був довший час для їх збирання. По друге – був наявний більший консерватизм колишньої провінційної республіканської партійної номенклатури, котра з одного боку не відрізнялася креативом, а з іншого – намагалася неспішно контролюючи процес приватизації зберегти за собою владні висоти в країні. По третє: процеси «прихвизації» йшли більш повільно, з огляду на нестабільність й слабкість політичної влади в Україні де йшла перманентна боротьба між Президентом, Парламентом і Прем'єром, та й у самому Парламенті повсякчас боролися політичні фракції комуністів, націоналістів, лібералів.

Крім того, українська правляча еліта, так само як і російська, потурбувалася не допустити до процесів приватизації державної власності закордонні фірми та корпорації. Оскільки розуміючи неможливість конкурувати з фінансово потужним та організованим закордонним капіталом, хотіла забезпечити саме собі всю повноту влади та багатства в країні.

А головне: українська правляча еліта з колишньої партійної номенклатури та «червоних директорів» була відносно єдиною, не відчувала серйозної загрози з боку суспільства і конкуренції з боку національної інтелігенції – а відтак швидко створювати олігархів як надійну опору нового суспільного устрою не було потреби.

В той же час, чвари конкуруючих партій у Верховній Раді, суперництво різних владних кланів та протистояння законодавчо неврегульованих відносин поміж гілками влади в особі Президента, Верховної Ради та Прем'єр-міністра відбивали собою не лише відсутність адекватної новим суспільним реаліям правової бази, але також виказували процеси формування нового правлячого класу в Україні й боротьбу новоявлених груп «еліти» за ласі шматки державної влади та майна [12, с. 66].

Отже можна констатувати, що повільність «реформ» в Україні обумовлювалась не тільки дефіцитом правових інструментів, ефективних програм чи політичної волі еліти, але й відсутністю безпосередньої загрози еліті з боку суспільства, закордонних фінансових та політичних суб'єктів, відносно її єдністю, бурхливими процесами «формування» нової української еліти, боротьбою її різних кланів за владу та майно, намаганнями максимально забезпечити й врахувати власні інтереси.

Водночас варто відзначити, що саме відмінності соціально-економічних передумов зазначених країнах, у великій мірі й детермінували різницю в їх суспільно-політичному розвитку. Так з одного боку, на відміну від Росії, довші строки й повільніші темпи приватизації в Україні, а відтак і більш пізні формування прошарку великих власників визначили в першій половині 1990-х рр. хоч і більшу слабкість центральної влади в Україні, але в той же час більша компромісність та «єдність» елітних груп в Україні запобігали конфліктам, гальмували процеси дестабілізації та дезінтеграції держави.

Більше того, з огляду на відносну слабкість комуністів, відбувся певний компроміс інтегрованих до влади представників націоналістичних сил з компартійними діячами-«незалежниками», що зберегли свої владні позиції [1, с. 140]. Відтак, політична загроза «червоного реваншу» в Україні була набагато меншою ніж у Росії, тому не було й такої нагальної потреби як з боку повільно виникаючих олігархів так і представників владної еліти у консолідації й зміцненні владної вертикалі.

Однак все ж неминуче загострення соціально-економічної та суспільно-політичної кризи в першій половині 1990-х рр. й загроза соціального вибуху змусила український правлячий клас (за відсутності опори у вигляді олігархів), піти на позачергові парламентські та президентські вибори у 1994 р.

В ці роки в «нових державах», не лише з боку розчарованого в демократичних реформах

суспільства (що бажало «наведення порядку» й припинення «розграбування країни») і чиновницько-адміністративної верстви, котра прагнула повернути собі повний контроль над країною, але й зі сторони нових зростаючих багатіїв виникає запит на міцнішу владну вертикаль – як на арбітра що визначить загальноприйняті правила гри, законно легалізує новий соціально-економічний та суспільний лад, стабілізує фінансову і політичну ситуацію, а головне забезпечить захист здобутого багатства як від обурених низів, нових нахабних конкурентів так і від зовнішніх зазіхань.

В Білорусі головними суб'єктами, що виступили в підтримку «сильного президента», становили збідніле населення та директорсько-чиновницький корпус [2, с. 425]. Противниками цього була національно-ліберальна інтелігенція Білорусі, парламентські угруповання та соціальна страта нової буржуазії. Однак з соціальних, економічних та політичних причин – ці групи були досить нечисленні, маловпливові та фактично не мали ні зовнішньої ні внутрішньої підтримки, тому закономірно та швидко програли боротьбу.

В Російській Федерації розчарований в демократах й наляканий війнами та дезінтеграцією країни електорат ще й вихований у «монархічних традиціях» масово підтримав ідею необмеженої президентської влади. Російські чиновники та силовики звичайно також гаряче прагнули повернути собі всю повноту влади в країні. А олігархи бажали від міцного президента гарантій недоторканності їх нової власності, зваженого арбітра, а також надійного захисника від зовнішньої експансії закордонного капіталу та соціального вибуху з боку пограбованого народу. Навіть ліберальна інтелігенція РФ, налякана «реваншистськими» настроями більшості народу, підтримувала ідею «ліберального Піночета». В Росії лише парламентські угруповання виступили проти – щоправда їх швидко «нейтралізували» ще в 1993 р. [5, с. 211].

Таким чином в цих країнах запит на «міцну президентську владу» з різних причин та інтересів був підтриманий практично всіма соціальними верствами населення

В Україні все було не так однозначно. На відміну від вищезгаданих сусідів, запит на міцну президентську владу, в основному підтримувався з боку розчарованого дестабілізацією й «пограбованого реформами» населення. Проте, незважаючи на ці соціальні чинники, близько половини населення України не бажали підтримувати «антидемократичного й проросійського» президента. Крім того, не досить сформовані й досить слабкі групи нової української буржуазії з одного боку хоч і були зацікавлені в захисті своїх «приватизованих» капіталів та майна від соціального вибуху, «беспределу» конкурентів та закордонної експансії, однак в той же час слабка державна влада відкривала їм і широкі можливості й надалі дешево й незаконно збагачуватись.

Парламентські партійні угруповання однозначно виступали опозицією зміцненню президентських повноважень, оскільки не бажали поступатись своїм владним впливом та можливостями [12, с. 67]. Українська національна інтелігенція, керуючись засадами пріоритету «демократичних та правових свобод» також в основному виступала проти ідеї «сильного президента»

(та ще й нібито проросійського). Хоча частина її представників, з огляду на зростання небезпеки дезінтеграції країни й загрози від РФ, та усвідомлюючи необхідність стійкої влади для проведення ефективних реформ і захисту країни, все ж розуміли необхідність міцної центральної влади.

Та й українське чиновництво не настільки однозначно підтримувало «сильну президентську владу». Незважаючи на можливі сприятливі перспективи від утвердженні при владі представника їхнього класу. Справа в тому, що воно не відчувало ще сильної конкуренції у владі від нової української буржуазії (яка ще була досить слабка), тому й не дуже потребувало міцного захисника своїх інтересів. Та й зовнішня загроза виглядала не надто переконливою. Натомість слабкість центральної влади, відкривала чиновникам широкі можливості вигідно торгувати своїм владним ресурсом.

Таким чином, головними соціальними групами в Україні, що однозначно робили ставку на «сильного президента» були: більша половина дезорієнтованого та постраждалого від «реформ» населення та директорко–господарський корпус, котрий розраховував від власного владного представника наведення порядку в управлінні та економіці.

Відтак владу на виборах 1994 р. з невеликою перевагою отримав представник директорсько–бюрократичного класу Л. Кучма, який уособлював інтереси директорів, чиновників і нових власників. Діючи перш за все в їх інтересах, він змінив президентську владу, бюрократично–силові структури, припинив розпад країни, адміністративно та законодавчо оформив новий суспільно–політичний та соціально–економічний устрій в країні. А з 1997 р. в Україні починається приватизація великих підприємств та об'єктів державної власності [8, с. 220]. Саме в період його правління в Україні утверджується олігархічний клас.

В Україні була наявна потенційно вигідна газотранспортна мережа, високі транзитні можливості, ряд розвинутих галузей (наприклад металургійна чи хімічна), об'єкти переробної промисловості та ще й перспективний аграрний сектор. Український тип олігархії можна назвати «транзитним». Місцеві олігархи утворили олігархічно–бюрократичні конкуруючі клани (донецький, дніпропетровський, київський...). Загалом можна відзначити, що в Україні сформувалися олігархи не російського типу, а характерні для економіки «третього світу» нуворіші [13]. І хоча джерело їх надприбутків як і в російських олігархів в основному не зв'язане з виробництвом. Проте не існує і домінуючого джерела багатства (як нафти чи газу в РФ), а наявні декілька великих «імпорто–транзитних» джерел багатств – це «нафтогазова труба», енергетика, контрабанда, металопрокат, аграрна продукція... При такій системі економіка країни в першу чергу залежить від зовнішніх факторів, від великих економік та їх динаміки.

Отже в Україні виникли олігархи «латиноамериканського типу», котрі отримують прибутки з різних, проте приблизно рівноцінних за доходністю секторів економіки. Відтак, в країні не виникло одного домінуючого економічного й чиновницького клану, котрий міг повністю подавити всіх інших конкурентів.

Це значною мірою гарантувало Україні відносно вільне суспільно–політичне життя. Оскільки конкуруючі клани не допускали повної монополії й тривалого правління суперників.

До того ж, Україна не отримала у спадщину від СРСР сильних силових структур, що позбавляло можливостей їх ефективного використання для захоплення та тривалого утримання влади якимось із політико–олігархічних кланів. Крім того, відносна слабкість силових структур в Україні й наявність олігархів знижували ймовірність захоплення «сило–виками» самостійного (чи в союзі з чиновницьким апаратом) влади в країні (на відміну від російського чи білоруського розвитку подій). Та й доходи української еліти, з огляду на характер джерел прибутків, значно більше ніж у РФ залежать від праці українського народу. Відтак, економічна та політична еліта України мусила значно більшою мірою зважати на думку й позицію українського суспільства.

Певну роль в більшій свободі суспільно–політичного життя в Україні відіграє і роль зовнішньополітичного чинника у вигляді впливу Європи та США [10, с. 255]. Український правлячий клас, маючи торгівлю та нерухомість з зарубіжжям і боячись російської політико–економічної експансії, знаходиться значною мірою в залежності від Заходу й потребує його допомоги.

Вплив цих чинників у великій мірі й визначив особливості суспільно–політичного розвитку України. Провівши необхідні зміни в Конституції, в адміністративних структурах та фінансах Л. Кучма своєю зростаючою авторитарною владою бюрократичного апарату почав заважати посталим олігархам, витісненим з політичного життя політично–чиновницьким партіям та кланам. Його авторитарна влада викликала роздратування Заходу, невдоволення РФ (якій не подобалася стабільна Україна). А обмеження демократичних прав і свобод та соціально–економічні негаразди викликали невдоволення основної маси українського народу та національно–демократичної інтелігенції [3, с. 40].

Наприкінці тисячоліття зміцнюються нові власники великого капіталу, котрі відтепер рвуться до політичної влади й виказують незадоволення авторитарним стилем правління та «вимогами» президента. До цього додавалося незадоволення великої частини української політичної еліти, що категорично не бажала миритися з втратою політичного впливу та місця при владі, звідки вони витіснялися політичними кланами Л. Кучми (а згодом і В. Януковича). Зусилля політико–олігархічних груп були спрямовані на ослаблення впливу президентського центру влади, посилення власного і гарантування здобутого майна і капіталів від періодичних «переділів».

Відтак політичні події 2000–2014 рр. та чергування парламентсько–президентської й президентсько–парламентської форми правління в Україні відбивають як протистояння олігархів та адміністративно–політичної еліти, так і періодичну ставку олігархів на різноманітні регіональні бюрократично–політичні еліти. Це з однієї сторони показувало бажання олігархів отримати максимально вигідні умови впливу в Україні, а з іншої служило проявом конкурентної боротьби олігархічно–адміністративних кланів за владу та багатства.

Список використаних джерел

1. Білецький М., Погребиський М. Політичні партії у взаємодії з структурами влади / Білецький М., Погребиський М. // Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К.: Політвидав України, 1997. – С.136–152.
2. Боффа Д. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964–1994 / Д. Боффа. – Москва, 1996. – 455 с.
3. Гельман В. Уроки украинского / Гельман В. // Политические исследования. – 2005. – №1. – С.32–51.
4. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення / Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. – К.: Політвидав України, 1995. – 212 с.
5. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / Кара-Мурза С. Г. – М.: Изд-во ЭКСМО–Пресс, 2002. – 321 с.
6. Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – К., 2008. – 432 с.
7. Корнієнко В. Проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні у працях політичних діячів та історичних дослідженнях / Корнієнко В. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2001. – Вип.7. – С.72–77.
8. Лукинов І. Економічні трансформації (наприкінці XX століття) / Іван Лукинов. – К., 1997. – 235 с.
9. Мотиль О. Структурні обмеження й вихідні умови: постімперські держави і нації в Росії та Україні / Мотиль О. // Сучасність. – 1995. – №5. – С.64–75.
10. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав: Postsoveticum: навч. посіб. / Т. В. Орлова. – К.: Знання, 2010. – 487 с.
11. Пихоя Р. Советский Союз: История власти. 1945–1991 / Пихоя Р. – М., 1998. – 234 с.
12. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні / Рудич Ф. // Укр. іст. журн. – 1994. – №2–3. – С.64–72.
13. Шмудевич А. Украинский олигархат // Фокус. – 21 сент. 2015 г. – <https://focus.ua/country/337220/>
14. Экономика России и других постсоветских стран / под ред. А. С. Булатова. – М.: Экономист, 2005. – 415 с.

References

1. Bilec'kyj M., Pogrebyc'kyj M. Politychni partii' u vzajemodii' z strukturamy vlady / Bilec'kyj M., Pogrebyc'kyj M. // Stanovlennja vladnyh struktur v Ukraïni (1991–1996). – K.: Polityvdav Ukraïny, 1997. – S.136–152.
 2. Boffa D. Ot SSSR k Rossii. Istorija neokonchennogo krizisa. 1964–1994 / D. Boffa. – Moskva, 1996. – 455 s.
 3. Gel'man V. Uroki ukrainskogo / Gel'man V. // Politicheskije issledovanija. – 2005. – №1. – S.32–51.
 4. Grabovs'kyj S., Stavrojani S., Shkljar L. Narisy z istorii' ukrai'ns'kogo derzhavotvorennja / Grabovs'kyj S., Stavrojani S., Shkljar L. – K.: Polityvdav Ukraïny, 1995. – 212 s.
 5. Kara-Murza S. G. Manipuljacija soznaniem / Kara-Murza S. G. – M.: Izd-vo JeKSMO–Press, 2002. – 321 s.
 6. Kas'janov G. Ukraïna 1991–2007: narysy novitn'oi' istorii' / G. Kas'janov. – K., 2008. – 432 s.
 7. Kornijenko V. Problemy rozbudovy gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraïni u pracjah politychnyh dijachiv ta istorychnyh doslidzhennjah / Kornijenko V. // Problemy istorii' Ukraïny: fakty, sudzhennja, poshuky: Zb. nauk. pr. – K., 2001. – Vyp.7. – S.72–77.
 8. Lukinov I. Ekonomichni transformacii' (naprykinci XX stolittja) / Ivan Lukinov. – K., 1997. – 235 s.
 9. Motyl' O. Strukturni obmezhenja j vyhidni umovy: postimpers'ki derzhavy i nacii' v Rosii' ta Ukraïni / Motyl' O. // Suchasnist'. – 1995. – №5. – S.64–75.
 10. Orlova T. V. Istorija novyh nezaleznyh derzhav: Postsoveticum: navch. posib. / T. V. Orlova. – K.: Znannja, 2010. – 487 s.
 11. Pihoya R. Sovetskij Sojuz: Istorija vlasti. 1945–1991 / Pihoya R. – M., 1998. – 234 s.
 12. Rudych F. Formuvannja politychnyh struktur v suchasnij Ukraïni / Rudych F. // Ukr. ist. zhurn. – 1994. – №2–3. – S.64–72.
 13. Shmulevich A. Ukrainskij oligarhat // Fokus. – 21 sentjabrja 2015 g. – <https://focus.ua/country/337220/>
 14. Jekonomika Rossii i drugih postsovetских stran / pod red. A. S. Bulatova. – M.: Jekonomist, 2005. – 415 s.
- Naboka S. V., Ph.D., assistant professor of the Department of History of Foreign Ukrainistic, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), brusda@i.ua*
- Peculiarities of social-political and socio-economic development of Ukraine during independence period**
- The article highlights the patterns and the specific of socio-political and socio-economic processes in Ukraine in the years of independence. Determinism of confrontation between presidential and parliamentary branches of authority, specifics of oligarchization social and economic life, interdependence of political, civil and political processes in Ukraine been analyzed.*
- The main regularities determined peculiar properties of formation and characteristic features of social and economic structure in contemporary Ukraine are examined analyzes the features of social, regional and national processes in post-Soviet countries of East European space.*
- It determined the factors and patterns which have conditioned differences in their development, highlighted the key features and distinctive features which inherent to these countries in the socio-political and socio-economic life. The regularities and conditionality of crisis phenomena, which Ukrainian society and the state are experiencing in the current period, have been defined.*
- Keywords:** oligarch, president, parliament, civil society, the «Orange Revolution», «Dignity Revolution» hybrid warfare.
- * * *
- УДК 94(477)«19/20»
- Шакурова О. В.,**
кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу української етнології, Науково-дослідний
інститут українознавства МОН України
(Україна, Київ), kalanetika@gmail.com

ПОГЛЯДИ НА ЕТНОГЕНЕЗ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ЛЮБОМИРА ТЕРЛЕЦЬКОГО

Мета дослідження полягає у вивченні етногенетичних поглядів Л. Терлецького. При написанні статті були застосовані такі наукові методи: історичний, порівняльно-історичний, хронологічний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, біографічний та ін. Виявлено, що Л. Терлецький охарактеризував роль, вплив і значення геосфери на господарську діяльність етнічних спільнот, які мешкали на теренах сучасної України у IV тис. до н.е. – I тис. н.е. та дійшов висновку, що своєрідні і однотипні умови життя, які визначалися насамперед лісостеповим на чорноземі хліборобством, сформували в черняхівську-антську добу (II–VII ст. н.е.) особливу культуру, котра під впливом римської цивілізації досягла такого рівня єдності, що вже була спроможна об'єднати різні племена (слов'янські, але частково скіфо-сарматські та фракійські) в єдиний народ: антський-праукраїнський, який згодом став творцем києво-руської держави і створив власну (поляно-руську) етнічну свідомість.

Ключові слова: Україна, етногенез українців, Л. Терлецький.

Проблема походження українського народу – одна з найбільш складних і дискусійних в українській історичній науковій думці. Вирішити її намагалося і досі намагається не одне покоління українських вчених, що живуть як в Україні, так і поза її межами. Наявність чималого кількості наукових і науково-популярних праць з проблеми українського етногенезу спричинила необхідність всебічного опрацювання цих досліджень. Ґрунтовний аналіз існуючих концепцій українського етногенезу допоможе широкому загалу громадськості орієнтуватися у великій кількості наявного матеріалу з проблематики українського етногенезу.

Актуальність дослідження етногенетичної концепції Л. Терлецького в новітній вітчизняній історіографії визначається: необхідністю аналізу та систематизації нагромаджених знань про походження українців з метою кращого пізнання національної історії; недостатнім розробленням і вивченням етногенетичних поглядів вченого у сучасній вітчизняній історіографії.

Дослідження наукової спадщини Л. Терлецького має не тільки пізнавальне, а й громадсько-політичне значення, бо дозволяє не тільки відтворити реальний

стан дослідження проблеми етногенезу українців у 60–80-х рр. XX ст., але й, як зазначає, Ю. Сливка «... загалом простежити тяглість і безперервність осмислення історії України за умов радянської тоталітарної системи і, тим самим, прислужитися відновленню та утвердженню національної пам'яті українського народу» [3, с. 11].

Мета статті полягає у вивченні та аналізі поглядів Л. Терлецького на походження українського народу. Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: з'ясувати стан наукової розробки теми; охарактеризувати життєвий і дослідницький шлях Л. Терлецького; здійснити аналіз наукової моделі етногенетичної концепції Л. Терлецького, показати внесок вченого у творення ранньосередньовічної концепції походження українського народу.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна й українство в етнокультурних процесах світу».

Один з перших розпочав вивчення особистості та наукового спадку Л. Терлецького дослідник Ю. Сливка [3]. Сторінки непростого життєвого та творчого шляху Л. Терлецького розкривають у своїх дослідженнях також Л. Коць–Григорчук [1] та К. Шинкаренко [7; 8, 9]. На жаль, життєвий шлях та наукові напрацювання Л. Терлецького щодо походження українського народу є поки малодослідженими. Саме тому, наукова спадщина Л. Терлецького потребує подальшого вивчення.

Народився Любомир Терлецький 16 травня 1922 р у с. Сков'ятин на Тернопільщині. Коли Любомиру було 8 років його родина переїхала до Львова, де його батько працював вчителем у приватній гімназії. У 1940 р. Л. Терлецький закінчив українську академічну гімназію у Львові. Того ж року його заарештовано і у 1941 р. засуджено на 10 років тюремного ув'язнення, а потім ще семирічне спец поселення у Красноярському краї [3, с. 7]. Але ці «випробування долі» тільки загартували митця та вченого. Л. Терлецький й під час ув'язнення та заслання займався самоосвітою, що дозволило йому вже після звільнення з таборів вступити до Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва, який він закінчив у 1964 р. Л. Терлецький став відомим скульптором, але не полишив досліджувати історичне минуле українського народу, зосереджуючи увагу в основному на визначенні часу та умов формування українського етносу. Основною метою його діяльності було правдиве висвітлення етногенезу українців та основних етапів історії України. Помер Л. Терлецький у Львові 25 вересня 1993 року, а праця всього його життя, наукова монографія «Етногенез українського народу» була видана тільки у 2007 році коштом його сестри Лідії Терлецької–Добровольської та за наукового сприяння професора, доктора історичних наук Ю. Сливки [4, с. 2].

На нашу думку, Л. Терлецький вніс вагомий внесок у розвиток ранньосередньовічної теорії походження українського етносу, основи якої були закладені на зламі XIX–XX ст. М. Грушевським. Ця теорія базується на твердженні, що етногенез українців починається з часів Великого слов'янського розселення, а саме з середини I тисячоліття н.е. Розпочинаючи з V ст. н.е. на українських етнічних землях зароджується, формується і розвивається етнічна спільнота, яка зараз відома під назвою українців [2; 5; 6].

У 30-ті рр. XX ст. у СРСР ранньосередньовічну концепцію походження українців М. Грушевського заборонили й оголосили «антиісторичною». Лише поодинокі дослідники намагалися розробляти її основні положення. До цієї когорти і належав Любомир Терлецький. Протягом 60–80-х років XX ст. він потай від влади працював над книгою, у якій намагався дослідити проблему походження українського народу і спростувати панівну на той час концепцію єдиної давньоруської народності й теорію пізньосередньовічного етногенезу українців. Перебування поза ідеологічним тиском й особистий потужний науковий потенціал дав змогу Л. Терлецькому у 70–80-х рр. XX ст. досягнути та інтерпретувати великий обсяг історіографічного матеріалу, присвяченого походженню українського народу, джерельну базу та теоретично–категоріальний апарат, і зрештою, сформулювати власну наукову модель етногенезу українців.

На думку дослідника, етногенез (тобто зародження народу) розпочинається в епоху цивілізації, коли культуротворчо–виробничий фактор в житті людей набуває вирішального значення і змінює попередні кровноспоріднені зв'язки племен даної ландшафтної геосфери. Саме ці кровноспоріднені зв'язки, взаємодіючи з геосферою, набувають характерного способу життєдіяльності, а з тим і своєрідну нову культуру, яка об'єднує їх у етнос–народ. Л. Терлецький зауважує, що етногенез є зародженням народу та людської спільноти, але етнос це не культура, і не геосфера в сенсі «батьківщина» і, згодом, не держава, а насамперед, люди [4, с. 82].

Науковець вважав, що етногенези мають загальні закономірності, властиві всім народам. Ключовим є той момент, коли етноси попередньої епохи – племена, що досягли розвитку культури, близького до цивілізації (коли вона стає більш важливішим зв'язуючим фактором, ніж попередні кровно–споріднюючі зв'язки), об'єднуються на основі своєрідної культури у нові історичні спільноти: етноси–народи. Водночас відмінним в етногенезах є передусім те, завдяки чому і виникають окремі народи – характерні властивості кожної культури, породженні своєрідністю, «інакшістю» даних геосфер. Також різними є конкретні історичні умови, що впливає на інтенсивність, а отже, на загальну тривалість процесу кожного етногенезу аж до його завершення, на виникнення самосвідомості народу й навіть на рівень його консолідації [4, с. 108].

Таким чином, дослідник наголошує на тому, що окрім загальних закономірностей етногенезу кожен народ під час свого історичного розвитку набуває своєрідних особливостей, і загалом етногенез – процес тривалий, який у середньому продовжується 10–12 століть [4, с. 113].

Критично проаналізувавши праці української, російської, білоруської та зарубіжної історіографії, залучивши археологічні, етнологічні, лінгвістичні та антропологічні джерела Л. Терлецький прийшов до висновків, що окремі елементи українського етнокультурного комплексу формувалися ще етнічними спільнотами (племенами) трипільської археологічної культури (3500–2500 рр. до н.е.), комарівської культури (1500–1200 рр. до н.е.), чорноліської культури (900–

750 рр. до н.е.), культури лісостепових «скіфів-орачів» (750–300 рр. до н.е.), зарубинецької культури (200 рр. до н.е. – 200 рр. н.е.). Однак ці культури не наблизилися до рівня цивілізації, тому не могли об'єднати окремі племена в єдиний етнос-народ [4, с. 613]. Вчений стверджує, що «...спадкоємно-безперервне існування одного і того українського народу в стислому, повноцінному значенні того слова, не сягає у минуле глибше черняхівсько-антської доби» [4, с. 163]. На думку дослідника, археологічні данні 60–80 рр. XX ст. беззаперечно твердять про те, що черняхівську культуру та ранньослов'янські культури VI–VII ст. «можна вважати першопочатковими етногенетичними культурами черняхівсько-антської української простонародності» [4, с. 166]. Рівень розвитку черняхівської культури наближався до рівня цивілізації, вона була досить монолітною, її основою було орне землеробство, її територія співпадала з антсько-слов'янською – все це дало вченому змогу констатувати: «своєрідні і однотипні умови життя, які визначалися насамперед лісостеповим на чорноземі хліборобством, сформували особливу культуру в черняхівсько-антську добу II–VII ст., котра під впливом римської цивілізації досягла такого рівня єдності, що вже була спроможна об'єднувати навіть етнолінгвістично та расово-популяційно різні окремі племена тієї геосфери (слов'янські, але частково скіфо-сарматські та фракійські) в єдиний народ – антський-праукраїнський» [4, с. 613]. Отже, саме черняхівсько-антська доба, на думку дослідника, може стати «... основою для реконструкції початків етногенезу українського народу в повноцінному значенні того слова» [4, с. 166]. Завершення процесу українського етногенезу дослідник відносить до поляно-руської доби IX–XIV ст. Саме тоді, завдяки створенню поляно-русиною власної держави, у самих поляно-русів виникла справжня, найвищого рівня етнічна свідомість, першопочаток загальноукраїнсько-руської, а зі створенням останньої і завершувався український етногенез [4, с. 613].

Л. Терлецький наголошує, що «...хоч матеріали археології, палеоантропології та лінгвістики не можуть зафіксувати існування свідомості, проте вони засвідчують чи не найважливіше: об'єктивне існування українського народу, його етнокультурний комплекс, особливо початкових етапів етногенезу» [4, с. 114]. На думку Л. Терлецького, про завершення процесу етногенезу, тобто про формування етнічної самосвідомості знаходимо інформацію тільки у писемних джерелах. Проте, об'єктивний процес етногенезу, тобто створення своєрідного етнокультурного комплексу рівня цивілізації в даній своєрідній геосфері, в українців тривав не більше 10–ти століть, однак, його завершення, тобто утвердження етнічної самосвідомості, розтягнулося ще на кілька століть [4, с. 114].

Проаналізувавши та порівнявши українські, російські та білоруські етнічні процеси дослідник спростував гіпотезу про так звану давньоруську народність – спільну колицу східних слов'ян. Учений стверджував, що якщо «співставити мовні і антропологічні компоненти українського народу, з одного боку, та російського та білоруського з іншого, та додати ще їх найповніші, найвиразніші відмінності в основному – етногенетичному і етнічному складниках

загалом, а також у способі життя і культурі, які формувалися на ґрунті чорноземного лісостепу в одному випадку, та інакших північно-східних лісових нечорноземних територіях – в іншому, то окремішність російського, білоруського і українського народів у всіх їх компонентах – етнокультурному, в тому числі й мовному, та антропологічно-популяційному є незаперечним історичним фактом...» [4, с. 289].

Таким чином, Л. Терлецький, охарактеризував роль, вплив і значення геосфери на господарську діяльність етнічних спільнот, проаналізував витоки, умови і час етногенезу українців та спростував гіпотезу про так звану давньоруську народність – спільну колицу східних слов'ян. Наукова модель періодизації українського етногенезу Л. Терлецького ґрунтується на таких засадах: хоча окремі елементи української культури почали зароджуватися ще у IV–I тис. до н.е., однак лише своєрідні і однотипні умови життя, які визначалися насамперед лісостеповим на чорноземі хліборобством, сформували в черняхівсько-антську добу (II–VII ст. н.е.), особливу культуру, котра під впливом римської цивілізації досягла такого рівня єдності, що вже була спроможна об'єднати навіть етнолінгвістично та расово-популяційно різні окремі племена тієї геосфери (слов'янські, але частково скіфо-сарматські та фракійські) в єдиний народ: антський-праукраїнський, який став згодом творцем києво-руської держави і створив власну (поляно-руську) етнічну свідомість.

Наразі, нагальним науковим завданням української науки залишається вивчення та популяризація наукового спадку недостатньо досліджених діячів українського національного відродження XX ст., які щиро прагнули відтворити правдиву та науково-достовірну історію українського народу. Особливо це стосується життєвого шляху та наукового доробку Л. Терлецького, про якого у сучасному науковому і суспільно-культурному просторі України недостатньо інформації. Сподіваємося, що ця публікація поживить інтерес до непересічної особистості українського патріота і вченого та посприє його поверненню із забуття.

Список використаних джерел

1. Коць-Григорчук Л. Слово про світильники у п'ятимі (Україна в медальєрній пластичі Любомира Терлецького) / Л. Коць-Григорчук // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С.334–335.
2. Лебедева О. Проблема походження українського народу в працях Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства та «Історія України-Руси» / О. Лебедева // Українознавство. – 2009. – №4. – С.287–290.
3. Сливка Ю. Патріотичний вчинок видатного митця і вченого / Ю. Сливка // Терлецький Л. Етногенез українського народу. – Львів: Інтеллект-Бізнес, 2007. – С.3–20.
4. Терлецький Л. Етногенез українського народу / Любомир Терлецький. – Львів: Інтеллект-Бізнес, 2007. – 616 с.
5. Шакурова О. М. Грушевський – фундатор ранньосередньовічної концепції походження українського народу / О. Шакурова // Феномен Михайла Грушевського як державного діяча, науковця, громадянина (до 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 19 травня 2016 р.). – К.: «Міленіум», 2016. – С.125–126.
6. Шакурова О. В. Вплив діяльності Тараса Шевченка і Михайла Грушевського на духовно-інтелектуальне самовизначення українського соціуму / О. В. Шакурова // Тарас Шевченко

і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України: матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів / М-во культури України, М-во освіти і науки України / Упорядник С. А. Брижицька. Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2017. – С.134–142.

7. Шинкаренко К. «І по Голгофі прийде Воскресіння...» / К. Шинкаренко // Молода Галичина, 1990. – 26 липня.

8. Шинкаренко К. «Шевченко для мене не просто письменник...» / К. Шинкаренко // Львівський політехнік, 1994. – 21 березня.

9. Шинкаренко К. Братерство славне ожива. Відновлена українська академічна гімназія у Львові відзначила свою першу річницю / К. Шинкаренко. – За вілну Україну, 1993. – 13 травня.

References

1. Kots-Hryhorchuk L. Slovo pro svitylnyky u pitmi (Ukraina v medalierni plastytsi Liubomyra Tereletskeho) / L. Kots-Hryhorchuk // Zbirnyk prats i materialiv na poshanu Larysy Ivanivny Krushelnyskoi. – Lviv, 1998. – S.334–335.

2. Liebidieva O. Problema pokhodzhennia ukrainskoho narodu v pratsiakh Mykhaila Hrushevskoho «Zvychna shema «ruskoi» istorii u sprava ratsionalnogo ukladu istorii skhidnoho slovianstva ta «Istoriia Ukrainy-Rusy» / O. Liebidieva // Ukrainoznavstvo. – 2009. – №4. – S.287–290.

3. Slyvka Yu. Patriotychnyi vchynok vydatnoho myttsia i vchenoho / Yu. Slyvka // Terletskyi L. Etnohenez ukrainskoho narodu. – Lviv: Intelkt-Biznes, 2007. – S.3–20.

4. Terletskyi L. Etnohenez ukrainskoho narodu / Liubomyr Terletskyi. – Lviv: Intelkt-Biznes, 2007. – 616 s.

5. Shakurova O. M. Hrushevskiy – fundator rannoserednovichnoi kontseptsii pokhodzhennia ukrainskoho narodu» / O. Shakurova // Fenomen Mykhaila Hrushevskoho yak derzhavnoho diacha, naukotsia, hromadianyna (do 150-richchia vid dnia narodzhennia): zb. nauk. prats (za materialamy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii, Kyiv, 19 travnia 2016 r.). – K.: «Milenium», 2016. – S.125–126.

6. Shakurova O. V. Vplyv diialnosti Tarasa Shevchenka i Mykhaila Hrushevskoho na dukhovno-intelektualne samovyznachennia ukrainskoho sotsiumu / O. V. Shakurova // Taras Shevchenko i Mykhailo Hrushevskiy: u poshukakh shliakhu do nezaleznoi Ukrainy: materialy Mizhnar. nauk. konf., prysviacheni sviatkuvanniu 150-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Hrushevskoho, 23 veres. 2016 r., Kaniv / M-vo kultury Ukrainy, M-vo osvity i nauky Ukrainy / Uporiadnyk S. A. Bryzhytska. Cherkasy: Vydavets Oleksandr Tretiakov, 2017. – S.134–142.

7. Shynkarenko K. «І по Holhofi pryde Voskresinnia...» / K. Shynkarenko // Moloda Halychyna, 1990. – 26 lypnia.

8. Shynkarenko K. «Shevchenko dlia mene ne prosto pismennyk...» / K. Shynkarenko // Lvivskiy politekhnich, 1994. – 21 bereznia.

9. Shynkarenko K. Braterstvo slavne ozhyva. Vidnovlena ukrainska akademichna himnazia u Lvovi vidznachyla svoiu pershu richnytsiu / K. Shynkarenko. – Za vilnu Ukrainu, 1993. – 13 travnia.

Shakurova O. V., Candidate of Science in History, of Ukrainian Ethnology Department of RIUS of MES of Ukraine (Ukraine, Kyiv), kalanetika@gmail.com

The views on ethno genesis of the Ukrainian people of Liubomyr Terletskyi

The purpose of the research is to examine the ethno-genetical views of L. Terletskyi. During writing the article was used the following research methods: historical, comparative-historical, chronological, retrospective, problem-chronological, biographical and others. L. Terletskyi described the role, impact and significance of the geosphere on economic activity of ethnic communities that lived on the territory of modern Ukraine in the IV millennium BC – I millennium AD and concluded that the same type and unique living conditions that are determined primarily forest steppe on black soil farming, formed a special culture in Cherniakhivsko-antskyi period (II–VII century BC) which under the influence of Roman civilization has reached a level of unity that has been able to unite the various tribes (Slavic, but partially Scythian-Sarmatian and Thracian) into one nation: ants pre-Ukrainian, who later became the founder of the Kyiv Rus' and created own (Polyana-Ruthenian) ethnic consciousness.

Keywords: Ukraine, ethno genesis of Ukrainians, L. Terletskyi.

УДК 94(477) «20»

Фігурний Ю. С.,
кандидат історичних наук, завідувач відділу
української етнології, Науково-дослідний
інститут українознавства МОН України
(Україна, Київ), ukr.etnolog_fus@ukr.net

НАУКОВА МОДЕЛЬ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ У ПРАЦІ В. БАЛУШКА «УКРАЇНЬСЬКА ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА: ЕТНОГЕНЕЗ, ІСТОРІЯ, ЕТНОНІМІЯ»

Мета дослідження полягає у вивченні наукової моделі періодизації походження українців у праці В. Балушка «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність». При написанні статті були застосовані такі наукові методи: історичний, порівняльно-історичний, хронологічний, ретроспективний та ін. Встановлено, що В. Балушок є одним з представників киеворуської концепції етногенезу українського народу. Виявлено, що вчений розпочинає відлік етногенезу українців приблизно з середини VIII ст. і завершує його на початку XIII. З'ясовано, що в XI – сер. XII ст. за В. Балушком вже існувало кілька українських етносів. Визначено, якщо переважна більшість вітчизняних дослідників переконливо вважає Київську Русь – праукраїнською державою, яку консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці, як безпосередні предки сучасних українців, то В. Балушок не виявив там ні українців, ні давньоруську народність, а віднайшов метаєтнічну спільність, що охоплювала все слов'янське населення Русі.

Ключові слова: Україна, В. Балушок, киеворуська концепція етногенезу українців.

Проблема походження українського народу в українознавчих дослідженнях другої половини XIX – початку XXI ст. викликала і викликає посилену увагу як у середовищі фахових дослідників так і серед широкого українського загалу. Якщо пересічний українець прагне дізнатися в яких умовах і як розпочиналося народження і творення його народу, то вчені окрім цих питань намагаються прослідкувати закономірності й особливості українського етногенезу у контексті європейських і світових етногенетичних процесів.

За багатовікову історію українців побачила світ велика кількість наукових, науково-популярних, публіцистичних праць, у яких їх автори (фахівці й аматори) намагалися раз і назавжди вирішити питання: коли виник український етнос та які визначальні етапи він здолав під час свого народотворення. У своїх дослідженнях М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, В. Хвойка, М. Грушевський, В. Щербаківський, М. Чубатий, Я. Пастернак, В. Петров, К. Гусликий, В. Довженко, М. Брайчевський, Л. Терлецький, Л. Залізняка, В. Баран, Г. Півторак, С. Павлюк, В. Балушок, С. Конча, П. Толочко, О. Моця, П. Кононенко, Ю. Шилов, Ю. Канигін та інші вчені нагромадили значну кількість знань й уявлень про етногенез українців.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності та проведенні критичного аналізу наукової моделі періодизації походження українців у праці В. Балушка «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність». Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати наукові напрацювання з цієї тематики; лаконічно окреслити життєвий шлях і наукові здобутки вченого; з'ясувати сутність наукової моделі періодизації походження українців в етногенетичній гіпотезі В. Балушка; проаналізувати і верифікувати науковий рівень та обґрунтування киеворуської (давньоруської) концепції походження українців В. Балушка; оприлюднити власну наукову модель періодизації походження українців на теренах України, яка цілком узгоджується з ранньосередньовічною

(ранньослов'янською) концепцією етногенезу українського народу; підвести підсумки дослідження.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи «Україна й українство в етнокультурних процесах світу».

Наукова література, присвячена українському етногенезу є величезною, стосовно ж вивчення етногенетичної концепції В. Балушка, то є ціла низка наукових публікацій, щодо його киеворуської теорії походження українців. Зокрема, це праці О. Гончарова [7], С. Кончі [10], Ю. Кириченко [9], О. Шакурової (Лебедевої) [11; 12; 13; 14; 16] та ін. Разом з тим, варто наголосити, що зазначені дослідники лише переказують основні положення етногенетичної гіпотези В. Балушка й не здійснюють її критичний аналіз. Саме тому, ми намагатимосся осмислити сутність і верифікувати наукову модель періодизації походження українців В. Балушка.

Оскільки фундаментальна проблема походження українського народу наразі залишається не вирішеною, тому існує велика кількість теорій, концепцій, гіпотез тощо, автори яких намагаються остаточно з'ясувати це важливе питання україногенези. Найпопулярнішими з таких концепцій є трипільська (згідно якої український етногенез розпочинається з IV–III тис. до н.е.), арійська (український народ є прямим спадкоємцем прааріїв IV–II тис. до н.е.), ранньосередньовічної (україногенез розпочався на зламі IV–V ст. н.е.), пізньосередньовічна (у IX–XIII ст. існувала єдина давньоруська народність, спільний предок трьох братніх народів – росіян, українців та білорусів, і лише після її дезинтеграції не раніше XIV–XVI ст. розпочинається етнічна історія українського народу) [15, с. 215–219].

Також у вітчизняному етногенетичному дискурсі існує концепція етногенезу українського народу – киеворуська (давньоруська). Її головним репрезентантом є кандидат історичних наук, колишній провідний науковий співробітник Українського етнологічного центру ІМФЕ імені М. Рильського НАН України Василь Балушок. Василь Григорович народився 15.07.1954 р. у місті Лохвиці Полтавської області. У 1980 р. закінчив історичний факультет КДУ ім. Т. Г. Шевченка й розпочав наукову діяльність в ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. У 1989 р. у Мінську захистив дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему: «Звичаї та обряди українських цехових ремісників XIV – першої половини XVII ст.». Спеціальність – етнографія, науковий керівник – кандидат філософських наук Б. В. Попов [6, с. 16–17].

В. Балушок є фаховим етнографом, одноосібним автором праць «Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників» (1993), «Обряди ініціації українців та давніх слов'ян» (1998), а також понад 100 статей і розділів у колективних монографіях, зокрема таких: «Поділля: історико-етнографічне дослідження» (1994), «Українці: історико-етнографічна монографія у 2-х книгах» (1999), «Українська родина» (2000) та ін.

На зламі XX–XXI ст. В. Балушок зацікавився етнологією загалом й україногенезом зокрема. У перших статтях з цієї тематики вчений окреслив магістральний напрям своїх досліджень [3; 4; 5]. Вперше власну етногенетичну концепцію вчений оприлюднив у 2004 р.

у монографії «Етногенез українців» [2]. Згодом, після деякого доопрацювання наративу, у 2008 р., побачила світ чергова наукова праця В. Балушка «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія» [1]. Досліджуючи наукову модель періодизації походження українців В. Балушка ми будемо аналізувати саме цю останню і найбільш повну монографію з етногенетичної проблематики.

У цій праці він послідовно досліджує тему походження українського етносу, в тому числі об'єктивні причини, передумови виникнення, механізми формування, основні етапи його становлення та завершення україногенезу. На його думку, дві існуючі на сьогодні контрверсійні версії походження українців – патріотична (до неї В. Балушок відносить, і трипільську, і ранньосередньовічну) й антиукраїнська (пізньосередньовічна), однаково далекі від дійсного стану речей і зумовлені вони винятково політико-ідеологічними чинниками. Саме тому вчений переконаний: «Актуальність вивчення етногенезу українців підсилюється тим, що й досі українська наука не створила базованої на фактах задовільної версії походження українського народу. Ми маємо лише напрацювання вчених кінця XIX – початку XX ст., деякі наукові досягнення другої половини XX ст., а також кілька патріотичних, проте бездоказових варіантів версії походження українського етносу, а паралельно – модифіковану відповідно до нових умов, переважно за рахунок введення нових термінів, радянську концепцію «спільної колиски». Практично не виявленими лишаються причини, що зумовили появу українського етносу, не встановлено, коли ж конкретно починається етногенез власне українців, не розкрито механізми етногенетичного процесу, що привели до появи на історичній арені українського народу. Так само не визначені етапи становлення українського етносу, а також чіткі ознаки, які б вказали на час, коли даний етнос уже можна вважати таким, що відбувся» [1, с. 6].

В. Балушок стверджує, що етногенез будь-якого народу, зокрема й українського, протікає наступним чином: спочатку йде процес утворення етногенетичної ніші (під нею науковець розуміє локальний регіон ойкумени, який виділяється з-поміж інших аналогічних регіонів за своїми природно-географічними, а також соціокультурними характеристиками, і який, будучи об'єднаним єдиною мережею комунікацій, у тому числі інформаційних, утворює певну цілісність), потім виникнення внаслідок її дії відповідної етнічної культури, за допомогою якої дана людська популяція й пристосовується до умов цієї ніші, а через деякий час – формування під впливом даної етнокультури, а також системи інформаційних комунікацій, що об'єднують територію даної ніші, самосвідомості (з усіма її особливостями і рівнями, відзначеними вище), спільної для всіх членів даної спільноти і відмінної від самосвідомостей сусідніх людських спільнот [1, с. 48–79].

Головні положення наукової моделі концепції В. Балушка: 1) із завершенням формування української етногенетичної ніші, що припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тисячоліття н.е., бере початок етногенез українців; 2) перед утворенням Київської Русі на території України формується протоукраїнська

метаетнічна спільність, що складається з окремих етносів племінного типу (співплемінностей полян, хорватів, тиверців, уличів, волинян; можливо, також дулібів і бужан, якщо це не попередні назви волинян; древліани, західні сіверяни та південні дреговичі до цієї спільноти входили, очевидно, лише частково; 3) утворення в кінці IX–X ст. Київської Русі, у межах якої було об'єднано кілька етногенетичних ніш (зокрема, українську й ті, що утворилися на територіях Росії й Білорусі), повернуло етногенетичний процес на теренах України в дещо іншому напрямку, а також певною мірою загальмувало його, оскільки протоукраїнська метаетнічна спільність увійшла до складу метаетнічної спільності більш високого порядку, що охопило все слов'янське населення Київської Русі (в СРСР її охрестили «давньоруською народністю»), проте розгортання удільної роздробленості в кінці XI–XII ст. знову «запускає» етногенетичний процес і приводить до формування на території України (як і Росії, Білорусі, а також інших, зокрема, європейських країн) цілого ряду земельно-територіальних етнічних спільнот (русь (киязи), чернігівці, галичани, володимирці (волинці), дрібна спільнота болохівців, а також периферійні – турівці та сіверяни), які виникають (з деякою корекцією) на основі давніх етнічних спільнот племінного типу, а їх сукупність можна визначити як українську метаетнічну спільність, що існувала в XI – середині XII ст., тобто тоді існував не єдиний український, а кілька українських (з певною долею умовності) етносів, точніше як у більшості країн тогочасної Європи; 4) в останній чверті XII ст. на території Південної Русі знову складається етнополітична спільність у формі двох інтеграційних центрів – Галицько-Волинського і Чернігівського об'єднаних боротьбою за Київ, також у цей час формується загальнопівденноруська етнічна протоінтелігенція (верства книжників), яка формує загальнопівденноруську етнічну самосвідомість, а наслідком всіх цих процесів стало завершення в основному в кінці XII – на початку XIII ст. формування єдиного українського етносу в Південній Русі, що відповідає в той час нинішній Україні [1, с. 281–282].

Розпочинаючи критичний аналіз т.зв. киеворуської (давньоруської) концепції В. Балушка, ми зразу ж хочемо наголосити на двох суттєвих, на наш погляд, факторах, які вплинули на її появу. Суб'єктивний – зрозуміле бажання будь-якого дослідника реалізувати себе як особистість, створити власну наукову школу, концепцію, теорію, гіпотезу тощо. Об'єктивний – з більшості сучасних вітчизняних дослідників, які займаються проблематикою походження українського етносу та його етнічної історії, етнолог та етнограф В. Балушок дійсно вирізняється т.зв. «академізмом» – знанням джерельної бази, літератури, теорії, методології, наукової термінології щодо досліджуваної ним тем: «Слідом за етнологами московської етнологічної школи, ми визначаємо етнос як стійку міжпоколінну спільність людей, що складалася історично на певній території, володіє спільними рисами й відносно стабільними особливостями культури (у більшості випадків, зокрема на початкових етапах існування, включаючи й мову) та психіки, об'єднана єдиною мережею комунікативних і сигніфікативних зв'язків, у наслідок чого усвідомлює свою єдність і відмінність від усіх інших подібних

утворень, тобто обов'язково має самосвідомість, яка у переважній більшості фіксується в особливій самоназві (ендоетнонімі). При цьому слід наголосити, що основною етнічною ознакою етносу є, як правило, етнічна самосвідомість» [1, с. 37].

Але, коли неупереджено прочитати аргументацію В. Балушка, то розуміємо, що дослідник нам намагається нав'язати догматичну радянську методологію стосовно етнічної проблематики, з якою він так щиро, нібито дискутує. До речі, не було в СРСР етнологів і московської етнологічної школи, а були етнографи і московська етнографічна школа, а якщо для В. Балушка етнологія і етнографія – це одне і теж, то йому треба було аргументувати свою позицію не одним абзацом в посиланні, а дещо докладніше [1, с. 39–40].

А тепер по суті питання – концепції В. Балушка. Ми переконані, що всі ці «етногенетичні ніші» «українська етногенетична ніша», «протоукраїнська метаетнічна спільність», «українська метаетнічна спільність», «загальнопівденноруська етнічна протоінтелігенція» тощо є лише суто формальним псевдонауковим «тютюнгом» за допомогою якого вчений намагається надати вагомості і новизну своїй нібито незалежній, оригінальній і науково верифікованій концепції походження українського етносу, яка насправді є лише дещо модернізованим варіантом комуно-тоталітарної пізньосередньовічної теорії етногенезу росіян, українців, білорусів.

В. Балушок, характеризуючи праці «відомого археолога В. Барана» пише: «Зроблені ним на основі власних досліджень і підкріплені конкретним матеріалом висновки про те, що різні східнослов'янські народи сформувалися на базі різних племінних груп давніх слов'ян, для яких були властиві дуже значні етнокультурні відмінності, вважаємо одним з найвидатніших досягнень української науки у вивченні етногенезу українців» [1, с. 45–46].

А в іншому місці цієї ж праці, він стверджує, що патріотична версія, в тому числі і її ранньосередньовічний варіант (прихильником якої, без сумніву, є В. Баран – Ю. Ф.) далека від дійсного стану речей і зумовлена винятково політико-ідеологічними чинниками [1, с. 4]. Тому виникає логічне запитання, коли В. Балушок щирий, тоді, коли хвалить (прямо), чи критикує (опосередковано) того ж В. Барана? То де ж наукова істина, де правда? Сам же В. Балушок і відповідає на наше риторичне запитання: «А правда, як відомо, завжди знаходиться десь між крайнощами» [1, с. 6].

За В. Балушком початок етногенезу українського народу припадає на рубіж третьої і четвертої чвертей I тисячоліття н.е., в перекладі на зрозумілу мову – на VIII–IX ст., а саме, майже на час утворення Київської Русі. Тоді ж на території України формується протоукраїнська метаетнічна спільність, що складається з т.зв. «літописних племен». Утворення Київської Русі в кінці IX–X ст. загальмувало, на думку дослідника, український етногенетичний процес, і лише розгортання удільної роздрібленості знову активує цей процес і призводить до створення української метаетнічної спільності, що існувала в IX – сер. XII ст., і яка в собі нараховувала кілька українських етносів. Врешті-решт, їх взаємодія, а саме галичан і чернігівців, при посиленій

участі русі (киян), волинців та ін. завершилася в основному в кінці XII – на початку XIII ст. формуванням єдиного українського етносу [1, с. 281–282].

Отже, по-перше, В. Балушок розпочинає відлік етногенезу українців приблизно у середині VIII ст. (750–ті рр.) і завершує його на початку XIII ст. (1230–ті рр.), а разом цей процес нараховує майже п'ять століть. В принципі не погано, але недостатньо для того, щоби фахово обґрунтувати розмірений еволюційний розвиток українського етносу. Все ж таки, за такий проміжок часу, не може повноцінно сформуватися будь-яка етнічна спільнота, зокрема українська, яка згодом успішно витримає багатовіковий період роз'єднаності і асиміляційних потуг панівних етносів (угорців, поляків, литовців, молдаван, росіян, румунів, мадяр, чехів тощо) та їх державних утворень. По-друге, якщо в XI – сер. XII за В. Балушком вже існувало кілька українських етносів, то той час, за який вони інтегрувалися в єдиний український народ (близько 100 років), є недостатнім, щоби зберегти його від подальшої дезінтеграції до попереднього стану, а якщо ще й врахувати фатальну роз'єднаність українців протягом XIII–XX ст., то мав у підсумку сформуватися не один український етнос, а декілька, як наприклад, румуни і молдавани. Проте, попри всі негаразди, пройшовши всі горнила випробувань, на початку XXI ст. ми маємо єдиний український народ (який, в свою чергу, має деякі гострі проблеми, як наприклад, існування т.зв. російськомовних українців, політико-деструктивна діяльність т.зв. «закарпатських русинів», тотальна асиміляція етнічних українців за межами України тощо) та декілька етнографічних його субетносів (бойки, гуцули, лемки). По-третє, якщо переважна більшість вітчизняних дослідників, насамперед, Л. Залізняк [8, с. 402–419], переконливо вважає Київську Русь – праукраїнською державою, яку консолідував не міфічний давньоруський етнос, а праукраїнці, як безпосередні предки сучасних українців, то, в свою чергу, В. Балушок не виявив у тогочасній Русі ні українців, ні давньоруську народність [1, с. 6], а метаєтнічну спільність «більш високого порядку, що охоплювала все слов'янське населення Київської Русі (в радянські часи її охрестили «давньоруською народністю»)» [1, с. 281]. Виникає знову логічне запитання, коли В. Балушок пише правду про давньоруську народність, коли заперечує її існування, чи коли стверджує, що вона була, тільки називає її іншим терміном? По-четверте, за В. Балушком основною етнічною ознакою етносу є етнічна свідомість [1, с. 37], тоді як на думку Л. Залізняка специфічну етнокультуру кожного народу визначає комплекс, а не окремі його елементи. Більшість таких елементів може входити до окремих культурних комплексів різних народів, але кожному народу властива неповторна комбінація цих культурних ознак. Саме тому, етнос народжується, коли формується його етнічний комплекс, а не окремі його елементи [8, с. 390].

На нашу думку верифікована наукова модель періодизації походження українців на теренах українців може мати таку структуру: 1) етногенез українців бере початок в середині I тис. н.е., а саме в кінці IV–V ст. як наслідок Великого переселення народів; 2) протягом VI–VIII ст. розпочинається тривалий процес зародження українського етносу на його етнічних землях, частина

з яких була ймовірно слов'янською прабатьківщиною; 3) у IX ст. започатковується формування українського народу; 4) у X–XII ст. завершується й остаточно формується український етнос, але не в сучасному розумінні цього поняття (тогочасний українець (точніше праукраїнець) XII ст. і сучасний – дві великі різниці), а в етнологічному аспекті, тому що їх об'єднують такі головні етновизначальні ознаки: спільність мови, наявність певної власної етнічної території, безперервність етнокультурного розвитку, подібність традиційної культури, існування етнічної тотожності, самосвідомості й самоідентифікації, присутність подібних ментальних, антропологічних і психофізичних ознак, наявність спільної історичної пам'яті тощо. Весь цей унікальний комплекс і призвів, врешті-решт, до зародження, формування, становлення і розвитку українського етносу протягом кінця IV – початку XXI ст. [15, с. 219].

Всі перераховані вище структурні елементи підтверджують не києворуську гіпотезу В. Балушка, а найбільш науково аргументовану ранньосередньовічну концепцію походження українського народу М. Грушевського, М. Брайчевського, Л. Терлецького, Л. Залізняка, В. Барана, Г. Півторака, С. Павлюка та інших провідних вітчизняних вчених.

Висновки. Таким чином, критично проаналізувавши наукову модель періодизації походження українців В. Балушка, ми прийшли до висновку, що її автор, вщент розкритикувавши за його класифікацією патріотичні концепції етногенезу українців (насамперед, трипільську і ранньосередньовічну) і проросійську версію (пізньосередньовічну), намагається створити своє власне бачення цих процесів – т.зв. києворуську (давньоруську) гіпотезу. Проте, після прискіпливого аналізу, ця версія не витримує критики, тому що є не тільки механічним поєднанням ранньосередньовічної і пізньосередньовічної версій походження українського народу, а ще й здобутків і напрацювань т.зв. «московської етнологічної школи», і, врешті-решт, за всім цим нагромадженням фактів, теорій, аналітики та протиріч втрачається об'єктивність і починає домінувати суб'єктивність й упередженість В. Балушка. На нашу думку, наразі лише ранньосередньовічна концепція походження українців є фахово обґрунтованою і відповідає науковим академічним критеріям. Разом з тим, хочемо наголосити, що проблема українського етногенезу є дуже складна, багатоаспектна і далека від свого остаточного вирішення, тому потребує комплексного українознавчого підходу і залучення широкого кола науковців (етнологів, археологів, мовознавців, істориків, антропологів, етнографів тощо). Враховуючи фрагментарність джерельної бази проблеми, дискусійність багатьох концептуальних питань, деяку заідеологізованість проблематики та достатнє методологічне осмислення теоретичних засад україногенезу й українських етнічних процесів тощо, ми поки не можемо стверджувати, що проблема походження українського етносу вирішена остаточно.

Список використаних джерел

1. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність / В. Г. Балушок. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2008. – 304 с.
2. Балушок В. Етногенез українців / В. Балушок. – К., 2004. – 232 с.

3. Балушок В. Концепція етногенетичних ніш і її значення для вивчення походження народів світу / В. Балушок // Народна творчість та етнографія. – 2003. – №1–2. – С.29–35.

4. Балушок В. Формування об'єктивної основи етногенезу українців / В. Балушок // Народна творчість та етнографія. – 2000. – №1. – С.82–91.

5. Балушок В. Г. Етногенез українців: критерії появи етносу / В. Балушок // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – К., 2004. – Вип.4 (7). – С.10–22.

6. Головка О. Б. Історико-медієвісти сучасної України: довідник / О. Б. Головка. – Кам'янець–Подільський, 2016. – 68 с.

7. Гончаров О. Концепції етногенезу українців / О. Гончаров // Українська етнологія: навч. посібник. – К.: Либідь, 2007. – С.16–26.

8. Залізняк Л. Стародавня історія України / Л. Залізняк. – К.: Темпора, 2012. – 542 с.

9. Кириченко Ю. Проблема походження українського народу в сучасній українській історіографії / Ю. Кириченко // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – №41. – С.94–99.

10. Конча С. В. Історія поглядів на український етногенез / С. В. Конча // Українознавство: навч. посібник. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – С.209–227.

11. Лебедева О. Етнічна самосвідомість як головний критерій існування етносу в етногенетичній концепції В. Г. Балушка / О. Лебедева // Україна – Етнос: Збірник наукових праць з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С.221–222.

12. Лебедева О. Проблема етногенезу українців в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI століть / О. Лебедева // Українознавство. – 2010. – №1 (34). – С.68–72.

13. Лебедева О. Проблема утворення українського етносу в українознавчих дослідженнях кінця XIX – початку XXI століть / О. Лебедева // Українознавчий альманах. – К., 2010. – Вип.2. – С.106–109.

14. Лебедева О. В. Проблема походження українського народу у дослідженнях М. Браїчевського, В. Петрова, В. Балушка та В. Барана / О. В. Лебедева // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. XX. – С.309–326.

15. Фігурний Ю. Основні версії походження українського етносу: фаховий українознавчий аналіз / Ю. Фігурний // Українознавство. – 2010. – №3. – С.213–220.

16. Шакурова О. Модерні концепції етногенезу українців / О. Шакурова // Українознавство. – 2011. – №2 (39). – С.192–194.

References

1. Balushok V. Gh. Ukrainsjka etnichna spilnota: etnoghenez, istorija, etnonimija / V. Gh. Balushok. – Bila Cerkva: Vyd. Pshonkivskijky O. V., 2008. – 304 s.

2. Balushok V. Etnoghenez ukrajinciv / V. Balushok. – K., 2004. – 232 s.

3. Balushok V. Konceptija etnogenetychnykh nish i jiji znachennja dlja vyvchennja pokhodzhennja narodiv svitu / V. Balushok // Narodna tvorchistj ta etnoghrafija. – 2003. – №1–2. – С.29–35.

4. Balushok V. Formuvannja ob'jektyvnoji osnovy etnoghenezu ukrajinciv / V. Balushok // Narodna tvorchistj ta etnoghrafija. – 2000. – №1. – С.82–91.

5. Balushok V. Gh. Etnoghenez ukrajinciv: kryteriji pojavy etnosu / V. Balushok // Materialy do ukrainsjkoji etnologhiji. Zbirnyk naukovykh pracj IMFE im. M. T. Ryl'skoghogo NAN Ukrainy. – K., 2004. – Vyp.4 (7). – С.10–22.

6. Gholovko O. B. Istorky–medijevisty suchasnoji Ukrainy: dovidnyk / O. B. Gholovko. – Kam'janecj–Podil'skijky, 2016. – 68 s.

7. Ghoncharov O. Konceptiji etnoghenezu ukrajinciv / O. Ghoncharov // Ukrainsjka etnologhija: Navch. posibnyk. – K.: Lybidj, 2007. – С.16–26.

8. Zaliznjak L. Starodavnja istoriji Ukrainy / L. Zaliznjak. – K.: Tempora, 2012. – 542 s.

9. Kyrychenko Ju. Problema pokhodzhennja ukrainsjckoghogo narodu v suchasnij ukrainsjckij istorioghrafiji / Ju. Kyrychenko // Etnichna istorija narodiv Jevropy. – 2013. – №41. – С.94–99.

10. Koncha S. V. Istorky pohljadiv na ukrainsjckij etnoghenez / S. V. Koncha // Ukrainoznavstvo: navch. posibnyk. – K.: VPC «Kyjivskijky universytet», 2008. – С.209–227.

11. Ljebjedjeva O. Etnichna samosvidomistj jak gholovnyj kryterij isnuvannja etnosu v etnogenetychnij konceptiji V. Gh. Balushka /

O. Ljebjedjeva // Ukraina – Etnos: Zbirnyk naukovykh pracj z etnologhichnykh ta dotychnykh do nykh problem ukrainoznavstva. – K., 2006. – С.221–222.

12. Ljebjedjeva O. Problema etnoghenezu ukrajinciv v ukrainoznavchykh doslidzhennjakh kincja XIX – pochatku XXI stolitj / O. Ljebjedjeva // Ukrainoznavstvo. – 2010. – №1 (34). – С.68–72.

13. Ljebjedjeva O. Problema utvorennja ukrainsjckoghogo etnosu v ukrainoznavchykh doslidzhennjakh kincja XIX – pochatku XXI stolitj / O. Ljebjedjeva // Ukrainoznavchij aljmanakh. – K., 2010. – Vyp.2. – С.106–109.

14. Ljebjedjeva O. V. Problema pokhodzhennja ukrainsjckoghogo narodu u doslidzhennjakh M. Brajchevskoghogo, V. Petrova, V. Balushka ta V. Barana / O. V. Ljebjedjeva // Zbirnyk naukovykh pracj Naukovo–doslidnogho instytutu ukrainoznavstva. – K., 2008. – Т. XX. – С.309–326.

15. Fighurnyj Ju. Osnovni versiji pokhodzhennja ukrainsjckoghogo etnosu: fakhovij ukrainoznavchij analiz / Ju. Fighurnyj // Ukrainoznavstvo. – 2010. – №3. – С.213–220.

16. Shakurova O. Moderni konceptiji etnoghenezu ukrajinciv / O. Shakurova // Ukrainoznavstvo. – 2011. – №2 (39). – С.192–194.

Fihurnyi Yu. S., Candidate of Science in History, Head of Ukrainian Ethnology Department of RIUS of MES of Ukraine (Ukraine, Kyiv), ukr.etnolog_fus@ukr.net

The scientific model of periodization of Ukrainian origin in the work of V. Balushok «Ukrainian ethnic community: ethnogenesis, history, etnonimija»

The purpose of the research is to study the scientific model of the periodization of the origin of Ukrainians in the work of V. Balushok «Ukrainian Ethnic Community: Ethnogenesis, History, Etnonymy». When writing the article, the following scientific methods were used: historical, comparative–historical, chronological, retrospective, and others. It is established that V. Balushok is one of the representatives of the Kievorussian concept of the ethnogenesis of the Ukrainian people. It is revealed that the scientist starts the beginning of ethnogenesis of Ukrainians from about the middle of the VIII century and completes it at the beginning of the XIII. It was found out that in the XI – in the middle of the XII century by V. Balushok there were several Ukrainian ethnic groups. It is determined that if the overwhelming majority of domestic researchers convinced that Kievan Rus' is a proukrainian state, which was not consolidated by the mythical Ancient Russian ethnic group, and that the Pro-Ukrainian people, as the immediate ancestors of modern Ukrainians, then V. Balushok found neither Ukrainians nor ancient Russian peoples, but found a meta-ethnic community, which covered all the Slavic population of Rus'.

Keywords: Ukraine, V. Balushok, Kyiv–Rus' conception of ethnogenesis of Ukrainians.

УДК 94(477)

Філатова Н. С.,
молодший науковий співробітник
відділу української філології НДІУ
(Україна, Київ), natalia_bs@ukr.net

МОВНА СИТУАЦІЯ У ДОНЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Мовний чинник використовується Російською Федерацією у гібридній війні проти України. Наукове пізнання реальної мовної ситуації у Донецькій області є актуальним завданням. Метою дослідження було охарактеризувати мовну ситуацію в області, що розвивалася в умовах незалежної України. Головне дослідне завдання полягало в узагальненні сучасних знань про мовну ситуацію в області у період незалежності України. На підставі аналізу десятків наукових та інших публікацій зроблено узагальнену характеристику мовної ситуації в Донецькій області періоду незалежності України, насамперед з історично-лінгвістичного погляду. Для функціонування української, грецької та мов інших етнічних груп, що мешкають в області, крім російської, мовна ситуація упродовж усього періоду була складною та несприятливою. З 2014 р. на окупованих територіях Донеччини функціонування української мови зводиться нанівець. На вільній від агресора території області побутує російсько-українська двоомовність, проте комунікативна потужність залишається на боці російської мови.

Ключові слова: мовна ситуація, Донецька область, українська мова, мовна структура населення, мовні трансформації, діалекти, суржик.

Мовна ситуація в Україні в часи, коли розпадався СРСР, та в умовах незалежності була чинником соціальної напруженості, який використовувався

внутрішніми політичними суб'єктами, а також Російською Федерацією у своїх інтересах, зокрема відверто антидержавних. Складність мовної ситуації в окремих регіонах України Російська Федерація використала для розв'язування гібридної війни проти України. Поза сумнівом, дослідження мовної ситуації на Донеччині, частина якої переживає нелегкі часи російської експансії, є актуальним. Подолання негативних наслідків колоніального та постколоніального минулого у сфері функціонування мов потребує наукового забезпечення впровадження української мови у суспільну практику Донецької й Луганської областей, врахування історичного досвіду, що маємо в освітній, культурній, етнічній, міграційній, інформаційній, політичній та інших царинах, пов'язаного з соціальними умовами реального функціонування української мови у Донецькій області та її розвитком у лінгвістичному сенсі.

Ми спробували розглянути мовну ситуацію насамперед з історично-соціолінгвістичного погляду, застосовуючи широкий науковий інструментарій українознавчих наук. Метою нашого дослідження було охарактеризувати мовну ситуацію на Донеччині, що змінювалася в суспільно-історичних умовах незалежної України у певних напрямках. Головне дослідне завдання полягало в узагальненні найважливіших сучасних знань про мовну ситуацію в області в період незалежності. Джерельна база складається з кількох десятків опублікованих праць українських авторів (істориків, політологів, соціологів, філологів, культурологів, філософів тощо) відповідного тематичного спрямування. Хронологічні рамки дослідження: кінець 1991 р. (коли Україна здобула незалежність) – початок 2017 р.

Термін «мовна ситуація» запровадили до наукового обігу зарубіжні лінгвісти у 1930-х роках, які досліджували мови народів Азії й Африки (Д. Вестермен, С. Доук, С. Лопез). Щодо змісту поняття «мовна ситуація» є різні тлумачення. Ми будемо вживати його на позначення реального суспільного становища, що існує у сфері функціонування мов на певній території. Це становище характеризується за певним комплексом ознак, зокрема: визнанням громадянами певної мови своєю рідною, вживанням певної мови в усному мовленні, використанні певної мови в освіті, звучанням певної мови у теле й радіо ефірі, поширенням мовних кодів різних мов тощо.

Сучасний стан української мови на широкому тлі соціолінгвістичної класифікації мов оцінював О. Ткаченко [22], мовну ситуацію в Україні та її регіонах характеризували В. Демченко [7], Г. Вусик [5], Г. Залізник [11], Л. Масенко [16] та чимало інших дослідників. Мовну ситуацію у Донецькій області досліджували О. Тихий [21], І. Кононов [12], І. Кудрейко [13], О. Шевчук-Клюжева [24], В. Алтухов [1], С. Лашенко [14] та інші. Проте необхідно зазначити, що на сьогодні комплексного дослідження мовної ситуації на території Донецької області в умовах незалежної України ще не здійснено.

Стисло згадаємо останні етапи формування сучасної мовної ситуації на Донеччині, яка була частиною контролюваної КІРС етнокультурної реальності. У період СРСР у регіоні усяляко підтримувалося розширення функціонування російської мови, збільшувалася

питома вага осіб, що вважали своєю рідною мовою російську. До кінця 1980-х рр. в етно-культурній сфері визначальним був процес російщення. Примусова колективізація, голодомор, урбанізація, міграційна, мовна, освітня та інформаційна політика призвели до суттєвого зменшення питомої ваги українства, до кількості, що ледь перевершувала ½. Частка осіб, що вільно володіли російською, наближалася до 100%. Російсько-українські острови Донбасу зрослися у суцільну смугу українсько-російського населення, де за етнічною свідомістю переважали українці, а за мовно-культурними ознаками – російська етнічність [24, с. 60].

Важливою соціальною особливістю південних і східних регіонів України стало те, що «саме тут КІРС досягла найбільших успіхів по перетворенню (трансформації) українського народу на так званий «саветській народ» (назву подано за вимовою російського оригіналу)», а «характерними ознаками великої частини (в окремих областях – більшій частині) етнічно українського населення цих теренів є, серед інших, мовна та культурна зросійщеність, зневага до питомо українських етнічних рис, наявність стереотипів несприятливості, меншовартості, неперспективності, неприбутковості, відсталості й непотрібності української мови і всіх елементів української духовної культури». Ці ознаки дивним чином уживалися зі збереженням історичної пам'яті українців (щоправда спотвореної переробленням на малоросійський молодшобратівський кшталт) та збереженням етнічної самоназви українців [26, с. 227].

Запроваджена М. Горбачовим «Перестройка» призвела до початку формування нової визначальної тенденції розвитку етнічної будови людності України, яка посилювалася після розпаду СРСР. Питома вага етнічних українців серед усіх українських громадян почала збільшуватися, а росіян – зменшуватися (на відміну від тривалого збільшення у попередні десятиліття). У Донецькій і Луганській областях ця тенденція проявилася пізніше, ніж у більшості областей України. Крім того, тут була регіональна специфіка етноструктурних зсувів. Збільшення частки осіб, що вважали себе належними до українського етносу, відбувалося одночасно з подальшим зростанням частки осіб, що вважають російську мову своєю рідною. Етноструктурні відмінності між людністю Донецько-Приазовського регіону та людністю основної частини країни в умовах розпаду СРСР та незалежності України поглиблювалися. Мовно-культурна регіоналізація Донецької й Луганської областей була небезпечним явищем, на яке одні політичні сили не звертали належної уваги, інші підживлювали і використовували [24, с. 61].

Такі тенденції Російська Федерація не лише стимулювала, але й активно використовувала для політичної дестабілізації України, роздмухування сепаратистських настроїв та прикриття ними своєї збройної агресії проти України. Найбільших успіхів у цьому досягнуто на територіях, де домінувало російськомовне населення, відірване від свого етнічного коріння – на Кримському півострові та в областях Донбасу [25].

З 1988 р. під час реалізації керівництвом КІРС політики Перебудови на Донеччині розпочався процес

національно-культурного відродження українців та інших національностей регіону. У 1989 р. відбулося організаційне оформлення національно-культурних товариств, основним напрямом діяльності яких став розвиток національних мов. 14 січня 1989 р. було утворено першу масову громадсько-політичну організацію Донецчини – Донецьку обласну організацію Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ДТУМ) [4, с. 213]. Завдяки ДТУМ в м. Донецьку було утворено першу українську середню школу з поглибленим вивченням іноземних мов, що відіграло значну роль у процесі поступового відродження українського шкільництва на Донеччині загалом. На її прикладі формувалися аналогічні школи у Горлівці, Маріуполі, Слов'янську та інших населених пунктах Донецької області.

За даними перепису 1989 р., в Донецькій області проживали представники 116 національностей, у тому числі 50,7% населення складали українці, 43,65% – росіяни, по 1,6% – греки та білоруси, по 0,5% – євреї та татари. Тобто близько 48% жителів області становили представники нетитульної нації. Відповідно до соціологічних досліджень, проведених облстатуправлінням у 1991 р., 32% жителів області усвідомлювали себе представниками українського народу, 25,5% – російського, а 36,5% – українського й російського народів одночасно, при цьому 51% заявляли, що на формування їх як особистостей впливала одночасно культура як українського, так і російського народів [19, с. 90].

1 грудня 1991 р. понад 83% населення Донеччини (до речі, рівно стільки, скільки й населення Луганщини) ствердно проголосувало на референдумі щодо підтвердження Акта про незалежність [18]. Відповідно зі зміною статусу української мови в незалежній Україні та його конституційного закріплення як державної значною мірою розширилася сфера її функціонування, зокрема в освітньому просторі, тобто відбулася переорієнтація молодого покоління російськомовних українців на нові тенденції мовної поведінки. Хоча старі стереотипи залишилися глибоко вкоріненими в мовно-культурній свідомості сучасного населення області.

З порівняння та обчислень результатів переписів 1989 р. та 2001 р. видно, що частка громадян з рідною мовою українською серед усього населення Донецької й Луганської областей зменшилась, пересічно, на 6 відсоткових пунктів. За майже 13 років міжпереписного періоду вона зменшилась до рекордно низького рівня – до 24,10% від усієї людності Донецької області [26, с. 226]. А серед етнічних українців Донеччини частка тих, що вважають українську своєю рідною мовою, зменшилась на 18,36 відсоткових пунктів [26, с. 227]. Кількість етнічних українців з рідною мовою російською у двох областях збільшилась на 753 тис. 182 особи [26, с. 228]. Найбільшою поразкою, яку зазнали українці за 13 міжпереписних років виборювання й відстоювання суверенітету й незалежності України, О. Чирков вважав прискорене відчуження етнічних українців Донбасу від питомо українських етнічних рис. Серед чинників, що зумовлювали такий розвиток подій, автор назвав, зокрема, те, що «привабливість російської мови та неprestижність української мови, як і взагалі – зверхність Росії над Україною, тримаються

переважно на світоглядних і комунікативних звичках (стереотипах) політично провідних суспільних верств українства, якими на даному етапі є міцно злучені заможні підприємці та верхівка державного апарату» [26, с. 226], «з такими управлінськими кадрами годі було б сподіватися на україноцентричне цілепокладання в політиці сучасної держави чи хоч на якісь організовані, підтримані й скеровані нею реальні процеси повернення зросійщених різною мірою українців до української духовності, до української мови» [26, с. 227].

В. Скляр, проаналізувавши статистичні матеріали перепису населення 2001 року, приходять до висновку, що внаслідок радянської політики зросійщення фактично повністю порушено стабільність українського мовного середовища на Донеччині. У Донецькій області більшість українців – зросійщені мовно. Рівень національної самосвідомості й мовної стійкості українців залишався доволі низьким, тому за роки незалежності тип їхньої мовної поведінки фактично не змінився. Зберігається безпосередній взаємозв'язок асиміляційних процесів у мовному середовищі українців та етнічного складу населення. Зокрема, чим вищою була питома вага росіян серед усього населення окремих міст, тим вищим був рівень мовної асиміляції українців. Це підтверджує домінантне становище російської етнічної меншини на Донеччині та статус українців як масового етносу чи підпорядкованої більшості, яка зазнає мовної асиміляції. Статистичні матеріали засвідчують безпосередню залежність ступеня мовної асиміляції від рівня освіти. Асиміляційні процеси в мовному середовищі українців на Донеччині набули найбільшого поширення. Зросійщені мовно домінували серед українців з повною, базовою, неповною вищою та повною загальною середньою освітою. Серед осіб з базовою загальною, початковою загальною освітою, як і серед тих, хто не мав початкової освіти, та неписьменних переважали україномовні. Отже, вищий рівень освіти і, відповідно, соціальний статус мали не україномовні українці, а російськомовні. Освітньо-кваліфікаційний рівень значною мірою впливає не лише на соціальний статус конкретної особи, а й усього етносу [20]. Отже, надзвичайно важливе значення для формування справді української національної еліти має реальне впровадження української мови в навчальний процес у вищій школі.

У ХХІ ст. важливі зміни у функціонуванні державної мови на Донеччині відбулися 2004 р. Вагомим позитивним моментом після виборів 2004 р. було те, що на радіостанціях та телеканалах у зобов'язальному порядку почав з'являтися україномовний контент, упроваджуватися україномовний документообіг, збільшувалася кількість годин викладання української мови у закладах освіти тощо. Проте позитивні зміни, які відбулися після 2004 р., місцева влада використовувала для спекуляції на мовному питанні під час виборчих кампаній [27, с. 4]. На початку 2005 р. в журналі «Українознавство» висловлювалась думка про те, що практичне розв'язання проблеми припинення зросійщення українців на державному рівні по-справжньому ще не розпочали, а ситуація вкрай загрозлива, і зволікання з цим українському суспільству лише шкодило. «Публічні заяви лідера коаліції «Сила народу», тепер вже Президента України

Віктора Ющенка, на жаль, дають підстави сумніватися у тому, що українська влада нарешті візьметься за припинення зросійщення етнічних українців і України. Немає сумніву у тому, що завуальоване й відверте загравання СПУ, «Нашої України», БЮТ з українськими українофобами є ганебною помилкою, яка може виявитися фатальною для українства» [26, с. 228].

Можна дискутувати про природу мовної стійкості, наводячи приклади з життя різних народів, проте висновок О. Потебні звучить як аксіома: «Жоден народ добровільно не відмовляється від своєї мови» [10, с. 40]. Кількасотрічне приниження української мови і водночас насаджування російської не могло не позначитися на усному та писемному мовленні її носіїв на Донеччині. Українська мова навіть там, де вона активно функціонувала, зазнала такого негативного впливу російської, що перетворилася на суржик, на так звану мішанину з українських та російських слів. Взаємопроникнення слів із однієї мови в іншу – закономірний процес. В українській мові є чимало «законних», унормованих русизмів, полонізмів, германізмів, тюркізмів, запозичень з інших європейських мов. Уважається, що близько 10% слів нашої мови є іншомовними запозиченнями. Однак коли слова з чужої мови вживаються бездумно, несистемно, коли перекручується їх зміст і спотворюється звукове оформлення, це засмічує мову [3].

О. Тихий писав, що для української мови запозичення – смерть. Боротьба за чистоту мови на Донеччині має стати основою спротиву асиміляції. Багата, колоритна, милозвучна, мелодійна українська мова, яку народ проніс через віки поневірянь, принижень, декретованих знищень, зневаги, на Донеччині служить лише незначному відсоткові людей і тільки для хатнього вжитку [21].

Після заснування у м. Донецьку (1991 р.) першої україномовної школи подібні школи почали з'являтися в інших містах. У 1998 р. на Донеччині шкіл з українською мовою навчання було 265, в 2001 р. – понад 400, а на 2006 р. їхня кількість складала 504, що становить понад 42,2% від загальної кількості освітніх закладів. Щодо кількості дітей, які навчалися у школах з державною мовою викладання, то їх у питомому відношенні менше, ніж шкіл – на 2001 р. – близько 14%, на 2006 р. – близько 19%. За даними Донецької обласної державної адміністрації зі 195967 студентів області у 113 ВНЗ Донеччини 47072 навчаються українською мовою. Це становить 24% від загальної кількості студентів [9, с. 9]. Проте формальний україномовний статус багатьох шкіл та вузів перешкоджає набуванню навичок користування українською мовою в усіх комунікативних сферах. Використання державної мови є чітко регламентованим умовами комунікативної ситуації, а інколи взагалі має суто протокольний характер. Отже, мовне середовище в освітньому просторі залишається приховано диглосним, що певною мірою підживлює тенденції зросійщення.

Ситуація із забезпеченням місцевих бібліотек україномовною літературою також є не найкращою. Зокрема, бібліотечний фонд Донецької обласної універсальної бібліотеки ім. Н. Крупської лише на 9,1% укомплектований книгами українською мовою. У 1991 р. їх було ще менше – 6,1%. На два україномовних

видання припадає три російськомовні. Існує лише одна україномовна газета «Донеччина». Україномовні книжки – це література переважно ще радянських часів, яка не виховує в читачів патріотичних почуттів до незалежної України, тому вона не користується попитом у сучасної молоді. Мережа бібліотек Донеччини неухильно скорочується. У місцевих бібліотеках області, фонд яких майже повністю радянський, загальний обсяг літератури становить понад 17 мільйонів примірників, з яких українською мовою – 30,3% [8, с. 9–10].

В інформаційному просторі Донеччини працюють 136 телерадіоорганізацій, які використовують у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% – російської, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка веде програми у такому співвідношенні мов: українською – 65%, російською – 35% [27, с. 76]. Така перевага однієї з мов національних меншин поряд із державною не сприяє формуванню пріоритетного становища мови титульної нації.

І. Кононов у своєму дослідженні робить висновок щодо комунікативної потужності мов на Донеччині, що тільки українська та російська мови присутні в усіх сферах життя, а мови інших етнічних груп частіше за все знаходять застосування лише в деяких ситуаціях родинного чи дружнього спілкування [12].

Крізь призму кількісних і якісних характеристик аналіз мовної ситуації на території міст Донеччини здійснила І. Кудрейко. На основі аналізу даних переписів (1923, 1926, 1939 рр.) і власного соціолінгвістичного опитування дослідниця зазначає, що мовну ситуацію на території Донеччини протягом тривалого часу характеризує українсько-російська двомовність, якій притаманні такі ознаки: 1) домінувальними є українська і російська мови, а відсоток носіїв, що називають рідними інші мови і активно вживають їх, – незначний; 2) демографічна потужність української та російської мов на території Донеччини неоднакова: російською мовою говорить більша кількість населення [13]. Отже, здійснений аналіз засвідчує, що російська мова на Донеччині виконує функції мови міжнаціонального спілкування, а українська мова ще не отримала належного застосування в усіх сферах життя, рівень її престижу неадекватний її використанню. Проте останні дослідження засвідчують розширення молодшим поколінням сфер вжитку української мови.

Г. Мацюк виокремила причини комунікативної потужності російської мови: 1) політичний чинник, тобто мовна політика Радянського Союзу щодо української мови на етапах а) «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» після 1933 р.; б) русифікація, яку зупинили тільки в 1991 р.; 2) економічний чинник (спільна економіка усіх республік у Радянському Союзі, перерозподіл багатств України після 1991 р., як правило, російськомовна економічна еліта, міцні позиції російського капіталу в Україні); 3) інформаційний чинник: ЗМІ в основному належали російськомовним власникам, частка україномовної продукції ще невелика [17, с. 7].

У дослідженні В. Алтухова «Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною?» [1] зазначено, що з наданням українській мові статусу державної й досі не розроблено ефективного мовно-культурної політики, яка б визначала норми обов'язкового вживання

української мови в контрольованих державою сферах і засоби заохочення та протегування української мови в недержавних сферах суспільного життя. Відсутність дієвої мовної політики призвела до збереження домінування російської мови і консервації «асиметричної двомовності» [1]. Дослідник вважає, що, незважаючи на значну демографічну потужність української мови, комунікативну потужність як зберігала, так і зберігає російська мова.

З наведених вище досліджень можна зробити висновок, що ситуація двомовності на території Донеччини не означає функціонування української та російської мов на приблизно одному (кількісно) рівні. Українська мова – державна, проте комунікативна потужність – на боці російської мови.

У статті «Мовна ситуація очима вихідця з Донбасу» С. Лашенко описав бачення мовної ситуації мовним аналітиком, вихідцем із Артемівська Олексієм Курінним. Він констатує про нову мовну політику в сфері освіти, зокрема закон «Про засади державної мовної політики» (закон Ківалова – Колесніченка), який призвів до того, що протягом 2010–2013 рр. відбувалося послідовне скорочення кількості першокласників, які навчалися українською. О. Курінний зазначає: «Якщо у 2009–2010 рр. приблизно 55% дітей на Донеччині пішло в перші класи з українською мовою навчання, то у 2010–му р. – 53%, а тепер лише 50%». А це десятки тисяч учнів, які пішли в класи з російською мовою навчання, світогляд яких формуватимуть російськомовні коди. Цікавими є також його спостереження щодо мови вивісок: «Якщо говорити про мій рідний Донбас, то найбільш українізований у цьому сенсі – Донецьк. Там до 30% україномовних вивісок. І це попри те, що в цьому місті українці становлять лише 45% від усього населення, а з них лише 20% вважають українську мову рідною. У моєму ж рідному Артемівську українців значно більше – 73%, і 40% із них визнає цю мову рідною. Але українських вивісок в Артемівську значно менше, ніж у Донецьку – лише кожна п'ята» [14].

О. Шевчук–Ключева у ґрунтовній праці «Українське усне мовлення Донеччини» розглянула історичні, соціолінгвістичні та інші аспекти усного мовлення у Донецькій області. Вона прийшла до висновку про те, що українське мовлення Донеччини позначене сильним деформаційним впливом російської мови. Такі деформації репрезентують широкий спектр інтерференційних процесів: від поодиноких помилок інтерференційного характеру до повного нерозрізнення українського та російського мовних кодів, що призводить до мовного змішування та поширення гібридних форм мовлення. Ситуація українсько–російської двомовності негативно впливає на мовну компетенцію місцевих мешканців. Особливо актуальним це є для молодого покоління донеччан, яке волею історичних обставин позбавлене можливості повноцінного володіння державною мовою. Проте попри наявність процесів змішування двох мов в усному мовленні донеччан, позитивним у сучасній ситуації, на думку дослідниці, є те, що цей суржик орієнтований все ж таки на українську мову і має залишковий характер, тобто за сприятливих комунікативних умов подолати чи звести до мінімуму вплив російської мови, в принципі, можливо [27, с. 145].

International Republican Institute за підтримки Уряду Канади протягом березня 2015 р. і січня – лютого 2016 р. здійснив опитування майже 20 тисяч респондентів у 22 обласних центрах України, а також на неокупованих територіях Донецької та Луганської областей щодо мови, якою вони спілкуються вдома. За результатами опитування було розроблено унікальну карту, на якій відображено мовну ситуацію в обласних центрах України. Кількість обласних центрів, де вдома розмовляють переважно російською мовою становить 11, серед них і місто Донецьк [23].

На сайті «Media Sapiens» розміщений аналітичний огляд «Становище української мови в 2014–2015 роках» [2], представлений рухом «Простір свободи», де проаналізовано вживання української мови у різних сферах суспільного життя та вплив Революції Гідності й російсько–української війни на сучасну мовну ситуацію України. На сайті вказано, що на окупованих територіях Донеччини здійснюється стрімка примусова росіянізація, українську мову витіснено майже з усіх сфер суспільного життя. Мовна політика у сфері освіти спрямована на швидку росієнізацію і торкнулася закладів як вищої, так і шкільної освіти. Відповідно до цієї політики протягом 2014–2015 навчального року на окупованих територіях відбувалося переведення шкіл із українською мовою викладання на російську, ліквідація класів з українською мовою навчання, зменшення кількості годин на вивчення української мови у школах. Це відбувалося кількома хвилями.

Перша хвиля російщення освіти відбулася на початку навчального року. За Наказом окупаційного, так званого, «Міністерства освіти і науки» збільшено кількість годин на вивчення російської мови за рахунок зменшення кількості годин на вивчення інших предметів. Вилучити українську мову й літературу зі шкільної програми в 2014–2015 році окупанти не наважились, проте кількість годин було значно зменшено – до 1 год. на тиждень [2]. Друга хвиля відбулася в січні 2015 р. Окремі школи та класи з українською мовою викладання примусово перевели на російську мову після Нового року. Третя хвиля відбулася наприкінці навчального року. ЗМІ повідомили, що принаймні в одній зі шкіл Донецька, яка до того часу зберегла українську мову викладання, батьків змусили написати заяви про їхнє бажання, щоб у наступному навчальному році предмети викладалися російською мовою. Тим, хто не хотів писати такі заяви й відповів, що подумає, присутні на зустрічі бойовики «ДНР» наказали негайно виконати вимогу й погрожували проблемами для дітей. ЗМІ цитують викладачку молодших класів Євгенію, яка побоюється, що «української з наступного року, радше за все, в нас не буде, може, один раз на тиждень факультативно» [2].

Маємо підстави припускати, що станом на червень 2015 р. в Донецьку не лишилося шкіл з українською мовою викладання (достовірної статистики про це не маємо). Уроки української мови в частині шкіл фактично перетворилися на факультативи. З іншого боку, є свідчення, що окремі вчителі продовжували навіть у тих умовах відповідально ставитися до викладання української мови. «Ми опираємося цьому,

як можемо: викладаємо повний курс мови і літератури, розказуємо про події з історії України. До 9 листопада провели Тиждень української писемності та мови, конкурс знавців української мови імені Петра Яцика, роз'яснюємо ситуацію на Донеччині. Але треба визнати: на тлі тутешньої пропаганди наш голос є слабким. Проте він є!» [15], – написала вчителька з Донецька.

Населення Донеччини у переважній більшості є українсько-російськими двомовцями. Враховуючи історичні особливості заселення краю та шляхи його розвитку, мовно-політичні проблеми саме на Донеччині набули перебільшеної форми, що стало викликом, своєрідною перевіркою на міцність нашої української держави. Подолання цих викликів є актуальним для всієї країни, де масовий білінгвізм споріднених мов характеризує нашу дійсність на більшості території України [27, с. 5–6].

Фахівець з етнокультури Донецького регіону Л. Гасиджак на своїй лекції «Кому належить Донбас: генеза проблеми етнічної ідентичності населення регіону» [6] слушно відзначала, що втрачено багато часу, влада за роки незалежності не проводила на Донеччині зваженої мовної і культурної політики, чим вдало скористались проросійські сили. Для поліпшення ситуації тільки громадських, просвітницьких ініціатив недостатньо.

Наведені у статті знання про мовну ситуацію в Донецькій області в умовах незалежності України дають невітшну картину. Узагальнено її можна охарактеризувати таким чином: мовна ситуація у Донецькій області відзначалася складністю через високий рівень зросійщення населення; відсутністю ефективної державної політики, спрямованої на розширення сфер реального функціонування української мови; залежністю від російського інформаційного, політичного та іншого впливу; двомовністю з великим переважанням у публічному просторі російської мови та використанням мовного суржику; хвилюподібними, непослідовними і суперечливими змінами.

На окупованих Російською Федерацією територіях Донеччини функціонування української мови зводиться нанівець. У тій частині Донецької області, що не була загарбана Москвою, комунікативна потужність залишається на боці російської мови. Тут спостерігаємо незначне розширення функціонування української мови. Сучасна влада має врахувати зроблені в період незалежності прорахунки й помилки, забезпечити швидко впровадження державної мови серед населення області.

Список використаних джерел

1. Алтухов В. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? // Вічна Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vichna-ukraina.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=172:2010-03-06-08-53-42&catid=40:2009-10-21-12-36-59&Itemid=62
2. Аналітичний огляд «Становище української мови в 2014–2015 роках» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/analitichnyi_oglyad_stanovishe_ukrainskoi_movi_v_20142015_rokakh/
3. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 244 с.
4. Болбат Т. Первые национально-культурные общества Донбасса (1988–1989 гг.) / Т. Болбат // Историчні і політологічні дослідження. – 2003. – №2. – С.210–214.
5. Вусик Г. Л. Типологія станів мовної ситуації в Центрально-Східній Україні в першій половині XX ст.: моногр. / Г. Л. Вусик. – Донецьк: Юго-Восток, 2007. – 203 с.
6. Гасиджак Л. Кому належить Донбас: генеза проблеми етнічної ідентичності населення регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=IO7aR7ChGCs>
7. Демченко В. М. Мовна ситуація на Півдні України [Текст]: дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Демченко В. М.; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 1996. – 240 с.
8. Дзюба І. Донбас – край українського слова / Дзюба І. // Схід. – 2005. – №6. – С.9–10.
9. Донбас – край українського слова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.calameo.com/read/002874281c377825dfde5>
10. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд: монографія. – К.: НДІУ, 2007. – 444 с.
11. Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 94 с.
12. Кононов І. Ф. Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): автореф. дис.... докт. соціологічних наук. – К., 2005. – 31 с.
13. Кудрейко І. Мовна ситуація на території міст Донеччини // Літературне місто [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=19922>
14. Лашенко С. Мовна ситуація очима вихідця з Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/movna-situaciya-ochima-vihidca-z-donbasu>
15. Листи з окупованого Донбасу. Українці Донецька. Ізоляція в місті, що занепадає [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/26842376.html>
16. Масенко Л. Мовна ситуація України // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – №35. – Львів, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm
17. Мащок Г. П. Нова роль соціолінгвістики в ієрархії дисциплін мовознавчого циклу // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2006. – Вип.38. – С.3–12.
18. Референдум про незалежність України 1991 року: Донбас голосував «за» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/12/141201_referendum_1991_d
19. Сергєєв А. В. Діяльність українських культурно-національних товариств на Донеччині та Закарпатті в контексті сприйняття ними державотворчих процесів у період першої половини 1990-х років / А. В. Сергєєв // Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. – №2. – С.89–93. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2012_2_15
20. Скляр В. Домінантна більшість чи «масовий етнос»? // Слово Просвіти. – 2008. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/2008/02/22/186-old/>
21. Тихий О. Думки про рідний Донецький край [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://olexa.org.ua/tvory/tvor01.htm>
22. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
23. Унікальна карта: мовна ситуація в обласних центрах України насторожує [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/news/73159-unikalna-karta-movna-situatsiya-v-oblasnih-tsentrakh-ukraini-nastorozhuye.htm>
24. Чирков О. Головні етнокультурні зміни людності на території Донецько-Приазовського краю від найдавніших часів до сучасності: спроба узагальнюючої оцінки / О. Чирков // Переяславський літопис: зб-к наук. статей. – 2015. – Вип.8. – С.55–65.
25. Чирков О. Етнічний чинник в агресії Російської Федерації проти України: етнокультурна історія південно-східних українських земель і сучасні маніпуляції Кремля / О. Чирков // Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики: колективна монографія / Авт. кол.: П. П. Гай-Нижник та ін. – К.: МП «Леся», 2016. – С.109–130.
26. Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас (російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) / О. Чирков // Українознавство. – 2005. – №1. – С.225–228.
27. Шевчук-Клюжева О. Українське усне мовлення Донеччини [монографія] / Ольга Шевчук-Клюжева. – Вінниця: Видавництво «Твори», 2015. – 162 с.

References

1. Altukhov V. Movnyi prostir Donbasu: chy ye ukrainska mova derzhavnoi? // Vichna Ukraina [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://vichna-ukraina.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=172:2010-03-06-08-53-42&catid=40:2009-10-21-12-36-59&Itemid=62
2. Analitichniy ohliad «Stanovyshe ukrainskoi movy v 2014–2015 rokakh» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/analitichnyi_oglyad_stanovyshe_ukrainskoi_movi_v_20142015_rokakh/
3. Bevzenko S. P. Ukrainska dialektolohiia / S. P. Bevzenko. – K.: Vyscha shkola, 1980. – 244 s.
4. Bolbat T. Pervye nacional'no-kul'turnye obshchestva Donbassa (1988–1989 gg.) / T. Bolbat // Istorični i politolohični doslidzhennia. – 2003. – №2. – S.210–214.
5. Vusyk H. L. Typolohiia staniv movnoi situatsii v Tsentralno-Skhidnii Ukraini v pershii polovyni XX st.: monohr. / H. L. Vusyk. – Donetsk: Yuho–Vostok, 2007. – 203 s.
6. Hasydzhak L. Komu nalezhyt Donbas: geneza problemy etnichnoi identychnosti naselennia rehionu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=IO7aR7ChGCs>
7. Demchenko V. M. Movna situatsiia na Pivdni Ukrainy [Tekst]: dys... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Demchenko V. M.; Odeskyi derzh. un-t im. I. I. Mechnykova. – O., 1996. – 240 s.
8. Dziuba I. Donbas – krai ukrainskoho slova / Dziuba I. // Skhid. – 2005. – №6. – S.9–10.
9. Donbas – krai ukrainskoho slova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ru.calameo.com/read/002874281c377825dfde5>
10. Yermolenko S. Ya. Mova i ukrainoznavchyi svitohliad: monohrafiia. – K.: NDIU, 2007. – 444 s.
11. Zalizniak H., Masenko L. Movna situatsiia Kyieva: den sohodnishnii ta pryideshnii. – K.: Vyd. dim «Kyievo–Mohylianska akademiia», 2001. – 94 s.
12. Kononov I. F. Donbas v etnokulturnykh koordynatakh Ukrainy (sotsiolohichniy analiz): avtoref. dys.... dokt. sotsiolohichnykh nauk. – K., 2005. – 31 s.
13. Kudreiko I. Movna situatsiia na terytorii mist Donechchyny // Literaturne misto [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://litmisto.org.ua/?p=19922>
14. Lashchenko S. Movna situatsiia ochyma vykhidsia z Donbasu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/movna-situatsiia-ochyma-vihidcyia-z-donbasu>
15. Lysty z okupovanoho Donbasu. Ukraintsi Donetska. Izoliatsiia v misti, shcho zanepadaie [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.radiosvoboda.org/a/26842376.html>
16. Masenko L. Movna situatsiia Ukrainy // Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «Yi». – №35. – Lviv, 2004 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm
17. Matsiuk H. P. Nova rol sotsiolinhvistyky v iierarkhii dystsyplyn movoznavchoho tsykladu // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filolohichna. – Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet im. I. Franka, 2006. – Vyp.38. – S.3–12.
18. Referendum pro nezalezhnist Ukrainy 1991 roku: Donbas holosuvav «za» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/12/141201_referendum_1991_d
19. Serhieiev A. V. Diialnist ukrainskykh kulturno-natsionalnykh tovarystv na Donechchyni ta Zakarpatti v konteksti spryiniattia nymy derzhavotvorchykh protsesiv u period pershoi polovyny 1990–kh rokiv / A. V. Serhieiev // Nauka. Relihiia. Suspilstvo. – 2012. – №2. – S.89–93. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2012_2_15
20. Skliar V. Dominantna bilshist chy «masovy etnos»? // Slovo Prosvity. – 2008. – Rezhym dostupu: <http://slovoprosvity.org/2008/02/22/186-oid/>
21. Tykhyi O. Dumky pro ridnyi Donetskyi krai [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://olexa.org.ua/tvory/tvor01.htm>
22. Tkachenko O. B. Ukrainska mova i movne zhyttia svitu. – K.: Spalakh, 2004. – 272 s.
23. Unikalna karta: movna situatsiia v oblasnykh tsentrakh Ukrainy nastorozhuie [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ukr.obozrevatel.com/news/73159-unikalna-karta-movna-situatsiia-v-oblasnih-tsentrakh-ukraini-nastorozhuie.htm>
24. Chyrvkov O. Holovni etnokulturni zminy liudnosti na terytorii Donetsko–Pryazovskoho kraiu vid naidavnishykh chasiv do suchasnosti: sprobha uzahalniuiuchoi otsinky / O. Chyrvkov // Pereiaslavskiy litopys: zb–k nauk. statei. – 2015. – Vyp.8. – S.55–65.
25. Chyrvkov O. Etnichniy chynnyk v ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: etnokulturna istoriia pviddenno-skhidnykh ukrainskykh zemel i suchasni manipuliatsii Kremli / O. Chyrvkov // Ahresia Rosii proty Ukrainy: istorični peredomovy ta suchasni vyklyky: kolektyvna monohrafiia / Avt. kol.: P. P. Hai–Nyzhnyk ta in. – K.: MP «Lesia», 2016. – S.109–130.
26. Chyrvkov O. Tsenttr vahy porosiishchennykh ukrainskykh mas peresuvaetsia na Donbas (rosiishchennia ukraintsiiv Donetsko i Luhanskoi oblasti za 13 rokiv – vid pochatku 1989 r. do kintsia 2001 r. za statystychnymi danymi) / O. Chyrvkov // Ukrainoznavstvo. – 2005. – №1. – S.225–228.
27. Shevchuk–Kliuzheva O. Ukrainske usne movlennia Donechchyny [monohrafiia] / Olha Shevchuk–Kliuzheva. – Vinnytsia: Vydavnytstvo «Tvory», 2015. – 162 s.

Filatova N. S., junior research fellow of the Ukrainian Philology Department of RIUS (Ukraine, Kyiv), natalia_bs@ukr.net

Linguistic situation in the Donetsk region during the times of independent Ukraine

The Russian Federation uses language factor against Ukraine during the hybrid war. Scientific research of language situation in the Donetsk region is an actual task. The purpose of the research was a characterization of the language situation at the province, which was developing during the times of Ukrainian independence. The main scientific task was the generalization of the current knowledge about the language situation in the province during the period of independent Ukraine. On the basis of analysis of the tens scientific papers author created the general characteristics of the language situation at the Donetsk province during the period of independent Ukraine. The language situation for the usage of Ukrainian, Greek and other ethnic languages, except Russian, was difficult during all period (1991–2014). The usage of Ukrainian language was limited at the occupied part of Donetsk province (since 2014). Russian–Ukrainian bilingual situation exists at the free part of Donetsk province. However, Russian language is still preferable language at the Donetsk province.

Keywords: the language situation, Donetsk region, Ukrainian language, language structure of population, language transformation, dialects, mixed language.

УДК 001.891:615(477)(092)

Кебкало Т. Г.,

доцент кафедри медико-біологічних дисциплін,
«Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія
Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький),
valeologiya406@ukr.net

Годун Н. І.,

доцент кафедри медико-біологічних дисциплін,
«Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія
Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький),
valeologiya406@ukr.net

Буц М. А.,

викладач кафедри медико-біологічних дисциплін,
«Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія
Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький),
valeologiya406@ukr.net

Харченко Н. А.,

викладач кафедри медико-біологічних дисциплін,
«Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія
Сковороди» (Україна, Переяслав-Хмельницький),
valeologiya406@ukr.net

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ СПІВТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ФІЗІОЛОГІВ В ІНСТИТУТІ ФІЗІОЛОГІЇ ІМ. О. О. БОГОМОЛЬЦЯ

Розглядаються мережеві зв'язки визначених українських фізіологів середини-кінця ХХ ст. у стінах Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця як мікронаукової групи в структурі фізіологічної науки з метою якісної реконструкції історії розвитку фізіологічної науки та вищої біологічної освіти в Україні. Висвітлено інтелектуальні зв'язки вчених – представників наукової школи видатного вітчизняного електрофізіолога Д. С. Воронцова, таких як: П. Г. Костюк, В. І. Слюк та М. Ф. Шуба. Продуктом їх спільної діяльності стало виникнення вагомих фундаментальних та прикладних досліджень в галузі фізіології, створення на інноваційних підходах новітніх напрямів та експериментальних методів вивчення нервової системи. Інтелектуальні комунікації всередині даної спільноти науковців підтримувались не лише у вертикальній (Учитель – учні),

але й у горизонтальній площині (тісні професійні та дружні стосунки між ученими). Така форма спільної діяльності спричинила значний вплив на розвиток вітчизняної та світової фізіологічної науки.

Ключові слова: Д. С. Воронцов, В. І. Скок, П. Г. Костюк, М. Ф. Шуба, Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця, інтелектуальні зв'язки, фізіологія нервової системи, нервово-м'язова фізіологія.

Одним з актуальних напрямів сучасних історико-наукових досліджень є створення творчих біографій та вивчення внеску видатних науковців у розвиток науки та техніки. Адже науковий доробок дослідника, роботи, які пропонують фундаментальні ідеї та рішення, здатні зацікавити блискучими проривами до нового знання колег, наступників, послідовників є запорукою продовження життя в науці. Актуалізація цього напрямку біографічних студій дозволяє крізь призму інтелектуально-біографічного аналізу і синтезу глибше пізнати сутність та особливості історичних процесів, явищ, роль і місце в них історичних персоналій.

Зважаючи на сучасні історіографічні течії, оцінку розвитку науки *варто* також розглядати з огляду діяльності різнопланових функціональних груп науковців, які сміливо можна назвати «інтелектуальним співтовариством» [9, с. 170]. В зв'язку з цим доцільним є висвітлення мережних зв'язків визнаних українських фізіологів кінця ХХ ст. у стінах Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця як мікронаукової групи в структурі фізіологічної науки з метою якісної реконструкції історії розвитку фізіологічної науки та вищої біологічної освіти в Україні.

З часу свого заснування (1953 р.) Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця став одним з найбільших наукових центрів України. Тут свого часу було висунуто велику кількість оригінальних концепцій, які мали принципове значення для розвитку вітчизняної й світової фізіології, особливо для становлення таких наукових напрямів як електрофізіологія, фізіологія нервової системи, геронтологія, імунологія, онкологія тощо. Впродовж 64 років вчені Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця успішно працюють над проблемами клітинної фізіології, фізіології центральної та вегетативної нервової системи, серцево-судинної фізіології, фізіології дихання, імунології, водно-сольового обміну. Наукові доробки вчених яскраво свідчать про їх високий знаковий потенціал. Впродовж існування Інституту міжнародне визнання доробку його вчених не лише стверджувалося, але і неухильно зростало. Характерною рисою діяльності колективу установи завжди був нерозривний зв'язок фундаментальних досліджень з прикладними, розв'язання практичних завдань: пошук ефективних лікувальних препаратів, нових методів діагностики, створення різноманітних приладів.

Найяскравішими представниками фізіологічної науки в Україні середини-кінця ХХ ст. і, водночас, співробітниками Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця є П. М. Серков, Д. С. Воронцов, П. Г. Костюк, В. І. Скок, О. О. Кришталь, М. Ф. Шуба. Наукова спадщина учених інституту висвітлювалася в працях таких дослідників, як М. С. Веселовський [4], Д. А. Василенко [3], М. Карпенко [7; 8], В. І. Онопрієнко [10], П. М. Серков [11; 12], К. С. Варивода [2]. Проте кількість праць стосовно комплексного дослідження мережних зв'язків учених-фізіологів у стінах даного закладу є недостатньою.

Найбільшу цікавість для нашого дослідження становить співпраця визнаних класиків фізіологічної

науки – Д. С. Воронцова, П. Г. Костюка, В. І. Скока та М. Ф. Шуби, адже продуктом їх спільної діяльності є виникнення вагомих фундаментальних та прикладних досліджень в галузі фізіології, створення на інноваційних підходах новітніх напрямів та експериментальних методів вивчення нервової системи. Останні, крім того, що були учнями видатного електрофізіолога Д. С. Воронцова, згодом стали однодумцями, колегами, близькими друзями. Тому ця група вчених на нашу думку є втіленням «динамічної і гнучкої мережевої структури комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів» [9, с. 172–173].

У новоствореному Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця (1953 р.) функціонувало декілька відділів: загальної фізіології, фізіології центральної нервової системи і вищої нервової діяльності; гістології; прикладної фізіології. Відділом загальної фізіології завідував Д. С. Воронцов [8, с. 98]. Одним з перших наукових напрямів цього структурного підрозділу було дослідження струмів дії спинного мозку і гангліїв, в якій ставилося завдання з'ясувати долю участі в струмах дії спинного мозку окремих складових рефлекторної дуги. Згодом проводилося дослідження повільних електричних процесів у рефлекторній діяльності спинного мозку у зв'язку з процесом гальмування, електротонічних потенціалів корінців спинного мозку. Зосередивши свою увагу на природі процесу гальмування, Д. С. Воронцов прийшов до висновку, що песимальне гальмування відбувається в збуджених, а не загальмованих центрах. Звідси зроблено висновок, що гальмування неоднорідне за своєю природою. Разом з тим особлива увага була спрямована на дослідження природи центрального гальмування, яким займався співробітник відділу загальної фізіології П. Г. Костюк, а В. І. Скок досліджував явище гальмування в вегетативній нервовій системі [6, с. 131]. Згодом відділ став одним з провідних електрофізіологічних центрів у Радянському Союзі [2].

Саме у відділі загальної фізіології в 1958 р. розпочав свою кар'єру П. Г. Костюк – один із учнів Д. С. Воронцова та майбутній учений в галузі фізіології ЦНС, який став згодом консультантом і однодумцем В. І. Скока. З 1966 р. П. Г. Костюк був директором Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця, а в 1971 р. В. І. Скок очолив новостворений відділ вегетативної нервової системи [8].

Упродовж 1959–1965 рр. Д. С. Воронцов спільно з М. Ф. Шубою дослідили вплив на розвиток фізичного електротону одно- та двовалентних катіонів, аніонів, фізіологічно активних речовин (ацетилхоліну, адреналіну, гліцину, гамааміномасляної і глютамінової кислот), сахарози, сечовини, амінокислот, наркотиків та ін. [2]. Результати експериментальних досліджень Д. С. Воронцова і М. Ф. Шуби були висвітлені в спільній праці «Фізичний електротон нервів і м'язів» (1966 р.), яка стала єдиною монографією в світовій літературі з таким широким і глибоким розглядом питання про природу фізичного електротону [11, с. 12].

Експериментальні дослідження в галузі електрофізіології вегетативних гангліїв були проведені учнем Д. С. Воронцова – В. І. Скоком. Слід відзначити, що ще під час навчання у Київському державному університеті майбутній учений у галузі фізіології нервової

системи В. І. Скок зацікавився науковими здобутками Д. С. Воронцова та ознайомився з навчальними посібниками вченого в галузі електрофізіології. У лабораторії електрофізіології студенти виконували доручення керівника, ставили експерименти. Зокрема, В. І. Скок проводив дослідження на жабах стосовно нервових шляхів спинного мозку та з'ясування нервових механізмів через передні і задні корінці [1, с. 35]. Під керівництвом Д. С. Воронцова В. І. Скок виконав курсову та дипломну роботи. Для проведення експериментальних досліджень під керівництвом Д. С. Воронцова, які здійснював В. І. Скок в аспірантській кімнаті було побудовано екрановану камеру. Маючи тягу до складного, технічно оснащеного експерименту, який вимагає високої індивідуальної майстерності, майбутній науковець виправдовував надії свого наставника. У своєму дослідженні В. І. Скок використав метод внутрішньоклітинного відведення потенціалів окремих нейронів, що дало можливість виміряти електричні параметри мембрани вегетативних нейронів, а також величини їх мембранного потенціалу і потенціалу дії [8, с. 97].

Учнем Д. С. Воронцова – П. Г. Костюком вперше в Радянському Союзі розроблена методика відведення електричних потенціалів від окремих клітин з допомогою ультрамікроелектродів з наступним широким її застосуванням для вивчення електрофізіології м'язових і нервових клітин [3, с. 180]. Ґрунтовне дослідження іонних механізмів, що забезпечують збудливість і виникнення потенціалів дії в нервових і м'язових клітинах, здійснене академіком П. Г. Костюком та його співробітниками. Створений П. Г. Костюком в 1958 р. в Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР відділ загальної фізіології нервової системи був науковою базою, в якій проходили стажування та ознайомлювалися з новими електрофізіологічними методиками наукові співробітники багатьох інститутів Радянського Союзу. Підручник П. Г. Костюка «Мікроелектродна техніка» (1959 р.) став цінним посібником для наукових співробітників, які працюють в галузі електрофізіології [2].

В 1961 р. Д. С. Воронцов опублікував монографію «Загальна електрофізіологія». В монографії вчений узагальнив і проаналізував велику кількість фактичного матеріалу з загальної фізіології та електрофізіології, отриманого як українськими так і зарубіжними вченими. Крім детальних відомостей про потенціали дії нервів, нервових і м'язових клітин, в монографії представлені дані про електричні потенціали серця, очей, шлункових залоз, м'язових рецепторів, рухових нервових закінченнях, синапсах. Особливу увагу учений приділив опису метода внутрішньоклітинного відведення потенціалів і даним отриманим при використанні цього методу. Все це сприяло поширенню даного методу серед електрофізіологів багатьох лабораторій Радянського Союзу. Таким чином, дана монографія стала вдалим втіленням інтелектуальної взаємодії в межах досить малої групи вчених. Упродовж тривалого часу вона була настільною книгою для всіх електрофізіологів країни [11, с. 11].

Таким чином, Д. С. Воронцов став для своїх послідовників незаперечним авторитетом, «ядром» інтелектуального співтовариства, адже він власним

прикладом, невинним і постійним бажанням «дивитись у корінь» вселив у їхні душі таку віддану любов до фізіології, що впродовж всього життя вони сприймали свої службові обов'язки вчених не як працю, а як органічну частину свого життя.

Інтелектуальні комунікації всередині даної спільноти науковців продовжились і після смерті свого видатного наставника (1965 р.). Так, науковим консультантом докторської дисертації В. І. Скока на тему: «Електрофізіологічні властивості симпатичних гангліїв», яку він успішно захистив у 1968 р. був колега та однодумець П. Г. Костюк. Крім того, в 1986 р. В. І. Скоком у співавторстві з колегою в цій галузі М. Ф. Шубою було видано підручник «Нервово-м'язова фізіологія». Підручник являє собою спеціальний курс нервово-м'язової фізіології, який читається на біологічних факультетах університетів. У книзі викладені сучасні уявлення про механізми виникнення і проведення збудження в нервових і м'язових клітинах, нервово-м'язової та периферичної міжнейронної передачі збудження і м'язового скорочення в посмугованих, гладеньких м'язах і серцевому м'язі. Викладений матеріал є основою для розуміння функціонування нервової і м'язової системи на клітинному та молекулярному рівнях [13].

Крім того, прикладом інтелектуальних зв'язків даної мікрогрупи вчених зі світовими нейрофізіологами є інтеграція власних новітніх здобутків у світову науку шляхом організації ними міжнародних з'їздів, конференцій, симпозіумів тощо. Так, у 1971 р. на базі Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця було проведено перший у світі конгрес IBRO (International Brain Research Organization) – позаурядового міжнародного об'єднання вчених, яке ставить собі на меті сприяти розвитку нейронаук і встановленню наукових зв'язків між дослідниками, які працюють над вивченням мозку в усіх країнах світу. Головою оргкомітету був член-кореспондент АН УРСР П. Г. Костюк, членами оргкомітету – д.б.н. В. І. Скок, д.б.н. В. М. Сторожук, д.б.н. М. Ф. Шуба. Загалом у роботі семінару взяли участь 52 слухачі колишнього Радянського Союзу та 25 з-за кордону (Англії, США, ФРН, Франції тощо). Також у 1981 р. в Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця проходив симпозіум «Фізіологія вегетативних гангліїв», організатором якого був В. І. Скок. В роботі симпозіуму взяло участь 60 радянських учених із різних міст Радянського Союзу та 8 закордонних вчених, в тому числі з США, Англії, ФРН, Японії, ЧРСР. У 1986 р. Костюк, Скок та Шуба брали участь Міжнародному Конгресі Фізіологічних наук, який проходив в м. Ванкувер (Канада), де були головами комісій з різних напрямків дослідження нервової системи [7].

Отже, яскравим прикладом мережевої моделі організації науки є невелика група вчених у галузі фізіології нервової системи, які починаючи з 50-х рр. XX ст. до початку XXI ст. працювали в одному закладі – Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР (НАН). П. Г. Костюк, В. І. Скок та М. Ф. Шуба є послідовниками визнаного українського електрофізіолога Д. С. Воронцова, а також авторами спільних розробок у фізіології нервової системи, які отримали визнання не лише в Україні, а й у світовій

науці. Продуктами їх спільної діяльності є новітні методики досліджень, фундаментальні відкриття з фізіології нервової системи, монографії, підручники, а також низка організованих міжнародних симпозіумів з метою встановлення зв'язків та ефективної співпраці зі вченими-нейрофізіологами з усього світу.

Список використаних джерел

1. Академик В. И. Скок в воспоминаниях коллег и друзей [Текст] / НАН Украины, Ин-т физиологии им. А. А. Богомольца; ред. И. Н. Алексеева, А. Н. Шевко. – К.: Наукова думка, 2007. – 196 с.
2. Варивода К. С. Наукові пошуки учених Інституту фізіології імені О. О. Богомольця в галузі електрофізіології (50–60-і рр. XX століття) / К. С. Варивода // Історія науки і біографістика. – 2013. – №4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2013_4_3
3. Василенко Д. А. Платон Григорович Костюк (20.08.1924–10.05.2010) / Д. А. Василенко // Нейрофізіологія. – 2010. – Т.42, №3. – С.179–181.
4. Веселовский Н. С. Институт физиологии им. А. А. Богомольца НАН Украины – флагман исследования молекулярной и клеточной физиологии мозга (к 75-летию основания института) / Н. С. Веселовский, Ю. П. Лиманский, А. Н. Шевко // Нейрофизиология. – 2009. – Т.41. – №2. – С.99–112.
5. Визнаний центр фізіологічних наук. Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України – 75 років / П. Костюк, В. Сагач, В. Києнко, М.Ткаченко // Вісн. НАН України. – 2009. – №5. – С.50–52.
6. Воронцов Д. С. Розвиток фізіології на Україні / Д. С. Воронцов // Фізіологічний журнал. – 1957. – Т.3. – №5. – С.29–35.
7. Карпенко М. Міжнародні наукові зв'язки академіка В. І. Скола в галузі електрофізіології нервової системи (50–70-ті рр. XX ст.) / М. Карпенко // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. ред. О. Я. Пилипчук. – К., 2010. – Вип.49. – С.96–103.
8. Карпенко М. Науково-дослідна робота академіка В. І. Скола в Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця в другій половині XX століття / М. Карпенко // Наук. зап. з укр. історії: зб. наук. ст. / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип.24. – С.234–239.
9. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. XIX століття / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.169–193.
10. Оноприєнко В. І. Неокончене інтерв'ю з академіком П. Г. Костюком / В. І. Оноприєнко // Наука та наукознавство. – 2010. – №3. – С.121–129.
11. Серков Ф. Н. Научная деятельность Д. С. Воронцова и ее значение для развития отечественной электрофизиологии и нейрофизиологии / Ф. Н. Серков // Современные проблемы общей физиологии возбудимых образований: сб. работ, посвящ. памяти Д. С. Воронцова. – К.: Наук. думка, 1978. – С.5–12.
12. Серков Ф. Н. Научная деятельность института физиологии им. А. А. Богомольца АН УССР (к 50-летию со дня основания) / Ф. Н. Серков, А. Г. Задорожный // Физиол. журн. – 1982. – Т.30. – №3. – С.257–266.
13. Скок В. И. Нервно-мышечная физиология: учеб. пособие / В. И. Скок, М. Ф. Шуба. – К.: Вища школа, 1986. – 224 с.
14. Физиологии мозга (к 75-летию основания института) / Н. С. Веселовский, Ю. П. Лиманский, А. Н. Шевко // Нейрофизиология. – 2009. – Т.41. – №2. – С.99–112.
15. Vyznanyy tsentr fiziologichnykh nauk. Instytutu fiziologii im. O. O. Bohomol'tsya NAN Ukrainy – 75 rokiv / P. Kostyuk, V. Sahach, V. Kyenko, M. Tkachenko // Visn. NAN Ukrainy. – 2009. – №5. – С.50–52.
16. Vorontsov D. S. Rozvytok fiziologii na Ukraini / D. S. Vorontsov // Fiziologichnyy zhurnal. – 1957. – Т.3. – №5. – С.29–35.
17. Karpenko M. Mizhnarodni naukovy zv'yazky akademika V. I. Skoka v haluzi elektrofiziologii nervovoyi systemy (50–70-ti rr. XX st.) / M. Karpenko // Istoryia ukrayins'koyi nauky na mezhi tysyacholit'. Zb. nauk. prats' / Vidp. red. O. Ya. Pylypchuk. – K., 2010. – Vyp.49. – С.96–103.
18. Karpenko M. Naukovo-doslidna robota akademika V. I. Skoka v Instytuti fiziologii im. O. O. Bohomol'tsya v druhiy polovyni XX stolittya / M. Karpenko // Nauk. zap. z ukr. istoriyi: zb. nauk. st. / DVNZ «Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy derzhavnyy pedahohichnyy un-t». – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 2010. – Vyp.24. – С.234–239.
19. Kolesnyk I. I. Intelektual'ne spivtovarystvo yak zasib lehitymatsiyi kul'turnoyi istoriyi Ukrainy. XIX stolittya / I. I. Kolesnyk // Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal. – 2008. – №1. – С.169–193.
20. Onoprienko V. I. Neokonchenne interv'yu s akademikom P. G. Kostyukom / V. I. Onoprienko // Nauka ta naukoznavstvo. – 2010. – №3. – С.121–129.
21. Serkov F. N. Nauchnaya deyatel'nost' D. S. Vorontsova i ee znachenie dlya razvitiya otechestvennoy elektrofiziologii i neyrofiziologii / F. N. Serkov // Sovremennyye problemy obshchey fiziologii vzbudimyykh obrazovaniy: sb. rabot, posvyashch. pamyati D. S. Vorontsova. – K.: Nauk. dumka, 1978. – С.5–12.
22. Serkov F. N. Nauchnaya deyatel'nost' instituta fiziologii im. A. A. Bogomol'tsa AN USSR (k 50-letiyu so dnya osnovaniya) / F. N. Serkov, A. G. Zadorozhnyy // Fiziol. zhurn. – 1982. – Т.30. – №3. – С.257–266.
23. Skok V. I. Nervno-myshechnaya fiziologiya: ucheb. posobie / V. I. Skok, M. F. Shuba. – K.: Vishcha shkola, 1986. – 224 s.

Kebkalo T. G., Associate Professor of the Department of Medical and Biological Sciences, «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda» (Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky), valeologiya406@ukr.net

Godun N. I., Associate Professor of the Department of Medical and Biological Sciences, «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda» (Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky), valeologiya406@ukr.net

Buts M. A., Teacher of the Department of State Higher Educational «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda» (Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky), valeologiya406@ukr.net

Kharchenko N. A., Teacher of the Department of Medical and Biological Disciplines, «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda» (Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytsky), valeologiya406@ukr.net

Intellectual community of Ukrainian physiologists in the Bogomoletz Institute of Physiology

For the purpose of qualitative reconstruction of the history of the development of physiological science and higher biological education in Ukraine, network links of recognized Ukrainian physiologists of the late 20th century are considered as a microscopic group in the Bogomoletz Institute of Physiology. Intellectual communications of scientists (representatives of the scientific school of the outstanding Ukrainian electrophysiologist D. Vorontsov, such as P. Kostyuk, V. Skok and M. Shuba) are highlighted. The product of their joint activities was the emergence of significant fundamental and applied research in the field of physiology, the creation of innovative approaches to the latest trends and experimental methods of studying the nervous system. Intellectual communications within this community of scientists were supported not only in the vertical (Teacher–students), but also in the horizontal plane (close professional and friendly relations between scientists). This form of joint activity significantly influenced the development of the national and world physiological science.

Keywords: D. Vorontsov, P. Kostyuk, V. Skok, M. Shuba, intellectual communications, physiology of the nervous system, neuromuscular physiology.

* * *

УДК 94+327.58](477.75–076)«2014/2016»+327(477+470)

Баскакова А. С.,
аспірантка кафедри історії,
ПРАТ «Вищий навчальний заклад
«Київський славистичний університет»
(Україна, Київ), Anyabask@gmail.com

ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ «КРИМСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ» В УКРАЇНСЬКО–РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

На основі різнопланових джерел досліджено факти порушення прав представників кримськотатарської громади після окупації Кримського півострову Російською Федерацією. Запропоновано заходи, які необхідно вжити на національному та міжнародному рівнях з метою захисту прав кримських татар в окупованому Криму.

Ключові слова: «кримська проблема», українсько–російські відносини, права людини, кримські татари, окупація, репресивна політика, «добровільна» депортація.

Після окупації Російською Федерацією Кримського півострову – невід’ємної частини території України – на терені Криму відбуваються масштабні та систематичні порушення прав людини. Зокрема, йдеться про постійні утиски кримських татар, які вимушені або пристосовуватись до політики Кремля, спрямованої на реалізацію тотального контролю за діяльністю кримськотатарської громади в цілому, або знову шукати нове місце проживання, покидаючи півострів. Дії Москви не лише несуть загрозу регіональній та міжнародній стабільності, але й призвели до стагнації в політичному та соціально–економічному розвитку українсько–російських відносин, що супроводжується постійними економічними, інформаційними та іншими війнами.

Протягом останніх двох років з моменту окупації Російською Федерацією Криму ситуація із дотриманням прав людини на півострові значно погіршилась. Це створило підстави для того, щоб Уповноважений Верховної Ради України з питань людини Валерія Лутковська назвала Крим «півостровом страху». Вбивства, тортури, викрадення людей, переслідування журналістів, репресії проти кримських татар та українських активістів, сфабриковані кримінальні справи, неправомірні обшуки, обмеження релігійних свобод, примушення до прийняття російського громадянства, використання напіввійськових збройних формувань, боротьба з інакомисленням – все це стало частиною життя кримчан [1, с. 4].

Таким чином, *актуальність* гуманітарного аспекту «кримської проблеми» обумовлена передусім репресивними діями Кремля по відношенню до кримської громади в цілому та кримських татар зокрема, які набирають обертів та потребують особливої уваги з боку не лише вітчизняного політикуму, але й експертної та наукової спільноти нашої держави.

Важливість дослідження гуманітарного аспекту «кримської проблеми» в українсько–російських відносинах обумовлена передусім її *науковим та практичним значенням*. Адже ситуація із дотриманням прав людини на Кримському півострові виходить за межі компетенції двох держав, привертає увагу світового співтовариства, зокрема правозахисних організацій, які зацікавлені в стабілізації ситуації та наданні допомоги кримчанам, котрі стали жертвами сучасного режиму Москви.

Гуманітарний аспект «кримської проблеми» в українсько–російських відносинах загалом та проблема

забезпечення прав кримських татар в окупованому Криму зокрема за період з березня 2014 року по листопад 2016 року представлена переважно в звітах міжнародних організацій, неурядових громадських об’єднань, різноманітних фондів тощо. Найбільшого резонансу отримала доповідь, представлена громадською організацією «Український інститут дослідження екстремізму», під назвою «Півострів страху: хроніка окупації та порушення прав людини в Криму» (під ред. Т. Печончик) [1, с. 4].

Враховуючи багатомірність гуманітарного аспекту «кримської проблеми» в українсько–російських відносинах, спробуємо звизити предмет дослідження до питання дотримання прав людини на Кримському півострові, акцентуючи увагу на становищі кримських татар після окупації. Таким чином, *метою* нашої статті становитиме вивчення фактів порушення прав представників кримськотатарської громади, а також заходів протидії системі переслідувань, які вживаються на різних рівнях.

Мета статті обумовила формулювання її *завдань*:

– по–перше, розкрити факти переслідувань кримськотатарської громади, яка являє собою системно організовану опозицію окупаційному режиму;

– по–друге, розробити авторські рекомендації щодо можливих шляхів розв’язання ситуації із порушенням прав людини, яка лише загострюється й потребує негайного втручання з боку не лише політичного істеблішменту, але й наукових та експертних кіл.

Після анексії РФ Кримського півострову під загрозою опинилися права та свободи кримських татар, які фактично стали жертвами окупаційного режиму та репресивної політики Москви. Боротьбу за відстоювання прав людини, прояви постійної незгоди із курсом правлячого режиму, що спрямований на знищення кримськотатарської нації шляхом її повторної депортації, самопроголошена кримська влада розглядає як загрозу існуванню окупаційного режиму в цілому.

Розглянемо факти конкретних порушень прав людини.

Право людини на свободу думки, совісті та релігії було порушено неодноразово. Зокрема, право на свободу совісті та свободу асоціацій було не додержано під час незаконного арешту співробітниками ФСБ в січні 2015 року Нурі Примова за підозрою у причетності до діяльності «Хізб ут–Тахрір», яку безпідставно було визнано терористичною організацією 14 лютого 2003 року рішенням Верховного суду РФ [2]. Як результат було відкрито кримінальну справу за статтею 205.5 Кримінального кодексу (організація діяльності терористичної організації та участь в ній) [3]. Згодом 7 вересня 2016 року активіст був засуджений до 5 років колонії загального режиму. Відповідно до обвинувального вироку Північнокавказького окружного військового суду Нурі Примов разом із Русланом Зейтуллаєвим, Рустанов Ваїт і Фератом Сейфуллаєвим організували і брали участь в діяльності терористичної організації «Хізб ут–Тахрір» в Севастополі: реалізовували другий етап побудови «всесвітнього халіфату» (теократичної ісламської держави), який передбачав «підбурювання населення» до дій, спрямованих на «ліквідацію органів державної влади, порушення суверенітету і державної цілісності РФ», «насилницьке захоплення влади і насилницьку

зміну конституційного ладу РФ», «проведення мітингів з вимогою від влади передачі влади «халіфату»; на третьому етапі передбачалося об'єднання РФ з «халіфатом» [4].

Проте варто зазначити, що ні в згаданому вище рішенні Верховного Суду РФ про заборону «Хізб ут-Тахрір», ні в матеріалах кримінальних справ, розслідуваних в Росії і країнах СНД, немає конкретних фактів, що свідчать про терористичну або будь-яку насильницьку діяльність організації. Також немає даних про причетність «Хізб ут-Тахрір» до діяльності джихадистських груп в Європі або на Близькому Сході, більш того, організація зазнає критики з боку радикалів за «ухилення від джихаду». У рішенні Верховного Суду РФ діяльності «Хізб ут-Тахрір» присвячено три абзаци, в першому з яких декларується мета організації – створення «всесвітнього ісламського халіфату», в другому зазначається ведення масованої ісламістської пропаганди, в третьому згадується заборона її діяльності в Узбекистані і деяких арабських країнах. Ці формулювання самі по собі не можуть слугувати підставою для визнання організації терористичною [4]. Таким чином, звинувачення ґрунтуються лише на теоретичних міркуваннях про політику та релігію представників цієї організації й зберіганні літератури, яка розглядається як екстремістська з точки зору окупаційного режиму.

Слід зауважити, що політика окупаційного режиму суперечить нормам міжнародного гуманітарного права. З моменту окупації РФ не мала права скасовувати діюче кримінальне законодавство та замінювати його своїм. До того ж, рішення про порушення діючих норм кримінального законодавства уповноважені приймати виключно не політичні військові суди, але аж ніяк самопроголошена влада від імені окупаційного режиму [5, с. 27]. В цьому зв'язку варто зазначити, що на терені України «Хізб ут-Тахрір» – легальна організація. Ще один важливий аспект – затримані особи можуть перебувати під вартою лише на території окупованої держави або її частини. Адже згідно із нормами міжнародного гуманітарного права заборонено переміщення цивільного населення окупованої території, за винятком тих випадків, коли йдеться про заходи щодо забезпечення безпеки населення та існування загрози військового характеру.

Щодо обмеження права людини на свободу віросповідання, то місцева влада застосовує заходи, спрямовані на контроль діяльності релігійних громад. Робляться спроби відібрати у віруючих мечеті або передати їх у підпорядкування спільноти, яка є більш лояльною до нової влади, або взагалі їй підконтрольна. Наразі в окупованому Криму з'явився великий список «забороненої літератури», до якого входить і релігійна література, що трактується як екстремістська і має бути знищена відповідно до діючого законодавства РФ [6].

Право на свободу висловлювань порушується систематично. Яскравим прикладом такого недотримання є захоплення приміщення редакції «Центру журналістських розслідувань» представниками так званої кримської самооборони в червні 2014 року з вимогою пред'явити документи про реєстрацію ЗМІ й договір оренди. Незабаром після інциденту орендодавець зажадав розірвання договору оренди [7].

Жертвами насилля з боку самопроголошеної влади стали не лише журналісти зазначеної організації (Анна Андрієвська за друк статті про батальйон «Крим», якій інкримінують заклики до повалення «влади» в Криму; Наталія Кокоріна як свідок, у якої вилучили особистий ноутбук, та ін.), але й інших, зокрема, Кримського правозахисного центру, Національної спілки журналістів України, Центру журналістських розслідувань [7].

3 березня 2014 року було закрито телерадіомовний канал «Черноморская» – найбільшу незалежну телерадіомовну компанію на Кримському півострові [8].

3 1 квітня 2015 року на території окупованого Криму припинилось мовлення єдиних у світі кримсько-татарського телевізійного каналу «АТР» (підстава – наявність матеріалів, які мають відношення до розслідування кримінальної справи №2014467091 за фактом смерті двох осіб під час подій 26 лютого 2014 року перед Верховною Радою Автономної Республіки Крим), дитячого телевізійного каналу «Lale» і радіостанції «Мейдан»; заборонено вихід друкованих видань «Авдет», «Кириім» та інших органів; припинено діяльність інформаційного агентства «QHA», причиною закриття якого була відмова Федеральної служби з нагляду в сфері зв'язку, інформаційних технологій та масових комунікацій (Роскомнагляду) у їхній переєстрації [9]. При цьому Роскомнагляд посиляється тільки на ст. 13 Закону «Про ЗМІ», яка лише констатує право уповноважених органів відмовляти за певних умов у реєстрації [10].

Такі дискримінаційні щодо незалежних кримсько-татарських ЗМІ заходи «влади» викликали масове обурення кримських татар та діаспори, крім цього, відомі правозахисники, журналісти та громадські діячі Росії виступили проти дискримінації та загрози закриття таких медіа.

Міжнародна правозахисна організація «Репортери без кордонів» заявила, що після анексії Росією Криму на півострові майже не залишилося незалежних ЗМІ, а незалежні журналісти в Криму піддаються погрозам, переслідуванням та нападам. Відзначається, що за рік після окупації Росія встановила контроль майже над всіма кримськими ЗМІ, в яких майже повністю відсутня можливість критичного підходу до висвітлення подій, а багатьом незалежним журналістам та блогерам через репресії довелося покинути Крим. Такі дії з боку окупаційного режиму є прямим порушенням Декларації ООН про права корінних народів [11].

Право на свободу мирних зібрань також неодноразово порушувалося. Найбільшого резонансу отримали такі факти як адміністративне переслідування лікаря Сергія Дуба за участь у мирному зібранні з нагоди Дня прапора України 23 серпня 2014 року [1, с. 36], адміністративні переслідування кримських татар Санії Аметової і Юнуса Неметуллаєва за організацію покладання квітів 18 травня 2015 року (День пам'яті жертв депортації кримських татар та інших народів Криму, 1944 рік) [12], членів Українського культурного центру Вельдара Шукурджієва і Леоніда Кузьміна за акцію 9 березня 2015 року (День народження Т. Г. Шевченка) та 14 жовтня 2015 року (День захисника України) [13]. Під час мітингу 18 травня 2014 р. представники «сил самооборони» затримали кримськотатарського журналіста Османа Пашаєва, його

оператора Ченгіза Кізгіна (громадянина Туреччини) та сім інших осіб [14].

Таким чином, сьогодні практично неможливо реалізувати право на свободу зібрань, особливо якщо йдеться й про залучення ЗМІ до подібних заходів. В анексованому Криму практично не залишилось вільних медіа. Весь медіа-простір працює на російську пропагандистську машину, що реалізовує цілі окупаційного режиму.

Право на свободу об'єднань також викривлялось. Відомі факти грубого спотворення прав людини. Зокрема були піддані кримінальному переслідуванню координатори Комітету захисту прав кримськотатарського народу за діяльність «незарєєстрованої організації». Окрім цього, 10 грудня 2014 року в День захисту прав людини співробітники прокуратури, ФСБ та МВС РФ попередили координаторів Комітету захисту прав кримськотатарського народу про заборону на проведення мітингів в цей день. 17 січня 2015 року в Сімферополі група «тітушок» вчинила напад на учасників Всекримської конференції, скликаної Комітетом із захисту прав кримських татар [6].

Російська влада продовжує політику залякування кримських татар для попередження їх активної участі у масових заходах. Стає поширеною практика проведення своєрідних «профілактичних бесід» з активістами кримськотатарського руху з метою їх залякування, як це відбулося, зокрема, напередодні Дня пам'яті Номана Челебіджихана (відомого кримськотатарського політика та громадського діяча, першого голови уряду Кримської Народної Республіки, організатора І Курултаю кримськотатарського народу, муфтія мусульман Криму) 18 травня 2014 року [6].

Ще одним грубим фактом порушення права на свободу мирних зібрань стало визнання так званим Верховним судом Криму Меджлісу кримськотатарського народу «екстремістською організацією» та проголошення його діяльності незаконною в Росії. Позовну заяву до суду було подано так званим прокурором Криму Наталією Поклонською, яка на засіданні «суду» заявила, що Меджліс веде антиросійську діяльність на догоду Заходу, назвавши лідерів і членів Меджлісу «маріонетками в руках великих західних ляльководів». На думку «прокурора», «Меджліс потрібен тільки для розпалювання ворожнечі, ненависті», його члени використовують кримськотатарський народ як «розмінну монету». 29 вересня 2016 року Верховний суд РФ остаточно визнав законним рішення так званого Верховного суду анексованого Криму від 26 квітня 2016 року про визнання Меджлісу кримськотатарського народу «екстремістською організацією» і заборону його діяльності в Росії [15].

Паралельно із судовим процесом були арештовані банківські рахунки Благодійної організації «Фонду «Крим», яка підтримувала діяльність Меджлісу. Відбулося примусове виселення його із власного приміщення, яке організація надавала під офіс Меджлісу, що спричинило призупинення його діяльності. Російська влада вважає, що кримські татари, маючи історичний досвід боротьби з режимом, можуть очолити татарський, тюркський та навіть мусульманський світ Росії, що складе загрозу діючій владі. «Тому сьогодні, – вважає глава Меджлісу

Рефат Чубаров, – російська влада на окупованій території шукає серед кримських татар таких, які зможуть гарантувати їм контроль над своїм народом. Результатом цього пошуку стало створення на початку грудня 2014 року руху кримськотатарського народу «Къырым», який має на меті діяти у восьми регіонах Росії» [16].

На думку Руслана Кермача, рішення про заборону Меджлісу кримськотатарського народу є безпрецедентним з моменту анексії Кримського півострова наступом окупаційної російської влади на фундаментальні норми міжнародного права і права людини в Криму. Серед іншого, рішення про заборону представницького органу самоврядування кримських татар прямо порушує Декларацію ООН про права корінних народів, якою гарантовані права на представництво та самоврядування для корінних народів. Крім безпосередньо позбавлення права кримських татар на реалізацію своїх фундаментальних прав, рішення окупаційної влади в Криму створює юридичні підстави для репресій і кримінальних переслідувань щодо нинішніх членів Меджлісу, представників регіональних меджлісів і пов'язаних з ними структур, які в цілому налічують щонайменше 2500 кримських татар. Не виключено, що коло переслідуваних окупаційною владою в Криму в перспективі може виявитися набагато ширше, і під приводом «співробітництва з екстремістською організацією» охопить також і колишніх членів Меджлісу, їхні сім'ї та родичів, близькі до Меджлісу громадські організації тощо [17].

Зазнала утисків з боку окупаційного режиму й одна з найстаріших громадських організацій «Ліга кримськотатарських жінок», керівником якої є дружина лідера кримськотатарського народу Мустафи Джемілева Сафінар. В грудні 2015 року організація була вимушена покинути свій офіс, розташований у приміщенні Республіканської кримськотатарської бібліотеки ім. І. Гаспринського. Підстава – заява директора бібліотеки Гульнари Яг'яєвої про те, що будівля стара й потребує ремонту, тому перебування людей на її території є небезпечним для людського життя. Варто зауважити, що більше 20 років у цій будівлі знаходився офіс «Ліги кримськотатарських жінок». Звичайно, дана підстава була лише формальним приводом, а реальною причиною стало те, що Сафінар є дружиною лідера кримськотатарського народу Мустафи Джемілева, якому окупаційний режим заборонив в'їзд на півострів [18].

Таким чином, з метою незаконного обмеження фундаментальних прав і свобод кримських татар окупаційна влада використовує репресивне законодавство Російської Федерації, яке спрямоване на тотальну заборону нелояльним до окупаційного режиму особам реалізовувати права на свободу думки, совісті та релігії, свободу висловлювань, зокрема в ЗМІ, свободу мирних зібрань тощо.

Ще одним важливим питанням залишається **примус кримських татар до «добровільної» депортації**. Сьогодні, за різними даними, Крим залишили близько 20 тисяч осіб. З них, за даними голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова, 10 тисяч – кримські татари. По відношенню до корінного кримськотатарського народу окупаційна влада

розгорнула тотальний наступ з метою його фізичного витіснення за межі батьківщини. Початком реалізації такої політики стали заборони на в'їзд до Криму М. Джемілеву, Р. Чубарову та І. Юкселю. Російська окупаційна влада в Криму змушує кримських татар залишати півострів, застосовуючи різні способи. В першу чергу, це внесення в кримське суспільство загрозливих викликів, які сприймаються людьми як особиста небезпека. Одним із способів позбавитися від нелояльно налаштованих кримських татар є призов на службу в збройних силах РФ. У разі відмови від служби в російській армії на них чекає кримінальне переслідування. Тому кримські татари змушені будуть виїздити з півострова, тобто йдеться про те, що окупаційна влада змушує до «добровільної» депортації кримських татар [6].

У вересні 2016 року Комісія з міграції Ради з питань міжнаціональних відносин при президенті РФ заявила про те, що жителів південних регіонів, зокрема – Криму та Севастополя – пропонується переселити в малонаселені райони Далекого Сходу і Сибіру. У комісії необхідність впровадження програми пов'язують з нестачею працездатного населення в ряді російських регіонів, заповнити яку планується за рахунок масового переселення мешканців з областей, в котрих спостерігається надлишок трудових ресурсів [19].

Отже, як ми бачимо, 1944 рік повертається. Нещодавно репатрійовані кримські татари вимушені знову покидати рідну землю «в пошуках кращого життя».

Висновки та рекомендації. Таким чином, події, які відбулись в окупованому Криму, призвели до загострення міжнаціональних та міжконфесійних відносин на півострові. У разі продовження Москвою репресивної політики ситуація в Криму може перерости в масштабний конфлікт на етнопатрістичному ґрунті. Ситуація потребує втручання з боку офіційного Києва, який повинен захистити кримських татар, котрі відмовились від російського громадянства й потребують захисту з боку Української держави, та світової спільноти, яка окрім декларацій та заяв, що лунають з уст очільників міжнародних організацій, має вжити низку заходів, спрямованих на розв'язання наслідків реалізації політики окупаційного режиму та «нової кримської влади».

З метою захисту прав кримських татар в окупованому Криму доцільно вжити такі заходи:

– на національному рівні: (1) закріпити на законодавчому рівні правовий статус кримських татар як корінного (автохтонного) народу України з метою визначення механізмів захисту фундаментальних прав кримськотатарської громади, яка була вимушена покинути після окупації Кримський півострів та поселитись на материковій частині нашої держави. Невдалі спроби ухвалити подібні законодавчі акти в рамках засідань Верховної Ради зайвий раз свідчать про небажання Києва дотримуватись міжнародних зобов'язань у сфері прав людини; (2) розробити механізм надання державного сприяння неурядовим громадським організаціям, волонтерським об'єднанням тощо, метою діяльності яких є надання допомоги кримським татарам в забезпеченні захисту їх прав як на півострові, так і на терені материкової України, а

також інформування населення та світової спільноти про реальну ситуацію в Криму, яка стосується порушень прав кримських татар на півострові;

– на міжнародному рівні: активно залучати міжнародні організації (ОБСЄ, РЄ, ООН та ін.) до моніторингу проблеми забезпечення фундаментальних прав кримських татар в Криму; результати спостережень оприлюднювати на різноманітних глобальних та регіональних форумах.

Список використаних джерел

1. Полуостров страха: хроника оккупации и нарушения прав человека в Крыму / Под общей редакцией Т. Печончик. – Киев: ОО «Украинский институт исследования экстремизма», 2015. – 83 с.
2. Преследование организации «Хизб ут-Тахрир» / Официальный сайт правозащитного центра «Мемориал» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://memohrc.org/special-projects/presledovanie-organizacii-hizb-ut-tahrir> – Название с экрана. – Дата обращения: 21.10.2016.
3. Статья 205.5. Организация деятельности террористической организации и участие в деятельности такой организации (введена Федеральным законом от 02.11.2013 N 302-ФЗ) / Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 06.07.2016) / Официальный сайт компании «КонсультантПлюс» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/b3c75b6ea12bfa94d8edc4d027b3fa1ab7b6a27e/ – Название с экрана. – Дата обращения: 21.10.2016.
4. Примов Нури (Юрий) / PolitPressing.org / политические преследования в России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://politpressing.org/data/54e85fa9f07a780300283be6> – Название с экрана. – Дата обращения: 21.10.2016.
5. Лукашук И. И. Международное право: особенная часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов / И. И. Лукашук / Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 517 с.
6. Мазука Л. І. Щодо дотримання прав кримськотатарського народу в анексованому Криму. Аналітична записка / Л. І. Мазука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1798/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 29.10.2016.
7. Наступ на кримські медіа: від переслідувань журналістів до позбавлення ліцензій ЗМІ / Веб-сайт Всеукраїнської професійної спілки «Незалежної медіа-профспілки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nmpu.org.ua/2016/04/nastup-na-krymski-media-vid-peresliduvan-zhurnalistiv-do-pozbavlennya-litsenzij-zmi/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 23.10.2016.
8. Міятович Д. Свобода ЗМІ в облозі в Україні / Д. Міятович / Доповідь Представниці ОБСЄ з питань свободи засобів масової інформації / Офіційний веб-сайт Організації з безпеки та співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/uk/fom/119419?download=true> – Назва з екрану. – Дата звернення: 23.10.2016.
9. Наступ на кримські медіа: від переслідувань журналістів до позбавлення ліцензій ЗМІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/133143> – Назва з екрану. – Дата звернення: 24.10.2016.
10. Статья 13. Отказ в регистрации / Закон РФ от 27.12.1991 N 2124-1 (ред. от 03.07.2016) «О средствах массовой информации» (с изм. и доп., вступ. в силу с 15.07.2016) Официальный сайт компании «КонсультантПлюс» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1511/51576f1b3eebefb419952abb73a3647333a3f5a3/ – Название с экрана. – Дата обращения: 24.10.2016.
11. ФСБ запустила новый виток преследования журналистов у Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukr.lb.ua/news/2015/03/13/298405_fsb_zapustila_noviy_vitok.html – Назва з екрану. – Дата звернення: 26.10.2016.
12. В Криму будут судить женщину за организацию митинга в День депортации крымских татар [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rbc.ua/rus/news/krymu-budut-sudit-zhenshchinu-organizatsiyu-1434279977.html> – Название с экрана. – Дата обращения: 26.10.2016.
13. «Увольнение, постоянные допросы в ФСБ и запрет на въезд», – жизнь украинских активистов в оккупированном Крыму спустя год после участия в митинге памяти Шевченко

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://censor.net.ua/photo_news/379427/uvolnenie_postoyannye_doprosy_v_fsb_i_zapret_na_vezd_jijn_ukrainskih_aktivistov_v_okkupirovannom_krymu – Названня с екрана. – Дата звернення: 27.10.2016.

14. Публічна заява: Переслідування і насильство проти кримських татар з боку державних і недержавних суб'єктів. – 23.05.2014 / Офіційний веб-сайт «Amnesty International Ukraine» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ua/nws/publicna-zayava-peresliduvannya-i-nasi/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 29.10.2016.

15. В окупованому Криму «суд» заборонив діяльність Меджлису [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/v-okupovanomu-krymu-sud-zaboroniv-diyalnist-medzhliu-638322.html> – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.10.2016.

16. Путин ищет для крымских татар своего «КадYROва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.depo.ua/rus/politics/putin-ishchet-dlya-krymskih-tatar-svoego-kadyrova-chubarov-28102014150000> – Названня с екрана. – Дата звернення: 30.10.2016.

17. Кермач Р. Заборона Меджлису – підстава для нових і посилення вже наявних санкцій проти Росії / Р. Кермач // Україна у фокусі // Щотижневий інформаційно-аналітичний бюлетень. – Вересень – жовтень 26 – 2 2016. – Фонд «Демократичні ініціативи» Ілька Кучеріва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/uploads/pdf/168213055757f4b19f406e38.06470482.pdf> – Назва з екрану. – Дата звернення: 30.10.2016.

18. Окупанти в Криму виганяють «Лігу кримськотатарських жінок» з офісу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/12/26/7093834/> – Назва з екрану. – Дата звернення: 01.11.2016.

19. Крымчан хотят переселить на Дальний Восток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://inforesist.org/krymchan-hotyat-pereselit-na-dalnyi-vostok/> – Названня с екрана. – Дата звернення: 02.11.2016.

References

1. Poluostrov straha: hronika okupacii i narusheniya prav cheloveka v Krymu / Pod obshhej redakciej T. Pechonchik. – Kiev: OO «Ukrainskij institut issledovaniya jekstremizma», 2015. – 83 s.
2. Presledovanie organizacii «Hizb ut-Tahrir» / Oficial'nyj sajт pravozashhitnogo centra «Memorial» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://memohr.org/special-projects/presledovanie-organizacii-hizb-ut-tahrir> – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 21.10.2016.
3. Stat'ja 205.5. Organizacija dejatel'nosti terroristicheckoj organizacii i uchastie v dejatel'nosti takoj organizacii (vvedena Federal'nym zakonom ot 02.11.2013 N 302-FZ) / Ugolovnyj kodeks Rossijskoj Federacii ot 13.06.1996 N 63-FZ (red. ot 06.07.2016) / Oficial'nyj sajт kompanii «Konsul'tantPljus» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/b3c75b6ea12bfa94d8edc4d027b3fa1ab7b6a27e/ – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 21.10.2016.
4. Primov Nuri (Jurij) / PolitPressing.org / politicheskie presledovaniya v Rossii [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://politpressing.org/data/54e85fa9f07a780300283be6> – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 21.10.2016.
5. Lukashuk I. I. Mezhdunarodnoe pravo: osobennaja chast': uchebnik dlja studentov juridicheskikh fakul'tetov i vuzov / I. I. Lukashuk / Izd. 3-e, pererab. i dop. – M.: Volters Kluver, 2005. – 517 s.
6. Mazuka L. I. Shhodo dotrymannja prav kryms'kotatars'kogo narodu v aneksovanomu Krymu. Analitichna zapyska / L. I. Mazuka [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.niss.gov.ua/articles/1798/> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 29.10.2016.
7. Nastup na kryms'ki media: vid peresliduvan' zhurnalistiv do pozbavlenja licenzij ZMI / Veb-sajt Vseukrai'ns'koi' profesijnoi' spilky «Nezalezchnoi' media-profspilky Ukrai'ny» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://nmpu.org.ua/2016/04/nastup-na-krymski-media-vid-peresliduvan-zhurnalistiv-do-pozbavlenja-licenzij-zmi/> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 23.10.2016.
8. Mijatovych D. Svoboda ZMI v oblozi v Ukrai'ni / D. Mijatovych / Dopovid' Predstavnyci OBSJe z pytan' svobody zasobiv masovoi' informacii' / Oficijnyj veb-sajt Organizacii' z bezpeky ta spivrobotnytstva v Jevropi [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.osce.org/uk/fom/119419?download=true> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 23.10.2016.

9. Nastup na kryms'ki media: vid peresliduvan' zhurnalistiv do pozbavlenja licenzij ZMI [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tyzhden.ua/News/133143> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 24.10.2016.

10. Stat'ja 13. Otkaz v registracii / Zakon RF ot 27.12.1991 N 2124-1 (red. ot 03.07.2016) «O sredstvakh massovoj informacii» (s izm. i dop., vstup. v silu s 15.07.2016) Oficial'nyj sajт kompanii «Konsul'tantPljus» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1511/51576f1b3eebefb419952abb73a3647333a3f5a3/ – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 24.10.2016.

11. FSB zapustila novyj vyток peresliduvannya zhurnalistiv u Krymu [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://ukr.lb.ua/news/2015/03/13/298405_fsb_zapustila_noviy_vitok.html – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 26.10.2016.

12. V Krymu budut sudit' zhenshynu za organizaciju mitinga v Den' deportacii krymskih tatar [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.rbc.ua/rus/news/krymu-budut-sudit-zhenshchinu-organizatsiyu-1434279977.html> – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 26.10.2016.

13. «Uvol'nenie, postoyannye doprosy v FSB i zapret na v'ezd», – zhizn' ukrainskih aktivistov v okkupirovannom Krymu spustja god posle uchastija v mitinge pamjati Shevchenko [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://censor.net.ua/photo_news/379427/uvolnenie_postoyannye_doprosy_v_fsb_i_zapret_na_vezd_jijn_ukrainskih_aktivistov_v_okkupirovannom_krymu – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 27.10.2016.

14. Publicna zajava: Peresliduvannya i nasyl'stvo proty kryms'kyh tatar z boku derzhavnyh i nederzhavnyh sub'ektiv. – 23.05.2014 / Oficijnyj veb-sajt «Amnesty International Ukraine» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://amnesty.org.ua/nws/publicna-zayava-peresliduvannya-i-nasi/> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 29.10.2016.

15. V okupovanomu Krymu «sud» zaboronyv dijal'nist' Medzhliu [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tsn.ua/ukrayina/v-okupovanomu-krymu-sud-zaboroniv-diyalnist-medzhliu-638322.html> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 30.10.2016.

16. Putin ishhet dlja krymskih tatar svoego «Kadyrova» [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.depo.ua/rus/politics/putin-ishchet-dlya-krymskih-tatar-svoego-kadyrova-chubarov-28102014150000> – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 30.10.2016.

17. Kermach R. Zaborona Medzhliu – pidstava dlja novyh i posylennja vzhe najavnyh sankcij proty Rosii' / R. Kermach // Ukrai'na u fokusi // Shhotyzhnevij informacijno-analitychnyj bjuletень. – Veresen' – zhovten' 26 – 2 2016. – Fond «Demokratychni initsiatyvy» Il'ka Kucheriva [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://dif.org.ua/uploads/pdf/168213055757f4b19f406e38.06470482.pdf> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 30.10.2016.

18. Okupanty v Krymu vyganajut' «Ligu kryms'kotatars'kyh zhynok» z ofisu [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/12/26/7093834/> – Nazva z ekranu. – Data zvernennja: 01.11.2016.

19. Krymchan hotjat pereselit' na Dal'nij Vostok [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://inforesist.org/krymchan-hotyat-pereselit-na-dalnyi-vostok/> – Nazvanie s jekrana. – Data obrashhenija: 02.11.2016.

Baskakova A. S., postgraduate of Department of History, «Higher Educational Institution «Kyiv Slavonic University» (Ukraine, Kyiv), Anyabask@gmail.com

A humanitarian aspect of the «Crimea problem» in Ukrainian-Russian relations

Facts of violation of human rights of Crimea Tatars after occupation of the Crimea peninsula were researched on the base of diversified sources. The measures that should be taken at national and international levels in order to protect the rights of the Crimean Tatars in the occupied Crimea were proposed.

Keywords: «Crimea problem», Ukrainian-Russian relations, human rights, the Crimea Tatars, occupation, repressive policy, «a voluntary» deportation.

УДК 930(477)«16/48–79»

Маслак В. І.,
доктор історичних наук, професор,
Кременчуцький національний університет
ім. Михайла Остроградського
(Україна, Кременчук), v.i.maslak.63@yandex.ua

ПЕРЕЯСЛАВ 1654 І ГАДЯЧ 1658: НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглянуто вплив Переяславської ради 1654 року та Гадяцької унії 1658 року на історичну долю Української держави та всього східноєвропейського простору. Метою дослідження є з'ясування образу ранньомодерної української державності через призму Переяславської ради та Гадяцької угоди в сучасній російській історіографії. Добір фактичного матеріалу ґрунтувався на основі принципу історизму та використання методів всебічності, об'єктивності, ретроспективи, у процесі викладу основних положень статті використовувалися системно-структурний та статистично-аналітичний методи, порівняльний та описовий методи. У підсумку відзначимо, що сучасна російська історіографія поділяється на два табори, представники цілком нової хвилі в російській історіографії насамперед відмовилися від теологізації Переяслава 1654 р. та ідеологізації Гадяча 1658 р., інші ж й надалі надають теологічного забарвлення цим подіям як єдиного порятунку для українського світу.

Ключові слова: Переяслав, Гадяч, унія, історіографія, Гетьманщина, Козацька держава, ранньомодерна держава.

Переяславська рада 1654 року та Гадяцька унія 1658 року, без сумніву, належать до центральних подій ранньомодерної історії не лише їхніх контрагентів, а й усього східноєвропейського простору. Обидві пропонували свою версію геополітичної та й цивілізаційної конфігурації Східної Європи, що заклало на століття вперед вектор розвитку останньої. Переяслав 1654 року радикально змінював ту рівновагу, яка устійнилася в регіоні після утворення в 1569 р. Речі Посполитої і яка базувалася на балансі противаг між державою «двох народів» та Московією, підтримуваний великою мірою завдяки перебуванню більшості українських земель під дахом Варшави. Після Переяславської ради 1654 року Московія отримала неочікуваний шанс розвивати свою експансію на українському та білоруському напрямках. Безвідносно від того, якими стратегіями керувалися Богдан Хмельницький та його оточення, Переяслав 1654 року став відправним пунктом поступового поглинення Московією руських земель Корони та Великого князівства Литовського, що поклало початок довгому процесу перетворення колись закутка Золотої Орди на європейську потугу коштом ослаблення Речі Посполитої й голосно та болуче відбилося на долі всього східноєвропейського простору.

Натомість ідеї Гадяча 1658 р., принаймні ті, які були втілені в первісному тексті угоди, перекреслювали переяславсько-московську систему 1654 року. Вони пропонували зовсім інакшу альтернативу, в межах якої відновлювалася суб'єктність українського світу й не залишалося місця для традиційних від останньої чверті XV ст. марень московських еліт про «київську спадщину» та домінування у Східній Європі. Річ Посполита реформувалася в державу «трьох народів», відновлюючи свою зовнішню потугу.

Метою дослідження є з'ясування образу ранньомодерної української державності через призму Переяславської ради та Гадяцької угоди в сучасній російській історіографії.

Закономірно, що російський історичний наратив не міг обійти обидві знакові події. Традиційне річище

російської історіографії передбачало віднесення Гадяцької унії 1658 року до проявів «зради» Івана Виговського, яка в різному супутньому обрамленні («зрада царю», зрада Богдану», «зрада козаків», «зрада народу» тощо) фігурувала в історичних концепціях від XVIII до кінця XX ст. Відповідно про унію говорилося скоромовкою без глибших досліджень, і російські історики ніколи не задавали тон в її інтерпретаціях, явно поступаючись українським та польським конкурентам. Натомість Переяслав 1654 року завжди перебував у центрі уваги, до чого підштовхувало постійне використання московськими елітами переяславського міфу як ключового пункту в системі ідеологічного обґрунтування зверхності Москви над Україною [3, с. 605–652; 28, с. 81–84, 114–117, 124–128, 172–180; 39, с. 88–90, 98–113, 130–132; 12, с. 9–30]. У російському історичному наративі важко знайти такий розлогий і так старанно осмислюваний сюжет з українського минулого, як переяславський. А пласт історичної літератури, присвяченої різним аспектам переяславсько-московської системи 1654 року, становить вагомий складову російської історіографічної спадщини.

Утім, уважне вчитування в тексти підводить до вмотивованого висновку, що всі вони, починаючи від праць XVIII ст. й до 90-х рр. XX ст. базувалися на великодержавницькій москвоцентричній опції Переяслава 1654 року з різними відтінками від ортодоксального великодержавництва до поміркованого [12, с. 257]. Навіть в радянські часи, коли історики в СРСР відчували на собі особливо потужний ідеологічний диктат, простежується прямий континуїтет з попередніми часами в тлумаченні зазначеної проблематики. Тодішня версія Переяслава 1654 року була нічим іншим як приправленою в душі радянського різновиду марксизму традиційною концепцією російської історіографії з поданням події як приєднання України до Московії /Росії та як прояву органічного, неунікненого й незворотного українсько-російського поєднання, як виправлення історичної помилки, що сталася в XIV ст. у зв'язку з поширенням влади Литви та Польщі над основним масивом руської спадщини Рюриковичів [3, с. 635–646; 12, с. 184–202].

Принагідно варто зауважити, що в першій половині 1950-х рр. напередодні задуманого і влаштованого Кремлем бучного святкування 300-ліття Переяслава 1654 року той доклав зусиль, щоб змусити дивитися на Переяслав 1654 року московськими очима навіть польських істориків. Ненадовго це вдалося, і з-під пера декого з останніх з'явилися панегірики цілком в душі тез ЦК КРПС «Про 300-ліття возз'єднання України з Росією». Дехто й цитував ці тези з позицій так званої «боротьби класів» війна, піднята козаками на чолі з Б. Хмельницьким, трактувалася як така, що відповідала глибоким інтересам поляків, бо була спрямована нібито винятково проти експлуататорів-шляхтичів, а вихід Гетьманщини з підданства короля в 1654 р. подавався на догоду Москві як єдиний для українського суспільства вихід від перспективи «поневолення шляхетською Польщею й поглинення султанською Туреччиною» [14, с. 663–667].

Однак ті радикальні зміни політичної та інтелектуальної атмосфери, які відбулася наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. в СРСР та у

східноєвропейській зоні його впливу, суттєво відбилися на історіографічному процесі по всьому цьому просторові. Російська історична наука теж увійшла в період непростих, неоднозначних, а подекуди й дуже болісних трансформацій, навіяних почасти новими інтелектуальними викликами, почасти прагненням утримувати образи минулого в історичній пам'яті населення Росії та щойно утворених на території СРСР незалежних держав у традиційних російських великодержавницьких межах. Водночас нові пізнавальні горизонти відкривала поява широких можливостей для ознайомлення з новітніми західними методологіями та для оновлення дослідницького інструментарію, зрештою, прихід свіжої хвилі вчених, чії руки не були зв'язані доробком з попередньої доби. Усе це провокувало появу нових тенденцій і в російській історіографії як Переяслава 1654 року, так і Гадяча 1658 року.

Крім того, не менше, якщо не більше, вплинуло накладення на загально інтелектуальне тло й новітніх напрацювань відвічно конкурентних для неї історіографічних потуг на ниві дослідження української ранньомодерної історії, а саме – української та польської історіографій. Ті ж такі нові вітри, які повіяли з кінця 1980–х рр. після політичних перемін спричинили різку інтенсифікацію досліджень доби Б. Хмельницького, особливо в Україні, а наближення ювілею Гадяцької унії 1658 р. посприяло появі низки вартісних праць з відповідної тематики і в Польщі, і в Україні. Особливої ж ваги набувало зближення концептуальних підходів української та польської історіографій. Зокрема, знаковим стало однозначне визнання польськими істориками державного характеру Гетьманщини (вживається й відповідне поняття «Козацька держава») [8, с. 67–68; 34, с. 27–28], розгляд ними альтернативних Гадячу 1658 р. й Переяславу 1654 р. політичних сценаріїв для України [14, с. 67–80], спроби вписати ідеї Гадяча 1658 р. в контекст тогочасних конституційних засад Речі Посполитої [31, с. 125–132] та з'ясувати поведінкові стратегії різних шляхетських угруповань коронної шляхти, а також руської та литовської шляхти [9, с. 177–229; 11, с. 148–176; 40, с. 17–44]. З українського боку на зміну непримиримій часами фальцетній звинувачувальній риториці на адресу коронних чинників прийшло прагнення дослідити бурхливі події доби Б. Хмельницького та І. Виговського крізь призму історії ідей, стереотипів мислення та політико-правових уявлень ранньомодерної доби. Суттєво розширилася й джерельна база дослідження, в тому числі й за рахунок фундаментальних археографічних публікацій [6; 17; 19; 37]. Зав'язалася тісна співпраця між істориками обох країн, наслідком чого стало поєднання зусиль з організації міжнародних наукових конференцій, присвячених Гадячу 1658 р. та Переяславу 1654 р. в Києві (2004), Полтаві (2008) та Варшаві (2008), а також спільна підготовка відповідних тематичних збірників [27].

Знаковим проявом загальних трансформацій в російській історіографії та реакцією на тиск суто наукових обставин в ділянці дослідження Переяслава 1654 року та Гадяча 1658 року стало розщеплення монолітного в радянські часи концептуального поля, уніфікованого тоді під кутом насичення фактичним

матеріалом та узагальненнями спущеного згори радянського різновиду російського великодержавного канону. З середини 1990–х рр. в Росії спостерігається співіснування спроб модифікувати традиційну радянську концептуалізацію, а також нових дослідницьких підходів, які виявилися цілком конкурентоспроможними на тлі доробку польських та українських істориків. При цьому подих свіжих вітрів відчувається навіть у межах першої тенденції. Магістральним шляхом тут стало пристосування радянського канону до нових історіографічних потреб шляхом відмови від тих концептуальних положень, які різко суперечать прийнятним нині в науковому середовищі уявленням про систему доказовості результатів дослідження і які під тиском новітніх наукових напрацювань вже не сила боронити без очевидних репутаційних збитків. Фактично російські історики й далі користуються рецептами з XIX ст. авторства Сергія Соловйова, який вперше в російській історіографії в межах своєї теорії «органічного розвитку» обґрунтував можливість поєднання під одним дахом навіть найортодоксальнішої російської великодержавницької концепції з емпіричним матеріалом та узагальненнями, що їй суперечать [12, с. 105]. Проте новації, що вносяться сьогодні, підточують великодержавницьке бачення набагато сильніше, ніж це було в XIX–XX ст. Тим більше, що з'явилися російські ж концепції вільні від великодержавництва.

Нині в Росії практично не залишилося дослідника, який би заперечував державність Гетьманщини (ключовий чинник для формування концепції Переяслава 1654 року та Гадяча 1658 року) чи намагався уникнути висловлювань з цього питання. У такий спосіб сучасна російська історіографія фактично завершила рух до постулювання факту існування ранньомодерної Української держави, який почався ще в XIX ст. і важливої віхою в якому були студії істориків права над Переяславською радою та Березневими статтями. Навіть один із найпопулярніших прибічників великодержавницької візії Г. Санін визнає територіально-адміністративний характер влади українського гетьмана та внутрішню самодостатність Гетьманщини до 1654 року. Це видно бодай з назви його статті, а також того, що дослідник веде мову про «суто формальне обмеження самостійності України» за Березневими статтями 1654 р. [15, с. 62–63]. Що вже говорити про поміркованіших дослідників Б. Флорю, Л. Заборовського К. Кочегарова, Є. Анісімова, О. Алмазова, які без зайвого надриву фіксують державний характер дітища Богдана Хмельницького. Останній, наприклад, попри потрактування українсько-російських договорів другої половини XVII ст. як таких, що не сприймалися в Москві за власне угоди, визнає Військо Запорізьке «одночасно військовою організацією українських козаків, і автономним державним утворенням, а гетьман і представники старшини мали як військову, так і цивільну владу» [1, с. 32]. Г. Санін кваліфікує Березневі статті як договір, що фіксував конфедеративний зв'язок між суб'єктами, В. Артаманов говорить про федеративний зв'язок, Б. Флоря та Л. Заборовський – про протекторат [2, с. 91; 7, с. 181; 15, с. 62–63].

При цьому, однак, не ревізуються дві наріжні складові переяславського міфу: теологічна теза про

неуникненість, історичну незворотність Переяслава 1654 року, його зумовленість усім ходом історії, а також концепція так званого «возз'єднання України з Росією». Не змінилася й доказова база: етнічна близькість українців та московитів, одновірність православного зразка, уявлення про колишній спільний дах Русі, нібито притаманні обома соціумам. Зрештою залишилася на плаву й наскрізь політизована теза про те, що перебування у складі Речі Посполитої загрожувало самому збереженню українського етносу (ніби русифікація XIX–XX ст. була запорукою повнокровного існування останнього).

Усі перелічені в попередньому абзаці історики активно послуговуються поняттям «возз'єднання України з Росією». Більше того, Б. Флоря зробив спробу переобґрунтувати необхідність збереження дефініції в науковому обігові. Вийшло доволі туманно. Як твердить дослідник, не розшифровуючи при цьому свої спостереження, нібито «не сам термін, але відповідний йому ідейний зміст або елементи останнього нерідко траплялися у висловлюваннях мешканців гетьманату» [21, с. 19].

Не мають у цьому середовищі альтернативи й концептуальні положення про безпосереднє вмонтування Гетьманщини в 1654 р. до складу Московської держави, початок відносин вже в межах єдиної держави, про усвідомлений обома сторонами негайний старт процесу інтеграції Гетьманщини в політичний, економічний та культурний простір Московії. Б. Флоря прямо пише про «входження гетьманства (унаслідок Переяславської ради. – В. М.) до складу Російської держави» [21, с. 19], а також спільно із Л. Заборовським веде мову про те, що українсько–російське поєднання в Переяславі «було сприйняте обома сторонами як відновлення колишньої єдності, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами» [7, с. 181]. К. Кочегаров зауважує, що «входження України до складу Росії, яке сталося в 1654 р., поставило перед російськими та українськими елітами низку важливих питань про шляхи та ступінь інтеграції в рамках єдиної держави» [10, с. 3]. Г. Санін радикалізує аж до того, що для українського населення тільки «завдяки возз'єднанню–конфедерації з Росією небезпека національного рабування була усунута» [15, с. 61, 64].

На такому тлі нічого немає дивного в тому, що у межах модифікованого переяславського міфу українсько–московському зближенню й далі надають теологічного забарвлення як єдиного порятунку для українського світу, а Гадяч 1658 р. набуває гнітючого вигляду прірви для останнього. Так, згідно з В. Артамоновим, «на момент Переяславської ради на спаді Визвольної війни український народ чітко усвідомлював переваги «федеративного зв'язку» з одноплемінним та одноплемінним російським народом» [2, с. 91]. На думку ж Г. Саніна «Хмельницький у свою чергу тверезо й раціонально судив, що тільки в єдності з Росією Україна збереже свою державність» [15, с. 62–63]. Шкідливість для України курсу Івана Виговського на зближення з Варшавою випливає з того, що «Переорієнтування на Річ Посполиту було для України зовсім неприйнятним, бо означало не тільки радикальне руйнування й внутрішніх зв'язків і способу життя суспільства, але й зміну системи міжнародних зв'язків і

стосунків, з таким трудом створену Хмельницьким» [15, с. 65].

Натомість представники цілком нової хвилі в російській історіографії насамперед відмовилися від теологізації Переяслава 1654 року та ідеологізації Гадяча 1658 р. Сагіт Фаїзов та особливо петербурзька дослідниця Тетяна Таїрова–Яковлева розглядають обидві віхи крізь призму сукупності зовнішніх та внутрішніх чинників, які схиляли козацьку старшину до того чи іншого рішення, що зближує позицію цих російських істориків з підходами сучасних українських та польських дослідників. І Переяслав 1654 р., і Гадяч 1658 р. виглядають одним із можливих сценаріїв, які брали в розрахунок Б. Хмельницький чи І. Виговський [20, с. 6; 23, с. 55]. Це, а також відмова від поняття «возз'єднання України з Росією» радикально відрізняє опцію згаданих російських істориків від їхніх сучасних колег в Росії, які опиралися на давню російську історіографічну традицію.

Крім того, Т. Таїрова–Яковлева, яка єдина з сучасних російських дослідників представила цілісне, хоча й стисле бачення переяславсько–московської системи 1654 року, відродила надійно забуту в Росії концепцію історика права початку XX ст. І. Розенфельда про те, що Україна «з 1648 року йшла прямо до самостійного існування» [12, с. 176–177]. Аналізуючи проблему крізь призму фактичного наповнення гетьманської влади на території Гетьманщини дослідниця дійшла висновку, що «вже починаючи з осені 1649 р. можна говорити (знов–таки де–факто) про існування незалежної Української держави, васальні відносини якої з польським королем були значно формальніші, ніж відносини придунайських князівств з Туреччиною» [12, с. 55]. Такий підхід також перегукується з опцією Л. Кубалі, який ще в кінці XIX ст. промовисто висловився так: «Урядник Речі Посполитої, який має 40 тис. війська, необмежену владу і в якого без війни з сусідніми державами не сила відібрати булави, не може називатися підданим» [35, с. 160].

Т. Таїрова–Яковлева позиціонує себе прибічницею концепції васалітету Гетьманщини за Березневими статтями, слушно зауважуючи, що «васалітет (Гетьманщини. – В. М.) був значною мірою умовним, умовнішим, ніж, скажімо, васальна залежність Молдавії від турецького султана» [24, с. 56].

Зрештою, дослідниця чи не перше в російській історіографії спеціально зацікавилася проблемою Гадяцької унії, присвятивши їй глибоку розвідку в межах дослідження доби Громадянської війни в Україні – Руїни – та низку статей [17, с. 31–46; 23, с. 305–323; 24 с. 62–78; 25, с. 60–80; 26, с. 551–564]. Крім того, Т. Яковлева була активним учасником українсько–польських наукових проєктів, присвячених ювілею Гадяча 1658 р.

Візитною карткою дослідниці став відхід від традиційного шаблону російської історіографії, коли будь–які заходи українських еліт, починаючи від середини XVII ст., пропускають крізь сито відповідності інтересам Московії. Тому й зараз, скажімо, О. Алмазов оперує категорією «зрада цареві» щодо політичних стратегій Івана Виговського та пізнього Івана Брюховецького, а Т. Таїровій–Яковлевій прямо закидає відсутність погляду на Руїну з московської перспективи. Фундаментальним

ганджем Т. Таїрової–Яковлевої, на думку О. Алмазова, є те, що «дослідниця продовжує оцінювати національну політику Росії на Лівобережній Україні, виходячи виключно з українських інтересів, але не всієї єдиної держави» [1, с. 11, 22]. На противагу таким підходам дослідниця подібно до сучасних українських істориків вибирає набагато продуктивнішу опцію, коли відправним пунктом є еволюція властиво Гетьманщини та інтересів державницьки налаштованої старшини зберегти суверенітет щойно збудованої держави.

Під таким кутом концептуальне бачення Т. Таїрово–Яковлевою Гадяцької унії, у принципових моментах збігається з поглядами В. Горобця, Ю. Мицика, Т. Чухліба, В. Смоля, В. Степанкова [4, с. 178–197; 5, с. 81–108; 13, с. 43–45; 16, с. 312; 22, с. 240–266], а також є близькою до оцінки сучасними польськими істориками наріжних задумів українських творців Гадяча 1658 р. [34, с. 71–73; 29, с. 135–144; 30, с. 114–116; 32, с. 101; 33, с. 37–40]. Дослідниця заперечила наявність поділу нової української еліти на промосковськи та пропольськи орієнтовану. Гадяцька ж унія – «блискучий зразок юридичної думки представників державницького угруповання козацької старшини» хоча водночас в тих обставинах «в тому вигляді, в якому вона була задумана І. Виговським та Ю. Немиричем, була просто звабливою утопією, фантастичним маренням маленької групки політичних діячів, котрі випередили свою епоху» [17, с. 31, 41]. І власне причину поразки Гадяча Т. Таїрова–Яковлева вбачає в переплетенні двох чинників: неготовність шляхти піти на такі далекосяжні поступки козакам, а також того, що «ідеї старшинської еліти, зацікавленої у створенні сильного державного утворення – Гетьманщини, не набули, на жаль, поширення серед широких кіл населення України» [17, с. 40–41; 23, с. 320].

У такий спосіб дослідниця фактично долучається до давньої польської дискусії про те, чи начасним був Гадяцький проект, спізненим чи завчасним. Ще в 1930–х рр. з легкої руки В. Томкевича [38, с. 30] у польській історіографії почала обговорюватися концепція про спізнення ідеї Гадяча принаймні на кілька десятиліть. Проголошувалося, що угода, подібна до Гадяцької, мала шанс бути реалізованою, якби постала в кінці 1630–х рр. (особливо після козацького повстання 1638 р.), а то й раніше. Опоненти, а таких теж не бракувало, навели низку переконливих контраргументів з поля фатальних для долі унії тогочасних ментальних стереотипів як загалу українського козацтва, так і шляхти. У 1990–ті рр. до полеміки долучилися Я. Качмарчик та Т. Хинчевська–Геннел. Перший належав до табору тих, хто вважав, що ідея Гадяцької унії була мертво народженим дитям і не мала шансів на втілення в тогочасних умовах. Як слушно підсумовував дослідник, «Тільки переможена й упокоєна Річ Посполита, тільки послі, які зрозуміли, якою потугою є козацтво й на власній шкірі відчували козацьку злість, могли підтримати ухвали гадяцької комісії» [33, с. 35]. Т. Хинчевська–Геннел спрямувала дискусію в напрямку оцінки перспектив Гадяча 1658 р. крізь призму умов Люблінської унії 1569 р. й висловлювала думку, що ідея Великого князівства Руського могла бути втіленою, аби постала під час Люблінського сейму 1569 р. [29, с. 135–136]. Проблема тільки в тому, що, як слушно

підкреслював Г. Литвин [36, с. 101], подібної ідеї не постало в головах українських князів як вершителей тоді української долі, тим паче в головах польської шляхти, жорстко налаштованої на інкорпорацію. І як раз це, коли подивитися з перспективи середини XVII ст., заклало під конструкцію Речі Посполитої міну уповільненої дії і, зрештою, призвело до соціального вибуху середини XVII ст. з усіма наслідками, що звідси витікали.

Досліджуючи Гадяцький процес, Т. Таїрова–Яковлева єдина з сучасних дослідників спеціально зупинилася на питанні про первісний текст, підписаний у таборі під Гадячем та еволюції текстів. У фондах Російського державного архіву давніх актів їй вдалося виявити дві копії Гадяцької угоди. Текстологічний аналіз відомих на сьогодні списків та щільне вписування їхнього змісту в подієвий контекст та у світоглядні імперативи козацької старшини й шляхти Речі Посполитої дозволили вибудувати ієрархію списків і відфільтрувати первісний текст [17, с. 31–46].

Також важливим чинником стало пов'язання дослідницею Гадяцького комплексу з уявленнями еліти Гетьманщини про коріння Козацької держави, її місце в українській історії та зв'язок з добою Київської Русі. Гадяцька угода, а особливо наріжна складова її початкового тексту – ідея Великого князівства Руського – не мала тепер шансів бути зображеною в давніх традиціях російської історіографії як витвір пропольськи налаштованої не чисельної верхівки, позиції якої рішуче суперечили нібито москвоцентричним очікуванням козацького загалу. У Т. Таїрової–Яковлевої ідея реформування Речі Посполитої «двох народів» в Річ Посполиту «трьох народів» «не випурхнула раптом «нізвідки» 1658 року», натомість постала на базі стійких уявлень верхівки Гетьманщини про прямий зв'язок свого дітища з княжими часами, «при цьому в Князівстві Руському вбачали продовження традиції Київської Русі» [23, с. 319]. Подібна постановка питання якнайкраще ілюструє той напрямок, в якому прямують нові для російської історіографії тенденції дослідження ключових для її традиційного наративу проблем ранньомодерної української історії.

Список використаних джерел

1. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.) / А. С. Алмазов. – Москва, 2012. – 285 с.
2. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII–XVIII века / Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997.
3. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження), відпов. редактор Я. Федорук. – Київ, 2003. – 850 с.
4. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимності: стосунки з Москвою та Варшавою / В. Горобець. – Київ, 2001. – 536 с.
5. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально–Східної Європи, в: Гадяцька унія 1658 року / В. Горобець. – Київ, 2004. – 688 с.
6. Джерела з історії Національно–визвольної війни українського народу 1648–1658, т.1 (1648–1649) / упор. Ю. Мицик. – Київ, 2012. – 680 с.
7. Заборовский Л. В. Народно–освободительная война украинского народа и отношения католической, униатской и православной церквей в середине XVII в. / М. В. Дмитриев, Л. В. Заборовский, А. А. Турилов, Б. Н. Флоря. – М.: «Индрик», 1999. – 198 с.
8. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави / Збірник статей «Гадяцька

- унія 1658 року», від. редактор В. Брехуненко. – Київ, 2008. – 342 с.
9. Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / Збірник статей «Гадяцька унія 1658 року», від. редактор В. Брехуненко. – Київ, 2008. – 342 с.
10. Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. / К. Кочегаров. – Москва, 2012. – 224 с.
11. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія, в: Гадяцька унія 1658 року / Збірник статей «Гадяцька унія 1658 року», від. редактор В. Брехуненко. – Київ, 2008. – 342 с.
12. Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х років ХХ ст. / В. І. Маслак. – Київ–Кременчук, 2007. – 286 с.
13. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський / Ю. Мицик. – Київ, 2004. – 84 с.
14. Нагельський М. Переяславська рада 1654 року в польській історіографії / Збірник статей «Переяславська рада 1654 року». – Київ, 2003. – 902 с.
15. Санін Г. Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой / Россия – Украина: история взаимоотношений. – Москва, 1997.
16. Смолий В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) / В. Смолий, В. Степанков. – Київ, 2009. – 448 с.
17. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька унія – текстологічний аналіз, в: Гадяцька унія 1658 року / Збірник статей «Гадяцька унія 1658 року», від. редактор В. Брехуненко. – Київ, 2008. – 342 с.
18. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – Київ, 1998. – 383 с.
19. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ, 2004. – 1088 с.
20. Фаизов С. Письма Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV. Крымско-татарская дипломатия в политическом контексте постперсаславского времени / С. Фаизов. – Москва, 2003. – 167 с.
21. Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени / Б. О. Флоря // под ред. А. И. Миллера «Россия – Украина: история взаимоотношений». – М.: Школа «Языки культуры», 1997.
22. Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичній діяльності П. Дорошенка (60-ті – перша половина 70-х pp. XVII ст.) / Збірник статей «Гадяцька унія 1658 року», від. редактор В. Брехуненко. – Київ, 2008. – 342 с.
23. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – Київ, 1998. – 447 с.
24. Яковлева Т. Гадяцький договір – легенда і реальність / Т. Яковлева // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – 1995. – Вып. I. – С.62–78.
25. Яковлева Т. Гадяцький договір от подписания до утверждения сеймом / Т. Яковлева // История, историография, джерелознавство. Історичний збірник. – 1996. – С.60–80.
26. Яковлева Т. Новые архивные материалы и спорные вопросы Гадяцкого соглашения / 350-лечіе унії гадяцької (1658–2008) / Под редакції Т. Чынецка-Геннел, Р. Кролла і М. Нагельського. – Warszawa: DIG, 2008. – С.551–564.
27. 350-лечіе унії гадяцької (1658–2008) / Под редакції Т. Чынецка-Геннел, Р. Кролла і М. Нагельського. – Warszawa: DIG, 2008.
28. Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / J. Basarab. – Edmonton, 1982. – 332 s.
29. Chynczewska-Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej – dzieje porażki czy szansy / T. Chynczewska-Hennel // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukrainskie. Studia Ukrainica, pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1997. – S.114–116.
30. Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat pyuniej / T. Chynczewska-Hennel // «Kwartalnik Historyczny». – 2002. – T. CIX. – z.3. – 2002. – S.135–144.
31. Dzikielewski J. Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej / 350-лечіе унії гадяцької. под ред. Т. Чынецка-Геннел, Р. Кролла і М. Нагельського. – Warszawa, 2008. – S.125–132.
32. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodow. Mit czy rzeczywistosc. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka / J. Kaczmarczyk. – Krakow, 2007.
33. Kaczmarczyk J. Hadziack 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukrainskie. Studia Ukrainica, pod red. S. Kozaka. 1994. – z.2. – S.37–40.
34. Kroll P. Od ugody Gadjackiej do Czudnowa. Kozaczyna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008. – 452 s.
35. Kubala L. Oblkienie Zbaraża / Kubala L. // Szkice historyczne. – 1901. – S.160.
36. Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych / H. Litwin // Między sob. Szkice historyczne polsko-ukrainskie. – 2000. – S.101.
37. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651) / opracował M. Nagielski. – Warszawa, 1999.
38. Tomkiewicz W. Unia hadziacka / W. Tomkiewicz // «Sprawy Narodowosciowe». – 1937. – R. X. – №1–2. – S.30.
39. Velychehno S. National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914 / S. Velychehno. – Edmonton, 1992. – S.88–90, 98–113, 130–132.
40. Szwaiba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku / M. Szwaiba // Studia Wschodnie. Prace Historyczne. – 1993. – T. II. – S.18–44.

References

- Almazov A. S. Politicheskij portret ukrainskogo getmana Ivana Samojlovicha v kontekste russko-ukrainskikh otnoshenij (1672–1687 gg.) / A. S. Almazov. – Moskva, 2012. – 285 s.
- Artamonov V. A. Pozicii getmanskoj vlasti v Rossii i na Ukraine v konce XVII–XVIII veka / Rossiya – Ukraina: istorija vzaimootnoshenij. – Moskva, 1997.
- Brehunenko V. Perejaslavs'ka rada 1654 roku v rosijs'kij istoriografii' / Perejaslavs'ka rada 1654 roku (istoriografija ta doslidzhennja), vidpov. redaktor Ja. Fedoruk. – Kyi'v, 2003. – 850 s.
- Gorobec' V. Elita kozac'koi' Ukraïny v posukah politychnoi' legitymacii': stosunki z Moskvoyu ta Varshavoju / V. Gorobec'. – Kyi'v, 2001. – 536 s.
- Gorobec' V. Gadjac'ka ugoda 1658 roku u strukturi mizhnarodnyh vzajemnyh Central'no-Shidnoi' Jevropy, v: Gadjac'ka unija 1658 roku / V. Gorobec'. – Kyi'v, 2004. – 688 s.
- Dzherela z istorii' Nacional'no-vyzvol'noi' vijny ukrai'ns'kogo narodu 1648–1658, t.1 (1648–1649) / upor. Ju. Mycyk. – Kyi'v, 2012. – 680 s.
- Zaborovskij L. V. Narodno-osvoboditel'naja vojna ukrainskogo naroda i otnoshenija katolicheskoi, uniatskoi i pravoslavnoi cerkve v seredine XVII v. / M. V. Dmitriev, L. V. Zaborovskij, A. A. Turilov, B. N. Florja. – M.: «Indrik», 1999. – 198 s.
- Kolodziejchuk D. Tertium non datur? Turec'ka al'ternatyva v zovnishnij polityci Kozac'koi' derzhavy / Zbirnyk statej «Gadjac'ka unija 1658 roku», vid. redaktor V. Brehunenko. – Kyi'v, 2008. – 342 s.
- Kossarhec'kyj K. Velyke knjazivstvo Lytovs'ke i Gadjac'ka unija / Zbirnyk statej «Gadjac'ka unija 1658 roku», vid. redaktor V. Brehunenko. – Kyi'v, 2008. – 342 s.
- Kochegarov K. Russkoe pravitel'stvo i sem'ja ukrainskogo getmana Ivana Samojlovicha v 1681–1687 gg. / K. Kochegarov. – Moskva, 2012. – 224 s.
- Kroll' P. Koronna shljahta i Gadjac'ka unija, v: Gadjac'ka unija 1658 roku / Zbirnyk statej «Gadjac'ka unija 1658 roku», vid. redaktor V. Brehunenko. – Kyi'v, 2008. – 342 s.
- Maslak V. Obraz ukrai'ns'koi' Nacional'no-vyzvol'noi' vijny v rosijs'kij intelektual'nij tradicii' XVIII – 80-h rokov XX st. / V. I. Maslak. – Kyi'v–Kremenchuk, 2007. – 286 s.
- Mycky Ju. Get'man Ivan Vygovs'kyj / Ju. Mycyk. – Kyi'v, 2004. – 84 s.
- Nagel's'kyj M. Perejaslavs'ka rada 1654 roku v pol's'kij istoriografii' / Zbirnyk statej «Perejaslavs'ka rada 1654 roku». – Kyi'v, 2003. – 902 s.
- Sanin G. Antiosmanskie vojny v 70–90-e gody XVII veka i gosudarstvennost' Ukrainy v sostave Rossii i Rechi Pospolitoj / Rossiya – Ukraina: istorija vzaimootnoshenij. – Moskva, 1997.
- Smolij V. Ukrai'ns'ka nacional'na revoliucija XVII st. (1648–1676 rr.) / V. Smolij, V. Stepankov. – Kyi'v, 2009. – 448 s.
- Tai'rova-Jakovljeva T. Gadjac'ka unija – tekstologichnij analiz, v: Gadjac'ka unija 1658 roku / Zbirnyk statej «Gadjac'ka unija 1658 roku», vid. redaktor V. Brehunenko. – Kyi'v, 2008. – 342 s.
- Universaly Bogdana Hmel'nyc'kogo 1648–1657 / upor. I. Kryp'jakevych, I. Butych. – Kyi'v, 1998. – 383 s.

19. Universaly ukrai'ns'kyh get'maniv vid Ivana Vygovs'kogo do Ivana Samojlovycha (1657–1687) / upor. I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko. – Kyi'v, 2004. – 1088 s.

20. Faizov S. Pis'ma Islam-Gireja III i Muhammed-Girreja IV. Krymsko-tatarskaja diplomatija v politicheskom kontekste postperejaslavskogo vremeni / S. Faizov. – Moskva, 2003. – 167 s.

21. Florja B. O nekotoryh osobennostjah razvitija jetnicheskogo samosoznania vostochnyh slavjan v jepohu srednevekov'ja – rannego novogo vremeni / B. O. Florja // pod red. A. I. Millera «Rossija – Ukraina: istorija vzaimootnoshenij». – M.: Shkola «Jazyki kul'tury», 1997.

22. Chuhlib T. Ideja vidnovlennja Gadjacha 1658 u politychnij dijalt'nosti P. Doroshenka (60-ti – persha polovyna 70-h rr. XVII st.) / Zbirnyk statej «Gadjac'ka unija 1658 roku», vid. redaktor V. Brehunenko. – Kyi'v, 2008. – 342 s.

23. Jakovleva T. Get'manshyna v drugij polovyni 50-h rokov XVII stolittja. Prychyny i pochatok Rui'ny / T. Jakovleva. – Kyi'v, 1998. – 447 s.

24. Jakovleva T. Gadjachskij dogovor – legenda i real'nost' / T. Jakovleva // Issledovanija po istorii Ukrainy i Belorussii. – 1995. – Vyp.1. – S.62–78.

25. Jakovleva T. Gadjachskij dogovor ot podpisania do utverzhdenija sejmom / T. Jakovleva // Istorija, istoriografija, dzhereloznavstvo. Istorychnij zbirnyk. – 1996. – S.60–80.

26. Jakovleva T. Novye arhivnye materialy i spornyje voprosy Gadjachskogo soglasenija / 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod redakcij T. Chynczewskiej–Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S.551–564.

27. 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod redakcij T. Chynczewskiej–Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008.

28. Basarab J. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study / J. Basarab. – Edmonton, 1982. – 332 s.

29. Chynczewska–Hennel T. Od unii brzeskiej do hadziackiej – dzieje porazki czy szansy / T. Chynczewska–Hennel // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukrainskie. Studia Ukrainica, pod red. S. Kozaka. – Warszawa, 1997. – S.114–116.

30. Chynczewska–Hennel T. Idea unii hadziackiej – pikardziesiNet lat pyuniej / T. Chynczewska–Hennel // «Kwartalnik Historyczny». – 2002. – T. CIX. – z.3. – 2002. – S.135–144.

31. Dziągiewski J. Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej / 350-lecie unii hadziackiej. pod red. T. Chynczewskiej–Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S.125–132.

32. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodow. Mit czy rzeczywistosc. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka / J. Kaczmarczyk. – Krakow, 2007.

33. Kaczmarczyk J. Hadziac 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukrainskie. Studia Ukrainica, pod red. S. Kozaka. 1994. – z.2. – S.37–40.

34. Kroll P. Od ugody Gadjackiej do Czudnowa. Kozaczyna miedzy Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008. – 452 s.

35. Kubala L. Obkienie Zbaraia / Kubala L. // Szkice historyczne. – 1901. – S.160.

36. Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzen politycznych / H. Litwin // Miedzy sob. Szkice historyczne polsko-ukrainskie. – 2000. – S.101.

37. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651) / opracowai M. Nagielski. – Warszawa, 1999.

38. Tomkiewicz W. Unia hadziacka / W. Tomkiewicz // «Sprawy Narodowosciowe». – 1937. – R. X. – №1–2. – S.30.

39. Velychehno S. National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914 / S. Velychehno. – Edmonton, 1992. – S.88–90, 98–113, 130–132.

40. Szwaiba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku / M. Szwaiba // Studia Wschodnie. Prace Historyczne. – 1993. – T. II. – S.18–44.

Maslak V. I., doctor of historical sciences, professor, of the Kremenchug Mykhaila Ostrohradskiy National University (Ukraine, Kremenchuk), v.i.maslak.63@yandex.ua

Pereiaslav in 1654 and Gadyach in 1658: new trends in contemporary Russian historiography

The article investigates the Pereiaslav Council influence in 1654 and the Gaddawi Union in 1658 on the Ukrainian state historical destiny and of the whole Eastern European space. The main purpose of the study is to find out the early

modern Ukrainian statehood image according to the prism of the Pereiaslav Council and the Hadiach Treaty in contemporary Russian historiography. The selection of the actual material was based on the historicism principle and the use of methods of comprehensiveness, objectivity, retrospectives, in the process of describing the main provisions of the article system-structural and statistical-analytical methods, comparative and descriptive methods were used. As a result, we note that modern Russian historiography is divided into two camps, representatives of a completely new wave in Russian historiography first of all abandoned theologizing of Pereiaslav in 1654 and the ideology of Gadyach in 1658, while others continue to provide theological coloration to these events as the only salvation for the Ukrainian world.

Keywords: Pereiaslav, Gadyach, Union, historiography, Hetmanate, Cossack state, early modern state.

* * *

УДК 94(477.8)

Гаджиева М. Х.,
заместитель директора Азербайджанской
Национальной Библиотеки по научной работе
и международным связям, Заслуженный
работник культуры, диссертант БГУ
(Азербайджан), aygun_haciyeva_87@mail.ru

Роль и задачи Национальной Библиотеки в пропаганде идей мультикультурализма в АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В первую очередь говорится о ряде важнейших решений государственной политики в области сохранения и сбережения мультикультуральных традиций Азербайджана. Речь идет о мудрой инициативе и указанию Общественного лидера Азербайджанского народа Гейдара Алиева зафиксировать вопросы сохранения мультикультуральных ценностей в ряде юридических документов. Среди них в первую очередь следует назвать Конституцию Азербайджанской Республики и Закон о библиотечной работе в Азербайджане. Далее в статье приводится информация об указе достойного продолжателя политики Общественного лидера, Президента страны господина Ильхама Алиева, об объявлении 2016 года – Годом мультикультурализма в Азербайджане. Наряду с этим говорится о подготовленном в 2008 году IFLA Манифесте о мультикультуральных библиотеках и приводится информация о его важнейших направлениях.

Далее в статье рассказывается об организации мультикультурального обслуживания в библиотеках, проводимого с целью обеспечения всех пользователей библиотек мультикультуральной информацией и претворении в жизнь системы мультикультурального обслуживания различных этнокультурных групп. В связи с этим подробно освещается деятельность Азербайджанской Национальной Библиотеки, как крупнейшей универсальной и научной библиотеки страны. Здесь говорится о формировании фонда литературы по мультикультурализму, изучении, обобщении и применении на практике мирового библиотечного опыта, обеспечении доступа к информационным ресурсам по мультикультурализму, оказании более эффективного информационного обслуживания различным группам читателей, организации ряда массовых мероприятий по мультикультурализму – выставок, книжных презентаций, конференций, литературно-художественных вечеров. Также подробно говорится о создании и разработке электронно-информационной базы.

Ключевые слова: мультикультурализм, мультикультуральные библиотечные услуги, закон о библиотечной работе, международный книгообмен, библиографические и методические ресурсы, массовые мероприятия.

(статья друкується мовою оригіналу)

Как бы ни были новы для современного мира ценности мультикультурализма, Азербайджан за сотни тысяч лет своего существования демонстрирует человечеству пример подлинной толерантности и веротерпимости. Гуманистическое и доброе отношение азербайджанского народа ко всем народам, проживающим на его территории, признание их прав, последовательная и мудрая национальная политика издревле характеризуют Азербайджан как государство. Мультикультуральная модель отношений, демонстрируемая Азербайджаном, в первую очередь, основывается на дружбе, добрососедстве и взаимопонимании между народами.

Говоря о модели мультикультурализма, мы имеем в виду мирное сосуществование в пределах одного

государства различных этнокультурных сторон, их официальные права на сохранение и выражение своего образа жизни и своих культурных особенностей [7, с. 4].

Конец XX века ознаменовался для Азербайджана судьбоносным и важным событием – пост руководителя страны занял Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев. В результате его мудрой и дальновидной политики возродились древние традиции толерантности и мультикультурализма, присущие нашему народу. Мультикультурализм обрел свой статус, как в политическом, так и в юридическом плане. В действительности, как отметил Общенациональный лидер: «то, что Азербайджан является многонациональной, толерантной страной является нашей гордостью, нашим достоянием... Азербайджан является общей Родиной для всех народов и национальностей, проживающих на его территории. Все народы, проживающие на территории нашей страны: азербайджанцы, лезгины, аварцы, курды, талыши, удины, кумыки – в общем, все представители любых народностей являются для Азербайджана его детьми. Все мы – азербайджанцы, представители Азербайджана» [1].

Концепция национальной политики Азербайджанской Республики основывается на следующих международных документах: Декларация ООН по Правам Человека; Европейская Конвенция о защите основных прав и свобод граждан; Международный Пакт ООН «Об экономических, социальных и культурных правах»; Итоговый акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе; Документ Копенгагенского совещания Конференции по человеческому измерению ОБСЕ; Принятая членами СНГ конвенция «Об обеспечении прав малочисленных народов» [7, с. 7].

Одной из выдающихся исторических заслуг Общенационального Лидера Гейдара Алиева было принятие 12 ноября 1995 года Конституции Азербайджанской Республики, в которой отразились все демократические достижения и толерантное мышление азербайджанского народа, его преданность идеям добра, гуманизма и уважения к другим народам. Принцип толерантности (терпимости), являющийся основой политики мультикультурализма ясно отразился в ряде статей Конституции Азербайджанской Республики.

На основании положений 25 статьи Конституции, равными правами и свободами обладают все граждане Республики, независимо расы, национальности, вероисповедания, языка, пола, происхождения, имущественного состояния, общественной позиции, убеждений, принадлежности к политическим партиям, профсоюзам и др. общественным организациям. 44 статья Конституции гласит: «У каждого есть право хранить свою национальную принадлежность. Никто не может принудить кого-либо изменить национальную принадлежность». В то же время 45 статья Конституции гласит: «У каждого есть право использовать родной язык, получать на нем образование и воспитание, заниматься творчеством. Никто не может запретить использовать родной язык». В 47-й статье Конституции «Свобода мысли и слова» подчеркивается: «Каждый обладает свободой мысли и слова, никто не имеет права оскорблять мысли и убеждения другого, или принуждать к отказу от них. Недопустима пропаганда и агитация, направленная на разжигание расовой,

национальной, религиозной и социальной нетерпимости, пробуждающая чувства враждебности к другим народам» [3, с. 11].

Для претворения в жизнь некоторых, обозначенных в Конституции, юридических норм и идей, впервые в истории нашей страны Милли Меджлисом Азербайджанской Республики 29 декабря 1998 года был принят Закон «О библиотечной работе».

Закон, наряду с определением основных принципов библиотечной работы, обеспечивает сохранность и разумное использование национальных культурных ценностей и стоит на защите информационной свободы. Если мы обратим внимание на отдельные статьи закона «О библиотечной работе», состоящего из 6 разделов и 34 статей, то увидим, что в нем отведено достаточно места для защиты мультикультуральных ценностей. Так в 3-й статье Закона, озаглавленной «Основные принципы государственной политики и задачи государства в сфере библиотечной работы» отмечается: «Основными принципами государственной политики в сфере библиотечной работы являются: обеспечение открытого доступа к хранящимся в библиотеках культурным ценностям и информационным средствам...» [5].

В 22-й статье «Задачи библиотек» говорится: «Библиотеки должны создавать все условия для полноценного использования читателями библиотечных фондов, тем самым удовлетворяя право читателей на доступ к учреждениям культуры и национальному культурному достоянию и обеспечивая свободу на получение требуемой информации. Это относится ко всем читателям, независимо от их языка, религии, расы и социального статуса». 23 статья Закона «Права и обязанности читателей при пользовании библиотекой» гласит: «У любого человека в Азербайджанской Республике есть право пользования библиотекой. Правила пользования библиотекой и перечень оказываемых услуг определяются дисциплинарной инструкцией и различными нормативно-юридическими актами. Запрещается ограничивать права читателей на пользование библиотекой». Выражение «У любого человека в Азербайджанской Республике...» еще раз доказывает, что в Азербайджане – колыбели мультикультуральных традиций все граждане, независимо от национальной принадлежности, обладают равными правами. Таким образом, даже беглый анализ Закона «О библиотечной работе» позволяет сделать вывод, что библиотеки в Азербайджане всегда стояли на страже традиций и заветов мультикультурализма. Будучи научными, обучающими, культурными и информационными центрами, библиотеки страны проявляют активную деятельность по сохранению, развитию и передаче грядущим поколениям национального и мирового культурного наследия.

Разработанная по инициативе и под руководством Общенационального лидера Гейдара Алиева политическая программа по сохранению и развитию мультикультуральных ценностей и традиций азербайджанского народа, успешно претворяется в жизнь на новом этапе под руководством его достойного продолжателя – Ильхама Алиева.

Важный шаг в политике мультикультурализма – Указ от 28 февраля 2014 года повлекли за собою

создание Государственной Наблюдательной Службы по межнациональным, межрелигиозным и мультикультуральным вопросам Азербайджанской Республики [1]. В настоящее время эта служба осуществляет деятельность по изучению взаимосвязанных направлений идеологической жизни страны.

Очередным важным шагом мультикультуральной политики Президента Ильхама Алиева явился указ от 15 мая 2014 года о создании Международного Мультикультурального Центра. Основной целью создания этого центра является обеспечение сохранности и процветания традиционных для Азербайджана толерантности, этно-культурного и религиозного многообразия, признание Азербайджана во всем мире как центра мультикультурализма, а также анализ и исследование современных мультикультуральных моделей.

Свидетельством пристального внимания, оказываемого президентом Азербайджанской Республики сохранности и развитию мультикультуральных ценностей является подписание им указа от 11 января 2016 года об «Объявлении 2016 года в Азербайджане Годом Мультикультурализма» и последующий за ним План работ и мероприятий и подписание указа от 10 января 2017 года об «Объявлении 2017 года в Азербайджанской Республике Годом Исламского единения. Данные указы еще раз подтверждают, что мультикультурализм и толерантность становятся нормой жизни в Азербайджане, и это ставит перед библиотеками насущные задачи по сохранению и пропаганде культурных, социальных, политико-экономических, мультикультуральных и исламских ценностей.

Безусловно, что библиотеки как социально-общественные институты не могут оставаться в стороне от процессов, происходящих в современном мире. Независимо от своего типа и вида, библиотеки обязаны отражать культурное разнообразие на международном, национальном и местном уровне, всячески поддерживать, пропагандировать и развивать культурные процессы.

Под оказанием мультикультуральных услуг в библиотеках в первую очередь понимается полноценное обеспечение всех пользователей библиотеки мультикультуральной информацией и библиотечная работа с различными этно-культурными группами. В различных культурных группах и обществах особое внимание должно уделяться мигрантам и этническим меньшинствам, беженцам и лицам, ищущим убежища, гражданам, имеющим право на временное проживание. Помимо этого, создаются условия и возможности для своевременного и полноценного удовлетворения всем информационным запросам, вовлечение многокультурных обществ в общий конструктивный диалог и устранение межнациональных различий и непонимания.

Библиотеки:

- В качестве интеллектуальных центров, базирующихся на развитии взаимных научно-культурных связей, библиотеки предоставляют населению требуемую ему информацию (литература на различных языках и по различным областям знания) и тем самым объединяют людей в единое культурное пространство;

- Все знания, умения, культурный опыт и творческие мысли общества фиксируются в документах различного формата и на разных языках, а затем

поступают в библиотеки в качестве 1-го мультикультурального наследия и предоставляются в читательское пользование;

- информация о каком-либо культурном наследии позволяет лучше узнать и понять культуру определенного народа или нации, определяет перспективы и систематизирует творческий опыт. В свою очередь, это дает гарантию развития гармоничного и высокоинтеллектуального общества;

- Распространение на разных языках информации о малочисленных народах, различных национальностях, их этнографии и истории стремительно расширяет человеческий кругозор, формирует новые навыки, обеспечивает равные возможности во всех сферах гражданского общества;

- Формирование в различных национальных обществах творческих идей, мыслей, пути решения проблем влекут за собой разработку новых подходов к внедрению инноваций в интеллектуальную сферу;

- Распространение на всевозможных информационных каналах информации о различных народах и культурах создает возможности для активного демократического участия людей в общественной жизни [8].

Все вышеперечисленное еще раз подтверждает, что для библиотек одинаково ценны и важны охрана и популяризация мультикультуральных ценностей, бережное отношение ко всем культурам и всем членам общества.

В 90-е годы XX века Международная Федерация Библиотечных Ассоциаций (IFLA) создала специальный сектор под названием «Библиотечное обслуживание мультикультурального населения». Его задачей было создание общего стандарта мультикультурального обслуживания для библиотек различного типа. В 1998 году этот сектор издал инструкцию «Библиотечное обслуживание мультикультуральных обществ». Данная инструкция основывается на стандартах мультикультурального обслуживания в массовых библиотеках. В 2008 году этот же сектор IFLA принял Манифест о Мультикультуральных библиотеках. Деятельность ряда библиотек мира основывается на этом документе [8].

Формирование в нашей стране национального библиотечно-информационного пространства, основывающегося на принципах мультикультурализма и разработке научно-философского, идейно-политического и юридического аспектов мультикультуральных процессов – основная задача государственной культурной политики.

Как уже отмечалось, Азербайджанская Национальная Библиотека является самым крупным, универсальным, научным центром Республики, свято чтящим традиции мультикультурализма и толерантности, мультикультуральной этики и культуры. Она предпринимает большое количество мер по пропаганде и распространению литературы, посвященной проблемам мультикультурализма.

В первую очередь необходимо отметить, что Национальная Библиотека с первого же дня возникновения оказывала одинаково профессиональные услуги всем своим читателям, независимо от их расы, вероисповедания и национальной принадлежности. И с первых же дней работы Библиотеки, в ее фонде хранится литература на разных языках о различных

народах и национальностях. Данная литература своевременно предоставляется в читательское пользование. В 2016 году мультикультуральная деятельность библиотеки развернулась еще больше и поддучила развитие в ряде направлений. 9 февраля 2016 года в связи с открытием года мультикультурализма Министерство Культуры и Туризма Азербайджанской Республики совместно с Национальной Библиотекой провели широкомасштабную акцию – презентацию книжной выставки «Мультикультурализм – норма жизни для Азербайджана». На выставке было представлено более 200 книг. Были представлены официальные документы, газетные и журнальные статьи, титлаты выдающихся личностей и политических деятелей о мультикультурализме. В настоящее время эта выставка представлена в выставочном зале Национальной Библиотеки. Постоянно пополняемая и обогащаемая новой литературой она открыта читателям.

Очередное мероприятие было организовано 15 марта совместно с Обществом Женщин Азербайджанской Республики. В целях популяризации исламских ценностей была организована и предоставлена в читательское пользование уникальная выставка «Древняя история Корана», состоящая из собранных по регионам книг священного Корана. На выставке, вызвавшей большой интерес, было представлено более 320 книг священного Корана, собранных по различным регионам Азербайджана. Среди них особую ценность имели редчайшие экземпляры – 800-летний Коран и несколько Коранов, привезенных из многострадальной Шуши [2, с. 51].

15 апреля Национальная Библиотека совместно с Бакинским Международным Центром Мультикультурализма организовала презентацию книги «Литературно-художественные источники азербайджанского мультикультурализма». Это было первое издание серии «Источники азербайджанского мультикультурализма», основанной Центром Мультикультурализма. Книга отражает период азербайджанской литературы от эпоса «Деде-Коркут» до романа «Али и Нино». И в ней делается уникальная попытка выявить и проследить в произведениях от древнейших времен до начала 1920 годов идеи мультикультурализма, почтительного отношения к иным религиям, языкам и национальностям, уважения к философии и мудрости других народов, восхищения красотой, умом и талантом представителей различных национальностей.

Продолжением массовых мероприятий явилось проведение 23 июня конференции «Мультикультурализм и книга» и презентация первого выпуска журнала «Мультикультурализм». Мероприятие было организовано в рамках проекта программ, приуроченных к «Году Мультикультурализма» в Азербайджанской Республике, объявленного указом Президента Ильхама Алиева 11 марта 2016 года. На конференции были заслушаны доклады о мультикультурализме и роли книги в современном обществе, работах, проводимых в различных организациях и предприятиях, в том числе и в библиотеках с целью пропаганды мультикультуральных ценностей [2, с. 52].

Очередное мероприятие состоялось 8-го июля в Доме культуры Агджабединого района. Оно включало в себя зональную конференцию на тему

«Мультикультурализм и книга», презентацию книги «Литературно-художественные источники азербайджанского мультикультурализма» и первого выпуска журнала «Мультикультурализм». На конференции состоялись выступления на тему исторического прошлого мультикультурализма и толерантности в Азербайджане, перспективах его развития. Азербайджанская Национальная Библиотека представила масштабную книжную выставку на тему мультикультурализма, а также электронно-информационную базу «Мультикультурализм в Азербайджане». И выставка и база вызвали неподдельный интерес у читателей и работников местных библиотек.

7–8 ноября в Азербайджанском Государственном Театре Музыкальной Комедии состоялась IV Бакинская Международная Театральная Конференция на тему «Мультикультурализм и театр». Национальная Библиотека представила на конференции книжную выставку «Театр и Мультикультурализм» [6, с. 34].

Большую роль в сохранении и пропаганде мультикультуральных ценностей играют библиографические ресурсы, организация системы эффективного использования этих ресурсов.

Национальная Библиотека ежемесячно издает информационно-библиографический указатель «Культура, искусство, туризм, художественная литература и литературоведение». Начиная с 2016 года, в указателе появился раздел «Мультикультурализм», в котором нашла отражение информация обо всех литературе, изданной в республике по данной тематике на азербайджанском и русском языках (книги, статьи в газетах и журналах). С полными текстами данных статей можно ознакомиться на сайте Национальной Библиотеки.

В 2014 году был издан персональный библиографический указатель произведений выдающегося представителя литературы Азербайджана и Дагестана, поэта, писателя, и публициста Садег Керимовой. В числе ее произведений – поэмы и стихотворения, рассказы, повести, романы, пьесы, очерки и статьи. Материалы в библиографическом указателе распределены по разделам в зависимости от жанра и формы, внутри же разделов соблюдается хронологический и алфавитный принцип. Книга предназначена для ученых-литературоведов, исследователей, библиотекарей-библиографов и широкого круга читателей [2, с. 53].

Другой мерой, предпринятой Национальной Библиотекой в этом направлении явилось издание в 2016 году фундаментального библиографического указателя «Мультикультурализм в Азербайджане». Указатель состоит из 5 частей. Библиографическая информация о 5560 тематических материалах (книги, газетные и журнальные статьи, диссертации и авторефераты) сгруппирована по нескольким разделам и подразделам. Материалы в разделах и подразделах собраны по хронологическому принципу, внутри же них соблюдается алфавитный порядок. Для облегчения поиска необходимой информации в конце приводится алфавитный указатель авторов на азербайджанском, русском и английском языках [6, с. 25].

В последние годы в нашей стране наблюдается огромный поток информации по мультикультурализму. Достаточно привести единичный факт: только за

последние годы в нашей стране было издано более 1000 информационных источников по мультикультурализму, из которых 50 – книжные издания.

В информационном потоке по мультикультурализму основное место занимают периодические издания, и их интенсивность возрастает с каждым годом. Это можно проследить по следующей таблице:

Таблица 1

2012–й год	2013–й год	2014–й год	2015–й год	2016–й год
14	9	63	158	1033

Как видим, количество опубликованных в 2016 году статей по мультикультурализму значительно превышает число статей 2012–2015 года. Фундаментальное библиографическое издание «Мультикультурализм в Азербайджане» является важным и оперативным средством донесения до читателей информации об этих статьях.

Национальная Библиотека издает и методические пособия по данной теме. Еще в 2012 году было издано методическое пособие «Роль библиотек в изучении и пропаганде традиций и обычаев малочисленных народов, проживающих в Азербайджане». В данном пособии рассказывается об этническом составе проживающих в Азербайджане малочисленных народов, их традициях и обычаях, участии в общественно-политической и культурной жизни республики, о роли библиотек в пропаганде их культурного наследия и мерах, осуществляемых в этом направлении. Второе пособие «Мультикультурализм – норма жизни в Азербайджане» было издано в 2016 году. В издании говорится о сохранении и сбережении в Азербайджане мультикультуральных ценностей, их развитии и пропаганде, проведении в библиотеках различных соответствующих мероприятий, издании вспомогательных методических инструкций. Методическое пособие, изданное в помощь региональным библиотекам, распределено по всем регионам республики. Для более оперативного получения информации электронный текст пособия размещен на сайте Национальной Библиотеки (www.anl.az).

Как видим, все документы по мультикультурализму и толерантности нашли отражение в справочно-библиографическом аппарате Национальной Библиотеки им. М. Ф. Ахундова. Именно в электронном каталоге и системе картотек Национальной Библиотеки нашли отражение различные библиографические и аналитические записи и полнотекстовые ресурсы, созданные с целью пропаганды мультикультуральных ценностей. Любой человек, обратившийся к электронному сайту Национальной Библиотеки (<http://ek.anl.az/search/query?theme=e-katalog>) и, воспользовавшись соответствующей библиографической записью, может найти интересующую его информацию по вопросам мультикультурализма и толерантности.

Международные связи Азербайджанской Национальной Библиотеки расширяются и крепнут с каждым днем, и ярким свидетельством этому является организация масштабного международного книжного обмена с национальными библиотеками других стран.

В настоящее время Азербайджанская Национальная Библиотека поддерживает связи с национальными библиотеками более чем 60-ти стран мира. Количество полученной и отосланной путем книгообмена литературы возрастает с каждым днем. В настоящее время в крупных библиотеках мира формируются фонды иностранной литературы, до мировой общественности доносится и широко распространяется правда об Азербайджане. Основную часть литературы международного книгообмена занимают книги по внутренней и внешней политике Азербайджана, его истории и экономике, этнографии малых народов, проживающих на территории Азербайджана, изучению их традиций и обычаев, образа жизни, а также книги по мультикультурализму и толерантности. Таким образом, Национальная Библиотека пропагандирует мультикультуральную политику и мультикультуральные традиции Азербайджана, не только на территории республики, но в США, Англии, Франции, Германии, России, Египте, Греции, Марокко, Чехии, Польше, Эстонии, Беларуси, Узбекистане, Туркменистане, Китае и др. странах [2, с. 54].

Национальная Библиотека подготовила и информационную базу «Мультикультурализм в Азербайджане» (<http://www.anl.az/el/emb/Multikulturalizm/index.htm>). В базе по соответствующим разделам приводится информация о документах, а также представляются полные версии их текстов.

Проводимый в библиотеках анализ мирового библиотечного опыта в сфере мультикультурального обслуживания показывает, что успешное претворение в жизнь данной работы зависит от специфических навыков всего библиотечного персонала. С этой целью является необходимой организация мультикультурального обучения. Во многих университетах мира для студентов библиотечных и информационных факультетов организуются курсы такого типа. Данными навыками должны овладевать не только студенты вузов, но сотрудники библиотек. В конечном итоге, это ведет к повышению их профессионального уровня. С этой целью необходима разработка дополнительных учебных пособий и учебников. Данные пособия должны служить девизу «библиотечные услуги многонациональному обществу» и направлять работу библиотечных работников, соответственно принятой системе мультикультуральных ценностей [4, с. 44].

Подытоживая вышесказанное, можно с гордостью отметить, что в Азербайджанской Национальной Библиотеке на самом высоком уровне проводятся различные меры по пропаганде мультикультурализма. Это подготовка Национальной Библиотекой документов, соответствующих международным мультикультуральным стандартам, формирование фонда по мультикультурализму (данная акция является следствием проводимой государственной политики в сфере культуры), пропаганда культурных ценностей, разработка концепции по организации библиотечно-библиографических и информационных услуг мультикультуральному населению. Данная работа успешно претворяется в жизнь в настоящее время, и будет продолжаться в дальнейшем, ибо мультикультурализм, толерантность, умение жить в мире и добрососедстве всегда были присущи азербайджанскому народу.

Список использованных источников

1. Абдуллаев К. Общенациональный лидер – основоположник мультикультурализма в Азербайджане / К. Абдуллаев // Азербайджан. – 2014. – 23 июля. – С.7.
2. Абдуллаева А. Основные направления деятельности Азербайджанской Национальной Библиотеки в пропаганде литературы по мультикультурализму // Мультикультурализм: литературно-художественный, научно-публицистический журнал. – 2017. – №1. – С.50–54.
3. Конституция Азербайджанской Республики: была принята всенародным голосованием–референдумом 12 ноября 1995 года. Вступила в силу 27 ноября 1995 года: 24 августа 2002 года на всенародном голосовании–референдуме были приняты дополнения и изменения: Дополнения и изменения от 18 марта 2009 года: Изменения, принятые 13 декабря 2005 года. – Баку: Ганун, 2014. – 63 с.
4. Ахмедов А. Традиции мультикультурализма в библиотечно-информационной структуре // Библиотековедение и информация: научно-теоретический и практический журнал. – Баку, 2015. – №2. – С.43–50.
5. Закон Азербайджанской Республики о библиотечной работе // Азербайджан. – 1999. – 14 марта. – С.3.
6. Отчет Азербайджанской Национальной Библиотеки им. М. Ф. Ахундова за 2016 год. – 92 с.
7. Мультикультурализм – норма жизни для Азербайджана: методическое пособие / сост.: М. Гаджиева, Н. Алышова; ред. и отв. за вып. К. Тахиров Азербайджанская Национальная Библиотека им. М. Ф. Ахундова. – Баку, 2016. – 59 с.
8. Библиотечное обслуживание мультикультурных сообществ: (72) Руководство по библиотечному обслуживанию, 2-е изд., пересмотр, ИФЛА, 1998. – Режим доступа: <http://www.ifla.org>.

References

1. Abdullaev K. Obshhenatsional'nyj lider – osnovopolozhnik mul'tikul'turalizma v Azerbajdzhan / K. Abdullaev // Azerbajdzhan. – 2014. – 23 ijulja. – S.7.
2. Abdullaeva A. Osnovnye napravlenija dejatel'nosti Azerbajdzhanskoj Nacional'noj Biblioteki v propagande literatury po mul'tikul'turalizmu // Mul'tikul'turalizm: literaturno–hudozhestvennyj, nauchno–publicisticheskij zhurnal. – 2017. – №1. – S.50–54.
3. Konstitucija Azerbajdzhanskoj Respubliki: byla prinjata vsenarodnym golosovaniem–referendumom 12 nojabrja 1995 goda. Vstupila v silu 27 nojabrja 1995 goda: 24 avgusta 2002 goda na vsenarodnom golosovanii–referendume byli prinjaty dopolnenija i izmenenija: Dopolnenija i izmenenija ot 18 marta 2009 goda: Izmenenija, prinjatye 13 dekabrja 2005 goda. – Baku: Ganun, 2014. – 63 s.
4. Ahmedov A. Tradicii mul'tikul'turalizma v bibliotechno–informacionnoj strukture // Bibliotekovedenie i informacija: nauchno–teoreticheskij i prakticheskij zhurnal. – Baku, 2015. – №2. – S.43–50.
5. Zakon Azerbajdzhanskoj Respubliki o bibliotečnoj rabote // Azerbajdzhan. – 1999. – 14 marta. – S.3.
6. Otchet Azerbajdzhanskoj Nacional'noj Biblioteki im. M. F. Ahundova za 2016 god. – 92 s.
7. Mul'tikul'turalizm – norma zhizni dlja Azerbajdzhana: metodicheskoe posobie / sost.: M. Gadzhieva, N. Alyshova; red. i otv. za vyp. K. Tahirov Azerbajdzhanskaja Nacional'naja Biblioteka im. M. F. Ahundova. – Baku, 2016. – 59 s.
8. Bibliotechnoe obsluzhivanie mul'tikul'turnyh soobshhestv: (72) Rukovodstvo po bibliotechnomu obsluzhivaniju, 2–e izd., peresmotr, IFLA, 1998. – Rezhim dostupa: <http://www.ifla.org>.

Hajiyeva M. Kh., Azerbaijan National Library, deputy director Scientific Affairs and International Relations, Honored cultural worker, PhD student of ANAS (Azerbaijan), aygun_haciyeva_87@mail.ru

The role and duties of the National Library in promotion of Multiculturalism ideas in Azerbaijan

First of all, in the article, reflecting that issue with initiative and instructions of the national leader Heydar Aliyev as one of the important aspects in state protection of multicultural traditions of Azerbaijan in legal documents, as well in the Constitution of the Azerbaijan Republic and the Law on library work in Azerbaijan was mentioned, and information was given about the proclamation of 2016 as the Year of Multiculturalism in Azerbaijan with the relevant order of the president of the country Mr. Ilham Aliyev as a continuation of this policy. Along with that, there is information about Manifesto on multicultural library and its main aspects prepared by IFLA in 2008.

There has been given information about the multicultural services in libraries in order to provide all library users with multicultural information and to realize special library services aimed at various ethnic–cultural groups, and the activities of the Azerbaijan National Library, the biggest universal and scientific library of the republic have been highlighted. It also gives detailed information about the formation of literary fund on multiculturalism by the National Library; international library experience: learning, summarizing and applying the received results to practice; ensuring access to the information resources on multiculturalism; more effective services for various groups of readers; organization a number of mass events in promoting literature on multiculturalism – exhibitions, book presentations, conferences, organization of literary and artistic nights, and e-database preparation.

Keywords: multiculturalism, multicultural library service, the Law on library work, international book exchange, bibliographic and methodical resources, mass events.

Гаджисева М. Х., заступник директора Азербайджанської Національної Бібліотеки з наукової роботи та міжнародних зв'язків, Заслужений працівник культури, дисертант БГУ (Азербайджан), aygun_haciyeva_87@mail.ru

Роль і завдання Національної Бібліотеки в пропаганді ідей мультикультуралізму в Азербайджані

В першу чергу йдеться про низку найважливіших рішень державної політики в галузі збереження і заощадження мультикультуральних традицій Азербайджану. Йдеться про мудру ініціативу і вказівку Загальнонаціонального лідера азербайджанського народу Гейдара Алієва зафіксувати питання збереження мультикультуральних цінностей в ряді юридичних документів. Серед них в першу чергу слід назвати Конституцію Азербайджанської Республіки і Закон про бібліотечну роботу в Азербайджані. Далі в статті наводиться інформація про указ гідного продовжувача політики Загальнонаціонального лідера, Президента країни пана Ільхама Алієва, про оголошення 2016 року – Роком мультикультуралізму в Азербайджані. Поряд з цим йдеться про підготовлений в 2008 році IFLA Маніфесті про мультикультуральні бібліотеки і наводиться інформація про його найважливіші напрямки.

Далі в статті розповідається про організацію мультикультурального обслуговування в бібліотеках, проведеного з метою забезпечення всіх користувачів бібліотек мультикультуральною інформацією та втіленні в життя системи мультикультурального обслуговування різних етнікокультурних груп. У зв'язку з цим детально висвітлюється діяльність Азербайджанської Національної Бібліотеки, як найбільшої універсальної і наукової бібліотеки країни. Тут йдеться про формування фонду літератури з мультикультуралізму, вивчення, узагальнення та застосування на практиці світового бібліотечного досвіду, забезпечення доступу до інформаційних ресурсів по мультикультуралізму, наданні більш ефективного інформаційного обслуговування різних груп читачів, організації ряду масових заходів по мультикультуралізму – виставок, книжкових презентацій, конференцій, літературно–мистецьких вечорів. Також докладно йдеться про створення і розробки електронно–інформаційної бази.

Ключові слова: мультикультуралізм, мультикультуральні бібліотечні послуги, закон про бібліотечну роботу, міжнародний книгообмін, бібліографічні та методичні ресурси, масові заходи.

* * *

УДК 9:327

Ганбарова Санубар Ислам гызы,
докторант по специальности «История
международных отношений», методист отдела
«Докторантуры и второго высшего образования»,
Азербайджанский Университет Туризма
и Менеджмента (Азербайджан),
Qsenuber@rambler.ru

**АЗЕРБАЙДЖАНО-АРМЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ
В 1918-1920-х ГОДАХ**

Статья посвящена азербайджано-армянским отношениям в 1918–1920-х годах. Армения на протяжении столетий выдвигала территориальные притязания на исконные азербайджанские земли. Это объяснялось ее намерением создать «Великую Армению». В 1918 году была создана Азербайджанская Демократическая Республика. С первых дней существования она вела очень гибкую внешнюю политику. Азербайджанская Демократическая Республика всегда пыталась создать мирные дружественные отношения с Арменией, являлась сторонником мирных переговоров в решении конфликтных ситуаций. Но армянская сторона не только игнорировала мирную позицию Азербайджана, но и вела политику очищения азербайджанских территорий и присоединения их к Араратской Республике. В статье анализируется проводимая Арменией неконструктивная политика по отношению к Азербайджану в 1918–1920-х годах.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Армения, Карабах, территориальная целостность Азербайджана, геноцид.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Первая мировая война, начавшаяся в 1914 году, стала причиной усиления национального и социального гнета, неизмеримого увеличения произвола и насилия царских чиновников на окраинах Российской Империи, в том числе и на Южном Кавказе. В этот период в Азербайджане усилились демократические настроения, которые стремились добиться суверенитета Азербайджана.

В результате свержения монархии в России народы, находящиеся в ее составе, постепенно стали добиваться своей независимости. 28 мая 1918 года Временным Национальным Советом мусульман Закавказья была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика.

Провозглашение Азербайджанской Демократической Республики стало одним из самых знаменательных событий в жизни азербайджанского народа. Азербайджанский народ после длительного подчинения царской России, наконец, восстановил свою государственную независимость.

Одним из важнейших вопросов, постоянно привлекавших к себе внимание парламента и правительства Республики, был вопрос о границах и отношениях с близкими соседями. Хотя взаимоотношения с Грузией были урегулированы после напряженной работы, отношения между Азербайджаном и Арменией не удалось направить в нормальное русло из-за крупных территориальных притязаний правительства Армении.

28 мая 1918 года армяне обратились к азербайджанскому государству с просьбой передать им Иреванский уезд, включая город Иреван, для создания своего государства, так как у них не было территории, на основе которого можно было бы создать новое государство. Таким образом, уже на следующий день после провозглашения своей независимости азербайджанское правительство, руководствуясь принципом добрососедства и принимая во внимание обращение армянской стороны, передало часть Иреванского уезда, в том числе город Иреван, Армении [3].

Следует отметить, что претензии армян на Иреван обуславливалось тем, что на протяжении многих лет Царская Россия проводила переселенческую политику на Южном Кавказе, в результате которого, на территориях Азербайджана, в том числе, и Иревана, были расселены армяне. Таким образом, изменился национально-этнический состав этих территорий.

Еще во время правления Петра Первого было положено начало военной экспансии России на Южном Кавказе, а армяне, пользуясь покровительством России, пытались на азербайджанских территориях создать выдуманную ими «Великую Армению». Но из-за недостаточности армянского населения на этих территориях, им не удалось в тот период воплотить эту мечту в жизнь.

Одним из условий Туркменчайского договора, подписанного между Россией и Ираном в 1828 году, было переселение армянского населения из Ирана на Южный Кавказ, в том числе и в Азербайджан. Так, согласно 15-ой статье договора 40 тыс. иранских армян было переселено на Кавказ, в том числе и в Азербайджан. В 1829 году между Россией и Турцией

был подписан Адрианопольский мирный договор. По условиям данного договора на территорию Азербайджана было переселено около 90 тыс. османских армян. Армян, в основном, распределяли в Карабахе, Нахичевани и Иреване. Их размещали в самых лучших азербайджанских землях, а также обеспечивали различными льготами со стороны Царской России.

Искусственное увеличение численности армян на Южном Кавказе продолжалось и в 1877-1878 годах, 1904-1905-х годах, а также в годы Первой Мировой войны. Если в 1828 году в Иреване проживали 7331 азербайджанцев и 2369 армян, то согласно официальной статистике Царской России, в 1914 году на территории Иреванской губернии насчитывалось 1.044.097 человек, среди которых 596654 армян, 372800 азербайджанцев [1]. Из вышесказанного видно, что резкое увеличение численности армян являлось результатом переселения. Целенаправленная политика увеличения численности армян на исторических территориях Азербайджана привела к территориальным претензиям армян к Азербайджану и стало причиной массовых уничтожений азербайджанского населения, которое имело место быть и в годы существования Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920-х годах.

Унаследованное от царизма несоответствующее национально-религиозному составу Южного Кавказа административно-территориальное деление являлось причиной острых противоречий между новообразованными государствами. Правительство Азербайджана до образования независимых республик на территории Южного Кавказа предложило Армении и Грузии сесть за стол переговоров для обсуждения вопроса определения границ между тремя республиками. Установление границ, соответствующих интересам каждого из этих республик, препятствовало бы в дальнейшем возникновению конфликтов. Но армянская сторона держала деконструктивную позицию в этом вопросе, и это привело в будущем к армяно-азербайджанскому конфликту.

Власти АДР пытались нормализовать отношения с соседней Арменией, которая всегда претендовала на исконные азербайджанские земли. В парламентских документах АДР показано, что она в отношении Армении всегда придерживалась конструктивной политики. Во время открытия азербайджанского парламента в 1918 году его председатель Фатали Хан Хойский выразил сожаленье о неудавшихся отношениях с соседним государством, в своем выступлении он отметил следующее: «С Арменией не удалось добиться дружественных отношений, как с Грузией и Горской Республикой» [3].

Армянская сторона не только игнорировала мирную позицию Азербайджана, но и вела политику очищения азербайджанских территорий от коренного населения и присоединения данных земель к Армении. Армяне пытались захватить ряд исконных азербайджанских областей, включая и Карабах, входивший в тот период в состав Елизаветпольской губернии. В июле 1918 года армянское население Нагорного Карабаха, опираясь на военно-политическую помощь Армянской Республики, в Шуше на своем первом съезде объявило о независимости края. Осенью же 1918 года Андраник

Озаян объявил Зангезур армянским губернаторством. Потом он стал предпринимать попытки захвата Шуши. В результате варварских деяний Андраника многие села уезда были разграблены и сожжены, а азербайджанское население уничтожено и выгнано с родных земель. В начале июля 1918 года отряды Андраника отправились в направлении Джульфы с целью присоединения к англичанам, остановившись в Аразском ущелье, они разгромили азербайджанские села под предлогом борьбы с турками. В сентябре 1918 года банда Андраника уничтожила и сожгла ряд сел на территории Зенгезура, среди которых можно отметить Абаду, Багуду, Пулкенд и другие. В результате было убито свыше 500 человек, среди которых были дети и женщины. К концу месяца вооруженные силы Андраника начали массовое избиение азербайджанцев 1-го участка Зангезурского уезда, полностью уничтожив Дадагирт, Гортгиз и другие села. Архивные документы свидетельствуют об ужасном положении, в котором оказались жители азербайджанских сел в результате разбойничьих действий банд Андраника. Огромное количество женщин и детей, оставшись без дома, бродили по дорогам уезда.

Ужасная картина массового уничтожения беззащитного азербайджанского мирного населения имела место и на других участках Зангезурского уезда, что особенно сильно проявилось в первой половине ноября 1918 года. Газета «Азербайджан» по полученной из Зангезура телеграмме сообщала, что отряды Андраника в 15 верстах от Ордубада разгромили более 10 азербайджанских сел - Килит, Легваз, Нижний Вартаназур, Верхний Вартаназур, Тей, Кугакар, Тагамир и др., осадили села Алидара, Тугут, Марзинг, Ньюяди и Эрназур. «Население в панике, - говорилось в телеграмме, - пытается бежать в Персию. Много женщин и детей погибло в Аразе. Такая же участь ожидает на днях беззащитных мусульман Зангезурского уезда и Ордубада. Отряд Андраника бесповоротно решил истребить мусульман, находящихся вне всякой защиты». Численность отрядов Андраника, расквартированных в Зангезуре, достигла в конце года 12 тыс., с 1600 всадниками, при горных и полевых орудиях. В ноябре 1918 года банды Андраника проникли на территорию Гянджинского уезда. Телеграммы Гянджинского губернатора от 8 и 13 декабря 1918 года в Баку на имя министра внутренних дел правительства АДР содержат сведения о фактах нападения дашнакских отрядов Андраника на азербайджанское население в Джаваширском, Джабраильском, Зангезурском и Шушинском уездах, сопровождавшихся грабежами и убийствами мирных жителей. Только в Зангезурском уезде было уничтожено более 30 азербайджанских сел. Газета «Русская мысль» в статье «Ужасы Карабаха» (весна 1919 г.) сообщала, что результатом захвата отрядами Андраника Зангезурского уезда явилось разрушение 119 мусульманских сел и появление более 50 000 беженцев.

В результате карательных операций Андраника страдало не только азербайджанское, но и армянское население, о чем свидетельствует сообщение газеты «Наш путь». Газета писала, что «очищая от тюркского населения обширную территорию уездов карабахской провинции и, оправдывая себя всеми правдами и

неправдами, тот «великий» завоеватель наживает лишь проклятие как своих, так и чужих, ибо доводилось нам слышать вопли и стоны не только выдворенных из своих очагов азербайджанских тюрков, но более того мы слышали мольбы самого местного армянства о том, чтобы, наконец, любая власть удалила бы отсюда славного генерала» [2].

Несмотря на попытки представителей Армянского правительства снять с себя ответственность за деяния Андраника, дескать, не состоящего у него на службе, почести, оказанные ему в Эчмиадзине по распоряжению из Еревана, свидетельствуют о том, что он фанатично выполнял волю дашнакского правительства.

20 декабря 1918 года во время чрезвычайного заседания парламента Азербайджанской Демократической Республики председатель парламента Ф. Хойский в своем выступлении отмечал: «Армянское правительство ответило, что не имеет никакого отношения к Андраннику. Армянская сторона также заинтересована в его уничтожении и подавлении восстания. Но у армянской стороны нет сил, и Армения не может ничего сделать» [4]. Однако действия Андраника в Зенгезуре являлись продолжением аннексионистской политики Армянской Республики, начавшееся еще тогда, когда Азербайджанское правительство находилось в Гяндже. Главной целью Андраника являлось очищение Шуши и Зенгезура от азербайджанского населения, что бы привело к отделению этих регионов от Азербайджана.

В целях нормализации условий, а также для мирного сосуществования азербайджанцев и армян в Карабахе и Зангезуре, в январе 1919 года азербайджанским правительством было создано Карабахское генерал-губернаторство. Совместная деятельность АДР и Карабахского генерал-губернаторства вскоре начала давать свои плоды в вопросе противодействия армянской агрессии. В апреле 1919 года банды Андраника были вытеснены с азербайджанских земель.

В ноябре 1919 года в Тбилиси между Азербайджанской Демократической Республикой и Армянской Республикой был заключен договор, который обязал стороны прекратить все вооруженные столкновения, происходящие между ними, а также открыть дороги, ведущие в Зангезур. Согласно соглашению, стороны обязались мирным путем решить все спорные вопросы касательно границ. 14 декабря 1919 года состоялась армяно-азербайджанская мирная конференция, подтвердившая решение ноябрьского соглашения о мирном урегулировании всех спорных вопросов. Однако армянская агрессия на азербайджанских территориях продолжалась. Свыше 10 тысяч регулярных войск армян прошли через Зангезур в Карабах, уничтожая на своем пути азербайджанские селения. В конце 1919-го и начале 1920 года армянские вооруженные формирования в Зангезуре совершили массовое уничтожение мирного азербайджанского населения. По заявлению азербайджанского правительства, с ноября 1919 года по январь 1920 года здесь было уничтожено 40 азербайджанских селений.

Отметим, что в настоящее время одним из главных препятствий на пути развития современной Азербайджанской Республики является армяно-азербайджанский конфликт, который возник из-за территориальных притязаний Армении и завершился

крупномасштабной военной агрессией. В результате чего более миллиона азербайджанцев превратились в беженцев и вынужденных переселенцев. Целенаправленный террор против азербайджанского народа со стороны армянских националистов, политика геноцида и этническая чистка являются болезненными страницами в истории Азербайджана за последние два столетия. Внешняя политика, проводимая Азербайджанской Республикой, направлена на восстановление территориальной целостности страны и устранении тяжелых последствий армянской военной агрессии.

Список использованных источников

1. Гасымлы М. От Тюкменчайского договора до большевистской оккупации (1828-1920). Статья в www.azpress.az 01.02.2012
2. Гаджинский Э. О кровавых деяниях армянского преступника Андраника в Зенгезуре и в Шуше. Статья в www.news.day.az. 31.01.2012
3. Государственный Архив Азербайджанской Республики, ф.895, сп.1, дело 1
4. Газета «Азербайджан», 22 декабрь 1918 год
5. Газета «Русская мысль», статья «Ужасы Карабаха», 1919
6. Исгандаров А. Реальности Азербайджана: 1917-1920-е годы. Баку, 2012
7. Маммедзаде Н. Армянская агрессия против Азербайджанской Демократической Республики и геноцид азербайджанцев в Карабахе. Бакинский рабочий- 2015.-11 февраля.-№27. –С.5
8. ЦГАОР Аз. ССР, ф. 894, оп. 10, ед. хр. 148, л. 46
9. www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2015/fevral/420331.htm
10. azertag.az/ru/xeber/Etapy_politiki_etnicheskoi_chi...hanskie_zemli-842414
11. konferenciya.seluk.ru/9istoriya/1524451-5-lico-vra...redaktor-sadihov.php

References

1. Насымлы М. От Tyukmenchayskoho dohovora do bol'shevyst-skoy okkupatsyy (1828-1920). Stat'ya v www.azpress.az 01.02.2012
2. Hadzhynskyy Э. О кровавых деяниях армянского преступника Андраника в Zenhezure y v Shushe. Stat'ya v www.news.day.az. 31.01.2012
3. Hosudarstvennyy Arkhyv Azerbaydzanskoy Respublyky, f.895, sp.1, delo 1
4. Hazeta «Azerbaydzhan», 22 dekabr' 1918 hod
5. Hazeta «Russkaya mysl'», stat'ya «Uzhasy Karabakha», 1919
6. Ys-handarov A. Real'nosty Azerbaydzhana: 1917-1920-eгоды. Baku, 2012
7. Mammedzade N. Armyanskaya ahressyya protyv Azerbaydzanskoy Demokraticheskoy Respublyky y henotsyd azerbaydzhansev v Karabakhe. Bakynskyy rabochyy- 2015.-11 fevralya.-#27. –S.5
8. TS-HAOR Az. SSR, f. 894, op. 10, ed. khr. 148, l. 46
9. www.anl.az/down/meqale/bakrabochiy/2015/fevral/420331.htm
10. azertag.az/ru/xeber/Etapy_politiki_etnicheskoi_chi...hanskie_zemli-842414
11. konferenciya.seluk.ru/9istoriya/1524451-5-lico-vra...redaktor-sadihov.php

Ganbarova Sanubar Islam gizi, doctoral student in History of international relations, Methodist at the Department of «Doctorate and further education», Azerbaijan Tourism and Management University (Azerbaijan), Qsenuber@rambler.ru

Azerbaijan-armenian relations in the 1918-1920-years

The article is devoted to the Azerbaijani-Armenian relations in the years 1918-1920. Armenia over the centuries has put forward territorial claims on primordial Azerbaijani lands. This was explained by her intention to create «Great Armenia». In 1918 the Azerbaijan Democratic Republic was established. Since the first days of its existence, it has led a very flexible foreign policy. The Azerbaijani Democratic Republic has always tried to create peaceful friendly relations with Armenia, was a supporter of peaceful negotiations in resolving conflict situations. But the Armenian side not only ignored Azerbaijan's peaceful position, but also pursued a policy of cleansing Azerbaijani territories and annexing them to the Ararat Republic. The article analyzes Armenia's deconstructive policy towards Azerbaijan

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Armenia, Karabakh, territorial integrity of Azerbaijan, genocide.

Ганбарова Санубар Ислам гизи, докторант за фахом «Історія міжнародних відносин», Методист відділу «докторантури та другої вищої освіти» Азербайджанського Університету Туризму і Менеджменту (Азербайджан), Qsenuber@rambler.ru

Азербайджано-вірменські відносини у 1918-1920-х роках

Стаття присвячена азербайджано-вірменським відносинам в 1918-1920-х роках. Вірменія на протязі століть висувала територіальні претензії на споконвічні азербайджанські землі. Це пояснювалося її наміром створити «Велику Вірменію». У 1918 році була створена Азербайджанська Демократична Республіка. З перших днів існування вона вела дуже гнучку зовнішню політику. Азербайджанська Демократична Республіка завжди намагалася створити мирні дружні відносини з Вірменією, була прихильником мирних переговорів у вирішенні конфліктних ситуацій. Але вірменська сторона не тільки ігнорувала мирну позицію Азербайджану, а й вела політику очищення азербайджанських територій і приєднання їх до Арабатської Республіки. У статті аналізується проведена Вірменією неконструктивна політика по відношенню до Азербайджану в 1918-1920-х роках.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка, Вірменія, Карабах, територіальна цілісність Азербайджану, геноцид.

УДК 94:005.91–057.164(092)(73)

Петраускас О. О.,
аспірантка, Факультет історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
Draconica1991@gmail.com

Чинники успішності Кондолізи Райс як першої афроамериканки на посаді державного секретаря США

На прикладі постаті Кондолізи Райс проілюстровано феномен входження афроамериканських політиків у вищі ешелони влади США на поч. ХХІ ст. Метою дослідження є аналіз комплексу чинників, що сприяли її успіху як впливового темношкірого політика на поважній державній посаді. Досліджується формування особистісних характеристик майбутнього держсекретаря в контексті тенденцій розвитку американських суспільних відносин др. пол. ХХ ст. Оцінюється роль індивідуального життєвого досвіду в формуванні вихідних позицій для кар'єрного зростання. Проводиться співставлення суб'єктивних та об'єктивних чинників її професійного успіху.

Ключові слова: афроамериканське населення США, расова дискримінація, державний секретар США, Кондоліза Райс, політична кар'єра.

В останній третині ХХ ст. завдяки цілеспрямованій урядовій політиці США з подолання гендерної, расової та етнічної дискримінації, отримати більш широкий доступ до державних посад змогли жінки та національні меншини. Такі зміни торкнулися також й доступу до вищих ешелонів влади. Так, з п'яти останніх державних секретарів на цю посаду були призначені три жінки та два афроамериканця. У 2008 році лідером країни був обраний темношкірий президент Барак Обама, що стало символом якісно нового стану американського суспільства. Все це свідчить про значні досягнення на шляху подолання проблеми расової дискримінації у США.

Серед «сенсаций» рубежу ХХ – ХХІ ст. особливе місце посідає успіх афроамериканки Кондолізи Райс – держсекретаря 2005–2009 років. Вона стала однією з найвпливовіших жінок–політиків за всю історію США. Так, двічі – у 2004 [1] та 2005 [2] роках журнал «Форбс» присуджував К. Райс перше місце серед ста жінок світу в цій категорії, а у 2006 році – друге [3]. Пані Райс неодноразово входила до сотні найвпливовіших людей планети за версією журналу «Тайм» [4].

Крім того, в черзі спадкоємності президентської влади держсекретар К. Райс займала четверту сходинку – найвищу політичну позицію серед досягнутих

жінками. Слід зауважити, що колишній Держсекретар М. Олбрайт не була народжена у США і тому не могла виконувати обов'язки президента. І лише 2007 року, коли представниця демократичної партії Ненсі Пелосі була обрана спікером Палати представників, цей рекорд вдалося побити [5].

Постать держсекретаря США К. Райс викликає науковий інтерес дослідників як політика, чий погляд та позиція мали вагомe значення у формуванні зовнішньополітичного курсу США в складній міжнародній ситуації. Одночасно, феномен першої афроамериканки, очільниці зовнішньополітичного відомства, є важливим відображенням еволюції американського суспільства в расовому питанні. Як зазначає пані К. Райс у мемуарах свої враження від змін – «якби у США 200, 100 або 50 років тому хтось сказав, що держсекретарем стане темношкіра жінка (а до цього на посаді побувають і темношкірий чоловік, і жінка), люди в це не повірили б» [6, с. 14].

Дослідження життєвого шляху К. Райс, молодої темношкірої дівчини, що пройшла складний шлях від маленького буремного сегрегованого Бірмінгема до статусу широко відомої на світовій арені жінки-високопосадовця, дозволяє розкрити деякі з аспектів входження афроамериканців у вищі ешелони влади США. В цьому контексті важливим є виділення чинників, що впливали на формування життєвих орієнтирів та кар'єрний успіх К. Райс, а також визначення їх співвідношення.

Основним джерелом для дослідження особистості та життєвого шляху К. Райс стали два томи її мемуарів. Перший – «Надзвичайні звичайні люди. Мемуари моєї родини» [7] є досить повною історією, яка не позбавлена суб'єктивізму. Другий том мемуарів пані Райс «No Higher Honor: A Memoir of My Years in Washington» [6] стосується періоду перебування політика на посаді державного секретаря, розкриває особливості її зовнішньополітичної діяльності, тому є менш інформативними з огляду на завдання, що вирішуються в даній статті.

Історіографія проблеми представлена біографічними працями американських дослідників. Варто звернути увагу на працю біографа Антонії Фелікс, що містить ексклюзивні інтерв'ю з десятками друзів, родичів, колег і вчителів пані Райс [8]. Дослідження біографа Маркуса Марбі докладно висвітлюють минуле політика, історію її родини та сходження до «політичного Олімпу» [9; 10]. Також матеріал для дослідження містять праці інших авторитетних американських біографів: Е. Буміллер [11], javascript:void(0)Л. Монтгомері [12] та ін. Серед російських дослідників розробкою даної проблеми займався політолог А. Г. Савойський, який у своїй монографії «Женщины в истории XVIII–XXI веков. Российско–американские отношения» [13] детально розповідає про роль Кондолізи Райс у формуванні російсько–американських відносин поч. XXI ст.

В українській історичній науці не існує комплексних досліджень з історії та сучасного становища темношкірих американців, їх ролі у суспільно–політичних процесах.

Будь–яка людина народжується з певними нахилами, особливостями та характером, які сприяють досягненню успіху, або навпаки – шкодять їм у діяльності. Біограф

Антонія Фелікс, описує К. Райс як самодисципліновану, конкурентоспроможну та високо мотивовану людину. Керівництво та нагляд надзвичайно освічених батьків надали їй змогу отримати тверду основу для її шляху вперед, засновану на релігії, освіті та спільній взаємодії.

Кондолізу Райс (єдину дитину в сім'ї) з раннього дитинства налаштовували на велике майбутнє [10, с. 21]. Починаючи з раннього віку вона проявляла обдарованість, була працьовитою та чітко розуміла необхідність удосконалення себе та своїх талантів. «Мої батьки твердо вирішили дати мені шанс на унікальне та щасливе життя й досягли в цьому успіху», – згадує К. Райс [7, с. 47]. Завдяки високому рівню дошкільної підготовки, що дала мати–вчителька, К. Райс вступає одразу до 2 класу школи. Іноді при спілкуванні з однолітками ставались випадки, коли маленька Кондоліза була вимушена показати свій характер та здібність самостійно відстояти себе та свою гідність. Батько згадував, що це викликало в нього подвійне почуття – з одного боку – гордість за самостійність своєї доньки, а з іншого – страх, адже не завжди така поведінка була правильною та корисною [7, с. 48].

У віці трьох місяців мати придбала для К. Райс маленьке іграшкове піаніно, проте дівчинка хотіла мати власне справжнє фортепіано для занять музикою. Батьки пообіцяли придбати його за умови безпомилкового виконання невеликої пісні. Шалена посидючість, тверде бажання досягти мети та невідступність перед труднощами дозволили їй на наступний день ідеально зіграти музику. Кондоліза досить швидко освоїла фортепіано, тому батьки знайшли можливість залучати її для виконання музики на як на церковних святкових й недільних заходах, так і на загальноміських. Всі ці виступи у ранньому віці перед великою кількістю людей, як зазначає у мемуарах пані Райс, сприяли подоланню страху перед аудиторією [7, с. 38–40].

Мати Кондолізи сподівалася, що донька стане в майбутньому професійним музикантом. Дівчинка продовжувала вчитись грати на інструменті у коледжі. Проте в цей час вона зрозуміла, що завжди залишатиметься не більше ніж лише талановитим піаністом. Вона покинула серйозні заняття музикою з причини своєї амбіційності та перфекціонізму – бо не захотіла бути на других ролях. «Я побачила 11–літніх виконавців, які грали значно краще за мене. Технічно я була спроможна зіграти майже все, але я ніколи не зможу грати так, як великі музиканти. А провести залишок життя у ролі викладача музики я не збиралася» [7, с. 159–167]. Хоча К. Райс не залишала любов до музики, вона вирішила, що можливість потрапити на політичну арену матиме лише раз у житті. Таким чином, витративши все дитинство на підготовку себе до кар'єри концертного піаніста, Кондоліза в 17 років, рішуче від неї відмовилася. Цікавим є те, що прийнявши рішення залишити музику, Кондоліза не була ані розчарованою, ані особливо засмученою. Вона просто пішла іншим шляхом – почала академічну кар'єру.

Надзвичайно важливу роль у житті та становленні особистості К. Райс відіграла родина та ставлення батьків. Так, кожна нова генерація – це свого роду продукт діяльності минулих поколінь, які через систему

цінностей, традицій, поглядів, батьківських настанов передають свій досвід дітям. Нашадки стають втіленням виховного впливу своїх батьків, які в свою чергу намагались дати можливість дітям отримати те, що не мали змоги реалізувати в своєму житті. Не виключенням стала й сімейна історія К. Райс, що займає значну частину мемуарів держсекретаря. Вона розпочинає працю підкресленням виключної ролі батьків у своїх особистих досягненнях.

Батько та мати держсекретаря були народжені у Південних штатах в період розквіту сегрегації та расових упереджень. Історично їх покоління стало першими представниками середнього класу темношкірого населення, що отримали право відвідувати «чорні коледжі». Саме тому важливість освіти для батьків пані Райс стала першочерговим орієнтиром для розвитку власної дитини. Її батьки були готові робити все, щоб надати дочці найкращі освітні можливості. На їхню думку, це мало б стати свого роду захисним щитом від расизму та дискримінації, як у Бірмінгемі, так по всій країні загалом [7, с. 6–7].

Повна сегрегація давала батькам можливість контролювати середовище та оточення, в яких формувались їх діти. Батьки К. Райс намагались захистити її шляхом встановлення високих вимог та очікувань й настановою до постійного саморозвитку. На думку біографа Райс, Маркуса Марбі: «Сталева воля Кондолізи Райс почасти пояснюється відношенням її батька до расових проблем в Америці. Він говорив: «Не заперечуй їх, але не дозволяй їм формувати твій характер». Він не схвалював діяльності Мартіна Лютера Кінга, вважаючи, що темношкірим американцям необхідно зосередитись на індивідуальних зусиллях, а не на колективні акції» [10].

У сім'ї К. Райс діяв принцип – «удвічі краще» – вона повинна була робити все вдвічі краще за своїх «білих» однолітків для того, щоб зрівнятися із ними, і втричі краще – якщо вона бажає їх випередити. Батько казав, що в такому випадку «білі все одно не полюблять тебе, але будуть змушені тебе поважати». Як згадує пані Райс: «Мої батьки мислили стратегічно – вони хотіли, щоб я була готова до всього, що мене чекає в білому суспільстві» [7, с. 43–44]. Також батьки намагались залучити свою маленьку 5-річну доньку до прийняття важливих рішень, наприклад вони грали у «президентські вибори сім'ї» – і переможцем неодмінно ставала Кондоліза. Це формувало у ній відповідальність, організованість та розуміння наслідків свого вибору [7, с. 34–37]. Також варто зазначити один цікавий факт. У віці восьми років батьки привезли Кондолізу Райс на екскурсію в Білий дім. Тоді, 1963 року, маленька дівчинка сказала: «Тату, я розумію, що через мій колір шкіри дорога сюди для мене закрита. Але я все одно опинюся тут» [7, с. 119–120].

Батьки пані Райс виховували дочку прикладами світових культурних досягнень та підтримували її у будь-яких починаннях. Вони заохочували її повірити у власні сили досягти будь-якої мети, водночас намагаючись захистити дочку від насильства та безладів у її рідному сегрегованому місті. К. Райс ніколи не вчили тому, що вона має нижче положення за білих або бідніші інтелектуальні здібності через свій колір шкіри. І вона виростила в собі тверде бажання та розуміння

реальності своїх власних досягнень – концепцію, що батьки вкладали у її свідомість, коли вона була ще зовсім юною. Ця ідея, вважає А. Фелікс, призвела до мотивації та самодисципліни Райс, які в кінцевому рахунку допомогли їй потрапити до академічного кола спочатку студенткою, а потім – проректором у Стенфордському університеті [8].

Особливістю положення афроамериканців у період 50–70-х років ХХ ст. було відокремлене існування від американського суспільства. Тому на формування поглядів майбутнього держсекретаря відчутно впливало закрите середовище середнього прошарку темношкірого населення, яке виступало єдиною міцною у своїх зв'язках та взаємодії громадою. Ідеали, погляди, цінності, моделі поведінки, настанови та ін. були невід'ємною частиною виховання нових поколінь. В умовах сегрегованого Бірмінгему темношкіра громада створила свого роду «буфер», завдяки якому її представники могли жити у відносно спокійному «коконі» сім'ї, церкви, громади, школи, без втручання у «зовнішній світ білих» [7, с. 43–44].

Вже в дитинстві К. Райс та її батьки відчували на собі расову дискримінацію, вибірковість і несправедливість законів США, життя у фактичному гетто було сповнене перешкод. Маленька Кондоліза запам'ятала жахи і приниження ери сегрегації. Пізніше вона згадувала: «Ті страшні події глибоко врізалися мені в пам'ять. Я пропустила багато навчальних днів в сегрегованій школі через повідомлення про закладені бомби» [7, с. 74–77]. Однак вона впевнено вела себе на публіці, намагалася обмежити свій побут будинком, а не користуватися принизливими послугами «для кольорових» в місті.

Хоча рух за громадянські права лише набирив обертів, батьки намагались опиратися дискримінації. К. Райс так згадує їх позицію: «Вони відкидали несправедливість того часу, яка могла б обмежити наші можливості» [7, с. 79]. Так, коли мати пішла з маленькою Кондолізою в магазин, щоб купити дочці плаття, продавець заборонила приміряти новий одяг у роздягальні, і відправила дівчинку в розташоване поруч складське приміщення. Але мати сказала, що в такому разі відмовляється від покупки, і продавець була вимушена поступитись. Кондоліза Райс згадує у мемуарах, як робітниця стояла біля неї з кам'яним обличчям, немов поліцейський, не відходячи ні на крок, поки дівчинка приміряла плаття. Кондоліза Райс згадує у мемуарах ще низку випадків утисків, пов'язаних з кольором її шкіри: її не пускали в цирк, в парк відпочинку, відмовляли в розміщенні у готелі, подавали неякісну їжу в ресторанах [10].

Хоча батьки намагались захистити її від приниження та дискримінації, сама Кондоліза Райс з дитинства дуже добре зналася на проблемах боротьби за громадянські. У дні апогею боротьби преподобний Дж. Райс виступав з церковної кафедри, вселяючи дочці й прихожанам, що вони гідні поваги і мають право на успіх. Для цього лише необхідно бути вдвічі наполегливішими та кращими за білих, щоб подолати несправедливу систему. Не зважаючи на в цілому підтримку мети руху за громадянські права, сім'я Райс не завжди погоджувалася з тактикою, яку використовували активісти, якщо вона піддавала життя дітей небезпеці [10].

Сегрегація, окрім дискримінації у всіх сферах життя, сприяла формуванню серед афроамериканців явища «подвійної самосвідомості» – почуття окремішності від американського суспільства та одночасно усвідомлення свого права бути його частиною. На базі такого особливого самоусвідомлення можна чітко простежити два головні сценарії майбутнього співіснування із білим суспільством Америки. Першим стала ідея повноправної інтеграції. Саме темношкірий лідер М. Л. Кінг популяризував та поглибив цю ідею зокрема і вимогою надання рівних політичних можливостей. Друга модель полягала у відокремленні від білих співгромадян і створенні власної темношкірої «субцивілізації» на американському континенті. Життєвий шлях К. Райс дозволив їй оцінити можливості кожного із вищенаведених сценаріїв. Зрештою, реалізація держсекретарем саме першої моделі повноцінної інтеграції була зумовлена юридичним закріпленням нового політичного курсу влади США в напрямку вирішення расової проблеми. Адже політика «позитивної дискримінації» зробила можливим досягнення афроамериканцями статусу повноправних суб'єктів життя американського суспільства [14].

Одним з аспектів феномену афроамериканки К. Райс є політичні погляди, що формувались під впливом як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників, а також швидке кар'єрне зростання. Зацікавленість політикою К. Райс почала виявляти ще в дитинстві, у к. 1960-х років – за часів серйозних внутрішньополітичних та зовнішньополітичних викликів для США та Європи. Держсекретар згадує у мемуарах: «Хоча мені було лише тринадцять, 1968 став роком мого політичного пробудження. Здавалося, події змінили стан речей назавжди: ... вбивство доктора Кінга. ... жахливі картини В'єтнамської війни ... травневі виступи у Парижі, коли я вперше побачила приклад студентського радикалізму ... вбивство кандидата у президенти молодшого брата Джона Кеннеді ... вторгнення військ СРСР до Чехословаччини, яка знаходилась далеко від Бірмінгему... Я була занадто молодою, щоб змінити те, що відбувається, але достатньо зрілою, щоб зрозуміти усю складність ситуації» [7, с. 106–108].

Свою зацікавленість в історії СРСР пані Райс пояснювала ще й тим, що у фахівців з російської історії було більше шансів знайти роботу з огляду на період непростих взаємовідносин між країнами. Тому в досить ранньому віці у 26 років, вона захищає кандидатську дисертацію із теми: «Взаємовідносини Радянського Союзу та Чехословаччини у військовій сфері». Як згадує пані Райс, «у ті часи темношкірі мріяти не могли про політологію – наука існувала лише для білих, в більшості чоловіків». Батьки, окрім настанов, всіляко допомагали та підтримували наукові пошуки дочки. Зокрема, за власний кошт вони оплатили першу поїздку до СРСР у рамках відрядження для написання дисертації [7, с. 158–165, 175–176].

Захистивши кандидатську дисертацію, К. Райс отримала запрошення продовжити свої військово-політичні дослідження в Стенфордському центрі міжнародної безпеки та контролю озброєнь, структурному відділу Інституту міжнародних досліджень (штат Каліфорнія). В цей час в Стенфордському університеті, де пані Райс, перша афроамериканка, виступила

з промовою на кафедрі політології, не вистачало кваліфікованих представників національних меншин. Приймавши запрошення працювати, К. Райс починає викладати та вести декілька курсів, частина з яких була присвячена участі СРСР у міжнародних організаціях [10].

Ставши фахівцем у галузі історії СРСР, в середині 1980-х К. Райс виступає з курсом лекцій у рамках об'єднаної програми університетів Стенфорда та Берклі, що проходив під керівництвом професора Джорджа Бреслауера [15]. Згодом К. Райс спочатку отримує звання ад'юнкт-професор, стає співробітником програми по скороченню озброєнь та роззброєння Гуверівського інституту, а у 1993 році отримує звання професор. З цього часу до 2000 року вона обіймає посаду проректора Стенфордського університету, розпорядника бюджету та академічного службовця навчального закладу. К. Райс стала першою в історії жінкою і першою представницею кольорового населення на цій посаді [7, с. 254–258]. Також протягом року К. Райс працювала у Пентагоні в рамках програми підвищення кваліфікації для вчених, що займаються військово-стратегічними дослідженнями. Вона також отримує звання старшого члена інституту міжнародних досліджень Фрімена Споллі і звання старшого співробітника інституту Гувера [16].

Професійні навички, тактовність та вміння пояснити складні речі простими словами допомогли пані Райс отримати посаду радника із зовнішньої політики кандидата у президенти від Республіканської партії Джорджа Уокера Буша, який призначив її на цю посаду у 1999 році [15]. Після його перемоги на виборах була сформована адміністрація, куди входили надзвичайно освічені люди з великим політичним досвідом, але тільки у К. Райс склалися особливі відносини з очільником Білого дому. Важкі питання вона пояснювала йому в простій формі і справила настільки велике враження, що президент Дж. Буш призначив її постійним радником з питань національної безпеки. Таким чином, К. Райс стала першою в історії США жінкою на цій посаді [7, с. 260–280].

Пані Райс не намагалася продемонструвати свій вплив на президента, або показати свою значимість серед його оточення. Фактично, вона взагалі трималася в тіні свого керівника. І лише після призначення Держсекретарем, отримавши всі важелі впливу та повноваження представляти свою країну на міжнародній арені, вона почала проявляти рішучість, твердість та силу на зовнішньополітичній арені.

Висновки. Отже, в ході дослідження нами була виділена низка чинників, що були об'єднані у дві групи. До першої увійшли суб'єктивні фактори – індивідуальні риси пані Райс, вплив її родини та найближчого оточення на формування особистості. До другої групи нами віднесено об'єктивні фактори успіху К. Райс як політика: еволюцію положення афроамериканської спільноти як результат руху за громадянські права та законодавчої й директивної діяльності американської влади у вирішенні расового питання.

Співставлення ролі цих чинників у життєвому та кар'єрному шляху К. Райс, дозволяє стверджувати, що успіх першої афроамериканки на посаді держсекретаря США став результатом особистого вибору

індивідуальної інтеграції в конкретних історичних умовах. У своєму русі до політичних вершин пані Райс керувалась переконанням, що важливо лише те, у що вірить твоя сім'я, твоє найближче оточення, суспільство, чий цінності ти поділяєш. Спочатку таким середовищем було коло її родини та афроамериканської спільноти сегрегованого Бірмінгему, згодом – республіканське оточення президента Дж. Буша, з яким політик завжди підтримувала тісні та дружні стосунки. Віра К. Райс у виключну роль освіти та самовдосконалення можна назвати ключем до розуміння її як особистості.

Одночасно, якими б видатними та амбітними не були характер, виховання та життєва мета, молоді афроамериканці, народжені в період апогею руху за громадянські права, відчували на собі вплив кардинальних суспільно-політичних змін США др. пол. XX ст. Проблема подолання расової дискримінації викликала суспільну, політичну, наукову дискусію, внаслідок якої уряд США взяв курс на вирішення цього питання шляхом інтеграції темношкірого населення, інструментом якої стала політика «позитивної дискримінації». Результатом стало надання широких можливостей самореалізації, в тому числі й безперешкодне залучення афроамериканців до політичного життя країни.

Список використаних джерел

1. Forbes 100 Most Powerful Women in the World 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/Sx4FTp>
2. Forbes 100 Most Powerful Women in the World 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/qSYpaX>
3. Forbes 100 Most Powerful Women in the World 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/PnaqEz>
4. The 2007 TIME 100. Condoleezza Rice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/Ty2KZE>
5. Pelosi makes history, and enemies, as an effective House speaker Washington Post [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/azk18c>
6. Rice Condoleezza. No Higher Honor: A Memoir of My Years in Washington / Condoleezza Rice. – Crown, 2011. – 784 p.
7. Rice Condoleezza. Extraordinary Ordinary People: A Memoir of Family / Condoleezza Rice. – Crown, 2010. – 342 p.
8. Felix A. Condi: The Condoleezza Rice Story / A. Felix. – Threshold Editions, 2010. – 320 p. http://www.google.com.ua/books?id=jcOE_Cx6NI0C&hl=ru&site=reviews
9. Mabry M. Condoleezza Rice: Naked Ambition / M. Mabry. – Gibson Square, 2007. – 384 p.
10. Mabry M. Twice As Good: Condoleezza Rice and Her Path to Power / Marcus Mabry. – Modern Times, 2008. – 400 p.
11. Bumiller E. Condoleezza Rice: An American Life: A Biography / E. Bumiller. – Random House Trade Paperbacks, 2009. – 464 p.
12. Montgomery L. The Faith of Condoleezza Rice / L. Montgomery. – Crossway, 2007. – 224 p.
13. Савойский А. Г. Женщины в истории XVIII–XXI веков. Российско-американские отношения: Монография / А. Г. Савойский. – Москва – Пенза: РИА-КМВ, 2011. – 180 с. // Savoysskyu A. N. Zhenshchyny v ystoryy XVIII–XXI vekov. Rossyysko-amerykanskyye otnosheniya: Monohrafiya / A. N. Savoysskyu. – Moskva – Pyatyhorsk: RYA-KMV, 2011. – 180 s.
14. Петраускас О. Проблема суспільної інтеграції афроамериканців у процесі розв'язання расового питання у США // Evropský filozofický a historický diskurz. – Прага, 2017. – Т.3, Вип.1. – С.54–59. // Petrauskas O. O. Problema suspil'noyi intehratsiyi afroamerykantsiv u protsesi rozv'yazannya rasovoho pytannya u SShA // Evropský filozofický a historický diskurz. – Praha, 2017. – T.3, Vyp.1. – S.54–59.
15. Condoleezza Rice: Rising star. – BBC News [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/8Fvyt3>
16. Rice says race can be 'one factor' in considering admissions [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://goo.gl/Cjp8GY>

Petrauskas E. O., graduate student of the Faculty of History, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), Draconica1991@gmail.com

The success factors of Condoleezza Rice as a first afroamerican us secretary of state

The article examines the phenomenon of African American politicians gaining the highest echelons of US power in the early 20th century on the example of Condoleezza Rice personality. The aim of the study is to analyze a set of factors that contributed the success of Condoleezza Rice as an influential black woman in a respectful public office. The article examines the formation of her personal characteristics in the context of American public relations trends and development in the second half of the 20th century. The article assesses the role of individual life experience in the formation of the initial positions for career growth and compares the subjective and objective factors of her professional success.

Keywords: African American population of the United States, racial discrimination, US Secretary of State, Condoleezza Rice, political career.

УДК 327(410):929Блер

Прихненко М. І.,
аспірант історичного факультету, Донецький
національний університет ім. Василя Стуса
(Україна, Вінниця), mprikhnenko@gmail.com

«ВІЙНА БЛЕРА»: МІСЦЕ ВІЙНИ В ІРАКУ В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ПЕРЕКОНАНЬ ТОНІ БЛЕРА

Розглянуто актуальне питання політики блеризму, а саме участі Великої Британії у війні в Іраку. Автор ставить за мету визначити її місце в системі особистісних світоглядних переконань Тоні Блера. Задля досягнення поставленої мети використовується метод системного аналізу, структурно-функціональний метод, історико-політологічний метод, синтез, дедукція і індукція, що надає можливість продемонструвати вплив особистісних якостей характеру і світогляду Тоні Блера на рішення участі держави в іракській кампанії. Війна в Іраку розглядається в межах системи особистісних світоглядних переконань і вірувань Тоні Блера. Увага акцентується на двох основних світоглядних елементах політики, на яких базується ідея блеризму в цілому – це морально-етичні переконання, які є результатом релігійності політика з одного боку і впевненість в необхідності поєднати «ліберальний світ» з іншим. В даному контексті пропонується розглядати війну в Іраку в якості елемента, який повинен об'єднати ядро ліберального світу, а саме США і ЄС, навколо спільного ворога, який є загрозою його цінностей і стабільності.

Ключові слова: війна в Іраку, Тоні Блер, морально-етичні переконання, ліберальний світ.

Доповідь комісії сера Джона Чілкота щодо війни в Іраку, яку було оприлюднено у липні 2016 року, відновила зацікавленість як політичних, так і академічних кіл до повторного аналізу цієї проблеми, оскільки війна в Іраку є однією із найбільш неординарних і дискусійних подій міжнародного порядку денного після розпаду біполярної системи відносин.

Альянс Тоні Блера і Джорджа Буша зруйнував всі можливі «правила», оскільки такого роду тісний союз між прем'єр-міністром-лейбористом і президентом-республіканцем-неоконсерватором не вкладається в «традиційні межі пізнання». Після подій 2001 року, ними були сформовані взаємовідносини такого формату, яких не було, напевне, із початку Першої світової війни не зважаючи на те, що за основними категоріями самоідентифікації (національні інтереси; місце, яке держава займає в світі; культура стратегічного мислення; базова ідеологічна концепція; політична культура; тощо) у держав більше відмінностей, аніж схожих між собою елементів.

У зв'язку із цим політичні кола Великої Британії, міжнародна і академічна спільноти досі не мають чіткого бачення необхідності і результатів війни, в

першу чергу, для Великої Британії, оскільки, зазвичай, по-перше, критикується участь Королівства у війні, а вже по-друге сам факт війни. Результати роботи комісії Чілкота стосовно цього питання, скоріше, підтверджують дану тезу. Проблема аналізу питання Іраку ускладнюється тим, що окрім «традиційних» підстав до початку війни, як то розповсюдження зброї масового знищення і, як наслідок, загроза усталеній системі відносин, з'являються проблеми морально-етичного виміру такі як, наприклад, геноциду, безпеки особистості, порушення прав і свобод людей тощо.

У зв'язку із цими особливостями, дослідники виявляють постійну зацікавленість до аналізу конфлікту в Іраку в цілому і ролі Великої Британії і Тоні Блера зокрема. П. Хоггет у роботі «Ірак: нездійсненна місія Тоні Блера» акцентував увагу на помилковості прийнятого рішення, говорячи про його недосконалість в трьох ключових аспектах, які аналізуються в межах «раціональності», а не «моралі»: реальне співвідношення дійсної і потенційної загрози від зброї масового знищення; переоцінка «особливих відносин» із США і в цілому ролі Британії в війні; необхідність експорту демократії і західних цінностей [15].

Дослідник Дж. Ральф у роботі «Після Чілкота: «Доктрина міжнародного співтовариства» і рішення Великої Британії взяти участь у війні в Іраку» розглядає проблему участі у конфлікті через призму «Доктрини міжнародного співтовариства» і демонструє стратегію Тоні Блера по відношенню до співпраці з ООН, характеризуючи її як «Піррову перемогу» [18].

Безпосередньо етичним аспектам політики урядів Тоні Блера присвячене дослідження британських авторів Н. Вілера та Т. Дунна «Моральна Британія?» [25]. В роботі «Персоналії і зовнішня політика: рішення Тоні Блера брати участь у війні в Іраку» С. Б. Дайсон зробив спробу проаналізувати вплив особливостей характеру Тоні Блера на рішення, що приймалося, наголошуючи на наступних рисах характеру політика: впевненість у своїй здатності контролювати події, низька концептуальна складність і висока потреба у владі. Також автор акцентує увагу на провійськовому настрої прем'єра, внутрішній концентрації і контролі з точки зору формування подій, а також відсутності в потребі аналізу великого масиву інформації [14].

Основну увагу в книзі Дж. Кемпфнера «Війни Блера» займає питання мотивації однієї з ключових засад блеристської стратегії – інтервенціонізму. Автор пропонує оригінальне, хоча й суперечливе визначення політичного кредо Тоні Блера – «гуманітарний воїн» [16].

В контексті чинного дослідження автор ставить за мету визначити місце війни в Іраку в системі особистісних світоглядних переконань Тоні Блера.

Задля досягнення поставленої мети автор використовує метод системного аналізу, який дозволяє представити «модель лідерства» Тоні Блера у вигляді цілісного явища, а також структурно-функціональний метод, історико-політологічний метод, синтез, дедукцію і індукцію, що надає можливість провести комплексний аналіз процесу прийняття рішення щодо війни в Іраку і виділити особливості, які були результатом впливу особистісних якостей характеру і світогляду Тоні Блера.

У 2002 році британським парламентарям було поставлено питання: «Чи існує достатня кількість доказів, для того щоб виправдати вторгнення в Ірак?». На це питання 86 осіб із 100 відповіли негативно [23]. Початок війни, а особливо події, які їй передували, був зустрінутий доволі негативними настроями громадян Британії. В державі було прийнято рішення брати участь у війні, незважаючи на те, що навіть в середині правлячої лейбористської партії був розкол через невизначеність щодо її доцільності.

Промови Тоні Блера, починаючи з часів «вісі зла» Джорджа Буша і закінчуючи власне інтервенцією, базуються на природній необхідності не допустити розповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ) і особливо надати можливість володіти нею Садаму Хусейну. Поєднавши цю ідею із ситуацією із державами «ізгоями», а також міжнародним тероризмом, на думку Тімоті Гартон Еша, з'явилася загроза національній безпеці «нашого часу».

Біограф Тоні Блера Ентоні Селдон говорив про те, що дискусії з приводу можливості потрапляння зброї масового знищення до терористів були актуальними лише на початку роботи Тоні Блера у якості прем'єр-міністра Великої Британії. Після подій 11 вересня дискусії перейшли в площину потенційних і неминучих загроз, які походили від країн «неліберального світу» [21, с. 570].

Оприлюднена у липні 2016 року доповідь Комісії Чілкота щодо війни в Іраку певною мірою переконала світову спільноту в хибності рішення розпочинати війну. Якщо проаналізувати, класифікувати і у вигляді тез викласти основні «вразливі місця», які було окреслено в результаті роботи комісії, то вони будуть мати наступний вигляд:

Ідеологічні:

- рішення було прийнято в часи певного ідеологічного вакууму і розбалансування існуючої системи міжнародних відносин;

- Тоні Блер обіцяв Джорджу Бушу підтримку, не дивлячись на обставини, в яких доведеться працювати;

- Американсько-Британські відносини не постраждали б, у випадку відмови участі у війні;

Планування:

- рішення було прийнято в той час, коли мирні способи врегулювання конфлікту не були вичерпані;

- не було негайної загрози, яка походила від Садама Хусейна;

- реальність загрози, яка походила від Садама Хусейна, була переоціненою;

- Т. Блер проігнорував застереження щодо можливих «поганих» наслідків вторгнення;

- Джордж Буш проігнорував варіанти постконфліктного врегулювання, запропоновані британською стороною;

- Британська розвідка користувалася обмеженими даними;

- були відсутні законні підстави для вторгнення;

- Британська армія не була достатньо екіпірованою;

Результативність:

- не відбулося комплексного процесу постконфліктного врегулювання через відсутність стратегії;

- Уряд Британії не мав важелів впливу на союзника в процесі формування і контролю над новим керівництвом Іраку;

– Британія не досягла поставлених завдань;
– держава не докладала достатньо зусиль для того, щоб проконтролювати людські втрати з обох сторін конфлікту.

Виходячи з вище зазначеного, можна зробити висновок про те, що рішення щодо війни було достатньо імпульсивним, недостатньо проаналізованим і опрацьованим. У зв'язку із цим, виникає питання мотивів, якими користувався Т. Блер і члени його команди. Критики теорії і практики блеризму як цілісної концепції, а також теорії і практики «ліберального інтервенціонізму», як її складової, зазвичай наголошують на декількох речах:

– причини для розвитку і поглиблення «особливих відносин» між США і Великою Британією зникли разом із розпадом біполярної системи відносин;

– в процесі співпраці із США, Тоні Блер обрав стратегію підпорядкованого «пуделя Буша»;

– відродження атлантичної ідентичності, яка була складовою Британської концепції безпеки не є більше актуальною у зв'язку із трансформацією пріоритетів двох основних учасників спільноти, а саме: США (світовий лідер) і ЄС (регіональний лідер);

– британський істеблішмент досі намагається повернути державі статус гегемона часів Британської імперії, що не відповідає новим умовам міжнародного середовища, яке було сформовано після закінчення холодної війни тощо.

Подібні підходи до аналізу британо-американських відносин і війни в Іраку, як її складової, мають право на існування. Але важливо наголосити наступне. Закінчення холодної війни знову продемонструвало питання, яке постало перед державою в період після Другої світової війни, а саме проблему «кризи Британії» в контексті, в першу чергу, ідеологічного і практичного наповнення зовнішньополітичного курсу. Подібно до Вінстона Черчіля і Маргарет Тетчер, Тоні Блер зробив спробу подолати цю «кризу» вже в рамках нових умов міжнародної співпраці. Проголошена ним концепція «Третього шляху», як складова частина блеризму, включає в себе наступні елементи (в контексті війни в Іраку), які необхідно розглядати в трьох основних вимірах:

– перший вимір – стратегічний – включає наступні ідеї: ідея «глобальної взаємозалежності» – як стрижнева ідея і як її складові: ідея «вісі зла», ідея «коаліції бажаючих»;

– другий вимір – вимір проблеми альянсів – включає концепцію «особливих відносин» із США і лідера континентальної Європи, які поєднані в концепцію «трансатлантичного мосту»;

– третій вимір – «ідеологічний» – включає концепцію «безпеки особистості», моральний інтервенціонізм і «право на захист».

Коаліції не вдалося надати жодних переконливих доказів щодо наявності і, головне, готовності Іраком використовувати зброю масового знищення (ЗМС). В тому числі через це їй не вдалося отримати широку підтримку у вигляді мандату ООН. Також відсутні докази того, що тодішній уряд Іраку мав відношення до подій 11 вересня, які були каталізатором війни. В даному контексті важливим є те, що Т. Блер мав чітке уявлення про те, що терористичні угруповання, такі

як Аль-Каїда, можуть без обмежень використовувати подібну зброю у випадках, коли вони будуть її мати, а ризик її використання прямо залежить від кількості держав, які мають цю зброю [9]. При цьому природа держави, її політичний устрій мають першочергове значення. Події 11 вересня продемонстрували намір терористичних угруповань до активних дій, а тому рівень загрози лише зростає. Очільник Іраку того часу певною мірою сам сприяв загостренню ситуації. В одній із промов Т. Блер наголошував на тому, що питання ЗМС в Іраку – це тест на рішучість для міжнародної спільноти, оскільки Садам Хусейн відмовляється виконати умови міжнародної спільноти і сприяти роботі місії ООН на території Іраку [4]. У 2005 році Т. Блер говорив про те, що характеристика загрози – це і є найбільша загроза. І світ сьогодні знаходиться в смертельній небезпеці надати хибну характеристику природі нового світу. Якщо ХХ-те сторіччя пройшло відповідно до сценарію традиційного мислення, то ХХІ – є нетрадиційним в кожному аспекті існування і загрози, з якими необхідно боротися, виходять за рамки усталеної межі пізнання [6].

Важливу роль відіграє особистісне відношення Тоні Блера до Садама Хусейна. Лорд Батлер говорив про те, що Т. Блер сприймав С. Хусейна як загрозу світу і Середньому Сходу, акцентував увагу на тому, що без нього світ міг би бути кращим [12]. В промові у Білому Домі у 1998 році Тоні Блер говорив про те, що світ вже стояв перед обличчям тиранії і зараз перед особою Садама Хусейна світ повинен об'єднатися знову. Політик наголошував на тому, що дипломатичні варіанти роботи є першочерговими, але залежать вони від самого С. Хусейна, і лише від нього буде залежити їх успішність, а загроза використання сили є цілком реальним варіантом розвитку ситуації [1].

В подібному контексті в блеризмі говорили про всіх політиків і діячів, які пропагували авторитарний, диктаторський й інші стилі керівництва державою, які мали в своїй основі опору на тиранію, порушення прав людини, відсутності свобод тощо. А тому світ повинен об'єднатися у своїй боротьбі із цим «лихом» [5].

Об'єднаний ліберальний світ, на думку прем'єра, має стати стрижнем цієї боротьби, а Велика Британія, повинна була його об'єднати. Теоретичні погляди на розвиток взаємовідносин із Європою будувалися Лондоном за схемою: реалізм – державоцентризм – міжурядовість, а із Сполученими Штатами Америка за схемою: лібералізм – «особливі відносини» – військовий союз. Концепція «трансатлантичного мосту» стала спробою оптимізації цих напрямків.

«Трансатлантичний міст» – це ті переконання, в які я вірив будучи лідером опозиції, і які лише зміцнилися за ті два роки, які я очолюю уряд. Відносини між Британією та Америкою завжди будуть мати ключову роль, але коли Європа і Америка разом, коли вони усвідомлюють що те що їх зближує більш важливе ніж те що роз'єднує, світ стає кращим, більш стабільним більш благополучним» [17].

Впевненості в необхідності впровадження даної концепції виступала й спорідненість ідейно-політичних традицій, на яких базувався «новий лейборизм» Т. Блера, «нова прогресивна демократія» Б. Клінтона, а також погляди лідерів лівого центру, що надало змогу

налагодити політичний діалог під час першої каденції роботи британського прем'єра відповідно до спільних ідеологічних засад.

Постійно акцентуючи свою увагу на тривалій історії співпраці із США, Т. Блер зауважив те, що позиція «свроскептицизму» не відповідає сучасним реаліям та національним інтересам держави. Політик наголошував на тому, що постійна необхідність обирати між двома найближчими союзниками послаблює позицію не тільки держав та організацій-партнерів, а й ліберального порядку на міжнародній арені. Подібними заявами він намагався отримати підтримку в процесі розвитку взаємовідносини по лінії Вашингтон – Лондон – Брюссель, а також зменшити напругу, яка склалася за часів біполярного протистояння.

Міністр закордонних справ Британії Робін Кук акцентував увагу на тому, що найкращі уявлення Тоні Блера про відносини із США полягають в тому, що вони відіграють роль «мосту» у відносинах із Європою [11, с. 133].

У 1997 році Т. Блер зазначив, що не можна обирати між: бути сильними в Європі і бути сильними в США. Мета Сполученого Королівства повинна виражатися в спробі поглибити відносини із обома партнерами на всіх рівнях [2]. Хоча необхідно пам'ятати про певний тиск реалполітики Лондона по відношенню до США, яке Тоні Блер охарактеризував як угоду, предметом якої була можливість впливу на політику партнера в обмін на свою лояльність до нього [3].

В ідеалі, «трансатлантичний міст» (в контексті війни в Іраку) повинен був відігравати як ідеологічну, так і практично спрямовану роль. З ідеологічної точки зору він виступав у якості гаранту захисту ліберальних цінностей.

З практичної точки зору «міст» повинен був:

- виступити у якості гаранту сильного впливу Великої Британії як на континенті, так і у стосунках із США;
- подолати «свроскептичні» настрої всередині Сполученого Королівства;
- бути певною «димовою завісою» для Лондона в політиці по відношенню до ЄС: тобто акцентувати і приховувати саме ті питання порядку денного, які для нього вигідні чи ні на даний момент;
- відігравати роль елемента, який «пов'язує» Європу і США в процесі прийняття рішень і впровадження зовнішньої політики;
- бути елементом спільної безпекової політики;
- підсилити позиції ЄС на міжнародній арені;
- подолати тенденцію до односторонніх дій, що було притаманно США в зазначений період.

В теорії, війна в Іраку повинна була стати тією ідеєю, яка зможе поєднати ліберальні держави в єдину спільноту, яка буде спрямовувати свої зусилля на досягнення поставлених завдань захисту ліберальних цінностей і розвитку ліберального світу. На практиці, через наявність різних концептуальних підходів у США і Британії з одного боку і, в першу чергу, Німеччині і Франції з іншого, акценти зміщувалися в сторону «особливих відносин». І подібний розподіл на англо-саксонські і континентальні держави було закріплено в промові 2003 року [13].

Дані розбіжності можна проілюструвати, наприклад, уявленнями Франції щодо США, яка вважала

державу монополістом використання сили, який хоче переформатовати світ і міжнародні інститути відповідно до своїх уявлень і правил з метою підсилення влади і покращення свого становища на міжнародній арені. Стратегію національної безпеки США 2000 року, зазвичай, розглядають у якості загрози атлантичному співтовариству, а посередництво Лондона сприймають із підозрою через належність до різних суспільних моделей і політичних традицій. Жак Ширак говорив про те, що війна – це завжди найгірше з рішень, тому що вона приносить смерть і страждання, і будь-яка окупація Іраку виявиться кошмаром [13]. Війна в Іраку продемонструвала стратегічні, політичні і ідеологічні розбіжності між континентальною Європою і Британією з одного боку, і дала новий поштовх до розвитку американо-британських відносин.

На думку Тоні Блера, сьогодні дії держави на міжнародній арені обумовлені тонким поєднанням сприяння досягнення власних цілей і захистом тих цінностей, які шанує ліберальний світ. Аспект захисту моралі і етики, поширення цінностей свободи, верховенства закону, прав людини і відкритого суспільства, виступає фактором, який повинен бути інтегрований в національну свідомість і національні інтереси держав [5]. В телевізійному інтерв'ю на питання «Чи можна зараз зупинити війну?» Тоні Блер наголосив на тому, що це не війна проти Іраку, це війна проти Садама Хусейна, проти нього і його еліт, які грабували країну, які живуть в багатих палацах в той час, коли люди голодують, в той час коли 60% населення Іраку залежить від продовольчої допомоги, яких придушують і зневажають. Це війна проти нього, і вона може бути закінчена лише у випадку, коли С. Хусейн залишить пост очільника. Ми робимо це для народу Іраку, який заслуговує на краще [24].

Моральний імператив є доволі міцним у світоглядній картині Т. Блера і саме він, зазвичай, критикується його опонентами і дослідниками. Сформований в рамках релігійних переконань моральний імператив Тоні Блера базується на ворожості до будь-яких факторів, які суперечать ліберальним цінностям і які повинні бути знищені. Критики моралізму – як однієї із причин початку війни, зазвичай, акцентують увагу на двох аспектах. По-перше – це дуже розмиті поняття інтенсивності і наполегливості використання даного імперативу у якості дієвого інструменту вирішення питань порядку денного (зазвичай порівнюють інтенсивність участі держави у двох кризах в Югославії, а також згадують її участь в процесі протистояння бідності в Африці). По-друге – мова йде про мораль, яка була окреслена в творі Ф. Достоевського «Злочин та покарання». Мова йде про «моральність» вбивства певної кількості людей за для захисту іншої кількості. В межах чинної роботи, немає завдання надати оціночну характеристику моральності політики Т. Блера. Завданням є продемонструвати те, яке місце вона займає у системі поглядів і дій. А тому важливим тут є те, що моральний імператив було сформовано не для виправдання інтервенції, а раніше. У 1992 році, коментуючи ситуацію в Боснії, Т. Блер наголосив на тому, що банальне зачинення дверей для біженців є зрадою довгострокових стратегічних інтересів Європи [7]. Це твердження також є ілюстрацією того, що,

використовуючи силу спільноти, можна досягти більших результатів на відміну від односторонніх дій [19, с. 52]. В період, коли авіа удари призвели до захоплення заручників у 1995 р., Т. Блер наголосив на тому, що міжнародне співтовариство тепер немає жодного права покинути Боснію і піддатися цьому примусовому шантажу [8]. Підозра в розмитості морально-етичних імперативів, а також непослідовність діяльності не можуть бути чинниками, які б нівелювали можливість втручання. Усталені роками загальноприйняті моральні цінності не обов'язково повинні відповідати проголошеним моральним цінностям і принципам окремих людей і навпаки. Через це діяльність і використання морального імперативу є індивідуальним і залежить від кожної окремої ситуації, а наявність інших більш прагматичних інтересів не заважають, а інколи й підсилюють цей імператив [22].

У 2003 році Тоні Блер сказав: «Вважають, що мої дії – результат впливу американської сторони. Але правда ще гірше – я справді вірю в те, що роблю» [20, с. 1]. У 2009 році він знову підтвердив свою прихильність до жорстких дій по відношенню до Садама Хусейна, знову наголосивши на тому, що ця війна була необхідністю [10].

Дж. Кампфнер говорив про те, що впевненість Тоні Блера у вірності своїх власних переконань зростала з кожною військовою операцією [16]. А. Селдон відзначає, що події 11 вересня були шоком для всього світу і поштовхом до пошуку нової ідентичності для Тоні Блера [21, с. 498]. В той же час, він наполягає на тому, що не лише Герберт Джон Гладстон знаходився під впливом релігійних переконань. Парадокс Т. Блера полягає в тому, що релігія з одного боку просвітлює політика, а з іншого затуманює його. А тому він активно прагнув стримувати антимусульманські настрої в період після атак Аль-Каїди [21, с. 516–517].

Критикуючи війни в Іраку, зазвичай, наголошують на неоднозначності результатів в контексті практичної політичної діяльності. Акцент роблять на людських і фінансових втратах, відсутності вагомої доказової бази, відсутності підтримки зі сторони світової спільноти, помилках в процесі планування початку війни, відсутність чіткої стратегії пост конфліктного врегулювання, а також ролі «веденого», яку відігравала Велика Британія в цій війні. На наш погляд, за критикою конкретних результатів забувають про більш важливий особистісний вимір і більш довгострокові стратегічні цілі, які переслідував Тоні Блер, погоджуючись на участь. На наш погляд, британський дослідник Дж. Кампфнер назвавши своє дослідження «ліберального інтервенціонізму» Тоні Блера «Війни Блера» мав рацію, оскільки рішення щодо війни в Іраку було персоніфіковане політиком. Війна в Іраку стала свідченням глибоких морально-етичних переконань британського прем'єра, які стали результатом його релігійності, а також віри в виключне значення ліберальних цінностей і необхідності поглиблення інтеграції ліберального світу. Необхідно зазначити те, що моральний імператив Тоні Блера було сформовано задовго до початку іракської кампанії, а кожний з конфліктів, в вирішенні яких Британія брала участь лише підсилював впевненість політика в необхідності захисту ідеологічного базису ліберального світу шляхом

застосування жорсткої сили. Морально-етична складова британської зовнішньої політики в контексті війни в Іраку мала стати об'єднуючою ланкою, яка б поєднала три основні стовпи ліберального світу: Британію, Сполучені Штати і ЄС на одній ціннісній основі, яка повинна була невілювати різницю в підходах до визначення їх стратегічних завдань і цілей.

Список використаних джерел

1. Blair T. «Arrival Ceremony Speech at the White House» / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://collections.europarchive.org/tna/20040315011120/http://pm.gov.uk/output/Page1152.asp>.
2. Blair T. Prime Minister's speech to Foreign Office Conference / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://collections.europarchive.org/tna/20040315011120/http://pm.gov.uk/output/Page1765.asp>.
3. Blair T. Prime Minister's speech to Foreign Office Conference / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/politics/2003/jan/07/foreignpolicy.speeches>.
4. Blair T. Speech at the Lord Mayor's Banquet / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20070701080624/http://www.pm.gov.uk/output/Page1070.asp>.
5. Blair T. Speech given to the Economic Club in Chicago / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yalejournal.org/wp-content/uploads/2011/01/094201blair.pdf>.
6. Blair T. Speech to Sedgefield constituency / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/politics/2004/mar/05/iraq.iraq>.
7. Blair T. Speech to the House of Commons / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgibin/newhtml_hl?DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=tony%20blair&ALL=&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=Tony%20Blair&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=Debate-1_spnew34&URL=/pa/cm199293/cmhansrd/1992-11-30/Debate-1.html#Debate-1_spnew34.
8. Blair T. Speech to the House of Commons [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.parliament.uk/cgibin/newhtml_hl?DB=semukparl&STEMMER=en&WORDS=tony%20blair&ALL=&ANY=&PHRASE=&CATEGORIES=&SIMPLE=&SPEAKER=Tony%20Blair&COLOUR=red&STYLE=s&ANCHOR=Debate-1_spnew8&URL=/pa/cm199495/cmhansrd/1995-05-31/Debate-1.html#Debate-1_spnew8.
9. Blair, T. Oral evidence before the Iraq Inquiry / T. Blair [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iraqinquiry.org.uk/transcripts/oralevidence-bydate/100129.aspx>.
10. Butt, R., Norton-Taylor R. Tony Blair admits: I would have invaded Iraq anyway / R. Butt, R. Norton-Taylor // The Guardian [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/uk/2009/dec/12/tony-blair-iraq-chilcot-inquiry>.
11. Cook R. The Point of Departure / R. Cook. – New York: Simon & Schuster, 2003. – 416 p.
12. Cooper Ch. Chilcot report: Tony Blair 'really believed' Saddam Hussein had WMDs, Lord Butler says / Ch. Cooper [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/chilcot-report-tony-blair-iraq-war-inquiry-saddam-hussein-evidence-weapons-mass-destruction-lord-a7118696.html>.
13. Debate on a Motion to Approve the Actions of Her Majesty's Government on Iraq [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.washingtonpost.com/wpdyn/content/article/2007/03/11/AR2007031101091_pf.html.
14. Dyson S. B. Personality and foreign policy: Tony Blair's Iraq decision / S. B. Dyson // Foreign policy analysis. – 2006. – Vol.2. – P.289–306.
15. Hoggett P. Iraq: Blair's Mission Impossible / P. Hoggett // The British Journal of Politics and International Relations. – 2005. – Vol.7. – P.418–428.
16. Kampfner J. Blair's Wars / J. Kampfner. – L: Free press, 2004. – 367 p.
17. President Bush and Prime Minister Tony Blair Press conference given at Halton House in Halton England at July 19 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.whitehouse.gov/news/releases/2001/07/print/20010719-5.html.

18. Ralph J. After Chilcot: The «Doctrine of International Community» and the UK Decision to Invade Iraq / J. Ralph // The British Journal of Politics and International Relations. – 2011. – Vol.13. – P.304–325.

19. Richards P. Tony Blair in His Own Words / P. Richards. – L.: Politico, 2004. – 368 p.

20. Riddell P. Hug them close: Blair, Clinton, Bush and the «special relationship» / P. Riddell. – Politico's Publishing Ltd, 2003. – 336 p.

21. Seldon A. Blair / A. Seldon – L.: Free Press, 2004. – 800 p.

22. Smith C. Selective humanitarianism: in defense of inconsistency / C. Smith // Ethics and Foreign Intervention / [Edited by Chatterjee D., Scheid D.]. – Cambridge, 2003. – P.43–46.

23. The Sunday Times, February 24th 2002. In Blair's War: Institutional and Individual Determinants of the British Choice in Iraq. Stephen Benedict Dyson and Brianna K. Lawrence. Prepared for Presentation at the 46th Annual Convention of the International Studies Association, Hilton Hawaiian Village, Honolulu, Hawaii. 1st – 5th March 2005.

24. Tony Blair's interview with Arabic Television [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://collections.eurparchive.org/tna/20040315011120/http://pm.gov.uk/output/Page3434.asp>.

25. Wheeler N.J., Dunne T. Moral Britannia? Evaluating the Ethical Dimension in Labour's Foreign Policy / N. J. Wheeler, T. Dunne [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fpc.org.uk/publications/MoralBritannia>.

Prykhnenko M. I., PhD student at the Faculty of History, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsya), mprikhnenko@gmail.com

«Blair's War»: Iraq war in the Tony Blair's system of personal world view beliefs

The present article is devoted to the problem of the Great Britain participation in the Iraq war – on of the most important issue of Tony Blair foreign policy. The aim of the article is to define the place of the war in the T. Blair's system of personal world view beliefs. In the article the author uses the following methods: system analysis, structural and functional methods, synthesis, deduction and induction. All these methods provide an opportunity to demonstrate the influence of Tony Blair personal qualities and beliefs on the State decision to support the war. In the article the Iraq war is investigated as a part of the Tony Blair's system of personal ideological beliefs. The attention is focused on two main elements which form the blerism ideology in general. There are moral and ethical beliefs as the result of Tony Blair religiosity on the one hand and the belief to unite the «liberal world» on the other hand. In this context, it is proposed to consider the war in Iraq as an element that must unite the United States and the EU as the pillars of this world over a common enemy which threatened values and stability of this system.

Keywords: war in Iraq, Tony Blair, moral and ethical beliefs, liberal world.

* * *

УДК 94:070.482(477.64)

Шевчук В. А.,
аспірант кафедри Давньої історії України
та архівознавства, Львівський національний
університет ім. Івана Франка
(Україна, Львів), gileya.org.ua@gmail.com

Куриляк В. В.,
магістрант кафедри історії, Національний
університет «Острозька академія»
(Україна, Острог), gileya.org.ua@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ АДВЕНТИСТСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА «ПОЛІГЛОТ» НА ТЕРИТОРІЇ ІІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Проаналізовано на основі наукових та архівних джерел діяльність адвентистського видавництва «Поліглот», котре діяло з 1919 по 1939 рр. на території ІІ Речі Посполитої. Метою нашої розвідки є спроба визначити роль і вплив друкованих видань церкви Адвентистів сьомого дня та проаналізувати роботу колпелтерського відділу церкви у міжвоєнний період. У дослідженні використані методи аналізу, синтезу та узагальнення, які дозволи відтворити історію діяльності друкарні та визначити вплив її видань на поляків, українців, росіян та німців, котрі проживали на території ІІ Речі Посполитої. Доведено, що мультикультурна періодика видавництва посилювала національну приналежність кожного громадянина та спричинила бурхливий розвиток

внутрішньо-церковного життя, а за рахунок читальних ініціатив вплинула на інтелектуальний розвиток членів адвентистської церкви та зміцнювала їх релігійну свідомість.

Ключові слова: видавництво «Поліглот», церква Адвентистів сьомого дня, ІІ Річ Посполита, мультикультурна періодика.

Видавнича справа Адвентистів сьомого дня з моменту виникнення церкви займала важливу нішу в становленні та поширенні адвентистських ідей. Власне завдяки поширенню адвентистської літератури в середині XIX століття із декількох тисяч послідовників, які були зосереджені в Сполучених Штатах Америки церква АСД перетворилася в потужний протестантський рух, котрий на сьогоднішній день нараховує більше 25 млн. послідовників по усьому світу. Наприклад адвентистська церква з 1863 року по 1932 рік реалізувала літератури власного видавництва на суму 95 млн. 975 тис. 34 доларів [1, с. 1]. По цілому світі в 56 видавництвах церкви АСД у 1932 році було надруковано 6607 найменувань різних книг та журналів, котрі були перекладені на 157 мов світу [2, с. 9]. Варто зазначити, що саме завдяки поширенню колпелтерами (книгоношами) адвентистської літератури на території України з'явилася церква АСД, котра на сьогодні налічує близько 50 тисяч послідовників. Вище наведені статистичні дані свідчать про те, видавнича справа в церкві АСД – є одним із головних шляхів розповсюдження адвентистських ідей по усьому світу.

Метою статті полягає у спробі відновити історію діяльності адвентистського видавництва «Поліглот», визначити роль і вплив друкованих видань адвентистських видань та проаналізувати роботу колпелтерського відділу церкви у міжвоєнний період. Для досягнення поставленої мети в статті було використані загальнонаукові методи, такі як: аналіз, синтез та узагальнення, котрі дозволи відтворити історію діяльності друкарні та визначити вплив її видань мультикультурних громадян ІІ Речі Посполитої.

До закордонних дослідників, котрі займалися історією церкви АСД періоду про який йдеться, належать Б. Турек, Б. Козірог, З. Лико. Зазначені вчені займалися генезою та догматикою адвентистської течії, але лише в праці Захаріуша Лико «Sytuacja prawna kościoła adwentystycznego w Polsce międzywojennej 1918–1939» («Правова ситуація адвентистської церкви в Польщі у міжвоєнний період 1918–1939») стисло описано історію створення та діяльності адвентистського видавництва «Поліглот», котре діяло на території ІІ Речі Посполитої з 1919 по 1939 рр. Серед вітчизняних дослідників особливо привертає увагу праця Миколи Жукалюка «Крізь бурі, шторми, лихоліття», де автор стисло описує видавництво «Поліглот» та наводить перелік літератури, котре воно друкувало. Автор наголошує, що адвентистське видавництво було одним із головних методів поширення адвентистських ідей. Також дана робота базувалася на періодичних виданнях Адвентистів сьомого дня, а саме: «Слуга збору», «Ознаки часу», «Надія народів», «Сім'я та дім» та багато інших, котрі виходили у Бидгощі та Варшаві з 1919 по вересень 1939 року.

Вперше ідеї адвентизму на територію ІІ Речі Посполитої були привезені американськими місіонерами Михайлом Чеховським та Джоном Ендрюсом. Кількість громад та членів зростала і на початок 20-х років

XX століття церква АСД нарахувала близько 5 тисяч послідовників. З огляду на цей аспект польське керівництво церкви АСД звернуло увагу на те, що література, котра до цього часу приходила із США не покриває потреб членів громад і її доставка дорого коштує. У зв'язку з цим було вирішено створити на території Польщі в місті Бидгощ власне видавництво.

Для того, що створити власне видавництво необхідно було вирішити організаційні та юридичні питання. Організаційні були пов'язані з отриманням більшої кількості літератури для пропаганди колполтерами ідей церкви АСД та підготовкою кваліфікованих кадрів. До того ж одним із важливих питань було визначення місця розташування друкарні.

Юридичні питання виникли у зв'язку з 104 статтею Березневої конституції II Речі Посполитої. Це був перший випадок, коли конституція II Речі Посполитої врахувала права та свободи протестантських релігійних течій статтею 104, а стаття 105 – містила дозвіл на видавничу діяльність релігійних осередків. Проте даний дозвіл стосувалася лише кожної окремо взятої особистості і не поширювалася на організацію. Хоча згідно статті 112 дозвіл могли отримати релігійні організації лише у випадку, якщо вони належали до конфесійного союзу, котрі юридично були визнані на території II Речі Посполитої. Оскільки церква АСД не належала до жодного релігійного союзу, то правом на створення власного видавництва не володіла.

Для подолання цієї проблеми церква АСД зареєструвала в державному торговому реєстрі торгову спілку, котра могла здійснювати свою діяльність на юридично обмежених правах, але була офіційно визнана судом II Речі Посполитої. Також, згідно з існуючими на той час адміністративними приписами, видавництво журналів було віднесено до так званої системи друку оголошень, а друк книг був зарахований до категорії промислового виробництва [3, с. 237; 4, с. 89–90]. Таким чином адвентистам вдалося вирішити юридичне питання і увійти в правове поле польського законодавства під егідою приватного підприємства з обмеженою відповідальністю.

Діяльність польського адвентистського видавництва поділяється на два періоди, котрі отримали не офіційну назву: Бидгодський і Варшавський. Дані назви пов'язані з місцями розташування видавництв. З 1919 по 1927 видавництво працювало в м. Бидгощ, а з 1927 по 1939 рік друкарню перемістили в місто Варшаву. Першим директором видавництва став у 1919 році Павло Брідде, хоча ініціатива щодо створення видавництва належить пастору Рудольфу Куніцу. Приїхавши у місто Бидгощ Павло Брідде винайняв просторе приміщення за адресою вул. Варшавська, буд. 26, яке виконувало функції не тільки друкарні, але й було його власним житлом [3, с. 239].

Офіційно видавництво розпочало свою роботу у 1920 році. На початку своєї діяльності брак фінансів не дозволив друкарні вийти на самостійний рівень роботи, тому було вирішено співпрацювати з «Адвентистським міжнародним трактатним товариством» розташованим в Гамбурзі на території Німеччини. В результаті співпраці новостворене польське видавництво за більш простішою процедурою отримувало із Гамбурга літературу на польській та німецькій мовах [5, с. 51].

У другій половині 1921 року юридичний статус друкарні кардинально змінюється у зв'язку з отриманням самостійного статусу, який дозволяв здійснювати незалежну діяльність і мати свою автономію. Після зміни статусу друкарня отримала офіційну назву «Міжнародне трактатне товариство «Поліглот» в Бидгощі». На посаді директора видавництва залишився Павло Брідде, а його помічником став Казімір Крук. На посаду головного редактора було обрано Олександра Гейслера, а його помічником стала Галина Руч [6, с. 214].

З огляду на оновлений статус, діяльність друкарні відтепер включала підготовку та редакцію власної продукції для друку, а також імпорт польської літератури за кордон з метою її надрукування. В Гамбург для друку відсилався наступний перелік літератури: щоквартальник «Lekcje Biblijne», журнал «Psalmy Syonu» та півторамісячники «Znaki Czasu» і «Golos Prawdy». На місці друкувалися: «Odczyty na dni modlitwy» та півторамісячник «Radosna wiest» [7, с. 13; 8, с. 3].

У другій половині 1923 року видавництво змінило назву, залишаючи від старої назви тільки слово «Поліглот». Того ж року до відділу експедиції був прийнятий Оскар Недоба, а весною 1924 року видавництво було перенесено до будинку по вулиці Накельській 4. Також у 1924 році відбулися зміни в керівництві видавництва. Павло Брідде за власним бажанням залишає посаду директора, а його місце займає Фердинанд Бренвальд, котрий пропрацював менше року, оскільки переїхав за кордон, а місце директора було запропоновано Павлу Бренвальду. Головним редактором надалі залишався Олександр Гейслер, хоча йому допомагали інші редактори, такі як Фердинанд Дзік, Теодор Віль. Багато працювали в видавництві Казіміра Крук, Галина Руч і Оскар Недоба [4, с. 99].

Отже, починаючи з другої половини 1923 року увесь перелік періодичної літератури друкувався видавництвом «Поліглот». Це був півторамісячник «Radosna wiest» (видавався до кінця 1923 року), «Znaki Czasu» (поновлений у виданні на початку 1924 року), кварталник «Lekcje Biblijne», «Psalmy Syonu» [8, с. 3]. З 1927 року в діяльності видавництва почався другий період, котрий назвали «Варшавським». В місті Варшава за адресою вул. Алея Роз, буд. 9 успішно продовжило свою роботу Бидгощівське видавництво. Будівля для нового офісу була придбана за сприянням адвентистської будівельної спілки «Конструкція» [9, с. 13].

Діяльність видавництва «Поліглот» для свого успішного свого розвитку потребувала постійного (зворотнього) зв'язку з громадами АСД. Оскільки основний фінансовий її дохід залежав від кількості замовлень та розповсюдження книг і журналів колполтерський відділом церкви. Для налагодження цього зв'язку директор видавництва Павло Бренвальд на сторінках журналу «Sluga Zboru» часто звертався до членів церкви з закликами бути більш активними у розповсюдженні періодики. Наприклад у журналі №1 від 1928 року він написав: «Сердечно дякуємо за місіонерську підтримку через розповсюдження наших книжок і журналів. Звертаємося знову до вас та всіх

конференцій з проханням згідно своїх можливостей допомогти в продажі чудового журналу «Ознаки часу»» [10, с. 16].

В кінці 1927 року знову відбулися зміни у керівництві видавництва. Павло Бренвальд залишає посаду директора у зв'язку з переміщенням його по церковній лінії на духовну роботу в Югославію, а на його місце приходить Теодор Вілл, котрий одночасно займає дві ключові посади: директора та редактора, оскільки попередній редактор звільнився за власним бажанням [11, с. 296]. Теодор Вілла був директором і редактором видавництва від січня 1928 року до вересня 1929 року. Від того часу обидві керівні функції виконувала одна особа.

Наступним редактором видавництва «Поліглот» від жовтня 1929 до жовтня 1931 був Фердинанд Дзік. На долю нового редактора випали проблеми пов'язані з економічною кризою у Польщі, що призвело до зменшення замовлень періодичної літератури та журналів. Власне його перу на сторінках журналу «Sluga Zbogu» належить гасло: «Кожна сім'я адвентистів Польщі є постійними читачами та замовниками журналу «Sluga Zbogu» і «Znaki Czasu». Ф. Дзік виступив також з ініціативою на платній основі розміщати у журналі «Sluga Zbogu» оголошення адвентистів у справах приватних чи бізнесу, некрологи та інше. Оплата за мале оголошення складала 75 грош, а за велике – 1,5 гроши [12, с. 7–8]. П'ятого грудня 1929-го року видавничий комітет на засіданні приймає рішення щодо структури журналу «Sluga Zbogu»: «він буде мати лише 8 сторінок до того часу, як число замовників збільшиться більше як 1000. В іншому випадку він є збитковим і нерентабельним з економічної точки зору. За браком місця в журналі інформацію подавати коротко і стисло» [1, с. 3].

В той час видавництво працює також над редагуванням нотного збірника пісень польською мовою для загального богослужіння, в якому планується розмістити 500 пісень. Проте праця над нотним збірником просувається досить повільно, оскільки необхідно було отримати авторські дозволи на право використання музики та тексту пісень [12, с. 8]. Ще однією причиною, котра затримувала видавництво нотного збірника було те, що над ним працював лише один редактор, в обов'язки якого включали редагування біблійних лекцій, журналів «Sluga Zbogu» і «Znaki Czasu», а також видавництво інших книг [13, с. 16]. Ф. Дзік у своїх зверненнях до читачів наполегливо просив членів церкви про надання йому статей з інформацією про життя громад для друку в журналі «Sluga Zbogu». В своїх зверненнях він приводив конкретні рекомендації та вимоги щодо написання статей [14, с. 6].

Співвідношення надрукованої літератури щодо мовної ознаки було рівномірним з тієї причини що література в основному призначалась для місіонерської діяльності серед національних груп, котрі проживали на території II Речі Посполитій. До основних мовних груп належали: поляки, українці, росіяни та мешканці німецьких колоній. Так наприклад для великого місіонерського тижня, який повинен був проходити в кінці 1930 року польською мовою було надруковано книгу на 96 сторінок «Nadzieja Narodow», автор якої

був Фердинанд Дзік. Українською мовою надруковано книгу «Надія народів» та журнали «Ознаки Часу», а російською мовою книга «Христос наш спаситель» і німецькою мовою «Надія народів» [1, с. 8].

У вересні 1931-го року за часу Ф. Дзіка офіс видавництва був переміщений з будинку по вул. Алея Роз №9 до будинку по вулиці Гурській №9, а два місяця пізніше, як головним редактором став Михайло Васідлов офіс перенесено до будинку по вул. Турецькій 1, де він залишався до початку Другої світової війни [15, с. 278; 4, с. 99].

Отже, як бачимо із вище наведеного матеріалу редакторська справа Ф. Дзіка була не тривалою за часом, проте надто трудомісткою з причин фінансових кадрових проблем та слабким зворотнім спілкуванням зі своїми передплатниками, адже це був лише другий рік існування журналу «Sluga Zbogu», котрий не набрав ще свого читача. Від листопада 1931 року до травня 1934 на посаді головного редактора видавництва працював Михайло Васідлов. За два місяці до завершення його каденції у березні 1934 року видавництво змінило свою назву на: «Польське видавництво» на вулиці Турецька 1» [16, с. 16; 4, с. 93].

Інколи видавництво зазнавало фінансових збитків через надмірну кількість замовленої літератури, яка не була реалізована, а залишилася в складських приміщеннях. Як повідомляв директор Михайлов Васідлов, що починаючи з січня 1933 року німецька література буде друкуватися лише в тій кількості, яка буде попередньо замовлена. Сьогодні на складі знаходиться декілька сотень старих німецьких журналів, які видавництво може продати за 50% вартості [17, с. 8].

Друкована періодична література та підручники суботньої школи реалізовувалися по доступній ціні для членів церкви. Так наприклад суботні уроки за третій квартал у 1933 році були за наступною ціною: польські уроки (тонка обкладинка) – 0,80 злотих, німецькі уроки (товста обкладинка) – 1,00 злотих, українські уроки (товста обкладинка) – 1,25 злотих, на російській мові не друкувалися. За часу керівництва Михайла Васідлова для бідних членів церкви на польській мові був надрукований пісенний збірник на 32 сторінки, який містив 50 пісень і коштував лише 10 грош [18, с. 8]. Наступним фінансовим кроком який був запропонований членам церкви, які переживали важкі економічні проблеми, було рішення унійної ради Польщі від 2 травня 1933 року, проте що з 1 липня 1933 року журнал «Sluga Zbogu» буде коштувати лише 20 грош за 1 екземпляр. В 1930-му році розпочалося видавництво ще одного журналу під назвою «UrządNIK Zbogu», редактором був Станіслав Квецінський. Журнал містив інструкції та поради для керівників громад [3, с. 241].

В цей період Варшавське адвентистське видавництво нараховувало 14 найменувань книг, таких як: «Свідectва для церкви», «Досвіди і відіння», «Біблійні лекції» в п'яти томах, «Заступницька жертва Христа і Його посередництва», «Наш час і призначення цього світу», «Славний прихід Христа», «У вирішальну хвилину», «Надія народів», «Пісні Сіона», «Широко поширені хвороби», «Біблійні трактати», а також 8 брошур: «Любов, заручини, шлюб», «В очікуванні великих подій», «Оповідання для дітей», «Терпіння Христа»,

«Матір – це твоя дитина», «Книгоноша, як євангеліст», «Вірні Божі служителі» та «Служителі скинії».

Для національних меншин (німців, росіян і українців) із закордону окрім літератури на польській мові привозили літературу на їхній рідній мові. Ця література в основному була передбачена для розповсюдження під час особливих днів року під назвою «Великий місійний тиждень» та «Жнивна подячна праця» [4, с. 100]. Література на українській мові в основному привозили з Канади, на російській мові із Риги, а література на німецькій мові передавалася з Німеччини, тому зі сторони керівництва видавництва часто висловлювалося прохання про завчасне замовлення літератури [4, с. 99–100].

Серед відомої літератури на українській мові, виданої у Тернополі за власною ініціативою, є збірки віршів Андрія Машака «Надійшов час» та «Учитель правди», які 1934 року. Андрій Машак видав також перший збірник із сотнею загальних пісень українською мовою, які використовувались на богослужіннях АСД до 1967 року [19, с. 107].

Інколи випадки затримки літератури набували казуїстичного характеру і були спровоковані об'єктивними обставинами незалежними від людей. Як повідомляє видавництво «Поліглот» книга «Колпортер як євангеліст» була надрукована вразі в Бидгощі і товарним вагоном у ящиках з іншою продукцією перевозилась до Варшави. Ящики з літературою не прибули до призначеного місця, бо по дорозі були викрадені злодіями, які завантажили її на воза і лише далеко від залізниці побачила що там у ящиках «свята література» [20, с. 15–16].

Також в церкві Адвентистів сьомого дня питання виховання молоді та членів церкви займало особливе місце. Одним із важливих інструментів була самоосвіта, зокрема біблійні курси чи бібліотечні гуртки. Необхідність читання книг була зумовлена найперше прагненням придбати знання з метою захисту перед опонентами своїх релігійних переконань, а також для особистого духовного та інтелектуального розвитку. Особливо про дану необхідність завжди був наголос у журналі «Sluga Zboru», в якому пастор Теодор Віль у своєму зверненні до молоді писав: «Щорічно ви повинні прочитати одну або більше великих книг, таких як: «Велика боротьба», «Патріархи і пророки», «Дії святих апостолів» чи інші, окрім книг, які включені в курс читання. Деяка молодь адвентистів Польщі прочитусь більше як 30 книг в рік. Думайте про те, яким чином ви могли би краще використовувати час і більше читати» [21, с. 8].

На останньому засіданні унійної ради у Варшаві в 1931 році були обрані книги для читання на 1932 рік. Ними стали книжкові видання: «Вирішальний момент», «Світанок», «Життя Джона Уеслі», а для читаючих німецькою мовою ще додатково три книги. Для чого в журналі «Sluga Zboru» Вільям Чембор робить коротку анотацію до запропонованих для читання книг [22, с. 13–14].

При кожній громаді адвентистів в молитовному приміщенні знаходилася церковна бібліотека, книгами якої міг скористатися кожен, незалежно від віровизнання. Адвентисти одновірці пропонували періодику своїм сусідам та друзям. Невипадково

у журналі «Sluga Zboru» для любителів книг було приведено 12 золотих правил з котрими необхідно було ознайомитися кожному, хто користуватися позиченою книгою [23, с. 15]. В листопаді 1938 року адвентистські громади у своїх молитовних будинках організували тиждень роздачі літератури. Для цього у молитовному будинку в місті Львів було проведено виставку книг [24, с. 11]. Відкрита та активна діяльність церкви АСД і в тому числі і видавництва припинилася з початком Другої світової війни. В руки читача попав останній номер журналу «Sluga Zboru», датований вереснем 1939 роком. Свою діяльність видавництво продовжило в 1946 році, але вже для іншої аудиторії.

Отже діяльність адвентистського видавництва «Поліглот» на території II Речі Посполитої дозволила церкві АСД по собівартості забезпечувати членів громад культовою літературою, друкувати періодику для колполтерського відділу з метою поширення адвентистських ідей серед польського, українського, російського та німецького населення. До того ж мультикультурний аспект періодичних видань видавництва «Поліглот» посилив національну приналежність кожного громадянина та спричинив бурхливий розвиток внутрішньо-церковного життя і за рахунок читальних ініціатив вплинув на інтелектуальний розвиток членів церкви АСД і зміцнив їх релігійну свідомість.

Перспективи подальших досліджень дозволять історично реконструювати історію створення та діяльності колполтерського відділу церкви АСД та дослідити подальший вплив адвентистських друкованих видань в період з 1939 по 1990 рр.

Список використаних джерел

1. Czembor W. Napisz widzenie, a napisz rzetelnie! / Czembor // Sluga zboru. – 1930. – №1. – S.8.
2. Czembor W. Ostatnie wiadomości o wzroście naszej społeczności / Czembor // Sluga zboru. – 1934. – №7. – S.16.
3. Łyko Z. Sytuacja prawna Kościoła Adwentystycznego w Polsce Międzywojennej 1918–1939 / Łyko. – Warszawa: Znaki Czasu, 1979. – 379 s.
4. Year Book of the Seventh-day Adventist denomination. The Official Directories–Washington: Review & Herald Publishing Association, 1922. – 300 p.
5. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX ст. – 1917 рік) / Р. Сітарчук. – Полтава: Крайтек, 2008. – 324 с. // Sitarchuk R. Adventysty s'omogo dnja v ukrai'ns'kyh zemljah u skladi Rosijs'koj imperii' (druga polovyna XIX st. – 1917 rik) / R. Sitarchuk. – Poltava: Krajtek, 2008. – 324 s.
6. Year Book of the Seventh-day Adventist denomination. The Official Directories–Washington: Review & Herald Publishing Association, 1923. – 308 p.
7. Łyko Z. 70 lat służby / Łyko // Sluga zboru. – 1977. – №7. – S.16.
8. Kwieciński S. Dziesięciolecie / Kwieciński // Sluga zboru. – 1937. – №1.
9. Brennwald P. Odezwa / Brennwald // Sluga zboru. – 1928. – №1. – S.16.
10. Will A. Ogłoszenie / Will // Sluga zboru. – 1928. – №1. – S.16.
11. Year Book of the Seventh-day Adventist denomination. The Official Directories–Washington: Review & Herald Publishing Association, 1928. – 401 p.
12. Dzik F. Ogłoszenie / Dzik // Sluga zboru. – 1929. – №4. – S.8.
13. Dzik F. Od redakcji / Dzik // Sluga zboru. – 1930. – №2. – S.16.
14. Dzik F. Do wszystkich / Dzik // Sluga zboru. – 1930. – №3. – S.8.

15. Year Book of the Seventh-day Adventist denomination. The Official Directories—Washington: Review & Herald Publishing Association, 1934. — 278 p.

16. Czembor W. Dom nakładowy / Czembor // Sługa zboru. — 1934. — №6. — S.16.

17. Wasidłow M. Zawiadomienie / Wasidłow // Sługa zboru. — 1933. — №1. — S.8.

18. Wasidłow M. Usługi aniołów / Wasidłow // Sługa zboru. — 1933. — №5. — S.8.

19. Жукалюк Н. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине / М. Жукалюк, В. Любашенко. — Київ: Джерело життя, 2003. — 320 с. // Zhukaljuk N. Ystoryja Cerkvy hrystyan Adventystov sed'mogo dnja v Ukrayne / M. Zhukaljuk, V. Ljubashenko. — Kyi'v: Dzherelo zhyttja, 2003. — 320 s.

20. Wasidłow M. Zawiadomienie / M. Wasidłow // Sługa zboru. — 1933. — №11. — S.16.

21. Will T. Uwagi o kursie czytania / Will // Sługa zboru. — 1931. — №3. — S.8.

22. Czembor W. Kurs czytania na rok 1932 / Czembor // Sługa zboru. — 1934. — №2. — S.16.

23. Wilcox F. Wypożyczona książka / F. Wilcox // Sługa zboru. — 1931. — №8. — S.16.

24. Worobcówna M. Z życia zboru Lwowskiego / Worobcówna M. / Sługa zboru. — 1939. — №1. — S.16.

Shevchuk V. A., postgraduate student of the Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine, Lviv), gileya.org.ua@gmail.com

Kurylyak V. V., master of the Department of History, National University of «Ostroh Academy» (Ukraine, Ostroh), gileya.org.ua@gmail.com

Activities of the Adventist publishing house «Poliglot» in the territory of the Second Polish Republic in the interwar period

The work of the Adventist publishing house «Poliglot» which had been working from 1919 to 1939 on the territory of the Second Polish Republic has been analyzed on the basis of scientific and archival sources. The purpose of the research is to determine the role and influence of the editions of the Seventh-day Adventist Church and to analyze the work of the colporteur church department during the interwar period. The research uses the methods of analysis, synthesis and generalization that permits reproducing the history of the printing industry and determine the impact of its publications on Poles, Ukrainians, Russians and Germans who lived on the territory of the Second Polish Republic. It was proved that multicultural periodicals of the publishing house strengthened the national affiliation of each citizen and led to the rapid development of the church life, and, through reading initiatives, influenced the intellectual development of members of the Adventist Church and strengthened their religious consciousness.

Keywords: Publishing House «Poliglot», Seventh-day Adventist Church, Second Polish Republic, multicultural periodicals.

* * *

УДК 94(567):323.1«1903/1979»

Ямпольська Л. М.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри
всесвітньої історії, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди
(Україна, Харків), yampolska@email.ua

КУРДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ І ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МУСТАФИ БАРЗАНІ (1903–1979)

Аналізується специфіка курдського національного руху 1930-х – 1970-х рр. в Іраку, визначено основні аспекти діяльності Мустафи Барзані (1903–1979) – лідера курдського націоналізму, з'ясовано його роль у розвитку курдизму на Близькому Сході та процесах державотворення Іракського Курдистану. Автором використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

Зроблені висновки про те, що військово-політична діяльність М. Барзані визначалася симбіозом партикулярного та інтегрального націоналізму. Незважаючи на ідею створення єдиного етнічного Курдистану, задекларовані інтегральні ідеї на практиці зводилися до вузькопартикулярних, зокрема боротьби за автономію курдофонних територій Іраку (Мосул, Ербіль, Діжук, Сулейманія, Кіркук) за відсутності єдності курдизму, наявності різних

політичних організацій, кланово-племінної ворожнечі і проявів екстремізму на прикладі діяльності «пешмерга».

Ключові слова: курдський національний рух (курдизм), Близький Схід, Іракський Курдистан, партикулярний націоналізм, інтегральний націоналізм, етнічний Курдистан, автономія, курдофонні території, екстремізм, «пешмерга».

Розвиток країн Близького Сходу в міжвоєнний період, а особливо після Другої світової війни відзначився активізацією національних рухів з яскраво вираженими етнічною та конфесійною складовими. Основними причинами конфліктогенності на «фронтирних просторах» (серед яких можна розглядати і етнічну територію Курдистану) стали етнонаціоналізм і штучна вестернізація, що супроводжувалися появою авторитарних режимів після колапсу світових імперій. Вірус етнонаціоналізму виступав у «прикордонних» суспільствах водночас як ідеологія та політичний рух етнічних меншин, переслідуючи основні завдання: право на територію, забезпечення автономії та самоврядування, визнання статусу своєї культури як рівної з загальнодержавною. Курдизм (курдський національний рух) у Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії 1940-х – 1970-х рр. був яскравим проявом зазначених процесів. Його внутрішня суперечливість, зовнішньополітична різновекторність представлені у військово-політичній діяльності національного героя Іракського Курдистану Мулли Мустафи Барзані (1903–1979).

Наукову актуальність проблеми доповнює її практична значущість. Курдський національний рух на ґрунті світських та антиісламістських позицій (міжнародний альянс для боротьби з Ісламською Державою на нинішньому етапі активно використовує курдський фактор у військових операціях в іракському Мосулі, сирійській Ер-Ракка) продовжив боротьбу за самовизначення: від партикулярного напрямку до створення передумов загальнонаціональної консолідації.

Аналіз загального методологічного контексту націоналізму і курдського національного руху в зарубіжній (Б. Андерсон [1], М. ван Брюїнссен [2], Н. Деніз [3], М. Гюнтер [4], А. Махір [5], А. Мохаммад [6], Д. Макдоуел, М. Хрох [7]) і сучасній російській історіографії (М. С. Лазарев [8], В. Ф. Мінорський, І. А. Смирнова [9], Н. В. Степанова [10], З. А. Юсупова) дає можливість акцентувати на його інтегральному характері. Підґрунтям праць цієї групи вчених є положення про «imagined community» («уявне суспільство»), створене завдяки ролі сучасних комунікаційних засобів, що повністю може бути застосоване до процесу державотворення курдської нації та обґрунтування ідеї створення «Великого Курдистану» [11, с. 267].

Проте партикулярним тенденціям сучасне курдознавство приділяє незначну увагу, що зужує розуміння курдського націоналізму. Незважаючи на наявність біографічних праць у історіографії пострадянського простору, присвячених окремим аспектам діяльності М. Барзані (О. І. Жигаліна [12], М. С. Лазарев [13], В. М. Магомедханов [14] та ін.), в українській орієнталістиці, на жаль, відсутні дослідження з історії іракського курдизму, які б відводили належну роль лідерам клану Барзані.

Завдання нашого дослідження – проаналізувати специфіку курдського національного руху 1930-х – 1970-х рр. в Іраку, визначити основні аспекти діяльності Мустафи Барзані як представника партикулярного

курдського націоналізму¹, дати оцінку його ролі у розвитку курдизму на Близькому Сході, а також у процесах державотворення Іракського Курдистану.

Сучасний етнічний Курдистан² не має географічної, економічної, культурної, мовної та релігійної гомогенності. Курдський націоналізм і процес національного формування курдів здійснюється в кожному курдському ареалі їхнього проживання (Туреччини, Іраку, Ірану і Сирії) відповідно до специфіки цих держав, що підкреслює його локальність і партикуляризм [11, с. 273]. Цей фактор ускладнює процес консолідації курдів на державному і регіональному рівнях. У конфесійному відношенні етнічний Курдистан, незважаючи на перевагу ортодоксального суннізму, «представляє неоднорідну картину, в яку вкраплені шиїзм, езідизм, дервішські ордени (кадірійя, накшбандійя), очолювані авторитетними шейхами з сепаратистськими нахилами». Проте курдський націоналізм має «яскраво виражений етнічний характер, а ісламський субстрат не посягає на його національну своєрідність» [3, р. 68].

Курдизм після Першої, а особливо після Другої світових війн починає набувати подвійного характеру: партикулярного та інтегрального. В межах цих варіантів націоналізму видається доцільним аналіз військово-політичної діяльності лідера курдського руху в Іраку та Ірані Мулли Мустафи Барзані (курд. Mela Mistefa yê Barzanî). Вважаючи пріоритетними завдання загальнокурдського масштабу, виступаючи за незалежний і об'єднаний Курдистан, курдські лідери (М. Барзані, А. Оджалан та ін.) основну увагу приділяли партикулярним завданням – боротьбі за автономію в курдських ареалах Туреччини, Іраку, Сирії, Ірану, «сприяючи розвитку історично чотирискладового, проте етнічно єдиного Курдистану, всі частини якого прагнуть до кінцевої мети – об'єднання в єдину незалежну державу» [8, с. 70]. В Іракському Курдистані, що отримав унікальну можливість поступального політичного та соціально-економічного розвитку, зберігалися консервативні партикулярні тенденції – клановість, наявність неформальних угруповань усередині авангардних політичних партій, лобіювання політичних інтересів кланів, пережитки політичного екстремізму тощо. Інтегральний курдський націоналізм отримав поштовх від глобалізаційних процесів після Другої світової війни і був спрямований на створення спільного комунікаційного (транскультурного) простору

¹ «Партикуляризм» (з лат. *particularis* – частковий) у широкому розумінні передбачає відстоювання окремими соціальними, етнічними, релігійними групами в державі своїх власних інтересів, всупереч інтересам всієї спільноти або держави в цілому; у вузькому розумінні використовується для визначення політичної тенденції окремих регіонів держави до самостійного політичного життя.

² Курдистан («країна курдів») – історична область у Південно-Західній Азії, що займає суміжні території на південному сході Туреччини, північному заході Ірану, півночі Іраку та Сирії, в яких курди складають відносно більшість населення. Загальна площа етнічного Курдистану – бл. 450 тис. кв. км: понад 200 тис. кв. км входить до складу сучасної Туреччини (Північний і Західний Курдистан – 47% курдів); понад 160 тис. кв. км – Ірану (Східний Курдистан – 32% курдів); до 75 тис. кв. км – Іраку (Південний Курдистан – 16% курдів); 15 тис. кв. км – Сирії (Південно-Західний Курдистан – 5% курдів). У наш час курди є одним із найбільших етносів світу (близько 40 млн.), позбавленим права на національно-культурну автономію та самовизначення.

з використанням міжнародних неурядових організацій, телекомунікаційних систем, ЗМІ, що забезпечили нові форми підтримки чи тиску на курдські національні проекти і відкрили шлях курдизму на міжнародному рівні [див. 1; 2; 4; 5].

Після розпаду Османської імперії в 1918 р. у курдських регіонах Туреччини, Іраку, Сирії почалися процеси, що визначили специфіку національного розвитку курдів, які не вписувалися в державотворення нової батьківщини, оскільки процес етнічного розмежування визначався зовнішніми факторами. Після Першої світової війни саме Іракський (Південний) Курдистан, центр курдського етногенезу, став вогнищем курдизму. Всупереч Севрському договору 1920 р., що декларував незалежність Курдистану, Велика Британія, котра вже отримала від Ліги Націй мандат на управління Іраком і розраховувала на те, що процес видобутку мосульської нафти буде оптимальним у васальному Іракському королівстві, заздалегідь виключала з курдської держави найбільш важливі в економічному відношенні курдофонні райони, що входили до Мосульського вілайету, – Сулейманію, Ербіль, Кірчук, Дохук, Захо, що мали увійти в підмандатний Ірак у 1920 р. [10, с. 173].

Курдизм активізувався в 40-х – 70-х рр. XX ст., коли визвольний протестний рух очолив національний герой Іраку Мустафа Барзані, що походив із родини шейхів племені барзан, яке належало до суфійського ордену накшбанді. Народився 14 березня 1903 р. у селищі Барзан (тодішній Мосульський вілайет Османської імперії, нині провінція Ербіль Федерального Курдистану). Його батько, шейх Мухаммед, помер невдовзі після народження сина, і Мустафа виховувався старшим братом Абдель-Салімом, який став новим шейхом барзанців [15]. У 1905 р. дворічною дитиною Мустафа опинився у в'язниці разом з матір'ю, коли А.–С. Барзані підняв повстання проти турецької влади. Після його загибелі шейхом племені став інший брат – Ахмед. Він розробив релігійну філософію, засновану на ідеях віротерпимості і гуманності, що справила вплив на Мустафу, який до кінця життя поєднував глибоку релігійність із повною відсутністю фанатизму [16]. М. Барзані отримав традиційну освіту в медресе в Барзані та Сулейманії, де був одним із кращих учнів. За знання в богослів'ї став відомий під поважним прізвиськом «Мулла Мустафа».

У 1919 р. 16-річний М. Барзані в складі загону був посланий шейхом Ахмедом для підтримки сулейманійського губернатора Махмуда Барзанджі, котрий повстав проти англійської окупації. Повстання Барзанджі зазнало поразки до прибуття підкріплення. Мустафа брав участь у військових діях проти англійців у Барзані, а також був посланий на чолі загону для порятунку вірменських родин у Кілікії, яким загрожував етноцид з боку турецької влади [15]. У 1930 р. Ірак отримав формальну незалежність від Великої Британії, проте британсько-іракський договір не передбачав надання курдам прав поряд з арабським населенням. Відповіддю на масову різанину християн-асирійців і намагання встановити жорсткий контроль над курдськими районами було барзанське повстання 1931–1932 рр. на чолі з шейхом А. Барзані, в якому Мустафа вперше відзначився як полководець, розгромивши в долині Важі іракську колону (два батальйони,

посилені трьома кавалерійськими і поліцейськими ротами, а також артилерійською батареєю) [13, с. 55]. Після придушення повстання М. Барзані емігрував до Туреччини, здався на амністію, проте, всупереч обіцянкам влади, був висланий на південь Іраку, потім у Сулейманію.

У 1943 р. Барзані таємно повернувся в свій район, де продовжив боротьбу проти багдадського режиму, що набула характеру відкритого збройного повстання та увінчалася успіхом: тодішній іракський прем'єр-міністр Нурі Саїд прийняв умови курдів, проте через два роки за допомогою англійських військ Багдад знову завдав удару барзанцям силами 25-тис. армії [17, с. 325]. Після поразки іракського повстання у жовтні 1945 р. у супроводі близько 10 тис. курдів Барзані відступив в Іранський Курдистан [10, с. 181]. Відступ до Ірану був спланований і проходив організовано. За спогадами ветерана радянських спецслужб П. А. Судоплатова, «час, місце, умови, порядок – все було розписано, визначено, і ніколи ніяких збоїв не було» [18].

Після Другої світової війни на території Ірану була проголошена курдська Мехабадська республіка¹. М. Барзані став її військовим міністром. Відображенням нових тенденцій у курдському національному русі стало створення ним у 1946 р. Демократичної партії Курдистану (ДПК). У програму партії були закладені наступні принципи: демократичні політичні та соціальні реформи, надання рівних прав усім національним меншинам країни і створення на цій основі курдської національної автономії в межах іракської єдності.

Навесні 1946 р. загострилося питання про захист Мехабадської республіки від можливих ворожих акцій з боку Тегерану. Оскільки верхівка місцевих племен не могла бути надійною опорою, основну ставку Казі Мухаммед зробив на курдів, які емігрували з Іраку. 2000 барзанців на чолі з лідером племені Мустафою Барзані склали кістяк збройних сил республіки [12, с. 54]. За домовленістю від 21 березня 1946 р., було вирішено створити ополчення («пешмерга» – курд. «ті, що дивляться в обличчя смерті») з чоловіків віком від 15 до 60 років. Барзані був призначений головнокомандувачем з присвоєнням генеральського чину. Він сформував із своїх підлеглих 3 батальйони по 500 чоловік під командуванням курдів – кадрових офіцерів іракської

армії. З цими силами та ополченням місцевих племен (8800 піхотинців і 1700 вершників) М. Барзані виступив під Секкез і 29 квітня відбив наступ іранської армії на висоти Карава, захопивши 120 військовополонених, 17 кулеметів і 2 гармати [14]. Після успішних дій барзанців при Милькарі курдсько-азербайджанське керівництво готувало наступ на Сенне, для чого з Азербайджану під Секкез були прислані 4 танки [16].

Незважаючи на напруженість курдсько-азербайджанських відносин (до складу Азербайджану увійшла частина курдофонних територій), наявність спільного ворога – офіційного Тегерана – спонукала Мехабад і Тебріз до укладення 23 квітня 1946 р. угоди про об'єднання збройних сил під загальним командуванням М. Барзані. Переговори Казі Мухаммеда з прем'єр-міністром Ірану Кавамом ес-Салтане в серпні 1946 р. про визнання курдської автономії в складі Ірану були приречені: після виведення радянських окупаційних військ Тегеран закінчував підготовку до ліквідації Курдської та Азербайджанської республік збройним шляхом. 21 листопада Кавам ес-Салтане оголосив про введення іранської армії в автономні райони під приводом «забезпечення свободи виборів у межах 15-го скликання», сконцентрувавши на північному напрямі 20 батальйонів [14]. 15 грудня 1946 р. іранські війська, не зустрівши належного опору, вступили до Тебрізу, керівництво Демократичної Республіки Азербайджан емігрувало до СРСР. Мехабадська республіка була ліквідована. 30 березня 1947 р. Казі Мухаммед, його брат Садр Казі, міністр оборони Мехабадської республіки Сейф Казі були повішені на площі Чарчара [14].

М. Барзані з 500 бійцями виступив із Барзана через територію Туреччини та Ірану і, розбивши при Маку іранські частини, вийшов до р. Аракс і 17–18 червня 1947 р. у районі Нахичевані перетнув кордон СРСР. В Азербайджані барзанці проходили військовий вишкіл, потім були переведені в Узбекистан. За спогадами начальника відділу в системі МДБ – служби диверсій та індивідуального терору – генерал-лейтенанта П. А. Судоплатова, з барзанців була сформована частина, яку готували до диверсійної діяльності в районі мосульських нафтопроводів на випадок війни з Великою Британією [18]. Невдовзі в Москві було прийняте рішення про її розформування. Наприкінці 1947 р. барзанські курди, за наказом голови Управління у справах військовополонених та інтернованих у структурі МВС І. О. Серова, були переведені на поселення спецпоселенців [18], сам Барзані висланий у м. Аральськ. У 1952 р. барзанці були переведені під Ташкент.

Доленосний злам у житті М. Барзані та його одноплемінників відбувся лише після смерті Й. В. Сталіна. В березні 1953 р. очільник барзанців негайно вилетів до Москви. З його спогадів: «Я підійшов до Спаських воріт Кремля і почав у них стукати. На запитання офіцера відповів: це стукає до Кремля не Барзані, а курдська революція» [17, с. 325]. Барзані був прийнятий Головою Ради міністрів СРСР Г. М. Маленковим, після бесіди з ним направлений на навчання до Військової академії ім. М. В. Фрунзе (де став її слухачем під прізвищем Мамедов) [17, с. 325] і паралельно до Вищої партійної школи, а його одноплемінники були зараховані до різних навчальних закладів. «Радянський період» біографії

¹ Мехабадська республіка (курд. Komari Mehabad) – самопроголошене курдське державне утворення в Іранському Курдистані, що проіснувало з 22 січня по 16 грудня 1946 р., зі столицею в м. Мехабад (Іран). Район Мехабада, відомий у курдів під назвою «Мукринський Курдистан», був окупований РСЧА в серпні 1941 р. у відповідності з британсько-радянськими домовленостями про спільну окупацію Ірану, проте невдовзі радянські війська були відведені на північ, до лінії Ушну – Міандаб. Британці окупували райони до лінії Сердешт – Секкез, що була визнана розмежувальною між британською та радянською зонами. Територія між Секкезом і Міандабом виявилася «нейтральною», яка при цьому входила до радянської сфери впливу. Її фактичним правителем став Казі Мухаммед (займав посаду казі – духовного і світського судді та градоначальника м. Мехабад, з 1942 р. очолював націоналістичну організацію «Комала»). На установчому з'їзді Демократичної партії Іранського Курдистану (ДПК), створеної на базі «Комали», 25–28 жовтня 1945 р. Казі Мухаммед був обраний її головою. Після проголошення «Курдської Народної Республіки» він став її президентом, сформувавши уряд із лідерів ДПК. До складу нової республіки увійшли округи Мехабада, Ушну, Тергевера, Сердешта і Бане.

М. Барзані (1947–1958) вплинув на формування його світоглядних позицій і подальшої зовнішньополітичної орієнтації, проте постулати комуністичної ідеології він так і не сприйняв: «Я не є ні комуністом, ні диктатором... Доки я тримаю в руках гвинтівку, я хазяїн сам собі, я не служу ніякій іноземній розвідці чи державі – ні британцям, ні американцям, ні росіянам» [19, с. 306]. Суперечливість позиції М. Барзані окреслена спробою поєднання двох варіантів курдизму – партикулярного та інтегрального – характерної риси його діяльності.

Після іракської революції 14 липня 1958 р. М. Барзані повернувся до Іраку і став там, з урахуванням важливості для А. К. Касема єдності нової влади з курдами, віце-президентом Іракської Республіки. Після погіршення відносин Барзані відійшов на північ Іраку, в Курдистан, де знову спалахнула кривава війна між Багдадом і курдами. Змінювалися політичні режими¹, проте кожна нова влада проводила ще більш жорстокі репресії проти курдів, ніж попередня. Крім того, кожного разу, коли «збивався залізний обід сильної влади, на поверхню спливали з колосальною руйнівною силою міжетнічні і міжконфесійні конфлікти» [20, с. 105], зокрема і «курдська проблема».

Із середини 60-х рр. XX ст. Іракський Курдистан став ареною боротьби двох фракцій курдизму – Демократичної партії Курдистану (ДПК) на чолі з М. Барзані і Патріотичним союзом Курдистану (ПСК) на чолі з Д. Талабані. Партикулярний характер курдського націоналізму ґрунтувався на тому, що конфлікт мав виключно політичний характер і був обумовлений розбіжністю поглядів на тактику боротьби проти багдадської влади, необхідністю укладення альянсів з різними зовнішніми силами [20, с. 83]. Дві політичні машини протистояння – ДПК і ПСК – кожна зі своїми кадрами і збройними загонами «пешмерга» призвели до деконсолідації курдського національного руху і посилення впливу на нього зовнішнього чинника [21, с. 49]. Між збройними формуваннями, підпорядкованими М. Барзані та Д. Талабані, часто відбувалися масштабні і криваві сутички [6]. Відсутність єдності в курдському національному русі була пов'язана також із його ідеологічним і збройним протистоянням багдадським структурам. У 1970 р. член партії ПАСВ Садам Хусейн був призначений представником уряду А. Х. аль-Бакра для «ведення справ із курдами». Не займаючи ключових позицій у керівництві, С. Хусейн розглядав вирішення «курдського питання» як трамплін для своєї політичної кар'єри, що створювало оптимальні передумови для здобуття очікуваної автономії курдів у межах Іраку. Так, у бесіді на той час із власним кореспондентом газети «Правда» на Близькому Сході Є. М. Примаковим 23 січня 1970 р. С. Хусейн говорив

про необхідність діалогу з «братями з керівництва Барзані» і проблему кризи довіри: «За минулі роки зіткнень, ворожнечі не несе повної відповідальності ні партія Баас, ні Барзані... Необхідно за наявності добрих намірів ізолювати тих осіб чи угруповання, що стоять на екстремістських позиціях із двох сторін» [17, с. 330–331]. У відповідь на критику С. Хусейна М. Барзані висловив своє відношення до проблеми курдського сепаратизму: «Ходять легенди, нібито курди хочуть відокремити від Іраку населені ними землі. Ірак – наша батьківщина... Однак курди повинні в ній користуватися всіма правами нарівні з арабами» [17, с. 328]. Знову виникає питання про синтез партикулярних та інтегральних національних ідей Барзані.

Інтегральна складова курдизму, спроба привернути до «курдської проблеми» увагу світової спільноти через вплив міжнародних організацій і залучення зовнішнього чинника виражена в нестабільному векторі зовнішньополітичної діяльності Барзані 60-х – 70-х рр. XX ст., який набирав у період «холодної війни» прорадянського, проамериканського, проіранського чи проізраїльського акцентів. Так, на питання про характер відносин із іранським шахом (фінансування та озброєння) Барзані відповідав: «Я постукав за хлібом в один дім – мені відмовили (Багдад – Л. Я.). Що мені, померти з голоду? Я постукав у інший. Хто винен – я чи той, хто мені відмовив?» [17, с. 334].

На переговорах 1970 р. М. Барзані з багдадською делегацією вперше були узгоджені принципи автономії Іракського Курдистану. «Програма 11 березня 1970 року» – декларація А. Х. аль-Бакра – свідчила про досягнення миру на основі визнання права курдів на автономію у складі Іракської Республіки: вперше в історії нарівні з арабами курди були проголошені основною національністю Іраку; їм надавалося право участі в законодавчих органах держави відповідно до відсоткового складу всього населення; віце-президентом ставав етнічний курд; 5 міністрів-курдів увійшли до центрального уряду [6]. Досягнення угоди про автономію значно підвищило авторитет М. Барзані.

У 1975 р. знову спалахнула війна між курдами та іракським урядом. За рік до того, 11 березня 1974 р., офіційний Багдад оприлюднив Закон №33 про утворення Курдського автономного району (КАР). «Автономія по-баасистськи» передбачала встановлення повного контролю багдадського режиму за «автономією» Курдистану. Цей закон був негативно сприйнятий Барзані, оскільки на той час уже почалося насильницьке виселення курдських родин і заміна їх іракськими арабами (створення «арабського поясу» в прикордонній зоні з Туреччиною та Іраном – Л. Я.) у районі Кіркуку, що давав 2/3 нафтовидобутку країни. Рефлексією на репресивну політику аль-Бакра була позиція М. Барзані: «Я не хочу, щоб курди прийшли до моєї могили і плюнули на неї, кажучи: «Навіщо ти продав Кіркук?» [19, с. 354]. Збройне повстання курдів 1975 р., придушене Багдадом, дискредитувало ідею автономії, у середовищі курдів поширювалася зневіра у можливість здійснення національних прав мирними політичними засобами. М. Барзані припинив політичну боротьбу та емігрував до Ірану, потім США, де і помер 1 березня 1979 р. від раку. Після смерті Барзані ДПК і курдський рух в Іраку очолив його син Масуд.

¹ 14 липня 1958 р. – військовий переворот, здійснений організацією «Вільні офіцери» на чолі з полковником Абдель Керим Касемом, ліквідація монархії і проголошення республіки, реформи уряду А. К. Касема (1958–1963); 8 лютого 1963 р. – державний переворот, організований Партією арабського соціалістичного відродження (ПАСВ), Рухом арабських націоналістів і військовим угрупованням полковника Абдель Салая Арефа, перший прихід до влади ПАСВ; 18 листопада 1963 р. – повалення А. С. Арефом першого баасистського уряду; 17 липня 1968 р. – державний переворот, другий прихід до влади ПАСВ, реформи президента Ахмеда Хасан аль-Бакра (1968–1979).

Оцінюючи роль М. Барзані у розвитку курдизму та процесах державотворення Іракського Курдистану, слід зробити акцент на його кінцевому результаті. Поразка режиму С. Хусейна у війні з силами Північно-атлантичного Альянсу в Перській затоці 1991 р. сприяла встановленню контролю з боку курдів над усією територією їх проживання – Мосулом, Ербілем, Дохуком, Сулейманією, Кіркуком, легітимізації процесів курдського державотворення під гаслом: «Курдистану – повну автономію!» [22, с. 283]. Після другої поразки Іраку у війні 2003 р., ліквідації уряду С. Хусейна і введення американського окупаційного режиму відбулося визнання статусу політичної автономії Іракського Курдистану в Конституції Іраку 2005 р., її очолив Масуд Барзані.

Таким чином, військово-політична діяльність лідера курдизму 1940-х – 1970-х рр. Мустафи Барзані визначалася симбіозом партикулярного та інтегрального націоналізму, за домінантності першої складової. Незважаючи на основне завдання руху – створення єдиного етнічного Курдистану, задекларовані інтегральні ідеї на практиці зводилися до вузькопартикулярних – боротьби за автономію курдофонних територій Іраку, Ірану за відсутності єдності, наявності поліфракційності політичних організацій, кланово-племінної ворожнечі і проявів політичного екстремізму на прикладі діяльності «пешмерга». Курдський національний рух на ґрунті світських та антиісламістських позицій після Другої світової війни продовжив боротьбу за самовизначення: від партикулярного напрямку до створення передумов загальнонаціональної консолідації. В якості перспектив подальших досліджень проблеми доцільними були б наукові розвідки, присвячені ранньому періоду військово-політичної діяльності М. Барзані (20-ті – 30-ті рр. ХХ ст.), перебуванню барзанців на території СРСР після ліквідації Мехабадської республіки (1947–1958) та політичній діяльності лідера Іракського Курдистану в еміграції в США (1975–1979).

Список використаних джерел

1. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism [Electronic resource] / Benedict Anderson. – Mode of access: https://sisphd.wikispaces.com/file/view/Benedict_Anderson_Imagined_Communities.pdf
2. Bruinessen van M. Kurds and Identity Politics [Electronic resource] / Martin van Bruinessen. – Mode of access: http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Kurds_and_the_City.pdf
3. Denise N. The Kurds and the State. Evolving National Identity in Iraq, Turkey and Iran / Natali Denise. – N. Y.: Syracuse University Press, 2005. – 264 p.
4. Gunter M. The Contemporary Roots of Kurdish Nationalism in Iraq [Electronic resource] / Michael Gunter // Kufa Review. – Winter 2013. – №2. – Issue 1. – Mode of access: http://www.uokufa.edu.iq/journals/index.php/Kufa_Review/article/viewFile/26/pdf_19
5. Mahir A. Aziz. The Kurds of Iraq: Ethnonationalism and National Identity in Iraqi Kurdistan [Electronic resource] / Aziz A. Mahir. – Mode of access: http://www.peace.ax/images/Silke_Jungbluth_Working_Paper_Kurdistan_FINAL.pdf
6. Mohammad V. A. Ahmed. Iraqi Kurds and Nation-Building [Electronic resource] / Ahmed V. A. Mohammad. – Mode of access: http://csis.org/files/publication/140105_Iraq_Book_AHC.pdf
7. Hroch M. From National Movement to the Fully Forward Nation [Electronic resource] / Miroslav Hroch // New Left Review I/198, March – April 1993. – P.3–20. – Mode of access: <https://newleftreview.org/I/198/miroslav-hroch-from-national-movement-to-the-fully-formed-nation>

8. Лазарев М. С. Категории курдской истории / М. С. Лазарев // Лазаревские чтения. – М., 2012. – Вып.1. – С.67–95.
9. Смирнова И. А. Курды: судьбы, культура, язык / И. А. Смирнова // Новый Курдистан. – 1999. – №1–2 (18–19). – С.23–29.
10. Степанова Н. В. Проблема курдов в Ираке / Н. В. Степанова // Этноты и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А. В. Торкунова; сост. В. Я. Белокреницкий, М. А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – С.168–220.
11. Жигалина О. И. Эволюция курдского национального движения в странах Западной Азии / О. И. Жигалина // Государство, общество, международные отношения на мусульманском Востоке (Афганистан, Иран, Пакистан, Турция, этнический Курдистан, соседние мусульманские районы). – М.: ИВ РАН, Крафт+, 2014. – С.266–280.
12. Жигалина О. И. Мулла Мустафа Барзани. Исторический портрет / О. И. Жигалина. – М.: ИВ РАН, 2013. – 240 с.
13. Лазарев М. Мустафа Барзани / М. Лазарев // Азия и Африка сегодня. – 2004. – №6. – С.54–57.
14. Магомедханов В. М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия [Электронный ресурс] / В. М. Магомедханов. – Режим доступа: <http://istorja.ru/forums/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaya-respublika/>
15. Мустафа Барзани. Историко-биографическая справка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://warfiles.ru/show-24537-mustafa-barzani-istoriko-biograficheskaya-spravka.html>
16. Mustafa Barzani [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.saradistribution.com/mustafabarzani.htm>
17. Примаков Е. М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина ХХ – начало ХХІ века) / Е. М. Примаков. – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.
18. Судоплатов П. А. Спецоперации. Лубянка и Кремль в 1930–1950 годы [Электронный ресурс] / П. А. Судоплатов. – Режим доступа: <http://www.lib.ru/POLITOLOG/SUDOPLATOW/spesoperacii.txt>
19. Барзани М. Мустафа Барзани и курдское освободительное движение (1931–1961 гг.) / Масуд Барзани: [пер. с курдск. А. Ш. Хаурами]. – СПб.: Наука, 2005. – 373 с.
20. Мирский Г. И. Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты / Г. И. Мирский. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 163 с.
21. Устинов Е. И. Разделяют, желая властвовать. Как западные державы используют этноконфессиональный фактор на Ближнем и Среднем Востоке / Е. И. Устинов // Азия и Африка сегодня. – 2013. – №6. – С.49–52.
22. Курдский вопрос в Западной Азии в начале ХХІ века: [Сб. статей] / Ин-т востоковедения РАН; Ин-т Дальнего Востока РАН; отв. ред. О. И. Жигалина. – М.: ИВ РАН, 2006. – 341 с.

References

1. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism [Electronic resource] / Benedict Anderson. – Mode of access: https://sisphd.wikispaces.com/file/view/Benedict_Anderson_Imagined_Communities.pdf
2. Bruinessen van M. Kurds and Identity Politics [Electronic resource] / Martin van Bruinessen. – Mode of access: http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Kurds_and_the_City.pdf
3. Denise N. The Kurds and the State. Evolving National Identity in Iraq, Turkey and Iran / Natali Denise. – N. Y.: Syracuse University Press, 2005. – 264 p.
4. Gunter M. The Contemporary Roots of Kurdish Nationalism in Iraq [Electronic resource] / Michael Gunter // Kufa Review. – Winter 2013. – №2. – Issue 1. – Mode of access: http://www.uokufa.edu.iq/journals/index.php/Kufa_Review/article/viewFile/26/pdf_19
5. Mahir A. Aziz. The Kurds of Iraq: Ethnonationalism and National Identity in Iraqi Kurdistan [Electronic resource] / Aziz A. Mahir. – Mode of access: http://www.peace.ax/images/Silke_Jungbluth_Working_Paper_Kurdistan_FINAL.pdf
6. Mohammad V. A. Ahmed. Iraqi Kurds and Nation-Building [Electronic resource] / Ahmed V. A. Mohammad. – Mode of access: http://csis.org/files/publication/140105_Iraq_Book_AHC.pdf
7. Hroch M. From National Movement to the Fully Forward Nation [Electronic resource] / Miroslav Hroch // New Left Review I/198, March – April 1993. – P.3–20. – Mode of access: <https://newleftreview.org/I/198/miroslav-hroch-from-national-movement-to-the-fully-formed-nation>

8. Lazarev M. S. Kategorii kurdskey istorii / M. S. Lazarev // Lazarevskie chteniya. – M., 2012. – Vyp.1. – S.67–95.
9. Smirnova I. A. Kurdyi: sudby, kultura, yazyk / I. A. Smirnova // Novyyi Kurdistan. – 1999. – №1–2 (18–19). – S.23–29.
10. Stepanova N. V. Problema kurdov v Irake / N. V. Stepanova // Etnosyi i konfessii na Vostoke: konflikty i vzaimodeystvie / Pod red. A. V. Torkunova; sost. V. Ya. Belokrenitskiy, M. A. Sapronova. – M.: MGIMO MID RF, 2005. – S.168–220.
11. Zhigalina O. I. Evolyutsiya kurdskey natsionalnoy dvizheniya v stranah Zapadnoy Azii / O. I. Zhigalina // Gosudarstvo, obshchestvo, mezhdunarodnyye otnosheniya na musulmanskom Vostoke (Afghanistan, Iran, Pakistan, Turtsiya, etnicheskiy Kurdistan, sosednie musulmanskie rayony). – M.: IV RAN, Kraft+, 2014. – S.266–280.
12. Zhigalina O. I. Mulla Mustafa Barzani. Istoricheskiy portret / O. I. Zhigalina. – M.: IV RAN, 2013. – 240 s.
13. Lazarev M. Mustafa Barzani / M. Lazarev // Aziya i Afrika segodnya. – 2004. – №6. – S.54–57.
14. Magomedhanov V. M. Mustafa Barzani. Mehabadskaya gvardiya [Elektronnyy resurs] / V. M. Magomedhanov. – Rezhim dostupa: <http://istorja.ru/forums/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaya-respublika/>
15. Mustafa Barzani. Istoriko-biograficheskaya spravka [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://warfiles.ru/show-24537-mustafa-barzani-istoriko-biograficheskaya-spravka.html>
16. Mustafa Barzani [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.saradistribution.com/mustafabarzani.htm>
17. Primakov E.M. Konfidentsialno: Blizhniy Vostok na stsene i za kulisami (vtoraya polovina XX – nachalo XXI veka) / E. M. Primakov. – M.: IIK «Rossiyskaya gazeta», 2006. – 384 s.
18. Sudoplatov P. A. Spetsoperatsii. Lubyanka i Kreml v 1930–1950 godyi [Elektronnyy resurs] / P. A. Sudoplatov. – Rezhim dostupa: <http://www.lib.ru/POLITOLOG/SUDOPLATOW/specoperacii.txt>
19. Barzani M. Mustafa Barzani i kurdskey osvoboditelnoy dvizhenie (1931–1961 gg.) / Masud Barzani: [per. s kurds. A. Sh. Haurami]. – SPb.: Nauka, 2005. – 373 s.
20. Mirskiy G. I. Islamizm, transnatsionalnyy terrorizm i blizhnnevostochnyye konflikty / G. I. Mirskiy. – M.: Izd. dom GU VShE, 2008. – 163 s.
21. Ustinov E. I. Razdelyayut, zhelaya vlastvovat. Kak zapadnyye derzhavy ispolzuyut etnokontsionalnyy faktor na Blizhnem i Srednem Vostoke / E. I. Ustinov // Aziya i Afrika segodnya. – 2013. – №6. – S.49–52.
22. Kurdskey vopros v Zapadnoy Azii v nachale XXI veka: [Sb. statey] / In-t vostokovedeniya RAN; In-t Dalnego Vostoka RAN; otv. red. O. I. Zhigalina. – M.: IV RAN, 2006. – 341 s.

Yampolska L. M., Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History
of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Ukraine, Kharkiv), yampolska@email.ua

The Kurdish national movement and military-political activity of Mustafa Barzani (1903–1979)

The article is devoted to the analysis of the specifics of the Kurdish national movement in the 1930s – 1970s in Iraq, to determination of the main aspects of the activity of Mustafa Barzani (1903–1979) as the leader of Kurdish nationalism, to clarification of his role in the development of Kurdistan in the Middle East and in the processes of state construction of Iraqi Kurdistan. General scientific and special historical methods of research have been used by the author.

The conclusions about the military-political activity of M. Barzani was determined by the symbiosis of particularistic and integral nationalism have been made in this article. Despite the idea of creating the united ethnic Kurdistan, the declared integral ideas in practice were reduced to narrow-restricted ideas, in particular to the struggle for the autonomy of Iraqi Kurdophone territories (Mosul, Erbil, Dohuk, Sulaymaniyah, Kirkuk) in the absence of Kurdish unity, the presence of different political organizations, clan-tribal hostility and the manifestations of extremism for example the activity of «Peshmerga».

Keywords: the Kurdish national movement (Kurdism), the Middle East, Iraqi Kurdistan, particularistic nationalism, integral nationalism, ethnic Kurdistan, autonomy, Kurdophone territories, extremism, «Peshmerga».

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 1:316.422

Воронкова В. Г.,
доктор філософських наук, професор, завідувач
кафедри менеджменту організацій та управління
проектами, Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), valentinavoronkova236@gmail.com

Кивлюк О. П.,
доктор філософських наук, старший науковий
співробітник, завідувач кафедри методології науки
та міжнародної освіти, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), panyolga@ukr.net

Максименюк М. Ю.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
менеджменту організацій та управління проектами,
Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), marina.maximenuk@gmail.com

Нікітенко В. О.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
іноземних мов та лінгвістичних комунікацій,
Запорізька державна інженерна академія
(Україна, Запоріжжя), vitalina2006@ukr.net

ФОРМУВАННЯ НООСФЕРНОГО СВІТОГЛЯДУ ЯК ОСНОВИ ІНФОРМАЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНО- НООСФЕРНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА СУСПІЛЬСТВА

Актуальність теми дослідження в тому, що в умовах інформаційного суспільства та глобалізації формується новий тип економіки ноосферного типу, що побудований на інтелектуальній компоненті, яка вимагає формування нового світогляду і свідомості. Інтелектуальна компонента у сукупності складає «суспільний інтелект», який накопичується інтелектуальною частиною суспільства і складає прорив у розвитку інформаційно-інноваційного суспільства. Центральною проблемою дослідження є феномен «суспільного інтелекту». Висувається гіпотеза, що в основі економіки, яка формується на інтелектуальній компоненті, розвиток інтелекту як головного фактору інформаційного суспільства. У зв'язку з цим висувається головна проблема ноосферного розвитку суспільства, в основі якого головним фактором розвитку суспільства виступає інтелект як головна рушійна сила суспільного розвитку. У статті обґрунтовується, що гармонійно організоване суспільство виникає тоді, коли стратегія розвитку Природи і стратегія розвитку Людства не суперечать один одному, а співпадають. Задача дослідження – проаналізувати наукові основи виникнення ноосферної економіки як економіки «суспільного інтелекту» в умовах інформаційного суспільства та глобалізації, в основі яких освіта як головний фактор формування інтелектуальної економіки. Методологічною основою наукового дослідження є синергетичний підхід, в основі якого коєволюція розвитку природи і суспільства як головної тенденції розвитку людства у напрямі цивілізованого розвитку, яка формується на основі понятійно-категорійного апарату біфуркації, атрактора, емерджентності, траєкторії розвитку, і сприяє появі синергії взаємодії. Робиться висновок, що коєволюція – це співрозвиток взаємодіючих елементів єдиної системи, що розвиває і зберігає свою цілісність.

Ключові слова: ноосферна економіка, економіка «суспільного інтелекту», коєволюція, синергетичний підхід, ноосферний світогляд.

Актуальність теми дослідження в тому, що в умовах інформаційного суспільства та глобалізації формується новий тип економіки ноосферного типу, побудованої на інтелектуальній (знаннєвій) компоненті. Інтелектуальна компонента у сукупності представляє «знаннєвий інтелект», який накопичується інтелектуальною частиною суспільства і складає прорив у розвитку суспільства та економіки. Ноосферна економіка як «економіка суспільного інтелекту» є освітянська (інтелектуальна, знаннєва) економіка, у

якій освіта і наука стають «базисом базису» духовного і матеріального виробництва та сприяють формуванню якості життя людини, якості освітянських послуг у суспільстві та якості суспільного інтелекту [1].

Ноосферна економіка – це економіка, що спирається на ноосферно-технологічний базис, який залучає суб'єкта до соціокультурних процесів, що відбуваються у суспільстві. Ноосферна економіка як економіка майбутнього включає до свого розвитку специфічні закони соціально-економічного розвитку з врахуванням дії закону енергетичної вартості, специфічних умов взаємодії господарсько-природно-економічної системи з регіональними особливостями прояву гомеостатичних механізмів біосфери та планети Земля.

Ноосферна економіка як господарсько-економіко-виробнича засада соціоприродної еволюції людства формується на основі суспільного інтелекту освітянського суспільства, в основі якого акцент на розвитку соціального (інтелектуального, людського) капіталу [2].

Проблемна ситуація – формування ноосферного світогляду як основи інформаційно-інноваційно-ноосферного суспільства та ноосферної економіки, в основі якої розвиток «суспільного інтелекту». Гіпотеза, які ми висуваємо, що в основі економіки, що базується на інтелектуальній компоненті, розвиток інтелекту як головного фактору розвитку інформаційно-інноваційно-ноосферного суспільства. У зв'язку з цим виділяється головна проблема ноосферного розвитку, в основі якого головним актором суспільства виступає інтелект як головна рушійна сила суспільного розвитку [3].

Мета дослідження: концептуалізація формування ноосферного світогляду як основи інформаційно-інноваційно-ноосферного суспільства та ноосферної економіки.

Цілі дослідження: 1) проаналізувати суспільство як розвиток чи еволюцію відкритих систем, в основі яких коєволюція як еволюція елементів, що взаємодіють у системі, і, розвиваючись, зберігають свою цілісність; 2) розкрити сутність ноосферного мислення (світогляду), яке пронизує і охоплює всі сфери діяльності людини, особливо творчі, відкриваючи нові можливості різних форм свідомості індивіда; 3) розглянути основи стійкого розвитку всієї планети Земля, в основі якої – концепція ноосферного мислення та економіка «суспільного інтелекту», тому що ноосфера – це сфера розуму, моралі, справедливості та інтелекту [4].

Методологічною основою наукового дослідження є синергетичний підхід, в основі якого коєволюція розвитку природи і суспільства як головної тенденції розвитку людства у напрямі цивілізованого розвитку, яка формується на основі понятійно-категорійного апарату біфуркації, атрактора, емерджентності, траєкторії розвитку, і сприяє появі синергії взаємодії. Робиться висновок, що коєволюція – це співрозвиток взаємодіючих елементів єдиної системи, що розвиває і зберігає свою цілісність.

Результати дослідження. Суспільство як відкрита система направляється до розвитку, еволюції, відтворенню своїх частин, які сприяють формуванню загальнолюдської парадигми культури і цінностей. Розвиток чи еволюція відкритих систем (у тому числі складних самоорганізованих систем, як людське мислення чи людське суспільство), відбувається за деякими загальними для всього Космосу об'єктивних законів. Знаючи космічні закони, що регулюють цей світ, можна пройти через кризи з найменшими втратами. Такими законами розвитку відкритих систем є закон самоорганізації і закон вільної волі у точці біфуркації при режимах з загостренням. Розвитку ноосферної економіки сприяє **коеволюція (тобто узгоджена еволюція)**, яка означає, що гармонійно організоване суспільство виникає тоді, коли стратегія Природи і стратегія розвитку людства не суперечать один одному, а співпадають. Коеволюція – це співрозвиток елементів, що взаємодіють в одній системі, розвивають і зберігають свою цілісність. Найбільш цікаві типи співрозвитку (саме ті, коли застосування принципу «коеволюція» має змістовний смисл) і передбачає свого роду наближення двох взаємопов'язаних еволюціонуючих систем, але не рух до загального образу, який можна назвати терміном «конвергенція» (злиття). Останнє означає взаємну адаптацію, тобто коли зміни, що відбуваються в одній із систем, ініціюють зміни в іншій системі, яка, як мінімум, не приводить до небажаних чи тим більше до нерациональних наслідків в одній із систем. Попри аналогічних взаємодій, обов'язковою є (відносна) симетрія, рівнозначність, «рівнорозташованість» коеволюційних систем, передбачаючи у кожній із них наявність набору потенційно можливих змін «відгуків» на трансформації, що відбуваються в інших системах. Коеволюція сприяє збереженню різноманітності в системі, елементи якої коеволюціонують, визначають безперечну перевагу коеволюції перед конфліктним розвитком. У рамках концепції універсального еволюціонізму була висунута ідея про коеволюцію природи і суспільства, біосфери і людини, перш за все, у якості наряду розвитку, при дотриманні якого можуть бути вирішені проблеми і цифрової трансформації до смарт-суспільства [5].

Характерною рисою нового космічного світогляду є синтез наукового, філософського та релігійного досвіду людства, а також досягнень місцевості. Ноосферне мислення пронизує і охоплює всі сфери діяльності людини, особливо творчі, відкриваючи нові можливості для різних форм виявлення свідомості індивідів, у тому числі й таких, які є ненаукові. Визначення статусу планети Земля і фактичний стан, пов'язаний з перехідним періодом природних змін, що визначаються галактичними, планетарними циклами, ставить задачу збереження і оновлення системи Земля, а також адаптацію людини до зміни умов шляхом акомодатії тобто пристосування живих організмів до умов існування через посередництво трансформації побудови і функцій, метаболізації деяких кондичій середовища [6].

Алгоритм енергоінформаційного обміну між матерією і субматерією ставить проблему вивчення рівнів слабких і зверхслабких взаємодій і фіксацію систем безпосередньої, їх об'єктивної реєстрації,

вивчення соціальної ентропії, що в цілому залежить від процесів інкультурації, соціалізації, нормативно-модальної адекватності особистості. Вище означені передумови дозволяють об'єднати фундаментальні закони у рамках єдиної концепції універсальності енергоінформаційних взаємодій у природі і суспільстві і виробити на цій основі нову науково-світоглядну парадигму ноосферного світогляду. Згідно В. Вернадського, наша планета і Космос уявляються як єдина система, у якій життя, жива речовина пов'язуються у єдині процеси, що протікають на Землі, з процесами космічного походження. Досягнення науки вже сьогодні дозволяють зробити кроки у формуванні принципу єдності енергоінформаційних взаємодій природи і суспільства і на цій основі створити ряд нормативних і законодавчих актів, які можуть детермінувати певним чином ноосферне мислення і світогляд ХХІ століття, використовуючи для цього здобутки великого українського філософа В. Вернадського [1].

Нове ноосферне мислення – це особливе світовідчуття, пов'язане з наукою, що передбачає формування нової наукової картини світу, що розглядається як цілісна система, частиною якої виступає сама людина, що впливає на цю систему, у контексті якої передбачається єдність і взаємодія цих складових. Ноосферний світогляд має визначальне відношення до глибинної суті самої людини і передбачає переосмислення найбагатшого досвіду людства відносно зв'язків людини і Всесвіту, що приводить до нового переосмислення давніх космологічних міфів, релігійних доктрин походження світу, філософських систем. У ноосферному світогляді передбачається устремління думки за межі планети земля, що приводить до розвитку фундаментальних сфер науки і появи нових наукових дисциплін, які впливають на синтез природних, технічних і гуманітарних наук [7]. У цьому процесі все більш важливу роль відіграє ноосферний світогляд, що виступає як процес багатоміжного осягнення великої Єдності у її нескінченно різноманітних проявах, як особлива внутрішня налаштованість і відчуття причетності по відношенню до реальності та її еволюційних механізмів, до ритмів життя тієї всеохопної безмежності, яку називають Космосом. Новий світогляд – це розумний світогляд, який можна назвати космічним чи ноосферним світоглядом [8].

Тому основою стійкого розвитку планети Земля повинна стати концепція ноосферного світогляду. Основні складові цього світогляду: 1) людина – маленька клітинка єдиного тіла Всесвіту і як клітинка повинна жити у гармонії і єдності з останніми сутностями і частинами, підпорядковуватися єдиним законом Природи; 2) весь світ розумний і має ієрархію розумностей, що знімає протиставлення науки і релігії, релігії і культури, що заважають консолідації суспільства; 3) інформація, а також засоби її передачі та обробки, які стали зв'язуючою ланкою для всього того, що виробляється людством, тому сьогодні це так необхідно для підвищення ноосферної культури особистості, суспільства, цивілізації у цілому. У відповідності з цим поняттям розширяється поняття оточуючого середовища та її новим елементом виступає інформація, від чистоти якої залежить свідомість, світогляд і культура людей. У контексті

формування нового світогляду формується культура як соціальний феномен, культурні зразки складаються з загальнозначущих цінностей і тих, які базуються на локальних традиціях. На сьогодні вітчизняна культура має, безпосередньо, деформований характер цінностей і нових артефактів культури. Вітчизняна культура традиційно спирається на цінності, які мають статус загальнозначущих, глобальних, так як знаходять їм підкріплення у смисловому полі культурних установок і традицій. Ця універсальність і загальнозначущість істотно і полярно протилежна масовій культурі, що культивується масовим західним світом [9].

Культура як виявлення її дійсної іманентної сутності складає той вічний і незруйнований простір, у якому людський дух знаходить шлях до всього прекрасного і просвітленого. Вона дає чітку відповідь на самі наактуальніші питання: що є краса, досконалість, культурність, як з позицій культури оцінювати явища безкультурності. Суспільством повинні відкидатися подібні явища, а індивідуальне (збайдужіле) відношення до безкультурності свідчить про недостатній рівень культурності нашого суспільства і відсутність нового світогляду [10].

Планетарний ноосферний світогляд сьогодні необхідний людству для виживання всієї цивілізації, яка підійшла до нової еволюційної спіралі розвитку. Ноосфера – це космоземна оболонка, вплив космічних випромінювань, перш за все Сонця, на все живе, і, особливо, на людство, що і визначає космічний характер ноосфери. Так, В. І. Вернадський ввів до концепції ноосфери етику, передбачаючи, що якщо будуть управляти країною вчені, то не буде ні голоду, ні війн, ні бідності. На його думку, ноосфера – це природне явище, яке має не тільки творчі, але й руйнівні тенденції, так як велика частина винаходів людства може бути використана як на користь добра, так і зла. Дійсна духовна еволюція людства, зміни її свідомості і світогляду, перш за все, пов'язані з одухотворенням і подоланням антропологічної кризи, з вивільненням від всіх форм рабства. Тільки відродження дійсної духовності здатне привести людину до нової якості життя, нової творчості і свідомості. Проте, будь-яка висока духовність сама по собі не виведе кризове суспільство з тупикового стану, а коли ввійде в «плоть і кров» реальних процесів, що протікають у суспільстві, у різних сферах людської діяльності – матеріально-технічній, економічній, політичній, та стати каталізатором реалізації позитивної моделі глобалізації [11].

Ноосферний світогляд є способом адаптації людини до світу і моральною формою захисту людини. Ноосферний світогляд функціонує як змістовна сторона системи свідомості, яка включає вміння користуватися знаннями для пізнання і перетворення світу, переконаності в його істинності як інструмента діяльності, в основі якого основні ідеали, принципи і готовність до реалізації і захисту переконань та ідеалів. Ноосферний світогляд – це інтелектуальна конструкція, яка вирішує проблеми нашого буття, виходячи з деякого вищого промислу (припущення, передбачення). Ноосферний світогляд – це синтез і вищий рівень духовного життя людини. Людина духовно зростає у міру зростання свого світогляду. Ноосферний

світогляд змінює сам характер людського розвитку: якщо раніше людство змінювало оточуючий світ, то зараз – в результаті антропогенного навантаження на біосферу людство наблизилось до деякого критичного рівня і перейшло до зміни самого себе. Людина, природа, космос представляють собою єдине ціле, живий одухотворений організм і саме людина як усвідомлено діючий суб'єкт відповідальний за подальшу біосферу (біотехносферу), так і ноосферу еволюцію людства. Тому відношення людини, суспільства і природи повинні базуватися на творчих і життєстверджуючих принципах і цінностях. Моральний вибір людини в умовах глобалізації ми пов'язуємо з утвердженням «культури життя» як нового типу мислення, що базується на досягненні вищих духовних смислів буття, етикою ненасильницького світу. Тільки завдяки «накопиченню» духовного виміру у культурі як внутрішнього регулятора поведінки можливий процес його одухотворення та морального удосконалення [12].

Особлива роль у формуванні цілісного сприйняття картини світу, його єдності у становленні відповідальної, творчої та цілісної особистості, «людини слова» та «людини дії», «людини духовної» належить ноосферній освіті і вихованню, які визначають суть змін, що відбуваються у суспільстві. Шлях людства до духовного єднання, подолання глобальних криз є «шлях до себе» як моральне удосконалення і як досягнення вищих духовних смислів буття, через осмислення того, що людина, природа, космос представляють собою єдине одухотворене ціле. Щоб виконати своє призначення, людина повинна реалізувати свою свободу, яка суміжна з відповідальністю, долаючи анархію, хаос, всюдозволеність, зло. Поняття «космізму» являє собою вчення про єдність природи, вплив думки на світовлаштування, вчення про основні принципи (моральні закони), що визначають реалізацію призначення людини, вчення про свободу волі та відповідальності [13].

Отже, ноосфера як теорія, світогляд і образ мислення, проаналізовані у роботах В. Вернадського, являють собою тенденцію розвитку сучасного світу, що включає в себе сукупність ідей «суспільного інтелекту», які рухають світом і сприяють формуванню інформаційно-інноваційно-ноосферного суспільства, що може розвиватися завдяки нооменеджменту та переходить у смарт-суспільство як високотехнологічне та високоінтелектуальне [14].

Висновки. Планетарне ноосферне суспільство базується на ноосферній свідомості і світогляді, необхідних людству, яке підійшло до своєї межі свого антропологічного розвитку. Дійсна духовна еволюція людства, зміни у свідомості людини пов'язані, перш за все, з одухотворенням і подоланням антропологічної кризи та вивільненням від всіх форм насильства та рабства. Тільки відродження дійсної духовності може привести людину до нової якості життя, до «нової» творчості та свідомості. Тільки тоді, коли духовність стане основоположною до всіх процесів, що протікають у суспільстві, – матеріально-технічних, економічних, політичних, духовність виступить дійсним каталізатором перетворень у суспільстві. Ноосфера передбачає переосмислення всіх принципів, на яких здійснюється життєдіяльність соціуму і сприяє побудові

нової наукової парадигми світу. Єдність людства зв'язує людство в єдиний соціальний організм зі всіма живими організмами біосфери, що дозволяють сформувати і єдину духовну свідомість, єдину культуру космопланетарного масштабу [15].

Практичні рекомендації:

1. Сформувати парадигму ноосферної освіти та методології, яка експлікується як якісно новий рівень формування інноваційного типу мислення та базується на інформаційних ресурсах суспільства і сприяє розвитку індивідуального і суспільного інтелекту, що потребує розвитку ноосферної освіти (О. Пунченко, Н. Пунченко). 2. Сформувати ідеологію ноосферного розвитку, яка виконувала б роль конструктивно-мобілізуючої сили (В. Воронкова, М. Максименюк, В. Нікітенко). 3. Сприяти переходу від суспільства знань до суспільства інновацій та планувати економіку інновацій (В. Старжинський, В. Цепкало). 4. Розвивати освіту як інтелектуальний ресурс модернізації, яка приводить до економіки «суспільного інтелекту», що базується на ідеях ноосферного мислення і світогляду (О. Субетто, М. Максименюк, В. Нікітенко). 4. Формувати людину-інноватора з креативним мисленням і свідомістю, здатної стати творцем економіки «суспільного інтелекту» та високої культури нооменеджменту (Р. Андрюкайтене). 5. Формувати інтелектуальний капітал країни як основу економіки «суспільного інтелекту», що базується на культурі м'якого менеджменту, націленого на самоудосконалення особистості та пошуки позитивних ресурсів у будь-яких ситуаціях, використовуючи позитивне самопрограмування особистості (Р. Андрюкайтене). 6. Формувати економіку інновацій і високі технології як основу прориву країни до конкурентоспроможних серед інших держав, що базуються на комп'ютерній грамотності та інформаційно-комп'ютерних технологіях (О. Кивлюк, В. Воронкова, О. Соснін, О. Дзьобань). 7. Формувати інтелектуальний потенціал країни та інформаційно-інноваційно-ноосферну парадигми освіти (В. Воронкова, О. Кивлюк) [16]. Саме на вирішення цих проблем і націлена філософія освіти, розвиток якої стоїть перед філософською спільнотою України.

Список використаних джерел

- Вернадський В. І. Біосфера и ноосфера. Мысли о ноосфере. – М., 1989. – 261 с.
- Вашкевич В. М. Історична еволюція наукової картини світу // Гілея: науковий вісник. – К., 2016. – Вип.109. – С.133–139.
- Власенко Ф. П. Віртуальна реальність як простір соціалізації індивіда // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – Вип.56. – С.208–217.
- Воронкова В. Г. Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаційного суспільства // Гілея. – 2015. – Вип.93 (2). – С.174–179.
- Воронкова В. Г. Концептуалізація інформаційно-комунікативного менеджменту в контексті нелінійно-синергетичної методології // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2016. – Вип.66. – С.13–26.
- Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. Сучасна геокультура як соціокультурний феномен культурної глобалізації // Гілея. – 2013. – Вип.72. – С.487–492.
- Воронкова В. Г. Формирование нового мировоззрения, нового человека, нового общества будущего // Антропологичні виміри філософських досліджень. – 2013. – №3. – С.69–78.
- Данильян О. Г. Інформаційна картина світу як соціокультурна реальність // Гілея. – 2013. – Вип.70 (3). – С.573–578.
- Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2015. – Вип.61. – С.24–34.
- Кивлюк О. П. Аналіз наукових досліджень з проблематики пропедевтики інформатики в початковій школі // Інформатика та інформаційні технології. – 2006. – №6. – С.69–72.
- Кивлюк О. П. Формування елементів комп'ютерної грамотності молодших школярів: дис...канд. пед. наук. – Київ, 2017. – 210 с.
- Кириченко М. О. Інформаційно-семіотичні виміри інформації як головного тренду інформаційного суспільства // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2017. – Вип.68. – С.57–67.
- Кириченко М. О. Концептуалізація когнітивно-комунікативних вимірів ідеології інформаційного суспільства у гуманітарно-науковому дискурсі ХХІ століття: методологія дослідження // Гілея. – 2016. – Вип.116 (1). – С.137–141.
- Максименюк М. Ю. Інформаційно-комунікативне суспільство як різновид складної соціальної системи і взаємодії // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя, 2016. – Вип.66. – С.266–278.
- Пунченко О. П., Лазаревич А. А. Інформатизація як засіб репрезентації інформаційних ресурсів суспільства // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2015. – Вип.63. – С.21–30.
- Соснін О. В., Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. та ін. Інформаційно-комунікативний менеджмент: зарубіжний та вітчизняний досвід: навч. посіб. – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2017. – 316 с.
- Соснін О. В. Проблеми зростаючої ролі інформаційно-комунікаційної функції держави в умовах інформаційного суспільства та шляхи їх вирішення // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2016. – №65. – С.164–176.

References

- Vernadskij V. I. Biosfera i noosfera. Mysli o noosfere. – M., 1989. – 261 s.
- Vashkevych V. M. Istorychna evolyucija naukovoї kartyny svitu // Gileja: naukovyj visnyk. – K., 2016. – Vyp.109. – S.133–139.
- Vlasenko F. P. Virtual'na real'nist' jak prostir socializacii' indyvīda // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2014. – Vyp.56. – S.208–217.
- Voronkova V. G. Internet jak global'na tendencija rozvytku informacijnogo suspil'stva // Gileja. – 2015. – Vyp.93 (2). – S.174–179.
- Voronkova V. G. Konceptualizacija informacijno-komunikativnogo menedzhmentu v konteksti nelinejno-sinergetychnoi' metodologii' // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2016. – Vyp.66. – S.13–26.
- Voronkova V. G., Nikitenko V. O. Suchasna geokul'tura jak sociokul'turnyj fenomen kul'turnoi' globalizacii' // Gileja. – 2013. – Vyp.72. – S.487–492.
- Voronkova V. G. Formirovanie novogo mirovozzrenija, novogo cheloveka, novogo obshhestva budushhego // Antropologichni vymiry filosofsk'kh doslidzhen'. – 2013. – №3. – S.69–78.
- Danyl'jan O. G. Informacijna kartyna svitu jak sociokul'turna real'nist' // Gileja. – 2013. – Vyp.70 (3). – S.573–578.
- Dz'oban' O. P., Sosnin O. V. Informacijna bezpeka: novi vymiry zagroz, pov'jazanyh iz informacijno-komunikacijnoju dijāl'nistju // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2015. – Vyp.61. – S.24–34.
- Kyvljuk O. P. Analiz naukovykh doslidzhen' z problematyky propedevtyky informatyky v pochatkovij shkoli // Informatyka ta informacijni tehnologii'. – 2006. – №6. – S.69–72.
- Kyvljuk O. P. Formuvannja elementiv komp'juternoi' gramotnosti molodshyh shkoljariv: dys...kand. ped. nauk. – Kyi'v, 2017. – 210 s.
- Kyrychenko M. O. Informacijno-semiotychni vymiry informacii' jak golovnogogo trendu informacijnogo suspil'stva // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2017. – Vyp.68. – S.57–67.
- Kyrychenko M. O. Konceptualizacija kognityvno-komunikativnykh vymiriv ideologii' informacijnogo suspil'stva u gumanitarno-naukovomu dyskursi ХХІ stolittja: metodologija doslidzhennja // Gileja. – 2016. – Vyp.116 (1). – S.137–141.

13. Maksymenyuk M. Ju. Informacijno-komunikatyvne suspil'stvo jak riznovyd skladnoi' social'noi' systemy i vzajemodii' // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – Zaporizhzhja, 2016. – Vyp.66. – S.266–278.

14. Puchenko O. P., Lazarevych A. A. Informatyzacija jak zasib reprezentacij' informacijnyh resursiv suspil'stva // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2015. – Vyp.63. – S.21–30.

15. Sosnin O. V., Voronkova V. G., Nikitenko V. O. ta in. Informacijno-komunikatyvnyj menedzhment: zarubizhnyj ta vitchyznjanyj dosvid: navch. posib. – Kyi'v: KPI im. Igorja Sikors'kogo, 2017. – 316 s.

16. Sosnin O. V. Problemy zrostajuchoi' roli informacijno-komunikacijnoi' funkcii' derzhavy v umovah informacijnogo suspil'stva ta shljahy i'h vyryshennja // Gumanitarnyj visnyk Zaporiz'koi' derzhavnoi' inzhenernoi' akademii'. – 2016. – №65. – S.164–176.

Voronkova V. G., Doctor of Sciences Philosophy, Professor, Head of the Department of Management of Organizations and project management, Zaporozhye State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhja), valentinavoronkova236@gmail.com

Kyviuk O. P., Doctor of Sciences Philosophy, senior researcher, head of the Department of methodology of science international education National Pedagogical University named after m. p. Drahomanov (Ukraine, Kiev), panyolga@ukr.net

Maksimenyuk M. Yu., PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Management of Organizations and project management, Zaporizhzhja State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhja), marina.maximenuk@gmail.com

Nikitenko V. O., PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of foreign languages and linguistic communication, Zaporizhzhja State Engineering Academy (Ukraine, Zaporizhzhja), vitalina2006@ukr.net

Formation of noosphere world as the basis of information and innovation noosphere, noosphere economy and society

The relevance of the research topic lies in the fact that the conditions of the information society of globalization form a new type of economy of the noosphere type, built on an intellectual component that requires a new worldview and consciousness. The intellectual component in the aggregate constitutes the «social intellect», which is accumulated by the intellectual part of society and constitutes a breakthrough in the development of the information and innovation society. The central problem of research is the phenomenon of the economy of a «social intelligence», quite innovative, representing the essence of the «innovation society». The research problem is a social phenomenon of the noospheric economy, based on the development of a «social intelligence». A hypothesis is being based that the economy, which is formed on the intellectual component, develops intellect as the main factor in the development of the information society. In this connection, the main problem of the noospheric development of society is singled out, based on the intellect as the main driving force of social development. The article substantiates that a harmoniously organized society arises when the strategy for the development of nature and the strategy for the development of mankind do not contradict each other, but coincide. The task of the study is to analyze the scientific foundations of the emergence of the noospheric economy as a «social intelligence» economy in the information society and globalization, based on education as the main factor in the formation of the intellectual economy. The methodological basis of scientific research is the synergetic approach, which is based on the coevolution of the development of nature and society as the main tendency of the development of mankind in the direction of civilizational development, which is formed on the basis of the conceptual-categorical apparatus bifurcation, attractor, emergence, trajectory of development, and promotes synergy of interaction. It is concluded that co-evolution is the co-development of interacting elements of a single system that develops and preserves its integrity.

Keywords: noospheric economy, economy of «social intelligence», co-evolution, synergetic approach, noospheric worldview.

* * *

УДК 130.2:299.11

Муляр В. І.,
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних і соціальних наук,
Житомирський державний технологічний університет
(Україна, Житомир), Vim54@ukr.net

ФЕНОМЕН ГАРМОНІЇ В КУЛЬТУРІ СХОДУ: ТРАДИЦІЯ ІНДУІЗМУ

Актуалізується гармонія як стрижнева проблема життєдіяльності людини Сходу. Визначений зміст поняття «Схід», подана порівняльна характеристика основних буттєвих смислів Сходу і Заходу. На цій основі визначені основні методологічні зрізи дослідження феномену гармонії в культурі та філософії Сходу. Серед них – головні світоглядно-духовні екзистенціальні східної людини (природність, чуттєвість, фаталізм, карма, віра в реінкарнацію, обциністність, колективізм), їх глибина укоріненість в релігійних засадах народів Сходу та гармонія як пронизуючий стрижень буттєвих смислів на обох субстанційних рівнях східного соціуму: суспільному та індивідуальному. В такому контексті поданий аналіз феномену гармонії у філософській традиції індуїзму. Розкрито зміст поняття «маїя» в контексті феномену гармонії, означені основні світоглядні наслідки для людини Сходу, зумовлені природою Маїї: ідея несправжності, ілюзорності світу, ідея Єдиного, Брахмана, Атмана як справжнього буття, ідея спокою та незворушності людини як способу досягнення нею гармонії.

Ключові слова: гармонія, Схід, Захід, буттєві смисли Сходу і Заходу, маїя як «покривало омани», престабільна напередвстановлена гармонія Сходу, чуттєвість, спокій, незворушність.

Серед безлічі проблем, які дискутуються в сучасній гуманітарній літературі, зокрема і у філософській, явищу гармонії належить особливе місце. І не дивно. Це зумовлено тим, що з найдавніших часів людство як цілісність і кожен людський індивід як окремішність прагнули такого життя, від якого можна було б отримувати найбільше задоволення. А відтак відчували б максимально можливу повноту життя, щастя, радості, соціальної справедливості, повноту гармонійності. Таке бажання людини як живої, діяльної та стражденної істоти супроводжує усе її життя, незалежно від того, як це життя складається, в яких умовах живе людина. Думка про те, що про гармонію буття потрібно думати лише в комфортних життєвих умовах, а постійні життєві проблеми не налаштовують на потребуванні гармонії життя, на мою думку, не витримує критики. Навіть більше, саме умови соціального, економічного чи політико-правового дискомфорту і загострюють проблему гармонії буття. Показовою у цьому сенсі є думка відомого російського філософа столітньої давнини Семена Франка. Говорячи про трагічні процеси в Росії, пов'язані з революцією 1917 року, він зазначав: «Жахливі потрясіння і руйнування всього нашого суспільного життя принесли нам, а саме з цієї точки зору, одне найцінніше, незважаючи на усю його гіркоту, благо: вони оголили перед нами життя, яким воно є насправді» [3, с. 93]. І саме ця жахлива дійсність породжує питання про справжні основи людського життя, серед яких і уявляється явище гармонії. Тому гармонія і є фактично вічною проблемою людини.

Тема гармонії у філософській традиції є такою ж вічною, як і самі уявлення про неї. В західному дослідницькому просторі вона починається ще у давньогрецькій міфології, актуалізується як серйозна світоглядна проблема в творах Піфагора, Геракліта, Платона, Арістотеля. В подальшому гармонія стала предметом дослідницької уваги таких інтелектуалів, як М. Кузанського, Л. да Вінчі, М. Коперніка, Д. Бруно, Й. Кеплера, Г. Лейбніца, І. Канта, Г. Гегеля, К. Ясперса, О. Шпенглера, М. Вебера та інших. В наш

час за темою гармонії відомі роботи таких авторів, як В. Т. Мещерякова, В. Яніва, В. П. Шестакова, А. Ф. Поліса, Ю. М. Холопова та інших.

І все ж, незважаючи на досить широку наукову літературу за темою гармонії, варто сказати, що лівова частка досліджень присвячена європейській традиції гармонії. Дуже мало спеціальних наукових розвідок феномену гармонії у східній культурі. Серед них можна назвати В. Яніва, О. Бальчидоржиеву, М. Блюменкранца тощо. Однак уявлення про гармонію у східній культурі як стародавнього періоду, так і сучасного досить цікаві і характеризуються надзвичайною глибиною. Саме цим контекстом і пов'язана актуальність та завдання даної статті. Мета полягає в тому, щоб проаналізувати і розкрити головні методологічні засади формування уявлень про гармонію в східній культурі, зокрема в індійській філософії.

Аналіз феномену гармонії у східному варіанті передбачає, на мою думку, вирішення низки методологічних питань. Перша з них, безсумнівно, зачіпає саме поняття «Сходу». Традиційно дослідники вживають його, коли хочуть виокремити особливості Сходу як регіону, території, геополітичної одиниці, духовно-світоглядних, ментальних та інших вимірів. При цьому логічно порівнюють з так званим Заходом. Що стосується останнього, то в широкому розумінні Захід – це сфера буття європейської культури, територія переважного поширення і визначального впливу античної та християнської системи цінностей, світогляду і культури в цілому. Головними світоглядно-духовними вимірами західного способу буття є раціональність, людиноцентризм, особистість та індивідуальність, невпинне прагнення самореалізації, науко-технічне освоєння і перетворення світу, динамізм тощо. В цьому контексті буде доречним ще раз нагадати думку іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета, наведену В. Янівом – відомим дослідником феномену етнопсихології. «Іспанці, німці, англійці французи є й остануть так дуже різні від себе, як тільки цього можна бажати, проте вони мають ту саму психічну структуру і є скеровані перш за все на ті самі змісти: релігія, наука, право, мистецтво, суспільні і еротичні відчуття є спільною їм справою, а те все є спірітуальні субстанції» [6, с. 148]. І хоч цей очевидно правильний висновок був сформульований іспанським вченим в першій половині минулого століття, а процитований українським вченим у його повоеєнних дослідженнях, подальша історія Західної Європи лише підтвердила його. Йдеться про поступове об'єднання західноєвропейських народів в єдиний економічний, політико-правовий, а головне духовно-світоглядний і культурний простір. І навіть сьогодні, коли Європейський Союз переживає кризовий період свого становлення і розвитку, висновок про Захід як про єдину територіальну, геополітичну, духовно-світоглядну, культурну одиницю має достатні методологічні підстави.

Інша справа зі Сходом. Поняття «Сходу», східного типу культури складніше ніж поняття «Заходу» в силу внутрішньої, змістовної неоднорідності. Так, можна виокремлювати буддистський Схід, індуський Схід, арабо-мусульманський Схід, єврейсько-іудейський Схід, єгипетський Схід тощо. І вони досить рельєфно відрізняються один від одного: дослідники акцентують

увагу на великих відмінностях у способах життя народів Індії, Китаю, Японії, Іраку тощо. У порівнянні з ними народи Заходу внутрішньо ближчі за своєю культурою, способом життя, ментальністю і т.д., оскільки вони інтегровані однією релігією – християнством. Ось чому певна несхожість за типом життя і поведінки жителів Заходу не так кидається у вічі, як на Сході.

Разом з тим, незважаючи на багатоплановість і багатозначність поняття «Сходу», все ж під ним розуміють переважно особливості людського буття, які окреслені світоглядно-ментальним простором діалогічного дискурсу буддизму, індуїзму, даосизму та конфуціанства. Тому типова культура Сходу, як правило, асоціюється більшістю дослідників цієї проблематики саме з вказаним простором і пов'язується з метакультурою далекого східного регіону. Саме там упродовж тривалого часу (століть і навіть тисячоліть) розгортався своєрідний діалог самотніх духовних світів насамперед Індії та Китаю, з яким органічно переплелися географічно близькі культури Японії, Тибету, Індокитаю тощо. Основними світоглядно-духовними характеристиками Сходу називають природність, чуттєвість на відміну від європейської раціональності, фаталізм, карму (невідворотну віддачу), віру в реінкарнацію (перевтілення), общинність та колективізм тощо.

Варто зазначити, що культури Заходу і Сходу чи не вперше порівняв М. Вебер. Він виявив низку світоглядно-сміслових антиномій цих двох світів. А саме, якщо Захід уособлюється демократією, то Схід – деспотією; якщо Захід культивує аскезу, то Схід – містику; якщо Захід поцінує наукове знання, то Схід – інтуїцію, вживання у світ, відчуття; якщо Захід ми ототожнюємо з динамізмом, то Схід – з непорушністю, стабільністю, душевним спокоєм; якщо для Заходу притаманним є модернізація, інновативність, то для Сходу – традиційність, ритуал, цінність вічного; якщо на Заході культивується «логос», на Сході – «дао»; якщо Захід віддає перевагу індивідуальності, особистості, то Схід – колективізму, соціуму, державі; якщо Захід прагне активного техніко-технологічного перетворення світу, то Схід – досягнення гармонії з природним середовищем проживання і медитації; Захід «будує» капіталізм, ринок, а Схід – своєрідний комунізм, безкласове суспільство тощо.

Друге методологічне питання, яке закономірно виникає в процесі аналізу феномену гармонії у східному варіанті, безсумнівно пов'язано з глибинними, духовно-психологічними витоками східних суспільств. І в цьому контексті знову буде доречним порівняння з Заходом. Західноєвропейська історія, звичайно, ілюструє глибоку укоріненість європейських народів в релігійних основах. Однак така укоріненість все ж давала можливість європейцю культивувати не тільки власні почуття, але й розум. Становленню раціональності як такої сприяла і низка об'єктивних, суто практичних чинників буття європейської людини: достатньо обмежені території для ведення господарства, до того ж сприятливі кліматичні умови, що не вимагало великих людських об'єднань для спільного економічного, а відтак і політичного життя. Такий стан речей не продукував деспотію як крайню форму заперечення цінності людського індивіда, а це сприяло тому, що перші давньогрецькі

соціуми були в своїй масі заґрунтовані на демократії і відносній свободі особистості. В силу цих та інших факторів західноєвропейська модель гармонії мала певну варіативність, етапність та відповідні їй змістовні типи.

Інша справа з феноменом гармонії у східному варіанті. Попри те, що і давньосхідна культура, і давньозахідна (грецька) культура фактично знаходилися на етапі своєрідного дитинства історії, а значить предметом у них виступає співвідношення мікро – і макрокосмоса під знаком так званої напередвстановленої гармонії, все ж східна культура ґрунтується на виняткових засадах, таких, яких не було в західній культурі. Вищим смислом людини як у давньоіндійській, так і давньокитайській філософії – це досягнення нірвани, тобто злиття, єднання душі людини з світовою гармонією, яке досягається шляхом самовдосконалення індивідуальної душі. В давньоєвропейській ж культурі напередвстановлена гармонія реалізується завдяки переважно зовнішній активності людини, спрямованій на світ природи і соціуму. Таким чином, ці дві культури культивували два типи людини: екстравертну та інтравертну. Якщо перша характерна для давньогрецького соціуму, то друга – для східного соціуму. Це означає, що простір культури Сходу з самого початку формувався не на засадах раціональне пізнання, а як містичне співпереживання з космічним світопорядком. Не абстрактне теоретизування, а практична спрямованість пошуку людської долі – ось стрижень давньосхідної філософії і культури.

Сказане вище дає підстави сформулювати ту виняткову особливість як східного соціуму в цілому, так і його моделі гармонії. Йдеться про надзвичайну укоріненість східної культури в релігійності і відповідну впливовість останньої на цілісне буття східної людини. Звідси – монопольне становище філософських течій особливо Давньої Індії, які ґрунтувалися на містиці, неповторному зразку суб'єктивного ідеалізму при абсолютному визнанні Брахмана, Дао тощо.

Варто звернути увагу і на такий суттєвий фактор як своєрідність кліматичних умов Сходу і стилю господарської діяльності. На відміну від Заходу тут були великі земельні латифундії, що передбачало великі маси людей для спільної діяльності, а також об'єктивна необхідність централізованих іригаційних систем. Це та інше продукувало східний деспотизм, несвободу людини, приниження її гідності. А відтак – спрямування її життєвої активності на внутрішній духовний світ. Звідси – культ духовного і душевного заглиблення, прагнення знайти в ньому смисл, відсторонення від мирських турбот. Очевидно звідси – і та багатовікова традиційність Сходу. Йдеться про віковічні, історією та традиціями встановлені і віками усталені стандарти національного духу і національної психології, якісна зміна яких можлива дуже рідко і в гранично тривалий час. Ось чому феномен гармонії у східному варіанті є фактично одноваріантним, безальтернативним, на відміну від феномену гармонії в європейському контексті.

Третьою методологічною особливістю аналізу феномену гармонії Сходу є вимога розглядати вказаний феномен як пронизуючий стрижень усього соціуму на обох його субстанційних рівнях: загальному та одиничному. Цим східна модель гармонії якісно

відрізняється від європейської. Якщо остання в принципі допускає досягання гармонії окремого індивіда навіть в рамках дисгармонійного соціуму, то вхідний зразок такого різнобіжжя не допускає. А все тому, що гармонія в розумінні східних мудреців напередзадана, напередвстановлена і ця апіорність гармонії не залежить від того чи іншого конкретного суб'єкта суспільного життя. Більше того, кожен індивід організовує своє життя так, що досягти гармонії індивідуального буття з гармонією тотального. Ось чому в східній філософії неабияке значення надається так званій соціальній гармонії. Особливо це видно на прикладі стародавнього Китаю. З давнини в китайському соціумі розглядали соціальну гармонію як основу взаєморозуміння, розв'язання конфліктів, співпраці, взаємної поваги та допомоги. Поняття «Хе» – злагода, дружба, гармонія – має величезне значення для традиційної культури Китаю. Вона розуміється як принцип комунікації, основна норма регулювання відносин між людьми, між людиною і природою, між людиною і суспільством, між державами.

Важливо також звернути увагу і на те, що концепція гармонії у східній культурі, до речі як і у західній культурній традиції, не є чимось особливим по відношенню до самої культури в цілому. І тут немає нічого дивного: в попередніх публікаціях про гармонію мною було показано як концепція гармонії Піфагора впливала з його загального філософського бачення світу як такого, як гераклітівська концепція гармонії узгоджена з філософією Геракліта в цілому тощо. Не є винятком і східна модель гармонії: вона логічно «вплетена», «вмонтована» в тіло східної культури. Ось чому аналіз засадних уявлень, положень, принципів світобачення східних народів є обов'язковим у висвітленні особливостей гармонії у східному варіанті. І хоча вони дещо відмінні за формою, все ж за змістом якщо не ідентичні, то дуже близькі.

В давньоіндійській культурі в цілому, у філософських вченнях зокрема, дуже важливим є уявлення про світ як такий, його складові частини, їх призначення. І в цьому смислі варто сказати про так звану «дифузію» людини і природи, своєрідне їх взаємопроникнення. В давній індійській культурі панувало переконання про те, що все в світі є одним і тим самим, що немає суттєвої відмінності між, скажімо, людиною, твариною, деревом, травою тощо. Тому що ця відмінність несуттєва. Справжня сутність світу полягає в його єдності і в тому, хто є її уособленням. Яскравою ілюстрацією такої дифузії, синкретичності буття є поняття «Майя», яке було дуже поширеним в стародавній культурі індійців і мало багато тлумачень. Майя (санскр. – буквально «не те») – в індюїзмі поняття, яке позначає світ речей, феноменів і людей як лише морок, ілюзію. «Майя (санскр. тауа – ілюзія, видимість) – в індійській духовності означає матеріальну енергію, загадковий процес, який породжує і підтримує космос, ілюзія, з якою людині треба взаємодіяти, доки вона не звільниться від неосвіченості» [1, с. 59]. В «Ригведі» поняття Майя означало одночасно і обман, і хитрість, і чаклунство, і чари і ворожу магічну силу, коли йшлося про демонів; божественну логічну силу, коли йшлося про богів. Веданта тлумачила Майю як видимість, ілюзію. За допомогою Майї бог

викликає до життя (правда удаваного, ілюзорного, що сприймається лише емпіричною, «середньою» свідомістю) увесь світ об'єктів, якому людина, що не володіє справжнім знанням, схильна надавати статусу реальності. Завдяки цьому справжня і єдина реальність виявляється прихованою або ж викривленою внаслідок неправильного співвідношення з чимось подібним. Бог, який породжує за допомогою Майї тваринний світ, сам не визначається Маєю; Майя взагалі не є його внутрішньою властивістю, вона – лише певний спосіб дії, творчої енергії бога, за допомогою якої створюється видимість. Сам Бог як чисте буття позбавлений Майї, тому що він є трансцендентальним щодо матерії. Однак Майя є такою ж вічною, як сам Брахман. Людина є через своє невідання вибудовує в своїй свідомості помилкове уявлення про існуючий світ і як би намагається «натягнути» своє помилкове уявлення на реальний світ, піддаючись таким чином видимості, ілюзії. Як писав А. Шопенгауер, Майя – це «покривало омани», яке заслоняє «очі смертним, примушує їх бачити світ, про який не можна сказати ні що він існує, ні що він не існує, бо він подібний сновидінню, відблиску сонця на піску, який здалека уявляється подорожньому водою, або кинутою вірвовкою, яка здається йому змією» [5, с. 145]. Однак, з іншого боку, перебуваючи в такому оманливому стані і зазнаючи страждань, вона прагне позбавитись цього, подолати путі Майї, вийти з нескінченного кола сансари.

Неабиякі місця і роль уявлень про Майю в давньоіндійській культурі мають низку світоглядних наслідків для людини Сходу та її гармонії. Насамперед йдеться про ілюзорність, удаваність світу, який створює Брахман за допомогою Майї. Він для індивіда є синкретичним, нероздільним, таким, в якому немає чітких меж, обрисів. Адже за логікою стародавніх індійських текстів, будь-які явища природи, предметного світу, суспільство, конкретні люди для того чи іншого суб'єкта – це не те, що суб'єкт сприймає. Це ілюзія, видимість. А тому весь цей світ не має ніякої вартості: онтологічної, праксеологічної, ціннісної. Це значить, що він не може бути джерелом корисних знань про сутність світу, буття. Втрачається значення одиничного, індивідуального, самостійного. Більше того, логіка уявлень про Майю вимагає від людини звільнитися, позбутися навіть найменших проявів власної індивідуальності. З цього приводу В. Янів писав: «Індивідуальність видається Сходові празлом, від якого треба звільнитися, щоб досягти щастя, яке можна знайти в оманливій трансценденції, якщо не взагалі в переконанні про непізнаваність усього».

Це границя, де немає ні Бога та душі, ні суб'єкта та об'єкта, а тільки пливучий струм речей, тут джерело вірувань про Майю, – про оту богиню, яка своїм серпанком наводить на людину забуття; про Нірвану, яка запевнює щастя тому, хто розпливається в ній, хто загубить в ній своє обличчя. Навіть світ чи філософські книги постають у Індії спільно, збірною працею, де поодинокі люди докидають кілька рис до загального твору» [6, с. 171].

Другий методологічний наслідок, який впливає з уявлення про Майю, стосується тлумачення давньоіндійською культурою справжнього світу. Зводячи до нуля ціннісне значення одиничного, контекст Майї

звертає людину Сходу до загального, яке видається справжнім, реальним буттям. Це – Єдине, Брахман, Атман тощо. Саме в ньому криється справжній зміст і цінність усього буття як для усіх явищ світу, так і для людини в її конкретних проявах. Він єдиний є справжнім предметом духовних потягів кожної людини, і саме на Нього мають бути спрямовані такі потяги. Упанішади зазначають: «Брахман виник першим з богів, творець всього, бережник світу. Воістину це було спочатку одним атманом. Не було нічого іншого, щоби мигтіло. Він подумав: «Тепер я створю світи». Воістину від чого народжуються ці істоти, цим живуть народжені, у що вони входять вмираючи, то і прагні розпізнати, то і є Брахман. На ньому виткано небо, земля і повітряний простір разом з розумом і усіма диханнями – знайте: лише то одно атман. Вічний серед невічних, мислячий серед немислячих, єдиний серед багатьох... Належить шанувати атмана як ціле, що являється в частинах, як тотожне самому собі. Як єдність належить його сприймати, невимірною, постійною. Він – начало, причина, яка викликає з'єднання; навіть позбавлений частин, він видимий за межами трьох часів, коли його шанують спочатку як багатоманітного, основу буття, високошанованого бога, що перебуває в наших думках... Його найвища могутність відкривається як багатоманітне» [2, с. 11–12].

Таке тлумачення дійсного, справжнього начала буття в собі Брахмана логічно формулює проблему співвідношення людини і Брахмана, способів і методів осягнення людиною останнього. В цьому полягає наступний методологічний висновок, пов'язаний з культивуванням уявлень про Майю. Йдеться про задіяння тих чи інших пізнавальних функцій людини – розумових або чуттєвих. І тут ми знову повертаємося до сутності Майя – синкретичності, дифузії, нерозчленованості. Такий світ завдяки феномену Майя веде до формування в людини Сходу відповідну нерозчленованість, дифузність, синкретичність її внутрішнього світу, включаючи і пізнавальні функції. Так само, як у світогляді східняка сприймається грань між дійсністю і уявою, так само в структурі його духовних сил стирається грань між раціональним і чуттєвим. Але, оскільки об'єктом духовних прагнень такої людини є лише загальне (єдине, Брахман, Атман тощо), яке є одночасно єдиним і частковим, нероздільним і подільним і т.д., то винятковим способом осягнення людиною його сутності можуть бути лише відчуття, інтуїція, містичне самозаглиблення людини у пошуках вказаної сутності тотального в собі. І якщо людина Заходу з варіантів розуму, почуттів та волі віддає перевагу першому з них (розуму), то людина Сходу керується винятково почуваннями. Згаданий вище В. Янів, один з відомих дослідників феномену етнопсихології, говорячи про притаманний людині Заходу інстинкт самопіднесення, який потребує до своїх успіхів раз-у-раз розуму і його вишколення з поміж усіх психічних функцій, зазначає: «На Сході всі вони: воля – почування – розум – є в мряковинному стані, у взаємному переплетінні. При тому, звичайно, на перший план вибивається почування як психічна функція, що має найбільш комплексний характер, яка в момент виникнення найсильніше опановує людину» [6, с. 178]. Таким чином, лише чуттєвість і раціональні духовні

сили виступають єдиним знаряддям справжнього осягнення буття людиною Сходу. Відстороненість від реального світу, який завдяки уявленням про Майю є світом несправжнім, а лише видимістю, тінню, за висловом А. Шопенгауера, «покривалом омани», найвище заглиблення в Тотальне шляхом почуттєвого, інтуїтивного співпереживання, співчуття з ним – ось справжній спосіб людини Сходу на шляху до власної гармонії.

Разом з тим, максимальне заглиблення в Тотальне, навіть шляхом найглибшого психічного занурення в самого себе вимагає від людини Сходу повного підпорядкування Тотальному. Пошук власної гармонії шляхом осягнення Брахмана як уособлення найвищої досконалості, справедливості і гармонії веде до примирення з ним, виняткової споглядальності, заглиблення в мудрості Брахмана. «На Сході інстинкт підпорядкування веде до примирення з волею згори, отже до офіційного фаталізму. На Сході розвинулася контемпліяція (споглядання – М. В.), щоб шляхом участі в Божій всемогутності й всемудрості знайти в собі ласку» [6, с. 161]. І далі: «Коли ми... подивимося на Схід, то там його інстинкт підпорядкування, – в даному випадкові волі Божій і Божому розумові – веде до контемпліативності (споглядальності – М. В.), до заглиблення в чужій мудрості» [6, с. 164]. Таке підпорядкування в східних соціумах набувало форми повного духовного і душевного злиття з Брахманом. «Вища мета життя – злиття з атманом–брахманом ще при житті: звільнення від сансари і досягнення «світу Брахмана» (брахмалока) після смерті. Це шлях зречення від синів, багатства», – так коментує Упанішади відомий дослідник стародавньої філософії А. М. Чанишев [4, с. 69]. І далі: «Непостійне багатство, бо не досягають вічного невічного» (Ка. 1,2), – шлях зречення від світів, від вченості (Бр. III, 5). «Упанішади проповідують подвижництво, милостиню, чесність, ненасильство, правдивість» (Чх. III, 17). Три заповіді Прад жапаті своїм дітям: «вгамовуванням пристрастей, милостиня бідним, співчуття ближньому» (Бр. V, 2). Істинний брахман той, хто осягнув атман, хто звільнився від прихильностей, перебуває в думках, не зачеплених обманом і самосвідомістю (пізня «Ваджрасучика – Упанішада», 2)» [4, с. 69]. І в цьому найвища гармонія людини.

Тут ми підходимо до наступного методологічного висновку, що випливає з уявлення давніх індійців про Майю. Йдеться про наслідки для людини від показаних вище її відносин з найвищим началом. Згадана вище не один раз дифузійність, синкретичність, розмитість, розпливчастість світу під дією Майї зумовлює у людини Сходу не тільки аналогічний стан духовних сил (їх нерозчленованість), але й своєрідну рівновагу. Адже так само, як зовнішньому світі для людини Сходу все є не тим, що насправді, а по суті одним і тим самим, так само в структурі психічних функцій людини все (розум, почуття, воля) є не тим, що насправді, а по суті одним і тим самим. І так само як у зовнішньому Майя своїм «покривалом омани» (А. Шопенгауер) врівноважує все у світі, так само вона врівноважує усі психічні функції людини. Звідси душевна рівновага, що веде до спокою людини та її внутрішньої гармонії. «Нерозчленованість функцій у людини орієнту, – підкреслює В. Янів, –

мусить вести в неї до духовної рівноваги, до внутрішньої гармонії» [6, с. 179].

Отже, спокій – найкращий внутрішній стан людини Сходу. Саме в спокої народжується повне злиття з Брахманом, здійснюється інтуїтивне, чуттєве осягнення як сутності буття, яке уособлюється Брахманом, але й смислу індивідуального буття людини. Цей стан – одночасно і найкращий спосіб досягнення індивідуальної гармонії. Тому що саме в такому стані людський індивід позбавлений життєвих проблем, зрікається від солодощів життя і власних пристрастей, які зумовлюються життєвими перипетіями. Своєрідним чином людина Сходу очищається від тягара життєвих негараздів і уподоблюється Брахману як чистому буттю. А відтак скорочує шлях до нього в смислі власної самореалізації в його мудрості.

Душевний, духовний спокій, очевидно, одна з найважливіших цінностей людини Сходу, на відміну від європейської людини. Якщо останній важливо розумом пізнавати світ і підкорювати явища природи своїм прагматичним інтересам, то людині Сходу це видається дивним, тому що для неї головне – знайти себе у мудрості Брахмана, а не зовнішній світ. Вона скоріше готова відмовитися від принад зовнішнього світу для душевної рівноваги, гармонії в контексті загального, єдиного. Тоді як західна людина більше знає зовнішнє, ніж себе саму. В цьому – корінна відмінність Сходу і Заходу. Її ми спостерігаємо і в органічній кореляції дихотомії «спокій–динаміка» з дихотомією «синкретичність – диференціація». Європейська модель соціуму, культури і гармонії передбачає чіткий взаємозв'язок динаміки, самопіднесення, вічного руху вперед, вгору з необхідністю диференціації духовних сил людини з наступним визнанням пріоритетності в їх структурі. Таким в західноєвропейському варіанті виступає ідея розуму. В східній ж культурі все навпаки: культ духовного й душевного спокою неможливий в умовах диференціації психічних сил людини і виокремлення провідної з них. На Сході культивується Майя – синкретика, нероздільність, відсутність чітких обрисів усього існуючого, а відтак нерозчленованість духовних сил людини. Лише вона може забезпечити спокій, умиротворення, душевну рівновагу як спосіб не раціонального, а інтуїтивного, ірраціонального осягнення буття Брахмана і досягнення гармонії з ним, а відтак і власної гармонії. Ось чому, як зазначає В. Янів «спокій видається для азійця такою ж самою прикметою, як для нас (європейців – М. В.) активізм і коли ми в спокої добачуємось квітизму (пасивності, споглядальності – М. В.) й лінивіства, тоді Схід в нашій динамізмі вбачає непотрібну метушню» [6, с. 150].

Висновки. Явище гармонії завжди входило в коло цільних смисложиттєвих проблем на усіх рівнях її соціальності, а відтак – вічних тем соціально-гуманітарних наук, зокрема філософії. Дослідження гармонії в культурі Сходу показує, що це неможливо зробити без порівняння із зразками західноєвропейської гармонії, внаслідок чого найбільш виразно уявляються основні її виміри. Серед них глибока укоріненість феномену гармонії в культуру народів Сходу, зокрема їх релігійні засади. Саме на цьому тлі можлива чітка дихотомія Сходу і Заходу. Якщо для останнього смисложиттєвими вимірами буття є демократія, аскеза,

наукове знання, динамізм суспільної та індивідуальної історії, модернізація, інновативність, культ «логосу», індивідуальності та особистості тощо, то Сходу притаманні деспотизм, містика, інтуїція, непорушність, стабільність і душевний спокій, традиційність, ритуал, цінність вічного, культ «дао», колективізму, соціуму, держави тощо.

В рамках означених буттєвих смислів вписується і модель гармонії в давньоіндійській культурі та філософії, яка з особливою силою культивує поняття «Майя» як символу єдності та нерозчленованості світу, а відтак єдності і нерозчленованості психічних пізнавальних сил людини – розуму, почуттів та волі. Майя – це «покривало омани», ілюзія, яка щоденно доводить людині несправжність зовнішнього світу і штовхає до пошуку справжнього, який знаходить в Єдиному, Брахмані, Атмані тощо. Звідси – методологічна настанова людини Сходу на спокій, душевну рівновагу, постійне «вглядання» в глибину Брахмана у пошуках мудрості та гармонії. Звідси глибока укоріненість культури Сходу загалом, зокрема і філософської традиції у вічності так званої престабільності, наперед встановленій гармонії світобудови, в просторі якої людський індивід і здатний знайти себе, досягати індивідуальної гармонії.

Список використаних джерел

1. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006. – 1200 с.
2. Упанишад // Антологія мирової філософії: Методический сборник философских текстов. Т.1. Ч.1 / Сост. М. А. Парнюк, В. И. Даниленко. – К.: УМК ВО, 1991. – С.10–16.
3. Франк С. Смысл жизни // Вопросы философии. – 1990. – №6. – С.69–131.
4. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев. – М.: Высш. школа, 1981. – 374 с.
5. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. В двух томах. – М.: Наука, 2003. – Т.1. – 660 с.
6. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Упоряд. М. Шаповал. – 2-е вид., переробл. і доп. – К.: Знання, 2006. – 341 с.

References

1. Istoriiia filosofii. Slovyk / Za zag. red. V. I. Iaroshovtsia. – K.: Znannia Ukrainy, 2006. – 1200 s.
2. Upanishady // Antologiya mirovoy filosofii: Metodicheskiy sbornik filosofskikh tekstov. T.1. Ch.1 / Sost. M. A. Parniuk, V. I. Danilenko. – K.: UMK VO, 1991. – S.10–16.
3. Frank S. Smysl zhizni // Voprosy filosofii. – 1990. – №6. – S.69–131.
4. Chanyshv A. N. Kurs lektiy po drevney filosofii / A. N. Chanyshv. – M.: Vyssh. shkola, 1981. – 374 s.
5. Shopenhauer A. Mir kak volia i predstavlenie. V dvuh tomah. – M.: Nauka, 2003. – T.1. – 660 s.
6. Ianiv V. Narysy do istorii ukraiyins'koyi etnopsychologiyi / Uporiad. M. Shapoval. – 2-e vyd., pererobl. i dop. – K.: Znannia, 2006. – 341 s.

Mulyar V. I., Doctor of Philosophical Sciences, Professor, the Head of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr State Technological University (Ukraine, Zhytomyr), Vim54@ukr.net

Phenomenon of harmony in Eastern culture: traditions of Hinduism

Harmony is actualized as a key problem of vital activity of Eastern people. The concept of «the East» is analyzed; comparative characteristics of the main meanings of existence of the East and the West are given. The main methodological analysis of the research on the phenomenon of harmony in culture and Eastern philosophy are determined. Among them are the main world-view and spiritual existentials of eastern man (naturalness, sensitivity; fatalism, karma, belief in reincarnation, collegiality, and collectivism), as well as their deep inculcation in religious principles of eastern nations and the harmony as the main pivot of meanings of existence on both substantive levels

of eastern society: social and individual. The analysis of the phenomenon of harmony in philosophical tradition of Hinduism is given in this context. The notion of «Maya» in the context of the phenomenon of harmony is explained; the main world-view consequences for eastern man caused by the nature of Maya are identified: the idea of unreal and illusory world; the idea of the One, Brahman, Atman as a real existence; the idea of peace and unruffled calm of a man as the way to achieve harmony.

Keywords: harmony, the East, the West, existential meanings of the East and the West, Maya as a «blanket of illusion», stable and before established harmony of the East, sensitivity, peace, unruffled calm.

УДК 101.1

Зейналов У. А.,
диссертант, Институт Философии НАН
Азербайджанской Республики
(Азербайджан, Мингечаур), zeynalov-73@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФЕНОМЕНА «ЦИВИЛИЗАЦИЯ»

Анализируются теоретические и методологические основы одного из актуальных проблем феномена «цивилизация». На основании проведенных исследований автор приходит к мнению, что основные концепции, связанные с западными цивилизациями имеют политический и идеологический характер. Их суть заключается в утверждении превосходства европейской расы над другими, в призывах подчинения человечества западной цивилизации. Однако однополярная система управления миропорядком постепенно распадается на многополярную систему. Именно поэтому концепции о «локальных цивилизациях» сохраняют свою актуальность и по сей день.

Автор считает, что навязывание Западом своих ценностей всему миру способствует возникновению в различных цивилизациях антизападных настроений и актуализации связанной с ними цивилизационной идентичности.

Ключевые слова: человечество, цивилизация, актуализация, идентичность, ценность, антизападное настроение.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Сопровождающаяся великими революциями и гражданскими войнами долгая борьба в европейском сообществе между традиционной монархическо-теократической системой и революционными силами (протестанты, просветители и т.д.), стремящимися избавиться от них, способствовала постепенному завоеванию Европой победы над своим «темным прошлым» (в западной литературе и историографии средневековый период Европы характеризуется как «темные века») и утверждению нового общества. Эта своеобразная социально-экономическая эволюция в обществе привела к возникновению в социально-философской литературе новой общественно-экономической формации «капитализм» и идей о «цивилизации». Стремительно развивающиеся процессы резко отличали управляемую традиционной монархическо-теократической системой Европу от Азии.

На почве разворачивающихся в Европе исторических процессов возникли новые идеи, связанные философией истории, закономерностями развития общества, устройством нового общества. Адам Фергюсон одним из первых употребил понятие «цивилизация» в научном контексте, оценил его как зрелый и универсальный этап (дикость – варварство – цивилизация) социальной эволюции, исторической прямолинейной эволюции, опирающейся на античные традиции и, развиваясь, данная мысль стала определенной ценностью в сознании общества. С уверенностью можно утверждать, что концепции многих европейских философов и мыслителей, связанные с философией истории и цивилизацией, сформировались именно на этой почве.

Так как, существовала наследственная связь между философско-исторической концепцией, опирающейся на идею эволюции живых организмов и укоренившимися в умах расовыми и империалистическими архетипами.

Степень изученности. Вопреки появлению на Западе, начиная с конца XIX века альтернативных концепций, связанных идеями «параллельные цивилизации», «локальные цивилизации», употребляемое в научной литературе понятие «цивилизация» (в том числе, демократия) идентифицировалась в основном с Западом. Поскольку, в системе евроцентристского мировоззрения данное понятие принимается не как неопределенная, абстрактная философская категория, как политико-идеологический термин, имеющий особое значение. Абсолютные концепции цивилизации опираются на евроцентризм, т.е. на избранность и превосходство европейской расы.

Рассказами в своем научном труде «Опыт, связанный с неравенством рас» (1853–1856) о десяти цивилизациях, считающихся своеобразным путем органического становления, развития и упадка, французский философ Джозеф Гобино дал толчок распространению идей об альтернативных «локальных идей». Немецкий историк Генрих Рюккерт считал, что феномен истории не является прямолинейным, единым процессом, в его составе имеются отличающиеся своими границами и линией движения, находящиеся во взаимоотношениях историко-культурные организмы и выдвинул идею о лидерстве среди них Западной цивилизации.

Российский социолог Николай Данилевский своим трудом «Россия и Европа» (1869) выступил против евроцентризма, выдвинул феномен славянской цивилизации и заявил, что ни один культурно-исторический тип не вправе претендовать на превосходство над другими. Первостепенное значение имеет выдвижение в ходе исследований цивилизаций на первый план Н. Данилевским понятие «локальная цивилизация», в частности утверждение о существовании цивилизаций, отличных от римско-германской, европейской цивилизации. С другой стороны, в вопросах цивилизации Николай Данилевский выступал против идеи евроцентризма и поддерживал их дифференциацию по уровню развития в направлении культурно-исторического типа. Именно цивилизация формируется в первую очередь посредством прохождения через этапы этнографии и государственности [1, с. 62]. С этой точки зрения, появляется особый интерес к диалогу между цивилизациями и новые этапы в указанном направлении.

Немецкий философ Освальд Шпенглер своим трудом «Падение Европы» (1918) был признан продолжателем идей Генриха Рюккерта и Николая Данилевского на Западе. Он утверждал, что падение Западной цивилизации неизбежно, как и падение многих существовавших в истории цивилизаций (античная цивилизация, древний Египет и т.д.). Английский экономист Арнольд Тойнби в своем объемном труде под названием «Осознание истории» (1934–1961) развивал идеи предшествующих авторов (в частности, О. Шпенглера) о «локальных цивилизациях». Согласно его взглядам, отсутствие благоприятных климатических условий стали причиной несостоятельности некоторых социальных общностей в создании своей цивилизации. В трудах таких исследователей, как Даниэль Белла,

Эдвин Тофлер, К. Ясперс имеют место определенные рассуждения о становлении, развитии и упадке локальных цивилизаций.

Выдающийся социолог Питирим Сорокин считал неверными связанные с цивилизациями концепции и обосновывал свою позицию тем, что указанные авторы, называя социальные группы (этнические, религиозные, государственные и т.п.) и их общую культуру цивилизацией, путают культурные системы с социальными системами (группами). Поэтому, они не только не могут уточнить количество цивилизаций, но и неспособны установить критерии их определения. Многие исследователи поддержали рассуждения Питирима Сорокина и отметили, что среди концепций, связанных с философией истории марксистская теория больше остальных опирается на научные основы.

В отличие от Тойнби Сорокин разделяет цивилизацию на чувственные, мысленные и идеалистические виды. Согласно его мнению, во всех не отделившихся от теологии и религии средневековых европейских культурах с VI века по XII век, не было господства идейной системы. В период с XVI по XX век европейская культура постепенно отделяется от религии и теологии и входит в эмпирическую систему. Предшествующие мораль и право, обоснованные религиозными откровениями, получают теперь новое прагматичное, релятивистское и гедоническое понятие морали и права. Идеальную культурную систему П. Сорокин видит в греческой культуре V века до н.э. и европейской культуре XIII века. Так как, он утверждает господство в них многослойной, частично эмпирической и частично рациональной, сверхчувствительной абсолютной истины и ценностей [2, с. 174–176].

Исследования показывают, что универсальная прямолинейная историческая диалектика и система объективных общественных формаций не оправдывают себя вне европейского исторического контекста. На самом деле, как и цивилизационный подход, формационный подход к феномену истории в исторической философии потерял свою актуальность. С этой точки зрения, концепции, формируемые вокруг таких абстрактных понятий, как историческая закономерность, цивилизация, больше характеризовались как социально-идеологические понятия, чем научные.

Причиной возникновения концепций, связанных с «локальными цивилизациями», был главным образом, рост рассуждений о становлении и упадке цивилизаций. В числе влияющих на формирование цивилизаций элементов, исследователи указывали такие существенные факторы, как единый язык, религия культуры, менталитет, геополитические условия, единое социально-политическое устройство и т.д. Так как, эти условия касались не только Европы, естественно, возникла необходимость в появлении идей о параллельных цивилизациях. Появление таких идей противоречило идеологии евроцентризма. Поэтому, затрагивающие в своих трудах концепцию «локальные цивилизации» Джозеф Гобино и Генрих Рюккерт считали Западную цивилизацию лидером среди цивилизаций.

В Европе с одной стороны, говорят о безальтернативности Западной цивилизации, а с другой стороны, заявляют о существовании параллельных цивилизаций

или антинаучности цивилизационных концепций. В концепциях о «параллельных цивилизациях» и «локальных цивилизациях», как и в прочих концепциях, привлекают внимание идеологические моменты. Если сторонники абсолютной цивилизации опираются на расовую идеологию, то сторонники «локальной цивилизации» стремятся доказать превосходство религиозной идентификации и пытаются ее абсолютизировать.

В связанных с «локальными цивилизациями» концепциях происхождение цивилизации увязывается с религией. Заявлением о существовании связи духа, обеспечивающего превосходство Западной цивилизации и возникшего капитализма с «трудовой этикой протестантизма», Макс Вебер с одной стороны, выступал против учения К. Маркса о формировании общественных формаций (в том числе, капитализма) на материальных основах, с другой стороны, заявлял о превосходстве христианства (протестантской ветви), являющегося создателем цивилизации. Из данной логики следовало, что причина отсталости и инерции народов, не сумевших утвердить цивилизацию, кроется в их вероисповедании.

По нашему мнению, данный подход ошибочный, по следующим причинам.

1. Установление в XIX веке в Европе новых капиталистических производственных отношений способствовало насильственному или принудительному притоку крестьян в городские мануфактуры и их массовой эксплуатации [3, с. 204–205]. Выходит, Макс Вебер связывает этот массовый приток вероисповеданием. Если это так, то все бедняки и рабочие Европы объединились бы не вокруг антирелигиозных идей коммунизма в интернациональной Парижской коммуне, а вокруг протестантской церкви. Но это невозможно. Так как, согласно замечанию самого Макса Вебера, «протестантизм является душой протестантизма». Как когда-то католическая церковь служила сохранению традиционных монархических режимов, протестантизм, как духовная идеология, служил победе новой капиталистической эксплуататорской системы над традиционалистами и ее сохранению.

2. Следует обратить внимание на то, что наиболее развитые страны современной Европы являются протестантскими. Однако эмпирическими исследованиями доказано, что их развития связано не с протестантизмом, а высоким уровнем прогресса науки и техники в регионах [4].

Такие сторонники «локальных цивилизаций», как М. Вебер, А. Тойнби, С. Хантингтон увязывали происхождение цивилизации с религией. Однако не секрет, что Западная цивилизация опирается не на религию, а на развитие науки и техники и рост материальных ценностей. Поэтому, было бы неверно отождествлять такое нравственное явление, как религия и Западную цивилизацию, так как, религия не способна к самостоятельному созданию цивилизации.

Мы думаем, что увязывание фактора цивилизации только с религией является не научным, а идеологическим подходом. Поскольку, религия является одним из формирующих цивилизацию факторов, Наука главный фактор, формирующий цивилизацию.

Марксистский подход к исторической философии исключает «цивилизационный подход» и считает

его антинаучным, политики – идеологическим подходом, служащим интересам различных групп. В труде «Происхождение семьи, частной собственности и государства» Ф. Энгельс заменяет понятие «цивилизация» понятием «общественно-экономические формации». Согласно его подходу к вопросу, конец власти природы над человеком ознаменовался властью человека над человеком, разделением общества на эксплуатирующие друг друга классы и данный этап общественно-исторического развития называется цивилизацией. А причиной возникновения данного этапа развития человечества является новые производственные отношения, возникшие в результате создания новых орудий производства и постепенно сформировавшиеся на этой базе общественные институты и общественное сознание. Активизировавшиеся и расширяющиеся при капитализме товарно-денежные отношения способствовали становлению мирового рынка, появлению торговой и финансовой буржуазии, захватившей контроль над этим рынком. Таким образом, цивилизованное развитие превращается в исторический процесс, служащий политико-экономическим интересам определенной группы людей, управляющих производственными и финансовыми механизмами, мировым рынком [5, с. 174].

Согласно Ф. Энгельсу, процесс исторического развития цивилизаций привел усилению государственного аппарата, создавшего условия для эксплуатации бедных богатыми, деревни городом, поддержке государством традиционной патриархальной семьи, допускающей эксплуатацию жены со стороны мужа, что в свою очередь, постепенно увеличивает противоречия и столкновения между группами и классами являющимися имущественными единицами общества и в результате деградация и упадок цивилизации или представляющего ее государства становится неизбежным [5, с. 176].

В основе цивилизованной эксплуатации стоят передача имущества наследственным путем, подавление нравственности и социального партнерства материальными интересами, служение науки еще большему росту и сохранению богатств состоятельных слоев общества, превращение общественных форм сознания (наука, искусство, право, моральные ценности) в идеологическое оружие в руках эксплуататоров, для эксплуатации общества. С этой точки зрения, любой цивилизационный прогресс является относительным регрессом, открывающим путь к эксплуатации других. Единственным путем избавления от этого противоречия и коллизии является устранение наряду с частной собственностью, всего эксплуататорского аппарата (государство, семья и т.д.) [5, с. 26].

В результате можно утверждать, что в отличие от общего цивилизационного подхода, марксистский подход отождествляет цивилизацию не какой либо расой и религией, а классовыми интересами господствующих классов. Данный подход оценивает мир в контексте общей исторической эволюции, чем ставит под сомнение существование «локальных цивилизаций», выступает против разделения ими панорамы мира на религиозном, национальном, расовом основании и делят мир на антагонистические друг другу классы эксплуатирующих цивилизационных силы и эксплуатируемых угнетенных. С этой точки

зрения, эксплуататорские силы оценивают объективно существующие религиозные, национальные и расовые проблемы в рамках идеологии искусственной идеологии цивилизационной и межцивилизационной связи, превращают их тем самым, в политический инструмент, с помощью которого скрывает противостояние и эксплуатирует бедных и угнетенных, путем разжигания искусственных расовых, национальных и этнических распрей, противопоставляют их друг против друга.

Согласно марксистскому подходу, появляющиеся в историческом процессе новые производственные орудия, являются первичными материальными силами, способствующими созданию цивилизации. Однако известно, что новые производственные орудия появляются благодаря научным открытиям. В марксистском подходе наука является надстройкой, формирующейся на экономическом базисе. Но и здесь есть определенное противоречие: Если наука способствует появлению новых производственных орудий (средств) и установлению новых производственных отношений и социально-экономических институтов, то как она может быть надстройкой? Если подойти к проблеме с этой позиции, наука является базисом, создавшим цивилизацию (или общественно-экономическую формацию), а экономика должна быть определенной наукой надстройкой.

Вопросы цивилизации и исторической философии всегда были актуальны на Западе. В последующие периоды в центре внимания находились проводимые Арнольдом Тойнби и Карлом Ясперсом исследования. Известный английский историк по культуре Арнольд Тойнби оценивает мировую историю как цикл преследующих друг друга культур. Арнольд Тойнби понимает культуру так: люди по своему желанию регулируют окружающую среду, а не условия окружающей среды управляют ими [Bauman 96].

Разница между первобытными обществами и культурами заключается в том, что жизнь у первобытных обществ короткая. Существует множество причин возникновения, развития и распада цивилизаций. В ряд этих причин можно включить такие факторы, как климатические условия, экономические и политические факторы, контакты и войны с различными культурами и т.д. Согласно А. Тойнби, оценка истории, в частности культуры, опирается на евроцентристские взгляды. Так как, у культуры есть единый взгляд, другие культуры связаны с ней или обречены на гибель среди степных культур. Данное утверждение опирается на три источника: мысли об эгоцентризме, незыблемая Восточная мысль и прямолинейное развитие [6, с. 55].

Прославленный английский философ К. Ясперс анализирует цивилизационные отношения с довольно интересной позиции. Согласно его утверждениям, Западный мир всегда обращал свои взоры на Восток, то враждовал с ним, то что-то перенимал, усваивал. По мнению К. Ясперса, противоречивые отношения между Западом и Востоком можно оценить как объективный ход истории. Поскольку, культуры и народы сближаются и отдаляются друг от друга именно благодаря этим противоречивым моментам. Следует отметить, что Ясперс видит Западную культуру как продолжение Восточной и осознает это в раздумьях о том, что потерял Запад, невзирая на все превосходств [7, с. 577].

В 1993 году в журнале «Foreign Affairs» была напечатана статья видного американского политолога Семюэля Хантингтона «Столкновение цивилизаций?» («The Clash of Civilizations?») [8]. Упомянутая статья составила основное содержание изданной позже одноименной книги. Автор, как и его предшественники, характеризует происхождение цивилизаций как совершенный итог и высокая культурная идентификация идей о единстве языка, религии, общественных институтов. С. Хантингтон прогнозировал, что в недалеком будущем цивилизационная идентификация станет актуальной, человечество сформируется на основании связи между несколькими цивилизациями, однако различия между ними будут постепенно расти, возникнут межцивилизационные конфликты, в частности Западная цивилизация столкнется с другими цивилизациями. Происшедшие через несколько лет события, показали правдивость прогнозов политолога.

С. Хантингтон заявляет, что существуют Западная, Арабская (Ислам) и Китайская (Конфуцианская) цивилизации, которые не входят в сферу общей культуры и отличаются своеобразием. Наряду с этим, существуют индийская, японская, православно-славянская, латиноамериканская и африканская цивилизации. Вопреки существованию внутри цивилизаций различных идентичностей, цивилизационная идентичность охватывает всех их. Китайская и японская цивилизации идентифицируются страной и самим народом. Но Западная, Латиноамериканская и Исламская цивилизации охватывают несколько национальных государств. Например, некто, проживающий в Италии, может охарактеризовать себя итальянцем, католиком, христианином, европейцем, представителем Запада. Есть такие цивилизации, внутри которых существуют субцивилизации, которые прошли все исторические интеграции и являются неотделимой составной частью единой цивилизации. Например, Западная цивилизация состоит из Европейской и Североамериканской цивилизаций, а Исламская цивилизация из арабской, турецкой и малазийской цивилизаций. Цивилизации являются единым целым и между ними имеются границы. Эти цивилизации появляются, развиваются и разрушаются. Большую часть истории человечества составляет не история государств, а история цивилизаций.

Выводы. Подводя итоги можно отметить, что в плоскости конца истории, возвращения к традиционной конкуренции между национальными государствами, идей, возникших в связи с падением национальных государств под давлением трайбализма и глобализации, мировая политика входит в новую фазу культурного конфликта – «столкновение цивилизаций». Точки излома культурных границ цивилизаций превратятся в очаги глобальных конфликтов между нациями.

Причины этого моно характеризовать следующим образом:

1. Поскольку, формируемые веками национально-нравственные ценности цивилизаций, в частности, разница в религиях, режимах и идеологии, имеют фундаментальный и постоянный характер. Хотя разница не порождает конфликты, а конфликты не делают необходимой тиранию, отличия между цивилизациями приводили в истории к самым долгим и кровавым конфликтам.

2. С расширением связей между народами различных цивилизаций, появляются отличия и цивилизационная идентичность усиливается. Например, если, мигранты, прибывшие из Америки во Францию, способствуют формированию у местных народов негативных чувств против них, то данный фактор влияет на рост симпатий к католикам из Польши и мигрантам из Европы.

3. Социально-экономические изменения ослабляют традиционную и национальную государственную идентичность в различных местах мира, и в большинстве случаев религия, в частности, фундаментальные религиозные движения заполняют создавшуюся пустоту. Среди них много образованных, профессиональных и деловых молодых людей. Цивилизационная идентичность создает им условия для выхода из рамок национальной идентичности и самоидентификации.

4. Навязывание Западом своих ценностей всему миру способствует возникновению в различных цивилизациях антизападных настроений и актуализации связанной с ними цивилизационной идентичности. На пике своего развития Запад сталкивается с другими, не западными цивилизациями. Для самосознания у не западных цивилизаций имеются и соответствующие стремления и ресурсу и воля. В последние времена в самих этих цивилизациях сформировалась прослойка из национальных интеллектуалов, выступающих против вестернизации.

5. Установление между цивилизациями компромисса становится все сложнее, так как, в отличие от политико-экономических особенностей, культурные особенности меняются реже. «В бывшем Советском Союзе коммунисты могли слыть демократами, богатые бедными, а бедные богатыми. Однако независимо от желаний, русские не могут стать эстонцами, а азербайджанцы армянами». Людей больше разделяет религия, чем их этническая принадлежность. Если возможно стать полуфранцузом, полугарбом или иметь двойное гражданство, то невозможно стать полукатоликом или полумусульманином.

6. Рост экономического регионарирования, внутри-регионного торгового оборота способствует укреплению идентичности, развитию цивилизаций изнутри.

В подходе С. Хантингтона ясно чувствуется роль концепций о «локальных цивилизациях». Он считает, что столкновение этих цивилизаций на религиозной основе неизбежно.

Концентрируя внимание на исламской и китайской угрозе, С. Хантингтон призывает христианский мир к объединению вокруг Западной цивилизации. Так как, православно-славянская и латиноамериканская цивилизации также объединяются с Западными цивилизациями вокруг христианской религии. Япония не входит в культурный состав дальневосточной и западной цивилизаций. Поэтому, С. Хантингтон говорит о приближении исламской и китайской угрозы на Запад. В частности, осуществление проекта «Шелковый путь» делает это сближение реальным.

Список использованных источников

1. Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Данилевский Н. Я. – М.: СРВ, 1991. – 576 с.
2. Сорокин П. Философия общества в эпоху кризиса / Сорокин П. – Анкара: Мете Тунджай, 1972.

3. Henryk G. The beginnings of capitalism and the new mass morality / G. Henryk // Journal of Classical Sociology. – 2006. – Vol.6. – No.2. – P.201–213.

4. Becker, Sascha O. Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economics History / Becker, Sascha O., Wossmann, Ludger // Munich Discussion Paper, No.2007–7. – 22 January, 2007. – <http://epub.ub.uni-muenchen.de/1366/1/weberLMU.pdf>

5. Маркс К. Полное собрание сочинений / Маркс К., Энгельс Ф.

6. Berger P. L. The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge / Berger P. L., Luckmann T. – Doubleday: Penguin Books, 1967. – 213 p.

7. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. – М.: Институт экономических стратегий, 2008. – 576 с.

8. Huntington S. The clash of civilizations? / S. Huntington // Foreign Affairs. – Vol.72. – №3, Summer 1993. – P.22–49. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2007/2498>.

References

1. Danilevskiy N. Ya. Rossiya i Evropa / Danilevskiy N. Ya. – M.: CPB, 1991. – 576 s.

2. Sorokin P. Filosofiya obschestva v epohu krizisa / Sorokin P. – Ankara: Mete Tundzhay, 1972.

3. Henryk G. The beginnings of capitalism and the new mass morality / G. Henryk // Journal of Classical Sociology. – 2006. – Vol.6. – No.2. – P.201–213.

4. Becker, Sascha O. Was Weber Wrong? A Human Capital Theory of Protestant Economics History / Becker, Sascha O., Wossmann, Ludger // Munich Discussion Paper, No.2007–7. – 22 January, 2007. – <http://epub.ub.uni-muenchen.de/1366/1/weberLMU.pdf>

5. Marks K. Polnoe sobranie sochineniy / Marks K., Engels F.

6. Berger P. L. The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge / Berger P. L., Luckmann T. – Doubleday: Penguin Books, 1967. – 213 p.

7. Tsivilizatsii: teoriya, istoriya, dialog, budushee. – M.: Institut ekonomicheskikh strategiy, 2008. – 576 s.

8. Huntington S. The clash of civilizations? / S. Huntington // Foreign Affairs. – Vol.72. – №3, Summer 1993. – P.22–49. – Rezhim dostupa: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2007/2498>.

Zeynalov U. A., PhD, Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan (Azerbaijan, Mingacheaur), zeynalov-73@mail.ru

Theoretical and methodological basis of the phenomenon «civilization»

This article is devoted to the analysis of the theoretical and methodological foundations of one of the pressing problems of the phenomenon of «civilizations». Based on the research, the author comes to the conclusion that the basic concepts associated with Western civilizations are of a political and ideological nature. Their essence lies in affirming the superiority of the European race over others, in calling for the subordination of humanity to Western civilization. However, the unipolar world order control system is gradually breaking up into a multipolar system. That is why the concepts of «local civilizations» remain relevant to this day.

The author believes that the imposition by the West of its values to the whole world contributes to the emergence of anti-Western sentiments in various civilizations and the actualization of the associated civilizational identity.

Keywords: mankind, civilization, actualization, identity, value, anti-Western mood.

Зейналов У. А., дисертант, Інститут Філософії НАН Азербайджанської Республіки (Азербайджан, Мінгечаур), zeynalov-73@mail.ru

Теоретичні та методологічні основи феномена «цивілізація»

Аналізуються теоретичні та методологічні основи одного з актуальних проблем феномена «цивілізація». На підставі проведених досліджень автор приходить до думки, що основні концепції, пов'язані з західними цивілізаціями мають політичний та ідеологічний характер. Їх суть полягає в утвердженні переваги європейської раси над іншими, в закликах підпорядкування людства західній цивілізації. Однак однополярна система управління світопорядком поступово розпадається на багатопольярну систему. Саме тому концепції про «локальні цивілізації» зберігають свою актуальність і донині.

Автор вважає, що нав'язування Заходом своїх цінностей всьому світу сприяє виникненню в різних цивілізаціях антизахідних настроїв і актуалізації пов'язаної з ними цивілізаційної ідентичності.

Ключові слова: людство, цивілізація, актуалізація, ідентичність, цінність, антизахідний настрій.

УДК 130.1:316.012

Іванов Є. В.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
соціології, філософії і права, Одеська національна
академія харчових технологій
(Україна, Одеса), ivanovetv@inbox.ru

ТЕОРЕТИКО–МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВИХ СТАНІВ СУСПІЛЬСТВА ТА НЕКЕРОВАНOSTІ

Розглянуто теоретико–методологічні засади осмислення некерованості та кризових станів соціуму. Проаналізовано філософський доробок О. Шпенглера, П. Сорокіна, Г. Маркузе, Р. Генона, Й. Хьойзінга. Визначено, що більшість з цих вчених пов'язували проблему соціальної кризи зі збоєм процесів відтворення соціальних цінностей, втраті керованості раціоналізованого суб'єкта управління над силами індустріального розвитку, відходом від тисячолітніх традицій та інших соціально деструктивних факторів. Узагальнено, що головна причина небезпеки – це величезна влада людини над суцям, яку отримує індивід в рамках нового часу, сподіваючись на безумовний прогрес, приріст надійності і стабільності. Велику увагу приділено ідеям Й. Хьойзінга, який вбачав коріння суспільної нестабільності в наповненні революцій соціалістичним сенсом, яке перетворило маси на заручників долі, очікуючих вдалого моменту для кардинальних суспільних перетворень. В статті доведено, що серед соціально деструктивних факторів, що сприяють зростанню некерованості постають хронічні невдачі у побудові держави на основі утилітаризму, перетворення людини на жертву соціально–правових концепцій.

Ключові слова: методологія, криза, некерованість, соціально деструктивний фактор.

Переосмислення методологічних підходів до дослідження кризових станів суспільства та некерованості виступає актуальною проблемою соціальної філософії оскільки питання кризи в соціально–історичному контексті розвитку України є фундаментальним та маловивченим. Публікації, в яких досліджувалась би методологія аналізу суспільних криз та некерованості практично відсутні. Переломити будь–яку кризову ситуацію в масштабах цілого соціуму без наявності глибоких теоретико–методологічних засад осмислення екстремальних фаз розвитку суспільних систем неможливо. Пізнання природи соціальної кризи з урахуванням теоретико–методологічного спадку соціальної філософії дозволяє поглянути на обрану тему з якісно нової точки зору.

Більш або менш детально філософський зріз проблеми некерованості було діагностовано в дослідженнях таких вчених, як Конфуцій, Сократ, Платон, Арістотель, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Г. Гегель, К. Маркс, О. Шпенглер, К. фон Клаузевіц, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, А. Тойнбі, А. Файоль, А. Маслоу, П. Ф. Друкер, К. Ясперс, К. Манхейм, А. Швейцер, А. Грамши, П. Сорокін, К. Поппер, Н. Вінер, Т. Парсонс, Р. Мертон, М. Гайдеггер.

Чималу увагу різним аспектам досліджуваного феномену приділили російські вчені: О. Богданов, В. С. Дієв, Д. Аршакян, О. С. Ахієзер, К. В. Султанов, О. С. Шаров, Р. А. Мірзоян, В. М. Губко, В. М. Розін, О. О. Воронін. Окремі аспекти феномена некерованості розглядалися у роботах ряду українських дослідників: А. І. Уймова, Б. В. Плесского, О. І. Соскіна, В. П. Соломія, А. Ю. Микітенця, П. І. Надолішнього, М. С. Солодкої, В. І. Шарія. Конкретизовано проблеми виникнення кризових явищ в суспільствах різного типу і пов'язаних з ними проявів некерованості дослідив П. В. Кухта.

Метою статті виступає вивчення теоретико–методологічних засад дослідження некерованості та кризових станів суспільства. Завдання – проаналізувати

науковий спадок в сфері соціальної філософії, що торкається питань нестабільності соціуму, втрати керованості ним.

Однією з найважливіших відправних точок вивчення теоретико–методологічних засад дослідження некерованості уявляє собою соціально–філософська позиція відомого американського соціолога П. Сорокіна. Цей видатний вчений стверджував, що в будь–якій суспільній групі можливість миру знаходиться у прямій залежності від засвоєння цілісної системи вищих цінностей та їх взаємних залежностей. Коли їх єдність та гармонія слабшають, особливо якщо це відбувається швидко, то шанси розв'язання міжнародної або громадянської війни суттєво зростають [1, с. 140]. Очевидно, що втрату некерованості в соціумі П. Сорокін вважав одним з найнебезпечніших варіантів його розвитку. Головним концептом, за допомогою якого, дослідник пояснював даний феномен можна вважати засвоєння цінностей. Аргументом на користь такого розуміння проблеми некерованості є положення П. Сорокіна про те, що в період, коли всі цінності стають дріб'язковими до такого ступеня, що ні одна з них не має вже спільного визнання, наступає криза. Шлюбні відносини, релігійні принципи починають дискутуватися, перетворюються на пил. В подібній ситуації суспільна анархія досягає екстремального ступеня [1, с. 143].

Згідно до ідей П. Сорокіна, реалізується постійний синтез всіх життєвих елементів культури. Якщо цей процес проходить динамічно і результативно, то відбувається процес «продуктивності культури», який неминуче змінюється стагнацією. В ході останньої гармонія між матеріальним і духовним, природою і людиною порушується, синтез «особистості і світу» припиняється й культура живе фактично за рахунок повторення вираженого раніше [2, с. 28]. Описана П. Сорокіним модель побудови соціальності дає змогу аналізувати і проблеми некерованості.

Традиційно «філософом кризи» вважають О. Шпенглера. Крім усього іншого, слід додати, що мислитель змальовував сучасне йому суспільство за допомогою осмислення «форми фаустовської активності». Під нею він розумів мораль, прагнення «надати життю максимально активну форму, сильніше розуму», «грандіозного бажання ідеалізації мети, а, отже, й діяльності» [3, с. 551]. Вищеозначена демонізована форма людської діяльності за О. Шпенглером веде до наростання кризових явищ в західному світі: «Нам належить ще пережити останню духовну кризу, що охопила весь європейсько–американський світ... Тиранія раціоналізму, яку ми ще не усвідомлюємо, так як самі виступаємо її кульмінацією...» [3, с. 624]. Необхідно зазначити, що великий філософ був критично настроєним щодо можливостей розуму, модерну в цілому, під знаком якого розвивалась західноєвропейська цивілізація. Він вважав, що під владою холістичної репресивності права та свободи громадян стають дієвим інструментом владарювання. Вільний вибір в такій ситуації насправді не підтримує форми соціального контролю над життям і не означає свободи.

Детальний та глибокий філософський аналіз кризи подав недооцінений в наш час нідерландський філософ Й. Хьойзінга. Він серед іншого відмічав,

що в сучасному йому соціумі песимістичні настрої стали загальними. Соціально-економічна криза підготувала людей для депресивних думок. Однак, за Й. Хьойзінгою, економічні труднощі були вираженням глибокої культурної кризи, відміченої О. Шпенглером. Чимало факторів сприяли цьому процесу: розширення можливостей науки за умови збільшення ризикованості технології; лабільність суспільства; розширення горизонту негативних очікувань; поява наукових ідей, за допомогою яких можна було прогнозувати соціальну катастрофу [4, с. 20–22]. Особливу роль філософ відводив революціям. На нашу думку, вони у теорії вченого концептуально були пов'язані з образом колеса Фортуни, яка скидає королів разом із коронами. Поступове наповнення революцій соціалістичним сенсом зробило в концептуальному плані ще більш небезпечними: маси виявились заручниками долі, що мали очікувати на слушний момент для успішного перевороту та встановлення справедливих у їх розумінні порядків. Ситуацію кризи вчений розглядав як невідворотний і незупинний процес, на хід якого людські рішення не мають жодного впливу. Незворотність кризи, неможливість повернення до докризового стану була абсолютно зрозумілою для Й. Хьойзінги. Суспільству в подібних умовах залишалось лише просуватись вперед «навіть якщо майбутнє виглядає як безодня, в якій клубочиться туман» [4, с. 23–25]. Мислитель охарактеризував основні риси кризи: скорочення і зникнення здатності до соціального впорядкування, духовного осягнення і вираження; зменшення результативності і доброякісності управління державою, технічний застій, зникнення духу пошуку і творчості, обмеження форм культурного відтворення копіюванням старого та його імітацією.

Німецький філософ Г. Маркузе переглянув філософську теорію К. Маркса з огляду на досягнення екзистенціалізму. До його доробку слід зарахувати симптоматизацію некерованості в сучасному світі, осмислення її передумов, зв'язок втрати керованості з глибинними принципами побудови індустріального суспільства. Вчений вважав, що сучасний йому світ переживає кризу, тому що він досяг найвищої стадії свого розвитку і його тотальна трансформація стала неминучою. Вона передбачає радикальну зміну вектору розвитку, хоча й може відбуватись більш-менш поступово або в результаті катастрофи [5, с. 8]. Відомі йому соціуми Г. Маркузе описував як «ірраціональні», вказуючи на те, що їх «продуктивність є руйнівною для вільного розвитку людських потреб та здібностей», а мирне співіснування тримається на постійній загрозі війни. Реальний прогрес соціального організму, на думку вченого, був можливим лише за рахунок розгортання можливостей умирювання боротьби за існування: індивідуальної, національної, міжнародної. Суспільство поступово накопичило величезні матеріальні та інтелектуальні ресурси одночасно з розширенням об'єму владарювання над індивідом. Механізмом придушення непокірних суспільних сил все більше почала виступати Техніка і життєвий стандарт, що постійно підвищувався [5, с. XI–XII]. Апарат виробництва, згідно до Г. Маркузе, тяжіє до тоталітарності, оскільки він визначає необхідні професії, вміння і прагнення. В такий спосіб долається

можливість потенціалії «приватного та публічного існування, індивідуальних і соціальних потреб». Технологія слугує встановленню нових, більш дієвих форм соціального контролю і соціальної агрегації. Суспільство організує життя своїх членів нав'язуючи їм вибір між історичними альтернативами, «успадкованим рівнем матеріальної та інтелектуальної культури». Індивідуальний вибір стає результатом гри «домінуючих інтересів». Як тільки певний проект розвитку починає реалізовуватись в суспільних інститутах та відносинах, він імплементує власну виключність та право визначати розвиток суспільства в цілому: «Як технологічний універсум розвинуто індустріальне суспільство уявляє собою передусім політичний універсум, останньою стадією специфічного історичного проекту – а саме переживання, перетворення та організації природи як матеріалу для владарювання. Поступово в ході розгортання цей проект формує весь універсум дискурсу і дії, інтелектуальної та матеріальної культури. Культура, політика та економіка за посередництвом технології зливаються у всюдисущу систему, що поглинає або відштовхує всі альтернативи, а іманентний цій системи потенціал виробництва і зростання стабілізує суспільство і утримує технічний прогрес в рамках владарювання. Технологічна раціональність стає політичною раціональністю» [5, с. XIX–XX]. У своїх працях він доводив, що характерною рисою індустріального суспільства є успішне придушення тих потреб, які ведуть індивіда до звільнення при одночасному посиленні деструкції та репресій з боку суспільства достатку. В таких умовах управління суспільством викликає постійну потребу у виробництві та споживанні відходів, потребу в пригнічуючій праці там, де в ній немає більше потреби, необхідність у релаксації, самоцензурі, нав'язуванні ілюзії вибору між обмеженим числом брендів та символів при одночасному глобальному наступі на споживача. На думку Г. Маркузе, вся система виробництва, товари та послуги нав'язують соціальну систему як ціле. Автомобілі, ЗМІ, побутові предмети, одяг та їжа, способи проведення дозвілля приписують певні «відносини, звички, стійкі інтелектуальні та емоційні реакції». Продукти наділяються величезною маніпулятивною силою, вони не тільки розповсюджують деформовану свідомість, але й генерують імунітет проти власної брехні. У результаті виникає модель одногомірного мислення і поведінки, яка структурує ідеї, прагнення та цілі в рамках моделі утвердженого універсуму, приводить їх до відповідності до термінів даної ССУ та її кількісної міри (*its quantitative extension*), або відкидає їх [5, с. 50–51]. Отже, в індустріальний період розвитку людства соціум потрапляє в лещата виробничих взаємовідносин, які багато в чому детермінують перспективи його розвитку, деформують духовний світ людини, закладають передумови для виникнення бездуховного суспільства споживання. Все це виступає в західноєвропейській філософії XIX та ще в більшій мірі XX ст. проявом глибокого розколу між суспільством та репресованою особистістю, що розпізнається багатьма мислителями в якості джерела некерованості.

Німецький філософ Р. Гвардіні висловив ідею, що втрата керованості є наслідком деформованої раціоналізації соціального управління. Згідно до неї,

в період після Відродження рухаючись до людини, політичні та соціальні технології ніколи не досягають її. Людиною оперують, розраховують її статистично, розподіляють за організаціями, використовують як знаряддя, але увесь цей процес набуває характеру гротескного спектаклю. Людина все більше перетворюється на фантом, навіть тоді, коли вона стає жертвою зловживання владою, то вона не є тим, на що направлена влада, а уявляє собою лише суму різноманітних категорій, жертву в рамках соціально-правової класифікації, біологічних, психологічних, публіцистичних ярликів, в які її прагне втиснути репресивна владна структура. Головна причина небезпеки – це величезна влада над сущим, яку отримує людина нового часу сподіваючись на безумовний прогрес, приріст надійності і стабільності, зростаюче небажання сприймати владу як багатозначне амбівалентне явище. Паралельно зростає і влада над самою людиною, можливості зловживати владними повноваженнями. Сам розвиток культури створює враження, що влада поступово об'єктивується, вислизає з рук окремих людей, еволюціонує та визначає все повністю самостійно. Така логіка нав'язується порядком денним культури, техніки, політики. В такий спосіб «влада демонізується» [6].

Висновки. Підводячи підсумок під нашим аналізом теоретико-методологічних засад осмислення кризових станів суспільства та некерованості можна сказати, що стрижневою концепцією, яка у великій мірі детермінувала розробку філософських позицій інших вчених, є ідея про передачу культурних цінностей П. Сорокіна. Дещо осторожн можна розглядати філософію О. Шпенглера, в рамках якої головним фактором кризи виступає поступова деградація західної культури прищвидшена «фаустовською активністю людини». Французький вчений Р. Генон поклав початок філософській лінії, яка базується на принципі «втрата традиції – причина всіх негараздів сучасного суспільства». Даний науковий доробок був значно збагачений Г. Маркузе, який серйозно переосмислив К. Маркса і визначив, що головною передумовою розгортання некерованості в індустріальному суспільстві є глибинні принципи розгортання економічного життя. Серед соціально деструктивних факторів, що сприяють наростанню кризи провідні філософи виділяли: хронічні невдачі у побудові держави на основі раціоналізму та утилітаризму, перетворення людини на жертву соціально-правової класифікації, зростання можливостей індивіда до маніпулювання речами, перетворенню природи, експериментів над соціумом. Таким чином, можна зробити висновок, що у спадщині видатних соціальних філософів були осмислені основні симптоми кризи та некерованості, визначені причини соціально деструктивні фактори розгортання негативних явищ. У майбутніх дослідженнях доцільно сконцентрувати увагу на аналізі можливостей для усунення вищевказаних симптомів та передумов виникнення соціальних патологій.

Список використаних джерел

1. Сорокин П. А. Человек и общество в условиях бедствия / П. А. Сорокин // Вопросы социологии. – 1993. – №3. – С.140–148.
2. Вебер А. Избранное: Кризис европейской культуры [пер. с немецкого М. И. Левина] / Альфред Вебер. – СПб.: Университетская книга, 1998. – 565 с.

3. Шпенглер О. Закат Европы. 1. Гештальт и действительность [пер. с нем. К. А. Свасьян] / Освальд Шпенглер. – М.: Мысль, 1998. – 663 с.
4. Хейзинга Й. Тени завтрашнего дня. Человек и культура. Затемненный мир: Эссе / Йохан Хейзинга. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. – 456 с.
5. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества [пер. с англ. А. Юдин] / Герберт Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
6. Гвардини Р. Конец нового времени / Романо Гвардини // Вopr. философии. – 1990. – №4. – С.127–163.

References

1. Sorokin P. A. Chelovek i obshchestvo v usloviyah bedstvija / P. A. Sorokin // Voprosy sociologii. – 1993. – №3. – S.140–148.
2. Veber A. Izbrannoe: Krizis evropejskoj kul'tury [per. s nemeckogo M. I. Levina] / Al'fred Veber. – SPb.: Universitetskaja kniga, 1998. – 565 s.
3. Shpengler O. Zakat Evropy. 1. Geshtal't i dejstvitel'nost' [per. s nem. K. A. Svas'jan] / Osval'd Shpengler. – M.: Mysl', 1998. – 663 s.
4. Hjozinga J. Teni zavtrashnego dnja. Chelovek i kul'tura. Zatemnennyj mir: Jesse / Johan Hjozinga. – SPb.: Izd-vo Ivana Limbaha, 2010. – 456 s.
5. Markuze G. Odnomernyj chelovek. Issledovanie ideologii Razvitogo Industrial'nogo Obshhestva [per. s angl. A. Judin] / Gerbert Markuze. – M.: REFL-book, 1994. – 368 s.
6. Gvardini R. Konec novogo vremeni / Romano Gvardini // Vopr. filosofii. – 1990. – №4. – S.127–163.

Ivanov Y. V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Sociology, Philosophy and Law, Odessa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odessa), ivanov@inbox.ru

Crisis states of society and ungovernability: theoretical and methodological bases of research

The article is devoted to the analysis of crisis conditions of society. The focus of the research is on the theoretical and methodological foundations of ungovernability. The philosophical heritage of O. Spengler, P. Sorokin, H. Marcuse, R. Guénon, J. Huizinga is analyzed. It is proved that most of these scientists linked the problem of social crisis with the failure of reproduction of social values, the loss of controllability of the modernized subject. The idea is advanced, that the loss of the subject of control over the forces of industrial development, the departure from millenarian traditions and other socially destructive factors lead society to a crisis. It is generalized that the main cause of danger is the enormous power of man over the being and the individual receives in the framework of the new time, hoping for unconditional progress, an increase in reliability and stability. Much attention is paid to the ideas of J. Huizinga, who saw the roots of social instability in the filling of revolutions with socialist meaning, which turned the masses into hostages of fate, waiting for a successful moment for cardinal social transformations. In the article it is proved that among the socially destructive factors contributing to the growth of uncontrollability, chronic failures in the construction of the state on the basis of utilitarianism, the transformation of man into a victim of social and legal concepts.

Keywords: methodology, crisis, ungovernability, socially destructive factor.

* * *

УДК 141.2

Иванчук В. В.,
аспирант кафедры социально-политических
и правовых наук, Донбасский государственный
педагогический университет
(Украина, Славянск), vohinyashik@mail.ru

КОНЦЕПТ ОТЧУЖДЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ НЕОМАРКСИЗМЕ

Проводится сравнительный анализ концепций отчуждения представителей Франкфуртской школы Г. Маркузе и Т. Адорно. Рассматриваются теоретические источники и предпосылки обоих подходов, их различие и взаимосвязь. Сопоставляются концепция негативной диалектики Адорно и представление Маркузе об одномерности человеческого существования в современном мире.

Ключевые слова: отчуждение, самоотчуждение, неомарксизм, негативизм, диалектика, модель, концепт, дискурс.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Представления о кризисе западной цивилизации, свойственные всему современному социально-философскому дискурсу, с особенной силой отразились в идеологии многочисленных левых движений. Далеко не последнюю, если не главную роль в этом процессе сыграли идеи философов Франкфуртской школы, которые сумели по новому представить проблематику классического марксизма, приспособив его для отражения и анализа современной социально-политической и антропологической ситуации. Для этого пришлось пожертвовать чистотой учения, за что представители данного направления неоднократно подвергались критике со стороны ортодоксальных марксистов из стран социалистического лагеря, однако, это была скорее критика справа, поскольку для пересмотра и радикализации теории находились достаточные основания, прежде всего, – публикация архива классиков марксизма, в том числе ранних работ К. Маркса, в которых проблематика отчуждения и освобождения человека рассматривается наиболее радикально.

Новое прочтение работ основоположников теории, активное заимствование концептов и тем из других учений, в особенности, из психоанализа, привело к созданию неоднородного и достаточно сложного по своей структуре конгломерата философских теорий, объединяемых термином Франкфуртская школа неомарксизма. Разумеется, за более чем восемьдесят лет существования данной школы, последняя постоянно находилась под прицелом критики [см. например, 4; 5; 6], в основном правой, либеральной мысли, а также сторонников своеобразной теории заговора, теории «культурного марксизма».

В частности, П. Бьюкенен в своей работе «Смерть Запада» [7], называет предпринятую немецкими иммигрантами из Франкфуртской школы атаку на буржуазную мораль, как новую и опасную фазу войны марксизма против традиционного христианского общества Запада. С точки зрения Бьюкенена, немецкие радикалы Т. Адорно, Г. Маркузе, М. Хоркхаймер, Э. Фромм превратили марксизм из социально-экономической и политической доктрины в средство для ниспровержения традиционной морали. Основное внимание Бьюкенен посвящает разбору критической концепции Адорно и Хоркхаймера, представленной в сборнике «Авторитарная личность», где традиционные христианские ценности в этом тяжеловесном обличении буржуазно-христианского общества представлены как нечто предшествующее фашизму и, во всяком случае, как нечто патологическое.

В настоящей статье мы рассмотрим позиции двух наиболее радикальных авторов данного направления: Т. Адорно и Г. Маркузе. В основе учения каждого из этих авторов лежит некий радикализирующий концепт – понятие негативной диалектики и концепция Великого Отказа, каждый из которых предлагает свое понимание отчуждения и путь освобождения человека.

Характерно стремление современных неомарксистов придать понятию отчуждения более всеобщий характер, рассмотрев его не только как социально-экономический феномен, но как предельно общее, универсальное

состояние, укорененное в самой природе человека, в организации психической и культурной жизни, в структуре рациональности. Подобное смещение аспекта рассмотрения позволяет не просто увидеть нечто новое в этом давно описанном феномене, но и понять каковы теоретические и практические перспективы его преодоления.

Все теоретики Франкфуртской школы в той или иной степени рассматривают человеческую субъективность и те проблемы, которые возникают при ее столкновении с социумом. Последний чаще всего предстает в виде негативной и даже репрессивной структуры по отношению к реальному человеческому индивиду. Современное общество, или же общество как таковое, постоянно подавляет жизненные и творческие потенции субъекта, что находит свое воплощение в процедуре и ситуации отчуждения, являющейся ключевым термином для всех подобных теорий.

Такой подход является конгениальным точке зрения Г. Маркузе в отношении субъекта, который в его современном качестве не может быть признан образцом человечности и подлежит более или менее радикальной трансформации, в которой он, по существу, будет «отменен», в чем, собственно и состоит суть Великого отказа.

Существует и весьма важное сходство рассматриваемых концепций. Так, и для Маркса и для Маркузе субъект есть продукт определенной эпохи, выражение определенной общественной практики, поэтому в широком смысле, нельзя говорить о человеке вообще или о субъекте как таковом, скорее, речь идет о существе, возникшем в индустриальную эпоху истории Запада, в основном совпадающей с цивилизацией европейского Просвещения.

Для Маркса – это, безусловно, прежде всего, социально-экономический строй, называемый капитализмом, который доводит до предела конфликт между классами, который лежит в основе развития любого общества. Эта мысль прослеживается и в ранних произведениях и в «Манифесте», и в ряде других работ, вплоть до «Капитала». Маркузе, равно как и Адорно, рассматривает по преимуществу внеэкономические последствия такого развития, организацию социальных институтов, а также социально-психологические изменения, появившиеся в эту эпоху. Это, разумеется, не означает, что указанные авторы полностью отстраняются от экономической жизни общества или каким-либо образом игнорируют различные формы эксплуатации. Речь должна идти скорее о различии аспектов рассмотрения общественных отношений, при этом, нельзя сказать, что аспект, который выбирает Маркузе, выглядит поверхностным или несущественным.

В отличие от Маркса, Маркузе не верит в решающую роль рабочего класса, и полагает, что современное общество потребления развратило всех. В одномерном обществе все люди – это одновременно жертвы и провозвестники отчуждения, здесь никто не действует по собственной воле. На Западе человек одномерен, поскольку им манипулируют. Общество стало бесклассовым, но оно бесконечно далеко от идеала коммунизма. Вместо последнего возникло одномерное общество, новая тоталитарная система, существующая за счет гипноза средств

массовой информации, которые внедряют в каждое индивидуальное сознание ложные потребности и культ потребления.

Маркузе полагает, что в современном мире революционная роль перешла к маргиналам, представителям субкультур: студенчеству, дискриминируемым национальным, расовым, гендерным меньшинствам, которые могут противопоставить господствующей системе свой Великий Отказ, тотальное неприятие Системы и её ценностей.

Справедливости ради, следует отметить, что Маркс, рассматривая, прежде всего экономическую подоплеку отчуждения, никогда на этом не останавливался, указывая, что отчуждение является более общим, буквально, тотальным процессом, который охватывает все сущностные силы человека. В «Экономическо-философских рукописях 1844 г.» Маркс демонстрирует предельную всеохватность процесса отчуждения, делая его негативным основанием своей антропологии: «Мы рассмотрели акт отчуждения практической человеческой деятельности, труда, с двух сторон. Во-первых, отношение рабочего к *продукту труда*, как к предмету чуждому и над ним властвующему. Это отношение есть вместе с тем отношение к чувственному внешнему миру, к предметам природы, как к миру чуждому, ему враждебно противостоящему. Во-вторых, отношение труда к *акту производства* в самом процессе *труда*. Это отношение есть отношение рабочего к его собственной деятельности, как к чему-то чуждому, ему не принадлежащему. Деятельность выступает здесь как страдание, сила – как немощь, оплодотворение – как оскотление, *собственная* физическая и духовная энергия рабочего, его личная жизнь (ибо что такое жизнь, если она не есть деятельность?) – как повернутая против него самого, от него не зависящая, ему не принадлежащая деятельность. Это есть *самоотчуждение*, тогда как выше речь шла об отчуждении *вещи*. Теперь нам предстоит на основании двух данных определений отчужденного труда вывести еще третье его определение. Человек есть существо родовое, не только в том смысле, что и практически и теоретически он делает своим предметом род – как свой собственный, так и прочих вещей, но и в том смысле – и это есть другое выражение того же самого, – что он относится к самому себе как к наличному живому роду, относится к самому себе, как к существу универсальному и потому свободному» [8, с. 564].

У Маркса и Г. Маркузе имеется ряд сходных положений, обращенных к человеку. Так, Маркузе, прежде всего, говорит об отчуждении того, что Маркс называл человеческой сущностью или родовый сущностью человека [9, с. 12, 32]. И в том и в другом случае речь очевидно идет о *самоотчуждении* человека от некоторых прирожденных или социально необходимых его характеристик: «Подобно тому как в теоретическом отношении растения, животные, камни, воздух, свет и т.д. являются частью человеческого сознания, отчасти в качестве объектов естествознания, отчасти в качестве объектов искусства, являются его духовной неорганической природой, духовной пищей, которую он предварительно должен приготовить» [8, с. 564–565].

Точно также как человек должен произвести свою собственную природу и свою субъективность,

он может и пренебрегать ею в определенных социально-экономических условиях, предавая себя неким безличным силам. Если для Маркса эти силы сконцентрированы в капитале – предельном выражении самоотчуждения сущностных сил индивида, то для Маркузе и Адорно этот процесс выражается более широкими отношениями структур власти, потребления, а также определенными культурными формами, обезличивающих человека и превращающих его в статистическую социальную единицу. Принципиально различны также и факторы, приводящие к подобному положению вещей и сопутствующие последнему. Маркс акцентирует внимание на частной собственности как продукте и средстве такого самоотчуждения: «Только на последней, кульминационной стадии развития частной собственности вновь обнаруживается эта ее тайна: частная собственность оказывается, с одной стороны, продуктом самоотчужденного труда, а с другой стороны, средством его самоотчуждения, реализацией этого самоотчуждения» [8, с. 569].

Для Маркса, равно как и для его многочисленных последователей, выход из данной ситуации, ситуации отчуждения, однозначно представляется в виде социальной революции. Более мягкие и гуманные формы ликвидации отчуждения и самоотчуждения человека представляются простой непоследовательностью, уступкой тем силам, благодаря которым человек и оказался в подобной ситуации. Понимание революции как практического действия, приводящего впоследствии также и к ментальному изменению, является принципиальным для всего спектра указанных теорий. Очевидно, что в XXI веке невозможно говорить о человеке, его проблемах и его освобождении, совершенно не учитывая тот социальный опыт, который был приобретен человечеством в практике социальных революций.

По существу и неомарксисты постоянно ведут разговор о ценностях, возможных или актуализированных для современного человека. Материальные блага, деньги, в качестве мерила всех прочих ценностей – это слишком приземленно и зыбко, но столь же условными и часто релятивными являются и более возвышенные цели. Например, современная семья с ее бесконечной укорененностью в социальных стереотипах, также не является идеалом в этом отношении. Она предоставляет его (прежде всего, в качестве тела) государственной машине, практикам дисциплинарной власти.

Существует постоянная переключка идей в работах Г. Маркузе и Т. Адорно. Последний, после совместной работы с М. Хоркхаймером, в которой подводится неутешительный итог развития западноевропейской культуры, Т. Адорно не предпринимает сколько-нибудь масштабного самостоятельного исследования отчуждения, но последнее становится постоянно действующим фактором в его работах, будь это исследование авторитарной личности [3], немецкой идеологии [1] или изложение негативной диалектики [2]. Само отчуждение рассматривается здесь в двух измерениях: как негативный социальный процесс или состояние и как элемент, аналогичный негативизирующей роли его диалектики. Адорно совершенно недвусмысленным образом связывает отчуждение с насилием (в частности,

когда пишет о Хайдеггере и его языке [1]). Логическим продолжением размышлений такого рода является связь отчуждения и смерти: «Таким образом, насилие как языковая структура коренится в самом средостении хайдеггеровской философии: в констелляции самосохранения и смерти. То обстоятельство, что смерть, которой, как неким *ultima ratio*, принцип самосохранения угрожает своим подданным, обращается в собственную сущность этого принципа, означает теодицею смерти» [1, с. 150].

В известном смысле, Адорно по-своему приоткрывает тайну описанного Марксом феномена: истина отчуждения – это, в своей сути, истина смерти. В какой бы области общественной жизни, в культуре, в самой психике человека мы не пытались бы рассмотреть отчуждение, во всех этих и других случаях оно свидетельствует о гибели человека или, по крайней мере, о гибели Целого человека. В социальной и экономической практике – это крайне одностороннее и ущербное развитие человека и его способностей, производство человека и его жизни как некоего товара, выполняющего определенные функции. В области культуры – это разрушение целостного образа мира и человека, разрушение гармонии и принципов классического искусства. В области психической жизни – деперсонализация, распад личности, одиночество и негативизм. Распад и гибель – симптомы отчуждения, что бы мы под этим ни понимали.

Маркс усматривал источник отчуждения, прежде всего, в самом отчужденном труде, а именно – в форме производственных отношений, составляющих для марксистов экономический базис общественной жизни. В силу этого преодолеть отчуждение можно, лишь изменив тип этих отношений. При этом отчуждение традиционно рассматривалось как нечто, присущее классово-антагонистическим формациям, и что должно полностью исчезнуть в коммунистическом обществе.

Совершенно иначе рассматривает этот концепт Адорно. С одной стороны, в его работах прослеживается преемственность марксовой трактовки отчуждения. С другой стороны, проблема отчуждения не связана только с экономической областью. Адорно, как и другие представители Франкфуртской школы сосредоточили свое внимание на сфере человеческих отношений, выходящих за рамки производства. Сущность отчуждения рассматривает в связи с общим пониманием человека, его разумности и того исторического пути, который в конечном итоге и приводит к тотальности отчуждения и связанным с ним последствиям.

По существу, Адорно, равно как и другие неомарксисты однозначно выступает против экономического детерминизма и говорит о необходимости введения дополнительных уровней детерминации отношений власти, субъективности, социума. Все члены социального взаимодействия обладают определенной автономией, которая в классическом марксизме лишь декларируется и которую Адорно стремится представить и актуализировать.

Маркузе, в свою очередь, выстраивает теоретическую позицию в отношении субъекта, используя два далеко не тождественных, а часто и противоречащих друг другу подхода: идею приоритета революционных практик и самоосвобождения человека от форм

социальной, экономической и культурной эксплуатации. Вместе с тем, для позиции философа характерно признание самостоятельности и автономии индивида, его выведение из под господствующих социальных практик, в том числе и от государственной тираннии.

Можно выделить основные положения позиции Маркузе в отношении человека.

1. Представление о человеке и его социальности как о чем-то, что совершенно недостаточно в своем нынешнем состоянии и поэтому подлежащему радикальной перестройке, трансформации. В этом пункте Маркузе близок к общей позиции всех левых теорий.

2. Недостаточность и несвобода человека связаны не столько с теми или иными формами экономической эксплуатации, сколько с самим существованием современного типа общества. То есть, экономическая эксплуатация возможна лишь потому, что человек подвергается более мощному и более изощренному давлению культуры и социальных институтов, конструирующих и клиширующих формы организации самого субъекта: сексуальность, полоролевую ориентацию, маргинальность, преступность, психическую патологию и пр. Этот тип давления на субъекта укоренен в самой новоевропейской социальности, а экономическое отчуждение, о котором говорит марксизм, есть его частное проявление.

3. Смысл и возможность трансформации человека не находятся во власти безличных социальных институтов (например, в государстве), но заложены в самом человеке. Иначе говоря, человек сам определяет качество и меру трансформации своей человечности.

4. Поскольку суть отчуждения человека – не в экономической несправедливости и не в несправедливом распределении общественного продукта, то трансформация субъективности связана не с изменением общественно-экономического строя или политического режима. В основе будущего изменения должны лежать преимущественно культурные, ментальные, мотивационные и моральные предпосылки. Именно их отсутствием или недостаточным вниманием к ним и объясняется неуспех социалистических обществ в XX веке.

В своей работе «Одномерный человек» Г. Маркузе постоянно подчеркивает свое отличие в понимании отчуждения, возводя его на более сублимированный уровень: «В противоположность понятию Маркса, обозначающему отношение человека к себе и к своей работе в капиталистическом обществе, *художественное отчуждение* – это сознательное трансцендирование отчужденного существования, т.е. отчуждение «более высокого уровня», или опосредованное отчуждение» [9, с. 77].

Такой, более широкий взгляд на человека выглядит более современно и позволяет учитывать те многочисленные факторы, которые прежде не принимались во внимание. Все это, в отличие от социально-экономических теорий ранних марксистов, позволяет интерпретировать концепцию Маркузе скорее как философию культуры или философскую социальную психологию, поскольку в ней преобладают концепты, непосредственно связанные с описанием психологических качеств, характеристик и состояний субъекта. В этом смысле, можно говорить о философии психологии или о социально-психологическом расширении

філософського дискурсу, що вигодно відділяє позицію Г. Маркузе від інших теорій лівих орієнтацій.

Сравнение неомарксистских теорий Т. Адорно и Г. Маркузе в интерпретации концепта отчуждения показывает их близость в стремлении дополнить классический марксизм с его более или менее выраженным экономическим детерминизмом более расширенным пониманием человека и его социальности, попыткой придать своему анализу социо-культурные и социально-психологические измерения.

Не менее важным представляется стремление рассматриваемых авторов представить отчуждение в качестве общего антропологического состояния, свойственного всем современным обществам. В связи с этим достаточно радикально пересматривается сама концепция освобождения человека из-под власти отчуждения. Адорно апеллирует к негативизирующей функции своей диалектики, понимаемой, прежде всего, как диалектика социокультурных форм, Маркузе выглядит здесь большим прагматиком, говоря о Великом отказе, как основной практике и главной идеологии для современных протестных движений.

Список использованных источников

1. Адорно Т. В. Жаргон подлинности. О немецкой идеологии [Текст] / Т. В. Адорно. – М.: Канон+; РООИ «Реабилитация», 2011. – 191 с.
2. Адорно Т. В. Негативная диалектика [Текст] / Т. В. Адорно. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.
3. Адорно Т. В. Исследование авторитарной личности [Текст] / Т. В. Адорно. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
4. Андерсон П. Размышления о западном марксизме. На путях исторического материализма [Текст] / П. Андерсон. – М.: Интер-Версо, 1991. – 272 с.
5. Арон Р. Воображаемые марксизмы (Размышляя о марксизме) [Текст] / Р. Арон. – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – 384 с.
6. Арсланов В. Г. и др. Социализм–21. 14 текстов постсоветской школы критического марксизма [Текст] / В. Г. Арсланов. – М.: Культурная революция, 2009. – 720 с.
7. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада / Пер. с англ. А. Башкирова [Текст] / П. Дж. Бьюкенен. – М.: Аст, 2003. – 444 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1956. – 690 с.
9. Маркузе Г. Одномерный человек / Пер. с англ. [Текст] / Г. Маркузе. – М.: REFL-book, 1994. – 368 с.
10. Маркузе Г. Разум и революция. Гегель и становление социальной теории / Пер. с англ. [Текст] / Г. Маркузе. – СПб.: Владимир Даль, 2000. – 542 с.

References

1. Adorno T. V. ZHargon podlinnosti. O nemeckoj ideologii [Tekst] / T. V. Adorno. – M.: Kanon+; ROOI «Reabilitaciya», 2011. – 191 s.
2. Adorno T. V. Negativnaya dialektika [Tekst] / T. V. Adorno. – M.: Nauchnyj mir, 2003. – 374 s.
3. Adorno T. V. Issledovanie avtoritarnoj lichnosti [Tekst] / T. V. Adorno. – M.: Serebryanye niti, 2001. – 416 s.
4. Anderson P. Razmysleniya o zapadnom marksizme. Na putyah istoricheskogo materializma [Tekst] / P. Anderson. – M.: Inter-Verso, 1991. – 272 s.
5. Aron R. Voobrazhaemye marksizmy (Razmyslyaya o marksizme) [Tekst] / R. Aron. – M.: Knizhnyj dom «Librokom», 2010. – 384 s.
6. Arslanov V. G. i dr. Socializm–21. 14 tekstov postsovetsoj shkoly kriti-cheskogo marksizma [Tekst] / V. G. Arslanov. – M.: Kul'turnaya revolyuciya, 2009. – 720 s.
7. B'yukenen P. Dzh. Smert' Zapada / Per. s angl. A. Bashkirova [Tekst] / P. Dzh. B'yukenen. – M.: Ast, 2003. – 444 s.
8. Marks K., Ehngel's F. Iz rannih proizvedenij [Tekst] / K. Marks, F. Ehngel's. – M.: Gospolitizdat, 1956. – 690 s.
9. Markuze G. Odnomernyj chelovek / Per. s angl. [Tekst] / G. Markuze. – M.: REFL-book, 1994. – 368 s.

10. Markuze G. Razum i revolyuciya. Gegel' i stanovlenie social'noj teorii / Per. s angl. [Tekst] / G. Markuze. – SPb.: Vladimir Dal', 2000. – 542 s.

Ivanchuk V. V., postgraduate student, department of social-political and low sciences, Donbas State Pedagogical University (Ukraine, Sloviansk), vohinyashik@mail.ru

The concept alienation in the modern newmarxism

A comparative analysis of the concepts of alienation of representatives of the Frankfurt School G. Marcuse and T. Adorno. Theoretical sources and assumptions of both approaches, their difference and interrelation are considered. The concept of Adorno's negative dialectic and Marcuse's idea of the one-dimensionality of human existence in the modern world are juxtaposed.

Keywords: alienation, self-alienation, newmarxism, negativism, dialectic, model, concept, discourse.

Іванчук В. В., аспірант кафедри соціально-політичних і правових наук, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ), vohinyashik@mail.ru

Концепт відчуження в сучасному неомарксизмі

Здійснюється порівняльний аналіз концепцій відчуження представників Франкфуртської школи Г. Маркузе і Т. Адорно. Розглядаються теоретичні джерела і передумови цих підходів, їх розбіжності і взаємозв'язок. Порівнюються концепція негативної диалектики Адорно і уявлення Маркузе про одномірність людського існування в сучасному світі.

Ключові слова: відчуження, самовідчуження, неомарксизм, негативізм, діалектика, модель, концепт, дискурс.

* * *

УДК 21:14

Бредун І. В., кандидат, філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Харківський національний університет будівництва і архітектури (Україна, Харків), polk@i.ua

ЕСХАТОЛОГІЧНІ МОТИВИ У ПРОСТОРІ ПЕРВІСНОЇ СВІДОМОСТІ

У ході дослідження автор проводить поступове осмислення есхатологічних ідей в межах первісної свідомості, виявляє їх смислові виміри, «зони» актуалізації, продукує філософські акцентуації та інтерпретації. У фокус уваги потрапляє осмислення ідеї Доли, яка розкривається в контексті циклічної картини світу, первісних уявлень про Долю людської душі (небесну та земну). Окреслюються «часові» рамки виникнення та модуси існування індивідуальної есхатології під кутом зору уявлень про душу, містичного досвіду шаманів, магіє.

Ключові слова: індивідуальна, душа, Доля, земна, небесна, ідея, смисли.

Кожна історична епоха (філософи, мислителі, вчені) виробляла та пропонувала «відповіді» на духовні «виклики» сучасних їй часів, перебувала у пошуку духовних засад культури. У вигляді певної есхатологічної системи презентувала окрему релігійну картину світу, на якій ґрунтувалися світоглядні основи, сенсожиттєві установки, ідеали людини та суспільства. Стан світоглядного пошуку стає атрибутом буття сучасної людини у контексті демократичного розвитку людської цивілізації, демократичних цінностей (світоглядного плюралізму культур, демократичних свобод), секуляризаційних процесів. У зв'язку з цим актуальною стає необхідність наукових співтовариств дедалі поширювати світоглядну еволюцію інтелектуальної культури у контексті культивування нових інтерпретацій релігійних феноменів.

Філософське (комплексне) осмислення есхатології актуалізує проблему пошуку її витоків («першооснови»), необхідність встановлення часових та смислових меж її прояву, виявлення її сутнісних ознак, ранніх форм буття на стародавніх рівнях культури. Окресленні «проблемні

зони» відправляють нас до осмислення доісторичних пам'яток культур (у глибини віків), тобто у специфіку формування ранніх релігійних уявлень. Ми спираємось на думку дослідників, які вважають, що будь-яка реконструкція релігійних тем базується на символічному прочитанні стародавніх відбитків культур [3]. Це культивує коло можливих інтерпретацій та розширює межі знань про феномени релігійного змісту. Комплексний підхід до релігійних феноменів включає в себе антропологічний, філософський, культурологічний, релігієзнавчий аспект. Філософське осмислення теми роботи орієнтує дослідницький погляд на пошук первинних смислів релігійних ідей есхатологічного навантаження.

У відношенні ступеня розробленості проблеми потрібно відзначити, що інтерес до есхатології з позиції релігійної та світської (наукової) думки в тому чи іншому вигляді зберігався на всіх етапах розвитку релігійної свідомості. Есхатологію ми розглядаємо у контексті теми Долі (індивідуальної та загальної). Її антропологічний, культурологічний зріз висвітлюємо під кутом зору робіт М. Еліаде, Дж. Фрезера, Е. Тейлора, А. Я. Гуревича, Ж. Ле Гоффа та ін.

Нашою метою виступає виявлення та переосмислення есхатологічної тематики в просторі архаїчних культур, а саме розкриття ідей Долі крізь призму уявлень, обрядів, ритуалів традиційної культури; реконструкція світоглядного (смыслового) ядра первісної свідомості з якого проросли корені індивідуальної есхатології (наступних часів); окреслення шляхів формування есхатологічних тем. Ми робимо акцентуацію на ідеї Долі, яку ми розглядаємо як матрицю есхатологічних карт світу, на ракурсах та векторах її здійснення у межах первісної картини світу. У перспективі осмислення теми ми проводимо поступову реконструкцію «есхатологічної реальності» традиційної культури. Звернемо увагу на те, що есхатологія презентується нами у контексті двох вимірів свого осягнення в історії релігійних культур. Перший ракурс (який історично склався) стосується теми індивідуальної есхатології (оповідає про долю душі за гробом і т. ін.). Він актуалізується у межах архаїчної свідомості. Другий вимір (сучасне тлумачення есхатології) розкриває релігійні погляди на Всесвітню Долю людства. Його актуалізація сягає у майбутні часи більш розвинених релігійних систем.

У своїй роботі ми продовжуємо вектор роздумів дослідників, які вважають, що релігійні ідеї мають історію свого походження, еволюції. Останні отримують подальше своє оформлення і розвиток на всьому протязі існування релігійної культури людства. Видатні науковці XX століття відмічали, що немає жодної релігії, яка склалася самостійно. Теми та ідеї релігійного змісту знаходяться далеко в глибинах історії, ведуть свій початок з єдиного джерела давнини [1]. Виходячи з цієї позиції ми проводимо осмислення теми Долі у ландшафті архаїчних культур. Звернення до первісних вірувань (традиційного світогляду) надає можливість осягнути первинні форми прояву теми Долі, яка існувала під кутом зору уявлень про безсмертя людської душі. Її змістовне наповнення коловертається в ландшафті релігійних традицій (ритуалів, обрядів) архаїчних спільнот. Таким чином, у вигляді анімістичних поглядів

первісна свідомість презентує коло вірувань пов'язаних з темою безсмертя людської душі. Ми звертаємось до їх осмислення шляхом занурення в доісторичні часи (вглиб свідомості первісних культур). Окремо слід зазначити, що перші релігійні ідеї і уявлення про людську душу та її шляхи за гробом «фіксуються» в артефактах культури (у наскельному живописі). Останні віддзеркалюють віру людини в існування людської душі. Саме тому, на нашу думку, необхідно окреслити їх смислові обрії з метою виявлення глибин світовідчуття первісної людини. Як стверджував Е. Тейлор, на всіх етапах історії душа мислилася як тонкий, нематеріальний людський образ у вигляді тіні, або повітря. Вона розглядалась як причина (осередок) життя істоти, його джерело. Отримала свій розвиток думка про те, що саме входження душі в тіло оживляло останнє. Цей контекст зустрічається в енциклопедичній літературі, сучасних словниках. Термін «душа» визначається як «дух» (тонка, ефірна матерія) [1]. У просторі первісної свідомості існувала віра у здатність душі залишати тіло, переноситися в тіла інших людей, живих істот, «оживлювати» предмети фізичної реальності. Душі померлих людей уявлялись як двійники втрачених земних тіл. Образ душі віддзеркалював властивості, які належали живим істотам. Так, вважалося, що душа відчуває голод, спрагу. Вона може страждати та радіти, тобто різні види почуттів притаманні їй, супроводжують її існування у земному та небесному бутті.

Іншими словами, Доля душі змістовно складалась з багатьох смислових аспектів, поступово розкривається нами у множинній картині архаїчної свідомості. Більшість смислових контекстів вона набирає у просторі прадавніх уявлень про здатність душі до переходів (блукань від тіла до тіла, її повернень в колишнє тіло). Окреслені погляди поступово оформились в анімістичну теорію «відлітання душі» (за Тейлором). Остання пов'язувалась з різними фізіологічними проявами, які належать людській істоті (сон, екстаз, втрата свідомості, стан трансу і т. ін.). Так, у деяких племенах існувала думка, що в період сну душа людини відсутня. В свою чергу хвороба мислилась по аналогії з процесом виходу душі з тіла (смертю) [3]. У цьому контексті цікаво те, що ці явища усвідомлювалися як подорож душі в інші надприродні світи. Таким чином, Доля душі осмислювалась як така, що розповсюджується на сферу небесну і земну.

У просторі первинної свідомості поступово проявляється (під кутом зору наших інтерпретацій) та виокремлюється тема Долі Вселенського буття, яка розкривається у циклічній картині світу. Стародавні пам'ятники (артефакти) культур (наскельний живопис, статуетки з кісток тварин і каменю, традиції поховань і т. ін.) свідчать про віру людини у проникаюче у всі закутки універсуму життя, яке коловертається. Ці уявлення віддзеркалюються у вірі в духів, в їх здібності втілюватись у різні форми земного буття. У вірі в відродження звірів, а також у потойбічні шляхи людської душі та її переродження. Іншими словами, архаїчна картина світу не мала у своєму світогляді демаркаційних меж між світом Земним та Небесним (духовним та фізичним). Весь Всесвіт коловертається та сприймається як цілісна (неподільна) система. У цьому аспекті тема Долі втілюється у різні форми свого прояву.

До розуміння останніх ми наближаємось. У цьому сенсі ми продовжуємо подальшу реконструкцію релігійних уявлень доісторичних етапів розвитку культур.

Первісна людина палеоліту жила полюванням та збиранням. З цими видами діяльності були пов'язані її вірування в духів рослин (дерев, кущів), відродження тварин. З останніми вона намагалась встановити містичні відносини. Тема віри у вічний колообіг життя розкривається у дбайливому ставленні первісної людини до тварин. Це проявлялося в особливому відношенні до їх останків. Існувала віра, що скелету тварини не можна наносити пошкодження. Це було пов'язано з надією і вірою у воскресіння звіра. Його поверненням до життя керував містичний Володар диких звірів (надприродна істота), який відновлював та повертав життя тваринному світу (знову нарощував м'ясо на кістках). Палеоантропи вірили, що Верховна істота наростить нову плоть, відродить звіра. В такий спосіб забезпечить людину їжею (життям). Віра у ритмічність (повторюваність) буття розкривається у циклічній моделі архаїчного світу («життя, смерть, відродження»). Вона віддзеркалюється в артефактах релігійних культур, у сховищах печер, де зберігались кістки ведмедів. Дбайливе ставлення до останків тварин пов'язані (як відмічалось) з вірою в можливість забезпечити відродження фауни, тобто безперервність життя. Ця віра була характерною для цивілізацій мисливців і пастухів. У трансформованому вигляді вона отримала подальше своє втілення в релігійних системах наступних часів. Так, розповсюдженням (у наукових колах) її прикладом є бачення Єзекіїля «... Я введу дух у вас, і оживе ... а кістки зближались ... жили були на них, і плоть виросла» [3, с. 27].

Мотиви циклічності буття ми оформлюємо в тему його Долі. Вони «фіксуються» в обрядах поховань, а саме у традиціях розташування тіла померлого (на схід, або у певній позі і т. ін.). Це вказувало на домінування віри первісних людей у відродження, тобто воскресіння померлого. Останнє мислилось як нове народження людини у земному світі. Похоронні церемонії (різні форми їх здійснення також містили в собі тему оновлення життя). Про це свідчить традиція поспати могильну яму червоною охрою. Це було пов'язано з уявленнями про Долю душі. Остання співвідносилась з рухом сонця. Сонце кожного дня вмирає та відроджується. У цих межах мислилась і Доля людської душі (її Доля Земна), яка була овіяна надією на воскресіння, повернення в світ живих. Мотиви теми Долі відтворюються у віруваннях епохи палеоліту, а саме у традиції поховання померлих людей з предметами побуту, які належали їм при житті. Отже, архаїчна свідомість розкривається у вірі в продовження буття душі в духовному світі. Смерть не розглядалася як кінець, але мислилась як певний етап (переходу) за яким слідує нове існування душі.

З окресленими віруваннями пов'язані також уявлення багатьох архаїчних культур про землю, яка сприймалась як черево Матері. В свою чергу могила осмислювалась як Дім, в який і з якого відбувається «відхід та повернення» людської душі. У цьому контексті душа уподібнювалась життю зерна в землі. З окресленого видно, що стародавні уявлення пронизувала думка про Долю людини після смерті. Віра

у відродження вселяла надію в можливість отримання іншого існування, а саме в безсмертя. Стародавні єгиптяни опускали в могилу разом з тілом померлого статую Озіріса, заповнену насінням. Проростання останнього символізувало віру в воскресіння, оновлення життя [2; 3].

Виходячи з цих інтерпретацій, можна говорити про те, що тема індивідуальної Долі душі зароджувалась, поступово проявлялась на світанку людської цивілізації. З одного боку, у просторі первинної свідомості оформилась у вигляді віри людини у повернення померлого до земного життя. З іншого боку, «фіксується» в уявленнях про потойбічні шляхи душі. Отже, на фоні первісних вірувань поступово формуються погляди про Долю душі за гробом, тобто про її загробне життя. Таким чином, у просторі первісної картини світу знову стверджується смисловий мотив теми людської Долі, який поступово розповсюджується на два виміри свого здійснення (небесну та земну сферу).

Безумовно, першими «свідками» індивідуальних шляхів душі за гробом були шамани. Окреслений феномен зафіксовано ще в епохи палеоліту. Саме чаклуни, тобто «носії» сакрального досвіду формували перші уявлення про душу (її Долю Земну та Небесну) у просторі традиційної культури. Завдяки ним виникають уявлення про духів, про можливість їх входження в тіла людей, тварин, а саме закладаються засади ідеї Долі представників духовного світу. Так, жерці (духовидці) усіх часів володіли екстатичним досвідом. Вони демонстрували різні види його прояву, а саме «входження» в їх тіло надприродного духу. Після цього починалось пророкування. Наслідком першого також були отриманні знання про надприродний світ, Долю душі за гробом. Саме завдяки шаманам, магам людство отримало перші «свідчення» про душу, її вигляд (духовне тіло). Про її здатність до входження і виходу за межі останнього. Мотиви «фрагментів» Долі душі (Небесної та Земної) розкриваються у вірі людей в те, що людина може перетворитися на звіра. Йде мова про те, що після смерті її душа може перейти у тварину. У подальшому своєму історичному розвитку ця тема оформиться у віру в перевертнів [2; 3].

У вигляді певних релігійних ідей шамани заявили першими про Долю душі (у нашому аспекті індивідуальну есхатологію). Вони оповідали про те, що пам'ятали всі свої попередні життя, тобто підтверджували ідею вічного існування людської душі, про шляхи душі за гробом, які ведуть людину до її чергового земного існування. Про Долю Земну (її періодичність, повторюваність) «оповідали» первісні вірування пов'язані з ритуалом ініціації, а саме уявлення про «чурінгу» (тіло предка, яким неофіт колись був). Під таким кутом зору шаман виступає як джерело духовної карти світу первісної свідомості. Він володіє таємницями життя і смерті, «ключем» до їх розуміння, культивує духовні обряди, традиції племені, роду. Іншими словами, його здібності поступово розкривають суть індивідуальної Долі душі, тобто ті шляхи, смислові стежки, по яким людство прийде до еволюційного рівня формувань есхатологічних карт світу. З вище викладеного видно, що есхатологічна тема Долі у тому чи іншому вигляді пронизувала свідомість архаїчних культур, була присутня в уявленнях первісних

спільнот, перебувала в різних формах свого прояву. Поступово вимальовувались її смислові контури, прошарки, які стосувались Долі духів, людської душі, життя тварин (їх відродження).

Зазначені містичні явища, первісні уявлення намічають та презентують окремі теми есхатологічного навантаження, окреслюють у первинному вигляді виміри втілення теми Долі, а саме її вектори:

1. Доля душі за гробом (Небесна).
2. Доля представників позаземного буття (духів).
3. Доля душі Земна (як процес повернення душі в земну реальність).
4. Окреслені вище смислові виміри вимальовують контури теми Долі Вселенського буття «замкнену» у циклічній його коловертання.

В результаті осмислення релігійних уявлень традиційних культур ми прийшли до висновку, що есхатологічна проблематика (у розвиненому вигляді наступних часів) існує у латентному вигляді у лоні архаїчної картини світу. Під кутом зору теми Долі есхатологічні мотиви пунктирно проходять по різних пластах стародавніх культур, сягають своїм корінням в простір стародавнього світу, присутні в тому чи іншому вигляді в доісторичних пам'ятках культур. У межах первісної свідомості есхатологічні ідеї ще не чітко оформились, але вони концентруються та віддзеркалюються у темі вічного життя душі, шляхів душі за гробом, перевтілення людської душі та ін. Саме в межах первісної свідомості починають формуватися смислові виміри (контекстуальне поле) індивідуальної есхатології. Перші свої «кроки» вони роблять у вигляді віри первісної людини в існування душі, в її можливі переходи (у світ небесний та земний). Ідея Долі душі коловертается в уявленнях про її здібності (залишати тіло, подорожувати по духовним світам), вступати в контакти з надприродними сутностями, які населяють надприродні світи. В доісторичні часи джерелом її існування були уявлення про різні стани людини (сон, транс і т. ін.), а також містичний досвід шаманів. У просторі містичного досвіду тема Долі душі набувала своєї першочергової значущості у контексті циклічного світовідчуття епохи.

В ході розміркування над темою ми дійшли висновку, що у різних формах прояву теми Долі есхатологічна тематика становить засадничу складову світоглядної картини світу первісної людини. Ідея Долі нами презентується як атрибут людської свідомості всіх часів. Екстраполюючи погляд Дж. Фрезера на анімізм як універсальний догмат всіх релігій людства ми формуємо думку про те, що есхатологія (у вигляді певних ідей, вірувань) властива всім первісним співтовариствам, включена в загальну систему історії релігії. У певному вигляді (локальної чи глобальної релігійної системи) становить світоглядну основу первісних і цивілізованих спільнот.

Список використаних джерел

1. Тэйлор Э. Первобытная культура / Э. Тэйлор. – М.: Социально-экономическое издательство, 1939. – 567 с.
2. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
3. Элиаде М. История веры и религиозных идей: От каменного века до элевсинских мистерий / Элиаде Мирча. – М.: Академический Проект, 2008. – 622 с.

Reference

1. Tjejlор Je. Pervobytnaja kul'tura / Je. Tjejlор. – М.: Social'no-jekonomicheskoe izdatel'stvo, 1939. – 567 s.
2. Frjezer Dzh. Dzh. Zolotaja vetv': Issledovanie magii i religii / Per. s angl. – М.: Politizdat, 1980. – 831 s.
3. Jeliade M. Istoriija very i religioznyh idej: Ot kamennogo veka do jelevsinskih misterij / Jeliade Mircha. – М.: Akademicheskij Proekt, 2008. – 622 s.

Bredun I. V., PhD, associate professor, Kharkiv National University of Construction and Architecture (Ukraine, Kharkiv), polk@i.ua

Eschatological motives in the space of periodic consciousness

During the study, the author carries out a gradual understanding of eschatological ideas within the limits of the original consciousness, reveals their semantic dimensions, «zones» of actualization, and produces philosophical accentuations and interpretations. The focus of attention is the comprehension of the idea of Fate, which is revealed in the context of the cyclic picture of the world, the primitive notions of the Fate of the human soul (heavenly and earthly). The «temporal» frameworks of appearance and modes of existence of individual eschatology from the angle of view of the soul, mystical experience of shamans, magicians are outlined.

Keywords: individual, soul, Fate, earth, heaven, idea, meanings.

* * *

УДК 1:37.015.2

КОЛОСЮК І. А.,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри історії, філософії та права, Подільський державний аграрно-технічний університет (Україна, Кам'янець-Подільський), ikolosyuk@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКІ ТА СПЕЦІАЛЬНО-НАУКОВІ АСПЕКТИ ЗАГАЛЬНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Специфікою філософського аналізу є світоглядно-методологічна проблематика, що стосується епістемологічного статусу теорії та історії культури. У якості робочої гіпотези припускається, що ця наука має міждисциплінарний характер і здійснює, як правило, дослідження, які відрізняються комплексністю результатів. Причому перевірку цієї гіпотези буде здійснено на прикладі аналізу антропологічного виміру освіти під філософським кутом зору.

Ключові слова: педагогічна антропологія, філософський аналіз, антропологічний вимір, епістемологія, пізнання.

Дослідження антропологічного виміру освіти потребує досягнення високого рівня теоретичного узагальнення. Можливі два способи теоретичного дослідження освіти – соціокультурний та антропологічний – які передбачають власне філософський рівень абстракції. Водночас, кожен з них не здатен охопити усі суттєві аспекти забезпечення освіти. З іншого боку, наявна природна взаємна пов'язаність та взаємна залежність соціальних процесів та процесів розвитку людини, про що свідчить, запровадження спеціального терміну, який фіксує цей нерозривний взаємозв'язок – «антропосоціогенез» [2].

Дослідження антропосоціогенезу і досі знаходиться, на нашу думку, на початковій стадії, втім вже зараз очевидно, що воно дозволяє з нових позицій відкрити сутність класичних філософських проблем, до яких належить і проблематика філософсько-культурологічного дослідження освіти. Враховуючи, що інституалізація як культурології, так і філософії освіти почала відбуватися відносно недавно, завдання систематизувати і узагальнити напрацьований різними соціальними і гуманітарними науками дослідний матеріал залишається у своїх основних напрямках все ще не виконаним. Це зумовлює актуальність нашого дослідження, яке матиме певною мірою завдання

здійснити міждисциплінарні порівняння та ґрунтовані на них філософські узагальнення, орієнтовані на базові принципи теорії та історії культури.

Варто хоча б попередньо визначитися у загальних рисах, з тим, як саме принципи теорії та історії культури слугуватимуть регулятивом порівняльних міждисциплінарних досліджень. Значною мірою теорії та історії культури використовує для цього вже напрацьовані у соціальній філософії [3; 13], соціальній антропології [10; 11], та філософській антропології [6; 7] та філософії культури [5] здобутки. Не можна залишати поза увагою напрацювання у галузі філософії та методології наукового пізнання, які створюють теоретичний апарат для здійснення таких методологічних синтезів [1; 18; 19; 9; 12; 16; 17; 20]. Деякі дослідники здійснили роботу щодо конституювання дисциплін, ще більш наближених до філософського осмислення антропологічного виміру освітньої культури. Йдеться передусім про соціально-філософську антропологію [4] та педагогічну антропологію [8].

Власне, на нашу думку, педагогічна антропологія як складова соціальної антропології і є тим об'єктом філософського обґрунтування, який дозволяє зосередити філософську увагу на антропологічному вимірі освітньої культури. Тобто соціальна філософія, філософська антропологія, соціально-філософська антропологія є основними засобами забезпечення світоглядно-методологічного забезпечення дослідження освіти – у найбільш концептуальному, філософському варіанті такого забезпечення.

Дійсно, Г. Рузавін ще у ранній своїй праці цілком справедливо зауважив, що у наш час, коли наука стає безпосередньою продуктивною силою, а науково-технічна революція набуває все більш широкого розмаху, розробка проблем методології і логіки наукового дослідження висувається як одне з актуальних завдань філософії [15, с. 3].

Не можна і сьогодні заперечувати, що неперервний потік наукових досліджень все збільшується, помітним стає зростання числа людей, що займаються наукою, професія науковця перетворюється дійсно на масову – все це не тільки стимулює загальний інтерес до проблем наукового пізнання, але і вимагає аналізу і розробки методів дослідження, яких вимагає практика сучасних наукових пошуків.

На найвищому рівні узагальнень теорія та історія культури набуває філософського характеру своїх результатів, поєднуючи завдяки особливому предмету дослідження – культурі – методологічні можливості соціальної філософії, філософії культури, філософії історії та філософської антропології. Все це змушує звернути увагу на методологічний потенціал науки загалом, і зокрема на творення нових знань та методик діяльності завдяки науці. У останні десятиліття вітчизняна наука переважно користувалася тими надбаннями, які були напрацьовані ще за радянських часів.

У світі проблематика логіки і методології давно переживала бурхливий і нескутий прокрустовим ложем ідеологічної догматики розквіт. На думку відомого російського дослідника науки В. Швирьова, в розвитку методології науки, особливо в кінці XIX і початку XX ст., проблематика, пов'язана зі співвідношенням теоретичного і емпіричного рівнів наукового пізнання,

привертає найпильнішу увагу [18, с. 97]. Загалом і в цілому дискусії навколо цієї проблематики відтворюють ту конфронтацію напрямів, яка в класичній ґносеології була пов'язана з розвитком емпіризму і раціоналізму. Це, з одного боку, напрям, що підкреслює залежність наукового пізнання від досвіду, емпірії, яка інтерпретується як щось дане, з іншого – напрям, що акцентує увагу на активності теоретичного мислення, своєрідності теоретичних методів дослідження. Проте на відміну від раціоналістів класичної філософії, що тяжіли в основному до об'єктивного ідеалізму, «активісти» в методології XIX–XX ст. – так умовно можна було б назвати останній напрям – розглядають теоретичну діяльність як прояв активності наукової свідомості, що створює конструкції, які іманентні науковому знанню і не мають об'єктивних корелятів в якій-небудь особливій сфері «ідеальних», або «абстрактних сутностей». Такі позиції прихильників і прагматизму, і неокантіанства, і конвенціоналізму, і позитивізму в методології науки кінця XIX – почала XX ст.

В даному випадку робиться спроба розглянути основні проблеми методології наукового пізнання. Хоча в різних науках, справедливо зауважує Рузавін, існують свої специфічні методи і засоби дослідження, це зовсім не виключає можливості і необхідності вивчення і оцінки таких засобів і методів дослідження, які є загальними для вельми широкого класу як досвідних, так і абстрактних, формальних наук [14, с. 4]. Аналіз їх і складає завдання методології наукового пізнання. На відміну від психології наукової творчості, яка вивчає індивідуальні особливості пізнавальної діяльності вченого, методологія розглядає загальні закономірності руху пізнання і, зокрема, специфічні засоби і методи, за допомогою яких відбувається наукове дослідження.

Теорія та історія культури належить, безумовно, до соціально-гуманітарного корпусу наукового знання і у залежності від рівня здійснення аналізу, послугується різним методологічним інструментарієм. І зовсім не обмежується найвищим рівнем узагальнень та суто філософською методологією. Середній теоретичний рівень дослідження представляють конкретні галузеві наукові дослідження: історичні, культурологічні, соціологічні, політологічні, правові тощо. Тут методологія теорії та історії культури набуває значного розмаїття у множині відносно незалежних спеціально-наукових методів дослідження, яке підлягає світоглядному осмисленню і єдиній концептуалізації на філософському рівні.

Нарешті, найнижчий рівень застосування методології теорії та історії культури представлений на рівні визначення стратегії емпіричних досліджень, побудови конкретних науково-дослідних програм у цій царині знання. Саме тут визначальним знову виявляється предмет наукового дослідження, який знову вимагає застосування міждисциплінарного підходу. Однак, якщо на філософському рівні комплексність дослідження зумовлювалась метою концептуалізації найбільш загальних, світоглядних положень теорії та історії культури, то на емпіричному рівні такої комплексності дослідження вимагають конкретні явища культури, які ніколи не можуть бути втиснуті в «прокрустове ложе» окремої науки.

Аналіз проблем методології в нашому дослідженні ведеться переважно на матеріалі міждисциплінарних

порівнянь на основі філософського узагальнення і концептуалізації, які розкривають усю вертикаль можливого застосування методології – від загальної теоретико-пізнавальної через спеціально-наукову епістемологічну до методик конкретних міждисциплінарних досліджень.

Процес пізнання в науці можна аналізувати з різних кутів зору: філософського і соціологічного, психологічного і феноменологічного, історичного і логічного, гносеологічного і методологічного. Нас цікавитиме перш за все культурологічно-антропологічна сторона пізнання як світоглядно-методологічна, передусім – філософська. При цьому рух мислення йде у напрямку, зворотному порівняно з ситуацією пізнавальною: не від емпірії до теорії, а від теорії до емпірії. Це зумовлює відмінності у значенні тих самих знань з теоретико-пізнавальної та методологічної точок зору.

Як підкреслює Р. Рузавін, наукове пізнання по суті справи являє собою дослідження, яке характеризується своїми особливими цілями, а головне – методами отримання і перевірки нових знань [14, с. 7]. Коли ж мова заходить про застосування вже отриманих знань, у тому числі застосування у сфері освіти, на перший план виходить інша методологія.

Тому нерідко поняття методології науки вживається в самих різних сенсах. Іноді, як зауважує Рузавін, під методологією розуміється вся філософія взагалі або філософія науки зокрема [14, с. 20–24]. У цьому випадку методологія пізнання та методологія застосування, на нашу думку, максимально зближуються. Звичайно, методологія найтіснішим чином пов'язана з філософією, оскільки саме філософія служить світоглядною основою будь-якої методології. Але це не означає, що методологічні проблеми повністю співпадають з філософськими.

Часом під методологією науки розуміють сукупність будь-яких, достатньо загальних методів дослідження. При такому підході зникає відмінність між універсальними теоретико-пізнавальними методами спеціальних наук, не говорячи вже про те, що ніяка проста сукупність методів не складає ще методології. Це скоріше об'єкт дослідження методології як загального вчення про метод.

Існує і дуже вузький погляд на методологію, коли вона розглядається як теоретична основа деяких спеціальних, досить галузевих прийомів і засобів аналізу. Це швидше, однак, методологія застосування, аніж методологія пізнання. Так, іноді говорять, наприклад, про методологію ефективності виробництва, про методологію ціноутворення тощо, тоді як насправді слід було б скоріше говорити тут про методику. І надмірно широке, розширювальне, і надмірно вузьке, обмежувальне поняття методології певної науки не можуть вважатися за правильні, оскільки вони не виділяють особливий предмет цієї науки і не аналізують ті специфічні поняття, засоби і способи дослідження, які вона використовує.

Головною метою методології науки є вивчення тих засобів, методів і прийомів дослідження, за допомогою яких отримують нове знання в науці. Оскільки ці методи і засоби дослідження застосовуються в процесі пізнання, то слід говорити не об методології взагалі, а об методології наукового дослідження, або пізнання.

Методологія наукового дослідження аналізує головним чином ті методи і засоби пізнання, які використовуються вченим як на емпіричній, так і теоретичній стадії дослідження. Так, вивчаючи конкретні способи здійснення експериментів, спостережень і вимірювань, методологія вирізняє істотні ознаки, які властиві будь-яким експериментам, вимірюванням і спостереженням.

Методологія наукового дослідження складає частину загальної методології пізнання, але частину, поза сумнівом, найбільш істотну і актуальну як з теоретичного, так і з практичного боку. Вона розглядає найбільш істотні з пізнавальної точки зору особливості і ознаки методів дослідження, розкриває методи по їх спільності і глибині аналізу. Такий аналіз значно полегшується завдяки виникненню цілого ряду спеціальних теорій, які ставлять своїм завданням вивчення тих або інших особливостей загальних методів пізнання, а також методів, які використовують в багатьох науках. Так, математична теорія експерименту розкриває найважливіші кількісні способи, за допомогою яких планується експеримент і обробляються його результати. Тому на її висновки і рекомендації вимушений зважати будь-який сучасний дослідник-експериментатор. Методологію науки математична теорія експерименту і сама експериментальна техніка цікавлять лише тією мірою, якою вони дають можливість зрозуміти роль експериментального методу в отриманні первинної емпіричної інформації, а також як спеціальний спосіб перевірки гіпотез і теорій в досвідчених науках.

Методологія як загальне вчення про метод не зводиться до простої сукупності ні спеціальних, ні загальних методів дослідження. При аналізі як спеціальних, так і більш загальних методів дослідження вона вивчає перш за все можливості і межі застосування цих методів в процесі досягнення істини, їх роль і місце в пізнанні. Тому багато авторів справедливо вважають її спеціальним розділом гносеології, що досліджує форми і методи наукового пізнання. При цьому часто розрізняють методи побудови і організації наявного знання і методи досягнення нового знання, які по суті справи представляють методи наукового дослідження. Таке зіставлення можна робити лише відносно, оскільки результати дослідження доводиться певним чином систематизувати і в цих цілях використовувати розроблені наукою методи організації і побудови знання. З іншого боку, систематизація накопиченого наукою знання у багатьох випадках вимагає спеціального дослідження, і, отже, застосування специфічних методів аналізу. Проте відмінність між цими методами залишається, оскільки існує відмінність між результатом і процесом дослідження.

Враховуючи цю відмінність, часто говорять про методологію наукового пізнання в широкому і вузькому сенсі слова. У першому випадку йдеться про аналіз як методів побудови наявного знання, так і методів його отримання і розширення. У другому випадку обмежуються тільки розглядом методів і засобів досягнення нового знання, тобто по суті мають справу з методами наукового дослідження. Але в обох випадках предметом аналізу залишаються методи пізнання, тому методологія з повним правом може розглядатися як складова частина теорії пізнання.

Варто все ж зауважити, що з позицій культурології наукове знання є не лише інструментом пізнання, але і важливою складовою культури суспільства загалом і особливо – культури освітньої, яка базується не просто на зовнішній повазі до науки, а на розумінні базових цінностей наукової діяльності. Саме це дозволяє адекватно сприйняти наукові знання, у тому числі й у режимі отримання освіти.

Тоді як гносеологія ставить своєю метою вивчення загальних закономірностей процесу пізнання, його ступенів і форм, методологія зосереджує свої зусилля на дослідженні засобів і методів пізнання. Таке розмежування областей дослідження зовсім не виключає взаємовпливу методології і гносеології одне на одного. При аналізі методів пізнання не можна не враховувати загальних закономірностей процесу пізнання, відкритих гносеологією. Ще більше це стосується методів застосування наукових знань. У свою чергу результати методологічних досліджень значно збагачують і конкретизують загальні положення гносеології, уточнюють і розвивають їх. Про це свідчить як історія гносеології і методології пізнання, так і історія та теорія культури, які охоплюють собою також і історію гносеології та методології пізнання як свою специфічну складову.

Наукове знання, як справедливо твердить Г. Рузавін, завжди відрізняється послідовністю і систематичністю [14, с. 7–9]. Не беручи до уваги навіть математику і точні науки, де більшість тверджень логічно виводяться з небагатьох засновків, навіть в так званих емпіричних науках порівняно рідко зустрічаються окремі, ізольовані узагальнення або гіпотези. Як правило, такі узагальнення входять в науку лише тоді, коли вони узгоджуються з іншими наявними в ній твердженнями і узагальненнями. Зрештою їх прагнуть отримати логічно з ширших узагальнень, принципів і допущень. Тим самим критерієм істинності наукових знань є не лише їх відповідність предмету знання – адекватність, але й несуперечливість щодо інших наукових знань – валідність.

Наука, на якому б ступені розвитку вона не знаходилася, тим і відрізняється від буденного знання, що є не простою сукупністю «відомостей» про світ, «набором» інформації, а певною системою знань. Наукове дослідження є цілеспрямованим пізнанням, результати якого постають як система понять, законів і теорій. Вищою мірою це стосується й культурології, яка систематизує те, що систематизувати чи не найважче – багатовимірне та багатовидове розмаїття створеного людиною.

Відомо, що задовго до виникнення науки люди набували достатньо надійних знань про властивості і якості предметів і явищ, з якими вони стикалися в своєму повсякденному практичному житті. Це також елемент культури – і не менш важливий, аніж наукове знання. І зараз ми немало дізнаємося за допомогою буденного знання. Це свідчить про те, що наукове знання не відокремлене непрохідною стіною від буденного: і наукове, і буденне пізнання зрештою прагнуть до досягнення об'єктивно дійсного знання, спираються на факти, а не на віру.

Нерідко, відзначаючи якісну відмінність наукового знання від буденного, забувають про зв'язок, що існує між ними, не враховують того, що наука виникла

з буденного знання. Це не раз підкреслювали самі учені. Правда, іноді при цьому допускалася інша крайність, коли наукове знання розглядалося тільки як вдосконалене буденне знання. Тут не треба плутати спорідненість культурну з спорідненістю форм знання.

Проте наука не є простим продовженням знань, заснованих на здоровому глузді. Вона являє собою пізнання особливого роду, зі своїми специфічними засобами, методами і критеріями. Перш за все, на відміну від буденного знання, наука не обмежується знаходженням нових фактів і результатів, натомість або прагне пояснити їх за допомогою існуючих гіпотез, законів і теорій, або спеціально виробляє для цього нові теоретичні уявлення. Чи не найважливішим це виявляється для культурології, оскільки емпіричний масив її об'єкту надто великий за якісним розмаїттям. Ця відмінна особливість науки дає можливість краще зрозуміти систематичний, послідовний і контрольований характер наукового знання. Дійсно, щоб пояснити те або інше явище, необхідно мати в своєму розпорядженні певну теоретичну систему або, в крайньому випадку, гіпотезу, з яких думка про дане явище виявляється їх логічним наслідком. Але щоб отримати такий наслідок, треба заздалегідь встановити логічний взаємозв'язок між різними думками, узагальненнями і гіпотезами, а найголовніше – мати в своєму розпорядженні такі закони, принципи, гіпотези або допущення, які можуть служити як посилки для логічного виведення менш загальних думок тієї або іншої науки. Систематичний і послідовний характер наукового знання значною мірою обумовлений саме тим, що наука не просто реєструє емпірично знайдені факти і результати, а прагне пояснити їх. Точне оперування поняттями, думками і висновками дозволяє також краще контролювати результати наукового дослідження.

Проте ніяка систематизація і організація знання не утворюють науку, якщо вони не супроводжуватимуться створенням нових понять, законів і теорій. Саме завдяки ним якраз і вдається не тільки пояснити вже відомі факти і явища, але і передбачити факти і явища невідомі. Такі прогнози в деякій мірі можна здійснити вже за допомогою простих емпіричних узагальнень, якими є, наприклад, прогнози погоди по цілому ряду прикмет. Набагато точніші кількісні прогнози можна отримати за допомогою емпіричних законів науки – навіть у царині культурології.

У зарубіжній літературі, як свідчить Рузавін, часто відмінність науки від буденного знання бачать в тому, що вчений має справу переважно з так званими неспостережуваними об'єктами, такими, як «елементарні» частки у фізиці або гени в біології [14, с. 10–11]. Тут помічена істотна особливість процесу наукового пізнання – розкриття суті досліджуваних явищ. Оскільки суть не лежить на поверхні явищ, для її розкриття доводиться вводити абстракції і ідеалізації, звертатися до гіпотез і теорій.

У буденному знанні хоч і вдаються до припущень і здогадок, але, по-перше, вони стосуються безпосередньо спостережуваних речей і подій, по-друге, ці припущення ніколи не контролюються спеціальною технікою, не кажучи вже про постановку особливих експериментів. Наука навіть на емпіричній стадії дослідження керується тими або іншими теоретичними

уявленнями і контролює свої гіпотези за допомогою спеціальних приладів і інструментів, які, у свою чергу, сконструйовані на основі певних теоретичних принципів.

Будь-яка достатньо зріла наука являє собою систему теорій, які об'єднують в єдине ціле її початкові принципи, поняття і закони разом з твердо встановленими фактами. Саме завдяки систематичності, обґрунтованості і контрольованості висновки науки відрізняються найбільшою надійністю і придатністю до перевірки, тоді як буденне знання, а тим більше віра або думка, значною мірою суб'єктивно і ненадійно. Проте, якою би не була важливою подібна відмінність, її не можна абсолютизувати. Якнайкраще це доводить приклад культурології, коли окремі явища культури тривалий час не підлягають узагальненням як підведенню під вже існуючі класифікації. І все ж культурологія, максимально наближаючись до культурних феноменів як таких не переходить на рівень буденного знання.

Найважливішою передумовою буденного знання є його підпорядкованість вирішенню безпосередніх, вузько-практичних завдань, унаслідок чого воно не може створювати такі абстрактні моделі і теорії, за допомогою яких пізнаються глибокі, внутрішні особливості і закономірності явищ. Культурологія ж завжди залишається знанням концептуальним, коли навіть за окремим феноменом вбачають прояв загального – якщо не такого, що вже відбулося, то такого, яке ще відбувається.

Зазвичай, коли порівнюють наукове пізнання з буденним, то істотну відмінність між ними бачать перш за все в тих способах і засобах, за допомогою яких досягається знання в науці і повсякденному житті. Надійність, систематичність і контрольованість наукових знань забезпечується за допомогою спеціальних і загальних методів дослідження, тоді як буденне знання задовольняється рутинними правилами, що спираються на «здоровий глузд», і простими індуктивними узагальненнями предметів і явищ, які безпосередньо сприймаються.

За свідченням Г. Рузавіна, в найзагальнішому сенсі метод являє собою певну систематичну процедуру. Ця процедура може складатися з послідовності операцій, що повторюються, застосування яких у кожному конкретному випадку або незмінно приводить до досягнення поставленої мети, або така мета досягається в переважній більшості випадків. Таке, здавалося б, надто абстрактне визначення методу є особливо важливим для культурології, де розмаїття методів зумовлене розмаїттям предмету.

Наукове дослідження, продовжує Г. Рузавін, не здійснюється всліпу, воно не зводиться до безперервного ланцюга припущень. Навіть у повсякденному пізнанні ми певною мірою заздалегідь відсіваємо явно неправдоподібні припущення. При висуненні гіпотез, пошуку законів, побудові і перевірці теорій вчений керується певними прийомами, правилами і способами дослідження, які в своїй сукупності характеризують метод дослідження [14, с. 12–13]. Хоча такі методи і не гарантують досягнення істини, проте, вони значною мірою полегшують її пошуки, роблять їх більш систематичними і цілеспрямованими.

Більшість спеціальних проблем конкретних наук і навіть окремі етапи їх дослідження вимагають залучення спеціальних методів їх вирішення. Вищою мірою це стосується культурології, яка охоплює широкий спектр наук – від гуманітарних до природничих, від більш умоглядних до переважно емпірично налаштованих. У «емпіричних» науках для цього доводиться звертатися також до спеціальної техніки спостереження, експерименту і вимірювання. Зрозуміло, спеціальні методи вирішення конкретних наукових проблем мають вельми специфічний характер. Природно тому, що такого роду методи вивчаються, розробляються і удосконалюються в конкретних, спеціальних науках.

На відміну від цього загальні методи науки використовуються протягом усього дослідницького процесу і в найрізноманітніших за предметом науках. Окрім них, існують також методи, які застосовні лише в більш-менш споріднених науках або ж на певній стадії процесу пізнання. Такі методи також виходять за рамки спеціальних наук.

Спеціальні методи і техніку, які використовуються в спеціальних науках, можна розглядати як тактику дослідження. Вона може не раз мінятися залежно від характеру досліджуваних проблем, окремих етапів їх рішення, нових виявлених можливостей тощо. Загальні ж методи науки зберігають своє значення для цілої множини проблем в найрізноманітніших науках, бо вони скоріше указують напрям і загальний підхід до досліджуваних проблем, аніж конкретні способи їх аналізу і вирішення. Тому з певним правом їх можна ототожнити із стратегією дослідження.

Оскільки буденне знання в кращому разі спирається на прості індуктивні узагальнення і емпірично встановлені правила, то в строгому сенсі слова воно не володіє спеціальними методами пізнання. З тієї теоретичної позиції, що цікавить нас, наука відрізняється від буденного знання тим, що вона застосовує і розробляє спеціальні і загальні методи пізнання, які спираються на відкриті нею закономірності тієї або іншої області реального життя.

Підводячи підсумки цього визначення можливих рівнів соціально-антропологічного обґрунтування педагогічного процесу, можна відзначити наступне:

1) проблематика методології наукового пізнання відіграє важливу роль в соціальних та гуманітарних науках, розширюючи світоглядні горизонти соціально-гуманітарного пізнання, пріоритетним у культурологічно-антропологічному обґрунтуванні освітньої культури є її філософське дослідження, яке надає можливості найбільш концептуального ціннісного його осмислення;

2) теорія та історія культури має міждисциплінарний характер і здійснює, як правило, дослідження, які відрізняються комплексністю результатів. Водночас, вона належить, безумовно, до соціально-гуманітарного корпусу наукового знання і у залежності від рівня здійснення аналізу, послуговується різним методологічним інструментарієм;

3) методологія наукового пізнання орієнтує пізнавальну діяльність на вирішення актуальних завдань сучасної науки, включаючи соціальні та гуманітарні науки, філософський аналіз, який здійснює

філософська культурологія при дослідженні антропологічного виміру освітньої культури, має прямі методологічні наслідки для конкретних і спеціальних педагогічних дисциплін.

Отже, питання методології наукового пізнання мають велике практичне значення, корегуючи пізнавальну діяльність на практичне застосування результатів наукового пізнання, філософський аналіз антропологічного виміру освітньої культури орієнтує на використання здобутків соціальної філософії, філософської антропології, соціально-філософської антропології, а особливо педагогічної антропології у практиці організації та здійснення педагогічного процесу.

Тому педагогічна антропологія може розглядатися як прикладна філософія, як філософська культурологія середнього рівня її методологічного застосування, а для цілей нашого дослідження педагогічна антропологія і повинна розглядатися передусім у цій ролі. Більше того, педагогічна антропологія буде тут розглядатися як філософсько-педагогічна антропологія, яка має своїм пріоритетом застосування філософських світоглядно-методологічних засад до конкретики освітнього процесу, оскільки напруга філософії може виступати методологією педагогічного процесу лише у виняткових ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Andreev I. D. Problems of logic and knowledge methodology / I. D. Andreev. – М.: Nauka, 1972. – 320 p.
2. Andreev I. L. The Origin of Man and Society / I. L. Andreev – М.: My'sl', 1988. – 415 p.
3. Andrushchenko V. Modern social philosophy / V. Andrushchenko, M. Mykhalchenko. – К.: Heneza, 1993. – 246 p.
4. Barulin V. S. Socio-philosophical anthropology / V. S. Barulin. – М.: Onega, 1994 – 256 p.
5. Hatalska S. M. Philosophy of culture / S. M. Hatalska // book. – К.: Lybid, 2005. – 326 p.
6. Holovko B. A. Philosophical Anthropology / B. A. Holovko // Tutorial. – К.: IZMIN, 1997. – 240 p.
7. Gusejnov A. A. Этика / A. A. Gusejnov, R. G. Apresyan. – М.: Yurist', 1998. – 472 p.
8. Kodzhaspirova G. M. Pedagogical anthropology / G. M. Kodzhaspirova. – М.: Hardariki, 2005. – 287 p.
9. Kotarbinskii T. Elements of knowledge theory, formal logic and sciences methodology / T. Kotarbinskii; per. s pol'sk. – Minsk: Trivium, 2000. – 160 p.
10. Markov B. V. Philosophical Anthropology / B. V. Markov. – S-Pb.: Izd-vo «Lan», 1997. – 384 p.
11. Minyushev F. I. Social anthropology. (lecture course) / F. I. Minyushev. – М.: International University of Business and Management, 1997. – 192 p.
12. Novikov A. M. Methodology / A. M. Novikov. – М.: Sinteg, 2007. – 668 p.
13. Essays on the methodology of social phenomena cognition. – М.: My'sl', 1970. – 344 p.
14. Ruzavin G. I. Methodology of scientific knowledge / G. I. Ruzavin. – М.: Yuniti-Dana, 2009. – 288 p.
15. Ruzavin G. I. Methods of scientific research / Ruzavin G. I. – М.: My'sl', 1974. – 237 p.
16. Sachkov Yu. V. Scientific method. Issues and development. – М.: Editorial URSS, 2003. – 160 p.
17. Sokolov E. A. Psychology of cognition: methodology and methodology of teaching / Sokolov E. A. – М.: Logos, Universitetskaya kniga, 2007. – 384 p.
18. Shevniuk O. L. Culturology / O. L. Shevniuk / navch. posibn. – К.: Znannia-Pres, 2004. – 353 p.
19. Yudin E'. G. Methodology of science. Systematic. Activities / E'. G. Yudin. – М.: Editorial URSS, 1997. – 450 p.
20. Yablonskij A. I. Models and methods of science research / A. I. Yablonskij. – М.: Editorial URSS, 2001. – 400 p.

Kolosiuk I. A., candidate of philosophical sciences, associate professor, assistant professor of history, philosophy, law department, Podilskyi State agrarian engineering university (Ukraine, Kamianets-Podilskyi), ikolosiuk@ukr.net

Philosophical and special-scientific aspects general methodology of scientific knowledge

The philosophical analysis specificity is belief-methodological problem, that is related to the theory epistemological status and the history of culture. As a working hypothesis, it is assumed that this science has interdisciplinary nature and carries out, as a rule, studies that differ in results' complexity. Moreover, this hypothesis will be tested on the analysis basis of the education from anthropological dimension under the philosophical point of view.

Keywords: pedagogical anthropology, philosophical analysis, anthropological dimension, epistemology, cognition.

* * *

УДК 141.132+13

Ведмедєв В. М.,
здобувач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), ludvedm@gmail.com

ЦІНІСНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ АБСУРДНОГО

Аналізуються сучасні наукові дискусії про ціннісне значення феномена абсурдного в соціально-культурному контексті. Автором використовуються філософсько-антропологічний та аксіологічний підходи, прийоми компаративістики. Вводиться відмінність понять абсурдного й абсурдизму. Виділяються дві альтернативні точки зору, які сформувалися щодо питання оцінки абсурдного. В рамках першої абсурд кваліфікується головним чином як негативне явище, а в рамках другої розглядаються його позитивні функції. Описується тенденція соціально-культурної легітимізації абсурду й абсурдизму як в реальному, так і у віртуальному просторі. Зокрема, розглядаються явище флешмобу і субкультура фріків. Аналізуються аргументи критиків абсурдизму, які кваліфікують його як своєрідне соціальне захворювання. Робиться висновок, що абсурдистська креативність – річ неоднозначна, суперечлива, амбівалентна, часто породжує негативні наслідки.

Ключові слова: абсурд, абсурдизм, аксіологія, філософсько-антропологічний підхід, ціннісна амбівалентність, креативність.

Фахівці одностайні в своїй оцінці абсурдного як феномену складного, багатовимірнього, неоднозначного. Ця обставина обумовлює множинну низку аспектів його дослідження, серед яких питання сутності, особливостей прояву в різних царинах суспільного й особистого буття, співвідношення з подібними до нього і суміжними явищами, типології, еволюції історичних інтерпретацій, причин виникнення і поширення, засобів подолання і багато чого іншого. В залежності від дії конкретних чинників в певний час той чи інший аспект привертає більшу або меншу увагу фахівців (і не тільки фахівців). Є вагомим, як на нас, підстави вважати, що сьогодні предметом зростаючої зацікавленості дослідницького співтовариства стає комплекс проблем, пов'язаних з оціночним – позитивним або негативним – значенням феномену абсурдного.

Такий стан справ спричинений безпрецедентним розповсюдженням явищ і форм поведінки, що так чи інакше пов'язані з абсурдом. Суспільне життя (через дію безлічі зовнішніх, внутрішніх, історичних і психологічних чинників) є тим простором, який з повним правом може бути названий «царством абсурду».

Характеризуючи теперішню ситуацію, дослідники (Р. Барт, М. М. Бахтін, А. Я. Гуревич, Ж. Делез, В. І. Карасик, Е. У. Ключев, Ф. Н. Козірев, Н. Л. Мусхелішвілі, О. Р. Прохвачева, А. У. Суховський, Р. Фарсон, та інші) відзначають, що вона є яскравою демонстрацією крайньої суперечливості людської натури, що доводить свої думки і справи до абсурду. Можна

сказати, що новий ХХІ в. ще ширше розкрив завісу в Театрі Абсурду нашого життя, і ця абсурдність наростає стрімко, глобально.

Поряд з цим в теоретичній сфері спостерігається суттєва зміна оцінки зазначеного явища – від традиційної (головним чином – негативної) до теперішньої (неоднозначної або переважно позитивної).

Можна констатувати досить різке зіткнення традиційного і новітнього підходів (парадигм) тлумачення абсурдного в аспекті його позитивного або негативного значення для життєдіяльності людини і суспільства.

Мета роботи. Зважаючи на це, мета даної розвідки полягає в розгляді переваг і слабких сторін зазначених підходів, характеру аргументації їх прибічників тощо.

Перш за все, доцільно зробити деякі зауваження щодо вихідних методологічних настанов автора даної роботи, які б сприяли розумінню специфіки його міркувань стосовно заявленого предмету дослідження.

Спираючись на розробки ряду фахівців (М. Дюпонт'є, О. П. Огурцова та інших), присвячених сутності і класифікації різновидів абсурдного, приймається теза про існування двох принципово різних типів абсурду: лінгвістичного (логіко-лінгвістичного) та екзистенціального. М. Дюпонт'є, звертав увагу, що можна вести мову як про абсурдність *ідеї, судження, висловлювання*, так і про абсурдність *поведінки, світу, існування* [9]. Майже усі авторські висновки і міркування мають на увазі екзистенціальний тип абсурдного. Іншими словами, дане дослідження ведеться в філософсько-антропологічному річизі.

Крім того, підкреслимо необхідність розрізнення двох речей (які часто змішуються і стають причиною непорозуміння в дискусіях), а саме – поняття абсурду й абсурдизму. *Абсурд* – це певна характеристика ситуації, події. Можна стверджувати, що абсурдність є ознакою особливої ситуації, коли щось суперечить здоровому глузду, всьому життєвому досвіду, логіці, але при цьому допускається як можливе, або має місце в реальності. Абсурд є значущою відсутністю сенсу там, де сенс мав би бути.

Абсурдизм – дещо інше. Таким словом доречно позначати відповідну лінію поведінки, особистісну схильність, настанову, суспільно-культурний рух, світогляд тощо.

Спеціалісти, яких можна було хоча б умовно віднести до прихильників нової парадигми в розумінні абсурдного й абсурдизму (О. Д. Буреніна, Л. В. Калініна, О. В. Косілова, К. І. Лобанова та інші), не утворюють єдиної консолідованої наукової течії із спільною теоретичною платформою і чіткими дослідницькими принципами. Йдеться про вельми строкате утворення. Єдине, що часом їх поєднує, є прагнення відмовитися від принципово негативної оцінки абсурду й абсурдизму та намагання знайти в цих феноменах позитивний зміст і функції. У той же час підстави для «узаконення» абсурду й абсурдизму, характер і переконливість аргументації та радикальність намірів бувають дуже різними.

О. Д. Буреніна зауважує: «У двадцятому столітті цілий ряд чинників – криза суб'єкта, що пізнає, втрата цілісності позиції спостерігача і обумовлена цим епістемологічна невпевненість – привели до того, що абсурд, ставши надзвичайно продуктивною моделлю

світу і моделлю поведінки, набув наскрізного значення в розвитку культурних форм людського життя, в реорганізації поетичного миру, в радикальному перетворенні жанрової системи, в порушенні комунікативних постулатів. Не буде перебільшенням сказати, що абсурд і як світогляд, і як елемент поетики охопив всі сфери культури двадцятого століття, не обійшовши увагою ні літературу, ні філософію, ні науку, ні мистецтво, ні мову в цілому» [1, с. 59].

В наведених міркуваннях міститься однозначно позитивна оцінка феномену абсурду. Проте звертає на себе увагу відсутність в деяких випадках необхідної аргументації. З твердженням про безпрецедентне поширення абсурду цілком можна погодитися. А ось теза про абсурд як «надзвичайно продуктивну модель світу і поведінки» явно потребує пояснення і доведення. Чимало авторів вважає абсурд контрпродуктивним.

Загальним аргументом в обґрунтуванні позитивного значення абсурду у прихильників новітньої парадигми є посилання на факт його розповсюдженості. В цьому зв'язку вказується на популярність театру абсурду, абсурдистської літератури відповідні численні течії в сфері молодіжної субкультури. Безумовно цікавими й цінними є спостереження за уподобаннями інтернет-спільноти. Розглянемо лише деякі свідоцтва «любові до абсурду».

У найбільшій російськомовній соціальній мережі «Вконтакте» налічуються сотні співтовариств, об'єднуючих любителів абсурду. Приведемо лише частину назв цих співтовариств: Життя абсурд; Небо над абсурдом; Абсурд inside yourself; Театр абсурду; Побутовий абсурд; Камера абсурду; Абсолютний абсурд; Абстрактний абсурд; Кричати, злітати і падати до абсурду; Гумор абсурду; Інтелігентний абсурд; Зцілення абсурдом; Абсурд є істина, що прикинулася брехнею; Логіка абсурду; Абсурд навколо; Абсурд – це наше життя; Адекватний абсурд; Абсурд – я це люблю; Абсурд – джерело радості; Тунель абсурду; Література абсурду; Творчий абсурд або висока творчість; Шедеври абсурду; Абсурд реальності; Кімната абсурду; Повний абсурд; Абсурд душі; З абсурдом по життю; Академія абсурду; Клуб любителів абсурду; Абсурдний абсурд; Імперія абсурду; Шоу абсурду; Манія абсурду; Абсурду світ! – Ти мені зрозумілий; Світ абсурду; Абсурд світу і ін.

Абсурд популярний не тільки у віртуальному, але і в реальному просторі. Як приклад можна привести хоч би акції так званого флешмобу і розквіт в наші дні субкультури фріків.

Флешмоб (від англ. flash – спалах, mob – натовп) – «це заздалегідь спланована масова акція, в якій велика група людей (моббери) з'являється в громадському місці, виконує заздалегідь обумовлені дії (сценарій) і потім розходить... Збір учасників флешмобу здійснюється за допомогою зв'язку (в основному це Інтернет)» [7]. Флешмоббери зустрічаються «в призначений час у визначеному місці зі своїми однодумцями для одноразового виконання разом яких-небудь безглузвих, але нешкідливих дій з метою зняття напруги, емоційної розрядки. Сценарій флешмобу повинен мати абсурдний характер, дії учасників не повинні піддаватися логічному поясненню. «Ідеальний сценарій повинен бути абсурдним, загадковим, не

дуже помітним і таким, що у жодному випадку не викликає сміху. Моббери не повинні порушувати закони і моральні засади. Дії повинні здаватися випадковим глядачам безглуздими, проте здійснюватися так, як ніби в цьому є сенс. У результаті випадкові глядачі... сприймають те, що відбувається серйозно, неначе в розіграваній ситуації є якийсь сенс, який вони намагаються відшукати. У них виникає відчуття інтересу, тривоги, незрозуміння або навіть відчуття власного божевілля... Прикладом флешмобу може служити «завмирання»: у певний момент у визначеному місці моббери різко завмирають, неначе зупинився час. У завмерлому стані вони стоять три хвилини, після чого робиться передих на декілька секунд, і знову на три хвилини завмирають. Після цього всі одночасно розходяться у різні боки» [7].

Фрік (від англ. freak – виродок) – це «людина, що відрізняється яскравим, незвичайним, екстравагантним зовнішнім виглядом і зухвалою (часто епатажною) поведінкою, а також неординарним світоглядом, який є результатом відмови від соціальних стереотипів» [8]. Частіше всього фріками бувають люди творчих професій – художники, музиканти, поети, фотографи, письменники тощо. Для повноти картини наведемо декілька характеристик від користувачів Інтернету: «Мені незрозуміло, чому сучасна культура спеціалізується виключно на фріках? Як так вийшло, що зірками ураз стають люди незрозумілої статі, загадкової орієнтації, епатажної зовнішності і поведінки... тоді як людям талановитим, але менш феєричним шлях до слави доводиться пробивати лобом?... І поки ми любитимемо фріків, вони з'являтимуться знову і знову, в геометричній прогресії, затьмарюючи усе цінне, але менш помітне... Втім, серед фріків деколи зустрічаються страшенно талановиті. Наприклад, Сьюзан Бойл, Валентин Стрикало, Марк Цукерберг... З них сміливо можна брати приклад (<http://f5.ru/galyavud/post/370671>); Отже, хто ж такі ФРІКИ? Це люди, що перетворили своє життя на театр, а може, що просто сприймають життя як гру без правил, дивний костюмований бал або абсурдний маскарад. Це творчі незалежні індивідууми, яких не цікавить громадська думка, мислення, свідомість і тому подібне (<http://demich.net/articles/freakz.html>).

Отже, тут ми маємо справу з явищами абсурдизму – певною лінійною поведінкою, стилем життя. Абсурдне ж цілком свідомо використовується як засіб, що надає можливість самоствердитися, виділитися з натовпу, кинути виклик усьому консервативному, заляклому.

Наведених прикладів вже достатньо, щоб продемонструвати актуальність і популярність абсурду.

Описані обставини і коментарі свідчать про певні речі. По-перше, поширені та яскраві прояви абсурду й абсурдизму дають підстави стверджувати, що подібні явища є *затребуваними* в суспільстві та багато у чому привабливими (причини цієї привабливості становлять для фахівців окрему проблему). Інтернет-користувач має рацію: любов до фріків породжує фріків. По-друге, у наведених проявах абсурдного, безсумнівно, присутній елемент креативності, винахідливості, що іноді позначають виразом «творчий абсурд». По-третє, абсурдистська креативність – річ неоднозначна, суперечлива, амбівалентна, така що часто породжує

некорисливі, негативні наслідки. Покажемо у цьому зв'язку є зауваження вже згаданого користувача, що галасливе, епатажне, феєричне затьмарює собою усе дійсно цінне, корисне, талановите.

Звернімо увагу, що привабливість абсурдного, задоволення від нього не знайшли серед фахівців загальноновизнаного пояснення. Іноді зустрічаються досить спрощені і поверхові судження на кшталт того, що причина цього полягає в знятті емоційної напруги і релаксації. Деякі ж фахівці, маючи на те вагомі підстави, вбачають тут проблему.

О. В. Косілова, розмірковуючи над тим чому абсурд приносить задоволення, пропонує два варіанти пояснення: 1) негативний: обрив зв'язків, серед яких є ті, які з певних причин небажані; 2) позитивний: підштовхування думки в новому напрямі.

У першому випадку абсурд санкціонує свободу проти будь-яких звичок, проти звичного ходу думки взагалі. Тут неважливо, про яку звичку йде мова. Втім додає, що взагалі кажучи, як зв'язані безглуздість і задоволення, питання складне. Можливо, безглуздість здається чимось позитивним в ситуації загальної незадоволеності, розчарування. Навряд чи культурний запит на руйнування звичок може бути сильний в епохи ентузіазму. Проте діти завжди люблять безглузді твори. Насамкінець О. В. Косілова відверто зауважує, що не може запропонувати ніякої переконливої ідеї щодо того, що хорошого в абсурді, і тим більше сформулювати, що в ньому смішного.

Позитивний абсурд (другий випадок), тобто підштовхування думки, швидше за все, можливий тоді, коли абсурд, так би мовити, не повний. Тут, принаймні, в явному вигляді нічого не обрубуються. Зате несподіваними словами розкривається різноманіття сенсів, які взагалі-то можна подумати. Перспективи думки приносять задоволення, відрізаючи відомі шляхи, обіцяючи нові [4].

Е. І. Лобанова зосереджує свою увагу на молоді, вказуючи на поширення серед цієї вікової групи ідей філософії абсурду. Свідомість молодих людей динамічна, конфліктна і відзначається особливою сприйнятливістю. Поєднання суперечливих рис і якостей – прагнення до ідентифікації і відособлення, наслідування і заперечення загальноприйнятих норм, конформізм і негативізм, прагнення до спілкування і відчуженість від зовнішнього світу. Дух суперечності і заперечення всього, що було «до них», властивий людині в принципі і молодій свідомості особливо. Саме ці характерні риси молоді як соціально-демографічної групи обумовлюють високий інтерес до філософії абсурду, що бере за основу нерозв'язну суперечність – абсурд та оспорує всю попередню філософію [5].

Узагальнюючи точки зору представників новітньої парадигми з приводу позитивних функцій абсурдного й абсурдизму в сфері суспільної й особистої життєдіяльності, слід зазначити такі: *креативна* функція, що реалізується в створенні нових культурних форм та явищ; *терапевтична, релаксаційна* функція, яка має на меті зняття психічного напруження, емоційну розрядку; функція *ствердження* и *самовираження* особистості, тобто намагання виділитися з оточуючого середовища, бути не таким як інші; *критична* функція, яка втілюється в прагненні кинути виклик усьому

унормованому, традиційному; *гедоністична*, що зводиться до пошуку задоволення та інші.

Негативна або категорично негативна оцінка абсурду й абсурдизму міститься в працях таких фахівців як О. Бур'як, О. Ю. Зеніна, Д. Б. Пучков. Ю. Роуз (ієромонах Серафім) та інших.

Поширення й захоплення абсурдом й абсурдизмом закономірно породжує протидію як в формі альтернативних теоретичних розробок, так і у вигляді комплексу практичних рекомендацій і програм подолання абсурду. Цю тенденцію доречно назвати (як це іноді і робиться) антиабсурдизмом. Звісно, що розуміння шляхів подолання залежить від розуміння сутності негативу, що пов'язується з абсурдом. У той же час в різних тлумаченнях є дещо спільне. Йдеться про переконання даної групи фахівців в загрозі, яку несе із собою абсурдизм.

Так, наприклад, Д. Б. Пучків задається питанням чи «Є абсурд загрозою для людського буття?» і дає на нього ствердну відповідь, оскільки «саме відчуття безглуздя у всіх випадках є справжньою причиною відчаю, насильства й морального занепаду» [6, с. 155]. Автор у дусі традиційного підходу безпосередньо пов'язує абсурд з поняттям безглуздя. Він погоджується з думкою В. Франкла, що сьогодні багато представників людства мучаться відсутністю сенсу в житті, і указує два шляхи, що ведуть людину до абсурду: «розсудливе підпорядкування загальним правилам» і «розумне слідування вимогам окремої ситуації» [6, с. 158]. Авторський текст не дозволяє ясно зрозуміти, чим одне принципово відрізняється від іншого, але в цілому думка автора полягає в наступному. Людина в своєму «індивідуальному бутті» намагається привести свій розум у відповідність зі світом, слідує існуючим правилам, але з неминучістю приходить до абсурду, оскільки світ не раціональний і йому не можуть бути наказані правила. Не дивлячись на це, вважає Д. Б. Пучков, у людини все ж таки є раціональний спосіб подолання абсурду, який полягає в тому, щоб знайти деякі з достовірністю хороші правила і слідувати їм. Успіх цього заходу, на думку дослідника, гарантується тим, що «існує певна твердість ідей» [6, с. 161], яку ніякий абсурд жодним чином не може поколювати.

Тлумачення природи абсурду і можливих шляхів його подолання в його релігійному розумінні містяться в працях ієромонаха Серафіма (Ю. Роуза). Абсурдизм, що охопив всі сфери буття людини, інтерпретується як тяжка хвороба, якій властиві періоди загострення і стадії млявого перебігу. «У всіх в пам'яті найстрашніший приклад реального абсурду – гітлерівський «новий порядок», коли з вигляду цілком нормальна, цивілізована людина ... могла бути в той же час холоднокривним вбивцею мільйонів» [3]. Гітлерівський сюрреалізм залишився позаду, але епоха абсурду зовсім не минула. Світ просто вступив в нову фазу тієї ж самої хвороби, до пори не таку бурхливу» [3].

Описуються прояви цієї недуги. Неімущі і «пригноблені» всього світу прокидаються до самосвідомості і починають вимагати багатства і влади; імущі ж пропалюють життя в суєті, або гинуть від розчарування і нудьги, або скоюють відчайдушні злочини. Здається, світ розколовся надвоє: одні ведуть

безглузду і безцільне життя, не усвідомлюючи цього, а інші цілком усвідомлено йдуть до безумства і самогубства» [3].

Причина зазначеного недугу вбачається дослідником в привабливості ідеології абсурдизму культу власного Я. Серафім (Ю. Роуз) полемізує з А. Камю, коли іноді той змальовує людину невинною жертвою, покладаючи відповідальність за абсурд на світ. Адже абсурд слід розуміти не як зовнішнє, а як внутрішнє явище в самій людині.

Фашизм і комунізм – лише крайні форми однієї і тієї ж ідеології, яку нині сповідає весь світ, окрім, звичайно, тих, хто відкрито і беззастережно приймає Христа і Його правду.

Загальна ж ідея щодо подолання абсурду вбачається Ю. Роузом в поверненні людина до християнської віри, тобто в кардинальній перебудові світогляду й системи цінностей.

Близький до Ю. Роуза у своєму радикалізмі щодо неприйняття абсурду О. Бур'як, розцінюючи абсурдизм як хворобу.

Здорове – не обов'язково раціональне: здоровим може бути й інтуїтивне. Абсурдне протилежно не раціональному, а *здоровому*, доцільному, ефективному.

Чим складніше людський мир, тим абсурдніше за уявлення про нього у більшості людей. Абсурдність наростає. Відбувається як би падіння в абсурд. В кінці – катастрофа. Після катастрофи майже все накопичене відкидається, і новий світ будується на напівпорожньому місці. Яскраві приклади такого переходу – падіння Римської імперії, падіння Російської імперії Романових [2].

Кожна епоха абсурдна по-своєму. Західне суспільство ХХІ століття навряд чи набагато абсурдніше, ніж зрілі суспільства, що передували йому. Новизна ситуації з абсурдом в ХХІ столітті полягає в тому, що в основному вичерпані ресурси, що дозволяли жити абсурдно. Людство або подолає свою абсурдність, або загине (в кращому разі всього лише значно деградує).

Іншими словами, *абсурдизм тлумачиться як глобальна загроза*. Слід особливо наголосити, що О. Бур'яком мається на увазі саме абсурдизм, а не абсурд. Абсурдизм – це продукт діяльності особливих породи людей – *абсурдистів*. Не-абсурдист теж може творити абсурд, він робить це ненавмисно або будучи вимушеним. Абсурдність в продуктах діяльності виникає унаслідок помилки, незавершеності роботи, або змішування декількох несумісних «раціональностей». Абсурдист же вважає абсурдність продукту своєї діяльності безумовно доречною.

Явище абсурдизму розглядається у трьох взаємопов'язаних аспектах.

Абсурдизм – це і склад психіки, і обумовлений цим складом світогляд, і особливості продуктів діяльності носіїв цього світогляду.

Абсурдизм є відхиленням від здорового, істинного, корисного. Абсурдне зазвичай не веде безпосередньо до якихось втрат лише тому, що існує в специфічному штучному середовищі, тобто не стикається з реальним світом, що карає за неадекватність.

Абсурдизм як склад психіки – це порушення цілепокладання, непрактичності цілей і цінностей. Система цінностей абсурдиста будується не на основі

базових потреб (розмноження, забезпечення особистої безпеки і т.д.), а навколо двох–трьох протиприродних пристрасей. Емоційною основою абсурдизму є, з одного боку, страх перед реальністю, з іншого – прагнення бути особливим. Крім того, абсурдне подобається абсурдисту і само по собі: абсурдні картинки, абсурдні тексти, абсурдна поведінка. Абсурдист – носій абсурдного мислення. Творити абсурд доводиться кожному, абсурдистом же є тільки той, хто отримує від цього задоволення і хто робить абсурдизм компонентом свого світогляду.

Абсурдизм як світогляд – це істотно спотворені уявлення про природний світ, що утрудняють виживання в ньому у разі безпосереднього з ним зіткнення.

Абсурдизм як особливість продукту діяльності – це націленість продукту переважно на привернення уваги до його власника на шкоду іншим функціям цього продукту [2].

Накреслюючи план боротьби з абсурдизмом як глобальною загрозою, О. Бур'як підкреслює, що боротьба з абсурдом – це боротьба із з виродженням, з тенденціями ведучими людство до катастрофи. Сьогодні мова йде вже не про те, треба або не треба боротися з абсурдом, а про те, чи не занадто пізно взагалі щось робити. Нинішня соціальна організація в «передових» країнах така, що найсуттєвіші проблеми ігноруються або представляються в дуже спотвореному вигляді, а самі потрібні ініціативи пригнічуються.

Проте, незважаючи на такі песимістичні оцінки, пропонуються деякі форми протидії абсурдизму.

З культурним абсурдизмом боротися марно, якщо одночасно не вести боротьби з політичним і економічним лібералізмом. Сучасний лібералізм – це, можна сказати, абсурдизм в політиці та економіці. Боротьбу з абсурдизмом в культурі можна розуміти в значно ступені як черговий «ренесанс»: повернення до старих зразків. Джерела старих зразків можна шукати в широкому діапазоні епох: від XII століття до н.е. до середини XX століття.

Пропонуються і деякі конкретні заходи – від бойкоту абсурдистських ЗМІ і мистецтва до прийняття відповідного закону про захист інтелектуальних продуктів. Деякі з цих заходів виглядають вельми екстравагантно [2].

Висновки. Можна з упевненістю констатувати, що останнім часом все більшої актуальності набуває комплекс проблем, пов'язаних з оціночним – позитивним або негативним – значенням феномену абсурдного. Це обумовлено фактом соціально-культурної легітимізації даного явища в сучасному суспільстві. В процесі дослідження пов'язаних з цим обставин сформувалися дві альтернативні точки зору, в контексті яких згаданий феномен набуває або головним чином негативної, або неоднозначної чи переважно позитивної оцінки. Проведений розгляд свідчить, що було б помилкою кваліфікувати одну з них як істинну, а іншу – як хибну. Стосовно останньої обставини, то «прихильникам» абсурду можна було б поставити в докір неухвагу до дійсно серйозних ризиків, що викликані абсурдизацією різних сфер життєдіяльності, а «критикам» – нерозуміння позитивних моментів цього феномену. Протилежність точок зору й оцінок зумовлена, як на нас, неоднозначним, ціннісно амбівалентним характером абсурдного.

Подальше дослідження комплексу відповідних проблем доцільно зорієнтувати в напрямку більш чіткого формулювання оціночних критеріїв і конкретизації в залежності від сфер прояву абсурдного – мистецтва, економіки, управління, культури тощо.

Список використаних джерел

1. Буренина О. Что такое абсурд, или По следам Мартина Эсслина // Абсурд и вокруг: сб. статей / отв. ред. О. Буренина. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.7–72.
2. Бур'як А. Абсурдизм как глобальная угроза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://absurdism.narod.ru/Index.htm> – Дата доступа: 20.06.2017.
3. Иеромонах Серафим (Юджин Роуз). Человек наизнанку. Философия Абсурда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=452> – Дата доступа: 20.06.2017.
4. Косилова Е. В. Абсурд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fege.narod.ru/scriptorium/unsinn.htm> – Дата доступа: 20.06.2017.
5. Лобанова Е. И. Философия абсурда и современная молодежь // Социально-экон. проблемы соврем. об-ва: матер. междунар. науч.–практ. конф. 1–2 июня 2011 г. Пенза; Прага, 2011. – С.26–30.
6. Пучков Д. Б. Идея индивидуального бытия человека и проблема абсурда // Вестн. Лен. гос. ун-та им. А. С. Пушкина. Сер. Философия. – 2009. – №3. – Т.1. – С.155–162.
7. Флешмоб [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Флешмоб> – Дата доступа: 20.06.2017.
8. Фрики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Фрики> – Дата доступа: 20.06.2017.
9. Duponthieux M. Absurde [philo, gén.] // Encyclopédie philosophique universelle. Les Notions, V.1, P.13–14 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fege.narod.ru/termini/fr.htm> – Дата доступа: 20.06.2017.

References

1. Burenina O. Chto takoye absurd, ili Po sledam Martina Esslina // Absurd i vokrug: sb. statey / отв. red. O. Burenina. – M.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2004. – S.7–72.
2. Bur'yak A. Absurdizm kak global'naya ugroza [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://absurdism.narod.ru/Index.htm> – Data dostupa: 20.06.2017.
3. Iyeromonakh Serafim (Yudzhin Rouz). Chelovek naiznanku. Filosofiya Absurda [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=452> – Data dostupa: 20.06.2017.
4. Kosilova Ye. V. Absurd [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://fege.narod.ru/scriptorium/unsinn.htm> – Data dostupa: 20.06.2017.
5. Lobanova Ye. I. Filosofiya absurda i sovremennaya molodezh' // Sotsial'no-ekon. problemy sovrem. ob-va: mater. mezhdunar. nauch.–prakt. konf. 1–2 iyunya 2011 g. Penza; Praga, 2011. – S.26–30.
6. Puchkov D. B. Ideya individual'nogo bytiya cheloveka i problema absurda // Vestn. Len. gos. un-ta im. A. S. Pushkina. Ser. Filosofiya. – 2009. – №3. – T.1. – S.155–162.
7. Fleshmob [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Fleshmob> – Data dostupa: 20.06.2017.
8. Friki [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Friki> – Data dostutspa: 20.06.2017.
9. Duponthieux M. Absurde [philo, gén.] // Encyclopédie philosophique universelle. Les Notions, V.1, P.13–14 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://fege.narod.ru/termini/fr.htm> – Data dostupa: 20.06.2017.

Vedmedev V. M., graduate student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), ludvedm@gmail.com

Value ambivalence of absurdity

The article is devoted to modern scientific discussions on the value of significance of the absurd phenomenon in the socio-cultural context. The author uses philosophical-anthropological and axiological approaches, methods of comparativistics. A distinction between the concepts of absurdity and absurdism is introduced. There are two alternative points of view that were formed on the issue of evaluating the absurd. Within the framework of the first, absurdity is mainly classified as a negative phenomenon, while the second considers its positive functions. The tendency of socio-cultural legitimization of absurdity and absurdism is described in

both real and virtual space. In particular, the phenomenon of flash mob and subculture of freaks is considered.

The arguments of critics of absurdism, who qualify it as a kind of social disease in most cases are analyzed. In the conclusion of the article some areas for further research in this area are identified.

Keywords: absurdity, absurdism, axiology, philosophical-anthropological approach, value ambivalence, creativity.

* * *

УДК 130.2:316

Старовойт О. В.,
доктор філософських наук, доцент кафедри
менеджменту та інноваційних технологій
соціокультурної сфери, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), helenst0001@gmail.com

ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ

Уточнюється значення феномену інноваційної культури сучасної особистості для адекватного сприйняття та впровадження інновацій у розвиток та реформування соціокультурної сфери.

Ключові слова: інноваційна культура особистості, традиції, інновації, соціокультурний розвиток.

Стратегічний підхід до розвитку й реформування соціокультурної сфери продиктований викликами часу та являє одне із головних завдань політики соціально-економічного розвитку та гуманітарної політики нашої держави. Він може розглядатися як технологія управління процесом соціокультурного розвитку в умовах глобалізаційних викликів та нестабільності внутрішнього та зовнішнього середовища соціально-економічної системи.

Мета статті полягає у розкритті значення феномену інноваційної культури особистості для розвитку соціокультурного простору, а також уточненні діалектики взаємодії інновацій та традицій як суперечностей, боротьба та єдність яких постають рушійною силою даного розвитку.

Зазначимо, що в соціокультурній сфері акумулюються соціальні інтереси людей, тобто різних верств населення, зі своїми особливими поглядами, запитам, особистісною системою ціннісних орієнтацій, потребами в інтелектуальному та культурно-освітньому розвитку та відпочинку.

Серед ряду нормативно-правових документів, які регламентують діяльність соціокультурної сфери у 2016 році розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Довгострокову стратегію розвитку української культури – стратегію реформ, в якій зазначається, що саме культура заохочує до самовираження, вивчення та оновлення традицій, сприяє розвитку інноваційної політики та активізує громадськість до участі в побудові сучасної та демократичної держави [1]. Серед стратегічних напрямів реформ визначається удосконалення та модернізація різних інструментів підтримки галузі та сприяння впровадженню інновацій й інноваційної діяльності, нових знань, креативності, що відповідає викликам ХХІ століття.

Основоположними новітніми тенденціями громадського розвитку економічно розвинених країн виступають інновації. Між тим, глобалізація економічних,

політичних, екологічних та культурних процесів, підсилення необхідності більш ефективного уживання суспільних ресурсів розглядаються як неминучий етап переходу до економіки знань. Тому стратегічним завданням, на нашу думку, є випереджальний підхід до цивілізаційного поступу, зберігаючи при цьому зорієнтованість на розвиток чинників людського потенціалу.

Саме інноваційна культура, яка спрямована у бік майбутнього, на пошук і реалізацію напрямів, ресурсів, способів модерного суспільного поступу в умовах сталого розвитку суспільства на основі гуманітарних пріоритетів і цінностей є запорукою підвищення рейтингу нашої держави в світі та умовою здійснення ефективних реформ соціокультурної сфери.

При дослідженні феномену інноваційної культури, перш за все розглядаються перспективи індивіда як суб'єкта, що слугують для оптимізації процесу засвоєння, переосмислення та продукування інноваційно-культурних цінностей в суспільстві та соціокультурної сфери безпосередньо. Проте, такий суб'єктивний бік культури тісно пов'язаний з об'єктивними умовами.

Дискурс прихильників та тих, хто з неприхованою тривогою сприймає інноватику загострюється та породжує проблему, до вивчення якої залучаються вітчизняні та зарубіжні дослідники і яка постає як проблема оптимізації. В останні роки, у зв'язку з реформою системи освіти в нашій країні, активно обговорюються питання про співвідношення інновацій і традицій безпосередньо в освіті, як провідної галузі соціокультурної сфери. З одного боку, необхідність і неминучість взаємозв'язку інновацій і традицій у процесах розвитку ні в кого не викликає сумніву, з іншого боку, на практиці, збалансованість цих соціокультурних феноменів порушується або в одну, або в іншу сторону. Безсумнівно, що інновації та традиції повинні розглядатися як два полюси світу, в тому числі освітньої галузі. Освіту розглядаємо як джерело інноваційного потенціалу нації, найважливіший елемент формування людського капіталу, це сфера діяльності, де необхідно виховувати майбутніх фахівців у дусі пріоритету інноваційного аспекту розвитку, де може здійснюватися трансформація суспільних цінностей в напрямку пріоритетності творчої роботи [2, с. 152].

Творчість є ядром інноваційної трансформованої соціокультурної реальності, індивід знаходиться у колі культури, але до того ж є носієм потенційних можливостей для здійснення динамічних процесів у культурі, які полягають як у трансляції і ретрансляції наявних цінностей, так і у творчості інноваційних культурних матриць. У такому сенсі актуалізується проблема гуманізації та гуманітаризації творчого мислення [3, с. 5].

Роль та значення традицій в національній освітній системі в контексті її модернізації вимагає ретельного визначення, оскільки передумовою будь-якої інновації є саме традиція. Якщо розглядати традицію у загальнофілософському сенсі, то треба зазначити, що традиція розуміється як стійке явище, що існує тривалий час, тобто це система зв'язків сьогодення з минулим, таким чином, традиція – це своєрідна естафета, що забезпечує спадкоємний зв'язок поколінь. У традиції сконцентровані виврені часом навички та досвід, який надає можливість попереднім поколінням досягти

певного прогресу і закріпився у свідомості людей в якості позитивного знання. Але традиція, виникнувши з досвіду людського суспільства, безперервно піддається його впливу і своєю незмінною частиною – «ядром» служить його стійкості, в той час як змінна частина – «оболонка» сприяє прогресу [4].

В науковій літературі поняття традиція має доволі різнопланове судження. Існує твердження, що під традицією розуміється лише щось відстале, що перешкоджає розвитку, такий собі спадок минулого, який безглуздо відтворюється в сучасності. Відповідно до іншої точки зору, традиції розглядаються як частини соціокультурного спадку, що переходять від покоління до покоління і залишаються дієвими у суспільстві протягом тривалого часу, вони регулюють та підтримують всі внутрішні цивілізаційні процеси. Традиції, що створюють образ певної цивілізації найбільш виразно проявляються в культурі. Онтологічний сенс традиції полягає не в збереженні або зміні, а чомусь постійному всередині змін, константному у розвитку, абсолютному у відносному, вічному в тимчасовому. А в педагогіці це саме той фундамент, на якому ґрунтується нове. Це переконання, підходи, методи, технології, тобто комплекс частин, які несуть в собі прогресивний початок, що дозволяє в мінливих умовах і обставинах досить ефективно вирішувати задачі сучасної освіти, які включають в себе процес становлення новітнього підходу, стилю мислення і т.п. [5, с. 19].

Зазначимо, традиції, як підґрунтя освіти, мають підтримувати спадкоємність та легітимізувати циклічну природу існування як просте відтворення знання. Однак нині, почасти відходячи на другий план, традиції не втрачають в більшості значення для свідомості людей, а стають дедалі менш вагомими чинниками в культурно-освітньому форматі суспільного життя. Як визначає С. Рик, «глобалізаційна свідомість запозичує у традицій необхідні в даний момент аспекти і використовує їх у своїх цілях, але не рефлексує над сутністю традицій у цілому. Це призводить до поступового формування формалістичного ставлення до традицій і применшення їхнього значення в контексті соціально-педагогічного досвіду людства» [6].

Це не є похвальним спрямуванням, адже, освітня традиція, як і будь-яка інша, появляється під впливом соціокультурних і особистісно-психологічних факторів. Такими факторами виступають як історично сформовані уявлення в суспільстві по даній проблемі, так і соціокультурні замовлення системи освіти, що є цілком для селекції та спадкоємства педагогічних уявлень.

Зазвичай, в педагогіці будь-якого народу традиції були основою для побудови національної освітньої системи, бо тільки народні традиції, що вийшли з життя і перевірені життям, можуть виступати в якості постулатів. Ідеї видатних українських педагогів К. Ушинського, А. Макаренка, Х. Алчевської, Б. Гринченка, С. Русової, В. Сухомлинського, М. Корфа, Н. Полонської-Василенко тощо складають базу української освіти в славетних педагогічних традиціях народної педагогіки та родинного виховання. Класична модель української педагогіки склалася також під безпосереднім впливом філософських та педагогічних ідей Я. Каменського, І. Песталотці, І. Гербарта, Д. Дьюї.

Їх спадщина становить традиційну українську матрицю, яка є основою, фундаментом впровадження й експертизи дієвості всіх сучасних інновацій.

В системі освітньої галузі продуктивність безпосередньо впливає на сутність та ефективність соціокультурної діяльності. Вважається, що традиційною для країн пострадянського простору є так звана східна модель (система) освіти, а всі інновації пов'язані із запозиченнями елементів західної моделі (системи) освіти. Дослідники визначають, що у західній системі домінує індивідуальний підхід до учня, студента, а навчальний заклад не тільки навчає, а й виховує, соціалізує, у східній системі – навпаки, головний акцент робиться на колективному навчанні та беззаперечному авторитеті вчителя.

Як відмічає І. Нечитайло, що у нинішній Європі надали перспективу третьому шляху, запропонували взяти із західної та східної систем все якомога найкраще й найкорисніше та поєднати задля одержання максимально високої якості освіти. Саме таке поєднання й популяризує Болонський процес. Основоположним завданням при цьому є забезпечення гармонійності поєднання, пошуку балансу між старим та новим, традиційним та інноваційним [7, с. 134]. Зрозуміло, що для кожної окремої країни такі пропорції мають бути різними, тому пошук оптимального співвідношення є першорядним завданням науковців, що досліджують проблеми реформування та становлення освітньої галузі в контексті формування нової соціокультурної дійсності.

Що стосується іншої фундаментальної форми спадкування – інновації чи перетворення, яку ми розглядаємо поряд з традицією, то слід зазначити, що її природа універсальна. Вона розкриває такий порядок спадкування, при якому спадкове несе в собі новітню сутність та слугує іншому призначенню. Мета інновації не у відновленні старого, а в породженні нового змісту [8, с. 128].

О. Скубашевська інноваційний розвиток освіти розглядає як відповідь на запити інформаційного суспільства, де інтелект, знання людини, її науковий, освітній та культурний рівень постають у якості стратегічного ресурсу суспільнокультурного поступу. Впровадження інновацій в систему освіти є завданням стратегічного значення [9, с. 3]. Зрештою, відмічаємо, що традиційна освіта вже не в змозі задовольнити потреби інформаційного суспільства. Вона не встигає за часом, запізнюється з нововведеннями, надто повільно реагує на наукові досягнення, важко розпізнає й впроваджує новітній соціально-практичний і загальнокультурний досвід. Зберігаючи загальні освітні і культурні традиції, традиційна освіта забезпечує стабільність суспільного поступу в той час, як впроваджуючи прогресивні нововведення, інноваційна освіта готує своєрідний прорив у невідоме, виховує творчу особистість, здатну переступити горизонт наявного знання й кинути виклик майбутньому. Саме тому, розглядаючи перспективи освіти ХХІ століття, вчені й педагоги все більш наполегливо говорять про необхідність її модернізації на основі інновацій, опрацьованих вітчизняним, європейським і світовим педагогічним досвідом.

Осмислюючи механізм зародження та умови функціонування інновацій варто представити традиції

та інновації у вигляді певної цілісної системи зі своїми елементами (система ідеалів, норм, ціннісних установок) та взаємодією між ними. У свою чергу традиція виступає як система нормативів, що сприяють регулюванню інноваційної діяльності, та виступає як соціальний за своєю природою критерій відбору вже інноваційних рішень на сучасному етапі соціокультурного поступу з умовою забезпечення розвитку наявної системи або започаткування нової.

Завдяки цьому новаторську діяльність розуміють як соціально організований процес, раціональне управління яким забезпечить вироблення найбільш ефективних засобів, що регулюють духовні відносини в суспільстві [5, с. 22].

Отже, відданість традиціям є іманентним принципом соціокультурної самоідентифікації людини та певних громадських об'єднань. Оскільки проблема самовдосконалення та становлення цілісної особистості хвилювала людство постійно, то вмотивований саморозвиток особистості, її духовне зростання виступають провідними категоріями всіх епох історичного суспільного розвитку. В цьому ж аспекті саме освіта виступає основоположним механізмом соціокультурного спадкування. Вона є найбільш потужним, розвиненим та адаптивним з таких механізмів, адже її первинне покликання полягає саме у введенні людини в світ, створений попередніми поколіннями, у вихованні в людині здатностей до активного сприйняття та перетворення культурних форм та цивілізаційних можливостей.

Також освіту розглядають в якості стабілізуючого та інтегрального елементу процесу соціального розвитку, як систему передачі та відтворення, індивідуалізації та феноменологізації об'єктивних суспільних цінностей та соціокультурного досвіду [11, с. 390].

«На сьогодні стає зрозумілим той факт, що сучасна модель освіти повинна бути, з одного боку, орієнтованою на перспективу, а з іншого – не може не спиратися на традиційні для даної культури цінності та ідеали, на історично сформовані уявлення про педагогічний процес і характер взаємодії його суб'єктів. Втіленням спадкоємних зв'язків, усталених у вітчизняній педагогіці, є педагогічна традиція. Історико-педагогічний процес неможливий без традиції, оскільки саме вона зберігає його цілісність» [12, с. 289]. Отже, традиція походить в якості внутрішнього механізму системи, що надає можливість злагоджено зберігати цілісність та інтегрованість, і виступає як засіб включення на принципах підсистеми в єдину систему соціально-культурного та цивілізаційного розвитку.

Варто зазначити, що XXI століття супроводжується низкою історичних викликів, протистояння яким пов'язане з доцільністю формування високої функціональності людини, бо ідеї, знання, технології змінюються з великою швидкістю. Людина як найвища цінність має право стати та залишатися самим собою у відповідності зі своїми вродженими здібностями та вподобаннями. Лише в умовах високого рівня демократії суспільства система освіти сформує в неї також і здатність до свідомого й ефективного функціонування за умов небувалого ускладнення зв'язків у інформаційному суспільстві, де стрімко підвищується інформаційність

та комунікативність життя. Як стверджують дослідники даної проблематики, ці та інші вимоги безпосередньо до системи освіти зумовлюють необхідність перегляду ряду важливих традицій, усталених упродовж десятиліть та століть характеристик та норм освітньої діяльності [13, с. 111].

Інновації так само необхідні й неминучі, як і традиції. Як механізм формування новітніх соціокультурних систем різного рівня, інновації продукують передумови для змін в соціокультурній сфері. Саме здатність суспільства адаптуватися до умов, що змінюються надає можливість соціокультурного поступу. Однак інновації самі по собі не можуть стати панацеєю у вирішенні проблем сучасної освіти, оскільки здатні привести до страхітливих руйнувань, в тому числі системи освіти, а значить, до знищення професійного та особистісного самовизначення цілого покоління людей. Кожна інновація має бути виважена, науково обгрунтована, доцільна та спадкоємна традиціям.

Інновації міцно пов'язані із процесами модернізації освіти, які розглядаються як система підготовки людини до повноцінного життя в умовах модернізаційного суспільства. Як підкреслює В. Кремень «Розвиток людини і розвиток суспільства – категорії взаємозалежні. Жодна сфера не впливає на розвиток людини так, як освіта. Розвиток людини – основний показник суспільного та виробничого прогресу, тим паче, коли суспільство ввійшло в поле нових інформаційних технологій, коли надзвичайно багато залежить від здатності людини реалізувати себе. І якщо країна не в змозі підтримувати пріоритетність розвитку освіти, про краще майбутнє можна вже не говорити» [14, с. 12].

Траєкторія стратегії сучасних змін продиктована поширенням значення інформаційних технологій, глобалізації, лібералізації освіти, формування суспільства знань тощо. Глобалізаційні процеси призводять до прискорених темпів цивілізаційного розвитку, вражаючої зміни ціннісних орієнтацій, порушення принципу доповнюваності між традиціями як способом збереження соціокультурного досвіду та інноваціями, які збагачують розум, гуманізують людські відчуття, розвивають конструктивно-творчі сили та прагнення особистості до самореалізації.

Отже порушення балансу між традиціями та інноваціями може указувати на входження освіти в стан кризи, при якому вона не втрачає своїх сутнісних рис, а, навпаки, продовжує залишатися каналом утвердження культурної ідентичності, національної самосвідомості та світовідчуття народу [5]. Традиції та інновації гармонійно поєднують в собі інноваційна культура, яка сприяє взаємозв'язку соціокультурного розвитку з викликами цивілізації.

Варто визнати, що в будь-який час традиції перетворювали, переосмислювали й долучали до своїх цілей, зберігалось лише те, що відповідало укладу і культурі суспільства в даний період, тобто деякі елементи старої традиційної системи виживали, пристосовуючись до нових обставин, змінюючи свої функції або входячи в нову систему в якості елементів. Саме тому діалектика традицій та інновацій у сучасній українській освіті в контексті

становлення інноваційної культури повинна стати головним принципом соціокультурної модернізації та подальшого існування.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ [Електронний ресурс] Розпорядження від 01.02.16 р. №119-р / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80>. – Назва з екрана.
2. Образование в координатах глобализационного развития: теории и интерпретации: монография / под общ. ред. Е. А. Подольской; Нар. укр. акад. – Харьков: Изд-во НУ А, 2014. – 356 с.
3. Андрущенко В. Ціннісний дискурс в освіті / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2008. – №1. – С.5–8.
4. Головин А. В. Дialektika tradicij i innovacij v obrazovanii (sushnost' i содержание innovacij v sisteme obrazovanija) [Электронный ресурс] / А. В. Головин // Современные научные исследования: электронный научный журнал. – 2012. – №6. – Режим доступа: snivak.ru...vak...dialektika-tradicij...innovacij-v...v...
5. Травников Г. Н. Традиции и инновации как источник развития современного образования / Г. Н. Травников // Научные ведомости Белгородского гос. ун-та. – Сер.: Философия. Социология. Право. – 2010. – №2 (73). – Вып.11. – С.19–22.
6. Рик С. Традиції та інновації в освіті: глобалізаційний аспект [Електронний ресурс] / С. Рик // Матер. II між нар. наук.–практ. конф.: Гуманітарний вісн. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди»: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – Вип.28. – Т.І. – Режим доступу: <http://konfer-phdpu.at.ua/>
7. Нечитайло І. С. Можливості поєднання традицій та інновацій у системі освіти сучасної України: соціологічна рефлексія / І. С. Нечитайло // Вісн. Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. А. П. Гетьман та ін.. – Х.: Право, 2013. – №4 (18). – С.133–143.
8. Матузова С. В. Традиции и инновации в образовании / С. В. Матузова // Научная дискуссия: инновации в современном мире: матер. VI междунар. заочной науч.–практ. конф. (05 ноября 2012 г.). – М.: Международный центр науки и образования, 2012. – С.124–130.
9. Скубашевська О. С. Філософія інноваційного розвитку освіти в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні: Автореф. дис... д-ра філос. наук 09.00.10 / О. С. Скубашевська; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2010. – 33 с. – укр.
10. Скубашевська О. С. Сучасні тенденції інновативних форм навчання у другому десятиріччі XXI ст. / О. С. Скубашевська // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2015. – Вип.44. – С.197–208.
11. Янісів Ю. Дialektika tradicij i innovacij v suchasnij osviti / Ю. Янісів // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія: зб. наук. праць. – Вип.28. – Т.2 / голов. ред. В. П. Коцир. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С.388–393.
12. Костишева К. В. «Педагогічна традиція» як наукове поняття: історико-педагогічний аспект / К. В. Костишева // Педагогічний альманах. Зб. наук. праць. – Херсон: ПрПОПк, 2011. – Вип.11. – С.289–293.
13. Власенко О. Тенденції до модернізації національних освітніх систем / О. Власенко, В. Гурська // Тенденції модернізації національних освітніх систем: зб. наук. праць / за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С.110–113.
14. Кремень В. Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації. (Факти, роздуми, перспективи): монографія / В. Г. Кремень. – К.: Грамота, 2003. – С.7–23.

References

1. Pro shvalennja Dovgostrokovoї strategii rozvytku ukrai'ns'koi kul'tury – strategii reform [Elektronnyj resurs] Rozporjadzhennja vid 01.02.16 r. №119-r / Verhovna Rada Ukrai'ny. –

Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/119-2016-%D1%80>. – Nazva z ekrana.

2. Obrazovanie v koordinatah globalizacionnogo razvitiia: teorii i interpretacii: monografija / pod obshh. red. E. A. Podol'skoj; Nar. ukr. akad. – Har'kov: Izd-vo NU A, 2014. – 356 s.
3. Andrushhenko V. Cinnisnyj dyskurs v osviti / V. Andrushhenko // Vyshha osvita Ukrai'ny. – 2008. – №1. – С.5–8.
4. Golovin A. V. Dialektika tradicij i innovacij v obrazovanii (sushnost' i sodержanie innovacij v sisteme obrazovanija) [Elektronnyj resurs] / A. V. Golovin // Sovremennye nauchnye issledovaniia: jelektronnyj nauchnyj zhurnal. – 2012. – №6. – Rezhim dostupa: snivak.ru...vak...dialektika-tradicij...innovacij-v...v...
5. Travnikov G. N. Tradicii i innovacii kak istochnik razvitiia sovremennogo obrazovanija / G. N. Travnikov // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gos. un-ta. – Ser.: Filosofija. Sociologija. Pravo. – 2010. – №2 (73). – Vyp.11. – С.19–22.
6. Ryk S. Tradicii i innovacii v osviti: globalizacijnyj aspekt [Elektronnyj resurs] / S. Ryk // Mater. II mizh nar. nauk.–prakt. konf.: Gumanitarnyj visn. DVNZ «Perejaslav-Hmel'nyč'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet im. G. Skovorody»: zb. nauk. prac'. – Perejaslav-Hmel'nyč'kyj, 2013. – Vyp.28. – T.I. – Rezhym dostupu: <http://konfer-phdpu.at.ua/>
7. Nechitajlo I. S. Mozhlyvosti pojednannja tradicij ta innovacij u systemi osvity suchasnoi' Ukrai'ny: sociologichna refleksija / I. S. Nechitajlo // Visn. Nacional'nogo universytetu «Jurdychna akademija Ukrai'ny imeni Jaroslava Mudrogo». Serija: Filosofija, filosofija prava, politologija, sociologija / redkol. A. P. Get'man ta in.. – H.: Pravo, 2013. – №4 (18). – С.133–143.
8. Matuzova S. V. Tradicii i innovacii v obrazovanii / S. V. Matuzova // Nauchnaja diskussija: innovacii v sovremennom mire: mater. VI mezhdunar. zaochnoj nauch.–prakt. konf. (05 nojabrja 2012 g.). – M.: Mezhdunarodnyj centr nauki i obrazovanija, 2012. – С.124–130.
9. Skubashevs'ka O. S. Filosofija innovacijnogo rozvytku osvity v umovah stanovlennja informacijnogo suspil'stva v Ukrai'ni: Avtoref. dys... d-ra filos. nauk 09.00.10 / O. S. Skubashevs'ka; Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova. – Kyi'v, 2010. – 33 s. – ukr.10. Skubashevs'ka O. S. Suchasni tendencii' innovativnyh form navchannja u drugomu desjatyrichchi XXI st. / O. S. Skubashevs'ka // Naukovyj visnyk. Serija «Filosofija». – Harkiv: HNPu, 2015. – Vyp.44. – С.197–208.
11. Janisiv Ju. Dialektika tradicij ta innovacij v suchasnij osviti / Ju. Janisiv // Gumanitarnyj visnyk DVNZ «Perejaslav-Hmel'nyč'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet imeni Grygorija Skovorody». Pedagogika. Psihologija. Filosofija: zb. nauk. prac'. – Vyp.28. – T.2 / glav. red. V. P. Kocur. – Perejaslav-Hmel'nyč'kyj, 2013. – С.388–393.
12. Kostyljeva K. V. «Pedagogichna tradycja» jak naukovе ponjattja: istoriko-pedagogichnyj aspekt / K. V. Kostyljeva // Pedagogichnyj al'manah. Zb. nauk. prac'. – Herson: PriPOPk, 2011. – Vyp.11. – С.289–293.
13. Vlasenko O. Tendencii' do modernizacii' nacional'nyh osvitnih system / O. Vlasenko, V. Gurs'ka // Tendencii' modernizacii' nacional'nyh osvitnih system: zb. nauk. prac' / za red. O. S. Bereziuk, O. M. Vlasenko. – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. – С.110–113.
14. Kremen' V. G. Osvita i nauka Ukrai'ny: shljahy modernizacii'. (Fakty, rozdumy, perspektyvy): monografija / V. G. Kremen'. – K.: Gramota, 2003. – С.7–23.

Starovoit O. V., Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Management and innovative technologies, social and cultural activities, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), helenst0001@gmail.com

Innovative culture of the individual in the context of socio-cultural development

The importance of the phenomenon of innovative culture of the modern personality for the adequate perception and introduction of innovations in the development and reforming of the socio-cultural sphere is specified.

Keywords: innovative culture of the person, traditions, innovations, socio-cultural development.

* * *

УДК 37.018:005

Гордієнко О. О.,
аспірантка кафедри соціальної філософії, філософії
освіти та освітньої політики, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), olia.
gordienko13@gmail.com

«М'ЯКИЙ» МЕНЕДЖМЕНТ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СУЧАСНІСТЮ

Статтю присвячено різнобічному вивченню та аналізу основних засад функціонування «м'якого» менеджменту в контексті сучасних напрацювань авторів-науковців управлінської сфери. Мета статті полягає в узагальненні концептуальних положень «м'якого» менеджменту в контексті сучасних управлінських стратегій та теоретичному обґрунтуванні взаємозв'язку «жорсткого» та «м'якого» менеджменту. Розкрито суть понять «м'який» менеджмент, «жорсткий» менеджмент, а також охарактеризовано їх взаємозв'язок. В контексті порівняльного аналізу наведено два підходи щодо розуміння «м'якого» менеджменту: вузького та більш широкого.

Ключові слова: менеджмент, «м'який» менеджмент, «м'яка» сила, «жорсткий» менеджмент тощо.

Сучасне століття – епоха змін і нововведень, епоха швидких реакцій на події непередбачуваних криз, епоха не прогнозованих успіхів та невдач, що нашо́вхує соціум на розробку принципово нових та нестандартних технологій та інновацій, котрі спрямовані на отримання максимального ефекту за умов мінливості. Відповідно, сучасний управлінець має бути озброєний такими знаннями, уміннями та навичками, які б давали можливість миттєво реагувати на зміни середовища, з одного боку, а з іншого – гідно відповідати на запит морально-психологічного та соціально-культурного натиску мінливості. Саме такий управлінець формується в контексті нової концепції сучасного управління, – «м'якого» менеджменту.

Соціально-філософська концептуалізація «м'якого» менеджменту в контексті сучасних управлінських стратегій розвитку суспільства формується в результаті діалектичної взаємодії «м'якого» та «жорсткого» управління, тобто історичний взаємозв'язок даних понять призводить до логічного балансу в їх повсякденному застосуванні. Це й не дивно, адже управлінські науки, в т.ч. й менеджмент, розпочинають функціонування завдяки жорсткій регламентації (фотохронометраж Ф. Тейлора, чіткі 14 принципів А. Файоля, бюрократичні гвинтики М. Веббера тощо) та продовжують його в кращих традиціях «м'якості». Та час швидкоплинний, тому враховуючи мінливість середовища та розвиток науки і техніки, сучасність вимагає інструментарію, методик та концепцій розвитку в умовах невизначеності, кризовості та хаосу, де жорсткі формалізовані моделі не мають свого впливу та не досягають покладених заздалегідь на них завдань.

У зв'язку з цим, **актуальність** даного дослідження обумовлена нагальною суспільною потребою впровадження «м'якого» менеджменту в сучасну управлінську систему як інноваційний її елемент, який покликаний забезпечити підвищення ефективності та результативності управлінських дій згідно сучасних вимог.

Враховуючи той факт, що «м'який» менеджмент відносно молода технологія та не досить чітко висвітлена її фундаментальна конструкція, **проблемною ситуацією** дослідження постає критична неузгодженість між існуючими теоретично обґрунтованими постулатами функціонування «м'якого» менеджменту та практичним їх виконанням.

Аналіз праць та публікацій. Різнобічному вивченню та критичному аналізу понять «управління» та «менеджмент», – безвідносно конкретики та вузької спеціалізації, присвячена значна кількість наукових праць філософського, психологічного, культурологічного, соціологічного і педагогічного спрямування. Ці поняття цікавили найвидатніших мислителів людства: Птаххотеп, Хамураппі, Платон, Арістотель, Сократ, Афін Ксенофонт, цар Кир, Олександр Македонський, Джеймс Стюарт, Томас Гоббс, Адам Сміт, Річард Аркрайт, Роберт Оуен, І. Кант, Г.В. Гегель та ін., які через обґрунтування значення управлінських процесів в суспільстві та їх вплив на подальший розвиток соціуму й держави продемонстрували важливість тлумачення управлінських понять у стратегічних векторах розвитку людства.

Також необхідно зазначити цілу плеяду вітчизняних і зарубіжних учених, які представляючи різні галузі знання та осмислюючи поняття управлінської сфери (в т.ч. «управління», «менеджмент») у межах дослідницького поля власної думки, засвідчили актуальність ґрунтовного переосмислення та критичного аналізу фундаментальних понять та категорій, а саме: Ф. Тейлор, Г. Гілберт, Пітер Ф. Друкер, А. Файоль, М. Веббер, А. Маслоу, М. Фолетт, Г. Герцберг, Дж. Шанк, А. Мескон, С.В. Шекшня, Г.В. Щокін, Ф.І. Хміль, А.Г. Поршнева, З.П. Румянцевой, Н.А. Саломатина, В.А. Співак, Г.В. Осовська, А.С. Афонін, О.В. Баєва, В.Г. Федоренко, О.В. Крушельницька, Д.П. Мельничук, А.В. Шегда, Н.П. Лукашевич, М.В. Туленков, В.П. Андрущенко, В.П. Бех, В.П. Заблоцький, А.І. Слепцов, Г.О. Нестеренко, О.Б. Моргулець та ін.

Дослідженням основних засад, принципів, механізмів взаємодії «жорсткого» та «м'якого» менеджменту займалися як вітчизняні так і закордонні науковці. Серед найголовніших варто зазначити наступні прізвища: В.В. Бурега, Т.В. Назарчук, О.М. Косіюк, Б.Г. Литвак, О.О. Савельєва, В.Ф. Семенов, В.Г. Цапко, М.Ю. Велижанина, К.В. Харченко, Г.О. Нестеренко, С.А. Нестеренко, А.Л. Гапоненко, А.П. Панкрухин, О.В. Яхонтова, К. Фрифелд, С. Аль-Баррака, М.А. Петерсен, С. Уолкер, А. Марандо, К. Бейлі, В. Хоп-Хейлі, Р. Хеллер, Дж.С. Най, Мак Кінсі та ін. Однак, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених теорії та практиці управління та менеджменту, серед вченого загалу не має чіткого розподілу ситуацій, в яких необхідно використовувати технології «жорсткого» чи «м'якого» менеджменту. Відповідно, **мета** статті полягає в узагальненні концептуальних положень «м'якого» менеджменту в контексті сучасних управлінських стратегій та теоретичному обґрунтуванні взаємозв'язку «жорсткого» та «м'якого» менеджменту.

Основний виклад матеріалу. Однією з фундаментальних праць, що сприяла виокремленню «м'якого» менеджменту в контексті управлінських стратегій сучасності, розкрила його характерні ознаки, є «М'яка сила: шляхи досягнення успіху у світовій політиці» Джозефа С. Найя (Joseph Nye) (1990 р.), американського політолога, колишнього декана Гарвардського інституту державного управління імені Джона Ф. Кеннеді, розробника теорій неолібералізму в міжнародних відносинах, автора концепцій «м'якої» та «розумної сили». За визначенням автора, м'яка сила (англ. «Soft power» – м'яка сила, м'яка влада, м'яка міць) – це концепція, розвинена для

опису можливості отримати бажане через кооптацію (співробітництво) і привабливість на відміну від «твердої сили», що характерна застосуванням примусових заходів або прямої оплати». Автор констатує, що «м'яка сила» криється саме у спроможності досягати поставлених цілей завдяки власній привабливості, а не через примус» [5]. Щодо складових, дослідник вивів три компоненти, з яких складається цей феномен:

- «культура держави (у тому, чим вона приваблює інших),
- політичні цінності (чи дотримується вона їх у внутрішній та зовнішній політиці)
- зовнішні відносини (чи сприймаються вони як легітимні та морально обґрунтовані)».

Отже, завдяки праці «М'яка сила» Дж. С. Ная, нам відомо, що «м'який» менеджмент складають культура, цінності та взаємовідносини та має відповідний вплив через ці три вказані компоненти на всю систему управління бізнес-процесами. Відповідно, «м'який менеджмент» – це описова, а не нормативна концепція, створена для розгляду отримати бажане через кооптацію (співробітництво) і привабливість на відміну від «жорсткої сили», тобто застосування примусових заходів або прямої оплати.

Сучасними вітчизняними науковцями з менеджменту Т. В. Назарчуком та О. М. Косіюком наведено принципову різницю між «м'яким» та «жорстким» менеджментом. «Жорсткий» менеджмент характеризується застосуванням, насамперед, технічних методів і нововведень під час управління ресурсами і структурою організації [2, с. 99]. На думку авторів, організація – це механічна система. В той же час, «жорсткими» елементами управління ми можемо назвати ті елементи, які «відображають її формальну сторону». Згідно даного визначення, процес управління є жорстко регламентованим та формалізованим, «прийняті і встановлені початкові установки, чітко розподілена ступінь і межа відповідальності кожного працівника». Працівники організації з даним типом управління постають як компоненти «загального великого механізму організації». І що найголовніше, емоції, думки, почуття, світогляд не має значення аби працівник виконував належно віднесену йому роботу [2, с. 99]. Завдання «жорсткого» системного мислення, на думку авторів, полягає в оптимізації системи, формуванні цілісного погляду для вирішення певного завдання. Для цього слід змодельовувати всі зв'язки між елементами всередині системи та зовнішнім середовищем.

Підхід в управлінні, що приділяє значну увагу організаційним питанням неформального типу, наприклад, особистості з її цінностями, світоглядом, цікавиться її інтересами, розглядаються точки зору працюючих з приводу прийняття того чи іншого рішення був названий авторами як «м'який» підхід. Цікава думка з приводу того, що такий підхід спрямований на вивчення у першу чергу живих соціальних систем. Хоча це дещо некоректно, адже позиції «м'якого» менеджменту історично формувалися в біологічній природі, а точніше в підходах щодо бережливого ставлення до неї. Провідна думка авторів з приводу того, що «м'яке» системне мислення виходить з того, що неможливо визначити прості, чіткі, постійні і однаково зрозумілі всіма членами організації

цілі для соціальної системи [2, с. 100], є досить слушною. Справа в тому, що моделі певної поведінки в аналогічних ситуаціях (досвідні моделі) не завжди спрацьовують ефективно з бажаним результатом.

Отже, «жорсткий» менеджмент застосовується при управлінні формальними структурами та стійкими конструкціями організації – організаційна структура, функціональне розподілення, інструкції, накази тощо. «М'який» менеджмент доповнює «жорсткий» і виконує допоміжні, що засновані на гуманізації, демократизації, синергії аспекти управління. На нашу думку, варто відзначити, що такий підхід варто регламентувати специфікою використання в різного роду організаціях: воєнних, релігійних, медичних, освітніх тощо.

В циклі статей доктора філософських наук, професора Г.О. Нестеренко, в контексті самоорганізаційного управління досліджується проблематика взаємодії «м'якого» та «жорсткого» управління. Одна з таких статей «Філософія «м'якого» управління» досить концептуально розкриває значення терміна «м'яке» та аналізує його англomовне походження [1, с. 275].

«М'яке управління – 1) нежорстке, несурове, нерізьке, плавне регулювання колективної діяльності людей; 2) вплив, при якому притаманні доброта, сердечність, чутливість, який і сам легко піддається зворотному впливові» [2, с. 277]. Автори статті цитують сутність понять «м'якого» та «жорсткого» менеджменту як вітчизняних науковців, так й англomовних. Як зазначено, «...будемо мати на увазі, що англomовні антоніми «soft» та «hard» в контексті проблематики менеджменту коректніше перекладати як «м'який» – «жорсткий», але не як «м'який» – «твердий» згідно англomовного словника» [2, с. 278]. Г.О. Нестеренко та Є.А. Нестеренко, опираючись на цитати «Harvard Business Review», роблять висновок, що перехід від «hard» до «soft» management є концептуальною зміною ставлень. Саме ж «м'яке» управління є ефективністю, заснованою на гуманізмі. «М'яке» управління – це концепція і технологія менеджменту, в основі якої лежить опосередкування впливу суб'єкта на об'єкт організаційними умовами, організаційним середовищем, організаційним простором, взаємовідносинами або організаційною культурою. В основі жорсткого управління лежить розуміння людини як раціонально керованого суб'єкта діяльності, що виконує наперед продумані дії, результати яких постають для нього головною стимулюючою силою» [2, с. 279].

Представник «Harvard Business Review», Роберт Хеллер презентує роботу під назвою «М'який менеджмент проти жорсткого», в якій зазначає, що історично так склалося, що менеджмент прийнято завжди розглядати як «жорсткі» формальні відносини. Тобто більшість управлінців, в апіорі вважають менеджмент виключно жорстким механізмом управління. Відповідно, чим вище посада менеджера, тим більше його повноваження, тим більша кількість підлеглих (команда) і тим більше число людей, які повинні підкорятися його наказам, – алгоритм, що по суті свій має бути формальним та централізованим задля ефективності.

В той же час, як зазначає Хеллер, справжня твердість стала більш «м'якою» значну кількість часу, і зміна прискорюється. Очевидно, що значний зсув у відносинах відбувається, і все завдяки «м'якій»

тенденції [3]. Що ж, «м'який» менеджмент є дійсно концептуальною зміною ставлень, навіть, так би мовити «модною тенденцією». За Р. Хеллером, ознаки «м'якого» підходу в управлінні наступні: чутливість, вразливість і чесність проти слабкості, тенденція на досконалість, допустима межа простоти людської (дайте їм знати, що ви з «плоті і крові»), співпереживання при досягненні успіху, заохочення розподіляти відповідальність, відмовлення від ідеї про те, що доля фірми повністю залежить від одного менеджера [3].

Отже, «жорсткість» поступається місцем «м'якості» в управлінських тенденціях, що характерно й для системи менеджменту персоналу: формальні відносини підкріплюються дружнім ставленням до працівників. В контексті тематики менеджменту персоналу, колектив англійських авторів на чолі з Веронікою Хол-Хейлі в статті «М'яка та жорстка моделі управління персоналом: переоцінка» відкриває свою точку зору на особливі ситуації застосування «м'якої» чи «жорсткої» моделі управління персоналом.

Основним критерієм розподілу «м'якої» та «жорсткої» моделей управління персоналом на думку англійських науковців, є протилежність *поглядів на людську природу і генеральну управлінську стратегію*. «Жорстка» модель заснована на формальних поняттях стратегічного управління, в той час як «м'яка» модель заснована на контролі через прихильність і людяність. При «жорсткому» управлінні персоналом (Hard HRM) основна увага приділяється важливості стратегічного планування, де політика і практика в області людських ресурсів тісно пов'язані з стратегічними цілями організації, тому й сам менеджмент повинен будуватися на жорстко регламентаційних формальних стосунках. «М'яка» модель управління персоналом (Soft HRM) пов'язана з людськими відносинами, взаємодією, використанням індивідуальних здібностей, що прирівнюється до поняття «роботи системи високого зобов'язання», коли дія спрямована на виконання таким чином, що поведінка в основному саморегулюється без зовнішнього контролю, санкцій і тиску зовнішніх по відношенню до людини сил, при чому відносини всередині організації засновані на високому рівню довіри, при якому комунікація відіграє центральну роль в управлінні [4].

Відповідно, авторами робиться висновок, що через таку кардинальну відмінність, ці дві моделі не можуть бути поєднані в єдиній стратегії управління персоналом. На нашу думку, це твердження можна спростувати, адже існує безліч прикладів серед бізнес-еліти, де формування стратегій розвитку підприємства, а відповідно й персоналу, побудовані в контексті «м'яких» поглядів на людську природу досить ефективно. Одне з таких видань має назву «Maverick: історія успіху самої надзвичайної компанії в світі» Рікардо Семлера. Рікардо Семлер зробив справжню революцію в менеджменті: скасував багатоступеневу ієрархічну модель і зробив працівників співучасниками процесу управління, які самостійно визначали стратегічний напрям розвитку «групового» об'єднання. В «Семко» у топ-менеджерів немає особистих помічників і секретарів – вони самі приймають відвідувачів, роблять копії документів і варять каву. Містер Семлер стверджує, що у його компанії немає ніякої структури, є лише певні особливості організації роботи. «Робочі в виробничих осередках не тільки

самі контролюють виробничий процес, а й беруть на себе контроль якості готової продукції, а також самі набирають і звільняють співробітників в своїх групах» [6]. Справа в тому, що Р. Семлер проявив неабиякі зусилля для формування досить потужного та дієвого профспілкового комітету, на його рахунок роки прояву демократії та толерантності до працівників як важливих осіб, а не гвинтиків механічної системи.

Висновки. Отже, згідно поставленої мети, в процесі дослідження нами було узагальнено концептуальні положення «м'якого» менеджменту в контексті сучасних управлінських стратегій та розкрито взаємозв'язок «жорсткого» та «м'якого» менеджменту.

«М'який» менеджмент оперує культурою, цінностями та взаємовідносинами, умовами, простором, та завдяки цим складовим має довготривалу дію та опосередкований вплив на систему управління бізнес-процесами. Іншими словами, «м'який менеджмент» – концепція, створена для розгляду отримати бажане через кооптацію (співробітництво) і привабливість на відміну від «жорсткої сили», тобто застосування примусових заходів або прямої оплати. Деякими науковцями наводиться твердження, що «жорсткий» менеджмент застосовується при управлінні формальними структурами та стійкими конструкціями організації – організаційна структура, функціональне розподілення, інструкції, накази тощо, а «м'який» менеджмент доповнює «жорсткий» і виконує допоміжні, що засновані на гуманізації, демократизації, синергії аспекти управління. На нашу думку, варто відзначити, що такий підхід варто регламентувати специфікою використання в різного роду організаціях: воєнних, релігійних, медичних, освітніх тощо.

Отже, в рамках нашого дослідження визначення «м'якого» менеджменту можна сформулювати у двох підходах – вузькому та більш широкому. З точки зору більш вузького підходу (операціональному, технологічному, прикладному), м'який менеджмент – це прогресивна технологія управлінської діяльності, в основі якої лежить опосередкований вплив суб'єкта на об'єкт організаційною культурою, цінностями, взаємозв'язками, організаційними умовами, організаційним простором тощо.

В більш широкому сенсі «м'який» менеджмент розглядається як управлінська концепція сучасності. За сучасних умов відбувається перехід від жорстких технократичних площинних версій і стратегій управління до більш гнучких, опосередкованих, пов'язаних із невизначеністю і непередбачуваністю (творчим елементом діяльності), де велику роль починає відігравати довіра до працівників і команди, самоорганізація, мотиваційні (заохочувальні) та творчі моменти – адже жорсткий менеджмент був зорієнтований переважно на «лінійне», стандартизоване розуміння цілей і продукту (чи промислового, чи освітнього) – а зараз починає мати значення невизначеність, багатоманітність, великого значення набуває працівник із його людськими якостями (HR) та ін. Тобто запропоноване нами визначення м'якого управління у широкому сенсі репрезентує його як певну універсальну тенденцію сучасного менеджменту (у суспільстві знань, у суспільстві інформаційному тощо), що передбачає «м'якість» як засобів, технологій та методів управління, так і зміну цілей управлінських стратегій, усвідомлення необхідності їх певної «розрахунку», альтернативності.

Список використаних джерел

1. Нестеренко Г.О., Нестеренко С.А. Філософія м'якого управління / Г.О. Нестеренко, Е.А. Нестеренко // Гілея: науковий вісник. 36. наук. пр. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип. 41. – С.274-281.
2. Назарчук Т. В. Менеджмент організацій [Текст]: Навчальний посібник. / Т. В. Назарчук, О. М. Косіюк. – К.: «Центр учбової літератури», 2015. – 560 с.
3. Heller R. Soft Management And Hard Management [Електронний ресурс] / R.Heller. – Режим доступу: http://www.extensor.co.uk/articles/soft_and_hard/soft_and_hard.html.
4. Hope-Hailey Veronica, Catherine Bailey. Soft and Hard Models of Human Resource Management: A Reappraisal Journal of Management Studies. / Veronica Hope-Hailey, Bailey Catherine. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1997. – Р. 53-73.
5. Nye Joseph. Soft Power: The Means to Success in World Politics / Joseph Nye. – NY.: Public Affairs, 2004. – 191 p.
6. Semler Ricardo. Maverick: The Success Story Behind the World's Most Unusual Workplace / Ricardo Semler. – NY.: Paperback, 1995. – 336 p.

References

1. Nesterenko H.O., Nesterenko Ye.A. Filosofiya myakoho upravlinnya // Hileya: naukovyy visnyk. Zb. nauk. pr. – K.: VIR UAN, 2010. – Vyp. 41. – S.274-281.
2. Nazarchuk T. V. Menedzhment orhanizatsiy [Tekst]: Navchal'nyy posibnyk. / T. V. Nazarchuk, O. M. Kosiuk. – K.: «Tsentr uchbovoyi literatury», 2015. – 560 s.
3. Heller R. Soft Management And Hard Management [Elektronnyy resurs] / R.Heller. – Rezhym dostupu: http://www.extensor.co.uk/articles/soft_and_hard/soft_and_hard.html.
4. Hope-Hailey Veronica, Catherine Bailey. Soft and Hard Models of Human Resource Management: A Reappraisal Journal of Management Studies. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1997. – R. 53-73.
5. Nye Joseph. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – NY.: Public Affairs, 2004. – 191 p.
6. Semler Ricardo. Maverick: The Success Story Behind the World's Most Unusual Workplace. – NY.: Paperback, 1995. – 336 p.

Gordienko O. O., graduate student of social philosophy, philosophy of education and educational policy nous, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), olia.gordienko13@gmail.com

«Soft» management: conceptualization of modernity

The article is devoted to the study and analysis of versatile basic rules for the «soft» management in the context of current developments authors, scholars of management areas. The purpose of the paper is a synthesis of conceptual positions «soft» management in the context of modern management strategies and theoretical substantiation relationship «hard» and «soft» management. The essence of the concepts of «soft» management, «hard» management and described their relationship. In the context of comparative analysis are two approaches to understanding the «soft» management: the narrow and wider.

Keywords: management, «soft» management, «soft» power, «hard» management.

* * *

УДК 1+33+304

Діденко Л. В.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії гуманітарних наук, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), DidenkoLarysa@gmail.com

Кондрашова-Діденко В. І.,
кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри
економічної теорії, макро– і мікроекономіки,
Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
kondrashova.didenko@gmail.com

СОЦІОГУМАНІТАРНІ ВИТЛУМАЧЕННЯ ПРОЦВІТАННЯ:
ДЖЕРЕЛА VS СУЧАСНІСТЬ

Дослідження присвячене розгляду феномена «процвітання». Метою є обґрунтування процвітання як готовності людини до інновацій в самій собі, сучасній економіці та суспільстві країни. Реалізування мети потребує уточнення походження та змісту процвітання; виявлення основних джерел та

вимірів людського життя в процвітанні. У дослідженні використані методи: аналіз, синтез, історичний, логічний, герменевтичний, феноменологічний. Висновки: 1) процвітання укорінене в Античності; 2) воно є захопленням, готовністю до ризику щодо інновацій; 3) основою процвітання постає людина з особливим внутрішнім світом та способом мислення, у формуванні якого беруть участь розум, інтелект, знання, самоповага, культура; 4) основним джерелом процвітання постає готовність людини бути інноваційною; 5) зміст процвітання конкретизують такі виміри, як: філософський, культурний, економічний.

Ключові слова: щастя, хороше життя, процвітання, життя у процвітанні, інновація, культура, інтелект, свобода, моральність, самоповага.

Життя людини і народу країни вже не одне сторіччя привертає увагу вчених і практиків у різних галузях знання, постає викликом сучасності та майбутності. Забезпечення хорошого життя людини та зміна (–и) його базових параметрів потребують динамічності всіх компонентів країнового суспільства й особливо економіки. Результатом розвитку останньої є її успішність: саме вона сприяла і сприяє процвітання суспільства загалом та людини зокрема. Тому при трансформуванні суспільства мають надавати перевагу економіці поміж іншими його компонентами. У даному процесі суспільство загалом та кожна його складова частково змінюють свій зміст та свою структуру і, як наслідок, набувають нової форми – інтелектуально зорієнтованої, інтелектуальної чи SMART. Тому основною проблемою постає формування такої країнової економіки, яка б уможливила успішність країни і культуро–соціо–економічне процвітання її кожної людини. Розв'язання даної проблеми потребує розуміння статусної ролі економіки у системі «суспільство–людина»; феномена «процвітання» і так само його вимірів–характеристик. Адже це допоможе сформувати механізми ефективного розвитку соціально–економічної політики і країнової економіки, тобто механізми досягання успішності країнового суспільства і життя у процвітанні для кожного. Власне, означена проблема й актуалізує тему презентованої статті.

Аналізування останніх (і насамперед закордонних) публікацій, присвячених процвітання країни і/або окремої людини уможливило такі наші узагальнення: 1) з початку ХХІ ст. дослідження культуро–економічного процвітання країнового суспільства, його економіки та/або людини з'являються дедалі частіше, посилюється їх актуальність й запроваджується різноаспектність, проте це відноситься до інтелектуально та індустріально розвинутих зарубіжних країн – США, Англії, Німеччини, Франції, Норвегії, Фінляндії, Південної Кореї, Японії та інших. Вони мають переважно економічне спрямування: зведення змісту процвітання до економічних параметрів і показників (наприклад, до валового внутрішнього продукту (ВВП) чи внутрішнього доходу (ВД); ВВП чи ВД на одну особу країни тощо); 2) кількість публікацій українських учених різних галузей знання (філософії, політекономії, економіки та економсоціології), об'єктом яких є культуро–соціо–економічне процвітання людини, дуже мала; 3) помітно збільшилась кількість праць, в яких автори розглядають процвітання суспільства та економіки побіжно. Наразі заслуговують на увагу дослідження таких закордонних та вітчизняних учених, як: Т. Бетелл [1], Д. Рей [2], М. Селігман [3], А. Сен [4; 5; 6], Стігліц [6], Ж.–П. Фіттуссі [6], Е. Фелпс [7], Л. Харрісон [8] (зарубіжні); В. Герасимчук [9], Л. Діденко [10], В. Кондрашова–Діденко [10] (українські) та інші. Вчені

досліджують процвітання як економічне, філософське, соціальне чи культурне поняття. Наша візія є інакшою: розглядаємо процвітання як інтегральне поняття через різні виміри–характеристики – філософські, культурні та економічні. Чому саме такий підхід? Власне він уможливило всебічне розуміння процвітання – визначення сутності, виявлення субстанції, визначення способів та шляхів його досягання тощо. А це є важливим особливо для країн, що тільки починають жити за такими цінностями як розум, інтелект, моральність, чесність, самоповага, свобода тощо.

Мета дослідження – обґрунтування процвітання як готовності людини до інновацій в самій собі, сучасній економіці та суспільстві країни. Реалізування даної мети потребує уточнення походження і змісту процвітання; виявлення основних джерел та вимірів людського життя в процвітанні.

Головна проблема, утримувана темою і метою презентованої статті, так формулюється вперше в науковій і практичній (особливо в спеціальній філософській) літературі, а, відповідно, дотепер залишається нерозв'язаною. І так само в презентованій статті вперше пропонуємо шляхи її розв'язання. Виявлення даних шляхів потребує насамперед розуміння змісту процвітання.

Термін «процвітання» не є новим: він використовується уже не одне сторіччя. Даний термін має давню історію. Коріння слова «процвітання» сягає у греку, тобто укорінене в давньогрецькому слові «*εὐδαιμονία*»/«*eudaimonia*» (ранній переклад – «щастя»), через яке Арістотель «виходить» на використання поняття «щасливе життя» [11, с. 13]. Американські дослідники послуговуються поняттям «*good life*» (український відповідник «хороше життя»). Уявлення про хороше життя бере початок у тексті Арістотеля «Нікомахова етика» [11]. Давньогрецький мислитель першим в Античному світі охарактеризував означений тип життя людини/людей. З його погляду, у вузькому варіанті «під хорошим життям» «мають на увазі те ж саме», що «під благоденством і благополуччям» [11, с. 13]. У ході своїх розмірковувань Арістотель пропонує ширше витлумачення/розуміння даного терміна: хороше життя – це таке життя, яке людина обирає для себе після отримання таких необхідних благ, як: їжа, одяг і дах над головою. Він характеризує різні способи життя (сповнений задоволення і насолоди; державний і споглядальний), порівнює ті види життя, які є тільки засобами для реалізування певної цілі, з хорошим життям, яке є не засобом для певної цілі, а самоціллю, тобто з життям, яким живуть заради самого життя [11, с. 24–25]. Оскільки субстанцією такого життя є щастя (за Арістотелем), то саме щастя і постає такою самоціллю: «його ж бо ми завжди обираємо задля нього самого і ніколи задля чогось іншого, тоді як шану, задоволення, розум і всяку доброчесність ми обираємо як задля них самих ..., так і задля щастя, оскільки вони уявляються нам засобами досягнення щастя. Щастя ж ніхто не обирає ані задля цих [благ], ані задля чогось іншого» [11, с. 25–27].

За Арістотелем, хороше життя – це те, чого прагнуть люди, вважаючи його привабливим, це не життя в «розвагах». Він пише, що «це ж бо навіть безглуздо, щоб метою була розвага і щоб людина все

життя працювала і терпіла біди задля розваг ... тому що розвага нагадує відпочинок, а, не в змозі, трудитися безперервно, люди потребують відпочинку» [11, с. 443]. І так само безглуздо, за Арістотелем, «бути рабами хорошого життя». Хороше життя – це «споглядальна діяльність», яка «є найвищою, оскільки й розум найвище в нас» [11, с. 445]. Арістотель характеризує хороше життя як пошук знання. З його погляду, «*εὐδαιμονία*»/«*eudaimonia*» походить з певного роду знання. Мислитель стверджував: знання є «найвищим благом», що потребує «розуму», а розум – це основна здібність людини, від якої залежить найвищий рівень задоволення, отриманого від набутого знання та діяльності щодо пошуку нового знання про світ [11]. При цьому важлива заувага: арістотелєве витлумачення знання як «найвищого блага» й особливо діяльності щодо пошуку знання як «вищої діяльності» не тільки не співпадає з їх сучасним розумінням, але і суперечить останнім. В даному разі йдеться про те, що арістотелєве знання, якого прагне людина, є тільки ціллю (але не засобом), а пошук знання – аскетичною діяльністю (на зразок розмови з другом, учнем/учнями тощо). Такі вузькі арістотелєві погляди на знання та його пошуки зумовлені насамперед головними потребами тодішнього часу: класичним (але не практичним) знанням та класичним способом його набування, тобто наукою [7]. Тому пізні мислителі в різних галузях знання – філософи, політекологи, соціологи – у своїх дослідженнях зосереджуються на тих видах знання та діяльності, які спрямовані на пізнання та пошуки практичного знання і насамперед живого, тобто невіддільного від людини (неформального, некодифікованого).

Проте арістотелєві праці і в даному разі «Нікомахову етику» потрібно витлумачувати/розуміти по-новому. Про що йдеться? В ранніх англо– та російськомовному (хоча значно пізніше – у 2002–му – і в україномовному) виданнях праці «Нікомахова етика» слово «*εὐδαιμονία*»/«*eudaimonia*» перекладали як «щастя». На часи Арістотеля це мало сенс. Адже люди, котрі в процесі пізнання збагачували наявні та набували нових знань, отримували задоволення – їм подобалося багато знати про світ, який вони сприймали своїм домом. Таке тлумачення даного терміна зумовлювало розуміння хорошого життя як задоволення людини/людей від знання і вивчення світу, тобто науки. Проте зміст поняття «щасливе життя»/«хороше життя» є поліаспектним. Адже будь–який вид життя, навіть хороший, кожної людини наповнений різноманітними проблемами, що потребують розв'язання, успішність якого уможливлена не тільки і не стільки класичним (в арістотелєвому розумінні), скільки практичним знанням [7; 12]. Відповідно, хороше життя має подвійну характеристику: інтелектуальність, або захопленість людей розв'язанням проблем та завдань, і результативна майстерність, або досягнення. Отже, переклади давньогрецького терміна «*εὐδαιμονία*»/«*eudaimonia*» як «щастя» і похідних від нього («щасливе життя») у ранніх англо– та російськомовних виданнях праці Арістотеля «Нікомахова етика» зменшує значущість його гуманітарної концепції хорошого життя. Тому виникла потреба в інакшому варіанті перекладу насамперед терміна «*εὐδαιμονία*»/«*eudaimonia*». І натеper такий

переклад є: на початку 1970-х років перекладачі-дослідники США (Дж. Купер, Т. Нагель та інші) запропонували для використання інакший варіант давньогрецького слова «εὐδαιμονία»/«eudaimonia» – «процвітання» [12; 13]. Проте це не означає, що з даного часу всі використовують запропонований Дж. Купером новий переклад давньогрецького терміна «εὐδαιμονία»/«eudaimonia» як «процвітання»: більшість перекладачів і дослідників дотепер продовжують використовувати ранній варіант – «щастя». Новий переклад «εὐδαιμονία»/«eudaimonia» як процвітання уможливив і новий переклад похідного від нього – «життя у процвітанні» [12].

Отже, поняття «процвітання» укорінене у давньогрецькому слові «εὐδαιμονία»/«eudaimonia», а «життя у процвітанні» багато в чому співзвучне античному терміну «хороше життя»/«щасливе життя».

У попередніх сторіччях окремі мислителі використовували термін «процвітання», хоча і не пропонували його однозначного витлумачення, визнаючи, що процвітання – «досить нечітке поняття» [7]. З XIX сторіччя процвітання широко використовують філософи, економісти, соціологи. І це закономірно, оскільки в цьому сторіччі одночасно з сучасною економікою країни з'являється процвітання як явище і процес «спочатку в Британії та Америці, а потім в Німеччині та Франції» [7]. Тому вже в даний період закордонні вчені та практики, викладачі вишів широко використовують у своїх дослідженнях поняття «процвітання»: наприклад, ще на початку XIX сторіччя термін «процвітання» застосовував А. Шторх [14]. Хоча на тепер теоретики і практики (особливо українські) доволі рідко використовують термін «процвітання» навіть в таких галузях знання, як філософія, економіка, економічна соціологія. А ті вчені, котрі послуговуються даним терміном, вкладають у нього неоднаковий зміст. Кожен з них акцентує увагу на окремому аспекті процвітання. Одним з варіантів пояснення змістової поліспектровості терміна «процвітання» можуть бути різні візії його статусу: процвітання як явище, як процес, як стан тощо. А це уможлиблює висновування: в дослідницькій літературі на тепер склалися три основні підходи до розуміння поняття «процвітання» – процесний, становий і явищний.

Більшість учених розглядають процвітання у статусі процесу. За процесним підходом поняття «процвітання» витлумачують у вузькому та широкому розумінні. За А. Шторхом, у вузькому розумінні процвітання – це спроможність людини прийнятно нагодувати та одягнути себе, забезпечити себе дахом над головою [14]. Американський дослідник Д. Рей у широкому розумінні визначає процвітання як здатність індивіда, групи індивідів і/або народу країни загалом створювати житло, продукти харчування та інші матеріальні блага, що уможливлюють забезпечене життя людини/людей відповідно до їхніх власних уявлень та бажань [2]. Вчений зауважує: процвітання (саме в цьому розумінні) допомагає створювати таку атмосферу відкритості, щирості і порозуміння, в якій люди проводять здорове емоційне й духовне життя відповідно їхнім перевагам і не переймаються турботами про хліб насущний [2]. За твердженням Д. Рея, процвітання – це неперервний рух доходів, які мають визначатися через купівельну спроможність його одиниці, вираженої в доларах

США. Проте американські та французькі дослідники (Е. Фелпс, А. Сен, Дж. Стігліц, Ж.-П. Фітуссі), наголошують, що зводити чи витлумачувати процвітання як процес через доходи або їх рух недоречно: «доход може привести до процвітання», але сам він не є ані його змістом, ані його формою [7]. Тому доход може поставати тільки одним з основних джерел досягання процвітання людини і/або країнового суспільства загалом [6].

Сучасні дослідники пропонують інакший погляд на процвітання – це стан людини або суспільства країни. Учений США Е. Фелпс наголошує: «процвітання» (flourishing) – це найважливіший момент успішності (prosperity), і воно включає в себе захопленість, готовність до ризику, самовираження й особистісне зростання» [7]. Досліджуючи джерела процвітання, він розмежовує процвітання на рівні людини та на рівні країнового суспільства: «людське процвітання впливає з досвіду новизни: нових ситуацій, проблем, здогадок і нових ідей, які можна розвивати і якими можна ділитися», а «масове процвітання» «виникає завдяки широкому залученню людей у процеси інновації – придумування, розробки і поширення нових методів і продуктів, тобто в процеси внутрішньої інновації, що здійснюється на найрізноманітніших рівнях, аж до самого низу» [7, р. 7–8].

Американський дослідник А. Сен так само пропонує визначати соціально-економічне процвітання людини і/або країнового суспільства як своєрідний стан, що характеризується цілою низкою різних ресурсів, оскільки воно уможлиблює створення середовища, що сприяє продуктивнішій праці [5, р. 5–7]. З його погляду, основними в цій низці постають такі ресурси, як природні, фінансові, матеріально-речові, інституційні, наукові, гуманітарні та культурні. Чотири останніх А. Сен називає соціальними. Головним при цьому є те, що всі ці ресурси в процесі використання мають створювати матеріальний і/або нематеріальний зиск, тобто набувати форми капіталу. Саме тому, з погляду дослідника, соціально-економічне процвітання можна витлумачувати і як «сукупність різного роду капіталу» [5, р. 7]. Запропоноване розуміння сутності процвітання уможлиблює правильне вибирання найперспективніших ресурсів на даному етапі розвитку щодо доцільності інвестування. А звідси ще одне визначення: процвітання – це результат усвідомленого вибору. В процесі таких розмірковувань американський учений А. Сен висновок: значущість запропонованого розуміння процвітання полягає в тому, що воно сприяє, по-перше, визначанню напрямків інвестування, а, по-друге, – об'єктивнішому оцінюванню виробничих перспектив конкретної країни [5, р. 6–8].

Інноваційний та ресурсний підходи до розуміння процвітання взаємопов'язані та взаємобумовлені. Впровадження нового в окремий процес потребує конкретних ресурсів. Саме вони здатні уможливити успішність сучасної економіки як інструменту процвітання людини та країнового суспільства. Працююча новація як результат успішного інноваційного процесу сприяє створенню нових ресурсів, що збагачують наявні на рівні людини і країнового суспільства.

Процвітання у XXI сторіччі можна окреслити через уджерелення: або антропне (Акторне, креативне),

або середовище (феноменне, компілятивне). Перше передбачає ідеєформування та ідеєвітлення Актор-ініціатив щодо зміни простору існування свого та інших. Друге постає у вигляді просторо-спонукання Актора до укомфортнення поля поіснування з іншими через оптимізування елементів та/або їх функційності.

Життя в процвітанні передбачає наявність базового комплексу життєвої необхідності і номінально-складеного комплексу для самокреатування. Власне, для суспільства необхідно є людина, котра усвідомлює свої гносео-епістемологічні межі та завдяки практикуванню розумної ризиковості здатна виходити (періодично або назавжди) за межі можливого загалом. Цей вихід за межі або перебування за межею можливого є результатом інновацій загалом та новативного мислення зокрема. Інновації – це інші методи та/або методики, що спричинені Актором штучно (через насаджування) або природно-послідовно (через впровадження). Перше передбачає «спротив поля» і неприживання насадженого матеріалу як такого, друге через поступове долучання новативних елементів та/або новаций загалом є життєздатнішим, оскільки сегмент/площина, на яку здійснюють таким чином впливання, «реагуватиме» на зміни поступово, що відповідним чином калібруватимуть систему загалом. Мислити може кожен. Це не нове. Проте мислити креативно здатні одиниці. Креативне мислення передбачає чи не найскладніше вміння, яке спроможна практикувати людина – уміння бачити в складному просте і, відповідно, розгортати просте до багаторівневого складного-складеного. Таке розгортання спричинене культуровкорінням людини [10].

Культура є джерелом елементів, необхідних для становлення людини як самокреатованого проекту. Це уможливило розуміння самої царини культури як «ресурсу-засобу», оскільки людина керується конкретними елементами з царини культури для їх застосовності задля життя в процвітанні. Процвітання, відповідно, розумітимемо і як «ресурс-результат», якого ми досягаємо після застосовності окремих елементів культури; і як «ресурс-наслідок», який є своєрідним підсумком наших варіативних спроб «життя в процвітанні», що передбачає суб'єкт-розвивальне поіснування в полі необхідних і доступних-для-застосування елементів [10].

Ядром культури є людина, котра приймає ситуативні рішення та підбирає перелік елементів з культурополя, що обумовлюватимуть подальші інтеракції, дії та впливання у соціо-економічному сегменті реальності. Серед головних елементів, на які «спирається» Актор, виокремимо такі їх системи: аксіологічна (цінності та параметри оцінювання), нормова, гносеологічна, епістемна, творчо-креативна та інші [10].

Висновки: 1) процвітання укорінене в Античності; 2) воно постає захопленням, готовністю до ризику щодо здійснювання інноваційного розвитку; 3) основою процвітання постає людина як Актор з особливим внутрішнім світом та способом мислення, у формуванні якого беруть участь розум, інтелект, дух свободи, самоповага, знання та культура загалом; 4) основним джерелом процвітання є готовність людини бути інновативною; 5) зміст процвітання конкретизують такі виміри, як: філософський, культурний, економічний.

Перспективи подальших досліджень передбачають розширення розуміння змісту процвітання людини і народу країни; деталізацію його вимірів – культурного, економічного та філософського, особливостей його ядра, механізми досягання процвітання.

Список використаних джерел

1. Bethell T. The Noblest Triumph: Property and Prosperity Through the Ages. – New York: St. Martin's Griffin, 1998. – 378 p.
2. Ray D. Development Economics. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – 848 p.
3. Seligman M. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being. – New York: Free Press, 2011. – 368 p.
4. Sen A. The Idea of Justice. – Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – 467 p.
5. Sen A. The Concept of Wealth // The Wealth of Nations in the Twentieth Century: The Policies and Institutional Determinants of Economic Development / edited by Ramon H. Myers. – Stanford: Hoover Institution Press, 1996. – 314 p.
6. Stiglitz J., Sen A. and Fitoussi J.-P. Mismeasuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up? The report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. – New York: The New Press, 2009. – 176 p.
7. Phelps E. Mass Flourishing: Now Grassroots Innovation Created Jobs, Challenge, and Change. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2013. – 378 p.
8. Harrison L. Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success. – New York: Basic Books, 1993. – 288 p.
9. Герасимчук В. Г. Факторний аналіз конкурентоспроможності соціально-економічних систем: Україна, ЄС, світ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: ev.fmm.kpi.ua/article/view/44333/40512
10. Кондрашова-Діденко В. І., Діденко Л. В. Основи конкурентоспроможності країнової економіки: Актор // Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип.27. – Т.1. – С.217–224.
11. Аристотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогр. В. Ставилюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. – 480 с.
12. Cooper J. Reason and the Human Good in Aristotle. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1975. – 202 p.
13. Nagel T. Aristotle on Eudaimonia // Phronesis. – 1972. – Vol.17. – No.3. – P.252–259.
14. Шторх А. К. Курс политической экономии, или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. – М.: ИД Экономическая газета, 2008. – 1120 с.

References

1. Bethell T. The Noblest Triumph: Property and Prosperity Through the Ages. – New York: St. Martin's Griffin, 1998. – 378 p.
2. Ray D. Development Economics. – Princeton: Princeton University Press, 1998. – 848 p.
3. Seligman M. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being. – New York: Free Press, 2011. – 368 p.
4. Sen A. The Idea of Justice. – Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2009. – 467 p.
5. Sen A. The Concept of Wealth // The Wealth of Nations in the Twentieth Century: The Policies and Institutional Determinants of Economic Development / edited by Ramon H. Myers. – Stanford: Hoover Institution Press, 1996. – 314 p.
6. Stiglitz J., Sen A. and Fitoussi J.-P. Mismeasuring Our Lives: Why GDP Doesn't Add Up? The report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. – New York: The New Press, 2009. – 176 p.
7. Phelps E. Mass Flourishing: Now Grassroots Innovation Created Jobs, Challenge, and Change. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2013. – 378 p.
8. Harrison L. Who Prospers? How Cultural Values Shape Economic and Political Success. – New York: Basic Books, 1993. – 288 p.
9. Gerasymchuk V. G. Faktornyj analiz konkurentospromozhnosti sotsial'no-ekonomichnykh system: Ukrainajna, JeS, svit [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: ev.fmm.kpi.ua/article/view/44333/40512
10. Kondrashova-Didenko V. I., Didenko L. V. Osnovy konkurentospromozhnosti krajinoivoji ekonomiky: Aktor / Teoretichni ta prykladni pyttannja ekonomiky: Zb. nauk. pr. – K., 2012. – Vyp.27. – T.1. – S.217–224.

11. Aristotel'. Nikomakhova etyka / Per. z davnjogr. V. Stavnjuk. – K.: Akvilon–Pljus, 2002. – 480 s.
12. Cooper J. Reason and the Human Good in Aristotle. – Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1975. – 202 p.
13. Nagel T. Aristotle on Eudaimonia // Phronesis. – 1972. – Vol.17. – No.3. – P.252–259.
14. Shtorkh A. K. Kurs politicheskoy ekonomii, ili Izlozhenije nachal, obuslovlivajushchikh narodnoje blagodenstvije. – M.: ID Ekonomicheskaja gazeta, 2008. – 1120 s.

Didenko L. V., Ph. D. in Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy of Humanities Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), DidenkoLarysa@gmail.com

Kondrashova-Didenko V. I., Ph. D. in Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Economic Theory, Macro- and Microeconomics Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kondrashova.didenko@gmail.com

The socio-humanities interpretations of flourishing: origin VS contemporaneity

We have taken a flourishing as the main phenomenon of our inquiry. The flourishing is a readiness of human being to innovations inside himself/herself, contemporary economy and countrial society. And this is the main purpose of the inquiry. We needed to specify origin and content of the flourishing; to reveal main sources and dimensions of human life in the flourishing. We followed the procedures of analysis, synthesis, historical, logical, hermeneutical, phenomenological, etc.

The roots of the flourishing stretched back into Greek Antiquity and ideas of Aristotle. He used term «ευδαιμονια»/«eudaimonia» which can have a classic meaning («happiness», «welfare») and interpretations due to translations («good», «well», «flourishing», etc).

Conclusions: 1) the flourishing rooted into Greek Antiquity; 2) it is an enthusiasm for and readiness to risk doing innovations; 3) the cornerstone of the flourishing is a human being with his/her own way of thinking; 4) main source of the phenomenon is a facility of human being for innovativeness; 5) the content of the flourishing is specified as philosophical, cultural and economic dimensions.

Keywords: happiness, good life, flourishing, life in a flourishing, innovation, culture, intellect, freedom/liberty, morality, self-respect.

* * *

УДК 130.2:[159.942:316.422]

Кириленко К. М.,
доктор педагогічних наук, доцент, завідувач
кафедрою філософії, Київський національний
університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), katerinasophia@ukr.net

ЕМПАТІЯ ЯК ПРОТИВАГА ЕСКАПІЗМУ В УМОВАХ ДОМІНУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ЗАСОБУ ДИФУЗІЇ ІННОВАЦІЙ У ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постіндустріальне суспільство, становлення структур якого активно відбувається нині, формує запит на інноваційне мислення, на інновації у всіх сферах життя та комунікаційні технології, які є засобом їх активного впровадження. Домінуючою в сучасному світі є системна модель творення та впровадження інновацій. Дана модель передбачає, що інновації і продукуються, і поширюються у наслідок встановлення різних нелінійних взаємодій. При цьому як винахід інновацій, так і їх поширення містить у собі небезпеку втечі від реальності у віртуальний світ. В цих умовах особливу небезпеку складає ескапізм як втеча людини від реальності в цей світ. Перешкодою ескапізму є емпатія як характеристика різних комунікативних зв'язків, що формуються в процесі створення та впровадження інновацій. Емпатія повинна стати основою стосунків між інноватором та потенційними споживачам його ідей, між інноватором і світом. Встановлення емпатичних стосунків є основою екологічного мислення, яке має великий попит в реаліях сучасного світу.

Ключові слова: емпатія, ескапізм, інновативність, комунікативні технології, постіндустріальне суспільство.

Постіндустріальне суспільство, активне становлення структур якого відбувається нині, актуалізує перед людиною пошук адекватної відповіді на ті проблеми, поява яких супроводжує цей процес; вимагає оволодіння навичками життя в інформаційному світі, темпи розвитку якого експоненційно зростають.

Для поширення та впровадження нових ідей, товарів та технологій у усіх сферах життя нині активно застосовуються комунікаційні технології. Інноваційний вектор розвитку сучасного суспільства робить їх використання ще більше нагальним, оскільки саме від їх успішного застосування залежить дифузія тієї чи іншої інновації. Домінування комунікаційних технологій, з одного боку, відкриває нові комунікаційні можливості для окремих індивідів, а, з іншого, містить великі небезпеки. Вияв цих небезпек і пошук протидії є запорукою відсутності деформацій у розвитку як суспільства, так і окремих його індивідів.

Стаття присвячена аналізу ескапізму як глобального явища сучасності, що проявляється у втечі людини від реальності в ілюзорний світ, зокрема, у світ віртуальної реальності. *Метою статті є вивчення емпатії як такої моделі міжособистісних стосунків та комунікативних технологій, що може бути потужним запобіжником ескапізму в умовах інноваційного розвитку структур постіндустріального суспільства. З'ясування окресленого кола питань є важливим в контексті формування сучасного суспільства та особистості, що здатна змінювати його на краще.*

Аналіз літератури з вивчення окреслених предметом нашого розгляду питань засвідчує, що проблеми емпатії вивчаються переважно психологами (Н. О. Баранова, Л. П. Виговська, Р. Даймонд, Л. П. Журавльова, Л. В. Козяревич, В. С. Хомік та ін.), філософами (Д. Латинська, А. Маслоу, Дж. Мід, Г. Олпорт, К. Роджерс та ін.), педагогами (Б. Анан'єв, К. Бютнер, І. Зазюн, Н. Кузьміна, Н. Левітов, В. Сластьонін і ін.); вивченню проблем ескапізму присвячені культурфілософські студії таких дослідників, як: К. Гамельтон, А. Еванс, Д. Келльнер, Е. Мейл, М. Нельсон, П. Холлендер, Е. Туан і ін., – праці психологів (А. Антонова, Л. Виготський, І. Кон, Ж. Лакан, Д. Леонт'єв, В. Франкл, Е. Еріксон, К. Юнг і ін.), соціологів (Х. Беккер, П. Бергер, З. Бауман, Е. Гідденс і ін.), дотично аналізується питання у працях, автори яких вивчають проблеми сучасного суспільства (Р. Барт, Р. Батай, Ж. Бодріяр, Ф. Гваттарі та ін.). Значний, але далеко не вичерпний перелік авторів засвідчує нагальність обраної теми і актуальність розгляду нових аспектів її вивчення та розв'язання. Завданнями, які автор поставив перед собою у даному дослідженні, є обґрунтування, чому саме емпатія є запобіжником ескапізму в сучасному суспільстві, запорукою успішного засвоєння ним інновацій, впровадження комунікативних технологій та продукування нових ідей.

Постіндустріальне суспільство, що, згідно хвильової теорії Елвіна Тоффлера, приходить на зміну індустріальному суспільству та визначає історичне обличчя сучасності, своєю визначальною структуроформуючою основою має знання, які стають основним засобом виробництва, та інформацію, у сфері обігу якої поступово стають задіяними від 55 до 75 відсотків працездатного населення. Основним соціальним конфліктом у ньому є конфлікт між знаннями та некомпетентністю. Все активніше формується інформаційна сфера як: простір діяльності суб'єктів, пов'язаний зі створенням, перетворенням і споживанням інформації; сукупність суб'єктів інформаційної взаємодії; сукупність самої інформації та інфраструктури її поширення,

засвоєння та продукування; сукупність суспільних відносин, що складаються в процесі функціонування інформації в суспільстві.

Двигуном розвитку усіх сфер сучасного життя, у тому числі й інформаційної сфери, є інновації – «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери» [7]. В умовах формування постіндустріального суспільства, якому властиве зниження темпів економічного зростання, перехід від «кількості» до «якості» і у виробництві, і у споживанні, суспільний та науковий поступ домінуючим чином визначають інновації. В одному з програмових документів Європейського Союзу, що відомий як «Зелена книга про інновації» (1995 р.) запроваджується термін інноваційна культура, вжиток якого стає все активнішим. На сучасному етапі формування структур постіндустріального суспільства відбувається перехід від лінійної моделі поширення та засвоєння інновацій до системної моделі. Саме такий перехід був зафіксований в Регламенті Європейського парламенту від 11.03.08 «Про створення Європейського інституту інновацій та технологій». На відміну від лінійної моделі поширення інновацій, за якої інновації залежать від науково-дослідної та конструкторської роботи, системна модель передбачає продукування інновацій у наслідок взаємодії між індивідами, організаціями та операційним середовищем, у наслідок продукування нового в умовах існування нелінійного світу та нелінійних динамічних відкритих систем, які підпорядковані законам синергетики як науки про організацію та розвиток в системах різної етиології (Г. Хакен).

Головною вимогою до особистості за таких умов є вимога інновативності. Сучасна людина повинна бути не лише високо освіченою та високо кваліфікованим спеціалістом, вона передусім має бути інноватором, – людиною, що здатна до творчого, креативного, інновативного використання знань із різних галузей, спеціалістом, що продукує ідеї, товари, послуги чи рішення, які за відсутності такого синкретизму раніше апріорі були не можливими. Суспільство починає дедалі більше залежати від інновативності як окремих його членів, так і цілих соціальних інститутів.

Іновативність передбачає не просто наявність технічної, технологічної, комп'ютерної грамотності чи вміння вільно користуватися інформаційними технологіями. Це здатність розпізнати ще не артикульований запит суспільства на нове та запропонувати рішення, що знаходиться за межами звичних підходів та стандартних моделей. Це здатність до інсайту, асоціативного дивергентного нелінійного мислення, здатність до колаборації: розуміння проблем з різного боку, до інтеграції різних точок зору, до співпраці в команді зі спеціалістами самого різного профілю, – здатність до самостійного навчання, до продукування нових знань для вирішення нових проблем, здатність до самовідданої праці, до реалізації свого захоплення, до вмотивованості не економічним чи соціальним стимулом (винагорода, визнання тощо), а глибоким позараціональним внутрішнім мотиватором – наміром самореалізації та

прагненням зміни світу на краще. Інноватор є фанатиком змін, фанатиком власних ідей, що здатні бути основою цих змін, він пристрасно, несамовито відданий справі, якою займається [2].

Як і будь-який фанатизм, інновативність містить у собі небезпеку ескапізму (від англ. escape – втеча; втекти, врятуватись) – з одного боку це гарантує резистентність до помилок (акцентування уваги так би мовити, «не на помилці а на другій спробі»), з іншого – захисний механізм ухилення чи втечі від реального життя у світ віртуального (вигаданого, уявного і т. ін.) життя, до чого підштовхує критична оцінка реальності. «Здатність і потяг до ескапізму – це істотна ознака людського буття, одна з тих, які відрізняють людину від інших живих істот» [8, с. 98].

Ми не беремо до уваги в контексті нашого розгляду проблеми такі різновиди ескапізму: латентний (чи побутовий) ескапізм як тимчасове переключення на сферу діяльності, що відмінна від домінуючої з метою релаксації; естетичний ескапізм як втеча від реальності у сферу «чистого мистецтва» чи культури як альтернативи цивілізаційному поступу людства; соціальний ескапізм – дауншифтинг (що в перекладі з англійської означає «рух вниз») як відмову від престижної посади на користь менш оплачуваної роботи, але спокійнішої, яка залишає людині більше особистої свободи; психотропний чи наркотичний ескапізм (алко– та інша залежність); релігійний ескапізм тощо, – як, власне, і не вдаємося до аналізу різновидів ескапізму. «За своєю суттю ескапізм – це спроба знайти притулок від невідповідності «людина – всесвіт» в альтернативному світі, де діють закони людської уяви, а значить, людина має реальні вплив і вагу. Чим глибше вона усвідомлює цей конфлікт, тим активніше намагається «подовжити» або «збільшити» себе найрізноманітнішими способами» [4]. Спільною основою всіх форм ескапізму є відхід від реальності у світ альтернативної реальності (приватної чи колективної, реальної чи вигаданої). Рівень розвитку інформаційного простору сучасності усі ці реальності робить реальностями, що існують у тому числі віртуально.

Потенційною аудиторією, схильною до ескапізму, є молодіжна аудиторія як більш мобільна, динамічна та технологічно освіченіша, більш інновативна (саме молоді люди (за віком чи стилем мислення) є інноваторами). Як зазначають науковці, «з однієї сторони, для осіб пубертатного і постпубертатного віку характерна підвищена емоційність, вразливість, схильність «перетворювати муху на слона», а також максималізм суджень і рішень. З іншої – молодь, як правило, отримує фінансову підтримку старших членів родини і не має своєї сім'ї; іншими словами, вона може собі дозволити втекти від реальності і морально, і матеріально (що для особи, яка змушена утримувати себе – і тим більше своїх дітей – є проблематичним)» [11].

Виникає парадоксальна ситуація. Суть її у наступному. Інновація, яка є стимулом та двигуном змін сучасного світу, потребує поширення і засвоєння, без цього вона приречена на забуття. Важливу роль у поширенні інновації відіграють комунікаційні технології. Комунікаційними технологіями називають «різні техніки впливу на аудиторію, починаючи з організації

комунікативного простору, створення візуальних образів, міфів і закінчуючи політичними, кризовими технологіями, еwent–менеджментом, а також технологіями конструювання реальності, медіації, ведення інформаційних війн» [3, с. 2]. Поширення інновації, використання комунікаційних технологій вимагають розвитку комунікаційних здібностей, високого рівня комунікаційної культури. При цьому як винахід інновацій, так і їх поширення містить у собі небезпеку втечі від реальності у віртуальний світ.

На нашу думку, перелоною до для поширення окреслених небезпек є встановлення емпатичного зв'язку між інноватором та тим середовищем, з яким він комунікує. Як зазначає Тоні Вагнер, «нам потрібно заохочувати студентів до озвучування своїх переконань та підтримувати їхню внутрішню емпатію і відданість справедливості» [2, с. 98]. Емпатія (від грец. *empathia* — співпричетність, співпереживання, вчування) — це осягнення внутрішнього змісту чогось (чи когось) шляхом проникнення у його глибинну внутрішню сутність. Емпатія може бути емоційною (як тимчасове ототожнення себе з предметом чи суб'єктом для кращого його розуміння (К. Роджерс)), а також інтелектуальною (когнітивною) чи предикативною (такою, що передбачає стани та реакції людини в певних ситуаціях). Інтелектуальна емпатія є дуже важливою складовою творчого процесу, позасвідомі механізми емпатії дозволяють подолати спротив свідомості до появи чогось нового і не стандартного, є основою створення так званого нового Я-образу. Емпатія дозволяє експериментувати з цим Я-образом, ідентифікувати через нього себе з різними образами в уявному полі, здобувати через ці образи потенційно присутню у них когнітивну інформацію (Дж. Мід). Як зазначають дослідники, діапазон сутностей, що можуть стати предметом ідентифікації, практично не обмежений. Вчені-теоретики можуть ототожнювати себе з теоретичними конструктами (напр., з електроном), вчені-винахідники ідентифікувати з технічними приладами тощо [10].

Емпатія може стати основою стосунків між інноватором та потенційними споживачам його ідей, між інноватором і світом. Так потрактована емпатія є не що інше як основа екологічного мислення та підґрунтя формування вселенської свідомості як світоглядної основи єдності сучасного людства між собою та зі світом. Як зазначає Т. М. Матюх, «емпатія — це певне інтеграційне утворення, властивість людини, що виявляється в ситуаціях міжособистісного спілкування та в процесі почуттєвого пізнання світу» [6]. Емпатійне проникнення двох чи кількох суб'єктів у процесі комунікації чи співіснування є базовою основою цілісності сучасного світу. «Емпатія є трансестетичним феноменом, адже, акумулюючи в собі смислові потенції відношення небайдужості людини до світу, до самої себе, цілей і сенсу свого існування, вона є важливим моментом зв'язку людини зі світом та сферою внутрішнього «Я» [6].

Особливістю емпатії є закладений в її основу механізм ненасильницької дії; вибудована нею модель таких стосунків, за яких інший постає як носій цінностей, що мають право на існування і не можуть бути зруйновані; сутнісна ознака

такого типу співіснування, за якого є можливою комунікація різностей без їх уніфікації. Емпатія може стати базовим принципом синкретичної єдності сучасного світу та основою співіснування сучасного гетерогенного людства, яке настільки глибоко, водночас цілісно та множинно відчуває свою єдність, що ескапізм як втеча від чогось, що сприймається як чуже, є апіорі не можливою. Інноваційна діяльність сучасного людства, попри свій поверховий технологічний вияв, має насамперед такий внутрішній духовний вимір.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок. Постіндустріальне суспільство нині все частіше потрактовується як суспільство інноваційне, оскільки інновації у ньому визначають не лише механізми появи нових форм, але і зміст трансформацій, що відбуваються у його світоглядній моделі. Їх базовою основою є пошук підвалин співіснування сучасного людства як неуніфікованої складно структурованої нелінійної цілісності, що здатна на експонентний розвиток, наслідки якого мають як конструктивний, так і деструктивний вияв. Протидією небезпекам такого розвитку має стати побудова на основі емпатичного взаємозв'язку такої моделі єдності людства між собою та зі світом навколо себе, яка б уможливлювала співіснування різностей без їх уніфікації. Емпатія на сучасному етапі розвитку структур постіндустріального суспільства є не лише визначальною ознакою кінцевої мети розвитку, але і механізмом захисту від небезпек технологічного поступу людства. Вивчення шляхів формування духовної єдності сучасного людства, механізмів їх впровадження в освітньому середовищі як такому, що першочергово спрямоване на творення людини майбутнього, але так само і у інших контекстах, у яких людина реалізовує себе нині, має стати предметом детального і різнобічного аналізу науковців самих різних спеціальностей.

Список використаних джерел

1. Бебик В. Соціальні комунікації: поняття, типологія, засоби / В. Бебик // Соц. психологія. — 2009. — №5. — С.41–54.
2. Вагнер Т. Створення інноваторів: як виховати молодь, яка змінить світ / Т. Вагнер. — Київ: K.FUND, 2015. — 222 с.
3. Зражевська Н. І. Комунікаційні технології: лекції / Н. І. Зражевська. — Черкаси: Брама-Україна, 2010. — 224 с.
4. Ковальова Г. П. Основні підходи до розуміння сутності феномену ескапізму // Культура України. — 2015. — Вип.49. — Режим доступу: <http://ku-khsac.in.ua/kultura49/08.pdf>
5. Козярович Л. Емпатія як один з факторів успішного перебігу комунікації / Л. В. Козярович // Наука і сучасність. Серія: Педагогіка. Філологія: Збірник наукових праць. — Київ: НПУ, 2003. — Т.36. — С.187–193.
6. Матюх Т. М. Емпатія як трансестетичний феномен // Автореф. ... канд. філос. наук. — К., 2016. — 25 с. — Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Avtoferaty/Matiuh_avtoeref.pdf
7. Про інноваційну діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 04.07.2002 №0–IV. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40–157>
8. Труфанова Е. О. Эскапизм и эскапистское сознание: к определению понятий / Е. О. Труфанова // Философия и культура. — 2012. — №3. — С.96–107.
9. Фенина О. Я. Структура, функции, формы та види емпатії. Їх роль у міжособистісних стосунках [Текст] / Фенина О. Я. // Психологія: 36. наук. пр. — К., 2001. — Вип.14. — С.109–117. — Літ.8 н.
10. Философия: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики. Под редакцией А. А. Ивина. — 2004. — <http://disus.ru/>

knigi/3881-69-ihitklibru-ihitk-filosofiya-enciklopedicheskiy-slovar-pod-red-ivina-m-gardariki-2004-1072-isbn-5-8297-0050-6-v-per.php

11. Шерман О. М., Каспрук І. І. Втеча від реальності як форма деструктивної поведінки молоді. – Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Збірник наукових праць. – Вип. XIV. – Частина І. – Київ: Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, 2012. – С.210–216.

References

1. Bebyk V. Social'ni komunikacii': ponjattja, typologija, zasoby / V. Bebyk // Soc. psihologija. – 2009. – №5. – С.41–54.
2. Vagner T. Stvorennja innovativ: jak vyhovaty molod', jaka zminyt' svit / T. Vagner. – Kyi'v: K.FUND, 2015. – 222 s.
3. Zrazhevs'ka N. I. Komunikacijni tehnologii': lekcii' / N. I. Zrazhevs'ka. – Cherkasy: Brama-Ukrain, 2010. – 224 s.
4. Koval'ova G. P. Osnovni pidhody do rozuminnja sutnosti fenomenу eskapizmu // Kul'tura Ukrainy. – 2015. – Vyp.49. – Rezhym dostupu: <http://ku-khsac.in.ua/kultura49/08.pdf>
5. Kozjarevych L. Empatija jak odyn z faktoriv uspihного perebigu komunikacii' / L. V. Kozjarevych // Nauka i suchasnist'. Serija: Pedagogika. Filologija: Zbirnyk naukovykh prac'. – Kyi'v: NPU, 2003. – T.36. – S.187–193.
6. Matjuh T. M. Empatija jak transestetychnyj fenomen // Avtoref. ... kand. filos. nauk. – K., 2016. – 25 s. – Rezhym dostupu: http://www.filosof.com.ua/Avtoreferaty/Matjuh_avtoref.pdf
7. Pro innovaciju dijat'nist' [Elektronnyj resurs]: Zakon Ukrainy vid 04.07.2002 №0-IV. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40-157>
8. Trufanova E. O. Jeskapizm i jeskapistskoe soznanie: k opredeleniju ponjatij / E. O. Trufanova // Filosofija i kul'tura. – 2012. – №3. – S.96–107.
9. Fenyna O. Ja. Struktura, funkcii', formy ta vydy empatii'. I'h rol' u mizhosobystnykh stosunkah [Tekst] / Fenyna O. Ja. // Psihologija: Zb. nauk. pr. – K., 2001. – Vyp.14. – S.109–117. – Lit.:8 n.
10. Filosofija: Jenciklopedicheskij slovar'. – M.: Gardariki. Pod redakciej A. A. Ivina. – 2004. – <http://disus.ru/knigi/3881-69-ihitklibru-ihitk-filosofiya-enciklopedicheskiy-slovar-pod-red-ivina-m-gardariki-2004-1072-isbn-5-8297-0050-6-v-per.php>
11. Sherman O. M., Kaspruk I. I. Vtecha vid real'nosti jak forma destruktivnoji povedinky molodi. – Molod' v umovah novoi' social'noi' perspektivy. Zbirka naukovykh prac'. – Vyp. XIV. – Chastyna I. – Kyi'v: Nacional'nyj pedagogichnij universytet imeni M. Dragomanova, 2012. – S.210–216.

Kyrylenko K. M., Doctor of Education, associate professor; The Head of the Department of Philosophy of Kyiv National University of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), katerinasophia@ukr.net

Empathy as a counterbalance to the escapism under the conditions of communication technologies' domination as a means of diffusion of innovations in post-industrial society

In the modern world the post-industrial society develops actively. This development forms the request for innovative thinking, for innovation in all areas of life and communication technologies that are the means of their active implementation. Nowadays a system model of creation and implementation of innovations is dominant. This model assumes that innovations are produced and distributed in consequence of the establishment of different nonlinear interactions. At the same time both the invention of innovations and their distribution includes the danger of escape from reality into the virtual world. In such conditions particular danger includes escapism – escape from reality to this world. An obstacle of escapism is empathy as a characteristic of different communication links that are formed in the process of creation and implementation of innovations. Empathy should become the basis of relations between the innovator and potential customers of its ideas, between the innovator and the world. Installation of empathic relationship is the basis of ecological thinking, which has a great demand in the realities of the modern world.

Keywords: empathy, escapism, innovation, communicative technologies, post-industrial society.

УДК 130.2(0893)

Кобзева Ю. Ю.,
аспирантка кафедри філософії, Харківський
національний педагогічний університет
ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків),
1972petrova@gmail.com

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ФИЛОСОФСКОЙ ЭССЕИСТИКИ В ПРОБЛЕМНОМ ПОЛЕ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО КРИЗИСА

Внутренний разлад, так цепко захватил не только душевный мир индивида, но и всю сферу духовной культуры современного человечества. Сказывается это и на понимании самого философствования как мыслительного процесса. Все это вынуждает задумываться над предельными основаниями и границами собственной предметной области всех мыслителей, в когорту оных входят как психологи, так и ученые, и теологи, писатели, люди искусства. Поэтому философия постоянно нащупывает новые темы, идеи, а значит, появляются, развиваются, затухают или, наоборот, становятся популярными и новые жанры философского дискурса, идет активный процесс осмысления жанрового бытия философии в духовной ситуации XXI столетия.

Актуальность статьи обусловлена необычной множественностью способов бытования философии, каждый из них имеет свою специфику и свои возможности. Когда рассматривается жанр эссе как жанр философского дискурса, возникает ряд вопросов, почему именно к этому жанру все чаще обращаются философы, и как именно философия находит себя в этом жанре? Каким образом в проблемном поле философской эссеистики отображается экзистенциальный кризис, в который оступилась современная цивилизация.

Ключевые слова: философская антропология, саморефлексия, интенция, эссе, интерпретация, интуиция, опыт, языковая автономия.

(статья друкється мовою оригіналу)

Экстремальные исторические обстоятельства XX–XXI веков, растущий технизм и отчуждение провоцирует скептическое восприятие цивилизации и существование самого человека, дегуманизацию не только европейской, но и мировой культуры. Не будет преувеличением, на наш взгляд, назвать события сегодняшнего дня катастрофой: мировые и региональные войны, крах и разрушение целых государств, техногенные аварии, угроза экологических и энергетических кризисов, небывалые человеческие жертвы – все эти современные признаки бытия подрывают надежду в будущее.

Самосознание современного человека чаще характеризуется неуверенностью, неопределенностью, усталостью от Бытия. Все сложнее противостоять Небытию. Внутренний разлад, так цепко захватил не только душевный мир индивида, но и всю сферу духовной культуры современного человечества. Сказывается это и на понимании самого философствования как мыслительного процесса. Все это вынуждает философствовать, задумываться над предельными основаниями и границами собственной предметной области всех мыслителей, в когорту оных входят как психологи, так и ученые, и теологи, писатели, люди искусства. Поэтому философия постоянно нащупывает новые темы, идеи, а значит, появляются, развиваются, затухают или, наоборот, становятся популярными и новые жанры философского дискурса, идет активный процесс осмысления жанрового бытия философии в духовной ситуации XXI века.

Актуальность статьи обусловлена необычной множественностью способов бытования философии, что, на наш взгляд, делает невозможным возврат самой философии на академический, классический путь существования. Философия преодолевает моноличность самого бытия и себя в бытии.

Современная ситуация диктует совершенно другой подход в разрешении кардинальных философских

проблем, как поиск человеком своего места в мире, смыслоутверждающих ориентиров. В этом направлении значительно продвинулась философия диалога, которая развивается, прежде всего, в сфере гуманитаристики, так как диалог является способом исследования сущности человека. Само понятие диалога объемно и используется для обозначения многих явлений современной жизни – это и диалог философских направлений и различных когнитивных практик, диалог культур и межличностный диалог. Без диалога невозможен межкультурный, межконфессиональный, межкультурный консенсус; междисциплинарные связи появились благодаря диалогу между науками и т.п. Со всей очевидностью проблема диалога есть проблема многоаспектная, мировоззренческая, культурологическая, социальная, политическая, и, безусловно, философская. Бахтин рассматривает диалог как драму, в которой принимают участие три персонажа, это уже не дуэт, а трио, так как всегда в диалоге скрывается мнение и слова третьей стороны [1, с. 496]. И такие философы диалогисты, как Т. Адорно, К.-О. Апель, М. Бахтин, М. Бубер, П. Рикер, Ю. Хабермас, отказываются от принципа тотальности, так как он не может в полной мере отобразить истинность и сущность бытия человека. Философия диалога ищет третий путь между «несбыточным идеалом объективности в исследованиях о человеке и картезианским сведением собственной индивидуальности к определенному «Я», абсолютно не связанного с другим «Я» [5, с. 4]. Существование человека всегда есть сосуществование с другими – находиться в диалоге, который может быть реальным между двумя собеседниками, может представлять собой воображаемый или внутренний диалог. Этот процесс, как всегда эмоционально точно, отразил Ф. Ницше в следующем афоризме: «Один ищет акушера для мыслей, другой – человека, которому он может помочь разрешиться ими: так возникает добрая беседа» [4, с. 299].

Философия имеет такую роскошь, как выражать себя в различных жанрах. Каждый из них специфичен, со своими выразительными возможностями и средствами передачи мысли. И, несмотря на обилие жанров, авторам подчас становится тесно в четких жанровых форматах, и они пытаются выйти за пределы очерченных условий. Одним из таких жанров, балансирующим на грани философии и литературы, публицистики и даже исповеди, находясь между научностью и художественностью, является эссе. В этом жанре автор сохраняется как субъект высказывания, которое, в отличие от научного трактата, полемической статьи или просто политической листовки, не имеет под своей основой никакой прагматики. Выяснение истины не является целью, это маргинальный жанр, синтетический, предполагающий, скорее, интерпретацию, чем подбор фактов. Сущностная специфика эссе состоит в попытке подсветить те пласты реальности, которые будучи неартикулируемыми неуловимы для понимания. При этом эссе осуществляет эту задачу формальными средствами, отказываясь от какой-либо терминологии.

Почему философы обращаются к данному жанру, пренебрегая академичностью научных текстов? Для этого следует обратиться к истории самого жанра,

ведь «жанр живет настоящим, но всегда помнит свое прошлое, свое начало» [2, с. 142]. Сам жанр вырос из эссеизма, как синтетического типа мышления, которое находило и отражало себя и в дневниках, и в заметках, и письмах, и в исповедях, и в афоризмах. Истоки эссе прослеживаются и в живой человеческой речи, так как, прежде всего, она строится по типу свободных размышлений, а разнообразие тематики предоставляет возможность для свободного сочетания тем, метафор, ассоциаций. Это придает эссе непринужденность и естественность, присущие человеческой речи. Эта жанровая линия характеризуется свободой художественного вымысла, ведущей ролью личного опыта, незавершенностью действия и самого героя, и, главное – живым контактом с современностью. Для Т. Адорно, в контексте его концепции произведения как становления, эссе представляет собой жанр, отражающий момент зарождения мысли, эта самая мысль еще не превратилась в жесткую логическую схему, и поэтому очень продуктивна как критический инструмент. Отсюда вытекает, по Т. Адорно, «неметодичность эссе», и «еретичность как основной внутренний закон» [8, с. 9]. Эссе живет вне формы, вне рамок, вне правил – это тонкая провокация, отказ от привычных форм мышления, но при этом, этот жанр требует соучастия читающего, присутствие незримого диалога. Адорно подчеркивает, что в Германии эссе является смешанным продуктом, который ломает все традиционные формы [8, с. 10]. Философ также указывает на мобилизирующую силу эссе, в частности в Германии, для защиты свободы, поскольку в эссе концентрируется свобода духа, которая после всех неудач, начиная с Лейбница и вялого просвещения настоящего времени в условиях формальной свободы, всегда выступает против подчинения каким-либо инстанциям [8, с. 9].

Сама же философия представляет собой предельное сжатие, предельное теоретическое обобщение человеческого опыта. Именно поэтому это самое обобщение может принимать различную форму, что мы и можем наблюдать на примере эссе как одном из жанров философского дискурса. Эссе позволяет как «сжать» бесконечный массив эмпирических описаний, так и «не начинать от Адама и Евы, а начинать с того, что оно хочет сказать, ...что ему приходит на ум, обрывает свое повествование там, где чувствует само себя исчерпанным, и где уже нет остатка...» [8, с. 11]. Интерпретации эссе не являются филологически застывшими и осмысленными. Это своего рода эскиз, позволяющий каждому по-своему увидеть противоречивый характер отношений всех форм бытия. Эта диалектика языка философии отражает диалог человека с миром. Язык выступает своего рода связующим звеном между двумя мирами – миром человека и мировоззрения в целом. Язык эссе фиксирует свободу человека в его диалоге с миром. Специфика жанра позволяет оторваться от дисциплины, академической несвободы, не ссылаться на авторитеты, а выходить из самих вещей. Ведь форма не виновата, что «в плохих эссе больше рассказывается о личностях, чем о самих вещах». Если техника абсолютизируется в произведении искусства, то сама конструкция становится тотальной и вытесняет свою собственную мотивацию, вытесняет дух, порыв,

наитие. Эссе стремится прочь от опредмечивания, от застывших форм, понятий, суждений. Главное – попытка через внутренний опыт выйти к человеку в его жизненной конкретности, пренебрегая концептуальной целостностью, ориентированной на постижение Истины. Для эссе определяющим есть уникальность языкового выражения, многоуровневая проблематизация предмета, мысли. Тем самым форма эссе аккумулирует в себе огромный коммуникативный потенциал, при этом отстраняя опыт привычных представлений и ожиданий читателя, освобождая от «чугунного кружева дискурса», диктующего привычный взгляд на вещи. Эссе явно претит терминологическая скованность в силу ориентированности языка эссе на свободные формы выражения и отказ от референта в пользу сконструированного самим текстом образа этого референта.

М. Эпштейн важнейшей характеристикой эссеистического жанра считал установку на не фиксированную жестко организацию смысла, в термин может превратиться любое эссеистически осмысленное слово [7]. Действительно, в философском дискурсе, начиная со второй половины XIX века, возникают фигуры, которые были невозможны в дискурсе классической рациональности. Имена собственные, воплощающие первоначально, в основном, мифологические образы, все чаще проникают в тексты, более того, вокруг них начинают собираться другие тексты, превращаясь в смысловые сгустки, которые имеют потенцию интеллектуальной провокации. «Авраам» Кьеркегора, «Аполлон» и «Дионис» Ницше, «Эдип» Фрейда, «Сизиф» Камю, «Орфей» Маркузе, «Ризома» Делеза и т.п. – все эти фигуры, практически утратив референт, превратились в конструкции с мощным смыслообразующим потенциалом и к тому же обладающие магнетическим аппелятивным эффектом, провоцирующие читателя на самостоятельную активность.

В соотношении между научной процедурой и ее философском изложении в качестве методологии эссе по своей идее базируется на критике системы. Даже эмпирические учения, которые отдавали предпочтение не осмысленному опыту, закреплению в четких понятиях, оставались систематичными только лишь потому, что они более или менее устанавливали в качестве констант условия познания и соответствующие связи.

В эссе же обнаруживает себя гуманитарное творчество, которое акцентируется не на продуцировании новых идей, а на самосозидании самосознания. Смысл эссеистики состоит в индивидуальном сопротивлении различным конструктам властвования. Эссе порождает особую форму душевной активности, автономность суждений, позволяет сопротивляться отчуждению современной цивилизации. Эссе – это форма критической категории нашего духа. Именно тот, кто критикует должен экспериментировать с необходимостью. Автор должен создавать условия, в которых вновь можно увидеть предмет. Из этого вытекает актуальность эссе, которая состоит в том, что оно само является анахронизмом. Оно разрывается между организованной наукой, которая стремится устанавливать всему меру, все контролировать, все то, что выходит из-под власти консенсуса и философии. Эссе хочет иметь дело со своими предметами вслепую, оно хочет взорвать вместе с понятиями то, что не

вошло в понятия или осуществить в противоречии все то, что было осуществлено в них и попало в сети их объективности – эссе превращает это в субъективное.

Для эссе очевидным становится противодействие всякой ортодоксии мысли, обнаруживание того, что в этой мысли до сих пор было невидимым. Это обнаружение глубинных смыслов и новых истин часто сопровождается сенсацией и некой неправдоподобностью, граничащей с дерзостью. Все это позволяет эссеисту быть интеллектуально автономным, находиться в подлинной неповторимой гармонии со своим произведением, иметь свой стиль и понимать его как человеческое достоинство и как возможность отступления от общепринятых норм, дискурсов. Возможность жанра позволяют иметь смещенную точку зрения, рефлексировать, прежде всего, над собственным бытием, в постоянной динамике развития диалога между «Я» и «Другой, Иной», чтобы избавиться от «надоевшего дуализма» материи и духа, окунуться в истину личного бытия, настроиться на удивлении и «воспламениться», смочь увидеть мир в фокусе, в котором он (мир) непредметным образом оказывается собранным. Теория, однажды выхваченная из процесса философствования, через эссеизм приобретает новый статус, новые признаки. Она также становится художественным текстом. Затем и сам текст приобретает другие качества. Примерами могут служить Шестов, Бердяев, Ясперс, Марсель, Сартр, Камю, Ницше, Ортега-и-Гассет, Умберто Эко, которые снискали славу как на поприще философии, так и славу писателей. Исходя из этих соображений, «...философия имеет полное право считаться художником» [3, с. 11].

Эссеистика представляет собой модель открытого произведения, она отражает часто смену парадигмы, утверждает ранее не существовавший код. Открытое произведение элиминирует возможность однозначного декодирования, открывает текст множественности интерпретациям, меняет акценты в стратегии – автор и читатель.

Таким образом, эссеистика в широком смысле и философская в частности позволяет автору осознать собственные идеи и возможности их исполнить, не прибегая к готовым рецептам – собственно в этом и заключается цель самопознания. Эссе, на наш взгляд, и сам процесс создания эссеистической формы представляет собой философскую практику в широком смысле этого слова. Это своеобразная практика заботы о своей душе, которую каждый из нас может осуществить только индивидуально. Это пространство для мышления и диалога путем самонаправленного исследования. В философском эссе капсулируется автономия личности, которая хочет быть услышанной и которой представляется такая возможность в процессе создания текста.

Философская эссеистика является актуальной формой философствования. В ней отражаются абсурдность всеохватывающей зависимости людей от таких ценностных ориентиров цивилизации, какими являются ныне безудержная погоня за властью, богатством. Столь же радикальную девальвацию претерпевают привычные личностные образцы, все более превращающиеся в технологически формулируемые фантомы. И в этих трагически очевидных условиях основным образцом для неклассического философствования становится духовная независимость индивида, точнее, свободная

індивідуальність і продукт її творчості – текст, в якому пересікаються і преломляються грани ментальності наявного часу, усвідомленого пошуку ціннісних орієнтирів в області духовної культури і творчої потенції, націлених на звільнення від духа «тупика» цивілізації. Часто такі тексти ставали еталоном. Вони не тільки були предвестниками створення нових філософських течій, але й змінювали смак і відчуття епохи. Такі етальонні тексти створювалися і в передісторичні епохи, але тепер вони стають справжньою потребою. Орієнтація на унікальні твори створює для філософування неограничену можливість для творчих роздумів і пошуку будь-якої теми, як в периферійній зоні духовної культури, так і в центральній області безпосередньо філософії як такої. Тому головною темою філософської есеїстики стає концептуальне відношення унікального до універсального і зворотна зв'язок між ними. Цей прозаїчний жанр близький до поезії своїм програмним відношенням до внутрішнього світу зовнішнього світу, націлений на безсторонній погляд і нечутко, поглинається внутрішніми емоціями, з самого себе плететься історія і людська драма. Філософська есеїстика – це «...утішення літературою і філософією... коли дуже не просто залишатися самим собою в водовороті поразливих змін» [6, с. 6–7].

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Проблема тексту в лінгвістичній філософії і інших гуманітарних науках // Бахтин М. М. Літературно-критическі статті. – М., 1982.
2. Бахтин М. М. Проблеми поезії Достоєвського. – М., 1963.
3. Квіт С. М. Основи герменевтики. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003.
4. Ніцше Ф. Сочинення в 2-х т. Т.2. – М.: Мысль, 1990.
5. Оздовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: Монографія. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2007.
6. Ушкалов Л. В. Література і філософія: доба українського бароко. – Харків: Майдан, 2014.
7. Єпштейн М. Н. Ессенз як явлення культури // Парадокси новизни. – М., 1988. – С.378.
8. Theodor W. Adorno. Noten zur literature // T. Adorno. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.

Reference

1. Bahtin M. M. Problema teksta v lingvistike, filosofii i drugih humanitarnykh naukakh // Bahtin M. M. Literaturno-kriticheskie stat'i. – M., 1982.
2. Bahtin M. M. Problemy poetiki Dostoevskogo. – M., 1963.
3. Kvit S. M. Osnovi hermenevtiki. – K.: Vid. dim «KM Akademija», 2003.
4. Nicshe F. Sochinenija v 2-h t. T.2. – M.: Mysl', 1990.
5. Ozadov's'ka L. V. Paradigma dialogichnosti v suchasnomu myslenni: Monografija. – K.: Vyd. PARAPAN, 2007.
6. Ushkalov L. V. Literatura i filosofija: doba ukrai'ns'kogo baroko. – Harkiv: Majdan, 2014.
7. Epshtejn M. N. Jesseizm kak javlenie kul'tury // Paradoxsy novizny. – M., 1988. – S.378.
8. Theodor W. Adorno. Noten zur literature // T. Adorno. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994.

Kobzeva Y. Y., graduate student of department of philosophy of the Kharkiv National Pedagogical University named after Gregory Skovoroda (Ukraine, Kharkiv), 1972petrova@gmail.com

Functional potential of philosophical essays in the problem field of existential crisis

This or that era are constantly forming in the minds of contemporaries the most probable constants of an image of an individual and their life path. For philosophical anthropology as an independent science, a person appears as a certain anthropological

integrity. Philosophical anthropology of the XXI century deconstructs former too abstract, schematic, familiar, and predictable image of a person. The central issue is not as much a problem of an individual as the problem of their self-determination. This article is an attempt to review the essay as a fact of philosophical anthropology. The essay grew not only in an innovative art form, but for multiple authors of the XX–XXI centuries it grew into a way of gaining personal mental and linguistic autonomy, intuition, materialized emotions, and problematization experience of Others. The idea in the essay is developed in the most unexpected and opposite directions, covering the entire field of opportunities. Neither mono-language, no any method can no longer seriously claim to be complete mastery of reality, to displace other preceding methods. All codes, languages, schools of philosophy, art schools are now signs of cultural language, together showing the new polyphonic works of the human spirit.

Keywords: philosophical anthropology; self-reflection; intention; essay; interpretation; intuition; experience; self-reflection; intention; essay; interpretation; intuition; experience; linguistic autonomy.

Кобзева Ю. Ю., аспірантка кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), 1972petrova@gmail.com

Функціональний потенціал філософської есеїстики в проблемному полі екзистенційної кризи

Внутрішній розлад захопив не тільки душевний світ індивіда, але й всю сферу духовної культури сучасної людини. Відсутність це і на розумінні філософування як мисленевого процесу. Все це спонукає задуматися над крайніми підставами і межами власної предметної області всіх мислителів, в когорті тих входять як психологи, так і вчені, і теологи, письменники, люди мистецтва. Тому філософія постійно шукає нові теми, ідеї, а значить, з'являються, розвиваються, затухають або, навпаки, стають популярними і нові жанри філософського дискурсу, йде активний процес осмислення жанрового буття філософії у духовній ситуації XXI століття.

Актуальність статті обумовлена необмеженою множинністю способів існування філософії, кожен з них має свою специфіку та свої можливості. Коли розглядається жанр есе як жанр філософського дискурсу, виникає ряд питань, чому саме до цього жанру все частіше звертаються філософи, і як саме філософія знаходить себе в цьому жанрі? Яким чином в проблемній області філософської есеїстики відображається екзистенційна криза, в яку поринула сучасна цивілізація.

Ключові слова: філософська антропологія, саморефлексія, інтенція, есе, інтерпретація, інтуїція, досвід, мовленнєва автономія.

* * *

УДК 130.2(045)

Комісар Л. П., кандидат філософських наук, доцент кафедри англійської філології і філософії мови ім. професора О. М. Мороховського, Київський національний лінгвістичний університет (Україна, Київ), ludmila.komisar@gmail.com

РОЗУМІННЯ / ІНТЕРПРЕТАЦІЯ: ПАНОРАМА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПОШУКІВ У (ПОСТ)ЕПІСТЕМОЛОГІЇ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Здійснюється постановка проблеми розуміння та інтерпретації як універсальних культурно-логічних категорій крізь призму поліморфної методології сучасних гуманітарних наук. Пропонується розгляд панорами актуальних методологічних пошуків, з урахуванням генези класичного поняття «Geisteswissenschaften» від німецької інтелектуальної традиції до концептуалізації понять «розуміння» та «інтерпретація» як провідних позицій філософської герменевтики у ХХ столітті. Відстоюється ідея, що сучасне гуманітарне пізнання має принципово дискусійний характер, а його ціннісні ресурси є інтенційно орієнтовані до новітньої міждисциплінарної течії (пост) епістемології і залишаються відкритими для дослідження і конструктивного аналізу.

Ключові слова: аналіз, гуманітарні науки, інтерпретація, поліморфність, (пост)епістемологія, розуміння, філософська герменевтика.

Якщо задатись спробою охарактеризувати цілісний спектр сучасного гуманітарного знання (пізнання), можна акцентувати складність соціально-гуманітарних явищ та понятійну неоднорідність гуманітарних наук (у сенсі «класичного» терміну «Geisteswissenschaften»). Також мова йде про принципово дискусійний характер гуманітарної науки, її пізнавальних стратегій та методологічних процедур. Виникає питання: чи коректно взагалі говорити про особливий епістемологічний

статус гуманітарних наук як «наук про дух (культуру)» (в сенсі Г. Риккерта)? Чи концептуально можливо належно розкрити етапи осмислення предмета гуманітарних наук? Чи сучасний дослідник–гуманитарій повинен враховувати специфіку вже посткласичного етапу в розвитку гуманітарного знання, тобто так звану «(пост)епістемологічну добу»? Ці та інші питання логічно підводять нас до переосмислення «класичної» модерної дискусії про специфіку законів і пояснень в гуманітарних науках, до позиціонування інтерпретативного та діалогічного характеру гуманітарного знання, але вже з урахуванням філософської герменевтики як «когнітивної стратегії» (І. Бондарчук) і методології розуміння. Останнє видається прийнятним, якщо брати до уваги валідність герменевтичних процедур у поєднанні з ціннісними ресурсами сучасних методологічних пошуків в гуманітарному пізнанні.

Щодо теоретико–методологічної і джерельної бази статті, слід відмітити насамперед здобутки класиків континентальної гуманітаристики, таких як В. Віндельбанд [3], Г. Риккерт [8], Г–Г. Гадамер [4] і П. Рікер [7]. Серед сучасних розвідок європейських та російських філософів і гуманітаріїв проблемою епістемології гуманітарних наук займаються, зокрема, Ж. Рюс¹, М. Соболева [9], М. Епштейн². У вітчизняній філософії гуманітарних наук виокремимо розвідки А. Богачова [1], В. Кебуладзе³, О. Солодкої⁴, Л. Шашкової [10] та міждисциплінарний проект О. Габовича, В. Кузнецова і Н. Семенової⁵. Наші наукові статті⁶ теж можна віднести до сфери досліджень окресленої проблематики.

Особливої уваги заслуговує, на наш погляд, інноваційна (пост)епістемологічна проблематика, якій приділяють увагу, наприклад, А. Goldman [11] і А. Лактіонова [6]. Також вагомим академічним здобутком щодо розкриття специфіки епістемології і самовизначення «Geisteswissenschaften» є міжнародний

міждисциплінарний проект «Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей» [5].

Отже, з урахуванням проблемності, неоднозначності і дискусійності сучасної епістемології гуманітарних наук, *мета* статті полягає у розкритті методологічних колізій «Geisteswissenschaften» та їх особливого епістемологічного статусу крізь призму герменевтико–аналітичних процедур розуміння та інтерпретації як універсальних філософсько–логічних категорій.

Попри видиму обізнаність сучасних гуманітаріїв і філософів з методологічними аспектами поняття «Geisteswissenschaften», на наш погляд, потребує переосмислення спроба визначення специфіки гуманітарних наук, а саме фактори їх генези, самовизначення та особливостей сучасних пізнавальних процедур. Тож у нашій розвідці наголос ставиться передусім на складності соціально–гуманітарних явищ та неоднорідності гуманітарних наук крізь призму принципово дискусійного характеру їх методологічних процедур.

Звернімося до етимології терміна, яка, на нашу думку, прискіпливо і коректно здійснена в сучасному авторитетному міждисциплінарному проекті «Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей». Так, виокремлення починається з поняття, введеного В. Дильтаєм, а саме відомим «Geisteswissenschaften», який перекладається українською як «науки про дух» або «гуманітарні науки». Щодо інших мовних проектів – то англomовна термінологія тяжіє до понять «Human sciences», «moral sciences», «social sciences» і «humanities». Французька інтелектуальна спадщина оперує термінами «Sciences humaines», «sciences de l'esprit» і «Sciences morales» [5, с. 117].

У чому ж полягає особливий епістемологічний статус гуманітарних наук як «наук про дух (культуру)»? Передусім термін «Geisteswissenschaften» має подвійну конотацію. З одного боку, він відсилає до певного об'єкта чи сукупності об'єктів досвіду – а саме людини та її дій у світі, на противагу Naturwissenschaften, наукам про природу. З іншого боку, до цього протиставлення долучається різниця методологій, що її Дильтай визначив як опозицію між «пояснювати» і «розуміти». Тож «у природничих науках предметом є факти дійсності» [5, с. 120]. Таким чином, Дильтай започатковує надпотужну філософсько–гуманітарну традицію, яку продовжать неокантіанці В. Віндельбанд та Г. Риккерт в світлі «аксіологічного повороту» в епістемології гуманітарних наук. Наразі розрізнення між природничо–науковим дослідженням та історією починається там, де «мова йде про пізнавальне вживання фактів, адже історія має іншу мету, ніж природниче мислення: вона спрямована на виклад одиничного, на споглядання, вона працює за індивідуалізуючим методом» [3, с. 667]. Неокантіанці, отже, намагаються вивільнити пізнання від всякого антропологізму, надати йому трансцендентного характеру. В. Віндельбанд висловує: загальні універсальні закони ніяк не співпадають з унікальним екземплярним існуванням. Адже останнє завжди має певний невловимий залишок, його не можна визначити через безособистісні поняття. Тож, на думку Г. Риккерта, «не виражальне» у людському світорозумінні сприймається як індивідуальна свобода. Отже, обидва методи – генералізуючий та індивідуалізуючий – не

¹ Див. працю: Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки; [пер. з фр. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1998. – 669 с.

² Див. нову монографію: Епштейн М. Н. От знания – к творчеству. Как гуманитарные науки могут изменять мир. – М.: СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. – 480 с. (Серия «Humanitas»).

³ Див. монографію: Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 280 с.

⁴ Див. статтю: Солодка О. О. Про «цінності», «вартості» та «значущості», або як складнощі перекладу позначають «дифузії смислової насиченості» понять // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип.18 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр. КНЛУ, 2013. – С.155–169.

⁵ Див. колективну монографію: Габович О., Кузнецов В., Семенова Н. Українська фундаментальна наука і європейські цінності. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2015. – 208 с.

⁶ Див., приміром наступні публікації: Комисар Л. П. Реактуализация парадигмы текстuality в современной гуманитаристике: между эпистемологией и лингвистикой // Исследования молодых ученых–гуманитариев России и Украины в начале XXI в.: Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр гуманит. науч.–информ. исслед. Отд. Философии; Отв. ред. Руденко С. В., Шкаев Д. Г. – М., 2013. – С.148–158. – (Сер.: Проблемы философии); Комисар Л. П. Гуманістична традиція у палімпсестах дігімодернізму: респонсивність чи симуляція? // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія». Вип.18 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: Вид. центр. КНЛУ, 2013. – С.31–40.

мають єдиного базового фундамента. «Ми <...> назвемо історично-індивідуалізуючий метод методом відсилання до цінності на протипагу природознавству, яке встановлює закономірні зв'язки та ігнорує культурні цінності і належність до них своїх об'єктів» [8, с. 101].

Відтак, «класичні» методологічні стандарти в гуманітарному пізнанні можна визначити через дихотомічні процедури (і методологію) пояснення / розуміння (В. Дильтей); номотетичний / ідеографічний методи (В. Віндельбанд); генералізуючий та індивідуалізуючий методи (Г. Риккерт). Некласичний же етап в розвитку гуманітарного знання репрезентований передусім через герменевтичну методологію, з акцентом на специфіці філософської герменевтики як «критики сенсу» (А. Богачов) [1] та постановці питання про епістемологічну можливість «аналітичної герменевтики» (М. Соболева) [9].

У річницю вище зазначеного можемо акцентувати основний методологічний арсенал гуманітарного пізнання, а саме: його текстову природу та діалогічність (у сенсі теорії М. Бахтіна); інтерпретаційні механізми розуміння (І. Бондарчук, В. Кузнецов); герменевтичні методики реконструкційного та деконструкційного дослідження (Р. Рорті, В. Кебуладзе, Ж. Деріда); постструктуралістські текстові стратегії та процедури текстового аналізу тощо (Р. Барт, У. Еко, М. Фуко).

На думку І. Бондарчук, основні проблеми, з якими стикається наразі дослідник-гуманитарій – це: історична зумовленість пізнання самого пізнання; трансформація способу пізнання в метод; відмінність методологічного знання від методу; унікальність філософсько-методологічних особливостей гуманітарних наук; дискусії про специфіку законів і пояснень в гуманітарних науках; інтерпретативний та діалогічний характер гуманітарного знання; герменевтика як когнітивна стратегія і методологія розуміння; валідність герменевтичних процедур і принципи адекватної інтерпретації; характер когнітивних і ціннісних ресурсів сучасних методологічних пошуків в гуманітарному пізнанні [2, с. 5].

Отже, під впливом Дильтея, Віндельбанда і Риккерта сучасні гуманитарії звернулись до методологічної проблеми розрізнення наук і запропонували розрізняти номотетичні – пояснючі на основі законів та ідеографічні – описуючі з урахуванням конкретного контексту – дисципліни. При цьому було зазначено, що ідеографічні дисципліни при описі одиничних фактів і подій виходять з історично складеної системи цінностей, що необхідно враховувати при роботі з текстами. Адже без розуміння того, у якій системі цінностей сталася та чи та подія, неможливе її правильне витлумачення та опис. Конфлікт же між «законодавчим» та «інтерпретативним» розумом наразі і досі виникає, достатньо згадати так звані «ребрендинги» філософії 2015 року. Адже саме під впливом розвитку гуманітарної сфери науки змінюється уявлення про знання, пізнання і науку в цілому, постають нові проблеми епістемології. Як зазначає Л. Шашкова, утвердженню ідеї науковості гуманітарного пізнання сприяв розвиток герменевтичного й аксіологічного підходів у другій половині XIX ст. в історії (Й. Гердер), мовознавстві (В. Гумбольдт), теорії культури (Ф. Шляйєрмахер), психології (В. Дильтей), що, зрештою, призвело до легітимації гуманітарних наук

[10, с. 60]. «Розроблена у XX ст. нова методологія гуманітарного пізнання як головного пріоритету і самоцінності розглядала людину, водночас вбачаючи в ній смислоформуюче начало, приділяла підвищену увагу смислу подій, що відбуваються, проблемам міжлюдської комунікації. Розвиток методології гуманітарного пізнання довів, що успіхи гуманітарних наук можливі за умови вироблення лише власних методів дослідження, формування дослідницьких підходів, що ґрунтуються на інтеграції міжпарадигмального, міжетнічного, кроскультурного рівня» [Там само, с. 63].

Слід акцентувати, що в гуманітарних науках «акт пізнання, пояснення, розуміння, інтерпретації, тлумачення тощо – об'єкта наперед визначений мовою як подією (Geschehen), як історією, традицією чи досвідом комунікації» [1, с. 19]. Зрозуміло, що з утвердженням автономії гуманітарних наук постало питання і про герменевтику як їх методологію. Тож герменевтику як «органон» і «філософію розуміння» стали сприймати як альтернативну традиційній теорії пізнання, що зорієнтована на природничі науки [9, с. 11]. На думку А. Богачова, «герменевтика є передусім практикою (по)розуміння, а не методологією. Філософія, що універсалізує інтерсуб'єктивну практику як підставу будь-якого різновиду освоєння й осмислення світу, має бути філософською герменевтикою як теорією (по)розуміння» [1, с. 39]. Тож, на думку мислителя, «філософська герменевтика трактує досвід у сенсі виявлення істини як самовиявлення, що означає подію і зустріч. Отож розкриваючи життєсвітовий та інтерсуб'єктивний вимір істини, філософська герменевтика доводить, що наше розуміння є неодмінно упередженим і заангажованим, відтак не існує поза мовою як історичним і комунікативним буттям» [Там само, с. 45].

На нашу думку, залишається не проясненою остаточно проблема сучасних особливостей логіко-методологічного аналізу гуманітарного знання, а саме: специфіка висування гіпотез та теоретичних моделей в гуманітарних науках, способи виокремлення адекватних методологічних стандартів, критеріїв науковості та істинності. Приміром, М. Соболева ставить дискусійне питання: чи може герменевтика бути аналітичною? [9, с. 16]. Яким же чином можна визначити категорію «розуміння» крізь призму сучасної епістемології гуманітарних наук? У найширшому сенсі «розуміння» – це осягнення сенсу як «спів-сенсу» (згадаймо «со-мысль» М. Бахтіна). З цього слідує, що категорія «знання» висвітлюється крізь рівень семантичної компетенції, розуміння – крізь прагматичний рівень, тоді інтерпретація – це завжди засіб досягнення розуміння чи засіб фіксації ситуації нерозуміння. Нову стратегію в ситуації розуміння пропонує П. Рікер, синтезувавши феноменологію, структуралізм і попередні герменевтичні практики у інноваційну течію – герменевтику соціальної дії: «Людська діяльність, будучи символічно опосередкованою, перед тим, як стати доступною зовнішній інтерпретації, складається з внутрішніх інтерпретацій самої дії; у цьому сенсі сама інтерпретація конститує дію» [7, с. 9]. У традиції ж сучасної «філософії дії» А. Лактіонова виокремлює ряд питань: «Які підстави наших дій? Що є підставою для дії? Чи різняться підстави за видами? Чи є наміри,

переконання та бажання підставами? Якщо ні, то який між ними стосунок? Яку роль вони відіграють для мотивації і пояснення дій?» тощо [6, с. 12]. Адже, як висноває дослідниця, «у філософії дії <...> належність та існування усвідомлюються як взаємопов'язані модули людської активності. Методологічним засобом аналізу став принцип перформативності: аналізоване явище береться у власній здійсненості, чинності. Людина як дієвець є залученою у спільносвіт як тло для власної активності. Людина-дієвець конститує зсередини своєї активності саму себе, світ навколо у його фізичних, соціальних і нормативних модулях» [6, с. 331].

Проте дані цитації, напевно, ставлять більше запитань, ніж дають відповідей щодо заявленої у статті проблематики. Тому саме (пост)некласичний етап у виокремленні категорії розуміння та її логічного здійснення – категорії інтерпретації потребує окремого текстового формату. Це фактично є постановкою мети і окресленням основної проблематики нашої майбутньої наукової публікації. Тож підсумуємо: сучасна постепістемологічна доба (зокрема, проекти аналітичної епістемології ЖТБ-теорій (justified-true-belief) та аналітичної герменевтики [11, р. 200] ставить перед дослідниками-гуманітаріями і філософами цілу низку надскладних завдань, які можуть бути вирішені тільки на ґрунті адекватних міждисциплінарних проєктів і практик, таких як філософія дії та аналітична герменевтика.

Список використаних джерел

1. Богачов А. Досвід і сенс. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 336 с.
2. Бондарчук І. А., Комісар Л. П. Логіка і методологія наукового пізнання (гуманітарні науки): навчально-методичний посібник для ІХ семестру. – К.: ЛОГОС, 2014. – 84 с.
3. Виндельбанд В. Избранное. Дух и история; [пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1995. – 688 с.
4. Гадамер Х.-Г. Значение гуманистической традиции для гуманитарных наук; [пер. с нем. Б. Бессонова] // Истина и метод: Основы филос. герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С.44–60.
5. Европейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том третій. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013.
6. Лактіонова А. В. Філософія дії: монографія. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – 367 с.
7. Ріккорт П. Герменевтика. Етика. Політика. Московские лекции и интервью; [пер. с фр. С. Зенкина]. – М.: Прогресс, 2005.
8. Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре; [пер. с нем. С. А. Никитина] // Культурология XX век. Антология. – М.: Прогресс, 1995. – С.75–169.
9. Соболева М. Е. Философская герменевтика: понятия и позиции. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2014. – 151 с.
10. Шашкова Л. О. Гуманитарное познание: новые вызовы эпистемологии // Вісник Національного авіаційного університету: Філософія. Культурологія. – 2006. – №1 (3). – С.57–63.
11. Goldman A. Epistemology: a Contemporary Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 298 p.

References

1. Bogachov A. Dosvid i sens. – K.: DUH I LITERA, 2012. – 336 s.
2. Bondarchuk I. A., Komisar L. P. Logika i metodologija naukovogo piznannja (gumanitarni nauky): navchal'no-metodychnyj posibnyk dlja IX semestru. – K.: LOGOS, 2014. – 84 s.
3. Vindel'band V. Izbrannoe. Duh i istorija; [per. s nem.]. – M.: Jurist#, 1995. – 688 s.
4. Gadamer H.-G. Znamenie gumanisticheskoy tradicii dlja gumanitarnyh nauk; [per. s nem. B. Bessonova] // Istina i metod: Osnovy filos. germenevtiki. – M.: Progress, 1988. – S.44–60.
5. Jevropejs'kyj slovnyk filosofij: Leksykon neperekladnostej. Tom tretij. – K.: DUH I LITERA, 2013.

6. Laktionova A. V. Filosofija dii': monografija. – K.: VPC «Kyiv's'kyj universytet», 2016. – 367 s.
7. Rikjor P. Germenevtika. Jetika. Politika. Moskovskie lekcii i interv'ju; [per. s fr. S. Zenkina]. – M.: Progress, 2005.
8. Rikkert G. Nauki o prirode i nauki o kul'ture; [per. s nem. S. A. Nikitina] // Kul'turologija XX vek. Antologija. – M.: Progress, 1995. – S.75–169.
9. Soboleva M. E. Filosofskaja germenevtika: ponjatija i pozicii. – M.: Akademicheskij Proekt; Gaudeamus, 2014. – 151 s.
10. Shashkova L. O. Gumanitarne piznannja: novi vyklyky epistemologii' // Visnyk Nacional'nogo aviacijnogo universytetu: Filosofija. Kul'turologija. – 2006. – №1 (3). – S.57–63.
11. Goldman A. Epistemology: a Contemporary Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 298 p.

Komisar L. P., PhD in Philosophy, is Associate Professor of Philosophy at the Department of English Philology and Philosophy of Language at Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), ludmila.komisar@gmail.com

Understanding / interpretation: a panorama of methodological searches in (post)epistemology of humanities

The article sets the problem of understanding and interpreting as universal cultural and logical categories through the prism of polymorphism of methodology of modern humanities. We offer a panoramic view of the relevant methodological searches, taking into account the genesis of the classical concept «Geisteswissenschaften» from the German intellectual tradition to conceptualization of the terms «understanding» and «interpretation» as leading positions of philosophical hermeneutics in the twentieth century. In the end, we defend the idea that the modern humanitarian knowledge has a fundamentally argumentative character, and its value resources are oriented to the latest interdisciplinary trend of (post)epistemology and remain open to research and constructive analysis.

Keywords: analysis, humanities, interpretation, polymorphism, (post) epistemology, understanding, philosophical hermeneutics.

УДК 316(477)

Кочура Н. М.,

кандидат філософських наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного права та соціально-гуманітарних дисциплін, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (Україна, Київ), island_3000@ukr.net

Гуманізація суспільного розвитку: виклики для України

Гуманітарна сфера, зокрема – сфера освіти та виховання мають бути активно задіяні у визначенні і формуванні конкретних кроків для досягнення спільної стратегічної мети – гуманізації суспільного розвитку та підвищення рівня його безпеки.

В статті розглядається питання формування світоглядно-ціннісних орієнтацій та настанов в координатах постмодерністської парадигми культури, а також осмислюється їх вплив на гуманітарну безпеку нації.

Акцентується увага на таких світоглядно-ціннісних настановах і орієнтирах, як аксіологічний плюралізм, конформізм та радикалізм, відзначається їх вплив на формування світоглядної культури, національної ідентичності і гуманітарної безпеки нації.

Ключові слова: гуманітарна сфера, світоглядна культура, світоглядно-ціннісні орієнтації і настанови, постмодернізм, гуманітарна безпека нації, українське суспільство.

У формуванні конкретних кроків для досягнення спільної стратегічної мети – гуманізації суспільного розвитку та підвищення рівня його безпеки, важливу відіграє гуманітарна сфера, зокрема – сфера освіти та виховання. Відтак, актуальним для сьогодення є питання формування світоглядно-ціннісних орієнтацій та настанов в гуманітарній сфері, а також осмислення їх впливу на гуманітарну безпеку нації в координатах так званої постмодерністської парадигми культури.

Розвиток українського суспільства в координатах так званого постмодерністського розуміння являє собою **колаж**, на перший погляд, мало сумісних концепцій і напрямів:

Багатозначність виокремлених понять накладає характерний відбиток не лише на зміст політичного, але й в широкому розумінні гуманітарного дискурсу, що в свою чергу приховує одне з актуальних питань – формування **світоглядно-ціннісних орієнтацій і настанов**, як важливих чинників **гуманітарної безпеки нації**.

Світоглядно-ціннісні орієнтації – найзагальніша ціннісна спрямованість пізнавальної та духовно-практичної діяльності людини. Зокрема – це орієнтації у ставленні особистості, до людини як суб'єкта соціальних відносин, до цінностей життя до релігійних цінностей, до загальнолюдських цінностей [1, с. 100].

За радянських часів проблема світоглядного виховання, а відтак і формування світоглядно-ціннісних орієнтацій громадян, вирішувалась переважно шляхом пропаганди комуністичного світогляду. Метою формуючого впливу на людину було тоді наповнення її свідомості однорідним змістом, вираженим, зокрема, у комуністичній ідеології. Нині очевидним є те, що українське суспільство вибудовується на основі взаємовідносин, що мають неоднорідні і навіть протилежні світоглядно-ціннісні уявлення, орієнтації, що ґрунтуються на різних життєвих і політико-ідеологічних досвідах. З огляду на це, мова піде скоріше про формування світоглядної культури як орієнтуючого духовно-ідеологічного базису гуманітарної безпеки нації.

Гуманітарна безпека нації (гуманітарна складова політики безпеки) – це напрям державної чи міжнародної відповідної політики, спрямований, згідно із Законом України «Про основи національної безпеки», на реалізацію пріоритетів національних інтересів у гуманітарній сфері: це – розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу, зміцнення фізичного здоров'я нації, створення умов для розширеного відтворення населення, а також на запобігання небезпекам, які спричинені несприятливими для реалізації національних інтересів мотиваціями, намірами та діями світоглядно-ціннісного походження [2, с. 8].

В добу демократичного розвитку України світоглядна культура стає масовою реальністю тоді, коли з'являється реальне підґрунтя для світоглядного плюралізму, основа якого – конкуренція різних світоглядних орієнтирів і цінностей. Це є базисом для реалізації всіх наявних в культурі світоглядних тенденцій.

Виходячи з зазначеного, можемо говорити, що світоглядний плюралізм становить необхідну умову розвитку **світоглядної культури громадян**.

Світоглядна культура – свідомо відрефлексоване особистістю ставлення до світу, вільно прийнята, а не нав'язана, чи несвідомо засвоєна система цінностей [3]. Поняття «світоглядна культура» вживають також поряд з термінами «політична культура», «моральна культура», «культура виробництва».

Відомим на сьогодні є твердження про те, що кожна людина повинна мати можливість вибору, гарантовану законом. Тож з'являється суспільна потреба зосередити зусилля з формування світоглядної культури не на пропагандистських, агітаційних і рекламних акціях, а на створенні таких умов соціалізації громадян, які б забезпечували достатній розвиток їх світоглядної свідомості. Зважаючи на це, певна спрямованість світоглядного розвитку суб'єктів суспільних відносин, під якою ми розуміємо світоглядно-ціннісну орієнтацію, має стати метою формуючих впливів, зокрема з боку громадських інститутів.

Напрацювання зі світоглядно-ціннісної проблематики в цьому напрямі спостерігаємо у вчених пострадянського, в тому числі і вітчизняного наукового простору, зокрема: А. В. Азархіна, А. І. Ізвєкова, О. П. Лановенка, М. Т. Степика, В. О. Пироженка, В. Ф. Ятченка та інших дослідників.

У даній статті маємо намір продовжити аналіз окресленої теми, актуалізувавши увагу на специфічних **характеристиках світоглядної свідомості** людини в умовах постмодерної парадигми культури, а також на осмисленні впливу сучасних світоглядних рис на гуманітарну безпеку нації.

Постмодерністський світ – це перехід до нової парадигми осмислення світу, підґрунтям якої стали принципи, протилежні за змістом системоутворюючим настановам модерн-проекту індустріального світу, тобто це прагнення до дераціоналізації, множинності ключових причинних зв'язків, плюралізму тощо [4, с. 44–46].

З огляду на це, візьмемо до уваги думку про те, що в сучасному демократичному суспільстві протилежні світоглядні позиції суб'єктів суспільних відносин – не лише норма, а й дієвий елемент динамічної соціальної організації. Разом з тим, означений підхід не спирається на цілковите заперечення необхідності впливу певних громадських структур, які мають на меті змістовне спрямування світоглядного розвитку. Особливо важливим такий вплив бачиться в **епоху постмодерну**, коли в етичних установках стверджується релятивізм, що в науковій думці пов'язують у значній мірі зі «зникненням суб'єкта» [4; 5].

В українському суспільстві, як частині загальноєвропейської соціокультурної спільноти маємо ситуацію,

коли формування світоглядно-ціннісних орієнтацій, спрямованих на забезпечення гуманітарної безпеки нації значною мірою ускладнюється. Сучасні реалії, свідчать, що світогляд мас піддається всебічному маніпулюванню з використанням засобів масової комунікації та пропаганди.

Масова культура перетворилася нині на галузь індустрії, де різні форми ідеологічного впливу можуть з успіхом відтворювати у світоглядній свідомості різні **соціальні міфи**, відчужуючи людей від справжніх цінностей культури, поглиблюючи розрив між матеріальним виробництвом як засобом панування людини над природою і духовним виробництвом людини.

**Деякі сучасні соціальні міфи,
що продукуються в масовому
інформаційному середовищі**

— міф, що всі проблеми соціальної сфери лежать у ресурсній площині, а інституціональні перетворення є другорядними;

— міф про те, що соціальна політика має бути похідною від економічної;

— міф про те, що становлення ринкової економіки неминуче пов'язане з істотним розширенням і зростаючою нерівністю та ін.

Зокрема, вища освіта, що репрезентує вагомий гуманітарний пласт, де формуються світоглядно-ціннісні орієнтації суб'єктів суспільної діяльності, поступово перетворюється на специфічну форму самоорганізації, де суб'єкт освіти не потребує сторонньої допомоги для вибудови світоглядної позиції, що певною мірою поєднувалася би з комплексом отримуваних професійних знань. Ускладнення процесів, пов'язаних із диференціацією наук і спеціальностей, розширення потоку інформації не допускає можливості конструювати цілісну концепцію особистості, яку можна було б створити за використанням відомих методів соціального виховання, застосовуваних у попередніх моделях вищої освіти [5, с. 10–11].

Завдання світоглядного виховання, що охоплює формування світоглядно-ціннісних орієнтацій з метою гуманітарної безпеки нації, зазнає нині світоглядних цільових колізій. Якщо в початковій і середній школі виховання пов'язується з прилученням учнів до певних норм поведінки, необхідних навичок і вмінь, напрацьованих суспільством, то в системі вищої освіти привиття, а тим більше, нав'язування визначених систем світорозуміння практично вилучається, позаяк **сам суб'єкт освіти вирішує головне прагматичне завдання вдалого входження в процес самореалізації на ринку праці**. Причому, очевидним є ототожнення студентом його політичної і моральної поведінки з поведінкою робітника на ринку праці, – підкреслює вітчизняний філософ В. Ятченко [6, с. 176]. Отже, світогляд такого

суб'єкта може бути яким завгодно, аби лише відповідати зовнішнім ознакам законності.

З одного боку – це до певної міри відповідає прагматичним запитам постмодернізму, котрий оперує **домінуючим принципом корисності**, що може бути зрозумілий як консенсус світоглядних установок суспільства і особистості, завдяки яким, остання може досягти максимального успіху за умов відповідності дій потребам соціуму. Відтак, виховання світоглядно-ціннісних орієнтацій в гуманітарному просторі, зокрема – в системі вищої освіти, можна трансформувати в догматизм або моралізм, які неприйнятні для демократичної спільноти.

Разом з тим, сучасне українське суспільство стикається з необхідністю вирішення реальних завдань, що пов'язані з осмисленим рухом в майбутнє, а його можливо здійснювати за умов чіткого розуміння загальнозначущих пріоритетів. В цьому сенсі, гуманітарна сфера, зокрема – сфера освіти та виховання мають бути активно задіяні у визначенні і формуванні конкретних кроків для досягнення спільної стратегічної мети – гуманізації суспільного розвитку та підвищення рівня його безпеки.

Приклад прийняття спільних стратегічних рішень щодо гуманізації всіх сфер суспільного розвитку можна віднайти у заключній доповіді ЮНЕСКО з вищої освіти 1998 р. в якій, зокрема, зазначено, що вища школа повинна сприяти зміцненню громадянських цінностей, що забезпечують виховання молоді в дусі тих, які стали підґрунтям демократичної громадянськості, критично та неупереджено аналізуючи і збагачуючи таким чином свій внесок в обговорення стратегічних напрямів розширення перспектив гуманізму [5, с. 11–12]. З цих позицій завдання освіти залишається незмінним і підтверджує мету не лише конструювання вдалого діяча на ринку праці, але й виховання соціально відповідальної особистості, цілі і завдання якої можуть бути осмислено вбудовані в механізм функціонування і розвитку сучасного суспільства.

Розглядаючи питання формування світоглядно-ціннісних орієнтацій і настанов громадян в сучасному вітчизняному гуманітарному просторі, необхідне передусім усвідомлення базових характеристик освіти. А саме, необхідно брати до уваги, що **«освіта» – консервативна система, очевидно, вона являє собою найконсервативніший серед суспільних інститутів, оскільки здійснює, насамперед, культурну орієнтуючу, отже в певному розумінні й ідеологічну функцію, пов'язану з трансляцією суспільного досвіду, накопиченого багатьма поколіннями, які забезпечували тим самим стабільність і безпеку суспільства**.

В цьому зв'язку заслуговує на увагу думка А. Ізвєкова про те, що природні цінності, на яких ґрунтовано освіту, мають відповідати досвіду відповідного соціуму. Навіть, якщо суспільство перебудовується, то освіта повинна мати чіткий світоглядно-ціннісний базис, який формується на століттями випрацьованих цінностях.

Водночас, частина науковців схиляється до думки, що в умовах сьогодення потрібно уникати будь-яких ціннісних систем і налаштовувати суб'єктів освіти на адаптацію до постійно змінюваних культурних умов. Трансформаційний період розвитку суспільства

саме найбільшою мірою символізує таку мінливість і відсутність переваг у світоглядно-ціннісних орієнтирах.

В контексті забезпечення гуманітарної безпеки суб'єктів суспільних відносин, актуальними залишаються питання ціннісного характеру, наприклад: чи є для громадянина сучасної України цінності, що їх ототожнюємо з так званим постмодернізмом, якщо не базовими, то такими, що мають перспективу укорінення в національній світоглядній системі? Як впливає на гуманітарну безпеку суб'єктів суспільних відносин і нації в цілому, система освіти, що передбачає їх адаптацію до сучасних потреб, як головну якість виробленого продукту, тобто суб'єкта освіти з отриманим багажем знань та настанов? При цьому варто зазначити, що не є очевидним те, що постмодернізм, а разом з ним і деконструктивізм цілком притаманні свідомості як сучасних українців, так і громадян Західної Європи.

Бьюкенен, аналізуючи свого часу процеси «розмивання» традиційних християнських цінностей, вказував на комплекс процесів, що визначили духовне життя Західної Європи другої половини ХХ ст. [7, с. 2]. До них вчений відносив «розмивання» традиційних сімейних цінностей, патріотизму і громадянськості, як засад державності, релігії, як духовної підвалини суспільства. Вказані процеси ширші за ідеологічні рамки постмодерну. Вони охоплюють такі рухи, як фемінізм, боротьбу за права національних меншин, антиглобалізм тощо. Означені рухи та ідеології, що їх живлять, зумовлені насамперед специфікою умов життя в країнах Західної Європи. Для України такі рухи, можливо, не є цілком автентичними та нагальними, оскільки в неї є власні специфічні проблеми, що потребують усвідомлення і власних рішень.

Ситуація в Україні подібна до тієї, що склалася в західних державах: система її суспільних цінностей теж перебуває у кризовому становищі, і залишається питання наскільки значущу роль в період розбудови державності відіграє така система, чи поступається вона якісно новій системі цінностей. У цих умовах суб'єкти суспільних відносин відчувають ціннісний вакуум, який за стабільних умов компенсується зверненням до народних традицій.

Постмодернізм як свого роду сучасна ідеологія, розглядає гуманітарну сферу, зокрема, сферу освіти, де формується базові світоглядно-ціннісні орієнтації, не як ядро, а як дзеркало суспільної ситуації. У цій сфері вирішальну роль відіграють гуманітарні дисципліни, зокрема – література, історія, філософія, культурологія, тому звернення до традиційних цінностей набуває тут більшого значення, ніж в інших сферах.

Звертаючись до традиційних цінностей, ми маємо на увазі не лише громадянські, але й духовно-естетичні цінності вільної особистості, що глибоко закорінені в уявленнях народу, знаходять своє самобутнє втілення в народних традиціях, творчих доробках митців, архетипах української культури [8; 9].

У процесі трансформації суспільних відносин, коли ідеологізовані цінності радянської епохи, до певної міри витіснені на периферію суспільної свідомості, традиційні цінності, мали б стати базовими. Однак така позиція, незважаючи на постійне декларування, потребує системної підтримки з боку митців, науковців,

громадських організацій, держави та інших суб'єктів суспільної дії.

Означений підхід нейтралізує певною мірою, насамперед, антигуманні світоглядно-ціннісні орієнтації, що можуть перетворити громадянина, на **ідеального конформіста, котрий потенційно являє собою об'єкт для маніпуляцій із зовні**. Громадяни, позбавлені національних, у тому числі і духовно-ціннісних орієнтацій, можуть стати за певних обставин потенційними об'єктами небезпеки.

Аналізуючи характер впливу світоглядно-ціннісних орієнтирів епохи постмодерну на гуманітарну безпеку нації, а отже, на формування суб'єктами суспільних відносин відповідальної громадянської позиції, розглянемо моделі поведінкових реакцій ідеальних типів, які склались на підставі вибору настанов, спрямованих на розвиток адаптаційної здатності.

Наукові аспекти з окресленого питання висвітлено, зокрема, в працях О. А. Донських [7].

Зупинимось спочатку на особливостях формування так званого **абсолютного конформіста**, котрий пластично, без значних зусиль перебудовує власні переконання. Такий суб'єкт, як зазначає вищезгаданий учений, практично їх не має, позаяк в цій ролі виступають постійно нові стимули.

Рисунок із сайту: <http://baixacultura.org/cinema-livre-e-com-legenda/>

З іншого боку – постає **ідеальний не конформіст**, який упевнений, що його спосіб життя єдино правильний. При чому він відмовляється не лише від можливостей вільного вибору в подальшому, але і принципово не визнає такого права за іншими.

Щодо характерних особливостей першого типу, необхідно визнати, що певна доля конформізму для виживання та безпеки людини в будь-якому суспільстві є необхідною. Проте, небезпечним симптомом є перетворення конформізму на цінність саму по собі.

В такому разі маємо дезавуацію – зречення не лише громадянських, але й цінностей особистісних, що веде до гальмування розвитку особистості, втрати відповідальної громадянської позиції, зросту небезпек для оточуючих суб'єктів суспільних відносин. Разом з тим, ідеальний конформіст, будучи схильним до бравади власної незалежності, перетворюється на об'єкт маніпуляцій, що узгоджується з відповідними практиками спільнот з нерозвинутими демократіями.

В цьому контексті закономірно виникає інше питання, пов'язане з тим, чи особистість, як така, являє в сучасну епоху постмодерну фундаментальну цінність?

Позитивна відповідь на таке питання збігається з установкою постмодерністської ідеології, що захищає плюралізм заради вільної особистості. Проте, за цих умов, виникає небезпека, коли особистість перетворюється на жертву мінливої плюралістичної суспільної свідомості, головною орієнтацією якої стає політична коректність. Оскільки ознакою плюралістичної свідомості є налаштованість на постійну зміну орієнтирів, то вона, в свою чергу, перетворюється на більш фундаментальну цінність, ніж вільна особистість. Відтак виникає протиріччя, коли суспільство, ідеалом якого є вільна особистість, стає самоцінністю і виступає проти вільної особистості, заради якої воно збудовано. Разом з тим, свобода особистого вибору гарантована лише суспільством і, відповідно, воно повинно визнавати її фундаментальну цінність. Проте суспільство цілковитих конформістів практично не може цього гарантувати. Звідси витікає, що суспільство повинне бути керованим ззовні, і керуватиме ним той, хто має владу, маніпулюючи людьми і матеріальними цінностями.

В даному контексті, доцільно, на нашу думку, проаналізувати взаємозв'язок влади й освіти, що своєю чергою стає базисом у формуванні відповідних світоглядно-ціннісних орієнтацій і настанов. З огляду на це, з'ясуємо, на засаді використання яких ціннісних орієнтирів і настанов здійснюється влада в динамічно мінливому світі сучасної постмодерної епохи, частиною якої є і Україна? За головну соціальну цінність, без якої неможлива побудова справді незалежної демократичної держави, приймемо побудову громадянського суспільства, тобто суспільства відповідальних громадян на підставі вільного вибору відповідальних представників, яким делеговано владу, бо саме відповідальні громадяни забезпечують незалежний і суверенний поступ держави та її гуманітарну безпеку. Своєю чергою громадяни мають права і свободи, гарантовані державою та водночас особисто відповідають перед державою за свої вчинки. Виходячи з цього, владні структури, що є відповідальні за якість освіти, мають підтримувати цінності, на базі яких формується громадянська свідомість. Однак, в зазначених обставинах громадянське суспільство як цілісність потрапляє в рамки традиційних цінностей, тож із позицій постмодернізму влада здійснює певний акт насильства, втручаючись у сферу особистого вибору людини. В результаті отримуємо – що громадянське суспільство повинно мати абсолютних конформістів, які адаптуються до нього так само, як адаптувалися б, наприклад, до конституційної

монархії чи патріархальної общини. Проте громадяни, виховані в такий адаптаційний спосіб, нехтуватимуть можливостями суспільної гарантії свободи вибору, що може привести до цілковитого режиму диктатури.

З іншого боку, традиційна освіта теж налаштовує людину на адаптацію до мінливих умов завдяки настанові на безперервну освіту й отримання нових знань. Розглянемо варіант, коли адаптаційний фактор є мінімальним і традиційна система освіти дає чітко визначені обсяг і зміст знань, вибудований на засаді використання якоїсь однієї системи цінностей, і не допускає найменшої можливості сприйняття інших світоглядно-ціннісних систем. У такому разі, це може бути, наприклад, портрет пуританина кінця XVI ст., чи, можливо, революціонера *Павла Корчагіна, тобто людей, переконаних у тому, що їх спосіб життя єдино правильний*. Такі громадяни, очевидно, не можуть бути дійсно відповідальними громадянами через свої переконання – невизнання можливості подальшого вибору ні за самим собою, ні за іншими громадянами. Представлена модель поведінки створює як потенційні, так і реальні загрози гуманітарній безпеці громадян. У процесі подальшої соціалізації суб'єкта суспільних відносин це може виявитися в формах екстремізму і навіть *найрадикальнішої форми – тероризму, в т.ч. електронного тероризму*, який вступає в протиріччя до цілей побудови стабільного демократичного суспільства на засадах творення спільноти відповідальних громадян.

Аналіз вищеописаних моделей спонукає нас до з'ясування можливостей узгодження і поєднання традиційних світоглядних цінностей та свідомого формування особистої громадянської позиції.

Рисунок із сайту: <https://radiotochka.kz/32081-voyny-novogo-tipa-elektronnyy-terrorizm-oruzhie-buduschego.html/>

Європейський досвід у цьому контексті свідчить, що будь-яка традиційна світоглядно-ціннісна система тією чи іншою мірою терпить до переконань і способу життя суб'єктів з іншими, «чужими» світоглядами і відповідними орієнтирами. З одного боку, таке поєднання може бути доцільним через складну демографічну ситуацію в Україні, з іншого боку – традиційна ціннісна система визнає в ідеалі правову рівність усіх членів певних соціальних груп, із розширенням до правової рівності всіх членів суспільства. Таким чином, переконаний революціонер, котрий не визнає ніяких переконань і цінностей, окрім власних – випадок скоріше винятковий.

Інший важливий аспект у з'ясуванні небезпек, пов'язаних із впливом ціннісних домінант сучасного розвитку на традиційну світоглядно-ціннісну систему – це усвідомлення соціальної неоднорідності сучасного українського суспільства. Це приводить до того, що в умовах значного розшарування суспільства за майновою ознакою, гуманітарна сфера, зокрема – сфера освіти та громадські інститути, що за своїм статусом повинні бути найбільш консервативними і формувати засади світоглядно-ціннісних орієнтацій, поступово втрачають цю важливу функцію. Разом з тим, світоглядна тенденція постмодернізму, означена постійною зміною орієнтацій, перетворюється сама на настанову. Як зазначає з цього приводу О. А. Донських, – провокаційну роль відіграють ґрунтовані на постмодерністських установах констатації стану справ. Ми можемо знаходити в суспільстві елементи гри й абсурду, ми можемо по-різному інтерпретувати події, тобто розглядати суспільство з постмодерністської точки зору. Проте одна справа – бачити значний елемент гри в процедурі судової тяжби, та зовсім інша справа – почати розглядати суд лише як гру. Яке б громадське значення мав суд, коли б судова процедура стала спортивним змаганням і підсудний був виправданим або звинуваченим лише залежно від рівня ораторської майстерності звинувачувальної чи захисної промови, а дійсна вина підсудного не мала б практично ніякого значення [7, с. 5].

Подібну логіку реалізують і в дискусіях із приводу формування світоглядно-ціннісних орієнтацій, зокрема, в системі освіти. При чому важко незгодитись з тим, що в теперішній час, коли існує вибір підручників, наприклад, з історії, її відповідна концепція відіграє вже не таку суттєву роль, оскільки розуміння предмету залежить у таких умовах, від інтерпретатора тексту більше, ніж саме від останнього.

Значна кількість підручників з літератури також виражає схожу ситуацію. Дискусії з приводу включення чи не включення публікацій певних авторів ведуться в координатах постмодернізму на ідеологічній засаді, при чому ті питання, що стосуються рівня творів і представленої в них світоглядно-ціннісної системи стає під час другорядним. Це можна пояснити тим, що ідеологічна спрямованість визначена більшою мірою не характером самого літературного матеріалу, а поціновуванням історичних періодів у розвитку літератури. Наприклад, посередні за літературним рівнем твори можуть бути представленими в ширшому спектрі на тій підставі, що вони мають відношення до того періоду, який автор підручника вважає важливішим. У наслідок цього класика, що саме і містить найважливіші в ціннісному відношенні твори, стає поняттям нечітким, і практично втрачає значимість пов'язану з формуванням світоглядно-ціннісних орієнтацій. Крім того, принципові постмодерністські настанови, спрямовані на рівноцінність інтерпретацій, зумовлюють перетворення гуманітарних дисциплін на широке світоглядно-ціннісне поле, яке практично не обмежує будь-яких рухів того, хто в ньому перебуває.

Погоджуємося з ученими, котрі говорять про перетворення реалій сучасної української та загалом європейської культури на перепони для збереження традиційного, зокрема, для класичної університетської

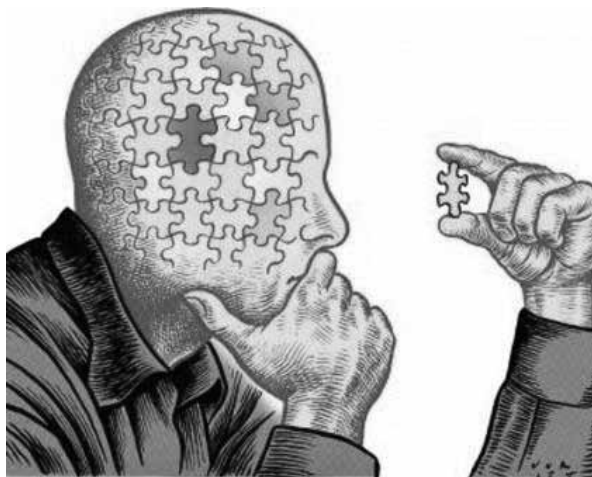
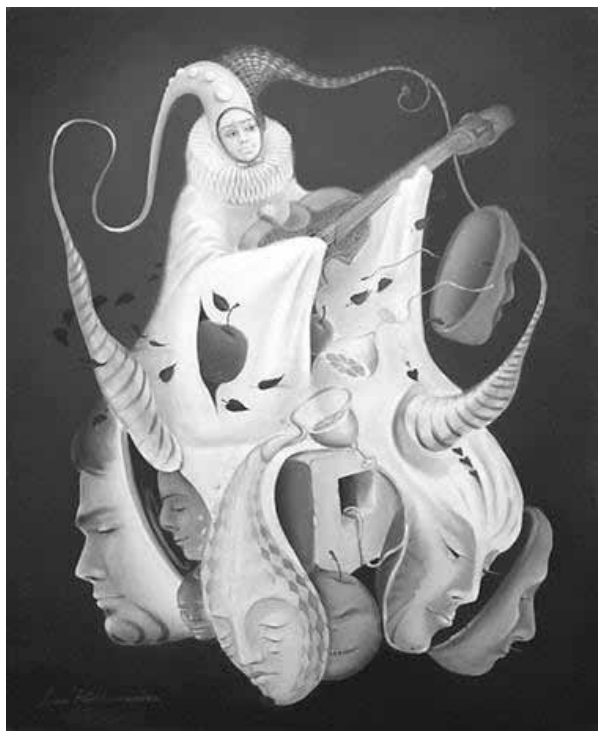

Рисунок із сайту: <http://respublika-lv.su/969-klpove-mislennya-hto-yogo-maye.html>

гуманітарної освіти, націленої на культивування в індивідуі суверенного, системного, фундаментального, високо рефлексивного, креативного мислення. Внаслідок цього під впливом маніпулятивної практики з суспільною й індивідуальною свідомістю з боку засобів масової інформації, рекламних агентств і центрів дослідження суспільної думки, комерційних експертних служб тощо, суверенність думки стала ілюзорною. Тотально технологічне, «кнопково-інструментальне» влаштування сучасного життя байдуже до всякої рефлексивності, орієнтує людину на заздалегідь задані схеми вирішення ситуативних питань. Стрімко **зростаючий вплив на особистість такого потужного телекомунікаційного мульти-інформаційного інструменту як Інтернет** (особливо соціальних мереж) сприяє вимиванню в індивіда залишків креативних здатностей (так звана «кліпізація» свідомості). Яскраво виражений ігровий початок постмодернізму, формуючи у свідомості людей уявлення про умовний, відносний характер оточуючого світу дискредитує будь-які спроби людини віднайти в цьому світі будь-які риси стійкості, фундаментальності, об'єктивності. Системність як принцип пояснення світу не витримує змагання з ідеєю його (світу) фрагментарності й «уламковості», що стають концептуальним пафосом постмодерністського стану свідомості [10, с. 555].

Таким чином, можемо говорити про існування в українському суспільстві **аксіологічного плюралізму**, що в сучасних умовах стає настановою, своєрідним світоглядно-ціннісним орієнтиром. Звідси випливає, що головна риса суб'єкта в таких умовах – здатність його до адаптації в умовах повсякчасних змін. Разом з тим безпосередня пряма настанова на таку адаптацію очевидно звукує можливості гуманітарної сфери, зокрема інститутів освіти, гуманітарної складової політики національної безпеки реалізовувати свої функції, пов'язані з підтримкою мотивацій, спрямованих на формування у громадян України національної ідентичності та забезпечення гуманітарної безпеки особистості, котра усвідомлює свою громадянську відповідальність.

І. Пархоменко «Плюралізм»

Потенційна небезпека полягає в тому, що керуючись ідеологічними настановами постмодернізму, про які йшлося вище, індивід може набувати якостей ідеологічно витриманого суб'єкта з відповідними наслідками так само, як і в координатах будь-яких інших ідеологічних течій. Тож регулятором і джерелом формування світоглядно-ціннісних орієнтацій мала б, на наш погляд, бути насамперед не система ідеологічних догм і надуманих цінностей, а культура нації та суспільства в усій сукупності їх елементів і механізмів.

Саме культурні смисли і цінності можуть бути тими органічними компонентами внутрішнього світу особистості, котрі забезпечать істинно гуманну, сутнісно людську спрямованість світоглядного розвитку. Відтак, лише культурна особистість, а не ідеологічно «витриманий» суб'єкт може бути носієм світоглядної культури і джерелом безпеки.

В даному контексті під «культурною особистістю» ми розуміємо такий спосіб життя, котрий його індивідуальність розглядає як свідому життєву творчість, яка базована на традиціях і досвіді життєвого будівництва минулих поколінь, і водночас – у творчому руслі переробляє ці традиції відповідно до сучасних вимог [3, с. 47].

З огляду на вищезазначене, відповідно до сучасних соціокультурних умов, можна говорити про світоглядну культуру здебільшого особистості, сформованою індивідуальністю, позаяк остання передбачає самотутній і творчий підхід до власного буття, формує критичний погляд на загальноприйняті судження про світ і місце в ньому людини. Це надає їй можливості присвоєння родової суб'єктивності як власної та формувати індивідуальну, національну ідентичність і разом з тим, розвиватися як індивідуальний людський суб'єкт, а не діяти лише під тиском зовнішніх, незрозумілих їй сил.

З іншого боку, людина з нерозвиненою індивідуальністю ніби розчинена у власних відносинах з оточенням, які повною мірою визначають її самосвідомість і визначають її соціальну поведінку. *Причому громадянин стає скоріше не суб'єктом, а об'єктом суспільних відносин, в які він включений як функція економічної і політичної системи.* У повсякденній діяльності він реалізує не всезагальні, за суттю суспільні, а власні, індивідуальні випадкові інтереси, проте сформовані не ним самим, а оточуючим середовищем і часто, задовольняє часткові свої потреби. Як зазначає з цього приводу А. В. Азархін, така людина, занурена у буття і розчинена в ньому як окрема частина, елемент, а не мікрокосм, в якому міститься увесь макрокосм суспільного буття. Вона постає індивідуалістом, а не індивідуальністю, тому її буття являє собою дещо зовнішнє відносно культури, яка завжди втілює в собі всезагальні характеристики людського буття. Світогляд такої людини засновано перш за все на її особистому досвіді, що спирається на архетипи буденної свідомості або суспільної психології.

В даному контексті важливо з'ясувати зв'язок такої світоглядної свідомості й культури зі сферою ідеології. З одного боку, якщо світоглядно-ціннісні орієнтації індивіда співпадають з ідеологічними настановами панівної верстви держави, то ці настанови інтегровані з першими в єдине світоглядне утворення. В разі їх неспівпадання індивід, за висловом А. В. Азархіна, грає роль ідеологічно витриманого суб'єкта там, де від нього цього вимагають у відповідності до ідеологічних меж, а насправді залишається у своїй буденній свідомості. Саме це передбачає можливий супротив тиску домінуючої ідеології за наявності протилежної ідеологічної течії, що відображає подібні до індивідуальних прагнень індивіда інтереси. Звідси бере початок псевдореволюційність «сірої маси», що складається з таких індивідуумів [3, с. 48–50].

Таким чином, форми світопереживання індивідів з нерозвиненою індивідуальністю виражені здебільшого опосередковано демонстрацією крайнощів, які преважують у залежності від певних соціальних умов і можуть бути загрозами безпеці оточуючих суб'єктів суспільних відносин. Такі явища можуть виявлятися у формі недовіри і байдужості до всього, що виходить за межі «життєвської мудрості», ґрунтованої на досвіді і непохитній впевненості в правоті власної позиції. З іншого боку – це сліпа віра в ідеали активних ідеологій, які цілеспрямовано впливають на таку свідомість, спрямовуючи її діяльність у потрібному напрямі, що в постмодерністському контексті мають як правило виражену утилітарну забарвленість.

На цій підставі, важливим аспектом гуманітарної складової політики безпеки України є формування умов для всебічного розвитку світоглядної культури і духовності громадян.

Висновок. Аналіз чинників формування світоглядної культури громадян України в так званий постмодерністський період розвитку, дає змогу дійти висновків, згідно яких аксіологічний плюралізм – як домінуюча світоглядна настанова сьогодення, конформізм – як пряма настанова і водночас самоцінність, а також радикалізм – як одна зі світових глобалізаційних тенденцій, що в частині випадків набуває своїх крайніх,

небезпечних форм у вигляді тероризму, призводять до помітного ускладнення формування гуманістичної світоглядної культури, а відтак і світоглядно-ціннісних орієнтацій громадян, спрямованих на підтримку і формування гуманітарної безпеки української нації і світової спільноти в цілому.

Подальші дослідження пов'язуємо з поглибленим осмисленням потенціалу національної та класичної світової культур, творених на різних історичних етапах, а також їх ролі як регулятора і джерела світоглядно-ціннісних орієнтацій в сучасному українському суспільстві.

Список використаних джерел

1. Сурина И. А. Ценности. Ценностные ориентации. Ценностное пространство: Вопросы теории и методологии / И. А. Сурина. – М., 1999. – 183 с.
2. Пироженко В. О. Гуманитарна складова національної безпеки: предмет дослідження та коло основних проблем / В. О. Пироженко // Страт. панорама. – 2005. – №2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=nb1&issue=2005_2.
3. Азархин А. В. Мировоззрение и эстетическое развитие личности / Андрей Виленович Азархин; [Отв. ред. В. П. Михалев]. – К.: Наук. думка: ин-т философии АН, 1990. – 192 с.
4. ХХІ век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / [Под научной ред. О. П. Лановенко]. – К.: Стилюс, 2004. – 572 с.
5. Извеков А. И. Педагогические задачи высшей школы эпохи постмодерна / А. И. Извеков // Инновации и образование: Сб. мат. конф. Серия «Symposium». – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – №29. – С.65–80. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.anthropology.ru/ru/texts/izvekov/educinnov_09.html
6. Ятченко В. Світоглядні й виховні функції у системі вищої освіти в Україні: чи стане попелюшка королівною? / В. Ятченко // Українознавство. – 2006. – №4. – С.174–177.
7. Донских О. А. Демократии нужны конформисты / О. А. Донских; Центр философии и методологии гуманитарного образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.nsaem.ru/Structure/Center_of_philosophy_and_methodology_of_liberal_education/New_Literature/Articles/?page=2
8. Крымский С. Б. Архетипы украинской культуры / С. Б. Крымский // Вестник НАНУ. – 1998. – №7–8. – С.74–87.
9. Кочура Н. М. Формування світоглядної культури громадян у сучасному українському суспільстві / Н. М. Кочура // Освіта Regioniv. – Вип.5. – ВДК «Україна», 2011. – С.35–42.
10. Шелкунов М. Д. Образование. Постмодерн / М. Д. Шелкунов // Философия. Культура. Гуманизм: история и современность: Материалы междунар. науч.–практ. конф., 9–10 ноябр. 2006 г.: тезисы докл. – Оренбург, 2006. – С.554–556.

References

1. Surina I. A. Cennosti. Cennostnye orientacii. Cennostnoe prorstanstvo: Voprosy teorii i metodologii / I. A. Surina. – M., 1999. – 183 s.
2. Pyrozhenko V. O. Gumanitarna skladova nacional'noi' bezpeky: predmet doslidzhennja ta kolo osnovnyh problem / V. O. Pyrozhenko // Strat. panorama. – 2005. – №2. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=nb1&issue=2005_2.
3. Azarhin A. V. Mirovozzrenie i jesteticheskoe razvitie lichnosti / Andrej Vilenovich Azarhin; [Otv. red. V. P. Mihalev]. – K.: Nauk. dumka: in-t filosofii AN, 1990. – 192 s.
4. ХХІ век: mir mezhdz proshlym i budushhim. Kul'tura kak sistemoobrazujushhij faktor mezhdunarodnoj i nacional'noj bezopasnosti / [Pod nauchnoj red. O. P. Lanovenko]. – K.: Stilos, 2004. – 572 s.
5. Izvekov A. I. Pedagogicheskie zadachi vysshej shkoly jepohi postmoderna / A. I. Izvekov // Innovacii i obrazovanie: Sb. mat. konf. Serija «Symposium». – SPb.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2003. – №29. – С.65–80. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.anthropology.ru/ru/texts/izvekov/educinnov_09.html

6. Jatchenko V. Svitogljadni j vyhovni funkciï u systemi vyshhoï osvity v Ukraïni: chy stane popeljushka korolivnoju? / V. Jatchenko // Ukraïnoznavstvo. – 2006. – №4. – С.174–177.

7. Donskih O. A. Demokratii nuzhny konformisty / O. A. Donskih; Centr filosofii i metodologii humanitarnogo obrazovannja [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.nsaem.ru/Structure/Center_of_philosophy_and_methodology_of_liberal_education/New_Literature/Articles/?page=2

8. Kryms'kyj S. B. Arhetypy ukrai'ns'koi' kul'tury / S. B. Kryms'kyj // Visnyk NANU. – 1998. – №7–8. – С.74–87.

9. Kochura N. M. Formuvannja svitogljadnoi' kul'tury gromadjan u suchasnomu ukrai'ns'komu suspil'stvi / N. M. Kochura // Osvita Regioniv. – Vyp.5. – VDK «Ukraïna», 2011. – С.35–42.

10. Shhelkunov M. D. Obrazovanie. Postmodern / M. D. Shhelkunov // Filosofija. Kul'tura. Gumanizm: istorija i sovremennost': Materialy mezhdunar. nauch.–prakt. konf., 9–10 nojabr. 2006 g.: tezisy dokl. – Orenburg, 2006. – С.554–556.

Kochura N. N., Ph.D., Associate Professor, Chair of Constitutional, Administrative Law and Social & Humanitarian Disciplines, Open International University of Human Development «Ukraine» (Ukraine, Kiev), island_3000@ukr.net

Humanization of social development: challenges for Ukraine

The humanitarian sphere, in particular, the sphere of education and upbringing must be actively involved in the defining and formation of concrete steps to achieve a common strategic goal – the humanizing of social development and the level increasing of its safety.

The article considers the formation of ideologically-value orientations and directives in the coordinates of the postmodern culture paradigm, as well as their influence on the humanitarian safety of the nation.

Attention is focused on such ideologically-value directives and orientations as axiological pluralism, conformism and radicalism, it is mentioned their impact on the formation of ideological culture, national identity and humanitarian safety of nation.

Keywords: humanitarian sphere, ideological culture, ideologically-value orientations and directives, postmodernism, humanitarian safety of nation, Ukrainian society.

УДК 21:316.7.

Крисюк І. М.,
аспірантка кафедри культурології
та релігієзнавства, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), inniss@ukr.net

ІДЕОЛОГЕМА «КИЇВ – ДРУГИЙ ЄРУСАЛИМ» В УКРАЇНСЬКОМУ РАДИКАЛЬНОМУ НАЦІОНАЛІЗМІ

Короткий аналіз творчої спадщини українських радикальних націоналістів (кінець XIX – середини XX ст.), зокрема Дмитро Донцов та Юрій Ліна.

Метою статті є дослідження інформаційного навантаження та значення ідеології «Київ – Другий Єрусалим» у працях українських радикальних націоналістів.

У дослідженні використані методи аналізу та синтезу, порівняння та синтезу, описові та аналітичні.

Ідеологія «Київ – Другого Єрусалиму» у творчості українських націоналістів кінця XIX – середини XX ст. Використовується для підтвердження історичної безперервності розвитку українців як політичної нації.

Духовно-релігійним центром є Київ як «Вічне місто» – колиска державності, яка сформувала особливі «кияни» як лідерів духовності та культури в сусідніх країнах. Українські націоналісти намагалися передати цю місію нащадкам духовної спадщини Києва.

Їх метою було відмовитися від московського духовного і державного поневолення та будівництва незалежної держави, центром якої буде «апостольський замок» – Київ.

Ключові слова: ідеологема, «Київ – Другий (Новий) Єрусалим», український радикальний націоналізм, українська релігійна ідеологія, «богообране» місто.

Ідеологема «Київ – Другий (Новий) Єрусалим», згідно якої Київ є святим містом для православного слов'янського світу, як є Єрусалим для всіх християн, встановила значення Києва як колиски християнства у Східній Європі, заклала ґрунт для формування ідеї сакральності державності Київської Русі, а згодом і української держави. Завдяки усвідомленню статусу

Києва як «богообраного» міста реалізується його об'єднувача роль, за допомогою даної ідеології відбувалося протягом історії формування свідомості українства, усвідомлення ним безперервності й тривалості власного історичного буття. Вона була сформульована в писемному вигляді вже за часів Київської Русі, про що свідчать літописні джерела, такі як «Повість врем'яних літ», Києво-Печерський патерик, Літопис Руський тощо. Глибоко увійшовши у свідомість народу, вона була стрижневою у пошуках політичної та релігійної ідентичності українства під час тривалих періодів втрат власної державності, в моменти національного самовизначення народу. Так, ідеологема актуалізувалася за часів національно-визвольної боротьби проти польсько-католицького поневолення, що відображено у пам'ятках полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст. (І. Борецький, І. Вишенський, З. Копистенський, К. Острозький, Ф. Прокопович, Г. Смотрицький тощо).

Становлення чергового етапу розвитку української політичної думки, яке було пов'язане з формуванням ідеології українського націоналізму у працях так званих українських радикальних націоналістів, коли знов замайоріла можливість реалізації довгоочікуваної державності України, також відбувалося з використанням ідеології «Київ – Другий Єрусалим». Розуміння цієї ідеології українськими радикальними націоналістами і ширше – поборниками та прихильниками ідеї національної державності кінця XIX – початку XX ст. не втрачає актуальності сьогодні, коли київська ідея має стати альтернативою імперським зазіханням РФ, в яких ідеологи «руського міра» використовують ідеологему «Москва – третій Рим». В масштабному ідеологічному протистоянні та інформаційній війні битва цих сакралізуючих ідеологем втрачає лише історико-релігійне значення, набуваючи яскраво політичного забарвлення.

Мета статті – розглянути змістовне навантаження та значення ідеології «Київ – Другий Єрусалим» у творчості українських радикальних націоналістів.

Ідеологія українського націоналізму почала формуватися в останні роки XIX ст., спочатку у працях М. Міхновського, згодом у творах І. Франка, Б. Грінченка, І. Липи, Олени Пчілки, Лесі Українки, Л. Цегельського. Найвиразнішим її синтезатором став Дмитро Донцов (1883–1973), який ввів ідею утвердження української нації на рівень геополітики.

Цей час був випробувальний для України, яка опинилася на історичному роздоріжжі: українська нація постійно стояла перед вибором – «бути чи не бути», Європу охопило протистояння тоталітарних, агресивних ідеологій та режимів – комунізму й нацизму. В своїх численних працях Д. Донцов переконливо довів необхідність створення самостійної української держави як вирішального фактору для стабілізації Середньої та Східної Європи, не зважаючи на те, що тодішні українські політики зважувалися говорити лише про федерацію чи автономію, бо не вірили в можливість самостійності. Мислитель розумів величезне значення релігійного фактору у політичних подіях. В релігійно-історичному контексті актуальні міркування Д. Донцова про роль України як колиця християнства на теренах Східної Європи, щодо необхідності

створення української автокефальної православної церкви, незалежної від РПЦ тощо.

Замислюючись над майбутнім України, Д. Донцов писав: «Україна знаходиться в осередку велетенської історичної завірюхи, що має рішення про дальше існування цілої християнської цивілізації. Там же, над нашим Дніпром, вирішиться питання, чи здобуде собі Україна назад втрачене право первородства на Сході Європи, чи ні? Залежить це від того, які люди, якого формату й духа, підіймуться великого завдання вивести свій нарід «із тьми, із смради, із неволі». Цьому питанню, якого часто не розуміють земляки, надають великого значення москалі. Вагу цього питання дуже добре розуміє Кремль. Його агенти – явні і ті під жовто-блакитною маскою – роблять усе можливе й неможливе, щоб утримати наш нарід в стані обезголовленої нації рабів» [4].

Особливого значення набула в його творах теза, що приєднання України до Московського царства спричинило розрив традиційних зв'язків з Західною Європою, наслідки чого відчуються досі. Закріпленню такого становища, на думку мислителя, слугує московська політика руйнування культурної пам'яті та спадщини нашого народу, зокрема фальсифікація історії Київської Русі та присвоєння її спадщини. Протидіяти їй можливо шляхом формування національної свідомості, яка має створити націоналістичну ідеологію, що базується на історичних фактах і включає політико-релігійну ідеологію.

Д. Донцов говорить, спираючись на свідчення М. Грушевського: «В другій половині минулого століття ваша громада рішучо втратила почуття безпосереднього зв'язку з києво-галицькою добою, яку ще живо відчували люди 1820–30 рр., як Максимович, Бодянский, Костомарів. Ті зверталися до князівської доби, як до живих безпосередніх прецедентів пізнішого українського життя. Вони повні були пієтизму і навіть ентузіазму для великого діла, доведеного нашими предками X–XIII віків. Вони чули їх спадщину в нинішнім і перейняли її гордою свідомістю свого зв'язку з нею» [1, с. 76].

Історична пам'ять видатних представників українського народу, діячів культури і політики, є не просто предметом вузькоспеціального зацікавлення, але джерелом потужної енергії для розбудови української нації, яка продовжує безперервну лінію історичного розвитку від часів князівської доби. Звуження інтересів вчених і культурних діячів до вивчення етнографії мало негативні наслідки у вигляді втрати історичної пам'яті і забуття могутніх державницьких традицій, які були на наших землях з Києворуської доби. «Поза суспільним ужитком фактично зів'язався багатий круг мотивів, ідей, інтересів, що наповняли наше життя і творчість щонайменше півтисячі літ, якраз дуже інтенсивного розвитку, повного моментів високолюдських, високо-ідеальних, глибоковиховуючих, коли наше громадянство жило життям ініціативним, повним, національним у цілیم значенні слова, відчувало себе рівноправним членом колективу християнських народів, що несе на собі оборону християнської цивілізації від поганства, повне було гордовитої свідомості своєї гідності». В XIX ст. «все це вже не будило інтересу, не оживляло енергії, не заповняло світогляду, зів'язалося мертвим

капіталом у нашій добі». Не була включена «велична спадщина старої доби до живого змісту» нашої національної культури» [1, с. 76].

Д. Донцов визначив фатальні, стратегічно важливі вади української культури – роздвоєність між Сходом і Заходом та зорієнтованість на провінційну дрібно-проблемність і етнографічно-сентиментальну стилізованість. Відкидання «блискучого духу» нашої київської і козацької давнини звужувало погляд на становище і місце нашої минувшини, надаючи українській культурній традиції статусу вузького провінціалізму. Донцов різко засуджує будь-які подібні поступки в оцінці нашої культурної спадщини українськими культурними діячами. Такими, зокрема, були «М. Шаповал, який уважав традиції старого Києва традиціями «розбійників», а також «новочасні наші антитрадиціоналісти, які як на вузький провінціалізм, споглядають і на київську Св. Софію і взагалі на блискучий дух нашої київської і козацької давнини. (Проповідник українського швейківства п. Шерех-Шевчук)» [1, с. 77]. Навіть В. Винниченка, автора «Відродження нації», він звинувачує у явній ворожнечі до старих релігійних традицій. Д. Донцов наполягає на тому, що необхідна духовна переорієнтація ментальності нації, потрібно розпрощатися з провінціалізмом і позбутися комплексу меншовартості. Велика віра у вищу ідею України, її традиції, духовні сили, орієнтація на Європу, боротьба з провінційністю, малоросійським шароварництвом і слюзливю ліричністю – ось основні гасла і принципи Д. Донцова.

Д. Донцов був пропагандистом ідеї світоглядно-цілісного погляду на історію, релігію й культуру українського народу. Він був переконаний в потребі нової ідеології вольового, містико-емоційного націоналізму, який базується на історичному світовідчутті українців як частини християнської ойкумени, одним з головних центрів якої постав у сиву давнину Київ як духовно-сакральний символ, втілений образ Нового Єрусалима – ідеальної столиці Христової церкви й місцеперебування Бога. «Ні один слов'янський народ не пишається таким повним містико містом, такого велетенського впливу, культурного й релігійного, на всю Слов'янщину, як наше Вічне місто, Київ. Відомо, яку він роль грав у нашій старій письменстві князівської і козацької доби» – так починає Донцов свою працю «На старо-київський шлях» [1].

Д. Донцов вітає тенденцію, що виникла серед інтелігенції в Україні та в еміграції у кінці XIX ст., та особливо у 20–30-х рр. XX ст. – нове «збудження зацікавлення старокіївською добою, її ідеалами, її життєвим стилем», коли «учені й письменники знов зацікавлюються нашим вічним містом». В цей час створювалися цілі товариства з дослідження історії Київської Русі: Наукове Товариство Нестора Літописця (В. Антонович, О. Левицький, Каманин), Товариство Охорони Київської Старовини (Павлуцький). Виходить у світ журнал «Київська Старина». Лукомський вивчає стару архітектуру Києва. Історики В. Антонович, його учень В. Щербаківський, а також В. Данилевич та П. Крат формулюють тезу про те, що «український нарід, вже від тисяч літ сидів на своїй землі й усе, що відноситься до історії чи праісторії нашої землі, відноситься до історії нашого народу» [1].

Д. Донцов з натхненням констатує: «Київ, повитий густим серпанком віків, якого здвигнення губиться в глибині легендарних часів, символ могутності нації та її історичної місії, знову встає з забуття, з руїни віків пишним цвітом, у давній величі в авторів нашої нової літератури» [1]. Усвідомлення повернення до традицій Київської і Галицької Русі з'являються і в політиці, зокрема, в маніфесті М. Міхновського «Самостійна Україна», державний знак незалежної України – Володимирів тризуб – теж узятю, на думку Д. Донцова, зі символіки стародавнього Києва.

Водночас Д. Донцов акцентує на сакральній-символічній ролі Києва для українства, наводячи факти систематичного й наполегливого знищення московською владою пам'яток, що свідчать про стародавню велич і славу міста Києва, на тлі котрого блідне історія Московщини. Перелік пам'яток, знищений сучасною Донцову Москвою вже в період радянської влади, свідчить про цілеспрямовану політику руйнації саме сакральних місць Києва: пам'ятник на місці бувшої церкви св. Ірини, жінки Ярослава; Михайлівський Монастир XI ст., Братський монастир на Подолі, Собор Великого Миколи, Стрітинську церкву, церкву Різдва Христового XII ст., Михайлівську браму, церкву св. Петра й Павла на Подолі, Трехсвятительську церкву XII ст., Аскольдову могилу, Успенський собор XII ст., закрили Собор св. Софії та Києво-Печерську Лавру. Якщо порівняти з Москвою, там таких масштабних руйнувань історичних сакральних споруд не відбувалося. На Московщині стародавні релігійні пам'ятки не зруйновані, навпаки, шляхом пограбування туди завозилися старовинні церковні реліквії такі, як Вишгородська Божа Матір, перейменована у Володимирську, перевезений саркофаг Ярослава Мудрого, київського князя, який розширив межі середньовічного Києва, спорудивши «місто Ярослава», окрасою якого стали Золоті ворота та Софійський собор (1054).

На переконання Д. Донцова, ці систематичні дії зі знищення давньоруських пам'яток, не дивлячись на те, що здійснювались вони під гаслами антирелігійної боротьби комуністів з церквою, мали іншу ціль. «Їх ціллю є змусити нас виріктися свого й забути про все, що нас від них ділило; щоб ми всюди замість наших святощів поставили подоби московських ідолів; щоб не згадували про нашу колишню велич; щоб нам відбило пам'ять про славу давнину. Тому якраз пишні будови, церковні та інші, старого Києва й муляли очі Москві. Як щось, що вічно пригадувало нам про дві річі: про блеск нашої старої культури, про нашу політичну силу й про те, оскільки ця наша культура є цілковито іншою від тої, яку називали своєю Москві. І ще про щось нагадували ті живі, мовчазні свідки нашої слави: що не Суздаль і не Москва, а наш Київ був тоді паном і володарем великих просторів Європи від Новгороду до Волги і Тмутарокані. Дух предків, що вітав над тими пам'ятниками, так само міг окрилити новою силою нащадків, як дух старої козащини, що вітав над руїнами Суботова й Батурина, окрилив геній Шевченка, або Гоголя, якому здавалося, що в нім гарцювала душа предків... Вбити цього духа в сучасниках нащадках, рокованих на рабів північними завойовниками, ось була провідна ідея Павлів Постишевих і Манделів Хатаєвичів, коли вони, способом незаним найдикишим

народам, робили погром старого Києва. Треба було знищити легенду: одним – легенду великого християнського міста, міста, де мандрував апостол Андрій; другим – маєстат великого й старого культурного осередку східної Європи, в чийм блиску меркли марні імітації Суздаль і Москви» [1].

Д. Донцов наголошує, що не слід недооцінювати роль, яку надавали більшовики нашим старовинним легендам, які підкріплювали ідеологему Києва як другого Єрусалиму. Не даремно вони висадили в повітря саме Михайлівський собор, присвячений Архистратигу Михайлу, святому патрону й оборонцю Києва. За легендою, як довго стоятиме цей собор у Києві, так довго буде вільною нація.

Д. Донцов стверджує, що справжньою метою політики Москви було знищення не лише матеріальних споруд Києва, але найголовніше – його духу, який свідчить про святість цього богообраного міста: «Дух старого володарного Києва руйнувала й руйнує червона Москва, знаючи, що в цей переломовий етап віковичного змагу Москви з Києвом за права первородства, за першество на Сході, треба їй насамперед зломити дух нашого Вічного Міста» [1].

Активно пропагуючи свої ідеї, друкуючи в «Літературно-науковому віснику» гострі полемічні статті, Д. Донцов об'єднав довкола своїх поглядів цілу генерацію талановитих письменників, літературних критиків, публіцистів та громадських діячів: Є. Маланюк, Ю. Липа, Л. Мосендз, У. Самчук, О. Ольжич, О. Теліга, О. Стефанович, О. Лятушинська, Н. Лівицька-Холодна, Р. Єндик, О. Бабій, Б. Кравців, Р. Кедро, Ю. Клен, О. Грицай, Л. Луців, М. Мухин, Н. Геркен-Русова, М. Островерха, М. Шлемкевич та ін.

Одним з ідеологів створення Української держави, який розробляв ідеї киевоцентризму як джерела культури незалежної нації, накреслив у глобальному плані проблеми й завдання, які стоять перед Україною у майбутньому був Юрій Липа.

На переконання Ю. Липи, в ситуації протистояння двох тоталітарних гегемоністських режимів перемога жодного з них не принесе Україні свободи. Порятунком може прийти тільки від самих себе, від мобілізації духовних сил нації. Найважливішу роль у формуванні духовності українців Липа відводив ідеї україноцентричності. «Це є така ж нормальна річ для духовності визначати свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової визначати свій власний організм за найдовершеніший. Відчуття серединності свого духовного світу – велика річ» [5, с. 165]. Велике значення у цьому має усвідомлення своєї належності до нації, яке формується через пізнання себе і своєї історії. Заглиблення в історію дозволить відкрити ту духовну неповторність, яка формувалась, на переконання автора, ще від трипільської культури, пізніше під впливом еллінізму, і зрештою увиразнилась у «апостольських традиціях Києва».

Автор переконує, що в глибинах українського етносу таїться велика сила. Важливе значення має те, що українці є нацією «органічною», яка виникла й укоренилась на своїй власній території, центром якої став Київ як вічне місто. «Київ панує над нами і тепер – панує в мові і в церкві. Зникає цілком поняття якогось «слов'янського народу». Хто його бачив, де його

писемні пам'ятки, де його культура? Занепадає поняття якоїсь «старослов'янщини», спільної усім народам із подібною мовою. Цей ненауковий винахід цілком розрахований тільки на політичні ефекти. Ніхто не сміє на півдні говорити про спільний «пранарод італо-франко-єспано-румунів». Це виглядало б ошуканством» [6].

Ю. Липа визначає духовні риси як найважливіший єднальний компонент нації. Духовність – це постійна багатокомпонентна ознака народу, сформована впродовж віків тисячолітньої історії. Наші предки – це не тільки могили, ритуали, а й характерні риси духовності, що знаходять вияв і в характері сучасних українців. Історія дає можливість розуміння власного характеру.

З іншого боку свідомість – перехідна, змінювана протягом певного історичного періоду властивість, що виявляється у відповідних кожному етапові формах, а тому потребує виховання. Ю. Липа наголошував, що вироблення самосвідомості породжує вміння побачити велич українського народу й відповідно оцінити із середини свого національного «Я» можливості свого народу і ресурси його духовності.

Ю. Липа розділяв переконання Д. Донцова про те, що звільнити Україну може лише героїчна натура, для якої характерне непотурання злу, віра у своє високе покликання, відданість справі, чесність, фанатичне служіння ідеї, відвага, здатність «стояти і впасти при своїм ідеалі». Мислитель показав роль особистості українця («одиниці»), основні риси характеру якої були сформовані у благодатному середовищі Києва як духовної столиці українства. Це Вічне місто дало вільних людей. «Хто ж говорив тою мовою, що її лишили тільки до розмови з Богом, яка постать українця символізує Київ, Вічне Місто? Вільні люди – це люди Києва. В одному з перших знаних актів Києва (договір великого князя Ігоря з Романом царгородським з 945 р.) знаходимо вияв найглибшого почуття людей Києва. Вони – і християни, і погани – всі присягають додержувати умови договору. На яке ж найбільше нещастя для себе закликаються вони в разі недотримання договору? «Нехай не матимемо помочі ані від Бога, ані від Перуна, – кажуть вони, – і нехай зостанемося рабами і в цьому, і в майбутньому житті»» [5].

Юрій Липа на основі вивчення документів Київської Русі виділяє першу й найважливішу прикмету київської людини – «стремління до особистої свободи і відповідальності перед релігійними святощами». Ці прикмети українців складають основу для певних форм енергії, які разом утворюють структуру української солідаристської культури, що базується на вікових основах української землі й українського духу.

Опанування теренів (завойовництво і колонізаторство пов'язані з торгівлею) – друга форма української енергії, яка характеризувала українців в очах чужинців [5, с. 234]. Силу християнської доби Києва Юрій Липа бачить саме в його апостольстві. Від безпосереднього учня Христа одержали українці Божу благодать. Відтоді «київські люди проповідують християнство найдикішим племенам і над Окою, і над Онегою, будують церкви і закладають міста над Білим морем (наприклад, Олонєцьк в XII столітті). Врешті, за місіонерами ставлять залоги, християнізують, накидають свою мову

і владу люди Києва, войовники й купці» [5]. «Власне, в сполученні цих обох прикмет – прагнення до експансії та почуття особистої свободи разом із відповідальністю перед релігійними святощами – дало найблисучіший період Києва, добу його християнського патосу» [5].

Ю. Липа вважає, що з покоління в покоління діють ті самі традиції та емоції в українській нації. Традиція є скрізь. Київ як вічне місто, що продовжує еллінські традиції, за традиціями XVIII ст. бачимо історію традицій козаччини [5, с. 228]. Мислитель виділяє такі традиції, успадковані від часів Київської держави: традиції територіальної експансії, традиції вільної торговельної експансії, традиції права, мистецькі традиції Києва, підкреслює значну роль символів і емблем, зокрема, тризуба – знака апостольства Києва, герба Володимира Великого. Ю. Липа підкреслює факт збагачення київською духовністю сусідів: у мові, в правосвідомості, воєнних традиціях і мистецтві.

«В кожному разі образ Києва, Міста-Апостола й Міста-Войовника, ввійшов майже в історичну підсвідомість української раси» [5].

Для Ю. Липи складною проблемою є роз'єднаність у християнському українському церковно-релігійному житті. Від часів прийняття християнства українцям було властиве стремління мати розмову з Богом як таїнство своєї раси. «Богослужіння, «старослов'янські» співи й книги, що їх прийняли з деякими змінами й чужинці (москвини), – це не мова й музика, накинени ззовні греками чи болгарями, це створене расою власне багатство. Коли ж там і є чужі елементи, то вони перероблені і достосовані до потреб української» [5].

Церковна традиція святого Андрія – традиція змагання за чисто українську церкву. Цей заповіт раси Ю. Липа називає легендою апостола Андрія. «Українська Апостольська святого Андрія Перво-званного Церква закладена ще на початку зародження християнства, носієм якої був у наших землях апостол Андрій. Так як і римську Церкву благословив святий Петро, так і апостол Андрій поблагословив українську. Тому вона не менш первозванна, аніж інші апостольські Церкви світу» [6].

Висновки. Ми бачимо, що в працях українських націоналістів кінця XIX – середини XX ст. ідеологема «Київ – другий Єрусалим» використовується для ствердження історичної тяглості розвитку українства як політичної нації з власними ідеалами, традиціями й духовним центром, яким є «Вічне місто» – Київ – колыска державності, яка сформувала особливих «київських людей» як провідників духовності та культури в сусідські землі. Цю місію намагаються українські націоналісти передати нащадкам київської духовної спадщини з метою виходу з московського духовного та державного поневолення й розбудови незалежної держави, центром якої буде «апостольський град» – Київ.

Список використаних джерел

1. Донцов Д. На старо-київський шлях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://you-books.com/book/D-Donczov/PRAVDA-PRADIDIV-VELIKIH>
2. Донцов Д. Чий був старий великокняжий Київ? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dontsov-nic.com.ua/dmytro-dontsov-vybrani-tvory-tom-10-tvory-riznyh-periodiv-chyijim-buv-staryj-velykoknyazhyj-kyjiv/>
3. Донцов Д. Від містики до політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dontsov-nic.com.ua/vid-mistyky-do-polityky/>

4. Донцов Д. Правда прадідів великих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://you-books.com/book/D-Donczov/PRAVDA-PRADIDIV-VELIKIH>

5. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа // Дніпро. Спеціальний випуск. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1997. – №11–12. – 268 с.

6. Липа Ю. Геополітичні орієнтири нової України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com>

References

1. Dontsov D. Na staro-kyivs'kyi shlyakh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://you-books.com/book/D-Donczov/PRAVDA-PRADIDIV-VELIKIH>
2. Dontsov D. Chyiyim buv staryy velykoknyazhyi Kyjiv? [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dontsov-nic.com.ua/dmytro-dontsov-vybrani-tvory-tom-10-tvory-riznyh-periodiv-chyijim-buv-staryj-velykoknyazhyj-kyjiv/>
3. Dontsov D. Vid mistyky do polityky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dontsov-nic.com.ua/vid-mistyky-do-polityky/>
4. Dontsov D. Pravda pradidiv velykykh [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://you-books.com/book/D-Donczov/PRAVDA-PRADIDIV-VELIKIH>
5. Lypa Yu. Pryznachennya Ukrayiny / Yu Lypa // Dnipro. Spetsial'nyy vypusk. – K.: Fundatsiya im. O. Ol'zhycha, 1997. – №11–12. – 268 s.
6. Lypa Yu. Heopolitychni oriyentyry novoyi Ukrayiny [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrcenter.com>

Krysyuk I. M., graduate student of National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), inniss@ukr.net

The ideologue «Kyiv is the Second Jerusalem» in Ukrainian radical nationalism

A brief analysis of creative heritage of the Ukrainian radical nationalists (end of XIX – middle of XX centuries), in particular Dmitry Dontsov and Yuri Lipa.

An objective of the Article is to research informative load and significance of the ideology «Kyiv – Second Jerusalem» in the works of Ukrainian radical nationalists.

The study used the methods of analysis and synthesis, comparison and synthesis, descriptive and analytical.

The ideology of «Kyiv – Second Jerusalem» in the works of Ukrainian nationalists of the end of XIX – middle of XX centuries is used to confirm the historical continuity of the development of Ukrainians as a political nation.

The spiritual and religious center is Kyiv as the «Eternal City» – a cradle of statehood that has formed special «Kyiv's people» as leaders of spirituality and culture in neighboring lands. Ukrainian nationalists tried to convey this mission to the descendants of Kyiv's spiritual heritage.

Their goal was to withdraw from the Moscow spiritual and state enslavement and the building of an independent state, the center of which will be the «apostolic castle» – Kyiv.

Keywords: Ukrainian's religious ideology, Kyiv, the Second (New) Jerusalem, Ukrainian radical nationalists, Orthodox church, ideologue, «God-chosen» city.

* * *

УДК 101.1:17.036.1+7.01

Рожко В. А.,
аспірантка, Інститут вищої освіти Національної
академії педагогічних наук України
(Україна, Київ), red.gorgeous.mars@gmail.com

ГЕДОНІЗМ ЯК ЗАГРОЗА (ПЕРЕДУМОВА) ДЕЕТИЗАЦІЇ ТА ДЕГУМАНІЗАЦІЇ ЛЮДИНИ ТА СУСПІЛЬСТВА

В сучасних умовах процеси деуганізації та деетизації стрімко зростають разом із розмаїттям і розширенням інформаційного простору та його впливом на світогляд людини та її спосіб життя. Через подібне переживання пропагандою гедоністичного способу життя, свідомість людини не може критично сприймати його руйнівні аспекти. У рамках даної роботи досліджуються деуганізаційні та деетизаційні прояви гедонізму.

Ключові слова: гедонізм, деуганізація, деетизація, духовність, нарцисизм, суспільство споживачів, світогляд, ЗМІ.

Стрімко зростаючі споживачські настрої спричинили чималі зміни у світогляді, самовираженні та способі життя людей, і оскільки головною директивною ідеологією споживання є досягнення максимального комфорту та

задоволення, це спричинює ряд незворотних руйнівних наслідків для життя і світогляду людства. Бажати бажання – означає готовність поставити себе на місце цінності, яка складає предмет цього бажання [1, с. 36]. Відтак, гедонізм як нестримне бажання матеріальних благ, призводить до оречевлення людини.

Проблема суспільства споживання та негативних наслідків гедоністичних настроїв не є новою, але актуальною. Серед її дослідників можна виділити видатних філософів, соціологів та ін., таких як Ж. Бодріяр, Е. Фромм, В. Зомбарт, Д. Рісмен. В Україні тема є недостатньо дослідженою, але до проблеми гедоністичного впливу зверталися Л. Стеценко, В. Жадан та інші. Е. Фромм розглядав одержимість споживанням як деяку сублімацію самореалізації люди – якщо особа з якихось причин мала труднощі з самовираженням, вона замінювала це споживанням та накопиченням, бо саме так могла відчувати власну значимість. У свідомості індивіда закарбовується установка, що задля комфорту та щастя вона мусить мати престижну роботу, належати до певної спільноти чи касты, володіти певним рівнем матеріальних цінностей та мати гідний соціальний статус. Неамбіційних осіб, а також індивідів з більш аскетичними або нейтральними переконаннями негласно прийнято уникати, або ж навіть вважати маргіналами. Масова поп-культура також посприяла тому, щоби кумири з телеекранів були однозначними зразками для наслідування в усьому – від манери одягатися та облаштовувати житло до наркотичних пристрастей. Гонитва за ідеальним тілом, прагнення насолоджуватися самим собою перетворилася на масову одержимість – чоловіки та жінки, годинами пітніючи у спортзалах та відмовляючи собі у звичному харчуванні творять свої тіла як храми нарцисизму. На думку Ж. Бодріяра, у сьогоденні культ тіла замінив собою культ душі [3, с. 269]. Тіло людини може стати чудовим об'єктом для інвестицій не тільки у якості знаряддя і робочої сили. Телеекрани вимагають ідеальних та струнких, суспільство, яке, здавалось би, зустрічає за одежею, насправді насамперед звертає увагу на тіло – здорове, доглянуте і сильне. Целюліт та висипи на шкірі стали причиною драматичних хвилювань. Чимала частина продуктів та товарів сьогодення спрямована на покращення, оздоровлення та тренування тіла – від спортивного харчування до чарівних пігулок для схуднення та засобів від зморшок. Вчені та косметологи з кожним роком продукують все більше і більше способів та засобів від старіння, будь то передчасного чи природного. Вже навіть нікому не здаються смішними спроби омолодження жінок у віці. Тепер кожен переконаний у тому, що не сьогодні – завтра буде винайдений еліксир вічної молодості, яка стала чимось не таким вже й міфічним.

Жінки, будуючи зі свого тіла храм нарцисизму пішли ще далі. Чимало з них відмовляється від своєї природної ролі матері та господині. Небажання мати дітей часто обумовлене небажанням псувати своє тіло вагітністю та пологами. І, хоча на сьогодні існує 1000 і одна хірургічна процедура для видалення або виправлення наслідків такої «зіпсованості», ідеальним тілом лишається тіло до вагітності. Подібний культ тіла деструктивно впливає на життя на психіку індивіда –

у погоні за нарцисистським задоволенням від навіть споглядання власного тіла у дзеркалі, особа змушена відмовляти собі у таких базових людських задоволеннях як калорійна їжа та вільний час не у спортзалі, а деінде. Розуміючи це, людина стає роздратованою, а іноді, не витримуючи суворої самодисципліни, вона зривається з тренувань та діє, щоби жадібно накинутися на «заборонену» їжу, після чого, побачивши на вагах зайві кілограми, вона впадає у депресію та розпач від того, що попередні зусилля просто були даремні. Внаслідок одержимості власним тілом, у індивіда атрофується спрага до духовного та культурного. І мова тут навіть не про відвідування храмів чи практики медитації. Понад половина опитаних соціологами українців станом на 2013 рік заявила, що взагалі не читають книг. Варто зауважити, що та ж сама половина навряд чи відрізнити Моцарта від Шнітке.

Культ тіла не є основною причиною відмови від природної ролі батьківства як чоловіків, так і жінок. Популярний в сьогоденні рух «чайлдфрі» характеризується свідомою та добровільною відмовою мати дітей. Однією з причин прийняття такого рішення є «репродуктивна імпотенція», спричиненою низькою стійкістю суб'єкту до натиску конкуренції [5, с. 28]. Добровільна відмова від батьківства обумовлена також небажанням брати на себе відповідальність за чиєсь життя та виховання, але жити лише у своє задоволення та задля своїх потреб.

У 1991 році американець Лес Найт організував рух «за добровільне зникнення людства». Рух не пропагує убивства, самогубства, насильну стерилізацію чи будь-які подібні насильницькі способи припинення розмноження. Рух пропагує «щасливе життя та щасливу смерть» – достатньо просто перестати розмножуватися заради того, щоби врятувати екологію землі. Не виключено, що такий хід з рухом «за добровільне зникнення людства» був лише спробою Леса повернути до себе увагу. Самолюбубання є ще однією деструктивною функцією гедонізму. Відфотошоплені світліни знаменитостей у глянцевиx журналах застигають у свідомості молоді, яка прагне дотягнутися до цього шику і лоску. Абсолютна більшість молоді на сьогодні може годинами фотографувати себе, витративши ще бозна-скільки часу на обробку фотографій, щоби потім викласти найвдаліші «шедеври» на фейсбук. І все заради того, щоби отримати якомога більшу кількість уподобань та знову повернутися у цей коловорот нарцисизму. Джин Твенж у своїй праці «Епідемія нарцисизму: життя в епоху самопроголошення» порівнює темп зростання манії самолюбубання з темпом зростання епідемії ожиріння у американців [8, с. 4]. Кожен індивід, уражений гарячкою нарцисизму, намагається створити імідж успішної, впливової, популярної та талановитої особи, в ідеалі так, щоби викликати заздрість або захоплення. Переглядаючи світліни подібних нарцисів в соцмережах, окремий індивід може навіть впасти в депресію через, здавалось б, надто ідеальне життя знайомого, який публікує безкінечні фото з веселих вечірок та курортів, у той час коли у першого індивіда в арсеналі лише скромні знімки посиденьок у родинному колі. Самі соцмережі, так насправді, неначе створені для невичерпних актів нарцисизму – контент кожної з них буквально запрошує,

а подекуди й наполягає на тому, щоби розповісти про себе більше. В хід зазвичай йдуть хвалебні цитати та лозунги, які звеличують власника анкети. В сьогоденні є досить сумна тенденція переваги зовнішнього та матеріального над внутрішнім світом, принаймні серед молоді. Новинки техніки, полі функціональні гаджети та дорогі аксесуари стали не просто необхідністю чи просто жаданим предметом, а ознакою статусу. В Україні можна спостерігати тенденцію одержимості популярним у всьому світі iPhone, і що цікаво, середньостатистичний українець з невисокою заробітною платнею готовий місяцями відкладати гроші, або сплачувати чималий кредит заради того, щоб володіти цим смартфоном, а значить, добути собі хоч невеликий флер «статусності».

У такий спосіб, – пише А. Гор, – наша цивілізація все сильніше звикає до того, щоб споживати з кожним роком усе більше природних багатств, які перетворюються не тільки в необхідні нам їжу і дах, але у багато зовсім непотрібних нам речей – гори забруднюючих відходів, продуктів (на рекламу яких витрачені мільярди виключно з метою переконати себе в їх необхідності), величезні надлишки товарів, які збивають ціну, а потім відправляються на звалище, і т.д. Ми, схоже, все більше прагнемо розчинитися в достатку форм культури, суспільства, технології, засобів масової інформації, а також способів виробництва і споживання, але платимо за все це втратою свого духовного життя. Свідчень цієї духовної втрати не злічити. Розмови розлади у всьому своєму різноманітті дійшли до рівня епідемій, особливо серед дітей. Несчасні випадки на підґрунті алкоголізму і наркоманії, самогубства і навмисні убивства – ось три основні причини смерті серед молоді. Похід по магазинах нині визнаний видом активного відпочинку. Накопичення матеріальних цінностей сягнуло найвищої за всі часи відмітки, однак, те ж саме відбулося і з числом людей, які відчувають порожнечу свого життя [1, с. 307].

Соціолог Джордж Рітцер впровадив поняття «макдональдизація суспільства», що за своїми функціями та характеристиками тотожне з наслідками дегуманізації нинішнього суспільства. Рітцер розділяв позитивні та негативні наслідки макдональдизації суспільства:

- збільшення доступності широкого асортименту товарів і послуг для різних верств населення;

- зниження залежності доступності товарів і послуг від часу і географічного положення, обумовлене поширенням практики покупок по телефону або в мережі Інтернет;

- люди набувають можливості отримати бажане швидше, дешевше і більш зручним способом, ніж раніше;

- завдяки макдональдизації покращилася якість багатьох товарів і послуг, а також ареал їх поширення;

- звичне середовище споживання, створюване раціональними системами, викликає у людей, що живуть в мінливому світі, почуття безпеки і комфорту і т.д.

Негативні наслідки процесу макдональдизації Рітцер характеризує як «ірраціональність раціонального» і пов'язує їх передусім з тим, що послідовне дотримання функціональних засад макдональдизації призводить до зворотних результатів: неефективності,

непередбачуваності, непрорахованості, втрати контролю і, що найголовніше, – до дегуманізації людської праці. Раціональні системи, – підкреслює Рітцер, – неминуче породжують ірраціональність. Зі зворотного боку макдональдизації слід систематично розглядати саме ірраціональність раціонального; парадоксальним чином, ірраціональність можна вважати п'ятим фактором макдональдизації [6, с. 43].

На відміну від вищезгаданих регулярних споживачів та нарцисів, можна виділити наступну «касту» гедоністів – кочівники. Такі індивіди перманентно переслідують почуття свободи, вони є такими собі мандрівниками, які постійно прагнуть дому, якого вони по суті не мають. Подібні особи ведуть здебільшого осучаснений кочовий спосіб життя, насолоджуються почуттям свободи – знаходиться тут чи деінде, належати до певної спільноти чи ні і т.д. Для такого «туриста» весь світ являє собою ряд місць, несхожих одне на інше, але в той же час доволі знайомих, оскільки у світі все утворено зі міжнародними стандартами, та вкрито ледь помітним шаром місцевого колориту [2, с. 64].

Результати проведеного аналізу дають змогу стверджувати, що гедоністичні тенденції можуть і виступають як головний чинник дегуманізації та деєтизації суспільства. Матеріальні цінності мають примат серед пріоритетів «середнього» індивіда, а «статусність» та напускний лоск стали нормою сьогодення у погоні за задоволенням від самолюбвання. Серед низки дегуманізаційних наслідків гедоністичних тенденцій можна виділити культ тіла, нарцисизм, одержимість матеріальним, та гонитва за удаваною свободою. Усі подібні псевдо цінності ведуть до аморалізації людського ества та деєтизації суспільства.

Список використаних джерел

1. Гор А. Земля на чаше весов. Экология и человеческий дух. – М.: Проза. Поэзия. Публицистика, 1993. – 430 с.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
3. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – 269 с.
4. Дьяков А. В. Жак Лакан. Фигура философа. – Москва: Территория Будущего, 2010. – 559 с.
5. Ильясов Ф. Н. Потребность в детях и репродуктивное поведение. Мониторинг общественного мнения. – Москва: Академия. – 168 с.
6. Ритцер Д. Макдональдизация общества. А. Лазарева. – Москва: Практис, 2011. – 592 с.
7. Albrecht D. and Johnson E. New Hotels For Global Nomads. Merrel Holberton, USA, 2002. – 49 p.
8. Jean M. Twenge, W. Keith Campbell. The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement. – New York. – 327 p.

References

1. Gor A. Zemlja na chashe vesov. Jekologija i chelovecheskij duh. – M.: Proza. Pojezija. Publicistika, 1993. – 430 s.
2. Bauman Z. Globalizacija. Posledstvija dlja cheloveka i obshhestva / Per. s angl. – M.: Izdatel'stvo «Ves' Mir», 2004. – 188 s.
3. Bodrijar Zh. Obshhestvo potreblenija. Ego mify i struktury. – 269 s.
4. D'jakov A. V. Zhak Lakan. Figura filosofa. – Moskva: Territorija Budushhego, 2010. – 559 s.
5. Il'jasov F. N. Potrebnost' v detjah i reproduktivnoe povedenie. Monitoring obshhestvennogo mnenija. – Moskva: Akademija. – 168 s.
6. Riteer D. Makdonal'dizacija obshhestva. A. Lazareva. – Moskva: Praktis, 2011. – 592 s.
7. Albrecht D. and Johnson E. New Hotels For Global Nomads. Merrel Holberton, USA, 2002. – 49 p.
8. Jean M. Twenge, W. Keith Campbell. The Narcissism Epidemic: Living in the Age of Entitlement. – New York. – 327 p.

Rozhko V. A., postgraduate student, Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kiev), red.gorgeous.mars@gmail.com

Hedonism as a threat (prerequisite) to deethization and dehumanization of man and society

For today, the process of dehumanization and deethization is rapidly increasing along with the wide spreading of informational space with its influence on ideology and way of living of humanity. Because of familiar satiety of propaganda of the hedonistic life-style, a person can not perceive it in a rational way and understand all the damaging aspects. The aim of this work is to investigate dehumanization and deethization aspects of the hedonism.

Keywords: hedonism, dehumanization, deethization, spirituality, narcissism, the society of consumption, ideology, Mass Media.

* * *

УДК 11:159.955.4

Мельник В. В.,
аспірант кафедри теоретичної і практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
volodymyr.melnik@gmail.com

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ІДЕАЛІЗМ КАНТА У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Йдеться про основні сюжети Кантової теоретичної філософії, які визначають зміст поняття «трансцендентальний ідеалізм», проблеми, які були порушені у зв'язку з цими сюжетами, та про основні тенденції розв'язання цих проблем від часів Канта і до сьогодні. Аналізується широке коло сучасних англійсько-німецькомовних кантознавчих досліджень у систематичному зв'язку з класичними інтерпретаціями Ф. Якобі та Г. Файєнгера. Значну увагу приділено традиції аналітичного кантознавства, представленого посталями Г. Елісона, Р. Лендон, Дж. Ван Клеве, К. Америкса та ін. Розглядаються аргументи цих дослідників, присвячені проблемам речі самої по собі та репрезентації, афектації та дискурсивного знання. Автор робить висновок, що дослідження Кантової теоретичної філософії далеко не вичерпали себе, а сучасні підходи, які ставлять філософію Канта в актуальні наукові контексти, лише сприяють реактуалізації традицій неокантіанства та німецького ідеалізму.

Ключові слова: трансцендентальний ідеалізм, Кант, річ сама по собі, феноменалізм, кантознавство.

У «Критиці чистого розуму» Кант стверджує, що простір та час є формами нашого сприйняття предметів. Вони не є речами самими по собі, що існують незалежно від нас, формами відношень між такими речами чи їх властивостями. Кантові йдеться про те, що предмети, визначені в просторі та часі, є явищами. Він стверджує, що ми не знаємо нічого про сутність речей самих по собі, явищами яких є ці предмети. Ці тези складають ядро Кантового вчення, яке він називає «трансцендентальним ідеалізмом».

Починаючи з публікації першого видання (A–Auflage) «Критики чистого розуму» в 1781 р., не вичухають дебати щодо того, як слід розуміти трансцендентальний ідеалізм. Як наслідок, були сформульовані різноманітні інтерпретації останнього. Деякі дослідники, включаючи сучасників Канта та його безпосередніх інтелектуальних спадкоємців, розуміли трансцендентальний ідеалізм посутньо як форму феноменалізму, подібну до вчення Берклі. Інші вважали, що Кантова теорія взагалі не є метафізичною чи онтологічною. Такий погляд властивий сучасним інтерпретаторам, представникам аналітичної традиції. З–поміж усіх питань, пов'язаних з Кантовою філософією (при чому йдеться не лише про теоретичну філософію), проблема розуміння того, що таке трансцендентальний ідеалізм, є найбільш контроверсійною. Від вибору на користь того чи іншого способу розв'язання цієї проблеми залежить інтерпретація більш спеціальних питань Кантової

філософії, багато з яких мають велике значення для сучасних філософських дискусій у галузях філософії ментального (Philosophy of Mind), філософії мови, епістемології, філософії науки, практичної філософії тощо.

1. Основні риси трансцендентального ідеалізму. Дефініцію поняття «трансцендентальний ідеалізм» Кант дає в «Критиці чистого розуму» в першій редакції розділу про паралогізми чистого розуму: «Трансцендентальний ідеалізм всіх явищ (Erscheinungen) означає вчення, згідно з яким всі вони повинні розглядатися як уявлення (Vorstellungen), а не як речі самі по собі; і, відповідно, простір та час є лише формами нашого споглядання (Anschauung), а не даними самими по собі визначеннями чи станами предметів як речей самих по собі» [8, s. 744]. Із цим визначенням Кантове вчення ініціює цілий ряд запитань, які центруються довкола трьох основних проблем:

А) *Природа явищ (Erscheinungen, appearances).* Чи є явища ідентичними уявленням (Vorstellungen, representations), тобто змістам нашого мислення? Якщо так, то чи не наслідують Кант Берклі, ототожнюючи тіла (просторові предмети) з ідеями (уявленнями, репрезентаціями)? Якщо ні, то чим вони є, і яким є їхній стосунок до наших уявлень про них?

Б) *Природа речей самих по собі (Dingen an sich, things in itself).* Що ми можемо позитивно висловити про речі самі по собі? Що означає те, що вони не є визначеними у просторі й часі? Як ця вимога може бути суголосною тезі про те, що ми нічого не можемо про них знати? Чи примушує Кантова аргументація до визнання існування речі самої по собі, чи це є лише технічним поняттям про спосіб, у який предмети можуть існувати?

В) *Стосунок речі самої по собі до явищ.* Чи є дистинкція речі самої по собі та явища онтологічною, що стосується двох різних типів об'єктів? Якщо ні, то чи є це відмінністю між двома аспектами одного і того ж типу об'єктів? Або йдеться про різні способи розуміння одного і того ж предмета?

Як бачимо, основну проблему в Кантовому трансцендентальному ідеалізмі становить поняття предмета пізнання, точніше, кореляція понять уявлення – явище – річ сама по собі. Різні способи інтерпретації цієї кореляції залежать від відповіді на питання, що таке річ сама по собі. В сучасних дебатах можна виокремити три основні підходи:

1) *Феноменалістичні інтерпретації.* Перша опублікована рецензія на «Критику чистого розуму» (т.зв. Гьотінгенська рецензія), авторами якої є Й. Федер і К. Гарве (1782 р.) закидала Кантові те, що він дотримується основної тези Берклевої феноменалістичної концепції щодо предметів у просторі, згідно з якою ці останні є нашими суб'єктивними уявленнями. Втім, автори рецензії були далеко не єдиними, хто вважав Канта феноменалістом. Такий спосіб прочитання був настільки поширеним та впливовим, що став чимось samozрозумілим для наступних кількох поколінь читачів «Критики чистого розуму». Багато визначних постатей німецької післякантівської філософії (М. Мендельсон, Й. Ебергард, Й. Гаман, Ф. Якобі, І. Фіхте, Й. Шеллінг) вважали феноменалістичне (суб'єктивістичне) прочитання Канта

за безсумнівне та бачили в цьому основну підставу того, що Кант має бути «подоланий» (перевершений). Теза про те, що Кант залишається суб'єктивістом (феноменалістом) в питанні про природу явищ та репрезентацій, була найбільш потужним імпульсом для подальшого розвитку традиції німецького ідеалізму, як, власне, і продовжує бути предметом жвавих дискусій сучасних дослідників [14, s. 35–55; 4, p. 23–25; 1, s. 14–19].

Ця інтерпретація ґрунтується на хибному розумінні поняття «зовнішнє чуття», яке інтерпретує це «зовнішнє» як незалежне від будь-якої форми суб'єктивності (на що звертав увагу ще сам Кант в дискусії зі своїми першими читачами та рецензентами [8, s. 746]). Але вона добре пасує для психологічно-орієнтованих інтерпретацій «Критики чистого розуму», позаяк дозволяє обійти рифи поняття афектації, про яке йтиметься надалі.

2) «Двоаспектні» (*Dual-Aspect*) інтерпретації. В численних пасажах у «Критиці чистого розуму» Кант описує розрізнення *явища* та *речі самої по собі* не як відмінність між двома різними об'єктами, а як відмінність між двома способами розуміння одного і того ж об'єкта [8, s. 29, 34]. Г. Праус у своїй праці «Кант і проблема речей самих по собі» зазначає, що у більшості випадків Кант використовує вираз «Dinge (Sachen, Objekte, Gegenstände) an sich selbst» частіше за скорочений вираз «Dinge an sich». Він вважає, що це «an sich selbst» функціонує як прислівник і має на меті модифікацію імпліцитно доповнюваного дієслова «розглядати» (betrachten). З цього Праус робить висновок, що у зазначених формулах терміна «річ сама по собі» йдеться про скорочення виразу «річ, що розглядається так, як вона є сама по собі» (thing considered as it is in itself) [11, s. 14–15]. Дослідники інтерпретують розрізнення цих двох аспектів у різний спосіб. В межах цього напрямку розрізняють а) *епістемічну двоаспектну інтерпретацію* та б) *метафізичну двоаспектну інтерпретацію* [3, p. 52].

А) *Епістемічна інтерпретація*. Згідно з епістемічною інтерпретацією різниця між явищем та річчю самою по собі зводиться до різниці точок зору, з позиції яких ми їх сприймаємо. Ми можемо сприймати предмети як предмети пізнання, дані для дискурсивного та просторово-часового мислення на кшталт нашого; в цьому випадку йтиметься про явища. Або ми можемо абстрагуватися від наших особливих пізнавальних засад і розуміти предмети радше як предмети мислення взагалі; в цьому випадку мова йде про речі самі по собі. Для епістемічного прочитання вирішальним є те, що «трансцендентальна» перспектива погляду на предмет як річ саму по собі, з позиції якої об'єкти постають такими, якими вони є самі по собі, позбавлена сенсу. Основним у Кантовому трансцендентальному ідеалізмі, на думку представників цього напрямку, є уникнення ідеї про «погляд нізвідки», який дозволив би сприймати речі, як вони є насправді [3, p. 10–23, 52].

Б) *Метафізична інтерпретація*. Представники цього напрямку намагаються надати вказаному розрізненню двох аспектів більшої метафізичної ваги, відмовляючись від суто епістемічного прочитання такого штибу, що його запропонував Г. Елісон. Вони інтерпретують відмінність між явищем та річчю самою

по собі як метафізичну дистинкцію між двома класами властивостей, що їх має об'єкт. Приміром, йдеться про різницю між відносними та присутніми властивостями (relational and intrinsic properties): явища є об'єктами-носіями емпіричних (відносних) властивостей, в той час, як речі самі по собі є тими самими об'єктами, але вже як носії ноуменальних (не-емпіричних, присутніх властивостей) [2, p. 459–466; 12, s. 167–182; 10, p. 520–527].

Тепер ми маємо звернутись до більш докладного розгляду цих трьох типів інтерпретацій.

2. Проблема речі самої по собі у феноменалістичних інтерпретаціях. Для будь-яких дебатів довкола Кантового трансцендентального ідеалізму значливим є відомий закид Ф. Якобі: «Без речі самої по собі як передумови я не можу увійти до критичної системи; але за цієї передумови я не можу залишитися в ній» [7, s. 304]. В цьому пасажі Якобі відсилає до певної кількості досить серйозних проблем Кантової трансцендентальної ідеалістичної теорії. Вони не зникають в інших інтерпретаціях, але є особливо серйозними в контексті феноменалістичного прочитання. Проблеми, про які йдеться, стосуються співвідношення понять «речі самої по собі» та «явища»; про те, що тлумачення цього співвідношення у феноменалізмі є суперечливим, вже йшлося вище.

Стосовно речей самих по собі Кант висуває дві наступні тези: а) існують речі самі по собі; б) ми нічого не можемо знати про речі самі по собі. Власне кажучи, ці тези не є суперечливими. Втім, для строгого текстуального підходу, характерного для феноменалістичних інтерпретацій, напруга між ними достатня для того, щоби ставити під сумнів намір Канта стверджувати саме існування речей самих по собі. Кант, мовляв, має на увазі дещо інше, а саме те, що: а) речі самі по собі не є визначеними у просторі та часі; б) речі самі по собі *каузально афіціюють* (causally affect) нас [4, p. 29–30; 6, p. 50–51]. Тобто, йдеться про якимось чином ховані *властивості* речей самих по собі. Відтак, багато дослідників Канта, як ранніх, так і сучасних вважають Кантову філософію непослідовною. Він, мовляв, стверджує, що ми не можемо знати позитивно про речі самі по собі те, що сам Кант про них висловлює. Тобто, що речі самі по собі є «причиною» наших чуттєвих вражень (die sinnlichen Empfindungen). Теза про не-споглядальний характер речей самих по собі є негативною, отже не є знанням: «якщо висловлюється про те, чим об'єкт не є, без того, щоби сказати, що в ньому міститься, це не є власне пізнанням» [8, s. 163]. Теза ж про афектацію претендує на те, щоби бути таким позитивним знанням. Саме у зв'язку з цим поняттям виникає утруднення, яке специфічно розв'язується у феноменалістичних інтерпретаціях Канта.

Дискусії з приводу цього утруднення відштовхуються від ще одного класичного закиду Якобі. Він звертає увагу на Кантове визначення чуттєвості, як «здатності отримувати уявлення у той спосіб, яким предмети досвіду афіціюють нас» [8, s. 86; 5, s. 473] і порушує наступне питання: чим є ті предмети, які нас афіціюють – а) *явищами* чи б) *речами самими по собі*? Вони не можуть бути речами самими по собі, оскільки це передбачало би застосування до них

категорії кавзальності. Категорії без форм споглядання є «позбавленими сенсу та змістовно порожніми» [8, s. 272]. Оскільки ж речі самі по собі не є визначеними формами споглядання, висловлювання про них в термінах категорії кавзальності позбавлено сенсу. Предмети, що нас афіціюють не можуть бути також і явищами, бо передбачається, що явища існують лише як елементи досвіду внаслідок отриманих ззовні вражень. Тобто, явища за цією термінологією самі мають бути спричинені. З цих міркувань Якобі робить висновок про непослідовність Кантової системи, цілком суголосний висновку визначного кантознавця 19 ст. Г. Файгінгера [7, s. 291–310; 14, s. 35–55].

Сучасний аналітичний дослідник Дж. Ван Клеве вважає, що класичний закид Якобі можна пом'якшити у тому, що стосується питання про застосування категорії кавзальності до речей самих по собі. У своїй книзі «Problems from Kant» він посилається на наступний пасаж із «Критики чистого розуму»: «...категорії не обмежені в **мисленні** умовами нашого чуттєвого споглядання, вони мають, натомість, необмежений регіон застосування, і лише **пізнання** предметів нашого досвіду вимагає споглядання; за умови відсутності останнього, мислення про предмети все ще може мати істинні та корисні наслідки для **користування** розумом» [8, s. 175]. Тобто, ми можемо висловлюватись про будь-який предмет у будь-якому контексті, послуговуючись при цьому категоріями. Власне кажучи, цього неможливо уникнути, оскільки категорії є найбільш засадничими поняттями, що конституують поняття предмета взагалі. Наше розуміння предметного характеру предметів досвіду не виходить за межі категоріального мислення, а отже, концептуальна схема досвіду змушує нас до використання категорій у всіх контекстах, де йдеться про деяку предметність. Наше мово про речі самі по собі – це приклад до-теоретичного застосування категоріального мислення [13, p. 135–140].

Отже, феноменалістичні інтерпретації проблеми речі самої по собі та афектації зводяться до наступних тез: 1) поняття «каузальна афектація» є незастосовним для пояснення того, яким чином суб'єкт пізнання набуває перцептивних вражень; це поняття застосовується тут за аналогією; 2) вихідним елементом досвіду є не перцепції, а явища, лише щодо яких є адекватним застосування поняття «афектації»: вони мотивують свідомість до спонтанної пізнавальної активності, яка формує уявлення про предмети. Варто зауважити, що феноменалізм вирішує ці найбільш гострі проблеми трансцендентального ідеалізму шляхом елімінації теоретичного змісту поняття «річ сама по собі» та цілковитої психологізації Кантової моделі досвіду в цілому і поняття «афектації» зокрема.

3. Епістемічна інтерпретація Г. Елісона. В сучасному кантознавстві епістемічне прочитання «Критики чистого розуму» вперше було запропоноване Г. Праусом, Г. Елісоном та Г. Бердом. Оскільки доробок Елісона залишається найбільш значливим в англомовному середовищі (мова йде про його працю «Kant's Transcendental Idealism: Interpretation and Defense»), в реконструкції епістемічної аргументації ми зосередимось саме на його творчості. В роботі Елісона міститься кілька достатньо різних формулювань того,

що таке трансцендентальний ідеалізм (при чому їх еквівалентність не є очевидною). Ядром Кантової епістемології в цілому є, за Елісоном, теза про те, що ми маємо *дискурсивний* інтелект (*discursive intellect*) [3, p. 58]. Характерною рисою дискурсивного інтелекту є те, що він пасивно сприймає репрезентації одиничних предметів і далі спонтанно підводить (*subsumes*) сприйняті у спогляданні предмети під загальні поняття. Як наслідок, дискурсивний інтелект повинен мати а) чуттєву здатність (*sensory faculty*), завдяки якій він сприймає чуттєві дані та споглядає індивідуальні предмети; б) понятійну здатність (*conceptual faculty*), завдяки якій він формує загальні поняття та застосовує їх до предметів. На відміну від моделі дискурсивного інтелекту, інтуїтивний інтелект надає існування предметам виключно шляхом їх споглядання, відтак, не потребує сприйняття уявлень ззовні. Але така негативна характеристика дискурсивного інтелекту (як відмінного від інтуїтивного), не вичерпує його специфічного змісту: Кантова ключова інтуїція полягає в тому, що Елісон називає «епістемічною умовою» (*epistemic condition*), яка характеризує нашу чуттєвість [3, p. 19, 74, 384].

«Епістемічна умова» – це термін Елісона на позначення засобу, що ми його маємо застосувати до предмета для того, щоби пізнати його [3, p. 11, 14]. Простір і час є епістемічними умовами, так само, як і категорії. Ми маємо різні епістемічні умови для різних типів предметів: простір є епістемічною умовою зовнішніх предметів, але не внутрішніх споглядань. Відтак, Елісон дає наступну формальну дефініцію поняття «епістемічної умови»: *E* є епістемічною умовою предметів типу *K*, якщо і тільки якщо пізнання предметів типу *K* з необхідністю вимагає їх репрезентації за допомогою *E* [Там само]. Деякі з наших епістемічних умов є наслідком того загального факту, що наш інтелект має дискурсивний характер (структурно визначений категоріями), а деякі – того більш специфічного факту, що ми пізнаємо предмети, дані нам у просторі та часі. Репрезентація предметів за посередництва категорій є епістемічною умовою будь-якого дискурсивного інтелекту, тобто такого, який концептуалізує предмети, дані пасивно як чуттєві споглядання. Відтак, простір та час є епістемічними умовами *просторово-часового* дискурсивного інтелекту, в той час, як категорії є епістемічними умовами *дискурсивного пізнання взагалі*. Будь-який дискурсивний інтелект має концептуалізувати предмети споглядання, послуговуючись категоріями, байдуже, чи є ці предмети визначеними у просторі та часі, чи в якій-небудь іншій формі чуттєвості (іншій епістемічній умові) [3, p. 17].

Наведені міркування обґрунтовують відмінність між двома способами розуміння предметів нашого досвіду. Коли ми розглядаємо предмети як предмети пізнання, ми мислимо їх як такі, що уявляються нам за допомогою *відповідних* епістемічних умов. Якщо *E* є епістемічною умовою предметів, значить предмети мають бути адекватними *E*; інакше їхня репрезентація за допомогою *E* буде їх викривленням, ілюзією. Саме цього висновку стосовно простору та просторових репрезентацій Кант намагається уникнути. Тобто, якщо *E* є епістемічною умовою певного типу дискурсивного пізнання, тоді *E* *коректно* репрезентує його предмети. Отже, якщо простір і час є формами нашого споглядання, з цього

слідусь, що емпіричні предмети як предмети того типу дискурсивного інтелекту, що ми його маємо, є визначеними в просторі та часі. Але, якщо ми розуміємо предмети як предмети дискурсивного інтелекту взагалі, а не як нашого специфічного дискурсивного інтелекту, ми не можемо далі вважати, що чуттєві епістемічні умови можуть бути застосовними до них. Більш загальні епістемічні умови, що стосуються дискурсивного пізнання як такого (категорії), все ще є застосовними до предметів досвіду, але у більш абстрактній, неспоглядальній перспективі. Ми можемо, відтак, сказати, що предмети як явища (предмети просторово-часового дискурсивного пізнання) є просторовими, але як речі самі по собі (предмети дискурсивного пізнання як такого) вони не є просторовими [3, р. 128–132].

Отже, своє завдання Елісон бачить у тому, щоби обґрунтувати легітимність Кантового аргументу на користь можливості мислити про речі самі по собі. З цього, однак, не випливає можливість їх пізнання, оскільки форми чуттєвості залишаються неодмінними епістемічними умовами нашого дискурсивного інтелекту [3, р. 18].

4. Метафізична інтерпретація Р. Ленгдон. Вважається, що найбільш впливова метафізична, але не феноменалістична, інтерпретація Кантового ідеалізму була запропонована Р. Ленгдон у її праці «Kantian Humility». Теорія Елісона, на її думку, є сумісною з тією тезою, що існування предметів, невизначених у просторі та часі, є неможливим, а наші форми споглядання є єдино можливими подібними формами. Елісон, мовляв, елімінує проблему трансцендентального ідеалізму, стверджуючи, що річ сама по собі – це предмет пізнання у стосунку до розсуду, а явище – той самий предмет, але в стосунку до чуттєвості; відтак, ніякої непізнаної речі самої по собі ніби й не існує. А це, каже Ленгдон, скрадає ту основну Кантову думку, що ми є посутньо обмеженими в наших пізнавальних здатностях, і що існує світ, стосовно якого ми в принципі нічого знати не можемо [9, р. 7–15; 3, р. 9–11].

Основна увага Ленгдон присвячена розгляду двох центральних тез Кантового ідеалізму: а) речі самі по собі існують; б) ми нічого не можемо знати про речі самі по собі. Її варіант розв'язку цієї однієї з найбільш контрверсійних проблем кантознавства полягає в тому, щоби інтерпретувати речі самі по собі як субстанції, що мають посутні (внутрішні) властивості (intrinsic properties); коли ж ідеться про феномени, мовиться про зовнішні властивості (extrinsic properties) тих самих субстанцій. Відтак, напругу між зазначеними Кантовими тезами можна зняти завдяки наступній зміні у їх формулюванні: а) існують субстанції з посутніми (внутрішніми) властивостями; б) ми не можемо нічого знати про ці посутні (внутрішні) властивості субстанцій [9, р. 48–67].

Інтерпретація Ленгдон дозволяє їй також пояснити, чому напруга між тезами а) «ми не можемо нічого знати про речі самі по собі» та б) «речі самі по собі не є визначеними у просторі та часі» є лише позірною. Їй ідеться про те, що останню тезу можна переформулювати наступним чином: «буття визначеним у просторі» не є посутньою властивістю субстанцій. Таке формулювання є сумісним із тезою про непізнаність речей самих по собі, оскільки ми

можемо знати про їх неспоглядальний характер завдяки знанню про те, що просторовість та часовість є, як такі, зовнішніми властивостями. Як наслідок, вони не є посутніми властивостями, що ними характеризуються субстанції. Отже, щоби висновити про неспоглядальний характер речей самих по собі, нам необов'язково позитивно щось знати про ці посутні властивості [9, р. 207–219].

Р. Ленгдон, відтак, пропонує послідовну та вишукану інтерпретацію трансцендентального ідеалізму, яка вирішує ряд найдавніших та найскладніших проблем розуміння Кантової філософії.

Висновки. У цій статті ми мали прослідкувати основні тенденції сучасного розуміння змісту *трансцендентального ідеалізму*, який ще іноді називають «критичним» та «формальним ідеалізмом». Історично основним питанням, щодо якого точилися суперечки інтерпретаторів Канта, було наступне: чи є Кант феноменалістом в питаннях стосовно природи предметів у просторі і часі, і якщо є, тоді в якому сенсі слід розуміти цей феноменалізм? Феноменалістична інтерпретація Канта, яка була домівною в середовищі його безпосередніх наступників, як і більш пізніх німецьких ідеалістів, привернула увагу англійських дослідників 20 ст., серед яких ми відзначили Г. Берда, Г. Прауса та Г. Елісона. Більш пізні, новітні дослідження мають тенденцію до збереження специфіки прочитання «Критики чистого розуму», властивій зазначеним аналітичним кантознавцям. Ця специфіка полягає в тому, що Кантове розрізнення предметів на *річ саму по собі* та *явище* стосується відмінності двох аспектів у цих предметах, а не різних типів об'єктів. Однак, ці ж дослідження не дотримуються суто епістемологічної настанови в інтерпретації Кантового ідеалізму, характерної, наприклад, для Г. Елісона. Ми побачили це на прикладі інтерпретації, запропонованої Р. Ленгдон. Зміст та філософська значливість трансцендентального ідеалізму широко обговорюються, починаючи з часу першого видання «Критики чистого розуму», і, тим не менш, ми не маємо підстав вважати, що інтерес до цих дебатів та їх актуальність можуть вщухнути принаймні найближчим часом.

Список використаних джерел

1. Adickes E. Kant und das Ding an Sich / Erich Adickes. – Berlin: Pan Verlag, 1924. – 161 s.
2. Allais L. Kant's Idealism and the Secondary Quality Analogy / Lucy Allais // Journal of the History of Philosophy. – Vol.45. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007. – P.459–484.
3. Allison H. E. Kant's Transcendental Idealism: An Interpretation and Defense / Henry Eduard Allison. – New Haven: Yale University Press, 2004. – 537 p.
4. Ameriks K. Interpreting Kant's Three Critiques / Karl Ameriks. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 360 p.
5. Eisler R. Kant-Lexikon: Nachschlagewerk zu Kants sämtlichen Schriften, Briefen und handschriftlichen Nachlass / Rudolf Eisler. – Hildesheim, Zürich, New York: Georg Olms Verlag, 1984. – 642 s.
6. Hogan D. How to Know Unknowable Things in Themselves / Desmond Hogan // Noûs. – Vol.43. – Wiley–Blackwell, 2009. – P.49–63.
7. Jacobi F. H. David Hume über den Glauben, oder Idealismus und Realismus. Ein Gespräch // Werke / Friedrich Heinrich Jacobi. – Bd.2. – Leipzig: Gerhard Fleischer, 1812. – S.1–310.
8. Kant I. Kritik der reinen Vernunft // Sämtliche Werke / Immanuel Kant. – Bd.1. – Leipzig: Meiner, 1919. – 861 s.
9. Langdon R. Kantian Humility / Rae Langdon. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 232 p.

10. Marshall C. 2013, Kant's Appearances and Things in Themselves as Qua-Objects / Colin Marshall // *The Philosophical Quarterly*. – Vol.63. – Wiley–Blackwell, 2013. – P.520–545.

11. Prauss G. Kant und das Problem der Dinge an Sich / Gerold Prauss. – Bonn: Bouvier Verlag, 1974. – 238 s.

12. Rosefeldt T. Dinge an sich und sekundäre Qualitäten / Tobias Rosefeldt // *Kant in der Gegenwart*. – Berlin, New York: de Gruyter, 2007. – S.167–209.

13. Van Cleve J. Problems from Kant / James Van Cleve. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 340 p.

14. Veihinger H. Kommentar zur Kants Kritik der reinen Vernunft. Zweiter Band / Hans Veihinger. – Stuttgart: W. Spemann, 1882. – 563 s.

Melnyk V. V., PhD student, department of theoretical and practical philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), volodymyr.melnyk@gmail.com

Kant's Transcendental Idealism Regarding Contemporary Investigations

The article is about the main subjects of Kant's theoretical philosophy, that determine the meaning of the concept of «transcendental idealism», the problems, that have arisen in connection with these subjects, as well as the main trends in the solution of these problems from the time of Kant until nowadays. A wide range of modern English and German Kant scholarship is being analyzed in a systematic connection with the classical interpretations of F. Jacobi and H. Veihinger. Considerable attention is paid to the tradition of analytical Kant scholarship, represented by the figures of H. Allison, R. Langdon, J. Van Cleve, K. Ameriks and others. The arguments of these researchers deal with the problems of things in themselves and representations, affection and discursive cognition. The author concludes that the researches of Kant's theoretical philosophy have not been yet exhausted, and the modern approaches, which put Kant's philosophy in actual scientific contexts, contribute to the actualization of the traditions of Neo-Kantianism and German idealism.

Keywords: transcendental idealism, Kant, thing in itself, phenomenalism, Kant scholarship.

* * *

УДК 1(109)

Соболевський Я. А.,
кандидат філософських наук, асистент кафедри
історії філософії, Київський національний
університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), yasobolevsky@gmail.com

СЕКУЛЯРИЗМ ТА ВІРОТЕРПИМІСТЬ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ АМЕРИКАНСЬКОГО МИСЛИТЕЛЯ РОДЖЕРА ВІЛЬЯМСА

Аналізуються філософські погляди американського теолога, богослова Роджера Вільямса на природу людини, її права та обов'язки. Досліджуються основні філософські питання, над якими працював мислитель, філософські погляди мислителя визначаються плеядою потужних ідей політичного, релігійного та гуманістичного характеру. Релігійні та політичні погляди проявилися у сепаратизмі та секуляризмі. Теократичні погляди його сучасників мислитель піддав критиці, вважаючи що політика і релігія не можуть і не повинні співпрацювати. Інший аспект його філософії полягає у дослідженні свободи віросповідання, оскільки, на думку філософа, людина звітує про дотримання заповідей лише перед Богом. Разом з тим Роджер Вільямс переосмислює основні християнські заповіді, намагаючись надати раціональну аргументацію кожній. Описуються останні дослідження робіт філософа західними науковцями, підкреслюється контрверсійний характер поглядів мислителя.

Ключові слова: Роджер Вільямс, історія американської філософії, секуляризм, віротерпимість, особистість.

У 2014 році американські вчені Браунського університету (*Brown University*) розшифрували раніше невідомі есе одного з найвідоміших та шанованих мислителів Нового Світу Роджера Вільямса (*Roger Williams*, 1603 – 1683). Дослідники закодированих есе Лінфорд Д. Фішер (*Linford D. Fisher*), Стенлі Лемонс (*J. Stanley Lemons*) та Лукас Мейсон-Браун (*Lucas Mason-Brown*) знайшли свідчення насильницького хрещення корінного населення Північної Америки шляхом обману. Ідея шанобливого ставлення до всіх

християнських конфесій та всіх релігій світу червоною ниткою проходить крізь погляди Р. Вільямса, який не тільки теоретично, але й на практиці намагався продемонструвати культурно-історичну необхідність цих поглядів.

Ступінь розробки. Бібліографи Вільям Геммелл (*William Gammell*) та Ромео Елтон (*Romeo Elton*) детально описали події з життя філософа, упорядник мемуарів Джеймс Д. Ноулз (*James D. Knowles*) описав ідеї мислителя щодо природи людини та релігії, філософські погляди Р. Вільямса досліджували Вернон Луїс Паррінгтон (*Vernon Louis Parrington*), М. Є. Покровський та ін. Зацікавленість постаттю Р. Вільямса не згасає не тільки у методистів, таких як Захарія Етвелл Мадж (*Zachariah Atwell Mudge*), але й у дослідників історії релігії у США: Кліфтон Е. Олмстед (*Clifton E. Olmstead*), Тімоті Холл (*Timothy Hall*), Чана Б. Кокс (*Chana B. Cox*) та інших. Світоглядні орієнтири, філософські погляди та релігійні вірування перших колоністів у загальних рисах досліджувались у статті «Провіденціальні мотиви в філософських поглядах перших колоністів Нової Англії», у якій було визначено основні риси пуританського світогляду, а також релігійні, політичні, економічні та соціокультурні передумови виникнення ідеї релігійно-месіанської богообраності протестантських конгрегацій» [2, с. 82].

Роджера Вільямса вважають одним з найвидатніших діячів християнства, будучи протестантським теологом, він став одним з перших в пуританізмі прихильників свободи віросповідання, та виступив за ідею від'єднання церкви від держави. Філософські погляди мислителя визначаються плеядою потужних ідей політичного (секуляризм), релігійного (віротерпимість, баптизм) та гуманістичного (аболіціонізм) характеру, які втілювалися у заснований ним у 1636 році колонія Род-Айленд (*Rhode Island*), сьогодні офіційна назва – Штат Род-Айленд і плантації Провіденса. Історія свідчить, що після того, як Р. Вільямс був вигнаний з Колонії Массачусетської затоки через конфлікт релігійних поглядів, він оселився біля затоки Наррагансетт (*Narragansett Bay*), куди впадала річка Мошасак (*Moshassuck*), назвавши це місце Провіденс (Прим. За переказами, побачивши нові землі для нової колонії, Роджер Вільямс (*Roger Williams*, 1603–1683) вигукнув: «Милосердне провидіння Боже!» («*God's merciful Providence!*») [9]). Ця колонія стала притулком для багатьох пільгівців-втікачів від релігійних переслідувань, а її засновник поступово перетворився з радикального конгрегаціоналіста на цілком ліберального засновника церкви американського баптизму. Враховуючи той факт, що пуритани-кальвіністи ставилися до баптистів з характерною нетерпимістю, шлях зміни Р. Вільямса як особистості видається інтригуючим. Джеймс Лео Гарретт (*James Leo Garrett*) відомий американський теолог в книзі «Баптистська теологія: чотири століття досліджень» («*Baptist Theology: A Four-century Study*») прямо називає Роджера Вільямса родоначальником баптистської теології в Америці: «Баптистська теологія в колоніях Нової Англії розпочата життям та творами Роджера Вільямса» [6, с. 109]. Втім не зважаючи на те, що сам Р. Вільямс себе не відносив до жодної церкви, він не переставав молитися Богу, а ідея про природне право вибору релігії наблизилася його у поглядах до

баптистів. Особливо важливою йому видавалася можливість хреститися у дорослому віці, щоб сам обряд був усвідомленим та з власного бажання, тому він критикував хрещення немовлят.

Ще до того, як Вільям Пенн, філософ усамітнення, заснував квакерську колонію (Пенсільванія), Р. Вільямс вже надавав прихисток втікачам квакерам. Його віротерпимість та шанобливе ставлення до потреб різних релігійних громад сприяли тому, що в Род-Айленді було відкрито першу в Тринадцяти колоніях синагогу, також було дозволено оселитися католикам, яких не охоче приймали на території решти колоній (частково Меріленд наділяв правами католиків). Розвиток колоній був неоднорідним, характерний регіоналізм був притаманний мозаїці поселень у Північній Америці, що суттєво контрастувало з іспанською колонізацією. Південна Америка історично дісталася іспанським колонізаторам, які під патронатом католицизму мечем прорубували шлях для нових міст та поселень. Етичні, естетичні та теологічні погляди переселенців здебільшого були уніфіковані догматичним вченням Ватикану. Ставлення до місцевого населення було неоднозначним: з одного боку, відчуючи технологічну перевагу, іспанці винищували елементи супротиву, а з іншого – охоче одружувалися з місцевими жінками, плід цих союзів у майбутньому творив особливий етос. На згадку про ті часи в Латинській Америці залишилися монументальні кам'яні храми, які і сьогодні вирізняються серед естетично простіших житлових будинків, що наочно свідчить про втілення світогляду перших колоністів, відлуння якого відчутно і сьогодні, – нівелювання особистісного перед лицем Божественного.

Зовсім інша ситуація складалася у Північній Америці, де не було єдиної колоніальної компанії. Натомість поселення зводилися не прихильниками офіційної церкви, а політичними та релігійними біженцями, втікачами від переслідувань та мрійниками. Пуритани домінували в Новій Англії за чисельністю та ідеологією, квакери селилися переважно в середніх колоніях, а на півдні оселилися, по-перше, прихильники англіканства у Вірджинії, по-друге, католики у Меріленді [1, с. 10]. Відповідно і відносини з індіанцями формувалися в кожній з колоній по-своєму, втім всі вони намагалися повернути місцевих жителів в християнство. Відмінність полягала у тому, що пуритани ставилися до корінного населення вкрай негативно, квакери вирізнялися миролюбними поглядами, а католики закликали завдяки єзуїтським місіям, які під гаслом «Для більшої слави Божої» («Ad maiorem Dei gloriam»), несли слово Боже. Єзуїти під час проповідання християнства серед індіанців, на відміну від пуритан, не змушували індіанців ходити в європейському одязі. Натомість вони використовували методи, які підкреслювали повагу до традицій та культури корінних жителів. Початковий конфесійний плюралізм і регіоналізм англійських колоністів відрізнялися від колоніальних структур Іспанської Америки, які символічно проявилися у архітектурному контрасті: величні кам'яні храми католиків та скромні дерев'яні споруди протестантів, що чітко підкреслювало спектр аксіологічних поглядів християн у Новому Світі.

Освіту Р. Вільямс здобув у одній з найстаріших престижних чоловічих шкіл – Чартерхаус (*Charterhouse*),

а також у коледжі Пемброк, Кембридж (*Pembroke College*), де він вивчав латину, іврит, грецьку та французьку мови. Був особисто знайомий з англійський поетом, політичним діячем і мислителем Джоном Мільтоном (*John Milton*, 1608–1674). Він прийняв духовний сан в англіканській церкві, втім поглядами тяжів до пуританізму, через що не міг розраховувати на церковну кар'єру [5]. Розчарування в церковній інституції призводить до ідеї полишити країну та разом з пілігримами відправитись до Нового Світу. Дослідник життя та поглядів Р. Вільямса Елтон Ромео (*Romeo Elton*) в своїй книзі «Життя Роджера Вільямса» (*«Life of Roger Williams: The Earliest Legislator and True Champion for a Full and Absolute Liberty of Conscience»*, 1852) цитує губернатора Джона Вінтропа, який висловився про Р. Вільямса так: «Серед пасажирів [Ліона – корабля з Бристоль до Бостона] був молодий міністр, благочестивий і ревний, з особливою вишуканістю, чий розум був філософського складу, і чії думки були проявом сильної індивідуальності [3, с. 12]. Проповідуючи у Плімуті, мислитель мав власні погляди на фундаментальні християнські закони, які містяться в Десяти заповідях, вважаючи, що такі приписи як ідолопоклонство, пам'ятати суботній день, чи, навіть, не поклонятися іншим богам, не є абсолютними, і тому жоден суд земний не має право карати за їхні порушення. Держава повинна регулювати суспільні відносини, а особисті переконання та вірування мають залишитися на розгляд кожної людини. Так Р. Вільямс формує основні питання своєї філософії: по-перше, релігійний та політичний сепаратизм, по-друге, секуляризм, по-третє, свобода віросповідання.

З самого початку Р. Вільямс прагнув створити державу у якій би питання вирішувалися більшістю голосів, такою більшістю яка регулювала б лише громадські справи («civil things»). Його утопія була втіленням саду церкви відділеного від пустелі світу («garden of the church and the wilderness of the world»). Право голосу надавалось разом з громадянством завдяки голосуванню голів сімей, таким чином, держава Р. Вільямса набувала рис мажоритарної демократії, а громадянство та віросповідання розмежовувалися. Зовнішньополітичні зв'язки колонії з корінним населенням формувалися в складних умовах, сформовані Р. Вільямсом міцні дружні відносини викликали глибоку довіру серед індійських племен, особливо з індіанським плем'ям Наррагансетт (*Narragansett people*). Втім, дружні стосунки з аборигенами призвели до того, що Массачусетс, Коннектикут та Плімут почали конфліктувати з Род-Айлендом, через що Р. Вільямс був змушений повернутися до Англії у пошуках визнання автономії свого міста. Там у 1643 році він публікує книгу «Ключ до мови Америки» (*A Key into the Language of America*, 1643) – книга написана з метою допомогти у спілкуванні з місцевим корінним населенням Америки, тієї частини, що зветься Новою Англією. Це перше дослідження індіанської мови, у якому автор продемонстрував безпосередньо обскурантський підхід до перекладу та порівнянню слів, словосполучень та понять двох мов. Унікальною особливістю даного дослідження є вихід за межі створення словника: автор не обмежується пошуком корелятивів, а намагається зрозуміти спосіб мислення

індіанців, вийти в горизонт філософських концептів. Він охопив всі сфери діяльності людини від першого привітання до останнього поховання, намагаючись продемонструвати європейській людині, не зважаючи на очевидну відмінність культур, все ж подібність. «Ключ до мови Америки» було надруковано видавництвом Джона Мільтона та Грегорі Декстера, книга одразу стала популярною, створивши репутацію Р. Вільямсу. А через рік він видав найвідомішу свою роботу «Кривавий догмат переслідування за переконання» («*The Bloody Tenent of Persecution, for Cause of Conscience*», 1644). Подібно до Аврелія Августина (*Aurelius Augustinus Hipponensis*, 354–430), Р. Вільямс вважає, що причиною ворожнечі між людьми є відмінність мов, культур, релігії, втім він не міг би погодитись з ідеями того, що світська державна влада дана людям вищими силами, а отже Град божий залишився би церкві, а Град земний – світській владі. Христос не встановив певної форми правління, а держава і церква автономні по відношенню одна до одної. Мислитель проводить історичну паралель між пуританами та Великим гонінням IV ст. «Той же Костянтин увів строгий закон проти донатистів: подібні переслідування були скоєні Валентиніаном, Граціаном та Феодосієм, як повідомляє Августин в Ер. 166. Тільки Юліан Відступник надав свободу еретикам, а також варварам...» [8, с. 150]. Донатисти по-перше, вчили, що головною ознакою істинної церкви є святість. Відомо, що перші поселенці інколи називали себе святими, а по-друге, що дійсні тільки ті таїнства, які здійснюються праведником. Висновком з цього історичного факту Р. Вільямс вважав помилкове шанування імператора Костянтина, який перетворив християнство з релігії інакомислячих, з релігії внутрішньої святості в державну релігію, а боротьбу з еретиками узгодив на законодавчому рівні. Кривавий догмат переслідування за віру, або в даному випадку доцільніше перекладати як – за переконання, обізнаність, совість (conscience) – в тому вигляді як її відстоювали не тільки католики, але й англікани, кальвіністи, не знаходить підтвердження в Євангелії. Старозавітні тексти, як і будь-які спроби аргументації ними релігійного примусу філософ визнає помилковими, тому що Старий завіт постає для людини символічним, чи навіть, церемоніальним зразком етичного змісту, але не імперативом. Кров, яку століттями проливали пуритани та папісти, на думку філософа, не вимагав Господь, він же і не надихав писати чисельні закони гонінь та переслідувань.

Як і багато інших теологів, Р. Вільямс для пошуку доказів власної точки зору звертається до Святого Письма, відповідь він знаходить в притчі про кукіль. «Залишіть, хай разом обоє ростуть аж до жнив; а в жнива накажу я жencям: Зберіть перше кукіль і його пов'яжіть у снопки, щоб їх попалити; пшеницю ж спровадьте до клуні моєї» (Від Матвія 13:30). Цей фрагмент демонструє, що є пшениця – це праведники, а є кукіль – це грішники. Втім, кукіль дуже схожий з пшеницею, і якби люди бездумно викорінювали б його, вони могли б знищити корисні рослини. У даному випадку філософ у своєму трактаті стверджує, що необхідно пам'ятати, що Бог цією притчею не закликає карати грішників, бо можна випадково пошкодити одночасно і синів церкви. Якби Господь без розбору карав всіх грішників, то порушився б на землі весь лад

життя і неминуче постраждали б і праведники. Інший доказ мислитель знаходить у вірші: «Залишіть ви їх: це сліпі поводитарі для сліпих. А коли сліпий водить сліпого, обоє до ями впадуть...» (Від Матвія 15:14). І вдруге Господь просить залишити у спокої, на цей раз фарисеїв, лишити разом зі своїми, можливо й хибними, втім власними поглядами [9, с. 21]. Сам філософ виводить максиму, яка звучить так: «Але якщо язичники не можуть бути переможені словом, вони не повинні бути змушені мечем».

Дослідники Браунського університету розшифрували записи Р. Вільямса, записи мислителя були зроблені ним на полях книги «Есе про примирення відмінностей між християнами» («*An Essay Towards the Reconciling of Differences Among Christians*»). Тексти були написані Р. Вільямсом за допомогою знаків скороченого письма його власного винаходу, через що багато століть залишалися нерозшифрованими. Спроби декодування книги робилися і раніше, втім вони були безуспішними, аж до того, як математик Лукас Мейсон–Браун взявся за справу. Спершу він провів статистичний аналіз використання знаків, а потім вивчив способи стенографії, які вивчав Р. Вільямс в юності в англійських школах. У виявлених текстах Р. Вільямс коментує сучасні йому медичні і географічні книги, а найбільше есе автора було присвячено питанням хрещення немовлят. Було виявлено, що американські індіанці піддавалися хрещенню шляхом насильства і обману, що суперечить месіанству [4].

Висновки. Філософські погляди Р. Вільямса містять ідеї проти втручання держави в особисте життя людини, оскільки людина відповідальна за дотримання заповідей лише перед Богом. Втручання держави у питання особистого життя та політики видається йому неприпустимим. Квінтесенцією цієї тези є історична метафора, яку використовував філософ: справжнім ворогом християнства насправді є імператор Костянтин, оскільки зробив його державною релігією, а не Нерон, який катував та страчував християн. Так само справжнім ворогом християнства Р. Вільямс вважав конгломерат церкви та держави, оскільки чим тісніше вони співіснують, тим ближчою до загибелі християнська віра. Характерною рисою філософських поглядів мислителя можна назвати антропоцентризм: людина вважається самодостатньою та незалежною особистістю, вільною від упереджень та наділеною правами. Ці погляди лягли в основу руху за заборону рабства в 13-ти колоніях. Чимало істориків та віруючих суголосні у поглядах, відповідно до яких Р. Вільямса вважають першим аболіціоністом в Північній Америці. У заснованій ним колонії поширювалися ідеї, відповідно до яких держава і церква повинні бути розділеними та повинна існувати релігійна свобода. Завданням будь-якої держави філософ вважав підтримку громадського порядку та справедливості.

Список використаних джерел

1. История литературы США: в 3 т. Т.1: Литература колониального периода и эпохи Войны за независимость (XVII–XVIII вв.) / Собр., ред., предисл. Майя Михайловна Коренева. – Москва: Наследие, 1997. – 831 с. // Istorija literatury SSHA: v 3 t. T.1: Literatura kolonial'nogo perioda i jepohi Vojny za nezavisimost' (XVII–XVIII vv.) / Sbr., red., predisl. Majja Mihajlovna Koreneva. – Moskva: Nasledie, 1997. – 831 s.

2. Соболевський Я. А. Провіденціальні мотиви в філософських поглядах перших колоністів Нової Англії [текст] / Я. А. Соболевський // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – Львів, 2016. – №18. – С.82–89. // Soboljews'kyj Ja. A. Providencial'ni motyvy v filosofs'kyh pogljadah pershyh kolonistiv Novoi' Anglii' [tekst] / Ja. A. Soboljews'kyj // Visnyk L'viv's'kogo universytetu. Serija filosofs'ki nauky. – L'viv, 2016. – №18. – S.82–89.

3. Elton R. Life of Roger Williams: The Earliest Legislator and True Champion for a Full and Absolute Liberty of Conscience [text] / Romeo Elton. – New Jersey: Albert Cockshaw, 1852. – 173 p.

4. Fisher L. D. Decoding Roger Williams: The Lost Essay of Rhode Island's Founding Father [text] / L. D. Fisher, J. S. Lemons, L. Mason-Brown; Baylor University Press, 2014. – 198 p.

5. Gammell W. Life of Roger Williams the Founder of the State of Rhode Island [text] / William Gammell. – Charleston: BiblioBazaar, 2009. – 234 p.

6. Garrett J. L. Baptist Theology: A Four-century Study [text] / James Leo Garrett. – Macon: Mercer University Press, 2009. – 743 p.

7. Williams R. A Key into the Language of America [text] / Roger Williams. – Carlisle: Applewood Books, 1997. – 205 p.

8. Williams R. The Bloody Tenent of Persecution for Cause of Conscience Discussed and Mr. Cotton's Letter Examined and Answered [text] / Roger Williams. – Whitefish: Literary Licensing LLC, 2014. – 496 p.

9. Williams R. The Complete Writings of Roger Williams Volume One [text] / Roger Williams. – New York: Russell amp Russell. Inc., 1963. – 424 p.

Sobolevsky Ya. A., Ph. D. in Philosophy, Assistant Professor, Department of Philosophy History, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kiev), yasobolevsky@gmail.com

Philosophy of the American thinker of Roger Williams: secularism and religious tolerance

Philosophical views of the American theologian, the theologian Roger Williams on the nature of man, his rights and duties are analyzed in the article. The main philosophical ideas, on which the thinker worked, are described. Philosophical views of the thinker contain ideas of a political, religious and humanistic nature. Religious and political views were manifested in separatism and secularism. The theocratic views of his contemporaries were criticized by the thinker, believing that politics and religion cannot and should not cooperate. Another aspect of his philosophy is the study of freedom of religion, because, according to the philosopher, a person reports to the observance of the commandments only before God. However, Roger Williams reinterprets the basic Christian commandments, trying to give rational reasoning to everyone. Recent studies of the works of the philosopher by Western scholars and their controversial character are described.

Keywords: Roger Williams, the history of American philosophy, secularism, tolerance, personality.

* * *

УДК 1(091)(477)

Співак В. В.,
кандидат філософських наук, докторант,
Національна музична академія України
ім. П. І. Чайковського (Україна, Київ),
vova3006@ukr.net

Уявлення про фортуна у філософській складовій спадщини Антонія Радивилівського

Дослідження присвячене аналізу змістовного наповнення поняття фортуна у філософській складовій проповідницької спадщини Антонія Радивилівського та інших українських церковних мислителів другої половини XVII ст. Простежуються різні аспекти змісту цього поняття та особливості його інтерпретації в текстах українських мислителів епохи бароко. Виявлено, що фортуна сприймається ними у двох основних аспектах. По-перше, вона є інструментом Божої волі, що може використовуватись для нагороди чи покарання людей. По-друге, вона є знаряддям спокуси грішників і тоді виступає лише в негативній ролі. Однак, фортуна може бути подолана людською чеснотою, яка нейтралізує її шкідливий вплив. Звертається увага на можливий джерела запозичення уявлень про фортуна українськими церковними інтелектуалами. Робиться висновок про творчий характер розвитку понятійного апарату української філософської мови церковними мислителями епохи бароко.

Ключові слова: історія філософії, українська філософія, бароко, проповідь, фортуна.

Осмислення щастя належить до кола центральних проблем вітчизняної релігійно-філософської морально-етичної думки епохи бароко. Дана категорія є ключовою для розбудови наших уявлень про стратегії життя і аксіологічну парадигму українських церковних інтелектуалів тієї епохи. В свою чергу, XVII ст. було часом бурхливого розвитку української національної культури, яка й досі несе на собі відбиток «бароковості». Тож, дослідження історії вітчизняної морально-етичної думки XVII ст. та уявлень її творців про щастя є доволі актуальним.

Донедавна творчість українських барокових проповідників досліджувалася переважно з точки зору літературних якостей. Проте, в останній час спостерігається дедалі ширше залучення релігійних творів як джерел з вивчення української філософії. Праці Л. Довгої [3], М. Корзо [5], С. Йосипенко [4] та ін., засвідчують високий потенціал спадщини українських церковних мислителів, як історико-філософських джерел, але їх філософська складова залишається недостатньо дослідженою. Що ж стосується категорії щастя, то вона взагалі розглядалася дослідниками лише побіжно й потребує детального вивчення. Однак, через аморфність та багатоаспектність змістовного наповнення тогочасного концепту «щасливого життя», комплексний аналіз уявлень про щастя українських церковних мислителів XVII ст. в межах однієї статті є неможливим. Тож, в рамках даного дослідження ми зосередимо увагу на аналізі уявлень про фортуна, як один з аспектів щастя.

Метою нашого дослідження є розгляд особливостей тлумачення поняття фортуна Антонієм Радивилівським та іншими церковними мислителями його епохи.

В якості основного джерела для аналізу нами було обрано рукописні та друковані проповіді Антонія Радивилівського з його збірок «Вінець Христов...» та «Огородок Марії Богородиці...». Для порівняльного аналізу нами було обрано тексти Інокентія Гізеля та Іоанкія Галятівського.

Антоній Радивилівський вважає фортуна божим знаряддям, вказуючи, що божественна воля керує не тільки людиною але й її фортуною – «Богъ, яко самымъ чоловікомъ рядить й устрояєть, такъ и его фортуною; гды одного понижаєть, а другого вывышаєть; одного збогачаєть, а другого зубожаєть, одного при здравіи ховаєть, а другого хоробою трапить» [8, с. 563]. За Іоанкієм Галятівським побожні люди мають просити в молитвах у Бога «жебы дорогу даль щасливе отправить и що иное учинити» [1, с. 153]. Тут під щастям вочевидь мається на увазі сприятливий збіг обставин, благополуччя та успіх у якійсь ризикованій справі, тобто, везіння (тут у такій непевній справі як подорожування), що близьке за значенням до латинського поняття фортуна. Таким чином, за Галятівським фортуна також перебуває у божественному підпорядкуванні.

Бог нагороджує успіхом добрих християн та насилає несподівані нещастя на грішників в якості покарання. Антоній Радивилівський з цього приводу пише: «гды люде на земли добреса справують, жинють столблве, Богъ ихъ выноситъ, зацными й славными чинить; А гдыся зле справують, й нежинють столблве; tedy Бог ихъ розмаите понижаєть, вшелякимъ нещастемъ, утисками й припадками трапить» [6, арк. 52]. Загалом, проповідник

не раз згадує, що нещастями й «утисками» Бог карає людей за їх гріхи [7, с. 518]. Інокентій Гізель також зазначає, що за допомогою нещастя Бог карає грішників «попускаючи» на них війни, пошесті, посухи тощо [2, с. 133]. Також, терпіння нещастя є платою яку вносить грішник за прощення гріхів [2, с. 356].

Несподівані нещастя відбуваються з Божої волі (з його «допущення») [7, с. 541]. Антоній Радивилівський зазначає, що удари долі, які проявляються у різноманітних неприємностях, даються Богом для спасіння людини, тож приймати їх треба з терпінням: «кого Богъ на сем світі частими бідами й скорбми стискає, нехайся для того несмущає, але терпеливо оные зносить. Напередъ уважаючи тоє, же Богъ его вічне карати за гріхи не будеть... для чого праві Господь тут нікотормъ хочай грішати перебачає? для того, абы их потом на віки караль. для того зась иншихъ караєть не перебачаючи, абы имъ на віки перебачиль. повторе, же в бідахъ й утискахъ застаючи чоловікъ обращаетъ къ Богу, жалуетъ за гріхи свои» [6, арк. 172зв]. За Іоаникієм Галатовським, Бог не карає грішників аби потім карати їх вічно: «Держить Богъ на світі і для того людей злыхъ, не тратить ихъ, жебы на ономъ світі въ пеклі затратилъ ихъ навіки» [1, с. 149]. Хоча він також пише, що Господь може милувати грішників аби вони мали час на покаєння – «бо Богъ не хочеє смерти чоловіка грішного, але хочеє, жебы онъ покался, жебы наворачнулься до Бога от злыхъ учинковъ, котормы суть злою дорогою» [1, с. 148].

Як пише Антоній Радивилівський – навіть коли Бог забирає «найдорожче» – в підсумку це йде на користь християнину «же Гдъ Бгъ завше на тые річи наступуетъ и оные зносить, въ котормыхъ ся люде найбарзій кохають; тые чада, тые чести, тые клейноти, тые роскоши, тые прїятели, тые волюки, коньки, и прочая отимуетъ, въ котормыхъ ся найбарзій кохаємъ. А для чого жъ то Гдъ Бгъ такъ чинить? для чого зъ нами такъ поступуетъ? річи намъ не коханые и немилые при насъ заставуетъ, а въ котормыхъ срдце наше найбарзій кохаєть и любить, на тые повстаєть, и отъ насъ оные не безъ великого нашего жалю, отбираєть? Для того абысмося нівчомъ иншомъ на семъ світі не кохали, тлько въ єдномъ Гді Бозі, и ни чого на семъ світі не любили, тлько єднаго Господа Бога» [7, с. 1531]. Такі удари фортуни є корисними для людської душі та сприяють досягненню остаточної мети – небесного блаженства. Тож для християнина більшу безпеку несуть не неприємності, а їх відсутність.

Нещастя для християнина можуть бути кориснішими ніж земне щастя і в результаті провадити людину до вищого щастя – небесного блаженства «бо многимъ болшіи дар Божій єсть, й ку спасенію пожитнейшій, убоztво нежели багатство, хобоба, нежели здравіє, нещастіє нежели щастіє, низкій станъ, нежели высокій» [6, арк. 234]. Таким чином, у підсумку: нещастя на землі роблять людину вічно щасливою на небі, адже нещасна на землі людина знаходиться під увагою Бога, очищає душу в стражданнях, убезпечує себе від гріхів та підноситься до Неба: «Щасливий теды чоловікъ котормый можеть рещи: Утішеніє [то єсть, доброе на семъ світі повожденіє] сокрыся от очію мою. А щасливый для чотырехъ причинъ; Першая, же часу бід й утрапленя, от Бога навіжен бываєть. Другая, же на души очищаєтьс.

Третья, же от гріховъ заховуетьс. Четвертая, же на Небо подноситьс» [6, арк. 173].

Таким чином, нещастя, що «падають» на людину можуть вважатися ознакою божого благословення, яка дається для очищення й випробування людини. Людина яка не зазнає на землі страждань від різних неприємностей, не гідна називатися християнином, пише Антоній Радивилівський посилаючись на Августина: «жадного праві немає раба Христова без скорби. если розумієшь себе быти волнымъ от гоненія, ещєсь не зачалъ быти християниномъ. Чоловіче мізерный, гды какой тірпишь утискъ, любь хоробу, любь добрь своихъ отъятіє, не розумій жебы тоє Богъ на тебе допущалъ з какой нелюбви ку тебе; але з самой добрости й ласкавости, хочай абы тебе яко злато в огни, яко пшеницу под ціпомъ, яко оливу в прасі спробоваль» [8, с. 1083]. Християнин який страждає від ударів фортуни є щасливим та благословенним, оскільки «предустановлений» Богом до Царства Небесного, пише проповідник: «О щасливый! о благословенный естєсь чоловіче, котормый естєсь в утискахъ, в скорбєхъ й утрапєняхъ!... Ты то естєсь предустановленнымъ до Царствія Небесного...» [8, с. 1088].

Отже, спираючись на вищезгадане, можна говорити про те, що стосовно сприйняття значення фортуни в житті християнина Антоній Радивилівський проводить своєрідну «антикальвіністську» лінію. Щастя у сенсі постійної прихильності фортуни, навіть такої що має джерелом божественну волю, може бути ознакою приреченості (у православному варіанті – передбачення) людини до пекла. Так, Антоній Радивилівський пише, що постійна удача може вважатися прикметою майбутньої загибелі душі людини «Грішнікове котормы на семъ світі въ всемъ добре поводитъ, нехай немаєють надії одержати животь вічний» [6, арк. 173].

Антоній Радивилівський розводить дії світової фортуни та божественного промыслу. Звісно, проповідник надає перевагу останньому, навіть у випадку коли він насилає на людину різні нещастя, оскільки через них віруючі долучаються до вищого блаженства. Так, Радивилівський закликає віруючих – «если хочемъ в Небі быти Царями... й Блаженства вічного учасниками быти: поки живем на сем облудномъ світі, не позираймо на Востокъ фортуны, настараймося о марное набыте слав й чести, Роскошей й Богатств міра сего; але позираймо на западъ, пам'ятаючи при Кресті Христовомъ, й на наступуючіє нам укоризны, кривды, долегливости, убоztво, нещастє, й всякає припадки, котормы на насъ Богъ, ведлугъ непонятныхъ судьбъ своихъ Бозскихъ допущаєть: а сорадостію все тоє пріймуймо» [6, арк. 463]. Іоаникій Галатовський також закликає паству не любити світ та його «оманливі розкоші» [1, с. 157].

Радивилівський застерігає від фаталістичного сприйняття нещастя як проявів особистої долі (її особистої «нещасливості»), оскільки нещастя настають з Божої волі та мають певну мету (випробування, очищення, покарання тощо) і їх тривалість може залежати від поведінки самої людини. Так, Антоній Радивилівський пише про хвороби: «Богъ тыхъ рыхлей з болєзни воздвизаєть, котормы в болєзни суть терпеливыми, котормы зась не суть терпеливыми, а ещє й ропщутъ на Бога, й на самыхъ себе, приписуючи

нещастю своєму, такових должій в хоробі держить» [6, арк. 35].

Загалом фаталістична тематика простежується у текстах Антонія Радивилівського при змалюванні кар грішників, для яких є характерним нарікання на долю, в той час як відповідальність за їх нещастя покладається на них самих – «На страшному суді будуть волати: мы безумныи ничогосмо неучинили доброго, ничогосмо не вникали, непамяталисмо на страшный суд, на муки пекельные. о проклятая, й несчастливая наша доля!» [6, арк. 14]. Тож віра в долю, характерна для народної релігійності та уявлень про удачу, для проповідника вочевидь є забобоном та ознакою гріховності людини. Антоній Радивилівський, як і інші церковні автори, сприймає фортуна як елемент реалізації божого промислу в житті людини.

Однак, в текстах Радивилівського фортуна також виступає зброєю «світу» й знаряддям диявола, який спокушає благами фортуни грішних людей – «Чи не выставет же он (світ – В. С.)... людей живущых на земли, як оку Солнцу ку фортуні, албо щастю? чи не примушает их абы на ясныи промені того fortunного солнца, яко то на роскоши, на богатства, на чести й славу, просто не змруженным своим смотріли окомъ? й если кто з них пилнося тымъ яснымъ фортуны променямъ, не змруживши ока свого присмотруеъ, если кто охоче от него пріймуеъ Роскоши, Богатства, Чести й славу; того он маєъ за власного й коханого сына, того сластно кормить й всіми достатками тучить...» [6, арк. 386зв]. В даному фрагменті чітко прослідковується взаємозамінність слів фортуна та щастя, а також перераховуються блага, які дає людині сприятлива фортуна. В цьому випадку під фортуною проповідник розуміє не тільки везіння й удачу в справах, але й сам факт набуття людиною різноманітних земних благ.

Фортуна служить тим, хто шукає багатства і хоча й не обов'язково сприяє людям, проте її прихильність є умовою набуття ними «сьогосвітніх благ»: «кто... сіти своихъ мыслій запущаетъмна сёмъ світі на уловлене богатствъ, если ему послужить фортуна же уловить оные» [6, арк. 257зв]. Проте її подарунки є мінливими та нічого не варті в порівнянні з духовними благами, пише проповідник далі – «Же теды на сёмъ світі все в чом ся тьлько чоловік тішить, естъ самое нічого; тішится в серебрі, в златі, в грошахъ, в коняхъ, в волахъ, овцахъ, в щастно великомъ; ажъ гды себѣ добре уважить, все естъ то нічого. тішится в чести высокой й в славі, тішится в роскошахъ тілесныхъ; ажъ гды себѣ добре уважить, все естъ то нічого... Вся Фортуна сего світа нічого немаєъ статечного, ани мощного, але тьлько естъ самое ошукане очесъ, й впередъ нежли ся покажетъ, згинетъ» [6, арк. 259зв].

Іоанікій Галятівський також пише, що блага світу є оманливими та нікчемними та ведуть до загибелі тих хто ними спокуситься: «світ зъверху здаетъся быти пѣнкный, здобиться золотомъ, богатствами, гонорами, титулами, а внутрь маєъ трутизну, маєъ смерть, бо кто в світі кохаетъся, той въ прудкомъ часѣ умреть дочасною й вічною смертю...» [1, с. 157].

Головною рисою «світової» фортуни є її мінливість, проповідник часто згадує «отмінность фортуны» [6, арк. 521зв]. Радивилівський пише, що на землі нема чистого щастя, мінливе щастя фортуни завжди змішане з

нещастями: «Коханкове твои о світе! заживають радости мішаной з смуткомъ, щастя мішаного з нещастемъ... Якъ многими горкостями щасливости людской сладость покроплена естъ. Чили не естъ жещасте з нещастемъ, веселе з смуткомъ на сёмъ світі змішаное? естъ» [8, с. 1026]. При цьому проповідник посиляється на трактат Боеція «Про віху філософією» (маргіналія – «Боецій о потішенію») в якому була здійснена християнізація античного уявлення про мінливість колеса фортуни.

Про «отмінність» людського щастя пише й Іоанікій Галятівський вказуючи на ненадійність світу який змінює своє щастя та описуючи «отміну щастя чоловічого, бо сегодняя паномъ, завтра слугою, сегодняя потентатомъ, завтра невольником чоловіка учинить» [1, с. 114].

Життя під ударами фортуни є нормою і для грішника, який ще має можливість покаятись, і для доброго християнина, натомість постійне сприяння фортуни може служити сигналом небезпеки для душі. Незмінне сприяння фортуни, в якості інструменту «облудного світу», може вважатися причиною загибелі душі, або, знову ж таки, ознакою приреченості (передбачення) людини до пекла. Це відбувається через те, що живучі в полоні уявного щастя людина забуває про Бога і помирає у гріхах.

Таким чином, поняття фортуни, як одне з означень категорії щастя знаходить досить детальне відображення у спадщині Антонія Радивилівського та інших українських церковних інтелектуалів XVII ст.

В залежності від ситуації та мети повчання, фортуна сприймається ними у двох аспектах: у позитивному християнізованому вигляді божественного інструменту або у негативному вигляді «знаряддя світу». В обох випадках вони постулюють фортуна як елемент реалізації божого промислу в житті людини. Проте, на думку Антонія Радивилівського вплив фортуни залежить також і від волі людини, яка може звільнитися від ударів фортуни звернувшись до Бога та перемогти її своїми чеснотами.

Спіраючись на проведений аналіз посилань та запозичень автора, ми можемо говорити про те, що провідний вплив на уявлення Антонія Радивилівського про фортуна справили тексти Сенеки, як оригінальні так і в інтерпретації Юста Ліпсія, а також Августина і Боеція, завдяки яким раніше відбулась християнізація поняття фортуни.

На прикладі осмислення ідеї фортуни Антонієм Радивилівським та іншими церковними авторами цієї епохи, ми можемо спостерігати процес інтеграції у вітчизняну духовну культуру здобутків європейської філософської думки та механізм їх ретрансляції у суспільну свідомість через такий масовий жанр, як церковна проповідь.

Список використаних джерел

1. Галятівський Іоанікій. Гріхи розмаїтїи / Галятівський Іоанікій // Іоанікій Галятівський. Ключ розуміння / підгот. І. П. Чепіга. – К.: Наукова думка, 1985. – С.372–387.
2. Гізель Інокентій Мир з Богом чоловіку / Гізель Інокентій // Інокентій Гізель Вибрані твори в 3-х томах / Упор. Л. Довга. – Київ – Львів: Свічадо, 2012. – Т.1. – С.55–475.
3. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття: монографія / Л. М. Довга. – Київ – Львів: Свічадо, 2012. – 344 с.
4. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: Українська ранньомодерна духовна культура в європейському

контексті / С. Л. Йосипенко. – К.: Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с.

5. Корзо М. А. Образ человека в проповеди XVII века / М. А. Корзо. – М.: ИФРАН, 1999. – 190 с.

6. Радивилівський Антоній. «Вінець...» / А. Радивилівський. – К., 1688. – 544 арк.

7. Радивилівський Антоній. «Вінець...», рукопис / А. Радивилівський, І.Р. ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – П.Ник.м. П.560 т. 2. – 1615 с.

8. Радивилівський Антоній. «Огородок...» / А. Радивилівський. – К., 1676. – 1128 с.

References

1. Haliatovskiy Ioanykii. Hrikyh rozmaytiy / Haliatovskiy Ioanykii // Ioanykii Haliatovskiy. Kliuch rozumninny / pidhot. I. P. Chepiha. – K.: Naukova dumka, 1985. – S.372–387.

2. Hizel Inokentii Myr z Bohom choloviku / Hizel Inokentii // Inokentii Hizel Vybrani tvory v 3–kh tomakh / Upor. L. Dovha. – Kyiv – Lviv: Svichado, 2012. – T.1. – S.55–475.

3. Dovga L. M. Systema cinnostey v ukrayinskij kulturi XVII stolittya / L. M. Dovga. – Kyiv – Lviv: Svichado, 2012. – 344 s.

3. Yosypenko S. L. Do vytokiv ukrayinskoyi modernosti. Ukrayinska rannomoderna duchovna kultura v yevropejskomu konteksti / S. L. Yosypenko. – Kyiv: Ukrayinskij Centr duhovnoyi kultury, 2008. – 392 s.

5. Korzo M. A. Obraz cheloveka v propovedi XVII veka / M. A. Korzo. – Moskva: IFRAN, 1999. – 190 s.

6. Radyvylovskiy Antonii. «Vinets...» / A. Radyvylovskiy. – K., 1688. – 544 arc.

7. Radyvylovskiy Antonii. «Vinets...», rukopys / A. Radyvylovskiy, I.R. TsNBU im. V. I. Vernadskoho. – P.Nyk.m. P.560 t. 2. – 1615 s.

8. Radyvylovskiy Antonii. «Ohorodok...» / A. Radyvylovskiy. – K., 1676. – 1128 s.

Spivak V. V., Ph.D., doctoral candidate at the P. I. Tchaikovsky National music academy of Ukraine (Ukraine, Kyiv), vova3006@ukr.net

Notion of the fortune in the philosophical composition of Anthony Radivilovsky's heritage

The research is devoted to the analysis of the content of the concept of fortune in the philosophical component of the preaching heritage of Anthony Radivilovsky and other Ukrainian church thinkers of the second half of the XVII century. There are various aspects of the content of this concept and the peculiarities of its interpretation in the texts of the Ukrainian thinkers of the Baroque period. It was found that fortune is perceived by them in two main aspects. First, it is an instrument of God's will, which can be used to reward or punishment of people. Secondly, it is an instrument of the temptation of sinners and then acts only in a negative role. However, fortune can be overcome by human virtue, which neutralizes its harmful influence. Attention is drawn to possible sources of borrowing ideas about fortune by Ukrainian church intellectuals. A conclusion is drawn about the creative nature of the development of the conceptual apparatus of the Ukrainian philosophical language by the church thinkers of the Baroque era.

Keywords: history of philosophy, Ukrainian philosophy, baroque, sermon, fortune.

УДК 215:231.11

Стрелкова Ю. О.,

кандидат філософських наук, доцент,
Інститут Реклами МАУП (Україна, Київ),
yuliya86strielkova@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЇ ДІАЛЕКТИКИ В ТЕОЛОГІЇ К. БАРТА

Здійснена спроба виявлення особливостей діалектики засновника «діалектичної теології» К. Барта. Досліджуються відмінності у її застосуванні в межах класичної, зокрема, фіхтеансько-гегелівської філософської традиції, в екзистенціалізмі С. К'єркегора та в бартовій теології. Автор обстоює думку про існування внутрішнього зв'язку між світоглядними засадами неопротестантизму та філософії спілкування (філософії діалогу).

Ключові слова: діалектика, теологія, неопротестантизм, Бог, негация, протилежність, суперечність, спілкування.

Виникнення протестантизму, 500-річний ювілей якого відзначається в 2017 році, є доленосною подією не тільки в історії християнства, а й віхою в соціальному, політичному, економічному, мистецькому житті європейських народів ренесансної доби, яка істотно вплинула на їх подальший розвиток. Кардинально змінивши людський світогляд, Реформація потягнула за собою революцію у способі мислення, внаслідок якої виникла нова наука й нова філософія. Щодо останньої, то найвідчутнішим вплив цього напрямку християнства був, як відомо, на представників німецької філософії Нового часу, і це стосується не лише їх моральної вдачі чи стилю життя з властивим більшості з них суто протестантським пієтизмом, а й теоретичних принципів, особливостей використовуваного ними поняттєво-категоріального апарату і навіть характеру логічної аргументації, практикованої ними. І якщо справедливим є твердження, що найбільший здобуток цієї школи – це розбудова діалектичної логіки (логіки суперечності), то не буде перебільшенням вважати, що своїми коренями вона сягає саме протестантської інтерпретації суперечливого відношення Бог – людина, так педантично продуманого в межах кантівсько-гегелівської традиції. Тому не є дивним звернення до діалектики і протестантських богословів ХХ ст., що можна було б витлумачити як вияв прагнення здійснити революцію в теології, подібну до філософської революції кінця XVII – початку XIX ст., спираючись саме на потенціал діалектичного мислення. Наскільки вдалою була ця спроба і які вона мала світоглядні наслідки, спробуємо з'ясувати.

Однією із характерних ознак «діалектичної теології» як провідного напрямку в богослів'ї європейського протестантизму, що виник у 20-х роках ХХ ст., було повернення до первісних принципів Реформації, зокрема, до ідеї абсолютної несумірності Бога і людини, принципової відмінності релігії як сукупності предметних дій та уявлень і віри як особистої «зустрічі» людини з Богом, в якій тільки-но і стає можливим для індивіда відкрити Бога у власній душі й доторкнутися до істинного надрозумового сенсу євангельського одкровення. Інструментом філософського осмислення такої зустрічі мала стати вельми специфічно витлумачена діалектика, витоки якої, на думку багатьох дослідників, та й самого засновника «діалектичної теології» К. Барта, сягають екзистенціального вчення С. К'єркегора. Саме у «парадоксальній» діалектиці цього данського мислителя унеможливаються ані естетичний, ані етичний, ані будь-який мисленнєвий синтез протилежностей божественного і людського, а будь-яка спроба «зняття», розв'язання їх суперечності неминуче приводить до втрати людської екзистенції. Лише за умови утримування людиною в собі цієї духовної напруги, цього оголеного, трагічного й травматичного для її свідомості протиріччя виникає справжня релігійність, а людська екзистенція відтак набуває свого довершеного вигляду. Для «схоплення» сутності релігійної екзистенції, як вважав К'єркегор, навряд чи можуть бути дієвими засоби формальної логіки чи поняттєва діалектика, адже тут йдеться не про віддзеркалення мислення в самому собі чи буття, тожотного мисленню в ньому самому, а, скоріше, про можливість виразити принципово немисленнєвий,

позараціональний аспект людського існування, який завжди вислизає з-під лещат людського розсудку й розуму, але є при цьому найістотнішим в житті кожного мислячого індивіда, бо пов'язує його із Абсолютом.

Мова йде про віру як про спосіб повернення мислячим суб'єктом себе до своїх першовитоків, свого першоджерела, цілком незалежного від цього мислення. Звісно, таке повернення у самому мисленні набуває вигляду самозаперечення, руху до божевілля («сумасшествие») і викликає цілком природний опір з його боку. В результаті, свідомість індивіда роздвоюється і набуває характеру парадоксу. Ця парадоксальність віри як способу організації людської свідомості, її внутрішня суперечливість та антиномічність й стали одним із основних питань «діалектичної теології», котрій судилося, з одного боку, модернізувати християнське віровчення за рахунок інтеграції в нього авторитетних навіть для теології здобутків філософської діалектики, а з іншого – певним чином трансформувати й саму діалектику з метою її теологічної адаптації. Щоправда, останнє завдання є не настільки помітним, як перше, тому для фіксації результатів його виконання доведеться здійснити теоретичну реконструкцію хоча б основних положень цієї теологічної доктрини.

Перш ніж безпосередньо вдатися до такої реконструкції та аналізу результатів трансформації діалектики в «діалектичній теології», слід вказати бодай на найбільш значущі, дотичні до окресленої вище проблематики релігієзнавчі та філософські дослідження та імена їх авторів. Насамперед, належить визнати, що осмисленню релігійно-теологічних аспектів неопротестантизму, його соціально-історичних коренів та взаємозв'язку із філософськими ідеями присвячено чимало праць, котрі умовно можна було б розділити на дві групи. До першої належать дослідження світоглядно-філософських аспектів неоортодоксії загалом; серед закордонних авторів у цьому зв'язку слід виокремити такі імена, як М. Бейнткер, Х. Бальтазар, У. Басланд, Г. Боркнам, Е. Буш, О. Вебер, Й. Диркен, Г. Фріс, В. Шмітхальс, М. Еванг, Е. Юнгель; вагомим є також внесок відомих російських дослідників: С. Аверинцева, В. Антропова, В. Гараджі, П. Гуревича, Т. Ліфінцевої, М. Пилаєва, вітчизняних – П. Кралюка, Л. Стасюк, М. Черенкова, П. Яроцького та ін. Другу групу становлять праці, в яких осмислюється доробок окремих представників неопротестантської теології – Барта, Бонхоффера, Брунера, Бультмана, Тілліха, Турнейзена, Нібура та ін. Однак, попри наявність вагомих здобутків у вивченні філософії й теології неопротестантизму, характеру її взаємозв'язку із різноманітними світоглядними традиціями, залишається все ще мало дослідженим питання про характер тієї форми діалектики, якою послуговується неоортодоксія та її вплив на самосвідомість європейської культури середини ХХ – початку ХХІ століття. Тому досить самотньо в цій ситуації виглядає праця німецького дослідника ідейної спадщини К. Барта М. Бейнткера «Die Dialektik in der «dialektischen Theologie» Karl Barths», що була видана в 1987 році в Мюнхені [6], й колективна монографія радянських філософів «Идеалистическая диалектика в XX столетии» [3], яка вийшла в той самий рік, що й дослідження Бейнткера,

де в одному з її розділів зроблена спроба осмислення «діалектичної теології» ще із засад марксистсько-ленінської філософії.

Однак, останнім часом інтерес до цього аспекту неопротестантизму почав зростати, свідченням чого є поява як за кордоном, так і в Україні низки дисертаційних досліджень, скерованих в цьому напрямку, монографій та статей в періодиці.

То ж, спробуймо й ми долучитися до розв'язання окресленого кола проблем в деяких їх аспектах і з'ясувати, зробивши це *метою* нашої розвідки, по-перше, яких трансформацій зазнає та якого змісту набуває діалектика в теології К. Барта, й, по-друге, якими є її евристичні можливості.

Розпочнемо із реконструкції основних принципів побудови «діалектичної теології» її засновником К. Бартом. Як відомо, бартовий інтерес до діалектики був безпосередньо пов'язаний із його прагненням подолати ліберально-історичну інтерпретацію християнської догматики та «природну теологію» і діалектика бачилася тут як вельми ефективний інструмент досягнення цієї мети. Щоправда, в період виходу з друку його праці «Fides quaerens intellectum» (1931), інтерес Барта до діалектики певною мірою послаблюється, чи й взагалі зникає, поступаючись місцем інтересу до схоластики, зокрема, Ансельмової. Однак таке відсторонення діалектики, а разом з нею і філософії взагалі як форми раціонального мислення у Барта є, на наш погляд, теж діалектичним, внутрішньо суперечливим, адже саме діалектичне мислення забезпечує внутрішню єдність бартового вчення на всіх етапах його еволюції. Як зазначає сучасний російський дослідник-релігієзнавець М. Пилаєв, «...і друге видання «Послання до Римлян», і «Fides quaerens intellectum», і «Нарис християнської догматики» разом із «Церковною догматикою» експлікують ту форму християнської теології, котра, вбираючи в себе насамперед найважливіші здобутки філософії ХІХ–ХХ ст., все ж намагається залишатися вільною від них» [4, с. 27].

Віще ми вже зазначали, що в зарубіжному й вітчизняному бартознавстві превалює думка про те, що К. Барт, тяжіючи до к'єркегорового варіанту діалектики, дистанціюється від раціональної, фіхтеансько-гегелівської її форми. І дійсно, як у К'єркегора, так і у Барта суперечність (Бога і людини) не може бути піддана синтезу, тобто неможливо віднайти того посередника, в якому протилежності, котрі й утворюють дану суперечність, були б присутні в ньому як його необхідні моменти, подібно до того, як, наприклад, присутніми є буття й ніщо в гегелівській категорії становлення. І якщо в ліберальному протестантизмі таким сутнім, при якому можуть співіснувати божественне і людське, визнавалася релігія, мораль, церква, історія тощо, то Барт, услід за К'єркегором, можливість такої сумірності (єдності протилежностей) категорично відкидає. Щоправда, це не стосується Христа, в особі якого божественне та людське немовби утворюють діалектичну єдність. Але й у цьому разі ми маємо справу із вельми специфічною діалектикою протилежностей, в якій Бог як сторона суперечності через особу Христа оприявлює лише своє Слово, звернене до людини, але Сам залишається завжди радикально Іншим.

Своєрідною ілюстрацією бартового підходу до проблеми є відомий фрагмент із «Послання до римлян»,

де він зазначає: «У воскресінні новий світ Святого Духа доторкається до старого світу плоті. Однак новий світ стикається зі старим як дотична із колом – не торкаючись, й саме через недотик він торкається до нього як обмеження, як новий світ» [1, с. 4]. Тут, по-суті, відтворена внутрішня роздвоєність, суперечливість події Воскресіння Христового як «неможливої можливості» зустрічі божественного і людського, в момент котрої якнайповніше проявляється міра їх єдності й, водночас, вся нездоланна глибина прірви між ними. Як дотична ніколи не з'єднується з колом, так і Бог ніколи не прийме у своє Царство людину як хтиву, просторово-часову тілесну істоту, яка прагне бути (щасливою). Але й іншою, безгрішною Він її не полюбить: Божа прихильність і любов до людини вимагає від неї постійного зусилля над собою, невпинного самоприборкання й самоприниження, усунення власної волі аж до готовності принести себе в жертву, наслідуючи приклад Христа. «Хай буде не як я хочу, а як хочеш Ти», – виголошує Ісус, звертаючись до свого Отця дорогою на Голгофу. Саме такою, слухняною й приниженою любить Творець і людину. Але як тільки – вона піднімає голову, стає «буттям-для-себе», Божа ласка змінюється на гнів.

Вочевидь, в такій постановці питання дійсно має місце діалектика, хоча й досить специфічна. При її зіставленні з фіхтеансько-гегелівською «кількісною» версією привертає до себе увагу її так званий «якісний» характер. Так, на думку Барта, корінь діалектики – у «критичному запереченні», суть якого, як роз'яснює О. Богомолов, полягає в тому, що «між богом та людиною існує нездоланна дистанція, котра ознаменована смертністю, конечністю людини. Кальвіністська ідея нескінченної величі божества, котру прийняв Барт, змушує його дійти висновку про те, що навіть найглибше спілкування між богом і людиною (здійснюване з боку бога!) залишає бога богом, а людину – прахом і попелом; це спілкування – диво і парадокс, «прорив» божественного в людське. В цьому й полягає місія Христа, який долає цю прірву. Інакше кажучи, «критичне заперечення» є діалектичним: воно передбачає водночас і ствердження – як «небуття всіх речей» бог виявляється їх справжнім буттям» [3, с. 37]. В цілому, погоджуючись із приведеним міркуванням, додамо, що рух бартової думки тут є протилежним до гегелевої: якщо Гегель, йдучи за логікою Фіхте, намагається щораз, синтезуючи протилежності, «зняти» їх у їхній спільній основі, де вони співіснують, обмежуючи одна одну (обмеження створює можливість кількісного поділу), то Барт таку основу вбачає лише в одній із протилежностей – у Богові, а іншій – людині – він відводить допоміжну роль: її доля – бути убогою і саме це є умовою її спасіння. Бог та людина тут є якісними протилежностями, це не моменти однієї сутності, між ними неможливий взеомперехід, тому їх відношення не є власне діалектичною суперечністю, воно має суто зовнішній характер і вже ця обставина змушує говорити про існування певних меж застосування діалектичного методу в теології Барта й, вірогідно, в теології як такої.

Водночас, варто зазначити, що попри усю близькість позицій Барта і К'єркегора, неодноразово засвідчену й самим засновником «діалектичної теології», слід мати на

увазі, що в данського філософа, який, за його ж власним висловлюванням, бути філософом аж ніяк не прагнув, мова йде насамперед про цілісне людське ставлення до Бога, про переживання людиною усієї повноти своєї причетності до Нього і Його присутності в ній, досягнення нею релігійної екзистенції й встановлення свого «абсолютного відношення» з Абсолютом. Умовою виходу на такий рівень переживання є занурення у власну одиничність й унікальність, яке реалізується шляхом дистанціювання від інших, тобто через негацію свого соціального Я, «скидання з себе» усіх, нав'язаних суспільством ролей і масок. К'єркегоровий лицар Віри, виконуючи наказ Бога, зрікається себе як Самості, як носія всезагального (морального закону), а отже й власної суб'єктності, якої він набув у спілкуванні з іншими. І все це задля того, щоб стати одиничним індивідом і в цій одиничності постати «другом Господа», вступити з Ним у спілкування.

Не важко помітити, що, на відміну від К'єркегора, Барт піддає негації й к'єркегорову релігійну екзистенцію як спосіб почути Одкровення Боже: зустрів Бога і людини нездійсненна навіть у мить екзистенційної деструкції людиною свого соціального «тіла». Лише цілковите заперечення усього людського, включаючи й саму потребу людини у вибудовуванні свого відношення з Абсолютом, розкриває людині перспективу «зустрічі» з Ним. То ж, чи дійсно людина бажає такої зустрічі? І так, і ні. Ні, бо ця зустріч можлива лише в потойбіччі. Й так, оскільки як раціонально мисляча істота, усі дії якої інспіровані її духом, вона не може не прагнути цей дух (душу) поширити в просторі й подовжити в часі до нескінченності, тобто зустрітися з Вічністю. Але ця зустріч тотожна смерті, вона, як безодня, водночас і лякає, і вабить своєю незвіданістю й невичерпністю, тому людина прямує до неї, попри те, що відбутися вона може тільки поза будь-яким часом та простором і лише за умови Божого благовоління до людини, стверджує Барт. Екзистенційній спразі людини передую подія абсолютно від неї незалежного, вільного заклик, що лунає як Слово Бога, як Його Одкровення.

Перехід Барта до теології Слова Божого розпочався у 1925 році, коли вийшла з друку його праця «Слово Бога і теологія» («Das Wort Gottes und die Theologie»), і тривав аж до смерті мислителя (1968). Найбільш повно ідеї його «словоцентричної» теології представлені у тринадцятитомній «Церковній догматиці» («Die kirchliche Dogmatik»), праця над якою тривала понад 30 років. Навряд чи є сенс стверджувати, що бартова позиція зазнала кардинальних змін, порівняно із попередньою, радше говорити про її розвиток, поглиблення. Як і в «Посланні до римлян» основним методом тут залишається та ж сама специфічна діалектика, але застосовується вона з метою уточнення, конкретизації низки християнських догматів. Подібно до того, як у «раннього» Барта інтерпретація відношення Бог – людина є асиметричною і позбавляє останню будь-якої можливості Його до себе наблизити, «унаочнити», так і відношення між Словом і його людським оприявленням – Писанням виказує неможливість їх отождествлення: «Слово Бога міститься у Святому Письмі, але саме Писання не є власне Словом Божим, воно лише свідчить про нього і спрямовує до нього. Аналогічним чином і історичний Христос

не є Сином Божим чи Сином Людським в прямому сенсі слова. Він «ілюструє», представляє за аналогією дії вічного Сина Божого і подає людині приклад дій стосовно Бога» [5, с. 347], – наголошує шведський історик теології Б. Хегглунд, осмислюючи позицію швейцарського теолога. Як Бог, так і Слово Бога винесені в трансцендент, а Писання є лише їх знаком, способом повідомити про себе, і не більше.

У тлумаченні діалектики Бартом, як у цьому можна пересвідчитися, звернувшись до його праці «Das Wort Gottes und die Theologie», має місце одна дуже показова деталь, на якій вперше загострив увагу вже згадуваний Б. Хегглунд, щоправда, особливої ваги він їй не надав. Йдеться про ідею Барта стосовно необхідності пояснювати або виражати сенс Одкровення не в прямих висловлюваннях, що, на думку швейцарця, було б ознакою догматизму, а «через постійне зіткнення протилежних висловлювань, яке приводить до балансування між стверджувальними та заперечувальними висловлюваннями; запитання перетворюється на відповідь, а відповідь на запитання». Далі цитується сам автор «Слова...»: «Залишається лише зіставити позитивне й негативне одне з одним. Пояснити «ні» через «так», а так – через «ні», не затримуючись більш ніж на мить на певному «так» або «ні»; таким чином, наприклад, говорити про славу Богу в творінні лише для того, щоби негайно підкреслити, що Бог є цілком прихований від наших очей в природі, говорити про смерть і плинність життя, щоб пам'ятати про велич зовсім іншого життя, котре зустрічає нас в самій смерті» [5, с. 344].

Як бачимо, рух думки тут нагадує рух човника: тільки–но ми зупиняємося в одній крайній точці, в ту ж саму мить розпочинається зворотній рух; виходить, що крайнощі, протилежності існують лише як функція цього руху (гойдалки, маятника), а не навпаки. Життя та смерть є не просто моментами, віддзеркаленням одне одного, вони утворені вічністю–плинністю, «схопити» яку можна лише в один спосіб – віддавшись їй. Якщо пильніше придивитися до логіки такого мислення, то виявиться, що вона є спробою своєрідно (діалектично) відтворити абсолютно «алогічний» (в сенсі цілковитої неспроможності нашого мислення внаслідок його вкоріненості в монологічній предметно–практичній діяльності), але при цьому й абсолютно необхідний для людського буття й конститутивний щодо кожної людини процес – спілкування. Попри його ілюзорну «очевидність» та буденність, слід наголосити, що спілкування не має жодних аналогів у природному бутті, ба навіть людське життя, якщо його розглядати як діяльність взагалі чи нескінченну низку людських взаємодій, ще не є спілкуванням. Однак воно невлучно присутнє в кожній дії, тим паче, у взаємодії людей як невидимий, трансцендентний «початок» кожного з нас. І навіть страх смерті людина здебільшого переживає саме як неможливість бути у спілкуванні (померти означає бути забутою).

Спілкування – це насамперед відношення між суб'єктами, котрі звертаються один до одного, щоб бути почутими, і тут важливим є не стільки вербальний аспект звернення, не лише слово, хоча саме воно, очевидно, в міжсуб'єктному відношенні–зверненні є первинним. Як підкреслює Барт у своїй «Церковній

догматиці», Слово (Біблія) лише вказує на явлене Слово, тобто на приховане з'явлення Бога у Христі. Біблія лише «свідчить» про Одкровення, що відбулося у Христі. «Свідчити» («bezeugen») в даному разі означає «вказувати у певному напрямку за межі самого себе на щось інше» [2, с. 114]. За аналогією з бартовою думкою, можна припустити, що і в міжлюдському спілкуванні слово «вказує» існування чогось відмінного від того, хто говорить, але й невіддільного від нього. У зверненні словом до когось (а цей хтось, за Бубером, має постати перед нами як Ти, в іншому випадку це не буде зверненням), ми розкриваємо себе не просто як щось протилежне йому, тобто як самодостатнє Я або ж ще одне Ти, а відразу як «віддане тобі» (самовіддане) Я. Я – Ти – зв'язок (якщо продовжувати користуватися буберовою термінологією), що тут виникає, є первинним щодо Я – Воно – зв'язку (оскільки Воно – це знеособлене Ти), й постає як продукт самоофірування, як вияв певної жертвовності з боку того, хто звертається. Але без неї немає й події спілкування. Я як суб'єкт є таким лише тому, що готовий визнати (визнання, як сказав би Фіхте, вимагає зусилля волі, спрямованої на приборкання себе) існування іншого Я. Коли ж я до цього не готовий, то я ще не набув суб'єктності й відтак знаходжусь поза подією (російською – «со–бытием») спілкування. Християнством така причетність до цієї події зазвичай потрактовується як «святість», «тайнство» і вимагає від вірянина безпосередньої участі у ній. Особливо помітним цей зв'язок релігійності та спілкування є саме в протестантизмі, де спілкування, витлумачене як дієва, щира участь члена общини у житті кожного іншого «общинника» є своєрідним мірилом його відданості Богу.

Висновки. Таким чином, повертаючись до питання про трансформації діалектики в неопротестантизмі, як вони виражені насамперед в теології К. Барта, її відмінність від «класичної», філософської, слід підкреслити, що, по–перше, філософська діалектика як така, попри всю її історичну й світоглядну варіативність, завжди постає як форма інтелектуальної діяльності, мета якої – приведення до єдності, «спільного знаменника» того, що є розрізненим, протилежним; в цьому сенсі діалектичне мислення завше є лише інструментом теоретичної чи предметно–перетворювальної активності людини, тоді як теологічна діалектика має за мету запобігання такому редукціонізму, покладання відмінностей, уникнення їх редукції одна до одної. По–друге, результатом застосування філософської діалектики є поява нового знання (якщо мати на увазі теоретичну сферу), яке «знімає» в себе, тобто перетворює на момент самого себе, на «шлях» до себе усю попередню історію пізнання і в цій своїй якості така діалектика виступає як невід'ємний елемент концептуального, й відтак, тоталітарного мислення взагалі; на противагу останньому в теологічній діалектиці мисленнєва активність спрямовується «від себе», її суб'єкт є «розімкненим» і не прагне навернення до свого всього того, що знаходиться зовні, зрікається позиції панування як форми хибної присутності у бутті. І насамкінець, якщо філософська діалектика при її послідовному проведеної неминуче перетворює і саму людину у свого знеособленого «агента», як це можна бачити на прикладі будь–якого субстанціалізму, то теологічна,

специфічно віддзеркалюючи позицію людини у спілкуванні, покладає перспективу її руху до абсолютної особистості.

Отже, здійснивши найзагальніший аналіз основних характеристик діалектики К. Барта, ми виявили її внутрішній зв'язок із засадничими ідеями філософії діалогу, представленими у працях М. Бубера, М. Бахтіна, Ф. Ебнера, О. Розенштока-Хюсі, Ф. Розенцвайга та ін. Тому перспективним, на наш погляд, є подальше дослідження характеру цього взаємоз'язку на матеріалі теологічних програм послідовників Барта, передусім, Ф. Гогартена та Е. Бруннера, що передбачається зробити в наших наступних розвідках.

Список використаних джерел

1. Барт К. Послание к римлянам / К. Барт; Предисловие к русскому изданию Кристер Р. Саирсингх; Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2016. – 521 с.
2. Барт К. Церковная догматика. Т.1. / К. Барт; Пер. с нем. – М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2007. – 576 с.
3. Идеалистическая диалектика в XX столетии (Критика мировоззренческих основ немарксистской диалектики) / А. С. Богомолов, П. П. Гайденоко, Ю. Н. Давыдов и др. – М.: Политиздат, 1987. – 333 с.
4. Пылаев М. А. Философия и теология в «неоортодоксии» Карла Барта / М. А. Пылаев // Вестник ПСТГУ. Серия I: Богословие. Философия. Религиоведение. – 2016. – Вып.6 (68). – С.26–40.
5. Хегглюнд Б. История теологии. Учебное пособие / Бенгт Хегглюнд; Пер. со швед. В. Володина. – СПб.: Светоч, 2001. – 370 с.
6. Beintker M. Die Dialektik in der «dialektischen Theologie» Karl Barths: Studien zur Entwicklung der Barthschen Theologie und zur Vorgeschichte der «kirchlichen Dogmatik». Beiträge zur evangelischen Theologie. – München: Kaiser, 1987. – 307 s.

References

1. Bart K. Poslaniye k rimlyanam / K. Bart; Predisloviye k russkomu izdaniyu Krister R. Sairsingy; Per. s nem. – 2-ye izd. – M.: Bibleysko-bogoslovskiy institut sv. Apostola Andrey, 2016. – 521 s.
2. Bart K. Tserkovnaya dogmatika. T.1. / K. Bart; Per. s nem. – M.: Bibleysko-bogoslovskiy institut sv. apostola Andrey, 2007. – 576 s.
3. Idealisticheskaya dialektika v XX stoletii (Kritika mirovozzrencheskikh osnov nemarksishtskoy dialektiki) / A. S. Bogomolov, P. P. Gaydenko, Yu. N. Davydov i dr. – M.: Politizdat, 1987. – 333 s.
4. Pylyayev M. A. Filosofiya i teologiya v «neoortodoksii» Karla Barta / M. A. Pylyayev // Vestnik PSTGU. Seriya I: Bogosloviye. Filosofiya. Religiovedeniye. – 2016. – Vyp.6 (68). – S.26–40.
5. Kheggglund B. Istoriya teologii. Uchebnoye posobiye / Bengt Kheggglund; Per. so shved. V. Volodina. – SPb.: Svetoch, 2001. – 370 s.
6. Beintker M. Die Dialektik in der «dialektischen Theologie» Karl Barths: Studien zur Entwicklung der Barthschen Theologie und zur Vorgeschichte der «kirchlichen Dogmatik». Beiträge zur evangelischen Theologie. – München: Kaiser, 1987. – 307 s.

Strielkova Yu. A., candidate of philosophical sciences, associate professor, Institute of Advertising, Interregional Academy of Personnel Management (Ukraine, Kiev), yuliya86strielkova@gmail.com

The transformation of dialectics in Karl Barths theology

In the article the attempt to reduce the features of dialectics of the founder of «dialectical theology» K. Bart is realized. The differences of its application within the limits of classic philosophical tradition, in existentialism of S. Kierkegaard and in Bart's theology are investigated. The author of the article defends an idea about the existence of intracommunication between the world view principles of neoprotestantism and the philosophy of communication (philosophy of dialogue).

Keywords: dialectics, theology, neoprotestantism, God, negation, opposition, conflict, communication.

* * *

УДК 101.1

Узунова Н. Д.,
магістрант, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ),
natalya.uzunova@outlook.com

Від ІНТЕР– до КОНТР–ТЕКСТУ: КРИТИКА ПОГЛЯДІВ Ю. КРИСТЕВОЇ КАНАДСЬКИМИ ДОСЛІДНИЦЯМИ (І. БУАСКЛЕР, Д. БУРК)

Автор аналізує критичні аргументи канадських дослідниць (Ізабелла Буасклер, Домініка Бурк) праць Юлії Кристєвої, що мають відношення до її проєктів «руйнування граматики» та «революції поетичної мови». Метою є детальний розгляд дослідницької специфіки вказаних авторок щодо, зокрема, концепту інтертексту, який у науковий обіг вперше вводить Кристєва, по-перше. По-друге, – розкриття природи поняття контр-тексту, що його пропонує використовувати Бурк у якості доповнення (доповнення, що здатне до руйнування доповнюваного) концепту інтертексту. У зв'язку з цим, дана стаття має не тільки виключно дослідницьке значення, але і широкий культурно-просвітницький сенс, оскільки знайомить вітчизняного читача з розробками вказаних канадських дослідниць (в області філософії мови та теорії поетики), які є абсолютно невідомими за відсутністю перекладів. Тим не менш, автор не просто викладає аргументи канадських дослідниць, але в першу чергу, вказує на здійснену зміну розробленої ними проблематики у відношенні до праць Кристєвої. Це свідчить про те, що використовується не тільки описовий метод, але і методи історико-філософської реконструкції та порівняння. В решті решт, автор даної статті доходить висновку про неоднозначність природи поняття контр-тексту, що перешкоджає ясному винесенню оцінок щодо трансформаційної значимості пропонованого проєкту у відношенні до поетичної мови.

Ключові слова: інтертекст, контр-текст, діалог, поліфонія, чуже слово.

Філософський доробок французької мислительки Ю. Кристєвої є визнаним та досліджуваним у багатьох країнах (Міглена Ніколчина (Болгарія), Гаттрі Співак (Америка), Ірина Жеребкіна (Україна) тощо) проте одну із найоригінальніших версій інтерпретації її поглядів і навіть критики пропонують канадські дослідниці Домініка Бурк (Університет Оттави) та Ізабелла Буасклер (Шербрукський університет), зокрема, праці яких є невідомими на вітчизняних теренах. У даній статті ми маємо за мету розглянути дослідницьку специфіку вказаних авторок щодо концепту інтертексту, який належить Кристєвій, а також розкрити поняття контр-тексту, яке є пропонованим Бурк у якості доповнення (доповнення, що здатне до заперечення доповнюваного) концепту інтертексту та інтертекстуальності.

Але перш ніж перейти до розгляду, слід зазначити концептуальні витoki поглядів Кристєвої у відношенні до розуміння тексту. Отже, будь-який текст (в першу чергу, текст художнього твору) – унікальна подія, що компліує зміст історичний (ідеологічний) та особистісно-авторське, які ще не протистоять одне одному. Саме ця теза соціологічного літературознавства стала інтерпретованою спільнотою *Tel Quel* (що сформувалася на базі однойменного періодичного видання) в цілому та Кристєвою, як провідним дослідником цього кола, зокрема. Інтерпретація з самого початку містила суперечність: з одного боку, інтертекст покладав можливість полілогу як засадничої текстово-комунікативної властивості, з іншого, – наявний граматичний та семіотичний рівень виголошувався не просто вторинним, але таким, що неминуче повинен підлягати руйнуванню, оскільки репродукує обмеженість чинної ідеології.

Цей парадокс не міг бути не поміченим, а помічений він був саме канадськими дослідницями Кристєвої, які вперше висувають критичні ремарки стосовно ідей як М. Бахтіна (власне, його і відносять до соціологічного

літературознавства), так і самої Крістєвої, намагаючись показати недостатню універсальність і «революційність» концептів, відповідно, діалогу та інтертексту. Головним контраргументом, який висуває Буасклер, є те, що, по-перше, дані концепти не являються спрямованими до трансформації мови як носія ідеології (принаймні, намагання звернення подібного Буасклер вбачає у працях Бахтіна), а отже пропагують традиційні форми організації тексту (зокрема, тексту художнього твору), а отже, – традиційні форми суспільного буття, яке ґрунтується на засадах несправедливості та нерівності (наприклад, гендерна нерівність, що вкорінена у текстах художнього твору як диференціація жанрів [5, с. 127]); по-друге, інтертекст постає ні чим іншим, аніж специфічною теорією інтерпретації, оскільки має на увазі визначення статусу автора/читача.

Подібне зауваження у певній мірі можна вважати справедливим, оскільки загалом ідеї Крістєвої (принаймні, якщо йдеться про ранні її праці) дійсно можна розглядати як реабілітацію класичного суб'єкта, не дивлячись на те, що актуалізується його гетерогенність. Крістєва не намагається порушити суб'єкт–об'єктних зв'язків. Навіть навпаки. Звісно, носій об'єктного слова, не становить самоідентифікованої єдності, адже у якості об'єкта, у свою чергу, розуміється не дійсний референт, а абстрактна фантомна «ідеологія», що робить суб'єкт (мовця, що артикулює) відчуженим по відношенню до себе. Проте спрямованість його на пошук дійсності як такої, сенсу як такого, поза напластуваннями релятивних семіотичних значень нескінченного інтертексту, стає єдиною більш–менш визначеною характеристикою, через яку саме можна розглядати природу та рух становлення суб'єкта. Чи досягає він мети, завершення руху – інше питання. Але не випадково І. Льюїс характеризує Крістєву як мислительку, в чітких творах з виключною емоціональною експресивністю відобразилась вся трагедія ліворадикального мислення [2, с. 128].

У даному контексті Домініка Бурк є більш рішучою щодо руйнування традиційних мовних правил (перш за все, правил художнього викладу). Так, вона наголошує на прогресивності праць Моніки Віттіг, що спрямовані проти традиційних методів роботи з художніми текстами та їх написання, а тому, – проти канонів європейської культури, проти їх панування, як домінуючого дискурсу. Виходячи з цього, Бурк висуває концепт «контр–тексту», що вінчає як «руйнування жанрів та звичних форм» тексту, так і виявляє спрямованість проти «канонічних культурних моделей» [6, с. 204].

До того ж, орієнтуючись на аналіз знову ж таки праць Моніки Віттіг, Бурк розмірковує про необхідність «руйнування інтертекстуальності, як такої, що схильна враховувати поняття жанру та літературної форми, а затим, – руйнування дислогізму, що припускає своїм джерелом наявність дискурсів» [5, с. 126] (домінуючих дискурсів, мається на увазі). Хоча відношення до спадщини М. Бахтіна більш лояльне, адже своїм поняттям «голосу» він вперше дозволяє уособити роль «чужого слова», роль Іншого («...починаючи з праць М. Бахтіна щодо діалогізму, форма художнього твору розглядається як єдність «голосів», стилів, цитувань і дозволяє дізнатись: хто говорить, що саме говорить та чому говорить» [8, с. 93]). Тобто проект

руйнування поетичної мови, що був запропонований Юлією Крістєвою, на думку її канадських дослідниць не є дійсно революційним: ні у відношенні до самої поетичної мови, ні у відношенні до тої ідеології нерівності, яка приховується у мові.

Отже, звернемось більш детально до того варіанту критичного доповнення концепту інтертексту, який має місце у працях з поетики Домініка Бурк та носить більш прогресивний характер стосовно проекту Крістєвої. Як відмічає Бурк, попри очікування самої Крістєвої, поняття інтертекстуальності може підлягати подвійній критиці. По-перше, концепт інтертексту здатен функціонувати не тільки з точки зору властивості художнього твору, але й у області студій культурологічних (тобто Бурк радикалізує подвійність розуміння інтертексту Крістєвою). З іншої, – інтертекст все ж таки визнається прийнятним для опису виключно авангардного письменницького спадку, але не для форм класичних чи то більш сучасних експериментів з формою та структурою тексту. Щоправда, на нашу думку, Крістєва враховувала цей аспект, розглядаючи відокремлено різні жанри, окремо відмічаючи, що запропонований нею варіант семаналітичного методу є дотичим до аналізу творів Лотреамона або Малларме. До того ж, на відміну від Бахтіна, вона вже розмежувала вплив поліфонії, що розгортається у межах закритого тексту, та карнавальної дії як самосприйняття, самовіднаходження у відкритості. Тобто в самому розумінні Бахтіним поліфонії як множини голосів і свідомостей, що є незлічаними [1, с. 10–11], з точки зору Крістєвої, з одного боку, йдеться про «свідомості», отже не про об'єктну оповідь (герой Достоевського не об'єктний образ, а повновісне слово [1, с. 63]), з іншого, – все ж таки не виключається простір трансгресії означників, а це саме дозволяє їй застосовувати поняття поліфонії в його буквальному сенсі – множини породжуваних «акустичних образів».

Проте міркування Бурк виводить на новий рівень проблему діалогу: діалог, який є обмеженим композицією художнього твору, завжди тягнє до автономізації «чужого слова» та будь–яких анафор взагалі, що позбавляє текст гомогенності. Даний аспект є особливо важливим з точки зору часткового повороту, що його здійснює Бурк, від інтертекстуальності роздрібленості та постійного подвоєння означників (адже означуване завжди є даним заздалегідь, воно тотожне (еквівалентне) самому собі з самого початку і до кінця, головним стає породження означників, що й складає траєкторію художнього твору [3, с. 556]) до мета–тексту (контр–тексту), де стверджується текстуальна гомогенність. Тобто, якщо поняття інтертексту базується на концепції поліфонії та притаманній їй функції автономізації «голосів», які вона поєднує на композиційному рівні, хоча і стверджує порушення композиційної гармонії, то поняття «контр–текст» навпаки свідчить про відсутність подібних протagonізмів, що і є основою розходжень. Але тут важливо розуміти, що, по-перше, інтертекст слід розглядати на двох рівнях (з одного боку, на фіксованому семіотичному рівні, з іншого, – дане поняття використовується, аби підкреслити обумовленість процесу «письма–читання» та статусу того, хто цей процес здійснює, позбавляючись у

нескінченності руху інтертекстом власного «голосу», можливості репрезентації справжніх імпульсів, що «належать матеріальній речовині (à la matiere), являючись стільки ж виключно біологічним, скільки відсилають до розрізнення біологічного та символічного (le biologique et le symbolique) в діалектиці тілесної сигніфікації, введеної в художню практику» [9, с. 151–152]). По-друге, «чуже слово», яке у інтерпретації Крістєвою Бахтіна привірюється до прямого слова у поліфонічному творі, підпорядковане загальній композиційній структурі, в умовах інтертекстуальності постає як позбавлення Речі, відсутність тілесності, з чого породжується абсолютна нісенітниця – Чужий (той, хто промовляє/виробляє «чуже слово» у межах твору, але не передбачає реальної референції) поглинає текст як такий. На цьому рівні не є можливим розрізнення означуваного та означника. Більше не є можливою інтерпретація – тільки підпорядкування своєму Чужому, підпорядкування його ідеології, його нісенітності [4, с. 62–63]. Залишається вибір – або змовкнути, втративши розуміння, або говорити від імені того, що (або хто) не має сенсу, не має предметного підґрунтя.

Звісно, Домініка Бурк не намагається відновлює у правах первинне значення поліфонії (поліграфії), як воно є наявним у Бахтіна, але зазначає можливість наявності композиційної гармонії на рівні мета-тексту (контр-тексту) за умови що цитати (під-тексти) чи анафори, які формують текст художнього твору втрачають первинний сенс. Бурк визначає контр-текст наступним чином: «складний текст, що виникає з окремих уривків, з подальшою реконструкцією на рівні гомогенного тексту» [7, с. 134]. Не дивлячись на припущення сукупної єдності як чогось, що виходить за межі простої констатації відособлених «голосів», тут вже не відбувається вироблення означників, їх подвоєння, що створює проміжок між ними та статичними означниками, оскільки означники втрачають можливість розрізнення – мета-текст поглинає відмінності жанрові, стильові, мова взагалі перестає належати комусь, втрачаючи навіть рід оповідача, як то ми знаходимо, наприклад у творах згадуваної Моніки Віттіг.

Другою лінією критичних міркувань Домініка Бурк, виходячи із викладеного вище, стає спрямування на «підривання діалогізму, який має місце у словах персонажів, їх тоні, манері говорити» [7, с. 156]. У такому випадку намічається можливість усунення протиставлення прямого та об'єктного слова, «якщо інспірувати сюжет на мові займенників та їх точок зору» [7, с. 158] за умови, що займенники використовуються поза родовою чи кількісною приналежністю (як, наприклад, у книзі Моніки Віттіг «Le corp lesbien»). Це досягається використанням безособових займенників, що є характерною рисою, але прослідковується у будь-якому тексті взагалі, можуть не виражати когось конкретно: on s'agit..., on lit..., on dit... (являються..., читають..., кажуть..., тобто без вказівки на особу, її стать) [10, с. 130]. Така характеристика, з точки зору Бурк, викорінює, принаймні канонічну гендерну нерівність, що століттями обмежувала художні тексти континентальної культури.

Даний підхід у певній мірі розвиває ідеї Ю. Крістєвої, але у більшій, – порушує, руйнує, оскільки позбавляє оповідь історичної змістовності, тепер текст

можливий тільки як текст «ні про що та про все, що може спасти на думку одночасно», позбавляє внутрішніх протагонізмів. В кінцевому рахунку, Домініка Бурк не веде розмови щодо «чужого слова» – воно самоусувається: у суб'єкті більше не залишається тіні ідеології, яка занурює його у морок відчуження. Текст як мета-текст та його оповідач зрівнялись у правах – вони обидва андрогінні, обидва обезособлені.

Таким чином, ми можемо заключити, що погляди Ю. Крістєвої щодо природи тексту (в першу чергу, тексту художнього твору) набули свого критичного розвитку з проміжної точки зору, яка не зводиться ні до суто лінгвістичного чи теоретико-поетичного дослідження, ні до намагання розбудувати певну теорію інтерпретації (нажаль, ця вказана вище думка Ізабелли Буасклер не зазнала ґрунтовного розгортання) або культурологічну концепцію. Так само Домініка Бурк не розглядає феномени, які пов'язані з експлікацією природи суб'єкта. Навпаки, вона вводить поняття «une inter-dit», щоб підкреслити безособистісність та мовчазливість (заборону на говоріння) процесу прочитання, який передбачає орієнтування на «між-вимовне», що заміщує процес «письма-читання», заміщує необхідність артикуляції будь-яких якостей, а отже – долає історію та ідеологію нерівності (щонайменше, гендерної). Чи є подібна теоретична практика ефективною, вказати наразі не можливо, адже дослідження продовжуються. Проте сама Крістєва після публікації матеріалів докторської дисертації у 1974 році («Революція поетичної мови. Авангард кінця XIX століття: Лотреамон і Малларме») до розробки стратегій руйнування граматичного чи деконструкції семіотичного вимірів не поверталась, зосередившись на теорії та практиці психоаналізу та естетиці.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин // Собрание сочинений, Т.6. – М.: Языки славянской культуры, 2002.
2. Ильин И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм / И. П. Ильин. – М.: Интрада, 1996.
3. Крістєва Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Ю. Крістєва. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004. – 656 с.
4. Узунова Н. Чужий як анти-інтерпретатор (за Ю. Крістєвою) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (серія «Філософія. Філософські перипетії») / Н. Узунова. – Х.: ФОП Петров В. В., 2015. – Вип.53. – С.59–63.
5. Boisclair Isabelle, Dominique Bourque: Ecrire l'inter dit. La subversion formelle dans l'oeuvre de Monique Wittig. – Nouvelles Questions Féministes, 2007/2 (Vol.26). – P.125–129.
6. Boisclair Isabelle, Le projet révolutionnaire de Wittig. Ecrire l'inter dit de Dominique Bourque. – Revue d'études canadiennes (Vol.42, N.2). – 2008. – P.204–209.
7. Bourque Dominique, Vers une théorie du contre-texte: la subversion formelle dans l'oeuvre de Monique Wittig. – Ottawa, 2000.
8. Bourque Dominique, On dirait une révolution: l'originalité formelle de l'oeuvre de Monique Wittig. – Tessera, Ottawa, 2001. – P.92–99.
9. Kristeva Julia, La revolution du langage poetique. L'avant-garde a la fin du XIX siècle, Lautreamont et Mallarme. – Editions du Seuil, Paris, 1974.
10. Ristic Jelena, Ecrire l'inter dit de Dominique Bourque. – Nouvelles Questions Féministes, 2007/1 (Vol.26). – P.129–132.

References

1. Bahtin M. M. Problemy pojetiki Dostoevskogo / M. M. Bah-tin // Sbranie sochinenij, T.6. – M.: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 2002.

2. Il'in I. P. Poststrukturalizm. Dekonstruktivizm. Postmodernizm / I. P. Il'in. – M.: Intrada, 1996.

3. Kristeva Ju. Izbrannye trudy: Razrushenie pojetiki / Ju. Kristeva. – M.: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija», 2004. – 656 s.

4. Uzunova N. Chuzhyj jak anty–interpretator (za Ju. Kristjevoju) // Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu im. V. N. Karazina (serija «Filosofija. Filosofs'ki perypetii») / N. Uzunova. – H.: FOP Petrov V. V., 2015. – Vyp.53. – S.59–63.

5. Boisclair Isabelle, Dominique Bourque: Ecrire l'inter dit. La subversion formelle dans l'oeuvre de Monique Wittig. – Nouvelles Questions Féministes, 2007/2 (Vol.26). – P.125–129.

6. Boisclair Isabelle, Le projet révolutionnaire de Wittig. Ecrire l'inter dit de Dominique Bourque. – Revue d'études canadiennes (Vol.42, N.2). – 2008. – P.204–209.

7. Bourque Dominique, Vers une théorie du contre–texte: la subversion formelle dans l'oeuvre de Monique Wittig. – Ottawa, 2000.

8. Bourque Dominique, On dirait une révolution: l'originalité formelle de l'oeuvre de Monique Wittig. – Tessera, Ottawa, 2001. – P.92–99.

9. Kristeva Julia, La revolution du langage poetique. L'avant–garde a la fin du XIX siècle, Lautremon et Mallarme. – Editions du Seuil, Paris, 1974.

10. Ristic Jelena, Ecrire l'inter dit de Dominique Bourque. – Nouvelles Questions Féministes, 2007/1 (Vol.26). – P.129–132.

Uzunova N. D., magistrate of Philosophical Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), natalya.uzunova@outlook.com

From inter– to counter–text: criticism of J. Kristeva's views by Canadian researches (I. Boisclair, D. Bourque)

In this article, the author analyzes the critical arguments of Canadian researches of Kristeva's works, which relate to her projects of «destroying the grammar» and «the revolution of the poetic language». The aim of the article is a detailed examination of the specific features of these authors in relation to the concept of intertext, which Kristeva introduces into scientific use, firstly. Second, the goal is to reveal the nature of the concept of counter–text, which suggests using Bourque as a complement (complement that is capable of destroying the complemented) to the concept of intertext. In this connection, this article has not only a purely research significance, but also cultural and educational significance, since it acquaints the domestic reader with the developments of the mentioned Canadian authors (in the field of philosophy of language and theory of poetics) who are completely unknown to our humanities. Nevertheless, the author does not simply state the arguments of Canadian researchers, but first of all, it indicates the accomplished change in the problems they develop with regard to Kristeva's works. This indicates that not only the descriptive method is used, but also the method of historical–philosophical comparison. More than, the author comes to the conclusion that the nature of the concept of the counter–text is ambiguous, which prevents an unambiguous rendering of estimates on the transformational significance of the proposed project in relation to the poetic language.

Keywords: intertext, counter–text, dialog, polyphony, another's words.

* * *

УДК 1(477):159.923.2

Фльорко Л. Я.,
кандидат філософських наук, доцент, доцент
кафедри філософії та психології,
Національний лісотехнічний університет України
(Україна, Львів), florlia@ukr.net

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ І. ФРАНКА

Розглянуто особливості формування тожсамості та української ідентичності галицького селянина на зламі XIX–XX ст. та роль в цьому процесі інтелігенції. Галицька інтелігенція через конкретизацію своєї соціально–політичної діяльності домоглася того, що селянин вже не вбачав у інтелігентові пана, якому байдужа доля селян, а сприймав як доброго порадирика. Така взаємність відкривала шлях до формування української ідентичності галицького селянина. Особливий наголос зроблено на внутрішньому світі борця–провідника з його ідеалом народу як української політичної нації. Складність змагань за реалізацію ідеалу трансформувалась у духовності провідника народу в формі опозицій «власне «я» – доля народу», «віра – зневіра», «надія – безвихідь», «завзяття – сумнів», що виражені почуттями самотності, яка відкривалась провіднику як «зустріч з собою». Розкриття механізму «зустрічі з собою» здійснено через аналіз філософських поем: «Іван Вишенський», «Мойсей», «Похорон».

Ключові слова: самотождність, ідентичність, ідеал, самотність, зустріч з собою, вибір, «цілий чоловік», самосвідомість, поступ.

Тема пов'язаності ідентичності та самотності, актуалізована художньою творчістю І. Франка, зумовлена станом, та непростими стосунками української інтелігенції й селянства на зламі XIX–XX століть. Метою статті стало розкриття механізму пробудження української самосвідомості в галицького селянина шляхом подвижницької діяльності інтелігента–провідника. Своїм завданням ставимо показати суперечливість внутрішнього життя духовного будителя нації, який часто ставав на межі між розпаччю і надією, між завзяттям і зневірою, що знаходило вираз в почутті самотності, і лише ідеал народу як самодостатньої нації підштовхував до внутрішньої саморефлексії й надихав на подальші змагання.

До творчості Франка, в якій українська ідентичність є наскрізною, а також до опису особливостей внутрішнього стану провідника народу зверталися ряд дослідників творчості І. Франка. Це насамперед О. Забужко («Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період» – К., 2006), яка зачіпає проблему ідентичності в контексті дослідження національної ідеї у франківський період; суперечності внутрішнього світу провідника нації розкриває Г. Грабович в змістовному аналізі філософських поем І. Франка («Тексти і маски». К., 2005), також Л. Сенік («Студії ліричної драми Івана Франка «Зів'яле листя». Львів, 2007), Б. Тихолоз («Ерос versus Танатос: Філософський код «Зів'ялого листя». Львів, 2004) аналізують гаму почуттів поета–філософа, переживання якого виражені через порив до життя та порив до смерті; канд. дисертація І. Салиги «І. Франко про духовність як субстанційний чинник формування національної ідентичності українського народу», Львів, 2012, де автор здійснює історико–філософську реконструкцію поглядів І. Франка на проблему духовності в контексті формування національної ідентичності та ін.

Особливість нашої статті в тому, що вона розкриває самотність, з одного боку, як стан суб'єктивно–духовної еміграції інтелігента–борця, зумовленої бездержавним існуванням народу та розумінням і переживанням віддаленої перспективи народження національної держави, а, з другого – як стан, що виражає «зустріч з собою»; вона закріплює переконання в необхідності подальшої діяльності щодо піднесення національної самосвідомості народу.

Доба кінця XIX – початку XX ст. для Галичини, як частини Австрійської імперії, характерна сплеском національно–політичного відродження українців. Активна фаза української тожсамості бере початок з 80–х років, по тому як український інтелектуальний та ідеологічний рух очолили прибічники М. Драгоманова І. Франко та М. Павлик, що прийшли на зміну попереднім народовцям–очільникам національного руху, які обмежувалися питанням національної мови та літератури й не зачіпали гострих політичних і соціальних проблем.

Активна діяльність інтелігенції нової генерації спрямовувалась на національне самоствердження, за прикладом німців, чехів й особливо поляків, які зміцнювали єдність власної спільноти шляхом конкретної діяльності через використання і розвиток своїх економічних і культурних ресурсів. Цим шляхом пішла й українська інтелігенція – це, насамперед,

педагоги, юристи, парафіяльні священики. Така подвижницька діяльність, зрештою, вилилася у мережу читалень, бібліотек, організацію хорів, театральних труп, кооперативів, кредитових спілок. Все це сприяло взаєморозумінню, єдності і гармонізації стосунків між селянством та інтелігенцією і в результаті – самоствердженню у селянства української самосвідомості. Як наслідок – з кінця XIX ст. серед галичан поширюється самоназва «українці» замість «русини», підкреслюючи тим, що галичани і наддніпрянці єдиний народ.

Проте початково для інтелігенції на селі у плані формування української тожсамості народу було необмежене поле роботи: «Тут потрібні і правники, і лікарі, і вчителі, і газетярі, і писателі, і декламатори, і актори, і купці, і промисловці» [6, с. 198], – констатує правник Євгеній, персонаж Франкової повісті «Перехресні стежки». Це коло майбутньої діяльності оголює вимоги до постаті українського інтелігента, до його взаємин з селянами з їх убогими, безрадними, непринадними сторонами життя. Ця вимога диктує наступну – якщо щиро хочеш зробити з народу націю, то позбався внутрішнього роздвоєння між власним «я» і працею на добро народу: «деклараціями про право свого «я», про бажання «вижитися і нажитися» ти дійдеш тільки до санкціонування того свинства як твого нормального стану, до затоплення і повного затрачання всього того, що могло би дати твоїй душі хоч крихітку людської подоби» [6, с. 199]. Такий зсув у свідомості тягне за собою збайдужіння у виборі культурних цінностей, мови, території проживання і, нарешті, Батьківщини.

Щодо селянства, то зі свого становища вони сприймали інтелігента насамперед як пана: «он під брамою купка селян – ще обпалених сонцем від літа, але вже скулених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках, видно, ждуть пана «жонци» (управителя – Л. Ф.). ...Коли Євгеній переїздив попри них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч, певно, ніхто з них не знав його. «Пан» – і вони з віку–правіку привикли низько кланятися всякому панові» [6, с. 196]. Франко у своїй повісті наголошує, що одним з найперших завдань нової інтелігенції було розбудити в селянинові *почуття власної гідності* як підвалину самоідентичності, надавши йому конкретні правові, економічні й практичні орієнтири щонайперше у веденні господарювання. Адже деструктивні явища соціального життя породжували в ньому невпевненість у завтрашньому дні, почуття незахищеності, безсилля, появу внутрішньої порожнечі і брак визначеності в майбутньому. Невпевненість і незахищеність найперше спричинювалася діючою в Галичині системою судівництва та прокуратори. Річ у тім, що на зламі XIX–XX ст. суди, зазвичай, дотримувалися практики, яка полягала в тому, що судді «ховають сумління у жменю, а зате наострюють ухо якнайпильніше на те, що говорить прокуратор. Розділ між судівництвом і адміністрацією – перша основа справді незалежного судівництва – у нас існує тільки на папері, а на ділі се ідеал, до якого нам дуже далеко» [6, с. 229], – зауважує І. Франко вустами правника Євгенія, що, на жаль, актуально й для України XXI століття.

Отже, почуття пробудженої *гідності й самоповаги* стало однією з головних умов формування самосві-

домості й духовної повноти буття галицького селянина. Ставлення до себе як до рівного з іншими, не дивлячись на чийсь вищий чи високий майновий або соціальний статус є найпершим виявом особистої гідності. По суті це «становий хребет» кожної особи, який виражений смислотворчими цінностями, що виявлять базові потреби людини. Окрім сприяння у задоволенні необхідних вітальних вимог, патріотично налаштована галицька інтелігенція через національну пресу, самодіяльні хори, артистичні трупи, народні сходи формувала в селянинові почуття своєї причетності до національної спільності як єдиного цілого. Тільки в цьому разі, вважала нова генерація провідників народу, селянин усвідомить, що він як українець своєю мовою, культурою різниться від будь-якого іншого народу. Це буде підвалиною того, що Україна стане нарешті суб'єктом політики. Проте, політика не справа звичайного селянина, а справа провідників і батьків народу, інтелігентів і просвітителів, – міркує герой Франкової повісті Євгеній: «Політика – то не балакання на празниках та соборчиках! Вона вимагає не тільки вправного язика і міцних грудей, але також відважного серця, сильного характеру і завзяття і того духу незалежності, якого у нас цілими віками вбивали і притлумлювали різні чинники. Нема його у тих щирих людей, а коли є, то тільки в рідких виїмках» [6, с. 289]. Схожу позицію ми спостерігаємо й нині в українському політичному житті.

Отож, проблема ідентичності та цілості нації як такої, насамперед, стосується особистості її провідників. Перед кожним з них стоїть питання вибору: що для мене має пріоритетну значущість – моє власне «я», чи доля мого народу? Цю тему підіймає Франко у низці наукових праць і художніх творів.

Один із аспектів цієї теми він і розкриває у філософській поемі «Іван Вишенський». Так, Вишенський, як історична постать і водночас герой поеми позиціонує себе патріотом і захисником русинів-українців, проте підходить до розуміння особистої ідентичності з позиції власного обожнення. Шлях до нього, вважає він, лежить через «аскетичний, острій подвиг» аби у відлюдній ясині «в пості, самоті, мовчанні / слухать голосу душі» [3, с. 403]. Вирішальною умовою на шляху до обожнення є, як він вважає, – остаточне переконання в тому, що відкинута всі «прихильності до світу / і прив'язання до рідних, / дум і бажань світових» [3, с. 407]. Проте, насправді, як переважна більшість людей, так і відлюдник Іван незданий від них позбавитись: ось у пам'яті «мелькнула мати», то павук звідкись узявся, тут чорна муха забриніла, а тепер «заблизло сонце» – це «тепло й життя». І раптом йому відкрилось: «Жар, життя, тепло і світло, / разом з тим і смерть, руїна, / і нове життя, безсмертя – / се душа всесвітня – бог» [3, с. 416]. Щоправда, в душі постала нерозв'язна суперечність між власним «я»: «Що мені до України? / Хай рятується, як знає, – / а мені б коли самому / дотиснутись до Христа» [3, с. 425] та тією ж таки Україною: «Ах, посланці з України! / В старця серце стрепенулось, / і в тривозі, і в нестямі / худі руки він простяг. / «Стійте! Стійте! Заверніться! / Я живу ще! По-старому / ще кохаю Україну, / решту їй життя віддам» [3, с. 429].

Тоді хто він – провідник свого народу, який не вагаючись віддасть життя за Батьківщину, чи той чоловік, що над усе хоче особистого вічного щастя через поєднання з Богом? Трагізм і безвихідь становища старця Івана в тому, що він сам має зробити вибір, якого однаке зробити не може. Проте десь у глибинах власного серця відчуває, що його внутрішній духовний стрижень базується виключно на зв'язках зі спільнотою, з іншими людьми.

Як для самотника Івана, так і для кожної людини, з втратою єдності зі спільнотою, разом з переживанням самотності, настає деформація власної тожсамості. Такий вияв персональної ідентичності в художній формі описує Франко в оповіданні «Сойчине крило» (Із записок відлюдька).

Життя персонажа оповідання нагадує слимакову хатку. Массіно виповзає зі своєї духовно-душевної хатки лише, так би мовити, як слимачок, наполовину. Ця хатка, яку він собі сам побудував, має назву самота. Массіно здається, що коли обірвати всі нитки життя, які з'єднують його з минулим і теперішнім, то цим він, власне, реконструює особисте «я», формуючи у себе цілком новий світогляд, нову життєву норму. «А ся норма – старе Горацієве: *Aequam Servare Mentem*» [8, с. 54] – зберегти рівновагу духу. Принагідно проведемо певні аналогії: в наш час цей погляд дещо нагадує так званий «конструктивістський» підхід до ідентичності, згідно з яким, людина існує без власного сталого стрижня, перебуваючи увесь час в процесі змінюваності. Отож, в оповіданні сорокарічний чоловік постановив собі: «Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі! Життя – се мій скарб, мій власний, одинокий, якого найменшої частинки, одної мінутки не гідні заплатити мені всі скарби світу» [8, с. 54]. Така життєва позиція веде до ізоляції й оминає питання власної тожсамості, яка передбачала би внутрішнє опертя на субстанційну цінність. Це шлях зневіри в людях, що веде до «всобості», збайдужіння до інших, а не до віднайдення себе. З'являється відчуженість від одної з іпостасей власного «я», яка єднає людину зі світом та іншими людьми. Аби подолати відчуженість Массіно має мати силу духу «зустрітись зі собою». Така зустріч вимагає напруженої етичної рефлексії, пов'язаної з моральним осудом недосконалих форм власного існування. Але Массіно, не готовий до зустрічі і прагне втекти від неї, а втікає від свободи, тобто від власного вибору, по суті – від самого себе.

Але трагізм Массіно в тому, що він три роки тому відчував і переживав кохання, а зараз самота залишилася для нього єдиною формою самозахисту. Він нікого не впускає у власну душу і буцім задоволений тим, що надмірно цікавих вміє «швидко висунути поза клямру своєї знайомості» [8, с. 55]. Він ніби й тішиться, що тілесне «я» досить добре забезпечене, бо під Новий рік у нього «і яблука, і помаранчі, і фіги. І кілька бутельок вина. Самі добірні марки» [8, с. 56]. Намагається сконцентруватися на думці, що приємно зустрічати Новий рік самому, аж помічає, що на столі стоїть не один, а два келішки. Массіно роздвоєний: розум каже, що все належить сприймати так як є і не займатися мрійництвом, а інший незрозумілий голос твердить: надія і любов не повинні покидати душу. Він

десь у глибинах зневіреної душі усе ж вірить, що вона, його Сойка, з'явиться перед ним.

І раптом лист до нього пана-радника, який ще більше загострює внутрішній конфлікт. У пакунку з листом – крило сойки, тієї самої, яку вона в ревнощах застрелила «... руки тремтять ще дужче, як уперед. У грудях ще більший неспокій, голова крутиться. Чого ти, дурне серце? Що тобі? Невже ти не оплакало, не похоронило її? Невже одна поява отих кількох аркушів, записаних її рукою, одного засушеного крильця давно вбитої пташини може вивести тебе з рівноваги» [8, с. 59]. Поява крила сойки символізує в оповіданні відродження здавалося би вже втраченого зв'язку з близькою людиною, а відтак – внутрішнього стрижня самотності. Отже, згідно з Франком, особистісне ядро ідентичності на рівні буття окремої одиниці невіддільне від переживання нею інших людей, а переживання порваних зв'язків з близькою людиною може обернутися деформацією персональної ідентичності.

Також тему внутрішнього конфлікту особистості Франко підіймає і в поемі «Мойсей», де зображує переживання Мойсея через зневацька обірваний духовний зв'язок, зі своїм народом, який втратив віру в пророка. Народ Ізраїль, після сорокарічного блукання по пустелі і, опинившись на межі такої бажаної Палестини, вичах духовно. Стомився, «зневірівся люд і сказав: / «Набрехали пророки! / У пустині нам жить і вмирать! / Чого ще ждять? І доки?» [4, с. 215]. Активний, сильний духом провідник-пророк все чим жив, все що мав у житті «віддав / Для одної ідеї, / І горів, і яснів, і страждав, / І трудився для неї» [4, с. 216]. Проте враз став відкинутим своїм Ізраїлем і відчув глибоку внутрішню тугу і самотність. Це не якась предметно-речова ізоляція від світу, а біль і страх духовного конфлікту з собою, виявний дисгармонією, стражданням, через кризу власного «я». І тепер світ бачиться в сумних, трагічних тонах, і не зрозуміло в чому полягає і де є його значущість, смисл і цінності. Ця самотність спрямована на відновлення внутрішньої цілості особистісної тожсамості і переживається як печаль, розпука, загубленість: «Обгорнула мене самота, / Як те море безкрає, / І мій дух, мов вітрило, її / Подих в себе вбирає» [4, с. 241].

Проте Мойсея не покидає непереборне духовне прагнення жити для людей і завершити власну місію – привести свій Ізраїль до свободи, який так близько, варто лише «верхи» перейти. Згідно з Франком, прагнення жити для свого народу, боротися за його свободу, бути гідним свого народу – на це здатна цілісна самодостатня особистість, яку він називав «*цілим чоловіком*». Таким має бути ідеал провідника, борця за кращу долю народу: «Лиш хто любить, терпить, / В кім кров живо кипить, / В ким надія ще лік, / Кого бій ще манить, / Людське горе смутить, / А добро веселить, – / Той цілий чоловік» [5, с. 37–38].

Мойсей у поемі і є ідеал «цілого чоловіка». Він прикро вражений, що його народ ще й досі не вивільнився з укоріненого в ньому рабства – гебреї немов не чують пророка, бо що є для них «Ті слова про обіцяний край / Для їх слуху – се казка; / М'ясо стає їх, і масло, і сир – / Се найвища ласка» [4, с. 217]. Ці сумні роздуми Мойсея осмислюються читачем як

рефлексія Франка над майбутнім України, зокрема над становленням у галицьких українців національної самосвідомості, що було на часі, а також – над політично-державним самоствердженням України, яке, як він зауважував, залишається наразі «поза межами можливого». В епілозі до поеми він зі сумом констатує свої побоювання за подальшу долю батьківщини: «Невже повік уділом буде твоїм / Укрита злість, облудлива покірність / Усякому, хто зрадою й розбоєм / Тебе скував і запряг на вірність?» [4, с. 212].

Мойсей, заглибившись у роздуми, розмірковує над втратами й здобутками свого народу на шляху до свободи. Ця рефлексія активізує його внутрішні духовні резерви вже згасаючої тілесності й востаннє в житті він звертається з полум'яним словом до гебреїв, аби знову запалити їхні душі і змусити повірити їх у себе, у своє майбутнє. Проте у відповідь чує ревісько юрби: «Забирайся в тій хвилі!», «Забирайся ще нині!» й вигнання стає йому відчуженою платнею за його любов і за зневіру гебреїв в обіцяну землю. Він пішов від ошалілої юрби, щоб дістатися «межі Канаана» й померти, кинувши з тої високості оком на омріяний край.

Франко в поемі застосовує романтичний мотив жертвності національного героя в ім'я свободи і самодостатності народу. У поемі гебреї, по вигнанню пророка, відчували, що втратили щось найдорожче, «щезло те, без чого жить ніхто з них не годний» і ця втрата збудила в них ту затаєну силу, що жене їх до невідомого обіцяного краю. Це вона вивергнула з них, як лава з вулкана клич, що «Покотився луною до гір: / «До походу! До бою!» [4, с. 263]. Відтепер вони «Через гори полинуть, як птах, / Йордан в бризки розкроплять, Єрихонські мури, мов лід, / Звуком трубним розтоплять» [4, с. 264].

Щодо Мойсея, то він зрозумів, що «не досить бокувати людей, не досить змінити місце, треба позбутися свого прив'язання до громади, треба розлучитися з собою і потім заново вернутися до себе» [2, с. 259].

Відкритість та заглибленість у себе через вигнання стало для Мойсея дієвим стимулом для особистісного самовідчування, й водночас самонехтування й, нарешті, самовіднайденья. Цей стан навів роздуми про те, що змушує народи прямувати в своє невідоме майбутнє. Ці роздуми далеко не байдужі й особисто Франкові. Що лежить в основі соціального поступу? Його невідоротні закони, чи щось інше? Він вустами свого Мойсея міркує: камінь зіпхнутий з кручі впаде там, де неодмінно мусить впасти. У ньому самому міститься сила, яка йому визначила місце падіння. Ось пилوک, але навіть Єгова, міркує Мойсей, «не може його повернуть в неіснення». «Се ж пилوک! Що ж казать про народ, / Многочисну істоту, / Де в рух мас вносить кожда душа / Частку свого льоту?» [4, с. 252]. Тоді, чи можна напевно стверджувати чи спрогнозувати результат історичного руху всього людства? Безумовно він буде не такий, якого очікували. Таким чином, з міркувань Франкового Мойсея випливає, що і сам Мойсей, і Ізраїль, і вся людськість, і кожна людська істота, усі нагадують сліпого Оріона (гіганта, що на плечах ніс хлопця, аби вказував шлях, а той, жартуючи, показував «все інший у кожну годину») «І як той дивовижний сліпець, / Що чужим очам вірить, / Все доходить

не там, куди йшла, / В те трапля, в що не мірить» [4, с. 243]. Отож як народ Ізраїль, як кожна цивілізація, так кожна культура, кожна нація, що ствердилась у своїй самототожності підуть у «безвість віків... простувать в ході духові шлях / І вмирать на шляху...» [4, с. 264]. Це, на нашу думку і є, згідно з Франком, діалектика поступу всіх народів і культур – від життя до смерті, через смерть до життя.

Проблема майбутнього – це не тільки проблема виживання цивілізації, соціуму, але й проблема персонального існування, посутньо це проблема рівня духовної культури. Усвідомленість власного сенсу життя та подальша його реалізація є процесом одуховлення власного життя. А справжній духовний розвиток людини можливий тільки тоді, коли він виходить з притаманної їй здатності до самоусвідомлення, самокритичності і власної неповторності, коли вона безперервно формує власне духовне «я», а відтак не забуває про власну тожсамість.

Примітна особливість філософських поем І. Франка «Іван Вишенський», «Мойсей», «Смерть Каїна», «Похорон», зауважує відомий дослідник Г. Грабович, в тому, що вони «кристалізуються як своєрідні інтелектуально-емоційні начерки, «репетиції» до загального та цілісного (але так ніколи й нездійсненого) автопортрету-сповіді» [1, с. 100]. Справді зустріч із собою І. Вишенського чи Мойсея як героїв поем, водночас виявляють і Франкову саморефлексію, що детермінована об'єктивним становищем України в Російській імперії і, зокрема, Галичини в Австрійській та місцем Франка в становленні українцями своєї питомої ідентичності. Багатоаспектне питання зустрічі з собою, яке особливо гостро відчутне в поемі «Похорон», ґрунтовно, на наш погляд, проаналізоване Г. Грабовичем в книзі «Тексти і маски». Ми тут лише хочемо поставити наголос на двох моментах «зустрічі зі собою» героя поеми через пов'язаність екзистенціальів самотності та самототожності.

Момент перший. На бенкеті переможців герой поеми Мирон відчув себе загнаним у глухий кут – сидів один серед чужих, адже відтяв себе від власного народу, бо «зрадив люд закутий» [7, с. 59], а тепер мав би почуватися «своїм» серед бенкетуючих переможців: «Мов Юда той серед синедріону, / Котрому він Христа продав на муки» [7, с. 57]. Мирон переживає самотність замішану на каятті за вининений смертельний гріх: «Я зрадив месників і вибрав зло. / Братів покинув, видав на різницю!.. / ...Музико, цить! Бо в мене серце трісне!» [7, с. 59–60]. І пояснює свій вчинок. Він так зробив, тому, що дешева перемога обернулася би для люду згубою. Адже, щоб зробити народ «паном на своєму полі», потрібно в ньому «знівечить плебейські всі інстинкти», а зараз ті «лицарі завязті, що бились, як орли», «в душі своїй були і темні, й підлі, / Такі ж раби, як уперед були» [7, с. 79]. Як і в поемі «Мойсей» Франко у «Похороні» послуговується романтичним мотивом жертвності героїв у боротьбі за свободу народу: ті лицарі померли як герої, «їх смерть – життя розбудить у народі. / Се початок борні, а не кінець» [7, с. 80]. Мирон є з тих «що люд ведуть мов стовп огнистий, що вів жидів з неволі фараона» [7, с. 78]. Він провідник, який веде народ, котрий ще не усвідомив власного ідеалу – бути політично державницькою самодостатньою нацією.

Саме цим ідеалом жив Франко і для його здійснення присвятив своє життя і творчість.

Момент другий. Картина похорону Мирона, як його іншого «я», ставить питання про те, чи може людина, нехай провідник нації, глибоко переживаючи зраду, наслідком якої стала смерть її побратимів, морально виправдати себе, наприклад, політичною доцільністю і жити далі. Мирон, увійшовши своїм учинком у власну самотність, разом з тим, вийшов за традиційно прийняті норми, перейшов їх межу і в результаті відчув, що існує в порожнечі, без жодних моральних орієнтирів. Це закономірно привело до втоми від існування, наслідком якої стала депресія, яка відкриває дорогу в «аномічний суїцид».

Таким чином, романтичний мотив жертвності в поемі «Похорон» Франко проводить через врівноваження зради Мироном своїх побратимів, що вчинена, буцім, для майбутньої перемоги над ворогом, та внутрішнім самосудом над власним «я» за вчинений тяжкий гріх. Чи така помста власному «я» адекватна смерті бійців за свободу? На це питання поема не дає відповіді.

У підсумку зазначимо, що поєднання у Франка екзистенціалів самототожності, самосвідомості й саморефлексії виявляється в художній обробці образів будителів-інтелігентів народу та в змалюванні взаємин провідник-народ, що було актуальним для Галичини під кінець XIX – початок XX століття. В центрі художньої рефлексії – внутрішній світ провідника нації з його ідеалом народу як суб'єкта політики. Усвідомленість бездержавного буття українського народу й невизначено віддалена перспектива в реалізації ідеалу спрямовує життя провідника-інтелігента у суб'єктивно-духовну еміграцію. Вона переживається як самотність і спонукає на «зустріч зі собою», що закінчується віднайденням себе у формі ствердження самототожності й національної ідентичності, а вона повертає особистість до самореалізації й соціально-політичної активності.

Список використаних джерел

1. Грабович Г. Тексти і маски. – Київ: Критика, 2005. – 312 с.
2. Монтень М. Про самоту // Монтень М. Проби. В 3 кн. Кн.1. / Пер. з фр. Анатолія Перепаді. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. Розділ XXIX. – С.257–268.
3. Франко І. Іван Вишенський // Франко Іван. Твори в 2-х томах. Т.1. – Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1981. – С.400–431.
4. Франко І. Мойсей // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.5. – Київ: Наукова думка, 1976. – С.201–264.
5. Франко І. Не забудь, не забудь // Франко І. Я. Твори в 2-х томах. Т.1. – Київ: Дніпро, 1981. – С.37–38.
6. Франко І. Перехресні стежки // Франко І. Мойсей; Перехресні стежки. – Київ: Наукова думка, 2001. – 384 с.
7. Франко І. Похорон // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.5. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 1976. – С.54–89.
8. Франко І. Сойчине крило. Із записок відлюдька // Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.22. – Київ: Видавництво «Наукова думка», 1979. – С.53–93.

References

1. Grabovych G. Teksty i masky. – Kyi'v: Krytyka, 2005. – 312 s.
2. Monten' M. Pro samotu // Monten' M. Proby. V 3 kn. Kn.1. / Per. z fr. Anatolija Perepadi. – Kyi'v: DUN I LITERA, 2015. Rozdil XXIX. – S.257–268.
3. Franko I. Ivan Vyshens'kyj // Franko Ivan. Tvory v 2-h tomah. T.1. – Kyi'v: Vydavnytstvo hudozhn'oi literatury «Dnipro», 1981. – S.400–431.

4. Franko I. Mojsej // Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah. T.5. – Kyi'v: Naukova dumka, 1976. – S.201–264.

5. Franko I. Ne zabud', ne zabud' // Franko I. Ja. Tvory v 2-h tomah. T.1. – Kyi'v: Dnipro, 1981. – S.37–38.

6. Franko I. Perehresni stezhky // Franko I. Mojsej; Perehresni stezhky. – Kyi'v: Naukova dumka, 2001. – 384 s.

7. Franko I. Pohoron // Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah. T.5. – Kyi'v: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1976. – S.54–89.

8. Franko I. Sojchyne krylo. Iz zapysok vidljud'ka // Franko I. Zibrannja tvoriv u p'jatdesjaty tomah. T.22. – Kyi'v: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1979. – S.53–93.

Floriko L. Ya., Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Philosophy and Psychology Department, National Forestry University of Ukraine (Ukraine, Lviv), florlia@ukr.net

Identity as Becoming of National Self-Consciousness in Literary Works by I. Franko

The peculiarities of consistency formation, Ukrainian self-consciousness of a Galician peasant at break of XIX–XX centuries and also the role of the intellectuals in that process were analyzed. Galician intellectuals via concretizing their social and political activity succeeded in perceiving the fact that a Galician peasant stopped regarding his master as an intellectual who felt indifferent to the destiny of peasants but regarded him as a good adviser. Such mutuality opened a way to the formation of Ukrainian identity of a Galician peasant. Special emphasis on his inner world with the ideal of a people as Ukrainian political nation was made. The difficulty of competitions as to the realization of ideals transforms in his spirituality into the form of oppositions: «expectation – despondency», «hope – hopelessness», «zeal – doubt» which are expressed in the feeling of loneliness and is opened before the conductor as a «meeting with oneself». The opening of a mechanism «meeting with oneself» was conducted through the analysis of poems «Ivan Vyshenskyj», «Moses», «Funeral».

Keywords: self-identity, identity, ideal, loneliness, meeting with oneself, choice, «Holistic person», self-consciousness, progress.

* * *

141.7(091)

Фараджова Л. А.,
керуючий директор Clever Kunde GmbH
(Німеччина), info@cleverkunde.de

ІСТОРИКО–ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЛІБЕРАЛЬНИХ ФІЛОСОФСЬКО– ЕКОНОМІЧНИХ ШКІЛ ТА НАПРЯМІВ

Обґрунтовується методологія історико-філософського аналізу трансформації філософсько-економічних шкіл у XX столітті. Авторка виходить з того, що ця проблема є малодослідженою та тематично розпорошеною. Актуальність теми визначена суттєвим впливом цих шкіл та напрямів на зміну ідей, цінностей та пріоритетів соціально-економічного буття у XX столітті, на життєдіяльність особистості, спільнот та соціуму загалом. Використовується діалектичний метод, системно-структурний аналіз, поєднання історичного і логічного методів.

Ключові слова: лібералізм, філософія економіки, трансформація, філософія ринку, етика ринку, філософсько-економічні школи XX століття.

Людина в повноті всіх модальностей її творчої активності завжди є центральною проблемою для самої себе. Такі одвічні питання, як «що є людина?», «яким є зміст людського буття?», «на що має бути спрямована її діяльність?», не втраять своєї актуальності ніколи. Тому філософи, політологи, психологи, теологи, культурологи, економісти, соціологи час від часу з новим ентузіазмом заглиблюються у дослідження людини як суб'єкта дії, мотивації її трудової активності, трудового інтересу.

У історико-філософській літературі можна виділити праці, що присвячені аналізу понятійно-категоріальної сутності та співвідношення інтересів особи та держави, визначенні людської діяльності, що знайшло відображення в роботах О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, І. В. Бичка, С. К. Рощина та інших. Проблематиці сутнісних сил особистості та умовам їх реалізації в праці та творчості присвячені праці О. К. Чаплигіна,

Л. М. Уткіна, М. О. Титарчука, О. Злобіної та В. Тихоновича, А. М. Мудрик, Л. В. Сохань.

Висвітленню закономірностей становлення та розвитку особистості, формуванню її світоглядних орієнтацій та інтересів присвячені роботи з питань дослідження людської діяльності, соціальної активності (праці В. П. Андрущенка, М. Н. Михальченко, Л. В. Губерського, О. О. Донченко, Л. Д. Кривеги, В. Ю. Попова, С. Б. Кримського, В. С. Ларцева, А. А. Машталер, Д. П. Богині та інших).

Осмислення різних аспектів соціально-економічних відносин, господарства, підприємництва, як соціального явища репрезентовано в працях В. А. Кредісова, Л. В. Овчаренко, Л. М. Редьки, А. І. Агєєва, А. О. Блінова, І. М. Шапкіна, А. В. Бусигіна, О. В. Бондаренко, В. М. Узунова.

Треба зазначити, що шлях до теоретичного конституювання проблеми реалізації підприємницького інтересу сформувався у двох основних напрямках. В основі першого – ідеї І. Канта про розум як універсальний закон особистісного буття індивіда і головну засаду здійснення інтересів особистості і побудови суспільних відносин. Таку методологію дослідження становлення особистості розробляли К. Маркс і М. Вебер.

Другий напрямок пов'язаний з формуванням «філософії життя» і втілюється у працях Ф. Ніцше «Так говорив Заратустра», А. Камю «Бунтуюча людина», Ж. П. Сартра «Екзистенціалізм – це гуманізм»; З. Фрейда «Я» і «Воно»; Е. Фромма «Людина для себе», В. Франкла «Людина в пошуках смислу», С. Франка «Реальність і людина» та інших.

У XX столітті висвітленню самореалізації особистості та її інтересів як соціального предмета гуманітарного дослідження сприяв екзистенціалізм (М. Гайдеггер, К. Ясперс, М. Бердяєв). Саме екзистенціалістами було сформульовано нову світоглядну парадигму особистості, що вносить у її життєдіяльність проблему сенсу життя.

Отже, виникає необхідність дати відповіді на ряд запитань, а саме: яким чином відбувається динаміка і співвідношення інтересів особистості та суспільства? Які при цьому виникають суперечності та шляхи їх вирішення? Як досягається узгодженість індивідуальних, загальних і суспільних інтересів у процесі самореалізації особистості? Таким чином, необхідність та актуальність філософського осмислення процесу самореалізації особистості, місце і роль у цьому процесі ліберальних філософсько-економічних шкіл XX століття має як теоретичне, так і практичне значення.

Мета цієї статті полягає у виявленні чинників трансформації ліберальних філософсько-економічних шкіл у XX столітті та обґрунтуванні філософської методології дослідження.

Історико-філософський аналіз обраного об'єкту дослідження передбачає визначення понять, що характеризують об'єкт; дослідження трансформації ліберальних філософсько-економічних шкіл у XX столітті як об'єктивного феномену суспільно-політичного буття XX століття; вивчення впливу зміни ідей, цінностей та пріоритетів суспільно-економічного буття у XX столітті на життєдіяльність особи, спільнот та соціуму в цілому, на розвиток соціальних потреб, на формування світоглядних орієнтацій людини; аналіз факторів

трансформації ліберальних філософсько-економічних шкіл у XX столітті; виявлення факторів гармонізації особистісного, державного та загальносуспільного.

Уперше економічна картина суспільства як система, а не збірка певних рекомендацій щодо ведення господарства, була розроблена А. Смітом та представлена в роботі «Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй» (1776). В цій роботі було доведено, що економічна система має свою власну функціональну логіку. «Економічна людина», яка постає основою господарчого механізму, постійно прагне максимізувати власне багатство. Реалізуючи власний інтерес, індивід спрямовується «невидимою рукою» до досягнення таких наслідків, які не входили до задуму – досягнення власної корисності приводить до всезагального блага. Разом з тим, Сміт зауважував, що свободі економічної діяльності не слід робити перепони, регламентувати її – «природні сили» ринкового космосу здатні гармонізувати конфлікти цінностей, норм в суспільстві та виробити всезагальний інтерес – загальне благо. Таким чином, вважається, що саме з Адама Сміта класична економічна наука теоретичними засобами доводить, що ринковий механізм є розв'язанням усіх без виключення проблем в суспільстві, зокрема морально-етичних: запущений ринковий механізм є найкращім гармонізатором, якій вирівнює конфліктуючі інтереси в суспільстві. Власний інтерес підноситься до принципу суспільного блага та виступає «об'єктивним» законом. Однак ретельне дослідження праць А. Сміта «Теорія моральних почуттів» та «Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй» доводить тісний зв'язок етики та економічної науки. Синтезуючи постулати етичної та економічної теорії, А. Сміт обґрунтував зв'язок моральної автономії та ринкового господарства, всебічно вплетеного в нормативні структури традиційного суспільства.

А. Сміт обґрунтував лібералізм як теорію ринку, що сам регулює рівновагу. Запозичуючи з природознавства поняття, шотландський філософ веде мову про «природну рівновагу», «природний порядок свободи»: «через те, оскільки цілком відпадають усі системи заохочень або утисків, вочевидь, залишається і стверджується проста і нехитра система природної свободи. Кожній людині, доки вона не порушує законів справедливості, дозволяється цілком вільно діяти на свій розсуд у власних інтересах і конкурувати своєю працею та капіталом із працею та капіталом будь-якої іншої особи й цілого класу» [цит. за: 1, с. 85].

Разом з тим, російський економіст І. І. Агапова, досліджуючи аспекти взаємовпливу етики та економіки, робить досить цікаве зауваження щодо «природної свободи», яка ґрунтується на концепції власного інтересу: «Заради точності слід помітити, що у Сміта, як і у Рікардо, лише капіталісти поводяться у відповідності до логіки власного інтересу. Щодо робітників, то їхня поведінка підпорядковується звичкам та інстинктам, а самі вони розглядаються в класичній політичній економії як добре відпрацьоване знаряддя виробництва благ, використання яких приводить до добробуту» [цит. за: 2, с. 69–70].

Певною мірою критика утилітаризму, ідея про «невидиму руку» А. Сміта постали передвісниками соціальної філософії І. Канта. Пізніше в XX ст.

метафізика ринку отримала найбільш чіткий вираз у Фрідріха А. фон Хаска та Л. фон Мізеса, які були апологетами «спонтанного порядку ринку» та його механізмів. Л. фон Мізес обґрунтував економічну науку як всезагальну теорію людської діяльності, праксеологію («Людська діяльність: трактат з економічної теорії»). Прагнучи збудувати об'єктивну теорію, Мізес писав, що суб'єктивний внутрішній світ людини необхідно вивести за рамки економічного дослідження. Австрійські економісти постійно підкреслювали недостатню компетенцію людського розуму та застерігали від втручання в гармонійний порядок ринку. Чим ефективніше функціонує економіка, тим краще вона слугує загальному благу. Отже, ліберальна економіка постає одночасно «найкращою етикою».

Згідно з класичною теорією загальної рівноваги, на вільному ринку, де чітко налагоджений механізм конкуренції, виникає рівновага між попитом та пропозицією в усіх частинах ринку. У наслідок цього, «природна» ціна незалежно від будь-яких чинників реалізує загальне благо – господарчий оптимум. Це дозволило стверджувати, що ідеальний ринок є теоретичним ідеалом «соціальної фізики» (Й. Шумпетер). Більш того, неокласична економічна теорія розглядає головний економічний принцип – принцип економічної раціональності, згідно з яким кожен індивід прагне досягти максимум власної користі за умови мінімізації витрат – як об'єктивний закон природи, заснований на основних принципах механіки. Економісти (Л. Ейлер, Ж. Лагранж) прагнули інтерпретувати принцип найменшої дії як закон природи, що визначає людську поведінку в економічній сфері, який передбачає, якщо в природі відбувається деяка зміна, то кількість дії, яка витрачається за умови цієї зміни, завжди є найменшою із можливих. Але економічною наукою залишається поза увагою те, що максимізація прибутків утворюється індивідами, які мислять, в той час як механістична мінімізація відбувається відповідно до законів природи. Об'єкти максимізації в економічному житті не надаються природою, а обираються діючим суб'єктом.

На противагу економічній теорії, філософія пропонує інше бачення господарства, економічної діяльності. З філософської точки зору С. М. Булгаков розкрив зміст господарчого процесу, зазначаючи, що в ньому має свій вираз прагнення перетворити мертву матерію, що діє з механічною необхідністю, на живе тіло, з його органічною доцільністю, тому гранично мету що можна визначити як перетворення всього космічного механізму на потенційний, або актуальний організм, в доланні необхідності свободою, причинності доцільністю, як олюднення природи.

Нехтування світоглядної розробки феномену праці не дозволяє економічній теорії бачити, що праця є не тільки чинником виробництва, але й є засадничим феноменом життя взагалі, життя людини. У такій перспективі фундаментом господарчого процесу постає єдність двох начал – свободи та необхідності, які виключають одне одного, якщо розглядати їх окремо. Необхідність та потреба господарювання виходить за межі суто матеріального та вітального. Забезпечення життя є лише первинним та необхідним у феномені людського господарювання. Визнання ідеальних потреб, пізнання не вичерпують смислового багатства

господарства. Відомий дослідник філософії господарства Ю. М. Осипов підкреслював, що на найвище є потреба світотворення, неприродної творчості, можливо, із виходом взагалі за межі природи.

Важливим здобутком філософії XIX ст. у розгляді економічної діяльності постала Марксова концепція предметної самореалізації людини, в якій буття людини тлумачиться як процес самореалізації її людських якостей. Через категорії опредметнення та розпредметчування К. Маркс виявив специфічно людську діяльність як взаємовідношення суб'єкта та оточуючого його світу, в якому він відтворює себе. Здійснюючи доцільну діяльність людина не тільки суб'єктивно розвиває в собі здатності та потреби, але й відтворює їх у виробленому предметі, який містить в собі міру досягнутого людиною матеріального та духовного процесу. Процес опредметнення (створення виробничих сил) та розпредметнення (їхня дія в новому русі виробництва) є соціальною трансляцією діяльності, в якій поєднуються матеріально-предметний та соціальний бік. Виробнича сила є здобутою силою, продуктом попередньої діяльності. Таким чином, виробничі сили – це результат практичної енергії людей... Завдяки тому простому факту, що кожне наступне покоління знаходить виробничі сили, здобуті попереднім поколінням, та ці виробничі сили слугують йому сирим матеріалом для нового виробництва, завдяки цьому факту відтворюється зв'язок в людській історії, створюється історія людства. Людина стає історичною істотою, при чому її історичність відбивається в кожному акті її діяльності, вона повертається до минулого як до вихідного пункту руху та відтворює майбутнє в цій передумові. Соціальний бік опредметнення та розпредметнення є умовою історичного прогресу, який відбувається в кожному окремому акті діяльності людини. Здійснюючи доцільну діяльність людина не тільки суб'єктивно розвиває в собі здатності та потреби, але й відтворює їх у виробленому предметі, який містить в собі міру досягнутого людиною матеріального та духовного процесу. Людина із виконавця перетворюється на творчого суб'єкта, здатного надати нові форми руху матеріальним предметам, створеним до неї, а разом з тим, створює саму себе. В XX ст. ця традиція відродилася в онтологічних концепціях, зокрема в філософії М. Гайдеггера, який тлумачить буття людини через «відкритість» світу, через її присутність в предметності світу. При цьому, предметність світу розглядається не в фізичному сенсі, а як розкриття в цих предметах втілених у них людських сил.

Таким чином, філософія ринкового господарства, філософія ринку, яка була створена економічною наукою, прагнула до створення певної всеохоплюючої теорії економічної дійсності. Розглядаючи ринкове господарство як певний механізм, який було запущено Богом/природою/людиною, але який працює за об'єктивним природним законами, в які людина в жодному разі не повинна втручатися. В такій перспективі метафізика ринку звільняє індивідів від відповідальності за рішення, що необхідно приймати та від необхідності безпристрасного обґрунтування законності вибору мети господарювання, вказуючи безособову цілеутворюючу силу ринкового механізму, спрямовану на загальне

благо. Ринкова система, «очищена» від світоглядних положень, ціннісних суджень та моральних настанов постає прекрасним координатором та регулятором людських відносин, більш того, сама постає «мораллю». Апологети ринку стверджують «етику ринку», що керується «невидимою рукою» і не потребує зусиль моральної волі індивідів. «Етика ринку» є нічим іншим як «етикою без моралі», яка не може бути етикою за своєю суттю.

У другій половині XX століття під впливом ідей Дж. Роулза в економічній науці відбулася переорієнтація проблематики господарства з механіки благ та інтересів до «етики договору». Домінуюча в XIX ст. концепція «ринкового договору» варіації Гоббса прагнула вивільнити людину від моральних обов'язків задля повної максимізації власних потреб.

Таким чином, ототожнюються економічна готовність до обміну та етична справедливість, стратегічний аспект наївного обміну перетворюється на принцип обґрунтування моралі. А разом з тим, проголошується «етика ринку», однак зовсім без уваги залишається негативний зовнішній ефект для сторонніх осіб, які не є безпосередніми учасниками договору, але все ж є вразливими соціальними або екологічними негараздами.

Дж. Роулз запропонував власну концепцію «суспільного договору», згідно якої якість суспільства, ступінь його свободи визначає не калькуляція добробуту, а примат справедливості, що розуміється ним як рівність основних свобод, прав та життєвих шансів. Згідно з «Теорією справедливості» Роулза [3], люди, що гіпотетично вибирають певний тип суспільства, не можуть знати, яким буде їх статус у суспільстві. Але ж вони, на думку Роулза, зроблять вибір такого суспільства, яке збудовано на принципах справедливості як чесності. Такий вибір буде зроблено, тому що люди будуть вирішувати не як випадкові індивіди, а як моральні суб'єкти.

У багатьох дискусіях про концепцію Дж. Роулза досягнуто розуміння не тільки щодо процедурного, але й морального змісту його концепції – це вимога не рівності, а вимога, щоб люди поділяли долю один одного. Щодо ситуації невизначеності цінностей та благ, що склалася в нашій країні, Роулз помічає, що в умовах відсутності автономного індивіда, який має уяву про власне благо й почуття справедливості, процедура узгодження може відбутися на ґрунті здорового глузду або повернення до традицій й власної історії. Уявлення про благо, що не надане в досвіді традиційного суспільства, або якщо воно не співпадає з уявленням про благо в модерному суспільстві, може втілюватися лише на законодавчому рівні, через податкову політику, громадські організації, механізми соціального захисту.

Англійський економіст Дж. Б'юкенен концепцію «ринкового договору» доповнює концепцією «суспільного договору». Ним долається гоббсівська теорія, згідно якої господарчі інтеракції є обміном переваг між незацікавленими один в одному індивідуумами, що прагнуть тільки до максимізації власного інтересу. Дж. Б'юкенен вводить двоступеневу концепцію суспільного договору, що складається з попереднього конституційного та індивідуального постконституційного рівнів.

Однак Дж. Б'юкенен не подолав проблему, заго-стрену у принципі Парето, котрий лежить в підґрунті

договору (рух в напрямі оптимуму уможливується лише за умови такого розподілу благ, яке сприяє зростанню добробуту хоча б однієї людини без ушкоду для інших), та має сенс лише в оцінці конституційних змін за умови легітимності первісного стану. Кожна реформа може здійснюватися лише за умови, що вона має «рахуватися» з інтересами привілейованих осіб. Теорія «етики суспільного договору» Гоббса–Б'юкенена спрощує етико–політичні категорії, що мають важливе значення в добropорядному суспільстві вільних та рівноправних громадян – громадянська чеснота почуття спільності, примат справедливості перед власною користю, практично–раціональні норми громадської поведінки. Замість подолання економічного редукціонізму відбувається його переростання в ідеологію тотального ринкового суспільства, в якому люди спілкуються лише як ділові партнери. «Етика договору» гоббсівської інтерпретації не може зіставитися з етико–раціональною ідеєю суспільного договору кантівської інтерпретації.

Поняття суспільного договору та правового порядку у Канта виникає не з розрахованого приватного інтересу, а як моральна вимога – «регулятивний принцип». Кожний індивід самостійно монологічно робить перевірку положень та норм договору на предмет універсальної значимості.

Комунікативна етика, в якій узгодження досягається раціональним шляхом – розумінням, знаходженням істини в комунікації та переходом до відповідної стратегічної (цілерациональної) дії, здатна описати риси сучасного західного суспільства. Суб'єкти, що вступають в комунікацію, чітко усвідомлюють власні інтереси, а разом з тим усвідомлюють ту межу, до якої вони можуть поступатися ними, оскільки в західному суспільстві є узгодження з приводу фундаментальних інтересів, здатність жертвувати певними інтересами задля здійснення корінних інтересів, розвинута здатність до компромісів.

Таким чином, неокласична економічна теорія постає перед проблемою відтворення таких умов, в яких уможливувалася б добровільна співпраця, зберігалася та продовжувалася кооперація суб'єктів економічної дії, але не застосовуючи гоббсівське вирішення проблеми застосуванням сили держави для примусу. Економічний підхід теорії раціонального вибору, який розробляється А. Даунсом, Г. Бекером, Й. Елстером, Д. Коулманом, М. Олсоном, пояснює та передбачає взірці поведінки в конкретних ситуаціях економічного процесу. В загальному вигляді сутність методологічного підходу, що пропонується теорією раціонального вибору, полягає у тім, що соціальне середовище структурує альтернативи, що з'являються перед діючими суб'єктами, та чинить визначальний вплив на рішення, що приймаються. Теорії раціонального вибору порівнюють дії у співвідношенні з очікуваними наслідками, та пропонують найліпший курс дії. Як вже зазначалося, економічна теорія виходить з того, що приватний інтерес стоїть на чільному місці у розв'язанні колективних проблем: те, що є вигідним для групи є корисним для окремого суб'єкту. Економічний процес складається з певних ситуацій, в яких діючі суб'єкти взаємозалежать один від одного таким чином, що повинні коректувати свої плани дій один з одним для того, щоб отримати колективні блага для себе.

Розглядаючи ситуації, в яких діючі суб'єкти здійснюють спільну кооперацію, економісти використовують потенціал теорії ігор, які надають фон задля порівняння теорії з реальним економічним процесом. Основою теорії ігор слугують так звані ситуації парадоксів, що мають назву «дилема безбілетника» та «дилема ув'язненого», які розглядали Х. Марголліс, М. Олсон, А. Сен, А. У. Такер, М. Тейлор, Р. Хардин, К. Хоманн. Сутність «дилеми безбілетника» полягає в тому, що індивіди бажають користуватися перевагами морального стану, але не бажають збільшувати трансакційні витрати за рахунок обмеження неетичних спонукань та недовіра щодо інших суб'єктів економічного процесу, провокує порушувати встановлені правила. Коли діючий суб'єкт може отримати благо незалежно від того, чи оплатив його чи ні, у них стає менше стимулів збільшувати витрати, стають «безбілетниками». Ілюстрації щодо цієї дилеми досить відомі: виробники не бажають модернізувати обладнання задля екологічного виробництва, рекламні кампанії – розкривати правдиву інформацію про продукт.

«Дилема ув'язненого» відображає ситуацію, в якій два учасники не реалізують їх загальний інтерес, хоча б це було принципово можливо, теоретична ідея полягає в тому, що власний інтерес може постати перешкодою в досягненні колективної мети, яку кожен учасник розглядає як таку, що відповідає власному інтересу. Суддя ставить перед вибором прийняття рішення двох ув'язнених А і Б чи визнати, чи ні злочин, за умови, що ув'язнені не мають змоги спілкуватися та обговорювати це рішення. Якщо обидва ув'язнених визнають, що здійснили злочин, то вони отримають 5 років ув'язнення, якщо обидва будуть заперечувати – 2 роки умовно. Якщо обидва затриманих приймуть різні рішення, тоді той, хто визнає вину, буде звільнений, а той, хто буде заперечувати її, – засуджений на 10 років. Логіка ситуації примушує ув'язнених колективно відмовлятися від власних інтересів. Логіка цієї ситуації притаманна ринкам в умовах конкуренції і діє як по відношенню до покупців, так і продавців. В умовах конкуренції продавці товару мають загальний інтерес у встановленні високих цін на товар. Однак кожний окремий суб'єкт може отримати більший власний дохід, якщо буде реалізовувати товар по демпінговим цінам. Подібно до ув'язнених продавці зацікавлені в тому, щоб домовитися про збільшення цін і утворити монополію. Подібно до судді є й антімонополий комітет, який не дає здійснити цю кооперацію.

На перший погляд домінуючою стратегією в цих ситуаціях є відмова від співпраці. Однак, економісти конструюють певним чином, в яких уможливується кооперація. Р. Хардін вважає, що створення таких умов можливе шляхом напрацювання умовної стратегії, що дозволить створити звичай, які приведуть до певного соціального ладу. М. Тейлор стверджує, що для кооперації важливим є існування спільноти, головними рисами якої повинні бути переконання та норми, які безпосередньо поділялися б її членами.

Економісти досліджують економічну дію як самостійну форму, та визначають її як єдиний спосіб діяльності. Однак, теоретики економіки залишають поза увагою вольовий акт, інтенційність, мету – важливі характеристики дії як такої. Для економічної

науки важливим є не стільки процес економічної діяльності, а скільки її опрідметнений результат, який можна безпосередньо вимірювати. Економічна теорія виходить з того, що вся економічна активність людей здійснюється задля реалізації їхніх потреб, які визначаються як необхідність та можливість отримання, збереження та використання різних благ, економічних і неекономічних, матеріальних і нематеріальних. Саме для реалізації цих потреб, господарюючий індивід розраховує можливі наслідки ще нездійсненої дії. При цьому оцінюються два чинники: відносна корисність блага, до якої прагне індивід, та масштаб витрат задля отримання цього блага.

У сучасних дискусіях поширюється думка, що в економіці слід позбутися стратегічного мислення та єдиною моральною нормою повинна постати комунікативна відкритість. Переможна хода капіталізму, яка пов'язується з раціоналізацією господарювання, спонукала приховувати свої наміри щодо ведення господарських операцій. Поступ у сфері технічної раціональності не завжди спричиняв раціоналізацію морально-етичної сфери.

І. Кант проголошував неприпустимість ставлення до людини і у власній особі, і в особі іншої людини тільки як до засобу (друге формулювання категоричного імперативу). Однак ведучи мову про використання самого себе чи іншого виключно як засобу, Кант усвідомлював, що не можна уникнути певної інструменталізації відносин. Стратегічна дія пов'язана з реалізацією цілей, що є дотичними до інтересів інших людей, тому неминуче з'являються конфлікти.

Ці проблеми є фундаментальними, але сучасний рівень їхнього аналізу передбачає відповідне переосмислення цих питань, виокремлення нових аспектів у світлі сучасної практики та соціального пізнання.

Висновки. Розглянувши методологію історико-філософського аналізу філософії господарства і філософії підприємництва та ступінь наукової розробки досліджуваної теми, зазначимо наступне.

1. Проблема трансформації ліберальних філософсько-економічних шкіл у XX столітті в історико-філософському аспекті є мало досліджуваною, тематично розпорошеною. Основну увагу науковці зосередили на з'ясуванні сутності та виявленні головних ознак філософсько-економічних шкіл, на аналізі їхніх характеристик рис.

2. При поясненні суті об'єкта слід, відштовхуючись від принципу економічного детермінізму, перейти до розгляду його в історико-філософському аспекті, що дає можливість глибше зрозуміти сутність багатьох характеристик цього феномену.

3. Історико-філософський аналіз трансформації ліберальних філософсько-економічних шкіл у XX столітті, на наш погляд, передбачає визначення поняття, що характеризують обраний об'єкт дослідження, процес його виникнення та розвитку; виявлення факторів гармонізації особистісного, державного та загально-суспільного.

Список використаних джерел

1. Пахомов Ю. Ринкові перетворення в Україні і Росії: цивілізаційний контекст // Політична думка. – 2002. – №2. – С.82–91.
2. Агеев А. И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. – М.: Наука, 1991. – 274 с.

3. Ролз Дж. Теория справедливости / Под ред. В. В. Целищева. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 780 с.

4. Культура. Идеология. Особистість: Методологосвітоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Знання, 2002. – 580 с.

References

1. Pahomov Ju. Rynkovi peretvorennja v Ukrai'ni i Rosii': cyvilizacijnyj kontekst // Politychna dumka. – 2002. – №2. – S.82–91.

2. Ageev A. I. Predprinimatel'stvo: problemy sobstvennosti i kul'tury. – M.: Nauka, 1991. – 274 s.

3. Rolz Dzh. Teorija spravedlivosti / Pod red. V. V. Celishheva. – Novosibirsk: Izd-vo Novosibirskogo un-ta, 1995. – 780 s.

4. Kul'tura. Ideologija. Osobystist': Metodologosvitogljadnyj analiz / L. Gubers'kyj, V. Andrushhenko, M. Myhal'chenko. – K.: Znannja, 2002. – 580 s.

Faradzova L. A., Managing Director Clever Kunde GmbH (Germany), info@cleverkunde.de

Historical and philosophical analysis of the transformation of liberal philosophical and economic schools and trends

This article substantiates the methodology of historical and philosophical analysis of the transformation of philosophical and economic schools in the XX century. The author proceeds from the assumption that this problem is underinvestigated and thematically fragmented. The subject is found topical given the significant influence of these schools and trends on the varying ideas, values and priorities of socio-economic life in the XX century, on the life of the individual, communities and the society as a whole. Here are used the dialectical method, the system-structural analysis, the combination of historical and logical methods.

Keywords: liberalism, philosophy of economy, transformation, market philosophy, market ethics, philosophical and economic schools of the XX century.

* * *

УДК 162.6

Тищенко М. В.,

аспірант, Київський національний університет ім.
Тараса Шевченка (Україна, Київ),
nik_16@ukr.netmailto:nik_16@ukr.net

РОЛЬ ТА МІСЦЕ КОНТЕКСТУ В СУЧАСНІЙ ТЕОРІЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Визначається, що таке контекст аргументації, виокремлюються джерела появи першої та найбільш впливової концепції розуміння контексту в теорії аргументації, а також характеризуються та порівнюються дві провідні теорії контексту: типологія діалогів Волтона–Краббе та прагма–діалектична концепція контексту авторства Франса ван Еемерена. Після виокремлення їхніх суттєвих рис зазначаються дві головні відмінності. По-перше, типологія Волтона–Краббе розглядає критичну дискусію як один з окремих прикладів діалогу переконання, у той час як прагма–діалектична теорія контексту використовує її як теоретичне підґрунтя для усіх можливих контекстів. По-друге, типологія Волтона–Краббе має нормативний характер, тобто визначає, яким чином мають будуватися діалоги певного типу. Прагма–діалектична теорія контексту натомість має описувальний характер, тобто лише описує риси аргументації у інституціоналізованих та конвенціоналізованих контекстах.

Ключові слова: аргументація, контекст.

Поняття контексту постало в теорії аргументації відносно недавно, у середині 90-х років. Його головним призначенням було поєднати реальні аргументативні ситуації з уже розробленим на той момент теоретичним інструментарієм для оцінки аргументації. Найвпливовіша з концепцій контекстів та їхньої ролі в діалозі була запропонована Дугласом Волтоном (D. Walton) та Еріком Краббе (E. C. W. Krabbe) у 1995 році праці «Зобов'язання в діалозі: базові концепції міжособистісного міркування» [3]. Їхній науковий доробок вплинув на подальші розробки цієї проблематики не лише в межах теорії аргументації, але й в інших наукових галузях, таких як формальна

діалектика, теорії штучного інтелекту, мовленнєвих актів та епістемічна логіка (зокрема «belief revision»). Серед науковців, які зверталися до розробленої ними типології, можна відзначити Саймона Парсонса (S. Parsons), Лейлу Амгуд (L. Amgoud), Пітера МакБерні (P. McBurney), Генрі Праккена (H. Prakken), Майкла Вулдріджа (M. Wooldridge), Саймона Уеллза (S. Wells), Кріса Ріда (C. Reed) та інших. Згодом у теорії аргументації постала інша концепція розуміння контекстів аргументації та їхньої ролі. Вона була запропонована Франсом ван Еемереном (F. van Eemeren), лідером школи прагма–діалектики. Наразі вона активно розробляється в рамках цього підходу (зокрема Марчіном Левінські (M. Lewinski), проте ще не здобула популярності за межами царини аргументації.

Метою статті буде визначення поняття контексту, дослідження джерел його походження та еволюції в межах теорії аргументації, а також порівняння двох найбільш авторитетних концепцій: типології Волтона–Краббе та прагма–діалектичної теорії контексту.

Визначення поняття контексту аргументації. Відповідно до ван Еемерена, якому належить найбільш детальне дослідження самого поняття контексту в межах теорії аргументації, контекст складається з трьох компонентів: мікро–контексту, мезо–контексту та макро–контексту.

Мікро–контекст, або лінгвістичний контекст, складається зі слів та виразів, що безпосередньо передують та слідує за елементом аргументації. Цей контекст необхідний для прояснення багатозначності, притаманної природній мові. Прикладом використання такого контексту може бути виявлення значення омонімічних слів, таких як «коса» або «ключ». Незважаючи на свою важливість у названих випадках, для теоретичного аналізу в галузі теорії аргументації цей контекст в цілому непридатний.

Мезо–контекст, або ситуаційний контекст, позначає конкретну ситуацію, у якій відбувається аргументація. Це може бути дружня розмова на вечірці, полеміка під час наукової конференції тощо. Цей вид контексту також є надзвичайно складним для теоретичного аналізу через неохопне розмаїття можливих ситуацій, де може виникнути суперечка. Саме тому для теоретичного осмислення потрібен значний рівень генералізації, який забезпечує макро–контекст.

Макро–контекст, або тип комунікативної активності, визначає суттєві характеристики суперечки, придатні для теоретичного аналізу завдяки високому рівню узагальнення. До таких контекстів можна віднести переговори, медіацію, переконання тощо. Саме цей рівень контексту представляє найбільший інтерес для дослідників. Можна помітити, що наведеному визначенню не вистачає конкретності, що відповідає ситуації в сучасній теорії аргументації, де науковці доволі розрізняють контексти такого виду. Ця риса стала одним з пунктів критики усталеної типології діалогів в рамках переосмислення поняття контексту в межах прагма–діалектики.

Джерела появи поняття контексту в межах теорії аргументації. Історично першим підходом до розуміння ролі контексту в аналізі аргументації стала типологія Волтона–Краббе. Вона з'явилася в рамках пошуку відповіді на питання про помилки релевантності.

Справа в тім, що, на думку Волтона, під час аналізу аргументації апеляція до емоцій часто автоматично вважається помилкою, причому якраз помилкою релевантності. «Традиційний аналіз помилок наголошує, що подібні звертання часто використовують драму емоційної апеляції, щоб приховати нестачу релевантних доводів, які повинні бути уважно розглянуті для ствердження висновку. Апеляція до симпатії або до жалю може використовуватися як тактика з метою збільшити емоційний тиск на респондента, якому важко протистояти, але який приховує недоліки міркування» [6, с. 22].

Проте існують ситуації, наприклад, у політичній аргументації, де подібні аргументи не можуть бути визнані помилковими, оскільки вони є не лише дієвими, але і їх важко назвати нерелевантними. Розглянемо ситуацію, коли під час передвиборчих дебатів одного з кандидатів, який агітує за зниження впливу великих корпорацій на роботу уряду, критикують за безпосередній зв'язки з керівництвом цих корпорацій. З точки зору теорії помилок, це класичний прояв помилки *ad hominem*, яка має місце, коли замість критики міркування або точки зору має місце критика опонента. З іншого боку, навряд чи виборці або глядачі будуть одностайні в тому, щоб визнати це помилкою. Врешті-решт, його власний досвід позитивної співпраці зі згаданими компаніями має безпосередній стосунок до його майбутньої роботи як політика. І в демократичному суспільстві подібна увага не лише до слів, але й до діяльності кандидата є умовою здорового функціонування політичної спільноти, де політики несуть відповідальність за свої слова та дії. У такому разі постає питання про природу релевантності та, відповідно, помилок, які її порушують. Саме тому Волтон пропонує визначати релевантність «діалектично – відповідно до мети того типу діалогу, в якому учасники мають знаходитися» [6, с. 22].

Таким чином, метою виокремлення різних типів контексту для Волтона стало з'ясування умов релевантності, відповідно до яких можна було б визначати елементи аргументації як помилкові. Інакше кажучи, теорія контексту у науковця народжується в сфері теорії помилок, про що каже сам дослідник: «традиційні помилки є головною сферою застосування цієї теорії і пропонують важливий ґрунт для випробування її доцільності» [6, с. 20]. У пізнішій монографії можна зустріти таке пояснення значення теорії типів діалогу: «У кожного діалогу є мета, яка вимагає кооперації між учасниками з метою її досягнення. Це означає, що кожен учасник має обов'язок працювати над досягненням свої власної мети в діалозі, а також обов'язок співпрацювати з іншим учасником заради досягнення його мети. Базова причина, яка дозволяє критикувати будь-яку аргументацію як погану, завжди зводиться до порушення одного з цих основних обов'язків» [4, с. 3].

Одразу зазначимо, чому в цій статті вільно використовується поняття «контекст аргументації» у випадку концепції Волтона–Краббе, незважаючи на те, що дослідники працюють з типами діалогу. У статті «Що таке міркування? Що таке аргументація?» Волтон пише: «Так само, як міркування відбувається в аргументації, аргументація також знаходиться

у ширшому контексті. Як правило, ним виступає діалог» [7, с. 411]. Отже, оскільки діалог є контекстом аргументації, то типи діалогів є, відповідно, різновидами контекстів аргументації.

Незважаючи на те, що номінально типи діалогу у Волтона та Краббе відрізняються метою, як учасників, так і діалогу, чіткий критерій розрізнення дослідниками не наводиться. Можна припустити лише, що він став наслідком подальшої розробки класифікації, запропонованої Уільямом Манном в 1988 році. Він пропонував виокремлювати вісім типів діалогів, які б відрізнялися початковою ситуацією, метою та перевагами. З визначених ним типів чотири (критична дискусія, переговори, дослідження, сварка) увійшли в класифікацію Волтона з мінімальними змінами, ще декілька зазнали більшої корекції. Так, експертна консультація та педагогічний діалог перетворилися на діалог пошуку інформації, а збори перетворилися на обговорення. Єдиним типом діалогу з класифікації Манна, який не отримав повноцінного місця в класифікації Волтона/Краббе, стали дебати. Згодом вони отримали свій детальний опис та характеристику, але не увійшли в основні шість типів.

Окрім Манна, можна визначити і інші джерела, з яких постала типологія Волтона–Краббе. Фабріціо Макагно виокремлює серед них формально–діалектичні моделі Ч. Гембліна, Е. Барт і Е. Краббе, діалогову логіку П. Лоренцена та К. Лоренца, епістемічну логіку Я. Хінтикки, доповнені прагматикою П. Грайса.

Типологія Волтона–Краббе: коротка характеристика

Зазвичай шість типів контексту, виокремлених Волтоном та Краббе в 1995 році, подаються в одній таблиці, яка без змін з'являється майже у всіх працях науковця за останні 20 років. Вона виглядає таким чином:

Тип діалогу	Вихідна ситуація	Мета учасника	Мета діалогу
Переконання	Конфлікт точок зору	Переконати опонента	Вирішити або прояснити розбіжності
Дослідження	Потреба в знайденні доказів	Знайти та перевірити докази	Довести або спростувати істинність гіпотези
Переговори	Конфлікт інтересів	Отримати бажаний результат	Раціональний компроміс, визнаний обома сторонами
Пошук інформації	Потреба в інформації	Отримати або передати інформацію	Обмін інформацією
Обговорення	Дилема або ситуація вибору	Скоординувати цілі та засоби	Визначити найкращий з можливих варіантів дії
Сварка	Персональний конфлікт	Образити опонента	Виявити глибинну причину конфлікту

Наведемо також деякі риси, які не увійшли в таблицю.

Сварка. За визначенням самого Волтона, є «найнижчим рівнем аргументації» [4, с. 3]. Головними його характеристиками є агресивні персональні атаки, підвищена апеляція до емоцій і бажання перемогти в суперечці за будь-яку ціну. З точки зору прагматики його характеризують взаємні звинувачення учасників, втрата врівноваженого погляду на ситуацію і дуже часто після завершення діалогу учасники шкодують з приводу використання особистих образ, які були висловлені згоряча і не малися на увазі. Серед усіх типів діалогу еристичний передбачає найменший рівень колаборації між учасниками. Незважаючи на позірну неконструктивність, цей тип діалогу може виконувати важливу психологічну функцію катарсису, висловлення накиплого та забезпечувати пов'язане з цим полегшення.

Обговорення. Практичний тип діалогу, спрямований на прийняття рішень, які матимуть певні наслідки, які допоможуть вирішити проблему. Прикладом, який використовує Д. Валтон для демонстрації цього різновиду діалогу, є зібрання міської ради, яке вирішує яким чином найпростіше наповнити місцевий бюджет. У процесі розмови визначаються основні варіанти вирішення цієї проблеми, а в результаті обговорення визначається, якому з варіантів буде віддано перевагу. Цей контекст аргументації не обов'язково передбачає діалог. У ньому може приймати участь як велика кількість людей (як у випадку прикладу з міською радою), так і одна людина, яка зважає свої можливі дії використовуючи внутрішній діалог. Аргументи визначаються релевантними настільки, наскільки вони дозволяють вирішити проблему.

Пошук інформації. Необхідна вимога до цього діалогу – нерівність інформації між учасниками. Один з них зобов'язаний знати щось, що невідомо іншому, і саме у отриманні цієї інформації і полягає діалог. Типовими прикладами є лекція або запитування часу у перехожого.

Переговори. Єдиним критерієм релевантності аргументів та правильності аргументації виступає інша сторона. Вся аргументація, яку вона визнає, вважається правильною, вся аргументація, яка нею не визнається, вважається неправильною. Через це переговори вважаються найбільш компромісним та відкритим типом діалогу, в якому, як правило, відсутня третя сторона або аудиторія.

Дослідження. Головним інтересом є отримання інформації, яка до початку діалогу знаходилася поза межами знання кожного з учасників. Головною його особливістю є повна співпраця учасників, оскільки він абсолютно позбавлений змагального компоненту. Жоден з учасників цього типу діалогу не зацікавлений в тому, щоб результатом інтеракції стало ствердження його точки зору. Самі точки зору постають радше як гіпотези, які в процесі аргументації підтверджуються або заперечуються. Головна вимога до учасників діалогу – бути нейтральними свідками та уважними критиками, позбавленими зацікавленості в тому чи іншому результаті.

Переконання. Як визнає сам автор, «діалог переконання у концепції Волтона та Краббе еквівалентний

критичній дискусії, описаний ван Еемереном і Гроотендорстом, хоча і визначається трохи іншим чином» [5, с. 136]. Цей різновид буде більш детально розглянутий в наступному параграфі.

Прагма-діалектична концепція контексту як наступний етап еволюції.

Головною підставою для розробки прагма-діалектичної концепції контекстів стало невдоволення ван Еемереном, лідером школи, пануючою класифікацією Волтона-Краббе. У своїй праці «Стратегічне маневрування в аргументативному дискурсі: розширюючи прагма-діалектичну теорію аргументації» [2], він викладає свої основні претензії до окресленого вище підходу. Їх можна узагальнити декількома пунктами. По-перше, невідповідність всього шести різновидів контексту до багатоманіття контекстів та різновидів діалогів у реальному житті. По-друге, невизначеність чіткого критерію розрізнення між типами діалогів, як в запропонованій класифікації, так і під час аргументації. По-третє, неясність теоретичного статусу запропонованої типології, яка з одного боку фіксує умови, яким повинен відповідати діалог певного типу, з іншого боку описує характерні риси, притаманні діалогам цього типу в реальному житті. По-четверте, деякі запропоновані типи діалогу взагалі, на думку науковця, не є аргументативними.

Але, незважаючи на критику засобів, мета створення класифікації ван Еемереном не відрізняється від тієї, яку переслідував Волтон, і полягає у розширенні інструментарію для оцінки аргументації. Визначення контексту виступає одним з елементів аналітичного огляду, процесу, який передбачає повну реконструкцію аргументації з метою подальшої її оцінки з точки зору десяти правил критичної дискусії.

Головними характеристиками в описі контекстів аргументації виступають у прагма-діалектичному підході «конвенціоналізація» і «інституціоналізація». Перше визначає, наскільки усім учасникам зрозумілі норми типу комунікативної активності, в якому вони беруть участь. Друге прямо пов'язане з виконанням інституційної мети. За визначенням ван Еемерена, інституційна мета – це потреба, задоволення якої і породжує досліджуваний тип комунікативної активності. Наприклад, інституційною метою судової аргументації є відновлення справедливості, а політичної – збереження демократичної політичної культури завдяки деліберації. Окрім того, інституціоналізація передбачає певний ступінь формалізації (тобто фіксованих правил комунікації), і чим краще вона формалізована, тим легше визначити інституціональну мету та головні характеристики потрібного типу комунікативної активності.

Контексти аргументації розрізняються відповідно до типів комунікативної активності. Незважаючи на те, що у кожного конкретного типу комунікативної активності своя власна інституційна мета (так, у президентських дебатів та прес-конференції прем'єр-міністра різна інституційна мета, попри їхню спільну належність до ширшого політичного контексту), ван Еемерен все ж таки генералізує контексти як жанри комунікативної активності. Цей крок хоча і наближує його підхід до типології Волтона (що визнає і сам науковець), але дозволяє розробити хоча б якийсь більш загальний інструментарій для оцінки аргументації. Кожному типу

комунікативної активності ставиться у відповідність певний жанр, який згодом можна уточнювати залежно від конкретного досліджуваного контексту.

Теоретичною основою для прагма-діалектичної теорії контексту виступає такий прагма-діалектичний конструкт, як критична дискусія. У прагма-діалектиці прийнято розрізняти чотири стадії критичної дискусії. По-перше, стадію конфронтації, де «стає зрозуміло, що існує точка зору, яка не прийнятна для усіх учасників дискусії, оскільки викликає сумніви чи суперечності, таким чином встановлюючи («змішане» чи «незмішане») розходження думок» [1, с. 60]. Другою визначається стадія відкриття дискусії, де «учасники... намагаються визначити наскільки багато релевантного спільного ґрунту вони мають (стосовно формату дискусії, загального знання, цінностей і так далі), для того, щоб визначити, чи є їхні процедурні та змістовні «зони погодження» достатньо широкими для забезпечення плідної дискусії» [1, с. 60]. Третьою стадією є стадія аргументації, де «протагоніст висуває аргументи на підтримку своєї точки зору з метою систематично зняти сумніви антагоніста чи спростувати його критичну реакцію. Антагоніст визначає, чи вважає він запропоновану аргументацію прийнятною» [1, с. 61]. Останньою, четвертою, є стадія завершення дискусії, де «учасники встановлюють результат спроби вирішити розходження думок» [1, с. 61].

Для характеристики різних контекстів ван Еемерен відповідність стадії ідеальної критичної дискусії до емпіричних етапів реальної аргументації. Стадії конфронтації відповідає вихідна ситуація, стадії відкриття дискусії – процедурні та матеріальні стартові позиції, стадії аргументації – засоби аргументації та критики, а стадії завершення дискусії – можливий результат. На першій «емпіричній» стадії визначається тип розходження думок та наявність і роль третьої сторони. На другій визначається імпліцитність та експліцитність правил аргументації та можливих поступок. На третій фіксується форма аргументів, притаманних певному контексту. Остання стадія характеризується процедурою прийняття рішення та можливістю повернення до вихідної ситуації.

Висновки. Серед головних підходів до дослідження контексту в межах сучасної теорії аргументації можна виокремити два: типологію діалогів авторства Волтона–Краббе та прагма-діалектичну концепцію ван Еемерена. Найбільш примітним розходженням в обох концепціях є статус діалогу переконання, або критичної дискусії, які використовуються Волтоном як тотожні терміни. У типології Волтона–Краббе переконання виступає одним з різновидів контексту, як альтернатива переговорам, дослідженню, сварці тощо. У той же час, прагма-діалектичний підхід використовує критичну дискусію радше як основу для всіх «аргументативних» типів контексту, змінюючи її властивості залежно від контексту. Відповідно, прагма-діалектична теорія контекстів залишає за критичною дискусією суто теоретичний статус, підкреслюючи, що в реальному світі ми маємо лише її варіації, залежні від контексту, в той час як Волтон, хоча і закликає брати до уваги контекст, залишає один з його різновидів для «чистої» аргументації, яку найпростіше та найцікавіше теоретизувати.

Іншою відмінністю між названими підходами є їхній теоретичний статус як дескриптивних чи нормативних. Типологія Волтона–Краббе є нормативною за своїм характером. Вона не оцінює реальні аргументативні процеси, а встановлює, якими характеристиками має володіти та чи інша аргументація залежно від контексту, в якому вона відбувається. Натомість прагма-діалектична теорія є дескриптивною. Вона описує риси, яких набуває аргументація у різних інституціоналізованих та конвенціоналізованих контекстах. Незважаючи на це, обидва підходи запозичують певні елементи, не характерні для їхнього теоретичного статусу: дескриптивні компоненти для теоретичної характеристики контекстів у типології Волтона–Краббе та нормативні компоненти для визначення суттєвих рис різних жанрів комунікативної активності у прагма-діалектичному підході.

Список використаних джерел

1. van Eemeren F. H. A Systematic Theory of Argumentation: The pragma-dialectical approach / F. H. van Eemeren, R. Grootendorst. – Cambridge: University Press, 2003. – 226 p.
2. van Eemeren F. H. Strategic Maneuvering in Argumentative Discourse: Extending the pragma-dialectical theory of argumentation / Frans H. van Eemeren. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2010. – 308 p.
3. Walton D. Commitment in Dialogue: Basic Concepts of Interpersonal Reasoning / D. Walton, E. C. Krabbe. – New York: SUNY Press, 1995. – 223 p.
4. Walton D. Informal Logic: A Pragmatic Approach / Douglas Walton. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 366 p.
5. Walton D. Relevance in Argumentation / Douglas Walton. – Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. – 311 p.
6. Walton D. The New Dialectic / Douglas Walton. – Toronto: University of Toronto Press, 1998. – 304 p.
7. Walton D. What is Reasoning? What is an Argument? / Douglas Walton // Journal of Philosophy. – 1990. – №87. – P.399–419.

*Tyshchenko M. V., postgraduate student, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv),
nik_16@ukr.netmailto:nik_16@ukr.net*

Role and place of context in contemporary argumentation theory

The article defines the meaning of argumentation context, distinguishes sources of the first and the most influential concept of context in argumentation theory, and characterizes and compares two leading theories of context: dialogue typology by Walton and Krabbe, and pragma-dialectical concept of context by Frans van Eemeren. The article distinguishes their main features and makes note of two main distinctions. Firstly, Walton-Krabbe typology sees critical discussion as one of the instantiations of persuasion dialogue, while pragma-dialectical theory of context uses it as a theoretical framework for all the possible contexts. Secondly, Walton-Krabbe typology has normative status – i.e., defines the rules for constructing a dialogue of some kind. Pragma-dialectical theory instead has descriptive status – i.e., describes features and characteristics of argument in institutionalized and conventionalized contexts.

Keywords: argumentation, context.

* * *

УДК 141.319.8

Барков Д. Ю.,
аспирант кафедри філософії, Харківський
національний університет радіоелектроніки
(Україна, Харків), db2cont@gmail.com

ПРОБЛЕМА ВИРТУАЛЬНОГО ПОДХОДА В ИЗУЧЕНИИ СЕТЕВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Проанализированы основные проблемы исследования современного электронного интернет-пространства на базе существующих подходов к изучению сетевой коммуникации. Выявлены негативные стороны доминирования виртуального подхода при изучении различных социальных процессов, проходящих в рамках сети Интернет. Продемонстрированы основные недостатки рассмотрения сетевой коммуникации как всецело

виртуального процесса, затрудняющие как теоретическое, так и практическое исследование современного Интернета. Освещаются терминологические трудности, которые порождает практика использования понятия «виртуальный» в качестве определяющего термина, применимого ко всем коммуникационным процессам, которые происходят посредством использования компьютерных технологий. Показано, что современное развитие функциональных возможностей информационных технологий способствует возрастающей деанонимизации сетевого общения благодаря дублированию реальных социальных контактов в пространстве Сети и паспортизации данных сетевых профилей. В связи с этим обосновывается необходимость преодоления практики отождествления терминов «компьютерно-опосредованный» и «виртуальный» с целью более точного отражения и фиксирования процессов, происходящих в сети Интернет.

Ключевые слова: сетевая коммуникация, виртуальная реальность, Интернет, виртуализация, социальные сети.

(статья друкується мовою оригіналу)

Сетевая коммуникация занимает все большее место в повседневной жизни любого современного человека. За свой сравнительно недолгий период функционирования она стремительно эволюционировала от весьма ограниченного коммуникационного средства к уникальной социально-культурной и высокоперсонализированной среде. Столь уникальное сочетание средства и среды, формирующиеся под влиянием компьютерных технологий и компьютерной культуры в целом, создает ряд теоретических и практических сложностей в изучении процессов, происходящих на базе Сети. Сама техническая основа – сетевые и компьютерные технологии, порождающие опосредованную коммуникацию, дающие возможность лично определять степень открытости и правдивости представляемой информации, – уже стала проблемой и породила виртуальный дискурс. С развитием исследований Интернета также появилась проблема терминологической размытости многих понятий на теоретическом уровне. Следствием этого стало отсутствие надежной основы для практических исследований непосредственно в рамках сетевых ресурсов.

Цель статьи – раскрыть современные проблемы изучения сетевой коммуникации, связанные с применением виртуального подхода к процессам, происходящим в сети Интернет.

К интернет-пространству как объекту исследования проявляют интерес представители, пожалуй, всех гуманитарных наук. Интернет-технологии оказывают все большее влияние на социальные, экономические и политические отношения внутри общества. За более чем два десятилетия активных исследований отечественных ученых и их коллег из ближнего зарубежья изучению интернет-технологий в различных их аспектах были посвящены многочисленные научные работы. Это актуализировало необходимость обобщения существующего материала и его структурирования для постановки новых проблемных вопросов.

Наиболее подробный анализ различных подходов и их сторонников в изучении сетевой коммуникации был представлен Е. И. Горошко. Автор выделяет пять подходов, которые условно можно обозначить как:

- информационный;
- сетевой;
- виртуальный;
- постмодернистский;
- генетико-функциональный.

Первый подход базируется на дальнейшем развитии концепций информационного общества (Д. Белл,

Э. Тоффлер, Ё. Масуда) с его постулатами об актуализации роли информации и знаний как движущей силы функционирования общества нового типа. Интернету отводится роль преобразующей технологии, актуализирующей развитие информационного общества.

Сетевой подход, связанный с работами М. Кастельса, призван анализировать социальные, экономические и политические изменения в обществе, в котором начинает доминировать сетевая логика. В данном случае Интернет выступает концептуальной и технологической основой сетевой структуры общества.

Виртуальный подход базируется на виртуализации социального, в которой Интернету отводится роль формирующего начала новой социальной действительности.

Постмодернистский подход рассматривает интернет-пространство как культурный феномен. Современные ученые стремятся проанализировать природу Интернета, опираясь на наследования постмодернистов и используя постмодернистскую терминологию («симулякр» Ж. Борийяра, «ризома» Ж. Делеза и Ф. Гваттари, «паратема» М. Фуко и т.д.).

Пятый подход рассматривает Интернет как базовую составляющую, необходимую для развития нового глобального сверхобщества, которая также «аккумулирует в себе все остальные социальные модели развития (постиндустриальное, информационно-коммуникативное, сетевое, виртуальное) в условиях все усиливающихся процессов глобализации мирового пространства» [3].

Общим среди всех вышеперечисленных подходов является такой взгляд на Интернет-технологии, при котором она выступает как фундамент для формирования особой социально-культурной среды, оказывающей трансформационное влияние на современное общество. При этом наиболее проблемным, на наш взгляд, является именно виртуальный подход, который стремится определить онтологический статус среды, функционирующей на основе сетевых технологий. В попытке разрешить дихотомию «реальное–виртуальное» этот подход порождает серьезную терминологическую путаницу, используя идентичные понятия для описания различных по своей сути социальных и психологических проблем и онтологических явлений.

Само понятие виртуальности, как убедительно показывает один из основных представителей виртуалистики С. А. Носов, уходит своими истоками к античной философии [4, с. 19]. Однако, несомненно, наибольшую актуализацию этот вопрос получает в период становления и развития компьютерных технологий конца XX века. В начале 80-х годов XX века писатель У. Гибсон вводит понятие «киберпространство», а в 1989 ученый-программист Д. Ланье – термин «виртуальная реальность». К концу XX века формируется компьютерно-технологический подход к изучению феномена виртуальности как реальности, порожденной средствами прогрессивных компьютерных технологий. Со временем дефиниция виртуальности начинает расширяться, и к ее осмыслению обращаются представители гуманитарных наук. Виртуальность начинает рассматриваться как свойство человеческой психики [5, с. 4], как недобытие, «недовоплотившаяся и недооформившаяся» реальность [7, с. 54] как культура в целом, знаковая система, порожденная человеком [6].

Как видно, понятие виртуальности имеет необычайно широкую трактовку и не является устоявшейся категорией. Вместе с этим термин часто используется без привязки к какому-либо конкретному подходу, а скорее как сравнительное или метафорическое понятие. При описании тех или иных особенностей электронной среды часто используются и взаимозаменяются термины «виртуальная реальность», «киберпространство» и «Интернет», где понятие виртуальности применяется ко всем коммуникационным процессам, происходящим посредством использования компьютерных технологий. Вследствие этого возникают такие спорные термины, как «виртуальная коммуникация», «интернет-личность» и т.д. Если сделать незначительное отступление и проанализировать понятие коммуникации, мы не сможем найти реальное основание для подобной «виртуализации». Обращаясь к монографии В. Ф. Иванова, выделим ряд определений понятия «коммуникация», относящихся к различным областям наук: «Коммуникация – средство связи любых объектов материального и духовного мира; общение, передача информации от человека к человеку; передача информации от одной системе к другой посредством специальных материальных носителей, сигналов» [2, с. 46]. Как видно из определений, коммуникация подразумевает в первую очередь обмен информацией в техническом и социальном смысле, и понятие виртуальной коммуникации имеет скорее метафорический характер, подразумевающая компьютерно-опосредованную коммуникацию.

На наш взгляд, теоретические сложности изучения электронной среды связаны с ее отождествлением с виртуальной реальностью. Однако невозможно применять к Интернету понятия «виртуальная реальность» и «киберпространство» в техническом смысле, объясняя их как особую реальность, созданную компьютерными технологиями, которые воздействуют на органы чувств и в которые следует «погружаться», т.к. сетевая коммуникация не порождает такого рода иллюзию. Попытка «виртуализировать» процесс компьютерно-опосредованного общения создает не только ряд теоретических, но и практических противоречий. Виртуальность, безусловно, является составляющей характеристикой сетевого общения, однако она не сводится к этой проблеме. Интернет выходит за ее рамки, будучи *средством* коммуникации. На данный момент, ввиду стремительного развития сетевых технологий, исследования гуманитарных дисциплин сместились с рассмотрения Интернета как средства к его рассмотрению как среды. Изменение акцентов исследования продиктованы возрастающей социализацией Интернета на фоне развития web 2.0, когда пользователи превращаются одновременно в производителей и потребителей информации, размещаемой на сайтах. Мы согласны с утверждением, что Интернет – «это первая практическая попытка представить личность как совокупность визуально-вербальных манифестаций» [1, с. 90]. Важнейшую роль, как в социализации Сети, так и в попытке представления реальной личности в рамках электронной коммуникации, играют именно социальные сети. До появления и массового развития социальных сетей сетевая коммуникация носила преимущественно анонимный характер, а человек был представлен в виде

крайне ограниченного набора информации, что не позволяло сформировать такую среду общения, которая максимально успешно отражала бы социальное взаимодействие, происходящее между людьми лицом к лицу. Ввиду отсутствия подобной среды и сложилась практика рассмотрения электронной коммуникации как процесса виртуального, оторванного от привычной формы общения и крайне ограниченного. Такой подход более не соответствует существующим тенденциям значительной деанонимизации сетевой коммуникации, размещения реальной информации и паспортизации данных.

Сегодня при помощи социальных сетей человек получает возможность репрезентировать себя на уровне, ранее недоступном ни одному средству коммуникации, а также сформировать круг контактов, который во многом отражает повседневное межличностное общение. Однако, несмотря на процесс постепенной деанонимизации, проблема виртуальности сохраняется и актуализируется в равной степени на теоретическом и практическом уровнях исследований.

На практическом уровне исследования ключевой проблемой становится вопрос корректности предоставленной в Сети информации. Иными словами, дихотомия «реальное–виртуальное» на данном уровне разрешается полным подчинением электронного пространства цели отражения объективной реальности. Виртуальность в данном случае означает малую степень соответствия информации реальности либо полный отрыв от нее. В связи с тенденцией углубления исследований сетевой среды проблема выявления статуса и корректности собираемой информации стоит не менее остро, чем теоретические сложности осмысления онтологии виртуальности. Ранее, на заре массового проникновения сетевых технологий в повседневную жизнь, научные исследования интернет-среды были направлены преимущественно на выявление степени участия в электронной коммуникации (времени, частоте пребывания) и специфике коммуникационного процесса (анализ языка, средств и способов репрезентации). На данный момент исследования все чаще проводятся уже непосредственно в рамках Сети. Вместе с этим Интернет активно изучается как *средство* коммуникации различными ненаучными специалистами, работающими с Сетью (дизайнерами, аналитиками, журналистами). Парадокс состоит в том, что основными данными о характере нахождения человека в сети, его действиях, предпочтениях и желаниях обладает вторая категория исследователей. Представители гуманитарных наук стремятся устранить этот разрыв, однако даже при наличии необходимого программного инструментария сбор информации в социальных сетях или на других социальных платформах неизбежно столкнет специалиста с реалиями интернет-культуры. Наиболее общая проблема – это отсутствие необходимой терминологии, что приводит к заимствованию интернет-сленга, например, «фейк, бот, виртуал», применяющихся в контексте описания страниц, которые ведутся не от лица использующего их человека. Поскольку страницы, которые создают искусственную активность, носят массовый характер на любом интернет-ресурсе, определение их статуса и фиксация их активности носит определяющий характер для детальных практических исследований в области массовой электронной

коммуникации. В связи с этим виртуальной следует называть не любую личную страницу, а только те страницы, которые ведутся не от лица зафиксированного на ней пользователя.

Стоит отметить, что попытка фиксации и отсеивания активности виртуальных страниц представляется как одна из самых сложных не только для научного сообщества, но и многих специалистов, работающих с Сетью. Данная проблема носит системный характер и возникает не столько в попытках пользователей поэкспериментировать со своей идентичностью и предоставить приукрашенную информацию, сколько под влиянием коммерческих интересов и потребности информационного продвижения продуктов. Таким образом, практическая сторона исследований, которые стремятся проанализировать активные формы сетевой коммуникации, а также выявить корректность анализируемой информации, опирается на иерархическое представление понятия «виртуальное». Степень виртуальности в данном случае определяется тем, насколько информация, отраженная в виртуальной реальности, соответствует действительности.

Возрастающая деанонимизация процесса сетевой коммуникации на фоне развития социальных сетей в значительной степени способствовала социализации интернет-среды. Активное использование различных интернет-ресурсов для повседневного межличностного общения убедительно доказывает невозможность рассмотрения сетевой коммуникации как всецело виртуального процесса. В противном случае нам придется признать виртуальным любой тип удаленного общения. Вместе с тем специфика электронного способа общения предполагает высокую вероятность столкновения с информацией виртуальной, которая на практическом уровне исследования не может быть определена иначе, нежели через несоответствие предоставленной информации реальному субъекту или событию. Таким образом, делается попытка уйти от синонимичного отождествления понятий «виртуальной» и «компьютерно-опосредованой» коммуникации, смешение которых породило значительные терминологические и практически трудности в анализе интернет-среды.

Список использованных источников

1. Завьялова Зинаида Сергеевна, Кондратьева Ирина Владимировна, Гиниятова Елена Владимировна, Дикин Энн Коммуникативные трансформации социальных медиа // Известия ТПУ. – 2014. – №6. – С.87–93.
2. Иванов В. Ф. Массовая коммуникация: Монография / В. Ф. Иванов. – Киев: Академия Украинской Прессы, Центр Свободной Прессы, 2013. – 902 с.
3. Интернет-коммуникация как новая речевая формация: колл. монография / науч. ред. Т. Н. Колокольцева, О. В. Лутвинова. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. – 328 с.
4. Носов Н. А. Виртуальная психология. – Аграф, 2000. – Т.6.
5. Носов Н. А. Манифест виртуалистики / Н. А. Носов. – М.: Путь, 2001.
6. Флиер А. Я. Человек и культура: параметры сопряженности // Культура культуры. – 2015. – №2 (6). – С.89–104.
7. Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности // Вопросы философии. – 1997. – Т.6. – С.53–68.

References

1. Zav'jalova Zinaida Sergeevna, Kondrat'eva Irina Vladimirovna, Ginijatova Elena Vladimirovna, Dikin Jenn Kommunikativnye transformacii social'nyh media // Izvestija TPU. – 2014. – №6. – S.87–93.

2. Ivanov V. F. Massovaja kommunikacija: Monografija / V. F. Ivanov. – Kiev: Akademija Ukrainskoj Pressy, Centr Svobodnoj Pressy, 2013. – 902 s.
3. Internet-kommunikacija kak novaja rechevaja formacija: koll. monografija / nauch. red. T. N. Kolokol'ceva, O. V. Lutovinova. – M.: FLINTA: Nauka, 2012. – 328 s.
4. Nosov N. A. Virtual'naja psihologija. – Agraf, 2000. – T.6.
5. Nosov N. A. Manifest virtualistiki / N. A. Nosov. – M.: Put', 2001.
6. Flier A. Ja. Chelovek i kul'tura: parametry sopryazhennosti // Kul'tura kul'tury. – 2015. – №2 (6). – S.89–104.
7. Horuzhij S. S. Rod ili nedorod? Zametki k ontologii virtual'nosti // Voprosy filosofii. – 1997. – T.6. – S.53–68.

Barkov D. Y., PhD student, Department of Philosophy, Kharkiv National University of Radio electronics (Ukraine, Kharkov), db2cont@gmail.com

The virtual approach problem in the network communication study

The article analyzes the main problems in the study of modern electronic web space based on the current approaches to network communication study. It reveals the negative aspects of the virtual approach domination to the study of various social processes taking place in the Internet framework. The article showcased the main disadvantages that consider the network communication as entirely virtual process, complicating both theoretical and practical study of the modern Internet. The article also highlights terminological difficulties created by the practice of using the concept of «virtual» as a defining term applicable to all the communication processes that occur through the use of computer technology. It showed that the modern development of the information technology functional possibilities contributes to increasing the networking deanonimization due to doubling of real social contacts and real data of the network profiles in the web space. In this regard, the necessity to overcome the practice of identifying the «computer-mediated» and «virtual» terms is substantiated in order to accurate reflecting and fixing processes that occur on the Internet.

Keywords: network communication, virtual reality, Internet, virtualization, social networks.

Барков Д. Ю., аспірант кафедри філософії, Харківський національний університет радіоелектроніки (Україна, Харків), db2cont@gmail.com

Проблема віртуального підходу у вивченні мережевої комунікації

Проаналізовано основні проблеми дослідження сучасного електронного інтернет-простору на базі існуючих підходів у вивченні мережевої комунікації. Виявлено негативні сторони домінування віртуального підходу у вивченні різних соціальних процесів, які проходять в рамках мережі Інтернет. Продемонстровано основні недоліки розгляду мережевої комунікації як цілком віртуального процесу, які ускладнюють як теоретичне, так і практичне дослідження сучасного Інтернету. Висвітлюються термінологічні труднощі, які створює практика використання поняття «виртуальний» як визначального терміна, котрий застосовується до всіх комунікаційних процесів, що відбуваються за допомогою комп'ютерних технологій. Показано, що сучасний розвиток функціональних можливостей інформаційних технологій сприяє дедалі більшій деанонізації мережевого спілкування завдяки дублюванню реальних соціальних контактів у просторі мережі і паспортизації даних мережевих профілів. У зв'язку з цим обґрунтовується необхідність подолання практики отождествлення термінів «комп'ютерно-опосередкований» і «виртуальний» з метою більш точного відображення і фіксування процесів, що відбуваються в мережі Інтернет.

Ключові слова: мережева комунікація, віртуальна реальність, Інтернет, віртуалізація, соціальні мережі.

УДК 171+159.9.01

Баюжева А. О., викладач кафедри філософії факультету соціології і права, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ОСОБИСТІСТЬ В ЕПОХУ КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ

В епоху постмодерну і суспільства масового споживання поліаспектність, кризовість і проблемність ідентичності набули тривіальних ознак. Тотального поширення набула світоглядно-аксіологічна мімікрія, імітація і симуляція – тобто патологічне бажання, намір здаватися кимось, а не бути ним, не відповідати змістовним, сутнісним, субстанційним ознакам.

Ключові слова: особистість, регламентні норми суспільної діяльності, механізми соціалізації, криза ідентичності, генезис індивідуального і суспільного буття.

Питання ідентичності індивіда, тобто його самототожності й самоідентифікації, здавна перебуває в полі зору філософії. Однак в часи античності та середньовіччя ідентичність не була проблематизована, не мала ознак феномена, вартого прискіпливої уваги і ґрунтовної рефлексії. Відповідно до тодішнього світо-розуміння, ідентичність володіла статусом атрибуту і навіть імперативу Космосу, Бога, природи та суспільства. Вона вважалася продуктом умов існування, котрі можна лише пізнати, але неможливо змінити. А якщо щось неможливо змінити, то це, за великим рахунком, – не проблема, а доля чи фатум; з таким «щось» треба змиритись, навчитися жити – і тільки.

Проблематизація ідентичності та розгляд її в якості самостійної філософської проблеми була здійснена в філософії Нового часу у вигляді питання про пошук підстави, які дозволяють індивіду залишатися самототожною особистістю, однією і тією ж в різні моменти біографії і за різних соціальних обставин, буттєвих реалій і життєвих викликів. Такою першо-осовною була визнана самототожна свідомість, котра усвідомлює власну єдність і буттєвий суверенітет у різні часи на підставі пам'яті про пережиті моменти біографії. Розробка цієї тематики виразно простежується в працях Дж. Локка, Дж. Берклі, Д. Юма, Дж. Ст. Мілля, А. Сміта, І. Канта, Г. Гегеля, І. Фіхте.

Втім, максимальної гостроти ідентичність як дослідницька проблема соціальної філософії набула лише під егідою посткласичної філософії, яка відмовилася від доцільності розгляду даного концепту як «вродженої універсальї», а натомість зосередила вістря уваги на багатоманітних аспектах її соціальної детермінованості. З'явилося декілька світоглядно-аксіологічних напрямів, котрі на підставі різного концептуального каркасу вибудували власні теорії ідентичності.

Серед чинників генерування ідентичності варто виокремити: ціннісний, цілепокладаючий, сенсожиттєвий, культурно-цивілізаційний, регіональний, мовний, етно-національний, конфесійний і навіть міфологічний.

Термін «ідентичність» увів до міждисциплінарного наукового обігу Е. Еріксон у 50-х роках ХХ століття. Смысловий контекст цього поняття пов'язаний із категоріями «тотожність» та «відмінність», а також із розгортанням дискурсів «інакшості», «автентичності», «Іншого».

Просторово-часовий аспект ідентифікації досліджується Ж. Бодрійяром, М. Фуко, Ж. Дельозом, Ф. Гваттарі, Е. Гідденсом, М. Кастельсом, М. Кітінгом. У працях Г. Кнабе, Г. Гусейнова та інших виявлено роль традицій у формуванні ідентичності. Комунікативні аспекти ідентифікації досліджуються Ю. Габермасом, Ж. Бодрійяром, М. Маклюеном, М. Кастельсом, Дж. Ваттімо, Е. Тоффлером. При осмисленні трансформаційної ролі глобалізації в житті суспільства і окремої людини використані концептуальні положення У. Бека, З. Баумана, С. Бистрицького, Е. Гідденса, М. Кастельса, Ф. Х. Кессіді, В. Іноземцева, М. Ільїна, С. Кримського, А. Урсула та інших.

Феномен ідентичності розглядається такими концептуальними напрямками, як психологія свідомості (У. Джеймс), психоаналіз (З. Фрейд, Е. Еріксон, А. Ватерман), гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс), когнітивна психологія (Г. Теджфел, Д. Тернер).

Символічним інтеракціонізмом (Ч. Кулі, Дж. Мід) окреслена роль соціальних відносин у формуванні ідентичності та доведена її детермінованість соціальними умовами. У працях Дж. Міда ідентичність відрекомендована діалогом, який народжується в результаті соціального досвіду. У теорії соціального конструктивізму (П. Бергер, Т. Лукман) ідентичність постає соціальним конструктом і результатом соціалізації особистості, а ідентичності людини перебуває в детермінативній залежності від конкретного суспільства. Крім того, соціальним конструктивізмом обґрунтовується бінарність ідентичності: в її структурі виокремлюються індивідуальний та соціальний рівні.

Ідентичність і проблема кризи ідентичності осмислена як результат культури пізнього модерну в дослідженнях К. Поппера, В. Гесле, А. Гідденса, Р. Баумайстера. Істотний внесок у розвиток концепції ідентичності зробили В. Соловйов, М. Лоський, М. Бахтін, Л. Виготський, С. Рубінштейн, Е. Ільєнков, І. Кон. Різні аспекти структурно-функціонального аналізу ідентичності репрезентовані працями В. Ядова та В. Агеева. Питання колективної ідентичності стали предметом дослідження І. Биховського, Г. Кнабе, Л. Науменко. Проблематика цивілізаційної, національної та етнічної ідентичності набула концептуалізаційної виразності в працях Ю. Бромля, Л. Дробіжевої, М. Хомякова, С. Хантінгтона.

Ідентичність, її кризовий стан і зв'язок із особистісним фактором досліджується багатьма сферами знань, кожній із яких притаманні предметно-інструментальні особливості та світоглядно-аксіологічні акценти. Зокрема, соціологічна традиція для окреслення ідентичності як набору певних ролей індивіда використовує не лише усталені поняття «ролей», «соціалізації» (Дж. Мід, Ч. Кулі), а й «ярлики/стигми» (І. Гоффман), «референтна група» (Р. Мертон), «очевидна» та «латентна ідентифікація» (А. Гоулднер), «позитивна ідентичність» (Г. Теджфел) тощо. Психоаналітична традиція розглядає ідентичність не лише у вигляді результату часткового ототожнення з образом «іншого» (З. Фрейд), а й як розчинення суспільством особистісної своєрідності (К. Г. Юнг), відчуження індивіда від своєї справжньої сутності (Ж. Лакан), аналіз властивого індивіду способу бути людиною (Л. Бінсвангер), відповідність дій індивіда визначальним викликам буттєвої дійсності (Р. Лейнг).

У філософії проблематика людської ідентичності вже традиційно осмислюється на підставі протиставлення тотожності та відмінності. Розгляд тотожності як характеристики людини є більш фундаментальним, ніж відмінність, і бере початок від Аристотеля. Подібне бачення цього аспекту характерне й для Августина Блаженного, який витлумачував безсмертну душу джерелом сталості й самототожності людини, а також для філософів Нового часу Р. Декарта, Дж. Локка, Д. Юма, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, які наполягали на принциповості самототожності суб'єкта. У працях перерахованих вище філософів ідентичність ще не позиціонується як проблема: для постановки останньої знадобилося подолання «домінанти» тотожності. В результаті розбіжність почали інтерпретувати характеристикою, не менш значущою, ніж тотожність. Бачення відмінності як необхідної умови досягнення

тотожності людини характерне для праць М. Бахтіна, М. Гайдеггера, Е. Левінаса, Х. Ортеги-і-Гассета, П. Флоренського. Радикальному сумніву самототожність людини в її класичному розумінні піддається у працях Ж. Дельоза, Р. Барта, Ж. Дерріди, М. Фуко, К. Леві-Стросса, Ж. Бодрійяра.

Ще однією лінією дискурсу стосовно людської ідентичності є розгляд останньої як міри справжності буття людини. Висунувши ідею про принципову незавершеність становлення людини і її перманентної спрямованості до розкриття власної автентичності, філософи-екзистенціалісти (Н. Аббаньяно, М. Бубер, М. Гайдеггер, С. К'єркегор, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, Х. Ортеги-і-Гассет, А. Камю, М. де Унамуно, К. Ясперс) зробили значний внесок у розробку проблеми ідентичності. Зосередженість екзистенційної філософії на проблемі ідентичності як автентичності людського буття була зумовлена працями Ф. Достоевського, Ф. Ніцше, А. Бергсона, Г. Зіммеля, В. Дільтея, О. Шпенглера, Л. Клагеса, Т. Лессінга. На схожу проблематику (з'ясування умов розкриття автентичного «Я» людини) можна натрапити в працях П. Флоренського, М. Бердяєва, С. Франка, С. Булгакова, І. Львіна, Л. Карсавіна, Л. Шестова, С. Трубецького, М. Лоського, а також більш пізніх працях М. Бахтіна, О. Лосева, М. Мамардашвілі.

У XX столітті значного поширення набула тема різних форм кризи ідентичності. Цей аспект порушувався в дослідженнях В. Гесле, З. Баумана, Е. Еріксона, Е. Фромма, В. Франкла, Ж. Бодрійяра, Г. Маркузе, Ж. Липовецьки.

Ідентичність – це тотожність, відповідність, співпадіння. Різні аспекти ідентичності тісно пов'язані із сутнісними ознаками суб'єкта й особистості. Вони так чи інакше співвідносяться з питаннями сутності людини, її природи і свободи, основ і меж людського буття, смислу і мети існування індивіда [8, с. 304–305].

Ідентичність – це репрезентація людиною свого внутрішнього світу. Справжня ідентичність передбачає внутрішню відповідність, сутнісну тотожність. Зовнішня ідентичність як подібність (схожість, видимість, імідж і т. ін.) за кількісно-формальними ознаками має бути когерентною, симетричною, сумірною і адекватною внутрішній ідентичності як сутнісній спорідненості, відповідності людини своїм сутнісним, якісно-змістовним ознакам.

Слід зазначити, що зовнішня ідентичність є нестійкою, ілюзорною і здебільшого помилковою, оскільки ґрунтується на зовнішньому ототожненні, уподібненні, наслідуванні. Вона принципово відчужена, дистанційована від аспекту сутнісної відповідності. Коли виникає невідповідність зовнішнього та внутрішнього, форми та змісту, вияву та сутності, то ідентифікаційний образ руйнується, настає період кризи ідентичності.

Також варто звернути увагу на те, що зовнішня ідентичність може бути виправдана лише в ситуації наслідування (імітації) заради пристосування (адаптації), якщо існує потреба імітувати щось істотне, значуще. При цьому слід мати на увазі, що стимуляційна гіпертрофія призводить до появи ідентифікаційного антиподу.

Характерною ознакою сучасної людини є її істотна соціальна і психологічна дезадаптація. Це парадоксально

і закономірно водночас. Парадоксально, оскільки жорсткі механізми соціалізації чітко регламентують поведінкові алгоритми індивіда, в результаті чого – відповідно до канонів формальної логіки – мають бездоганно адаптувати його до соціальної дійсності. Що ж стосується закономірності такого стану речей, то вона детермінована прискореною динамікою суспільних змін, невизначеністю світогляду цінностей та ідеалів. Цілком закономірно, що наявний статус-кво зумовлює потребу концептуалізації і реалізації на практиці нових способів життєдіяльності як резерву варіативності індивідуальної і суспільної систем.

Водночас слід зауважити, що криза ідентичності не є чимось фатальним чи екстраординарним: вона віддзеркалює нормативний процес, який неухильно супроводжує кожен розвиток повноцінної суб'єктності індивідуального та надіндивідуального рівня. Становлення індивіда та суспільства – це послідовність подолання однієї кризи ідентичності та рух у напрямку наступної кризи. Однак атрибутивність і навіть імперативність криз ідентичності не означає доцільності їх ігнорування, нехтування ними: якщо кризові явища не подолані, то вони переходять у хронічну фазу, призводячи до функціональної ерозії і деградації суб'єкта ідентичності, який може втратити ознаки суб'єктності й перетворитися на об'єкта ідентифікаційної процесуальності.

При вивченні механізмів ідентифікації індивідів в традиційному суспільстві ефективним дослідницьким інструментом постає структурно-семіотичний підхід (Клод Леві-Стросс, Ролан Барт, Жак Дерріда), який надає світоглядно-методологічну можливість оперувати суспільством як семіотичною системою, в яку вписані всі значущі об'єкти, в тому числі й індивіди. При вивченні особливостей ідентичності в індустріальному суспільстві застосовувалися методи соціальної феноменології, розроблені Едмундом Гуссерлем і Альфредом Шютцем, застосовані Пітером і Бріджит Бергер, Томасом Лукманом і Хансфредом Келнером у сфері демаркації рівнів реальності та виокремлення структур повсякденного буття.

При вивченні місця ідентичності в сучасному суспільстві доцільно скористатись до послугами теоретико-концептуальних положень парадигми «постсучасного» суспільства (З. Бауман, У. Бек, Д. Белл, П. Друкер, М. Кастельс, М. Маклюен, Е. Тоффлер, І. Львін, В. Інземцев та інші).

На розуміння ідентичності цілком поширюється принцип розвитку, а діапазон такого розуміння істотно відрізняється залежно від історичної типології суспільств. Приміром, у традиційному суспільстві, орієнтованому на точне відтворення схем діяльності й способів типізації досвіду, ідентифікація індивіда розглядається як відповідність запропонованим ідеальним зразкам. Натомість в індустріальному суспільстві у зв'язку з ускладненням процесу соціального відтворення відбувся розкол єдиної соціальної реальності індивіда, що призвело до кризи ідентичності.

Особливістю процесу соціального відтворення в сучасному суспільстві, заснованому на прискоренні соціального процесу й ускладненні соціальних зв'язків, є прихід на зміну жорстким схемами нав'язування жорстко детермінованих моделей ідентичності, характерних

для попередніх типів суспільства, принципу варіативності, конструйованих та обраних ідентичностей [7, с. 120].

Філософія XX століття, переорієнтувавшись з суб'єктоцентризму на комунікативно-дискурсивне поле дослідження, акцентувала свою увагу на вивченні людини в її співвідношенні з середовищем, у якому та перебуває, а відтак – на питанні про формування самосвідомості людини в умовах комунікативного простору. В силу цих обставин виокремилось і набуло актуальності поняття «ідентичності». Воно почало означати систему цінностей, певну опорну точку світоглядних орієнтацій людини, позицію, яку людина проголошує, а також визнання іншими цієї позиції.

Оперування проблематикою ідентичності є інтерпретативним апіорі. Як відомо, герменевтика передбачає використання звичайних філософських методів (логічний, мовний та історичний аналіз, визначення передумов теорії, виявлення прихованих наслідків тощо), а також інтерпретацію концепту або теоретичної моделі з точки зору людського досвіду як критеріально визначальної зовнішньої інстанції. Герменевтичне дослідження наділяє теоретичну модель сенсом для людського досвіду, а відтак воно цілком придатне для виконання завдань соціальної філософії та філософії історії [8, с. 74].

Найбільш адекватним аналогом для змалювання взаємин між самототожним Его та Іншим є поняття ідентичності (identity, l'identité) в сенсі «внутрішнього рівності із собою», «безперервності самопереживання», запроваджених у міждисциплінарний науковий обіг Е. Еріксоном. Принагідно зазначимо, що сутність сартрівського простору «людського» полягає в наступному: людський простір є людським настільки, настільки він вибудовується за моделлю «співвідношення з іншим». Людина в принципі неможлива поза таким «співвідношенням з іншим», не може в якийсь момент стати «просто людиною», деякою власної іманентністю.

У розв'язанні проблеми ідентичності М. Гайдеггер, М. Бубер і Х. Арендт великого значення надавали спілкуванню, яке постає основою самосвідомості. В наш час ніхто не піддає сумніву, що спілкування є певним посередником між людиною та суспільством. Згідно з Ю. Габермасом, принципова відміна комунікативної дії від усіх інших видів дій полягає в тому, що вона орієнтована не на успіх, а на пошук взаєморозуміння між різними соціальними суб'єктами.

Кожен із таких суб'єктів є носієм певної системи цінностей, які координуються соціальними механізмами духовної сфери суспільства. Якщо виникають ціннісні конфлікти, виразно змальовані М. Вебером, то вони є конфліктами між цінностями етичної, естетичної і релігійної сфер, і складають невід'ємну частину суспільного життя, формуючи зміст ідентичності.

Низка світоглядно й стилістично різнопланових мислителів – від Ю. Габермаса з одного боку та Ж. Дерріди й М. Фуко з іншого – оперують концептом децентрованої, неогоїстичної, раціональної особистості, вбудованої в діалогічну спільноту. Незаперечних ознак набуває думка про те, що «діалог дає змогу, з одного боку, позбутися самотності монолітизму, а з іншого, – знайти точки співпричетності до інших людей, виявлення в «Іншому» частки власного «Я» [5, с. 154].

Відтак, аспекти «Іншого» й соціальності є невід'ємними й категорично значущими для потреб змістовного позиціонування концепту ідентичності.

По суті, ідентичність є деякою цілісністю, єдністю, сукупністю визначень «Я», що розуміється як динамічна тотожність, якій властиво змінюватися в результаті взаємодії із зовнішнім світу. Цілком природно, що ідентичність особистості здебільшого розглядається в контексті інтерперсональних зв'язків людини [7, с. 114].

Ю. Габермас наполягає, що нова парадигма в соціальному пізнанні зобов'язана своєю появою Дж. Г. Міду, який, звернувшись до структури «Я» з метою пояснення процесів розвитку й соціальної демаркації, привернув увагу до малодослідженої тоді сфери ідей, уявлень, суб'єктивних мотивів людської поведінки, пояснення яких можливе лише засобом процедури розуміння.

З точки зору осмислення природи самосвідомості й індивідуальності необхідним є погляд на внутрішні перетворення людини як суто фізіологічного організму в рефлексивне й соціальне «Я». Поворотом стає розгляд Мідом «Я» як дворівневої системи, котра складається із окремого індивіда та сукупної настанови інших щодо нього, а також спроба встановити діалектичний зв'язок між цими двома рівнями.

На думку Дж. Г. Міда, народжена людина не володіє ідентичністю. Остання постає результатом соціального досвіду, взаємодії з іншими людьми. «Самосвідомість за характером цілковито відмінна від власне фізіологічного організму. Вона є чимось таким, що має свою еволюцію; вона не існує від народження, а виникає в процесі соціального досвіду й діяльності, тобто розвивається в окремому індивіді як результат настанов щодо цього процесу і щодо інших індивідів в його межах» [4, с. 123]. Відтак, принципових ознак набуває соціальна зумовленість ідентичності, а саме: індивід набуває ідентитету лише за умов предметної взаємодії із соціальною групою, в результаті спілкування з членами цієї групи. Особистість розвивається не лише на підставі усвідомлення власної ідентичності, а шляхом формування її.

З точки зору Дж. Г. Міда, багатоманітність і своєрідність закладених у тому чи іншому індивідуальному «Я» реакцій, способів дії, символічних змістів залежить від функціональної ефективності систем взаємодії, в межах яких існує «Я». Мід концептуалізував уявлення про комплексний характер людського «Я». Система «Я» включає в себе два елементи: «I» та «me». «Me» – це сукупність настанов «Інших», «Узагальнених Інших», групових норм; «I» – нерефлексійний, спонтанний елемент «Я». Самоідентичність – це діалектика «I» та «me», їх внутрішній монолог. Саме підсистему «I» Мід робить основним агентом особистісного й суспільного розвитку.

Різні сторони рефлексійного «Я» синтезуються в єдиний образ себе, в результаті чого виникає самоідентичність (self). Втім, це відбувається лише за умов, що рефлексійне «Я» перебувають у постійній взаємодії. Ідентичність віддзеркалює перманентний внутрішній діалог між частинами суб'єктивності. Якщо такий діалог відбувається без перешкод, то є підстави стверджувати, що ідентичність відбулася. В кожному разі індивід «усвідомлює і формує себе значною мірою під

впливом поглядів і оцінок інших людей, тобто залежно від соціальних очікувань» [1, с. 310].

Основні положення концептуалістики ідентичності Дж. Г. Міда розвинув Ю. Габермас. На його переконання, взаємодія особистостей має універсальне значення, оскільки вона відбувається під егідою смислу, який має універсальне значення. Така універсальність надає смислу виняткової значущості, створює вкрай важливу можливість бути зрозумілим будь-ким, хто опиняється в подібній ситуації. «У глибині кожної спільноти знаходиться моральна спільнота – так би мовити, її «краще Я». Як члени такої спільноти, індивіди очікують один від одного однакового реагування на проблеми і зовнішні виклики, опираючись на те, що будь-яка особа поводитиметься з будь-якою іншою як із «однією з нас» [2, с. 45].

Розробляючи проблематику комунікативної спільноти, Ю. Габермас по-новому інтерпретує змістовне розмежування між «І» та «те», започатковане Дж. Г. Мідом. «Ме» – це Я–пасивне стосовно соціальної групи. «І» – Я–активне, здатне говорити від імені більш загального співтовариства, що виходить за межі спільноти, обмеженої конкретною ситуацією. На відміну від «те», спрямованого на минуле, «І» обирає своїм онтологічним напрямком майбутнє. Ця спрямованість на майбутнє дає особистості можливість не ідентифікувати себе з жодною конкретною життєвою історією чи окремо взятою роллю. На думку Ю. Габермаса, саме модернізм підготував підґрунтя для такої спрямованості «Я», котра «живе майбутнім» і позиціонує теперішнє як «теперішнє, що передбачає майбутнє», а не як результат минулого [6, с. 98–99].

Існує два виміри реалізації Я–ідентичності. Вертикальний вимір – особистісна ідентичність – забезпечує цілісність історії життя людини. Горизонтальний вимір – соціальна ідентичність – забезпечує можливість виконувати різноманітні вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина. Я–ідентичність виникає як баланс між особистісною та соціальною ідентичністю. Людина виявляє свою ідентичність у взаємодії, прагнучи відповідати очікуванням співрозмовника, адже «осуспільнені індивіди можуть стабілізувати свою ідентичність, лише вступаючи в стосунки взаємного визнання» [2, с. 45].

Важливість поняття «Іншого» в мисленнєвих пошуках Ю. Габермаса, полягає не в тому, що «Інший» є «зовнішнім щодо мене», а в тому, що він допомагає «конструювати мою особистість». Схема зводиться до міжперсонального відношення між «Я» та «Іншим». «Я» постає, – зазначає Ю. Габермас, – в інтерперсональному зв'язку, який дозволяє ставитися до себе з позицій перспективи Іншого як учасника інтеракції. Ця реконструкція знання заступає місце рефлексійно-опредметного знання, тобто самосвідомості» [3, с. 290].

Висновки. Слід вказати на відмінність між методикою визначення ідентичності речі та людини, сутність якої полягає в тому, що ідентичність речі може бути вичерпно визначена на основі зовнішніх ознак, натомість ідентичність індивіда передбачає врахування внутрішньої ідентичності, яка підлягає виявленню кризь призму відмінності між фактичним та проектним «Я» людини.

На підставі того, що ідентичність формується, закріплюється в процесі соціальної взаємодії, часто

роблять хибний висновок, що ідентичність – це не властивість (тобто щось об'єктивно притаманне індивіду), а ставлення. Насправді ідентичність цілком може бути як властивістю, так і ставленням. Це, по-перше. По-друге, ставлення не завжди відображає об'єктивний статус-кво, тому більш адекватним змістовним маркером є все ж властивість – точніше, конкретно-історичний формат якихось сутнісних ознак.

Показовою в цьому сенсі є резонансна книга Ірвіна Гоффмана «Уявлення себе Іншим у повсякденному житті» [9]. Безперечно, уявляти себе можна ким завгодно і чим завгодно, але треба чітко усвідомлювати: одна річ – уявляти себе кимось чи чимось, а зовсім інша – бути цим кимось чи чимось.

Крім того, не варто ігнорувати той факт, що поширений у наш час концептуальний підхід «уявлення себе кимось» уподібнює людину папузі чи пересмішнику: ці птахи спроможні відтворити звукову репрезентацію практично будь-якої істоти чи процесу (а відтак – формально «ідентифікувати» себе з цим Іншим). Добірنا іронія ситуації полягає в тому, що таку «ідентифікацію» ніхто не сприймає всерйоз (цілком ймовірно навіть папуга з пересмішником), а от люди продовжують із серйозним виразом обличчя наполягати на обґрунтованості своїх комічних намірів уподібнення комусь.

Список використаних джерел

1. Воропай Т. С. В пошуках себе. Ідентичність та дискурс / Т. С. Воропай. – Харків: ХДПУ, 1999. – 418 с.
2. Габермас Ю. Залучення Іншого: Студії з політичної теорії / Юрген Габермас; [пер. з нім. А. Дахній]. – Львів: Астролябія, 2006. – 416 с.
3. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас; [пер. з нім. та комент. В. М. Куллїна]. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
4. Мід Дж. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста [Текст] / Дж. Г. Мід. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 416 с.
5. Озадовська Л. В. Парадигма діалогічності в сучасному мисленні: моногр. / Л. В. Озадовська; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2007. – 213 с.
6. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 377 с.
7. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С.112–123.
8. Эрикссон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эрикссон; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ: Прогресс, 2006. – 352 с.
9. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – University of Edinburgh Social Sciences Research Centre; Harmondsworth: Penguin, 1959. – 259 p.

References

1. Voropay T. S. V poshukakh sebe. Identychnist' ta dyskurs / T. S. Voropay. – Kharkiv: KHDPU, 1999. – 418 s.
2. Habermas Yu. Zaluchennya Inshoho: Studiyyi z politychnoyi teoriyyi / Yurhen Habermas; [per. z nim. A. Dakhniy]. – L'viv: Astrolyabiya, 2006. – 416 s.
3. Habermas Yu. Filosofs'kyy dyskurs Modernu / Yu. Habermas; [per. z nim. ta koment. V. M. Kuplina]. – K.: Chetverta khvylya, 2001. – 424 s.
4. Mid Dzh. Dukh, samist' i suspil'stvo. Z tochky zoru sotsial'noho bikheviorysta [Tekst] / Dzh. H. Mid. – K.: Ukrainys'kyi tsentr dukhovnoyi kul'tury, 2000. – 416 s.
5. Ozadov'ska L. V. Paradyhma dialogichnosti v suchasnomu myslenni: monohr. / L. V. Ozadov'ska; In-t filos. im. H. S. Skovorody NAN Ukrainy. – K.: Vyd. PARAPAN, 2007. – 213 s.
6. Habermas Ju. Moral'noe soznanie i kommunikativnoe dejstvie / Ju. Habermas. – SPb.: Nauka, 2000. – 377 s.
7. Hesle V. Krizis individual'noj i kollektivnoj identichnosti // Voprosy filosofii. – 1994. – №10. – S.112–123.

8. Jerikson Je. Identichnost': junost' i krizis / Je. Jerikson; obshh. red. i predisl. A. V. Tolstyh. 2-e izd. – M.: Flinta: MPSI: Progress, 2006. – 352 s.

9. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – University of Edinburgh Social Sciences Research Centre; Harmondsworth: Penguin, 1959. – 259 p.

Baiuzheva A. A., lecturer of Philosophy, Department of Sociology and Law of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute» (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

Personality during the identity crisis

In the era of post-modern and consumption society multidimensionality, crisis and problematical character of identity got trivial characteristics. The worldview axiological mimicry, imitation and feigning, i.e. a pathologic desire to pretend to be someone, but not to be, not to comply with essential, substantial characteristics, are commonly widespread.

Keywords: personality, regulations of social reality, mechanisms of socialization, identity crisis, genesis of individual and social existence.

* * *

УДК 14.321.34

Городницький А. В.,
аспірант кафедри англійської філології і філософії
мови ім. професора О. М. Мороховського,
Київський національний лінгвістичний університет
(Україна, Київ), andgorodnyh@ukr.net

СТРАТЕГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ СУСПІЛЬНОГО ДОГОВОРУ КРИЗЬ ПРИЗМУ РЕ-КОНТЕКСТУАЛІЗАЦІЇ ПРОЕКТУ ЗАСОБАМИ ПРАКТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Представлена до розгляду стаття вибудовує стратегічну перспективу наукової роботи автора як дослідження проблемного поля ре-актуалізації проекту «суспільного договору» в контексті зростання впливовості широкого кола поліморфних явищ, позначених концептом «глобалізація», засобами сучасної практичної філософії. Такий підхід розкривається як через структурну організацію логіки дослідження, так і через узагальнюючі висновки до нього із зазначенням кола проблем актуальних посткласичних реценцій суспільного договору, зокрема, його дискурс-етичного обґрунтування в умовах глобальних трансформацій сучасного соціуму, кризь призму європейських та українських практик.

Ключові слова: суспільний договір, глобалізація, дискурс, практична філософія, ре-актуалізація, ре-контекстуалізація, цінність.

Особливої актуальності у ХХІ столітті набувають постіндустріальні теорії суспільного договору кризь призму розвитку інформаційного суспільства (Д. Бел¹, М. Кастельс [5; 11]) та версії суспільного договору в умовах глобальних трансформацій сучасного соціуму (І. Валлерстайн [2], З. Бауман², У. Бек³, Е. Гіденс⁴, Б. Єрасов та В. Іноземцев [8]). Вітчизняні інтелектуальні проекти щодо окресленої тематики представлені, наприклад, у працях В. Ляха, В. Пазенока, Я. Любимого⁵. Наразі йдеться і про трансформації концептуального

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования; перевод с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: АКАДЕМИА, 1999. – 956 с.

² Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества [текст]; пер. с англ. М. Л. Коробочкина. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.

³ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну; [пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; послесл. А. Григорьева и В. Седельника; общ. ред. и послесл. А. Филипова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.

⁴ Гиденс Э. Последствия модернити; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева] // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С.101–115.

⁵ Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В. В. Лях, В. С. Пазенок, Я. В. Любимий та ін. – К.: ТОВ «ХХІ століття: діалог культур», 2009. – 404 с.

поля теорії суспільного договору, зміщення смислових домінант, тобто його ре-контекстуалізацію у дискурс-етичній парадигмі комунікативної практичної філософії⁶ (А. Єрмоленко [3; 4]). Саме цей аспект проблеми буде нами і розглянутий у статті. Як видно, необхідний детальний аналіз трансформації проекту суспільного договору на теренах макроетики універсалізації, раціоналізації та модернізації з переходом до (пост)ковенціональної етики з її апіорі демократичним потенціалом. Отже, саме специфіці (пост)класичних реценцій суспільного договору, зокрема, його дискурс-етичному обґрунтуванню в умовах глобальних трансформацій сучасного соціуму, кризь призму європейських та українських практик, буде присвячена наша розвідка.

Короткий історико-філософський екскурс проблеми доцільно здійснити, на нашу думку, через виокремлення наступних тематичних зрізів⁷, а саме «Філософії державного абсолютизму», «Лібералізму як основи суспільного договору» та «Континентальних демократичних проектів Модерну». Між тим зазначені течії, на наш погляд, потребують додаткового вступного обґрунтування і, можливо, певної корекції у акцентах. Власне аналітична реценція теорії суспільного договору починається з аналізу класичних «альтернатив» у становленні доктрини лібералізму та теорії суспільного договору як складних опозицій «Гоббс – Локк/ Руссо / Кант», що обумовлюють кардинально різні сценарії репрезентації доктрини навіть у її класично-модерній моделі, і завершується (пост)класичними сценаріями, позначених, наприклад у сучасній політичній філософії і філософії права через маркер «легітимізація»⁸.

Якщо експлікувати концепт «суспільний договір» у дискурсі сучасної соціальної філософії, потрібно передусім звернути увагу на зростання впливовості широкого кола поліморфних явищ, позначених концептом «глобалізація». Наприклад, глобалістичне бачення сучасного людства, розуміння його як взаємопов'язаної спільності, що формується через взаємодію різних господарчих та політичних структур, відрізняє саме світ-системний підхід І. Валлерстайна від модерного цивілізаційного. Мислитель визначає «світову систему як утворення з єдиним розподілом праці і множинністю культур, а у рамках цієї категорії виділяються два підвиди: а) світові імперії, в яких розподіл праці між суспільствами здійснюється у рамках єдиної імперської спільності, і б) світ-економіка, в яких політична система складається з багатьох держав, що конкурують між собою в межах міждержавної системи» [2, с. 201]. Як видно, мета І. Валлерстайна – охопити процеси, особливо важливі для історичного розвитку соціальних вимірів культур ХХ століття. Таким чином, основою світ-системного підходу є розгляд світових регіонів або ж світу в цілому як історично утворених систем взаємодії, в яких окремі країни, суспільства і цивілізації є лише темпоральним результатом поєднання тих чи інших системних факторів.

⁶ У статті ми будемо використовувати авторський курсив. – А.Г.

⁷ Ми пропонуємо дані теми як назви підрозділів до розділу II нашого дисертаційного дослідження.

⁸ Ми розглядали дану проблематику у статті: Городницький А. В. Фактори становлення суспільного договору (Social contract) у західній континентальній філософії // Університетська кафедра. – № 6. – 2017. – К.: КНЕУ, 2017. – С.151–160.

Акцентуймо увагу на світ–системному підході І. Валлерстайна як контрверзі і альтернативі модерним цивілізаційним теоріям загалом і проекту суспільного договору зокрема. Отже, світ–системний аналіз за тезу бере твердження, що капіталістична світ–економіка стоїть перед кризою, подібною до якої вона до цього часу не знала. Капіталізм, як історична система, далекий від того, щоб бути успішним і переможним, він сьогодні знаходиться в стані непередбачених структурних негараздів. Вважається, що в XXI столітті світ–система вступила в епоху «переходу», що вона стоїть перед певною точкою «неповернення», і що протягом 25–50 років світ еволюціонує до нового структурного ладу, який можливо буде, а можливо й ні, кращим ніж сучасна система, але, без сумніву, буде іншим [див.: 2, с. 300]. Тож лишаючи остеронь неіснуючі нині «міні–системи», мислитель єдиним видом соціальної системи вважає саме «світ–систему, яку визначають досить легко – як єдність з єдиною системою розподілу праці і множинністю культурних систем. Відповідно існує два види світ–систем – з загальною політичною системою і без неї. Тобто це світ–імперія і світ–економіка» [2, с. 301].

Тим не менш, і до сьогодні Захід знаходиться у центрі могутності та впливу. Приміром, чисельні рішення ради безпеки ООН та світових економічних інститутів виражають передусім інтереси західних країн, але репрезентуються світовому політичному та економічному істеблішменту як думки світового товариства. Саме поняття «світове товариство» є таким, що замінило поняття «світове співтовариство», і призначене дати глобальну легітимність тих дій, які відображають інтереси США та інших західних країн. Власне, такий вектор глобальної політики обов'язково призводить до чисельних політичних та економічних конфліктів. Тому й виникає питання: які новітні версії суспільного договору в умовах глобальних трансформацій сучасного соціуму можна запропонувати як альтернативу вже фактично «непрацюючому» модерному проекту? Зрозуміло, що суспільний договір (у сенсі «Social contract») не можливо розглядати поза соціально–філософським і політичним дискурсами, тож, як ми вважаємо, заслуговує особливої уваги парадоксальність взаємообумовленості діади «суспільний договір / (політичний) конфлікт» у дзеркалі глобального явища «зіткнення цивілізацій». У даному річизі дістала визнання в кінці XX століття, фактично на рівні бестселера, праця С. Гантінгтона [10; 12], у якій центральною темою постає *регрес культурних ідентичностей на фоні глобалізаційного поступу*. Адже в період після завершення «холодної війни» культурна самобутність, яка у найширшому сенсі ототожнюється з цивілізаційною самобутністю, формує принципи як єдності, так і дезінтеграції й конфліктів у міжнародних відносинах.

Резюмуємо ситуацію «зіткнення цивілізацій»:

По–перше, термін «світова цивілізація» може бути використаним для визначення того, що являється спільними для цивілізованих співтовариств, наприклад міста і чисельності, що і відрізняє їх від примітивних спільностей і варварів. Але це, звичайно, зміст терміну в однині, що стосувався ще XVIII століття, і у цьому аспекті світова цивілізація дійсно виникає.

Так витлумачена цивілізація постійно розширюється на протязі історії людства, але її розповсюдження у єдиному часі (як «тяглість») повністю сполучається з існуванням цивілізації у багатозначному сенсі. Між тим «ера експансії Заходу закінчилась, і почався бунт проти Заходу» [10, с. 514]. Адже «відродження релігії, (де)секуляризація світу, «реванш Бога», – прикметна риса кінця XX століття і підґрунтя для утвердження ідентичності, яка перетинає національні кордони...» [Там само, с. 516].

По–друге, висувається ідея, що розповсюдження західного способу життя і масової культури по всьому світу створює «всесвітню цивілізацію», адже впродовж всієї історії деякі культурні особливості передавались від цивілізації до цивілізації. Відкриття, що відбувається в одній цивілізації, як правило, підхвачується іншими цивілізаціями. Однак є технічні формули, що не мають визначного культурного значення, або ж «дивацтва», які з'являються і зникають, не змінюючи основного складу культури «приймаючої» цивілізації. Наприклад, у попередні століття західний світ періодично захоплювали хвилі ентузіазму з приводу різних навіювань індійської та китайської культур. У XVIII ст. культурний імпорт з Заходу став вельми розповсюдженим у Китаї та Індії, і це відображало посилення впливу Заходу. Однак, твердження, що *розповсюдження масової культури і споживчих товарів по всьому світі являє собою тріумф західної цивілізації, принижує саму західну культуру*.

По–третє, «навіть чи можна довести, що виникнення всесвітньої мережі комунікації (Інтернету) приводить до значних конвенцій в орієнтації і віруваннях, адже люди, як правило, інтерпретують культурні комунікації на основі існуючих цінностей і очікувань» [8, с. 530]. Однак західна гегемонія підштовхує популістських політиків у незахідних суспільствах до засудження західного культурного імперіалізму і на те, щоб з'єднати масу людей навколо мети збереження і підтримки цілісності своїх самобутніх культур.

По–четверте, саме поняття «всесвітньої цивілізації» є характерним продуктом Заходу. У XIX столітті ідея «тягаря білої людини» використовувалась для виправдання розповсюдження західного політичного та економічного панування над незахідними суспільствами [12, с. 101]. Тому, мабуть, і набуває популярності «непопулярна» нині ідея, що *універсалізм – це насамперед ідеологія заходу*, що використовується у конфронтації з «незахідними» культурами.

Зрозуміло, що розбіжності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш суттєві. С. Гантінгтон резюмує, що цивілізації не схожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями і, що саме головне, релігією. Люди різних цивілізацій по–різному дивляться на відношення між богом та людиною, індивідом і групою, громадянином і державою, батьками і дітьми, чоловіком і дружиною, мають різні уявлення про відносини значимість прав і обов'язків, свободи і вимог, рівності та ієрархії. *Ці відмінності створювались століттями. Вони не зникнуть у майбутньому*. Вони більш фундаментальні, ніж відмінності між політичними ідеологіями та політичними режимами. Все частіше йде мова про «повернення в Азію» Японії, про невдачу західних ідей соціалізму, «(ре)ісламізацію» Близького

Сходу тощо [10, с. 512]. Для нас, приміром, відкритим залишається питання, задане С. Гантінгтоном: чи дійсно «центральною віссю світової політики майбутнього буде конфлікт між Заходом і всім іншим світом» [Там само, с. 517]?

Отже, перехід до альтернативної цивілізаційної моделі, яка пояснює розвиток сучасного соціуму у планетарному масштабі через розуміння світу як системи (І. Валлерстайн) постає, як помітно, контрверзою і альтернативою феномену «зіткнення цивілізацій». Фактично ж у ХХІ столітті поділ світу на «перший», «другий» та «третій» втратив своє змістовне навантаження. Зараз доречно групувати країни, спираючись не на їх політичні та економічні системи, не за рівнем економічного розвитку, а виходячи з культурних та цивілізаційних критеріїв. Але впродовж історії традиційно найдовші та найкровопролитніші конфлікти породжувались саме відмінностями між цивілізаціями. Звідси випливає, що взаємодія між народами різних цивілізацій веде до росту цивілізаційного самоусвідомлення, до поглибленого розуміння відмінностей між цивілізаціями і суспільства у рамках цивілізації. Але як же бути із тезою, запропонованою сучасним філософом права Е.–В. Бьокенфьорде, що «демократія як форма державного устрою і урядування є необхідною вимогою прав людини, а також необхідною передумовою їхньої практичної значущості. Ця точка зору відповідає духу часу» [9, с. 163]? У цьому контексті адекватно висловлюється щодо Європейської цивілізації соціальний філософ М. Боргольте: «Консенсус існує, напевне, лише в тому, що погляд на Європу як єдине ціле можливий лише на базі <...> західної ціннісної спільноти. А от якщо до цього кола включити <...> світи ортодоксії та ісламу з його опорними пунктами на Заході і Сході Європи, та ще і юдаїзм, то таке латиноцентричне уявлення не витримує критики. Тому є всі підстави обстоювати рівну значущість різного» [1, с. 122].

Таким чином, ми підійшли до аналізу ще одного проблемного зрізу статті, а саме до необхідності впровадження в сучасну теорію суспільного договору ціннісної складової. То як «можна спробувати розшифрувати <...> нормативне домагання індивідуальності, якому підпорядковане засвоєння соціальних нормативних вимог» [6, с. 347]? Близьку постановку проблеми «нового» суспільного договору крізь дискурс–етичну парадигму пропонує знаний вітчизняний філософ А. Єрмоленко. Так, «...демократія не може бути втілена раз і назавжди. Демократія – це той велосипед, – даруйте за банальну метафору, – з якого одразу падаєш, припинивши крутити педалі. Адже res publica (річ публічна) потребує безупинної участі громадян» [4, с. 92]. Тобто, як зазначає філософ, «усі соціальні <...> проблеми потребують іншого типу відповідальності, яка на мій погляд, має спиратися на фундамент дискурсивно трансформованої універсалістської етики. Тобто і на рівні країни, і на рівні стосунків між країнами та державами має бути перехід від монологічної до дискурс–етичної відповідальності» [Там само, с. 97]. А «проблема розробки етичних норм та цінностей у їх взаємозв'язку із соціальним світом людини є особливо нагальною сьогодні, коли розвиток науково–

технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на землі, потребує внесення коректив у сферу ціннісних орієнтацій суспільства, в мотиваційну сферу особистості, у способи регулювання соціальних конфліктів» [3, с. 6].

Сучасний медієвіст М. Кастельс, з свого боку, зазначає: «Криза легітимності і її наслідки для демократичної практики пов'язані з кризою національної держави в глобальному мережевому суспільстві як результат суперечливих процесів глобалізації та ідентифікації <...>. Оскільки сучасна репрезентативна демократія була встановлена в рамках національної держави шляхом формування з окремих громадян легально установлених політичних суб'єктів, ефективність і легітимність цієї держави були послаблені її нездатністю контролювати глобальні мережі багатства, сили і інформації, хоча це уявлення розвивається з пробудженням суб'єктів особистісно–орієнтованої культури» [5, с. 328].

Який же «суспільний договір» є прийнятним для сучасної України з її вектором до євроінтеграції? А. Єрмоленко зазначає: «оскільки ми країна запізнилої модернізації, то нам доводиться орієнтуватися на ті ліберальні цінності (свобода, права людини, рівність тощо), які в західних країнах втілювалися кількома століттями через реформацію й просвітництво. Зауважу, що без просвітництва не було б не тільки суверенної особистості, а й новоевропейських демократичних інституцій, а відтак і переходу до постконвеційної стадії розвитку моральної свідомості» [4, с. 106]. В «Основах практичної філософії» віднаходимо *можливу (нехай і не нормативну!)* відповідь на поставлене нами питання: «Розуміння того, що чужа історія, чужа мова, чужа культура існує поруч і зумовлює свою, лише поступово опановує свідомість сучасних українців. На нас чекає довгий шлях, доки ми навчимося чути в Чужому те запитання, яке уможливило Своє як відповідь на нього. Утім, ми вже крокуємо цим шляхом. Мабуть, саме в цьому сенсі Україна є тим місцем, з якого може пролунати осмислене запитання про сутність Європи. Якщо Європа дістає своє ім'я з іншого або чужого місця, але все ж має почути й зрозуміти його, то чи не є європейською у властивому сенсі саме та країна, яка й визнає себе частиною Європи, і водночас замислюється над своєю належністю до чогось іншого? Від того, як ми відповімо на це запитання, залежить доля нашої держави, а може, й усієї європейської цивілізації» [7, с. 515]. Проте в сучасному глобалізованому соціумі парадоксально співіснують суспільний договір і «людські права» поряд з неусувними політичними конфліктами. Це дозволяє зазначити, що усі три виміри прав людини: ліберальні свободи індивіда, соціальні права справедливого розподілу, права політичної участі громадян в умовах сучасного світу постають невід'ємними і необхідними [9, с. 101], а спроби конструктивного консенсусу у поєднанні з ідеями «ненасилля» постають нехай і не універсальними, але і не утопічними, а, швидше, бажаними і гіпотетично досяжними в майбутньому.

Отже, підведемо підсумки. У статті передусім акцентується динамічний процесуальний характер «нового» суспільного договору, його ре–актуалізованої концептуалізації та відбувається фактичний заклик

до аналізу нелінійних особливостей цієї динаміки. Розкриваючи аналітичний потенціал зазначених методологічних підходів практичної філософії у цьому питанні, основна наша увага приділяється відповідним оприявленням поліморфного і (полі)концептуального характеру методологічних парадигм самої практичної філософії. Зазначаються наявні плюральні перспективи у розробці оновленого проекту «суспільного договору» XXI століття, їх «ідеологічні» маркери, зокрема через окреслення трансформаційної корозії, яку зазнають і такі структури як «влада», «ідеологія», «права людини» і «демократія» у (пост)класичну добу. Схоже, за наших часів ми маємо частіше вдаватися до дискусії щодо ціннісного виміру суспільного договору. Це пов'язано, насамперед, із процесами трансформації всіх суспільств. Тож, на наш погляд, у сучасному світі трансформовані чинники концептуального поля теорії суспільного договору слід аналізувати крізь його ре-актуалізацію, зміщення смислових домінант і ре-контекстуалізацію засобами практичної філософії.

Список використаних джерел

1. Боргольте М. Як Європа знайшла своє розмаїття. Про середньовічні корені плюральності цінностей // Культурні цінності Європи; за ред. Ганса Йоаса і Клауса Віг'андта; пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – С.117–172.
2. Вальерстайн І. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире; пер. с англ. П. Курдюкина. – СПб.: Университетская книга, 2001. – 416 с.
3. Єрмоленко А. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
4. Єрмоленко А. Публічність як чинник громадянського суспільства в Україні за доби глобалізації // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. – К.: Інститут ліберального суспільства, 2007. – С.91–107.
5. Кастельс М. Власть коммуникации. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016. – 564 с.
6. Менке К. Внутрішня природа і соціальна нормативність. Ідея самоздійснення // Культурні цінності Європи; за ред. Ганса Йоаса і Клауса Віг'андта; пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – С.321–372.
7. Основы практической философии: учебник / А. М. Лой, А. О. Баумейстер, Т. І. Яшук та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 531 с.
8. Рудометов В., Робертсон Н. Глобализация, миросистемная теория и сравнительная теория цивилизаций // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост., ред. и вступ. сл. Б. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – С.529–523.
9. Філософія прав людини; За редакції Ш. Г'осепата та Г. Ломанна; [пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 320 с.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия / Сост., ред. и вступ. сл. Б. Ерасова. – М.: Аспект Пресс, 2001. – С.508–516.
11. Castells M. The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society. – Oxford University Press, 2001. – 300 p.
12. Hantington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.–Y.: Simon and Shuster, 1996. – 130 p.

References

1. Borg'ol'te M. Jak Jevropa znajshla svoje rozmai'ttja. Pro sereďn'ovichni koreni pljural'nosti cinnostej // Kul'turni cinnosti Jevropy; za red. Gansa Joasa i Klausa Vig'andta; per. z nim. – K.: DUH I LITERA, 2014. – S.117–172.
2. Vallerstajn I. Analiz mirovyh sistem i situacija v sovremennom mire; per. s angl. P. Kurdjukina. – Spb.: Universitetskaja kniga, 2001. – 416 s.
3. Jermolenko A. Komunikatyvna praktychna filosofija. Pidruchnyk. – K.: Libra, 1999. – 488 s.
4. Jermolenko A. Publichnist' jak chynnyk gromadjans'kogo suspil'stva v Ukrai'ni za doby globalizacii' // Gromadjans'ke

suspil'stvo v Ukrai'ni za doby globalizacii': cinnisno–normatyvne ta instyucijne zabezpechennja joho rozbudovy. – K.: Instytut liberal'nogo suspil'stva, 2007. – S.91–107.

5. Kastel's M. Vlast' kommunikacii. – M.: Izd. dom Vyshshej shkoly jekonomiki, 2016. – 564 s.

6. Menke K. Vnutrishnja pryroda i social'na normatyvnist'. Ideja samozdijnsennja // Kul'turni cinnosti Jevropy; za red. Gansa Joasa i Klausa Vig'andta; per. z nim. – K.: DUH I LITERA, 2014. – S.321–372.

7. Osnovy praktychnoi' filosofii': pidruchnyk / A. M. Loj, A. O. Baumejster, T. I. Jashuk ta in. – K.: Vydavnycho–poligrafichnyj centr «Kyiv's'kyj universytet», 2011. – 531 s.

8. Rudometof V., Robertson N. Globalizacija, mirosistemnaja teorija i sravnitel'naja teorija civilizacij // Sravnitel'noe izuchenie civilizacij: Hrestomatija / Sost., red. i vstup. sl. B. Erasova. – M.: Aspekt Press, 2001. – S.529–523.

9. Filosofija prav ljudyny; Za redakcii' Sh. G'osepata ta G'. Lomanna; [per. z nim. O. Judina ta L. Doronichevoi']. – K.: Nika–Centr, 2012. – 320 s.

10. Hantington S. Stolknovenie civilizacij? // Sravnitel'noe izuchenie civilizacij: Hrestomatija / Sost., red. i vstup. sl. B. Erasova. – M.: Aspekt Press, 2001. – S.508–516.

11. Castells M. The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society. – Oxford University Press, 2001. – 300 p.

12. Hantington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – N.–Y.: Simon and Shuster, 1996. – 130 p.

Horodnytskyi A. V., PhD student of department of English Philology and Philosophy of Language, Kyiv National Linguistic University (Ukraine, Kyiv), andgorodny@ukr.net

Strategic perspectives of social contract through the prism of re-contextualization of the project by means of practical philosophy

The article, presented for consideration, builds a strategic perspective of the author's scientific work as research of the problem field of re-actualization of the project of «social contract» in the context of the growth of influence of the wide circle of polymorphic phenomena, marked by the concept of «globalization», by means of modern practical philosophy. This approach is revealed through structural organization of the research logic, as well as through the generalizing conclusions to it that indicate a range of issues of the topical postclassic receptions of the social contract, in particular, its discourse-ethical substantiation in the context of global transformations of modern society, through the prism of European and Ukrainian practices.

Keywords: social contract, globalization, discourse, practical philosophy, re-actualization, re-contextualization, value.

УДК 130.122:37.013

Лаврова Л. В.,
кандидат філософських наук, доцент, завідувач
кафедри виховання та культури здоров'я,
Комунальний вищий навчальний заклад
«Дніпропетровський обласний інститут
підсудової педагогічної освіти»
(Україна, Дніпро), lavrovalarisa0@gmail.com

ТІЕСНІСТЬ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФСЬКОМУ ВИМІРІ

У сучасному філософському розумінні найбільше значення має інтерпретація людської тілесності у контексті соціальної сутності людини як продукту культури, водночас і духовної і фізичної. Філософська онтологія стає способом об'єднання різних розділів природознавства й гуманітарних наук, присвячених проблемам людського тіла й тілесного буття. Людина здійснює пізнання не тільки за допомогою особистісного начала, що має духовну природу, але й за допомогою свого тіла. Істиною тіла слід вважати його вітальність, що і визначає значення тілесності для процесу пізнання. На відміну від свідомості, людина почуває й переживає своє тілесне існування лише в сьогоденні часі, у реальному практичному бутті тут і зараз. Тілесність як єдиність стійкості й мінливості біологічних і соціокультурних станів людини взагалі відображає будь-який рівень її буття, будучи матеріально-біологічним його фундаментом.

Ключові слова: тілесність, онтологія, теорія пізнання, людина.

У всі часи дослідження власного тіла було важливим аспектом пізнання. Як наукове поняття термін «людська тілесність» з'явився у результаті синтезу знань

природознавчих та гуманітарних наук. Але узагальнене розуміння людської тілесності вимагає філософського розгляду проблеми.

Філософські проблеми тілесності людини досліджуються у роботах С. Віляєвої, Т. Леві, В. Подороги та багатьох інших вітчизняних і зарубіжних авторів. Існують різноманітні підходи до розуміння тілесності як природної основи людини. Разом з тим визначення особливостей тілесності як предмету філософського дослідження знаходиться на периферії наукових розвідок. Відтак постає завдання визначення специфіки тілесності людини в аксіологічному, онтологічному та епістемологічному вимірах.

Стан дослідження проблеми. Традиційно тіло людини розглядається в якості одного з безлічі об'єктів природи, тобто як певна матеріальна реальність. Наприклад, на думку відомого філософа й педагога В. А. Подороги, тіло людини означає, насамперед, фізичний об'єкт. Це може бути мертве або живе (з фізіологічної точки зору) тіло, але воно не несе життєвості, суб'єктності, духовності. Стан тіла з такої точки зору можна визначити за рівнем властивості йому життєвості, на основі визначення здатності пропускати через себе й відображати різного роду зовнішні й внутрішні енергії [4, с. 12].

Проте загалом серед філософів домінує інтегрований підхід до розуміння людської тілесності. Так, відомий філософ Е. Гуссерль представляв тілесну єдність у вигляді чотирьох основних вимірів: по-перше, тіло як матеріальний об'єкт; по-друге, тіло як живий організм, «плоть»; по-третє, тіло як вираження й зміст; по-четверте, тіло як об'єкт культури. На думку Е. Гуссерля, важливе значення має, по-перше, взаємозв'язок духу та тіла, по-друге, соціальний вимір людської тілесності, що проявляється як «свідомість мого тіла й тіла іншого», і тіло як соціокультурний феномен є інтегруючим стосовно інших його вимірів [2, с. 126].

У цьому ж сенсі Т. С. Леві говорить про людську тілесність, яку розуміє як одухотворене тіло, що проявляється у динаміці й статичності (русі й форми), а також має внутрішню й зовнішню складові. Вона є результатом процесу особистісного розвитку й виражає культурну, індивідуально-психологічну й значеннєву складові унікальної людської істоти [3].

Мета дослідження. У сучасному філософському розумінні найбільше значення має інтерпретація людської тілесності у контексті соціальної сутності людини як продукту культури, водночас і духовної і фізичної. З такої позиції тілесність представляється як сфера реального життєвого взаємовідношення об'єкта й суб'єкта. Але при цьому тілесність охоплює не всю сферу такого взаємовідношення, а лише ту частину, яка структурно визначена, закономірна у своїй будові. У тілесності, як органічній єдності душі й тіла, конститується як основа саме та сторона речей, яка робить їх у різній мірі відстороненими від усього звичайного й повсякденного.

Тілесність прямо пов'язана з реалізацією людського потенціалу розвитку. Всяке «життєве тіло» виступає як певна організація тілесного й духовного простору здоров'я, в основі якої лежить система універсальних «космічних потенцій», головними з яких є потенції буття й небуття, повноти й відсутності людської сутності.

Універсальність тілесних потенцій проявляється і в можливостях інтелектуального розвитку, і у здатності до розширення людської чуттєвості, проте у будь-якому випадку межі прояву тілесних потенцій задаються границями соціального й культурного універсума. Органи людського тіла у цьому сенсі можна розглядати як інструменти соціокультурного розвитку людини, механізми становлення людини як соціальної істоти. Єдність духовного та тілесного виміру людини проявляється передусім у тому, що потенція тілесності у розвитку людини постійно є присутньою у її душі. Однак у сучасному науковому дискурсі буття людини інтерпретується переважно поза межами людської тілесності, остання не розглядається здебільшого як джерело психічного та духовного здоров'я, а тим більше як потенціал духовного буття людини. Дослідники проблеми у зв'язку з цим вважають, що така інтерпретація людської тілесності пояснюється ірраціональністю нашого буття, його антитілесністю, що вимагає акцентування екзистенційного виміру людської тілесності [1].

Розгляд тілесності в досвіді онтологічного осягнення дозволяє виявити множинність її вимірів. Власне крім центральної проблеми взаємодії тілесного й духовного мова йде про такі аспекти, як тілесність у вимірі простору і часу; біологічне, соціальне і культурне у людській тілесності, тілесність як аспект руху тощо. Все це актуалізує розгляд тілесності у межах найбільш загальних філософських категорій. Наприклад, стосовно аналізу людської тілесності у просторовому вимірі доцільно розглядати її у контексті розуміння, що враховує не тільки тіла як «місця», але й різні його рівні, проекції, еквівалентність центру й периферії, глибини й ширини, зовнішнього і внутрішнього тощо.

Виявлення можливої загальної основи конструювання цілісної системи філософського знання про тілесність людини як інтегрований феномен, що характеризує її сутність, має спиратися на узагальнення даних сучасної науки, у якій в останні роки значно наростає потік емпіричних даних про людську тілесність. Включення їх у проблемне поле філософського аналізу тілесності обов'язково здійснюється на основі розширення компетенції методологічного дослідження різноманітних аспектів тілесності людини, вироблення засад конструювання й оцінки всього спектра концепцій у цій царині. Методологічний аналіз повинен охоплювати як конкретно-наукову специфіку і її можливості оцінки окремих аспектів тілесності, так і характер їх співвідношення й теоретичного осмислення. Філософська онтологія стає способом об'єднання різних розділів природознавства й гуманітарних наук, присвячених проблемам людського тіла й тілесного буття, виробляючи форми й методи інтеграції наукового знання й формування концептуально-парадигмальних передумов для створення системи понять, у межах яких можливе узагальнене дослідження людської тілесності.

Слід констатувати, що дослідження людського тіла на рівні філософського і взагалі теоретичного аналізу неможливе поза розглядом її духовності, свідомості, мислення, пам'яті, і у цьому контексті – поза розумінням людини як цілісного суб'єкта. Поняття про людське тіло і його якісні характеристики еволюціонувало тривалий час у межах загальних філософських уявлень про людські властивості, сутність

людини, засади її формування та розвитку. У всіх філософських концепціях людини в історії філософської думки виділялися дві основні її частини: тіло й душа, які звичайно інтерпретувалися як зовнішня й внутрішня сутність людини. Акцентування пріоритетності однієї або іншої складової, їх синтез чи уособлення визначали розуміння людської сутності і постійно змінювалися в часі й просторі різних культур.

Сьогодні можна говорити не лише про взаємодію духовного та тілесного начала людини, а й про тіло людини, мислиме в категоріях внутрішнього й зовнішнього, і відповідно можна представити як зовнішнє експресивне тіло, що дозволяє найбільше явно виявитися самовираження людини, і як внутрішнє тіло – синтез тілесних відчуттів і переживань, що супроводжують будь-яку розумову діяльність. Безумовно, з виділенням різних рівнів тілесності встають питання про взаємодію між ними, про можливість збереження цілісності людини, що суттєво розширює філософську проблематику дослідження тілесності.

Таким чином, сьогодні тілесність як філософське поняття описує не просто структурну організацію (на відміну від тіла), а живу динаміку, пластичність, будь-які зміни зазначеної структури. Такий підхід є актуальним передусім у межах інформаційної парадигми дослідження людини, оскільки дозволяє інтерпретувати тілесність як гармонізуючий фактор щодо збереження цілісності людини, у межах концепту інформаційного обміну між різними рівнями тілесного простору.

Важливим є епістемологічний аспект аналізу людської тілесності. При цьому мова йде не про традиційний аспект проблеми, тобто обґрунтування методології дослідження, а ролі самого тіла у процесі пізнання. Безумовно, у найбільш загальному вимірі пошук істини, у традиційному розумінні вищої й кінцевої мети пізнання, обумовлений науковими методами, поняттями й категоріями, а також культурними цінностями й соціальними нормами, які сповідаються тим або іншим суб'єктом. Проте цей процес не слід розуміти як виключно інтелектуальний. Пізнання ідеальних або матеріальних світів може відбуватися безпосередньо в самих суб'єктах пізнання, тому що людина у процесі раціонального або емпіричного дослідження перетинає границю духовного й матеріального, при цьому вона сама є цією границею внаслідок своєї двоїстої природи, поєднання духу та тіла. Процес пізнання у людському житті, органічно в нього вписаний або втілений через його необхідність, є не тільки використанням тих або інших наукових методів, але й перехід до нових соціокультурних практик і взаємодій, раніше не освоєних, що неможливо без врахування тілесного виміру людини.

Суб'єкт, що пізнає, є особистістю, але ця особистість представлена не тільки сферою свідомості в образі нематеріального духу й раціонально-інтелектуальної діяльності, але й тілом, яке втілює, транслює й опредмечує індивідуальні прагнення, бажання й сутність людини. Причому цей процес не є одностороннім і опирається на зворотний зв'язок, тобто як на вплив духовного світу особистості на тіло, так і на вплив тіла на цей духовний та інтелектуальний аспект людини. Відомий дослідник проблеми В. Хьосле у зв'язку з цим справедливо підкреслював, що «усі відомі нам

ментальні акти дійсно властиві істотам, що мають тіло, точніше, органічне тіло» [5, с. 114].

Тому справедливим є твердження, що людина здійснює пізнання не тільки за допомогою особистісного начала, що має духовну природу, але й за допомогою свого тіла. Тілесне у людині, у порівнянні з духовним виміром, звичайно розуміється як такий аспект людської сутності, який відіграє другорядну роль. Це пов'язано із традиційним для європейської цивілізації протиставленням духу й тіла, душі та плоті у суб'єкт-об'єктних відносинах, при яких світ духовного та ментального (а частіше за все і раціонального) найчастіше займає домінуючі позиції щодо світу тілесного. Це знайшло відображення не лише в онтології, а й в епістемології. У зв'язку з чим у теорії пізнання почуттєве (тілесне) пізнання розглядається лише як один з перших етапів пізнавального процесу, який має значення лише у контексті кінцевого результату, який бачиться як раціональне узагальнення й виявлення істини або сутності предмета пізнання з використанням ціннісних та ментальних потенцій пізнаючого суб'єкта.

І у зв'язку з цим постає проблема визначення епістемологічної цінності тілесного, що має самостійне, відмінне від духовно-інтелектуальної сфери людини значення. Будь-яке пізнання, раціональне або емпіричне, що прагне до об'єктивної істини, являє собою процес подолання перешкод і обмежень і орієнтується на постійний вибір між поняттями дійсного та неправильного. Пізнання за допомогою тіла на біологічному рівні підпорядковане вітальним процесам адаптації та самозбереження, оскільки усе біологічне (тілесне), включаючи і тіло людини, має цінність, поки воно живе, а якщо воно мертве, то може принести благо лише для іншого життя. Відтак суверенно-внутрішньою своєрідною істиною тіла слід вважати його вітальність, що і визначає значення тілесності для процесу пізнання.

Але, крім природного рівня буття, людина своїм тілом перебуває і в соціокультурному вимірі. Тут вона також представлена не лише як соціальна, ментальна, духовна сутність, але передусім своєю тілесністю. У своїй тілесності, цілісному вираженні й переживанні природного, соціального й культурного, у різних станах свого індивідуального тіла, сучасна людина перебуває на границі технічного світу та світу органічного, одночасно представляючи собою живу істоту, соціальну одиницю, культурний символ та духовну сутність. Проте саме тілесність лежить в основі всіх рівнів буття людини – від мінімального забезпечення вітальних процесів до вищих форм творчості. У своїх різних станах вона виявляє собою реакцію на запитання й відповіді в пізнанні буття як духовного, так і матеріального.

Особливо слід відмітити екзистенційно-практичну природу людської тілесності. На відміну від свідомості та загалом духовної сфери з її можливостями поринати в минуле й моделювати майбутнє, конструювати ціннісні орієнтири та сенсожиттєві пріоритети у континуумі соціокультурного плину, людина почуває й переживає своє тілесне існування лише в сьогоденні часу, у реальному практичному бутті тут і зараз. Переміняючи за своє життя величезну кількість ментальних і фізичних станів, перебуваючи у русі життєвого процесу, який підлеглий не тільки природним потребам, але й соціальним детермінуючим впливам та чинникам,

людина прагне до стану стійкості та рівноваги. Саме у стані такої рівноваги у межах буттєвого простору людини відбувається взаємопогоджувана реалізація процесів її духовного самопізнання у єдності з тілесним пізнанням на засадах індивідуальної цілісності.

Можна припустити, що тілесність як єдність стійкості й мінливості біологічних і соціокультурних станів людини взагалі відображає будь-який рівень її буття, будучи матеріально-біологічним його фундаментом. Саме тіло слід вважати матеріальною основою ідентичності людини, оскільки воно «належить» людині в набагато більшій мірі, ніж ідеї, цінності, соціальна визначеність чи власність. Це вірно не тільки тому, що тіло представляється фізичним базисом ментальних актів, духовних устремлінь та соціальної діяльності людини, але й тому, що уявлення про власне тіло є фундаментальною частиною створюваного людиною образу самої себе. Більше того, і у межах філософських роздумів, і у найвидатніших художніх творах ми бачимо, що саме тіло набагато краще ніж свідомі ментальні акти та унормовані ціннісні пріоритети викazuje найбільш глибокі виміри людської ідентичності.

Висновки. Саме тому, рівновага тілесного й духовного стану становить основний зміст цілісності людського життя. Не заперечуючи значення духовності та інтелекту, потрібно пам'ятати про те, що наше тіло є нашим вираженням у світі, видимою формою наших намірів, що забезпечує йому онтологічну та аксіологічну значущість. З іншого боку, і сам процес пізнання може бути інтерпретований як рух від одного тілесного стану до іншого в пошуках рівноваги між духовним і тілесним началом у людині, цілісність якого здійснюється сукупністю взаємоузгоджених станів. Саме буття людини можна зрозуміти лише на основі визначення змістовного аспекту поняття тілесності. Але і в цьому випадку останню слід віднести не до матеріально-емпіричної сфери, а інтерпретувати як явище, яке не піддається осягненню лише органів почуттів і вимагає фундаментального філософського аналізу.

Список використаних джерел

1. Виляева С. И. Историческое развитие понятия «человеческая телесность» / Виляева С. И. // Аналитика культурологии. – 2014. – №28. – С.62–74.
2. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию / Эдмунд Гуссерль; пер. с нем. Д. В. Складнева. – Санкт-Петербург: Фонд Университет: Владимир Даль, 2004. – 398 с.
3. Леви Т. С. Психологическая граница как телесный феномен / Т. С. Леви [Электронный источник]. – Режим доступа: http://telesnost.ru/omega/psihologiya/psihologicheskaya_granitsa_kak_telesnyi_fenomen.htm. Дата обращения: 12.12.2015.
4. Подорога В. А. Феноменология тела. Введение в философскую антропологию / В. А. Подорога. – М.: Ad Marginem, 1995. – 340 с.
5. Хёсле Ж. В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Ж. В. Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – №10. – С.112–123.

References

1. Viljaeva S. I. Istoricheskoe razvitie ponjatija «chelovecheskaja telesnost'» / Viljaeva S. I. // Analitika kul'turologii. – 2014. – №28. – S.62–74.
2. Gusserl' Je. Krizis evropejskih nauk i transcendent'al'naja fenomenologija: Vvedenie v fenomenologicheskiju filosofiju / Jedmund Gusserl'; per. s nem. D. V. Skljadneva. – Sankt-Peterburg: Fond Universitet: Vladimir Dal', 2004. – 398 s.

3. Levi T. S. Psihologicheskaja granica kak telesnyj fenomen / T. S. Levi [Elektronnyj istochnik]. – Rezhim dostupa: http://telesnost.ru/omega/psihologiya/psihologicheskaya_granitsa_kak_telesnyi_fenomen.htm. Data obrashhenija: 12.12.2015.

4. Podoroga V. A. Fenomenologija tela. Vvedenie v filosofskuju antropologiju / V. A. Podoroga. – M.: Ad Marginem, 1995. – 340 s.

5. Hjosle Zh. V. Krizis individual'noj i kolektivnoj identichnosti / Zh. V. Hesle // Voprosy filosofii. – 1994. – №10. – S.112–123.

Lavrova L. V., PhD, associate professor, categorical representation of spiritual in humans, Head of Department of Education and Culture of Health in Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Dnipro), lavrovalarisa0@gmail.com

Human physicality in the philosophical dimension

In the modern philosophical understanding most important interpretation of human physicality in the context of the social nature of man as a product of culture, both spiritual and physical. Philosophical ontology becomes a way of bringing together different sections of natural sciences and humanities on the problems of the human body and bodily life. Man has knowledge not only through personal principle that is the spiritual nature, but through his body. Unlike general consciousness and spiritual scope of its capabilities to dive into the past and simulate future design value orientations and priorities sensual life sociocultural continuum flow, a person feels and experiencing a physical existence only in the present time, in real practice being here and now. Corporeality as the unity of stability and variability of biological and cultural state of man in general reflect any level of existence, being biological material and its foundation.

Keywords: physicality, ontology, epistemology, man.

* * *

УДК 1(477)(091)

Пігош М. А.,
старший викладач кафедри філософії та культури,
Львівський торговельно-економічний університет
(Україна, Львів), myxajlo.p@i.ua

ПАІСІЙ ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ ТА СВЯТООТЕЦЬКА АНТРОПОЛОГІЯ СХІДНОЇ ПАТРИСТИКИ

Проаналізовано вплив вчень отців церкви на творчість Паїсія Величковського. Встановлено, що його філософсько-релігійні погляди та світогляд сформувалися завдяки глибокому вивченню творів східної патристики. Акцентовується увага на висвітленні важливих аспектів морально-етичного та антропологічного вчення Величковського під кутом зору святоотецької традиції. На цій основі показано, що сутність та призначення людини, її ролі і місця у житті, полягає в духовно-моральному вдосконаленні. Спосіб життя, індивідуальні риси та морально-аскетичні поглядами Паїсія Величковського мають велике значення і в наш час для духовного збагачення людини та стати взірцем для наслідування. Людина з повною єдністю, усім серцем і всією душею має дотримуватися заповідей Божих і не проводити безплідно й у недобальстві час, даний Богом для чинення добрих та корисних справ. Підкреслимо, що антропологічні питання сутності та призначення людини, її ролі й місця у світі, духовне самовдосконалення та спасіння є основною проблемою творчості Паїсія Величковського та отців церкви.

Ключові слова: Паїсій Величковський, святоотецька антропологія, східна патристика, духовність, духовне вдосконалення, аскетизм.

Мислитель XVIII століття Паїсій Величковський видатний український церковний діяч. Його життя, творчість, перекладацька діяльність мали величезний вплив на сучасників, і особливо на відродження духовного життя людини. Але творчий доробок цього релігійного філософа малодосліджений.

Актуальність статті, визначається висвітленням важливого аспекта історії української філософії, зокрема, філософсько-релігійного та антропологічного вчення Паїсія Величковського. Спосіб життя та діяльність Величковського мають велике значення і в наш час для духовного вдосконалення людини та стати взірцем для наслідування. Тому, звернення до цієї постаті дасть можливість краще зрозуміти наше сьогодення та втілити його ідеї в життя. Серафим Роуз пише, що «життя преп. Паїсія особливо важливе нам

ще і тому, що майже в наш час знайшлася людина, яка жила по давнім святоотцівським заповідям ... Це життя Святого теперішнього часу. Духовність тої пори мало відрізняється від сьогоденної: спокуси, які випали йому, багато в чому знайомі і нам; питання, які турбують нас, задавав і він, більш того, він відповів на них» [1, с. 361].

Дослідженням та осмисленням творчої спадщини Паїсія Величковського займався Сергій Четвериков. Він написав працю «Молдавський старець Паїсій Величковський. Його життя, вчення і вплив на православне монашество». Також, митрополит Іларіон (Іван Огієнко) написав літературно-богословську монографію «Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука». Серед статей можна виділити, такі як «Паїсій Величковський та Григорій Сковорода в культурному оточенні XVIII століття» А. М. Окари, «Учение преподобного Паисия Величковского по письменным свидетельствам» ієромонаха Іллі (Читгеріо). В полі зору цих та інших авторів – загальні питання творчості Паїсія Величковського, його перекладацька та релігійно-богословська діяльність, а філософські та антропологічні проблеми не досліджені.

Мета та завдання статті – зробити аналіз впливу антропологічних вчень представників Східної патристики на світосприйняття Паїсія Величковського. Показати суть і характерні риси духовно-моральному оновленні людини та її внутрішнього світу, ролі і місця у житті, як вагомій ідеї антропологічних поглядів Величковського.

Філософсько-релігійна спадщина Паїсія Величковського, розглядається та вивчається як синтез можливих елементів – філософських вчень отців церкви, що мали вплив на формування основних світоглядних ідей мислителя. Професор А. І. Яцимирський зазначав, що Паїсій Величковський «является как-бы продолжателем дела Григория Синаита и Григория Паламы, Феодосия и Евфимия Тырновских, их предшественников и последователей» [9, с. 187–188]. Сам Величковський не бажав внести у вчення отців церкви чогось від себе. З цього приводу він пише, що «неподобаєть по своему разуму и рассуждению наставлять и учить их, но по истинному и правому разуму Божественнаго писанія, якоже Божественнии Отцы учителя Вселенстии, такожде учителя и наставники монашескаго житія, просветившеся отъ благодати Пресвятаго Духа, учать; еще же ведаю и малоуміе мое, и бояся и трепеща, да не како неискусства ради моего, аки слепецъ въ яму погибели, по словеси Господню, и самъ впаду, и последующихъ мне врину: того ради, аки основание непоколебимое во истинное и непрелестное и незаблудное отъ истиннаго пути Божія наставленіе, и бедной моей души и святой братіи, ...» [2, с. 197].

У своїх працях, здебільшого це були листи про духовний, внутрішній світ людини, Паїсій Величковський розвивав аскетичні ідеї. Він посилався на отців церкви та переосмислює їх вчення. Всі його праці спрямовані до однієї мети – привести людину до правильного розуміння праць великих аскетів Сходу – отців християнського аскетизму.

На початку своєї творчої діяльності Паїсій Величковський мав певного роду недовіру до філософії.

Навчаючись у Києво-Могилянській академії, Паїсій Величковський у розмові з префектом (помічник ректора) академії Сільвестром Кулябкою зазначав: «Мене навчають в академії світських наук, а вони не приносять моїй душі жодної користі... Я чую в академії тільки поганських богів та мудреців: Цицерона, Арістотеля, Платона. Навчаючись такого, від чого світ збився з належної дороги, не бачучи користі для моєї душі від такої науки, я й покинув її, щоб і мені самому не споганитись...» [3, с. 135]. А Сільвестр Кулябка вказував йому, що і «зовнішнє» вчення має велику користь, і якщо він цього не усвідомив, то у цьому немає нічого дивного, тому що він ще тільки доторкнувся до цього вчення, а також наголошував на тому, що такі найбільші отці церкви як Василій Великий, Григорій Богослов та Іоанн Златоуст ретельно вивчали античних поетів й філософів і ця «зовнішня» мудрість не може перешкодити йому, а тільки допоможе у цьому житті [8, с. 31]. Але тоді цих слів Паїсій Величковський не сприйняв та неусвідомив, хоча згодом він шкодував, що не закінчив навчання в академії. А коли Паїсій Величковський взявся за переклади творів отців церкви, він змінив своє ставлення до філософії [3, с. 196].

Також Паїсій Величковський зазначає, що отці церкви підпорядковували у всьому свою філософію божественному писанню, і подвійною непереможною зброєю, тобто, богослов'ям і філософськими доказами, доводили свою правоту і словом істини захищали Церкву Божу від усіх єретичних нападів. Тому і філософія, якщо нею користатися правильно, як учить свята й апостольська Церква, також певною мірою відповідає істині Божій, що не може бути спростована ніякими єретичними доведеннями; якщо ж нею користатися всупереч істинному змісту Священного писання і святої Церкви, як це роблять єретики, вона стає протилежна істині Божій і якщо тримається неправди, то без зусиль перемагається істинними доказами [8, с. 215–216].

Цю проблему можемо спостерігати ще в XIV столітті у Григорія Палами. Він зазначав, що люди, які прагнуть до пізнання зовнішньої мудрості, більше пізнають незнання, ніж знання, тому що без чистоти, хоча б, вивчивши у досконалості філософію, залишаться не менш, якщо не більш нерозумними, аніж мудrimi [7, с. 104–105].

Велике значення для отців церкви та Паїсія Величковського має аскетизм – головний засіб досягнення духовного переродження. Аскетизм – складник духовного життя особистості, що визначає ступінь її досконалості. Це одна з важливих екзистенціальних потреб людини, що задовольняється, насамперед, у формах самовдосконалення та наближення до відчутного й усвідомленого ідеалу. Через аскезу людина наближається до Бога, бачить, споглядає божественне світло. В аскетизмі людина покидає «цей світ» і переходить в «світ інший». Шлях аскези проходить через покаєння, яке означає очищення душі, через очищення душі до містичного споглядання – з'єднання з Богом.

Про історію аскетизму влучно висловився професор А. І. Яцимирський: «Аскетизмъ никогда не прекращался. Правда, по временамъ онъ какъ бы замиралъ, о немъ

переставали говорити і писати, їм ніхто уже не цікавився і, казалось, наступив кінець цієї своєрідної форми християнської мислі. Але за реакцією слідувало нове відродження, і аскетизм знову воскресав, ніби легендарний фенікс. На чолі цього руху стояли звичайно великі люди, переконані діячі. Серед них не останнє місце займає ... Паїсій Величковський» [9, с. 185].

Аскетично-споглядальний спосіб життя визначив мислення Паїсія Величковського. Він, як й інші представники цього напрямку, проповідував і практикував суворий аскетизм та «духовну практику». «Духовна практика» – це дії, що чинить людина задля досягнення переживання єдності з Богом, у якому здійснюється «обожнення» і сходження до Бога. Успішність духовної практики залежить винятково від благодаті, що виходить від Бога, як Його дар людині. Треба зауважити, що ніякі дії не можуть гарантувати досягнення мети духовної практики, якщо людина не буде докладати зусиль та не зробить крок назустріч Богу. Людина має ту рушійну силу, що спонукає її до постійного духовного зростання. Духовна практика проявляється і в містичному єднанні людини з Богом за допомогою низки прийомів самозосередження й очищення розуму від «помислів».

Важливим елементом в концепції Паїсія Величковського у досягненні єдності з Богом та вдосконаленні людини була «умна молитва». «Умна молитва» – це внутрішній сердечний зв'язок з Христом. Вона зародилася давно й мала багато форм. Звичайна її форма така: «Господи, Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй мене грішного». Тому для Паїсія Величковського основною та важливою духовною діяльністю є творення «умної молитви».

Шлях до духовного перетворення – «умна молитва», що на першій стадії складається зі слів, а на другій стадії вона вже не має ні слів, ні форми. Це дійсно «безмовна», саморушна молитва, що дає подвижнику глибинний спокій, тишу і причетність до «нествореного світа» божественних енергій. «Завдяки тому, що Ісус Христос, – пише А. М. Окара, – зробився людиною, тобто в одній особі поєдналися Божественна і людська природа, людина може зробитися причасником божественної благодаті, стяжати божественні енергії. Однією з головних умов цього перетворення Паїсій Величковський слідом за отцями Східної церкви Григорієм Синаїтом і Семеоном Новим Богословом називає «умну молитву» [6, с. 222]. За допомогою цієї молитви людина може подолати земні спокуси. Тому для Паїсія Величковського «умна молитва» насамперед – це меч для відсікання помислів і пристрастей. Недаремно ж Паїсій Величковський стверджував: «Священная умная молитва, по силе писаний Богоносных отцев, действующая Божией благодатию, очищает человека от всех страстей, возбуждает к усерднейшему хранению заповедей Божиих и от всех стрел вражиих и прелестей хранит невредимым» [5, с. 14].

У вченні про «умну молитву» Паїсій Величковський посилався на таких отців церкви, як Григорій Синаїт, Григорій Палама та інших. Про Григорія Паламу Паїсій Величковський в контексті «умної молитви» зауважував: «Въ то время великій поборникъ и предстатель благочестія, пресвѣтлый между святыми, отецъ нашъ Григорій, Архієпископъ Фессалонитскій, Палама,

который въ совершенномъ послушаніи и непрестанномъ священномъ упражненіи умной молитвы, какъ солнце просіялъ на святой Афонской горѣ дарованіями Святаго Духа» [5, с. 10]. Також в одному із творів читаємо: «Григорій объясняетъ, почему Господь приобразился после молитвы. Этимъ Онъ показалъ силу молитвы, служащей ходатаицей блаженнаго созерцанія. Она – умственное единеніе съ Богомъ и приближеніе къ Нему черезъ добродетели и способствуетъ обнаруженію света» [7, с. 114].

Антропологічна проблематика Паїсія Величковського зосереджується довкола проблеми співвідношення зовнішнього (тілесного) і внутрішнього (духовного). Важливим елементом в досягненні людиною певної досконалості мислитель вважав підпорядкування плотського духовному, що здійснюється через самопізнання, самоприборкання та подолання всього недосконалого, вдаючись до аскетичного самообмеження. У світі постійно відбувається боротьба й вибір між двома протилежностями: з одного боку божественним, духовним, а з іншого – «нижчим», плотським, мирським. Паїсій Величковський радить обирати перший шлях, тому що він веде до пізнання Бога і єднає нас з Ним. Він пише: «Не будьте же пленниками дольного мира, тела и смерти, но к горнему миру и бессмертному пределу устремляйтесь, да будете наследниками его света» [8, с. 292].

Людина повинна керуватися у своєму житті вічними цінностями, аналізувати та усвідомлювати, що зовнішнє та тілесне має бути другорядним. Людині, насамперед треба прагнути до духовних благ, а не до матеріальних та тілесних. Земні потреби – минущі, плотські швидко минають. Через те, в людини на першому місці повинно стояти духовне та вічне. «Телесные труды, – пише Паїсій Величковський, – безъ внутренняго настроенія и вниманія, подобно сухому листвию. Потому мы и не приходимъ въ совершенство и не получаемъ благодати» [4, с. 24].

Сенс життя людини, за Величковським, не може обмежуватися егоїстичними інтересами, обслуговуванням лише свого «Я», оскільки потреби земні не можуть задовольнити прагнення людини до вдосконалення. Він пише: «Все тленно и имеетъ конецъ; благоденствіе міра сего или покой телесный – суета суетъ» [4, с. 36]. Людина не може бути повністю позбавлена земних турбот, але повинна мінімізувати свої «безмежні» потреби до життєво необхідних речей. «Земне» не повинне виступати первинним та основним у її житті.

Зауважимо, що у поглядах Паїсія Величковського, що нерозривно пов'язані з досвідом святоотецької аскези, мораль та етика не є окремою умовною сферою життя людини, вони укорінені в трансцендентній реальності, є невід'ємною частиною християнської персоналістичної онтології. Саме тому вдосконалення не досягається шляхом виконання певних правил поведінки. Ідеал укорінений у Богіві, тому він, з одного боку, є принципово недосяжним через онтологічну різницю між Творцем та творінням, а з іншого, в історичному часі ця відстань була подолана, коли вічний і безконечний Бог став тим, ким він не був раніше – людиною. Бог воскресінням з мертвих відкрив кожному з нас шлях до «обожнення», до максимального відображення образу та подоби Божої

в людині, перетворення її на «бога по благодаті». Цей ідеал досягається не інакше як через надбання «божественного смирення». «Лучше оставить ту добродетель, – пише Паїсій Величковський, – через которую мы произвольно высокоуменьствуем; – награда подается не столько за труды, сколько ради смирения. Лучше быть согрешающим и кающимся, чем исправляющимся и возносящимся» [4, с. 17].

Людині, яка вступила на шлях християнського життя, морального та духовного вдосконалення потрібно передусім «вирватися» із земної суєти і звільнитися від тягара гріхів. Коли людина через покаєння звільняється від влади гріха, вона відновлює мир з Богом і її душа знаходить спокій. Паїсій Величковський пише: «... отъ сего времени возстать и не отлагай, любезная душа моя, святого покаєнія, сердечнаго сокрушенія и удовлетворенія (эпитиміи) за твои грехи» [4, с. 1]. Людина не повинна відкладати свої духовні потреби та справи, пов'язані з її спасінням і вдосконаленням, на майбутнє. Вона не знає, що їй може принести наступний день, тим більше спіткати у далекому майбутньому. «Имея возможность, – зазначає Паїсій Величковський, – сегодня сделать какое-либо добро, не отлагай, любезная душа моя, на завтрашній святого покаєнія, потому что не знаешь, что породитъ сегодняшній день, или, какая беда случится съ тобою въ эту ночь; ибо не знаешь, что тебе принесетъ день или ночь: долгая-ли жизнь тебе предстоит, или вдругъ неожиданно получишь бедственную и скорую смерть?» [4, с. 1–2]. Найперше, що людина повинна зробити, це зазирнути в своє серце і побачити там глибину власного гріхопадіння. Без цього неможливо починати духовне життя.

Людина не вічна на землі, тому вона зобов'язана у своєму житті зробити багато добрих справ та допомагати у потребі ближнім, щоб залишити добру згадку про себе на землі. Паїсій Величковський образно й алегорично зазначає: «Кратокъ путь сей которымъ идемъ съ теломъ; дымъ, паръ, персть, пепель, прахъ, смрадъ жизнь эта; какъ дымъ на воздухе расходится, какъ травной цветъ скоро отпадаетъ и увядаетъ, какъ конь скоро пробегаетъ, какъ вода быстро протекаетъ, и какъ туманъ поднимается съ поверхности земли, и какъ роса утренняя исчезаетъ, или какъ птица пролетаетъ, – такъ минуетъ жизнь века сего; или какъ ветеръ проходитъ, такъ мимо ходитъ и проходитъ время и кончаются дни жизни нашей» [4, с. 7].

Для Паїсія Величковського духовне життя зумовлене внутрішньою активністю людини. Через самообмеження здійснюється самовдосконалення особистості, яке веде до її оновлення. Дбаючи про своє духовне вдосконалення, людина живе надією на те, що може виправити власне життя та спокутувати свої гріховні вчинки добрими справами, молитвою і постом. Людині потрібно завжди пам'ятати про свої недоліки та провини й виправляти їх власними добрими вчинками не для свого звеличення чи користі. «Молитва и постъ отгоняетъ всякія греховныя помышленія, останавливаетъ разгоряченіе мозга сохраняетъ умъ отъ мятежа, собираетъ его отъ рассеянности и просвещаетъ... Молитва, какъ благодатный духъ, очищаетъ нашъ духъ, просвещаетъ умъ и подаетъ усердіе» [4, с. 25].

Однією з найголовніших турбот кожної людини повинна бути турбота про спасіння своєї душі. Вона

має задуматися над своїм минулим та майбутнім. Для Паїсія Величковського основною метою життя на землі є досягнення людиною Царства Божого. Щоб стати його учасником, людина повинна чинити добрі справи, а також сприйняти Слово Боже й жити згідно з ним. Тому основна мета людського життя – спасіння своєї душі, а діяльність людини повинна бути підпорядкована духовному вдосконаленню.

Найвищим взірцем та зразком досконалості для людини мусить бути Христос. «Для Величковського, – пише А. М. Окара, – антропологічний ідеал – Христос, Боголюдина. Обоження, богоуподібнення, стягання божественної благодаті, божественних енергій – то вищий зміст людського існування» [6, с. 221]. Людина також повинна наслідувати й брати приклад з отців церкви. Вона має, якщо вже не так як вони працювали над собою, то хоча б по своїй силі виконувати бодай частину того, що вони чинили та прагнути досконалості. «Последуйте их святому учению, – пише Паїсій Величковський, – понуждайтесь душою и телом на всякое дело благое и угодное Богу по силе вашей при содействии благодати Божией» [8, с. 208]. Отці церкви, як і ми, жили у цьому світі, і в них також були ті самі тіла, що й у нас, ті самі турботи та потреби. Вони були такими ж людьми, як і ми, всі немочі, які є у нас, були і в них. Але вони, за допомогою великих зусиль й праці над собою та Божою благодаті, досягли недосяжних по своїй висоті духовних висот.

Отже, Величковський проголосив повернення до джерел духовної традиції отців церкви. Він не просто повертається до діячів патристики, але поглиблюється в суть їх ідей, успадковуючи їхній дух. Велику увагу Паїсій Величковський звертає на проблему духовності. Воно є одним з центральних питань, що його цікавлять. Саме на неї переносить центр уваги мислитель, осмислюючи сутність людини. Він акцентує на внутрішньому житті, де усі свої зусилля людина має спрямовувати на духовне вдосконалення та спасіння.

Розглянуто, один з аспектів антропологічної проблеми вчення Паїсія Величковського, а саме питання сутності та призначення людини, її ролі й місця у світі, духовного самовдосконалення. В подальших роботах будемо розглядати інші аспекти багатогранної творчої спадщини Паїсія Величковського.

Список використаних джерел

1. Дамаскин (Христенсен), иеромонах. Не от мира сего. Жизнь и учение иеромонаха Серафима (Роуза) Платинского. – М.: Русский Паломник, 1995. – 1014 с.
2. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. Изд. 3-е. – М., 1892. – 278 с.
3. Іларіон Митрополит. Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука // Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєписи великих українців. – К.: Либідь, 1999. – С. 126–239.
4. Крины Сельные или Цветы Прекрасные, собранные вкратце отъ Божественнаго Писанія. О заповѣдяхъ Божіихъ и о святыхъ добродѣтеляхъ Архимандрита Паисія Величковскаго. Изданіе Русскаго Свято-Ільинскаго скита на Афоне. – Б. р. – 77 с.
5. Объ умной или внутренней молитве. Сочиненіе Блаженнаго Старца Схимонаха и Архимандрита Паисія Величковскаго. – М., 1902. – 48 с.
6. Окара А. М. Паїсій Величковський та Григорій Сковорода в культурному оточенні XVIII століття // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. – М., 2001. – Т. 5. – С. 218–225.
7. Радченко К. Религиозное и литературное движение въ Болгаріи въ эпоху передъ турецкимъ завоеваніемъ / К. Радченко. – К., 1898. – 344 с.

8. Четвериков С., протоиерей. Правда христианства. Переиздание Спасо-Преображенского Мгарского монастыря Полтавская епархия / Протоиерей Сергей Четвериков. – Б. р. – 420 с.

9. Яцимирский А. И. Возрождение византийско-болгарского религиозного мистицизма и славянской аскетической литературы в XVIII веке. – Харьков, 1905.

References

1. Damaskin (Hristensen), ieromonah. Ne ot mira sего. Zhizn' i uchenie ieromonaha Serafima (Rouza) Platinskogo. – М.: Russkij Palomnik, 1995. – 1014 s.

2. Zhitie i pisanija moldavskogo starca Paisija Velschkovskogo. Izd. 3–e. – М., 1892. – 278 s.

3. Ilarion Mitropolit. Starec Paisij Velschkovskij. Jogo zhyttja, prattja ta nauka // Mitropolit Ilarion (Ivan Ogienko). Zhyttepysy velykyh ukrainsiv. – К.: Lybsd', 1999. – S.126–239.

4. Kryny Selnye ili Tseny PrekrasnyeKryny, sobrannye vkrattse ot Bozhestvennogo Pisanija. O zapovedjah Bjzhiih i o svjatyh dobrodeteljah Arhimandrita Paisija Velschkovskogo. Izdanie Russkago Sbjato–Il'inskogo skita na Afone. – Б. р. – 77 s.

5. Ob umnoj ili vnutrennej molstve. Sochinenjsja Blazhennago Startsa Shimanaha i Arhimandrita Paisija Velschkovskogo. – М., 1902. – 48 s.

6. Okara A. M. Paisij Velschkovskij taGrigorij Skovoroda v kul'turnomu otochenii XVIII stolittja // Naukovyj Visnyk Ukrain'skogo Istorychnogo Klubu. – М., 2001. – Т.5. – S.218–225.

7. Radchenko K. Religioznoe i literaturnoe dvizhenie v Bolgarii v epohu pered turetskim zavoievaniem / K. Radchenko. – К., 1898. – 344 s.

8. Chetverikov S., protoierej. Pravda hristianstva. Pereizdanie Spaso–Preobrazhenskago Mgarskogo manastyria Poltavskaja eparhija / Protoierej Sergej Chetverikov. – Б. р. – 420 s.

9. Jacimirskij A. I. Vozrozhdenie vizantijsko–bolgarskogo religioznogo misticizma i slovjanskoj asketicheskoi literatury v XVIII veke. – Har'kov, 1905.

Pihosh M. A., senior lecturer of the Department of Philosophy and Culture, Lviv University of Trade and Economics (Ukraine, Lviv), myxajlo.p@i.ua

Paisius Velichkovsky and patristic anthropology of Eastern patristic

An influence of the teachings of the church fathers on the work of Paisius Velichkovsky is analyzed. It is established that his philosophical and religious views and worldview were formed due to the deep study of works of eastern patristics. Attention is focused on covering the important aspects of ethical and anthropological doctrine of Velichkovsky from the perspective of patristic tradition. On this basis, it is shown that the nature and destiny of man, its role and place in life, is spiritual and moral improvement. Lifestyle, individual traits and moral-ascetic views of Paisius Velichkovsky are of great importance in our time for the spiritual enrichment of man and become a model for inheritance. Man, in full unity, with all heart and with all his soul, must obey the commandments of God, and must not spend the given time by God for the conduct of good and useful deeds ineffectual and in negligence. We emphasize that anthropological issues of the essence and purpose of man, his role and place in the world, spiritual self-improvement and salvation are the main problem of creativity of Paisius Velichkovsky and church fathers.

Keywords: Paisius Velichkovsky, patristic anthropology, eastern patristic, spirituality, spiritual improvement, asceticism.

УДК 17.026+316.75:177

Левкулич В. В.,
кандидат філософських наук, доцент,
завідувач кафедри філософії,
Ужгородський національний університет
(Україна, Ужгород), lera@ukr.net

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ЦІННІСТЬ

Респектабельний статус, яким справедливість володіє практично в кожному суспільстві, означає її універсальну соціокультурну цінність, значущість. Загалом це – унікальний феномен; навіть попри те, що різним соціокультурним ареалам притаманні окремі змістовні, ієрархічні та стилістичні відмінності картини світу, побудованої на принципах справедливості.

Цінності утворюють у свідомості суб'єкта активну систему, всередині якої, об'єднуючись в групи, структурізуються в певну ієрархію. Система

цінностей регулює поведінку людини. Цінності органічно включені в світоглядну структуру особистості і відіграють важливу роль в забезпеченні відповідності між індивідуальним досвідом і універсальними загальнолюдськими, культурного досвіду.

Інтерсуб'єктивна природа цінностей зумовлена суб'єкт-суб'єктивними відносинами, які слугують основою для формування ціннісних орієнтирів. З цими орієнтирами суб'єкт пізнання співвідносить свої уявлення про навколишній світ. Особливості пізнання й основні чинники еволюції цінностей полягають у співвіднесенні суб'єктом власних ціннісних пріоритетів з інтерсуб'єктивним буттям цінностей.

Ключові слова: справедливість, соціокультурна цінність, концептуальний підхід, причинно-наслідковий зв'язок, принцип розвитку, регулятивна функція.

Істотне регулятивно-регламентне значення фактора справедливості для всіх часів і народів зумовлене насамперед і в основному трансчасовою соціокультурною цінністю справедливості, яка визначає значущість, атрибутивність і навіть імперативність щонайменше латентних уявлень про справедливість практично для всіх соціумів, незалежно від істотності відмінностей між ними за багатьма іншими критеріями.

Актуальність ціннісної проблематики для суспільної сфери безперечна. Ця особливість відносить цінності до тих вічних питань, які не мають раз і назавжди даних чи заданих відповідей, а потребують перманентної (трансчасової) і водночас конкретно-історичної концептуальної корекції. Ця потреба додатково актуалізується і загострюється в часи докорінних системних змін суспільно-політичного життя. Оскільки сучасна Україна цілком потрапляє під таке визначення, то зайве вести мову про доцільність і актуальність розгляду детермінативного впливу цінностей на політичне і загалом суспільне середовище українського соціуму зразка початку ХХІ століття – такий вплив безперечний і значною мірою визначальний.

У ХХ столітті аксіологія загалом і сфери справедливості зокрема розвивалася переважно в межах концептуальних напрямків феноменології та значною мірою зумовленого нею неопозитивізму. До феноменології тяжіли найвизначніші фундатори низки течій аксіології – Н. Гартман, М. Гессен, Дж. Мур, М. Шелер, а також неопозитивісти А. Дж. Айер, Р. Карнап, Б. Рассел, С. Тулмін. У 60–ті роки ХХ століття світ побачили статті й книги С. Анісімова, В. Блюмкіна, О. Дробницького, А. Здравомислова, В. Тугарінова та інших авторів, в яких справедливість розглядалася крізь призму аксіології. У радянській літературі 60–70-х років активно обговорювалися проблеми ціннісної свідомості, її специфіки та взаємодії з науковим пізнанням (йдеться насамперед про праці С. Аваліані, Л. Архангельського, О. Бакурадзе, А. Гусейнова, О. Дробницького, А. Івіна, М. Кагана, П. Копніна, Е. Мамчура, О. Огурцова, З. Сокулера, В. Стьопіна). З-поміж західних мислителів до феноменології справедливості в контексті смислових полів, окреслених поняттями понять «ціннісне ставлення», «цінність» та «оцінка», зверталися А. Мейнон, Фр. Брентано, Г. Мюстерберг та інші дослідники.

Феномен цінностей у контексті справедливості є надзвичайно багатозначним. Тут зосереджуються нашарування тлумачень різних історичних періодів, визначення справедливості дослідниками в галузі філософії, соціології, психології та інших дисциплін, а також популістична фразеологія публічних діячів. Все це настільки заплуते сприйняття ціннісного аспекту, що той виявився фактично вилученим з обігу в якості засобу практичної реалізації буття людини. Це доволі

прикро і навіть дещо небезпечно з точки зору наслідків, адже саме для практики цінність має надзвичайно важливе значення, бо є потужним механізмом захисту від багатьох небезпек найрізноманітнішого профілю [5, с. 315–316].

Якщо спробувати виявити всю багатоманітність уявлень про цінності, всі перипетії і метаморфози генезису ціннісної проблематики від Аристотеля на Заході й до Конфуція на Сході, то цій меті доведеться присвятити величезний фоліант. Якщо ж абстрагуватися від мінливих деталей і вийти на рівень спадкоємності фундаментальних постулатів, то матимемо такий тезаурус: по-перше, цінність є властивістю чогось цінного; по-друге, в якості орієнтира цінність за смисловим параметром наближається до ідеалу; по-третє, цінність означає конкретну значущість – корисність, міру користі для індивіда.

Цінність – це значущість чогось для людини. Вона визначається світоглядом. Домінантне значення в системі цінностей має ідеал – та ідея, зміст якої відображає найбільш істотне, значуще для людини. Цінності є поєднанням моральних та інтелектуальних принципів, що реалізують смисл життя, трансформацію життєвого смислу в конкретні дії [1, с. 420–421].

Ціль – це механізм переведення смислу зі статичного стану в динамічний засобом цінностей (ціннісних пріоритетів і регулятивів). Вона належить до найскладніших суспільних феноменів: саме цілі втілюють досягнення людства і саме мета виявляється найбільш беззахисною, коли втрачає сенс функціонування соціум та ті цінності, які таке функціонування зумовлюють, супроводжують і мотивують.

Цінність можна визначити як цільову бажану подію. Якщо суб'єкт цінує об'єкт, то це означає, що суб'єкт діє таким чином, щоб досягти рівня об'єкта або, принаймні, уніфікуватися з ним [7, с. 656].

Специфіка розгляду поняття цінність полягає в тому, що цінності виражають відношення суб'єкта, яке відображає значущість об'єкта в оцінці (від негативної до позитивної) і залежність властивостей об'єкта від особливостей суб'єкта. Спираючись на визначення Н. Смелзера, під цінностями слід розуміти значущі, загальноприйняті, такі, що поділяються суспільством (соціальною групою), переконання щодо цілей, до яких люди прагнуть і щодо основних засобів їх досягнення.

Фактично особистість завжди займає позицію оцінки по відношенню до всіх компонентів навколишнього середовища і соціальної дійсності. Цінності слугують своєрідним першопоштовхом, необхідною умовою для взаємодії суб'єкта з об'єктом з точки зору критеріїв корисності та бажаності.

Як слушно зазначав О. Лоський, «все життя приводиться в дію виключно за рахунок любові до певних цінностей» [4, с. 182]. Цінності – це те, заради чого щось відбувається, робиться, перетворюється. Відношення в об'єкті та між об'єктами в даному випадку мають значення лише в тій мірі, в якій вони можуть бути істотними для такої динаміки. Цінності є узагальненими уявленнями, що виконують функцію ідеалів, стереотипів суспільної та індивідуальної свідомості. Вони функціонують як ідеальні критерії оцінки і орієнтації особистості й суспільства. Цінності формуються як ідеали – тобто моделі належного, котрі

здають спектр інваріантних граничних параметрів бажаних перетворень дійсності.

Цінності репрезентують внутрішній світ особистості. Вони є виразником стабільного, усталеного, фундаментального. Формуючись у сфері індивідуального досвіду суб'єкта, особистісні цінності віддзеркалюють не стільки динамічні аспекти індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти соціального і загальнолюдського досвіду, що привласнюються індивідом.

Що ж стосується ціннісних орієнтацій особистості, то вони забезпечують стрижень, загальну лінію, своєрідну вісь, яка врівноважує вчинки, діяльність, спрямованість, пріоритети тощо. Розвиток ціннісних орієнтацій відбувається на основі ціннісного характеру мислення, присвоєння цінностей, їхньої гармонізації з потребами, що визначають спрямованість свідомості й самосвідомості і є ціннісним вектором розвитку особистості.

Якщо зміст цінностей зумовлений культурними досягненнями суспільства, то світ цінностей – це перш за все світ культури в широкому сенсі слова, сфера духовної діяльності людини, її етичної свідомості, тих оцінок, в яких виражається міра духовного багатства особистості. Саме з огляду на цю обставину цінності не можна розглядати в якості простого продовження або відображення інтересів – вони володіють відносною самостійністю [6, с. 320].

Конфігурація цінностей визначає культурний тип спільноти. Рут Бенедикт у книзі «Моделі культури» наполягала на визнанні рівності всіх культур і взаємній толерантності наявних культурних зразків в якості єдиноможливої продуктивної наукової основи міжкультурної гармонії та інтерактивних обмінів. Ключова теза полягає у визнанні цінності існування різних видів культур. Ця обставина повинна відкривати можливість для їх гармонійного співіснування, а не ставати на заваді зазначеному процесу.

Фактично йдеться про плюралістичний світ культури, в якому кожна культура постає у вигляді єдиної цілісності зі своїми чітко вираженими зразками. Рут Бенедикт хоч і не визнає культуру людства цілісною чи хоча б потенційно цілісною, однак не вважає цю обставину ні теоретичною, ні праксеологічною проблемою чи перешкодою на шляху до гармонійного співжиття і взаємодоповнення.

Істотною теоретичною проблемою на сучасну пору залишається визначення об'єктивної цінності та об'єктивного значення культури: якщо у культурі відсутня загальна мета, то культура перетворюється в своєрідну гру, коли людський дух ніби грає сам із собою. В такому випадку виникає запитання: а чи є у такої гри якась спільна ідея та завдання? Якщо такої ідеї та завдання нема, то гра людського духу перетворюється на інфантильну фантазію, а загроза самознищення культури набуває реальних обрисів. Таким чином, проблема існування людини є не проблемою об'єктивного буття, а проблемою об'єктивної цінності.

Цінності не мають універсального, культурно-цивілізаційного й історичного значення: одна й та ж сама цінність в різних суспільствах може мати істотно відмінне смислове, а відтак і ціннісне навантаження. Класичну формулу тези культурного релятивізму сформулював В. Г. Самнер у «Народних звичаях». Він

висловив тезу, згідно з якою «цінність або шкода певних звичаїв цілком і повністю залежить від їх виправданості умовами життя та інтересами конкретного місця й часу» [9, с. 79].

Найбільш детально принцип культурного релятивізму був артикульований у культурній антропології М. Херсковіца, зокрема в його праці «Людина та її заняття» [8, с. 27]. Оскільки стандарти й цінності мають особливий характер в різних культурах, то Херсковіц зробив висновок щодо неможливості сформулювати універсальний культурний кодекс для людства в цілому.

Складним теоретичним аспектом продовжує залишатися порівняльний аналіз змістовно-критеріальних ознак різних культур і цивілізацій. Зрештою, більшість дослідників сходяться на думці, що взяті на озброєння Заходом цінності мають переваги перед цінностями Сходу з точки зору динамізму, гнучкості й продуктивності. Важлива перевага західної цивілізації полягає в тому, що за умов соціокультурних змін цінності оперативно коригуються.

Наприклад, в часи Лютера і Кальвіна головною цінністю вважалася економність. Ця цінність була недовілкою в часи феодального суспільства, але згодом стала перевагою, оскільки зазначена норма сприяла первинному накопиченню капіталу. Між іншим, Японії вдалося увірватися в постіндустріальне суспільство саме завдяки симбіозу і вмільї трансформації традиційних цінностей, а не за рахунок використання лише власних цінностей чи прийняття західних.

Цінності – це стійке переконання в тому, що певний тип поведінки чи дії має перевагу в існуючому типі культури (культурному континуумі). Цінності є елементом культури, який складає основу нормативного механізму регуляції соціальної поведінки. Ціннісні орієнтації утворюють найвищий рівень в ієрархії диспозиційних утворень, вказуючи на схильність до певного прийняття умов життя та діяльності, а також поведінки.

В ситуаціях морального вибору цінності слугують критеріями прийняття соціальним суб'єктом важливих, визначальних рішень. Цінності можна співвіднести з цілісністю способу життя: будучи відображенням соціальних інтересів, вони виражають суб'єктивну позицію, світогляд і етичні принципи соціальних суб'єктів.

Реальною основою різноманітності ціннісного діапазону є індивідуальні особливості суб'єкта оцінки, специфіка його потреб та інтересів. Водночас оцінка відображає об'єктивну реальність. На цій основі повторювані оцінки формують норми і принципи соціокультурних утворень (груп і суспільства в цілому), які являють собою усталені оцінки у їх взаємодії на поведінку людини.

Феноменологія Е. Гуссерля пояснює, яким чином ідеальні, культурні символи у формі релігійних цінностей сприймаються та осмислюються в релігійній свідомості, у світі людської суб'єктивності. Гуссерль стверджував, що існує дещо, що наукою або не схоплюється, або залишається поза сферою її уваги. Ці особливі переживання виявляють себе у формі особливого типу рефлексії – феноменологічної редукції, яку індивід визначає як переакцентування кута зору: від предмета в цілому на переживання його значущих властивостей.

Така процедура виявляється можливою в результаті фундаментальної властивості свідомості – інтенційності, тобто спрямованості на певний орієнтир, пріоритет чи мету. Зазначена інтенційність цілком притаманна, наприклад, релігійному досвіду, коли в результаті спрямованості на спілкуванні з Богом релігійні цінності або все, що пов'язане з ідеєю Бога, переживаються як даність, самоочевидність, стають значущими, наповненими найвищою, особливого смислу для віруючого суб'єкта.

За висловом П. Копніна, «ціннісний підхід намагається як у самому об'єкті, так і в його віддзеркаленні в свідомості акцентувати увагу на людському відношенні, оцінювати все з точки зору закладених в об'єкті можливостей задовольняти потреби людей. Він бере не знання в чистому вигляді, а його втілення в матеріальній та духовній культурі, яке спроможне слугувати людині та її цілям» [3, с. 331].

З одного боку, ціннісний вимір не можна звести до інших вимірів – зокрема, до істиннісного; з іншого, хибні уявлення можуть мати для особистості надзвичайно велику значущість, в той час як істиннісні – низьку позитивну або навіть негативну значущість.

Як зазначав у своїй праці «Чому я не християнин» Б. Рассел, питання про цінності не має відношення до істини та хибі. У свою чергу істина також не є цінністю, оскільки вона не є «значенням для суб'єкта». Гносеологічна істина є «відношенням між», а не «відношення до». Натомість цінність є «реальним значенням об'єкта до суб'єкта», а ціннісна оцінка – виявом відношення суб'єктом до об'єкта.

За певних соціокультурних обставин істина може володіти цінністю – зокрема, в тому випадку, коли соціокультурний суб'єкт відчуває потребу в істинному знанні як такому або в деякій конкретній науковій істині. Хоча, в принципі, істина як така – і в гносеологічному, і в онтологічному аспектах – є аксіологічно нейтральною, оскільки теорема Піфагора, закон земного тяжіння або закономірність утворення додаткової вартості не мають ніякого відношення до суб'єктивності людини, цінність же є віддзеркаленням «суб'єктивованості об'єкта». Тому в реальному житті істину часто приносять в жертву тим чи іншим цінностям – релігійним, політичним, моральним, естетичним тощо.

Істина може бути носієм цінності, але на відміну від добра та краси вона не є самою цінністю. Істина може мати цінність, а може й не мати, оскільки сама вона позациннісна, суто об'єктивна – звідси поняття це може мати одночасно гносеологічний та онтологічний смисли; однак надавати йому аксіологічного смислу – означає відкидати можливість вірного відображення нашою свідомістю об'єктивного буття.

Ціннісний підхід, як і теоретичне пізнання, не змінює реального буття явищ, не реконструює і не деформує їх об'єктивні параметри. Однак знання про дійсність, що є результатом ціннісного підходу, має специфічну відмінність від знання, що виробляється теоретико-пізнавальним підходом: якщо продуктом теоретико-пізнавального підходу є знання про дійсність нібито незалежно від потреб та інтересів соціального суб'єкта, то продукт ціннісного підходу – знання про дійсність з точки зору потреб та інтересів соціального суб'єкта.

З певною мірою умовності можна стверджувати, що в першому випадку втіленням знання про дійсність є науково-теоретичні істини, а в другому – істини світоглядні. Таке розмежування істин, безперечно, є не структурно змістовним, а хіба що функціональним, адже науково-теоретичні істини, спрямовані в русло суспільної практики, можуть виконувати і виконують роль істин і практичних, і світоглядних.

Ціннісний підхід орієнтований не стільки на досягнення іманентних властивостей об'єкта, скільки на пізнання його практичної значущості для соціальної діяльності суб'єкта, для життєвих потреб та інтересів людей. Це підхід до явища не «в собі», а «для нас». Таким чином, реалізація ціннісного підходу до дійсності тісно пов'язана як з процесами формування і функціонування світогляду людей, так і з виявом їх практичної свідомості, котра генерується і функціонує у повсякденній практичній діяльності.

Ціннісний підхід не слід зводити виключно до суб'єктивності, оскільки він є перш за все породженням об'єктивного ціннісного відношення людей до навколишньої дійсності. В науці він покликаний значенню витлумачувати пізнані явища дійсності з точки зору потреб та інтересів соціального суб'єкта. В цьому сенсі теоретико-пізнавальний та ціннісний підходи до дійсності складають органічну єдність, на основі якої лише й можливе досягнення об'єктивно-істинного знання.

Пізнавальний та ціннісний підходи мають протилежну спрямованість і вже тому не можуть збігатися. У випадку істиннісного підходу рух спрямовується від дійсності до думки. В якості висхідної тут є дійсність, а завдання полягає в тому, щоб дати адекватне її змалювання. При ціннісному ж підході рух здійснюється від думки до дійсності, а висхідною є оцінка існуючого стану речей (йдеться про те, щоб перетворити його у відповідності з цією оцінкою або, принаймні, уявити в абстракції таке перетворення).

Одним з основних елементів ціннісного простору є ціннісно-орієнтовані групи, які посідають відповідні позиції як у соціальному, так і в ціннісному просторі. При цьому для членів ціннісно-орієнтованих груп ціннісний простір є первинним по відношенню до простору соціальної сфери, під якою слід розуміти інтегровану і відповідним чином упорядковану сукупність соціальних суб'єктів (елементів даної системи), котрі перебувають у процесі соціальної взаємодії і утворюють деяку цілісність, спроможну виокремлювати себе з навколишнього середовища, здійснювати заміну цих елементів, перебудовувати свою структуру – іншими словами, адаптуватися до зовнішніх умов під впливом суспільних змін [2, с. 306–307].

Е. Дюркгейм рекомендував інтерпретувати соціальні системи з погляду критеріального маркера моральних цінностей. Всі людські асоціації як соціальні утворення вибудовуються на деяких світоглядно-поведінкових зразках – уніфікованому сприйнятті, оцінках і стереотипах, що складають колективну свідомість. В результаті суспільство постає моральною реальністю, в умовах якої основу світоглядного нормативізму утворюють деякі неписані правила, спільні цінності. Зміна суспільства пов'язана насамперед зі зміною консенсусу щодо цінностей, порушеної рівноваги в цьому аспекті.

Аби відтворити рівновагу, треба змінити соціальну організацію суспільства.

Важливим теоретико-методологічним аспектом є розмежування моральних проблем та моральних дилем. Моральна проблема – це конфлікт між власним інтересом та моральним обов'язком, а моральна дилема з'являється тоді, коли кожна з альтернативних дій в тій чи іншій ситуації може бути морально обґрунтованою, виправданою. Існує два види моральних дилем. Згідно з першим – людина повинна вчинити дві дії, кожна з яких, попри істотну відмінність від іншої, є правильною. Згідно з другим – людина водночас повинна і не повинна робити один і той же вчинок.

Внутрішня логіка світоглядного генезису в наш час спонукає до руху від науки до етики – точніше, до етизації науки, до побудови надійного етичного підмурівку, завдяки якому споруди науки й інших соціальних інститутів матимуть надійний і ефективний соціальний статус, уникнуть проблем світоглядної короткозорості функціонального дегенератизму, не переоцінюватимуть своїх можливостей і соціально-історичних повноважень. Йдеться про інституційний обов'язок суспільства підтримувати приписи моралі на рівні законів і соціальних інститутів.

Висновки. Цінності не створюються в процесі свідомої рефлексії: не можна, зручно вмотивувавшись на дивані, сказати собі: оскільки в мене з'явився вільний час і натхнення, то зараз я засобом рефлексії створю кілька ефективних цінностей. Така ситуація неможлива з огляду на її комізм і абсурдність. У реальних умовах рефлексія і свідомість може не створювати, а лише в тій чи іншій мірі відображати цінності, ціннісні ієрархії і субординації, динаміку ціннісного генезису і трансформації.

Еволюція змісту ціннісних регуляторів зумовлює зміни в їхній субординації, мотиваційній валентності та у функціях їхньої соціальної регуляції: зокрема, цінності можуть як посилювати, так і послаблювати соціальні зв'язки індивіда. Крім цього сукупність цінностей може внутрішньо організовувати зміст свідомості суб'єкта, надаючи йому необхідної спрямованості.

Цінність є класичним інтерпретаційним конструктом, предметом інтерпретації, сутність якої полягає в тому, **що** саме людина вважає цінним, **які** цінності оцінюються нею з позицій того чи іншого ідеалу. Найголовніше в оцінці цінностей – це сам процес інтерпретації. В перекладі з латинської інтерпретація означає посередництво. Йдеться про встановлення відповідності між індивідом та об'єктом, на який спрямоване розуміння. Наприклад, добро – очевидна позитивна цінність. Але чи можна виміряти добро? Можна, однак, як і у випадку з естетичними цінностями, не за допомогою якогось приладу – його повинна замінити інтерпретаційна діяльність.

Список використаних джерел

1. Гэлбрейт Дж. К. Справедливое общество. Гуманистический взгляд. Часть вторая. Проблема личности в постиндустриальном обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
2. Кірюхін Д. І. Передумови формування теорій справедливості в філософії Нового часу // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Вип.35. – С.305–312.
3. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. – М.: «Мысль», 1974. – 568 с.

4. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
5. Слотердайк П. Критика цинического разума. Пер. с нем. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2001. – 548 с.
6. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей // Шелер М. Избранные произведения. – М.: Гнозис, 1994. – С.305–328.
7. Forkosch M. D. Justice // The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. Ed. by Ph. P. Wiener. – New-York: Charles Scribner's Sons, 1974. – Vol.2. – P.653–659.
8. Herscovits M. Man and his Works: The Science of Cultural Anthropology. – N-Y.: Alfred A. Knopf, 1948. – 318 p.
9. Sumner W. G. Folkways. – Boston: Ginn & Co., 1940. – 272 p.

References

1. Gjellbrejt Dzh. K. Spravedlivoje obshhestvo. Gumanisticheskij vzgljad. Chast' vtoraja. Problema lichnosti v postindustrial'nom obshhestve // Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. Antologija / Pod red. V. L. Inozemceva. – M.: Asademia, 1999. – 640 s.
2. Kiryukhin D. I. Peredumovy formuvannya teorii spravedylyvosti v filosofiyi Novoho chasu // Hileya: naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats' / Hol. red. V. M. Vashkevych. – K.: VIR UAN, 2010. – Vyp.35. – S.305–312.
3. Kopnin P. V. Gnoseologicheskie i logicheskie osnovy nauki. – M.: «Mysl'», 1974. – 568 s.
4. Losskij N. O. Uslovija absoljutnogo dobra: Osnovy jetiki; Harakter russkogo naroda. – M.: Politizdat, 1991. – 368 s.
5. Sloterdajk P. Kritika cinicheskogo razuma. Per. s nem. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. Un-ta, 2001. – 548 s.
6. Sheler M. Formalizm v jetike i material'naja jetika cennostej // Sheler M. Izbrannye proizvedeniya. – M.: Gnozis, 1994. – S.305–328.
7. Forkosch M. D. Justice // The Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. Ed. by Ph. P. Wiener. – New-York: Charles Scribner's Sons, 1974. – Vol.2. – P.653–659.
8. Herscovits M. Man and his Works: The Science of Cultural Anthropology. – N-Y.: Alfred A. Knopf, 1948. – 318 p.
9. Sumner W. G. Folkways. – Boston: Ginn & Co., 1940. – 272 p.

Levkulych V. V., PhD, Associate Professor, Head of Department of Philosophy Uzhgorod National University (Ukraine, Uzhgorod), lepan@ukr.net

Justice as social and cultural value

The respectable status of justice, which is actually recognized in each society, expresses its social and cultural value and importance. Generally, it is a unique phenomenon; contrary to that fact that various social and cultural areas have specific substantial, hierarchic and stylistic differences of the world view based on the principles of justice.

In the consciousness of the subject the values create an active system inside of which they are creating a specific hierarchy by uniting in groups. The system of values regulates the human behaviour. The values are naturally included in the worldview structure of an individual and play a major role in ensuring conformity of individual experience and universals of cultural experience which are common to all mankind.

The intersubjective nature of values is determined with subject-subjective relations which serve as basis for forming values. According to these values the knower correlates his/her world views. The specifics of perception and the main factors of the evolution of values constitute in correlating the valuable priorities by the subject with the intersubjective existence of values.

Keywords: justice, social and cultural value, conceptual approach, cause and effect relations, the principle of development, regulatory function.

* * *

УДК 141.7:930

Литвиненко Т.,
аспірантка, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), lepan@ukr.net

ДИТИНА ЯК НОМО LUDENS І СУБ'ЄКТ ЖИТТЄВТВОРЕННЯ

З'ясовано поняття життєтворення. Відслідковано місце гри у процесі життєтворення дитини. Обґрунтовано необхідність переходу від виховання до самовиховання, як показника становлення суб'єктності дитини на початку її життєтворчості.

Визначена роль вихователя у процесі становлення особистості. Суб'єктність розглядається як складна характеристика людини, що виражається

самостійністю, активністю, здібностями до самоаналізу та саморегуляції, умінням перетворювати себе і дійсність.

Здійснений аналіз концепції гри та твердження, що дитина є Номо Ludens. Стверджуємо, що гра є генетично-первісним засобом, завдяки якому дитина формує ставлення до себе, уявлення про навколишній світ і оточуючий життєвий простір. Дитина у грі проявляє свою активність у створенні власної картини світу.

Вважаємо, що найважливішою умовою конструктивної суб'єкт – суб'єктної взаємодії є ступінь розвиненості суб'єктності дитини. Ставлення до дитини як до суб'єкта, носія індивідуальної й особистісної активності, створення умов для її саморозвитку і життєтворення є головною ознакою гуманного, особистісно орієнтованого виховання.

Ключові слова: дитина, життєтворчість, виховання, гра, суб'єктність дитини, філософія освіти.

Сучасний стан української освіти вимагає глибокого переосмислення і прогресивної трансформації цілісного виховного процесу та впровадження дієвих педагогічних концепцій.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в освітньо-виховному просторі України, на перший план висувають проблему дитини як реального суб'єкта історичного процесу і власної життєтворчості. В умовах глобалізації суспільства основним виміром, сутністю дієвих перетворень є розвиток особистості, створення умов для виявлення і розкриття всіх її потенціалів [7]. Тому проблема життєтворчості дитини набуває особливої актуальності.

Проблема суб'єктності є предметом міждисциплінарних пошуків вітчизняних і зарубіжних учених та досліджувалася як предмет філософського осмислення у працях М. Бахтіна, М. Бердяєва, В. Вернадського, В. Зеньковського, М. Кагана, А. Камю, Ж. Сартра, В. Соловйова, П. Флоренського, Е. Фромма [7]. До цієї теми звертались також такі відомі українські дослідники, як В. Андрущенко, І. Бичко, І. Бех, П. Гайденок, В. Кремень, Л. Макешина, С. Максименко, В. Пазенок, М. Попович, І. Предборська, Т. Розова, В. Шинкарук, В. Ярошовець, та багато інших [5].

Вагоме місце проблема гри займає у творчості Платона у зв'язку з ідеєю прекрасного та блага. Аристотель розвиває демиургічний аспект гри. І. Кант започатковує нову лудологічну традицію, де ігрове постає як корелят суб'єктивності. Ф. Шілер наголошує на існуванні прекрасного у формі гри. За С. К'єркегором, гра є виразом творчої та вільної діяльності, визначальною притаманною людині. Й.–В. Гьоте розглядає гру як життєву енергію сутності людини, Й. Хейзінга – як найвищий прояв людських форм діяльності. З-поміж філософів–постмодерністів у контексті цього дослідження виокремимо доробки Ж. Батая, Ж. Дерріда, У. Еко, Ю. Кристевої, Ж.–Ф. Ліотара, М. Фуко. Український дослідник Я. Білик вивчає ігровий феномен у культурі, М. Бойченко аналізує гру як проблему соціальної філософії, проте проблема гри в життєтворенні дитини є малодослідженою і вимагає подальших наукових розвідок [4].

Метою статті є обґрунтувати необхідність переходу від виховання до самовиховання, як показника становлення суб'єктності дитини на початку її життєтворчості та місце гри у цьому процесі.

Слід відмітити, що в період перманентних змін одним із завдань філософії освіти є сприяння розвитку здатності дитини оволодіти мистецтвом життя. Це окреслює нову місію освіти та виховання, задає нові ціннісно-сміслові горизонти, напружає практичності їх реалізації. перед освітніми закладами ставить завдання

запропонувати стратегії творення людиною себе, здатності побудувати власне життя, виходячи з особливостей власного духовного світу, світоглядних цілей, устремлінь. Вони допоможуть дитині навчитися проектувати власну життєву траєкторію. Освіта і виховання має розумітися для дитини не просто підготовкою до життя, а стати самим життям. Вона покликана стати середовищем, яке б сприяло усвідомленню дитиною самої себе як самоцінності, розвивало в неї вміння дбати про себе як особистість. Головним є орієнтація освіти та виховання на формування в особистості здатності до самовираження, самореалізації за допомогою власних рефлексивних зусиль, тобто до життєтворення [1].

С. Ганаба переконує, що життєтворчість реалізується природним чином у всіх суспільних контекстах та життєвих практиках дитини. Предметом життєтворчості є не лише зовнішній, а й внутрішній світ дитини, позаяк вона повсякчас вибудовує своє життя відповідно до тієї системи цінностей і світоглядних орієнтирів, якими володіє й які в собі плекає [1].

Важливим є процес становлення суб'єктності дитини у життєтворчості. На цьому зупинимось детальніше.

У своїх наукових пошуках А. Хоменко стверджує, що філософія розглядає суб'єктність як якісну характеристику людини, яка у процесі взаємодії зі світом оволодіває різноманітними видами й формами діяльності, детермінуючи одночасно свій власний розвиток, а категорія суб'єктності у вихованні визначається як активна, цілеспрямована, ініціативна, творча і конструктивна позиція особистості у повсякденній життєдіяльності [7].

Формування особистості передбачає становлення певної системи життєвих цінностей людини. Ціннісний розвиток дитини в дошкільному віці є головним чинником в розвитку і становленні особистості надалі. Ціннісний розвиток – це розвиток моральності в духовній сфері дитини, що включає опору на цінності дитини. У ході соціальної взаємодії у дитини складається система цінностей і ціннісних орієнтацій. Дитина привчається регулювати свою соціальну поведінку і взаємини з людьми відповідно до прийнятої в суспільстві системи цінностей. У зв'язку з цим, особистість пред'являє до себе відповідні вимоги, відбувається оцінювання себе [3].

Дошкільне дитинство є першим етапом становлення особистості, коли формуються основи характеру, ставлення до навколишнього світу, до себе, до людей, засвоюються моральні норми поведінки, важливі для особистісного розвитку дитини. Однією з перших моральних потреб є потреба у спілкуванні. Задовольняється вона у ході взаємодії з дорослими, які добирають педагогічно доцільні зміст і засоби спілкування. У ньому дитина здобуває перший досвід моральної поведінки. Дитина розвивається лише тоді, коли сама активно діє. Майстерність вихователя виявляється у пробудженні і спрямуванні її активності на самовиховання [3].

Важливою умовою, що забезпечує розвиток суб'єктності особистості, є побудова суб'єкт-суб'єктних відносин між учасниками освітнього процесу. Встановлено, що суб'єкт-суб'єктні відносини в навчанні сприяють актуалізації дитини, розкриттю її нових

можливостей, здібностей і функцій. На нашу думку, процес розвитку суб'єктності дитини повинен здійснюватися в рамках таких відносин. При цьому ступінь розвиненості суб'єктності дитини, є найважливішою умовою конструктивної суб'єкт – суб'єктної взаємодії. Таким чином, суб'єктність як складна характеристика людини виражається самостійністю, активністю, здібностями до самоаналізу та саморегуляції, умінням перетворювати себе і дійсність [5].

У результаті правильно організованого процесу виховання в дитини з'являється здатність до самовиховання та відбувається розвиток суб'єктності, яка у свою чергу стає основою життєтворчості особистості. Мабуть, саме акцент на розвиток суб'єктності дитини і може стати тією провідною ідеєю, яка може об'єднати потреби суспільства і самої особистості, що виходить на новий рівень своєї життєдіяльності. Нагадаємо, що «суб'єкт» має три базові характеристики – свобода, унікальність, активність. Але дорослі повинні не просто позначати і берегти унікальність дитини, стимулювати її активність і надавати свободу дій, але робити це в системі, збалансованої інтересами іншого, – щоб свобода не перетворилася на безвідповідальність, унікальність – в ізоляцію, а активність – в агресивне порушення чужих кордонів. Розвиток суб'єктності дитини – це перш за все саморозвиток, самовідмежування, саморегуляція, самопізнання. Тобто, основні зусилля дитини (у контексті цієї ідеї) необхідно направити на самотворіння себе, зробити її креативним автором свого власного життя, використовуючи ту ситуацію і ті ресурси, в яких вона знаходиться в кожен момент свого буття. А завдання дорослих – допомогти їй в цьому процесі дбайливими і ненасильницькими способами [5].

Цілком погоджуємося з А. Хоменко, що процес становлення суб'єктності особистості – багаторівневий процес, який передбачає сходження дитини від природно-предметного світу – до світу іншого, що виступає умовою людського буття – до філософського осмислення світу в цілому і до сходження до самого себе. Суб'єктність особистості дитини неможливо розвивати без наявності суб'єктності особистості вихователя, оскільки він, усвідомлюючи себе носієм волі, гуманних відносин, спілкування і діяльності володіє здатністю вибудовувати суб'єктну позицію у взаємодії з дитиною. Без цього неможлива реалізація ідеї гуманістичного виховання у навчально-виховний процес сучасних навчальних закладів. Також виховання на основі принципу суб'єктності вимагає від вихователя сприяння дитині в осмисленні власних дій і вчинків, передбаченні їх наслідків для інших людей і власного життя, усвідомленні власного «Я», що в цілому допомагає в здійсненні дитиною осмисленого вибору життєвих рішень. На зовнішньому рівні побудова виховного процесу на основі принципу суб'єктності передбачає надання дитині свободи у виборі засобів, форм і методів життєтворчості шляхом створення атмосфери довіри, співробітництва і взаємодопомоги. Потрібно зазначити, що як власний проект, людина існує настільки, наскільки здатна реалізувати себе як суб'єкт культури, історичного процесу, власного життя. Тому навчання життєтворчості є метою гуманної взаємодії вихователя й дитини [7].

У формуванні такої складної і тонкої системи, як соціальний досвід людини, важливим є не сила зовнішнього впливу сама по собі, а відповідна самоорганізація і самовизначення особистості в цьому зовнішньому впливові. Система виховання як педагогічна організація процесу оволодіння особистістю соціальним досвідом повинна виходити з усвідомлення багатокомпонентності цієї системи досвіду, змінності всіх її складових, домінуванні в ній такого компонента, як самовизначення особистості [5].

Зачатки самовиховання можна виявити вже в процесі безпосереднього пристосування дитини до зовнішніх вимог, в самовиправленні вчинків, що характеризується прагненням дитини змінити конкретні форми своєї поведінки, але не якості особистості. Дитина, вирішуючи виправитися, не має ще на увазі необхідність зміни власних властивостей, а має на увазі лише здійснення визначених вчинків або відмови від них: не ображати товаришів, не розмовляти на уроках, готувати домашнє завдання, займатися працею з самообслуговування тощо. Вона ще не встановлює зв'язку між поведінкою і своїми достоїнствами чи недоліками, не усвідомлює своїх якостей. Однак, хоча такий зв'язок ще не встановлюється, дитина завдяки оцінці дорослих знає, за які вчинки її називають «гарною», схвалюють, а за які – засуджують. Тому, виправляючи свою поведінку, щоб стати «гарною», вона, по суті, є такою, яка спонукається неусвідомленим бажанням змінити себе, що вносить до самовиправлення вчинків зачатки самовиховання. Зароджуючись в самовиправленні вчинків, явище самовиховання визріває у міру встановлення зв'язків між вчинками і якостями людини, усвідомлення нею своєї особистості. Шлях встановлення цих зв'язків лежить через якісну характеристику дітьми своїх вчинків до усвідомлення своєї особистості і своїх якостей як причин цих вчинків. Зміна позиції дитини у взаємодії з навколишнім світом, прагнення стати більш самостійною по відношенню до нього і в цьому плані протиставлення йому своїх можливостей, якостей особистості сприяють їх виділенню з суб'єктивної єдності із зовнішнім світом. Таким чином, суб'єктність як складна характеристика людини виражається самостійністю, активністю, здібностями до самоаналізу та саморегуляції, умінням перетворювати себе і дійсність [5].

Важливе місце у процесі становлення суб'єктності дитини на початку її життєтворчості посідає гра. Одним з найважливіших доробків, присвячених значенню гри, є праця нідерландського філософа Йогана Гейзінги «Homo ludens» («Людина, що грає»). Він характеризує гру як: «вільну діяльність, яка усвідомлюється як «несправжня», не пов'язана з буденним життям, але при цьому така, що може повністю захопити гравця; яка не обумовлена ніякими матеріальними інтересами і не приносить вигоду, яка проходить в виокремленому просторі і часі згідно з відповідними правилами [6, с. 21].

Т. О. Піроженко вважає, що розгортання ціннісних орієнтирів у дошкільному віці відбувається засобами ігрової діяльності, в якій дитина виробляє своє ставлення до оточуючого життєвого простору, що скеровує відтворення уявлень про існування навколишнього світу. Метою вихователя є сформувати засобами

гри життєтворчі орієнтири, а саме: включити дитину у систему активної взаємодії з природним та соціальним довкіллям; надати адекватних віку дитини знання про систему ціннісних орієнтацій; виробити адекватне ставлення дитини до системи знаних цінностей у ігровій та реальній взаємодії з дорослими й однолітками; розширити уявлення дошкільника про сучасне суспільство; підтримати здатність дитини проявляти співпереживання, самостійність, допитливість, цілеспрямованість, впевненість, сміливість, наполегливість (інструментальні цінності) у процесі засвоєння активної рольової поведінки; залучити дитину до культурологічно-історичних досягнень суспільства; визначити загально-людські цінності добра, істини, краси, справедливості, любові у процесі розкриття смислу ігрової ролі через норми спілкування [3].

Від того, що буде закладено в дошкільному віці, великою мірою залежить, чи керуватиметься дитина, сприймаючи та оцінюючи події, явища зовнішнього світу раз і назавжди заданими стереотипами й шаблонами, чи зможе виробляти власні засоби постановки і розв'язування проблем, що виникають. Дитина – не пасивна істота, жодний вплив іншої людини вона не може сприйняти без власної діяльності. Вона засвоює людські надбання, докладаючи власних зусиль, міркуючи, уявляючи. Елемент творчості присутній у всіх специфічно дитячих видах діяльності, у грі зокрема, він збагачує розвиток і життєві орієнтації дитини [3].

Я. Г. Голяченко, Ю. О. Примак, Н. П. Тарнавська досліджуючи формування світогляду дитини за допомогою гри, стверджують, що гра розширює світогляд дитини, кардинально впливає на її відчуття, уяву, сприйняття дійсності. Світогляд – це система уявлень людини про світ, місце людини у світі, відношення людини до світу, та до самої себе. Світогляд містить знання, переконання, цінності, ідеали, організовані в єдину систему, центром якої завжди виступають уявлення людини про себе. У ході гри діти опановують досвід взаємодії з навколишнім світом, засвоюють моральні норми, способи практичної та розумової діяльності, вироблені багатовіковою історією людства. У грі вирішується протиріччя між збільшеними потребами і запитами дитини і обмеженістю його можливостей. Так само в цьому виді діяльності знаходять вираження прагнення до самостійності, активної участі в житті дорослих, потреба в пізнанні навколишнього світу, активних рухах, а також потреба в спілкуванні [2].

Висновки і результати дослідження. Отже, ставлення до дитини як до суб'єкта, носія індивідуальної й особистісної активності, створення умов для її саморозвитку є головною ознакою гуманного особистісно орієнтованого виховання. Характер взаємодії вихователя й вихованця у навчально-виховному процесі детермінує сходження особистості дитини до пріоритетів власного світу цінностей і цінностей суспільства, сприяє набуттю значущих якостей, життєвих позицій. Результативність цього процесу виявляється у послідовних позитивних змінах, що відбуваються у полі спілкування, діяльності, поведінки і відносин учня – його особистісному зростанні. Виховання в цьому контексті здійснюється як процес педагогічної допомоги дитині в становленні його суб'єктності, культурній ідентифікації, соціалізації, життєвому самовизначенні [7].

Концепція дошкільної освіти XXI ст. – це освіта життєтворчості, полікультурного виховання, освіта, що функціонує на гуманних засадах і визначає своїм пріоритетом розвиток особистості, здатної виступати активним суб'єктом власної життєдіяльності.

Список використаних джерел

1. Ганаба С. Концепція «життєтворчості» у проблемному полі філософії освіти / С. Ганаба // Наукові записки Національного університету «Острозька академія», Серія «Філософія». – 2015. – Вип.18. – С.112–116. – Режим доступу: <http://eprints.ua.edu/4009/1/20.pdf>
2. Голяченко Я. Г. Формування світогляду дитини дошкільного віку через сприйняття іграшки / Я. Г. Голяченко, Ю. О. Примак, Н. П. Тарнавська // Інноваційний досвід педагогів дошкільної та початкової освіти Житомирщини / Вип.4. – С.70–75. – Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/13412/1/Tarnavska2_2012.pdf
3. Дитина у сучасному соціопросторі: навчальний посібник / Т. О. Пироженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова [та ін.]; за ред. Т. О. Пироженко. – К.–Кіровоград: Імекс–ЛТД, 2014. – 272 с.
4. Радченко О. Б. Креативний потенціал ігрових елементів в етиці постмодернізму / О. Б. Радченко // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. Вип. – Івано-Франківськ: Плай, 2006. – Режим доступу: <http://narratif.primordial.org.ua/radchenko01.htm>
5. Серга Т. О. Виховання та самовиховання як засади життєтворчості особистості / Т. О. Серга // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – 2014. – Вип.25. – С.176–183. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_25_25
6. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статті по історії культури / Пер., сост. і Х 35 вступ. ст. Д. В. Сильвестрова; Комент. Д. Э. Харитоновича. – М.: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
7. Хоменко А. Суб'єктність як провідний принцип виховання особистості / А. Хоменко // Педагогічні науки. – 2013. – Вип.3 (59). – С.16–21. – Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2628/1/Homenko.pdf>

References

1. Hanaba S. Kontseptsiya «zhytetyetvorchosti» u problemnomu poli filosofiyi osvity / S. Hanaba // Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya», Seriya «Filosofiya». – 2015. – Vyp.18. – S.112–116. – Rezhym dostupu: <http://eprints.ua.edu/4009/1/20.pdf>
2. Holyachenko Ya. H. Formuvannya svitohlyadu dytyny doshkil'noho viku cherez sprynyattya ihrashky / Ya. H. Holyachenko, Yu. O. Prymak, N. P. Tarnavs'ka // Innovatsiynyy dosvid pedahohiv doshkil'noyi ta pochatkovoyi osvity Zhytomyrshchyny / Vyp.4. – S.70–75. – Rezhym dostupu: http://eprints.zu.edu.ua/13412/1/Tarnavska2_2012.pdf
3. Dytyna u suchasnomu sotsioprostori : navchal'nyy posibnyk / T. O. Pirozhenko, S. O. Ladyvir, K. V. Karas'ova [ta in.]; za red. T. O. Pirozhenko. – K.–Kirovohrad: Imeks–LTD, 2014. – 272 s.
4. Radchenko O. B. Kreatyvnyy potentsial ihrovykh elementiv v etytsi postmodernizmu / O. B. Radchenko // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Filosofs'ki i psykholohichni nauky. Vyp. – Ivano-Frankivs'k: Play, 2006. – Rezhym dostupu: <http://narratif.primordial.org.ua/radchenko01.htm>
5. Serha T. O. Vykhovannya ta samovykhovannya yak zasady zhytetyetvorchosti osobystosti / T. O. Serha // Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 19: Korektsiyna pedahohika ta spetsial'na psykholohiya. – 2014. – Vyp.25. – S.176–183. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_019_2014_25_25
6. Hjojzinga J. Homo Ludens; Stat'i po istorii kul'tury / Per., sost. i H 35 vstup. st. D. V. Sil'vestrova; Komment. D. E. Haritonovicha. – M.: Progress – Tradiciya, 1997. – 416 s.
7. Khomenko A. Sub'yektnist' yak providnyy pryntsyyp vykhovannya osobystosti / A. Khomenko // Pedahohichni nauky. – 2013. – Vyp.3 (59). – S.16–21. – Rezhym dostupu: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2628/1/Homenko.pdf>

Lytvynenko T., graduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net

Child as Homo Ludens and a subject of life creation

The article reveals the concept of life creation. Author traces the place of a game in the process of children's life creation. The necessity of transition from education to self-education, as a measure of formation of child's subjectivity at the beginning of its life creation is proved.

The article determines the role of the educator in the process of identity formation. Subjectivity is seen as a complex characterization of human that is expressed in humans' autonomy, activity, ability to self-analysis and self-control, the ability to transform themselves and reality.

The author analyses the concept of the game and the claim that child is Homo Ludens. It is argued that the game is genetically primary mean through which the child forms the attitude towards himself, the idea of the world and the surrounding living space. Child at play expresses his activity in creating his own world view.

The author believes that the essential condition to constructive interaction «subject– subject» is the degree of development of the child's subjectivity. Attitude to the child as a subject, bearer of individual and personal activity, creating conditions for self-development and life creation is the main feature of humane, person-oriented education.

Keywords: child, life creation, education, game, child's subjectivity, educational philosophy.

УДК 141.7:930.1(045)

Лукашенко М. В.,
аспірантка, Гуманітарний інститут Національного
авіаційного університету, практичний психолог,
Вінницький медичний коледж
ім. акад. Д. К. Заболотного
(Україна, Вінниця), marina.look@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СТАНОВЛЕННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОСТІ

Особливістю сучасного інформаційного суспільства є трансформації та ускладнення соціальності, яка проходить не лише через подвоєння у віртуальній реальності, а й більш складні процеси конвергенції та конверсії online та offline особистого та суспільного життя. Метою даного дослідження є виявлення та дескрипція процесів самоорганізації соціальності у віртуальному просторі. Об'єктом розгляду є нові типи соціальності. Процес виникнення та взаємопроникнення різних типів соціальності проаналізовано з позиції системного підходу, за допомогою методу циркулярної каузальності описано інформатизацію існуючих соціальних зв'язків та розвиток мережевого суспільства, самобутності кіберсуспільства. Так, нами виокремлено і описано властивості віртуальної соціальності, протосоціальності віртуальної реальності, соціальності реальної віртуальності та постсоціальності у віртуальній реальності.

Ключові слова: трансформації соціальності, віртуальна соціальність, протосоціальність віртуальної реальності, соціальність реальної віртуальності, постсоціальність у віртуальній реальності.

Наближуючись до демаркаційної лінії Міленіуму, філософами епатажно було констатовано ряд завершень і смертей, а Ж. Бодріаром проголошено кінець соціального. Провідні філософи сучасності висловлювали своє занепокоєння атомізацією суспільства, його розсипаною, плинною соціальністю та надмірною індивідуалізованістю, перетворенням громадянського суспільства на «соціальну хмару» (З. Бауман, Ж. Бодріар, А. Неклеса, Ф. Фукуяма). Проте інформаційне суспільство, нові технології, Всесвітня Мережа стали контекстом розвитку мережевого суспільства та нових форм його соціальності. Так, самоорганізуються нові спільноти і руйнуються існуючі, в Мережі задовольняється потреба в усамітненні та вгамовується страх самотності. Саме дослідженню проблеми формування нових форм соціальності у віртуальній реальності та їх конверсії та конвергенції із вже існуючими формами соціальності інформаційного суспільства присвячена дана стаття.

Потреба визначення інформаційного суспільства виникла у XX ст. і першими застосували це поняття Т. Умерсао і Ф. Махлуп, а його вивченню, створенню та критиці нових концепцій присвятили свої роботи Д. Белл, М. Кастельс, Й. Масуда, М. Порат, Т. Стоун'єр, Ф. Уебстер та ін. Так визначено, що в основі інформаційного суспільства лежить мережева структура,

а базовою є діяльність, пов'язана із обробкою і управлінням інформацією. Це змінює образ життя людей, що зводиться, за словами Д. Белла, до взаємодії людей один з одним [2, с. СХ]. Що відбувається із соціальністю та людьми, які так активно включені у взаємодію один з одним не тільки в реальному, а й у віртуальному світі?

Сьогодні зафіксована конвергенція online і offline комунікацій, коли присутність людей у соціальних мережах майже постійна. Це посилює трансформації та ускладнення соціальності, які відбуваються не лише через подвоєння життя у віртуальній реальності, а й більш складні процеси конвергенції та конверсії online та offline особистого та суспільного життя. Самоорганізація індустріального життя викликала появу нових політичних спільнот, неформальних організацій, місцевих кланів, молодіжних компаній як тимчасових субститутів сім'ї, які змінювалися, але й у постіндустріальному суспільстві допомагали вижити в умовах міста (М. Мафесолі «Час кланів: згасання індивідуалізму в постмодерному суспільстві мас»). Проте сьогодні зафіксовано новий феномен – зникнення підліткових та молодіжних компаній із вулиць великих міст [4] та їх міграція у віртуальні мережі.

Як описав даний процес Я. В. Любимий, в умовах вже існуючих самоорганізованих горизонтальних соціальних мереж, над ними надбудовуються електронні комунікації мережі Інтернет, конструється оновлена соціальна реальність [5, с. 10]. На думку В. В. Шамрай, саме поняття мережі охоплює визначальну ознаку зв'язків та відносин у сучасному глобалізованому інформаційному суспільстві, тому серед домінуючих визначень сучасної соціальності як постмодерної, постіндустріальної, постсекулярної та постлюдської, перевагу варто віддати поняттю мережевої соціальності [7, с. 276]. Саме соціальні мережі інтенсивно трансформують сучасний світ, по-новому визначають тип суспільства багатого в чому надаючи йому ознак мережевого. Змінюється тип влади (Netokratia), особистості (сингулярна постлюдина), мислення (Net-мислення, кліпове) та мови (Net-мова).

Кількість користувачів мереж зростає щоденно. Так, згідно досліджень «Miniwatts Marketing Group – Internet World Stats» в Україні у 2000 році було 0,4% користувачів Інтернет, у 2006 р. – 11,5%, у 2010 р. – 33,7%, а у 2016 р. вже 44,5% [10]. У Сполучених Штатах 90% молоді мають хоча б один акаунт у тій чи іншій соціальній мережі [9]. У деяких країнах кількість акаунтів активних учасників соціальних мереж перевищує кількість населення. А досвід тренінгів з медіа-грамотності показує, що індивідуальна медіа-доба інколи може тривати більше за 24 години, адже на людину одночасно може впливати інформація з кількох джерел (О. В. Тараненко). Це говорить про стрімке збільшення користувачів, подвоєння їхнього життя, появу нових віртуальних зв'язків, новітніх форм соціальності та трансформації традиційних соціальних інститутів, що стало новими викликами сучасності.

Послугуючись принципом каузальної циркулярності, можна стверджувати, що не лише Мережа змінила суспільство, життя людей, впливаючи на їх соціальне, психічне та фізичне здоров'я, а й щоденне зростання кількості членів соціальних мереж, які починають своє віртуальне життя, змінило Інтернет на 2.0. Криза дот-

комів 2001 року стала точкою відліку, на думку Тіма О'Рейлі [8], початку Веб 2.0 з новою «партнерською архітектурою», етикою кооперації, орієнтованістю на комунікацію та базовим принципом: чим більше людей використовує сервіс, тим він стає краще. Тобто веб-технології посилюлися за рахунок колективного розуму, а найвідомішою особливістю Веба 2.0 стали соціальні мережі, блоги із можливістю посилань, коментарів та дискусій, які перетворилися на «говірку множини спільнот, що частково перетинаються», за рахунок чого зв'язки ставали більш стабільними та надійними. Тобто в Мережі почав формуватися колективний розум, проявлятися феномен мудрості мас (Дж. Шуров'єскі) та внутрішній голос блогосфери. Відбулась децентралізація Інтернету, зміна акценту з публікації контенту на взаємодію, посилання, використання ресурсу самих користувачів та спонукання їх надавати один одному канали та данні. Успішною стала концепція «довгого хвоста» К. Андерсона, коли необхідно звертати увагу на голову і хвіст аби дотягнутися до меж веба, тобто мова йде про колективну силу маленьких сайтів, які постачають значну частину контенту [8]. Сервіси стають посередниками між користувачем і його online досвідом (Google). Виникають прецеденти активності та довіри на кшталт Wikipedia, про яку Е. О. Райт писав як про реальну утопію [11]. Світ Веба 2.0 мав перетворитися за Д. Гілмором на світ «ми-медіа», в якому користувачі вирішують що дійсно важливо. З критичної ж точки зору виник не колективний розум, а синдром семантичного павутиння і відбулась групова втрата глузду. Але в будь-якому випадку, сьогодні констатуємо, що Інтернет змінює соціальність, а соціальність – Мережу, як місце глобальної співпраці.

Також змінюється така функція соціальності як супротив та протидія різним формам впливу та діям влади, які оцінюються як поневолення чи соціальна несправедливість. Право на свободу починає сприйматися як суб'єктивно усвідомлена соціальність, а партійність змінюється партисипативністю. Якщо інтенціональністю модерного суспільства була ідея громадянського суспільства, то сьогодні вектор злетів на «соціальну хмару» (А. Неклесса) [6], як місце завантаження, зберігання та організації кваліфікованих та спонтанних масово-індивідуалізованих акцій проти ідей, ідеологій, в яких солідарно виборюється право на гідність та унікальність власного життя.

У мережах, які роблять світ прозорим, висвітлюючи всі події, почуття та думки, розвивається нарцисизм та настає «тиранія інтимності», як її назвав Р. Сеннет. Сила, яка призводить до Ми в близьких сталих зв'язках, неухильно послаблюється з розширенням кола комунікації [3, с. 89], а сотні «чистих стосунків», як їх визначив Е. Гіденс, ні до чого не зобов'язуючих зв'язків призводять як до цинізму, плінності всіх відносин, так і до залежності від чужої думки. Так, віртуальний екзібіціонізм у соціальних мережах підштовхує людей до антигромадської поведінки, але ті самі мережі підсилюють громадські рухи. Всі сучасні громадянські, національні революційні рухи мають своє відображення та розвиток у соціальних мережах. Про важливі події сьогодні швидше на своїх сторінках повідомляють пересічні користувачі, ніж офіційні джерела. Наприклад, про землетрус у Китаї 2008 р. повідомили у Twitter у

режимі реального часу, за кілька хвилин до того, як про це оголосила Геологічна служба США і набагато раніше, ніж відреагували відповідні служби Китаю. Люди з усього світу одразу почали збирати гуманітарну допомогу. Жодна з останніх революцій, які постійно проходять у світі, не обходилась без мережевої самоорганізації об'єднань, обговорень, логістики самих «майданів» (Україна), «парків» (Туреччина) та ін. Все швидко запалюється і зникає, порівняно, наприклад, зі спротивом сегрегації в США, який ретельно планувався, довго організовувався і відповідно має довготривалі кардинальні наслідки. Тобто соціальність людини змінюється під впливом мереж, з одного боку створюючи нову глобальну спільність, а з іншого – роблячи мережевий світ ще більш індивідуалізованим і плинним.

В даному ключі важливим є співставлення подібної мережевої самоорганізації із втіленням соціальних проектів у модерному суспільстві. Феномен соціального проектування не випадково був особливим об'єктом дослідження в політології, соціології, соціальній філософії з кінця ХХ ст. На межі століть в США в рамках школи аналітичного марксизму починається розвиток «реальних утопій». Конотації поняття утопій підкреслюють позапросторовість ідеального суспільства, відсутність його конкретного місця втілення, але на думку Е. О. Райта [11], «реальні утопії» вже не оксюморон. Під реальними утопіями розуміються інституційні структури, які прагнуть до втілення ідеалів, залишаючись уважними до практичних потреб життєздатності та стабільності суспільства. Р. Козеллек, описуючи особливе семантичне поле, що формує майбутнє та його ідеали, вводить поняття «простору досвіду» та «горизонту очікувань». Досвід і очікування не існують одне без одного і поєднують персональне з спільним минулим чи майбутнім, як спогади і надії, страхи. У модерний час зросла диференціація між досвідом і очікуванням, у постмодерний – вони часом розриваються і зміщуються. Можливість виникнення реальних утопій пов'язана із такими змінами модерної свідомості, яка розриває час і збільшує відстань між простором досвіду та горизонтом очікувань. Домодерна свідомість була і досвідом, і очікуваннями прикута до минулого, а модерна спрямовує очікування у майбутнє, які прив'язані до ідеї та досвіду прогресу. Спрямованість на майбутнє заглиблює горизонт очікувань в утопії, звідки есхатологічні надії, на думку Ю. Габермаса, переміщуються в існуючий простір. Так, на думку Е. О. Райта, сьогодні реальні утопії реалізуються через удосконалення існуючих інститутів і через дійсно утопістські зміни, як телеологічний рух до альтернативного соціального світу, який втілює в дійсність ідеали та соціальні інновації, спонукає виникнення солідарної економіки. Прикладами соціальності нового рівня складності самоорганізуючої системи, є випадки, коли люди працюють не за гроші, а за ідею як це відбувається у Wikipedia або волонтерська взаємодія по догляду за дітьми в Квебеці.

Натомість А. Бард, Я. Зодерквіст [1] засвідчили кризу демократії та пророкують її смерть і сповіщають про народження нової еліти інформаційного суспільства – нетократії. Інтернет став новим соціальним простором в якому соціалізація та становлення системи

цінностей відбуваються в контексті масової комунікації. Важливими цінностями стали здатність створювати, зберігати, відтворювати та розпізнавати якість інформації, створювати зв'язки для її передачі, швидко оперувати нею та знаходити необхідне. Але таке надмірне продукування, зберігання та копіювання інформації перетворює світ на Вавилонську бібліотеку, образ якої створив Х. Л. Борхес.

В інформаційному суспільстві домінують владні ієрархії, організовані як членство в певних закритих мережах, основною цінністю яких є важливі знання і вміння людини добувати, сортувати, оцінювати і генерувати увагу до цінної інформації. На нижньому рівні – консьюметаріат – члени мереж із необмеженим доступом, основною діяльністю в яких є споживання, зокрема реклами, що сама підлаштовується під інтереси споживача і формує їх. Рівнем споживання керують нетократи з метою не стільки прибутку, як попередження бунтів проти себе. Нетократи здатні мислити за межами власного Его, будувати цілісності на членстві в групі за принципом електронних племен, а не на індивідуалізмі, що дає можливість контролювати розвиток ситуації. А західний індивідуалізм і самовираження залишаються для консьюметаріату, для тих, хто не цікавиться світовим порядком. Кожний, хто продовжує «вірити в себе» – безпомічний невдаха в суспільстві, яким керують нетократи. Членство у важливих мережах, контур зворотного зв'язку і суспільний розум – основа нетократії.

Всесвітня Мережа змінила культурний, політичний, економічний, соціальний ландшафт суспільства. Відбулась не лише інформатизація вже існуючих соціальних зв'язків та взаємодій, але й розвиток інформаційного суспільства із самобутньою соціальністю. Кіберсуспільство із новими інформаційними та комунікативними технологіями, електронною демократією, онлайнними спільнотами відбирає та створює нових кібергромадян із особливою адаптивністю до здатністю до перенавчання. Їхнє життя пов'язано із кіберпростором та фрагментованим «тут і тепер». У такому новому хронотопі виникають та диференціюється віртуальна соціальність, протосоціальність віртуальної реальності, соціальність реальної віртуальності та постсоціальність у віртуальній реальності.

Віртуальна соціальність описує соціальність у її модерному розумінні, в контексті відображення у Всесвітній Мережі. Це використання соціальних мереж для підтримання соціальності, громадських ініціатив, політичної активності, соціальної включеності та відповідальності. Прикладами можуть бути не лише сайти Майдану, виборів президентів в різних країнах, групи у соціальних мережах навчальних закладів, а й офіційні сайти міст, де кожний може бути залученим до обговорення гострих питань своєї місцевої громади та держави.

Протосоціальність віртуальної реальності – проміжний стан самоорганізації соціальності віртуальної реальності. На даний момент не має сталих загальноприйнятих характеристик, але часто спостерігається знецінення, жорстокість мови, моральна нечутливість, що схоже на етап «війни всіх проти всіх», тому мова йде про протосоціальність, адже загальноприйнятих правил та законів віртуальної реальності поки що

не виникло. Хоча вже більше 20 років Декларації Незалежності Кіберпростору, написаної Джоном Перрі Барлоу у відповідь на спробу Б. Клінтона ввести цензуру в Інтернеті. Це стало класикою нового інтернетівського лібертаріанства, нового суспільного договору. Формування протосоціальності проходить в окремих соціальних мережах і відповідно має свої атрибути, правила, інтенціональність.

Соціальність реальної віртуальності – реалізація трансформованої у віртуальному світі соціальності. Наприклад, використання нових технологій для привернення уваги впливових людей світу на Всесвітньому Економічному Форумі в Давосі до проблем біженців, коли було продемонстровано фільм віртуальної реальності Кріса Мілка «Хмари над Сідною» про життя 12-річної дівчинки в таборі для біженців. Така соціальність реальної віртуальності може об'єднати людей на новому рівні, якого не було при жодному іншому способі передачі інформації, що робить людей більш емпатійними і людьми.

Постсоціальність у віртуальній реальності – реалізація соціальних потреб у світі віртуальних ігор (Sims, Second Life), побудова штучних світів та моделей, в яких розчиняється соціальність. У таку віртуальну реальність можуть мігрувати «зайві люди», які не знайшли свого місця в реальності, не інтегровані в реальну соціальність.

Висновком даного дослідження є виокремлення та опис чотирьох типів динамічних трансформацій соціальності в контексті Всесвітньої Мережі: віртуальної соціальності, протосоціальності віртуальної реальності, соціальності реальної віртуальності та постсоціальності у віртуальній реальності. Формування нових форм соціальності проходить через кризи існуючих і через появу соціальності реальних утопій.

Список використаних джерел

1. Бард А., Зодерквист Я. *Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма* / Перевод со шведского языка. – СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2004. – 252 с.
2. Белл Д. *Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования* / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
3. Гюсле В. *Практична філософія в сучасному світі* / Пер. з нім., примітки та післямова А. Єрмоленка. – К.: Лібра, 2003. – 248 с.
4. Кондрашкин А. В., Хломов К. Д. *Постановка проблемы: девиантное поведение подростков, социальная ситуация и Интернет* // Юридическая психология. – 2013. – №1. – С.18–24.
5. Любимый Я. В. *Социальная рефлексия как механизм самоорганизации социальных сетей* // Мультиверсум. Философский альманах. – К., 2016. – Вып. 1–2 (149–150). – С.3–24.
6. Неклесса А. *Единство непохожих. Гражданское общество и городская культура* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Edinstvo-nepohozhih#_edn1
7. Шамрай В. В. *Модерне суспільство: від ліберальної і тотальної утопій до мережної соціальності: Монографія*. – Київ: НАН України, 2015. – 306 с.
8. O'Reilly T. *What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software* / 30.09.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html>
9. Perrin A. «Social Networking Usage: 2005–2015» Pew Research Center. October 2015. [Electronic resource]. – Available at: <http://www.pewinternet.org/2015/10/08/2015/Social-Networking-Usage-2005-2015>
10. Ukraine: Internet Usage and Marketing Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.internetworldstats.com/euro/ua.htm> (дата звернення 19.05.2017).
11. Wright E. O. *Socialism and Real Utopias / Alternatives to Capitalism: Proposals for a Democratic Economy*, 2014. – P.61–84.

References

1. Bard A., Zoderkvist Ya. *Netokratiya. Novaya pravlyaschaya elita i zhizn posle kapitalizma* / Perevod so shvedskogo yazyika. – SPb.: Stokgolmskaya shkola ekonomiki v Sankt-Peterburge, 2004. – 252 s.
2. Bell D. *Gryadushee postindustrialnoe obschestvo. Opyit sotsialnogo prognozirovaniya* / Per. s angl. pod red. V. L. Inozemtsева. – M.: Asademia, 1999. – 956 s.
3. H'osle V. *Praktychna filosofiya v suchasnomu sviti* / Per. z nim., pryimytky ta pislyamova A. Yermolenka. – K.: Libra, 2003. – 248 s.
4. Kondrashkin A. V., Hlomov K. D. *Postanovka problemy: deviantnoe povedenie podrostkov, sotsialnaya situatsiya i Internet* // Yuridicheskaya psihologiya. – 2013. – №1. – S.18–24.
5. Lyubyvyy Ya. V. *Sotsial'na refleksiya yak mekhanizm samoorganizatsiyi sotsial'nykh merezh* // Mul'tyversum. Filosof's'kyy al'manakh. – K., 2016. – Vyp.1–2 (149–150). – S.3–24.
6. Neklessa A. *Edinstvo nepohozhih. Grazhdanskoe obschestvo i gorodskaya kultura* // [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.russ.ru/Mirovaya-povestka/Edinstvo-nepohozhih#_edn1
7. Shamray V. V. *Moderne suspil'stvo: vid liberal'noyi i total'noyi utopiy do merezhnoyi sotsial'nosti: Monohrafiya*. – Kyiv: NAN Ukrainy, 2015. – 306 s.
8. O'Reilly T. *What is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software* / 30.09.2005 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.oreilly.com/pub/a/web2/archive/what-is-web-20.html>
9. Perrin A. «Social Networking Usage: 2005–2015» Pew Research Center. October 2015. [Electronic resource]. – Available at: <http://www.pewinternet.org/2015/10/08/2015/Social-Networking-Usage-2005-2015>
10. Ukraine: Internet Usage and Marketing Report [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.internetworldstats.com/euro/ua.htm> (data zvernennja 19.05.2017).
11. Wright E. O. *Socialism and Real Utopias / Alternatives to Capitalism: Proposals for a Democratic Economy*, 2014. – P.61–84.

Lukashenko M. V., post-graduate student of Humanities Institute of National Aviation University, practical psychologist of Vinnitsa Medical College named by D. K. Zabolotnyy (Ukraine, Vinnitsa), marina.look@gmail.com

Informational society and formation of virtual sociality

The specialty of informational society is transformation of sociality, which undergoes difficult processes of convergence and conversion of online and offline personal and social life. The aim of this study is detection and description of processes of self-organization of sociality in virtual space. The object of investigation is new types of sociality. The process of formation and mutual penetration of various types of sociality has been analyzed from the position of systematic approach, the informatization of existing social bonds and the development of network's society were described with the help of method of circular causality. We have defined and described the properties of virtual sociality, protosociality of virtual reality, sociality of real virtuality and postsociality in virtual reality.

Keywords: the transformation of sociality, protosociality of virtual reality, the sociality of virtual reality, postsociality in virtual reality.

* * *

УДК 1(314/316)+141.7:330.1

Найдюнов О. Г.,

кандидат філософських наук, доцент, докторант відділу інтернаціоналізації вищої освіти, Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (Україна, Київ), alexander.naydonov@yahoo.com.ua

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА РОЗВИТОК МЕРЕЖЕВОГО СУСПІЛЬСТВА

Досліджено, що вплив інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) на розвиток мережевого суспільства виражається в докорінній трансформації економіки, культури, політики, влади, образу життя та мислення людини. Визначено базові характеристики, стан і тенденції розвитку мережевого суспільства.

З'ясовано, що умовою, каталізатором і руйнівною силою організації мережевого суспільства виступають ІКТ, які з неімовірною швидкістю видозмінюються та вдосконалюються. Розглянуто вплив ІКТ на формування мережевої економіки. Проаналізовано сучасний стан ІКТ в Україні та в світі за основними показниками розвитку ІКТ світових рейтингів. Визначено основні

причини низьких позицій України в світових рейтингах за рівнем розвитку інформаційних технологій та зазначено основні шляхи їх усунення, а також покращення умов для більш ефективного функціонування ІКТ.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології; мережева економіка; колективний інтелект; рейтинг країн; комп'ютерна мережа, інформатика.

Нагальна потреба передавати, засвоювати і зберігати величезні потоки й обсяги інформації і знань, з'явилася каталізатором і трампліном у розвитку Інтернету та інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ) в сучасному суспільстві, тим самим кардинально змінюючи питання розвитку і функціонування економічних, соціальних, політичних сфер суспільства, формування нових механізмів культурного розвитку людства, змінюючи етику поведінки, встановлюючи нові правила і закони [1, с. 6]. Стрімке зростання інформаційного та комунікаційного потенціалу глобальної комп'ютерної мережі Інтернет привело до формування в сучасному суспільстві електронної інформаційної структури, яка існує паралельно з традиційною, змінюючи світогляд людей, морально-психічні і поведінкові аспекти їх життєдіяльності, функціонування державного устрою, систему як міжособистісних відносин, так і відносин всередині держави і міждержавних суспільних відносин.

Аналіз літературних джерел показує, що вивчення мережевого суспільства пов'язаний з ідеями Л. Фрімана, Д. Ноука, П. Марсдена, С. Вассермана, Б. Уілмена, С. Берковіц, які розробляли так званий мережевий підхід та використовували його методологічну базу для дослідження різноманітних аспектів соціального життя. Наприклад в економічній соціології – М. Грановеттер, Х. Уайт та інші. Поняття «мережа» у своїх дослідженнях застосовували відомі представники французького постмодернізму П. Бурдьє, Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі та інші. Серед вчених, які наголошують на зростаючій ролі мереж у функціонуванні сучасного суспільства – С. Бретен, П. Хіманен, Я. ван Дайк та М. Кастельс, які ввели поняття «мережеве суспільство».

Серед вітчизняних авторів, які займаються вивченням різноманітних аспектів дослідження мережевого суспільства, можна виділити такі імена як І. О. Вершинська (дослідження підходів до аналізу мережевого суспільства), С. В. Цветков (вивчення змін в аксіосфері суспільства, викликаних становленням і розвитком нового, базового для мережевого суспільства способу виробництва), К. І. Шпара (аналіз мережевої структури сучасного суспільства); В. М. Щербина (вивчення проблем становлення єдиного кіберкомунікаційного середовища через аналіз мережевих спільнот), Г. В. Градосельська (дослідження соціальних мереж, аналіз мережевого підходу), О. В. Назарчук (теоретичне осмислення концепту «мережеве суспільство»), В. В. Радаєв (аналіз ринку в рамках мережевого підходу), Д. В. Іванов (дослідження процесу віртуалізації сучасного суспільства) та інші.

Таким чином, питання, пов'язані з дослідженням соціальних мереж, не є новими для соціально-філософської думки, але на сьогоднішній день все ще відсутнє комплексне теоретико-методологічне обґрунтування поняття «мережеве суспільство», «мережева економіка» та загальнотеоретичні дослідження характеристик даного типу суспільства. Появі мережевого суспільства сприяли декілька факторів. Один з них – вплив інформаційно-комунікаційних технологій, який ще недостатньо осмислений з філософської точки зору.

Метою статті є розгляд впливу ІКТ на становлення мережевого суспільства і мережевої економіки, з'ясування сучасного стану ІКТ в Україні та в світі за основними показниками розвитку ІКТ світових рейтингів. Розглянути і проаналізувати позицію України в світових рейтингах за рівнем розвитку інформаційних технологій та за необхідності виявити перешкоди ефективного функціонування ІКТ, визначити шляхи їх усунення, а також запропонувати заходи зі створення умов для нормальних темпів їх розвитку.

Створення комп'ютерно-інформаційних мереж дозволили створити швидкісні канали передачі даних у великих обсягах, які засновані на ІКТ технологіях [2]. На думку С. Ясиневица [3], розвитку сучасних ІКТ сприяли в основному три технічні досягнення: розробка й повсюдне поширення засобів зв'язку без обмежень у часі та просторі за допомогою різних ліній зв'язку (зокрема й оптоволоконних, супутникових та ін.) з переходом на цифрові технології; автоматизована обробка інформації згідно і із заданими алгоритмами; поява нових технологій у середовищі накопичення й збереження інформації.

Масове активне поширення інформації в межах організацій, регіонів, країни і цілих континентів почалося як раз з використанням інформаційних мереж. Всі глобальні комп'ютерні інформаційні мережі, які засновані на передових електронних технологіях (Internet, Usenet, DecNet тощо), телебачення, радіо, телефонний зв'язок, в тому числі і мобільний, телекомунікаційні та космічні канали зв'язку створені для обміну, виробництва й поширення інформації. Вони організовані системно-мережовим чином між країнами, регіонами, великими міжнародними корпораціями, середніми і дрібними підприємствами, між домогосподарствами, і окремими абонентами. Тобто мережеві відносини та мережева організація у суспільстві, хоча і існували завжди, в ХХІ ст. стають всеохоплюючими, першорядними, практично у всіх сферах суспільства.

Одним з прикладів є реалізація американської компанії SpaceX на чолі з І. Маском амбітного проекту щодо розміщення на навколоземній орбіті біля 4000 супутників і створення на їх базі світової надшвидкісної мережі [4]. Впровадження проекту дасть можливість всім учасникам мережевого суспільства користуватись Інтернетом без огляду на власне місце знаходження, умови роботи провайдер-оператора, і забезпечувати життєдіяльність як складових мережі, так і брати активну участь в житті суспільства або людства. Тобто, прогнозується доступ до інформації всесвітньої мережі з будь-якого місця на планеті, можливість здійснювати комунікації з учасниками мереж, не зважаючи на існуючі умови користування Інтернетом в тій або іншій національно-правовій системі. Безумовно, цим проектом передбачено правила безпеки (щодо протидії тероризму, злочинності в різних сферах), але вони будуть уніфікованими для всієї світової спільноти.

Нові технології докорінно й швидко змінили структуру світової економіки, що зумовило нові глобальні геополітичні проблеми. Ю. Бажал виявив, що неспроможність країни здійснювати структурну перебудову національної економіки відповідно до вимог нової технологічної парадигми чи зволікання з проведенням таких структурних змін не просто гальмує її розвиток, а й призводить до економічної деградації [5].

В умовах переходу до інформаційної економіки, країни з найбільш розвинутим сектором ІКТ мають самий високий рівень конкурентоспроможності, оскільки інформаційні технології збільшують ефективність економіки в довгостроковій перспективі. Як результат впливу усіх чинників, збільшення на 10% інвестицій в широкосмуговий зв'язок збільшує середньорічні темпи приросту ВВП, за деякими оцінками, на 0,6–0,7 відсоткових пункти, зазначає В. Кондрат'єв [6]. Такий ефект досягається за рахунок прямого та опосередкованого впливу на економіку як держави, так і приватного бізнесу.

Економіка набуває рис мережовості, за якої провідну роль в суспільстві починають відігравати мережеві структури і мережева взаємодія. Як відмічає І. А. Стрілець, «методологічний потенціал мережевих досліджень надзвичайно великий, оскільки вони дають можливість структуризації взаємовідносин між домашніми господарствами і організаціями в найбільш чіткій формі» [7, с. 18]. У бізнес-процесах використовується інформаційно-мережева організація, а в цілому проявляється мережева економічна взаємодія, зазначає А. Стриженко [8, с. 301]. В зв'язку з цим можна приєднатися до точки зору В. Чекмарьова, який вважає, що загальний економічний простір структурно є стільниково-мережевою організацією, при якій економічні мережі формуються на різних ієрархічних рівнях, а стільники утворюються через наявність між різними вузлами мереж вертикальних зв'язків [9, с. 624]. Під мережевою економічною взаємодією ми розуміємо взаємодію організацій на основі комплексної системи поєднаних і таких, що обмінюються даними комп'ютерів, в яку входить і глобальна мережа Інтернет [8, с. 295].

Таке різноманіття мереж, поява їх нових форм напряму пов'язані з етапами глобальних трансформацій в економіці, а диверсифікація комп'ютерних, інформаційних технологій привела до появи глобальних комп'ютерних мереж, найкрупнішими серед яких є Internet, FidoNet та ін.

Комп'ютерні мережі складають основу мережевої економіки, принципово нової економіки.

Нова економіка, на чолі якої сьогодні Інтернет-бізнес, є економікою, яку рухають інформаційні технології і яка організована навколо комп'ютерних мереж. Це, мабуть, і є джерелом зростання продуктивності праці і, відповідно, створення багатства у вік Інформації. Інтернет-компанія – це нова форма ведення бізнесу за допомогою Інтернету, через Інтернет і в Інтернеті, що робить Інтернет середовищем вибіркової соціальної взаємодії та символічного обміну. Інтернет-економіка поступово трансформує стару економіку в нову, яка охоплює цілу планету. Таким чином, нова форма ведення бізнесу через Інтернет потребує ще більшої персональної відповідальності бізнес-планів, завдяки яким можна заробити багато грошей. Ця форма бізнесу базується на новій інформаційній культурі, якою підприємці часто не володіють [10, с. 39]. А це є культура інновацій, культура ризику, культура очікувань, культура втілення надії в майбутньому.

Основною організаційною структурою нової економіки є мережева, електронна та Інтернет-економіка, яка поступово змінює традиційну індустріальну ієрархію,

у результаті чого виникає нова мережева креативна інтелігенція, що у своїй роботі використовує знання та обмін інформацією. Інтернет привносить нову парадигму в конфігурацію економічної діяльності. Мережева економіка ще не має сталого визначення. Кожен науковець трактує це поняття, вкладаючи свій сенс, що видно з таблиці 1.

Таблиця 1

Підходи науковців до визначення терміну «мережева економіка»	
Кастельс М. [11, с. 134]	– це економіка нового типу – інформаційна та глобальна, тому що основні види економічної діяльності, такі як виробництво, споживання та циркуляція товарів і послуг, а також їх складові (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технології, ринки), організовані у глобальному масштабі, безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, що зв'язує економічних агентів
Кіт Л. З. [12, с. 188]	– це одна з мережевих форм організації соціально-економічної діяльності в рамках моделі ринкової економіки з високим рівнем інформатизації, яка заснована на активному використанні господарюючими суб'єктами ІКТ та глобальній мережі Інтернет в процесах суспільного відтворення
Ковач М. Й. [13, с. 188] 2016:188)	– це застосування сучасних інформаційних технологій у бізнесі, підприємстві
Kelly K. [14]	– це глобальна перебудова нашого життя, більша, ніж все, що було зроблено досі. У неї свої унікальні можливості і абсолютно нові правила. Ті, хто грає по них, процвітають, а ті, хто ігнорує їх – загинуть
Матюшок В. М. [15, с. 46–47]	– форма економічної діяльності, яка базується на глобальному електронному середовищі з переважанням в якості найважливіших елементів продуктивних сил знань і інформації миттєвої динаміки між попитом і пропозицією
Нечипорук Л. В. [16, с. 78]	– це економіка першорядним фактором виробництва якої є інформація та знання, а основою сталого розвитку економічної системи є інформаційно-цифрові технології
Паринов С. І. [17, с. 168]	– стан економіки, який виникає, коли інфраструктура, обслуговуюча функція економіки країни (групи країн), ґрунтується на використанні Інтернет технологій. При цьому міняє свої властивості, як економічна система в цілому, так і її окремі елементи (виникають мережеві форми організації і механізми координації, відбуваються зміни в ринкових інститутах тощо)
Дзядук Т. В. [18, с. 166]	– економіка пов'язана з виробництвом і розподілом мережевих благ
Топоркова О. С. [19]	– характеризується як така, що заснована на використанні інформації як ресурсу, має мережеву логіку організації та ґрунтується на використанні інформаційних технологій

І кожен науковець правий в своєму трактуванні даної категорії, але, на нашу думку, найбільш точно і повно виразити суть даного поняття можливо лише, за рахунок синтезу, поєднавши їх воедино. Вони взаємодоповнюють одне одного. Соціально-філософський синтез цього поняття наступний: мережева економіка є діяльність людини з метою розробки нових чи вдосконалення існуючих товарів, послуг чи знань за допомогою інформаційно-комп'ютерних технологій, які пов'язують людей мережевою комунікацією.

Становлення мережевої економіки в Україні відбувалося більш повільними темпами, ніж у світі і не відповідає потенціалу та можливостям українського суспільства. Головною перешкодою для нормальних темпів модернізації української економіки з вимогами ІКТ є цінісно-сміслові установки, які перейшли в спадок від радянської авторитарної економіки.

Від впровадження сучасних інформаційних та Інтернет-технологій залежить не тільки технологічний стан економіки, а й формування новітнього інтелектуального соціуму, який зможе підвищити конкурентоздатність економіки країни, підвищити її роль у міжнародному поділі праці. Тому перехід до економіки нового типу можливий шляхом: стимулювання розвитку інформаційно-комунікативних технологій, забезпечення зростання інвестицій в інформаційне середовище економіки, створення сприятливого відкритого середовища для розвитку прозорого бізнесу, підприємництва, торгівлі, надання послуг.

В цілому оцінити та проаналізувати потенціал розвитку мережевого суспільства, процес інформатизації, його передумови та наслідки, можна за допомогою відповідних індексів та рейтингів.

Міжнародні рейтинги є важливим джерелом інформації щодо потенціалу й розвитку окремих країн. Крім того, ідентифікуючи сильні та слабкі сторони, які впливають на позицію країни у світовій системі координат, вони виступають індикатором необхідності здійснення заходів, спрямованих на подолання недоліків і створення ширших можливостей для нарощення конкурентних переваг, небезпідставно переконує А. М. Карминський [20, с. 97].

Десятки міжнародних організацій та рейтингових агентств за спеціальними методиками складають рейтинги певного кола країн, визначають позицію кожної з них залежно від розвитку національної економіки, соціальної сфери, інноваційного розвитку тощо [21]. Інформаційною базою для міжнародних рейтингів є статистичні дані з офіційних урядових видань кожної країни, спеціалізовані бази даних міжнародних організацій (ООН, ОЕСР, СОТ, МВФ, Світовий банк та ін.) і статистичних інститутів, а також результати опитувань, проведених незалежними міжнародними організаціями серед експертів і представників ділових кіл. Інформаційна база міжнародних рейтингів охоплює практично всі аспекти глобальних трансформацій, які за словами А. М. Єріної, свідчать про конкурентоспроможність країн [22, с. 56].

Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) – спеціалізований підрозділ ООН, який у світовому масштабі сприяє розвитку та координації радіо-, телеграфної та телефонної служб, у тому числі космічної телекомунікації, опублікував Індекс розвитку інформаційно-

комунікаційних технологій в країнах світу 2016 р. «Вимірювання інформаційного суспільства – 2016», що містить рейтинг розвитку 167 країн у сфері ІКТ. Це комбінований показник, що характеризує досягнення країн світу з точки зору розвитку ІКТ. Він зводить всі показники в єдиний критерій, тому його можна використовувати при проведенні порівняльного аналізу як на глобальному, національному так і регіональному рівнях. Ці показники стосуються доступу до ІКТ, їх використання, а також практичного знання цих технологій, зокрема: число стаціонарних і мобільних телефонів на 100 жителів країни, кількість домашніх господарств, що мають комп'ютер, число користувачів Інтернету, рівні грамотності тощо [23].

Отже, згідно із звітом МСЕ, в 2016 році Республіка Корея зайняла перше місце з Індексом 8,84. За Південною Кореєю з невеликим відривом слідують Данія і Ісландія, які займають друге і третє місця. Далі йдуть Великобританія, Швеція, Люксембург, Швейцарія, Нідерланди, Гонконг і Норвегія. Такі десять ІКТ-лідерів. Слід зазначити, що Республіка Корея очолює рейтинг ІКТ точно так, як і вона очолювала його і в 2010 і в 2015 роках; при цьому її значення ІКТ знизилося з 8,93 до 8,84 [23]. При цьому вісім економік з першої десятки рейтингу за 2016 рік знаходяться в Європі і тільки дві – в Азії. Усі вони мають високодохідну економіку, що говорить про тісний зв'язок між високим рівнем ІКТ і високим рівнем ВВД.

Перші 30 місць у рейтингу займають країни перш за все з високим рівнем доходу, наявністю лібералізаційних і конкурентних ринків, які стимулюють інноваційну діяльність та вміння ефективно використовувати ІКТ, що відображає щільний взаємозв'язок між доходом і прогресом у сфері ІКТ (країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону і Північної Америки). Високі і динамічно зростаючі показники країн вказують на те, наскільки політика створює сприятливе середовище для інвестування, що важливо для розширення рівня доступу, забезпечення значної прийнятності у ціновому відношенні та збільшення рівня використання ІКТ, що перш за все сприяє стабільному економічному і соціальному розвитку, а також спільна нормативно-правова база і чіткий набір пріоритетних областей діяльності, цілей і завдань допомогли країнам перетворитися в передові інформаційні економіки.

Слід зазначити, що до ринку телекомунікаційних послуг належить ринок мобільного зв'язку, ринок обладнання, ринок фіксованого зв'язку, та Інтернет. Оскільки, Інтернет на сьогоднішній день займає провідне місце в суспільстві та світосприйнятті, розглянемо його темпи зростання в контексті загальносвітових рейтингів [24].

Зростання рухомого широкосмугового зв'язку, покриття рухомий зв'язком є тепер практично повсюдним: за оцінками, 95% світового населення (близько 7 млрд. чоловік) живуть в зонах, що покриваються базовою мережею рухомого стільникового зв'язку 2G. Мережі передовий рухомого широкосмугового зв'язку (LTE) швидко поширювалися за останні три роки і сьогодні охоплюють майже чотири млрд. чоловік, що відповідає 53% світового населення. У країнах, що розвиваються число контрактів на рухомому широкосмуговий зв'язок продовжує зростати темпами, що

виражаються двозначними числами, і досягає показника проникнення в 41%, але в цілому зростання проникнення рухомого широкосмугового зв'язку сповільнюється. Очікується, що на глобальному рівні до кінця 2016 року загальна кількість контрактів на рухому широкосмуговий зв'язок досягне 3,6 млрд. Тоді як на кінець 2015 року його становило 3,2 млрд.

Як зазначає В. Б. Антонів, згідно з концепцією МСЕ участь в сучасному суспільстві неможлива за відсутності мережевої інфраструктури ІКТ [25, с. 105]. Суспільство також не одержить переваг мережевого суспільства без великого відсотка людей, у яких є знання і навички з максимального використання ІКТ. Водночас, підхід МСЕ має переважно технологічний характер і не враховує складну взаємодію між культурними, соціальними, політичними та економічними чинниками, які грають істотну роль у визначенні статусу та становища країни. Проте, він забезпечує основи для вивчення і аналізу поширення та впливу ІКТ, які багато в чому збігаються з іншими методами порівняльного аналізу розвитку країн, зокрема, через індекс мережевої готовності NRI Всесвітнього економічного форуму [26]. Згідно з цим індексом темпи розвитку інформаційного суспільства характеризуються наступним чином (див. таблиця 2).

Таблиця 2

**Індекс мережевої готовності NRI
по деяких країнах**

Рейтинг	Країна	2016	2015	2014	2013
1	Сінгапур	6,0	6,0	5,97	5,96
2	Фінляндія	6,0	6,0	6,04	5,98
3	Швеція	5,8	5,8	5,93	5,91
4	Норвегія	5,8	5,8	5,70	5,66
5	США	5,8	5,6	5,61	5,54
6	Нідерланди	5,8	5,8	5,79	5,81
7	Швейцарія	5,8	5,7	5,62	5,66
8	Велика Британія	5,7	5,6	5,54	5,64
9	Люксембург	5,7	5,6	5,53	5,37
10	Японія	5,6	5,6	5,41	5,24
	...				
43	Польща	4,5	4,4	4,24	4,19
	...				
64	Україна	4,2	4,0	3,87	3,87

У цьому рейтингу Україна за рік перемістилася з 71 на 64 місце. Серед країн першої десятки найвищі темпи розвитку мережевої готовності мали місце у Фінляндії, Сінгапурі та Нідерландах. Водночас, місце України в рейтингу вказує на відставання у темпах розвитку інформаційного суспільства та необхідність змін у державній політиці з поширення IT-інфраструктури. Це підтверджується й глобальним інноваційним індексом (Global Innovation Index – GII), який розраховується

INSEAD (Світова бізнес-школа) разом з WIPO – Світовою організацією з інтелектуальної власності. IT-розвиток корелює з інноваційним розвитком, в якому Україна теж продовжує відставати від інших країн світу, займаючи 56 місце з величиною індексу GII, який становить 35,7 [27].

Також, ми приєднуємося до загального погляду про те, що інформаційно-комунікативні технології відкривають простір для нових форм людського самовираження і самореалізації [28]. В основі інформаційної технології перебуває ідея, суть якої зводиться до того, що за допомогою комп'ютерів можна створити такі моделі контрольованих світів буття людей, якими власники та елітні користувачі такого «програмного забезпечення» здатні маніпулювати за своїм вибором. Тому зрозуміло, чому в академічних колах та серед громадськості України проблеми ІКТ викликають гострі дебати. Адже вони торкаються проблем розуміння образу майбутнього українського суспільства, у якому ІКТ можуть істотно звужити або навіть замінити творчо-продуктивні аспекти свідомості. Якщо це так, то проблема духовної та ціннісно-творчої самореалізації особи в соціально-економічній сфері потребує більш інтенсивних наукових досліджень, які будуть допомагати нейтралізувати технократичну дегуманізацію сучасної людини. Цей теоретико-методологічний підхід є достатньо продуктивним при дослідженні феномена інтегральної системи соціально-економічного знання, що дозволяє впорядковувати складну структуру світового господарства, за твердженням Е. М. Герасимової, «в цілісний систематизований механізм у плані його ціннісного дискурсу» [29, с. 185]. Ствердження мережевої економіки, комп'ютеризація освіти, проведення соціальної інформатизації, інтелектуалізація суспільства, використання Інтернету створюють передумови не лише інноваційної моделі соціально-економічного розвитку країни з її сучасними ціннісними орієнтаціями і потребами, а й водночас ставить питання розв'язання зазначених проблем у контексті урахування особливого історичного досвіду, культури, специфічних принципів і засобів життєзабезпечення, що були здобуті кожним суспільством або цивілізацією протягом багатовікового існування. З'являється нова культура, що базується на штучному інтелекті, математичних моделях, комп'ютерних програмах, формальних мовах, алгоритмах, віртуальних системах навчання, ментальних ландшафтах, які потребують нової інформаційної грамотності населення світу.

Інформація та знання стали основними рушійними силами соціальних та економічних перетворень. Вони дають можливість сподіватися на те, що багато глобальних проблем, які стоять перед світовою спільнотою, можуть бути значною мірою вирішені за умови, що необхідна інформація та накопичений інтелект будуть систематично та безпристрасно використовуватися та розподілятися в інтересах людства та суспільного прогресу за допомогою новітніх технологій.

Отже, сучасна глобальна інформаційна комп'ютерна мережа Інтернет з її майже необмеженими можливостями, є інструментом практичного використання природничого, науково-технічного, економічного, культурно-освітнього потенціалу суспільства і створює технологічну основу об'єднання інтелектуальних здібностей

і духовних сил усього людства як засадничого чинника його стійкого глобального розвитку.

Водночас залишається ще дуже багато не вирішених питань, та необхідність винаходу шляхів зменшення інформаційних загроз, які потрібно вирішувати скоординувавши зусилля як в самій державі, так і на міжнародному рівні.

Список використаних джерел

1. Гриценко А. Формування інформаційно-мережевої економіки / А. Гриценко, Є. Песоцька // Економічна теорія. – 2013. – №1. – С.5–19.
2. Сухов Е. И. Информационные и телекоммуникационные технологии как фактор развития информационного общества / Евгений Иванович Сухов // СИСП. – 2011. – №3. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-i-telekommunikatsionnye-tehnologii-kak-faktor-razvitiya-informatsionnogo-obschestva>
3. Ясиневич С. Роль інформаційних технологій у формуванні громадянського суспільства / С. Л. Ясиневич // Публічне адміністрування: теорія та практика. Електронний збірник наукових праць. – 2016. – Вип.1 (15). – URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01\(15\)/8.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01(15)/8.pdf)
4. Хижняк Н. SpaceX хочет создать собственную Интернет-сеть на базе более 4000 спутников [Электронный ресурс] / Н. Хижняк. – URL: <https://hi-news.ru/technology/spacex-xochet-sozdat-sobstvennyu-internet-set-na-baze-bolee-4000-sputnikov.html> – (дата звернення: 25.05.2017).
5. Бажал Ю. М. Україна та шляхи створення знаннєвої економіки / Ю. М. Бажал // Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України: збірник наукових праць / Держ. підприємство «НВЦ «Євроатлантикінформ». – Київ, 2007. – Вип.1: Інноваційна політика України: проблеми та перспективи. – С.63–70.
6. Кондратьев В. Сектор информационных технологий правит миром [Электронный ресурс] / В. Кондратьев. (13.12.2011). – URL: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=114058>
7. Стрелец И. А. Новая экономика и информационные технологии / Стрелец И. А. – М.: Экзамен, 2003. – 256 с.
8. Стриженко А. Воздействие информационных технологий на современное общество и экономику / А. А. Стриженко // Ползуновский вестник. – 2006. – №3. – С.294–305.
9. Чекмарев В. Объемно-сетевое мышление и реальность / В. Чекмарев // Безопасность Евразии. – 2003. – №3 (13). – С.624–636.
10. Воронкова В. Г. Интернет як глобальна тенденція розвитку мережевого суспільства та інформаціоналізму / В. Г. Воронкова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2016. – №64. – С.32–43.
11. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс. – Гос. ун-т. Высш. шк. экономики. – Москва, 2000. – 606 с.
12. Кіт Л. З. Еволюція мережевої економіки / Л. З. Кіт // Вісник Хмельницького національного університету. – 2014. – №3. – Т.2, (212). – С.187–194.
13. Ковач М. Й. Роль і місце інтернет-економіки в сучасній економічній системі / М. Й. Ковач // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Економіка. – 2016. – Вип.1 (47). – Т.2. – С.188–192.
14. Kelly K. New Rules for the New Economy // WIRED. – September, 1997 [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.wired.com/wired/5.09/newrules.html>
15. Матюшок В. М. Сетевая экономика и глобализация экономической деятельности / В. М. Матюшок // Информационное общество. – 1999. – Вип.6. – С.46–47.
16. Нечипорук Л. В. Теоретичні аспекти формування мережевої економіки / Нечипорук Л. В. // Економічна теорія та право. – 2015. – №1 (20). – С.76–84.
17. Паринов С. И. К теории сетевой экономики / С. И. Паринов. – Новосибирск: ИЭОПП СОРАН, 2002. – 168 с.
18. Дзядук Т. В. Мережева економіка як елемент формування сучасної світової господарської системи // Економіка та держава: міжнародний науково-практичний журнал. – Київ, 2008. – №7. – С.25–27.
19. Топоркова О. С. Генезис теорії інформаційно-мережевої економіки / О. С. Топоркова // Ефективна економіка. – 2015. – №9. [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4330>
20. Карминский А. М. Рейтинговое в экономике: методология и практика / А. М. Карминский, А. А. Пересецкий, А. Е. Петров; под ред. А. М. Карминского. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 240 с.
21. Буценко І. М. Економічний розвиток України крізь призму міжнародних рейтингів / І. М. Буценко, О. В. Кутняк // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право: науковий журнал / М-во фінансів України; Укр. держ. ун-т фінансів та міжнародної торгівлі. – Київ, 2010. – №6 (53). – С.40–44.
22. Єріна А. М. Міжнародні рейтинги: статистичні аспекти обчислення та застосування. Частина 1. Індекси економічної свободи та глобальної конкурентоспроможності / А. М. Єріна // Статистика України. – 2016. – №3. – С.56–64.
23. Committed to connecting the world. 2016 [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2016.pdf> / . – Назва з екрану: ICT Facts and Figures 2016.
24. Чайка Ю. Економічний розвиток України відповідно до загальносвітових рейтингів / Ю. Чайка // Економічний аналіз. – 2013. – Вип.12. – Ч.1. – С.330–334.
25. Антонів В. Б. Темпи розвитку українського інформаційного суспільства / В. Б. Антонів // VII Міжнародна науково-методична конференція Форум молодих економістів-кібернетиків: Моделювання економіки: проблеми, тенденції, досвід 21–22 жовтня 2016 р. – Тернопіль, 2016. – С.105–107.
26. Networked Readiness Index 2016 [Електронний ресурс]. – URL: <https://widgets.weforum.org/gitr2016>. – Назва з екрану: World Economic Forum.
27. The Global Innovation Index. 2016 report [Електронний ресурс]. – URL: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2016-report> / . – Назва з екрану: The Global Innovation Index.
28. Донской В. И. Компьютерные сети и сетевые технологии = Комп'ютерні мережі та мережеві технології / В. И. Донской. – Симферополь: Таврида, 1999. – 136 с.
29. Герасимова Е. М. Ценностный характер информационных процессов в социально-экономической сфере постиндустриального общества / Е. М. Герасимова // Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. – 2008. – №1 (7). – С.180–185.

References

1. Grycenko A. Formuvannja informacijno-merezhevoi' ekonomiky / A. Grycenko, Je. Pesoc'ka // Ekonomichna teorija. – 2013. – №1. – С.5–19.
2. Suhov E. I. Informacionnye i telekommunikacionnye tehnologii kak faktor razvitiya informacionnogo obshhestva / Evgenij Ivanovich Suhov // SISP. – 2011. – №3. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnye-i-telekommunikatsionnye-tehnologii-kak-faktor-razvitiya-informatsionnogo-obschestva>
3. Jasynevych S. Rol' informacijnyh tehnologij u formuvanni gromadjans'kogo suspil'stva / S. L. Jasynevych // Publichne administruvannja: teorija ta praktyka. Elektronnyj zbirnyk naukovykh prac'. – 2016. – Vyp.1 (15). – URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01\(15\)/8.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2016-01(15)/8.pdf)
4. Hizhnjak N. SpaceX hochet sozdat' sobstvennuju Internet-set' na baze bolee 4000 sputnikov [Jelektronnyj resurs] / N. Hizhnjak. – URL: <https://hi-news.ru/technology/spacex-xochet-sozdat-sobstvennyu-internet-set-na-baze-bolee-4000-sputnikov.html> – (data zvernennja: 25.05.2017).
5. Bazhal Ju. M. Ukrai'na ta shljahy stvorennja znannjevoi' ekonomiky / Ju. M. Bazhal // Doslidzhennja i rozrobky u sferi jevroatlantychnoi' integracii' Ukrai'ny: zbirnyk naukovykh prac' / Derzh. pidpryjemstvo «NVC «Jevroatlantykinform». – Kyi'v, 2007. – Vyp.1: Innovacijna polityka Ukrai'ny: problemy ta perspektivy. – S.63–70.
6. Kondrat'ev V. Sektor informacionnyh tehnologij pravit mirom [Jelektronnyj resurs] / V. Kondrat'ev. (13.12.2011). – URL: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=114058>
7. Strelec I. A. Novaja jekonomika i informacionnye tehnologii / Strelec I. A. – M.: Jezamen, 2003. – 256 s.
8. Strizhenko A. Vozdejstvie informacionnyh tehnologij na sovremennoe obshhestvo i jekonomiku / A. A. Strizhenko // Polzunovskij vestnik. – 2006. – №3. – S.294–305.
9. Chekmarev V. Ob'emno-setevoe myshlenie i real'nost' / V. Chekmarev // Bezopasnost' Evrazii. – 2003. – №3 (13). – S.624–636.
10. Voronkova V. G. Internet jak global'na tendencija rozvytku merezheвого suspil'stva ta informacionalizmu / V. G. Voronkova // Gumanitarnyj visnyk ZDIA. – 2016. – №64. – S.32–43.

11. Kastel's M. Informacionnaja jepoha: Jekonomika, obshhestvo i kul'tura / Manujel' Kastel's. – Gos. un-t. Vyssh. shk. jekonomiki. – Moskva, 2000. – 606 s.

12. Kit L. Z. Evoljucija mrezevoi' ekonomiky / L. Z. Kit // Visnyk Hmel'nyc'kogo nacional'nogo universytetu. – 2014. – №3. – T.2, (212). – S.187–194.

13. Kovach M. J. Rol' i misce internet-ekonomiky v suchasnij ekonomichnij systemi / M. J. Kovach // Naukovyj visnyk Uzhgorod's'kogo universytetu. Serija Ekonomika. – 2016. – Vyp.1 (47). – T.2. – S.188–192.

14. Kelly K. New Rules for the New Economy // WIRED. – September, 1997 [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://www.wired.com/wired/5.09/newrules.html>

15. Matjushok V. M. Setevaja jekonomika i globalizacija jekonomicheskoy dejatel'nosti / V.M. Matjushok // Informacionnoe obshhestvo. – 1999. – Vyp.6. – S.46–47.

16. Nechiporuk L. V. Teoretychni aspekty formuvannja mrezevoi' ekonomiky / Nechiporuk L. V. // Ekonomichna teorija ta pravo. – 2015. – №1 (20). – S.76–84.

17. Parinov S. I. K teorii setevoy jekonomiki / S. I. Parinov. – Novosibirsk: IJeOPP SORAN, 2002. – 168 s.

18. Dzjaduk T. V. Mrezeveva ekonomika jak element formuvannja suchasnoi' svitovoi' gospodars'koi' systemy // Ekonomika ta derzhava: mizhnarodnyj naukovo-praktychnyj zhurnal. – Kyi'v, 2008. – №7. – S.25–27.

19. Toporkova O. S. Genezyz teorii' informacijno-mrezevoi' ekonomiky / O. S. Toporkova // Efektyvna ekonomika. – 2015. – №9. [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4330>

20. Karminskij A. M. Rejtingovanie v jekonomike: metodologija i praktika / A. M. Karminskij, A. A. Pereseckij, A. E. Petrov; pod red. A. M. Karminskogo. – M.: Finansy i statistika, 2005. – 240 s.

21. Bucenko I. M. Ekonomichnij rozvytok Ukra'ny kriz' pryzmu mizhnarodnyh rejtynghiv / I. M. Bucenko, O. V. Kutnjak // Zovnishnja torgivlja: ekonomika, finansy, pravo: naukovyj zhurnal / M–vo finansiv Ukra'ny; Ukr. derzh. un-t finansiv ta mizhnarodnoi' torgivli. – Kyi'v, 2010. – №6 (53). – S.40–44.

22. Jerina A. M. Mizhnarodni rejtynghy: statystychni aspekty obchyslennja ta zastosuvannja. Chastyna 1. Indeksy ekonomichnoi' svobody ta global'noi' konkurentospromozhnosti / A. M. Jerina // Statystyka Ukra'ny. – 2016. – №3. – S.56–64.

23. Committed to connecting the world. 2016 [Elektronnyj resurs]. – URL: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/facts/ICTFactsFigures2016.pdf> / . – Nazva z ekranu: ICT Facts and Figures 2016.

24. Chajka Ju. Ekonomichnij rozvytok Ukra'ny vidpovidno do zagal'nosvitovyh rejtynghiv / Ju. Chajka // Ekonomichnij analiz. – 2013. – Vyp.12. – Ch.1. – S.330–334.

25. Antoniv V. B. Tempy rozvytku ukrai'ns'kogo informacijnogo suspil'stva / V. B. Antoniv // VII Mizhnarodna nauko-metodychna konferencija Forum molodyh ekonomistiv-kibernetikiv: Modeljuvannja ekonomiky: problemy, tendencii, dosvid' 21–22 zhovtnja 2016 r. – Ternopil', 2016. – S.105–107.

26. Networked Readiness Index 2016 [Elektronnyj resurs]. – URL: <https://widgets.weforum.org/gitr2016>. – Nazva z ekranu: World Economic Forum.

27. The Global Innovation Index. 2016 report [Elektronnyj resurs]. – URL: <https://www.globalinnovationindex.org/gii-2016-report> №. – Nazva z ekranu: The Global Innovation Index.

28. Donskoj V. I. Komp'juternye seti i setevye tehnologii = Komp'juterni mrezihi ta mrezevi tehnologii' / V. I. Donskoj. – Symferopol': Tavryda, 1999. – 136 s.

29. Gerasimova E. M. Cennostnyj harakter informacionnyh processov v social'no-jekonomicheskoy sfere postindustrial'nogo obshhestva / E. M. Gerasimova // Visnyk NAU. Serija: Filosofija. Kul'turologija. – 2008. – №1 (7). – S.180–185.

Naydonov O. G., candidate philosophy sciences, docent, doctoral department of internationalization of higher education, Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (Ukraine, Kyiv), alexander.naydonov@yahoo.com.ua

Influence of information-computer technologies on network society development

It is found out that the influence of information-computer (ICT) on the network society development is seen in the way of drastic economics transformation, culture, politics, authority, way of life and way of thinking. Basic characteristics, state and development tendencies of network society were defined.

It is clarified that the condition, accelerator and driving force of network society organization are information-computer technologies which are modifying and improving with incredible speed. Influence of information-computer technologies on formation of network economics was viewed. Contemporary state of information-computer technologies in Ukraine and in the world according to the main information-computer technologies development index of world's ratings was analyzed. Main reasons of low positions of Ukraine in world ratings according to the development level of information technologies were defined and main ways of their elimination were stated as well as improvement of conditions for more efficient operation of ICT.

Keywords: *information-communication technologies; network economics; collective intelligence, countries rating; computer network, informatics.*

* * *

УДК 140.8

Butko Y. L.,
graduate student of the Donbass state
pedagogical university
(Ukraine, Slavyansk), 777infinity@i.ua

THE INFLUENCE OF THE TAOIST ANTHROPOMISTIC TRADITION ON THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The article considers the influence of the anthropomistic tradition on the modern Ukrainian society. It is established that the practice of Taoism is relevant not only in the far east. In Ukraine, there also appeared a huge number of clubs, special schools for studying Eastern philosophy, qigong and martial arts. Philosophers, psychologists, physicians, teachers and physicists pay great attention to the Taoism. That's why the study of the philosophy of Taoism is very important in our country.

The author concluded that the Taoism has an influence on the modern Ukrainian society.

Keywords: *the philosophy of the taoism, society, the Spiritual practices of taoism, qigong, wushu.*

(стаття друкується мовою оригіналу)

Relationship with society is one of the most pressing problems. The definition of the role and place of the Taoist anthropomistic tradition in modern Ukrainian society, unfortunately, is practically not discussed in civil and scientific publications.

The Daoist anthropomistic tradition is interesting not only in the Far East. In Ukraine is also popular special schools for the study of oriental philosophy, yoga, qigong, respiratory practices, martial arts and meditation. Philosophers, psychologists, physicians, teachers and physicists pay great attention to the Taoism. That's why the study of the philosophy of Taoism is very important in our country.

The themes of the philosophy of Taoism were investigated by scientists like L. I. Yurchenko, B. S. Galimov, A. F. Kudryashev, A. A. Kostenko, M. S. Kunafin, N. O. Lossky, A. Uots, K. G. Jung.

The *purpose* of the study is to analyze the Taoist anthropomistic tradition.

Until the beginning of the XX century the taoism was in a state of deep decline. However, for several decades, the new movement led to the revival of internal alchemy called qigong. Which is very popular in the West nowadays.

Qigong is an ancient Chinese art of healing and self-regulation, a way of thinking. Qi this is energy. Gun this is work. Qi circulates through energy channels in the human bioenergy structure.

With the help of qigong you can find paradise, bliss and strengthen the factors of happiness. Having experienced true bliss, we begin to understand everything about the world, about the cosmos, about ourselves. In the state of qigong, individuality manifests itself. There comes understanding

and awareness of what a Man is, why he came to this world and where he will go after it.

The purpose of practicing qigong is to control energy to strengthen the immune capabilities of the human body, increase the body's fitness for the environment, to resist various diseases, and to achieve self-improvement.

Qigong is considered in three aspects. First of all qigong helps restore vitality. Secondly, classes of qigong allow you to save energy necessary for life. Thirdly, during the classes of qigong, there is a massage of the abdominal cavity organs with a diaphragm.

The complex of the preparatory exercises includes «Relaxing Stance», «Three deep breaths and exhalation», «Three» kai «and» he».

«Relaxing Stance». When starting this exercise, a person must «cleanse» the head of all vain thoughts and try at all to think about nothing. The goal of this exercise is to achieve a state of complete muscle relaxation and complete mental rest.

1. Stand upright, feet shoulder width apart, knees slightly bent. Unroll both knees first outward, then inward.

2. Relax your legs in the thighs by relaxing the buttocks. Next, you should tighten the lower abdomen

3. Then relax your lower back. Rib cage is also relaxed.

4. Straighten your back and gently pull up. Relax your shoulders in such a way that you feel like your arms are in a suspended state. Then relax your arms in your elbows, wrists.

5. The head should be in such a position that the baihua point is directed vertically upwards. Lower your chin slightly. Eyes slightly open. The lips are closed. The position of the tongue should be such that the tip of the tongue touches the inner base of the upper anterior teeth.

At the initial stage, the duration of the exercise is 20–30 minutes, then 3–5 minutes are enough.

«Three deep breaths and exhalations». With the help of this exercise, the body regulates the ratio of yin and yang. The procedure for doing the exercise is as follows. Put the palm of your left hand with the point of the Laogong (located in the center of the palm surface) to the point of Qihai (which is also the middle dantian). The right hand, put the point laogun on the middle of the back of the hand of the left hand. Now, make a slow, uniform, deep exhalation through the mouth in such a way that air leaves through a narrow gap between the lips. When exhaling, you should slowly sink down, bending your knees, until the knee level reaches the toe line. During exhalation, the tongue should be lowered so that its tip touches the base of the lower anterior teeth. After completing a complete exhalation, you should remain in the position of a half-sabbath. We inhale (the same slow and prolonged) through the nose. After completing the inhalation, begin lifting the body to its original position, then take a few breaths and breaths, you should do three laps, then proceed to the next exercise.

«Tre» kai «and» he». «Kai» means an open position, when the hands freely diverge, «Xe» is a closed position, the movements of the hands are directed inward. This movement accompanies the inspiration with simultaneous drawing of the abdomen. «Kai» and «he» are performed in turn three times.

The final exercises consist of the same elements as the preparatory ones, only perform them in the reverse order. First, «tre» kai «and» he «are performed, then» three deep

breaths and exhalations «and the exercises end with the execution of a» relaxing stance».

Regularly practicing qigong practice in Ukraine. In our country there are public organizations that unite practitioners of this Taoist tradition (for example, zhong yuan gypsy association in Ukraine).

Wushu is a tradition that has been present in the national culture of China since ancient times. Martial arts at the present stage of historical development, despite certain secularization processes, still retain their significance as an essential element of popular culture. The internal wushu schools are an important part of the martial arts tradition. They are organically connected with taoism.

The branch of the daoist Center «Tao Te» is located in Kiev. Visitors to the Center offer classes in Taoist alchemy, various styles of wushu and traditional qigong [1, p. 50].

In our country, in 1988, the Wushu / Gunfu Federation and Qigong were established. The participation of the national team of Ukraine in Wushu / Kung Fu in international competitions begins in 1990 with the international tournament Moscow–90. The combined team of Ukraine twice (1998, 2000) Won the European championships, in 1996 and 2004 occupied the third team place, in 2002. – The second. In 1995, the national team won the European Cup. In 2000, 2001, 2002, 2003 and 2005 Was the owner of the World Cups from traditional kungfu, and from 2006 to 2010. – the WCKA World Champion. In the festival–tournament in Chengzhou (PRC) in 2004, the national team of Ukraine won eight gold, two silver, two bronze awards. At the first European Youth Championship in Antwerp (Belgium), the youth national team of Ukraine took the second team place, and the second – the third, having won a total of 45 medals of different dignity. At the first European Cup among children in Moscow (Russia) in 2004, the youth national team of Ukraine took the second team place. In 2009, the national team of Ukraine became the world champion in kung fu in the team event. In 2010 The national team took 6th place in the 5th international representative tournament in Hong Kong (PRC) among 193 participating teams [2, p. 87].

But not only in the breathing practices and martial arts is the influence of Taoism on the Ukrainian society. Protection of the internal environment, nobility, manifestation of love for one's neighbor this is a part of the Taoists.

The most important field of the activity of modern Taoism, including in Ukraine, is the protection of nature.

Taoists view nature as its image embodied in this world.

Thus, the Taoist anthropomistics tradition is closely connected with Ukraine.

The problem of the relation with society is one of the most actual modern problem, which stay before either philosophico–religious institute [3, p. 88–89].

Today, the humanity has such problems: the threat of ecological catastrophe, organized crime, military conflicts, drugs, addiction, alcoholism, the danger of negative consequences of genetic engineering and biotechnology, the growth of social and ethnic tension, etc. In this context, the peace–loving provisions of Taoist philosophy, the concepts of non–action, naturalness, the taoist notions of state governance, the propaganda of charity, environmental protection, a healthy lifestyle, the struggle for peace are vitally important for Ukraine and civilization in general.

Список використаних джерел

1. Ковбан О. Л. Особливості гімнастики «Цигун» [Текст] / О. Л. Ковбан, М. М. Стахів // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С. З. Гжицького: зб. наук. пр. – Львів, 2011. – Т.13, №2 (48), Ч.3. – С.215–218.
2. Федерация ушу/гунфу та цигун України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://olimpics.org.ua>
3. Лінь Хоушен, Ло Пэйюй Секрети китайської медицини. Цигун [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bibliograph.com.ua/448/index.htm>

References

1. Kovban O. L. Osoblyvosti gimnastyky «Cygun» [Tekst] / O. L. Kovban, M. M. Stahiv // Naukovy visnyk L'viv's'kogo nacional'nogo universytetu veterinarynoi' medycyny ta biotekhnologij im. S. Z. Gzhyc'kogo: zb. nauk. pr. – L'viv, 2011. – T.13, №2 (48), Ch.3. – S.215–218.
2. Federacija ushu/gunfu ta cigun Ukraїny [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://olimpics.org.ua>
3. Lin' Houshen, Lo Pajjuy Sekrety kytajs'koi' medycyny. Cygun [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://bibliograph.com.ua/448/index.htm>

Бутко Ю. Л., аспірантка, Донбаський державний педагогічний університет (Україна, Слов'янськ), 777infinity@i.ua

Вплив даоської антропомістичної традиції на сучасне українське суспільство

Розглянуто вплив антропомістичної традиції на сучасне українське суспільство. Встановлено, що практики даосизму викликають інтерес не тільки на далекому сході. В Україні також з'явилася величезна кількість клубів, спеціальних шкіл вивчення східної філософії, цигуну і бойових мистецтв. Величезну увагу до даосизму приділяють не тільки філософи, але і психологи, медики, вчителі та фізики. Тому дослідження філософії даосизму дуже актуально в нашій країні.

Автор зробила висновок, що даосизм має вплив на сучасне українське суспільство.

Ключові слова: даоська філософія, суспільство, духовні практики даосизму, цигун, ушу.

* * *

УДК 130.2:796

Завальнюк О. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання, Факультету фізичного виховання та спорту, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ), LanaZav@i.ua

СПОРТ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ ТІЛЕСНОСТІ

У даній статті ми спробуємо окреслити коло проблем спортивної діяльності, асоційованих із проблематикою тілесності. На нашу думку, варто поглибити аргументованість нашого звернення до зазначеної проблеми саме у контексті сучасних соціокультурних викликів. Загальновідомим фактом є те, що тілесність постає в якості одного із найбільш проблематизованих філософських конструктів сучасної філософії (тілесність рельєфно досліджується в межах проблеми постмодерністської деконструкції, феміністських, гендерних студій тощо). Отже, обійти проблему тілесності означало би – дистанціюватись від сучасних проблем та дослідницьких методологій.

Ключові слова: спорт, проблеми тілесності, соціокультурні виклики.

В межах статті виглядає неплідним широко використати увесь строкатий потенціал західних методологічних підходів та дискурсів, проте, абсолютно дистанціюватись від них було би некоректно з точки зору дотримання вимог об'єктивності та всебічності розгляду предмету дослідження. Агументованості зазначеного дослідницького кроку надає наступна теза В. Козачинської: «Характерне для теоретичного дискурсу XX ст. звернення до проблематики тілесності

є пріоритетним у синтезі знань про психосоматичну (психотілесну, психофізичну) взаємообумовленість природи людини, засвідчуючи долаання класичного принципу десоматизації людини... Саме тіло постає у центрі поширених технік моделювання особистості суб'єкта початку третього тисячоліття, що прагне до перетворення і моделювання стану й «образу» власного тіла, яке виступає предметом трансформацій у різноманітних перформативних практиках, результатом штучно-технічної конструкції у спорті тощо» [8, с. 76].

На користь актуальності включення проблем тілесності до контексту нашої філософської розвідки спортивної діяльності доречно навести тезу О. Гомілко – відомої української дослідниці в галузі метафізики тілесності: «Незважаючи на теперішній значний інтерес до проблеми людського тіла, в ній залишається ще багато нез'ясованого та суперечливого. Адже справа не лише в тому, щоб визнати важливість тілесності як емпіричної наявності. Питання ще й в тому, щоб ввести принцип тілесності до складу метафізичної настанови розуму. Питання можна сформулювати так: «Чи важлива універсальність людини, якщо вона (людина) тілесна істота? Яке місце належить тілу, плоті, чуттєвій субстанції у конституюванні власне людського, притаманного лише людині, способу життя?» [5, с. 9].

На нашу думку, дослідження філософських аспектів тілесності у спортивних контекстах має евристичний потенціал для збагачення вітчизняного дискурсу тілесності, в той самий час, як різні інтерпретації дозволяють поглибити рівень рефлексії спортивних проблем. Дослідник М. Ібрагімов зазначає, що на перетині дослідження філософських проблем спорту та тілесності існує можливість збагатити філософський інструментарій теоретичними та емпіричними досягненнями фізкультурно-спортивної науки у дослідженні психосоматичної адаптації до нових умов життя в колі питань «тілесного досвіду», який є предметом феноменологічних дискурсів; поновити дещо деформований під тиском соціально-політичних цілей яскравий ореол творчої сутності спортсмена як діяча культури, для якого спортивна діяльність є полем розгортання його потенційних креативних здібностей, що своїми виступами на змаганнях створює тілесний образ світу і цим звеличує невагомну людську сутність [7, с. 94].

Хотілося би звернути увагу, що звернення до проблеми тілесності у нашому дослідженні має на меті продемонструвати ширші контексти інтерпретації феномену спорту та фізичної культури. Мова йде про те, що у переважній більшості досліджуваних феноменів інтерпретуються з методологічної позиції десоматизації – людське тіло інтерпретується складовою частиною «тваринного світу» досліджуються, а його місце займають конструкти «особистість», «індивідуум», «его» тощо. Разом із тим, антропологічний поворот у філософії XX ст. продемонстрував хибність штучного розділення людини та тіла.

Дійсно, прослідковується тенденція у вишукуванні альтернатив раціональній методологічній догмі, наприклад, в межах природничо-культурологічного підходу. Аналіз філософських теорій кінця XX – початку XXI ст. демонструє можливість говорити не тільки про антропологічний поворот у сучасних філософських дослідженнях,

а навіть до наступного рівня розгортання антропологічного повороту, що має назву антропотехнічного повороту.

Антропотехнічний понятійний апарат взагалі демонструє свою близькість до спортивної проблематики та у подальших дослідженнях може бути використаним у повному обсязі. У згаданих сучасних теоріях на соціальні, культурні та політичні феномени екстраполюється спортивна та, частково, педагогічна термінологія та метафорика: антропотехнічний поворот... пропонує своєрідну філософію тренування як феномену модерної і постмодерної культури – в рамках цієї філософії він виявляє комплекси вправ і тренувальні програми в усіх сферах суспільного життя, передусім у політиці, а поширення набувають терміни «філософське багатоборство», «акробатична етика», «посткомуністичне догравання», «зміна тренерів» тощо [10, с. 34].

З цього приводу О. Гомілко пише: «Людина має тіло не лише як натуральну передумову власного буття. Тілесність складає основу сутнісних, ключових самоідентифікацій. Плоть є не менш важливим конститутивним чинником, аніж розум, воля або соціальне середовище... Культурний і екзистенційний ний сенс тілесності у самовизначенні людини розкривається лише через коло тих буттєвих подій, послідовність яких складає процес самовизначення, а ареною яких є людська плотть» [5, с. 231-232]. На нашу думку, спорт та фізична культура як сфери соціального буття об'єктивно потрапляють у коло феноменів, ареною актуалізації яких і постає людська тілесність.

Разом із тим, хотілося би зазначити, що дана методологічна позиція є лише спробою розширити методологічний інструментарій дослідження спортивної діяльності, який не намагається витіснити проблематику особистості тощо на периферію дослідження, дискредитувати її – звернення до проблеми тілесності у нашій роботі є кроком для досягнення певної дослідницької компліментарності: «Історично спорт артикулював силу і красу здорової психосоматичної вибудови тілесного організму людини. У сучасних різнобічних вимірах буття спорту, зокрема предметності, конкретності, комунікативності, персоналістичності, фокусується здобутий суспільством попередній культурно-цивілізаційний досвід збереження та вдосконалення тілесності, який наразі актуалізує необхідність філософської смислової рефлексії його доцільності» [6, с. 98].

Полемізуючи із підходами одного із засновників філософії спорту як напрямку У. Морганом, дослідниця М. Харунжева пропонує розширення проблемного поля філософських питань спортивної діяльності саме за рахунок дослідження проблематики тілесності: «Концептуалізуючи проблематику філософії спорту, Морган виділяє в ній онтологічний (визначення спорту, його супутніх культурних практик, поняття спорту і гри), епістемологічний (роль знання і досвіду в спорті) та аксіологічний (ціннісні та етичні дослідження) напрямки. На нашу думку, варто відзначити також естетичний, антропологічний, соціально-культурний аспекти філософії спорту і, якщо розглядати ширше, філософії фізичної культури. І ось тут ми бачимо як центральну проблематику людської тілесності» [12, с. 27]. Даний підхід співпадає із заявленою нами вище методологічною позицією, що саме тілесність є

феноменом, на який у подальшому «нашаровуються» важливі проблеми буття людини.

У даній статті ми виходимо із авторського переконання, що зайняття спортом слугують в сучасному світі одним із найважливіших чинників формування образу особистості. Формування власного тіла засобами спорту та здорового способу життя стає завданням створення соціально-прийнятної форми репрезентації особистості. Оригінальність при цьому досягається завдяки багатоманітності тілесних практик та видів спорту, чисельність яких невинно зростає не тільки порівняно із світом античності, але й порівняно із ХХ сторіччям, що стало таким собі століттям спорту [13]. Наприклад, після відкриття серфінгу (сковзання на дошці по хвилях) з'являється «віндсерфінг» (до дошки додається вітрило), а згодом популярним стає серфінг з парашутом тощо.

Велика кількість людей, що проводять робочий день в офісі, сидючи перед екранами комп'ютерів, намагаються після роботи відвідувати спортивні зали, студії фітнесу та йоги, або ж, хоча б, здійснюють прогулянки на відкритому повітрі. В той самий час, частина людей, які нехтують базовими принципами здорового способу життя, мають проблеми із вагою, заводять шкідливі звички, постають суб'єктами посиленої уваги засобів масової інформації, органів охорони здоров'я та соцзахисту та громадськості в цілому. На нашу думку, у їхньому випадку, це є проявом складного протиріччя, викликаного недостатньою увагою сучасної людини до власного тіла.

Дистанційованість від проблеми підтримання свого тіла у адекватному (здоровому, естетично привабливому тощо) стані порушує традиційні намагання демонструвати свою успішність через ознаку гарного тіла, яку дослідники вважають однією із ключових екзистенціальних потреб людини. З цього приводу С. Константинов пише: «У феноменах фізичної культури і спорту проявляється ставлення людини до тілесності як цінності. Чому тіло виступає для людини як цінність? Відповісти на це питання однозначно важко. Ось один з можливих відповідей: гарне (а головне, здорове) тіло є свого роду «маркером» успішності людини... Таке прагнення, згідно з нашою точкою зору, є характеристикою людської форми, базової екзистенціальної потребою людини. Саме ця потреба, що лежить уже в сфері метафізики, і виступає рушійною силою існування і розвитку всієї культури в цілому і фізичної культури зокрема» [9, с. 87]. Отже, сучасна людина в умовах тотального релятивізму, знаходить для себе індивідуальні проекти реалізації зазначеної базової екзистенціальної потреби людини – демонструвати свої успішність.

Не менш важливим моментом в поширенні фізичної культури стає також комерційний фактор. Величезна пропозиція спортивного одягу та знаряддя, курортів для спортивного відпочинку дозволяє формувати життєвий стиль сучасної особистості: «Стилістичний ансамбль з кодів одягу, татувань, наколок, модної атрибутики, жестів та форми тіла, привертає увагу та дозволяє виражати соціальну належність особи та її життєву позицію» [1, с. 143]. Усі ці атрибути спортивності не стільки покривають тіло (що характерно для традиційного суспільства), скільки акцентують увагу

на його формі, підкреслюють мускулатуру, статуру в цілому – і таке «розширене тіло» в сучасному суспільстві свідчить про підвищений соціальний статус особи: «Культурна реальність, як і суспільство, – це антропологічна ситуація, в якій людська особа займає відповідне місце не лише силою абстрактних соціальних ознак, інтелектуальних якостей, майнової забезпеченості, а й завдяки тим чи іншим особистісним антропологічним ознакам: віку, статі, здоров'ю тощо. Тілесність у різних своїх вимірах – у низці різноманітних антропологічних характеристик та у конкретних значеннях – складає одну з головних засад особистісної самоідентифікації та культурної значущості особистості взагалі» [5, с. 250].

Варто відмітити специфіку розгляду тілесності у спортивних контекстах – кожен окремий вид спорту пропонує специфічні зразкові (з точки зору властивого цьому виду спорту естетичному проекту) моделі тілесності, специфічні риси та вимоги. Дослідниця В. Козачинська у зазначеному контексті наголошує наступне: різні види спорту демонструють модифіковані тіла спортсменів – для боротьби сумо тіло конструюється передусім як шар підшкірного жиру; у гімнастики тіло вибудовується інакше, ніж у боксера, воно по-іншому сфокусоване на рівнях анатомії, фізичних якостей і дискурсу про нього», проте, найбільш демонстративним у цьому плані є сфера бодібілдингу [8, с.78].

Вершину популярності в сучасному суспільстві починають посідати так звані «екстремальні види спорту», які за допомогою ЗМІ демонструють тенденцію розширити межі можливого для людського тіла та людської волі, здатність руйнації світу буденності та прийнятних норм (насамперед до безпеки у виконанні складних фізичних вправ у традиційних видах спорту). При цьому, нормативні характеристики тіла завжди позначені відбитком культурної специфіки історичної доби, усталених світоглядних систем, що її характеризують. Історична ретроспективна, здійснена Д. Богдановою, підтверджує цю нашу тезу: «Будь-яка діяльність, якою б не займалася людина (суспільно-політична, матеріальне виробництво, художня творчість, спорт), тягне за собою має не тільки продукти виробництва, твори мистецтва, спортивні рекорди, а й зміна, розвиток самої людини, його здібностей, навичок, умінь і знань. Середньовічна філософія осмислює співвідношення душі і тіла в категоріях аскетизму, що ставив собі за мету виховання плоті для підпорядкування її вищому, духовному началу. У Новий час панувало уявлення про людину як розумному, мислячій суб'єкті» [2, с. 57]. Отже, специфічні погляди на екстремальний спорт детерміновані сучасним станом розвитку суспільства, який часто інтерпретується як «суспільство ризику» (У. Бек).

Особистий ризик та випробування себе (екстремальних можливостей організму) у досить небезпечних видах катання, плавання, стрибання, польотів тощо – стає передумовою реконструкції буденної форми тілесності та звичайного способу життя. На фундаментальному значенні тілесних практик у бутті людини та суспільства наголошується у наступній тезі: «Головні антропологічні події людського життя, як і взагалі всі інші антропологічні феномени, зумовлені наявністю у людини тіла. Саме тілесність є умовою їх можливості.

Людина входить в них, стає їх учасником та переживає їх наслідки (і сама стає їх наслідком) передусім завдяки тому, що вона є тілесною істотою. Інші, велими різноманітні значення цих подій, котрі зустрічаються в культурі, є нашаруванням над цим (тілесним) первинним онтологічним сенсом» [5, с. 233].

Переходячи до формулювання висновків, хотілося би зазначити, що проблематика тілесності у спорті виступає самодостатньою проблемою сучасної філософії та культурологічних студій. З іншого боку, варто тримати у полі зору той факт, що сфера спорту та дозвілля у сучасному суспільстві отримала специфічний статус, до нього прикута увага засобів масової інформації, які засобами екранної культури, формують стереотипи та моду у сфері конструювання тілесності [3; 11].

Отже, кожен професійний спортсмен на початку ХХІ ст. виступає тим, хто формує образ спорту як продуктивного засобу трансформації тілесності, здорового образу життя, сприяє інкорпоруванню певної тілесної моди у соціальну практику тощо. Таким чином, спортсмени трансформують усталений у культурі «традиційний» образ тіла, пропонуючи нові естетичні орієнтації для тілесних практик. Сучасний спорт постає важливим елементом культурної та економічної взаємодії у глобалізованому світі із відповідним потенціалом виступати ініціатором трансформації усталених естетичних уявлень про людське тіло.

У дослідженні ми виходили із евристичності розгляду особистості як єдності тілесних та духовних атрибутів. На нашу думку, становлення особистості є поступовим, гармонійним, розвитком його тілесних та соціальних характеристик, при цьому, саме тіло дозволяє людині здійснювати активність у оточуючому соціокультурному ландшафті, поставати суб'єктом комунікативних практик тощо. Отже, спортивна діяльність має виходити із постулату цієї єдності, коли тілесний розвиток резонує із зростанням соціокультурних навичок та утвердженням загальнолюдських цінностей. У цьому плані спорт постає однією із поширених у сучасному суспільстві технік трансформації чи, навіть, доповнення тілесності (пластична хірургія та хірургічні втручання аж до зміни статі, пірсінг, татування тощо) відповідно до вимог сучасної візуальної маскультури.

Сучасний спортсмен, з одного боку, реалізує соціальну місію як суб'єкт спортивної діяльності, а з іншого, постає суб'єктом інструменталізації свого тіла. Отже, моделювання особистості спортсмена, виходячи із факту, що ключові антропологічні події життя людини, як і взагалі всі інші антропологічні феномени, зумовлені наявністю у людини тіла, реалізується саме на перетині проблем тілесності та десоматизованих феноменів. Разом із тим, надмірна біологізація людини виступає однією крайностей, що має перебувати у дослідницькій оптиці при розробці спортивної проблематики. Плідним для більш глибоких досліджень філософських проблем тілесності як одного із вимірів спортивної діяльності, виглядає звернення до сучасних методологічних стратегій, зокрема, до підходів, пропонованих у контексті антропотехнічного повороту у сучасній філософії.

Список використаних джерел

1. Алкемайер Т. Социология спорта. Телесные практики субъективации и самоинсценировки / Т. Алкемайер // Логос – №3(54). – 2006. – С. 141-146.

2. Богданова Д.Ш. Спортивное тело как объект культурфилософского дискурса / Д.Ш. Богданова // Вестник ЛГУ им. А. С. Пушкина. Том 2. Философия. – 2012. – № 6. – С. 51-58.
3. Витол Э. Интеллектуализация техники – главный вектор современной эволюции / Э. Витол // Philosophy and Cosmology. – Том 12. – 2013. – С. 65-92.
4. Владленова И. Образ человека будущего: социально-философские исследования / И. Владленова // Future Human Image. – Том 2. – 2012. – С. 112-133.
5. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. – К.: Наук. думка, 2001. – 340 с.
6. Ібрагімов М. Філософія спорту в генезі історико-культурологічних студій та у вітчизняних перспективах / М. Ібрагімов // Філософська думка. – 2014. – №1. – С. 97-110/
7. Ібрагімов М. Філософія спорту: стан та перспективи розвитку / М. Ібрагімов // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2014. – № 1. – С. 93-100.
8. Козачинська В.В. Суб'єкт інформаційного суспільства: «образ тіла», спорт та «виклики» тілесності / В.В. Козачинська // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Науковий журнал. – Х.: ХОВНОКУ-ХДАДМ, 2012. – № 5. – С. 76-79.
9. Константинов Д.В., Петров С.С. Философия физической культуры и спорта: перспективы метафизического похода / Д.В. Константинов, С.С. Петров // ОНВ. – 2012. – №3 (109). – С.85-88
10. Култаєва М. Невеличка екскурсія по філософських ландшафтах Петера Слотердайка / М. Култаєва // Філософська думка. – 2014. – № 3. – С. 20-40.
11. Свириденко Д. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства / Д. Свириденко // Наукові записки КУТЕП: Збірник наукових праць. Серія: філософські науки. Вип. 7 / Редкол. Пазенок В.С. (голова). – К.: КУТЕП, 2010. – С. 197-208.
12. Харунжева М.А. Человеческая телесность и физическая культура: философские аспекты / М.А. Харунжева // Вестник ВятГУ. – 2016. – №2. – С. 25-28.
13. Loy, J. W. & Kenyon, G. S. (eds.) Sport, culture, and society. A reader on the sociology of sport. – London: MacMillan, 1969.
14. Svyrydenko D. Mobility Turn in Contemporary Society as an Educational Challenge / D. Svyrydenko // Future Human Image. – Vol. 3 (6). – 2016. – pp. 102-108.

References

1. Alkemayer T. Sotsyolohyya sporta. Telesnye praktyky sub'yektivatsyy u samoynstsenyrovky / T. Alkemayer // Lohos – № 3(54). – 2006. – С. 141-146.
2. Bohdanova D.Sh. Sportivnoye telo kak ob'ekt kul'turfylosofskogo diskursa / D.Sh. Bohdanova // Vestnyk LKHU im. A. S. Pushkina. Tom 2. Fylosofyya. – 2012. – № 6. – С. 51-58.
3. Vytol Э. Yntellektualyzatsyya tekhniky – glavnyy vektor sovremennoy evolyutsyy / Э. Vytol // Philosophy and Cosmology. – Том 12. – 2013. – С. 65-92.
4. Vladlenova Y. Obraz cheloveka budushcheho: sotsyal'no-fylosofskoye issledovaniye / Y. Vladlenova // Future Human Image. – Том 2. – 2012. – С. 112-133.
5. Homilko O. Metafizyka tilesnosti: kontsept tila u filofs'komu dyskursi. – K.: Nauk. dumka, 2001. – 340 s.
6. Ibrahimov M. Filosofiya sportu v henezi istoriko-kul'turolohiichnykh studiy ta u vitchyznyanykh perspektyvakh / M. Ibrahimov // Filofs'ka dumka. – 2014. – № 1. – С. 97-110/
7. Ibrahimov M. Filosofiya sportu: stan ta perspektyvy rozvytku / M. Ibrahimov // Teoriya i metodyka fizychnoho vykhovannya i sportu. – 2014. – № 1. – С. 93-100.
8. Kozachyn's'ka V.V. Sub'yekt informatsiynoho suspil'stva: «obraz tila», sport ta «vykyky» tilesnosti / V.V. Kozachyn's'ka // Pedahohika, psykholohiia, psykholohiia ta medyko-biolihiichni problemy fizychnoho vykhovannya i sportu. Naukovyy zhurnal. – Kh.: KhOVNOKU-KhDADM, 2012. – № 5. – С.76-79.
9. Konstantynov D.V., Petrov S.S. Fylosofiya fizycheskoy kul'tury u sporta: perspektyvy metafizycheskoho pokhoda / D.V. Konstantynov, S.S. Petrov // ONV. – 2012. – № 3 (109). – С.85-88
10. Kultayeva M. Nevelychka ekskursiya po filofs'kykh landshaftakh Petera Sloterdajka / M. Kultayeva // Filofs'ka dumka. – 2014. – № 3. – С. 20-40.
11. Svyrydenko D. Fenomen virtual'noyi real'nosti yak instytutsional'nyy chynnyk informatsiynoho suspil'stva / D. Svyrydenko //

Naukovi zapysky KUTEP: Zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: filofs'ki nauky. Vyp. 7 / Redkol. Pazenok V.S. (holova). – K.: KUTEP, 2010. – С. 197-208.

12. Kharunzheva M.A. Chelovecheskaya telesnost' y fizy-cheskaya kul'tura: fylosofskie aspekty / M.A. Kharunzheva // Vestnyk VyatHU. – 2016. – № 2. – С. 25-28.

13. Loy, J. W. & Kenyon, G. S. (eds.) Sport, culture, and society. A reader on the sociology of sport. – London: MacMillan, 1969.

14. Svyrydenko D. Mobility Turn in Contemporary Society as an Educational Challenge / D. Svyrydenko // Future Human Image. – Vol. 3 (6). – 2016. – pp. 102-108.

Zavalniuk O., Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and Methodology of Physical Education, Faculty of Physical Education and Sports, National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov (Ukraine, Kyiv), LanaZav@i.ua

Sport in the context of modern philosophical problems of corporeality

In this article, we will try to outline the range of sports problems associated with the issue of physicality. In our opinion, the argumentation of our appeal to this problem should be strengthened precisely in the context of contemporary socio-cultural challenges. A well-known fact is that corporeality appears as one of the most problematic philosophical constructs of modern philosophy (physicality is reliably investigated within the framework of the problem of postmodern deconstruction, feminist, gender studies, etc.). Consequently, bypassing the problem of corporeality would mean – to distance itself from current problems and research methodologies.

Keywords: sport, problems of corporeality, socio-cultural challenges.

* * *

УДК 796.011

Ібрагімов М. М.,
доктор філософських наук, професор,
Національний університет фізичного виховання
і спорту України (Україна, Київ),
Mikhail-ibragimov@ukr.net

Колядич Е. В.,
абсольвент, Національний університет фізичного
виховання і спорту України (Україна, Київ)

СУПЕРЕЧЛИВІ ТЕНДЕНЦІ ВПЛИВУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

На основі діяльнісного підходу і культурно-антропологічної методології розглядається протилежні позитивні і негативні впливи загальної оздоровчої фізичної культури і спорту високих досягнень на здоров'я людини. Акцентовується культурно-історична цінність фізичної культури як сфери суспільної діяльності на життєдіяльність особистості у всіх видах творчості. У сучасних умовах домінування інформаційних технологій фізична культура сприяє збереженню здоров'я людської тілесності, громадській активності і протидії загрозам антропокатастрофи. Йдеться про гуманістичну сутність оздоровчої фізичної культури, яка використовує новітні технології, переосмислюючи і по-новому застосовуючи давні тілесні практики, поєднуючи їх із сучасним стилем життя. Фізична культура у педагогічній практиці є важливим засобом морального виховання підлітків, вироблення у них активної життєвої позиції. Спорт високих досягнень є провідником культурної глобалізації.

Ключові слова: фізична культура, спорт, оздоровчі технології, цінність, здоров'я, рухова активність.

Теоретико-практична проблема полягає у розкритті філософсько-аксіологічної сутності спорту і фізичного виховання, що проєктується, виявляється, конструюється в історичних культурологічних смислах. Щоб відповісти на питання про загальнолюдську життєво-смыслову ціннісну значущість фізичної культури, необхідно стисло розглянути взаємозв'язок культури, філософії та історію духовно-практичної діяльності людей в системі загально-людських цінностей Істини, Добра та Краси, які екстраполюються (переносяться) в фізкультурно-спортивному світогляді у вигляді символів **сили, краси і цілісності**, що стимулюють рухову тілесну активність людини.

Гострота проблеми в Україні полягає у тенденції погіршення стану здоров'я молоді, що посилює сумніви в історичних перспективи поповнення рядів спортсменів, що вимагають міцної і досконалої тілесної організації людини. Ситуація ускладнюється тим, що в Україні кожна п'ята народжувана дитина вже має патологічні відхилення. Як показують дослідження за час навчання у школі та вищих навчальних закладах здоров'я дітей, підлітків та молоді ще більше погіршується.

Якщо діти в школу приходять в основному здоровими, то до її закінчення близько 80% страждають різного роду відхиленнями. Причина – інтенсивні психоемоційні, інтелектуальні перевантаження і недооцінка ролі тілесно-фізичного компонента. «Щороку, – пишуть Т. Ю. Круцевич, М. М. Саїнчук, – кількість молодих людей, які займаються фізичною культурою і спортом зменшується. Фізичне виховання посідає одне з останніх місць серед дисциплін за своєю значимістю для старшокласників і не є для них важливим у плані особистісних перспектив» [6, с. 471]. Соціологічні дослідження серед студентів про стан їх здоров'я показує, що 49,8% оцінили його низькими балами від 2,5 до 3, при чому 37,5% нічого не роблять для зміцнення свого здоров'я, лише 16,6% займаються фізичною культурою і спортом, а 25,5% – лікуються і вживають вітаміни напої з лікувальних трав. Більше того на свіжому повітрі від 3 до 6 годин бувають щодня 35,6% опитаних. Спілкуватися з природою люблять всі, але тільки 40% за останній місяць змогли задовольнити в цьому своє бажання. До обливання вранці холодною водою 70,8% студентів ставляться позитивно, але не один з них цього не робить і тільки 2,1% займаються вранішньою гімнастикою [3, с. 18]. У подальшому розвитку організму людини це призводить до поширення захворюваності і підвищення смертності. Її рівень у нашій країні має катастрофічні показники. Так серед людей у віці 35–54 року вона 10–12 разів вище ніж у Західній Європі, а дитяча смертність в Україні найвища в Європі. Висока захворюваність людей у молодому та працездатному віці лягає важким моральним і матеріально-економічним тягарем. За оцінками Світового Банку один втрачений людино-рік через хворобу, інвалідність або передчасну смерть обходиться суспільству в 10 тис. дол. США.

Критичний рівень здоров'я, фізичного розвитку дітей та учнівської молоді відбувається в наслідок зниження рухової активності при зростанні до 72% навчального часу на статичний процес знаходження тіла в одній і тій же позі. Серед інших причин, головними залишаються – інтенсивне впровадження комп'ютерних технологій у повсякденний побут молоді, несприятливі екологічні умови, зростання антисоціальних проявів серед молоді. За стандартами життя України вже 20 років тільки прагне наблизитися до західноєвропейських країн, а от їхні соціальні виразки у вигляді наркоманії (більше 1 млн. чол.), алкоголізації молоді, проституції, токсикоманії, тютюнопаління, ігроманії буїно розквітають в українському суспільстві. У цьому плані Європа вже прийшла в Україну.

Зниження фізичної активності молоді безпосереднім чином відбивається на спортивному русі, яке постійно відчуває не собі зменшення бажаних займатися

олімпійськими видами спорту і збільшення чисельності тих, хто йде в управлінську, обслуговуючу сферу спорту. Серед абітурієнтів до ВНЗО фізкультурного профілю таке співвідношення складає приблизно від 1 до 5 чол.

Інтелектуалізація стає привабливою родзинкою в перспективних соціальних орієнтаціях молоді й виштовхує в своїх особистісних пріоритетах власну фізичну тілесність на другий план. І в той же час вона знову нагадує про себе. Під впливом метаморфози «подвоєної свідомості» – колізії співвідношення світу реального та віртуального, а також всіляких анаболічних стероїдів, алкоголю, наркотиків та ін. усувається контроль *super ego* і на поверхню виходять печерні інстинкти підсвідомості, що виражаються в невмотивоване дію. Всесвітньо відомий кардіолог М. М. Амосов у свій час писав, «людина може довго залишатися здоровою, якщо її поведінку буде спрямовувати не середовище, а розум, ...» [1, с. 179]. Кінцевою метою знань про людину, її можливості та розумного управління своєю життєдіяльністю вчений бачив у тому, «щоб не висіла над людством загроза самознищення в наслідок якоїсь фатальної дурості» [1, с. 4].

Суперечливі у розвитку сучасного спорту тенденції, такі як, популяризація, інтелектуалізація (інформаційна насиченість), комерціалізація і політизація виявляють у собі не тільки прогресивні культурологічні елементи, але й потворні форми морально-тілесної буттєвості людини в світі. Активні пропагандисти краси здорової людської тілесності, її збереження сумлінно досліджують разом з іншими вченими здоров'я в умовах фізичних навантажень і спорту. Професори І. В. Муравов і Є. Г. Булич пишуть, що «саме максимальні навантаження, реалізовані в умовах гранично фізичного та психоемоційного напруження, роблять спорт істинним перетворювачем функцій організму. Можливості організму спортсмена настільки відрізняють його від нетренованої людини, що, здається, вони відносяться до різних біологічних видів» [4, с. 88]. У пошуках найбільш ефективних шляхів тренування спортсменів, вони відзначають великі оздоровчі можливості, які має спорт. При цьому підкреслюють: «Крім того, спорту притаманна здатність суттєво покращувати якість життя людини і сприяти активному довголіттю» [там само].

У той же час вони, як і багато інших вчених, відзначають загрози, які несе в собі спорт для здоров'я фізичного, тілесного організму людини. Випробовуючи його на міцність під час змагань, спортсмен намагається подолати межі своїх фізичних можливостей, гвалтує свій організм, що завжди несе ризик втратити його кращі якості. І. В. Муравов і Є. Г. Булич пишуть: «Якщо раніше, в середині минулого століття смерть спортсмена під час змагань була рідкісною винятковістю, то в останні 10–15 років вона стає закономірністю. Статистичні дані свідчать про те, що смерть спортсменів від серцевих нападів в останні роки набуває епідемічне поширення. Так, за даними національного центру спортивної медицини Італії, де були проаналізовані випадки раптової смерті серед спортсменів за період з 1979 по 2004 рік, смертність серед них у 2–4 рази вище, ніж серед усього населення. Виявилося також, що частота смертності за період 1993–2004 рр. зросла серед спортсменів у 1,5 рази в порівнянні з періодом 1979–1992 рр.» [там само].

Причиною цього є все більший розвиток комерціалізації спорту, де ненажерливі «акули бізнесу» використовують в непристойних цілях досягнення науки в галузі генної інженерії, фармакології, медицини, психології та все більше «удосконалюються» в засобах експлуатації не тільки почуттів глядачів, бажаючих отримати радість від спортивних змагань, а й нещадно виснажують фізичні, тілесні і психічні сили спортсмена, спотворюють їх моральне обличчя. Благородство ідеалів спорту вони намагаються замінити первісними фетишами, примітивними ідолами, що жадібно прагнуть наживи, жертвопринесення. Як сьогодні співзвучні слова К. Маркса, на кому викриває виразки капіталістичного прогресу. Він, на його думку, «уподібнюється язичницького ідола, що п'є кров з утроби убієнних». У цьому сенсі спорт як соціо-культурний, цивілізаційний продукт не тільки звеличує людину в її власних очах, але й оголює існуючі в суспільстві хиби. У «сутінках богів», за словами бурхливого Ф. Ніцше, всі барви світу тьмяніють. Захоплено відгукуючись про пристрасті, що кипіли в грецькому суспільстві навколо Олімпійських ігор він заклав стандартизованих західноєвропейців до «переоцінки цінностей». В канві сучасних подій Ф. Ніцше виявився б меланхолійним, байдужим, зайвим (Ж. Бодріяр) [10].

Окрилити сучасні ідеали спорту має його гуманістична філософія. Звичайно, неможливо зупинити технічний прогрес, а також вгамувати нечестиві потяги до спорту, які вбачають в ньому спосіб власної наживи, але можливо все таки частково обмежити ненажерливі їх апетити. В цьому необхідне чітке і однозначне поєднання спорту з гуманістично-культурологічною традицією. З позицій сьогодишньої дійсності «спорт» у співвідношенні з культурою в певній мірі є новим, тому що класичне поняття «культура» витіснило спорт за межі свого функціонування [2, с. 81–84]. Спорт, який з позицій власної самодостатності пручався такого стану в культурі, яка ігнорувала його ж, – у той же самий час хотів заради своєї репутації відповідати критеріям тієї концепції культури, яка відмовила йому у визнанні [7, с. 108].

Спорт демонструє не тільки фізично-тілесні якості людини, а і морально-етичні її властивості, а саме: волю до успіху, вміння подолання труднощів, виходу із критичних ситуацій. В спортивному змаганні кристалізуються кращі сутнісні сили людини: *свобода і творчість*. Гуманістичність спорту полягає в трансцендентності для буденної свідомості зразків миролюбства, порядності і прагнення до моральної досконалості, уміння змінювати не тільки умови життя, а й самого себе в них. Але соціальна дійсність така, що поруч з історичною гуманізацією, «олюднення людини людиною», відбувається і зворотній, деформаційний, де гуманістичний процес. Гостроплинні соціальні обставини такі, що людина постійно знаходиться під впливом стресових ситуацій, а вони в свою чергу викликають суспільну депресію, порушують морально-психічний контроль за біологічною цілісністю організму і на поверхню в поведінковому акті молоді людини виходять «печерні інстинкти».

Різною мірою це проявляється і в спортивній діяльності: «в боях без правил», в потворних, далеких від спорту плотьських змаганнях, використанні в

жіночому спорті притаманних біологічній природі чоловіків видів (важка атлетика, бокс) та вправ, що порушують жіночу привабливість. Скажімо, використання «чоловічих» прийомів у підготовці дівчат-гімнасток, сприяє виробленню в їхньому організмі чоловічого гормону – тестостерону, який спотворює жіночу природу, те що називається гіперандрогенією. Простіше кажучи, перекручене розуміння жіночої емансипації і буквальне сприйняття рівності між чоловіками і жінками, порушує природний баланс співвідношення «інь»–«янь» і призводить до помилкового гермофродизму: «маскулінізації жінок» і «фемінізації чоловіків». Всьому цьому намагаються знайти моральне виправдання цинічною за своєю суттю вимогою перемоги «за всяку ціну», де ігноруються століттями випробуваний принцип знецінення мети в результаті нелюдських засобів її досягнення. Клич Н. Макіавелі «мета виправдовує засоби!» обернувся в суспільно-історичній практиці численними бідами, і втратами, як до речі це було і в історії розвитку спортивно-фізкультурних рухів, але «гідра жадібності» відроджується знову й знову, показує свою зловісну пастку і в наш час [5, с. 99].

Таким чином, на прикладі спорту високих досягнень поступово починає тьмяніти ореол досконалості і необмежених можливостей людської тілесності. Багато хто говорить про його вимирання (Крістофер Леш). В особі спорту високих досягнень здорова тілесність починає втрачати самоцінність свого буття. На рівні буденної свідомості це проявляється в недооцінці занять фізичною культурою.

Щоб протистояти такому явищу слід зазначити, що у соціально-філософському дискурсі спорт виглядає ірреальним, екзистенціальним феноменом, оскільки наочно демонструє мистецтво тілесного перевтілення, а тому крім науково-логічних визначень, спорт вимагає філософської міфологізації в концепті поєднання основних його категорій – краси людської тілесності, здоров'я і життєздатності.

Спорт ріднить з мистецтвом те, що на соматичному матеріалі свого організму спортсмен створює небачений раніше живий тілесний художній образ. Спорт – це вихід людини за межі своїх можливостей. Це реалізація заповітної мрії людини подолання свого земного існування, сполученого з ризиком смерті. Безстрашність спортсменів під час виступів – це гордий виклик богам, тому жертвність переможців героїзують, прославляють простим природним увінченням, що символізує ореол святості, а також спортсменів підіймають на трійний п'єдестал почестей, що нібито наближує їх до постатей Богів. Піфагорійська потрібність буття людини, що в спорті демонструється в трьох споріднених місцях, що займають переможці, характеризує з одного боку незавершеність божого творіння, а з іншого боку – прагнення людини до само досконалості, самовиразу, досягненню успіху в житті.

Спортсмен, як актор, постійно складає реальний образ людської цілісності, долаючи існуючі перешкоди на шляху до завершеності. Спортсмен, як скульптор, постійно витончується в створенні краси людської тілесності, стимулюючи розвиток етико-естетичних якостей особистості, емоційно забарвлюючи і захоплюючи своїм тілом погляд оточуючих. У цьому виявляється

феноменологічність тілесності, тобто мистецтво перетворення людини з буденного, доступного, наглядно виразного біологічного виду, в демонічну силу, здатну творити дива. Спортсмен це художник. Для цього педагогам і тренерам необхідно виявити в особистості спортсмена властивий йому талант, «вроджену ідею» (Декарт), божий дар, ту іскру, яка робить індивіда майстром. Не випадково успіхи спортсменів відзначаються званнями «майстер спорту», «майстер спорту міжнародного класу», «заслужений майстер спорту».

Гуманістична трансцендентальність спорту проявляється у яскравому співвідношенні душі і тіла – споконвічної філософської проблеми. Ставлення душі і тіла, після Платона, хвилює філософію всю її історію, є центральним її питанням. Спорт – це реальна спроба вирішення цього конфлікту з метою випробування життєздатності людини, тобто здорової тілесності, здатної долати біль та інші труднощі. У спортивному змаганні відбувається максимальне напруження тілесних властивостей спортсмена: душа нібито «залишає» у цей момент його тіло і утворює разом з іншими учасниками емоційно-духовну атмосферу ігор, чемпіонатів, олімпіад. Спортсмен змагається не лише зі своїм суперником, але і, в першу чергу, із самим собою. Спорт – це боротьба душі і тіла! Спорт – це воля до успіху особистісної самореалізації та самоствердження.

Іншими словами, спорт можна визначити як мистецтво створення і відтворення людської тілесності, що втілюють в образах фізичної культури приховані природою внутрішні потенційні стимули людини в її прагненні до вдосконалення. Основним завданням філософії спорту є теоретичне обґрунтування світоглядних його конкретно-історичних ідеалів.

У тезаріумі нашого дослідження сучасна гуманістична сутність спорту полягає в обґрунтуванні співвідношення тілесності і життєздатності, як екзистенції здоров'я. Гуманізм перестає бути лише абстракцією, коли він поєднується життєвими практичними завданнями. В цьому відношенні гуманістичні ідеали спорту і фізичної культури полягає в здатності живого людського індивідуума до самовираження кращих рис особистості, сенс якої полягає у здатності до подолання перешкод. Спорт вчить цьому, наочно демонструє людині можливість долати біль. Біль і смерть співставні зі здоров'ям і життям. Людина не може бути постійно здоровою і радіти життю, інакше б воно було б безбарвним. Смерть нагадує особистості індивідуума про його швидкоплинність, а тому спорт є філософсько-антропологічною проблемою де спортсмен постійно вирішує питання про те, на якій вітвар покласти своє життя: добра чи зла.

Таким чином людині надано право вибору між підступним комфортом, теплотою домашнього затишку, що загрожує зруйнувати фізичну тілесність зручностями, або ж іти на зустріч напрузі фізичних сил, займатися гімнастичними вправами, проводити час на повітрі в спілкуванні з природою. У цьому відношенні термін «життєздатність», синонімічний терміну «життєдіяльність», але не обмежується його сенсом у продовженні довголіття. Він припускає окрім діяльного інтелектуального самоствердження ще й уміння, мужність вживати, долати біль в самих неймовірних умовах. Іван Франко писав, що справа не в тому скільки

жити, а як жити. Складовиті проблематика спорту, фізичної культури розкриває те, що говорив Ф. Ніцше: «Якщо знаєш навіщо жити, то будеш знати і як жити!». Підкреслюючи в наш час соціальну значимість занять фізичною культурою, віце-президент робочої групи ВООЗ з рухової активності І. В. Муравов говорить: «... регулярне фізичне тренування додає не тільки роки до життя, а й життя до років» [8, с. 35].

Інакше кажучи, біль і хвороба нібито «відтіняють» здоров'я, а життєздатність виявляється в умінні перебороти самого себе і болючість своєї тілесною фізичної організації. Біль – це теж життєва здатність до адаптації в різних вікових періодах до змінення внутрішніх і зовнішніх умов. Біль – це блага тіла до душі про допомогу. Тому, щоб лікувати тіло, спочатку необхідно лікувати душу [9, с. 37]. У цьому відношенні духовність людини – це стан, коли про когось або про щось болить і переживає душа. У вмінні переносити біль виявляються моральні якості особистості хворого, який, за словами М. Горького, може перетворювати «зубний біль у світову скорботу» або ж мужньо переносити пов'язані з хворобою позбавлення. Здоров'я в спортивно-філософському дискурсі – це краса і сила людської тілесності здатної відтворювати та вдосконалювати себе в повсякденних і екстремальних і навіть вкрай хворобливих ситуаціях.

Як висновки, що підлягають подальшому теоретичному розвитку, пропонуються наступні положення:

1) філософія спорту повинна концентровано висловити існуючі науково-теоретичні, художньо-образні і філософсько-теологічні думки в обґрунтуванні сучасних Ідеалів спорту, здатних запалити буденну свідомість в її прагненні до пізнання тайнств духовно-тілесного будови людського організму;

2) у площині сучасної спортивної епістемології доцільно було б переакцентувати заангажоване останнім часом слово «фізкультура» на термін «культура фізичної тілесності», який у практиці педагогічного процесу переорієнтував б буденну свідомість вихованців на корисність займатися різними видами фізичних вправ (ігрові, гімнастичні, бігові, стрибкові, металеві та ін.), які представляють красу і зовнішню привабливість їх постви. Враховуючи притаманну молоді амбітність та їх стурбованість модним сексуальним зовнішнім виглядом, пропонується більш активно педалювати термін «культура фізичної тілесності», що більше імпонує б вихованцям, оскільки активізує їх мотивацію у громадському презентації власної особистості.

3) Фізичне виховання і спорт – це шлях до серця людини, в якому жодні вихори цивілізації не можуть погасити вогонь незадоволеності своїм тимчасовим земним перебуванням. Теологія спорту залишає надію, що реалізовується в міфологізації людини. Але спорт і наука не дають вичерпних відповідей про сенс людського існування. Ідеал – це ще й те, чого ніколи в повному обсязі у фізичній реальності бути не може, а тому бунтівний характер людини, – кажучи словами Тараса Шевченка, – ніколи не заспокоїться у відповіді на питання «Чому я не Сокіл, Чому не літаю?», а це означає довічну гуманістичність спорту.

Висновки:

1. Фізична культура і спорт мають гуманістичний зміст і в нинішніх умовах інформаційних технологіях

являються важливим конструктом культурно-цивілізаційного процесу. Вони сприяють зміцненню здоров'я населенню, виступають основною протидією викликам антропокатастрофи.

2. У фізичній культурі і спорті проявляються дві основні протилежні тенденції культурно-історичного розвитку людства: з одного боку, збереження здорової людської тілесності, що знаменує єдність людини і з навколишнім природним світом, а з іншого – творчу активність людини, яка здатна протистояти викликам природних стихій.

3. Гуманістичність спорту високих досягнень полягає у демонстрації під час змагань внутрішніх потенційних та резервних сил людини в її прагненні до фізичної та духовної досконалості, життєвого успіху. Спорт вказує на безмежні можливості людського організму, який здатний під впливом сили волі, моральної стійкості і розумової цілеспрямованості подолати будь-які у життєві труднощі і перешкоди, що стоять на шляху людини.

Список використаних джерел

1. Амосов Н. М. Природа человека / Н. М. Амосов. – К.: Наукова думка, 1983.
2. Барабанова В. Б. Спорт как проекция культурных смыслов / В. Б. Барабанова // Философия права. – 2007. – №2. – С.81–84.
3. Барно О. Фізичне здоров'я молоді – головна проблема держави / О. Барно // Молода спортивна наука України. – 2008. – Т.3. – С.18.
4. Буліч Е., Муравов І. Наука в галузі фізичної культури: від м'язових навантажень до управління функціями організму і зміцнення здоров'я / Елла Буліч, Ігор Муравов // Теорія і методика фізичного виховання і спорту. – 2012. – №3.
5. Ибрагимов М. М. «Философия спорта»: предмет, структура и проблемы методологии / М. М. Ибрагимов // Актуальні проблеми фізичної культури і спорту. – 2010. – №19 (3). – С.99.
6. Круцевич Т. Ю. Значення ціннісних орієнтацій та їх сформованість у галузі фізичної культури у старшокласників / Т. Ю. Круцевич, М. М. Саїнчук // Тези доповідей XIV Міжнародного наукового конгресу «Олімпійський спорт і спорт для всіх» – Київ 5–8 жовтня 2010 р. – К.: НУФВСУ.
7. Лукьяненко В. П. Особенности организации и научно-методического обеспечения предмета «физическая культура» на профильном уровне общего среднего образования / В. П. Лукьяненко, И. А. Глушенко // Парадигма здорового способа життя: духовні та фізичні компоненти: Збірник наук. статей II Між нар. наук.–теорет. конферен. кафедри соц.–гуманітарних дисциплін. – Київ, 19–20 березня 2010. Уклад. Ю. О. Тимошенко. – К.: НУФВСУ. – 2010. – С.108–109.
8. Муравов И. В. Оздоровительные эффекты физической культуры и спорта. – К.: Здоровье, 1989.
9. Нижников С. А. Историко-философские подходы к пониманию здоровья / С. А. Нижников // Философия здоровья. Под ред. Шаталова А. Т. – М.: ИФ РАН, 2001.
10. Цыт. по: Архангельская Н. Меланхолический Ницше. Интервью с Бодрияром Ж. – Режим доступа: <http://bgdrg.narod.ru/bodriar.htm>.

References

1. Amosov N. M. Priroda cheloveka / N. M. Amosov. – K.: Naukova dumka, 1983.
2. Barabanova V. B. Sport kak proekcija kul'turnykh smyslov / V. B. Barabanova // Filosofija prava. – 2007. – №2. – S.81–84.
3. Barno O. Fizychnе zdorov'ja molodi – golovna problema derzhavy / O. Barno // Moloda sportyvna nauka Ukraїny. – 2008. – T.3. – S.18.
4. Bulich E., Muravov I. Nauka v galuzi fizychnoi' kul'tury: vid m'jazovyh navantazhen' do upravlinnja funkcijamy organizmu i zmichennja zdorov'ja / Ella Bulich, Igor Muravov // Teorija i metodyka fizychnogo vyhovannja i sportu. – 2012. – №3.
5. Ibragimov M. M. «Filosofija sporta»: predmet, struktura i problemy metodologii / M. M. Ibragimov // Aktual'ni problemy fizychnoi' kul'tury i sportu. – 2010. – №19 (3). – S.99.

6. Krucevych T. Ju. Znachennja cinnisnyh orijentacij ta i'h sformovanist' u galuzi fizychnoi' kul'tury u starshoklasnykiv / T. Ju. Krucevych, M. M. Sai'nchuk // Tezy dopovidej XIV Mizhnarodnogo naukovoogo kongresu «Olimpijs'kyj sport i sport dlja vsih» – Kyi'v 5–8 zhovtnja 2010 r. – K.: NUFVVSU.

7. Luk'janenko V. P. Osobennosti organizacii i nauchno-metodicheskogo obespechenija predmeta «fizicheskaja kul'tura» na profil'nom urovne obshhego srednego obrazovanija / V. P. Luk'janenko, I. A. Glushhenko // Paradigma zdorovogo sposobu zhyttja: duhovni ta fizychni komponenty: Zbirnyk nauk. statej II Mizh nar. nauk.–teoret. konferen. kafedry soc.–gumanitarnykh dyscyplin. – Kyi'v, 19–20 bereznja 2010. Uklad. Ju. O. Tymoshenko. – K.: NUFVVSU. – 2010. – S.108–109.

8. Muravov I. V. Oздorovitel'nye jeffekty fizicheskoi kul'tury i sporta. – K.: Zdorov'e, 1989.

9. Nizhnikov S. A. Istoriko-filosofskie podhody k ponimaniju zdorov'ja / S. A. Nizhnikov // Filosofija zdorov'ja. Pod red. Shatalova A. T. – M.: IF RAN, 2001.

10. Cyt. po: Arhangel'skaja N. Melanholicheskij Nicshe. Interv'ju s Bodrijarom Zh. – Rezhim dostupu: <http://bgdrg.narod.ru/bodriar.htm>.

Ibragimov M. M., Doctor of Philosophy, Professor,
National University of Physical Education and variety of Ukraine
(Ukraine, Kiev), Mikhail-ibragimov@ukr.net

Koliadych E. V., absolutist, National University of Physical Education
and variety of Ukraine (Ukraine, Kiev)

Contradictory trends in the influence of physical culture and sport on human health

On the basis of the activity approach and the cultural-anthropological methodology, the opposite positive and negative influences of the general recreational physical culture and sport of the high achievements on human health are considered. The cultural-historical value of physical culture as a sphere of social activity on the vital activity of the individual in all types of creativity is accentuated. In today's conditions of dominance of information technologies, physical culture contributes to the preservation of healthy human solidarity, social activity and counteracts the threats of anthropocaster. This is about the humanistic essence of physical fitness, which uses the latest technology, rethinking and redefining old-fashioned bodily practices, combining them with the modern lifestyle. Physical culture in pedagogical practice is an important means of moral education of adolescents, to develop an active life position in them. The sport of high achievements is a harbinger of cultural globalization.

Keywords: physical culture, sport, health-improving technologies, value, health, motor activity.

УДК 008:312.421

Климко І. Г.,
пошукувач, Київський національний
університет культури і мистецтв
(Україна, Київ), irinaklimko@ukr.net

КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ ТУРИЗМУ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

Культурні практики в контексті туризму – це «поетика» туристичної діяльності, яка характеризує практику в різних аспектах культуротворчості: етичних, естетичних, мистецьких, прагматичних та ін. Специфічний локус туристичних культурних практик орієнтований на імагінацію туристичної діяльності, її рекламний простір, брендинг, художні адекватії, що дають об'ємний образ світу туризму. Систему культурних практик туризму в контексті глобалізаційних проблем можна розподілити на геополітичні реалії, пов'язані з економічною проблематикою, маркетингом і менеджментом, культурологічні ознаки, пов'язані з структурно-функціональною системою будь-якої діяльності людини. Туризм як цілісність культури завжди є образним відтворенням практик культури, що, з одного боку, є допоміжним аспектом, а, з іншого – найголовнішим продуцентом туристичної діяльності.

Ключові слова: туризм, туристична діяльність, культурні практики туризму, глобалізація, менеджмент, маркетинг.

В контексті ідеологізованому марксизму категорією «практика» позначався широкий контекст діяльності людини як всезагальний обрій або горизонт людського буття. Тобто практика охоплювала всю сферу культури

як спосіб культивування природи. За твердженням В. Межуєва, поняття Маркса «загальна праця» характеризувалося як певна субстанція культури [5].

Втім, ситуація змінилася, практика як єдина реальність або обрій культури вже не позначається як загальний концепт. Практик виявляється досить багато. В чому ж полягає сутність практики, як її визначити, які існують регулятиви осмислення культурних практик? Важко однозначно відповісти на це питання, бо кожна школа рефлексії в філософії та культурології презентує власну точку зору. Звернення до будь-якого суб'єкта арт-практик, арт-туру, арт-діяльності в контексті туристичної діяльності визначається не лише як диференційний продуцент (частина туристичної практики в цілому), а як системотворчий генеративний вимір людяності туристичної діяльності в просторі культури.

Проблема культурних практик в системі туристичної діяльності вивчалася в роботах З. Баумана, В. Малахова, Дж. Уррі, Н. Чорненької та ін. [1; 2; 3; 4], адже мало визначені філософсько-антропологічні та культурологічні аспекти формування культурних інституцій туризму в просторі глобалізації культури.

Мета статті – визначити соціокультурні детермінанти формування культурних практик туристичної діяльності як фактора гармонізації глобалізаційних проблем сучасності.

Туристична індустрія визначається такими складовими: розміщення, перевезення, харчування, сектор лікування й оздоровлення, сектор реалізації послуг. Як би не виглядала ця схема скороченою, редукованою, в ній зберігається найголовніше – туристична індустрія є певним способом звернення людини до того місця (дестинації), де відбувається її поліфункціональна діяльність.

Компоненти структури туризму – це сукупність всіх галузей окремих секторів і видів культурної рекреаційної діяльності. Сюди входять готельне господарство, а також вся інфраструктура туристичної діяльності, пов'язана з виїзним туризмом, туризмом внутрішнім, пропагуванням національного туризму тощо. Визначається такі головні фігури або актори туристичної діяльності, як суб'єкт туризму, об'єкт туризму та ін. Ми використали актантну модель, де актант є найбільш абстрактним чинником всіх передумов впливу на діяльність або на сферу культури – туризму. Актор – це продуцент, який може бути суб'єктом, а може бути сукупністю суб'єктів в рамках кластеру, зокрема. Втім, суб'єкт туризму – це, з одного боку, споживач туристичних послуг, натуралізований суб'єкт, а, з іншого – той, хто продукує туристичну діяльність у всіх її вимірах.

Об'єкт туризму складається з трьох елементів: туристичні центри, туристичні підприємства та туристичні організації держави, суспільно-організаційні правові структури, що регулюють розвиток туризму [4, с. 9]. Такий достатньо простий і ясний розподіл інституцій туризму призводить до того, що туристична політика як стратегія, суспільні правові норми, інвестиції в сферу туризму мають ознаки існування завершеного циклу суспільних намагань, інтенцій, утворючих туристичну діяльність.

Соціально-економічна субсистема туризму як сфера культури визначається певним типом використання

ландшафту (дестинацію) в цілях туризму, застосуванням всієї природної, культурної семіосфери, флори і фауни як туристичного середовища. Особливості туристичної індустрії полягають в тому, що тут відбувається використання певних культурних ресурсів, а також актуалізація рекреаційних та інших можливостей туристичних дестинацій. Завжди відбувається диференціація рекреаційних послуг, формується індивідуальний характер продукування інновацій.

Індустрія туризму – це індустрія дозволя, галузь інфраструктури культурного обслуговування, транспортні зв'язки, роздрібна торгівля, громадське харчування, підготовка кадрів для туристичного підприємства, утворення об'єктів туристичного бізнесу. Власне індустрія туризму – це ринковий механізм, пов'язаний з культурною індустрією. «Культурна індустрія» як категорія туристичного менеджменту є більш широкою, ніж категорія «туристична діяльність» у тому розумінні, що туристична діяльність є феноменом культури, адже меншою в тому сенсі, що існують певні диференційні культурні практики, які обслуговують туристичну діяльність.

Тому виникають такі адекватні і неадекватні номінації: культурний туризм, релігійний туризм, туризм для відпочинку, розволікань, туризм для навчання, туризм сексуальний та ін. Всі ці номінації, так званої, масової культури вже увійшли у простір культурологічної рефлексії. Так, індустрія величезних агломерацій туризму працює на гомосексуальних клієнтів туристичних турів, тобто працює на обраних клієнтів, що орієнтовані на досить диференційовану і структуровану практику задоволення потреб.

Туристичний продукт – це не лише селекція товарів, яка відбувається з позиції туриста як продуцента туристичного акту, що визначає свої пріоритети споживання цінностей культури. «Туристичний продукт» – це системна цілісність туристичного ринку як категорія маркетингу. Обсяг туристичного попиту – це кількість туристичних вимірів, послуг і товарів, що впливають на бюджет і визначаються певними реаліями. Турист завжди потрапляє в певне коло обмежень споживання цінностей: демографічних, часових, бюджетних, ментальних тощо. Демографічні пов'язані з розселенням, помешканням, з регіональними потребами, що орієнтовані на альтерглобалістський пресинг, що формує реакцію місцевого населення на тотальну гомогенізацію і намагання невілювати їх культуру цілісності. Часові обмеження пов'язані з тим, що туристи живуть у скукоженому часові туртуру. Цей час орієнтований на мікроінтервали споглядання реальності, тому варто інтенсифікувати споглядання. Бюджетні обмеження визначаються альтернативними вартостями туристичних благ, послуг, супутнього простору туристичних товарів, пов'язаних з мистецькими, ремісничими і ін. субструктурами турдіяльності.

Про ментальні обмеження говорять тоді, коли люди втомлюються від туристичних кіл, як це відбувається, наприклад, з людьми, що живуть поблизу «витоптаних маршрутів» в Єгипті, або, навпаки, в Україні регіональні актори шукають можливості продати свій виріб, мусять самі «мігрувати», пересуватись в зони продажу – зони туристичних маршрутів. Все це здійснює ту необхідну реальність туристичного попиту, яка утворює

рекреаційний вимір як можливості здійснити гармонійний контакт туриста–споживача і мешканця певних регіонів в контексті тої чи іншої туристичної діяльності. Туристичний попит може бути задоволеним, або не задоволеним, реалізованим, або взагалі не здійсненим.

Втім, має бути певний проект, який формується на рівні державних та недержавних установ, на рівні рекреаційної сфери, сфери виробничої. Виробнича сфера частіше всього пов'язана з ініціативними ремісничими осередками або з певними гуртами, які виробляють сувенірну продукцію. Послуги і задоволення рекреаційних потреб свідчать про те, що сукупність послуг, товарів і всього того, що визначається як туристичний продукт має декілька конфігурацій. Н. Чорненька їх презентує так: «Тури, об'єднанні за цілеспрямованістю (пізнавальні, оздоровчі, наукові тощо). Туристично–екскурсійні послуги різноманітних видів (розміщення, харчування, транспортні послуги і т.д.). Товари туристично–сувенірного призначення (карти, сувеніри, перспективи тощо)» [4, с. 16–17].

Туристичний імпорт – це вивезення в країну туристського продукту. Внутрішній і зовнішній туризм мають свої сфери обслуговування, рентабельність та культурні сфери самореалізації. Головна мета туристичної стратегії як державної політики, так і власне на рівні туристичних фірм – це високоефективна конкурентоздатність туристичного продукту, що несе в собі синтез або симбіоз різних складових. Це реалії обслуговування, вартість продукту, складові культурних переваг і переваг всього комплексу, пов'язаного з наданням послуг в рамках тих чи інших рекреаційних, релаксійних, оздоровчих, науковомислових і ін. реалій.

Організаційно–інтегруючу роль виконують кластери (від англ. cluster – гроно, букет, блок, пакет). Кластери грають величезну роль в систематизації та структуризації різних форм культуротворчості в межах туристичної діяльності. Механізм утворення консенсусу в туристичній діяльності можна зазначити як координативну раду, що структурує діяльність кластеру. Так, поєднується потенціал туристичних фірм, закладів готельної інфраструктури, закладів та об'єктів атракції (атрактор – зона гармонізації), об'єктів природно–заповідного фонду, а також спортивно–туристичного обладнання, сувенірної, косметично–парфумної продукції, продуктів харчування, швейної продукції та ін. Їм протистоять певний консенсус мистецтва і заходів, що реалізують просування продукції на ринок. Це фінансові установи, органи державного управління, освітні заклади, поліграфічні фірми, рекламні агенції, заклади громадського харчування, транспортні послуги тощо.

Туристичний комплекс, звичайно, потребує певного системного бачення та інтерпретації, але за функціональним блоком стоїть рекреаційний, культуротворчий комплекс, пов'язаний з релаксаційним комплексом в цілому. Так, в туристичній діяльності виникає не лише туристичний, санаторно–курортний кластер, а й кластер, який можна умовно зазначити як культур–продукуючий. Звичайно, ця структура не оформлюється як організаційна, але імпліцитно існує в рамках туристичного кластеру. Туристична діяльність має сезонний характер, залежить від літнього, зимового розподілу графіку її функціонування та структурується в рамках потреб, пов'язаних з відпочинком.

Туристична інфраструктура представлена сукупністю матеріально–речовинних об'єктів, а також туристичних потреб, супутньої продукції і всіх функціонально–господарських структур, що допомагають реалізувати здійснення послуг з означених конфігурацій туристичної діяльності. Споживачеві доступні прайси, можливості замовлення туристичних благ, використання рекреаційного та природного потенціалу, а також зв'язок з музеями, національними парками та інфраструктурою культурно–історичного досугу.

Отже, продуцент і реципієнт культурних цінностей знаходяться в ситуації, коли аналіз цін від конкурентів, розрахунок витрат, визначення собівартості, вибір методик ціноутворення, встановлення ціни характеризується кон'юнктурою туристичного ринку і мають феномен цілепокладання. Втім туристичний проект (цілепокладання) здійснює як туристична компанія, кластер, так і власне автономний суб'єкт туристичної діяльності – той, хто лікується, здійснює подорож, вступає в спілкування з іншим туристом. Така «розкадровка» досить складної культурної і технологічної субструктури туристичної діяльності свідчить про те, що суб'єкт і об'єкт туристичної діяльності є, з одного боку, натуралізованими продуцентами та реципієнтами цінностей культури в рамках туристичної діяльності, а, з іншого боку – це достатньо серйозні прогностичні проектні і водночас матеріально обумовлені центри, які виходять на державні структури, систему планування, регіональні можливості та культурно–історичний потенціал тих регіональних центрів, де здійснюється культурна діяльність.

Проекти туристичної діяльності визначаються декількома компонентами цілепокладання – це, передусім, виживання на ринку, максимізація поточного прибутку, завоювання лідерства за показниками якостей, а також завоювання лідерства за показниками тої частки ринку, в якій вона стає пріоритетною. Якщо на рівні внутрішнього туризму – це достатньо обумовлені і визначені субструктури, то на рівні виїзного туризму вони завжди є релятивними і залежать від тих країн, які сприймають і не сприймають прайс послуг і ті функціональні можливості турдіяльності, яку забезпечує кластер.

Інвестиції, активність індустрії туризму формуються на рівні різних установ, бюджетних призначень, власних коштів, довгострокових банківських кредитних акцій, а також класифікуються за тими інвестиційними програмами, які формуються в рамках певних форм власності (державні, приватні, комунальні, колективні підприємства), за територіальними ознаками, за джерелом вкладання фінансових коштів, а також визначаються тим кластерним принципом, який утворюється в фінансово–промисловій групі. Це спільне інвестування, банківське інвестування, капітальне будівництво, інноваційна діяльність та ін.

Означений контекст синтезу та інтеграції культурних практик туристичної діяльності орієнтований на культурно–історичний потенціал туристичної діяльності. Втім, важливою є зміна парадигм вбачань допоміжної структуруючої конфігурації опосередкуючої (менеджерської, маркетингової) діяльності, здійснення арт–продукту в контексті цілісного турпродукту, або формування арт–реальності як мистецької цінності подорожі.

Ми не дарма вживаємо номінацію арт–продукт попереду, ніж турпродукт. Важливо осмислити цю конфігурацію як системотворчу. Тобто в умовах глобальної конкуренції арт–продукт стає надзвичайно важливим явищем інтенсифікації образності турпродукту, зокрема в контексті таких культурних практик, як реклама, брендинг, супутній етнокорпус здійснення сувенірної продукції, надання послуг з харчування, обслуговування, комунікації на рівні власного спілкування, гармонізації рекреаційних зон. Це створює культурну ауру, до якої тяжіє турист.

Турпродукт, а також його якість на рівні глобальних маркетингових структур або стратегій визначається конкурентоспроможністю товару чи послуги. Втім, турпродукт – це найголовніший об'єкт продажу, а відразу ж – актор, тобто спонукаюча цільова причина туристичного ринку, туристичного бізнесу. Турпродукт має вартість і споживчу цінність, яка в свою чергу має якість: технологічну, структурну, культурну, а також підтримується тим рівнем обслуговування, який залежить від економічних, естетичних показників, брендингу того чи іншого кластеру.

Будь-яка туристична послуга, товар, туристична індустрія в цілому орієнтовані на ринок. Цей ринок достатньо специфікований, сегментований і проходить перевірку за ступенем задоволення суспільних потреб, зокрема пакету послуг чи товарів, а також культурно–історичних потреб і, зрештою, того мистецького потенціалу, який вписується і описує цей контекст. Конкурентоспроможність товару чи послуги, їхня ринкова самовизначеність залежить від таких істотних характеристик ринку, як можливість передбачення результату цілепокладання як туристичного проекту, собівартість.

Туристична діяльність, що здійснюється в процесі комплексного вирішення менеджменту, орієнтована на впровадження технологій, здійснення певного тренінгу і організації команди професіоналів, узгодження роботи в команді, характеристики контролю собівартості і ефективності роботи, а також визначення спроможності акторів туристичної дії здійснювати надійні гілки та ланцюги туріндустрії. Сюди ж вписується естетичний комплекс: дизайн логотипу, сукупний продукт лого–дизайну, реклами, аудіо–дизайну інформаційного простору, дизайн, пов'язаний з візуальною імагінацією, комплексом супровідної інформації. Піар–діяльність трансформується у медіа–план, орієнтований на капітальні ресурси, ресурси ситуативні, допоміжні.

Складові інтеграції туристичної діяльності залежать від багатьох факторів: діяльності державних органів, турорганізацій, від планування в цілому, від зобов'язання тих, хто включається в здійснення турпродукту, а також того загального консенсусу, що формується як цілісна стратегія вироблення проекту туристичної діяльності. Звичайно, не завжди кластери вирішують ці питання. Також, не завжди їх можуть вирішити державні органи. Системна цілісність культурних практик туристичної діяльності стає низкою диференційованих субструктур, які утворюють інституції туристичної діяльності.

Зрештою, конкурентоспроможність, конкурентоздатність субструктур туристичної діяльності підштовхує до того, щоб визначити пріоритети. Пріоритети полягають

в тому, щоб, по–перше, охарактеризувати турпродукт як привабливий. Тут спрацьовує весь комплекс реклами, комплекс імагінації продукту, переведення інформації на рейки мистецьких адекватностей та ін. Консенсус засобів презентації інформації має бути загально сприйнятним, компактним, достатньо стислим і водночас презентативним. Інтенсифікація інформації та її стиснення, агломерація примушує дуже багатьох працювати в пріоритетах знаходження головного системотворчого чинника.

Це може бути слоган, вербальна інформація, патріотичні вигуки, ностальгійні ноти, можуть бути привабливі картинки, прайс–листи, розрахунки. Адже, як показують останні контент–аналізи, прайс–листи та економічні чинники мало що вирішують в туризмі, коли справа торкається глобалізаційних проблем. Люди бажають одуритися і купитися на картинку, на логотип, на привабливий механізм автентичної культурної спільності, ради якого вони їдуть в подорож. В цьому й полягає антропологічний фактор подорожування як певна міфологічна традиція.

Визначені конфігурації презентації інформації є, якщо не самулякрові, то, у всякому раз, визначаються рефлексією туриста, яка має самодостатню цінність, за Д. Уррі, дає можливість визначити власне консенсус пріоритетів, пов'язаний з селекцією, сегментацією інформації та з необхідністю винайти найголовніші культурологічні, естетичні, мистецькі цінності подорожування [3]. Тут можна виокремити етичні, естетичні і будь–які інші реалії. Втім, етичні свідчать про те, наскільки здійснюється консенсус громадської думки, громадських товариств, суспільства і пріоритетів власно туриста. Економічні – наскільки конкурентоспроможність послуг, економічних даних відповідає рекламі і іншим номінаціям, які зазначені прайсом. Естетичні залежать від того, наскільки та чи інша культура як об'єкт подорожі є привабливою.

Іноколи таким пріоритетом стає ціна. Так, туризм електорату з пострадянських країн в Єгипет є надзвичайно дешевим, в Грецію – більш дорогим, а в західні країни стає недосяжним. Всі ці складові утворюють певний ціновий консенсус, який можна зазначити як комплексний вибір, комплексну оцінку того симбіозу можливостей, здатностей і потреб, які рухають поведінкою людей.

Якщо говорити про мультикультурний контекст, в який вписується туристична діяльність, то визначається як посередницька діяльність, що пов'язана з організацією формування комплексу маршрутів туристичної діяльності, а також з комплектуванням послуг та товарів туристичного бізнесу. Все це виглядає як певна інфраструктура об'єктних чинників культурних цінностей. Адже цього замало, для того, щоб осмислити сьогоденніший асортимент ментальних послуг, які теж є важливими в просторі туристичної діяльності. Туроператори завжди виглядають більше прагматиками, ніж філантропами, ніхто нічим не хоче ризикувати.

Висновки. Внутрішній та зовнішній туризм в Україні знаходиться переважно в стані формування проектів. Необхідна активізація ролі держави на всіх рівнях утворення сприятливих умов для туризму, не говорячи вже про фінансові і інші ресурси допомоги. Потрібна активна підтримка з боку уряду в плані

інформації та просування туристичної діяльності і всіх її інфраструктур на ринок в рамках загальнодержавницької програми, де б поєднувались державні і приватні інтереси. Потрібно також здійснити певне мікс-планування, орієнтоване на кластери, що має забезпечити підґрунтя щодо проведення туристичної діяльності на рівні законодавства, а також на рівні етичних, естетичних, культуротворчих секторів впровадження культурного туризму в реальність сьогодення.

Зростання обсягів туристичного обігу між Україною та іншими країнами, членами центральноєвропейських ініціатив поки ще визначається як спорадичні ініціативи окремих фірм. Можна лише констатувати, що всі сприятливі і несприятливі умови розвитку внутрішнього і зовнішнього туризму мають бути орієнтовані не на бізнес-план, чисту прагматику, а на культурні ініціативи.

Список використаних джерел

1. Бауман З. От паломника к туристу; пер. с англ. / З. Бауман // Социологический журнал. – М., 2003. – №4. – С.19–27.
2. Малахов В. А. Екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування / В. А. Малахов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.koris.com.ua/otner/3318/index>.
3. Межуев В. М. Всеобщий труд как субстанция культуры / В. М. Межуев // Проблемы философии культуры. – М., 1984. – С.61.
4. Урри Д. Взгляд туриста и глобализация / Д. Урри; пер. с англ. А. Шередеги // Массовая культура: современные западные исследования; пер. с англ. Отв. ред. и послесловие В. В. Зверевой. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005. – С.136–152.
5. Чорненко Н. Організація туристичної індустрії / Н. Чорненко. – К.: Атика, 2006. – 264 с.

References

1. Bauman Z. Ot palomnika k turistu; per. s angl. / Z. Bauman // Sotsiologicheskii zhurnal. – M., 2003. – №4. – S.19–27.
2. Malahov V. A. Ekzistentsiyno-etichnyi sens turizmu yak riznovidu podorozhuvannya / V. A. Malahov [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.koris.com.ua/otner/3318/index>.
3. Mezhuiev V. M. Vseobschiy trud kak substantsiya kul'turyi / V. M. Mezhuiev // Problemyi filosofii kul'turyi. – M., 1984. – S.61.
4. Urri D. Vzgl'yad turista i globalizatsiya / D. Urri; per. s angl. A. Sheredegi // Massovaya kultura: sovremennyye zapadnyie issledovaniya; per. s angl. Otв. red. i posleslovie V. V. Zverevoy. – M.: Fond nauchnyih issledovaniy «Pragmatika kul'turyi», 2005. – S.136–152.
5. Chornenka N. Organizatsiya turistichnoi indus'trii / N. Chornenka. – K.: Atika, 2006. – 264 s.

Klymko I. G., competitor of the Kyiv national university of culture and arts (Ukraine, Kyiv), irinaklimko@ukr.net

Cultural tourism practices in the context of globalization problems of our time

Cultural practices in the context of tourism are «poetics» of tourist activity, that characterizes practice in the different aspects of culture creation: ethic, aesthetic, artistic, pragmatic and others. Specific of tourist cultural practices is oriented to imagination of tourist activity, her advertising space, branding, artistic properties, that gives a volume character to the world of tourism. The system of cultural practices of tourism in the context of problems of globalization can be distributed on the geopolitical realities, related to the economic range of problems, marketing and management, culturological signs related to the structural-functional system of any activity of man. Tourism as integrity of culture always is the vivid recreation of culture practices, that from the one side is an auxiliary aspect, and from other – the main production of tourist activity.

Keywords: tourism, tourist activity, cultural practices of tourism, globalization, management, marketing.

УДК 165.75+37.013

Подолякіна О. В.,
Бурштинський енергетичний коледж
Івано–Франківського національного
технічного університету нафти й газу
(Україна, Бурштин), lerap@ukr.net

Людина в лінгвістичних моделях філософії мови

Центральна проблема запропонованого дослідження полягає в тому, що часто т.зв. «мовні ігри», які стають основою для осмислення всіх когнітивних та дискурсивних форм, не характеризуються обов'язковістю або нормативністю; вони не підлягають будь-яким правилам чи нормам. Здійснюється релятивізація не лише наукового розуму й наукових суджень, але й етичних оцінок та норм. Розглянуто основні ідеї гуманістичних та антигуманістичних форм філософії освіти, які досліджують гетерономне різноманіття мовних ігор, у які залучені ідеї, дискурси, цінності, думки, стилі життя, локальні й історично визначені інститути, зокрема й інститути освіти. Доведено, що перед філософією освіти й виховання стоїть завдання визначити чинники, які зумовлюють досягнення її основної мети, – дати оцінку моральних принципів та особистісних якостей, з якими власне теорія освіти/виховання пов'язує реалізацію своїх завдань; показати, чому саме ці, а не які-небудь інші принципи та якості відкривають людині можливість вибрати в конкретній ситуації соціально вазому, морально виправдану й прийнятну в суспільному розумінні лінію поведінки.

Ключові слова: філософія освіти, постмодернізм, мораль, мова, гуманізм.

Враховуючи зростаючу потребу практичного втілення ідей свободи, справедливості, прагнення до реалізації проголошених суспільством прав людини, прибічники гуманістичних концепцій філософії освіти й виховання, досліджуючи мову й поведінку людини, формують моделі перекидання шляху конформізму, маніпулювання поведінкою особистості для того, щоб створити умови для її вільного самовираження, для здійснення людиною фундаментального вибору вчинків у конкретній ситуації і тим самим попередити небезпеку формування уніфікованої форми поведінки. Постановка питання про необхідність філософського аналізу проблем виховання й освіти в соціальному контексті слугує показником розуміння філософами, педагогами зростаючої ролі людського й морального чинників у розвитку суспільства. І, насамкінець, прагнення розробити соціально-філософські основи педагогіки загалом і виховання зокрема свідчать про те, що західні та вітчизняні філософи, педагоги, представники соціальних і психологічних наук, принаймні більшість із них, усвідомили суспільну значущість системи освіти й виховання, її глобальний характер.

Проблема дослідження полягає в тому, що в багатьох ідеях, які важливі для дослідження механізмів влади та її інститутів, комунікативної природи знання й системи освіти/виховання, меж загальнообов'язковості наукових істин, способів легітимації знання, часто здійснюється релятивізація не тільки наукового розуму й наукових суджень, але й етичних оцінок і норм, що призводить до виникнення й укріплення антигуманізму. Мова тут позбавляється будь-якого зв'язку з життям людини, перетворюється на гру, позбавлену правил, а в результаті – деантропологізація мови спричиняє вигнання суб'єкта з філософії.

Мета дослідження – розглянути основні ідеї гуманістичних та антигуманістичних форм філософії освіти, які досліджують гетерономну багатоманітність мовних ігор, в які залучені ідеї, дискурси, цінності, думки, стилі життя, локальні та історично визначені інститути, зокрема й інститути освіти. Проаналізувати основні закономірності розвитку гуманістичного підходу

до проблем інституалізації виховання й формування ціннісних орієнтацій.

Результати дослідження. Постмодерністи висунули ідеї, важливі для дослідження механізмів влади та її інститутів, комунікативної природи знання, меж загальнообов'язковості наукових істин, способів легітимації знання, але насамперед довели до логічного кінця й тим самим до абсурду ідеї, які були розвинені у філософії XX століття, зокрема критику *класичного розуму* й *класичної метафізики*, розширення трактування принципу раціональності, відмову від критеріїв загальнообов'язковості й об'єктивності, повернення до антропології й усвідомлення ролі комунікації в житті людини, осмислення фундаментальної ролі мови в пізнанні й самому бутті людини. Водночас постмодернізм не лише універсалізував і застосовував ідеї сучасної філософії, але й радикалізував їх, перетворив на засіб політичної та ідейної боротьби проти соціальних інститутів, проти цінностей і норм згалом.

Постмодернізм виражає собою нігілістичний комплекс, який завжди супроводжував і супроводжує успіхи науково-технічного знання, утвердження цінностей і норм сучасного суспільства. Цей нігілістичний комплекс, який виник ще за часів Ф. Ніцше, передбачає не стільки переоцінювання всіх цінностей, скільки відмову від класичних цінностей і норм, висунування на перший план позасвідомої суб'єктивності, підкреслювання пріоритетності вітальних, емоційних і тілесних потреб людини й претворення раціональності та навіть мови на засіб репресивного пригнічення чуттєвості й емоційності. Тому справжні витoki репресивності влади вони вбачають у мові, яка закабляє людину й руйнує її особистісне існування.

Постмодерністська філософія (та її відповідні моделі, такі зокрема, як соціальна філософія, філософія освіти, лінгвістична філософія, філософія історії тощо) виникла наприкінці 1970-х років у європейських країнах, насамперед у Франції, як антитеза культурі, яка ґрунтується на цінностях та ідеалах Просвітництва, і висунула як ядро культури поняття «мовної гри». Це поняття було введено Л. Вітгенштейном у «Філософських дослідженнях» для того, щоб підкреслити, що «говорити мовою – компонент діяльності або форма життя» [1, с. 90]. Він виділив багатоманітність «мовних ігор» – від мови наказів і питань до більш складних символічних форм мови науки, підкресливши, що існує різноманіття форм мовленнєвої практики, способів застосування мови. Представники постмодернізму зверталися до цього поняття для того, щоб виявити витoki репресивних соціальних інститутів, авторитарності влади загалом. Ці витoki вони вбачають в ідеї розуму, із якої походила філософія Просвітництва, у тому числі й просвітницька педагогіка.

«Мовні ігри», які стають основою для осмислення всіх когнітивних і дискурсивних форм у постмодерністській філософії загалом і у філософії освіти/виховання зокрема, не характеризуються обов'язковістю й нормативністю, вони не підпорядковуються будь-яким правилам і нормам. Вони довільні, як довільний і вибір людини, і її емоційні переживання, і її вітальні потреби. Мовні ігри не поєднують між собою, підпорядковуються різним правилам, які можна змінювати в ході гри і які

не можуть претендувати навіть на мінімальний ступінь універсальності та загальнообов'язковості.

Людина не повинна шукати будь-яких форм самоідентифікації. Якщо попередня філософія й педагогіка вважали, що ядро особистості, особистісна самосвідомість зберігаються завдяки тому, що людина ототожнює себе або з Розумом, або з державою, або з національно-етнічними спільнотами, то постмодернізм заперечує саму необхідність такої самоідентифікації. Сам цей пошук свідчить про «несправжність» існування людини й обертається втечею від свободи. Людина ніколи не може бути тотожною собі. Вона завжди є неперервним потоком становлення та зміни, моментом у комунікації з іншими людьми. Необхідно відмовитися від пошуку якої б то не було стійкості в бутті людини, усвідомити її комунікативність і пластичність в актах комунікації, неможливість виштовхування із цих комунікативних і варіативних форм будь-яких норм, цінностей і регулятивів, які характеризуються *облігативністю* (обов'язковістю).

Постмодернізм заперечує те, що в людини може існувати загальна або єдина природа, створюючи образ людини, позбавленої будь-якої здатності до ідентифікації, спонукуваної безсвідомими прагненнями й підпорядкованої різного роду безособовим структурам, у кінцевому підсумку структурам мови. Природа людини розчиняється в лабільних, змінюваних актах комунікації, а самі акти комунікації не підпорядковуються будь-яким нормам, спонтанні та самовільні.

Наука та освіта також належать до мовних ігор, у яких не можна досягти нічого, що б характеризувалося загальнообов'язковістю й підпорядковувалося будь-яким нормам. Визначальна характеристика постмодерністського мислення – підкреслювання радикального плюралізму мовних ігор. Так, згідно з В. Риз-Шефер, постмодернізм – «це свідомість, яка не чекає якогось примирення між різними мовними іграми» [9, с. 44]. В. Велш – один із теоретиків постмодернізму в педагогіці – вбачає в плюралізмі найважливішу характеристику постмодерну: плюралізм «більше не коріниться й не притупляє ґрунт загальної згоди, проте стосується будь-якого ґрунту» [10, с. 14]. Для інших представників постмодернізму в педагогіці постмодернізм – це установка свідомості, яка передбачає радикальне переосмислення тих підвалів, на яких стоїть уся будівля європейської культури та цивілізації.

Постмодернізм рішуче протиставляє цінностям і нормам модерну нові цінності. Серед цінностей модерну, яких постмодерністи мають намір позбутися, вони особливо виділяють культ розуму, свободи та науки. Так, Ю. Хабермас бачив у проєкті модерну насамперед прагнення до емансипації людства завдяки здійсненню універсальних просвітницьких цінностей. Саме цей проєкт модерну й викликає критику з боку постмодерністів та різноманітні спроби його зруйнувати. Він має бути ліквідований, як зауважив Ліотар [7, с. 33]. Вирішальна риса постмодерністської філософії – розрив з будь-якою ідеологією Нового часу, з духовно-історичними основами культури Нового часу, які отожднюються з ідеями прогресу, свободи й науки.

М. Фуко говорив про смерть людини, підкреслюючи тим самим, що постмодерністська епоха позбавляється ідеалів епохи Просвітництва й гуманістичного образу

людини. Гуманітарні науки виконують функцію пригнічення людини, будучи засобом безособових структур влади. У гуманізмі постмодерністи вбачають витоки й нормативну основу демократичного суспільства, які необхідно відкинути, оскільки вони вимагають загальнообов'язковості та універсальної значимості.

Критика гуманізму складає одну з найважливіших характеристик програми деструкції Нового часу та руйнування проекту модерну. Як для представників критичної соціології (Т. Адорно і М. Хоркхеймера), так і для постмодерністів раціоналізм не можливий після Освенціума. Як сказав Ліотар, «словом, яке виражає кінець ідеалу розуму, є слово «Освенціум» [7, с. 161].

Гуманізму постмодернізм приписує відстоювання холодного розрахунку, ідею підпорядкування внутрішньої та зовнішньої природи людини вимогам, які висуває наука й техніка, претворення буржуазних цінностей на загальнозначимі та універсальні. Для всіх постмодерністів характерним є пристрасне неприйняття будь-якої універсальності – норм, правил, принципів, цінностей. Так, А. Хоннет говорить про афект проти загального як основної риси постмодернізму [3, с. 600]. Антигуманізм постмодернізму пов'язаний передусім з його ідеями деструкції суб'єкта і смерті людини. Саме вони й ведуть до проголошення «кінця педагогіки» [4, с. 33].

Коротше кажучи, гуманізм – це все те, завдяки чому в Європі прикриваються вимогами влади, завдяки чому воля до влади забороняється за допомогою виключення деяких можливостей стати владою. Ядро гуманізму – теорія суб'єкта (у двоякому смислі – як суверена, так і підлеглого). Тому Європа відкидає все те, що може розірвати ці заборони, для чого існують два методи: «розкріпачення» волі до влади, тобто політична боротьба як класова боротьба, або спроба деструкції суб'єкта як псевдосуверена, тобто культурна атака.

Критики постмодернізму вказують на те, що «генеалогічна програма заперечення суб'єктивності призводить до надзвичайно небезпечного зруйнування ідеї гуманності», оскільки постулат конститутивної єдності людини все більше й більше ставиться під питання як метафізичний. Замість зусиль думки – спонтанність, замість відповідальності – сваволя, замість регулятивних норм – консенсус, замість цінностей – домовленості, які не є обов'язковими й не передбачають довіри та відповідальності; замість реальності реальності – симулякри, замість інтенційності – комунікативність, замість істини – переконання – таке кредо постмодерністської філософії. Тому претензії постмодерністів щодо перебудови всієї системи освіти – це будівництво споруди без будь-якого фундаменту на сипучому піску.

Прибічники так званого гуманістичного підходу до проблем освіти та виховання широко використовують, аналізуючи процес формування зрілої в моральному розумінні особистості, результати психологічних досліджень. Зокрема, вони спираються на запропоновану Л. Кольбергом як основи морального виховання схему поетапного розвитку моральної свідомості [6]. Суть цієї схеми Л. Кольберг вперше виклав у доповіді «Стадії морального розвитку як основа морального виховання», з якою він виступив у 1971 р. у Торонто на конференції з проблем морального

виховання. На адресу Л. Кольберга звучать і різкі критичні зауваження, проте вони не знижують рівня популярності його ідей за кордоном.

Цей підхід ґрунтується на гіпотезі, що моральне виховання стимулює природний процес розвитку моральних і соціально-мовних суджень від однієї стадії до другої до досягнення в перспективі моральної зрілості особистості. Зайва соціалізація індивіда, стверджує, наприклад, філософ освіти Л. Кольберг, обов'язково призведе до втрати ним своєї унікальності.

Гуманізм як принцип систем освіти й виховання поділяється прибічниками різних педагогічних і філософських шкіл. Ось чому концепція освіти й виховання, названа в сучасній західній філософії освіти «новим гуманізмом», об'єднує представників філософії, педагогіки та етики, лінгвістичного аналізу, психологів школи Ж. Піаже та його сучасних послідовників, низку соціологів та ін.

Вважається, що деякі фундаментальні поняття, процедури, класифікації та диференціації визначаються згодою людей, вираженою за допомогою мови [2, с. 12]. Ця згода дає основу нашим міркуванням. Об'єктивність, таким чином, виникає в досвіді людини, коли люди «згодні» описати, висловити свій суб'єктивний досвід у поняттях, доступних іншим. Тут позиція Хорста й філософа освіти Брента зближуються з позицією класика педагогіки, психології й філософії освіти/виховання Дж. Дьюї. Оскільки, за Хорстом, передбачуване значення й об'єктивність концептуально пов'язані (судження можуть бути або істинними, або неправдивими, але вони не можуть бути одночасно тими й іншими), цілком зрозуміла потреба людей не лише у висловленні думок, переконань, але й в організації тих знань, які мають загальний характер [5, с. 57–58]. На таку організацію знання і претендують описані Хорстом сім форм пізнання.

Отже, в основі класифікації форм пізнання, за Хорстом, лежить згода людей, яка виникає в процесі безпосереднього їх спілкування на тій стадії розвитку людства, коли ще не було лінгвістичної та символічної форм вираження мови. Пізніше в результаті бесід, діалогів учених, моралістів, теологів склалися різноманітні форми пізнання. Таким чином, пізнання зводиться до вибору мови, до «мовної гри».

Судження, до яких Хорст зводить знання, можуть бути перевіреними, якщо мова, якою вони виражені, зрозуміла. Тим самим мова, її структура, її понятійний склад стають критерієм того, що може бути пізнаним, що може бути носієм знання, а що – фантазією. Коротко кажучи, мова постає як джерело знань. У свою чергу мова може бути зрозумілою, якщо вона в доступній формі символізує поняття, які є спільними для людей. Тому знання спочатку визначається в понятті значення, а лише згодом у понятті істини. Відповідно воно позбавлене об'єктивного джерела. Звідси й основним завданням процесу пізнання виявляється вивчення мови, а не об'єктивного світу, який існував до мислення.

Усвідомивши необхідність формування в людей певної ціннісної орієнтації, прибічники «нового гуманізму» порушують питання про роль моральних принципів для здійснення цієї мети морального виховання. Однак у них немає єдності в трактуванні цього питання. Р. Пітерс, наприклад, взагалі вважає, що моральне

виховання – це виховання в традиції простих норм моральності, пристосованих у своєму конкретному змісті до школи життя. Так, Р. Пітерс пише: «Виховання й освіта мають на увазі не тільки дати знання, але й змінювати, регулювати позиції, емоції, бажання, вчинки людей». Він доходить висновку, що «виховання вчить людину, як жити» [8, с. 469]. Головну увагу прибічники цієї концепції у філософії освіти й виховання приділяють обґрунтуванню мети морального виховання, його методів та засобів. До того ж, на відміну від прагматизму представників «нового гуманізму» (П. Хорст, Дж. Вільсон, Р. Пітерс, М. Уорнок, Л. Кольберг, А. Харрис та ін.) пов'язують процес виховання з ціннісною орієнтацією людей. На їхню думку, філософія освіти та виховання повинна чітко окреслити коло гуманістичних соціальних і моральних цінностей, назвати суспільні інститути, покликані формувати орієнтацію на ці цінності, обґрунтувати співвідношення індивідуальних і соціальних якостей особистості, які могли б сприяти утвердженню в суспільстві «духу демократії». Але розв'язання цих важливих питань потребує аналізу моралі – з'ясування її природи, функцій у пізнанні світу, відмінностей від інших форм його пізнання. Застосовуючи до проблем виховання методологічні установки філософії лінгвістичного аналізу, прибічники «нового гуманізму» часто поєднують їх з ідеями Платона, Канта та інших видатних мислителів минулих епох. Це насамперед виявляється в потрактуванні моралі та її мови, їхнього значення для процесу виховання.

Результати й висновки. Диференціація (у тому числі, мовна, пізнавальна і, як результат, – соціально-поведінкова) передбачає вміння особистості відрізнити суще від належного й узагальнювати факти морального життя для того, щоб мати свою уяву про належне. Інтеграція передбачає готовність людини усвідомити необхідність наявності єдиних для всіх людей правил і принципів моралі. Саме така структура моральної свідомості дає можливість людині зрозуміти суть соціально-моральних конфліктів, які виникають, і знайти шляхи їх розв'язання.

Ідея про те, що філософія розглядає освіту та виховання як постійне зростання людини, у сучасній філософії освіти/виховання протиставляється т.зв. «рольовим теоріям». Останні припускають підпорядкування поведінки особистості, яке має бути внесене у свідомість індивіда за допомогою механізму інтерпретації (стати частиною внутрішньої структури його свідомості).

Список використаних джерел

1. Витгенштейн Л. Философские работы. Ч.1. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с. // Vitgenstejn L. Filosofskie raboty. Ch.1. – М.: Gnozis, 1994. – 612 s.
2. Brent A. (1998). Philosophical Foundations for the Curriculum. – London; Boston: Allen & Unwin. – 233 p.
3. Honneth A. (1991). Das Affekt gegen das Allgemeine. Zur Lyotards Konzept der Postmoderne // Merkur. – Bd.38. – Hf.8. – S.591–604.
4. Heitger M. (1992). Über die Notwendigkeit einer philosophischen Begründung von Pädagogik // Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Pädagogik. –Bd.68, Hf.1. – S.31–38.
5. Hirst P. (2004). Moral Education in a Secular Society. – London: University of London Press. – 123 p.
6. Kohlberg L. (2000). Education for a just society. (Moral Development, Moral Education. Ethics and Educational Policy). – Birmingham: Munsey. – 496 p.

7. Lyotard J.-F. (1996). Postmoderne für Kinder/Jean-Francois Lyotard. Hrsg. von Peter Engelmann. Aus d. Französischen von Dorothea Schmidt (Le Postmoderne expliqué aux enfants). – Wien: Passagen Verlag (2. Aufl.). – 137 s.

8. Peters R.S. (1979). Democratic Values and Educational Aims// Democratic Values; Educational Philosophy; Philosophy; Values Teachers College Record, v.80, №3. – P.463–482.

9. Reese-Schäfer W. (1996). Lyotard zur Einführung. – Hamburg: Junius Verlag 3. überarbeitete Aufl. – 187 s.

10. Welsch W. (1988). Wege aus der Moderne: Schlüsseltexte der Postmoderne-Diskussion. – Weinheim: VCH. – 322 s.

Podolyakina O. V., Burshtyn Energy College of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ukraine, Burshtyn), lepan@ukr.net

A man is in the linguistic models of philosophy of language

Given the growing need for practical implementation of the ideas of freedom, justice, commitment to implement human rights, proponents of humanistic concepts of philosophy of education, by studying language and human behavior, form patterns to overlap conformity for manipulation of human behavior in order to create conditions for its free expressions for implementing fundamental human behavior choice in a particular situation and thus prevent the danger the unified form of behavior. The central problem of proposed research is often so-called «Language games» that which become the basis for the understanding of cognitive and discursive forms are not characterized as compulsory or normative; they are not subject to any rules or regulations. Relativization is being done not only to the scientific mind and the scientific opinions, but also to ethical assessments and standards. Research objectives – to consider main ideas of humanistic and anti-humanistic forms of philosophy of education that explore heteronomous diversity of language games that involve ideas, discourses, values, ideas, lifestyles, and historically defined local institutions, including educational institutions. The methodological basis of the study are language models of postmodernism and the «new humanism» in the philosophy of education. Origins of anti-humanistic installations of representatives of postmodernism can be seen in structuralism, which considered the language as regulatory system devoid of individuality and emphasized its principled anti-humanism; and post-structuralism, which believed that contemporary art is causing the «death of the author». Systematic and integrative aspect of education philosophy and management model in conjunction with a «new humanism» is important for the formation of social and valuable orientations. We can conclude that the philosophy of education and training is challenged to identify the factors that contribute to achieving its main goal – to evaluate the moral principles and personal qualities with which the theory of education/training associates realization of its objectives; to show why these and not any other principles and qualities give a person the ability to choose, in a particular situation, the line of conduct that would be socially significant, morally justified and acceptable in the social sense.

Keywords: philosophy of education, postmodernism, morality, language, humanity.

* * *

УДК 78.01.038.6:111.852

Свистун В. В.,

аспірант, Київський національний університет
ім. Т. Шевченка (Україна, Київ),
vyacheslavsvis@gmail.com

ТИША У СМИСЛОВИРАЗНІЙ ТКАНИНІ НОВОЇ МУЗИКИ

Стаття присвячена тиші як художньо-виразному засобу, естетично легітимізовану в музиці авангарду та постмодерну, що у своїй самоодстантності кристалізувався в останню третину XX – на початку XXI століть. Увага акцентується на перетворенні тиші – одного з факторів формування музики як виду мистецтва – на значущий елемент сучасного музичного образотворення. Аналіз практики і теорії її реалізації у західних, російських та українських традиціях виявляє багатовекторність «музичної тиші» й разом із тим – універсальність інтенції до мовчання, наявну в інших видах мистецтва, а також у філософії і релігії. В статті доводиться, що попри загальний рух сучасної культури до спрощення тиша-мовчання як ресурс виразності реалізує сутнісні засади музики, спрямовані на досягнення максимального впливу на духовні структури людини, де звук і його свідоме припинення є рівноцінними.

Ключові слова: нова музика, тиша, нова музична виразність, Дж. Кейдж, Ч. Айвз, музичний постмодернізм, естетика постмодерну.

Строкатість сучасної музичної палітри з її пошуковою експериментальністю, наявність живого відгуку на неї є неспростовними реаліями сьогодення, та не варто забувати, що в цій художній всеїдності

постмодерну органічно спрацьовує закваска, кинути у тигель культури авангардом. Різниця у тому, що зухвалі музичні новації сьогодні все менше сприймаються як виклик, в той час як класика з корпусу базової аксіоматики, такої дражливої для авангардистів та поставангардних експериментаторів, перетворюється на духовну рекреацію, навколо якої вирують модні мейнстріми.

Змінило своє значення і саме поняття класики. Вона розділилася на класику «ту» і «цю», де «ця» – це естетична суттєвість тих музичних новацій, що попри зовнішню незвичність внутрішньо резонують із сутнісним саморозвитком музики. Серйозні підстави долучитися до них має, на нашу думку, й тиша. Ставши інструментом творення виразності, вона підтвердила свою сутнісну музикотворчу характеристику – здатність легітимізувати звук. Її причетність до видотворення питань не викликає (взяти хоча б інтонаційну основу музики – чергування звуку і тиші), в той час, як свого спеціального дослідження чекають її смисловиразний потенціал, а також безпосередній досвід його використання, що має, до речі, свою публіку – не тільки апологетів зухвалих новацій, не лише керованих модою прибічників, але й тонких знавців і поціновувачів музики.

Принциповим у даному випадку є розуміння тиші як мовчання, як «осмисленого звуку» (М. М. Бахтін), як суто людського діалогічного акту, який оперує тим, що не промовляється. *Тиша–мовчання виступає, таким чином, як постійно незавершена креативно навантажена цілісність.* Вона стає каналом глибинної комунікації в інтерсуб'єктивній системі символічних відношень. Слід зауважити, що в сучасній культурі, тій, яка, згідно з М. Фуко, впізнає себе у дзеркалі безумства, народженого спілкувати, забезпечувати взаємну внутрішню дотичність.

Тиша–мовчання – безмежний полімодальний простір – насичена такими смислами для всіх, хто готовий їх сприймати, декодувати, інтеріоризувати. Її діалогічність спрямована на консолідоване розуміння буття і в цьому смислі має підстави для нарощування власного розлого дискурсу, де одним з векторів цілком може бути й запропонований М. В. Логіною її розгляд як «модусу тлумачення і формування зрозумілості сущого» [3].

Від самих людських начал мовчання демонструє своє духовне походження. Парадоксальним чином це підтверджує навіть біблійне «спочатку було слово», адже виходить з визнання мовчання витоків і умовою будь-якого вираження. Ми переконані, що в даному випадку маємо справу з полісимволічною метареальністю – безмежжям потенційної особистої свободи, незліченністю варіантів внутрішнього «перезавантаження». Саме тут формуються сутнісні засади мовчання, що легко спростовують тезу про його однозначність, яка в аналізі постмодерного дискурсу стає головним аргументом на користь його пріоритету над словом, чия полісемантичність та ідеологічна сприйнятливості викликає відчуття непевності і хиткості, а за ним – відразу до вербальних форм комунікації.

Насправді у випадку тиші–мовчання маємо справу із символічною мультиреальністю, яка резонує з універсальними інтенціями людини, волає до її духовно-творчого начала, по-новому відкриваючись назустріч

кожному відгуку. Відповідно, тут немає місця ні лінійності, ні однозначності. Якщо слово і музика – це осмислений звук, то свідоме мовчання не є німотою: воно сповнене смислів і модальностей, готових до поліваріативного декодування.

У дослідженнях нової музичної виразності поетика тиші є вже сталим аналітичним інструментом. Її формування, спровоковане музичними новаціями останньої третини ХХ ст., почалося у загальнонауковому дискурсі вивчення тиші, що дозволило, абсорбувавши різноаспектні, зокрема, фізичні, знання про феномен, досягти максимальної предметної кристалізації. Сьогодні поняття поетики тиші продуктивно «працює» в аналізі різних видів мистецтва. Це засвідчує естетичну універсальність нової моделі досягнення художньої виразності, запропонованої й апробованої авангардом, перейнятої та розвинутої постмодернізмом. Дієвість даного аналітичного підходу зумовлена сучасними суспільними реаліями, де найголовнішою є, на наш погляд, проблематизація процесів людинотворення.

Потрапивши у зону культурної турбулентності, музика подала перед необхідністю «переглянути» свій арсенал: заради досягнення максимальної злуки із запитом сучасної людини вона була спрямована на шлях експериментування. Привабливо–небезпечний дух радикального експерименту, спонтанність його продукту – нової музики – змінили немало творчих доль: чи то шляхом корінної трансформації, чи через формування стійкої авторської креативної домінанти. Паралельна ж поява в системі професійної музичної освіти класів експериментальної композиції підвела ризик під розмовами скептиків щодо нежиттєздатності новітніх музичних екзерсисів, їх неорганічності для музичної тканини та безперспективності для подальшого розвитку музики як мистецтва загалом.

Змінились і критерії легітимації нового: тепер перепусткою у музичний світ стають не загальне чи масове схвалення, а наявність «власної публіки», що може нараховувати лише одинокі прихильників. Головним є не їхня кількість, а сам факт наявності відгуку на авторське послання, що уможливує його трансформацію у діалог чи полілог. Мовчання у цьому сенсі має надзвичайний потенціал. Воно схоже на пустоту в її тлумаченні як універсалії у східних філософських традиціях: як начала всього; як витоків будь-якої енергії; як потенційного джерела всіх можливостей і умови творення; як того, що народжує все із себе; як нескінченної потенції, позитивної сили, яка спрямовує на звільнення; як динамічної основи вже реалізованого і того, що має проявитись, тощо.

Тиша лише здається пустою. Вона є началом, поштовхом до дії, до творчої самореалізації. Для М. Гайдеггера, переконаного, що буття розкриває людині свої тайни саме через тишу, було безсумнівним, що для щирого слухача її пустота відкривається як простір трансцендування, а, отже, свободи, як насиченість відкритістю, що породжує продуктивний креативний імпульс [7]. Звернення до М. Гайдеггера не випадкове, адже саме його «екзистенціальна аналітика» загострила погляд постмодерністської філософії на людину і її буття, дозволила виявити культурну очікуваність актуалізації феномену тиші – свідомого мовчання, причини її потенційності у тканині сучасного мистецтва. Це

підготувало платформу для досліджень мистецтвознавців і естетиків, зокрема, висновків про те, що «тиша, замовчування, пустота, беззвуччя, які складають суттєву частину сучасної художньої свідомості, можуть бути висунуті в якості характерних символів, метафор, знаків постмодернізму» [6]. Більше того, що «стійкість їх прояву дозволяє сприймати ці «наскрізні мотиви» як якісь «ключі», «інструменти аналізу» епохи чи індивідуального авторського стилю» [Там само].

Цикл завершився: філософи передбачили можливість нового явлення людської суттєвості, світ мистецтва апробував мовчання як його образно-виразний вияв, естетико-мистецтвознавча думка побачила у даному художньому явищі культурну закономірність. Тиша (обране мовчання) зайняла своє операціональне місце у неklasичній естетиці, оптимізувавши естетичний ресурс її можливих міждисциплінарних, передусім, естетико-культурологічних, досліджень.

Слід визнати, що першість у спробах системного аналізу художнього ресурсу тиші-мовчання належить культурологам, де, на нашу думку, найбільш переконливою є М. В. Логінова [2]. Принципово важливим є той факт, що аналіз художнього ресурсу мовчання здійснюється російським теоретиком у контексті вивчення онтології виразності. Ми солідарні із запропонованим розумінням виразності як константи процесів становлення культури, як «характеристики людської присутності у світі», як «способу онтологічного осмислення зв'язку «людина-світ»» [2, с. 4], що з необхідністю спрямовує аналіз у філософську й навіть філософсько-антропологічну площину з поправкою на сучасний стан розвитку культури, що характеризується незавершеністю її становлення. Свій аналітичний відповідник, як засвідчує М. В. Логінова, вона знаходить у неklasичній філософії, яка, відстежуючи сучасні реалії, сама знаходиться у постійному русі.

Вкрай важливо, що, обравши предметом аналізу виразність авангарду і постмодернізму, дослідниця розглядає їх як концептуальну єдність. Таким чином, зроблений нею висновок, що головним принципом неklasичної виразності слід вважати мовчання, стосується їх обох. Відповідно, розглядаючи виразність як константу процесу становлення смислу, теоретик пов'язує тезаурус мовчання із смислотворенням. Згадаймо, як безумовний авторитет післявоєнного авангарду Дж. Кейдж, що, власне, коронував тишу у своїй п'єсі «4'33"», стверджував, що основу нової музики складають зовсім не нові техніка й технології, а нове мислення, нова художня свідомість, здатні звільнити людину від егоїстичної зосередженості на собі, відкривши її до «потoku всього сушого» [7, с. 5], «назустріч новому досвіду, цікавому у будь-якому випадку» [7, с. 11]. Його апологія звуку, чийм невід'ємним аспектом він визнає тишу, спрямована саме на це: навчити просто слухати навколишні звуки, трансформуючи їх в образи; залишатись при цьому вільним від будь-яких заданих установок, щоб дозволити музиці «відбутися».

Свою реальну заслугу Дж. Кейдж вбачав як раз у тому, що на практиці показав, як поза намірами, ненавмисно створювати твори мистецтва». Вважаючи найкращим серед своїх власних п'єс тиші («4'33"»), він коментував її як приклад бажаної свободи від

симпатій і антипатій, спосіб звільнення музики від композиторського диктату, запевняючи, що його метою було «привести інших до розуміння того, що звуки, які їх оточують, створюють музику більш цікаву, ніж та, яку можна почути у концертній залі» [Там само, с. 16].

Вивчаючи природу звуку, Дж. Кейдж приходив до висновку, що базою музики виступає час, який охоплює і звуки, і тишу, що тривалість як ознака тиші – «більш відкритий, більш логічний засіб структурувати музику, ніж висота» [Там само, с. 13]. З цих позицій тональність, гармонія, контрапункт і все, на чому засновано європейську музику, визнається ним недосконалим, адже робить музику нудною, у той час як задача художника «допомогти звукам розкритись, стати собою. І, будучи собою, відкрити свідомість людей, які їх виробляють чи слухають, додатковим можливостям, не тим, на які вони чекали» [Там само, с. 11]. З іншого боку, Дж. Кейдж переконаний, «щоб винести з досвіду прослуховування щось для себе, треба, слухаючи, вкласти в цю музику щось своє» [Там само, с. 10], самовіддано відкрившись багатоманіттю звукового оточення.

Впевненість Кейджа у засадовості для музики часу, який, власне, й легітимізує звучання і його відсутність, а також у креативній продуктивності постійного вслуховування у звук – образні меседжі тиші – швидко здолала межі його особистої моделі творчості. Вона спрацювала як філософсько-естетичний детонатор для різних художньо-видових новацій, у першу чергу, для радикальних музичних експериментів. З них, зокрема, народився і класичний американський мінімалізм, для якого Кейдж став гуру у формуванні репетитивності як окремого, самодостатнього, способу музичної композиції. Водночас, поєднання ним музики з філософією заклало досить стійку традицію філософського супроводу експериментального музичного матеріалу. З іншого боку, сучасна, естетизована, філософська думка, формуючи свої концепції, нерідко відточує їх у музичній царині. Існує немало рیمейків ідей Дж. Кейджа. Одним з їх відлуння є, зокрема, позиція Стінга, сучасної музичної зірки: «Ідеальна музика – це тиша, а музиканти займаються створенням красивої рамки навколо цієї досконалості».

Попри те, що прихильників авангардистської музики завжди було легко порахувати, вона не могла не захоплювати своєю незвичністю, не вабити зухвалістю, пропонуючи замість порядку космос непередбачуваної спонтанності. Наполягаючи на праві саме такої розмови з людиною, вона всім своїм наполегливим розвитком вела до думки, що Кейдж – це не випадковість, не якась прикра мутація, а важливий і необхідний етап кристалізації, який має не лише своє «після», але й своє «до». Цим «до» для Кейджа був ним шанований американський композитор Чарльз Айвз, чийі сміливі експерименти лягли у підмурок нової музики і нової ж, неklasичної, філософсько-естетичної рефлексії. Айвз впустив у музику примхливість форми, поліфактурність, ритмічну ускладненість, вільну гру з тональністю, щедre цитування і символіку. Чутливий до ідей трансценденталізму, він був не байдужий до містичного, філософсько-алегоричного, фантастичного, намагаючись розширити до них виразні можливості музики. Усвідомивши раніше за інших комунікативно-образотворчий потенціал тиші, в останній частині

своєї фортепіанної «Конкорд-сонати» (1904–1915 рр.) Айвз вдавсь до побудованої на ній медитативності: музика відчутно виникає з тиші і у тишу ж згортається, завмираючи у звуках здалеку чутного дзвону.

Соната, як і вся творчість Айвза в цілому, не одразу знайшла розуміння у сучасників, та композитор залишався послідовним у реалізації своїх ідей, що засвідчує його протопостмодерний жест – посвячення–есе можливому слухачу «Конкорд-сонати»: «Це вступне есе було написано композитором для тих, хто не переносить його музики, а музика написана для тих, хто не переносить його есе. Все це разом із повагою присвячується тим, хто не переносить ні того, ні другого» [11, с. 3].

Через багато років експериментів і відкриттів Айвза почули не лише на батьківщині, де сьогодні він визнаний видатним американським композитором, але й увесь світ: його музика постійно звучить на концертах, записується у нових і нових версіях виконання. (Найкрупнішою премією, що сьогодні присуджується академічним композиторам, є Премія імені Чарльза Айвза). Мало хто з його сучасників композитора–експериментатора може зрівнятися з ним у використанні нових виразних засобів. Дослідники його творчості називають у цьому ряду поліритмію, політональність, додекафонію, чвертьтонове письмо, звукові кластери, алеаторику тощо, багато в чому вважаючи його першопрохідником, який набагато випередив свій час. Зважаючи на увесь персональний масив цих новацій, І. Стравинський стверджував, що «Айвз прийняв закусівати нинішнім пирогом, до того як хтось встиг сісти до того ж столу» [9, с. 79].

Саме у Айвза вперше в американській музиці «прозвучала» тиша. Це був один із кроків американської музичної революції, яку він, схильний до проективної аналітики, розпочав із власних глибоких переконань: байдужий до популярності, композитор мріяв про музику, незалежну від купівлі і продажу, вільну у своїй суспільній навігації. У своїй відомій оркестровій п'єсі «Питання, що залишилось без відповіді» (1906 р.) Айвз змушує струнні весь час грати «ррр» без зміни темпу, щоб вони відтворили «мовчання друїдів, котрі нічого не знають, не бачать і не говорять» [Цит. за: 9, с. 83].

Правий, мабуть, російський поет та публіцист Л. С. Рубінштейн, зауваживши, що даний твір – «це у якомусь сенсі формула мистецтва взагалі» [1], передусім, тому, що мистецтво має задавати питання. Зерна, кинуті композитором у ґрунт філософії музикотворення більш ніж століття назад, проросли: меморіальні музичні акції та проекти, зокрема, проект «Відповіді Айвзу» (2004 р.), що об'єднав композиторів із США, Канади, Англії, Німеччини, Бельгії, свідчать, що вабить не лише експериментаторська сміливість, а позиція авторської незалежності від смаків аудиторії заради вищої мети – створення «музики субстанції» – [5, с. 4], в якій вільне натхнення художника резонує із цілісністю світу, керованого наддушею. За переконанням Айвза, музика «є трансцендентною мовою у найнезбагненнішому сенсі цього слова» [Цит. за: 11, с. 438]. Це достатня підстава для того, щоб його нова музична реальність, створена на основі «дисгармонійності, квазібезформеності, незапланованості, багатомірності» на відміну від багатьох художників того часу, та і ХХ ст. в цілому, не несла в собі «депресії, образів зла, світла, що згасає, та відчаю» [5, с. 5]. Багатошарове поєднання

звуків, зібране у складну кумулятивну форму, залишає слухача віч–на–віч з відкритим процесом звукотворення, змушуючи шляхом рецепції прокладати свої звукові маршрути, позначені власною вільною духовною роботою.

У цьому складному русі свій онтологічний статус з необхідністю виявляє тиша: вона впускає людину у нескінченність потенційної множинності звуків, множинності, що має продуктивний характер. Така духовна череватість тиші вказує на її концептуальну близькість з пустотою – однією із ключових універсальї східних культур, що сприймається як нескінченна перспектива можливостей, як начало всіх речей. Її онтологічний сенс виявляється в її потенції, позитивній силі, непохитному прагненні свободи. Категорія пустоти стала однією з базових і у сучасному мистецтві, явно заявивши себе у творчості Малевича, Кейджа, «продавця повітря» Кляйна. Врешті, тиша – це та ж пустота, що завжди готова народжувати звук. При цьому вона несе в собі присмак симуляції, адже не тільки попереджає появу музичного звучання, але й на певний час замінює музику натяком на неї. Така природа тиші робить її бажаним об'єктом для постмодерністського аналізу.

Рухаючись шляхом згаданої аналогії, доречно не оминати й гайдеггерівську концепцію пустоти. На думку філософа, буття розмовляє з людьми через тишу, яка тільки здається пустою: для того, хто здатний широко в неї вслухатися, вона розкривається безмежним простором, де все готове бути вловленим у своїй справжній суті. Ця «відкритість відкритому», за Гайдеггером, власне і є свободою.

Заклик тиші – це заклик буття. Теоретик переконаний, що сама можливість вслуховування забезпечена зв'язком людини з «беззвучним голосом буття», що нею володіє. При цьому мова йде не про його пізнання, а про його розкриття назустріч людському духовному волянню, якому відкриваються глибини трансцендентності. Цей стан тонко характеризує Екхарт Толле, письменник, один із сучасних духовних авторитетів. На його думку, момент входження у тишу дає людині відчуття внутрішньої готовності і, водночас, такої власної присутності у світі, яка не заангажована тисячоліттями колективної людської обумовленості.

Опинившись віч–на–віч із тишею, що тамує у собі народження музики, слухач потрапляє у насичене мультисмислове поле, яке вабить не можливістю тлумачити творчий задум автора, а перспективою власної участі у даному процесі музикотворення: тиша трансгресивна, адже завжди виводить у більш широкий простір смислу. Спектакулярність, закладена у процесі сприйняття тиші як художньо значущого елементу, від самого початку протистоїть лінійності її сприйняття. Особистість реципієнта розчиняється у живому процесі народження музики, по відношенню до якого вона виконує роль інструмента: весь свій актуальний духовний досвід вводить у цю загострену тишею роботу, стаючи своєрідним провідником у те, що здійснюється. Слід розуміти при цьому, що, поглинаючи людину, тиша як своєрідний тотальний «пунктум» не інтерпретується, а стає матеріалом для будь–яких особистих художньо–образних версій. Таким чином, її креативна потужність практично безмежна.

Зрозуміло, що потреба в її цілісному естетичному аналізі, актуалізована перманентним оновленням

музичної мови, не може бути задоволена лише у межах музикознавчої і мистецтвознавчої аналітики, в якій категорія тиші, попри кристалізацію її проблематики в дискурсі нової музики, продовжує залишатися чи не найзагадковішою. Однак і на орбітах цих досліджень естетичне розуміння тиші як складової музичної виразності продуктивно нарощує масив знань, коли аналіз здійснюється на рівні сутнісного розуміння музики як саморуху людської духовності. Це, зокрема, стосується досліджень І. Барсової, Т. Кліфтона, М. Логінової, Є. Назайкінського, О. Михайлова, І. Некрасової. З іншого боку, дефінітивно точно сказати, що таке тиша практично неможливо, адже вона домірна людському універсуму, сама є універсум і в цьому сенсі не може бути введена у раз і назавжди визначені рамки, поаспектно розкриваючись у відповідь на той чи інший аналітичний запит.

У довгій історії музики хтось розумів, а хтось лише відчував цю тонкість, хтось віддавався тиші як її значущій складовій, як було у випадку Кейджа, а хтось, як от німецький композитор Ервін Шульхоф, використовував її ресурс, старанно виписуючи паузи («In Futurum»). Та напевд сьогодні можна заперечувати, що тиша — це багатощарова, мультисенсова, полівалентна цілісність, яка є віддзеркаленням світу людини. Неодмінність руху музики — знак того, що людина не спинається у своєму саморозвитку, позначаючи його віхи змінами в мові музичної виразності, створюючи в ній зони загостреної актуальності, точки надзвичайної почуттєвої напруги, врешті, відкриваючи нові смислообразні портали — резонатори її внутрішнього стану. Цей процес позначений рисами світотворення і здійснюється на рівні, закритому для лінійного аналізу й загалом непідвладному суто раціональному препаруванню.

На сучасному етапі музикотворення всі підстави стати у нагоді має неокласична естетика, позбавлена аналітичного раціонізму, адже її власна, відкрита для поповнення, операціональна база сформована з понять, які фактично є образними позначеннями процесів і явищ, що потрапили в межі її інтересу. І навіть поняття, запозичені нею із загальнонаукового арсеналу, підпавши під вплив її інтенцій, набувають символічно-образної конотації. Вузлом органічного зв'язку нової музичної виразності і неокласичної естетики є їхня гомогенність, пов'язана з особливостями сучасного етапу розвитку людини — головного предмету дослідження постмодерністської філософської думки. В цьому дискурсі тиша, що в царині музики виявила свій універсальний людинотворчий потенціал, набуває такого обсягу свого значення, який є достатнім для її легітимації в ряду фундаментальних понять постмодерністської філософсько-естетичної думки.

Список використаних джерел

1. Лев Рубінштейн. Відповідь, що залишилася без питання. — www.inliberty.ru/blog/2267-Otv-et-ostavshiysya-bez-voprosa
2. Логінова М. В. Онтологія виразистості в культурі XX века. — Дисс. докт. филос. наук. — Саранск, 2003.
3. Логінова М. В. Постмодерністський дискурс молчання // «Credo New». — 2008. — №2.
4. Манулкіна О. От Айвза до Адамса: Американская музыка XX века. — СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. — 784 с.
5. Мурзина Н. В. Принципы формообразования в крупных инструментальных сочинениях Ч. Айвза. — Дисс. канд. искусств. — Нижний Новгород, 2002.
6. Некрасова Инна. Целая Вселенная: К проблеме исследования поэтики тишины // ГЭЗета. — №3. — <http://soundmuseumspb.ru/gezet/42-articles/1202-inna-nekrasova>

7. Ричард Костелянец. Разговоры с Кейджем. — М.: Ad Marginem, 2015. — 400 с.
8. Солонин К. Ю. Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур. — 2-е изд. — СПб.: Санкт-Петербургское филос. общ-во, 2001. — С.183–194.
9. Стравинский И. Статьи и материалы. — М., 1973.
10. Chase G. America's Music From the Pilgrims to be Present. — Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1992.
11. Ives Charles. Esseys before a sonata, etc. — N.Y., 1970.

References

1. Lev Rubinshtejn. Vidpovid', shho zalishilasja bez pitannja. — www.inliberty.ru/blog/2267-Otv-et-ostavshiysya-bez-voprosa
2. Loginova M. V. Ontologija vyrazitel'nosti v kul'ture XX veka. — Diss. dokt. filos. nauk. — Saransk, 2003.
3. Loginova M. V. Postmodernistskij diskurs molchanija // «Credo New». — 2008. — №2.
4. Manulkina O. Ot Ajvza do Adamsa: Amerikanskaja muzyka XX veka. — SPb.: Izd-vo Ivana Limbaha, 2010. — 784 s.
5. Murzina N. V. Principy formoobrazovanija v krupnyh instrumental'nyh sochinenijah Ch. Ajvza. — Diss. kand. iskusstvoved. — Nizhnij Novgorod, 2002.
6. Nekrasova Inna. Celaja Vselennaja: K probleme issledovanija poetiki tishiny // GJeZeta. — №3. — <http://soundmuseumspb.ru/gezet/42-articles/1202-inna-nekrasova>
7. Richard Kosteljanec. Razgovory s Kejdzhem. — M.: Ad Marginem, 2015. — 400 s.
8. Solonin K. Ju. Hajdegger i vostochnaja filosofija: poiski vzaimodopolnitel'nosti kul'tur. — 2-e izd. — SPb.: Sankt-Peterburgskoe filos. obshh-vo, 2001. — S.183–194.
9. Stravinskij I. Stat'i i materialy. — M., 1973.
10. Chase G. America's Music From the Pilgrims to be Present. — Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1992.
11. Ives Charles. Esseys before a sonata, etc. — N.Y., 1970.

Systun V. V., graduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kyiv), vyacheslavsvs@gmail.com

Calmness in meaning expressing material of new music

The article is dedicated to calmness as artistic and expressive mean, esthetically legitimated in music Avant-Garde and Post-Modernism, which in their own self — containment crystallized during the last third of the 20th — till early 21st centuries. Attention is accented on the conversion of calmness — one of the factors of formation of music as a kind of art — to the significant element of the modern musical creating of images. Analysis of practice and theory of its realization in Western, Russian and Ukrainian traditions reveals multi-vector nature of «musical calmness» and together with this — universality of intension to silence, present in other kinds of art, and also in philosophy and religion. In the article is proved, that despite general movement of modern culture to simplification of calmness-silence as resource of expressiveness is realizing the essence of principles of music, directed to the achievement of maximum influence on spiritual structures of person, where sound and its deliberate termination are equivalent.

Keywords: new music, silence, new musical expression, J. Cage, C. E. Ives, music postmodernism, postmodern aesthetics.

* * *

УДК 165.6

Вахтель А. І.,
аспірант кафедри теоретичної та практичної
філософії, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
vakhtel.andrii@gmail.com

ЩОДО ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ АНГЛОМОВНОЇ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

Ця стаття є пошуком пропозицій щодо перекладу ряду фундаментальних понять англomовної епістемології, таких як «mind», «consciousness», «impression», «sensation», «experience» тощо. Автор міркує над принципами перекладу філософських термінів узагалі, виокремлює деякі найпроблемніші для перекладу терміни сучасної англomовної епістемології, прослідковує етимологічні корені цих понять, їхні головні значення у новочасній і сучасній філософії.

Ключові слова: свідомість, усвідомлення, ум, психіка, враження, відчуття, переживання, досвід, феноменологія.

Поняття «mind» і «consciousness»

На сьогодні одну з найбільших проблем становить переклад англійського поняття «mind». Тут найпростішими є дві опції: вводити неологізм або шукати синонімічну мовну одиницю у мові перекладу відповідно до контексту вжитку. Перший варіант має ту перевагу, що дає максимально загальне розв'язання проблеми перекладу поняття, зберігаючи його семантичну й морфологічну своєрідність. Недолік цього підходу полягає в тому, що неологізм зазвичай є більшою або меншою абстракцією стосовно живого мовного контексту, не кажучи вже про те, що введення неологізму є штучним і вимушеним заходом, що чітко відчувається при прочитанні. Друга опція гарна тим, що не стає на заваді інтуїтивному розумінню читачем тексту, використовуючи звичні «домашні» поняття. Її недолік, проте, полягає в тому, що новий контекст потребує нового перекладу того ж самого поняття, через що втрачається більш глибока семантична перспектива, у якій це поняття постійно перебуває у мові оригіналу. Поруч із тим, відомі приклади невдалих контекстуальних перекладів. Широко розповсюдженим, зокрема, є переклад «mind» поняттям «свідомість», як-от у назві дослідницької сфери «Philosophy of Mind», а також в українському перекладі «Трактату про людську природу» Г'юма [1], де «mind» також переважно перекладається як «свідомість», а подеколи навіть як «дух», а «consciousness», своєю чергою, як «розум» та «розумові здібності». Некоректність такого перекладу легко обгрунтувати. Справа в тім, що «consciousness» в англійській філософії традиційно є властивістю того, що називають «mind». Ця термінологічна дистинкція стала можливою насамперед завдяки Кадворту¹ і була остаточно інкорпорована в англійську традицію Локом, а також Г'юмом. Семантичне відношення між поняттями «consciousness» і «mind» наочно видно з таких цитат:

- «Свідомість (consciousness) є сприймання того, що відбувається в умі (mind) самої людини» [12, р. 98];
- «[C]відомість є лише віддзеркаленою думкою або сприйняттям» [10, р. 941].

¹ Ралф Кадворт (Ralph Cudworth; 1617–1688), один із головних представників когорти платоніків Кембриджського університету (Cambridge Platonists), відповідальний за те, що поняття свідомості дістало в англійській філософії сучасний психологічний та епістемологічний сенс. У своїй головній праці «The True Intellectual System of the Universe» Кадворт проводить концептуальну різницю між «пластичним/штучним життям природи» та «раціональним життям душ», стверджуючи, що останні, на відміну від першої, наділені здатністю до само-сприймання (self-perception) та усвідомлювання (consciousness) [див., зокрема, 8, р. 343, 351]. Ця концепція бере початок в «Енеїдах» Платона, а поняття «consciousness» Кадворта є калькою давньогрецького поняття «συνείδησις» (буквально, «відчутий із / спільно з», що перетворюється на англійське «con-sense», або «consciousness»). Такий переклад водночас близький за значенням до «scientia» Декарта, із філософією якого Кадворт був добре знайомий. До Кадворта слово «consciousness» використовувалося англійською переважно як синонім поняття «conscience» («совість»). Після виходу «The True Intellectual System of the Universe» (1678), а потому «An Essay Concerning Human Understanding» Лока (1689), психологічне значення цього поняття стало головним. Щодо поняття «mind», то робота Кадворта не є типовим прикладом його використання в англійських текстах Нового часу. У той час як Гобс, Лок, Берклі та Г'юм використовують «mind» у значенні «inner life» («внутрішнє життя»), і переважно як синонім «soul», для Кадворта цей термін служить радше аналогом давньогрецького «νοῦς» (який ближче за значенням до «intellect» і «reason»), а не «ψυχή» (аналогами якого є «soul» і, рідше, «psyche»).

Важливо зазначити, що хоча «consciousness» у Лока і Г'юма і є властивим – ба більше, перманентним, як я підкреслю нижче – станом «mind», перша все ж залишається саме атрибутом, а не рівноправним логічним субстратом. Через цю логічну несумірність у Локово-Г'юмовому словнику ці два поняття не можуть відігравати роль синонімів. Подібна синонімія була би ще можливою в контексті Гусерлевої феноменології, де «свідомість» («Bewusstsein») розширена до сенсу будь-якого суб'єктивного переживання². І хоча вже у Лока «consciousness» дуже наближається до Гусерліанського сенсу головної підстави єдності потоку переживань суб'єкта³, а не просто загальної здатності «віддзеркалення» цих переживань, і для Лока, і навіть для сучасного англофона, не знайомого з феноменологічною традицією слововжитку, при першому знайомстві була би незрозумілою феноменологічна субстантивация поняття свідомості, перетворення свідомості на «особливий домен буття» й особливо приписування їй конститутивної сили у пізнанні й навіть дії.

Термінологічне розведення «consciousness» і «mind» набуло особливої виразності наприкінці ХХ-го століття після так званого «Consciousness Boom», коли низка філософів когнітивної науки стала загострювати увагу на несумірності «computational mind» («обчислювального ума»), або «embodied mind» («втіленого ума»), який є звичним дослідницьким полем когнітивної науки, та «consciousness» («свідомості»), або «phenomenological mind» («феноменологічного ума»), який є предметом інтроспекції, або самодосвідчування, – при тому, що обидва мають бути аспектами нероздільної ментальної сфери [11, р. 3–55; 15, р. 2–24]. Слід звернути увагу також на те, що сучасне значення поняття «mind» є значно ширшим за класичне Локово-Г'юмове, адже може включати в себе також будь-які когнітивні процеси, які не дістають суб'єктивного засвідчення [див., наприклад: 7, р. 11–12; 11, р. 16]. Для Г'юма і Лока, на противагу такому поглядові, «mind» у стані мислення, але позбавлений «consciousness», був лише сумнівною і суперечливою гіпотезою⁴.

² Розширення значення цього поняття було свідомо зніжчовано вчителем Гусерля, Францом Брентано, у його «Психології з емпіричного погляду» [див. 6, с. 131–133].

³ Пор.: «Тільки свідомість об'єднує дії в єдину особу ... Самість залежить від свідомості, а не від субстанції. Самість є тією свідомістю річчю, що мислить ... Ця особистість виходить за межі теперішнього існування у минуле лише завдяки свідомості» [12, р. 324]. У чому, до речі, Г'юм кардинально розходиться з Локом і Гусерлем (цей момент також піддається аналізу в есеї Гурвіча): «[У]сі наші окремі сприйняття є окремими одиницями буття, і ... ум ніколи не сприймає якийсь реальний зв'язок між окремими одиницями буття» [10, р. 942].

⁴ На підтримку цього див., наприклад, [10, р. 304] і [12, р. 91–101, 318–319]. Чи властиві «mind» взагалі несвідомі стани, окрім когнітивних, – це інше питання. Якщо це питання очевидно не може бути порушеним у контексті Г'юмового скептицизму, в термінах Локової доктрини, думаю, воно не буде позбавленим сенсу. Адже Лок заперечує лише можливість мислення («thinking», «thoughts») у несвідомому стані, але не робить експліцитного заперечення самого несвідомого стану (характер якого все ж залишається під питанням). Впевненіше за нього Кадворт пише про «певну вітальну енергію», яка має зберігатися в душі у станах, позбавлених само-сприйняття (self-perception) і мислення (cogitation) [8, р. 346, 349]. Він був, можливо, першим із філософів Нового часу, хто всерйоз став відстоювати думку про несвідоме існування душі, різко протиставляючи свою позицію Декартовій [8, р. 344–349]. Розроблена філософська доктрина несвідомого не з'явилася, проте, аж до ХІХ ст. [див. до цього 14, р. 127–143].

З огляду на вищесказане, переклад «mind» поняттям «свідомість» слід вважати хибним шляхом. Не позбавленою проблематичності є також пропозиція перекладати цей термін як «психіка». Зокрема, такий переклад пропонують для творів Девіда Чалмерса. Вада такого перекладу дається взнаки. Адже у своїй головній праці «The Conscious Mind» Чалмерс використовує спільнокореневе поняття психологічного для позначення одного з аспектів «mind», який відповідає каузальній ролі когнітивних процесів у продукуванні поведінки, на противагу іншому, «феноменальному» аспектові «mind», який розкриває якісний характер досвіду [7, р. 11–12]. Відтак, якщо обрати вищезазначену перекладацьку стратегію, вираз «psychological mind» треба буде перекласти як «психологічна психіка», що призведе до необґрунтованого подвоєння сенсу поняття психічного і, як наслідок, термінологічної плутанини.

Поняття психіки, або психічного, тим не менш, є непоганим кандидатом на роль відповідника «mind», оскільки містить у собі дві важливі конотації. Перша з них є психоаналітичною і вона відповідає сфері, позначеній Чалмерсом як «psychological mind». Психоаналітичний сенс поняття психічного (нім. «psychisch», «Psychisches») можна цілковито пояснити в каузальних термінах, адже психічні процеси представляють інтерес для психоаналітика настільки, наскільки вони відіграють каузальну роль у поведінці. При цьому феноменальні якості психічних переживань тут позбавлені будь-якої релевантності для того, що вважають адекватним і вичерпним аналізом психічного життя. У «Я і Воно» Фройд пише: «Повторюю, але дещо інакше: Психоаналіз не може перекласти сутність психічного у свідомість; навпаки, свідомість повинна розглядатися як якість психічного, яка може приєднуватися до інших якостей або залишатися осторонь від них» [9, с. 9].

Друга конотація є феноменологічною. Її зміст окреслюється через заперечення поняття несвідомого (принаймні, у Фройдівому сенсі) та підкреслення феноменального характеру психічного життя. Обидва моменти експлікуються з однієї цитати Brentano: «Усі психічні феномени є свідомістю» [6, с. 133]¹. Будучи протилежним психоаналітичному сенсу психічного, феноменологічне значення стає у відповідність з Чалмерсовим поняттям «phenomenal mind».

Разом ці два поняття психіки, отже, принаймні частково охоплюють два найважливіших аспекти англomовного «mind». Проблематичною перекладацькою опцією «психічне» робить, проте, його спорідненість з поняттям «психологічне». Це може створити серйозні труднощі при перекладі передусім сучасної літератури з філософії когнітивних наук (як це було видно на прикладі Чалмерса) і зобов'язати перекладача до систематичних коментарів.

На мій погляд, є щонайменше дві вдалі альтернативи. Першою пропозицією є переклад «mind» поняттям «ум», яке, з одного боку, зберігає морфологічну відмінність «mind» від таких понять як «psyche», «soul», «consciousness», «reason», з іншого боку, є рідко-вживаним словом, що позбавлене небажаних сенсових

конотацій, але не є при цьому інтуїтивно незрозумілим неологізмом². Друга альтернатива – перекладати це поняття як «ментальне»³. Доцільність такого перекладу обґрунтована не лише семантично, але й етимологічно: слова «mental» і «mind» обидва походять від латинського слова «mens»⁴.

Поняття «impression» та «sensation»

Для класичної англomовної філософії є також характерним розрізнення понять «impression» і «sensation», які теж потребують адекватного перекладу. Локове визначення «sensations» таке: «По-перше, наші чуття, яким добре відомі певні чуттєві об'єкти, повідомляють уму кілька окремих сприйнятів речей, відповідно до різних способів, у які ці об'єкти афектують їх ... Це велике джерело більшості наших ідей, залежних цілковито від наших чуттів і здобутих ними для розуміння, я називаю *відчуттям* (sensation)» [12, р. 87]. Подібного строгого визначення слова «impression» Лок не надає, однак сенс, у якому воно переважно вживане, стає добре зрозумілим після тези автора про неможливість існування «будь-якої внутрішньої ідеї в умі до вражень (impressions) з боку відчуття (sensation) і рефлексії» [12, р. 81] і особливо у світлі коментарю на початку «Трактату про людську природу» Г'юма, який безумовно продовжує цю термінологічну традицію: «Усі сприйняття людського ума розкладаються на два різних види, що я буду йменувати *враженнями* (impressions) та *ідеями*. Різниця між ними полягає в ступенях сили й живості, з якою вони спадають на думку і проникають до нашої свідомості. Ці сприйняття, які входять із найбільшою силою та потужністю, ми можемо називати *враженнями* (impressions): і під цією назвою я розглядаю всі наші відчуття (sensations), пристрасті й емоції, коли вони вперше з'являються в душі. Під ідеями я розумію їхні слабкі образи в думанні й міркуванні, якими є, приміром, всі сприйняття, що викликає цей трактат, окрім лише тих, які виникають від зору й дотику та крім безпосередніх задоволення чи незручності, які він може спричинити» [10, р. 17–18]. Отже, «sensations» слід розуміти як такі «impressions» (інтенсивні переживання ума, а отже – «враження»), що надходять до нас через органи чуття, іншими словами – «відчуття».

Поняття «experience», похідні від нього та інші поняття

Дієслово «to experience» можна перекладати українською як «досвідчувати», а також як «переживати»;

² Українське слово «ум», на мій погляд, є також вдалою пропозицією для перекладу «mind» у двох важливих ще не зазначених сенсах [пор.: 13; 2]:

1. Здатність мислити й судити. У такому значенні використовується, наприклад, у виразах «to come/spring to someone's mind» (прямої ідіоматичної відповідник – «приходити на ум»), «on someone's mind» («на умі»), «to have a mind of one's own» («своїм умом жити»), «to lose one's mind» («рішатися ума / вживати з ума»), «to be out of one's mind» («бути несповна ума»).

2. Пам'ять людини. Як-от у виразах «to bear something in mind» («класти/брати на ум»), «to keep something in mind» («тримати в умі»).

³ Зокрема, так робив Васильєв у своєму перекладі «The Conscious Mind» Чалмерса [5].

⁴ У залежності від контексту, латиною це поняття означає «план», «намір», «розум», «інтелект», «судження», а також «сміливість». Що стосується суто філософського вжитку цього поняття, пропоную для прочитання статтю Олега Хоми «Пізнавальні інстанції в Декартовій термінології» [4]. Хома, до речі, пропонує перекладати цей термін як «ум» або «добрий глузд».

¹ Детальніше про його критику поняття несвідомого, див. твір Brentano «Психологія з емпіричного погляду» [6, с. 131–180]. Щодо феноменального характеру психічного див. там само [6, с. 118–120].

а похідний від нього іменник «experiencing» – як «досвідчування» або «переживання». З двох запропонованих версій перекладу я віддаю перевагу першій. Поняття, утворенні від кореню «досвід», особливо стаються в пригоді при перекладі (й простому вживанні) дісприкетників, як-от «досвідчувальний суб'єкт» («experiencing subject») і «досвідчуваний об'єкт» («experienced object»).

Абстрактне поняття «entity» можна перекладати як «одиниця буття», аби відрізнити його від споріднених, але не завжди контекстуально тотожних йому слів «essence» – «сутність», «being» – філософська категорія «буття» та «existence» – «існування» чи «екзистенція».

Список використаних джерел

1. Г'юм Д. Трактат про людську природу / Пер. з англ. П. Насада. – К.: Всесвіт, 2003. – 514 с.
2. Словник української мови в 11 томах (СУМ-11). – Webmezha, 2014 [Електронне джерело]. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 29.06.17).
3. Соболевський Я. А. Американський період в філософії Ж. Марітена // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка «Філософія, політологія». – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. – №120. – С.45–48.
4. Хома О. І. Пізнавальні інстанції в Декартовій термінології // Філософська думка. – 2011. – №3. – С.120–132.
5. Чалмерс Д. Сознаний ум: В поисках фундаментальной теории / Пер. с англ. В. В. Васильева. – М.: УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. – 512 с.
6. Brentano F. Psychologie vom empirischen Standpunkte. In zwei Bänden. Erster Band. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1874. – 350 s.
7. Chalmers D. The Conscious Mind. In a Search of a Theory of Conscious Experience. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1996. – xviii, 413 p.
8. Cudworth D. The True Intellectual System of the Universe. – London: Richard Priestley, 1820. – 532 p.
9. Freud S. Das Ich und das Es. – Leipzig; Wien; Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923. – 81 s.
10. Hume D. A Treatise of Human Nature. Being an Attempt to Introduce the Experimental Method of Reasoning into Moral Subjects. – The Floating Press, 2009. – 975 p.
11. Jackendoff R. Consciousness and the Computational Mind / Ed. by M. A. Boden. – Cambridge, Mass.; London: The MIT Press, 1994 (4th printing). – 356 p.
12. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding. – The Pennsylvania State University, 1999. – 719 p.
13. Oxford Dictionaries. – Oxford University Press, 2015 [Електронне джерело]. URL: <http://www.oxforddictionaries.com/> (дата звернення: 29.06.17).
14. Reed E. S. From Soul to Mind. The Emergence of Psychology, from Erasmus Darwin to William James. – New Haven; London: Yale University Press, 1997. – xviii, 283 p.
15. Roy J.–M., Petitot J., Pachoud B., Varela F. J. Beyond the Gap: An Introduction to Naturalizing Phenomenology // Petitot J., Varela F. J., Pachoud B., Roy J.–M. Naturalizing Phenomenology. Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – P.1–80.

References

1. Hjum D. Traktat pro luds'ku pryrodu / Per. z anhl. P. Nasada. – K.: Vsesvit, 2003. – 514 s.
2. Slovyk ukrains'koji movy v 11 tomakh (SUM-11). – Webmezha, 2014 [Elektronne dzherelo]. URL: <http://sum.in.ua/> (data zvernenn'a: 02.08.15).
3. Sobolev's'kyj J.A. Amerykans'kyi period v filosofii Zh. Maritena // Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka «Filosofia, politolohiia». – Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet», 2016. – №120. – S.45–48.
4. Khoma O. I. Piznaval'ni instantsii v Dekartovii terminolohiji // Filosofs'ka dumka. – 2011. – №3. – S.120–132.
5. Chalmers D. Soznajushchii um: V poiskakh fundamental'noi teorii / Per. s angl. V. V. Vasiljeva. – M.: URSS: Knizhnyj dom «LIBERKOM», 2013. – 512 s.

6. Brentano F. Psychologie vom empirischen Standpunkte. In zwei Bänden. Erster Band. – Leipzig: Duncker & Humblot, 1874. – 350 s.
7. Chalmers D. The Conscious Mind. In a Search of a Theory of Conscious Experience. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1996. – xviii, 413 p.
8. Cudworth D. The True Intellectual System of the Universe. – London: Richard Priestley, 1820. – 532 p.
9. Freud S. Das Ich und das Es. – Leipzig; Wien; Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923. – 81 s.
10. Hume D. A Treatise of Human Nature. Being an Attempt to Introduce the Experimental Method of Reasoning into Moral Subjects. – The Floating Press, 2009. – 975 p.
11. Jackendoff R. Consciousness and the Computational Mind / Ed. by M. A. Boden. – Cambridge, Mass.; London: The MIT Press, 1994 (4th printing). – 356 p.
12. Locke J. An Essay Concerning Human Understanding. – The Pennsylvania State University, 1999. – 719 p.
13. Oxford Dictionaries. – Oxford University Press, 2015 [Електронне джерело]. URL: <http://www.oxforddictionaries.com/> (дата звернення: 02.08.15).
14. Reed E. S. From Soul to Mind. The Emergence of Psychology, from Erasmus Darwin to William James. – New Haven; London: Yale University Press, 1997. – xviii, 283 p.
15. Roy J.–M., Petitot J., Pachoud B., Varela F. J. Beyond the Gap: An Introduction to Naturalizing Phenomenology // Petitot J., Varela F. J., Pachoud B., Roy J.–M. Naturalizing Phenomenology. Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science. – Stanford: Stanford University Press, 1999. – P.1–80.

Vakhtel A. I., postgraduate student of the department for theoretical and practical philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), vakhtel.andrii@gmail.com

On translation of the terminology of the modern English-speaking epistemology

This article is a search for suggestions on translation of a number of fundamental concepts of the English-speaking epistemology such as «mind», «consciousness», «impression», «sensation», «experience», etc. The author reflects on the principles of the translation of philosophical terms in general, outlines some of the most problematic for translation terms of the contemporary English-speaking epistemology, traces the etymological roots of these concepts, their basic meanings in the contemporary and modern philosophy.

Keywords: consciousness, mind, psyche, impression, sensation, mental process, experience, phenomenology.

* * *

УДК 141.3

Гамшеєва В. М., студентка–магістр кафедри теоретичної і практичної філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), gamsheeva.varvara@gmail.com

МОНАРХІЧНИЙ («ОХОРОННИЙ») СОЦІАЛІЗМ К. Н. ЛЕОНТЬЄВА ЯК ВИД СОЦІАЛЬНОЇ УТОПІЇ

Досліджується філософська концепція К. Леонтьєва іменована ним монархічним соціалізмом, яка розглядається як один з різновидів утопізму.

Центральне місце даної концепції займає тлумачення Леонтьєвим держави як певного консолідованого колективу комуністів при вищому началі – цареві (самодержавці)–Богу (як Абсолюту так і «позамазику» Богом).

Основними поняттями, якими оперує філософ при побудові, надалі тлумаченні своєї концепції є економічно–політичний фактор, елітарна культура, візантизм і релігія як керуюча елемента визначення основних критеріїв розвитку «такої» держави.

У статті пропонується говорити про «релігійний соціальний утопізм», який автором вважається правомірним для певного виду соціальних утопій представлених російською філософією, у яких соціальний стрій може бути ідеальним, однак за умови його підпорядкування вищому началу – Богу.

Ненасильство і «легка» пропаганда поступаються місцем божественному страху і внутрішньому примусу.

При виконанні дослідження були застосовані методи: дескриптивний, історико–філософський, аналітичний та компаративний. Також, були використані методи: аналізу, синтезу, порівняння.

Ключові слова: монархія, соціалізм, утопія, монархічний соціалізм, охоронний соціалізм.

Мета статті: дослідження концепції монархічного (охоронного) соціалізму К. Леонтьєва як виду соціальної утопії.

Російська філософія, особливо релігійна, багата на утопічні концепції розуміння історії та місця людини у них. Дана проблематика знайшла відгук у концепціях філософії воскресіння М. Федорова, «Розе мира» Д. Андрєєва, «Третьому Завіті» Д. Мережковського.

Однією з найбільш цікавих є філософія монархічного («охоронного») соціалізму Костянтина Леонтьєва.

Філософська концепція монархічного соціалізму, певним чином, являє собою чисто дослідницьку позицію. Адже самим автором окремої закінченої концепції, певного систематичного вчення створено не було. У Леонтьєва є лише певні здогадки, нариси, привести які у певну логічну структуру і несуперечливу систему достатньо важко. Проблематика суспільства, його стану та розвитку хвилювала Леонтьєва у різні роки, різних аспектах, проявах і у різних працях. Однак навіть у такому вигляді може бути здійснена спроба поєднання ідей воедино і розглядати створений матеріал як певний пласт філософсько-утопічного розгляду (осмислення).

Суть утопічної концепції мислителя полягає у злитті двох релігійно-традиційного і економічно-політично-налаштованих устроїв: монархічного як самодержавного і комуністичного (соціалістичного; у філософії Леонтьєва дані терміни – соціалізм/комунізм є взаємозамінюваними), який, виходячи з філософських розмислів Леонтьєва може бути трактовано як становий, общинний. Тут для Леонтьєва є важливим якомога докладніше дослідити поняття земства, станової общинності, які для мислителя є основою побудови суспільства.

Також, варто зазначити, що при дослідженні утопічної концепції Леонтьєва важливими є різні аспекти, які являють основу його філософії. Одразу варто зазначити, що не зважаючи на строкатість поглядів мислителя, його філософія збирається у єдиний потік, який творить собою філософські концепції нового штибу. Для Леонтьєва є важливими певна плеяда понять, які утворюють філософський образ мислителя.

Дослідження даної проблематики побудовано на розумінні Леонтьєвим таких понять як держава, її складових, представлених у соціологічній формулі мислителя, враховуючи політичний та економічний фактори розвитку суспільства. Поряд із цим будуть задіяними естетичний критерій оцінки Леонтьєвим проявів держави, цивілізації і релігії. Згаданим буде принцип візантизму, який для Леонтьєва є керуючим при створенні утопічної концепції монархічного соціалізму. Окрім цих відправних пунктів, важливою для подальшого дослідження є визначення Леонтьєвим форми держави. Форма є деспотизмом внутрішньої ідеї, яка не дозволяє матерії розповзтися [2, с. 134]. Без такої формотворчої функції держави її суспільство не зможе існувати, воно обов'язково розпадеться, буде покладений початок анархії.

Вперше, про можливість такого виду суспільства, Леонтьєв заговорив наприкінці 1860-х років у праці «Грамотність і народність», яка датується 1868-им роком. У даній статті вже промальовуються деякі елементи майбутньої утопії і вживається поняття «єднання самодержавства з комунізмом», яке проявляється у монархії і вірі отців [3, с. 100].

Утопія Леонтьєва являє собою новий виток розуміння утопії як такої. Як правило, утопія являє собою ідеальний вид суспільства, у якому здійснюється розвиток людини з духовної і тілесної сторони. Утопія являє собою красиве гуманне майбутнє полишене воєн, будь-яких конфліктів, особливо таких, які можуть похитнути людську особистість, її свободу. Іншого тлумачення утопії тримається Леонтьєв. Одразу варто обмовитися, що головні елементи утопічного розуміння світу є присутніми у філософії Леонтьєва: певне ідеальне суспільство, ізольованість утопічно трактованого світу, тут – держави і розумність принципів, покладених в основу такого ідеального світу. Однак, навіть вони зазнають радикального перетлумачення у філософії К. Леонтьєва. Леонтьєвим керує зовсім інакший погляд на місце і роль людини у становленні суспільства. На думку мислителя, війни або ж негаразди іншого рівня, жодним чином не повинні похитнути устої суспільства. Три основні стовпи держави – релігія, культура, устрій повинні бути ізольованими від будь-яких можливих змін. Для Леонтьєва важлива традиція, яка повне право має нехтувати людською особистістю при досягненні поставлених цілей. Особливо яскраво це проявляється у критиці мислителем егалітарного устрою суспільства. Суть такої общинності у внесенні в устої суспільства нових ідей спрямованих на урівняння, «уодноманічнення» людей з благою думкою – догодити всім, однак тут нехтується як і рівень розвитку країни, так і культурний рівень розвитку окремої особистості. На думку ж Леонтьєва, це прямий шлях до краху держави. Для філософа важливим є відома формула різноманіття в єдності, яку він і намагається розкрити у своїй утопії. Тут якнайяскравіше проявляється естетика Леонтьєва. Її також можна розглядати двобічно: для нього важливими є національний традиційний побут, звичаї, самобутні наука, техніка, мистецтво. Другою стороною виступає його естетика жаху, сили, культу. Леонтьєв був прибічником примата державності-Бога як сили та страху, які повинні заглушити свободу особистості, яка приводила людину до безвідповідальності. Без сильної державної влади суспільство існувати не може, воно обов'язково увійде у стан хаосу. Умовою ж сильної влади є готовність людей підкорятися державі, у даному випадку, її первинному началу – Богу. Монархічний стрій може триматися лише за умови визнання людьми царя як поставленого Богом, а перед Богом відчувати віру і невлівиме відчуття страху.

Утопія Леонтьєва є збірним поняттям. Окрім вищезазначеного симбіозу монархії і комуністичного устрою, філософ додає концепцію візантизму, як релігійно-естетичне начало і вінець ідеальної держави. Візантизм для Леонтьєва є особливим типом відносин між Церквою і державою, у яких Церква і держава не суперечать одна одній, а навпаки, доповнюють одна одну. Це певного виду гармонія або симбіоз. Тут Церква спрямовує державу і веде суспільне життя тими шляхами, які є «бажаними» для Бога, вони є правильними для розвитку суспільства. На думку мислителя, лише при наявності в основі держави і людини поняття Бога є можливим взагалі говорити про такого виду суспільство. Однак, зважаючи на вищезазначену строкатість і радикальну

антагоністичність концепції Леонтьєва, поняття Бога в першу чергу повинно включати поняття страху і примусу. У людській свідомості повинні бути присутніми такі начала, які ведуть до добровільного прийняття людиною божественного. Страх скоєння поганого і примус людини творити правильно призводить до стійкості першого і вічного начала – обоження держави. Тут є важливим згаданий візантизм, який є певним комплексом ідей: політичних – самодержавство, релігійних – православ'я і естетичних – симфонія форм, правил, традицій. Для Костянтина Леонтьєва принцип візантизму, візантійська цивілізація є еталонним проявом держави. Ідеї візантизму в інтерпретації Леонтьєва набули нового змісту і надали можливість говорити про перспективи майбутнього устрою ідеальної держави.

Місцем, де можливо застосувати Леонтьєвську утопію є Росія. На фоні подій, які охопили Росію за часів мислителя і розгортаються зачатки його філософської утопічної концепції. Події того періоду переживаються філософом як власна трагедія. Відбувається знищення одного з основних стовпів Росії як політичної, економічної держави – розклад земства, станового складу суспільства. Під становістю (*сословность*) філософ розумів розподіл суспільства на окремі групи. Кожна соціальна група різнилась своїми обов'язками та правами її членів. Права і обов'язки відносяться до сфери майнових відносин, участі у політичному житті, воєнної служби. Становість виступала засобом захисту проти соціального змішання, а, отже, поступового спрощення структури суспільства. Відбувається свого роду змішання прошарків населення в один колектив, що оцінюється Леонтьєвим як перші кроки до анархічного ладу суспільства. На фоні знищення прошаркового розмежування відбувається знищення і культурного стану людства. Ба більше, відбувається свого роду заміна одного виду суспільства на інше, тут: неправильне. Зникнення правильної аристократії, яка могла б переносити із покоління в покоління національні культурні традиції і віру, на зміну якій приходить буржуазна інтелігенція, новостворена еліта, яка натхненна прийдешніми ідеями, вважаючи що саме таке майбутнє потрібно наступним поколінням. Тут Леонтьєвим підіймаються поняття, які є актуальними і на сьогодні. Коли відбувається знищення розмежування, особливо культурного, між людьми відбувається, свого роду, втрата своєрідності. Що найбільше хвилює філософа, це причина, яка стоїть у главі такої дії – занадто велика свобода окремої особистості і невміння її правильного використання. Знищення соціального розмежування тягне за собою знищення будь-якого виду меж, кордонів, знищення авторитетів. Таким чином і розуміється новоявлена свобода.

Важливим вищеокресленим етапом розвитку держави є універсальні елементи покладені в основу будівництва товариства. Такі елементи представлені у натуралістичній соціології К. Леонтьєва, яка має строгий соціологічний апарат у якому є представленими елементи покладені на кожний рівень розвитку суспільства, отже, можуть бути застосованими і при дослідженні утопічної держави. Таких елементів вісім і в свою чергу вони поділені на три групи, виходячи з

ієрархічної важливості і взаємозалежності одна від одної. Ці елементи у філософії Леонтьєва іменуються реальними силами, які у свою чергу представляються факторами розвитку суспільства. Вони є вічними і незмінними [4, с. 202, 209]. Леонтьєв вміщував свою соціологічну формулу у три групи, які можуть бути поіменованими наступним чином: 1 – тріадична формула розвитку – релігія, держава, община; 2 – економіка – земля, капітал, робоча сила; 3 – культура – мистецтво і наука [1, с. 250–253]. Всі вісім соціальних факторів є неодмінними атрибутами будь-якого суспільства, чи воно виступає на низькому рівні свого розвитку є варварським, або ж на більш високому, тобто є цивілізованим.

Висновки і перспективи подальшого дослідження: Концепція «монархічного соціалізму» Леонтьєва відкриває широке поле для досліджень як і у власних межах, так і з перспективою виходу на інші філософські проблеми.

Досліджуючи дану концепцію філософа як утопію, можна віднайти важливі і актуальні положення, як то його натуралістична соціологія, або ж тлумачення комунізму, яке зовсім інакше від того, яке наразі сприймається нами.

Філософська утопія Леонтьєва це в першу чергу непростий симбіоз влади, віри і людини, який при першому погляді неможливо уявити як ідеальний устрій суспільства, зважаючи на двоїстість тлумачень і поправки внесені філософом при тлумаченні того чи іншого з вищенаведених явищ.

Отже, соціалістична монархія Костянтина Леонтьєва повинна являти собою симфонію станового строю і сильної необмеженої монархічної влади. Суспільство, у свою чергу, повинно бути просякнуте строгим релігійним духом, відповідальність за виховання якого покладена на Церкву. Церква ж повинна бути абсолютно незалежною від світської влади, однак бути з нею у союзі.

Зважаючи на вищевикладене дослідження, інакше, аніж утопічне, дане суспільство, на сьогоднішній день, назвати нереально. Концепція Леонтьєва заслуговує посідати місце у філософському дискурсі і не повинна відкидатися через свою незакінченість. У даному випадку дослідникам надається карт-бланш при трактуванні даної моделі суспільства і можливість продовжити дану концепцію у рамках філософії самого Леонтьєва, додаючи нові положення, розкриваючи вже наявні у ній елементи з огляду на інші ідейні проекти філософа, які можуть зробити її дійсною.

Тому, майбутні дослідження можна побудувати, більш вузько, у рамках філософії Леонтьєва. У статті мовилося про етичний критерій, який у мислителя править за основний при оцінці будь-яких явищ, будь-то політика, або ж релігія. Зосередившись на ньому, можна дослідити співвідношення естетичного і релігійного начал, а надалі перейти на інший, більш високий рівень дослідження, концепцію рожевого християнства Леонтьєва, яка, у свою чергу виводить до ще однієї проблематичної концепції філософа – антрополатрії. Або ж, виходячи на більш широке поле дослідження – філософію релігійного утопізму представлену більш пізньою російською філософією, концепції якої заявлені на початку.

Список використаних джерел

1. Катаронов В. Ю. Православное понимание общества. Социология Константина Леонтьева // Катаронов В. Ю. Православное понимание общества. Социология Константина Леонтьева. Историософия Льва Тихомирова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2015. – С.18–329.
2. Леонтьев К. Н. Византизм и славянство / Предисл. И. Ковыневой; Комм. свящ. Александра Задорнова. – М.: Издательство Сретенского монастыря, 2010. – 280 с.
3. Леонтьев К. Н. Грамотность и народность // Леонтьев К. Н. Полное собрание сочинений и писем в 12 томах. Т.7. Кн.1. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – С.90–130.
4. Леонтьев К. Н. Средний европеец как идеал и орудие всемирного разрушения // Леонтьев К. Н. Полное собрание сочинений и писем в 12 томах. Т.8. Кн.1. – СПб.: Владимир Даль, 2007. – С.159–233.

References

1. Katasonov V. Yu. Pravoslavnoe ponimanie obshchestva. Sociologiya Konstantina Leont'eva // Katasonov V. Yu. Pravoslavnoe ponimanie obshchestva. Sociologiya Konstantina Leont'eva. Istoriософия L'va Tihomirova / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Institut russkoj civilizatsii, 2015. – S.18–329.
2. Leont'ev K. N. Vizantizm i slavyanstvo / Predisl. I. Kovynevoj; Komm. svyashch. Aleksandra Zadornova. – M.: Izdatel'stvo Sretenskogo monastyrya, 2010. – 280 s.
3. Leont'ev K. N. Gramotnost' i narodnost' // Leont'ev K. N. Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 12 tomah. T.7. Kn.1. – SPB.: Vladimir Dal', 2005. – S.90–130.
4. Leont'ev K. N. Srednij evropeeц kak ideal i orudie vseirnogo razrusheniya // Leont'ev K. N. Polnoe sobranie sochinenij i pisem v 12 tomah. T.8. Kn.1. – SPB.: Vladimir Dal', 2007. – S.159–233.

Hamsheieva V. M., master's student theoretical and practical philosophy department, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), gamsheieva.varvara@gmail.com

Monarchic («guardings») socialism by K. N. Leont'ev as a type of social utopia

The article deals with philosophical concept of Leont'ev called monarchic socialism, which is considered as a type of social utopia – elitist utopia.

In the center of the concept there is Leont'ev's interpretation of the State as some kind of consolidated collective of «communists» ruled by higher power – king (ruler) – God (both Absolute or God's missionary). The main notion used by philosopher while constructing and interpreting his concept is economic and political factors, elitist culture, vizantizm and religion as main elements that define basic criteria of the development of «such» a state.

The article represents the new «religious social utopia» that is considered as lawful for certain kind of social utopias represented by Russian philosophy where social structure can be ideal only if it is subordinate to the highest power – God.

Violence or «easy» propaganda are replaced by the fear of God and intrinsic obligation.

While doing the researches the followings methods were applied: descriptive, historical–philosophical, analytical and comparative, methods of analysis, synthesis, comparison.

Keywords: monarchy, socialism, utopia, monarchic socialism, guarding socialism.

УДК 321:378.014.55

Михайліченко М. В.,
кандидат педагогічних наук, докторант,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Україна, Київ),
bvp51@ukr.net

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
ДЕРЖАВИ Й УНІВЕРСИТЕТУ: РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ
І ВІДМОВА ВІД ПАТЕРНАЛІЗМУ**

Проаналізовано етапність становлення національної системи вищої освіти за роки незалежності України. Розглянуто офіційні документи, які утворюють морфологію системи освіти і визначають її функціональні властивості; виокремлено характерні риси цього соціального конструкта, що поступово формуються на шляху його зближення із системами освіти

країн–учасниць ЄС; визначено специфіку процесу делегування державної влади університетам у низці документів органів державної влади.

Ключові слова: вища освіта, університет, держава, особистість, суспільство, управління, освітня послуга, ЄС, демократизація, МОН, рейтинг, закон.

Здобуття Україною незалежності у 1991 році кардинально змінило вектор розвитку вітчизняної освіти. Особливу увагу в процесі відновлення державності почали приділяти вищій освіті як напрямку, що має забезпечити формування вітчизняного ринку праці, укомплектованість робочих місць, продовження ґрунтовних наукових досліджень, надання якісної освіти, яка б сприяла входженню країни у інформаційну добу і знансєву економіку.

Вважаємо, що у становленні національної системи освіти України чітко проглядається шість етапів її саморозгортання, на кожному з яких відбувається децентралізація впливу держави на університети, а саме:

1–й етап (1991–1999 роки) – період формування нової моделі державного управління сферою вищої освіти;

2–й етап (1999–2002 роки) – період здійснювання пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти;

3–й етап (2002–2005 роки) – період реалізації широкомасштабної стратегії модернізації системи вищої освіти, наближення її до стандартів ЄС;

4–й етап (2005–2010 роки) – період формування національної системи зовнішнього незалежного оцінювання, рейтингування вишів, інформатизації ВНЗ, впровадження Болонської системи освіти;

5–й етап (2011–2014 роки) – період подальшої реалізації пріоритетних завдань у галузі вищої освіти;

6–й етап (2014 – теперішній час) – прийняття та імплементації нового Закону України «Про вищу освіту», а також обговорення у парламенті проекту Закону України «Про освіту».

Коротко розкриємо сутність цих етапів через ключові нормативно–правові документи.

На початку **першого етапу (1991–1999 роки)** в 1991 році було прийнято перший документ, який визначав політику держави у сфері освіти – Закон України «Про освіту» [19]. Статтею 10 цього закону передбачалося формування органів управління освітою: «1. В Україні для управління освітою створюються система державних органів управління і органи громадського самоврядування» [19]. На виконання цього закону у 1992 році було створено Міністерство освіти і науки України «як центральний державний орган управління освітою, що сприяло інтеграції галузі, формуванню єдиної системи освіти всіх рівнів» [1, с. 23].

Велике значення для формування освітньої політики незалежної української держави мало прийняття у 1993 році Державної національної програми «Освіта (Україна ХХІ століття)», яка була оприлюднена на І з'їзді працівників освіти України. Головна мета Програми передбачала «визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу ХХІ століття, створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації» [4].

Одним із принципів реалізації цієї Програми є «демократизація освіти, що передбачає децентралізацію та регіоналізацію управління системою освіти з дотриманням найбільш визначальних принципів освітньої політики Української держави, надання автономії навчально-виховним закладам у вирішенні основних питань їхньої діяльності, подолання монополії держави на освіту, перехід до державно-громадської системи управління освітою, у якій особистість, суспільство й держава стануть рівноправними суб'єктами, утворення системи партнерства учнів, студентів і педагогів» [4].

Наступною віхою у реформуванні системи вищої освіти став Указ Президента України «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні», підписаний у 1995 році, у якому було зафіксовано основні напрями реформування системи вищої освіти та удосконалення якості освітньої діяльності, що передбачали необхідність координації роботи органів управління освітою з іншими міністерствами і відомствами, у підпорядкуванні яких знаходились профільні вищі навчальні заклади, наголошувалося на удосконаленні мережі ВНЗ, узгоджувалися питання фінансового та організаційного забезпечення управління вищою освітою [20].

1996 року було прийнято Конституцію України, в якій у статті 53 закріплено право кожного громадянина на освіту, гарантується забезпечення доступності й безоплатності всіх рівнів освіти, у тому числі і вищої; гарантувалося, що вищу освіту громадяни можуть здобути безоплатно в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі [9].

Ситуація в реформуванні вищої освіти змінюється у другій половині 90-х років, коли держава починає впорядковувати систему вищих навчальних закладів через процедури ліцензування та акредитації. Саме у цей час держава почала займатися ліцензуванням та акредитацією приватних вищих навчальних закладів і зобов'язала їх проходити ці процедури для проведення освітньої діяльності.

Основною причиною негативних явищ у системі вищої освіти є поступове зниження її фінансування. Це зафіксовано навіть у Рекомендаціях учасників парламентських слухань «Про стан освіти в Україні» від 17 лютого 1995 року, в яких було підкреслено, що зменшення рівня фінансування галузей освіти і науки призвело до освітніх криз, значну частину студентства, педагогічних працівників і науковців до зuboжіння. Освіта поступово втрачала роль одного з найпродуктивніших факторів розвитку суспільства [21, с. 120].

Підбиваючи підсумки цього періоду, можна констатувати початок реформування освітньої галузі, що поєднав у собі обґрунтування засад освітньої політики незалежної держави, визначення основних напрямів розвитку галузі освіти у поточному часі та у перспективі, формування нормативно-правової бази управління системою освіти, у тому числі і вищої, утворення розгалуженої мережі вищих навчальних закладів, у тому числі й недержавної форми власності, що сприяло зародженню конкуренції між вищими тощо.

Другий етап тривав з 1999 по 2002 роки. Цей період став перехідним не тільки між століттями і тисячоліттями, але і перехідним для системи вищої

освіти України, яка активізувала діяльність щодо свого європейського вибору. Посилення інтеграційних процесів у світі, все більша відкритість світу для України і навпаки сприяли популяризації європейського вибору Української держави, у тому числі й у системі вищої освіти. Цьому сприяла також укладена ще у 1994 році Угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС, яка набула чинності у 1998 році. Угода охоплювала широке коло політичних, економічних та гуманітарних питань, що давало можливість українській стороні активізувати свою діяльність на шляху до ЄС.

Щодо освіти і науки, то у статті 58 Угоди передбачалося співробітництво у науці й освіті, а саме: обмін науковою і технічною інформацією; спільну діяльність в галузі ДТР (досліджень та технічних розробок – розшифровано М. М.); діяльність з професійної підготовки та програм мобільності для науковців, дослідників та технічного персоналу, які беруть участь у ДТР з обох сторін [23]. У пункті 2 статті 59 «Освіта та професійна підготовка» Угоди зазначалися галузі співробітництва [23].

Указом Президента України №773 від 7 червня 2000 року було створено Міністерство освіти і науки України (МОН України), що стало правонаступником Міністерства освіти України та Державного комітету України з питань науки та інтелектуальної власності. «МОН України є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності» [17].

Серед його завдань передбачалися участь у формуванні освітньої політики та її впровадження, забезпечення прав на здобуття освіти громадянами України, координування діяльності щодо інтелектуальної власності, виконання інших функцій.

У 2001 році відбувся II з'їзд працівників освіти, на якому обговорювалися питання подальшого розвитку освітньої галузі. Результатом обговорення освітніх проблем кінця XX – початку XXI століття стала «Національна доктрина розвитку освіти» [10]. У ній констатувалося, що глобалізація, перехід до постіндустріального суспільства, становлення ідей сталою розвитку суспільства тощо є умовами, які зумовлюють розвиток людини нового століття.

Здобуття якісної освіти протягом всього життя, яке декларувалося ще в Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)», у цьому документі визначалося як актуальне завдання. У Національній доктрині визначалися функції держави щодо управління та забезпечення освіти в українській державі, а також закріплювалося ставлення держави до участі громадськості в управлінні освітньою галуззю. «Державна політика в галузі освіти спрямовується на посилення ролі органів місцевого самоврядування, активізацію участі батьків, піклувальних рад, меценатів, громадських організацій, фондів, засобів масової інформації у навчально-виховній, науково-методичній, економічній діяльності навчальних закладів, прогнозуванні їх розвитку, оцінці якості освітніх послуг» [10].

У 2002 році було ухвалено ще один ключовий документ, який підтверджував європейський вибір України і важливість освіти – Послання Президента

України до Верховної Ради України «Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки». У ньому визначалися стратегічні завдання за всіма ключовими напрямками розвитку держави у зазначений період, у тому числі й у системі вищої освіти.

Позитивним підсумком цього етапу став європейський вектор розвитку української держави, зокрема в освіті, формування стратегічних напрямів розвитку освітянської галузі із залученням європейських практик управління тощо. Всі зміни у системі вищої освіти закріплювалися у Законі України «Про вищу освіту», прийнятому в 2002 році. Крім визначення освітніх рівнів, що узгоджувалися з європейськими рівнями освіти, в законі визначалися типи вищих навчальних закладів, їх правовий статус, рівні їх акредитації, механізми створення, реорганізації та їх ліквідації, описувалися процедури ліцензування та акредитації освітньої діяльності тощо. Поряд з цим у законі визначалася система управління освітянською галуззю з конкретизацією функцій і повноважень усіх органів управління освітою, у тому числі й громадських.

Негативною тенденцією можна назвати дуже низький рівень участі громадськості в управлінні системою освіти, який у силу різних причин не сприяв формуванню системи державно–громадського управління освітою і її демократизації, як це зазначалося у програмних документах цього етапу.

Третій етап (2002–2005 роки) є періодом реалізації європейського курсу як мети системи вищої освіти – стати повноправним учасником Болонського процесу в 2005 році [13]. У цей період пріоритетність реформи вищої освіти в державній політиці закріплена у багатьох нормативно–правових документах, а саме в таких: Указ Президента України «Державна програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004–2007 роки» (2003 рік) та Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» (2005 рік), рішення колегії МОН України «Вища освіта і наука – пріоритетні сфери розвитку суспільства у ХХІ столітті» (2003 рік) та «Про започаткування проведення педагогічного експерименту щодо запровадження кредитно–модульної системи організації навчального процесу у ВНЗ III–IV рівнів акредитації» (2003 рік), а також наказ МОН України «Програма дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки на 2004–2005 роки» (2004 рік) та інші документи [8, с. 71].

Четвертий етап (2005–2010 роки) визначаємо як етап формування національної системи зовнішнього незалежного оцінювання, рейтингування вишів, інформатизації ВНЗ, впровадження Болонської системи освіти.

Поштовхом для демократизації і роздержавлення системи вищої освіти став Указ Президента України «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України» від 17 лютого 2004 року №199/2004. У ньому актуалізовано стратегічні завдання щодо розвитку вищої освіти на найближчі три роки. Ці завдання конкретизовано в інших нормативних документах цього етапу: «Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки», затверджена у вересні 2004 року, метою якої визначено «нарошування потенціалу вищої освіти, усунення причин, які уповільнюють її адаптацію

до соціально орієнтованої ринкової економіки, інтеграцію у європейський і світовий освітній простір, розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти, підвищення якості вищої освіти, удосконалення механізмів управління і фінансування, здійснення заходів щодо соціального захисту учасників навчально–виховного процесу, посилення соціального партнерства з роботодавцями у сфері формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці» [6].

Указом від 4 липня 2005 року Президент України доручив Міністерству освіти і науки України впродовж 2005–2006 років здійснити перехід до проведення вступних випробовувань до вищих навчальних закладів шляхом ЗНО. У цьому ж році Постановою №1312 Кабінету Міністрів України від 13 грудня було створено Український центр оцінювання якості освіти та встановлено, що ЗНО навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступати до ВНЗ, є державною підсумковою атестацією та вступним випробовуванням до цих закладів [7].

З 2006 року було вже передбачено кошти в Державному бюджеті на запровадження ЗНО. Із 2007 року всі вищі навчальні заклади зараховують ЗНО як вступні іспити, а з 2009 року це єдиний механізм вступу до ВНЗ [12].

Іншим напрямом реалізації Державної програми розвитку вищої освіти у 2005–2007 роках стало рейтингування вищих навчальних закладів. Національна система освіти має власну історію створення та формування рейтингів українських ВНЗ. Найвідоміший рейтинг українських вишів «Рейтинг вишів ТОП–200 Україна» вперше було складено у 2006 році.

Питаннями якості освіти переймаються у цей період і у Європейському Союзі. Якість вищої освіти є ключовим поняттям Болонського процесу. З метою її забезпечення в 2004 році створено Європейську асоціацію забезпечення якості вищої освіти, у 2005 році розроблено Рамку кваліфікацій європейського простору вищої освіти, Європейські стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості вищої освіти, в 2008 році створено Європейський реєстр забезпечення якості вищої освіти) [1, с. 160]. Україна у межах співпраці з ЄС за період з 2005 до 2007 року частково виконала або ж взагалі не виконала запланованих завдань щодо інтеграції української системи освіти відповідно до Болонських домовленостей.

Другий період 4-го етапу розвитку державного управління системою вищої освіти (2008–2010 роки) можна охарактеризувати як період подальшого впровадження демократизації освіти, її європейського вибору, а також її інформатизації.

Ключовим нормативним документом цього етапу, який визначив і подальший розвиток вищої освіти, стала «Концепція Державної програми розвитку освіти в Україні на 2006–2010 роки», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України у липні 2006 року.

У 2005 році була прийнята Державна програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки, яка передбачала створення умов для розвитку освіти і науки, підвищення ефективності державного управління шляхом впровадження інформаційних та комунікаційних технологій тощо [5].

У наказі МОН України (2007 р.) «Про затвердження плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року» були поставлені завдання щодо необхідності розроблення механізмів запровадження дистанційного навчання у систему вищої професійної освіти та навчання впродовж життя (кейс-технології, ТВ-технології, чат-технології тощо) та розроблення науково-методичних і науково-практичних рекомендацій та посібників [3, с. 103–104].

У січні 2008 року був підписаний Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів», який регламентував порядок здійснення контролю за освітньою діяльністю у всіх типах навчальних закладів, у тому числі й у системі вищої освіти. Основними формами державного контролю у вищих навчальних закладах визначалася акредитаційна експертиза, експертна оцінка їх діяльності та інспектування [16].

П'ятий етап у розвитку державного управління системою вищої освіти припадає на 2011–2014 роки і характеризується подальшою демократизацією системи освіти, розвитком мережі вищих навчальних закладів, розширенням співпраці у межах європейського освітнього простору тощо.

Проведення 28 жовтня 2011 року III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти «Про стан освіти в Україні та Національну стратегію розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» стало відправною точкою для прийняття «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [11].

У Стратегії передбачалося оновлення законодавства про вищу освіту, зокрема прийняття нової редакції Закону України «Про вищу освіту»; диференціація та оптимізація мережі вищих навчальних закладів в контексті потреб національної економіки та запитів роботодавців; впровадження нових державних стандартів вищої освіти на основі Національної рамки кваліфікацій та компетентісно орієнтованого підходу в освіті, необхідності підготовки фахівців для сталого розвитку з новим екологічним мисленням; узгодження освітньо-кваліфікаційних характеристик та навчальних програм із професійними кваліфікаційними вимогами; подальша інформатизація системи вищої освіти, поширення дистанційної освіти; оптимізація мережі вищих навчальних закладів педагогічної освіти, удосконалення їх діяльності на основі запровадження компетентісно та особистісно орієнтованих підходів до організації процесу неперервної освіти педагогів; передбачалося формування порядку працевлаштування випускників ВНЗ за системою «випускник – вищий навчальний заклад – роботодавець»; подальше удосконалення системи зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти тощо.

Щодо модернізації управління освітою, то воно «повинно здійснюватися на засадах інноваційних стратегій відповідно до принципів сталого розвитку, створення сучасних систем освітніх проектів та їх моніторингу; розвитку моделі державно-громадського управління у сфері освіти, в якій особистість, суспільство та держава стають рівноправними суб'єктами і партнерами.

Необхідно створити гнучку, цілеспрямовану, ефективну систему державно-громадського управління освітою, що забезпечуватиме інтенсивний розвиток та якість освіти, спрямованість її на задоволення потреб держави, запитів особистості [11].

Неоднозначним стало створення Державної інспекції навчальних закладів у квітні 2011 року, оскільки постійне декларування принципів демократизації і децентралізації в освіті, що відображено у всіх нормативно-правових документах незалежної України у галузі освіти, фактично підривалися повноваженнями новоствореної інспекції, зокрема такими: «реалізація державної політики у сфері освіти шляхом здійснення державного нагляду (контролю) за діяльністю навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування і форм власності» [15].

Продовжуючи перейматися проблемами якості освіти, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України у реалізації поставлених завдань з цього напрямку підготувало ряд документів, зокрема наказ «Про затвердження Положення про національну систему рейтингового оцінювання діяльності вищих навчальних закладів», від 20 грудня 2011 року №1475 зареєстрований в Міністерстві юстиції 10 січня 2012 р. за №18/20331, лист «Щодо проведення рейтингу вищих навчальних закладів» від 08 лютого 2012 року №1/9–90.

Апробація положення «Національна система рейтингового оцінювання діяльності вищих навчальних закладів» проводилася в межах реалізації Національного плану дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава», затвердженого Указом Президента України від 27 квітня 2011 року №504, з метою стимулювання підвищення якості та конкурентоспроможності вищої освіти, участі вищих навчальних закладів України у міжнародних рейтингах університетів та була спрямована на виконання Указу Президента України №926/2010 «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні», плану-графіка реформ за напрямом «Реформа освіти». Організаційне забезпечення проекту здійснював Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНмолодьспорту України [22].

Позитивними наслідками цього етапу стало чергове декларування принципів демократизації та децентралізації системи освіти, формування державно-громадської моделі управління освітньою галуззю, подальше формування системи моніторингу якості освіти, що супроводжувалося складанням рейтингу вищих навчальних закладів з боку МОНмолодьспорту України, який мав стати тим проектом, який би гарантував споживачам освітніх послуг престижність і якість отримання освіти у відповідних ВНЗ, що входили б до рейтингу. Проводилися заходи і щодо подальшого впровадження Болонської системи освіти й інтеграцію української системи вищої освіти до європейського освітнього простору.

Негативними наслідками цього етапу для управління системою вищої освіти стали декларативність і формальність у виконанні запланованих заходів, активізація контролю з боку МОНмолодьспорту України над навчальними закладами, втручання у їх діяльність, хоча нормативними документами передбачалося розширення їх автономії.

Шостий етап в державному управлінні системою вищої освіти розпочався у 2014 році і триває до теперішнього часу. Він пов'язаний з прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту», що впроваджує нові методи і форми управління системою вищої освіти, надає нових можливостей автономії і самостійності вітчизняних вишів тощо. Закон набрав чинності 6 вересня 2014 року. У той же час абзац третій частини другої статті 56 Закону, в якому зазначено, що «максимальне навчальне навантаження на одну ставку науково-педагогічного працівника не може перевищувати 600 годин на навчальний рік», набирало чинності з 1 вересня 2015 року. Частина сьома статті 44 та частина четверта статті 72 Закону, які стосуються нового механізму розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, набрало чинності з 1 січня 2016 року [14].

Новий Закон України «Про вищу освіту», що мав непросту історію своєї появи, суттєво відрізняється від попереднього закону і враховує потреби сьогодення. У ньому закладено кілька ключових напрямів розвитку системи вищої освіти, що ґрунтуються на національних інтересах, інтеграції до європейського освітнього простору, побажаннях громадськості і освітян [14].

Позитивним моментом нового Закону України «Про вищу освіту» стало визначення органів і їх повноважень щодо контролю у сфері вищої освіти як з боку держави, так і з боку громадськості.

Наступним нормативним документом, що продовжує реформування системи вищої освіти після 2014 року, став Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» №848-VIII від 26 листопада 2015 року, яким регламентується наукова, науково-технічна діяльність у сфері вищої освіти, визначається правовий статус суб'єктів цієї діяльності, визначаються державні гарантії соціально-правового статусу вчених та наукових працівників, регламентуються повноваження суб'єктів державного регулювання та управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності, характеризуються форми і методи державного регулювання та управління у сфері наукової та науково-технічної діяльності, визначається статус і повноваження Національного фонду досліджень України тощо [18].

Отже, в історії розвитку державного управління системою вищої освіти у незалежній Україні можна виокремити шість етапів. Узагальнюючи результати трансформаційних процесів держави і системи вищої освіти періоду незалежності, варто констатувати, що задекларовані у різних нормативно-правових документах у галузі вищої освіти принципи демократизації, децентралізації, формування моделі державно-громадського управління освітою поступово впроваджуються у реформування сфери вищої освіти, результатом чого стало ухвалення нового Закону України «Про вищу освіту» (2014), який відобразив ті кроки, що були здійснені на шляху до якісної національної системи вищої освіти України, яка може бути повноправним членом європейського освітнього простору.

У цьому контексті університети стають не просто провідниками «офіційного світогляду» Міністерства освіти і науки України та держави в цілому, а мають стати осередками, що з одного боку, формують світогляд української молоді у контексті української культури та

патріотизму, а з другого боку, мають бути організаціями, які надають певний набір освітніх послуг, необхідних суспільству в певний період часу. Такому баченню має сприяти формування моделі державно-громадського управління університетом, що поєднує у собі як часткове управління і контроль держави щодо процесів функціонування вищих навчальних закладів, так вплив і контроль громадськості щодо надання освітніх послуг, використання фінансової допомоги спонсорів, меценатів та ін., а також демократичних засад управління університетом.

Список використаних джерел

1. Александров В. Т. Державні механізми управління якістю неперервної освіти в Україні: монографія / В. Т. Александров. – Суми: Сумський державний університет, 2012. – 366 с.
2. Алексеев Ю. М. Україна: освіта і держава (1987–1997) / Ю. М. Алексеев. – К.: ЕКСПРЕС-ОБ'ЯВА, 1998. – 109 с.
3. Воронкін О. С. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій навчання студентів вищих навчальних закладів України у 90-х роках ХХ ст. – на початку ХХІ ст. // Інформаційні технології в освіті. – 2014. – №20. – С.99–116.
4. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 №896. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>
5. Державна програма «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки постановою Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2005 р. №1153. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1153-2005-%D0%BF>
6. Державна програма розвитку вищої освіти на 2005–2007 роки: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2004 р. №1183. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1183-2004-%D0%BF>
7. ЗНО в Україні (історична довідка) ГО Центр міжнародних проєктів «Євроосвіта». – Режим доступу: <http://www.euroosvita.net/?category=17&id=1128>
8. Кобець А. С. Проблеми інтеграції освітнього середовища з науковими установами щодо впровадження інноваційних технологій // Інвестиції: практика та досвід. – 2011. – №17/2011. – С.69–72.
9. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
10. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>
11. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року: схвалено Указом Президента України від 25 червня 2013 року №344/2013. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>
12. Освіта на Луганщині // Науково-методичний журнал. – 2009. – №2 (31). – 206 с.
13. Приходько І. П. Основні етапи розвитку державного управління системою вищої освіти в аграрному секторі. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvamu_upravl/2010_4/26.pdf
14. Про вищу освіту: Закон України 1 липня 2014 року 1556-VII. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page>
15. Про затвердження Положення про Державну інспекцію навчальних закладів України: Указ Президента України від 08.04.2011 р. №438/2011. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/438/2011>
16. Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів: Наказ Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 р. №34. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0077-08>
17. Про Міністерство освіти і науки України: Указ Президента України від 7 червня 2000 року №773/2000. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/773/2000>
18. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України №848-VIII від 26 листопада 2015 року. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/848-19/page>
19. Про освіту: Закон України. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

20. Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні: Указ Президента України від 12 вересня 1995 року №832/95. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/832/95>

21. Про рекомендації учасників парламентських слухань про стан освіти в Україні: Постанова Верховної Ради України // Законодавчі та нормативні акти про освіту в Україні: в 5-ти т. – К., 1998. – Т.1. – С.120–121.

22. Рейтинг вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації МОНмолодьспорту за 2010/2011 навчальний рік. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/58/rejting/>

23. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: №237/94–BP від 10.11.94 р. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_012

References

1. Aleksandrov V. T. Derzhavni mehanizmy upravlinnja jakistju neperervnoi osvity v Ukraini: monografija / V. T. Aleksandrov. – Sumy: Sums'kyj derzhavnyj universytet, 2012. – 366 s.

2. Aleksjejev Ju. M. Ukraini: osvita i derzhava (1987–1997) / Ju. M. Aleksjejev. – K.: EKSPRES-OB'JA, 1998. – 109 s.

3. Voronkin O. S. Rozvytok informacijno-komunikacijnyh tehnologij navchannja studentiv vyshhyh navchal'nyh zakladiv Ukrainy u 90–h rokah XX st. – na pochatku XXI st. // Informacijni tehnologii v osviti. – 2014. – №20. – S.99–116.

4. Derzhavna nacionalna programma «Osvita» («Ukraini na XXI stolittja»): Postanova kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.11.1993 №896. – Rezhyim dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>

5. Derzhavna programma «Informacijni ta komunikacijni tehnologii v osviti i nauci» na 2006–2010 roky postanovuju Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 grudnja 2005 r. №1153. – Rezhyim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1153-2005-%D0%BF>

6. Derzhavna programma rozvytku vyshhoi osvity na 2005–2007 roky: zatverdzheno Postanovuju Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 8 veresnja 2004 r. №1183. – Rezhyim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1183-2004-%D0%BF>

7. ZNO v Ukraini (istorychna dovidka) GO Centr mizhnarodnyh proektiv «Devroosvita». – Rezhyim dostupu: <http://www.euroosvita.net/?category=17&id=1128>

8. Kobec' A. S. Problemy integracii osvitynogo seredovyshha z naukovymy ustanovamy shhodo vprovadzhennja innovacijnyh tehnologij // Investycii: praktyka ta dosvid. – 2011. – №17/2011. – S.69–72.

9. Konstytucija Ukrainy: Prynjata na p'jati sesii Verhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnja 1996 r. – Rezhyim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

10. Nacionalna doktryna rozvytku osvity Ukrainy u XXI stolitti. – Rezhyim dostupu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>

11. Nacionalna strategija rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku: shvaleno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25 chervnja 2013 roku №344/2013. – Rezhyim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

12. Osvita na Luganshyni // Naukovo-metodychnyj zhurnal. – 2009. – №2 (31). – 206 s.

13. Pryhod'ko I. P. Osnovni etapy rozvytku derzhavnogo upravlinnja systemoju vyshhoi osvity v agramomu sektori. – Rezhyim dostupu: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvamu_uprav/2010_4/26.pdf

14. Pro vyshhu osvitu: Zakon Ukrainy 1 lypnja 2014 roku 1556–VII. – Rezhyim dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page>

15. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro Derzhavnu inspekciu navchal'nyh zakladiv Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 08.04.2011 r. №438/2011. – Rezhyim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/438/2011>

16. Pro zatverdzhennja Porjadku zdijnsennja derzhavnogo kontrolju za dijalnistju navchal'nyh zakladiv: Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 25.01.2008 r. №34. – Rezhyim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0077-08>

17. Pro Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 7 chervnja 2000 roku №773/2000. – Rezhyim dostupu: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/773/2000>

18. Pro naukovu i naukovo-tehnichnu dijalnist': Zakon Ukrainy №848–VIII vid 26 lystopada 2015 roku. – Rezhyim dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/848-19/page>

19. Pro osvitu: Zakon Ukrainy. – Rezhyim dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>

20. Pro Osnovni naprjamy reformuvannja vyshhoi osvity v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12 veresnja 1995 roku №832/95. – Rezhyim dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/832/95>

21. Pro rekomendacii' uchasnykiv parlaments'kyh sluhan' pro stan osvity v Ukraini: Postanova Verhovnoi' Rady Ukrainy // Zakonodavchi ta normatyvni akty pro osvitu v Ukraini: v 5–ty t. – K., 1998. – Т.1. – С.120–121.

22. Rejtyng vyshhyh navchal'nyh zakladiv III–IV rivniv akredytacii' MONmolod'sportu za 2010/2011 navchal'nyj rik. – Rezhyim dostupu: <http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/58/rejting/>

23. Uгода pro partnerstvo i spivrobitnytctvo mizh Ukrain'noju i Jevropejs'kymy Spivtovarystvamy ta i'h derzhavamy–chlenamy: №237/94–VR vid 10.11.94 r. – Rezhyim dostupu: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/998_012

Mykhailchenko M. V., PhD in Pedagogical Sciences, doctoral student of the National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), bvp51@ukr.net

Intervention of transformation processes of the state and university: denationalization and disclaimer of paternalism

The stage of formation of the national system of higher education during the years of Ukraine's independence is analyzed. There are selected six stages, official documents, forming a system of education morphology and determine its functional properties, are presented; the characteristic features that are gradually formed in this social construct on the way of its rapprochement with the educational systems of the EU member states are given; emphasizes the specifics of the process of delegation of state power to universities, that is reflected in a number of documents of state authorities.

Keywords: higher education, university, state, person, society, management, educational service, stage, EU, democratization, MES, rating, law.

УДК 1:37:378

Вдовиченко Є. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін, Херсонський державний аграрний університет (Україна, Херсон), Evgenydv82@meta.ua

ПРОБЛЕМА ПОДОЛАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ АТАВІЗМІВ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Розглянуто негативні аспекти впливу радянської ідеології на систему вищої освіти України. Сфокусовано увагу на тому, що у нашій державі продовжується реалізація національних ідей Радянського Союзу. До сьогодні, низка аспектів соціалістичного минулого української вищої освіти залишаються панівними і призводять до проблем України у своєму цілісному визначенні. Виникло об'єктивне протиріччя між необхідністю приведення системи вищої освіти у відповідність до ознак постіндустріальної культури, панування раціональної парадигми і остаточної ліквідації впливу «комунізму», що вичерпав свою культурну та соціально-економічну адекватність. Засудивши комуністичну ідеологію й усю її атрибутику, символіку ми залишили величезну кількість недоліків під вивіскою сучасної української вищої школи.

Стає необхідною створення та упровадження таких моделей вищої освіти, які б забезпечили підготовку професіоналів, що здатні працювати у команді та брали на себе відповідальність у критичних ситуаціях, що володіють компетенціями, що необхідні для нестандартного мислення та пошуку інноваційних методів вирішення насутих задач.

Ключові слова: вища освіта, Радянський Союз, комунізм, суспільство, ідеологія, ізоляція, страх.

Сучасне українське суспільство живе та розвивається у стрімко змінюваному світі. Реальність така, що постійний розвиток став необхідною умовою існування людини. Основним механізмом такого розвитку виступає система вищої освіти, що побудована на процесах систематизації, творчої розробки та організованого засвоєння соціокультурного досвіду попередніх поколінь. Від того, наскільки вища освіта відповідає актуальним запитам часу, залежить добробут населення всієї держави, її економічна стабільність та зовнішньополітичний статус. Це виводить розвиток

вищої освіти у ранг пріоритетних завдань сучасної державної політики.

На думку В. Рябченко суспільна роль вищої школи та вища освіта, яку вона дає, визначально залежить від того, куди не декларативно, а реально рухається у своєму цивілізаційному розвитку суспільство, в контексті якого воно функціонує. Якщо вектор розвитку суспільства має чітко окреслений цивілізаційний курс, місія вищої школи в цивілізаційному визначенні молоді суттєво полегшується. Коли ж спостерігається в цьому сенсі невизначеність, тупцювання на незрозуміло якому місці або деградація й відхід соціуму від цивілізаційних ідеалів, то здійснення місії вищими навчальними закладами щодо цивілізаційного визначення молоді за таких умов значно ускладнюється [1, с. 436].

Однією з проблем, що існує в вищій освіті України і яку не може вирішити вже чверть століття держава, є подолання атавізмів радянського минулого. З однієї сторони – політичний курс нашої держави спрямований на європейське співробітництво, а з іншої – ми фактично у багатьох сферах продовжуємо реалізовувати національні ідеї Радянського Союзу і фактично «світле комуністичне майбутнє». Метою даної статті є дослідити низку аспектів соціалістичного минулого української вищої освіти, які до сих пір залишаються панівними і виконують роль своєрідних «гальмівних» механізмів, що призводить до проблем України у своєму цивілізаційному визначенні. Адже виникло об'єктивне протиріччя між необхідністю приведення системи вищої освіти у відповідності до ознак постіндустріальної культури, панування раціональної парадигми і остаточної ліквідації впливу «радянщини», що вичерпала свою культурну та соціально-економічну адекватність. Стає очевидною необхідність створення та упровадження таких моделей вищої освіти, які дали б забезпечили підготовку професіоналів, що здатні працювати у команді та брати на себе відповідальність у критичних ситуаціях, що володіють компетенціями, що необхідні для нестандартного мислення та пошуку інноваційних методів вирішення насущних задач. Засудивши комуністичну ідеологію й усю її атрибутику, символіку ми залишили величезну кількість недоліків під вивіскою сучасної української вищої освіти. Серед них варто зазначити такі:

– Низька якість гуманітарної освіти із-за ідеологічних обмежень та штампів. Майже всі гуманітарні дисципліни у школах та вищах СРСР були у той або іншій мірі навантажені марксизмом-ленінізмом. У результаті величезні пласти гуманітарного знання або взагалі випадали з радянської системи освіти або подавалися дозовано і виключно у критичному ключі як «буржуазна наука», чи були далекими від основної спеціальності, відірвані від реальності і при цьому, порівняно важкими (їх вивчення зводилося до заучування шаблонних фраз та ідеологічних формулювань). На сьогодні стан гуманітарної освіти у багатьох сферах залишається у тому ж жалюгідному стані: постійне скорочення дисциплін та викладачів даного профілю є очевидною причиною кризи вищої освіти України. На думку Г. Берегової загальноновизнаним є той факт, що результатом морально-гуманітарного розвитку особистості є організація її свідомої світоглядної діяльності у будь-якому, у тому числі й

студентському, віці. З огляду на зазначене, у системі освіти засвоєння знань і набуття навичок повинно спиратися на володіння світоглядними практиками, які дозволяють людині довільно створювати необхідні для успіху її діяльності умови [2, с. 214]. Саме тому, ключі до вирішення нинішньої кризи людства й України зокрема, знаходяться у галузі гуманітарних дисциплін, котрі повинні дати людям теорію та практику, які «адекватні генетично властивому людині потенціалу розвитку її свідомості, включаючи й творчі здібності» [3, с. 222].

– Обмеження на ознайомлення з іноземною науковою літературою та міжнародне співробітництво. З кінця 40 рр. XX ст. у ході ідеологічної кампанії по боротьбі з космополітизмом дійшло до того, що посилання на роботи зарубіжних авторів стали розцінювати як прояв «низкопоклонства перед Заходом» і багато вчених були вимушені у обов'язковому порядку супроводжувати такі посилання критикою і шаблонним обговорюванням «буржуазної науки». Також засуджувалося прагнення друкуватися в іноземних журналах, і що саме неприємне, майже половина провідних наукових журналів світу, включаючи видання штибу Science і Nature, були вилучені із вільного доступу та направлені у «спецхран» [4]. Це виявилось на руку найбільш бездарним та безпринципним вченим, для яких «масовий відрив від зарубіжної літератури полегшував їм використання для прихованого плагіату і видачу його за оригінальне дослідження. У результаті у середині XX ст. радянська наука, а потім і освіта в умовах обмежених зовнішніх зв'язків почали випадати із-за загальноосвітнього процесу і «варитися у власному соку», набагато важче стало відрізнити вчених світового рівня від компіляторів, плагіаторів і анти вчених, багато досягнень західної науки залишилися невідомими або маловідомими у СРСР. У результаті до сих пір в Україні залишається проблема низького цитування наших вчених за кордоном і недостатнє знайомство з передовими дослідженнями [5].

– Низька якість знання та викладання іноземних мов. Якщо на заході, у післявоєнний час встановилася практика привертання до викладання іноземців – носіїв мови, а також практика масштабного обміну студентами, при якій останні могли декілька місяців прожити у іншій країні і найкращим чином вивчити розмовну мову, то Радянський Союз значно відставав у викладанні іноземних мов із-за зачиненості кордонів і майже повної відсутності еміграції із Заходу у СРСР. Також з цензурних міркувань, було обмежено поступ у Радянський Союз іноземної літератури, фільмів, записів пісень, що додатково не сприяло вивченню іноземних мов. Наслідком такої політики є незнання сьогодні, більшістю науковців, жодної мови і продовження впливу Росії на українську вищу школу та науку [6].

– Недостатнє виховання критичного мислення, надзвичайна уніфікація та патерналізм. Освіта, як і ЗМІ та радянська культура у цілому, виховували у громадянах віру у могутню та мудру партію, котра всіх веде за собою, не може обманювати або робити значні помилки. Звичайно, віра у сили свого народу і держави – важлива і необхідна річ, але заради підтримки цієї віри не можна заходити занадто далеко, систематично замовчувати істину і жорстко подавляти альтернативні думки. У результаті, коли

у роки перебудови та гласності дали свободу цим самим, альтернативним думкам, коли почали масово спливати факти, що раніше замовчувалися про історію та сучасні проблеми країни, величезні маси громадян відчували себе обманутими, втратили довіру до держави і всього того, що їх вчили по гуманітарним предметам. Отже, громадяни виявилися нездатними протистояти відкритій брехні, міфам та недійсним маніпуляціям, що у підсумку призвело до глибокої деградації суспільства та економіки. Радянська освітня та суспільна система не змогла виховати достатнього рівня обережності, критичного мислення, толерантності до альтернативних думок, культури ведення дискусій. Також освіта не допомогла виховати у громадян достатнього прагнення особисто вирішувати свої проблеми, а не чекати коли за тебе це зробить держава або хтось інший [7].

– Сформований у минулий період клан вузівських керівників при моральній та професійній неповноцінності більшості викладачів, легко забезпечив контроль за діяльністю вишів у своїх корисливих цілях, для чого, у зв'язку з ростом їх самостійності відкрилися особливо сприятливі умови. Замість оновлення іде, за не багатьма виключеннями, подальше загнівання. Ані держава, ані громадянське суспільство, якого не було, не змогли цьому завадити. На додачу продовжується інша радянська традиція: боячись реальної або потенційної політичної опозиції керівництво вишів звільняє за часту самих талановитих викладачів та студентів. Така політика призводить до деградації вишів.

– Фактична ідеологічна «комуністичність» багатьох керівників та викладачів ВНЗ. До сьогодні у суспільній свідомості все більш міцно закріплюється за СРСР образ «славного, героїчного, але трагічного минулого». Немає явного ідеологічного несприйняття революції, комунізму (хоча б його символів та окремих явищ, що втілюють комуністичну ідеологію, піонерів, планового господарства, радянських управлінських структур і т.п.).

Відзначимо, що навіть 25 років потому, після краху комунізму та дезінтеграції радянської держави дивним аспектом є те, що громадяни України оцінюють себе як «пострадянські». Пояснюється це тим, що за два десятиліття політичні еліти не змогли забезпечити для жителів країни ні одного загальнозначущого досягнення. Через це, люди намагаються опертися на ностальгію низів у рамках ідеології «загального великого минулого», але старанно відкидають «радянське» від комуністичного та соціалістичного. Причому, найчастіше саме авторитарні риси «радянського» вітаються, хоча тут ситуація подвійна, оскільки вихваляння радянської величчї йде упереміш з пропагандою жахів тоталітаризму. У підсумку, відношення до СРСР є не діалектичним, що було б необхідно враховувати, знаючи протиріччя радянського історичного досвіду, а шизофренічним [8, р. 88].

Симптоми радянської ностальгії проявляються і в інтелектуальній, політичній, комерційній та у культурних сферах українського суспільства. Однак поштовхом стало, все ж, переосмислення радянського етапу історії на рівні буденної свідомості. Мода на радянське не розповсюджувалася б так швидко, і не принесла б постійно політичних, комерційних та інших дивідендів, не будь вона так затребувана у суспільстві [9]. Крім того, соціально-професійна структура українського

суспільства багато у чому сформувалося під впливом ще радянської системи освіти та радянської структури суспільного виробництва. Отже, існують цілі соціальні верстви, що зацікавлені у збереженні такої структури та у її розвитку.

– Не знання сучасними студентами історії минулого власного народу. Справа у тім, що у міфологізованих уявленнях сучасної молоді репресії, тоталітаризм, дефіцит і інші жахи радянського минулого відступають на другий план, а то і просто об'являються «тимчасовими труднощами та перегинами». Для студентів формується уявлення про Радянський Союз як про споживчий рай. Мотив дешевизни життя все більш домінує у цьому міфі над ідеєю про тоталітарний кошмар. Українська держава «завзято» допомагає цьому: майже нівелювавши курс історії України у ВНЗ; начебто в Україні не іде війна й на інформаційному фронті у тому числі.

– У радянському суспільстві, котре звело на п'єдестал принцип вседозволеності заради вищої цілі, розмежовування різних систем «належного» стало таким же універсальним та обов'язковим, як і диференціація привілеїв, у тому числі на інформацію. І настільки ж підкріпленим механізмами примусу і примусово формованої однодумності (одностайні схвалення–засудження) [10, с. 15]. В Україні, наприклад, не зважаючи на прийняття нового закону «Про вищу освіту» посада ректора залишається фактично аналогом середньовічного феодала–сеньйора, а значить і боротьба за неї часто йде поза будь-якими нормативними та моральними рамками.

– Боязнь нового. Ізоляція «людини радянської» від зовнішнього світу цілком логічно була доповнена не менш строгою його ізоляцією від власного минулого. Історія була презентована так, щоб виглядати підготовкою розвороту всесвітніх доль у жовтні 1917 р. (у більш пізніх трактуваннях, як і часто у нинішньому масовому сприйнятті, кульмінацією став травень 1945 р.). Щось подібне відбувалося із історією суспільної думки, літературою, особливо у масових та шкільних варіаціях. Відгороджувати людину намагалися (і не без успіху) від «зайвих» складностей психології, культури, генетики, тобто від власного внутрішнього світу. Формувалася «людина проста» і зрозуміла, цілком керована. Закономірний результат такого примусового відгородження на протязі десятиліть існування – людина, що внутрішньо у своїх установках та звичках гранично ізольована від зовнішнього світу. Внутрішня ізоляція глибше і стійкіше будь-яких примусово пов'язаних зовнішніх обмежень: це не тільки заборона на інформацію ззовні, але і боязнь інформації, не бажання її мати, невміння її розуміти, більш того, готовність сприймати любое нове знання з допомогою «старих», традиційних стереотипів. Ймовірно, найбільш істотною причиною установки на ізоляцію служить невміння, нездібність пристосовуватися до «відкритого» існування, страх змін, неофобія [11, с. 8].

– Продовження виховання та формування таких вимог та стереотипів, що створюють так звану «спрошену людину». Тобто індивіда, який знає своє місце у ієрархічній системі, без «зайвих претензій та непорозуміннь. «Спрошена людина» повинна бути, по-перше, слухняною владі, а по-друге, скромною –

задовольнятися малим, жити «як усі», не «висовуватися», не прагнути бути несхожою на інших і т.д. І зрозуміло, чекати турботи і милості тільки від всемогутньої держави. У цей кодекс «анти досягнень», природно входила і вимога «прозорості», тобто доступності для колективу і начальницького контролю [11, с. 10].

– Залежність людини від «виробничої» групи (колективу), що перетворювала її на групового заручника. Колектив має вельми обмежену область впливу і якщо він не вибудований у вигляді жорсткої тоталітарної ієрархії, то завжди дозволяє особистості поставити перепони між ним і собою. Крім того, ідея про те, що колектив завжди правий, не витримує критики, оскільки колективні форми свідомості також можуть бути помилковими, як і індивідуальні: віра та релігія не тільки колективів, але і цілих народів могла триматися на підставі помилкових доктрин, міфів, і створювати ради них жорсткі організаційні структури [12, с. 81].

– Контроль страху. Постійний страх людини перед всемогутньою державною системою частіше всього був звичним і неусвідомлюваним, спеціально, подібно до того, як не відчувається атмосферний тиск у «нормальних умовах», – страх ставав предметом переживання, якщо ситуація виходила за рамки звичної норми. Страх за зберігання соціального статусу, за доступ до розподільчих структур, за обмежену долю свободи і саме життя, за благополуччя сім'ї, створюваний не тільки діями спеціальних каральних органів, але і самою монополією держави як єдиного роботодавця, благодійника, кар'єрного «ліфту» і т.п. Сильніше всього на людей діє страх виявитися «не таким, як усі», і тим самим перетворитися у жертву остракізму. Саме у такому середовищі («прошарок» між владою та масою) отримав розповсюдження такий ідеологічний гібрид, як поєднання страху з удаваним жертвним ентузіазмом, що покликаний заглушити власний страх і виправдовувати будь-який режим [11, с. 11–12].

– Радянська вища освіта була спрощеною формою політехнічної освіти, її примитивність полягала у специфічній організації, яку К. Маркс свого часу визначав як «казарменний комунізм». Радянська вища освіта мала на меті не підвищувати загальний рівень розвитку суспільства, пропонуючи населенню якісне навчання у вищих навчальних закладах, а підготувати професійні кадри, які б забезпечили потреби держави у всіх сферах господарського життя. Для цього використовувалися не лише людські, а й значні матеріальні ресурси. Саме концепція радянського вишу відрізнялася від Західної моделі на фундаментальному рівні. Якщо у першій моделі практичні заняття відрізнялися своїм прагматизмом та суцільним підпорядкуванням навчальній програмі, від якої не можна було відходити ніяким чином, то за другої, наукові знання були загальнодоступними і підтримували свободу слова студентів та педагогів. Тодішня радянська соціальна доктрина передбачала, що вища освіта повинна була належати державі, а також організовуватися і управлятися нею. Студенти були зобов'язані підкорятися будь-якому наказу держави, у результаті чого радянська держава нараховувала

мільйони вільних трудівників, які могли бути використані в будь-якому місці та часі за допомогою місцевих, регіональних або національних інститутів влади. Студенти працювали у якості «добровольців» у колгоспах і як «практиканти» у промисловості або у науково-дослідних проектах навчальних закладів. У реальності студенти використовувалися як безкоштовна робоча сила, їх могли направляти на будь-які робочі місця задля того, аби вони виконували всі вимоги влади (що часто зустрічається «за звичкою» і зараз у українських вишах). Під кожним студентом розумівся майбутній державний службовець, який буде працювати в інтересах держави.

Одразу після того, як студент вступав до будь-якого радянського вищого навчального закладу, він повинен був суворо дотримуватися усіх обмежень, правил та норм, подібно до солдата, який проходив службу в армії. Держава, надаючи закладам певну кількість місць державного замовлення, розраховувала на те, що після закінчення навчання студент буде працювати виключно в інтересах держави, забезпечуючи їй хороший прибуток. Якщо студент працював над певною науковою проблемою, він не мав права обирати наукову спрямованість власних досліджень.

Держава розподіляла випускників вищих навчальних закладів по місцям працевлаштування. Було обов'язковим працювати на призначеному робочому місці за наданою вакантною спеціальністю. Як і армійські офіцери, радянські випускники повинні були показати роботодавцю власні можливості та бажання працювати. Кожен студент повинен був підкорятися адміністративним директивам без заперечень. А у європейських країнах, в цей же час, розвивалося академічне партнерство, завдяки всім студенти, викладачі та держава могли співпрацювати між собою на рівних засадах.

Принцип єдиноначальства або зосередження управління однієї особи надавав неподільні повноваження головному адміністратору навчального закладу (ректору), який призначався для забезпечення суворої дисципліни та ніс особисту відповідальність за розвиток всієї академічної системи. Така копія суворої армійської організації управління означала насамперед те, що відповідальність за ухвалення всіх рішень покладалася на одну людину. Всі інші особи, які були практично підлеглими, повинні були виконувати ці накази в повному обсязі, точно у визначений термін, не маючи права на власне волевиявлення. Їхня робота обмежувалася суворими рамками державних законів.

– Одноманітність – освіта у радянський період використовувалася у якості «зброї», тому її визначальним принципом організації була одноманітність. Підготовка наукових кадрів повинна була бути на одному рівні з військовою підготовкою радянської армії. Одноманітність була присутня у всіх життєво важливих академічних сферах, таких як формування навчальних планів, організація занять чи послуги для студентів. Професійні спеціалізації, за якими проводилося навчання студентів, входили до державного списку професій. Для кожного напрямку держава зводила навчальні плани та їхній зміст до єдиної форми. Всі вищі навчальні заклади повинні були поєднувати навчальні плани із науковими виданнями, таким

чином, не залишаючи місця для творчих завдань, адже практичні заняття відзначалися своєю прагматичністю. Проводити заняття з підручника дослівно, сторінка за сторінкою було обов'язком чи не кожного викладача, разом з цим, використовувати його як основне та часто єдине джерело інформації зобов'язувався практично кожен студент. У радянській освітній практиці викладач був основним механізмом та «офіцером» навчального процесу, виконуючи державні замовлення з підготовки професійних кадрів для забезпечення потреб народного господарства [13].

– Падіння значення моральних, загальнолюдських цінностей. Занурюваність у матеріальний світ, яка благотворно впливала на інтелект в епоху реалізму та ця ж зануреність у моральній сфері, мала і продовжує мати руйнівні наслідки, оскільки не була підкріплена високою духовністю моральність ставала все більш релятивіською. Релятивізм моральності сприяв дрейфу масової свідомості у сторону примітивного прагматизму, вульгарного матеріалізму та ідеологічного нігілізму. На сьогодні, на жаль, наслідки фактору глибокого вакууму державної сфери змінює свідомість молодого покоління у сторону аморальності. А це означає, що «ми масо розвернутися у бік загальнолюдських цінностей у вихованні, сформувати глибоку чуттєву культуру та духовність, за якими живуть розвинені народи Європи та світу. Віра, надія і любов – ось камертон духовності, яку ми маємо передати дітям. Лише вчитель залишається тим останнім рубежем оборони, за яким розпочинається спекуляція й остаточна втрата духовності, а за нею – загибель людини як самостійної, творчої, зрештою, вільної особистості» [14, с. 327–328].

Отже, хоча багато радянських атаківців і відійшло у минуле, проте навіть у сучасній пострадянській вищій школі можна помітити багато ознак цієї академічної системи. Продовжують використовуватися її нормативні акти та система державного замовлення для підготовки кадрів. Чинні українські міністри освіти надалі взаємодіють з місцевими органами влади та ВНЗ за допомогою письмових наказів, які ще розробляли їхні попередники за часів СРСР. Ректор сучасного українського ВНЗ також продовжує вважатися головним адміністратором (керівником), який має виняткову владу у виконанні державного замовлення. У наш час радянські організаційні принципи знаходять своє застосування у вищій освіті, яким протидіють прогресивні академічні нововведення, такі, наприклад, як розвиток приватного сектору або використання іноземних інвестицій. У сучасній науці виникає багато протиріч через співіснування радянських принципів минулого та сучасних прагнень до глобалізації освіти. Модернізаційні зміни проявляються у бажанні сучасної української освітньої еліти сприяти всесвітньому визнанню вищої освіти України, застосовуючи дослідницькі університети та сприяючи їхньому активному розвитку.

Список використаних джерел

1. Рябенко В. І. Вища школа України в загальноцивілізаційному контексті: соціально-філософський аналіз з позицій світоглядно-компетентнісного підходу / В. І. Рябенко. – Київ: Фітосоціоцентр, 2015.
2. Берегова Г. Д. Освітньо-виховний потенціал філософських знань у системі вищої аграрної освіти в Україні / Г. Д. Берегова. – Херсон: Айлант, 2012.
3. Пилипко Е. В. Система образования и системное образование (о значении и качестве гуманитарных дисциплин) / Е. В. Пилипко // Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: [коллективная монография] / [под ред. О. А. Базалука]. – К.: Кондор, 2011. – С.222.
4. Санин А. С. Несколько эпизодов борьбы с космополитизмом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/son91vr3.html>
5. Миронова А. Вот вам пряников в рот (о том почему качество советского образования переоценено) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gazeta.ru/comments/column/mironova/10166171.shtml>
6. Обучение иностранному языку в советские времена [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.liveinternet.ru/community/4455235/post269190867>
7. Плюсы и минусы советского образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ruxpert.ru/Плюсы_и_минусы_советского_образования
8. Kagarlitsky B. Back in the USSR / B. Kagarlitsky. – Chicago: The University of Chicago Press, 2009.
9. Кагарлицкий Б. Ю. Советская ностальгия / Б. Ю. Кагарлицкий // Русский мир. – 8 декабря. – 2010 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/publications/author/article0088.html>
10. Левада Ю. А. Возвращаясь к феномену «человека советского»: проблемы методологии анализа / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 1995. – Вып.6. – С.15.
11. Левада Ю. С. «Человек советский»: проблема реконструкции исходных форм / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – Вып.2.
12. Рыбаков С. Ю. Духовные процессы и тенденции в системе советского образования в период 30–90 гг. XX столетия / С. Ю. Рыбаков // Теория и практика общественного развития. – 2014. – №13. – С.81.
13. Кураев А. Радянська вища освіта як альтернативний конструкт західній університетській парадигмі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.edu.trends.info/soviet-higher-ed/>
14. Андрищенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В. П. Андрищенко. – К.: Знання України, 2004.

References

1. Rjabchenko V. I. Vyshha shkola Ukrainy v zagal'no-cyvilizacijnomu konteksti: social'no-filosofsk'kyj analiz z pozycij svitogljadno-kompetentnisnogo pidhodu / V. I. Rjabchenko. – Kyi'v: Fitosociocentr, 2015.
2. Bereгова G. D. Osvitn'o-vyhovnyj potencial filosofsk'kyh znan' u systemi vyshhoi' agrarnoi' osvity v Ukraini / G. D. Bereгова. – Herson: Ajlant, 2012.
3. Pilipko E. V. Sistema obrazovaniya i sistemnoe obrazovanie (o znachenii i kachestve gumanitarnykh disciplin) / E. V. Pilipko // Obraz cheloveka budushhego: Kogo i Kak vospityvat' v podrastajushhih pokolenijah: [kollektivnaja monografija] / [pod red. O. A. Bazaluka]. – K.: Kondor, 2011. – S.222.
4. Sanin A. S. Neskol'ko epizodov bor'by s kosmopolitizmom [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.ihst.ru/projects/sohist/papers/son91vr3.html>
5. Mironova A. Vot vam prjanikov v rot (o tom pochemu kachestvo sovetского obrazovaniya pereoceneno) [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.gazeta.ru/comments/column/mironova/10166171.shtml>
6. Obuchenie inostrannomu jazyku v sovetские времена [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.liveinternet.ru/community/4455235/post269190867>
7. Pljusy i minusy sovetского obrazovaniya [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.ruxpert.ru/Pljusy_i_minusy_sovetskogo_obrazovaniya
8. Kagarlitsky B. Back in the USSR / B. Kagarlitsky. – Chicago: The University of Chicago Press, 2009.
9. Kagarlickij B. Ju. Sovetskaja nostal'gija / B. Ju. Kagarlickij // Russkij mir. – 8 dekabrja. – 2010 [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/publications/author/article0088.html>
10. Levada Ju. A. Vozvrashajas' k fenomenu «cheloveka sovetского»: problemy metodologii analiza / Ju. A. Levada // Monitoring obshhestvennogo mnenija: jekonomicheskie i social'nye peremeny. – 1995. – Vyp.6. – S.15.

11. Levada Ju. S. «Chelovek sovetskij»: problema rekonstrukcii ishodnyh form / Ju. A. Levada // Monitoring obshchestvennogo mneniya: jekonomicheskie i social'nye peremeny. – 2001. – Vyp. 2.

12. Rybakov S. Ju. Duhovnye processy i tendencii v sisteme sovetskogo obrazovaniya v period 30–90 gg. XX stoletiya / S. Ju. Rybakov // Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya. – 2014. – №13. – S. 81.

13. Kurajev A. Radjans'ka vyshha osvita jak al'ternativnyj konstrukt zahidnij universytets'kij paradygmi [Elektronnyj resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.edu.trends.info/soviet-higher-ed/>

14. Andrijushenko V. P. Rozdumy pro osvitu: Statii, narysy, interv'ju / V. P. Andrijushenko. – K.: Znannya Ukraïny, 2004.

Vdovychenko E. V., Ph. D. in History, Assistant Professor of the Philosophy and social-humanitarian disciplines Department of the Kherson State Agricultural University (Ukraine, Kherson), Evgenydv82@meta.ua

The problem of overcoming post-soviet atavisms in the system of higher education in Ukraine

The article is devoted to the negative aspects of the influence of Soviet ideology on the system of higher education in Ukraine. The focus is on the fact that in our country the realization of the national ideas of the Soviet Union continues. Until now, a number of aspects of the socialist past of Ukrainian higher education remain dominant and lead to problems of Ukraine in its civilizational definition. There was an objective contradiction between the need to bring the system of higher education in line with the signs of post-industrial culture, the rule of a rational paradigm and the final elimination of the influence of «communism», which exhausted its cultural and socio-economic adequacy. Having condemned the communist ideology and all its attributes and symbols, we left a huge number of shortcomings under the guise of a modern Ukrainian higher school.

It becomes necessary to create and implement such models of higher education that would ensure the training of professionals who are able to work in a team and assume responsibility in critical situations that have the competencies necessary for non-standard thinking and the search for innovative methods for solving pressing problems.

Keywords: higher education, the Soviet Union, communism, society, ideology, isolation, fear.

* * *

УДК 130.122:37.013

Великодна Є. М.,
доцент кафедри виховання та культури здоров'я,
Комунальний вищий навчальний заклад
«Дніпропетровський обласний інститут
підсудимих та педагогічної освіти»
(Україна, Дніпро), ipropjane@gmail.com

ДУХОВНЕ ЗДОРОВ'Я У МЕДІА-КУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЯ ПРОБЛЕМА

Розглянуті питання забезпечення духовного здоров'я людини в умовах становлення віртуального культурно-освітнього середовища та медіакультури. На основі використання системної та компаративістської методології, поєднання підходів соціальної філософії, медіа-філософії та філософії освіти розкрито малодосліджений аспект проблеми, пов'язаний з визначенням методологічних засад розгляду та конкретних особливостей медіа-освітнього впливу на особистість в умовах інформаційного суспільства. Показано роль медіа-освіти у забезпеченні духовного здоров'я людини в умовах домінування мас-медіа. Обґрунтовано пріоритетність медіа-освіти як механізму попередження маніпулятивних впливів на людину у віртуальному просторі.

Ключові слова: філософія освіти, особистість, віртуальний простір, медіа-освіта, інформаційне суспільство, духовне здоров'я.

Медіа-освіта виконує унікальну функцію – вона покликана розвивати нове покоління людей, здатних до активного, творчого й усвідомленого життя у сучасному інформаційному суспільстві. Медіа-освіта допомагає людям спілкуватися із засобами масової інформації під критичним кутом зору, з розумінням значимості медійної інформації в їхньому житті, дотримуватися усвідомленої й виправданої дистанції стосовно поп-культури й чинити опір «екранним»

і «друкованим» маніпуляціям. Із цього погляду сам факт ігнорування медіа-освітньої підготовки освітніх суб'єктів слід розглядати як антигуманний і такий, який наносити шкоду їхньому розвитку та здоров'ю. Потрібно вказати і на превентивно-освітню функцію медіа-освіти, оскільки це не просто освіта через засоби масової комунікації, головна її мета полягає у тому, щоб формувати критичне ставлення до медійної інформації, перетворення підростаючого покоління в креативного медіа-користувача.

Проблема розвитку медіа-освіти, медіа-культури у контексті захисту людини та її здоров'я від негативного впливу медійно-інформаційного простору все більше актуалізується. Дана проблема розглядається у роботах таких авторів як Є. Архипова, О. Бурім, Л. Іванова, В. Хасьянов та інших вітчизняних і зарубіжних авторів. Загалом утверджується роль медіа-освіти як ключового ресурсу забезпечення духовного здоров'я людини у інформаційному суспільстві. Ми розділяємо точку зору Л. А. Іванової, яка відзначає, що у ситуації інформаційного забруднення соціокультурного простору, неупорядкованого, несистематизованого потоку інформації що обрушується на людину, її внутрішній світ зазнає самокорегування і навколишня реальність усе більшою мірою стає віртуальною, набуває штучного та викривленого характеру [5, с. 40]. У зв'язку із цим необхідно вибрати таку стратегію, щоб прірва між медіа – і освітнім просторами не збільшувалася, додалася їхня роз'єднаність. У силу розширення впливу й авторитету медіа медіа-освіта сьогодні має бути частиною безперервної освіти, починаючи з дошкільної і завершуючись післядипломним навчанням, тобто маєтеся на увазі безперервний розвиток особистості. Разом з тим відсутні системні обґрунтування ролі медіа-освіти як чинника формування духовного здоров'я особистості.

Мета дослідження. Найбільш важливою складовою медіа-освіти у контексті забезпечення здоров'я особистості є формування ціннісних орієнтирів освітньої діяльності як основи духовного здоров'я. Медіа-освіта як система формування цінностей в умовах становлення медійно-інформаційного освітнього простору орієнтована на забезпечення розвивальної та захисної функцій у їх тісній взаємозалежності. Розвивальна спрямована на створення умов для духовного розвитку суб'єктів освіти, стимулювання позитивних змін у їхньому особистісному розвитку (у розвитку розуму, культури почуттів, самостійності), підтримку процесів самовираження їх здатностей. Захисна спрямована на підвищення рівня соціальної захищеності суб'єктів освіти в умовах деструктивних тенденцій у суспільстві, на нейтралізацію впливу негативних факторів медіа [1, с. 5].

У основі забезпечення духовного здоров'я особистості медіа-освітою лежить кілька фундаментальних цінностей. Передусім це формування духовності як родового визначення способу життя, вираженого у прагненні до пізнання світу й насамперед самого себе, у пошуках і відкритті самоцінного, очевидного й необхідного сенсу життя, у самозбагненні, самовдосконаленні, у прагненні знайти відповіді на «вічні питання» буття – про облаштування світу, душу людини, життя й смерть, істину, добро і зло. Важливе значення має осягнення людиною сенсу життя, основного змісту

всієї своєї діяльності, що визначає її місце й значення у світі й надає її життю цінність [2, с. 199].

Розвиток інтелектуальних здатностей забезпечує людині можливість досягнення й використання знань про світ і душу людини, здатність планувати свою діяльність, прогнозувати хід подій. Виховання культури почуттів лежить в основі прагнення до вільного єднання особистості з навколишнім світом, її моральної спрямованості; здатності вирішення проблем без агресії і заподіяння шкоди, установа гармонії між людиною і світом, уміння служити загальнокорисній справі. Формування самостійності визначає здатність до власного обґрунтованого вибору в умовах вільного індивідуального волевиявлення. Гуманізм як цінність забезпечує орієнтацію на самоцінність людини як особистості, її права на свободу, щастя, розвиток і прояв усіх здатностей; визнання блага людини критерієм оцінки соціальних явищ, а принципів рівності, справедливості, людяності – бажаною нормою відносин у суспільстві.

Медіа-освіта як механізм забезпечення духовного здоров'я орієнтується на систему дихотомічного протиставлення цінностей, що формують медіа-культуру особистості. До найважливіших слід віднести вироблення наступних установок: людина – не вузький професіонал, що цікавиться лише своєю сферою діяльності, а різнобічно розвинена особистість із інтегрованим, цілісним сприйняттям і усвідомленням світу; людина – не прагматик, для якого важлива негайна користь, а духовна особистість, що бере на себе відповідальність перед нащадками і усвідомлює пріоритет культури перед прогресом; людина – не індивідуаліст, стурбований головним чином проблемами власного виживання і благополуччя, а особистість, відкрита іншим людям, що співпереживає їхнім прикrostям і радостям; людина – не безвідповідальний виконавець, що звик жити у системі заборон, а відповідальна особистість, здатна аналізувати, оптимізувати, генерувати варіанти, ухвалювати рішення в умовах невизначеності.

Зі сказаного достатньо очевидно, що за соціокультурно-ціннісним змістом формування духовного здоров'я засобами медіа-освіти визначається в межах традиційного розуміння духовно-морального виховання. Однак є певні відмінності як у змісті, так і у формах культивування духовності в умовах відкритого медійно-інформаційного освітнього простору. Як указують дослідники А. І. Галицька й І. В. Метлик, у межах класичного освітньо-виховного процесу програми духовно-морального виховання реалізуються у формі виховання морально-етичного, що представляє собою певну суму знань, і більш доречно у цьому випадку говорити про етичну освіту як про навчання [3]. Вона формує світогляд особистості у певному заданому напрямі у відповідності зі змістом програм та підручників, що сьогодні характеризується значною мірою як насилля над процесом формування особистісного духовного світу і явно не відповідає принципу відкритості освітнього простору. Формування духовного здоров'я пов'язане з свідомим прилученням до певної системи поглядів на світ. Відповідно медіа-освіта орієнтується не на трансляцію готових «моральних абсолютів», а на моделювання певних

ситуацій, у яких в особистості виникає необхідність самовизначення стосовно основних цінностей і принципів реалізації цих цінностей у житті.

Як результат такого самовизначення в особистості формується моральність як «спосіб духовно-практичного (когнітивно-значеннєвого, емоційно-ціннісного, регуляторно-вольового) освоєння зовнішнього і свого внутрішнього світу, що проявляється у ціннісно-значеннєвих, особистісно значимих, творчо-відповідальних ставленнях до дійсності за допомогою просоціальних думок, почуттів, учинків» [8, с. 142]. При цьому під просоціальністю розуміється спрямованість особистості на інших людей, виражене й усвідомлюване прагнення робити вчинки, спрямовані на благо суспільства, її творча активність у відношенні до себе й навколишнього світу.

Сама медіа-освітня діяльність з формування ціннісних основ духовного здоров'я містить у собі три етапи використання зразків, заданих у культурі для стимулювання самостійного пошуку при оформленні особистісної картини світу. По-перше, це введення уявлення про споконвічну духовність світу, про те, що світ не обмежений законами сучасного соціуму, а дійсний зміст людського життя слід шукати за межами соціальних рамок і за межами самого життя. По-друге, створення умов для самовизначення особистості стосовно центральних цінностей і способів їх практичної реалізації. По-третє, створення умов для самостійного формування особистістю свого світогляду на неспотворених медійно-інформаційним простором засадах, а також створення умов для свідомого самовизначення стосовно основних цінностей і можливостей їх практичної реалізації.

Що стосується картини світу як результату інтеріоризації духовних цінностей, то у медіа-освіті вона теж має свою специфіку. У культурі медійно-інформаційного суспільства, сутнісними рисами якої є варіативність, множинність, фрагментизація, поняття картини світу втратило інтегративний, універсальний зміст: будь-яка картина, по-перше, відображає лише фрагмент дійсності; по-друге, представляє певний, ракурсний погляд на цей фрагмент, тобто особливий спосіб бачення. Тому будь-яка картина світу має пояснючу силу тільки для конкретного фрагмента дійсності і певного ракурсу сприйняття цієї дійсності. У зв'язку із цим картина світу буде для кожного суб'єкта завжди залишатися незакінченим, незавершеним семіотико-віртуальним зображенням. Навіть така широко інтерпретована картина, як інформаційно-медійна, у сучасній ситуації не виконує інтегративні функції.

Загалом слід констатувати, що вплив наукових теорій на формування картин світу, продукованих засобами масової інформації й мистецтвом, слабшає. Функції науки у даному процесі все більшою мірою виконує повсякденність. У сучасній парадигмі культури складається ситуація відсутності привілейованих концептостворюючих феноменів, різні картини світу отримують рівнозначний статус, доповнюючи одна одну. У цій ситуації інтегративну функцію виконує життєвий світ, що містить сукупність значень і змістів, загальних для всіх представників даної культури.

Медіа-освітня методологія ґрунтується на визнанні того, що співіснування різних картин світу, сформованих

у процесі масової комунікації, стає реалією. Ці різні картини відповідно до принципу додатковості корелюють у процесі сприйняття дійсності і, представляючи ракурсні погляди на те саме явище, дозволяють сприймаючому суб'єктові наблизитися до його сутності. «При описі процесів масової комунікації як процесів конструювання реальності методологічні протиріччя, пов'язані з розрізненням «правильної» і «неправильної» версій цього опису, виникають тільки в рамках позитивістської парадигми, однак ці протиріччя знімаються в рамках феноменологічного підходу, оскільки соціальна феноменологія виходить із тези про множинність реальностей, кожна з яких конструється у відповідності зі своїм особливим когнітивним стилем», – вказує дослідниця Є. Єжова [4, с. 134]. Однією з особливостей медіа-освітньої діяльності з забезпечення духовного здоров'я є врахування в освітньому процесі довготривалих наслідків впливу медіа-культури, що опосередковується спілкуванням з однолітками, які мають такі ж захоплення й у такий спосіб стають об'єктами особистісного й поведінкового наслідування.

У цілому дослідники вважають, що «при ефективному використанні засобів медіа-освіти, навіть протягом порівняно короткого проміжку часу, ми можемо говорити про формування просоціальної особистості, тому що увага акцентується на довготривалих наслідках впливу на особистість: після ряду послідовно проведених заходів у дітей і молодих людей відбувається осмислення власної життєвої позиції, починає мінятися картина світу, з'являється можливість усвідомленої побудови світогляду на моральних засадах» [7, с. 146].

Найважливіша роль медіа-освіти як інструменту забезпечення здоров'я особистості у медійно-інформаційному просторі полягає у формуванні культури навчання і практичної діяльності у вказаному просторі. Медіа та комп'ютерні технології відкривають практично необмежені можливості для зростання ефективності освітнього процесу. Наприклад, уже сьогодні людина, що вміє працювати на комп'ютері, має можливість прочитувати в день по 8 книг, обсягом в 300 сторінок кожна, за рахунок представлення комп'ютером інформації у зручній для сприйняття графічній або звуковій формі, швидкості читання, вибору й «сервування» інформації [6, с. 125].

Отже, інформаційні технології займають нині центральне місце у процесі інтелектуалізації суспільства, розвитку систем освіти і культури. Практично у всіх передових країнах комп'ютерна й телевізійна техніка, телекомунікаційне устаткування, навчальні програми й інформація на електронних носіях, а також мультимедіа-технології стають звичними не тільки у вищих навчальних закладах, але й у звичайних школах. Використання інформаційних технологій є досить ефективним методом і для систем самоосвіти, продовженого навчання, систем підвищення кваліфікації й перепідготовки кадрів. З появою Інтернету і завдяки інтенсивному освоєнню можливостей інформаційних технологій сучасна система освіти вступила у нову фазу свого розвитку – становлення й розвитку так званого інформаційно-культурологічного середовища як способу життя. За таких умов центральною проблемою

є формування медійно-інформаційної культури освітньої діяльності у цьому середовищі, яка забезпечує здоров'язберігаючі форми його освоєння для кожного суб'єкта освітньої діяльності.

Медійно-інформаційну культуру доцільно визначити у межах синтезу культурологічного та інформаційного підходів. У межах культурологічного підходу вона розглядається як спосіб життєдіяльності людини в інформаційному суспільстві, як складова процесу формування культури людства. У межах інформаційного підходу більшість визначень має на увазі сукупність знань, умінь і навичок пошуку, відбору, аналізу інформації, тобто всього того, що включається в інформаційну діяльність. Поєднуючи ці підходи, медійно-інформаційну культуру доцільно розглядати як складову людської культури в цілому, яка в умовах інформаційного суспільства пронизує всю культуру, забезпечуючи її логічну цілісність.

Висновки. Саме тому, необхідність конструктивного використання сенсоутворюючого впливу медійно-інформаційного простору визначає пріоритетне становлення здоров'я особистості. Медіа-освіта як система формування цінностей орієнтована на забезпечення розвивальної та захисної функцій у їх тісній взаємозалежності. Потрібно вказати і на превентивно-освітню функцію медіа-освіти, оскільки головна її мета полягає у тому, щоб формувати критичне ставлення до медійної інформації і на основі превенції її деструктивного впливу забезпечити становлення просоціальної особистості. Одним з ключових напрямів медіа-освіти, що визначає її роль як фактора забезпечення здоров'я особистості, є формування критичного мислення. Медіа-критичний аспект освіти спрямований передусім на забезпечення здоров'язберігаючого потенціалу медійно-інформаційного простору, оскільки його основним предметом є зміцнення здорового психологічного й морального клімату в соціумі. Саме з цим аспектом медіа-освітньої діяльності пов'язані перспективи її виходу за межі формальних освітніх інститутів і набуття просторового виміру.

Список використаних джерел

1. Архипова Є. О. Гуманітарна освіта як засіб протидії негативним інформаційним впливам / Є. О. Архипова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «КПІ». Сер. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2015. – №1. – С.3–9.
2. Бурім О. В. Подолання деструктивних медіа-впливів на формування особистості засобами медіа-освіти / О. В. Бурім // Освіта на Луганщині. – 2011. – №2. – С.198–202.
3. Галицкая И. А. Понятие «духовно-нравственное воспитание» в современной педагогической теории и практике [Текст] / И. А. Галицкая, И. В. Метлик // Педагогика. – 2009. – №10. – С.36–45.
4. Єжова Е. Н. Картины мира в СМИ: типология, функциональность, каналы трансляции / Е. Н. Єжова // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Филология. Журналистика. – 2011. – №1. – С.132–135.
5. Иванова Л. А. Кoadаnпaция медиа и образовательного пространства – залог успешного решения проблемы пространственной лакуарности в высшем профессиональном образовании [Текст] / Л. А. Иванова // Вестник Якутского государственного университета. – Якутск, 2009. – Т.6. – №2 (апрель-июнь). – С.38–44.
6. Семилетенко Л. В. Информационно-культурологическая составляющая медиаобразования / Л. В. Семилетенко // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2012. – Т.2. – №4. – С.124–127.

7. Хасьянов В. Б. Духовно-нравственное воспитание молодежи с использованием средств медиаобразования / В. Б. Хасьянов // Научно-педагогический журнал Восточной Сибири Magister Dixit. – 2011. – №4. – С.142–148.

8. Черникова Т. В. Инновационный подход к воспитанию духовно-нравственной культуры личности школьника [Текст] / Т. В. Черникова, К. В. Зелинский // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2009. – №6. – С.141–146.

References

1. Arhypova Je. O. Gumanitarna osvita jak zasib protydii' negatyvnyim informacijnym vplyvam / Je. O. Arhypova // Visn. Nac. tehn. un-tu Ukraïny «KPI». Ser. Filosofija. Psihologija. Pedagogika. – 2015. – №1. – С.3–9.

2. Burim O. V. Podolannja destruktivnyh media-vplyviv na formuvannja osobystosti zasobamy media-osvity / O. V. Burim // Osvita na Luganshyni. – 2011. – №2. – С.198–202.

3. Galickaja I. A. Ponjatje «duhovno-nravstvennoe vospitanie» v sovremennoj pedagogicheskoj teorii i praktike [Текст] / I. A. Galickaja, I. V. Metlik // Pedagogika. – 2009. – №10. – С.36–45.

4. Ezhova E. N. Kartiny mira v SMI: tipologija, funkcional'nost', kanaly transljacji / E. N. Ezhova // Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Filologija. Zhurnalistika. – 2011. – №1. – С.132–135.

5. Ivanova L. A. Koadaptacija media i obrazovatel'nogo prostranstva – zalog uspešnogo reshenija problemy prostranstvennoj lakynapnosti v vysshem professional'nom obrazovanii [Текст] / L. A. Ivanova // Vestnik Jakutskogo gosudarstvennogo universiteta. – Jakutsk, 2009. – Т.6. – №2 (aprel'–ijun'). – С.38–44.

6. Semiletenko L. V. Informacionno-kul'turologičeskaja sostavljajushhaja mediaobrazovanija / L. V. Semiletenko // Vestnik Cherepoveckogo gosudarstvennogo universiteta. – 2012. – Т.2. – №4. – С.124–127.

7. Has'janov V. B. Duhovno-nravstvennoe vospitanie molodezhi s ispol'zovaniem sredstv mediaobrazovanija / V. B. Has'janov // Nauchno-pedagogičeskij zhurnal Vostočnoj Sibiri Magister Dixit. – 2011. – №4. – С.142–148.

8. Chernikova T. V. Innovacionnyj podhod k vospitaniju duhovno-nravstvennoj kul'tury lichnosti škol'nika [Текст] / T. V. Chernikova, K. V. Zelinskij // Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta. – 2009. – №6. – С.141–146.

Velicodna Y. M., docent of department of education and health culture of Dnipropetrovsk Regional Institute of Postgraduate Education (Ukraine, Dnipro), ippojane@gmail.com

Spiritual health in the media-cultural environment as a philosophical-educational problem

The article deals with issues of spiritual health in conditions of virtual cultural and educational environment and media culture. On the basis of systematic and comparative methodologies, approaches combining social philosophy, media philosophy and philosophy of education reveals unexplored aspect of the problems associated with the definition of methodological principles and consider the specific characteristics of the media-educational impact on the individual in the information society. Its showing the role of media education in providing spiritual health in terms of domination of the media. Its grounded priority of media education as a mechanism for preventing manipulative influences on a person in the virtual space.

Keywords: philosophy of education, personality, virtual space, media education, information society, spiritual health.

УДК 172.1

Дроботенко М. О.,

кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди (Україна, Харків), Marushka85@i.ua

УЧИТЕЛЬ ЯК ОСВІТНІЙ ФІЛОСОФ

У зв'язку з освітніми реформами та змінами навчальних планів актуалізується роль учителя як освітніх філософів. У статті розглядаються концепції учителя як дослідника та рефлексивного учителя. Філософська рефлексія щодо означеної проблеми пов'язана з численними дискусіями: кого можна назвати вчителем-дослідником, або рефлексивним учителем, якими

є його принципові характеристики, якими є характер та властивості їхніх досліджень, які умови передбачені або необхідні для здійснення досліджень учителями загальноосвітніх шкіл. Учитель як виробник знань, його дослідження та діяльність є своєрідним діалогом у визначених освітніх контекстах. Учителі як окремі суб'єкти мають прерогативу експерименту через категорію гіпотез, які є частиною їх навчальної практики, на основі якої вони можуть (і повинні) створювати власні освітні теорії. Спосіб буття учителя-освітнього філософа з акцентом на вирішення проблем практики контекстуальний, пов'язаний з відображенням власної професійної практики.

Ключові слова: навчальний план, учитель, учитель як дослідник, рефлексивний практик, учитель як освітній філософ, педагогічні принципи.

У багатьох країнах світу нині відбуваються численні реформи освітньої системи, змін зазнають не тільки організаційні форми, а й навчальні плани. Останні містять у собі набагато більше ніж зміст навчальної програми. Вони являють собою певний конструкт, опис того, що викладатиметься у закладах освіти і що виражає смисли того, чим є освіта та виховання, цінності та орієнтири розвитку. Ці документи покликані забезпечувати спадкоємність між класами та предметними сферами; направляти учителів у плануванні освітнього процесу, освітніх та виховних заходів; слугувати критерієм засвоєння навчальної програми. У той час як первинна розробка навчальних планів займає декілька років, їх істинне значення зазнає постійного винайдення і відкриття у процесі практичної реалізації, щоб зберегти їх ефективність та релевантність соціально-культурним запитам. Це актуалізує роль учителів як освітніх філософів та їх вплив на філософію навчального плану.

Магауйр зазначає, що учитель може поставати у декількох ролях: «учитель реконструйований як практична людина, виконавець, не мислитель, менеджер, а не науковець, ... виконавець навчальної програми, ... який реалізує політику інших людей», проте позиція учителя як освітнього філософа по-новому визначає його професійну ідентичність [1, с. 119]. Участь учителів в осмисленні філософії навчального плану є творчою самостійною роботою, яка залучає практикуючих учителів у процес перегляду їхнього освітнього досвіду та практичної діяльності і створює нові можливості для розвитку як навчального плану, так і перетворення професійного розвитку. Учитель як освітній філософ здатен розглядати проблему виходячи з практичних проблем, а не з теоретичних, його проблеми контекстуальні, а не теоретичні. Спосіб буття учителя-освітнього філософа з акцентом на вирішення проблем практики контекстуальний, пов'язаний з відображенням власної професійної практики. Контексті проблеми практики визначаються індивідуально або на місцях, тоді як теоретичні питання виникають від теми, загадки, що знайдені у дослідницькій літературі [2]. «Учителі можуть досліджувати будь-яку кількість питань у своїх професійній практиці. Вони можуть мати неперевірені або чіткі концептуальні теорії про дещо; вони просто хочуть змінити статус-кво; вони можуть хотіти вивчати взаємодію між людьми, або реагувати на надані або обмежені ресурси на робочому місці; вони можуть досліджувати характер роботи; і/або виклики, з якими стикаються у власній діяльності. Це широкий спектр питань, і кожен може реагувати на скромні або досить широкі дослідження у залежності від контексту» [3, с. 35].

Варто розглянути природу двох концепцій: учитель як дослідник [4] та рефлексивний учитель [10] (the

teacher as a researcher and as a reflective teacher), як ці концепції були прийняті у сфері освіти та використані для практики у загальноосвітніх школах, їх обмеження, проблеми та перспективи. З моменту свого формулювання та представлення широкому загалу ці концепції зазнали численної критики, переосмислення. Перший конструкт був відповіддю на рух учителів Англії у 1960-х роках, які були занепокоєні принциповими змінами у системі освіти. Другий – як теоретичне підґрунтя для підготовки учителів як рефлексивних професіоналів, які можуть і повинні досліджувати власну викладацьку практику та власну освіту. Філософська рефлексія щодо означених теоретичних конструктів пов'язана поміж іншим з численними дискусіями: кого можна назвати вчителем-дослідником, або рефлексивним учителем, якими є його принципові характеристики, якими є характер та властивості їхніх досліджень, які умови передбачені або необхідні для здійснення досліджень учителями загальноосвітніх шкіл.

Вивчення фактичної реальності реформ, у яких були сформовані указані концепції, сприяє визначенню умов поширення означеної практики на інші соціокультурні контексти та різноманітні освітні реалії [5; 6]. Так, ідея учителя як дослідника виникла в Англії у 1960-х роках з руху учителів так званої сучасної середньої школи під час здійснення реформ навчальної програми. Ця реформа була спрямована на зміцнення навчальних програм та педагогічні зміни з метою «реконструювати умови, за яких усі студенти, особливо ті, хто вважається середніми та нижчими середнього показника щодо академічних навичок, отримали доступ до цінностей основної загальної освіти» [7, с. 50]. У школах, що називалися новаторськими з метою реформи розглядався повсякденний досвід студентів. Шкільні предмети були організовані таким чином, щоб торкатися життєвих питань: сім'я, стосунки між статями, війни і суспільство, праці, бідність, закон і порядок [8; 9]. Ці матеріали були представлені міждисциплінарними командами учителів для забезпечення інтересу учнів та актуалізації власних досліджень свого життя. Згідно Елліотту, який був учителем біології та релігійознавства у той час в одній з цих інноваційних шкіл, контекст реформи навчальних програм привів його згодом до розуміння, що створюється новий шлях для розробки теорій, які були засновані на спробі змінити навчальну програму практики в школі. У цьому сенсі, теорії були отримані від практики, які розглядаються як «категорії гіпотез», які будуть доводитися у подальшому. У зв'язку з цим, Лоуренс Стенхаус, обговорює проблему створення гуманітарного проекту навчальної програми, в якому вчителю надається вирішальна активна роль. Навчальна програма гуманітарних наук для підлітків, які невдовзі увійдуть у доросле життя та будуть виконувати обов'язки громадян, моральні. Соціальні, політичні проблеми є украй важливими. Ці питання актуалізуються у той чи інший спосіб в усіх навчальних програмах та знаходять різноманітні форми дидактичної адаптації. Проте у плюралістичній культурі, це ускладнюється: наприклад, батьки військові можуть бути проти заохочення пацифізму у класах, а пацифісти можуть негативно оцінювати ідею щодо справедливої війни. На думку Стенхауса, вирішення

таких дилем можливе, якщо уникнути обробки цих питань у межах шкільної програми. Дослідник пропонує не формулювати цілі і задачі, але використовувати критерій, що спірні значення питань повинні викладатися у школах в якості основи для співставлення змісту навчальних програм. Він запропонував, що спірні ситуації соціальних та людських вчинків можуть бути згруповані у такі категорії, як «Війна і суспільство», «Закон і порядок», «Мораль і право», «Люди і робота», «Бідність», «Стосунки між статями», «Освіта». Ідея полягала у тому, щоб вибрати продукцію з культури – поезія, література, кіно, фото, історичні записи, твори мистецтва, дослідження поведінкових наук, – які представляють різноманітні точки зору на ці ситуації і діяльності. Л. Стенхаус прагнув, щоб учителі відігравали активну роль у виборі таких культурних артефактів. Таким чином, навчальний план розумівся як «набір гіпотетичних процедур для перевірки на основі відображення як ідеї втілити у життя», а вчителю відводилася провідна роль у будівництві теорії навчального плану. Саме з такої теорії навчальної програми випливала і концепція учителя як дослідника.

Мета використання культурних артефактів у класах формулювалася дослідником як мета гуманітарних наук у цілому, а не для конкретних суб'єктів, чи контенту, – «поглибити розуміння соціальної ситуації і людських вчинків і суперечливих смислів деяких питань, які вони породжують» [4, с. 93]. Він відзначив два наслідки такої мети: по-перше, передбачається, що учні/студенти та викладачі будуть розвивати розуміння, тобто учитель буде перебувати і у ролі слухача; по-друге, розуміння обирається як мета, бо воно не може бути повністю досяжним. Розуміння завжди може бути поглиблене. Окрім того, завжди повинен зберігатися спір про те, що є дійсним розумінням. Учитель і група повинні очікувати як частина їхньої задачі – вивчення характеру розуміння [4, с. 94]. Концепції та ідеї – це лише ресурси для підтримки рефлексивного мислення щодо власного досвіду і тому немає жодних причин, чому учителі не повинні володіти цим навиком до безпосередньої роботи з дітьми. Вони повинні зберігати у собі роль старших учнів поруч з власними учнями/студентами. Коли ж ідеї постають як мета, як об'єкт майстерності, то учителі можуть відчувати себе некомпетентними. Для Стенхауса аналіз «розуміння» як набір знання цілей буде спотворювати характер доведення в гуманітарних дисциплінах, які орієнтовані на осмислення і обговорення власних поглядів на події людського життя та різноманітні світоглядні смисли, а не на фіксовані висновки.

Стенхаус розглядав ціль з точки зору педагогічних принципів, які регулюють позицію учителя в обробці доведень у гуманітарних науках. Стенхаус стверджував, що цілі як «розуміння» є ідеями, в яких утілені цінності про те, що являє собою процес освіти, з чого він складається і що них кожен може отримати через послідовні принципи процедури, яка визначається позицією учителя щодо змісту. Стенхаус указує наступні принципи для вивчення спірних питань у межах гуманітарних наук: 1. суперечливі питання повинні викладатися у школах; 2. обговорення, а не інструкція повинні знаходитися в центрі процесу навчання; 3. різноманітні погляди повинні поважатися і думки

меншості захищатися; 4. учителі повинні утримуватися від владної позиції у класі, та не пропагувати власні погляди; 5. Учителі повинні брати на себе відповідальність за критичні стандарти дискусії у класі.

Аналогічні погляди висловлював і західно-американський теоретик Брунер [11]. На його думку навчальний план курсу являє собою ресурс для розвитку учителя. Він розробив принципи процедури (іншими словами, «педагогічні/дидактичні цілі», які визначали позицію учителя у класі: ініціювати розвиток учнів та розвивати уміння постановки проблем (метод дослідження); навчити методології дослідження (де діти можуть шукати відповіді на свої питання та застосовувати їх у нових галузях; допомагати підліткам розвивати здатність використовувати різноманітні джерела в якості доказів для розробки гіпотез та узагальнюючих висновків; проводити класні дискусії для розвитку уміння аргументувати власну позицію та слухати співрозмовника; підтримання відкритого обговорення; створення нової рольової реальності для учителя – як ресурсу, а не джерела влади чи інформації. Обидві програми представляють те, що Стенхаус називав моделлю процесу дизайну (навчальної програми), на відміну від розробки цілей. Така модель конструювання навчального плану залишає багато вільних питань для професійного судження учителів та їхніх самостійних рішень. Цілі і принципи процедури спонукають до розмірковувань про смисл і значення практики. Стенхаус розглядає свою навчальну програму не як план, але як специфікацію для дослідження і підтримки рефлексивного викладання. Гуманітарний проект, стверджував Стенхаус, це інкапсульована теорія про взаємозв'язок між знаннями, викладанням, навчанням викладачів та перевірки у своїх класах. Учителям відводиться роль не лише втілити теорію у практику, але і відновити її через вивчення практики. Навчальна програма відображає не лише зміст, мету і педагогічні принципи, але також і програму дослідження дій для підтримки рефлексивного осмислення учителем цілей, принципів і проблем реалізації їх у відповідних дидактичних адаптаціях. Через дослідження дій у контексті моделі процесу педагогічні цілі і методи постають як сумісні об'єкти відображення. Учителі беруть участь у рефлексивному відображенні не лише власних методів, але і концепцій освіти, які лежать в їх основі. Така участь дає ключ до перетворення професійної культури, форм практики, формулювання власної філософії освіти і виховання.

У конструювання навчального плану, запропонованій Д. Марквандом [12], також відводиться особлива роль учителям. На його думку розробка навчальної програми відбувається через «переговори» між мережею місцевих шкіл, місцевого самоврядування та національних форумів. На кожному рівні представники функціональних груп – учні, батьки, роботодавці, працівники та відповідні органи влади у діалозі визначають бачення освітнього процесу та освітніх цілей і намагаються перевести це взаєморозуміння у практичну площину, яка є предметом подальшого обговорення. За цим уявленням учителі та представники шкіл вивчають та оцінюють пропозиції щодо зміни навчальних планів та програм, та процесом навчання. Розробка навчальних програм стає процесом громадським,

громадськість створює та відтворює освітню культуру, підтримує обговорення щодо проблем змісту та технологій освіти, що передбачає введення і дітей у культуру суспільства. За таких умов навчальний план постає конструктором для експериментування у галузі освіти, що здійснюється вчителями.

Учитель як виробник знань, його дослідження та діяльність є своєрідним діалогом у визначених освітніх контекстах. Учителі як окремі суб'єкти мають прерогативу експерименту через категорію гіпотез, які є частиною їх навчальної практики, на основі якої вони можуть (і повинні) створювати власні освітні теорії.

Ідея рефлексивного учителя була сформована з досвіду учителів, які зрозуміли, що теорії, які були основою їх початкової підготовки недостатньо для сприяння освітньої практики у різних соціально культурних контекстах. Дональд Шьон, так визначав позицію учителя-учня: «Дивись, якщо ви не говорите мені, як цей матеріал збирається мені допомогти, коли я викладаю, я прошу вибачення, але я їду, тому що у мене є важливіші справи» [13, с. 104]. У 1983 році він опублікував працю «Рефлексивний практик», в якій представив свою концепцію учителя, засновану на роботах Д. Дьюї та власних спостереженнях. У ній Шьон стверджує, що у професійній підготовці учителів варто брати до уваги знання, побудовані на дії. За словами дослідника мовчазне, спонтанне та інтуїтивне знання присутнє в дії. Це «знання в дії» є частиною повсякденного життя фахівців і стає звичкою. Однак у практиці професії, є невизначені, суперечливі і незвичайні ситуації, які вимагають фахівців для прийняття інноваційних рішень і будівництва нових стратегій дій для їх вирішення. Такий процес пошуку і створення рішень називається «відображенням у дії». Для Шьона «відображення у дії» знаходиться в безпосередньому зв'язку з поточною ситуацією, тобто «знанням у дії». Це означає виробити паузу – відобразити – в розпал цієї дії, момент, коли ми перестанемо думати, щоб реорганізувати, що ми робимо, розмірковуючи про справжню дію. Від «відображення у дії», професіонали починають будувати репертуар досвіду, який мобілізується в аналогічних ситуаціях. Останнє характеризує відношення відображення на відображення, що спонукає людей діяти певним чином у стані «відображення на відображення в дії». Це, в свою чергу, дозволяє фахівцям планувати майбутні дії. Указані принципи («знання в дії», відображення в дії і «відображення на відображенні в дії») використовуються фахівцями у галузі проектування та архітектури, проте можуть слугувати новою основою для інших галузей, у тому числі і освіти. У практичній діяльності інженерів, архітекторів, дизайнерів утілюються знання, які допомагають їм у звичних ситуаціях, проте у своїй діяльності вони утілюють елемент відображення (рефлексії), який уможливило для них вирішення нових проблем, розширюючи тим самим репертуар рішень. Останні після перегляду і опису можуть бути охарактеризувати певну теорію. Виходячи з цього, Шьон пропонує здійснювати освіту як «навчання в дії» у формі відображення практики в цій галузі, враховуючи, що навчання та практичні дії опосередковуються через діалог між викладачем і студентом». Це уможливило

формування підґрунтя для підготовки «учителів як рефлексивних практиків». У сфері освіти, дослідження дії можна розглядати стратегію, яка включає викладачів і дослідників, із загальною метою використовувати його для створення нових можливостей для навчання і, отже, для навчання студентів.

Учителі як освітні філософи беруть участь у створенні культурних ресурсів; розробляють альтернативне бачення національної навчальної програми, релевантні запитах як суспільства, так і дітей. Тому важливого значення для професійного розвитку учителів набуває створення власної філософії викладання/навчання.

Список використаних джерел

1. Maguire M. Dilemmas in teaching teachers: The tutor's perspective // *Teachers and Teaching: Theory and practice*. – 1995. – №1 (1). – P.119–131.
2. Farrell P. Teacher–research and the art of the professional experiment: Reflective practice in the practical– knowledge tradition // *International Journal of Language Studies*, 2015. – №9 (1). – P.1–21.
3. Farrell P. Teacher–researchers and the discovery and dissemination of professional practice. *Australian Primary Mathematics Classroom*. – 2013. – №18 (4). – P.34–37.
4. Stenhouse L. An introduction to curriculum research and development. – Londres: Heinemann, 1975.
5. Fleuri R. M. Intercultura e educação. *Revista Brasileira de Educação*. – Rio de Janeiro: ANPEd; Campinas: Autores Associados, – 2003. – n.23. – P.16–35, maio/ago.
6. Ribeiro D. O povo brasileiro: a formação e o sentido do Brasil. 3. ed. – São Paulo: Companhia das Letras, 2008.
7. Elliott J. The Teacher's Role in Curriculum Development: an unresolved issue in English attempts at curriculum reform // *Curriculum Studies*, 1994. – №2:1. – P.43–69. To link to this article: <http://dx.doi.org/10.1080/0965975940020103>
8. Elliott J. Action Research for Educational Change. – Buckingham: Open University Press, 1991.
9. Elliott J. Disconnecting knowledge and understanding from human values // *Curriculum Journal*. – 1991. – №2. – P.19–31.
10. Schön D. The reflective practitioner. – Nova York: Basic Books, 1983.
11. Bruner J. Actual Minds, Possible Worlds, Ch.9. – Cambridge: Harvard University Press, 1986.
12. Marquand D. The Unprincipled Society: new demands and old politics. – London: Jonathan Cape, 1988.
13. Senna L. A. Orientações para elaboração de projetos de pesquisa–ação em educação. – Rio de Janeiro: Papel&Virtual, 2003.

Drobotenko M. O., Ph.D. candidate, doctoral student of department of philosophy at H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine, Kharkiv), Marushka85@i.ua

The teacher as an educational philosopher

Taking into account educational reforms and changes in the curriculum, the role of teachers as educational philosophers becomes actual. The article deals with the concept of the teacher as a researcher and a reflective teacher. Philosophical reflection on the abovementioned problem is associated with numerous discussions: who can be called a teacher–researcher or a reflective teacher, what are their fundamental characteristics, what is the nature and properties of their research, what conditions are provided or required for the teachers in secondary schools. The teacher as a producer of knowledge, their research activities are a kind of dialogue in certain educational contexts. The teachers as separate entities have the prerogative of the experiment through the category of hypotheses that are a part of their practical training, based on which they can (and should) create their own educational theory. A way of life of a teacher that is an educational philosopher is with an emphasis on solving problems of contextual practices, associated with the reflection of their own professional practice.

Keywords: curriculum, teacher, teacher as a researcher, teacher as a reflective practitioner, teacher as an educational philosopher, pedagogical principles.

* * *

УДК 316.754

Камбур Н. О.,
здобувач кафедри гуманітарних наук, Харківська
державна академія фізичної культури
(Україна, Харків), n.kambur@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКО–ОСВІТНІЙ ДИСКУРС ЛЕГІТИМАЦІЇ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Розглядаються радикальні зміни, які відбуваються в сфері освіти. Аналізуються трансформації її соціальної ролі в умовах сутнісних змін соціуму і всієї соціокультурної парадигми. Обґрунтовується необхідність у філософській рефлексії щодо метасмислів, неусвідомлених епістемологічних інваріантів соціокультурної картини світу, які розглядаються з допомогою аналізу діалогічного взаємозв'язку соціальних трансформацій і освіти, шляхом виявлення їх глибинних і базових інваріантів. Постановка проблеми передбачає звернення до дискурсивної і прагматичного аналізу, а також використання герменевтики та інтерпретації, при цьому сфера дискурсу зачіпає емпіричну складову соціальної практики. Представлені загальні тенденції освітніх процесів і показана роль управлінсько–правової складової освітньої діяльності в процесі реформування вищої школи.

Ключові слова: інститути освіти, вища школа, модернізація, реструктуризація, «пост–фордизм» організаційно–управлінські форми, інтерналізація програм, якість освіти, реформування, легітимація освітньої політики.

В контексті глобалізації світового освітнього простору відбуваються кардинальні реформи, пов'язані зі змінами взаємовідносин між ринком, державою та її інститутами. Ці зміни характеризуються тенденціями до диверсифікації, децентралізації і перегулювання. Паралельно з цими тенденціями вводяться принципи публічної звітності, контролю якості та інструментів для здійснення спостереження та загального контролю. Відкритий перевірці підлягають усі сфери діяльності навчальних закладів – від академічної дослідницької діяльності – до сфер послуг і фінансування. У якості основної вимоги до університетів та інших інституційних форм вищої освіти висувається вимога відповідності з імперативами ринку і підготовки висококваліфікованих працівників. Хоча спектр наповнення і глибини цих реформ різний в окремих країнах, тим не менш, при ґрунтовному аналізі простежуються, не дивлячись на різницю в управлінському і правовому підході загальні тенденції в бік проринкової орієнтації систем вищої освіти у всіх європейських країнах.

Філософська концептуалізація і осмислення різних складових освітньої діяльності подається в працях багатьох українських і зарубіжних дослідників, зокрема В. П. Андрущенко, Л. С. Горбунової, К. М. Гунченко, О. О. Дольської, В. В. Зінченко, Л. А. Карпещ, Н. В. Радіонової, І. В. Степаненко, М. В. Триняк, Б. Барбера, У. Бека, Е. Гіденса, Дж. Грея, М. Кастельса, К. Кумара, Дж. Макгвігена, Дж. Ритцера, М. Уотерса, К. Охне, Б. Смарта, Дж. Сакса, Дж. Уррі та інших.

Мета статті: визначити філософсько–освітній дискурс легітимації освітніх реформ і проаналізувати основні структурні елементи і фактори вищої школи, які викликали до життя процеси модернізації і реструктуризації освіти.

Сьогодні інститути вищої освіти отримали значну самостійність в самоуправлінні, з одного боку, і жорсткий контроль щодо дотримання певних правових норм і якості освіти – з іншого. Друга тенденція в сучасній європейській освіті – це зміна ролі держави відносно до освіти в цілому, і вищої школи – зокрема, в плані розгортання тенденцій до «згорання державної благодійності». Якщо раніше низка інституціональних

аспектів університетського життя – від фінансування до прийому та звільнення співробітників знаходилося під державним контролем, то тепер під тиском економічних і соціальних факторів, держава все більш схильється до позиції зовнішнього спостерігача і контролера не стільки самого процесу, скільки його «результатів» [6, с. 117]. Здійснюється це через активно створювані незалежні організації: агентства, ради і через різноманітні оцінювальні процедури і заходи. Такого роду зміни, які впродовж декількох десятиліть мали місце в неоліберальних західно-європейських державних моделях, тепер відбуваються всюди і найбільш помітні в континентальних, традиційно більш сильних «державнах суспільної благодійності», зокрема, скандинавські країни, Німеччина, Франція, Іспанія, Нідерланди [7, с. 18]. Під впливом таких факторів як – маркетизація та «відхід держави» із соціальної сфери, відбувається аналогічний процес всередині самих інститутів освіти, так звана «реструктуризація». Незмінна багато десятиліть, іноді і століть структура вищих навчальних закладів піддається радикальному перегляду і «де-бюрократизації», яка насправді означає заміщення жорсткої бюрократизації, яка насправді означає лише заміщення жорсткої бюрократичної процедури контролю процесу на ще більш витончену форму бюрократизації як способу контролю його продукту на «виході» системи. Головним девізом цієї нової політики є «економічність та ефективність», що в свою чергу, має на увазі «підвищення якості» і «покращення продуктивності».

Провідним мотивом в обґрунтуванні і легітимації всіх подібних реформ, які здійснюються під девізом «модернізації», слугують зміни в сфері економіки, демографії, інформаційно-комунікаційних технологіях, пов'язаних з глобалізаційними процесами. Риторика подібного роду обґрунтувань достатньо відшліфована і одноманітна, хоча слід все ж проаналізувати аргументи, які наводяться на користь реформування освіти. Враховуючи все більш активне вторгнення економічних імперативів в теоретичний дискурс, який інтерпретує освіту і її роль у суспільстві, не дивно, що багато аналітиків, не говорячи уже про політиків і чиновників, які реалізують свої специфічні інтереси часто підпадають під «магічний вплив» таких на перший погляд досить переконливих з економічної точки зору пояснень процесів, що відбуваються, замість того, щоб спробувати дати їм більш змістовну філософську оцінку, помістивши в широкий соціальний і культурний контексти.

Розглянемо управлінсько-правову складову освітньої діяльності в процесі реформування вищих навчальних закладів в функціональному (консервативному) і критичному (радикальному) дискурсах. Функціональний дискурс легітимізує конкретну освітню політику, керуючись базовими управлінськими нормами і юридичними документами. В обґрунтуванні суттєвих змін, які відбуваються у сучасній європейській вищій школі як правило, фігурують такі фактори, як зміна економічної, соціальної і демографічної ситуації, розвиток інформаційних технологій і глобалізація [3, с. 592–616]. Починаючи з другої половини XX століття більшість європейських університетів розвиваються в умовах постійного зростання державного фінансування,

оскільки освіта розглядалась як один з пріоритетів в відновленні зруйнованої війною економіки. На початку 90-х років у більшості європейських країн спостерігається призупинення зростання фінансування, а в деяких країнах навіть починається поступове скорочення фінансування освіти на фоні різкого зростання кількості студентів, в той же час зростає фінансування з недержавних джерел.

На освітню політику вплинула і продовжує впливати демографічна ситуація. Склад населення європейських країн суттєво змінився у порівнянні з 60–70-ми роками XX століття як у плані співвідношення вікових категорій, так і у плані етнічного складу. Міграційні процеси зробили населення європейських країн досить строкатим в етнічному плані і за рівнем освіти та вміннями і потребами у навчанні. Відповідно з часом почали змінюватись вимоги до професійної освіти, змушеної враховувати розбіжності у рівнях освіти, зростання категорій і культурні особливості при підготовці професійних кадрів.

Ці особливості ускладнюються ще й тим, що знання, тобто зміст освіти все швидше розвивається і застаріває, що вимагає постійної перепідготовки і підвищення кваліфікації для забезпечення високого рівня виробництва [4]. Все це приводить до зростання числа різноманітних курсів професійної перепідготовки – від короткотермінових комп'ютерних і мовної підготовки, до сучасних інноваційних курсів з менеджменту, бізнесу і інших нових галузей діяльності.

Одним із суттєвих факторів, який значно змінив освітню політику і навіть освітню культуру став динамічний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій. Вони актуалізували питання щодо взаємодії студента і викладача, навчання і викладання, результативності і масштаб дослідницької роботи, системи управління навчальним закладом. Інакше кажучи, як і людська складова освіти, інформатизація активно працює на підвищення інституціональної інтеграції, інтегрованості в економічне середовище і підвищення транспарентності – тобто, на виконання «святого принципу» освіти – підвищення ефективності і економічності.

Ще один вагомим фактором в реформуванні сучасної системи освіти є процеси глобалізації, які сьогодні служать приводом для багатьох дебатів і дискусій з приводу освітніх реформ. Учасники таких дискусій в особі всіх хто так чи інакше причетний до освіти говорять про зміст, управління або способи оцінки освіти звертають увагу на «зростання глобальної конкуренції», «міжнародну торгівлю», «міжнародний досвід» і та ін. При цьому економічні спади іноді приписують неадекватній освітній підготовці і нездатності системи готувати людей, здатних адаптуватись до нової глобальної економіки. В умовах глобалізації національні держави змушені постійно знаходитись у стані напруги і адекватно реагувати на зміни світової ситуації для того, щоб зберегти свою конкурентоздатність. Національні економічні і промислові системи приймають нові, «пост-фордиські» організаційно-управлінські форми. Результатом посилення вимог нового ринку до якості і різноманітності товарів є створення невеликих виробничих підприємств, де вкрай необхідні гнучкість, відповідальність і більш

Тенденція глобалізації до зближення і концентрації ринків у певній формі проявляється і в сфері освіти: все більш розповсюдженими стають «стратегічні союзи» між університетами різних континентів, особливо в сфері дистанційної і бізнес–світи. На фоні глобалізації відбуваються процеси інтернаціоналізації і регіоналізації вищої освіти, зокрема, діючий сьогодні «Болонський процес» [1]. Не дивлячись на специфічність впливу програми «реструктуризації» на ті або інші аспекти освіти в окремих європейських країнах, досить чітко проглядаються і загальні тенденції. Для заснованої на знанні економіки важливим є постійний процес навчання потенційних учасників виробництва цінностей, особливо у зв'язку з уже згадуваними моментами демографічних змін і швидкого старіння інформації, а також постфордиського характеру економіки з її вимогами гнучкості і постійної адаптації до швидкого змінюваних умов ринку. Із цього логічно випливає, що риторичне прагнення управлінсько–правових структур забезпечити доступ до широких категорій населення в різних вікових групах до перенавчання протягом «всього життя», від інститутів після шкільної освіти в свою чергу вимагається максимально забезпечити

У тактичному плані намітилась тенденція до посилення контролю з боку держави при одночасному введенні «інституціонального самоуправління», ілюстрацією такої тенденції і створення єдиної бази даних абітурієнтів, студентів, професорсько-викладацького складу та ін. Європейська освіта має давню традицію державного контролю над освітою в цілому і вищою освітою, зокрема. В останнє десятиліття в більшості європейських країн відбувається зміна ролі держави в управлінні освітою в бік скорочення фінансової участі і посилення бюрократичного контролю «якості результату». Перш за все, прийняття багатьох управлінських рішень переноситься на рівень навчальних закладів, тобто відбувається децентралізація, що тягне за собою посилення управлінських структур на місцях і посилення функцій самостійного регулювання [2]. Держава при цьому повністю не усувається з освітнього процесу, а навпаки через багато чисельні і різноманітні «незалежні» структури (освітні агенції) здійснює контроль загальної політики і «ефективності» вузів шляхом системи фінансових і політичних важелів, виконуючи тим самим роль певного «наглядача». Таке поєднання «курирувати» державою, з одного боку, і реалізація моделі саморегулювання з іншого, – вимагає від навчальних закладів розгалуженої структури управління, породжує квартину, яка все більше нагадує корпоративний менеджмент. Це в свою чергу, тягне за собою породження так званої культури «менеджеризму», з найрадикальнішими наслідками для навчального процесу, викладацького складу, взаємовідносин зі студентами і взагалі для всього управлінсько-правового сегменту освіти [5, с. 409–423]. З метою уникнення надмірного навантаження на бюджет, в деяких європейських країнах починають переходити на нові схеми фінансування, включаючи фіксовані і гнучкі критерії, які в цілому визначаються показниками «ефективності». Такі підходи до фінансування соціальної сфери і загальне скорочення державних витрат на освіту вимагають суттєвих структурних змін всередині навчальних закладів. В рамках управлінсько-правового сегменту навчального закладу починають створюватись різноманітні інноваційні і підприємницькі структури, технологічні і науково-дослідні центри і лабораторії, створюються «клуби випускників» та інтенсифікується конкуренція за гранти та інше зовнішнє фінансування. Наслідком такої підприємницької діяльності навчальних закладів є все більше зближення навчального інституту з бізнес-моделлю, для цього достатньо поглянути на розгалужену систему управління фінансами і будь-якому сучасному університеті з бюджетним плануванням, контролем витрат, фандрайзинговими структурами, як правило, спеціальною посадою проректора, який відповідає за фінанси. Сьогодні у вітчизняному освітньому просторі вузівське «підприємництво» нерідко набуває пародійної або відверто корумповані форми.

Не дивлячись на риторичне проголошення розвитку освіти як пріоритету, повсюдно відбувається урізання його фінансування, і в якості ідеологічного захисту такої політики активно прививається культура ринку і менеджменту і проводиться політика «надання вузам економічної самостійності», що фактично при жорсткому контролі якості і все більшому переважанні принципу «більша за менше».

Відповідно, відбуваються суттєві зміни в управлінні інститутами освіти. Орієнтація на ринок, зниження частки державного фінансування і посилення державного контролю «результату», зближення з корпоративною моделлю управління – не могли не привести до зміщення акцентів і введенню нових форм в систему управління університетами та іншими навчальними закладами. У зв'язку з утворенням «зовнішніх» відносно до вузу комітетів і комісій, покликаних представляти «інтереси суспільства» вчені ради навчальних закладів почали виконувати переважно дорадчу, а ніж рекомендаційну функцію. Оскільки зовнішні комітети починають відігравати суттєву роль у прийнятті всіх важливих питань інституційного життя – остаточного вирішення питання щодо призначення ректора, формування бюджету, затвердження навчальних планів та ін. В цілому в структурах управління у більшості європейських вищих навчальних закладах професійної освіти підсилюється тенденція переходу від колегіальних шляхів прийняття рішень – до монархічного типу управління. Це означає скорочення числа колегіальних органів в організаційно-управлінській структурі зі зростанням обсягу їх обов'язків, з одного боку, і посилення влади «управлінської команди», тобто ректора, деканів, начальників відділів, з другого. З приводу цього «нового менеджеризму», тобто домінування адміністраторів і бюрократичних чиновників над академічним середовищем навчальних закладів, відбувається активна полеміка.

Ще одним наслідком політико-економічних змін для вищої школи є нові принципи внутрішньої диференціації і структурного поділу, а також посилене зростання числа «периферійних структур». Якщо традиційна структура університету була організована за дисциплінарним принципом і організована в факультети, інститути і кафедри, які займаються і викладанням, і науковими дослідженнями, то тепер цей гуманітарний принцип академічної єдності піддається серйозному перегляду. В умовах обмеження ресурсів і посилення звітності відбувається розподіл функцій викладання і дослідження, які застосовують різні, а іноді – просто протилежні маркетингові стратегії. В середині напрямків з цими функціями відбувається подальша диференціація – наприклад, виділення підрозділів, які займаються різними рівнями і формами освіти, а в середині досліджуваного напрямку – прикладної і фундаментальної науки. При цьому нерідко відбуваються конфліктні ситуації, оскільки певна частина досліджень все ще проводиться академічними підрозділами, і одні й ті ж люди виявляються втягненими і в роботу науково-дослідних центрів. Сьогодні в західній освіті, так як і у вітчизняній вищій школі, відчувається певна стурбованість серед співробітників академічної сфери, від яких вимагається одночасно бути підприємцями,

академічними менеджерами, вчителями і вченими. І в той же час активно розвивається те, що можна назвати «периферією»; це різного роду граничні і зв'язуючі структури, направлені на розвиток, і перетворення зовнішніх викликів у внутрішні відповідні дії» [6, с. 125]. До них можна віднести центри впровадження і забезпечення функціонування нових технологій, відділи, які займаються пошуком джерел зовнішнього фінансування, підрозділи, які відповідають за зв'язки з регіональними структурами, проектні групи, що включають спеціалістів із різних предметних областей, що працюють над вирішенням конкретних завдань, і т.д. Часто такі центри створюються при академічних підрозділах і працюють під «зонтиком» вищого навчального закладу. Зрозуміло, що представлена картина достатньо узгоджена з ситуацією, яка починає чітко вимальовуватись у вітчизняному освітньому просторі.

З процесами диференціації і посилення «периферії» тісно пов'язані зміни в розвитку вузівської науки. Під впливом тих же викликів, сьогодні стрімкий розвиток прикладних досліджень, які мають, як правило, міждисциплінарний і проблемно-орієнтований характер. Це і зрозуміло, оскільки нові джерела фінансування і нові напрямки стратегічного розвитку можуть бути доступні лише через пошук нових способів виробництва і розповсюдження знань. Все більш комплексні і складні завдання, які ставляться перед наукою потребами ринку і суспільства, вимагають все більш інтегрованих зусиль і співробітництва між освітніми інститутами, промисловістю і урядами. Результати дослідження все більше спрямовані на практичну реалізацію, зокрема для вирішення регіональних економічних і соціальних проблем і, в ідеалі, вузи розглядаються як інтелектуальні «двигуни» економічного розвитку регіонів.

Звичайно, що не всі процеси реструктуризації і модернізації легко впроваджуються в академічне середовище і приймаються із захватом її учасниками. Враховуючи традиційну місію вищих навчальних закладів як виробника і розповсюджувача знань, покликано просвітити і звільнити людство, утилітарна програма не приживається так легко, як це подається в офіційних документах. Звичайно, стратеги планування освітньої політики усвідомлюють, що для успішного досягнення бажаних результатів в умовах наданої навчальним закладам автономії в управлінні своїми ресурсами необхідний механізм контролю з боку держави за якістю «продукту». З початку 90-х років у більшості європейських країн особлива увага освітніх бюрократичних структур приділялась виробленню критеріїв, способів і методів перевірки і контролю результатів академічних і науково-дослідних процесів. Методи оцінки роботи викладачів включають все зростаючий обсяг письмових звітів, навчальних планів, опитування думки студентів як «клієнтів». З приводу якості викладання тих чи інших предметів. Оцінка діяльності самих вищих навчальних закладів також все більш бюрократизується: різні комісії зовнішньої експертів оцінюють ефективність вузівських структур, програм і результатів академічної і економічної діяльності, раціонального використання ресурсів і відповідності результатів вимогам «зовнішнього контексту», наприклад, ринку робочих місць, соціальної політиці, структурі промисловості і т.д. – тобто, в основному,

економічним потребам. Іншим видом є регулярні внутрішні взаємоперевірки. Крім того, стає загальноприйнятим, коли сертифікацію або ліцензування тих чи інших курсів програм або самим вищих навчальних закладів проводять професійні комісії, які присвоюють свій більш або менш престижний «ярлик якості» і висновок про проходження вузом акредитації.

Висновки. Таким чином, хоча процес «реформування» європейських інститутів після вузівської освіти ще розгортається, уже очевидні його основні моменти, акценти і напрямки. Офіційна риторика проголошує посилення в результаті перегулювання і децентралізації «автономію» освітніх інститутів у якості «фактору успіху», а тенденції приватизації, диверсифікації, державного контролю і магічної ролі інформаційних технологій обіцяють подальше просування вузів шляхом задоволення переважно економічних потреб суспільства. Необхідна серйозна переоцінка загальних підходів не тільки до планування освіти, але і до визначення самої її сутності, критичного сприйняття і осмислення західного європейського досвіду та його вітчизняної інтерпретації, що можливо лише за умови цілісного розуміння стратегій розвитку суспільства і людини у цьому суспільстві.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В. П. Україна і світ: авторитет освіти [Текст] / В. П. Андрущенко // Вища освіта України. – 2006. – №4. – С.5–9.
2. Гунченко К. М. Сучасний стан автономії вищих навчальних закладів України [Текст] / К. М. Гунченко // Економічні науки. – Серія «Регіональна економіка». Збірник наукових праць. Луцький національний технічний університет. – Луцьк: РВВ Луцького НТУ, 2014. – Вип.11 (43). – С.84–88.
3. Зінченко В. В. Соціальна філософія менеджменту і освіти в інституційному вимірі глобального розвитку (інтегративна концептологія) [Текст] / В. В. Зінченко. – К.: Люксар, 2011.
4. Карпенко М. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика [Електронний ресурс] / М. Карпенко. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/252/>.
5. Apple M. Comparing Neo-liberal Projects and Inequality in Education // Comparative Education review. – 2001. – Vol.37. – No.4. – P.409–423.
6. Sporn B. Trends Relating to Higher Education Reform in Europe // Globalization and Reform in Higher Education. – London: SHRE & Open University Press, 2003. – P.117–129.
7. Ritzer G. The Globalization of Nothing. – London, etc.: Pine Forge Press, 2004. – 258 p.

References

1. Andrushhenko V. P. Ukrai'na i svit: avtorytet osvity [Tekst] / V. P. Andrushhenko // Vyshha osvita Ukrai'ny. – 2006. – №4. – S.5–9.
2. Gunchenko K. M. Suchasnyj stan avtonomii' vyshhyh navchal'nyh zakladiv Ukrai'ny [Tekst] / K. M. Gunchenko // Ekonomichni nauky. – Serija «Regional'na ekonomika». Zbirnyk naukovykh prac'. Luc'kyj nacional'nyj tehnicznyj universytet. – Luc'k: RVV Luc'kogo NTU, 2014. – Vyp.11 (43). – S.84–88.
3. Zinchenko V. V. Social'na filosofija menedzhmentu i osvity v instytucijnomu vymiri global'nogo rozvytku (integratyvna konceptologija) [Tekst] / V. V. Zinchenko. – K.: Ljuksar, 2011.
4. Karpenko M. Osvita protjagom zhyttja: svitovij dosvid i ukrai'ns'ka praktyka [Elektronnyj resurs] / M. Karpenko. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/252/>.
5. Apple M. Comparing Neo-liberal Projects and Inequality in Education // Comparative Education review. – 2001. – Vol.37. – No.4. – P.409–423.
6. Sporn B. Trends Relating to Higher Education Reform in Europe // Globalization and Reform in Higher Education. – London: SHRE & Open University Press, 2003. – P.117–129.
7. Ritzer G. The Globalization of Nothing. – London, etc.: Pine Forge Press, 2004. – 258 p.

Kambur N. O., applicant of the Humanities Department of the Kharkov State Academy of Physical Culture (Ukraine, Kharkov), n.kambur@ukr.net

Philosophical and educational discourse of legitimization reform of higher education

The article considers the radical changes taking place in the sphere of education. The author analyzed the transformations of its social role in the conditions of essential changes in the socium and all socio-cultural paradigms. The article is argued in favour of the necessity of philosophical reflection as to metameanings, unconscious epistemological invariants of the sociocultural picture of the world, examined by means of analysis of the dialogical interrelation of social transformations and education, is substantiated by revealing their deep and basic invariants. The formulation of the problem involves resorting to discursive and pragmatic analysis, as well as the use of hermeneutics and interpretation, while the sphere of discourse touches upon the empirical component of social practice. The general tendencies of educational processes are presented and the role of the managerial and legal component of educational activity in the process of reforming of higher school is shown.

Keywords: educational institutions, higher school, modernization, restructuring, «post-ford» organizational and managerial forms, internalization of programs, quality of education, reforming, legitimization of educational policy.

* * *

УДК 13:37.01/09.

Нежива О. М.,
кандидат філософських наук, старший викладач
кафедри сучасних європейських мов, Київський
національний торговельно-економічний університет
(Україна, Київ), nezhyva@gmail.com

ВИЩА ОСВІТА В НІМЕЧЧИНІ: ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ

Автор досліджує вищу освіту у Німеччині та її основні принципи. Автор у даній роботі показує основні чинники, що мали вагомe значення при сприянні розвитку демократичної освіти та шляхи її вдосконалення. При цьому автор аналізує становлення і розвиток системи освіти у Німеччині. Автор показує, що у вищих навчальних закладах Німеччини поліпшується якість освіти та вдосконалюється навчальний процес, тому що якість освіти характеризує не тільки результат освітньої діяльності – властивості фахівця – випускника навчального закладу, а й фактори формування цього результату, що залежить від мети освіти, змісту та методології, організації та технології. Також у статті автор аналізуючи літературні джерела показує особливості сучасної вищої освіти у Німеччині, у центрі якої знаходиться людина-особистість, яка освічена і духовно багата. Це є ідеалом німецької прогресивної думки.

Ключові слова: освіта, система освіти, демократизація, реформа, університет.

Україна виступає активним учасником інтегративних процесів у сфері вищої освіти для європейських країн. Вона обрала шляхи модернізації вищої освіти, які злагожені загальноєвропейськими підходами. Але не дивлячись на все це, сьогодні вища освіта в Україні переживає скрутні часи стосовно її реформ. Тому досвід Європейських держав для України дуже важливий щодо реалізації основних принципів організації навчального процесу, висококваліфікований викладацький склад і контролю різку знань.

Саме тому ми звернулися до Федеративної Республіки Німеччина. Адже ця держава була однією із перших країн, що приєдналася до Болонського процесу та стала активним її учасником. Крім того, на сьогодні Німеччина гармонійно поєднує старі університетські традиції, інноваційні методи управління освіти та науково-дослідницьку діяльність, що призводить до високої якості освіти. При цьому система освіти Федеративної Республіки Німеччини, у тому числі й вища, починаючи з першої половини XIX століття, вважається однією з кращих у світі.

Про актуальність проблеми свідчать також велика кількість публікацій та досліджень з теми як вітчизняних,

так і зарубіжних учених, серед яких В. Адрущенко, О. Базалук, Д. Свириденко, С. Клепко, Н. Сухова, та інші.

Мета дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу вищої освіти в Німеччині та її основні принципи.

Німеччина не одразу стала взірцем найкращої освіти з її високою якістю у світі. Всьому цьому сприяли ряд впроваджених реформ, які здійснили у Федеративній Республіці Німеччини щодо освітньої системи. Оскільки, Німеччина на протязі 60 років формувала та впроваджувала реформи і програми, щодо поліпшення освіти, але це був шлях не легкий на відміну від інших європейських держав. Причиною цьому було те що на відміну від інших економічно-розвинутих європейських держав Німеччина пізніше на 100 років порівнюючи з Великобританією та Францією створила свою власну державу та залучилась до демократії. Адже протягом тривалого періоду Німеччина була роздроблена, на її території існували багато герцогств та князівств, які були як окремими самостійними державами у великій державі.

Таким чином, перші німецькі університети були засновані в кінці XIV століття та на початку XV століття, одним із першим був Гейдельберзький університет (Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg), який передувє Празькому університету заснованого в 1348 році і якого завдяки його засновнику Карлу IV Люксембург, короля Богемії і пізніше німецького імператора, німецькі вчені та студенти вважали в той час німецьким університетом.

Проте, історія «класичного» німецького університету, як правило, вважається, починається із заснування Берлінського університету в 1810 році, який сьогодні має офіційну назву Берлінський університет імені Гумбольдтів (Humboldt-Universität zu Berlin / HU Berlin). Адже протягом останніх 100 років, ім'я Вільгельма фон Гумбольдта використовували як символ цієї «класичної» моделі університету. На мій погляд, слід звернути увагу на те, що його компоненти були описані зовсім неоднаково у різних контекстах, але наступні чотири елементи виявляються загальними для всіх описів:

1. Свобода викладання та навчання (Lehr- und Lernfreiheit). Тут потрібно відзначити головне у тому, що Гумбольдт був лібералом в традиційному сенсі. Він вірив у свободу особистості, тому, стверджував, що студенти мають таке ж право вибирати предмети і своїх викладачів, як професори вирішують, що і як вони навчають. Це означало, радикальний розрив із будь-якою формою навчальною програмою.

2. Єдність навчання та наукових досліджень (Einheit von Lehre und Forschung). Навчання для Гумбольдта – це спільне підприємство, в якому професори існують не для студентів, а для науки.

3. Єдність науки (Einheit der Wissenschaft). Для Гумбольдта не було фундаментальної відмінності в принципі між природничими і гуманітарними науками, тому що поняття науки (Wissenschaft) відноситься до обох категорій.

4. Превинність «чистої» науки (Bildung durch Wissenschaft) через спеціалізоване професійне навчанням (Ausbildung, Spezial Schulmodell). Слід відзначити, що Гумбольдт розумів науку як процес запиту – «не закінчена річ, яка буде знайдена, але дещо незакончене буде постійно шукатися, як він висловився, і не

відкриття речей можна отримати з підручників, а підхід до навчання, склад розуму, вміння думати, а не спеціалізоване знання».

Також Вільгельм фон Гумбельт, який був одним із перших впливових реформаторів, у своїй праці «Про внутрішню та зовнішню організацію вищих навчальних наукових закладів у Берліні» (1809), яка містить розділ про «Зміст поняття вищих наукових навчальних закладів», зазначає, що у більшості випадків під словосполучення вищих наукових навчальних закладів розуміють університети, академії наук та мистецтв тощо та відповідно до цього формуються їхні функції. З цього приводу він відмічає, що навчальні заклади є носіями, безперечно, моральної культури нації та її вершини. Крім того, він припускає, що завдання цих установ полягає у тому, щоб дослідити та вивчити науку у найглибшому, найширшому сенсі даного слова і при цьому передати опрацьований матеріал для духовного виховання вихованців [1, с. 25–26]. Відтак, Вільгельма фон Гумбольдта вважав, що призначення університету – це виховання національної свідомої найосвіченішої частини суспільства, яка повинна розвивати свою власну державу та країну. Крім того, здійснився розподіл компетенції між університетами і державою, при цьому вищі навчальні заклади в умовах своєї автономії повинні виховувати гармонійну розвинену особистість. Проте, слід відзначити, що у той час відбувається боротьба між німцями та наполеонівськими загарбниками, тому сучасний університет формується на гребені хвилі націоналізму та романтизму. При цьому, він розвивається, певна річ, на раціоналізмі просвітництва.

Таким чином, Вільгельм фон Гумбольдт виносить на перший план серед вагомих завдань вищих навчальних закладів не виховання, а науку. Оскільки, він вважає, що викладачі і студенти зібралися у даних установах заради розвитку науки. Крім того, Вільгельм фон Гумбольдт зазначає, що при здійсненні даного процесу також відбуваються інші важливі функції університетів такі як виховання високоосвічених громадян, які здатні до самостійних міркувань. При цьому він підкреслює, що університети для держави не повинні бути як гімназії чи шкільні заклади, тому що вони є вищі на щабель від даних закладів. Оскільки, на думку Вільгельма фон Гумбольдта, освіта – це більше ніж чисте присвоєння знань – індивідуальність та особистість, а також процес індивідуалізації, через який людина може навчатися своїм особистостям [1]. Проте, головним принцип вищої освіти, він вважав, є наука (Wissenschaft) та освіта (Bildung), які взаємно пов'язані, а мета полягала у готуванні студентів не до пошуку конкретних шляхів заробітку, а до процесу навчання і вдосконалення, що повинен тривати усе життя. До речі, цей принцип діє і донині у німецьких університетах.

Отже, на наш погляд, заснування Берлінського університету в 1810 році, за часів Вільгельма фон Гумбольдта, мало вирішальне значення для німецької системи вищої освіти. Адже ідеї Гумбольдта щодо єдності викладання та наукових досліджень, свободу мистецтва та науки, у тому числі автономії університету, регулювання його внутрішніх академічних справ, освіти за допомогою науки стали невід'ємною частиною німецької політики вищої освіти. Утім, незважаючи

на це, реалізація ідей Гумбольдта на практиці не завжди відображає його оригінальну концепцію. Тоді була заснована гумбольдтська модель освіти у Німеччині, яка мала великий вплив на вищу освіту у європейських країнах.

Проте, в епоху імперії (1870–1914), підняття сучасної системи спеціалізованого та великомасштабного дослідження і паралельне зростання досвідченого суспільства, яке зажадало академічну підготовку при цьому не бути широко освіченим фахівцем, призводять до диверсифікації та розширення вищої освіти у Німеччині. Так, в цей період були створені декілька нових академій для фахівців середнього рівня. Інакше кажучи, з'явилися нові технічні університети, педагогічні коледжі та інші [2]. Університети більше не сприймалися як заклади для того, щоб навчити чиновників міністерства для зростання бюрократії імперії, проте, в цей час вони також стають навчальними закладами для менеджерів та інженерів, тому що тоді у Німеччині почав процвітати промисловий сектор [6].

Але слід відзначити, що з появою Третього Рейха (24 березня 1933 р. – 23 травня 1945 р.) розпочалася диктатура у сфері вищої освіти. Так, націонал-соціалістичний (нацистський) режим мав руйнівний вплив на академічне життя у Німеччині. Адже німецький вищий навчальний заклад не тільки грав компрометуючу роль, підкоряючись в значній мірі у нацистській ідеології, але також постраждали від строгого політичного контролю, який був над ними. Багато вчених і студентів, зокрема, єврейського походження, були змушені покинути вищі навчальні заклади у Німеччині, і багато емігрувало, тобто відбувся витік мізків у німецькій вищій освіті. Ці події привели до серйозних невдач, особливо в таких областях наук, як соціальних та природничих наук, які потрібні були роки, щоб пом'якшити або виправити недоліки щодо цих наук.

Проте, тільки після Другої світової війни, почався стрімкий розвиток вищої освіти, тобто стало можливим почати реконструкцію та оновлення даної сфери. Хоча не дивлячись на те що у 1949 році, територія Німеччини була поділена на східну, яка контролювалася Радянським Союзом та було створено Демократичну Республіку Німеччини (ДРН), і західну, яка була під контролем союзників Великобританії, Франції та Сполучених Штатів Америки створивши Федеративну Республіку Німеччини (ФРН), у якій столицею був Бонн. Щодо колишньої столиці, Берліна, то залишилася під контролем чотирьох союзних держав і розділений на східну і західну частину. Східний Берлін став столицею Демократичної Республіки Німеччини (ДРН), а західний Берлін, хоча і мав особливий статус, став одним з одинадцяти земель Федеративної Республіки Німеччини (ФРН).

Отже, лише через 20 років у 1949 році після створення ФРН, держава почала реконструкцію своєї навчальної системи на демократичному рівні, не зважаючи на те що на той час Німеччина була вже штучно поділена на дві частини, у відповідності до цього освітньо-науковий комплекс також поділявся на «капіталістичний» у ФРН, де розглядали вищу освіту як чинник соціалізації та культурного зростання, у якому не обмежувався контингент студентів, і

на «соціалістичний» у НДР, де у відповідності до визначення кількості місць праці, встановлювали кількість студентів у вищому закладі і це залежало від планової економіки. Проте на відміну від цього, головною ідеєю був розвиток вищої освіти як головного засобу підготовки кадрів вищої кваліфікації.

Наступна освітня реформа яка пройшла під лозунгом «Ми бажаємо більше демократії» відбулася у 70-х рр. [1, с. 222]. Це гасло знайшло своє відображення у висловлюваннях Г. Піхта, який закликав про необхідність формування розумового потенціалу («резерву талантів») з усіх верст населення та створити можливість для всіх бажаючих навчатися у вищих навчальних закладах. Це свідчило про демократичну направленість у освітній реформі. Але перш за все потрібно було спланувати та створити модернізацію вищої освіти. Через це повинні були об'єднатися окремі види закладів такі як: теологічні семінари, педагогічні інститути, вищі фахові школи й університети. Їх реформатори назвали «об'єднані вищі школи».

Мета даних «об'єднаних вищих шкіл» вбачалась у тому, щоб розширити доступ до вищих навчальних закладів, полегшення мобільності студентів через надання можливості пересування в межах одного університету, вдосконалення навчальних програм шляхом створення нових інтегративних курсів, організація «комбінованих» факультетів тощо. Але найголовнішою метою було те, що об'єднання вищих навчальних закладів могли сприяти поширенню привілеїв університетів берлінського типу (єдність навчального процесу з дослідницькою роботою). Загалом це передбачало, що у всіх університетах зменшать кількість теоретичних навчань, а нададуть їм прикладних ознак. Також надавали перевагу інтегративним закладам, які мали поглиблену професійну спрямованість та насамперед дешеві й короткі цикли навчання, а якщо були довгі, то вони передбачались для здібних та талановитих студентів із залученням дослідницької роботи. На жаль, ця реформа не виправдала очікуваних сподівань та через «загальноосвітність» була перейменована як «диференціація у вищій освіті» і при цьому незалежність посилювалась у деяких окремих вищих навчальних закладах [5, с. 223].

Отже, реформа щодо вищих навчальних закладах 70-х – 80-х рр. у Німеччині мала свої результати в створенні бінарної структури вищої освіти з посилення та розширенням кожної частини. Проте час від часу між різними типами ВНЗ виникали протиріччя: це відображає збереження в німецькому суспільстві розриву в престижності університетів та вищих фахових шкіл, кваліфікації та оплати професорів, їхньої наукової діяльності, виняткового права лише університетів на присудження звання доктора та надання однакового статусу всім ВНЗ не могло вирішити цю проблему. Дотепер вищі фахові школи не мають права присвоювати докторські ступені на рівні університетів. Лише 90 університетів та 190 спеціалізованих вузів мають право на захист дисертацій і присвоєння вченого звання. Також постійна тема для дискусій стосується фінансових можливостей університетів та вищих фахових шкіл, щодо фінансування наукових досліджень. Адже вищі фахові школи обмежені у фінансуванні дослідницької роботи на відмінно від університетів [2].

Важливим імпульсом у розвитку навчальної системи Німеччини стало об'єднання країни в 1990 році. Це було потужним фактором для створення нової стратегічної програми у подальшому розвитку загальнонімецької освітньої програми та збільшення загально освітнянського простору. Адже ця програма мала єдину мету як для ФРН так і для НДР. Цією метою було створення однієї демократичної держави, національної інтеграції, яка була направлена на подолання економічних, політичних, соціальних, ідеологічних, психологічних та навчальних диспропорцій на старих та нових землях Німеччини. Звичайно, ця програма передбачала перехід східних земель на західнонімецькі навчальні стандарти та ліквідацію на нових землях всіх діючих соціальних інститутів й структур.

Таким чином, з прийняттям на нових територіях моделі освіти ФРН відбулася адаптація до нових ідеологічних, психологічних, моральних та освітнянських цінностей, але це відбувалось дуже складно, тому що насамперед це пов'язано з великими економічними витратами на об'єднання Німеччини за рахунок скорочення соціальних програм, а також у тому числі через відмову від 40-літнього досвіду соціалістичної системи освіти, яка мала низку більш демократичних параметрів. У той час великий фінансовий вклад був здійснений для виконання стратегічної програми по інтеграції старих та нових земель, що значною мірою відсунули нову освітню реформу, яку готували ще у кінці 1980-х рр. Ця реформа мала такі пріоритетні завдання як [6, с. 40]:

- збільшення ролі фундаментальних знань з ціллю підвищення якості освіти; відхід (відмова) від їх роздрібненості через збільшення кількості нових предметів та надати право вільного вибору навчаючися;
- підвищення ролі та значення знань за новими технологіями, ЕОМ, інформатики, економіки у поєднанні з розвитком «ініціативи, фантазії, старанності, волі, самодисципліни»;
- введення у навчальний процес предмету «етика» наряду із «релігією»;
- вдосконалення навчально-виховних робіт, які керують навчальними процесами.

Одним з помітних факторів у розвитку та вдосконаленні навчального процесу було створення та участь у Європейському Союзі, котрий орієнтувався на європейські цінності, формував нові погляди на розвиток здібності мислення як європейця та вивчення загально-європейських культур. Відповідно до цих напрямів, у 1999 році була підписана Болонська декларація (м. Болонья, Італія), яка передбачала спільні вимоги, критерії, стандарти національної системи вищої освіти та створення єдиного європейського освітнього і наукового простору. Таким чином, даний процес та його реалізація отримав назву Болонський процес. Варто зазначити, що Німеччина була однією із перших держав, яка приєдналася до Болонського процесу. Відтак, після приєднання до Болонського процесу у Федеративній Республіці Німеччини були здійснені ряд поправок до Закону про Вищу Освіту (Hochschulrahmengesetz) в 1998 році та закріпили мінімум необхідних вимог для реалізації Болонської декларації, надавши їм статус доповнюючих національну освітню систему. Тим самим вузам Німеччини було надано право вибору підготовки студентів, як за класичним, так і за новим європейським

варіантом підготовки бакалаврів та магістрів. Для другого варіанту законодавством передбачено нові механізми акредитації програм і курсів, а також нова система оцінки якості освіти.

Таким чином, на рубежі XX–XXI ст. відбулися суттєві зміни в області освіти у Федеративній Республіці Німеччині, що зблизило німецьку освіту з європейською моделлю, а також призвело до налагодження співпраці з зарубіжними спеціалістами та взяття участі в міжнародних дослідженнях з подолання труднощів при вирішенні своїх власних проблем в області освіти. Відтак, Х. Ортега-і-Гассета відмічає, що необхідність у реформі постає через одну з двох причин, а саме через ексцеси в прямому сенсі цього слова, інакше кажучи, через окремі, нечасті випадки помилкового застосування добрих правил; або через те, що зловживання зустрічаються так часто чи й навіть постійно і стають такі звичайні або й схвалювані, що вже навіть не можуть називатися зловживанням.

Через це у 2003 р. відбулася перша реформа освіти в об'єднаній Німеччині. Найважливішою метою даної реформи, яка була зазначена у Спільній заяві «Європейській простір ВНЗ», котра була прийнята у Болоньї 19 червня 1999 році, – це якість освіти. Але що стосується визначення поняття «якість освіти», то воно інтерпретується в документних форумах як педагогічна категорія, яка представляє собою не статичну, а динамічну величину, що змінюється у відповідності до різних умов та в залежності від поставлених цілей, які виконують функції в освітніх структурах. Німецькі фахівці розглядають якість освіти не як єдине ціле, а як блок, котрий розбитий на чотири секції: «якість орієнтації», «якість структури», «якість процесу навчання» та «якість результату».

Таким чином, це все свідчить, що у ВНЗ Німеччини поліпшується якість освіти та вдосконалюється навчальний процес, тому що якість освіти характеризує не тільки результат освітньої діяльності – властивості фахівця – випускника навчального закладу, а й фактори формування цього результату, що залежить від мети освіти, змісту та методології, організації та технології.

Як зазначає сучасний філософ Ф. Штенблук: «Традиції гуманістичної етичної думки в німецькій педагогічній системі ґрунтуються на автономії, волі, розумі індивіда, які є інструментами пізнання людиною самої себе. Адже це є потенціал особистості, який спрямований на формування її власного «Я»» [8, с. 45]. Оскільки, людина-особистість, яка освічена і духовно багата, є ідеалом німецької прогресивної думки.

Список використаних джерел

1. Вільгельм фон Гумбольдт Про внутрішню та зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні / Вільгельм фон Гумбольдт // Ідея Університету: Антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабаляк, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів, 2002. – С.25–29.
2. Ньюмен Джон Генрі Ідея Університету / Джон Генрі Ньюмен // Ідея Університету: Антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабаляк, З. Рибчинська; відп. ред. М. Зубрицька. – Львів, 2002. – С.37.
3. Свириденко Д. Б. Феномен віртуальної реальності як інституціональний чинник інформаційного суспільства / Д. Б. Свириденко // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права: Збірник наукових праць. Серія: філософські науки. – К.: КУТЕП, 2010. – С.88–99.

4. Die Reform der beruflichen Bildung. Berufsbildungsgesetz 2005. – Bonn, Berlin: Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2005. – 52 s.

5. Karl Jaspers Die Idee der Universität / Karl Jaspers. – Berlin: Springer, 1980. – S.68.

6. Nezhyva Olga Higher education system in modern Germany: social-philosophical analysis / Olga Nezhyva // Future Human Image. – K., 2015. – №2 (5). – P.164–170.

7. Nezhyva Olga Gegenstand der Philosophie der Bildung / Olga Nezhyva // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, January–February, 2014. – Austrian: Vienna, 2014. – №1. – P.114–118.

8. Steenblok Volker Bildungstradition und Bildungssysteminnovation Zu einer gegenwärtigen Problemlage philosophischer Bildung / Volker Steenblok // Studia Philosophica – Basel: Schwabe AG, Verlag, 2006. – Vol.65/2006. – P.41–69.

9. Weik Elke The emergence of the university: A case study of the founding of the University of Paris from a neo-institutionalist perspective // Management & Organizational History. – 2011. – №6. – P.287–310.

References

1. Vil'gel'm fon Gumbol'dt Pro vnutrishnju ta zovnishnju organizaciju vysshnykh naukovykh zakladov u Berlina / Vil'gel'm fon Gumbol'dt // Ideja Universytetu: Antologija / uporiad.: M. Zubryc'ka, N. Babaljak, Z. Rybchyns'ka; vidp. red. M. Zubryc'ka. – L'viv, 2002. – S.25–29.

2. N'jumen Dzhon Genri Ideja Universytetu / Dzhon Genri N'jumen // Ideja Universytetu: Antologija / uporiad.: M. Zubryc'ka, N. Babaljak, Z. Rybchyns'ka; vidp. red. M. Zubryc'ka. – L'viv, 2002. – S.37.

3. Svyrydenko D. B. Fenomen virtual'noi' real'nosti jak instytucional'nyj chynnyk informacijonogo suspil'stva / D. B. Svyrydenko // Naukovi zapysky Kyi'vs'kogo universytetu turyzmu, ekonomiky i prava: Zbirnyk naukovykh prac'. Serija: filosofski nauky. – K.: KUTEP, 2010. – S.88–99.

4. Die Reform der beruflichen Bildung. Berufsbildungsgesetz 2005. – Bonn, Berlin: Bundesministerium für Bildung und Forschung, 2005. – 52 s.

5. Karl Jaspers Die Idee der Universität / Karl Jaspers. – Berlin: Springer, 1980. – S.68.

6. Nezhyva Olga Higher education system in modern Germany: social-philosophical analysis / Olga Nezhyva // Future Human Image. – K., 2015. – №2 (5). – P.164–170.

7. Nezhyva Olga Gegenstand der Philosophie der Bildung / Olga Nezhyva // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, January–February, 2014. – Austrian: Vienna, 2014. – №1. – P.114–118.

8. Steenblok Volker Bildungstradition und Bildungssysteminnovation Zu einer gegenwärtigen Problemlage philosophischer Bildung / Volker Steenblok // Studia Philosophica – Basel: Schwabe AG, Verlag, 2006. – Vol.65/2006. – P.41–69.

9. Weik Elke The emergence of the university: A case study of the founding of the University of Paris from a neo-institutionalist perspective // Management & Organizational History. – 2011. – №6. – P.287–310.

Nezhyva O. M., PhD, senior lecturer Department of Modern European Languages, Kyiv National University of Trade and Economics (Ukraine, Kyiv), nezhyva@gmail.com

Higher Education in Germany: basic principle

This paper examines higher education in Germany and its basic principles. In this paper the author shows the main factors which have significant value in promoting democratic education and ways to improve it. The author analyzes the formation and development of the education system in Germany. The author shows that the quality of education and the educational process is improving in the higher education institutions in Germany because the quality of education characterizes not only the result of educational activity of properties specialist – graduates, but also factors of this result, depending on the purpose of education content and methodology, organization and technology. Also, analyzing the literatures the author in the paper shows features of modern higher education in Germany, the center of which is a man-person, who is educated and spiritually rich. It is an ideal of German progressive thought.

Keywords: education, education system, democratization, reform, university.

* * *

УДК 1(371.124:33)

Чжань Сінь,
аспірантка, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), gileya.org.ua@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Аналізуються переваги і недоліки присвоєння системи вищої освіти України до Болонського процесу як основи визначення національних освітніх пріоритетів та напрямів створення модернізованої моделі національної вищої освіти в Україні. Проаналізовано призначення основних етапів розгортання Болонського процесу, переваги входження до нього для пострадянських країн, проблеми шаблонного запровадження європейських стандартів освіти в Україні, а також визначено гармонізацію європейських нормативів освіти з національними як оптимальний шлях створення модернізованої моделі національної вищої освіти європейського зразка.

Однією з найважливіших складових, що визначають успіх Болонського процесу, є забезпечення відповідності нових кваліфікацій потребам і інтересам ринку праці. В сучасних українських умовах надання практичної значущості системі бакалаврату та магістратури залишається ще досить затребуваним, що можна пояснити не лише деякою поспішністю поширення системи бакалаврату на всю систему вищої освіти, зокрема на інженерні, технологічні, педагогічні вузи, але й переважно тим, що вітчизняна економіка не готова працевлаштовувати фахівців з дипломом бакалавра.

Як «спричнення» між різними «за» і «проти» залучення до Болонського процесу можна вважати положення про необхідність помірного і зваженого впровадження міжнародних, а по суті, західних освітніх стандартів при збереженні традицій вітчизняної системи освіти в цілому. Для цього слід діяльно і творчо прагнути до ефективної модернізації національної системи вищої освіти в світлі євроінтеграційних перспектив.

Ключові слова: вища освіта України, Болонський процес, модернізована модель вищої освіти в Україні, конкурентоспроможність освіти.

Для уточнення на нових засадах національних освітніх пріоритетів та напрямів створення модернізованої моделі національної вищої освіти європейського зразка, багато країн колишнього СРСР приєдналися до Болонського процесу (в тому числі і Україна, в травні 2005 року). Варто зауважити, що до «болонізації» системи національної вищої освіти сформувалося неоднозначне ставлення: від захвату до нищівної критики, від помірної виваженості і прагматизму до неприйняття її принципів взагалі. І не лише в Україні чи інших пострадянських країнах, але практично в усіх країнах-учасниках цього процесу.

Передісторією Болонського процесу є підписання представниками країн Європи Лісабонської конвенції (1997) про визнання кваліфікацій для системи вищої освіти європейського регіону, прийняття «Великої хартії університетів» (1998) в Болоньї і підписання 25 травня 1998 урядами Франції, Італії, Великобританії, Німеччини «Спільної декларації про гармонізацію архітектури європейської системи вищої освіти» – Сорбоннської декларації. Ключовим у цій декларації було проголошення ідеї, що Європа має стати «Європою знань» і необхідне створення такої загальної системи освіти, яка була б спрямована на полегшення мобільності студентів, а також на розширення можливостей їх працевлаштування [1, с. 135]. Сам Болонський процес на рівні держав було розпочато 19 червня 1999 року у Болоньї підписанням 29-ма міністрами освіти європейських країн декларації, в якій викладено принципи створення «Зони європейської вищої освіти» і проголошено шість цілей, які країни-учасники планували досягти до 2010: 1) утвердження системи прозорих і порівнянних учених ступенів, зокрема за допомогою «Додатка до диплома»; 2) введення системи, що складається з двох основних циклів вищої освіти, 3) впровадження

системи кредитів, схожої з Європейською кредитно-трансферною системою (European Community Course Credit Transfer System – ECTS); 4) сприяння мобільності студентів, викладачів, дослідників та адміністративного персоналу; 5) сприяння європейському співробітництву в забезпеченні якості освіти; 6) сприяння розвитку співпраці між європейськими інституціями вищої освіти, особливо з розробки навчальних планів, схем мобільності та інтегрованих програм навчання і досліджень. Країни-учасниці Болонської декларації узгодили спільні вимоги, критерії та стандарти національних систем вищої освіти і домовилися про створення єдиного Європейського освітнього і наукового простору до 2010 року. В рамках створеного Європейського простору вищої освіти (European Higher Education Area – EHEA) повинні діяти єдині вимоги для визнання дипломів про освіту, працевлаштування та мобільності громадян, що істотно підвищить конкурентоспроможність європейського ринку праці та освітніх послуг [1, с. 136–139; 10]. Отже, Болонська декларація стала фундаментом консолідації європейських країн навколо ідеї створення «зони європейської вищої освіти», визначивши основні принципи, на яких має ґрунтуватися структурування національних систем вищої освіти, що дало б можливість гармонізувати архітектуру системи вищої освіти в Європі.

Наступні етапи пов'язані з поступовим застосуванням принципів Болонського процесу. У комюніке Празького саміту, що відбувся в травні 2001 року за участю представників 33 країн Європи, наголошено на необхідності в подальшому розвитку ще трьох аспектів європейського простору вищої освіти, а саме: 1) здійснення постійного навчання протягом усього життя; 2) підвищення ролі вищих навчальних закладів у процесі мотивованого залучення студентів до навчання в контексті завдань Болонського процесу; 3) сприяння підвищенню привабливості та конкурентоспроможності європейського простору вищої освіти для інших регіонів світу (зокрема, актуалізація транснаціональної освіти) [1, с. 143].

Період до 2002 року дослідники вважають латентним входженням України та інших пострадянських країн (як Росія) в європейський освітній простір [3; 7, с. 487]. У цей час відбувалися певні трансформаційні зрушення в національних системах вищої освіти, наближені до принципів Болонського процесу. Важливим заходом щодо реалізації Україною принципів, закладених в Болонській декларації, стала ратифікація Верховною Радою 3 грудня 1999 Лісабонської конвенції «Про визнання кваліфікацій вищої освіти в Європейському регіоні». У прийнятому 17 січня 2002 Законі України «Про вищу освіту» були закріплені освітньо-кваліфікаційні рівні «молодший спеціаліст», «бакалавр», «спеціаліст», «магістр», змістовне наповнення яких більшою мірою відповідає цілям і принципам Болонського процесу. Остаточне закріплення дворівневого принципу організації вищої освіти (бакалавр та магістр) закріплено у «Законі про вищу освіту» від 1 серпня 2014 року.

Третій етап Болонського процесу почався в Берліні 18–19 вересня 2003 року, де було підписано відповідне комюніке. Принципово новим рішенням Берлінського саміту було поширення загальноєвропейських вимог і

стандартів уже й на докторські ступені. Зазначалося, що в країнах-учасниках Болонського процесу має бути один докторський ступінь – «доктор філософії» у відповідних сферах знань (природничі науки, соціогуманітарні, економічні тощо). Було запропоновано формулу триступеневої освіти, згідно з якою не менше трьох років відведено для отримання ступеня «бакалавр», не менше п'яти – ступеня «магістр» і не менше 8 – наукового ступеня «доктор філософії». Важливо, що освітньо-кваліфікаційні рівні та вчений ступінь розглядають як складові цілісної системи освіти людини. Особливу увагу було приділено необхідності контролю за дотриманням європейських стандартів якості освіти на всіх освітньому просторі. Ці стандарти в Європі розробляє і підтримує відома міжнародна організація «Європейська мережа із забезпечення якості» (European Network Quality Assurance – ENQA). У Берлінському комюніке зазначалося також важливу роль, яку мають відігравати вищі навчальні заклади в процесі реалізації програми навчання протягом усього життя. У документі зазначалося, що європейський простір вищої освіти та європейський простір дослідницької діяльності – дві взаємопов'язані частини спільноти знань. Ця проблема – десятий аспект Болонського процесу [1, с. 147].

Четвертий саміт Болонського процесу відбувся 19–20 травня 2005 року в Бергені. Для національної системи вищої освіти Бергенський саміт є знаковим, тому що на ньому 19 травня 2005 Україна офіційно приєдналася до Болонського процесу. У комюніке Бергенського саміту зазначено, що ключове місце в Болонському процесі належить установам вищої освіти, їх співробітникам та студентам. У документі зазначалося, що вищим навчальним закладам слід «...докласти зусиль для підвищення якості їх діяльності через системне впровадження внутрішніх механізмів контролю якості та їх прямий взаємозв'язок із зовнішніми системами забезпечення якості». Пріоритетним напрямком Бергенського комюніке визначена соціальна спрямованість реформ і забезпечення доступності вищої освіти [14].

Логічним є питання: що отримують пострадянські країни, в тому числі, Україна і Росія, приєднавшись до Болонського процесу, і які перспективи відкриваються перед освітньою спільнотою і суспільством загалом?

По-перше, соціально-економічні та політичні зрушення в пострадянському взагалі і українському суспільстві зокрема, на тлі глобалізаційних викликів часу детермінують необхідність своєчасної модернізації системи вищої освіти. Євроінтеграційні прагнення України обумовлюють необхідність глибинного реформування національної освітньої системи для її розпізнавання в європейському просторі.

По-друге, Болонський процес відкриває можливості розвитку інноваційної моделі вищої освіти, яка була б здатна не тільки адекватно реагувати на виклики часу, а й працювати на перспективу, закладаючи основи для соціального прогресу. Входження України в європейський освітній простір прискорює перехід від освітньої моделі індустріального суспільства до моделі освіти суспільства інформаційного.

По-третє, прийняття зручної та зрозумілої градації дипломів, ступенів і кваліфікацій, введення двоступеневої структури вищої освіти, використання єдиної системи кредитних одиниць (ECTS) розширюють

можливості випускників вузів самореалізуватися в професійній області в будь-якій з європейських країн.

По-четверте, важливою є якісна перевага залучення в європейський освітній простір – активна академічна взаємодія людей, вищих навчальних закладів та держав, що забезпечує мобільність студентів, викладачів, дослідників та адміністративного персоналу.

По-п'яте, «болонізація» навчального процесу в українських вишах повинна сприяти студентському самовираженню, що в основному забезпечується золотою тріадою – мобільністю, привабливістю, працевлаштуванням. Працевлаштування випускників – це головне питання для вищих навчальних закладів у всій Європі; це стратегічна мета і індикатор успіхів Болонського процесу в цілому.

По-шосте, конкурентоспроможність фахівця на ринку праці можуть забезпечити тільки висока якість отриманої освіти, постійне самовдосконалення людини і навчання протягом усього життя. Україна, приєднавшись до Болонського процесу, проводить відповідну роботу заради підтримки і розвитку європейських стандартів якості із застосуванням порівняльних критеріїв, механізмів і методів їх оцінки відповідно до вимог ENQA.

По-сьоме, актуальним завданням європейської освіти є обов'язковий тісний контакт навчального процесу і науки у вищих навчальних закладах, необхідність залучення талановитої студентської молоді до науково-дослідницької діяльності, формування наукового потенціалу, «культурного генофонду» в університетському середовищі. Україна, яка має значні напрацювання в цій галузі в попередні роки, повинна активізувати цю діяльність заради відновлення кращих дослідницьких традицій і створення нових наукових шкіл.

Однак, було б помилкою замовчувати або применшувати складність процесу інтеграції в європейський освітній простір. Не слід ідеалізувати і Болонський процес, який має нерівномірний і суперечливий характер і досить гіпотетичні цілі. І приєднання до цього процесу, і неприєднання мають свої переваги і ризики. Так, інтеграція в Європу означає зростання відкритості національної освіти і економіки і потужну конкуренцію з боку вищих навчальних закладів, освітніх установ, організацій і підприємств Європейського Союзу. Що ми отримаємо в кінцевому підсумку за кілька років, сказати доволі складно. У зв'язку з цим доречно навести слова з однієї з публікацій колишнього міністра освіти України В. Кременя: «Навряд чи хто сьогодні зможе спрогнозувати всі кінцеві результати для європейської освіти від реалізації ідей Болонської декларації. Але зрозуміло одне: зволікати, вичікувати і таким чином віддалятися від Європи неприпустимо. Тим більше що більшість досягнень і традицій в освіті кожної країни все одно будуть збережені» [4].

Проблемою, яка потребує нагального вирішення, є диспропорція між ступенем підготовленості системи вищої освіти України до неформального переходу на принципи Болонського процесу та вимогами, на яких він ґрунтується. Саме такий підхід при розгляді процесу входження України в європейське освітнє середовище вважаємо більш конструктивним, ніж пояснення всіх складнощів модернізаційного процесу простим небажанням або інертністю професорсько-викладацького складу (хоча й це певною мірою також є).

В Росії під час соціологічного опитування таким чином відповіли на запитання «Які наслідки входження Росії в Болонський процес вас найбільше турбують?»: з понад 3300 осіб, які відповіли на запитання анкети, розміщеної на сайті Московського державного інституту міжнародних відносин в листопаді 2007 року, лише 23% не переймаються за наслідки приєднання до Болонського процесу, близько 20% побоюються за можливості «витоку мізків», а 24% висловили сумнів, що можливі наслідки приєднання недостатньо досліджені. Крім зазначених, є і інші побоювання: частина респондентів вважають, що ослабне державний контроль над вищою освітою, деякі припускають скорочення фінансування ВНЗ і вважають, що впровадження модульного принципу призведе до скорочення викладацького складу. Серед ймовірних проблем названі можливість зниження якості фундаментальної (природничої) освіти, погіршення умов проведення науково-дослідної роботи, витіснення національної системи освіти на периферію ринку освітніх послуг тощо [7, с. 494; 9].

Привертає увагу побоювання масового відтоку висококваліфікованих професіоналів – «витоку мізків», хоча останнім часом в Україні простежується тенденція не тільки толерантно розглядати цю проблему, але й інтерпретувати її як «природний» процес. На нинішньому етапі інтеграція України в європейський освітній простір лише прискорить еміграційні процеси, оскільки певна частина українських студентів пов'язують свою майбутню професійну діяльність не з Україною, а з європейськими країнами або США. За інших рівних несприятливих умов розвитку сучасного суспільства і в Європі, і в Україні, європейські країни будуть виконувати стратегічне завдання конкурентоспроможності в світі за рахунок імміграції фахівців. Тому в матеріалах міжнародних освітніх організацій неодноразово наголошувалося на необхідності стримувати «витік мізків», оскільки він позбавляє країни, які пережили перехідний період, висококваліфікованих фахівців, які потрібні для прискорення їх соціально-економічного розвитку.

Маємо зазначити, що проблема від'їзду за кордон актуальна не тільки для пострадянських країн, а й для розвинених європейських, зокрема для Німеччини. Так, за даними М. Кампа, щорічно в пошуках кращих для професійної діяльності умов з Німеччини виїжджає близько 120 тис. висококваліфікованих фахівців продуктивного віку [12, с. 25]. Водночас, в Німеччині завдяки цілеспрямованій діяльності в рамках кампанії «Міжнародний маркетинг вищої освіти і науково-дослідної роботи в Німеччині» було створено понад тисячу навчальних програм, успішне завершення яких гарантує німецьким та іноземним студентам здобуття ступеня бакалавра або магістра міжнародного рівня. Про ефективність державної освітньої політики Німеччини свідчить те, що вона займає сьогодні третє місце після США і Великобританії за привабливістю навчання для іноземних студентів.

Підготовка в системі вищої освіти конкурентоспроможного на ринку праці фахівця є стратегічною метою Болонського процесу, реалізація якої передбачає академічну і трудову мобільність студентства для розширення можливостей навчання (або підвищення

освітнього рівня) в різних європейських вузах. З огляду на нинішні реалії глобальної економічної кризи, при якій нагальною проблемою є необхідність розширення спектра професійних компетентностей майбутніх фахівців, виникає ряд логічних, але, на жаль, риторичних запитань про реальну, а не декларативну її реалізацію на українській території. Зокрема, яка частина українського студентства (і з яких спеціальностей) відчує потребу вдосконалювати свою професію за кордоном; чи здатна фінансово ця частина студентів реалізувати можливість навчання в європейських вузів; чи готова нинішня Європа прийняти на навчання українських студентів і на яких умовах; наскільки ймовірна академічна мобільність українського студентства в межах рідної Батьківщини?

В Україні цільового фінансування болонських реформ не було. Фахівці вказують, що «на фінансування болонських реформ в перехідний період країнами-учасницями Болонського процесу, як правило, використовується до 60% бюджету національних міністерств освіти і окремих ВНЗ» [2, с. 103].

Проблеми, пов'язані з нестачею фінансування освітньої галузі та реформаційних заходів в її системі, досить типові і для європейських країн. У 2003 році в одній зі статей журналу «Економіст» зазначалося, що «британські університети переповнені, запущені і деморалізовані, існують вони за рахунок фінансових і інтелектуальних інвестицій попередніх років. Академічні зарплати низькі, рівень викладання примітивний. Подібна ситуація – наслідок нестачі фінансування університетів. Кількість студентів значно зросла, а рівень фінансування як з боку держави, так і з боку приватного сектора залишився на колишньому рівні» [11, с. 15]. Фахівці Асоціації європейських університетів на підставі обстеження 62 університетів в різних країнах Європи прийшли до висновку, що «більшість витрат, пов'язаних з Болонським процесом, навчальні заклади несуть самостійно», який було відтворено в доповіді асоціації в травні 2005 року на Бергенському саміті [8, с. 26].

Ахіллесовою п'ятою вітчизняної освіти залишаються застаріла матеріально-технічна база, брак сучасних технічних засобів і новітніх технологій в більшості вузів. Не вирішено досі питання масової комп'ютеризації навчання.

Одна з проблем реалізації принципів і ідей Болонського процесу – неузгодженість нової структури навчального процесу, яка передбачає збільшення самостійної роботи студента, і реального навантаження викладачів. Нова система навчального процесу, за яким формально зменшується кількість аудиторних годин, має на меті постійний контроль за рівнем підготовки студентів, готовність викладача виступати в ролі тьютора, націленість на «консультаційну присутність». З огляду на збільшення реального навантаження на професорсько-викладацький склад виникає нагальна потреба перегляду співвідношення кількості викладачів і студентів у вузах III–IV рівня акредитації. У кращих університетах світу воно становить: 1 викладач на 2–4 студента, в Московському і Санкт-Петербурзькому державних університетах – 1:4, Колумбійському університеті – 1:2, Стенфордському університеті – 2:1. «Економія на викладачах – шлях до кадрового обвалу в

ВНЗ і їхньої інтелектуальної вбогості, що, в свою чергу, зумовлює припинення наступності, погіршення якості підготовки фахівців, зниження концентрації знань у всьому суспільстві» [5, с. 22].

Однією з найважливіших складових, що визначають успіх Болонського процесу, є забезпечення відповідності нових кваліфікацій потребам і інтересам ринку праці. В сучасних українських умовах надання практичної значущості системі бакалаврату та магістратури залишається ще досить затребуваним, що можна пояснити не лише деякою поспішністю поширення системи бакалаврату на всю систему вищої освіти, і інженерні, технологічні, педагогічні вузи, але й переважно тим, що вітчизняна економіка не готова працевлаштовувати фахівців з дипломом бакалавра. Насторожує і те, що навіть в Європі, де Болонський процес діє з 1999 року і має належне соціально-економічне підґрунтя, просування на ринку праці власників нових ступенів є досить проблематичним. До цього привернули увагу Міжнародної організації освіти, яка в своїй політичній заяві з Болонського процесу в лютому 2005 року підкреслила: «Оскільки нові кваліфікації ще не повністю прийняті приватним і громадським сектором роботодавців, профспілки закликають до продовження роботи над впровадженням програми щодо здобуття ступеня бакалавра і магістра» [13].

В останні роки в системі освіти проявляються тенденції – як вітчизняні, так і загальносвітові, – які певною мірою суперечать євроінтеграційному курсу. По-перше, це різке зростання регіональної неоднорідності освіти в Україні і яскраво окреслена регіоналізація в цілому. По-друге, нова парадигма вищої освіти, яка зорієнтована не на кваліфікацію фахівця, а на його компетентність, що ускладнює узгодженість прагматичної спрямованості європейської освіти з курсом на скорочення термінів навчання.

Як «примирення» між різними «за» і «проти» залучення до Болонського процесу можна вважати положення про необхідність помірного і зваженого впровадження міжнародних, а по суті, західних освітніх стандартів і збереження традицій вітчизняної системи освіти в цілому. З огляду на викладене, ми поділяємо точку зору багатьох фахівців на те, що в справі реалізації ідей Болонського процесу повинна домінувати ідея гармонізації, зближення, а не уніфікації [4, с. 6]. Важливо уникнути ситуації, про яку свого часу говорив В. Ключевський: «Велика ідея в поганому середовищі перекинується в низку нісенітниць».

Розуміючи, що принципи Болонського процесу тільки направляють на загальні зміни в освітній сфері, ми повинні прагнути до ефективної модернізації національної системи вищої освіти в світлі євроінтеграційних прагнень.

Свого часу Мераб Мамардашвілі зазначав: щоб бути частиною дійсності, треба виявляти до неї реальний інтерес. А ми зараз тільки на шляху до цієї дійсності (економічно, політично, ментально). І хоча ми вже навчилися користуватися «спільною мовою», однак «пострадянська дійсність» (зокрема, освітня і виховна) поки нетотожні «європейській дійсності», що є об'єктивною реальністю і перешкодою, якими не можна нехтувати в процесі входження системи вищої освіти в розвинене світове освітній простір.

Список використаних джерел

1. Болонський процес: головні принципи входження в європейський простір вищої освіти / В. С. Журавський, М. З. Згуровський. – К.: ІВЦ «Вид-во «Політехніка», 2002. – 200 с.
2. Бразник Е. И. Перспективы развития высшего образования в европейских странах и в России в контексте Болонского процесса // Философский век. Альманах. История университетского образования в России и международные традиции просвещения / Отв. ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб., 2005. – Т.2. – Вып.29. – С.100–113.
3. Корсак К. Міфи про Болонський процес // Дзеркало тижня. – 2005. – №39 (567). – <http://www.dt.ua/3000/3300/51424/>
4. Кремень В. Г. Болонський процес: зближення, а не уніфікація // Дзеркало тижня. – 2003. – №48 (473). – С.15. – <http://www.dt.ua/3000/3300/44521/>
5. Плаксий С. Сверхэксплуатация преподавателей – главная угроза высшей школе и развитию России в XXI в. // Вестник высшей школы. – 2004. – №3. – С.16–22.
6. Поляков М. Болонський процес: зближення, а не уніфікація // Вища освіта України. – 2004. – №2. – С.47–50.
7. Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
8. Четвертый доклад о тенденциях развития Болонского процесса // Alma mater. – 2005. – №6. – С.26.
9. http://bologna.mgimo.ru/votes.php?vote_id=1.
10. Bologna Declaration. Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna on the 19th of June 1999. – http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf
11. Drowning spires // Economist. – L. – 2003. – Vol.369. – №8352. – P.15–16 // Соц. и гуманит. науки. – 2004. – №3. – С.138–140.
12. Kamp M. Nichts wie weg! / M. Kamp, S. Wettach // Wirtschaftswoche. –Dusseldorf, 2002. – №22. – S.24–29.
13. Policy Statement on the Bologna Process in the «Bergen Round» // Conference «From Bologna to Bergen: A mid-term review from the Academics's point of view». 11–12 February 2005, Brussel. – Brussel, 2005. – 10 p. – <http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf>.
14. The European Higher Education Area–Achieving the Goals Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19–20 May 2005. – http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00–Main_doc/050520_Bergen_Communique.pdf.

References

1. Bolons'kyj proces: golovni pryncypy vkhodzhennja v jevropejs'kyj prostir vyshhoj osvity / V. S. Zhuravs'kyj, M. Z. Zgurovs'kyj. – K.: IVC «Vyd-vo «Politehnika», 2002. – 200 s.
2. Brazhnik E. I. Perspektivy razvitiya vysshogo obrazovaniya v evropejskikh stranah i v Rossii v kontekste Bolonskogo processa // Filosofskij vek. Al'manah. Istoriya universitetskogo obrazovaniya v Rossii i mezhdunarodnye tradicii prosveshheniya / Otв. red. T. V. Artem'eva, M. I. Mikeshein. – SPb., 2005. – T.2. – Vyp.29. – S.100–113.
3. Korsak K. Mify pro Bolons'kyj proces // Dzerkalo tyzhnja. – 2005. – №39 (567). – <http://www.dt.ua/3000/3300/51424/>
4. Kremen' V. G. Bolons'kyj proces: zblyzhennja, a ne unifikacija // Dzerkalo tyzhnja. – 2003. – №48 (473). – S.15. – <http://www.dt.ua/3000/3300/44521/>
5. Plaksij S. Sverhjekspluatacija prepodavatelej – glavnaja ugroza vysshej shkole i razvitiu Rossii v XXI v. // Vestnik vysshej shkoly. – 2004. – №3. – S.16–22.
6. Poljakov M. Bolons'kyj proces: zblyzhennja, a ne unifikacija // Vyshha osvita Ukraїny. – 2004. – №2. – S.47–50.
7. Poljakov N. V., Savchuk V. S. Klassicheskij universitet: ot idej antichnosti k idejam Bolonskogo processa. – D.: Izd-vo DNU, 2007. – 596 s.
8. Chetvertyj doklad o tendencijah razvitiya Bolonskogo processa // Alma mater. – 2005. – №6. – S.26.
9. http://bologna.mgimo.ru/votes.php?vote_id=1.
10. Bologna Declaration. Joint Declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna on the 19th of June 1999. – http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf
11. Drowning spires // Economist. – L. – 2003. – Vol.369. – №8352. – P.15–16 // Soc. i humanit. nauki. – 2004. – №3. – S.138–140.

12. Kamp M. Nichts wie weg! / M. Kamp, S. Wettach // Wirtschaftswoche. –Dusseldorf, 2002. – №22. – S.24–29.

13. Policy Statement on the Bologna Process in the «Bergen Round» // Conference «From Bologna to Bergen: A mid-term review from the Academics's point of view». 11–12 February 2005, Brussel. – Brussel, 2005. – 10 p. – <http://ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf>.

14. The European Higher Education Area–Achieving the Goals Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Bergen, 19–20 May 2005. – http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00–Main_doc/050520_Bergen_Communique.pdf.

Zhang Xin, aspirant of National pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), gileya.org.ua@gmail.com

The prospects for a new model of higher education in modern Ukraine

The paper analyzes the advantages and disadvantages of Ukraine higher education system accession to the Bologna process as the basis of determining the national educational priorities and create a modernized national model of higher education in Ukraine. It is analyzed the main stages deployment purpose of the Bologna process, the benefits of entering to it for the post-Soviet countries, the problem of boilerplate introduction of European standards of education in Ukraine, and also the harmonization of European standards with national education as the best way to create a modernized model of national Higher Education European standard.

One of the major components that determine the success of the Bologna process is to ensure that new qualifications needs and interests of the labor market. In modern Ukrainian conditions the providing of practical relevance to the undergraduate and graduate systems remains quite popular, which can be attributed not only to a certain haste distribution systems undergraduate to the entire system of higher education, especially to engineering, technological, educational institutes, but mainly the fact that the domestic economy is not ready to employ professionals with bachelor's degree.

As a «reconciliation» between «for» and «against» of involvement in the Bologna process can be considered a provision on the need of moderate and balanced implementation of international and essentially Western educational standards and preserve the traditions of the national education system as a whole. That is why important to strive so creatively and actively for effective modernization of national higher education system in the light of the European integration prospects.

Keywords: higher education in Ukraine, Bologna, upgraded model of higher education in Ukraine, competitive education.

* * *

УДК 821/29. Літературознавство

Гасымова А. М.,
диссертант, Інститут Фольклору
Азербайджанської Національної Академії Наук
(Азербайджан), pnaida@mail.ru

ДАСТАНЫ ПРО ГАЧАГОВ І ТРАДИЦІЇ СТВОРЕННЯ
ГЕРОІЧЕСЬКИХ ДАСТАНІВ

Автор показує, яким образом створені азербайджанські героїческіє дастаны, а также дастан Гачаг Наби і приходит к такому выводу, что дастаны про гачагов, древние тюркские дастаны, эпос «Кер-оглу и дастаны» были созданы из стихов, песней и преданий, посвященных героям.

В статье также проводится сравнение исторических корней ашугов, создавших дастан «Гачаг Наби». Автор приходит к выводу о том, что в ашугское творчество входят некоторые элементы древнего шамана и искусства озан. Сравниваются формы и объемы дастана «Гачаг Наби» с древнетюркскими дастанами. Также затрагиваются причины смены эпоса на дастан и факторы, ослабляющие процесс создания эпоса в современном мире.

Ключевые слова: Гачаг Наби, гачаговские дастаны, песни про гачагов, древние тюркские дастаны.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Творчество дастана – одна из достаточно изучаемых тем в литературе. История развития дастана корнями уходит глубоко в историю. Хотя они и были созданы в разное время, процесс их создания в современном мире схож с тюркскими героическими дастанами.

По мнению профессора Паша Эфендиева, народный герой «Кер-оглу» за свою храбрость нашел призвание в народе, которую он проявлял в борьбе с врагами народа.

Народ распевал о нем песни, складывал о его героизме различные истории.

Идеи профессора, связанные с созданием дастана «Кер-оглу», можно отнести и к гачаговским дастанам. Сначала, в честь подвигов героев гачаговских дастанов слагались песни, а затем к этим песням были добавлены повествования. Народ распевал эти песни, варьировал, перерабатывал, шлифовал их, превращая в поэтические сказания. Те из песен, которые были связаны с именем Кероглу, сыграли значительную роль в создании одноименного эпоса, имеющего огромное художественно-историческое значение. Эти же дастаны ашуги исполняли на разных мероприятиях. Древние тюркские дастаны также были созданы из песен, посвященных подвигам героев. Значит, процесс создания дастанов про гачагов идентичен процессу создания древнетюркских дастанов.

В XIX веке гачаговское движение было широко распространено и многие песни, стихи, повествования и наконец, дастаны созданные народом посвящались гачагам.

Народ считал Гачагов героями, и песни, посвященные их героизму, в фольклоре называли «Гачаговскими песнями». По мнению Гаида Араслы, героические песни отражающие борьбу народа вдохновляли народ на борьбу, воспевали самоотверженность, мужество отдельных героев, проявленный в борьбе за родину и народ.

Говоря словами Г. Араслы: «Народ воспринимает эти песни с любовью и приветствует непобедимых мужественных людей, ведущих борьбу против врагов народа [3, с. 30]. Вероятно, герои древних тюркских дастанов, как и герои классических дастанов – исторические личности, которых народ полюбил за проявленное мужество.

Если герой – это историческая личность, то, значит, представленные события являются историческими. Таким образом, особенность древнетюркских дастанов связана с историей этих дастанов. Иногда трудно определить это дастан или историческое событие. В дастанах про гачагов также повествуется исторические события.

Если обратиться к истории развития дастана, то становится очевидно, что большая их часть была создана в средневековье. Фольклористы связывают это с развитием ашугского творчества. Дастаны были написаны на основе традиций древне тюркских дастанов и они в определенном смысле являются последователями озанов. Последующий период – это конец XIX и начало XX века считается периодом создания дастанов про гачагов, что было связано с крестьянскими восстаниями.

Таким образом, на всех этапах развития жанра дастаны являются продуктом своего времени. Согласно анализу ученых, все героические дастаны прошли одинаковый процесс развития. Как было отмечено выше, герой проявляет мужество и на торжествах воспевали их героизм. Ашуги добавляли красочность в эти истории, эпизоды, складывали песни о них и создавали дастаны. Сюжеты этих дастанов ссылаются на древние дастаны. Говоря словами Б. Проппина, «каждый дастан состоит из борьбы» [11, с. 64]. В героических дастанах ведется борьба за справедливость.

Дастаны про гачагов и по теме и по форме остаются верны традициям древних дастанов. Тюркские эпосы «Огуз Каган», «Манас», «Китаби деде Коркут», «Кёр-оглы» и др. корнями связаны с поэзией древне-шумерских дастанов. Известно, что великодушный тюркский эпос «Манас» состоит из 400 тыс. строк.

Как было отмечено, в эпосах «Китаби деде Коркуд» и «Кёр-оглы» эта традиция переходит в новый этап. В этом этапе проза и поэзия на высоком уровне заменяют друг друга. В дастанах про гачагов ожидается смена прозы на поэзию, которая и является темой нашего исследования. Значит тема прозы и поэзии в дастанах связаны с древними традициями и продолжались позже. До нас дошла лишь малая часть известных древних тюркских дастанов.

Несмотря на то, что мысли образования Авесты в форме поэзии преобладают, сложность раскрытия ее слоев фольклористы видят в том, что прозаическая часть была забыта и не дошла до нас.

Есть такое мнение, что в «Авесте» проза и поэзия чередуются. В дастанах где проза и поэзия чередуется истории передаются прозой, то есть пересказываются ашугами. Радость, разочарование, любовь и страдания героя, выраженные поэзией, исполняются ашугами в форме стихов, в сопровождении музыки.

Например, отрывок из дастана «Гачаг Наби»:

Прозаическая часть. Скучающая Хаджар с нетерпением ждущая возвращения Наби с распущенными волосами смотрит из окна темницы и рассказывает о своем беспокойстве о Наби:

Bu dünyada çekdim olmağın cəfə,
Zalım fələk qoymur sürək bir səfə,
Neçə oldu ondakı gözəl vəfə?
Tehranda tutdular, Nəbi gəlmədi,
Nə üz verdi görən, Nəbi gəlmədi? [1, с. 59].

Здесь все переживания–страдания, печаль Хаджар по Наби даны в стихотворной форме. Часть дастана дана в форме поэзии и остаётся без изменений и редко меняется. Потому что, эта часть связана с размером рифмы и ритма. В части поэзии большинство стихотворений даются с парными рифмами. А прозаическую часть дастанов ашуги с легкостью могут менять. Значит мы можем считать, что поэтическая часть является основой дастана. Некоторые фольклористы с помощью стихов и песен могут восстановить забытую часть прозы. А иногда бывает так, что специально меняют поэтическую часть дастана. И эти изменения служат интересам отдельных лиц. Например, в книге, напечатанной в Стамбуле Гусейном Байкараном «История борьбы за независимость Азербайджана» дается отрывок стихотворения из дастана «Гачаг Наби». Эта часть стихотворения отличается от стихотворения, напечатанного в Азербайджане.

Qazamat istidi, yata bilmirəm,
Ayaqda qandalaq qaça bilmirəm.
Açar urusdadır aç bilmirəm,
Mənim bu gündəmə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi.

Анализируя отрывок из стихотворения Гусейн Байкарана, в 3 строке «Açar urusdadır aç bilmirəm» в азербайджанской литературе была заменена на «Qarısı bağlıdır aç bilmirəm» [5, с. 62]. Гусейн Байкаран указывает, что Наби вел борьбу против Российской

империи, а в дастане А. Ахундов отказываясь от использования слова «русский», приводит к тому, что Наби воевал против разных чиновников царской империи. Разница в этой строке меняет содержание дастана и меняет суть борьбы, которую герой ведет в дастане.

Иногда, какая та строка в стихотворении вообще не соответствует тексту. Чувствуется, что в стихотворении чего-то не хватает. Например, в книге Али Шамилова «Легендарная жизнь» мы встречаемся с исследованием о Гачаг Телли Гара. Отрывок стихотворения, собранный автором у аксакалов села Кулус, в книге профессора Р. Рустамзаде «Народные герои в народной литературе» дается по другому.

Отрывок стихотворения от аксакалов:

Telli Qara Saqqarsuda durubdu,
Bənövşəyi biğlarını burubdu,
Əzəl əldə uryadniki vurubdu...
...Telli Qara tellərini əsdirir,
İncə belə gümüş kəmər kəsdirir.

Из книги Р. Рустамзаде «Народные герои в народной литературе»:

Qaçaq Nəbi Şahbulaqda durubdu,
Bənövşə biğların dalda burubdu.
Hardasan, hardasan, a telli Nəbi?
İrəngin lələdir, bil, telli Nəbi!

Автор указывает, что во втором отрывке стихотворения не хватает одной строки и что Гачага Наби никогда не называли Телли Наби. Он отмечает что все факты про Наби выдуманные и в этом отрывке очевидно лишние [10, с. 27]. Эти факты являются доказательством того, что в дастанах проза подверглась изменениям чуть позднее, чем поэзия. Эпическая часть дастана подверглась изменениям и часто видна ее несовместимость.

Мы сравнили в какой форме образовались древние и современные дастаны. Проведем анализ того, как они распространялись. Таким образом, в древних дастанах так же как и в современных, отражается участие народных мастеров, которые могли петь и играть. Народные мастера во дворцах любые торжества отмечали игрой на гопузе. По мнению Копрюлюзаде, «ашуги, которые читали дастаны в сопровождении игрой на свирели и барабана были предшественниками современных поэтов, играющих на сазе». Согласно мнению других фольклористов, «гамовские шаманы – исполнители мифологической церемонии, связывающие в синкретической форме слова, музыку и танцы в разных тюркских племенах были известны как «озан», «бахшы», «оюн», «парихан», «фальбин» и др.» [7, с. 283].

Таким образом, синтез слова, музыки и танцев уходит корнями в историю. Древние Тюркские дастаны были созданы озанами. Затем эту миссию продолжили ашуги. Ашуги так как и огузы, создали бесчисленное количество дастанов и эпосов. Озаны были огузскими сказителями и певцами, сопровождающими свои рассказы игрой на гопузе, а ашуги игрой на сазе. Можно сказать, что миссия у обоих была одинаковой. Фольклорист Гара Намазов отмечает, что ашуг как титул появился в 12 веке, а в 16 веке ашуг заменил озан, был широко распространен на востоке и приобрел большую известность как многогранное творчество. Однако ашуг

и озан это не одно и то же. Озановое творчество в отличии от ашуга более обширно.

Сравним исторические корни ашугского творчества. Исторические корни Ашугского творчества связаны с шаманизмом и, по сравнению с историческими корнями, имели узкую функцию.

Известный фольклорист, профессор М. Хакимов об истории развития ашугов пишет: «в современном понятии творчество ашугов берет свое начало в творчестве саяджи, затем в шаманах, в угур деде, в ухурских мастерах варсагах, в озанлах и наконец отслеживаются на ашугской линии.

Таким образом, корни ашугского творчества исходят к шаманам, варсагам и озанам. Одинаковые корни дают о себе знать. Ашуги, носящие этот титул, все время отражают взгляд народа своего времени.

Фольклорист, профессор Махмуд Аллахманлы отмечает что, «шаманы создавали впечатление знатоков, которые могли проникнуть в различные сферы жизни, но в последующем этапе это разнообразие уменьшается» [2, с. 35]. Они изгоняли злых духов, были целителями, священниками, пророками и предсказателями.

Во все времена их обряды были связаны о воспевании власти ханов, со свадебными и похоронными церемониями, сценами битвы, и т.п. [2, с. 44]. Если шаманы влияли на все отрасли жизни, то с развитием общества у озанов это влияние сужается. Они были людьми, дающие мудрые советы и играющие на гопузе. С развитием общества озанов сменяют ашуги, и разнообразие в этой отрасли, уменьшается. Ашуги не давали советы как озаны, они были творческими людьми.

Тем не менее фольклористами было доказано, что корни ашуговского искусства уходят глубоко в историю. Дастаны про гачагов тоже были созданы ашугами. По мнению профессора М. Х. Тахмасибом, проводившего исследования творчества дастана, дастан – является оригинальным и сложным процессом и создан тремя путями:

1. Путем отражения исторических событий и исторических личностей дастана;
2. написанием ашугом дастана о себе;
3. дастаны созданные на основе творчества нескольких мастеров ашугов.

Дастаны про гачагов были созданы первым путем, указанным фольклористом М. Тахмасибом. Эти дастаны были созданы описанием исторических личностей, фактов и событий и поэтому богаты историческими фактами.

Дастаны были созданы ашугами, они рассказывают истории от имени героев. Это создает разногласие в авторских правах. Многие фольклористы считают, что Кер-оглу был ашугом, а Деде Коркут озаном. Профессор П. Эфендиев скептически относится к мнению фольклористов. Он считает, что, «ашуги были создателями дастанов и читали стихи от имени героя» [4, с. 28]. Профессор считает, что это древняя традиция и «в дастанах про героизм, любовь все герои воспевают и читают стихи от своего имени».

Трудно сказать, что Меджнун, Фархад... а так же Гачаг Наби были ашугами. Только в дастане «Кер-оглу» мы рядом с ним часто видим ашуга по имени Джунун.

Тем не менее, это не говорит о том, что дастан был создан Кер-оглу или ашугом Джунуном [4, с. 29].

Однако авторы гачаговых и созданных позже героических дастанов известны. Например, «Дастан Камала» был создан ашугом Мирза Байрамовым. Этот ашуг постоянно встречался на фронте с героями и затем создал этот дастан. «Дастан Камала» тоже основывается на традициях древних героических дастанов. А что касается ашуга, создавшего дастан «Гачаг Наби», один из этих ашуга, утвердившийся в истории Ашыг Ахмед, является одним из создателей дастана «Гачаг Наби».

Ашыг Ахмед участвовал в некоторых боях вместе с Наби. Как и Наби его преследовала царская власть. Все дастаны про гачагов, созданные в конце 19 века были созданы разным ашугами.

«Гачаг Наби» был создан Ашыг Ахмедом, «Гачаг Карам» был создан Ашыг Гусейном, Ашыг Магамедом, Ашыг Зарзибилем, Гул Вали, а «Гачаг Таневерди» был создан Ашыг Гусейн Бозалганом. Фольклорист Магеррам Гасымлы отмечает, что дастаны про гачагов в основном были созданы ашугами Гянджабасарского магала.

По его мнению, гачаги, прославившиеся на родине доблестью и отвагой восхвалялись в дастанах «Гачаг Таневерди», «Гангал Наги», «Дели Алы», «Гачаг Керим», «Гачаг Сулейман».

Дастан «Кер-оглу» или перечисленные дастаны про гачагов занимающие важное место в репертуаре ашуга Гянджабасара, их также исполняют на военно-политических мероприятиях. Таким образом, чем ближе к нашему времени создание дастанов, истории, герои и даже ашуги которые писали дастаны, превращаются в реальную историческую личность [6, с. 232].

Мы выяснили, какую роль сыграло время в ашугском творчестве, а теперь давайте сравним эпос и дастан. Таким образом, древние тюркские дастаны отличаются своим объемом от дастанов про гачагов. Древние тюркские дастаны в соответствии с требованиями того времени были больше объемом – в виде эпоса.

Сравнительные исследования о разнице между эпосом и дастаном провели наши фольклористы. Например, по мнению Низами Джафарова «эпос» это не просто дастан дающий разные сюжеты, мотивы, полностью принадлежащий народу высказывающий общественное и эстетическое значение дастана. Его невозможно полностью восстановить [9, с. 71]. По мнению фольклориста С. Рзасоя, эпос – охватывает общественные и эстетические мысли каждого народа. То есть, если любой дастан, состоит из конкретного сюжета и из мотивов организующих его состав, эпос – охватывает сюжет, мотивы и традиции всех малых дастанов.

Мы пришли к выводу, что эпос по объему объединяет несколько дастанов. Например, в состав дастана Кер-оглу входит несколько малых дастанов, таких как «Гачаг Наби», «Гачаг Керим». То есть, объем каждого из дастанов про гачагов «Деде Горгут», «Билгамыш», «Манас», «Кер-оглу» это приблизительно одна часть эпоса. Одним словом «эпос самое большое произведение народного искусства» [8, с. 19].

Фольклористы не могут установить точную дату создания эпосов. Профессор Мухтар Казымов отмечает, что «сказатели эпосов знают два времени: свое время и

время героев эпоса». Упоминание реальных личностей и реальных мест не могут конкретизировать точное время проживания героев эпоса. Таким образом, мы не можем точно указать историческую личность героев эпоса, а также не можем точно определить время ее образования. Однако такой проблемы в дастанах про гачагов нет.

В дастанах про гачагов конкретно известны герои и времена событий. С переходом эпоса в дастан уменьшились мифические взгляды и разнообразность, а также изменилось в них колдовство и мифическая особенность с заменой шаманов озанами и ашугами. Потому что, национальные герои в фольклоре всегда изображались в соответствии своему времени. Некоторые герои жили в эпосе, а некоторые в дастанах.

В целом, если в древности создавались эпосы, то в средневековье они были заменены дастанами. В результате изменения мировоззрения людей в дастанах стало мало легенд и мифов.

Уменьшились размеры героических дастанов, а описываемые в них события были заменены на реальные. Теперь народ сочинял дастан с реальными, а не с вымышленными героями.

Творчество дастана в последние годы очень ослабло. Причиной этому является изменение мировоззрения людей. Раньше люди находили время собираться на мероприятиях и слушать длинные дастаны, но теперь понятие о времени изменилось.

Для того, чтобы хорошо жить и удовлетворять свои потребности люди сегодня вынуждены много работать. Это приводит к тому, что остаётся очень мало свободного времени. Развитие техники и технологии обеспечивает людей достаточной информацией. Современные люди привыкли получать конкретную информацию. Они предпочитают не слушать дастан, а смотреть фильм в кинотеатрах. Предпочитают не слушать, а смотреть.

Конечно, в современном мире нет, таких героев как Наби, Кер-оглу и других, которые более 20 лет вели борьбу с иноземцами. Но это не означает, что на Родине не растут герои. Сегодня о героях рассказываются реальные истории, и посвящаются только стихи, но не создаются дастаны. По нашему мнению, это и есть потребность современного мира.

Несмотря на то, что сегодня не создаются новые дастаны, мы можем представить всему миру наши древние дастаны. Наше творчество дастана очень красочное и представляет интерес у многих народов. Чтобы представлять наши дастаны, нам нужны образованные ашуги, знающие несколько языков. Если ашуги будут исполнять наши дастаны на разных языках, то это привлечет больше внимания. За последние годы при поддержке государства некоторые материальные и не материальные образцы культуры вошли в список ЮНЕСКО. В 2009 году в ее список было добавлено ашугское творчество. В 2013 году Кыргызский дастан «Манас» был добавлен в список. Это говорит о том, что тюркские дастаны представляют большой интерес в мире.

Академические результаты работы. Систематическое обучение дастанов про Гачагов, даёт право считать общий смысл и всецело развивающее направление творчества дастанов.

Академические новшества работы. Дастаны про гачагов являются памятником искусства азербайджанского народа. Дастаны прошли огромный путь развития, от песен, повестей и дошли до дастанов, что длительное время хранится в устном творчестве народа.

Важность исследования работы. Творчество тюркских дастанов, позволяет раскрыть развивающие технологии творчества ашугов и приводит к необходимости их систематического разбора.

Список использованных источников

1. Abbaslı İ. Qaçaq Nəbi. «Lider» nəşriyyat, 2005. – 96 s.
2. Allahmanlı M. Aşıq yaradıcılığının inkişaf mərhələləri: (magistratura pilləsi üçün dərslik) / M. Allahmanlı; red. R. Əfəndiyev. – 2011. – 292 səh.
3. Araslı H. «XVII–XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi». – Bakı, 1956. – 326 s.
4. Əfəndiyev P. «Dastan yaradıcılığı», ADPU–nin nəşriyyatı. – Bakı, 1999. – 165 səh.
5. Hüseynova A. «Azərbaycan mühacirət folklorunda dastançılıq məsələləri». – Bakı, 2001. – 252 səh.
6. Qasımlı M. «Dastan və mif». – Bakı: «Elm», 2001. – 188 s.
7. Namazov Q. Ozan–aşiq sənətinin tarix. – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 480 s.
8. Rüstəmxadə R. «El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında». – Bakı: Gənclik, 1984. – 172 s.
9. Rzasoy S. «Mifologiya və folklor: Nəzəri–metodoloji konteksti». – Bakı: «Nurlan», 2008. – 188 s.
10. Şamil Ə. «Dastanlaşmış ömürlər». – Bakı: Səda nəşriyyatı, 2001. – 96 s.
11. Təhməsisib M. «Azərbaycan xalq dastanları». – Bakı: Elm nəşriyyatı, 1972. – 398 s.

Gasimova A. M., Ph.D., Institute of Folklore of the Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan), pnaida@mail.ru

Dastans about gachags and the tradition of creating heroic dastans

The author shows how the Azerbaijani heroic dastans and dastan Gachag Nabi were created and comes to the conclusion that dastans about gachags, ancient Turkic dastans, epos «Ker–oglu and dastans» were created from poems, songs and legends dedicated to heroes.

The article also compares the historical roots of ashugs, who created dastan «Gachag Nabi». The author comes to the conclusion that Ashug creativity includes some elements of the ancient shaman and ozan art. The forms and volumes of dastan «Gachag Nabi» with the ancient Turkic dastans are compared. Also, the reasons for changing the epic to dastan and the factors that weaken the process of creating an epic in the modern world are also touched upon.

Keywords: Gachag Nabi, Gachagov dastans, songs about gachags, ancient Turkic dastans.

Гасимова А. М., дисертант, Інститут Фольклору Азербайджанської Національної Академії Наук (Азербайджан), pnaida@mail.ru

Дастани про гачагів і традиції створення героїчних дастанів

Автор показує, яким чином створені азербайджанські героїчні дастаны, а також дастан Гачаг Набі і приходять до такого висновку, що дастаны про гачагів, стародавні тюркські дастаны, епос «Кер–оглу і дастаны» були створені з віршів, пісень і переказів, присвячених героям.

У статті також проводиться порівняння історичних коренів ашугів, які створили дастан «Гачаг Набі». Автор приходять до висновку про те, що в ашугську творчість входять деякі елементи стародавнього шамана і мистецтва озан. Порівнюються форми і обсяги дастана «Гачаг Набі» з древнетюркськими дастанами. Також порушуються причини зміни епосу на дастан і фактори, що ослаблюють процес створення епосу в сучасному світі.

Ключові слова: Гачаг Набі, гачаговські дастаны, пісні про гачагів, стародавні тюркські дастаны.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32:303

Артішевський А. Е.,
аспірант кафедри політології та державного
управління історичного факультету,
Східноєвропейський національний університет
ім. Лесі Українки (Україна, Луцьк),
artishevskiy@avis.com.ua

ПОЗАПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ В УМОВАХ СИСТЕМНОГО КОНФЛІКТУ

Досліджуються особливості реалізації потенціалу позапарламентської опозиції в умовах системного конфлікту, розглядаються основні її типологічні характеристики, аналізується роль опозиційних сил в контексті еволюції громадянського суспільства, що стає основою інституалізації позапарламентської опозиції.

Ключові слова: позапарламентська опозиція, конфлікт, народний суверенітет, інституалізація.

Невід'ємною складовою політичної опозиції та одним з елементів розвитку громадянського суспільства в Україні є також позапарламентська опозиція. Висока політична активність громадян, у тому числі й у форматі опозиційної діяльності, є запобіжним заходом перетворення представницької демократії у елітарну із так званою «тиранією меншості», коли громадяни–виборці лише використовуються крупними політичними партіями/блоками під час проведення виборів для отримання політичного впливу та доступу до влади. Для української політики вже властива одна з яскраво виражених рис елітарної моделі демократії – персоніфікація політичних очікувань, посилення ролі лідерів, які уособлюють політичну еліту. Елітарна модель фактично знімає з громадян відповідальність, перекладаючи її на лідерів. Таким чином, рядові члени суспільства практично перестають бути суб'єктами демократичного процесу.

Висока активність громадян особливо важлива для України ще і з огляду на те, що внаслідок незавершеності проведення політичної реформи у державі так і не була створена система стримувань і противаг – балансу органів влади на центральному та місцевому рівнях. У поєднанні із залежністю правоохоронної та судової систем, проведенням виборів на всіх рівнях за пропорційною системою із закритими списками – це створює загрозу можливості концентрації більшості інститутів влади в руках однієї політичної сили (або згуртованої коаліції). За таких умов необхідне сприяння розвитку та становленню у суспільстві інститутів, спроможних, у разі необхідності, протистояти спробам узурпації влади і продовжити процес циркуляції та оновлення політичних еліт. Одним з таких інститутів є позапарламентська опозиція.

Метою статті є аналіз діяльності позапарламентської опозиції, її розвиток в умовах системного конфлікту та роль в процесі демократизації суспільства.

Проблему діяльності позапарламентської опозиції розглядали у своїх працях як зарубіжні, так і вітчизняні

вчені. Складність соціально–політичної ситуації в Україні полягає не тільки в тому, що вона несе в собі наслідки двох революцій, піддається зовнішньому впливу, а перш за все в тому що продовжуються військові дії та окупація. Будь–яка сукупність заходів, спрямованих на деконструкцію ситуації «не працює без глибокого особистого політичного і міжнародного конфлікту» [1, с. 27]. Багатомірність соціального явища, яке науковою спільнотою і громадянським суспільством визначається як конфлікт, має декілька чітких рівнів, на яких розгортається протистояння (військове, соціальне, економічне, екополітичне).

Як відомо, конфлікт – це «зіткнення двох або більше різноспрямованих сил з метою реалізації їхніх інтересів в умовах протидії» [2, с. 142]. З українського боку в умовах конфлікту реально взаємодіють три активних центри, які усвідомлюються в якості суб'єктів, – народ, влада і громадянське суспільство. У демократичних країнах між ними складається певний баланс інтересів, тобто устанавлюється довгостроковий компроміс. Особливе місце в розумінні природи конфліктів долею відведене громадянському суспільству і тій частині опозиційних сил, які безпосередньо не пов'язані з провладними структурами. Спрощений підхід до конфлікту призводить до того, що з нього виключаються важливі складові: національні, етнічні, цивілізаційні, а на першому плані затримуються міждержавні.

Системне уявлення конфлікту стає умовою формування адекватної стратегії. В межах якої можливе узгодження позицій і дій: більшості і меншості (опозиції) в парламенті, а також позапарламентських сил. Особливість державних структур полягає в тому, що вони зорієнтовані на підхід до вирішення конфліктів з традиційних позицій, тобто в площині влада–опозиція. Системний підхід до розуміння природи протистояння в умовах глобалізованого суспільства потребує урахування впливу сукупності тих уявлень, які науковою спільнотою визначаються як інтерпретована модель конфлікту.

Вона включає кілька взаємопов'язаних рівнів. Перший рівень складають протиріччя, які формуються в обмеженому регіоні, де перетинаються економічні і соціальні інтереси різних кланів та груп. Другий рівень пов'язаний з довгостроковими міждержавними відносинами в конкретному регіоні світу. Третій рівень визначається альянсами пріоритетів сучасного світу, тобто силовим і економічним протистоянням груп держав, що поєднані узгодженими цінностями. Четвертий рівень створюють особливості міжцивілізаційних відносин, парадигмальний сенс яких ще недостатньо прояснений. Спроби остаточного вирішення конфлікту на окремому рівні приречені на його значну часову протяжність або ведуть до соціального апокаліпсису. Саме на четвертому рівні намагався послідовно розглянути наслідки конфлікту американський дослідник С. Хангінтон. У руслі його концепції розробляється

панорамний погляд на найістотніші відносини в сучасному світі, який орієнтований на новий світовий порядок. Між існуючими цивілізаціями зберігається постійне суперництво. Саме в його контексті формуються уявлення про майбутнє людства. Особлива історія кожної цивілізації, оригінальна культура, а також релігійний фон фіксували право на різне майбутнє. В умовах глобалізації проблема майбутнього постає в новому обличчі: настає епоха глобальних конфліктів.

У концепції С. Хантінгтона зафіксовано, що інформаційні та культурні чинники в конфліктах починають грати більш важливу роль, ніж економічні та ідеологічні. Самі конфлікти виникають насамперед між національними державами, в значній мірі визначаються культурними факторами, але з великими труднощами усвідомлюється їх цивілізаційний характер. Внутрішнє цивілізаційне зіткнення політичних ідей «зараз витісняється між цивілізаційним зіткненням культур і релігій» [3, с. 70].

В історії людства в епоху цивілізацій можна виділити різні фази відносин між ними: ізоляції, співіснування, взаємовпливу, суперництва, зіткнення.

На сучасному етапі «взаємини між цивілізаціями перейшли від фази, яка характеризується односпрямованим впливом однієї цивілізації на всі інші, до етапу інтенсивних, безперервних і різноспрямованих взаємин між усіма цивілізаціями» [3, с. 69]. Оскільки цей процес охоплює соціальні організми, що знаходяться в різних регіонах світу, то починають діяти фактори, які раніше усвідомлювалися недостатньо. Це означає, що відбувається відхід від географічної складової, пов'язаної з певним регіоном світу і формулою «кров і ґрунт», до глобального цивілізаційного бачення, в якому домінує принцип «мова і культура». При цьому відбувається формування нових цінностей, акцентування на інших пріоритетах – «заклопотаність збереженням не тільки чистоти раси, скільки чистоти культури» [3, с. 312].

Осмыслиючи співіснування в нашій дні сукупності цивілізацій, дослідник виявляє протиріччя. Воно полягає в тому, що «основними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їхня поведінка, як і в минулому, визначається прагненням до могутності та процвітання, але визначається воно і культурними уподобаннями, спільнотами і відмінностями» [3, с. 17]. У силу цього національні держави (стрижневі для цивілізацій) виключно важко пристосовувалися до епохи, в якій глобальна політика формується культурними та цивілізаційними течіями. Причина цього в тому, що з одного боку, цивілізація визнається найвищою культурною цілісністю, а з іншого – «кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства» [3, с. 72]. Подібна позиція, яка підкреслює унікальність цивілізацій, стає провідним фактором, що веде до зіткнення цивілізацій. Центральна теза концепції С. Хантінгтона фіксує, що «суперництво наддержав змінилося зіткненням цивілізацій» [3, с. 24]. Ці зіткнення призводять до конфліктів і воєн.

Отже, основними типами конфліктів є:

- конфлікти по лінії розлому у середині суспільства;
- конфлікти між стрижневими державами різних цивілізацій.

Сам факт існування цивілізацій виступає фактором стабілізації ситуації у світі, але їхнє суперництво втягує у вир конфлікту, тобто несе небезпеку війни. Тому можна прийняти точку зору дослідника про те, що зіткнення цивілізацій представляють найбільшу загрозу миру в усьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найнадійнішим заходом попередження світової війни» [3, с. 532].

У кожної цивілізації є потенціал, який може бути орієнтований на стримування, відхід від зіткнення. Цей потенціал насамперед пов'язаний з культурою, з системою цінностей і пріоритетів, які задають вектор еволюції цивілізації. У такому контексті майбутнє постає в двох основних варіантах: міжцивілізаційний діалог культур або глобальна між цивілізаційна війна. Безумовно, «небезпечна причина глобальної між цивілізаційної війни – зміна розстановки сил між цивілізаціями і їх стрижневими країнами» [3, с. 515].

Механізми регулювання між цивілізаційних відносин не тільки не сформувалися, а й сама ця проблема недостатньо усвідомлюється науковою і політичною елітою світу. Разом з тим «у війні між цивілізаціями втрачає несе культура» [3, с. 443]. Тому культурне розмаїття в умовах глобалізації стає ареною протистояння.

Загалом концепція зіткнення С. Хантінгтона охоплює багато реальних явищ сучасного світу. Однак абсолютизація її положень призводить до розмивання контурів цивілізаційного майбутнього.

У людській історії чітко простежуються епохи, коли домінували інтереси і цінності різних суб'єктів: племен і етносів, країн і держав, альянсів і цивілізацій. Певною мірою можна говорити про не співмірність цілей і цінностей суб'єктів історії. Це означає, що інтереси етносу не можуть бути вищими за інтереси держави, а пріоритети племені не можуть ототожнюватися з пріоритетами цивілізації. У руслі розуміння зіткнень виявляється «ахіллесова» точка концепції С. Хантінгтона, коли він стверджує: «цивілізації являють собою людські племена в граничній формі розвитку, і зіткнення цивілізацій суть племінної – конфлікт в глобальному масштабі» [3, с. 323]. Викликає також сумнів його теза про те, що в сучасну епоху західна цивілізація стала євро-американською, або північно-американською цивілізацією [3, с. 59]. Слід зазначити і певний максималізм концепції С. Хантінгтона. Він проявляється в тому, що результат зіткнення цивілізацій ні в якому разі не можна визнати оптимістичними: «У світі складеться або порядок цивілізацій, або взагалі ніякого» [3, с. 239]. В результаті виникає унікальна теоретична конструкція, де реальні елементи сучасного світу утворюють псевдореалістичну картину, в якій у людства немає майбутнього. В таких умовах зростає значення діалогу влади з народом, якщо він не складається, то на перший план виходять ті чинники політичної системи, які за звичним станом перебувають на її периферії. Найважливішим серед них на сьогодні дослідники вважають позапарламентську опозицію, потенціал якої реалізується в контексті громадянського суспільства.

Загалом опозиція концептуально фіксується як одна з ознак правової держави. В сфері правової держави здійснюється сукупність тенденцій, які усвідомлюються

як ознаки такої держави. Такими ознаками, або принципами виступають: народний суверенітет, верховенство права, взаємна відповідальність держави і громадянина поділ державної влади, незалежність суду, реальність прав і свобод особи, пріоритет норм міжнародного права над нормами національного законодавства та ін. Народний суверенітет полягає у визнанні народу єдиним джерелом і верховним носієм влади в державі. Верховенство влади народу маніфестує, що ця влада є найвищою в державі та стоїть над владою всіх державних органів, які за демократизації безпосередньо або опосередковано формуються шляхи волевиявлення народу.

В умовах розвинутої демократії в країнах Заходу традиційно виділяють два основних типи опозиції: позасистемний та системний.

Позасистемний (структурний) утворюють ліво- та право-радикальні партії й угруповання, програмні засади яких повністю або частково заперечують пріоритетну систему політичних цінностей. Їхня діяльність націлена на дискредитацію функціонуючих інститутів державної влади, підрив їхньої легітимності і трансформація параметрів політичного процесу.

Системний тип охоплює більшість ліво- і право-центристських партій і рухів. Вони відштовхуються від визнання непохитності основних політичних, соціальних та економічних інститутів суспільства і розходяться з діючою владою, головним чином, у виборі шляхів та засобів досягнення спільних стратегічних цілей.

В розвинутих країнах з добре усвідомленою історичною традицією концепції подальшого розвитку суспільства розглядаються в межах дихотомії «громадянське суспільство – держава». В процесі поступових зрушень, здійснення сукупності реформ відбувається розмежування громадянського суспільства і держави та йде пошук шляхів до перетворення їх на соціальних партнерів.

Уявлення про громадянське суспільство пройшли суттєву еволюцію. Перед добою глобалізації домінувала думка, що громадянське суспільство означає соціальні, економічні та етнічні встановлення сучасного західного промислово-капіталістичного суспільства, що розглядаються окремо від держави.

В добу глобалізації чіткіше проступають гуманістичні риси, тобто «громадянське суспільство – соціальний простір, у якому люди взаємодіють один з одним як незалежні один від одного і від держави індивіди. Це є одночасно система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, система незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації особистих інтересів і потреб» [4, с. 79].

Усвідомленню ролі громадянського суспільства сприяє з'ясування його структури, яку складають багатоманітні суспільні відносини – економічні, соціальні, політичні, соціокультурні тощо.

Особливу увагу в українській дійсності привертають елементи політичної структури громадянського суспільства, недержавні політичні інститути, якими є політичні партії, громадські організації і рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. В українській сучасній дійсності, де відбувається

формування правової держави, фактично співіснує трикутник: народ – громадянське суспільство – держава.

Особливості усвідомлення розкладу сил в такому трикутнику потребують звертання до їх коректної типології. Перш за все, це стосується опозиційної складової.

Вітчизняні дослідники перш за все звертали увагу на особливості дій парламентської опозиції (М. Михальченко, Г. Кречмер, О. Покальчук, Л. Погрібна, І. Поліщук, О. Дніпров) та пошук підходів до якісного розмежування позицій груп, в яких суттєво різні вектори інтересів (С. Боева, Н. Вінничук). Західні дослідники приділяли значну увагу аналізу активного та пасивного типу політичної опозиції, серед них – Р. Даль, Е. Шилз, Р. Бейнер, Д. Елерз, Д. Бретер.

В цілому опозиція як політичний інститут та як форма суспільного протесту складається із різних груп і рухів, які відрізняються суттю, природою, суспільними функціями, метою діяльності, тривалістю існування, політико-правовим статусом, правовим забезпеченням.

Як відомо, політична опозиція – це організована політична сила, яка контролює і піддає критиці дії влади, пропонує альтернативний політичний курс, а також може мати на меті завоювання влади і зміну політичного режиму. Враховуючи існуючі відмінності, політичну опозицію як інститут політичної системи можна трактувати як легальну форму протистояння їй протидії офіційному політичному курсові, що передбачає можливість і здатність здійснювати контроль, висловлювати позиції і впроваджувати альтернативні пропозиції. Безумовно, політичні партії є найважливішою ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою. Саме завдяки їм здійснюється представництво різновекторних соціальних інтересів на державному рівні.

Намагання тією чи іншою мірою впливати на здійснення публічної влади породжує феномен, який усвідомлюється як групи інтересів. Такими групами інтересів виступають передусім професійні, жіночі, молодіжні, ветеранські об'єднання. В той же час інші громадські організації як групи інтересів проявляють себе лише ситуативно. Як підкреслила Н. Вінничук, «переважна більшість типології або являє собою біполярну дихотомію (активна – пасивна, легальна – нелегальна), або роздроблювалася на основі критерію, що не належить до сутності самого інституту політичної опозиції (консервативна, ліберальна, соціалістична, права, ліва, центристська)» [5, с. 52].

Опозиційні сили в добу глобалізації:

- виступають носіями політичних зрушень в суспільстві;

- мають міжрегіональний, мережевий характер;

- активують політичну діяльність громадян;

- усвідомлюють контроль за своєю діяльністю.

В українській політичній науці до подій кінця 2013 р. в основному досліджувалася парламентська опозиція. Позапарламентська опозиція згадувалася в деяких роботах як інваріант політичної опозиції в цілому. Парламентська опозиція постійно стикається з необхідністю захисту державних цінностей, тобто змушена надавати оперативну оцінку реальним загрозам зради інтересів держави. Найбільш узагальнений підхід до усвідомлення цілей опозиційних сил дозволяє

виділити три типи сил. Конструктивна опозиція (формує змістовні пропозиції, її дії спрямовані на поліпшення якості політичного управління). Деструктивна опозиція (руйнівна, політично-максималістська, радикалізована, надмірно ідеологізована; її дії спрямовані на створення перешкод у діяльності власних структур).

Інституціоналізована опозиція передбачає формальне підтвердження свого статусу (створює «тіньовий кабінет міністрів»).

Олігархічний характер сучасної української влади детермінує відношення суспільства до парламентської опозиції. Тому значну увагу соціуму привертає той соціокультурний і політичний потенціал, який концентрується в силах, що з тих чи інших причин не пройшли до парламенту.

Позапарламентська опозиція визначається політичними силами, які не мають власних представників в парламенті. Свою антиурядову активність представники позапарламентської опозиції здійснюють через засоби масової інформації та різні форми протесту – мітинги, демонстрації, блокування, тощо. Специфіка позапарламентської опозиції в українській дійсності детермінована наступними чинниками:

1) конфліктом, що визрів до стадії «гордієва вузла» як на рівні фрагментованих еліт, так і на масовому рівні;

2) нездатність діючого режиму забезпечити наступність влади, проведення позачергових виборів, тобто управління в країні без конкурентних виборів;

3) відносна рівність сил учасників електорального конфлікту, що стримує потяг на обмеження політичної конкуренції;

4) масова протестна мобілізація опозиції, яка ускладнює силове вирішення конфлікту;

5) вплив зовнішнього політичного середовища на вибір протидіючими силами моделей поведінки і характеру вирішення конфлікту.

Незважаючи на те, що відбувається девальвація парламентських структур під впливом «революційної творчості мас», формується негативне ставлення до перевірених методів розв'язання конфліктів. Зростає роль соціального середовища і центрів інтеграції його потенціалу – позапарламентських опозиційних сил. Саме позапарламентська опозиція у своєму патріотичному сегменті має потенціал до прояснення тенденцій подальшого розвитку суспільства.

Системне дослідження опозиційних сил в країні потребує аргументованого їх розрізнення, тобто чіткого уявлення про суб'єктів, які позначаються як позапарламентська опозиція і непарламентська опозиція.

До позапарламентської опозиції слід включати ті партії, блоки та рухи, які раніше потрапляли до парламенту, а на час розгляду з об'єктивних причин не представлені в ньому, або ті сили, які намагаються вперше вийти на представницький рівень.

До непарламентської опозиції практично долучаються рухи та організації, які не ставлять собі завдання зафіксувати свій потенціал на представницькому рівні, але суттєво впливають на пріоритети громадянського суспільства, виступають показником його зрілості. Складність усвідомлення її можливостей полягає в тому, що «непарламентська опозиція має таку безліч типів, що їх майже неможливо перелічити» [5, с. 56].

Непарламентська опозиція виконує дві основні функції:

1) піддає сумніву та заперечує легітимність парламенту і його здатність здійснювати політичні зміни;

2) артикулює, поєднує суперечливі питання, проблеми, які були проігноровані, знехтувані парламентською опозицією.

На думку американського політолога Д. Шарпа, однією з ознак демократичного суспільства є існування неурядових груп та інститутів, незалежних від держави. Самим потужним існуючим засобом борців за свободу є політична непокоря або ненасильницька боротьба [6].

Найбільш відомий вітчизняний сценарій розгортання політичної кризи так й інституалізації позапарламентської опозиції в форматі вуличних актів громадянської непокори – «Майдан».

Мотивацією, а точніше, орієнтиром позапарламентської опозиції виступає не вплив на владні структури, прихильність бізнес – структур, увага ЗМІ, а дещо інше. Перш за все, – це оцінка й визнання ефективності її дій не владою, не партійними лідерами, а спільнотою в цілому.

І така самооцінка не просто існує, а спирається на усвідомлені соціальні зрушення, які стають елементами новітньої історії. Українська позапарламентська опозиція має незаперечну історію, в якій можна виділити чіткі якісні фрагменти. До найвагоміших, як правило, включають:

– революцію на граніті;

– протестну компанію «Україна без Кучми» – «Повстань Україно»;

– само відсторонення від публічної влади кримсько-татарської спільноти.

Ці фрагменти з двома революціями підкреслюють резонансні наслідки здатності позапарламентських і непарламентських сил бути джерелом політичних трансформацій в країні. Сьогодення, яке детерміноване конфліктом на сході, накладає свої риси і вимоги до діяльності позапарламентських опозиційних сил. Спроби шукати ці конкретні вимоги в надрах журналістських розвідок, політологічних доктрин, версій експертів та роздумів аналітиків не можна вважати перспективними. Причина цього полягає в тому, що контекст таких спроб ідеалізує інтереси окремих опозиційних груп, а це неконструктивно в умовах конфлікту. Нагальним завданням української дійсності стає пошук шляхів до інтеграції опозиційних сил.

Об'єднання різних груп української опозиційної спільноти можливе не заради чогось конкретного (досягнення мети, добробуту, злагоди, миру тощо), а з позицій громадянського суспільства, в якому особливим чинником виступає позапарламентська опозиція.

Здійснення завдання інтеграції постає як динамічний процес формування довіри. Майбутнє, а значить і «благополуччя країни, а також її змагальна здатність на фоні інших країн визначається однією універсальною культурною характеристикою – притаманним їй суспільству рівнем довіри» [7, с. 1]. Довіра як продукт соціальної взаємодії усвідомлюється в разі визнання загальних норм, цінностей та пріоритетів. Становлення довіри, з одного боку, відкриває обрій майбутнього для країни, народу, держави, а з другого – вимагає постійного діалогу різних груп інтересів, який може

відбуватися тільки на полі культури. Саме шлях культури може виконувати магістральну функцію в діалозі. Сходінками на цьому шляху до єдності виступають згода, взаєморозуміння, довіра. Для досягнення довіри між окремими позапарламентськими опозиціями, групами можуть бути використані різні чинники: історія, національні пріоритети, державні інтереси, цінності культури, духовні орієнтири і т.п. Щоб реалізувати потенціал цих груп активісти змушені «спиратися на такі речі, як взаємодія, моральні обов'язки, відповідальність перед суспільством і довіра, які, в свою чергу, живуть традицією, а не раціональним розрахунком» [7, с. 29]. Це означає, що конструктивний діалог може розгортатися на підставах сепарації культурних цінностей різних груп позапарламентської опозиції. Сама процедура діалогу фіксує необхідність послідовних компромісів.

Позапарламентська опозиція отримує особливий резонансний вимір, коли в її лавах перебувають і визначають свою позицію люди максимального духовного авторитету і великого морального потенціалу. Смісл їхньої діяльності полягає не в тім, щоб вести за собою, а в тому щоб задавати напрям зрушень, обґрунтовувати сукупність духовних цінностей, які слід засвоїти заради свого майбутнього і своїх дітей. В українській дійсності людей такого масштабу було обмаль (В. Вернадський, М. Амосов, С. Кримський, Б. Ступка, А. Кузьменко), але вони втілювали зразки високої моралі, вірності ідеалам подвижництва. Їхнє «апостольське служіння» невід'ємне від блага країни та народу, тобто орієнтоване на добру долю майбутнім поколінням.

Особливість сучасних рис української дійсності полягає в тому, що загальна модель конфлікту трансформується в одночасну дію трьох хвиль, під впливом яких відбуваються важливі кроки позапарламентської опозиції.

Перша хвиля – наслідки військових подій на сході країни.

Друга хвиля – динамічні зрушення в парламенті, тобто взаємовідношення влади і парламентської опозиції.

Третю хвилю утворюють складні процеси в громадянському суспільстві. У контексті цих хвиль визначаються основні завдання позапарламентської опозиції як авангардного заgonу громадянського суспільства.

У першу чергу до таких завдань необхідно віднести:

1) всебічне узгодження позицій (політичних, культурних, моральних) науково-інтелектуальних та патріотичних сил;

2) об'єднання прогресивних груп громадянського суспільства навколо сучасної концепції економічних перетворень.

Отже позапарламентська опозиція в умовах системного конфлікту набуває різноманітних форм та здійснює кроки поступової інституалізації.

Список використаних джерел

1. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство, сила / Е. Тоффлер. – К., 2003. – 254 с.
2. Политология: Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. – М.: АСТ, 2003. – 576 с.

4. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібник для вузів. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.

5. Винничук Н. Типологія політичних опозицій / Н. Винничук // Політичний менеджмент. – 2007. – №3. – С.51–55.

6. Шарп Д. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/li8/sharp.html>.

7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ, 2004. – 730 с.

References

1. Toffler E. Nova paradigma vlady. Znannja, bagatstvo, syla / E. Toffler. – K., 2003. – 254 s.

2. Politologija: Jenciklopedicheskij slovar' / Obshh. red. i sost. Ju. I. Aver'janov. – M.: Izd-vo Mosk. kommerch. un-ta, 1993. – 431 s.

3. Hantington S. Stolknovenie civilizacij / Hantington S. – M.: AST, 2003. – 576 s.

4. Istorychna nauka: terminologichnyj i ponjatijnyj dovidnyk: navch. posibnyk dlja vuziv. – K.: Vyshha shkola, 2002. – 430 s.

5. Vinnychuk N. Typologija politychnyh opozycij / N. Vinnychuk // Politychnyj menedzhment. – 2007. – №3. – S.51–55.

6. Sharp D. Ot diktatury k demokratii. Konceptual'nye osnovy osvobozhdenija [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <http://psyfactor.org/li8/sharp.html>.

7. Fukujama F. Doverie: social'nye dobrodeteli i put' k procvetaniju / F. Fukujama. – M.: AST, 2004. – 730 s.

Artishevskiy A. E., post-graduate student of the Department of Political Science and Public Administration of the Faculty of History, Eastern European National University Lesia Ukrainka (Ukraine, Lutsk), artishevskiy@avis.com.ua

Extra-parliamentary opposition within systemic conflict conditions

The article analyzes the peculiarities of conducting parliamentary opposition activities within a systemic conflict, shows its main typological characteristics, determines the role of opposition forces in civil society evolution, which fosters the institutionalization of extra-parliamentary opposition.

Keywords: extra-parliamentary opposition, conflict, national sovereignty, institutionalization.

* * *

УДК 321.323

Стадніченко Р. В.,
кандидат політичних наук, доцент кафедри
філософії та політології, Центральноукраїнський
державний педагогічний університет
ім. Володимира Винниченка (Україна,
Кропивницький), gileya.org.ua@gmail.com

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УМОВАХ ПОСТМОДЕРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Автор системно аналізує проблему трансформації явища політичної участі в новітніх умовах постмодерної демократії. Теоретичними засадами дослідження стали роботи як українських, російських, так і західних вчених у сфері вивчення проблематики політичної участі у он-лайн та оф-лайн режимах. Автор ставить наступні задачі: 1) аналіз підходів до вивчення політичної участі як західними, так і вітчизняними авторами; 2) з'ясування причинно-наслідкових зв'язків трансформації політичної участі у глобалізованому світі; 3) виявлення маніпулятивного впливу сучасних форм політичної участі на громадянина. Значна увага у статті приділяється таким формам політичної участі як хактивізм та стріт-арт протест, що демонструють специфічну дію на свідомість виборця і все активніше застосовуються для боротьби з політичними опонентами. Автор робить висновок про трансформацію політичної участі сучасного індивіда як наслідку модернізації інформаційних технологій, що породжує нові форми групової інтеграції, ідентифікації та активності.

Ключові слова: політична участь, інформаційні (гуманітарні) технології, хактивізм, стріт-арт протест, політична свідомість, віртуальний простір, маніпуляція.

Вивчення проблеми трансформації політичної поведінки у постмодерному середовищі у різних дискурсах проводиться вже тривалий час. Вчені розглядають спектр різноманітних дотичних змінних, що

прямо впливають на означений процес трансформації і у відповідності до власних розвідок агрегують розмаїтий набір найважливіших елементів даного процесу. Так, на думку відомого дослідника М. Батхіна сучасна віртуалізація життя має ряд спільних рис з карнавальним життям періоду Середньовіччя. По-перше, віртуальність є тим самим життям, однак це життя виходить за межі буденних офіційних рамок та нагадує гру. По-друге, віртуальний світ також як і карнавал скасовує ієрархічні відносини і нівелює статусні відмінності співрозмовників. По-третє, як і у карнавальному світі, найважливішим фактором є анонімність користувача, адже людина в мережі часто сприймається як певний набір масок [1].

Таким чином, поява мережі сприяла створенню нової моделі соціальної взаємодії, надаючи змогу тісно спілкуватися дистанційно в той час зберегти відчуття присутності, що не завжди вдається через брак часу в реальному житті і тому релевантна вимогам сучасної інформаційної епохи.

Разом зі стихійним розвитком Інтернету в наукових колах виникали різні суперечливі судження щодо новітньої моделі соціальної взаємодії. З одного боку існування громадських мереж замінює реальне спілкування режимом онлайн, яке не залежить від місцезнаходження користувачів. З іншої ж сторони, спостерігається ізоляція від зовнішнього світу, руйнується інститут сім'ї, що негативно впливає на здатність адаптуватися в умовах реального світу.

Німецький політолог Карл Дойч в 70–80-х роках ХХ століття відводив інформації провідне місце в системі функціонування політичної системи. Згідно його моделі всередині політичної системи існує безліч інформаційних потоків, що взаємодіють за допомогою формальних та неформальних комунікацій як між самими політичними суб'єктами так і між ними та громадськістю. Тобто, згідно даної моделі політичне життя залежить від функціонування комунікативних механізмів [2].

Сьогодні ж політична участь та активність багато в чому детермінується розвитком новітніх технологій, тому традиційний інститут демократії модернізується в більш новітній інститут – мережевої інтернет демократії. Різниця між ними в тому, що окрім загального, рівного, таємного права голосу до другої додається ще й можливість самостійно представляти свої інтереси та погляди, без посередників впливати на управлінські рішення.

Починаючи з 2004-го року, на думку експерта соціологічної служби Центру Разумкова Михайла Міщенко, ЗМІ стали відносно вільними і тепер висвітлюють найрізноманітніші події, особисте життя політиків, у тому числі і про випадки перевищення своїх повноважень. Високий рівень довіри тому, що ЗМІ вважаються інституцією, що надає достовірну інформацію та сприяє прозорості політичного процесу та демократизації суспільства [3].

Український дослідник Е. Клюєнко відзначає також відсутність одностайного і конвенційного тлумачення у науковому середовищі самого явища політичної участі. Дослідник наголошує на тому, що канонізованого терміну не існує як у вітчизняній науці, так і в зарубіжній. Однак, він наголошує та тому, що

це природна ситуація, оскільки динаміка розвитку інформаційних процесів диктує потреби в безперервній трансформації політичної участі і по формі, і по суті [4, с. 62].

До прикладу, «Facebook», «Вконтакті», «Twitter» вже тривалий час використовуються політиками у всьому світі, як потужний та економний інформаційний ресурс, який сприяє прозорості, відкритості політики. Яскравим прикладом є Барак Обама, який в 2008-му році вдало використав можливості мережі для передвиборчої кампанії, популярні профілі на платформі «Facebook» вели майбутні французькі Президенти Ніколя Саркозі та Еммануель Макрон. З іншого боку, значна частина політичних аналітиків США вважають, що своєю перемогою на президентських виборах Дональд Трамп має завдячувати у першу чергу якісно проведеним передвиборчим кампаніям у «Twitter».

Дещо інший вплив на політичну поведінку в мережі фіксується в Україні. Максим Саваневський як відомий медіаексперт зауважує, що «в українських політиків не вистачає волі бути відкритими, наприклад, підійти до виборця, поспілкуватися, не боятися почути, що він скаже. Насправді в Україні доволі багато політичних діячів, мерів обласних міст, присутніх в Інтернеті, але з них, можливо, десь 10–15 осіб реально не бояться спілкуватися з людьми. Вони спроможні відповісти на запитання, мають свою позицію, можуть відповісти що і чому зробили. Закритість – це те, що відрізняє нашу політику від західної» [5].

Закритість політики і незрозумілість політиків, на думку автора, провокують появу новітніх форм протесту, як способів пошуку результативних знарядь політичної поведінки. Такими знаряддями у ХХІ-му столітті, зокрема, стали хактивізм і стріт-арт протест.

Стріт-арт протест – оригінальне явище постмодерної демократії, воно активно вибирає всі тенденції, протиріччя і актуальні теми повсякденності інтерпретуючи їх власними художніми засобами. В популяризації та активізації стріт-арт протесту, Інтернет відіграв не останню роль. В ХХІ столітті протидія державі, владним структурам та транснаціональним корпораціям виходить на новий рівень. Мережа як спосіб комунікації, організації та рекрутизації активістів – стає новим, віртуальним простором, для генерації протестної діяльності. Наприклад, представники російського стріт-арт протесту, акцентовують увагу в першу чергу на проблеми російської дійсності, в той же час Західні активісти реагують на глобальні проблеми. Всі види стріт-арт протесту, використовуються у повній мірі, не залежно від географічного положення, та культурно-етнічних характеристик активістів. Стріт-арт протест, як основна ідея об'єднує представників різних соціальних груп, даючи їм механізми для реалізації власного потенціалу, апелюючи до індивідуальності і тим самим руйнуючи принцип масовості традиційних форм протесту, відкидаючи «розчленення» індивіда у натовпі. Американський стріт-арт протест, як модель, що має більшу публіку та матеріальні засоби для вираження свого «я» переходить в розряд політичних технологій, які використовують владні структури. З'явившись з маси, окремі види стріт-арт протесту (флешмоби) повертаються до неї, у вигляді політичної маніпуляції.

Арабська весна яскравий приклад використання інтернет технологій та нових форм стріт-арт протесту, що вилились у масові демонстрації. В Росії стріт-арт у політичній площині не здатний активізувати маси, а лише викликає суперечки між симпатиками та опонентами таких акцій, які шокують та викликають невдоволення пересічного громадянина. В той же час існує парадокс – стріт-арт виникаючи як контркультура, зараз стає культурою, зі своєю історією, «гуру» та «іконами», а протестний настрій набуває комерційного характеру, як засіб існування окремих осіб, та груп, які здобуваючи популярність, збагачуються. Тобто наявні дві тенденції – стріт-арт протест, як протидія системі і як маркетинговий та технологічний хід у глобальній політико-економічній машині.

Феномен хактивізму дещо відмінний як за способом прояву, так і за методом впливу, а тому визначає трансформацію політичної поведінки інакше ніж стріт-арт протест.

Хактивізм являє собою поєднання масового політичного протесту за допомогою комп'ютерного злому. Другий підхід розглядає хактивізм в контексті комп'ютерної безпеки, інформаційної війни, і кібертероризму. Хактивізм – це синтез соціальної активності і хакерства. Під хакерством мається на увазі експлуатація комп'ютерів за допомогою спеціального «хакерського» програмного забезпечення. Д. Деннінг виділяє чотири види хактивізму а саме: віртуальні «сидячі страйки» і блокади; бомбардування електронної пошти; веб-хакерство та комп'ютерні зломи; комп'ютерні віруси або черв'яки [6, с. 255].

Віртуальний сидячий страйк (демонстрація) або віртуальна блокада – це своєрідне «віртуальне» виконання фізичного страйку або блокади. В обох випадках мета полягає в тому, щоб привернути увагу до дій протестувальників та причин цих дій, за допомогою порушення нормального функціонування мережі та блокування доступу до послуг. Бомбардування електронної пошти. Відправити на пошту скриньку політика тисячу листів за допомогою автоматизованих інструментів може призвести до повного блокування електронної скриньки, і зробити неможливим отримання пошти. Веб-хакерство та комп'ютерні зломи. Зломи відбуваються для оприлюднення інформації, що є закритою від людей. Комп'ютерні віруси або черв'яки. Обидві форми вражають комп'ютер і поширюються по комп'ютерних мережах.

Наприклад, причиною втручання в діяльність державних сайтів та безпосередньої участі в протестних акціях стала офіційна заборона уряду Тунісу публікувати матеріали сайту WikiLeaks. Розуміючи дії уряду як порушення свободи слова «Анонімус» організували велику кількість DoS-атак на державні сайти Тунісу блокуючи їх. Наступним кроком хактивістів став злом сторінок користувачів Twitter та Facebook для поширення закликів до повалення влади, яка обмежує права та свободи громадян. Досить вагомою причиною підтримання цих акцій протесту молоддю був надзвичайно великий вплив Західних держав, який здійснювався насамперед через соціальні мережі, які в результаті стали одним з головних засобом успішної «революції».

Останніми роками, набув широкого розмаху і український національний хактивістський рух. На думку

автора, причинами утворення даного руху в нашій державі стали події на Майдані Незалежності, Анексія Росією АР Крим, а також початок бойових дій на Сході України. Найбільш активними хактивістськими групами виступають: «ІнформНапалм», «Миротворець» «Українські Кібер Війська». Також було створено на початку 2016 року Українського Кіберальянсу з представників різних хактивістських груп. До Кіберальянсу входять: FalconsFlame, Trinity, RUH8, КіберХунта. По суті, заснування Кіберальянсу вивело український хактивізм на рівень глобальної мережевої спільноти. Мета українських хактивістів протидіяти інформаційній війні РФ шляхом спростування інформації, та висвітлення об'єктивних фактів про події на території України, та доказ військової присутності російських військ на Сході держави.

Слід наголосити, що хактивізм є однією з новітніх та найефективніших форм протесту, яка дозволяє брати участь у вираженні своєї незгоди з політикою, відстоювати свої права та свободи, а також дозволяє уникати жертв серед протестувальників, адже вони відстоюють свої позиції анонімно.

На прикладі стріт-арт протесту і хактивізму ми бачимо наростаючі трансформаційні перетворення у змісті політичної участі, яка, особливо в контексті протестно-бунтувальної активності, стає віртуальним інструментом впливу з одного боку, і анонімною безвідповідальності – з іншого. На думку дослідниці Гарвардського університету П. Норріс, у сучасному світі змінилися форми політичної участі. Нові актори залучаються до нових форм вираження свого невдоволення щодо широкого спектру суспільно-політичних, економічних проблем. В ході дослідження, П. Норріс у своїй праці «Нове винайдення політичного активізму» зробила висновок, що «протестний активізм» є окремим виміром політичної участі [7, с. 19].

Ще одним варіантом, абсолютно стихійним та некерованим політичним істеблішментом, є присутність пародій партійних лідерів в гумористичних програмах. Все активніше на вітчизняному медіа-просторі виникають «аналоги» політичних лідерів та відомих громадських діячів, серед них найпопулярнішою є гумористична програма «95 квартал», що включає мультсеріал пародійного жанру «Казкова Русь». Такий жанр імітування з ціллю висміювання вважається художнім витвором, однак, зазвичай ефект пародіювання є неприємним для оригіналів.

Жанр політичного анекдоту залишається приналежним до політики тематично та функціонально. Вже у двадцятих роках ХХ століття, анекдот перетворився в поширений жанр повсякденної комунікації, особливо в колі антирадянської інтелектуальної еліти. З психологічної точки зору, анекдот слугував своєрідною емоційною «розрядкою», що послаблювало ідеологічний тиск, був способом виходу стихійного протесту народних мас.

Однак, з розвитком Інтернет-технологій анекдоти, пародії, та інші жарти є загальнодоступними, відкритий доступ забезпечує можливість для постійного оновлення, тому політичні анекдоти завжди залишаються актуальними.

Більшість сучасних сайтів передбачають наявність чатів, коментарів, які, зазвичай і є генераторами ідей

для анекдотів. С. Курганов пише: «Кожного дня на соціальних сайтах Інтернету з'являються анекдоти, і це особливо нове явище в житті. Раніше анекдоти передавалися із вуст в уста, записувалися, фіксувалися в записниках, листах, тощо. І лише зараз, завдяки Інтернету доступ до анекдотів спростився. Характер поширення політичних анекдотів почав відповідати природі цього жанру гумору. Похорони анекдоту не відбулися, оскільки покійник виявився живим» [8, с. 59].

Одним із візуальних джерел інформації є карикатура, яка має яскраво виражену соціальну спрямованість. За допомогою гумору та іронії вона використовується для привернення уваги, а також дозволяє висловлювати політичних діячів та проблеми суспільства.

Назва жанру походить від італійського слова «*caricatura*», що означає «перебільшувати». Говорячи про генеалогію даного жанру, варто зазначити, що перші карикатури вийшли з часів античності, популяризація жанру пов'язана з кризами суспільства, воєнними діями і революціями. Цілісної картини еволюції цього мистецького явища немає, адже здебільшого авторів робіт, які відрізнялися активною політичною позицією переслідували.

Історична цінність карикатур полягає в тому, що вони дозволяють отримати уявлення про думки та настрої людей у визначений історичний період, адже попри присутність вигаданих елементів, вони обов'язково повинні поєднуватися з реальними [9, с. 128].

Даний жанр покликаний маніпулювати громадською свідомістю щоб створити той чи інший образ політика, сформулювати бажане ставлення до нього мас. Політична карикатура часто сприяє розвінчанню ретельно створюваних політичних міфів та іміджів, створюючи при цьому інші, не завжди вигідні самим державним діячам.

В ході дослідження виявилось, що політика в усьому світі віртуалізується, а політична боротьба продовжується у мережі (особливо гостро – у соцмережах). Сьогодні, свідченням цього є перегони політичних діячів за увагою користувачів, за кількістю лайків та репостів. Так, як соціальні мережі займають друге місце у рейтингу відвідуваності після пошукових систем, це є найоптимальніший та найпотужніший інформаційно-пропагандистський засіб реалізації політичної практики.

Одночасно, розвиток Інтернету не сприяє легітимізації, демократизації політичних процесів завдяки доступності будь-якої політичної інформації для кожного користувача. Глибока криза легітимності, що простежується в усьому світі, лише поглиблюється завдяки глобальній мережі. Внаслідок прозорості політики в Інтернеті стихійно та неконтрольовано потрапляють компрометуючі матеріали, що поглиблюють недовіру до політиків породжуючи нове явище «політика скандалів».

Політичні протести у XXI ст. відбуваються в дусі епохи Постмодерну «головне не зміст, а форма». Антиформальність та анархічність, децентралізованість та спонтанність – усе це притаманне для епатажних акцій «Фемен», політичних флеш-мобів, тощо.

З розвитком Інтернету спостерігається падіння авторитету влади. Таким чином, місце універсального та об'єктивного суб'єкта, яким завжди виступала держава,

займають інші групові центри впливу, що направлені на протидію зазіханням аналогічних груп однодумців. М. Кастельс таке явище пов'язує із виникненням «влади ідентичностей», що складають ядро постмодерного суспільства.

Організатори зосереджені в основному на двох речах: підтвердити право протестуючих на протест («протест заради протесту») і збагачуючи свій досвід протесту привернути увагу якомога більшої кількості населення. У той час як у минулому головне у протесті було повідомлення, а успішність визначалася мірою впливу на політичний результат, то на сьогодні першочерговим завданням стає ступінь яскравості новини, її епатажності й екстравагантності. Таким чином, новітні протести, оцінюються здебільшого по тому, як вони впливають на почуття протестувальника та який ажіотаж навколо акції створює «протест заради протесту».

Таким чином, політика набуває розважального, ігрового характеру дійства, що є специфікою постмодерну і зниженням ролі ціннісного мотивуючого начала політичної участі, затвердженням ігрового компоненту. Адже сам по собі характер інтернет-комунікації передбачає наявність ігрової матриці. Яскравим прикладом перетворення політичної сфери на жарт є активний розвиток мистецьких форм політичної участі, таких як політична карикатура та анекдот, жартівливі пісні та гуморески тощо. Разом з тим, у епоху постмодерної (електронної) демократії зростає роль та вага таких форм політичної участі, які не детерміновані ані результатом, ані замовним характером. Саме тому це, досить часто, призводить до спонтанності і некерованості інформаційного простору (в першу чергу в мережі інтернет). Політична участь при цьому набуває гротескного, випадкового і ангажованого характеру. Все вищесказане дозволяє також зробити прогноз про наростання трансформацій в межах існуючих, та зародження найближчим часом нових форм інкорпорації до політичної комунікації, поглиблення змін у самій природі політичної участі.

Список використаних джерел

1. Дорфман Д. В. Теория карнавала М. Бахтина в контексте коллективного бессознательного [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sibac.info/conf/philolog/xviii/30560>
2. Дойч К. Комунікативна теорія Карла Дойча [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://biblio.royalwebhosting.net/informatsionno-kiberneticheskaya-model.html>
3. Офіційний сайт Центру Разумкова / коментарі експертів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://razumkov.org.ua/pro-nas/spivrobotnyky/itemlist/user/21-mihaylomishtenko>
4. Ключенко Е. Політична участь: теорія, методологія і вимірювання із застосуванням методу шкалограмування по Гуттману // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С.46–72.
5. Саваневський М. Український політичний інтернет: 2012 [Електронний ресурс] / М. Саваневський. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2013/01/09/ukrayinsky-politychnyy-internet-2012/>
6. Denning D. E. Activism, Hactivism, and Cyberterrorism // Nautilus Institute. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy, J. Arquilla and D. F. Ronfeld (eds). – 2001. – P.239–288.
7. Попович М. Матеріали круглого столу часопису / М. Попович // «Філософська думка». – 2009. – №2. – С.5–32.
8. Корнева Л. М. Про деякі типологічні риси українського анекдоту // Збірник наукових праць Полтавського держ. педагогічного університету ім. В. Г. Короленка: Філологічні науки. – 2009. – №3. – С.55–61.

9. Ковінько К. В. Жанр політичної карикатури: функціональні, дискурсивні та стилістичні особливості / К. В. Ковінько // Вісник ХНУ: Стилістика. – 2012. – №1003. – С.125–130.

References

1. Dorfman D. V. Teoriya karnavala M. Bahtina v kontekste kollektivnogo bezsoznatel'nogo [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <https://sibac.info/conf/philolog/xviii/30560>
2. Doytch K. Kommunikativna teoriya Karla Doytcha [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://biblio.royalwebhosting.net/informatiionno-kiberneticheskaya-model.html>
3. Ofitsiyniy sayt Centru Razumkova / komentariy ekspertiv [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://razumkov.org.ua/pro-nas/spivrobotnyky/itemlist/user/21-mihaylomishenko>
4. Klyuenko E. Politychna uchast': teoriya, metodologiya i vymiryuvannya iz zastosuvannyam metodu shkalogramuvannya po Guttmanu // Socyologiya: teoriya, metody, marketing. – 2005. – №4. – С.46–72.
5. Savanevskiy M. Ukrayins'ky politychny internet: 2012 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://watcher.com.ua/2013/01/09/ukrayinsky-politychnyy-internet-2012/>
6. Denning D. E. Activism, Hactivism, and Cyberterrorism // Nautilus Institute. Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy, J. Arquilla and D. F. Ronfeld (eds). – 2001. – P.239–288.
7. Popovych M. Materialy kruglogo stolu chasopysu / M. Popovych // «Philosophy'ska dumka». – 2009. – №2. – С.5–32.
8. Korniyeva L. M. pro deyaki typologichni rysy ukrayins'kogo anecdotu // Zbirnyk naukovykh prac' Poltav's'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. V. G. Korolenka: Philologichni nauky. – 2009. – №3. – С.55–61.
9. Kovin'ko K. V. Zhanr politychnoyi karykatury: funktsional'ni, dyskursyivni ta stylistychni osoblyvosti // Visnyk HNU: Stylistyka. – 2012. – №1003. – С.125–130.

Stadnichenko R. V., Ph.D., assistant professor of the department of philosophy and political science Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University (Ukraine, Kropyvnytsky), gileya.org.ua@gmail.com

Transformation of political participation in postmodern democracy

In this article, the author examines the problem of transformation of the phenomenon of political participation in the conditions of postmodern democracy. Theoretical grounds for the research constituted the works of both Ukrainian, Russian and Western scholars in the field of studying the problems of political participation in on-line and off-line conditions. The author sets the following tasks: 1) to analyze the approaches to the study of political participation by both Western and domestic authors; 2) to elucidate the cause-effect relations of the transformation of political participation in a globalized world; 3) to reveal the manipulative influence of modern forms of political participation on a citizen. Considerable attention is paid to such forms of political participation as hacktivism and street-art protest, which demonstrate a specific effect on voter consciousness and are used to compete with political opponents. The author makes a conclusion about the transformation of the political participation of the modern individual as a consequence of the advancement of information technologies, the one which generates new forms of group integration, identification and activity.

Keywords: political participation, information (humanitarian) technologies, hacktivism, street art protest, political consciousness, virtual space, manipulation.

УДК 321.015+321.72+328.122+328.131+328.183+328.187+342.529

Панчак–Бялоблוצька Н. В., кандидат політичних наук, докторант Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна), nadia.panczak@gmail.com

Уряди та урядові кабінети в парламентських демократіях: система агентських відносин делегування повноважень та відповідальності

Запропоновано концептуальне визначення таких понять, як уряд, урядовий кабінет, кабінет міністрів, парламентська демократія. Окреслено особливості парламентських демократій, визначено сутність і складові системи/ланцюга делегування повноважень та/або відповідальності у парламентських демократіях. Визначено місце уряду й урядового кабінету у системі агентських

відносин делегування повноважень і відповідальності в парламентських демократіях. Детерміновано вплив політичних партій на особливості політичного процесу в парламентських демократіях, на підставі чого з'ясовано, що магістральним типом урядових кабінетів у парламентських демократіях є партійні урядові кабінети. Обґрунтовано позицію, що в парламентських демократіях концентрація відносин агентів і принципалів відбувається навколо урядів, урядових кабінетів і кабінетів міністрів.

Ключові слова: уряд, урядовий кабінет, кабінет міністрів, парламентська демократія, агент, принципал, політична партія.

Сьогодні звикло виділяють два різновиди представницької демократії – парламентську і президентську [65]. У парламентській демократії більшість громадян вважає парламентський спосіб формування та відповідальності уряду й урядового кабінету (а також кабінету міністрів) легітимним інструментом та механізмом народного представництва. Натомість, у президентській демократії таким механізмом й інструментом відповідно є президентський спосіб формування та відповідальності уряду й урядового кабінету (а також кабінету міністрів). Але сама природа урядів та урядових кабінетів/кабінетів міністрів у президентській і парламентській демократіях є різною. Наприклад, у президентських демократіях уряду (адміністрації президентів) часто (й навіть традиційно) є структурами при главі держави, які не залежать чи залежать вкрай мало у своєму складі від партійної композиції парламентів. А тому переважно такі уряди є непартійними або їхній партійний склад має вторинне значення. Натомість, протилежна картина властива для урядів у парламентських демократіях, які звикло залежать від партійної композиції парламентів, а тому найчастіше є партійними. Це породжує цілий комплекс відмінностей у трактуванні ролі урядів та урядових кабінетів, а також їхнього місця у системі агентських відносин делегування повноважень та відповідальності як у парламентських, так і в президентських демократіях.

Але у межах представленого дослідження увагу сконцентровано винятково на урядах та урядових кабінетах/кабінетах міністрів у парламентських демократіях, бо дослідники традиційно вважають, що саме для парламентських демократій властиве «класичне» визначення уряду та урядового кабінету. Уряду – як системного «окреслення партій», які не голосують проти вотуму довіри з політичних позицій [9]; як «висхідного» продукту парламентських виборів [33, с. 264; 40, с. 264]; як сукупності головних політичних діячів, формально призначених главою держави, а практично обраних прем'єр-міністром за умови консультацій з парламентськими партіями, які мають право приймати рішення з усіх питань, які віднесені до їх компетенції конституцією чи іншим законодавством [25, с. 179; 39]; як джерела координації процесів вироблення політики зі сторони виконавчої влади [2; 3; 20; 53]; як системно-комплексного органу виконавчої влади, що складається із окремих органів виконавчої влади, зокрема прем'єр-міністра, окремих міністрів, кабінету/ради міністрів загалом тощо [1; 7; 13; 32; 38; 53]. А також урядового кабінету (інколи кабінету міністрів) – як «клубу міністрів» уряду [14, с. 200]; як форми/частини уряду, де прем'єр-міністр чи/та президент (залежно від системи правління) формують раду міністрів, доручаючи її членам очолити відповідні міністерства; як комітету, сформованого з числа найважливіших членів уряду, включаючи прем'єр-міністра і міністрів [4, с. 63; 6, с. 133; 12; 13; 16, с. 128; 23, с. 216; 66, с. 80]; як

вершини делегування повноважень і відповідальності парламентських демократій [45; 49; 68] тощо. А тому уряди у будь-якій парламентській демократії (країні з парламентською демократією) треба трактувати як кардинально відмінні один від одного за складом, підтримкою і повноваженнями [33, s. 5]. Така природа уряду і урядового кабінету визначена особливостями та патернами агентських відносин делегування повноважень і відповідальності у парламентських демократіях.

Проблематика наукового виокремлення і означення парламентських демократій, а також їх детермінування відносинами делегування повноважень і відповідальності, зокрема в контексті ролі та місця урядів і урядових кабінетів/кабінетів міністрів, знайшла своє відображення у низці доробків західних та вітчизняних дослідників. З-поміж них передусім за авторством К. Строма, В. Мюллера і Т. Бергмана [10; 44; 62; 64; 65], Д. Джаджа [29], К. Клюксена [30], Л. Ліннарссона [35], В. Стеффані [60], К. Шмітта [57], К. вон Бейме [70], Ф. Рінгса [54], К. Ітона [21], Т. Мое та М. Колдвелла [43], Х. А. Чейбуба та Ф. Лімонгі [15], А. Степана та С. Скач [61], П. Есаїассона і С. Холмберга [24], Х. Лінца і А. Валенсуели [36], С. Гангофа [26], Т. Саалфелда [56], Дж. Хубера [27], М. Лейвера та Н. Шофілда [34] тощо.

Дослідники парламентської демократії аргументували, що сам феномен парламентської демократії, їхні переваги, недоліки і різновиди детерміновані партіями і їхніми інституційними, соціально-владними і політичними функціями, про що вказує теорія агентських відносин (англ. «agency theory») та принципала-агента (англ. «principal-agent approach») [51]. Парламентська демократія, як різновид представницької демократії, детермінована «паутиною» різних відносин делегування повноважень та відповідальності. У таких відносинах принципал (той, кому первинно належить влада) умовно дозволяє агенту (той, кому влада належить набуто) працювати від свого імені. Це зумовлено кількома передумовами. По-перше, політичне співтовариство, зокрема будь-яка держава, трактується як обмежена даність. Це означає, що у будь-якій державі політичні рішення завжди є «протяжними», тобто здійснюються не тільки на національному рівні, але й на рівні субнаціональному і наднаціональному. По-друге, переваги/преференції принципалів і агентів є екзогенними, тобто делегування повноважень та відповідальності як таке не зосереджується на формуванні цих переваг/преференцій. По-третє, всі принципи та агенти діють раціонально та з огляду на наявну в них інформацію. Це призводить до того, що всі актори мають свої сформовані переваги/преференції з приводу очікуваних і потенційних результатів. По-четверте, принципи стикаються з проблемою інформаційного дефіциту, однак за умови, що інформація має критично важливе значення для прийняття рішення і здійснення делегування. По-п'яте, політика завжди є ієрархічною, а переваги/преференції принципалів – привілейованими. Відповідно роль агента у тому, щоби запропонувати принципалу засоби, з-поміж яких той зможе вибирати, а не змусити принципала детермінувати свої політичні цілі. Однак це за умови, що одна й та сама особа або організація в одному випадку може бути агентом, а в іншому – принципалом.

Така ключова ознака парламентської демократії, як народний суверенітет, обов'язково зумовлює сприйняття виборців/народу як основного/максимального принципала [62, s. 59–61]. Це означає, що верховна влада покладена на пересічних громадян, які у демократичному суспільстві безпосередньо використовують її зрідка. Натомість, громадяни можуть делегувати вирішення важливих питань особистого життя галузевим спеціалістам, у тім числі політикам і державним службовцям, які відповідальні за прийняття і реалізацію більшості суспільних і державних рішень. А тому громадяни делеguють народний суверенітет різним представникам, зокрема окремим політикам і політичним організаціям, насамперед політичним партіям. Крізь окреслену призму делегування забезпечується смислова значимість феномену політичного представництва як вирішального атрибута парламентської (і будь-якої іншої представницької) демократії, як ідеї, за якою представник «здійснює основну діяльність для інших» [50, s. 209]. А це означає, що в процесі політичного представництва суверенітет здійснюється через делегування повноважень від громадян до політиків та державних службовців. Примітно й те, що громадяни делеguють політичну владу із причини нездатності або некомпетентності її реалізації самостійно, а також щоби оминати проблему агрегації преференцій, координацій та колективних дій [62]. Про це говорять Р. Даль [18, s. 8] і Б. Е. Раш [52], які вказують, що будь-який пересічний громадянин готовий делегувати суверенітет державі, наражаючись на проблеми персональної неготовності або некомпетентності здійснювати владу самостійно [22; 47; 55; 58], а також стикаючись із проблемами здійснення свого соціального вибору та специфікою і розумінням сутності колективних дій [5].

У парламентських демократіях громадяни делеguють народний суверенітет політикам передусім на основі вільних і справедливих парламентських виборів. Тим менше, демократичні парламентські вибори є першим кроком делегування народного суверенітету. Далі, за класичним зауваженням Дж. С. Мілля, відчувається гостра потреба делегування повноважень від політиків у парламентах до службовців і політиків в урядових кабінетах, тобто від парламентів до урядів [42]. Це у класичному розумінні вказує, що парламенти не мають приймати адміністративних рішень, безпосередньо обирати міністрів урядових кабінетів і державних службовців, а також здійснювати законодавчу діяльність унілатерально. Таким чином пропонується логічна модель, в якій парламент має широкі делегативні повноваження, однак обмежується завданнями контролю за виконавчою владою та виступає в якості арени для громадського обговорення. Саме за такими принципами структуровано сучасні парламентські демократії, де всенародно вибрані представники народу (члени законодавчої влади) делеguють широкі повноваження членам виконавчої влади. Але окреслена логіка делегування народного суверенітету не є довершеною та комплексною, бо навіть попри те, що члени парламенту і уряду/урядового кабінету вважають себе агентами своїх виборців, вони мають й інші конституційно передбачені ролі. Наприклад, часто у конституціях країн, які є парламентськими демократіями, регламентовано,

що депутати є не представниками своїх безпосередніх виборців, а представниками усіх громадян [24; 71]. А буває, що члени парламентів і урядів/урядових кабінетів паралельно трактуються як представники засадничих конституційних прав та свобод. Саме тому політики та державні службовці у парламентських демократіях, будучи звичайними агентами, обмежені своїми повноваженнями і відповідальністю.

Це дозволяє виснувати, що парламентська демократія – це, в ідеально-типовій формі, система чи «ланцюг» делегування повноважень/обов'язків та відповідальності від виборців до кінцевих політиків та державних службовців, у якому можна ідентифікувати принаймні чотири дискретних кроки/частини делегування [63, s. 64]: 1) від виборців до обраних ними представників (законодавців, членів законодавчої влади); 2) від законодавців (членів законодавчої влади) до ядра виконавчої влади, зокрема до глави уряду (прем'єр-міністра); 3) від прем'єр-міністра до глав різних міністерств і відомств виконавчої влади; 4) від глав різних міністерств та відомств виконавчої влади до їхніх відповідних державних службовців. Примітно, що у парламентських демократіях: делегування більшості владних повноважень та відповідальності за них непряме, оскільки лиш виборці прямо обирають своїх представників у парламентах, а натомість всі інші агенти обираються опосередкованого або взагалі призначаються та тільки побіжно підзвітні та відповідальні перед громадянами; на кожній ланці ланцюга парламентського делегування один принципал делегує повноваження одному агенту; агенти делегування підзвітні та відповідальні перед принципалами, які делегували їм повноваження (наприклад, урядовий кабінет – перед парламентом чи парламентом і главою держави, міністр урядового кабінету – перед главою уряду тощо).

Оперуючи поняттям «парламентська демократія» і опираючись на властиві та засадничі для неї параметри делегування повноважень та відповідальності між ключовими принципалами і агентами, ми не можемо оминути теоретичного аналізу ролі та місця урядів у парламентських демократіях. Специфіка урядів у розмаїтих форматах парламентських демократій у тому, що вони передусім гуртуються на ідеї сильного громадянського суспільства і впливових політичних партій, які єднають переваги та преференції принципалів і агентів, зокрема базових політичних інститутів й установ – парламенту, уряду, керівників різних органів виконавчої влади тощо. Не вникаючи у відмінність трактування урядів та урядових кабінетів у різних прикладах (та типах) парламентської демократії, вважаємо, що їхньою синтетичною ознакою є ідея про формування партіями, які зорієнтовані на вироблення політики, централізовані та згуртовані. Відповідно, для парламентських демократій властива позиція про доцільність партійно-парламентських урядів, тобто урядів, які формуються партіями парламентів [8; 17]. При цьому тими, які позиціонуються як складні, комплексні та спільні інструменти й механізми взаємної вигоди, які формуються тому, що кандидати на різні державні посади та виборці вважають їх корисними для реалізації своїх цілей. Це означає, що феномен уряду й урядового кабінету у парламентській

демократії ґрунтується на феномені партій, як вигідних для усіх принципалів і агентів. Річ у тім, що партії, які прагнуть бути репрезентованими у владі в парламентських демократіях, мають обов'язково задовольняти дві «стимуляційні» умови. По-перше, вони повинні забезпечити достатні стимули для посадовців, щоби ті дотримувались дисципліни, якої вимагають політичні партії. По-друге, політика «згуртованості», яку здійснюють політичні партії між посадових осіб у парламентських демократіях, має бути достатньою, щоби виборці трактували партію достатньо інформативною та корисною.

Вказані передумови означають, що партійні лідери мають контролювати набір (обрання і призначення) державних службовців і державних рішень. Відповідно, для того, щоб партійний уряд був ефективним, партії всіяко мають сприяти тому, щоб законодавці реалізували основні політичні цілі партії – переобрання партії, здійснення політичної влади, досягнення політичних цілей. У той же час, партії повинні бути досить ефективними інформаційно та економічно, щоби виборці й активісти підтримували їх. Річ у тім, що виборці забезпечуватимуть підтримку партіям лише тоді, коли вони здатні виконувати свої політичні програми й урядові (у випадку формування ними уряду) цілі. Натомість, якщо законодавча активність політичних партій не «ієрархізована» урядовими цілями, а «анархізована», то зв'язок у тріаді «партія–виборець–уряд» буде нестійким. Це означає, що діяльність урядів у парламентських демократіях на партійному рівні має неминуче резонувати з уподобаннями виборців [19, s. 249]. Саме у таких умовах партійні лідери можуть представити виборцям, як магістральним принципалам парламентських демократій, набори кандидатів у агенти, чий політичний уподобання достатньою мірою вивчені, однак чия поведінка помірно оберігається партійними організаціями. Саме на етапі представлення партійними лідерами партійних кандидатів відбувається так звані «прогностичний» контроль та попередня підзвітність майбутніх агентів делегування повноважень у парламентських демократіях, зокрема майбутніх членів парламентів і урядових кабінетів. Перед тим, як кандидати отримають доступ до більш високого рівня делегування повноважень (тобто до вищої посади), вони мають отримати відповідні партійні повноваження і проявити себе на рівні нижчих посад. Це означає, що попри прямий вплив електорату на обрання депутатів парламенту, партії, із якими вони асоціюються, внаслідок «низхідних» процесів регламентують й інші посади у ланцюгу/системі делегування повноважень і відповідальності. Але партії паралельно і послаблюють делегування обов'язків і відповідальності, оскільки незначною мірою здатні керувати та контролювати кінцевий елемент ланцюга делегування повноважень – державних службовців та їхню поведінку. Річ у тому, що роль партій послаблюється в міру більшого розвитку ланцюга делегування повноважень, тобто в міру збільшення інформаційної асиметрії та релевантності нормативних обмежень між агентами та принципалами [44, s. 330].

Та навіть попри це парламентські демократії генерують прив'язку державних службовців до партій, чим додатково зумовлюється сутність партійного

уряду й урядування. Така особливість «прогностичної» підзвітності/відповідальності урядів і державних службовців також гарантується за допомогою внутрішнього відбору агентів, зокрема кандидатів у депутати, міністри, заступники міністрів тощо. Це посилює соціальну «згуртованість» партій як ключових акторів політичного процесу у парламентських демократіях. Відповідно, чим сильнішою є партійність суспільства [59] і чим більше партії представляють дистинктивні соціальні групи, тим більше вони покладаються на «прогностичні» механізми відповідальності агентів перед принципами. А так відбувається перевірка, чи кандидати репрезентують кращих серед кращих. Але невідмінно в полі партійного представництва, адже такі кандидати рекрутуються партіями із середовища партійних організацій. Далі відбувається внутрішній відбір на рівні як парламентів, так і політичних партій. Особливо це помітно у системах, в яких регламентовано, що член урядового кабінету одночасно повинен бути депутатом парламенту.

Значно централізовану владу та сутність партій у парламентських демократіях зміцнюють такі два конституційні інструменти, як вотум довіри та повноваження із приводу припинення повноважень інституту влади. Зокрема, припинення повноважень уряду з боку парламентської більшості, яке здійснюється на основі процедури вотуму недовіри. Вотум недовіри парламенту (як принципала) урядові (як агенту) є магістральною ознакою парламентської демократії. Навіть попри те, що у парламентських демократіях уряди можуть бути колективно відповідальними або лише перед парламентами, або і перед парламентами, і перед президентами. Але як це не дивно і не парадоксально, зворотний бік процедури вотуму недовіри дозволяє уряду та партійному керівництву домінувати в законодавчій гілці влади. Річ у тім, що вотум довіри чинному кабінету наділяє прем'єр-міністра повноваженнями ставити на шальки «долю» уряду у тій ситуації, коли уряду важливе прийняття якогось проекту закону парламентом. Це своєрідний «апокаліптичний інструмент» [37], внаслідок якого увесь склад урядового кабінету, а не тільки прем'єр-міністр, може позбутись своїх повноважень унілатерально і одночасно. Тим не менше, окреслена здатність підняти ставки та переглянути порядок денний парламенту дуже часто дозволяє прем'єр-міністру «придушити» ідеологічну поляризацію й інкомислення у межах партій та урядових коаліцій, а також маніпулювати процесом законотворення [27]. Інколи в парламентських демократіях буває і так, що глава уряду/уряд загалом наділено повноваженнями загрожувати парламенту вердиктом дострокових виборів (коли одночасно складає повноваження й уряд). Повноваження такого типу зазвичай використовують для задоволення стратегічних цілей окремих парламентських (передусім урядових) партій [64].

Тому формалізація різних особливостей делегування повноважень і відповідальності поміж різними принципами й агентами парламентських демократій аргументує, що концентрація контролю порядку денного відбувається в руках саме уряду й урядового кабінету чи глави уряду. Оскільки виборці у парламентських демократіях здебільшого вмотивовані делегуванням

своїх повноважень парламентам, то саме уряди позиціонуються як єдині агенти парламентів. А таким чином контроль порядку денного і політичного процесу загалом монополістично/безпосередньо перебуває в руках уряду й урядового кабінету. Справа у тім, що державні службовці дуже зрідка є партійними посадовцями, а тому члени урядового кабінету не охоче діляться із ними своїми повноваженнями, тобто неохоче делегують свої повноваження на нижчий рівень. Тому контроль за порядком денним із боку урядового кабінету зміцнює ієрархічний характер парламентської демократії. Тому часто вважають, що урядовий кабінет у парламентській демократії зазвичай позиціонується як «віртуальний політичний диктатор» [41], роль і вагомість якого, тим не менше, залежать від кількості вето-гравців (гравців із правом вето) [67]. Тому концентрація дуже значних повноважень у парламентських демократіях в руках партійних урядів інколи веде до «втрати агентства» з боку парламентів, які для урядів є принципами. Про це ще на початку XX століття писав М. Острогорський, який зазначав, що партії практично руйнують феномен політичної відповідальності урядів, адже підзвітність депутатів та міністрів перед парламентами затінюється їхньою підзвітністю перед партіями [48, s. 712–717]. А тому часто трапляється, що притягнути до відповідальності одного міністра не можливо, не притягуючи до відповідальності усіх міністрів (чи увесь склад уряду) одночасно. А це значною мірою свідчить не на користь поділу влади між парламентом і урядом, між законодавчою та виконавчою гілками влади. Так, на думку К. Шмітта, особлива вагомість партій у парламентських демократіях інколи призводить до того, що часто урядові рішення приймають «за закритими дверима» [57, s. 52]. Крім того, Ф. А. Огг зауважує, що контроль порядку денного парламенту (законодавчої гілки влади) із боку урядового кабінету (виконавчої гілки влади) на практиці веде до скорочення підзвітності уряду перед парламентом [46, s. 461].

Відповідно, примітною особливістю ролі та місця урядів і урядових кабінетів у системі агентських відносин делегування повноважень і відповідальності у парламентських демократіях є те, що посади в урядовому кабінеті традиційно є політичними, а посади же у чиновницькому апараті уряду є адміністративними. Це означає, що перші є похідними та відповідальними від партійно-політичного складу парламенту, а другі – ні. Іншими словами, не всі урядові політичні актори є членами урядового кабінету чи кабінету міністрів, однак всі члени урядового кабінету й кабінету міністрів є урядовими політичними акторами. Крім того, міністерські посади урядового кабінету диференційовані залежно від того, якими міністерствами та відомствами наділені й чи взагалі наділені міністри [31, s. 207–208], а також залежно від того, які ролі займають міністри у внутрішній ієрархії партії чи партій, які формують уряди і склад урядових кабінетів чи кабінетів міністрів [28; 69]. Це аргументує, що в країнах з парламентською демократією: кабінет міністрів – це найбільш політичний та політизований орган уряду; урядовий кабінет – це значною мірою політизований та політично відповідальний перед парламентом орган уряду; нарешті, уряд – це системно не дуже політизований

орган виконавчої влади, бо лише його верхівка несе політичну відповідальність, а чиновницький апарат відповідальний адміністративно.

Це дозволяє висувати, що уряд у системі агентських відносин делегування повноважень і відповідальності в парламентській демократії завжди є: колегіальною і колективною верхівкою системи (усіх органів) виконавчої влади, яка на підставі своєї загальної компетенції здійснює управління цілою державою; умовною вершиною багатоступінчатої піраміди органів виконавчої влади, що включає в себе центральні (національні), регіональні і місцеві (субнаціональні) органи й установи. Відповідно, політико-правовий статус урядів у парламентських демократіях залежить від їхніх систем правління, тобто від конституційно-законодавчої регламентації функцій, ролей, особливостей формування і припинення повноважень урядів, а також від історичних особливостей політико-інституційного розвитку, зокрема специфіки урядів тієї або іншої країни. І саме тому діяльність уряду як верхівки виконавчої влади парламентських демократій визначена передусім конструкцією політичної влади, що отримана на підставі різноукладненого та різнофакторного делегування повноважень та відповідальності від принципалів до агентів, а тому в тій або іншій парламентській демократії реалізована по-різному. Натомість, урядовий кабінет/кабінет міністрів у системі агентських відносин делегування повноважень і відповідальності в парламентській демократії завжди є «клубом міністрів» уряду та формою або частиною уряду, де прем'єр-міністр чи/та президент формують раду міністрів, доручаючи їй членам очолити відповідні міністерства. А тому політична сутність, повноваженням, формування і відповідальність урядів, а відповідно й типологічна структура урядів у парламентських демократіях виявляється через урядові кабінети та кабінети міністрів, як органи суто політичних, оскільки вони колективно відповідальні перед парламентами (чи перед парламентами та главами держав) і отримують повноваження також від них.

Список використаних джерел

1. Andeweg R. A Model of the Cabinet System: The Dimension of Cabinet Decision-Making Processes [Text] / Rudy Andeweg // Blondel J. Governing Together: The Extent and Limits of Joint Decision-Making in Western European Cabinets / Jean Blondel, Ferdinand Müller-Rommel. – New York: St Martin's Press, 1993. – P.23–42.
2. Andeweg R. Collegiality and Collectivity: Cabinets, Cabinet Committees and Cabinet Ministers [Text] / Rudy Andeweg // Weller P. The Hollow Crown: Countervailing Trends in Core Executives / Patrick Moray Weller, Herman Bakvis, R. A. W. Rhodes. – Basingstoke: Macmillan, 1997. – P.58–83.
3. Andeweg R. On Studying Governments [Text] / Rudy Andeweg // Hayward J. Governing Europe / Jack Hayward, Anand Menon. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – P.39–60.
4. Arian A. Executive Governance in Israel [Text] / Asher Arian, David Nachmias, Ruth Amir. – Basingstoke: Palgrave, 2002. – 192 p.
5. Arrow K. Social Choice and Individual Values [Text] / Kenneth J. Arrow. – New York: John Wiley, 1966. – 124 p.
6. Arter D. Politics and Policy-making in Finland [Text] / David Arter. – Brighton: Wheatsheaf, 1987. – 255 p.
7. Aucoin P. Prime Minister and Cabinet: Power at the Apex [Text] / Peter Aucoin // Bickerton J. Canadian Politics / James Bickerton, Alain-G. Gagnon. – Peterborough: Broadview Press, 1999. – P.109–128.
8. Bagehot W. The English Constitution [Text] / Walter Bagehot. – London: Fontana/Collins, 1867. – 348 p.
9. Baron D. A Spatial Bargaining Theory of Government Formation in Parliamentary Systems [Text] / David Baron // American Political Science Review, 1991. – Vol.85. – No.1. – P.137–164.
10. Bergman T. Formation Rules and Minority Governments [Text] / Torbjörn Bergman // European Journal of Political Research. – 1993. – Vol.23. – No.1. – P.55–66.
11. Blondel J. Cabinets in Eastern Europe [Text] / Jean Blondel, Ferdinand Müller-Rommel. – Basingstoke: Palgrave, 2001. – 257 p.
12. Blondel J. Cabinets in Western Europe [Text] / Jean Blondel, Ferdinand Müller-Rommel. – Basingstoke: Macmillan, 1997. – 300 p.
13. Blondel J. Decisioni di governo e vincoli partitici [Text] / Jean Blondel // Rivista italiana di scienza politica, 1989. – Vol.19. – No.2. – P.199–222.
14. Blondel J. Processi decisionali, conflitti e governo di cabinet [Text] / Jean Blondel // Quaderni di scienza politica, 1999. – Vol.6. – No.2. – P.187–210.
15. Cheibub J. A. Democratic institutions and regime survival: Parliamentary and presidential democracies reconsidered [Text] / José Antonio Cheibub, Fernando Limongi // Annual Review of Political Science, 2002. – Vol.5. – P.151–179.
16. Collin P. Dictionary of Government and Politics: 2nd ed. [Text] / Peter Collin. – Chicago–London: Fitzroy Dearborn Publishers, 1998. – 302 p.
17. Cox G. The Efficient Secret: The Cabinet and the Development of Political Parties in Victorian England [Text] / Gary W. Cox. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 204 p.
18. Dahl R. After the Revolution?: Authority in a Good Society [Text] / Robert Alan Dahl. – New Haven: Yale University Press, 1970. – 171 p.
19. Dalton R. Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies [Text] / Russell J. Dalton, Martin P. Wattenberg. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 336 p.
20. Dunleavy P. Core Executive Studies in Britain [Text] / Patrick Dunleavy, R. A. W. Rhodes // Public Administration, 1990. – Vol.68. – No.1. – P.3–28.
21. Eaton K. Parliamentarism versus Presidentialism in the Policy Arena [Text] / Kent Eaton // Comparative Politics, 2000. – Vol.32. – No.3. – P.355–376.
22. Epstein D. Delegating Powers: A Transaction Cost Politics Approach to Policy Making Under Separate Powers [Text] / David Epstein, Sharyn O'Halloran. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 319 p.
23. Eriksen S. Norway: Ministerial Autonomy and Collective Responsibility [Text] / Svein Eriksen // Blondel J. Cabinets in Western Europe / Jean Blondel, Ferdinand Müller-Rommel. – Basingstoke: Macmillan, 1997. – P.210–224.
24. Esaiaasson P. Representation from Above: Members of Parliament and Representative Democracy in Sweden [Text] / Peter Esaiaasson, Sören Holmberg. – Aldershot: Dartmouth, 1996. – 360 p.
25. Gallaher M. Representative Government in Western Europe [Text] / Michael Gallagher, Michael Laver, Peter Mair. – McGraw-Hill Education, 1992. – 330 p.
26. Ganghof S. Retrieving True Majoritarianism. On Mapping and Theorizing Parliamentary Democracies [Text] / Steffen Ganghof // Paper prepared for presentation at the ECPR Joint Sessions of Workshops. – Workshop 7: Evaluating, Comparing and Classifying Legislatures. – Granada, April 14–19, 2005. – 48 p.
27. Huber J. Rationalizing Parliament [Text] / John Huber. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 215 p.
28. Jones G. West European Prime Ministers [Text] / G. W. Jones. – London: Frank Cass, 1991. – 192 p.
29. Judge D. The Parliamentary State [Text] / David Judge. – London: Sage, 1993. – 240 p.
30. Kluxen K. Geschichte und Problematik des Parlamentarismus [Text] / Kurt Kluxen. – Frankfurt am Main, 1983. – 301 p.
31. Larsson T. The Role and Position of Ministers of Finance [Text] / Torbjörn Larsson // Blondel J. Governing Together: The Extent and Limits of Joint Decision-Making in Western European Cabinets / J. Blondel, F. Müller-Rommel. – NY, 1993. – P.207–222.
32. Laver M. Cabinet Ministers and Government Formation in Parliamentary Democracies [Text] / Michael Laver, Kenneth A. Shepsle // Laver M. Cabinet Ministers and Parliamentary Government / Michael Laver, Kenneth A. Shepsle. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P.3–12.
33. Laver M. Making and breaking governments: Cabinets and legislatures in parliamentary democracies [Text] / Michael Laver,

- Kenneth Shepsle. – New York: Cambridge University Press, 1996. – 301 p.
34. Laver M. Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe [Text] / Michael Laver, Norman Schofield. – London: Oxford University Press, 1998. – 308 p.
35. Linnarsson L. Riksrådens licentiering: en studie i frihetstidens parlamentarism, Issues 15–17 [Text] / Lennart Linnarsson. – Almqvist och Wiksells boktryck, 1943. – 360 p.
36. Linz J. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? [Text] / Juan J. Linz // Linz J. The Failure of Presidential Democracy: Vol.1 / Juan Linz, Arturo Valenzuela. – Baltimore, 1994. – P.3–90.
37. Lupia A. Coalition Termination and the Strategic Timing of Parliamentary Elections [Text] / Arthur Lupia, Kaare Strom // American Political Science Review, 1995. – Vol.89. – No.3. – P.648–665.
38. Mackie T. Decision-making in Cabinet Government [Text] / Thomas T. Mackie, Brian W. Hogwood // Mackie T. Unlocking the Cabinet: Cabinet Structures in Comparative Perspective / Thomas T. Mackie, Brian W. Hogwood. – London: Sage, 1985. – P.1–15.
39. Mair P. Representative versus Responsible Government [Text] / Peter Mair // Max-Planck-Institut für Gesellschaftsforschung, Max Planck Institute for the Study of Societies: MPIfG Working Paper, 2009. – No.09/8. – 19 p.
40. Matilla M. Does winning pay? Electoral success and government formation in 15 West European countries [Text] / Mikko Matilla, Tapio Raunio // European journal of political research, 2004. – Vol.43. – No.2. – P.263–285.
41. McChesney F. Money for Nothing: Politicians, Rent Extraction, and Political Extortion [Text] / Fred S. McChesney. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1997. – 216 p.
42. Mill J. Utilitarianism. Liberty. Representative Government [Text] / John Stuart Mill. – London: Dent, 1861. – P.249–250.
43. Moe T. The Institutional Foundations of Democratic Government: A Comparison of Presidential and Parliamentary Systems [Text] / Terry M. Moe, Michael Caldwell // Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1994. – Vol.150. – No.1. – P.171–195.
44. Müller W. Political Parties in Parliamentary Democracies: Making Delegation and Accountability Work [Text] / Wolfgang C. Müller // European Journal of Political Research, 2000. – Vol.37. – No.3. – P.309–333.
45. Müller-Rommel F. Ministers and the Role of the Prime Ministerial Staff [Text] / Ferdinand Müller-Rommel // Blondel J. Governing Together: The Extent and Limits of Joint Decision-Making in Western European Cabinets / J. Blondel, F. Müller-Rommel. – NY, 1993. – P.131–152.
46. Ogg F. English Government and Politics: 2 edn. [Text] / Frederic Austin Ogg. – New York Macmillan, 1936. – 786 p.
47. Olson M. The Logic of Collective Action [Text] / Mancur Olson. – Cambridge: Harvard University Press, 1965. – 176 p.
48. Ostrogorski M. Democracy and the Organization of Political Parties: The United States [Text] / Moisej J. Ostrogorski. – London: Macmillan, 1907. – 418 p.
49. Peters G. Staffing the Summit – The Administration of the Core Executive: Convergent Trends and National Specificities [Text] / Guy B. Peters, R. A. W. Rhodes, Vincent Wright // Peters G. Administering the Summit: Administration of the Core Executive in Developed Countries / Guy B. Peters, R. A. W. Rhodes, Vincent Wright. – Basingstoke, 2000. – P.3–22.
50. Pitkin H. The Concept of Representation [Text] / Hanna Fenichel Pitkin. – Berkeley: University of California Press, 1967. – 323 p.
51. Pratt J. Principals and Agents: The Structure of Business [Text] / John Winsor Pratt, Richard Zeckhauser. – Boston MA: Harvard Business School Press, 1985. – 241 p.
52. Rasch B. Demokrati: Ideer og Organisering [Text] / Bjørn Erik Rasch. – Bergen: Fagbokforlaget, 2000. – 173 p.
53. Rhodes R. From Prime Ministerial Power to Core Executive [Text] / R. A. W. Rhodes // Rhodes R. Prime Minister, Cabinet and Core Executive / R. A. W. Rhodes, Patrick Dunleavy. – Basingstoke: Macmillan, 1995. – P.11–37.
54. Riggs F. Presidentialism versus Parliamentarism: Implications for Representativeness and Legitimacy [Text] / Fred W. Riggs // International Political Science Review. – 1997. – Vol.18. – No.3. – P.253–278.
55. Riker W. Introduction to Positive Political Theory [Text] / William H. Riker, Peter C. Ordeshook. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1973. – 387 p.
56. Saalfeld T. Members of Parliament and Governments in Western Europe: Agency Relations And Problems of Oversight [Text] / Thomas Saalfeld // European Journal of Political Research, 2000. – Vol.37. – No.3. – P.353–376.
57. Schmitt C. Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus [Text] / Carl Schmitt. – Duncker & Humblot, 1923. – P.52.
58. Shepsle K. Analyzing Politics: Rationality, Behavior, and Institutions [Text] / Kenneth A. Shepsle, Mark S. Bonchek. – New York: W. W. Norton, 1997. – 472 p.
59. Sjöblom G. The Role of Political Parties in Denmark and Sweden, 1970–1984 [Text] / Gunnar Sjöblom // Katz R. Party Governments: European and American Experiences / Richard S. Katz. – Berlin: de Gruyter, 1987. – P.155–201.
60. Steffani W. Parlamentarische und präsidiale Demokratie [Text] / Winfried Steffani. – Opladen, 1979. – 358 p.
61. Stepan A. Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarism versus Presidentialism [Text] / Alfred Stepan, Cindy // World Politics, 1993. – Vol.46. – No.1. – P.1–22.
62. Strøm K. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies [Text] / Kaare Strom, Wolfgang Müller, Torbjørn Bergman. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 764 p.
63. Storm K. Parliamentary democracy and delegation [Text] / Kaare Strom // Storm K. Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjørn Bergman. – Oxford University Press, 2006. – P.55–108.
64. Strøm K. Strategic Parliamentary Dissolution [Text] / Kaare Strøm, Stephen M. Swindle // American Political Science Review, 2002. – Vol.96. – No.3. – P.575–591.
65. Strøm K. The (moral) hazards of parliamentary democracy [Text] / Kaare Strøm, Wolfgang C. Müller, Torbjørn Bergman // Gilardi F. Delegation in Contemporary Democracies / Fabrizio Gilardi, Dietmar Braun. – Routledge, 2006. – P.27–51.
66. Thiebault J.-L. The Organisational Structure of Western European Cabinets and its Impact on Decision-Making [Text] / Jean-Louis Thiebault // Blondel J. Governing Together: The Extent and Limits of Joint Decision-Making in Western European Cabinets / Jean Blondel, Ferdinand Müller-Rommel. – New York: St Martin's Press, 1993. – P.77–98.
67. Tsebelis G. Veto Players: How Political Institutions Work [Text] / George Tsebelis. – New York: Princeton University Press, 2002. – 317 p.
68. Vercesi M. Cabinets and Decision-making Processes: Re-Assessing the Literature [Text] / Michelangelo Vercesi // Journal of Comparative Politics. – 2012. – Vol.5. – No.2. – P.4–27.
69. Vercesi M. Le coalizioni di governo e le fasi della politica di coalizione: teorie e riscontri empirici [Text] / Michelangelo Vercesi // Quaderni di scienza politica, 2012. – Vol.19. – No.2. – P.233–299.
70. von Beyme K. Die parlamentarischen Regierungssysteme in Europa [Text] / Klaus von Beyme. – Munich: Piper, 1970. – 1024 p.
71. Wessels B. Whom to Represent? Role Orientations of Legislators in Europe [Text] / Bernhard Wessels // Schmitt H. Political Representation and Legitimacy in the European Union / Hermann Schmitt, J. J. A. Thomassen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – P.209–234.

Panchak-Byaloblotska N. V., *Candidate of Political Sciences, Ph.D. student of the Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine), nadia.panczak@gmail.com*

Governments and governmental cabinets in parliamentary democracies: system agency relationship delegating authority and responsibility

The article is dedicated to conceptual definition of such concepts as government, governmental cabinet, cabinet of ministers and parliamentary democracy. The author of the article has defined features of parliamentary democracy, has determined the nature and the components of the system/chain of authority and/or responsibility delegation in parliamentary democracies and has determined the place of government and governmental cabinet in the system of authority and responsibility delegation's agency relationship in parliamentary democracies. The author has also described the influence of political parties on the characteristics of the political process in parliamentary democracies, because of which she found that party governmental cabinet is the long-distance type of governmental cabinet in parliamentary democracies. As a result, the researcher has substantiated the view that the concentration of relations among agents and principals in parliamentary democracies is to be about governments, governmental cabinets and cabinets of ministers.

Keywords: government, governmental cabinet, cabinet of ministers, parliamentary democracy, the agent, the principal, political party.

* * *

Тимченко М. М.,
аспірант кафедри політології, Дніпровський
національний університет ім. Олеся Гончара
(Україна, Дніпро), mihail_timchenko@mail.ru

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗОВНІШНЬОПАРТІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Партійна комунікація є одним із різновидів політичної комунікації який є малодослідженим у сучасній політичній науці. В будь-якій демократичній політичній системі політичні партії виступають важливим чинником залучення соціальних груп, груп інтересів та інших інститутів громадянського суспільства. Зовнішній аспект партійної комунікації передбачає взаємодію політичної партії з зовнішніми акторами, серед яких ми виділяємо органи державної влади, ЗМІ, громадські організації, суспільно політичні рухи, виборців та міжпартійну взаємодію. Мета дослідження – побудова та аналіз критеріїв ефективності зовнішнього напрямку партійної комунікації. До основних цілей дослідження відносяться: визначення понять партійної та зовнішньопартійної комунікації; окреслення основних критеріїв дослідження ефективності зовнішньопартійної взаємодії; аналіз структури зовнішньопартійної комунікації. Реалізація мети обумовлює використання комплексу загальнонаукових методів: системного, структурно-функціонального та типологічного.

Ключові слова: політична партія, політична комунікація, партійна комунікація, зовнішньопартійна комунікація, міжпартійна комунікація.

На сучасному етапі розвитку комунікативних технологій, особливе місце займають процеси партійної комунікації. Партійна комунікація в свою чергу має як внутрішній так і зовнішній аспекти, завданням яких є побудова ефективних зв'язків як на зовнішньому напрямі діяльності політичної партії так і всередині партійної структури.

Аналізу діяльності політичних партій у процесі взаємодії влади, громадянського суспільства та інших суб'єктів зовнішньопартійної комунікації присвячені праці таких вчених, як Г. Ашин, Р. Арон, П. Бурдье, Л. Вайтхед, Д. Волдрон, А. Вілдавські, О. Гаман-Голутвіна, О. Дегтярьов, Ф. Закарія, Т. Карозерс, Г. Колбеч, Н. Мотрошилова, В. Парсонс, А. Пшеворський, Д. Растоу, О. Тоффлер, А. Шедлер, Т. Шмачкова, Ф. Шміттер та ін.

У структурі партійної комунікації цілком може бути застосований підхід видатних американських науковців у сфері управління М. Х. Мескона, М. Альберта, Ф. Хедоурі, які виділяють два великих класи комунікацій з подальшою їх деталізацією:

- комунікації між організацією та її зовнішнім середовищем;
- комунікації між рівнями і підрозділами організації [4, с. 267].

Партійна комунікація у даному контексті представляє собою процес передачі інформації всередині партійної організації та передачі повідомлень для зовнішніх користувачів. Даний процес спрямовано на отримання параметрів ефективного управління партійною структурою та формування прийнятого та бажаного публіситі, що має на меті оптимізацію варіантів досягнення сукупності тактичних та стратегічних цілей.

Дана стаття присвячена дослідженню процесів зовнішнього аспекту партійної комунікації та розробці критеріїв дослідження даного процесу.

Для аналізу процесів зовнішньопартійної комунікації, нами були запропоновані наступні критерії:

1. Меседжи у відношенні до одержувачів інформації (інших партій, ЗМІ, органів державної влади, груп інтересів та ін.).

Під меседжами у процесах зовнішньопартійної комунікації слід розуміти інформаційний контент, який

виражено у певному наборі сигнальних і змістовних конструкцій та символічних значень для цільового сегменту споживачів інформації. В даному контексті меседжи представляють собою інформацію, яка несе змістовне навантаження для суб'єктів комунікаційного зв'язку. А в залежності від характеру партійно – комунікаційного зв'язку та цілей суб'єктів комунікації, змістом даних повідомлень можуть бути певні факти, ідеї, погляди, емоції, керівництво до дій та ін.

Меседжи можуть носити як вербальний, так і невербальний характер. Вербальні меседжи представляють собою певні тексти або виступи, основою яких є використання мови. В якості невербальних меседжів можуть виступати певні зображення, графіки та діаграми.

У науковій літературі особлива увага приділялася проблематиці інтерпретації меседжів. Лінійні моделі комунікації, такі як наприклад модель Шенона – Уівера в першу чергу були націлені на дослідження точності сигналів які надходять, та мінімізації технічних шумів у комунікаційному каналі, то у циркуляційній моделі, представниками якої є У. Шрам та Ч. Осгуд особлива увага приділяється інтерпретації меседжів [1, с. 115].

Оскільки кожний учасник комунікаційного процесу підходить до декодування змісту повідомлення використовуючи власні критерії, то у комунікаційному процесі виникає «семантичний шум». Мінімізувати його наслідки можна тільки шляхом побудови ефективного механізму зворотного зв'язку.

Отже, в даному контексті можна зазначити, що меседжи можна охарактеризувати як основну думку, яку партія хоче донести до інших суб'єктів комунікаційного процесу, з метою впливу на свідомість, прийняття певної точки зору, спонукання до дії або бездіяльності.

В якості прикладу можна навести такі типи меседжів:

- спонукаючи до дії (наша партія буде співпрацювати з усіма конструктивними силами; партія буде співпрацювати з регіональними органами влади та ін.);
- інформаційні (кількість членів партії перевищила N чоловік; були відкриті нові регіональні відділення та ін.);
- директивні (партія прийняла рішення про підтримку кандидата N; партія не приймає участь у переговорах);
- фактичні (партія уклала коаліційну угоду; партія запропонувала N очолити N- осередок).

2. Специфіка кодування інформації.

Під специфікою кодування інформації мається на увазі підбір сегментно детермінованих вербальних та візуальних образів, які орієнтовані на цільову аудиторію, покликані породити у останньої, логічний ряд емоційно забарвлених явищ та спонукати її до прийняття вигідної для комунікатора версії реальності. В даному контексті, кодування інформації представляє собою перетворення певної ідеї у повідомлення з очікуваною реакцією або з відсутністю реакції. Специфіка кодування інформації залежить від низки факторів, основним фактором є вибір правильних каналів передачі інформації. Якщо канал не відповідає початковій ідеї, то процес комунікації буде неефективним.

Англійський дослідник К. Черрі, стверджував що «повідомлення можуть бути закодовані після того, як вони вже інтерпретовані за допомогою знаків, виходячи

з цього, код – це умовне перетворення, зазвичай взаємно однозначне та взаємно зворотне, за допомогою якого повідомлення можуть бути перетворені з однієї системи знаків в іншу. Типовими прикладами тут можуть виступати азбука Морзе, семафорний код та жести глухонімих. Тому в прийнятій нами термінології чітко розрізняється мова, яка органічно розвивається протягом тривалого часу, та коди, які слугують для деяких спеціальних цілей та підпорядковуються чітко сформульованим правилам [5, с. 9].

Коди, в контексті зовнішньопартійної комунікації представляють собою систему правил, яка регулює функціонування мови партійної структури. Розглядаючи систему кодів у процесі зовнішньопартійної комунікації можна виділити три види кодів: коди, які використовуються при переході від реальності до зображень, коди при переході від реальності до мови і коди переходу від зображення до мови.

В якості кодів при дослідженні зовнішньої партійної комунікації повинні виступати:

- письмові та усні слова;
- мелодії, інтонація та тембр голосу;
- жестикуляція.

Отже, кодування представляє собою трансформацію ідей відправника у систематичний набір кодів, які виражають його цілі. Функцією кодування є забезпечення форми, в рамках якої ідеї та цілі, можуть бути виражені у вигляді передачі певних сигналів в процесі зовнішньопартійної взаємодії.

3. Емоційна складова.

Емоційна складова комунікативного процесу полягає у цілеспрямованому спричиненні психологічного впливу на широкі та однотипні аудиторії, завданням якого є породження у свідомості одержувача інформації низки позитивно/негативно забарвлених подій, які породжують дії або бездіяльність індивіда, що потенційно вигідні замовнику інформаційного впливу.

Емоційна складова буде розглядатися лише у застосуванні до виборців, активістів та ін. Оскільки у рядових членів партії, домінують переважно емоції у відношенні до власного інтересу, який одержувач інформації розуміє недостатньою мірою. Для підготовлених аудиторій (депутати, бюрократи, чиновники високого рівня та ін.) усвідомлення власного інтересу домінує над емоційною складовою і цей емоційний фон повідомлення не здатен будь якою мірою впливати на рішення та поведінку користувачів цього типу інформації.

Головним завданням для керівників партійних організацій, є здатність сприймати чужі та власні емоції як сигнали, здатність керувати емоційними потоками та власною мотивацією, ціллю якої є підвищення як індивідуальної ефективності так і ефективності організації в цілому.

Російський дослідник В. І. Шаховський стверджує, що розуміння емоцій, особливостей чуттєвого та емоційного сприйняття дійсності з боку протилежної сторони комунікації, а також адекватний прояв або демонстрація власних емоцій є важливою складовою емоційної субкомпетенції [6, с. 41].

Таким чином, у процесі зовнішньопартійної комунікації, основним завданням є правильна інтерпретація того чи іншого прояву емоцій протилежної сторони

комунікаційного процесу. Це стосується як вербального, так і невербального спілкування між суб'єктами зовнішньопартійної комунікації, між якими існує певний взаємозв'язок.

4. Канали передачі інформації.

Канали представляють собою засоби подачі інформації, яка має аудіальний та візуальний характер. Серед загальновідомих каналів можна виділити: передачу мови, різного роду письмові матеріали, засоби електронного зв'язку (відеострічки, онлайн – конференції, електронну пошту та комп'ютерні мережі). Треба звернути увагу також на те, що канал повинен бути придатний для матеріального втілення символів, в іншому випадку передача буде неможливою. Також, важливою складовою є відповідність каналу певній ідеї, інакше комунікаційний зв'язок буде неефективним. Відповідність комунікаційного каналу полягає у його можливості максимального охоплення цільової аудиторії та ступенем його впливу на неї. Також для переконливості інформації вона має мати чіткий образ. Найбільш оптимальною формою передачі повідомлення що надає йому легкість та доступність для розуміння – є форма відеозапису або передачі. Для найбільш кращого запам'ятовування найбільш доцільною є подача інформації у вигляді друкованого повідомлення.

У сучасній науці про масові комунікації вважається що вибір засобу повідомлення не повинен обмежуватися тільки одним каналом передачі інформації. Вважається що одночасне використання засобів обміну усною та письмовою інформацією є більш ефективним, ніж обмін суто письмовою. В якості прикладу можна навести партійне зібрання будь якого рівня, на якому обговорюються питання стратегій та тактики партії в умовах виборчої кампанії або у міжвиборчий період, питання входження до коаліцій, виборчих блоків та ін. В цьому випадку, для осіб які керують вищеперерахованими процесами найбільш ефективним є створення роздаткових матеріалів у вигляді графіків, діаграм та кількісних показників які візуалізують переваги або недоліки певних кроків. І це все повинно супроводжуватися усними коментарями. В цьому випадку є велика ймовірність що інформація буде сприйматися позитивно, найбільш повно та буде оперативно враховувати побажання та критику зацікавлених суб'єктів даного заходу.

В рамках зовнішньопартійної комунікації з органами державної влади, ЗМІ, громадськими організаціями, іншими партіями та виборцями використовується широкий спектр каналів. Серед яких можна виділити як офіційні (формальні) так і неофіційні (неформальні) канали. Офіційні канали дозволяють здійснювати інформаційну взаємодію з вищеперерахованими суб'єктами комунікації, в той час як неофіційні оперують шляхом розповсюдження чуток або обміну поглядами з певних питань. Найбільш ефективними каналами комунікації партії з усіма вищеперерахованими суб'єктами є переговори «віч-на-віч», дискусії між контактними особами даних організацій, виступи перед аудиторією, телефонні розмови, електронні листування, новини та реклама у ЗМІ, зовнішня реклама, тощо.

На сучасному етапі розвитку інформаційно-комунікативних технологій, важливе місце займає Інтернет. Американський дослідник Ф. Котлер, у своїй праці

«Основи маркетингу» стверджував, що: «використання мережі Інтернет є відкритим оповіщенням про ідеї і починання яке проводиться з використанням можливостей Мережі, шляхом використання окремих сайтів, каталогів, пошукових систем, періодичних видань, гіперпосилань, банерів, рекламних сторінок, інтерактивних роликів та масової розсилки за допомогою електронної пошти. Метою даного процесу є досягнення різноманітних цілей рекламодавця [3, с. 102].

В даному контексті можна виділити наступні критерії ефективності комунікації політичної партії з зовнішніми акторами.

– Ефективність комунікаційних каналів політичної партії з органами державної влади вимірюється ступенем залучення партії до загальнодержавних або локальних проектів, підтримки партійних проектів з боку державної влади, надання фінансової, інформаційної та організаційної підтримки політичній партії з боку органів державної влади.

– Ефективність комунікації політичної партії зі ЗМІ вимірюється ступенем згадування політичної партії у публікаціях позитивного характеру, присутність працівників ЗМІ на партійних заходах та інше.

– Комунікативна ефективність політичної партії з громадськими організаціями та іншими інституціями громадянського суспільства вимірюється ступенем залучення громадських активістів у партійній діяльності, присутність представників громадських організацій у виборчих списках та підтримці партійних проектів з боку громадських організацій.

– Міжпартійну комунікацію можна вважати ефективною, коли партія отримує «прохідні» місця у виборчих списках єдиного блоку партій, представники партії отримують ключові посади в рамках коаліційних договорів, також до цього аспекту можна віднести можливість партії об'єднати навколо себе партії які мають схожу програму, мають аналогічну соціальну базу та знаходяться на «секторальному полі» партії.

– Ступінь комунікації політичної партії з виборцями вимірюється за допомогою соціологічних опитувань, фокус-груп та в кінцевому результаті кількістю голосів які партія отримала на виборах.

Отже в якості висновку можна зазначити, що правильний вибір каналів передачі інформації сприяє найбільш ефективному комунікаційному зв'язку політичної партії з зовнішніми акторами.

5. Специфіка дослідження зворотного зв'язку.

Змістовним аспектом зворотного зв'язку є отримання політичною партією, як цілісним організаційним механізмом, який уособлюють партійні функціонери, реакції з боку отримувача інформації на яку саме партія розраховувала, що дає підставу стверджувати про ефективність комунікаційної взаємодії та неефективність, якщо поставлена мета не є досягнутою.

Зворотній зв'язок у процесі комунікації може сприяти значному підвищенню ефективності обміну інформацією [1, с. 4].

Під ефективністю слід розуміти співвідношення між витраченими на комунікацію ресурсами та ступеню відповідності меті отриманої реакції аудиторії або певного сегменту одержувачів інформації.

В даному контексті обмін інформацією можна вважати ефективним якщо одержувач певної інформації

зрозумів основну ідею та відреагував відповідним чином на ідею, яку переслідував відправник. Треба також звернути увагу на те, що у процесах комунікаційного зв'язку можуть існувати певні перепони, які мають назву «шум». Під даним терміном розуміють фактори які здатні порушити чіткість передачі повідомлення у будь який момент комунікаційних процесів, що призведе до реакції аудиторії, на яку не розраховував відправник. Математична теорія комунікації, представниками якої є К. Шенон та У. Уївер, ґрунтується на тому, що саме надмірність інформації є джерелом шуму [2, с. 12].

Основними джерелами шуму є складність та неточність мови повідомлення та відмінність у сприйнятті повідомлень з боку одержувача. Внаслідок дії цих факторів можуть змінюватися процеси кодування та декодування, що спотворює основний меседж повідомлення. В якості прикладів такого шуму можна виділити випадки коли повідомлення неправильно закодовані (не чітко написані) та неправильно декодовані (є незрозумілими), або коли комунікаційні канали є неефективними (повідомлення не отримує належної уваги з боку одержувача).

Також під специфікою зворотного зв'язку партії та певних зовнішніх акторів слід розуміти кількісно обчислювальну реакцію аудиторій, акторів та індивідів що стала наслідком комунікативних дій партій у відношенні до останніх. В разі відсутності наявної реакції на дії партії – слід вести мову про те, що технологічний інструментарій є недосконалим.

Критеріями дослідження ефективності зворотного зв'язку у зовнішньопартійних комунікативних процесах можуть виступати:

– відповідність результату комунікації витраченим на даний процес ресурсам;

– прийнятті нових або відміна старих рішень з боку партійних структур;

– кількість прихильників та динаміка членства у партії;

– позитивна, негативна або відсутня реакція зовнішніх акторів на діяльність певної партії;

– участь зовнішніх акторів у реалізації партійних проектів;

– кількість звернень громадян, представників ЗМІ, представників громадських організацій та органів влади до локальних відділень та центральних органів партійного керівництва з певних питань, які уособлюються у листах, дзвінках та інших формах комунікації.

В даному контексті система зворотного зв'язку робить комунікацію динамічним двостороннім процесом і від правильного функціонування даної системи, залежить спроможність політичної партії будувати ефективну систему взаємозв'язку з зовнішнім середовищем.

Отже в якості висновків можна зазначити, що процеси зовнішньопартійної комунікації залежать від ряду критеріїв які чинять безпосередній вплив на якість зовнішнього аспекту партійної діяльності, що дозволяє політичній партії як цілісній системі оперативно реагувати на зовнішні подразники в умовах динамічності політичного процесу.

Перспективними напрямками дослідження процесів зовнішньопартійної комунікації можна вважати комунікативні аспекти взаємодії між політичними партіями та рядом зовнішніх акторів, серед яких можна

виділити органи влади, ЗМІ, громадські організації, суспільно політичні рухи та ін. Також в даному контексті, детального дослідження потребують процеси міжпартійної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Василик М. А. Основы теории коммуникации. Учебник [Текст]. – М.: Гардарики, 2006. – 615 с.: ил.
2. Гавра Д. П. Основы теории коммуникации: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения [Текст]. – СПб.: Питер, 2011. – 288 с.
3. Котлер Ф. Основы маркетинга [Текст] / Ф. Котлер. – К.; СПб.; М.: Издат. дом «Вильямс», 1998. – 354 с.
4. Мескон Майкл Х., Альберт Майкл, Хедоури Франклин. Основы менеджмента: пер. с англ. / М. А. Майорова (пер.). – М.: Дело, 2000. – 704 с.
5. Черри К. Человек и информация [Текст]. – М., 1972.
6. Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций [Текст] / В. И. Шаховский. – Москва: Гнозис, 2008. – 416 с.

References

1. Vasilik M. A. Osnovy teorii komunikatsii. Uchebnik [Tekst]. – M.: Gardariki, 2006. – 615 s.: il.
2. Gavra D. P. Osnovy teorii komunikatsii: Uchebnoe posobie. Standart tretogo pokoleniya [Tekst]. – SPb.: Piter, 2011. – 288 s.
3. Kotler F. Osnovy marketinga [Tekst] / F. Kotler. – K.; SPb.; M.: Izdat. dom «Vilyams», 1998. – 354 s.
4. Meskon Maykl H., Albert Maykl, Hedouri Franklin. Osnovy menedzhmenta: per. s angl. [Tekst] / M. A. Mayorova (per.). – M.: Delo, 2000. – 704 s.
5. Cherrri K. Chelovek i informatsiya [Tekst]. – M., 1972.
6. Shahovskiy V. I. Lingvisticheskaya teoriya emotsiy [Tekst] / V. I. Shahovskiy. – Moskva: Gnozis, 2008. – 416 s.

Timchenko M. M., graduate student of the department of political science, Oles Honchar Dnipro national university (Ukraine, Dnipro), mihail_timchenko@mail.ru

The main criteria for the effectiveness of external party communication

Party communication is one of the types of political communication that is still insufficiently explored in modern political science. In any democratic political system, political parties are an important factor in attracting social groups, interest groups and other institutions of civil society. The external aspect of party communication considers interaction of the political party with external actors, among which we distinguish state authorities, media, public organizations, social and political movements, voters and inter-party interaction. The aim of the research is to build and analyze the criteria for the effectiveness of the external direction of party communication. The main objectives of the study include: the definition of party concepts and party communication; the outlining main criteria for investigation of the effectiveness of external party interaction; the analysis of the structure of external party communication. The realization of the research objective stipulates the use of a complex of general scientific methods: systematic, structural and functional and typological ones.

Keywords: political party, political communication, communication party, external aspect of party communication, inter-communication.

* * *

УДК 329.8

Tomaszewska K.,
doctor of social science, Medical centre in Jarosław,
Bronisław Markiewicz state higher school of technology
and economics in Jarosław (Poland), tomka8@wp.pl

Kłós A.,
doctor of social science, Bronisław Markiewicz
state higher school of technology and economics
in Jarosław (Poland)

THE PROVISION OF SOCIAL WORK FOR THE ELDERLY AND DEPENDENT PEOPLE

The growing awareness of dynamics and inevitability of population ageing has become a major cause of development of actions in the area of senior policy. It is addressed to a number of target groups, it is not limited to seniors themselves. In fact, the cooperation with the whole society is crucial, especially without skipping children and youth, as the very process of preparing for old age takes on meaning. Therefore,

high and varied requirements derive from this fact, particularly to the professionals involved in the creation of social living space for the elderly – today and in the future. The article shows the importance of social work with the elderly, its impact on active and independent functioning of the elderly in modern society.

Keywords: social work, social worker, the elderly.

(стаття друкується мовою оригіналу)

The impact of demographic reasons for the need for social work

Old age is a term which is sometimes replaced with various synonyms, such as late adulthood or age transition. Irrespective of the used synonym, it is the period stepped in very individually, and thus, people experience it in various ways. According to the World Health Organization, old age starts from 60. On the other hand, the beginning of old age in Poland is identified with the completion of so-called working age, that is, retirement or pension. Speaking of the elderly, it should be remembered that nowadays one of the most frequently indicated differentiating characteristics is a subgroup of age. For this reason, Helen Bee proposed a division into three groups regarding older people: «younger-older» (ranged from 60 to 75), «older-elderly» (ranged from 76 to 85) and the «oldest-elderly» (over 85). This means that according to the age or age subgroups, such individuals require different form of support, adapted to their individual needs. Demographics projections indicate quite clearly that people in retirement age will represent 24% of the total population of the country till 2030 [1, p. 139–148].

Older people usually experience loneliness and resulting social isolation, it is not a reason to be granted aid though. It should be noted that the legislator has posted the definition of «orphanhood» in the Social Assistance Act among the reasons for granting aid. The increasing awareness of the importance of environment in the development of individual causes that efforts for seniors have expanded outside their apartments or homes. The principle of building an integrated system of social assistance for the elderly should be mentioned, whose idea is to keep these people as long as possible in the local community (community care). This means support in their current living environment, which is an alternative to the excessive institutionalisation of help – too costly and at the same time deepening the sense of social isolation of older people in society [2].

The tasks of social worker while working with older people

Social assistance is an institution of state social policy aimed at enabling individuals and families to overcome difficult situations which cannot be dealt with on their own [3, p. 8]. The aim of social assistance is to meet the necessities of life of individuals and families, and to enable them living in conditions appropriate for human dignity. The task of social assistance is the prevention of difficult life situations by acting to life empowerment of individuals and families, and their integration with the environment. A person or family can rely on social assistance only if they make full use of their own resources, capabilities and powers to overcome a difficult situation [4, p. 59–68]. Social work is the activity of an aid. Its main goal is to help people in very different situations, not only in material difficulties, but also the mental, emotional and even spiritual ones. Social work can take far different forms, ranging from emergency relief to the long-term measures aimed at supporting the development of individuals, groups and

whole communities depending on one's needs [5, p. 92]. The most important value of social work is the dignity of the other person, understood as «... a respect for the other person, for its distinctiveness, privacy and simply humanity» [6]. The principle of acceptance and subjective approach to the client originate from this and from respect to their right to self-determination [7]. The main task of the social worker is to determine whether an elderly or disabled person and her family can count on the support of the original social systems and to what extent [8, p. 58–70]. Analysis of the level of both physical and mental fitness of the individual family members is the basis for determining the needs of care of the family. The basis for the provision of care services for a family is their knowledge and skills, proper preparation to correctly perform duties of care and the use of social assistance benefits. A social worker may occur here as an advisor to the family, which allows to make contact with employees of individual departments and self-help groups. Indication of the source of support is a very important form of support for the family taking care of a sick person [9, p. 102–112].

Social work is an activity which promotes social changes, resolving problems in human relationships and mutual strengthening as well as liberation of people in order to achieve their welfare [10, p. 78]. Social work aims to improve the social functioning of individuals, individually and in groups, through activities aimed at their social relations, projecting on the interaction between human and his environment. These activities are divided into three groups: the renewal of lost or impaired ability to provide individual and collective resources as well as the prevention of social dysfunction [11, p. 18].

Social work promotes social policies and responds to social needs, doing work to promote equal opportunities for all, regardless of age, gender, sexual orientation, social class, disability, race, culture and religion [12]. The concept of «social work with older people» includes both supporting people in old age (involving the care) as well as the so-called open actions, aimed at promoting the growth and activity of seniors. The aim of these two dimensions of social work is to identify the individual needs of older persons and to develop solutions. In order to organise the necessary support structures, one can take advantage of a number of financial benefits (such as basic security in old age as well as benefits in kind and financial ones within the care insurance), and home care (both semi-stationary and stationary), which are offered under the care system [13, p. 47–63]. A. Kamiński believes that aid in the material form is not sufficient, but there is a need for the other assistance, preparing individuals to properly use received goods and services [14, p. 74–75]. Social work can be carried out within the local community to ensure cooperation and coordination of activities of institutions and organisations relevant to satisfying the needs of community members. Determination of the local community does not a group of people with which this form of benefits can be realised. The community can be almost any community that is characterised by combined elements, so it is an entity that cannot be precisely determined. The essence of this form of assistance comes to activation of non-specific prevention and, therefore, one that contributes to the creation of infrastructure, social welfare and solving global problems of the community, and not the problems of individuals forming

the community. Social work is a benefit realised regardless of income – it means that everyone can benefit from this form of assistance, so it is the most common form of social assistance benefits. Implementation of this type of provision does not require the administrative proceedings and decision as well as its legal status, which is indirectly specified in the regulations, but one should stand for the fact that he is entitled to the status of a public individual right and every person has the right to this form of provision of benefit [15, p. 203]. In practice of social work, a frequent target of ancillary activities is the family which is caught up in the problems of everyday life, thus it is not able to overcome them using their own capabilities. Such family has a special kind of collection of undesirable traits in the society in which it lives, and it is not fulfilling its function. Each family creates for itself a kind of balance that gives it the opportunity to experience the sense of community and give each other support, which as a result of stress, comprising the crises of the family system, causes dysfunctionality.

One of the basic institutions serving the elderly is the social assistance centre. The main objective of this centre is to seek the greatest possible independence of its patients and to improve their quality of life. Nursing homes are the other important institutions supporting older people, unfortunately they have the same program to aid the elderly, although they are important because they provide a 24/7 protection, medical care and nursing care for people in need. Seniors clubs and Universities of the Third Age are the other places of regular meetings and establishing interpersonal interactions. Hospices are specific institutions carrying support for older people, realising the idea of caring for dying people. Volunteering plays a fundamental role in supporting the elderly. It is a perception of other people next to each other; volunteers often dedicate their free time to make lives of older people better. They offer emotional support as well to break the circle of their social isolation. Simultaneously, the older person opens to the needs of the others while surrounded by attention and respect. Working with volunteers often positively affects the health of seniors, because what is confirmed by numerous studies, people not maintaining social contacts are more frequently sick, and lowered resistance to stress causes many psychosomatic diseases. Unfortunately, the state sector burdened with the need to support people in difficult situations, is not able to provide assistance for all older people, thus the role of non-governmental organisations is keep increasing. In Poland, the non-profit sector offers the scope of assistance of various form of activities to the oldest age group, such as financial, cultural, educational and leisure activities. Furthermore, there are many associations and foundations that support older people for free, e.g. Caritas, Polish Red Cross, Polish Committee for Social Assistance, offering legal advices as well as help in dealing with administrative matters, providing medical care at home, dealing with victims of violence and organising holidays for seniors, which are a form of summer holidays during which the poorest and lonely seniors actively spend their time surrounded by medical and nursing care. Non-governmental organisations carry out numerous activities to support older people in their daily lives [16].

Caregivers perform an important role in providing services to the elderly. Among the models of care, there should be distinguished the care for: the family (relatives),

home (informal – neighbours, friends, people paid privately, non-governmental organisations), institutional care, including the environment care provided in the form of nursing services at home and in the form of comprehensive services in the facility support (e.g. daily nursing homes and support centres), carried out by qualified personnel. The needs of seniors can be catered for in the private sphere of a unit and its individual support networks: family, neighbours, acquaintances, friends; and the public sphere: institutions of central and local government, third sector; market organisations [17]. Local government institutions carry out several activities to care and support in the field of institutional care. Generally, four groups can be distinguished:

1. 24-hour care facilities – nursing homes,
2. support centres, day care centres, e.g. daily care homes,
3. consulting institutions, e.g. crisis intervention centres, specialised clinics,
4. institutions of the organisation and supervision included at all levels of local government.

A commune is the closest to the citizen. Instruments held by the communes in terms of institutional community care for the elderly are: financial assistance, social work, contracted care services and daily support centres – nursing homes, environmental self-help homes or family care homes [18, p. 18–28]. The aim of the work for seniors is to improve their quality of life and to let them have the dignified ageing through social integration. The choice of the dominant approach is determined by the psychophysical and social situation of seniors, attitude toward their age, state of health and ageing phase.

While carrying out community work, which is relatively common, one can implement a social project animating environmental activities (e.g. senior club or computer workshop). Furthermore, one should inspire the creation of a friendly public space for seniors, encourage local governments to subsidise tickets to cinemas, museums and other cultural institutions as well as different varieties of leisure (e.g. programmes in the field of physical culture in swimming pools, water parks etc.). Social work is used in all environments of life of the elderly: family, local community organisations, specialised clinics, educational institutions, health centres, hospitals, care and treatment facilities and private nursing homes [19].

One should also mention the principle to work toward an elderly person with respect for their dignity and preserving its right to self-determination (autonomy, non-infringement of freedom). The recognition of the senior rights to make decisions and choices in their own case lie at its core, including the right to make mistakes and responsibility for one's life. The task of the social worker is to lead such relationships to enable choice and decision-making according to the needs, views and opportunities for people in their late adulthood. The activation of senior citizens is also important as well as encouragement to cooperate. Respecting this rule may be limited in the case of mental disorders. People suffering from various diseases and dementing changes are more likely to require support. It should be emphasised that this does not absolve a social worker from efforts to leave the oldest member to choose a solution of the problem [20, p. 71–72]. Among the principles of cooperation with older people it is also important to prevent the social rejection

of seniors. Activities under the silver social work «should consider individual and social diversities resulting from age, but cannot be discriminating. It is not the age, but the needs [...] should be the main determinant of the manner and scope of support. It is important to be guided by the principle of standardisation and egalitarianism». It should be understood to seek optimal conditions for the functioning of the elderly and measures aimed at equal participation of older people in the social functioning [21, p. 48].

References

1. Zawratka-Czekaj M. Bezpieczeństwo społeczne osób starszych w aspekcie systemu wsparcia społecznego na przykładzie Siemianowic Śląskich. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – Lublin VOL. XXIX, 1 SECTIO J, 2016.
2. Szukalski P. Aktywność zawodowa, [in:] M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski (red.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia Wydawnictwa Medyczne. – Poznań, 2012.
3. Sierpowska I. Pomoc społeczna. Oficyna a Wolters Kluwer business. – Warszawa, 2010.
4. Tomaszewska K. The needs of elderly people in the opinion of a social worker. *Charity, Philanthropy and Social Work*. Wydawnictwo PWSTE. – Jarosław.
5. Szatur-Jaworska B. Teoretyczne podstawy pracy socjalnej, w: T. Pilch, I. Lepalczyk, *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*. – Warszawa, 1993.
6. Olech A. Przygotowanie zawodowe pracowników socjalnych i kierowników ośrodków pomocy społecznej – przegląd podstawowych wymiarów. W: Porowski M. (red.), *IPSiR dzisiaj*, Instytut Profilaktyki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, UW. – Warszawa, 1998.
7. Marynowicz – Hetka E. Modele pracy socjalnej i profesje społeczne. W: Orłowska M, Malinowski L., (red.), *Praca socjalna – w poszukiwaniu metod i narzędzi*, Wyd. Zak. – Warszawa, 2000.
8. Nitecki S. Prawo do pomocy społecznej w polskim systemie prawnym, wyd. cyt.
9. Kawczyńska – Butrym Z. Niepełnosprawność – specyfika pomocy społecznej. Biblioteka Pracownika Socjalnego. Wydawnictwo Śląsk. – Katowice, 1998.
10. Szmagański J. Teoria pracy socjalnej a ideologia i polityka społeczna. *Przykład amerykański*. – Warszawa, 1994.
11. Skidmore R. A., Thackeray M. G. Wprowadzenie do pracy socjalnej. – Warszawa, 1996.
12. Poradnik dla pracowników socjalnych. Miejskie Centrum Pomocy Rodzinie w Zamościu. 2008. – <http://zalaczniki.ops.pl/dz1/akt2.pdf>
13. Mennemann H. (2005) Sozialpädagogik als theoriestiftende Disziplin für die soziale Altenarbeit – subjekttheoretische Überlegungen, w: Schweppe, C.: *Alter und Soziale Arbeit. Theoretische Zusammenhänge, Aufgaben – und Arbeitsfelder*, Hohengehren: Schneider Verlag, 2005.
14. Kamiński A. Funkcje pedagogiki społecznej. – Warszawa, 1974.
15. Nitecki S. Prawo do pomocy społecznej w polskim systemie prawnym. Oficyna a Wolters Kluwer business. – Warszawa, 2008.
16. Sybilska M. Oczekiwania i możliwości realizacji wsparcia psychicznego podopiecznych Zakładu Opiekuńczo-Leczniczego w Opolu. [in:] (red). Rogala S.: *Wybrane problemy wspierania ludzi starszych*. Wyd. Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji. – Opole, 2008.
17. Olech A. Przygotowanie zawodowe pracowników socjalnych i kierowników ośrodków pomocy społecznej – przegląd podstawowych wymiarów. W: Porowski M. (red.), *IPSiR dzisiaj*, Instytut Profilaktyki Społecznej Uniwersytetu Warszawskiego, UW. – Warszawa, 1998.
18. Szarota Z. Starość zależna – opieka i pomoc społeczna. *Perspektywa gerontologii społecznej*. Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne sp. z o.o. – Oficyna Wydawnicza AFM. – Kraków, 2011.
19. <http://www.wpsnz.uz.zgora.pl/opiekaseniorna/pliki/Praca%20socjalna%20z%20osobami%20starszymi%20w%20%C5%9Brodowisku%20wyk%C5%82ad.pdf> dostęp z 15.01.2017.
20. Leszczyńska-Rejchert A. Cele, zadania i zasady pracy socjalnej z seniorami, [w:] *Koncepcje i praktyka działania społecznego w pracy socjalnej*, red. E. Kantowicz, Wydawnictwo UWM. – Olsztyn, 2011.
21. Nózka M., Smagacz-Poziemska M. Srebrna praca socjalna – adekwatność i potencjał usługi, [w:] *Starzenie się. Problematyka społeczno-socjalna i praktyka działań*, red. M. Nózka, M. Smagacz-Poziemska, Wyd. UJ. – Kraków, 2014.

Томашевська К., доктор соціальних наук, Медичний центр в Ярославі, Bronislaw Markiewicz державна вища школа технології та економіки в Ярославі (Польща), tomka8@wp.pl

Клос А., доктор соціальних наук, Bronislaw Markiewicz державна вища школа технології та економіки в Ярославі (Польща)

Вплив демографічних причин на необхідність соціальної роботи

Зростає усвідомлення динаміки і неминучості старіння населення стало основною причиною розвитку дій в області політики вищої ланки. Воно адресовано декільком цільовим групам і не обмежується самими людьми похилого віку. Фактично, співпраця з усім суспільством має вирішальне значення, особливо без пропуску дітей і молоді, оскільки сам процес підготовки до старості набуває значення. Тому з цього факту випливають високі і різноманітні вимоги, особливо до професіоналів, які займаються створенням соціального життєвого простору для літніх людей – сьогодні і в майбутньому. У статті показана важливість соціальної роботи з людьми похилого віку, її вплив на активне і незалежне функціонування літніх людей в сучасному суспільстві.

Ключові слова: соціальна робота, соціальний працівник, літні люди.

* * *

УДК 32.001

Білоус Ю. В.,
аспірантка кафедри політичних наук
філософського факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), u.v.bilous@ukr.net

ЗОВНІШНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

Розглянуто зовнішні характеристики формування іміджу політичного діяча, а також проаналізовано їх значення у сприйнятті іміджу політичного діяча. Визначено, що зовнішні характеристики відіграють значну роль при формуванні першого враження та у сприйнятті іміджу політичного діяча в цілому. Охарактеризовано основні компоненти зовнішніх характеристик політичного іміджу, а саме зовнішність, одяг, міміка і пантоміміка та мова. Встановлено, що на обличчя, в першу чергу, вирізняється волосся (зачіска), потім – чоло, брови, очі, ніс, губи і підборіддя. У великій мірі для ідентифікації політика також слугує одяг. Стиль одягу покликаний підкреслити візуальний образ політичного діяча та наблизити його до певних груп населення. Також істотну роль відіграє і невербальна інформація, яка передається через жести та міміку. Надзвичайно сильний вплив на людей здійснюється через цілеспрямовану переконуючу мову та риторичку. Саме маніпуляція цими параметрами формує імідж політичного діяча.

Ключові слова: імідж, політичний імідж, зовнішні характеристики формування іміджу політичного діяча.

Питання побудови та формування політичного іміджу сьогодні постає одним з найактуальніших. Це пов'язано з тим, що на сучасному етапі розвитку суспільства спостерігається персоналізація політичних процесів. Величезний вплив на настрої в суспільстві, формування та функціонування політичної системи має саме імідж політичного діяча.

Особливого значення політичний імідж набуває під час виборчого процесу. Часто виборці приймають рішення щодо кандидатів не стільки опираючись на реальні знання про нього і його програму, скільки орієнтуючись на образ цього політика, що існує в суспільній свідомості.

При створенні та оцінці іміджу політика враховується цілий комплекс важливих характеристик. Проте першопочатковими та найголовнішими серед них постають саме характеристики особистості політика – зовнішні риси, лідерські та моральні якості, харизма, уміння впливати на людей тощо.

Теоретичне осмислення як іміджу в цілому, так і політичного іміджу зокрема, здійснюється в межах

низки наук: іміджіології, політології, соціології, психології, філософії тощо. Серед дослідників з цієї тематики варто відзначити таких зарубіжних і вітчизняних авторів як А. Акаймова, В. Бебик, Є. Єгоров, Гантман, В. Кривошеїн, Д. Ольшанський, А. Панасюк, Г. Почепцов, В. Шепель.

Сукупність особистісних рис і якостей як основа психологічного образу політичного лідера досліджують Л. Московічева, О. Красильникова, Д. Левчик, С. Ципко, О. Шевченко, О. Пономарьов.

Метою статті є виокремлення зовнішніх характеристик формування іміджу політичного діяча та аналіз їх значення у сприйнятті іміджу політичного лідера.

Для процесу формування іміджу важливе значення має чітка структуризація та виділення компонентів іміджу, що дозволяє зрозуміти його природу та створити ефективний політичний імідж.

Політичний імідж складають ціла низка компонентів, які в цілому створюються єдиний образ. Традиційними моментами, на яких акцентують увагу дослідники і з якими отожденоється імідж політика, найчастіше є: зовнішність, манера говорити, поведінковий малюнок, біографічний фактор.

Зовнішні характеристики відіграють значну роль при формуванні першого враження та у сприйнятті іміджу політичного лідера в цілому.

Люди формують свою думку, в першу чергу, на підставі інформації безпосередньо про особистість політика – його зовнішність, характер, походження. Існують певні особистісні характеристики, що окреслюють його з оточення (енергія, розум та характер). Вперше про ці характеристики заявив Е. Богаруус [2].

На думку багатьох науковців, існує три групи складових іміджу політичного лідера. Персональні характеристики: фізичні, психофізіологічні особливості, характер, тип особистості, індивідуальний стиль прийняття рішень тощо. Соціальні характеристики: належність до певної соціальної групи – партії, національності, професійної групи, соціальний статус. Символічні характеристики: лідери стають знаками певних ідеологій, того чи іншого можливого майбутнього, певного курсу дій [7, с. 30].

На думку П. Фролова, у змістовному плані в іміджі можна виділити: а) особистісні риси політика; б) тип його політичної орієнтації; в) його місце в інститутах влади чи неформальних утвореннях (президент, парламентарій, кумир юрби) [8, с. 88].

Ю. Зушик вважає, що змістовний зріз структури іміджу містить такі елементи: а) ідеологічний тип («політичне обличчя», «політичне забарвлення», та ін.); б) особисті риси (реальні чи «награні»); в) соціальні ролі («соціальний статус», «соціальне походження» та ін.); г) «прізвисько», «псевдонім» лідера [3, с. 142]. Він також наголошує, що функціональний зріз включає: мову (зокрема, лексикон); зовнішню атрибутику (одяг, зачіску, окуляри, автомобіль та ін.); міміку, пантоміміку, жестикуляцію та інші елементи невербальної поведінки.

Як зазначає В. Ольшанський, серед зовнішніх характеристик необхідно виокремити, в першу чергу, обличчя, зачіска та інші «черепно-лицьові ознаки». Далі – одяг і аксесуари. Після цього – міміка і пантоміма, жести і жестикуляція. Потім – мова (дикція, тембр голосу, темп і особливості мовлення, притаманність своєрідних оборотів, прислів'їв, афоризмів) [Див. 6].

Саме в перші секунди із зовнішнього сприйняття особи формується загальне враження – позитивне або негативне ставлення. Переважно люди «хапаються» за «перше враження». Різні психологічні експерименти довели, що «перше враження» складається за декілька секунд, в той час як на те, щоб змінити його необхідні будуть роки.

Розглянемо основні зовнішні компоненти іміджу політичного діяча.

Ще давньогрецькі філософи особливу увагу звертали на *черепно-лицьові ознаки*. Дійсно, обличчя є найбільш інформативним компонентом з точки зору побутового, повсякденного сприйняття людини. Багато людей схильні робити висновки про людину, базуючись саме на враженнях про її зовнішність.

Різні психологічні дослідження доводять, що привабливих обирають частіше, ніж непривабливих, і, взагалі, гарні люди досягають більшого успіху в житті. Фахівці також звертають увагу на такий феномен, як стереотип фізичної привабливості, який полягає в тому, що гарних людей наділяють позитивними рисами характеру [Див. 3]. Ідеального політичного лідера, за дослідженнями О. Вознесенської, виборці описують так: чоловік, представницький, підтягнутий, чисто виголений, в діловому одязі [1, с. 18].

Як зазначає В. Ольшанський, якщо мова йде про упізнавання, то шляхом психологічних експериментів було встановлено, що на обличчі, в першу чергу, вирізняється волосся (зачіска). Потім – чоло, брови, очі, ніс, губи і підборіддя. Однак, це стосується саме упізнавання. Тому, якщо політичний діяч хоче, щоб його завжди упізнавали, то він не повинен змінювати зачіску [Див. 6].

Якщо ж мова йде про визначення ставлення до політика, то, вважає автор, послідовність визначальних характеристик дещо змінюється.

Так, у сприйнятті емоційного стану політика за виразом обличчя найбільш важливими виявились губи. Саме тому головне, що необхідно політичному діячу – посміхатися.

Далі – чоло і зачіска.

Загальновідома роль зачіски в політичному іміджі Юлії Тимошенко. Її славнозвісна коса жінки–берегині, жінки–українки – усвідомлений інструмент політичної маніпуляції, який став трендом навіть поза межами України. Саме завдяки зачісці впізнаваність Тимошенко вища, ніж у будь-якого іншого політика. Заплетену косу політика можна сміливо назвати її головною іміджевою характеристикою.

Зовнішній вигляд волосся Тимошенко настільки символічний, що експериментуючи з зачіскою – то заплітаючи чи розплітаючи свою фірмову косу – Тимошенко завжди «анонсує» які-небудь зміни в українському політикумі.

Потім – очі. І на завершення – овал обличчя, включаючи вуха та підборіддя. Значну роль у сприйнятті саме підборіддя відіграє ракурс, з якого зазвичай бачать політика люди. В цьому відношенні помітне значення має зріст між тим, кого сприймають і тими, хто сприймає.

Активно використовувався ефект ракурсу Сталіним. На групових фото він завжди вставав на спеціальну лавку для того, щоб виглядати солідніше свого оточення.

Так чи інакше, поєднання різних черепно–лицьових ознак формує певну цілісність – принципово важливий для політика «успішний» зовнішній вигляд.

Крім обличчя, важливу роль відіграють *одяг та аксесуари*. Одяг також у великій мірі слугує для ідентифікації політика. А окремі деталі гардероба стали історичними символами деяких політиків. Наприклад, морський кітель Уїнстона Черчілля, шинель Йосипа Сталіна, яка символізувала аскетизм, військовий стан, постійний самоконтроль. Кепка Володимира Леніна чудово доповнювала образ «свого», близького до народу, простого в спілкуванні, яким він намагався здаватися. Маргарет Тетчер, навіть на посаді прем'єр–міністра, своїм одягом з недорогих магазинів завжди намагалась підкреслити своє походження – вона була донькою дрібного купця, та зв'язок з середнім класом. Також аби пом'якшити імідж занадто «залізної» леді, Тетчер зображали перед громадськістю у повсякденному вбранні, прогулюючись пляжем з собакою.

Гардероб ще однієї «залізної леді» – Ангели Меркель – сміливо можна назвати «одягом влади і сили». Вона дотримується строгості, консервативності і надає перевагу чоловічому стилю – брючні костюми, ділове взуття на низьких підборах, чорний швейцарський годинник чоловічого дизайну. Простий, скромний і практичний діловий одяг, стрижка та мінімум макіяжу – імідж Меркель асоціюється з демократичністю, прагматичністю та економією, мінімізує феміністичні риси і робить акцент на її статусних функціях та обов'язках.

Сорочками з засуканими рукавами і відсутністю краватки іміджмейкери Барака Обами створюють йому образ «свого хлопця», близького до народу.

В українському політикумі періодичну зміну зовнішнього вигляду з частим переодяганням для підігрівання інтересу до власної персони активно використовує Юлія Тимошенко. Її вбрання завжди стає одним з інформаційних приводів і активно обговорюється у ЗМІ та пересічними громадянами. Для підкреслення жіночності та пом'якшення характеру Тимошенко обирає предмети гардеробу з романтичними елементами – бантами, рюшами, мереживом. Під час передвиборчих кампаній на зміну грайливим нарядам приходять більш стриманіші та ділові костюми, спідниці і блузи. Іноді підкреслила серйозність та рішучість своїх намірів Тимошенко може і строгими окулярами.

Кольоровій гаммі свого вбрання політичні діячі також приділяють велике значення. Дональд Трамп, наприклад, віддає перевагу краваткам червоного кольору, який вважається символом влади. Особливою популярністю серед політиків користується синя гамма. Синій колір вважається найнадійнішим.

Вибір кольорової гами Ангели Меркель визначається характером заходу і його локалізацією. Відповідно до протоколу офіційних зустрічей Меркель дотримується чорного, синього, сірого або коричневого тонів одягу. Міжнародні офіційні візити Меркель супроводжуються білою, кремовою і зеленою палітрами. В німецькій культурній символіці білий колір асоціюється з незаплямованою репутацією, чесністю і порядністю, а зелений – є символом життя і процвітання. На офіційних внутрішньодержавних заходах Меркель віддає перевагу червоному (урочистість, радість, любов, відданість,

воля, влада), помаранчевому, жовтому (веселощі, радість, свято), блакитному (благородство, спокій) тонам костюмів та аксесуарів.

Юлія Тимошенко, наприклад, з усіх кольорів віддає перевагу білому. Не хestують політичні лідери і патріотичною символікою. Петро Порошенко для особливо знакових подій обирає жовто-блакитну краватку. Леонід Кучма носив костюми синьо-сірої кольорової гами. Його образ говорив, що перед вами – господар заводу. Хустинка в нагрудній кишені Віктора Ющенка підкреслювала імідж президента-естета.

Особливою увагою серед вітчизняних політичних діячів займає вишиванка. Одягаючись у національний дресс-код, політики ще раз наочно прагнуть підкреслити свій патріотизм та повагу до українських традицій.

Для політиків важливим також є особливі аксесуари символічного характеру. Наприклад, вони часто виступають на тлі державного прапора, немов «перетягуючи» на себе його частинку. Поширеними є виступи на фоні пам'ятників, символічних будівель тощо.

Отже, неувага до одягу – небезпечна. Але і зайва увага до зовнішності може призвести до поганих наслідків. Нерідко негативні емоції викликає надмірна цікавість до своєї зовнішності і гардеробу. Найбільш небезпечною в цьому відношенні є невідповідність між одягом політика та аудиторії.

Таким чином, стиль одягу покликаний підкреслити візуальний образ політичного діяча, наблизити його до певних груп населення, стати більш демократичним.

Наступними компонентами зовнішнього іміджу політичного діяча є *міміка* і *пантоміміка*. Значна частина інформації передається невербально. Слова співчуття або поздоровлення може миттєво перекреслити інтонація. Контролювати слова, вербальну інформацію дуже легко, набагато гірше – контролювати невербальну. Невербальна мова може іноді висловити (або приховати) навіть більшу інформацію і в більш емоційному вигляді, ніж мова. Якщо ми говоримо не завжди, то рухи здійснюємо постійно, навіть не помічаючи цього. Невербальна інформація може передати справжні думки.

В побудові політичного іміджу необхідно враховувати ту обставину, що вербальна і невербальна інформація часто зчитуються глядачами-слухачами одночасно. Жести, що не підкріплюють сказане політиком, можуть бути витлумачені зовсім не так, як цього хотілося б оратору.

Наприклад, відкрита, добра усмішка, виразна міміка та жести Барака Обами під час своїх виступів створює враження сильного, впевненого в собі лідера. Такі асоціації створюються завдяки правій руці, піднятій вгору та захоплено-шаленому виразу обличчя.

Також істотну роль у політиці відіграють і важливі паравербальні моменти. Хто з ким сидить, хто з ким розмовляє тощо – все це несе додаткові відомості, які стають дуже важливими, особливо при дефіциті публічної інформації.

Під час передвиборчих кампаній політики також активно застосовують паравербальні аспекти комунікації, які базуються на використанні механізму асоціацій людської психіки. Досить поширеним в цьому відношенні є такий прийом як використання політиками авторитету відомих людей, діячів культури, мистецтва, спорту тощо.

Ще одними компонентами зовнішнього іміджу політичного діяча є *мова* і *риторика*. Вербальний, мовленнєвий вплив на людей взагалі і цілеспрямована переконуюча мова, риторика зокрема, вважаються найбільш сильними методами. Тому вербальним компонентам іміджу завжди приділяється дуже велика увага. Особливе значення надається політичній риториці як цілеспрямованому впливу на інших людей за допомогою слова.

Ідеальний політик повинен досконало володіти ораторським мистецтвом і бути доступним для розмови із простими людьми.

Канони ораторського мистецтва склалися багато століть тому і сконцентрувалися в десятках томів практики усного виступу. Що стосується політичного аспекту ораторського мистецтва, то добре відомі деякі конкретні правила політичної мови. Наприклад, вважається, що у своїх промовах політик не повинен вживати звороти і вирази «чесно кажучи», «насправді», «скажу щиро» тощо. Це створює враження, що у всіх інших ситуаціях він недостатньо щирий.

Як зазначають В. Корнієнко та С. Денисюк, спілкування політика і аудиторії повинно бути діалогом, причому достатньо інформативним. Звичайно, виступи перед великими аудиторіями суттєво зменшують можливості взаємодії, до того ж повинен бути особливий сплав емоційного і раціонального. Тут більший вплив справляють звичні слова-символи, які викликають певну реакцію. Ними можуть бути слова, системи слів, специфічні способи побудови промов. Думка промовця повинна бути сформульована у вигляді, зручному для цитування, має бути лаконічною, але, разом з тим, здатною володіти увагою слухачів; вона має передавати головну ідею доповіді в зручній для запам'ятовування формі [Див. 5].

Центральним компонентом впливу на інших людей за допомогою слова є переконуюча мова. Величезну роль в іміджі політика відіграють яскраві фрази, образні слова, а також властиві тільки йому слівця та вислови. Вони не тільки переконують – вони формують імідж політика, активно сприяючи його запам'ятовуванню і упізнаванню.

Досить згадати улюблене звернення Віктора Ющенка «Любі друзі», «Україна – не Росія» Леоніда Кучми, «Маємо те, що маємо» Леоніда Кравчука.

Яскравим прикладом серед українських політичних діячів в цьому відношенні є Юлія Тимошенко. Вона дуже добре володіє собою, починаючи від правильних слів, закінчуючи жестами і мімікою.

Тимошенко прагне говорити підкреслено тихо і постійно посміхається. Вона завжди тримає рівний тембр голосу і ніколи протягом промови не підвищує і не понижує його. Відомо, що утримування рівного тембру голосу завжди справляє позитивне враження на людину.

Відмінною рисою Тимошенко є її вміння володіти своїм тілом і особливо очима. Вона блискуче використовує маніпулятивні стратегії і відчуття гумору.

У своїх виступах вона майстерно використовує техніку побудови і підтримки відносин взаємної довіри і розуміння між двома або більше людьми. Яскравий приклад, коли вона звертається до народу лагідним голосом і словами «Мої любі». Такі прийоми на підсвідомому рівні створюють позитивний образ.

Початок – найбільш важлива частина в промовах політика. Особливе значення в публічному виступі політика має звернення. Воно виконує інтегруючу функцію, немов би об'єднуючи аудиторію з оратором. Звернення підтримують увагу аудиторії, закріплюють настанову на контакт, повертають втрачену увагу слухачів. Крім того звернення дозволяють фрагментувати текст на змістовні блоки для легшого його розуміння та запам'ятовування.

Політичні лідери часто використовують у своїх текстах протиставлення «я/ми». Використовуючи займенникову конструкцію «ми», лідери ніби об'єднують себе з народом. Часто у промовах наявні також звернення до християнських цінностей, таким чином підкреслюючи власну релігійність.

Також важливу роль у мові політика відіграє гумор. Взагалі, дотепність – істотна риса іміджу.

Отже, підсумовуючи характеристику зовнішніх компонентів іміджу політичного діяча, необхідно підкреслити, що зміна того чи іншого окремого компонента, зазвичай, не дає відразу помітного ефекту. Психологічний образ відомого політика досить стійкий, тому змінити його шляхом простого маніпулювання зовнішністю не так просто. Тут в дію вступають інші чинники іміджу.

Таким чином, у зовнішніх характеристиках іміджу політичного діяча можна виокремити чотири основних компонента: зовнішність, одяг, міміка і пантоміміка та мова. У найпростішому розумінні, саме маніпуляція цими параметрами формує імідж політичного діяча. Тому перед іміджмейкерами постає завдання ефективного поєднання різних компонентів іміджу в єдине ціле і подальше його співставлення з образом «ідеального політика», з яким виборці співставляють реальних політиків.

Список використаних джерел

1. Вознесенська О. Бестиарні образи ідеальних політиків в уявленні молоді / О. Вознесенська // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – 230 с.
2. Горбатенко В. Десять уроків політичного лідерства для пострадянських керівників / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – С.48–63.
3. Зушук Ю. Ідеологічний тип лексики політичного лідера в структурі політичної психології. – К., 1995. – 142 с.
4. Корнієнко В. О., Денисюк С. Г. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації: Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ–Вінниця, 2009. – 145 с.
5. Майерс Д. Социальная психология / Майерс Д.; [пер. с англ.]. – СПб.: Прайм–Еврознак, 2004. – 794 с.
6. Ольшанский Д. В., Пеньков В. Ф. Политический консалтинг. – СПб.: Питер, 2005. – 448 с.
7. Почепцов Г. Г. Имиджелогия: теория и практика. – К., 1998. – 392 с.
8. Фролов П. Методичні засоби вивчення іміджу політичних лідерів // Наукові студії з політичної психології. – К., 1995. – С.86–92.

References

1. Voznesenska O. Bestiarni obrazy idealnykh politykiv v uiavlenni molodi / O. Voznesenska // Sotsialno-psykholohichniy vymir demokratychnykh peretvoren v Ukraini. – K.: Ukrainskyi tsentr politychnoho menedzhmentu, 2003. – 230 s.
2. Horbatenko V. Desiat urokiv politychnoho liderstva dlia postradianskykh kermanychiv / V. Horbatenko // Politychnyi menedzhment. – 2006. – Spetsvypusk. – S.48–63.
3. Zushchuk Yu. Ideolohichniy typ leksykonu politychnoho lidera v strukturi politychnoi psykholohii. – K., 1995. – 142 s.

4. Kornienko V. O., Denysiuk S. H. Imidzh politychnoho lidera: problemy formuvannya ta praktychnoi realizatsii: Monohrafiia. – Vinnytsia: UNIVERSUM–Vinnytsia, 2009. – 145 s.

5. Majers D. Social'naja psihologija / Majers D.; [per. s angl.]. – SPb.: Prjam–Evroznaк, 2004. – 794 s.

6. Ol'shanskij D. V., Pen'kov V. F. Politicheskij konsalting. – SPb.: Piter, 2005. – 448 s.

7. Pochepcov G. G. Imidzhologija: teorija i praktika. – K., 1998. – 392 s.

8. Frolov P. Metodichni zasoby vyvchennia imidzhu politychnykh lideriv // Naukovi studii z politychnoi psykholohii. – K., 1995. – S.86–92.

Belous U. V., post-graduate student of the Department of Political Science Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), u.v.bilous@ukr.net

External characteristics of politician image formation

The external characteristics of image formation politician are considered and their significance in the perception of the image of a political leader is analyzed in the article. It has been determined that external characteristics play a significant role in the formation of the first impression and in perceiving the image of the political leader in general. The main components of external characteristic features of the political image, such as appearance, clothing, facial expressions and language are characterized. It is established that first of all the hair (hair style) is distinguished on the face, then – forehead, eyebrows, eyes, nose, lips and chin. Also clothing serves for politician's identification. The style of clothes is intended to emphasize the visual image of a political figure and bring it closer to certain groups of the population. Also non-verbal information transmitted through gestures and facial expressions plays a significant role. Extremely strong influence on people is carried out through purposeful convincing language and rhetoric. The manipulation of these parameters is shaping the image of a political figure.

Keywords: image, political image, external characteristics of politician image formation.

* * *

УДК 323.173

Балацька О. Б.,

кандидат політичних наук, докторант кафедри політології та правознавства, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (Україна, Старобільськ), balatskaya@ukr.net

ЗБРОЙНИЙ СЕПАРАТИЗМ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО НАСИЛЛЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ¹

Досліджено сутність, форми і тенденції сучасного сепаратизму. Зазначено, що сепаратизм як політико-правове явище є втіленням невіршеного протиріччя між правом народів на самовизначення і принципом територіальної недоторканності й суверенності держави. Визначено, що сепаратизм як процес територіального відокремлення може набувати різних форм, основною серед яких є сепесія, результатом якої є створення держави або псевдодержавного утворення. Встановлено, що сучасним сепаратистським конфліктам властивий високий рівень інтенсивності політичного насилля та затяжний характер. З'ясовано, що сепесіоністські конфлікти часто призводять до подальшого загострення міждержавного або внутрішньодержавного насилля, результатом якого може стати наступна хвиля сепесії.

Ключові слова: політичне насилля, збройний конфлікт, сепаратизм, сепесія, іредентизм.

Для сучасного світового політичного процесу характерне посилення дезінтеграційних тенденцій. Зокрема, на це вказує значне поширення сепаратистських конфліктів, які зазвичай мають збройний характер. Розповсюдження сепаратистських рухів, особлива роль серед яких належить сепесіонізму, сьогодні набуло глобальних масштабів. Події останніх часів, пов'язані з російською агресією, надзвичайно актуалізували питання сепаратизму для України. Сучасна українська держава зіткнулася з безпрецедентними загрозами й викликами

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф–71.

політичній стабільності, територіальній цілісності та національній безпеці. Отже, посилення сепаратистських тенденцій як у світовому, так і в національному масштабі потребує ґрунтовних і всебічних досліджень даної проблеми, що сприятиме пошуку шляхів її вирішення та більш ефективному та адекватному запобіганню деструктивним тенденціям.

Питання сутності, факторів і правової інтерпретації сепаратизму та сецесіонізму, особливості сепаратистських конфліктів сучасності висвітлюються в працях таких зарубіжних учених як А. Баранов, Л. Брілмасер, А. Б'юкенен, К. Веллман, Д. Горовіц, М. Домарева, О. Павкович, П. Пантазополус, Д. Сірокі. Серед українських науковців дану проблематику вивчають В. Андріяш, С. Денисюк, В. Дівак, В. Корнієнко, О. Кресін, О. Недавнія, В. Панібудьласка, І. Рафальський, Н. Романюк, Є. Рябінін, О. Цебенко, І. Червінка, В. Явір та інші.

Метою статті є вивчення сутності сепаратизму як політико-правового явища, його основних форм, а також загальних тенденцій поширення сепаратистських конфліктів у світі.

У сучасному світі сепаратизм є одним із найбільш розповсюджених чинників політичного насилля. Правовим підґрунтям сепаратистських конфліктів є право на самовизначення народів, закріплене в міжнародно-правових актах. Так, уперше принцип рівноправності й самовизначення народів був проголошений у Статуті ООН у 1945 році. Подальше розкриття даного принципу відбулося в таких документах ООН, як Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН 1970 року, Декларація ООН про права корінних народів 2007 року.

Юридичне проголошення і закріплення права народів на самовизначення зіграло вагомий роль у легітимації та активізації сепаратистських конфліктів. Його реалізація породила такі суперечливі явища як сепаратизм і сецесія, що ставлять під загрозу державний суверенітет. Адже, принцип самовизначення суперечить іншим базовим принципам міжнародного права – територіальній цілісності, політичній незалежності й суверенності держави. Крім того, як зазначає український дослідник Олексій Кресін, «відсутність єдиного підходу до розуміння народу перетворює принцип самовизначення народів на джерело сепаратистських конфліктів у різних країнах світу» [4, с. 353]. Отже, сепаратизм є втіленням невирішеного протиріччя між двома фундаментальними політико-правовими принципами – самовизначення народів і територіальної недоторканності держави.

У науковій літературі немає загальноприйнятого визначення поняття сепаратизму. У широкому сенсі сепаратизм розуміється як відокремлення частини державної території, яке може мати різні цілі і набувати різних форм. Так, провідні вітчизняні вчені тлумачать сепаратизм як «рух за територіальне відокремлення тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національними, мовними чи

релігійними ознаками» [7, с. 600]. Таким чином, згідно з цим визначенням, сепаратизм виступає підґрунтям як сецесії, так і автономізації.

В іншому фундаментальному вітчизняному виданні сецесія визначається як «відокремлення частини території від певної держави згідно з рішенням населення або її керівних органів; вихід з держави будь-якої адміністративно-територіальної одиниці цієї частини території, а з федеративної держави – її суб'єкта за рішенням населення, яке ухвалюється на референдумі, або за рішенням керівних органів цих одиниць, або суб'єктів федерації, які виділяються» [1, с. 811]. Отже, в межах такого підходу сецесія розуміється як один із проявів і результатів сепаратизму.

Український дослідник Олег Цебенко зазначає, що сепаратизм як рух за відокремлення частини держави може набувати форми сецесії, іредентизму, енозису і деволуції (автономізації). Найрадикальнішою серед них є сецесія, адже «розвиток такого сепаратизму досить швидко переростає в збройне протистояння, він є зтяжним і супроводжується соціальними потрясіннями, людськими жертвами та матеріальними втратами» [9, с. 48]. Дещо іншої думки дотримується український політолог Вікторія Дівак, яка також вважає сецесію найбільш небезпечною формою сепаратизму. Варіанти реалізації сепаратистських рухів вона обмежує іредентизмом та енозисом, і виключає з цього кола автономізацію, «оскільки вона не порушує територіальної цілісності держави» [3, с. 10].

Іредентизм є феноменом, який має місце, коли частина державної території відокремлюється з метою приєднання до іншої, як правило, сусідньої держави. Досить часто іредентизм приймає форму анексії. У даному випадку ключова роль належить державі-агресору, яка ініціює і підтримує сепаратистський процес. Важливою складовою іредентизму є етнічнонаціональний фактор, адже метою іредентистського руху, зазвичай, виступає об'єднання національної меншини однієї держави з однойменною нацією іншої держави, що складає в ній більшість. З огляду на це, енозис як рух за возз'єднання нації, на нашу думку, виступає варіантом іредентизму.

Однією з найбільш розповсюджених і жорстких форм сепаратизму є сецесія. Вітчизняний політолог Ігор Рафальський наголошує на існуванні двох підходів до визначення цього феномену. У межах «вузького» підходу сецесія розуміється як «сам акт виходу зі складу держави певної її частини», що обов'язково передбачає застосування політичного насилля, яке є наслідком, з одного боку, опору сецесіоністським прагненням з боку офіційної влади, а з іншого – використання сили (або загрози її використання) з боку сепаратистів. На думку прихильників «широкого» тлумачення сецесії, вона полягає в «створенні нового державного утворення» на території вже існуючої держави і може не передбачати застосування насилля [8, с. 87].

Українська дослідниця Ольга Недавнія надає розширене тлумачення поняття сецесіоністського конфлікту. За її визначенням, «сецесіоністські конфлікти – це конфлікти, що виникають, коли в рамках якоїсь спільноти з тих чи інших причин певна її частина усвідомлює себе як іншу ідентичність, та відповідно намагається виокремитися з цієї спільноти»

[5, с. 192]. Науковець наголошує, що можливе і більш вузьке тлумачення зазначеного феномену, коли під час конфлікту йдеться про прагнення виокремити частину території зі складу вже існуючої держави з метою створення у межах цієї території нового самопроголошеного державного утворення. Однак у ширшому розумінні поняття сепесіонізму охоплює, з одного боку, як радикальні заклики до «переформатування держав, перехід до іншої держави або під протекторат іншої держави» [5, с. 192], так і більш помірковані вимоги щодо поглиблення автономізації регіону (у тому числі культурної). Отже, дане визначення поняття сепесіоністського конфлікту універсальним і охоплює цілий ряд форм сепаратизму.

Інших поглядів на проблеми сутності і співвідношення понять сепаратизму і сепесії дотримуються західні вчені. Так, дослідник сепесіоністських рухів Панагіотіс Пантазополус, указуючи на недоцільність ототожнення понять сепесії та сепаратизму, пропонує власну класифікацію сепаратистських феноменів. Так, під сепесією він розуміє офіційний вихід з-під юрисдикції центральної державної влади певної території з прагненням здобути незалежний суверенний статус. Даний процес тягне за собою зміну кордонів держави-господаря. На відміну від сепесії, сепаратизм є простим прагненням до формальної автономії. Іредентизм, який має на увазі вихід зі складу однієї держави з метою приєднання до іншої, навпаки, є найскладнішим варіантом реалізації права на самовизначення народів. Адже в даному випадку участь третьої сторони – «приймаючої держави» – ускладнює конфлікт. Отже, такі конфлікти є найгострішими і зазвичай приймають форму війни [12, р. 1–2].

Схожий підхід щодо розуміння сутності сепаратистських явищ представляє американський учений Олександр Павкович. На його думку, сепесіонізм є політичною програмою, що ґрунтується на вимозі офіційного виведення частини території з міжнародно визнаної держави з метою утворення на цій території нової держави, яка претендує на офіційне визнання з боку інших держав і міжнародних організацій. Сепаратизм, на відміну від сепесіонізму, спрямований лише на скорочення контролю центральної влади над певною територією та її населенням. Обидва феномени є тісно пов'язаними, адже сепаратизм часто переростає в сепесію. Натомість іредентизм не тягне за собою виникнення нової державності. Також дослідник зазначає, що, наприклад, таке явище, як деколонізація не має відношення до сепаратистських процесів, адже колонія не є частиною території держави-метрополії [13].

Отже, як правило, сепаратизм розуміється вченими як втілення природного права народу на самовизначення. Однак останнім часом дослідники наголошують на розповсюдженні такого негативного явища як «штучний» сепаратизм, що є політичною технологією. Зокрема, українські науковці професор Світлана Денисюк і професор Валерій Корнієнко, досліджуючи сучасні події в Криму і на сході України, визначають сепаратистські процеси, що відбулися там, як «новий сепаратизм», «новий тероризм» або «терористичний сепаратизм», який є «впливовою технологією, що змінює свідомість громадян, агресивно впливає на формування

їх ідентичності та прийняття ними важливих політичних рішень» [2, с. 344]. Науковці підкреслюють велику роль збройного насилля в сучасних сепаратистських конфліктах.

На сепаратизм як технологію політичного тиску, метою якої є дезінтеграція політичної системи, вказує вітчизняна дослідниця Віра Явір. Так, ще до початку сепаратистського конфлікту в Україні частиною маніпулятивних технологій впливу на українське суспільство стало безпідставне ототожнення понять федералізму і сепаратизму, що суперечить самій сутності цих принципів різних явищ. Як зазначає дослідниця, «поняття «федералізм» завдяки російським політтехнологам перетворилося на синонім сепаратизму» [10, с. 18]. Така підміна понять є технологією тиску на суспільну свідомість, що є частиною комплексу заходів, спрямованих на легітимацію російської агресії в Україні.

Таким чином, в основі «традиційного» сепаратизму, спрямованого на реалізацію права народу на самовизначення, лежать етнонаціональні або релігійно-конфесійні чинники, які виражають природне прагнення етносів і націй до державотворення, існування у власному політичному, економічному, культурному полі. Однак ряд сучасних сепаратистських, у першу чергу сепесіоністських конфліктів не мають нічого спільного з реалізацією даного принципу міжнародного права. Такі конфлікти мають штучний характер, в їх основу покладено зовнішній чинник, адже вони ініціюються та підтримуються третьою стороною, яка, таким чином, реалізує власні геополітичні та економічні інтереси. Окрім збройної агресії в Україні, конфліктами такого типу є сепаратистські конфлікти в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї, в яких в якості ініціатора сепесіоністських рухів виступив ключовий геополітичний актор регіону – Російська Федерація.

Сепаратистські конфлікти є однією з найскладніших форм політичного протистояння. Завдяки суперечливій політико-правовій природі, такі конфлікти надто важко піддаються врегулюванню і зазвичай мають затяжний характер. Такі застарілі етнополітичні конфлікти, як північноірландський, баскський, каталонський, курдський, корсиканський, тривають протягом багатьох десятиліть і досі характеризуються періодичними загостреннями і спалахами насилля. Як правило, сепаратистським конфліктам властивий високий рівень інтенсивності політичного насилля. Більшість сепаратистських, особливо сепесіоністських конфліктів мають збройний характер. Так, згідно з базою даних Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, на сьогодні в світі триває 45 сепесіоністських конфліктів. 28 з них є насильницькими, а два характеризуються високим рівнем інтенсивності (конфлікти в Україні та на Філіппінах). Крім того, зараз відбувається 63 конфлікти за автономізацію, серед яких 27 – насильницькі, і чотири – високоінтенсивні [11, р. 19].

Метою багатьох сепаратистських конфліктів виступає сепесія, результатом якої є створення визнаних, невизнаних або частково визнаних держав. Так, у результаті сепесії в післявоєнний період були створені численні суб'єкти, серед яких – як визнані міжнародним співтовариством держави (Бангладеш, Еритрея, Східний Тимор, Чорногорія, Південний Судан), так і невизнані або частково визнані (Сахарська Арабська Демократична

Республіка (Західна Сахара), Республіка Косово, Вазиристан, Сомаліленд, Пунтленд, Маахір). Крім того, результатом деяких сепаратистських конфліктів стають псевдодержавні утворення, які фактично є окупованими територіями. До їх числа можна віднести так звані «Республіку Південну Осетію», «Республіку Абхазію», «Турецьку Республіку Північного Кіпру», «Нагірно-Карабаську Республіку», «Придністровську Молдавську Республіку», «Луганську Народну Республіку», «Донецьку Народну Республіку» тощо.

Американський дослідник Девід Сірокі, досліджуючи сучасний сепаратизм, розглядає його, з одного боку, як руйнівний чинник, який наприкінці ХХ століття спричинив розпад великих федеративних держав (СРСР, Югославії, Чехословаччини). Але, з іншого боку, він виступає і потужним державотворчим фактором. Саме дезінтеграція найбільших соціалістичних федерацій спричинила наступну хвилю нових сепаратистських та іредентистських конфліктів. Водночас, як відмічає науковець, у результаті розпаду великих держав на політичній карті світу з'явилося більше 20 суверенних суб'єктів. А з початку ХІХ століття де-факто і де-юре шляхом сепаратизму утворилося близько 70 незалежних держав. Отже, сепаратизм як політичне явище має глобальні масштаби. Однак тільки одна третина випадків сепаратизму закінчується встановленням миру і призводить до створення повноцінних, визнаних більшістю міжнародного співтовариства держав, тоді як у решті випадків цього не відбувається, і натомість мають місце затяжні насильницькі конфлікти [14, р. 15–16].

Для пояснення специфічної природи і тенденцій сучасних сепаратистських конфліктів Д. Сірокі впроваджує поняття рекурсивної сепаратизму. Цей феномен має місце приблизно в половині постсепаратистських держав. Насильницькі сепаратистські конфлікти в багатьох випадках породжують подальше політичне насилля. Як зазначає науковець, насильницький конфлікт після сепаратизму може набувати двох форм (або навіть обох форм одночасно) – міждержавного конфлікту між «старою» і «ною» державою або нового сепаратистського конфлікту всередині постсепаратистської держави. У другому випадку має місце рекурсивна сепаратизм, результатом якої є подальший розкол нової держави. На думку вченого, така ситуація відбулася після розпаду СРСР в Грузії, Молдові, Азербайджані, а також в ряді країн, що утворилися після дезінтеграції Югославії. Крім того, для постсепаратистських держав характерний високий рівень міжобщинного (міжетнічного або міжконфесійного) насилля [14, р. 17–18, 56].

Дослідження феномену «постсепаратистського сепаратизму» отримало розвиток і у вітчизняній політичній науці. Так, відомий український науковець професор Володимир Панібудьласка називає схоже явище дуалістичним сепаратизмом. За словами дослідника, в основі дуалістичного сепаратизму «лежить подвійна природа: на першому історичному етапі етнічні спільноти ведуть боротьбу за вихід із складу великих імперських держав (Австро-Угорщина, Російська імперія) і, реалізуючи «право націй на самовизначення», створюють свої держави і об'єднуються у соціалістичні федерації (СРСР, Югославія); на другому етапі ці ж етнополітичні об'єднання ведуть боротьбу за вихід зі складу

тоталітарних держав (СРСР, Югославія) і утворення незалежних держав (Російська Федерація, Україна, Білорусь та ін.)» [6, с. 308].

Таким чином, сьогодні поширення збройних сепаратистських конфліктів набуває глобального масштабу. У багатьох регіонах світу активізуються старі та з'являються нові осередки сепаратизму. Найпоширенішими формами сучасного сепаратизму є сепаратизм та автономізація. Сепаратистським конфліктам властивий затяжний характер і високий рівень політичного насилля. Вони важко піддаються врегулюванню і мають тенденцію до періодичного загострення. Водночас у сучасному світі окреслилася небезпечна тенденція розповсюдження «штучного» сепаратизму як політичної технології, метою якої є не реалізація права на самовизначення народів, а дезінтеграція держави і дестабілізація суспільства.

Список використаних джерел

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юридична думка, 2007. – 992 с.
2. Денисюк С. Г. «Терористичний сепаратизм» в сучасній Україні: спроба теоретико-прикладного аналізу / С. Г. Денисюк, В. О. Корнієнко // Гілея: наук. вісн. – К., 2015. – Вип.93 (2). – С.342–345.
3. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики: політологічні та правові аспекти: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політ. ін-ти та процеси» / В. В. Дівак. – К., 2010. – 23 с.
4. Кресін О. В. Право народів на самовизначення та протидія сепаратизму в міжнародному праві / О. В. Кресін // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – Вип.65. – С.352–357.
5. Недавні О. Європеїзація та сепаратистські конфлікти у світі / О. Недавні // Українське релігієзнавство. – К., 2010. – №56: Релігія – світ – Україна: колектив. моногр. в 3-х кн. Кн.1: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу. – С.191–198.
6. Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм – поняття, зміст, форми і природа / В. Панібудьласка // Наук. записки Ін-ту політ. і етнологічних дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип.44 (підсерія «Курасівські читання»). – С.306–313.
7. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
8. Рафальський І. Самовизначення та сепаратизм. Питання теорії / І. Рафальський // Наук. записки Ін-ту політ. і етнологічних дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2014. – Вип.4–5 (72–73). – С.78–93.
9. Цебенко О. Форми вияву сепаратизму: теоретико-методологічний аспект / О. Цебенко // Українська національна ідея: реальність та перспективи розвитку. – Львів: Львівська політехніка, 2014. – Вип.26. – С.44–51.
10. Явір В. Федералізм як технологія сепаратизму в Україні / В. Явір // Віче. – 2015. – №14. – С.18–21.
11. Conflict Barometer [Electronic Resource] / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2016. – No.25. – 204 p. – Available at: http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf (21.05.2017). – Title from the screen.
12. Pantazopolous P. Secessionist Movements: An Analytical Framework [Electronic Resource]: Honors Theses / P. Pantazopolous / Southern Illinois University Carbondale. – 1995. – 34 p. – Available at: http://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1188&context=uhp_theses (19.05.2017). – Title from the screen.
13. Secessionism and Separatism Monthly Series: «Secession and Secessionism» by Alexandar Pavković [Electronic Resource] // H-Net: Humanities & Social Sciences Online: [Website]. – Available at: <https://networks.h-net.org/node/3911/discussions/90459/secessionism-and-separatism-monthly-series-secession-and> (20.05.2017). – Title from the screen.
14. Siroky D. S. Secession and Survival: Nations, States and Violent Conflict [Electronic Resource] / D. S. Siroky: dissertation submitted ... of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Department of Political Science Duke University. –

2009. – 334 p. – Available at: <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/3209/DmainD6–29–09.pdf?sequence=1> (21.05.2017). – Title from the screen.

References

1. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk / Za red. Yu. S. Shemshuchenka. – K.: Iurydychna dumka, 2007. – 992 s.
2. Denysiuk S. H. «Terorystychnyi separatyzm» v suchasni Ukraini: sproba teoretyko-prykadnoho analizu / S. H. Denysiuk, V. O. Kornienko // Hileya: nauk. visn. – K., 2015. – Vyp.93 (2). – S.342–345.
3. Divak V. V. Separatyzm yak fenomen suchasnoi polityky: politolohichni ta pravovi aspekty: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: spets. 23.00.02 «Polit. in-ty ta protsesy» / V. V. Divak. – K., 2010. – 23 s.
4. Kresin O. V. Pravo narodiv na samovyznachennia ta protydia separatyzmu v mizhnarodnomu pravi / O. V. Kresin // Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky. – 2014. – Vyp.65. – S.352–357.
5. Nedavnia O. Yevropeizatsiia ta setsesionistski konflikty u sviti / O. Nedavnia // Ukrainiske relihiieznavstvo. – K., 2010. – №56: Relihiia – svit – Ukraina: kolektyv. monohr. v 3-kh kn. Kn.1: Relihiia u sviti kulturno-tsivilizatsiinoho dialohu. – S.191–198.
6. Panibudlaska V. Etnopolitychnyi separatyzm – poniattia, zmist, formy i pryroda / V. Panibudlaska // Nauk. zapysky In-tu polit. i etnonatsionalnykh doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – K., 2009. – Vyp.44 (pidseriia «Kurasyvski chytannia»). – S.306–313.
7. Politolohichni entsyklopedychnyi slovnyk / Uporiadnyk V. P. Horbatenko; za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. – K.: Heneza, 2004. – 736 s.
8. Rafalskyi I. Samovyznachennia ta separatyzm. Pytannia teorii / I. Rafalskyi // Nauk. zapysky In-tu polit. i etnonatsionalnykh doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. – K., 2014. – Vyp.4–5 (72–73). – S.78–93.
9. Tsebenko O. Formy vyjavu separatyzmu: teoretyko-metodolohichniy aspekt / O. Tsebenko // Ukrainiska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. – Lviv: Lvivska politekhnika, 2014. – Vyp.26. – S.44–51.
10. Yavir V. Federalizm yak tekhnolohiia separatyzmu v Ukraini / V. Yavir // Viche. – 2015. – №14. – S.18–21.
11. Conflict Barometer [Electronic Resource] / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2016. – No.25. – 206 p. – Available at: http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf (21.05.2017). – Title from the screen.
12. Pantazopoulos P. Secessionist Movements: An Analytical Framework [Electronic Resource]: Honors Theses / P. Pantazopoulos / Southern Illinois University Carbondale. – 1995. – 34 p. – Available at: http://opensiuc.lib.siu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1188&context=uhp_theses (19.05.2017). – Title from the screen.
13. Secessionism and Separatism Monthly Series: «Secession and Secessionism» by Alexander Pavković [Electronic Resource] // H-Net: Humanities & Social Sciences Online: [Website]. – Available at: <https://networks.h-net.org/node/3911/discussions/90459/secessionism-and-separatism-monthly-series-secession-and> (20.05.2017). – Title from the screen.
14. Siroky D. S. Secession and Survival: Nations, States and Violent Conflict [Electronic Resource] / D. S. Siroky: dissertation submitted ... of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Department of Political Science Duke University. – 2009. – 334 p. – Available at: <https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/3209/DmainD6–29–09.pdf?sequence=1> (21.05.2017). – Title from the screen.

Balatska O. B., candidate of political sciences, doctoral candidate of department of political science and jurisprudence, SE «Luhansk Taras Shevchenko National University» (Ukraine, Starobilsk), balatskaya@ukr.net

Armed separatism as a form of political violence: theoretical analysis

The essence, forms and tendencies of modern separatism had been studied. It had been noted that separatism as a political and legal phenomenon is the embodiment of the unresolved contradiction between the right to self-determination of peoples and the principles of territorial integrity and state sovereignty. It had been determined that separatism as a process of territorial separation from the existing state can take different forms among which the foremost place is occupied by secession that leads to the state or quasistate establishment. It had been defined that modern separatist conflicts have a high level of political violence intensity and become protracted. It had been clarified that secessionist conflicts often lead to the further escalation of the interstate or intrastate violence the result of which may be next wave of secession.

Keywords: political violence, armed conflict, separatism, secession, irredentism.

* * *

УДК 321.01

Дахно О. Ю.,
аспірант, Національний інститут
стратегічних досліджень
(Україна, Київ), aleks9000@gmail.com

ОСНОВНИ ФАКТОРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Здійснено аналіз зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на забезпечення та збереження територіальної цілісності держави; ідентифіковано причини виникнення кризи територіальної цілісності сучасної держави та шляхи протидії їй в умовах розвитку та укріплення конституційно демократичного устрою; наведено інструментарій захисту територіальної цілісності «нових незалежних держав» та її належного інституційного оформлення, що є запорукою утвердження міжнародного миру та глобальної безпеки.

Наголошено на необхідності утвердження багатокомпонентної системи захисту територіальної цілісності держави. Обґрунтовано доцільність запровадження стратегічної парадигми захисту інтересів держави, відсутність якої створює високий рівень ймовірності втрати державою територіальної цілісності. Доведено, що важливе місце в структурі політики забезпечення територіальної цілісності сучасної держави має належати міжнародно-правовим засобам, які регулюють діяльність держав та інших суб'єктів у даній сфері.

Ключові слова: територіальна цілісність, територіальна недоторканість, сепаратизм, анексія, сецесія, глобальна інтеграція, національна держава, глобальна держава, глобальна безпека, державний суверенітет, територіальна дезінтеграція, міжнародний мир, територіальні конфлікти, національна безпека.

Початок ХХІ століття, який супроводжується пошуком формування внутрішньодержавної та геополітичної ідентичності, поставив у новому ракурсі питання територіальної цілісності перед сучасними державами, які стикнулись із сепаратизмом, анексією та сецесією. Розвиток національної самосвідомості в пострадянський період спровокував значну кількість територіальних проблем, які стали фактором виникнення територіальних конфліктів у Чечні, Молдові, Абхазії, Південній Осетії. В умовах утворення нових незалежних держав в результаті розпаду інших традиційно постає питання правового врегулювання їх територіальної цілісності, ідентифікації геополітичних факторів, які впливають на її забезпечення та збереження. Виходячи з цього в межах політологічної науки сформувалась значна кількість дослідницьких підходів, спрямованих на розроблення відповідних логічних схем, які розкривають особливості забезпечення територіальної цілісності сучасної держави. Більшість таких підходів пронизана з'ясуванням причин виникнення кризи територіальної цілісності сучасної держави та протидії їй в умовах розвитку та укріплення конституційно демократичного устрою.

Протягом тривалого часу предметом широкого наукового дискурсу виступали різні дослідницькі аспекти аналізу територіальної цілісності та розроблення політичних інструментів її захисту, що дозволило сформувати системний спектр термінологічної визначеності. У такому ракурсі дана проблематика виступала предметом окремого аналізу в працях таких вчених, як: В. Тацій, М. Даньшин, Я. Лантінов, С. Бабурін, І. Барциц, І. Левакіна, В. Радченко, Д. Шарп, Дж. С. Най, З. Бжезинський, Є. Юртаєва та інші.

Не дивлячись на те, що проблеми територіальної цілісності мають певний рівень теоретико-методологічного обґрунтування, що тим самим слугує умовою чіткої артикуляції даного терміну в межах відповідних нормативно-правових документів, і досі відсутні є синтезовані розробки ідентифікації основних факторів

забезпечення територіальної цілісності сучасної держави, по суті мірою знижує технологічний ресурс ефективності її внутрішньої та зовнішньої політики та реалізації відповідних геополітичних стратегій.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Варто відзначити, що наявність значної кількості територіальних проблем у розвитку сучасних держав пов'язана з відсутністю ефективної системи захисту їх територіальної цілісності, що в кінцевому випадку й приводить до розпаду та відокремлення частин їх території. Здебільшого це відбувається через відсутність стратегічної парадигми захисту інтересів держави, що загалом створює високий рівень імовірної втрати державою територіальної цілісності, а відтак послаблює потенціал національної безпеки. Виходячи з цього, доцільно враховувати два рівні факторів: зовнішні та внутрішні, які визначають особливості територіальної цілісності сучасних держав і впливають на формування системи її захисту.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даної статті є здійснення аналізу зовнішніх та внутрішніх факторів, які впливають на забезпечення та збереження територіальної цілісності, ідентифікувати причини виникнення кризи територіальної цілісності сучасної держави та протидії їй в умовах розвитку та укріплення конституційно демократичного устрою, обґрунтувати доцільність запровадження стратегічної парадигми захисту інтересів сучасної держави, розробити інструментарій захисту територіальної цілісності «нових незалежних держав» та належного інституційного оформлення, що є запорукою утвердження міжнародного миру та глобальної безпеки.

Найбільш потужним виступає зовнішній фактор, який характеризує зовнішній вплив держав, який синергічно приводить до певних змін у територіальній цілісності держави. З цього приводу *П. К. Менон*, аналізуючи зовнішні виклики забезпечення територіальної цілісності «нових незалежних держав», вказав на наявність міжнародно визнаних кордонів як критерій, який досить часто приводить до її порушення. Саме тому в «практиці міжнародних відносин існує норма, відповідно до якої держави зобов'язані утримуватись від формального визнання нової держави, якщо вона мала територіальні проблеми, оскільки це по-суті втягує її у невіршений конфлікт» [1, с. 117].

Виходячи з проблем, з якими стикнулись держави в постмодерний період, що стосується зокрема визнання держав, які входили до радянського простору та зокрема Югославії, «внутрішньо-адміністративні кордони розглядалися як міжнародно визнані, аби принцип територіальної цілісності поширювався і на новоутворені держави, не потребуючи при цьому додаткових інструментів легітимації» [2, с. 44]. В кінцевому випадку це призвело до того, що порушення внутрішніх кордонів цих держав, які були закріплені лише національними конституціями, відразу ж здобувало міжнародну правову підтримку. Це тим самим поглиблювало конфлікт між державами, оскільки «визнання внутрішніх кордонів новоутворених держав не поширювалось на кордони автономій (автономні республіки мали власні конституції)» [3, с. 74].

У даному відношенні постає питання про легітимність критеріїв визнання «нових» держав, адже

на нормативному рівні не визначено, яка кількість держав має визнати її, аби вона здобула «повний об'єм міжнародної правосуб'єктності». У підтвердження цього *А. Бьюкенен* відзначає, що «виникнення держави в принципі не залежить від її визнання в ролі суб'єкта міжнародного права іншими державами, хоча гіпотетично невизнання може додати їй лише труднощів у налагодженні контактів з іншими державами» [4, с. 6]. Це також обумовлено й положеннями міжнародного права, яке «не обмежує можливість інших держав визнавати чи не визнавати ті чи інші новостворені державні утворення, їм надається право самим аналізувати та визначати ступінь необхідності та обґрунтування можливого визнання» [4, с. 8]. Саме тому й досі в глобальному світі існує значна кількість «невизнаних держав», або «частково визнаних», які й досі не набули належної міжнародної правосуб'єктності. Однак, на думку *Дж. Кроуфорда*, в цьому не має особливої необхідності, «оскільки система міжнародного права визнає можливість зміни кордонів держав на основі права народу на самовизначення, якщо дана держава дотримується прав людини та її основних свобод» [5, с. 65].

Саме тому важливе місце в структурі політики забезпечення територіальної цілісності сучасної держави має належати міжнародно-правовим засобам, які регулюють діяльність держав та інших суб'єктів у даній сфері. З цього приводу також варто відзначити, що для сучасної держави особливо важливу роль відіграють кордони, оскільки на них зосереджений спектр стратегічних інтересів держав, які складають основу їх національної безпеки, а тому їх стабільність та належне інституційне оформлення є запорукою утвердження міжнародного миру та глобальної безпеки. Саме тому, на думку *Б. Бутрос-Галі*, «будь-яка зміна території держави, її нових політико-правових абрисів, за виключенням випадків відчуження території держави, яка здійснила акт агресії (при цьому згода такої держави не потрібна) має здійснюватись на основі добровільної угоди сусідніх держав, принципу рівноправ'я та самовизначення народів, які населяють відповідну територію, з урахуванням правомірності їх інтересів» [6, с. 217]. Це свідчить про те, що кордони «нових держав» мають бути закріплені в спільних договорах між державами, оскільки розмитість їх встановлення, різна інституційна пам'ять держав за умови існування різних договорів щодо укладення кордонів традиційно призводять до виникнення територіальних спорів.

У добу глобалізму, коли активізується фактор «територіальної розмитості» національних держав, актуалізується пошук доцільності запровадження цивілізованих способів збереження та захисту територіальної цілісності. У результаті цього, на думку *У. Бека*, «радикальне перегрупування сил в глобальному світі привело до перманентного утворення нових союзів, коаліцій та навіть і нових держав» [7, с. 116]. Здебільшого йдеться про геополітичну реструктуризацію світу, коли його політична карта є достатньо дефрагментованою, функціонують спірні («взаємозалежні») території, невизнані держави, продовжується процес подрібнення держав, зростають сепаратистські рухи, які поглиблюють територіальні проблеми. Саме тому, на думку *І. Валлернстайна*, для сучасних

держав, які бажають зберегтись на політичній карті світу, стратегічно важливо застосовувати гнучкі способи зміни державної території, що тим самим забезпечить збереження її цілісності. До таких способів він відносить: обмін в результаті домовленості між зацікавленими державами про спільні поступки відповідно до принципів міжнародного права, цесію, передачу частини території іншій державі відповідно до географічних факторів на основі укладення спільного договору, акрецію, природне прирощення території держави, адюдикацію, розширення території згідно рішень міжнародного арбітражу [8]. При цьому вчений одноставно наголошує на мирному врегулюванні територіальних спорів між сучасними державами в межах глобального простору, адже, на його думку, будь-яке розширення території однієї держави завжди супроводжується порушенням цілісності іншої, а тому воно не може бути законно легітимізованим.

У межах аналізу даного аспекту варто особливо враховувати і той факт, що «кардинальні геополітичні трансформації» кінця ХХ століття, забезпечивши політичну реструктуризацію світу, увиразнили особливу детермінованість *принципів територіальної цілісності та права народу на самовизначення*. В результаті чого, на думку С. Райтнера, «державність здобули навіть ті народи, які раніше не мали досвіду державного будівництва, більшість держав успадкували від розпаду імперій національне питання, що тим самим породило значну кількість проблем їх державного розвитку і в окремих випадках привело до нових територіальних розподілів» [9, с. 499]. У даному відношенні також варто враховувати і той факт, що в ідеалі принцип територіальної цілісності у сучасному світі мав би захищати не лише «право народу, але й права людини». Однак, якщо взяти до уваги процеси деколонізації, то така конструкція даного принципу не діє. Це Г. Ейбет та Ф. Вейбер пояснюють тим, що «завжди на певній території, яка прагне до самовизначення, проживають люди, які в силу певних обставин цього не бажають і які можуть становити навіть значну частину населення, а тому заради них ці принципи мають бути належно юридично інституціоналізовані» [10, с. 79].

У контексті аналізу особливостей забезпечення територіальної цілісності сучасної держави слід також особливу увагу звернути на *інтеграційну тенденцію*, яка в особливому ракурсі актуалізує контактну функцію кордонів сучасних держав. Йдеться про динамізацію форм налагодження взаємодії громадян в прикордонних районах, що тим самим приводить до утворення так званих «зон взаємодії сусідніх держав». Прикладом цього слугують «кордони таких країн Європейського Союзу, як Франція, Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Люксембург, які підписали Шенгенську угоду, тим самим ставши своєрідною віссю утворення могутнього міжнародного економічного району, в межах якого вільно переміщуються люди, товари та послуги» [1, с. 303].

Важливу увагу в контексті розкриття даного аспекту також доцільно приділити ідентифікації кордонів держав пострадянського простору, які й досі зберігають високий рівень контактності між собою. Переважною мірою йдеться про те, що кордони цих держав, здебільшого залишаючись «прозорими, розмитими та

невизначеними», слугують успішнішому налагодженню інтегративної взаємодії. В той же час відповідні інституційні структури, які функціонують в межах СНД (Митний союз), які хоча й слугують розширенню форм торгівельно-економічної інтеграції цих країн, становлять виклики для їх територіальної цілісності. Усе це ставить питання про делімітацію та демаркацію кордонів в межах саме цих держав, аби попередити, а інколи вже і протистояти викликам територіальної цілісності. Варто відзначити, що в більшості пострадянських держав вирішення територіальних питань носить латентний характер, що тим самим слугує сприятливим фактором для міжнародної міграції, тероризму та транскордонної злочинності, а це, у свою чергу, розширює її сферу національної небезпеки.

Важлива методологічна артикуляція в контексті аналізу зовнішніх факторів впливу на територіальну цілісність сучасних держав належить також *миротворчості* як «комплексу дій, який здійснюється представниками міжнародного співтовариства для припинення війн, встановлення чи підтримання міжнародного миру, попередження воєнних загроз», що тим самим слугує забезпеченню підтримання територіальної цілісності держав як структурної складової їх системи національної безпеки». В даному відношенні миротворчість пов'язується з упровадженням концепції «позитивного миру», який, на думку її автора Й. Галтунга, може бути встановлений шляхом «ліквідації «структурного насилля» (прямого та культурного), зумовленого протистоянням між країнами центру та периферії» [11, с. 505].

Подолати таке насилля без шкоди втрати територіальної цілісності держави відповідно до даної концепції можливо лише шляхом запровадження п'яти основних інструментів, серед яких: 1) підтримання миру; 2) встановлення миру; 3) миробудівництво; 4) примус до миру; 5) превентивна дипломатія. При цьому також варто відзначити, що під поняттям «позитивного миру» вчений розуміє «стабільний стан існування світової системи, яка характеризується досягненням рівноваги між націями та державами».

Відтак, миротворчість, слугуючи попередженню загроз чи припиненню війни, також сприяє вирішенню національних питань в межах багатонаціональних держав. При цьому варто відзначити, що особлива геополітична доцільність миротворчості в межах розвитку сучасних держав обумовлена «різким зростанням кількості внутрішньодержавних протистоянь, викликаних етноконфесійними, етнотериторіальними та етнополітичними причинами, в результаті чого почастишали конфлікти між багаточисельними озброєними угрупованнями в середині держав та структурами влади, які проходять шлях внутрішнього розпаду» [12, с. 10].

Варто відзначити, що миротворчі операції ХХІ ст. стають дедалі більш комплексними, мають характер «всеоб'ємного урегулювання» і спрямовані на «посконфліктне відновлення». В результаті цього миротворчість набула нового типу – *миробудівництва* (миробудівна місія), що в окремих випадках також зводиться до «державного будівництва» в постліберальних суспільствах. Це свідчить про те, що «в сучасних умовах сформувалась нова тенденція розвитку миротворчості, яка характеризується ускладненням операцій, розширенням видів діяльності шляхом переходу від виконання

контрольно-спостержних функцій до вирішення організаційно-управлінських завдань» [13, с. 227]. У даному відношенні методологічний акцент зміщується в бік «мирного облаштування світу в постконфліктний період». Тобто миробудівництво застосовується по завершенню конфлікту для встановлення основ миру між державами та гарантій збереження їх територіальної цілісності та недоторканості. Такий варіант миробудівництва включає «функціонування відповідних інститутів, які сприяють укріпленню миру, укладенню відповідних угод про організацію взаємодії між ворогуючими державами, проведення або контроль за проведенням національних виборів, відновлення громадської інфраструктури, економічну модернізацію» [14].

Дотримуючись новітньої глобальної логіки реалізації миротворчих операцій, перед державами постала складна проблема пошуку «оптимального варіанту втручання держав», аби забезпечити їх територіальну цілісність та «будівництво держав», до яких *М. Даффід* відносить: 1) здійснення втручання до виникнення конфлікту або коли він перебуває в латентній формі, не допускаючи його ескалації; 2) невтручання у конфлікт в момент його активного розгортання; 3) миротворча діяльність по завершенні конфлікту [15]. У даному відношенні під «будівництвом держав» розуміється «особливий варіант миротворчості, який включає комплекс дій зі створення політичних систем на основі детально розроблених проєктів реформування державних інститутів» [16, с. 93]. Це повною мірою розкриває ідеологічний характер реалізації миробудівних операцій, які мають право на реалізацію лише за умови, якщо вони слугують принципам лібералізму, глобального управління та гуманітарного права. В протилежному випадку вони ймовірно можуть становити виклики для територіальної цілісності та недоторканості держав, «оскільки продовжують ліберальну практику створення та укріплення мінімалістської держави з децентралізованою політичною системою» [17, с. 83].

Виходячи з цього, аби сучасні держави володіли належним інструментарієм захисту територіальної цілісності в умовах протистояння впливу зовнішніх факторів, на думку *Т. Вейсса*, має бути утверджена багатокomпонентна система захисту територіальної цілісності держави, яка включає:

- міжнародно-правове оформлення державних кордонів сусідніх держав як запоруку надійного закріплення за допомогою міжнародних засобів лінії проходження державного кордону;
- міжнародно-правову протидію сепаратизму як одному з нових джерел руйнування цілісності держав;
- міжнародну співпрацю у сфері охорони державного кордону, яка дозволяє координувати спільну діяльність держав;
- забезпечення територіальної цілісності держав у рамках функціонуючої системи міжнародної безпеки, спрямованої на попередження, припинення та нейтралізацію зовнішніх загроз [2, с. 179].

У межах аналізу внутрішніх факторів, які визначають особливості територіальної цілісності сучасних держав, доцільно виходити із суперечливості та ускладненості військово-політичної ситуації у світі, яка характеризується високим рівнем детермінованості

зовнішніх та внутрішніх умов розвитку держав. З цього приводу *Ф. Фукуяма* наголошує на існуванні «значної кількості регіональних міждержавних та внутрішньодержавних проблем, загострення яких загрожує перерости в міжнародні озброєні конфлікти та локальні війни» [18]. Це, на його думку, обумовлено зростанням соціальних, політичних, економічних, територіальних, національно-етнічних та релігійних суперечностей, до вирішення яких різні держави можуть застосовувати силові методи реалізації регіонального чи глобального домінування. Відтак, сучасна методологія захисту територіальної цілісності з необхідністю має враховувати «зростання позиції сили окремих держав». Аби цьому протистояти, важлива увага має приділятися реалізації ефективної політики забезпечення територіальної цілісності в середині держав, яка можлива лише за умови «посилення свого військово-стратегічного, економічного та науково-технічного потенціалу» [19].

З цього приводу, аналізуючи особливості забезпечення територіальної цілісності сучасної держави, значну увагу *М. Закір* зосередив на реалізації функцій судової влади, спрямованих на забезпечення сталого, поступального та стабільного розвитку держави. На його думку, «рішення судів усіх рівнів детермінує діяльність усіх органів державної влади знизу доверху, формує надійну правову систему безпеки держави спільно із законодавчою та виконавчою владою» [19, с. 220]. Важливою перевагою реалізації функцій судової влади (судового механізму) в забезпеченні територіальної цілісності сучасної держави є її відмежування від політичної доцільності.

У деяку методологічну суперечність входить до наведеної вище концепція *Ж. Купера*, в межах якої вчений виходить із того, що «територіальна цілісність сучасної держави забезпечується єдністю системи державної влади» [20, с. 51]. Така єдність, у свою чергу, «забезпечується та гарантується конституцією, яка визначає єдиний територіальний політичний та правовий простір держави, принципи побудови системи органів державної влади, які надають державі форму цілісного утворення» [20, с. 53]. У такий спосіб вчений вказує на певне заперечення принципів міжнародного права та можливість їх реалізації в межах сучасної національної держави.

Однак такий підхід певною мірою має право на існування, оскільки більшість політологічних та правових концепцій базуються на тому, що територіальна цілісність сучасних держав забезпечує безпеку та цілісність держав як на міждержавному так і внутрішньодержавному рівнях. Слідуючи такій логіці, вчені одностайно прийшли до необхідності розмежування нормативних елементів захисту принципу територіальної цілісності держави за їх функціональною спрямованістю [21; 22; 23]. Виходячи з цього, на думку *Д. Доннлі*, держава з метою забезпечення своєї цілісності на міждержавному рівні зобов'язана: 1) утримуватись від вторгнення, нападу, захоплення, анексії та окупації чужих територій; 2) не допускати будь-які прояви посягань на державну територію; 3) утримуватись від застосування сили та загрози її застосування проти територіальної цілісності та недоторканості держав; 4) утримуватись від розпалювання прикордонних

конфліктів та вчинення прикордонних провокацій [23, с. 27]. На внутрішньодержавному рівні держава, аби забезпечити безпеку та цілісність своєї території, зобов'язана: поважати цілісність державної території; гарантувати недоторканість кордонів; не допускати будь-які дії, які суперечать цілям та принципам Уставу ООН, проти територіальної цілісності та єдності держави.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, здійснений аналіз особливостей захисту територіальної цілісності сучасної держави дозволив ідентифікувати зовнішні та внутрішні фактори, які впливають на її забезпечення та збереження. На підставі цього наведено причини виникнення кризи територіальної цілісності сучасної держави та протидії їй в умовах розвитку та укріплення конституційно демократичного устрою, обґрунтовано доцільність запровадження стратегічної парадигми захисту інтересів держави, відсутність якої створює високий рівень імовірної втрати державою територіальної цілісності, а відтак послаблює потенціал національної безпеки. Розроблено інструментарій захисту територіальної цілісності «нових незалежних держав» та її належного інституційного оформлення, що є запорукою утвердження міжнародного миру та глобальної безпеки. Саме останній аспект є найменш дослідженим в межах сучасної політологічної науки, що тим самим закладає перспективи його подальшого розроблення у контексті сучасних дослідницьких підходів

Список використаних джерел

1. Oxford Handbook on the United Nations / Ed. by Thomas G. Weiss and Sam Daws. – Oxford University Press, 2008. – 489 p.
2. Weiss T. (ed.) Collective Security in a Changing World. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 2013. – 511 p.
3. Maill H. The Peacemakers: Peaceful Settlement of Disputes since 1945. – New York: St. Martin's Press, 2012. – 398 p.
4. Бьюкенен А. Сепарация. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства / А. Бьюкенен. – М.: «Рудомино», 2014. – 439 с.
5. Проблема признания государств (научная дискуссия) // Международная жизнь. – 2009. – №11. – С.59–72.
6. Бутрос-Гали Б. Повестка дня мира / Б. Бутрос-Гали. – Нью-Йорк: ООН, 2012. – 311 с.
7. Бек У. Космополитическое мировоззрение / У. Бек; вступ. ст. В. Л. Иноземцев. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 311 с.
8. Вальерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
9. Ratner S. The New UN Peacekeeping. Building Place in Lands of Conflict After the Cold War. – New York, 2015. – 607 p.
10. Aybet G., Bieber F. From Dayton to Brussels: The impact of EU and NATO Conditionality on State Building in Bosnia & Hercegovina // Europe-Asia Studies. – 2011. – Vol.63. – P.68–117.
11. Gizelis T.-I. Gender Empowerment and United Nations Peacebuilding // Journal of Peace Research. – 2009. – Vol.46. – N4. – P.499–529.
12. Carver M. Long War, Short Peace: The Rise and Decline of Ethnopolitical Conflict at the End of the Cold War // People Versus States. US Institute of Peace. – May 2009 Revision. – Table 8. – P.8–29.
13. Ramsbotham O., Woodhouse T., Miall H. Contemporary Conflict Resolution. The prevention, management and transformation of deadly conflicts. – Cambridge, Malden, 2015. – 399 p.
14. Департамент операций по поддержанию мира (ДОПМ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.un.org/ru/peacekeeping/resources/statistics/factsheet.shtml>
15. United Nations Peacebuilding Fund [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unpbf.org/>
16. Bieber F. Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans // Europe-Asia Studies. – 2011. – Vol. 63. – No.10. – P.44–117.
17. Tull D. Troubled State-building in the DR Congo: the Challenge from the Margins // Journal of modern African Studies. – 2010. – Vol.48. – No.4. – P.77–94.
18. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке [пер. с англ.] [Електронний ресурс] / Ф. Фукуяма. – М., 2006. – Режим доступу: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/fukuyama-state_building-ru-2007-1.pdf
19. Zacher, Mark W. The Territorial Integrity Norm: International Boundaries and the Use of Force. International Organization. – 2001. – №55 (2). – P.215–250.
20. Cooper J. Territorial integrity can't trump the basic human right to self-determination // The Tiraspol Times. – 7 April 2008. – P.43–59.
21. Клайн Э. Самоопределение наций: созидание или опасная забава / Э. Клайн // Общественные науки и современность. – 2013. – №2. – С.3–19.
22. Сенезе С. Права человека и право народов: два раздельных мира / С. Сенезе // Международные отношения. – 2011. – №2. – С.32–49.
23. Donnelly D. K. States and substates in a free world: a theory of national self-determination // Nationalism and ethnic politics. – Summer 2016. – Vol.2. – №2. – P.11–29.

References

1. Oxford Handbook on the United Nations / Ed. by Thomas G. Weiss and Sam Daws. – Oxford University Press, 2008. – 489 p.
2. Weiss T. (ed.) Collective Security in a Changing World. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 2013. – 511 p.
3. Maill H. The Peacemakers: Peaceful Settlement of Disputes since 1945. – New York: St. Martin's Press, 2012. – 398 p.
4. B'jukenen A. Secessija. Pravo na odelenie, prava cheloveka i territorial'naja celostnost' gosudarstva / A. B'jukenen. – M.: «Rudomino», 2014. – 439 s.
5. Problema priznanija gosudarstv (nauchnaja diskussija) // Mezhdunarodnaja zhizn'. – 2009. – №11. – S.59–72.
6. Butros-Gali B. Povestka dnja mira / B. Butros-Gali. – N'ju-Jork: OON, 2012. – 311 s.
7. Bek U. Kosmopoliticheskoe mirovozzrenie / U. Bek; vstup. st. V. L. Inozemcev. – M.: Centr issledovanij postindustrial'nogo obshhestva, 2008. – 311 s.
8. Vallerstajn I. Konec znakomogo mira: Sociologija XXI veka / per. s angl. pod red. V. I. Inozemceva. – M.: Logos, 2004. – 368 s.
9. Ratner S. The New UN Peacekeeping. Building Place in Lands of Conflict After the Cold War. – New York, 2015. – 607 p.
10. Aybet G., Bieber F. From Dayton to Brussels: The impact of EU and NATO Conditionality on State Building in Bosnia & Hercegovina // Europe-Asia Studies. – 2011. – Vol.63. – P.68–117.
11. Gizelis T.-I. Gender Empowerment and United Nations Peacebuilding // Journal of Peace Research. – 2009. – Vol.46. – N4. – P.499–529.
12. Carver M. Long War, Short Peace: The Rise and Decline of Ethnopolitical Conflict at the End of the Cold War // People Versus States. US Institute of Peace. – May 2009 Revision. – Table 8. – P.8–29.
13. Ramsbotham O., Woodhouse T., Miall H. Contemporary Conflict Resolution. The prevention, management and transformation of deadly conflicts. – Cambridge, Malden, 2015. – 399 p.
14. Departament operacij po podderzhaniju mira (DOPM) [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.un.org/ru/peacekeeping/resources/statistics/factsheet.shtml>
15. United Nations Peacebuilding Fund [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.unpbf.org/>
16. Bieber F. Building Impossible States? State-Building Strategies and EU Membership in the Western Balkans // Europe-Asia Studies. – 2011. – Vol. 63. – No.10. – P.44–117.
17. Tull D. Troubled State-building in the DR Congo: the Challenge from the Margins // Journal of modern African Studies. – 2010. – Vol.48. – No.4. – P.77–94.
18. Fukujama F. Sil'noe gosudarstvo: Upravlenie i mirovoj porjadok v XXI veke [per. s angl.] [Elektronnyj resurs] / F. Fukujama. – M., 2006. – Rezhim dostupu: http://yanko.lib.ru/books/politologiya/fukuyama-state_building-ru-2007-1.pdf
19. Zacher, Mark W. The Territorial Integrity Norm: International Boundaries and the Use of Force. International Organization. – 2001. – №55 (2). – P.215–250.

20. Cooper J. Territorial integrity can't trump the basic human right to self-determination // The Tiraspol Times. – 7 April 2008. – P.43–59.

21. Klajn Je. Samoopredelenie nacija: sozidanje ili opasnaja zabava / Je. Klajn // Obshhestvennye nauki i sovremennost'. – 2013. – №2. – S.3–19.

22. Seneze S. Prava cheloveka i pravo narodov: dva razdel'nyh mira / S. Seneze // Mezhdunarodnye otnosheniya. – 2011. – №2. – S.32–49.

23. Donnelly D. K. States and substates in a free world: a theory of national self-determination // Nationalism and ethnic politics. – Summer 2016. – Vol.2. – №2. – P.11–29.

Dakhno O. Yu., PhD student of the National Institute for Strategic Studies (Ukraine, Kyiv), aleks9000@gmail.com

The main factors of ensuring the territorial integrity of the modern state

Within this article the external and internal factors that affect the security and territorial integrity of the state are analyzed. The causes of the crisis of the territorial integrity of the modern state and ways to resist it in the conditions of development and strengthening of the constitutional democratic system are identified. Instruments to protect territorial integrity of «new independent states» are presented as well as its proper institutional framework, which is the key to strengthening international peace and global security.

The necessity to establish a multi-system protection of territorial integrity is highlighted. The expediency of introducing strategic paradigm to protect the interests of the state is emphasized, the lack of which creates a high level of probable loss of the state's territorial integrity. It is proved that an important place in the structure of policies ensuring the territorial integrity of the modern state must belong to international legal tools governing the activities of states and other actors in this field.

Keywords: territorial integrity, territorial inviolability, separatism, annexation, secession, global integration, national state, global state, global security, national sovereignty, territorial disintegration, international peace, territorial conflicts, national security.

УДК 316.485.6

Калюжна Ю.,
аспірантка, Національний інститут стратегічних
досліджень при Президенті України
(Україна, Київ), expelliarmus3107@gmail.com

ПОПЕРЕДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Зроблено спробу аналізу засобів та механізмів попередження соціальних конфліктів, зокрема за допомогою технологій інформаційного впливу на соціум та окремі соціальні групи–мішені. Розглянуто основні фази розвитку соціального конфлікту, серед яких основну увагу зосереджено на передконфліктній фазі. Досліджено основні механізми попередження та врегулювання конфлікту у соціальній системі із застосування факторів інформаційного впливу.

Ключові слова: соціальна система, соціальний конфлікт, функції соціального конфлікту, причини конфлікту, попередження соціального конфлікту, інформація, інформаційні механізми, інформаційний вплив.

Розробка механізмів попередження та протидії соціальним конфліктам посідає ключове місце у сучасній системі управління. Оскільки будь-яка соціальна система є елементом певної іншої, більш глобальної системи, закономірності якої визначають основні властивості та обставини розвитку власних підсистем, державу як соціальну систему також слід розглядати з позиції місця, яке вона посідає у міжнародній системі, яка активно трансформується, що породжує безліч локальних та регіональних конфліктів у певних підсистемах, що потребують дієвих підходів до їх попередження та врегулювання з врахуванням інформаційного аспекту.

Як приклад можна навести ситуацію на території східних областей України впродовж 2014–2017 рр., де інформаційне протистояння відіграє одну з ключових ролей у боротьбі між Росією та Україною. Причому

Російська Федерація у інформаційній війні проти України застосовує весь спектр «активних заходів» впливу не тільки на локальний та регіональний, але і глобальний інформаційний простір [5]¹.

Технології інформаційного впливу застосовуються не тільки для інспірування та ескалації соціальних конфліктів, але і для їх врегулювання, управління та попередження.

З огляду на все вищевказане предметом аналізу даної статті є інформаційні механізми попередження соціальних конфліктів, а метою – визначення новітніх механізмів ініціювання соціальних конфліктів та протидії їм; аналіз наявих інструментів інформаційного впливу на соціум та порівняння їх превентивного потенціалу у різних сферах життя суспільства, – політичній, економічній, соціальній тощо.

Тенденції виникнення та ескалації соціальних конфліктів були предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Так, теорії соціального конфлікту, його функції вивчали Г. Зіммель, який, власне кажучи, ввів у науковий обіг саме поняття конфлікту, Т. Парсонс [6], Л. Козер [4], М. Вебер [11], Е. Мейо, Р. Дарендорф, кожен з яких визначив свій погляд на роль та функції конфлікту у розвитку та функціонуванні всієї соціальної системи. Що стосується попередження соціальних конфліктів, то дане питання на сучасному етапі досліджували Н. Т. Кільмашкіна [3], С. В. Соколов [9], А. Н. Чуміков, С. С. Алексєєв, М. І. Пірен [8], І. Е. Бекешкіна та ін.

До того ж, впродовж останніх років чималий досвід місії з врегулювання соціальних конфліктів у різних регіонах світу набули ООН, регіональні та локальні державні та недержавні організації.

Новизна одержаних результатів визначається систематизацією даних щодо використання інформаційного аспекту в сучасних соціальних конфліктах та реальною оцінкою сучасного стану розробки механізмів попередження і протидії виникненню та ескалації соціальних конфліктів.

Як зазначив М. Вебер у «Методології соціальної науки», конфлікт є невід'ємним атрибутом соціального життя, адже «мир» є не більше ніж зміна форми самого конфлікту або сторін, що конфліктують, зміна самого предмету конфлікту або зміна можливостей вибору [12].

Питання щодо ролі соціального конфлікту у розвитку системи також є досить суперечливим, тому що соціальний конфлікт може як привести до розвитку соціальної системи, так і до виникнення загрози її існуванню та остаточному руйнуванню системи. Тобто соціальний конфлікт несе у собі як негативні, так і позитивні функції та наслідки. Так американський соціолог Т. Парсонс розглядав конфліктну поведінку як девіантну, а сам соціальний конфлікт як ознаку хвороби соціального організму [6]. В свою чергу, Л. Козер вбачав у конфлікті позитивні функції, адже він спонукає соціальну систему до розвитку та оновлення, вказуючи на існуючі у ній недоліки [4]. Наприклад, серед конструктивних функцій соціального конфлікту слід виділити таку, що дозволяє виявити протиріччя у

1 «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, А. В. Баровська, Т. О. Ісакова, І. О. Коваль, В. П. Горбулін; за заг. ред. Д. В. Дубова. – К.: НІСД, 2017. – 88 с/

суспільстві, визначити форму недоліків у соціальній системі та заздалегіть попередити розгортання проблеми. Наявність конфліктної ситуації у соціальній системі призводить також до мобілізації енергії, вдосконалення засобів комунікації для ефективного вирішення проблеми, що виникла [3, с. 12–13].

В той же час соціальний конфлікт несе у собі велику кількість деструктивних функцій, які розкриваються при довгому ігноруванні проблеми, що виникла. Соціальні конфлікти значно дестабілізують соціальну систему, роблять її вразливою для зовнішньої загрози, пригнічують темпи економічного, політичного, соціального та духовного розвитку суспільства в цілому [3, с. 14].

Значною загрозою для соціальної системи є конфлікти, що містять у собі фазу збройного протистояння, адже вони несуть у собі насильницькі методи боротьби, що провокують значні матеріальні та людські втрати. Зазвичай у збройні конфлікти переходять ті, що виражають боротьбу соціальних груп, систем за певні цінності, владу та ресурси.

Відносно етапів розвитку конфлікту слід виділити чотири основні фази:

1. Початкова або латентна фаза – фіксує етап зародження та початковий розвиток конфліктної ситуації. Також до даної фази належить усвідомлення сторонами наявності протиріч, розбіжності інтересів. Даний етап ще називають передконфліктним [3, с. 52].

2. Фаза підйому або демонстративна – конфліктна ситуація переходить у відкриту фазу і починається відкрита взаємодія між її суб'єктами. Суттєвою відмінністю від попередньої фази є те, що опоненти повністю усвідомлюють сутність протиріч, що сформували передумови конфліктної ситуації та переходять до формування стратегій захисту власних інтересів [3, с. 55].

3. Агресивна фаза характеризує пік конфлікту, відбувається швидкий розвиток відкритої конфронтації. На даній фазі конфлікт може перейти у фазу збройного протистояння. Цей етап можна поділити на три частини. По-перше, фаза розпочинається з інциденту, що виникає за певного збігу обставин або штучно інсценований опонентами за допомогою провокації або що. Надалі відбувається ескалація конфлікту – найбільш агресивна фаза всього протистояння, під час якої загострюються всі можливі протиріччя між сторонами [3, с. 58]. Третьою частиною є етап завершення відкритого періоду протистояння, під час якого сторони усвідомлюють безперспективність протиріч.

4. Батальна або постконфліктна фаза зазвичай характеризується спадом конфліктної ситуації та передбачає її розв'язання, врегульовуючи існуючі протиріччя та ліквідуючи напругу між полюсами [3, с. 61].

Що стосується попередження конфлікту, то даний процес передбачає вплив на конфлікт на першій латентній фазі, адже вона фіксує стан соціальної системи напередодні конфлікту, зародження основних наявних у ній протиріччя та їх джерела. Саме тому технології попередження конфлікту покликані локалізувати протиріччя на етапі їх появи для уникнення в подальшому матеріальних, моральних та людських збитків.

Початкову фазу конфлікту, як і сам конфлікт, можна розділити на три основні етапи. Перш за все, це виникнення гострих протиріч з приводу незадоволення

потреб суб'єктів соціальної системи. По-друге, посилення соціальної напруги у системі, що фіксує емоційний стан суспільства впродовж достатньо довгого періоду часу. Проте, слід відзначити, що не будь-яка соціальна напруга може призвести до ескалації конфлікту, а лише та, що викликана реальним пригніченням потреб та інтересів суб'єктів суспільства, змінами у соціальній системі, що сприймаються як загроза, а також недостовірною або спотвореною інформацією про певні події, факти та суспільні явища [3, с. 52]. Саме на даному етапі соціальна система є найбільш вразливою для ворожих інформаційних операцій. Як приклад, ситуація, що склалася в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 років. Зріст соціальної напруги в результаті відмови української влади підписати угоду з Європейським союзом, зростання соціальної невдоволеності, масові виступи призвели до нестабільного стану всієї соціальної системи та зробили її вразливою до зовнішньої загрози. В результаті цього поширення недостовірної інформації у системі призвело до виведення її з рівноваги та дисонанс між підсистемами. В подальшому, за допомогою тих самих засобів інформаційного впливу з боку Російської Федерації система почала розпадатися на підсистеми, що зробило її ще більш вразливою для зовнішніх загроз.

Тож, технології протидії інформаційним механізмам провокування конфліктів у тій чи іншій соціальній системі відіграють вирішальну роль саме на етапі зародження протиріч, що провокують зріст соціальної напруги, до розгортання відкритого протистояння.

Особливої уваги потребує необхідність своєчасного збору об'єктивної інформації про сутність, джерела та причини зростаючої напруги у системі, а також про цілі та інтереси конфліктуючих сторін для повного аналізу передконфліктної ситуації та прогнозування можливих варіантів розвитку подій. До того ж слід зазначити, що свідомо хибна оцінка передконфліктної ситуації може використовуватися як для стримання, так і для форсування протистояння.

Попередження соціального конфлікту є неможливим без визначення основних причин його виникнення, які, в свою чергу, можуть бути як об'єктивні, тобто такі, що зумовлені загальними закономірностями розвитку соціальної системи, так і суб'єктивні, викликані протилежністю інтересів та іншими особливостями індивідів. Так, наприклад, С. В. Соколов зазначає, що суб'єктивними причинами можуть виступати наступні:

- протиріччя між інтересами індивідів малих та великих груп та нормами поведінки у суспільстві [9, с. 95];

- протиріччя між однаковими інтересами різних суб'єктів, спрямованих на один і той самий предмет, як наприклад влада, територія, суверенітет та ін. [9, с. 95];

- полярні цілі та інтереси різних суб'єктів [9, с. 96]; як приклад, можна навести розходження позицій РФ та України щодо євроінтеграції України;

- нерозуміння інтересів, намірів та дій опонентів суперниками, у яких вони починають бачити загрозу для себе [9, с. 96]; Росія вбачає зокрема загрозу для себе у вступі України до НАТО.

Серед інших причин виникнення соціальних конфліктів хотіли б звернути увагу саме на ідеологічні, зокрема різне ставлення до певних позицій та відмінна

система ідей. На ідеологічній основі можуть виникати соціальні конфлікти різного типу – політичні, релігійні, соціо-культурні тощо. Зокрема, на ґрунті ідеології виникає такий тип конфлікту, що може нести у собі елементи збройного протистояння, як «війна Аполлона». Автор терміну у його сучасному тлумаченні С. Пересльогін [7]. Даний тип соціального конфлікту відбувається шляхом зіткнень картин світу, які мають форму ідей, моральних норм та мотивацій [7, с. 360]. У даному типі конфлікту часто не вдається встановити переможця і переможеного. Цей тип конфлікту є вкрай небезпечним через те, що він стосується питань ідеології як окремої особистості, так і окремих соціальних груп.

Всі ці причини призводять до наявності досить великої кількості різноманітних факторів, що впливають на процес попередження конфлікту.

Не дивлячись на велику кількість літератури, що стосується попередження інформаційних конфліктів, на даний момент є неясним, як попередити соціальний конфлікт, зокрема такий, що носить національний або міжнаціональний характер. Соціальні конфлікти продовжують виникати, у деяких випадках призводячи до збройного протистояння.

Основною проблемою щодо попередження соціального конфлікту є нездатність держав та міжнародної спільноти вчасно передбачити зародження та розростання таких конфліктів, що можуть у подальшому мати насильницький характер. Серед важливих причин нездатності вчасно попередити зародження того чи іншого соціального конфлікту можна виділити нездатність керівництва держав вчасно зреагувати на певні фактори, які пов'язані із загостренням конфліктної ситуації, зокрема через відсутність узгодження щодо користі завчасного попередження конфлікту. До того ж, для внутрішньодержавних конфліктів потребуються методи раннього попередження, які відрізняються від тих, що використовуються для попередження традиційних міждержавних протиріч [11]. Все це свідчить про необхідність використання інформаційних механізмів задля завчасного попередження соціального конфлікту.

Отже, попередження соціального конфлікту передбачає, перш за все, його прогнозування, тобто обґрунтоване припущення про можливість виникнення та розвиток конфліктів у соціальній системі [8, с. 123]. На основі проаналізованої інформації щодо об'єктивних та суб'єктивних причин можливих зіткнень між сторонами формуються варіанти подальшого розвитку подій та пропонуються певні пропозиції щодо попередження розвитку конфлікту та вирішення протиріч у мирний спосіб. Проте, останнім часом збільшилася можливість появи так званих «чорних лебедів», тобто таких подій та явищ у суспільному житті, які виникають несподівано та складні для передбачення. Теорію появи «чорних лебедів» розвинув у своїй роботі з аналогічною назвою відомий американський економіст Н. Н. Талеб [10]. Згідно з його дослідженням подія, яку можна класифікувати як «чорного лебедя», володіє трьома основними характеристиками:

1. Аномальність, тобто нічого у минулому не могло спровокувати виникнення та розвиток даної події [10, с. 19].

2. Подія або явище справляє сильний вплив на соціальну систему та може призвести до несподіваних

наслідків, дестабілізації або навіть знищення системи [10, с. 19].

3. Ретроспективне передбачення, тобто пояснення події після того як вона відбулася та була сприйнята як «сюрприз», видається достатньо передбачуваним [10, с. 20].

Так, Революція Гідності в кінці 2013 – початку 2014 років сприймалася як повна несподіванка, подія, яку ніхто з політологів не міг передбачити, проте в подальшому при аналізі різноманітних факторів вчені встановили, що даний варіант розвитку подій був достатньо таки очікуваним. Дані події призвели до дестабілізації соціальної системи як всередині держави, так і системи міжнародних відносин загалом. Саме тому, подібні конфлікти можуть бути досить складними для передбачення та попередження, але при своєчасному та вдалому аналізі передконфліктної ситуації, шанс все таки існує.

Висновки. Соціальні конфлікти несуть у собі як позитивні, так і негативні наслідки для соціальної системи. Проте, невчасне виявлення наявних у системі протиріч, їх ігнорування та замовчування може призвести до згубних наслідків для внутрішнього устрою системи, так і до порушення її взаємовідносин з іншими системами, або навіть знищення системи [9, с. 122]. Виявлення та ліквідація причин соціального конфлікту є одним з найбільш ефективних способів попередження появи соціального конфлікту.

Серед механізмів попередження соціальних конфліктів, зокрема з точки зору інформаційного фактору, можна запропонувати наступні:

– збір інформації з різноманітних джерел для більш повної картини та об'єктивного аналізу даних про певну подію або явище суспільного життя, а також ліквідація перешкод та збоїв при отриманні, аналізі та передачі важливої та конфіденційної інформації;

– створення єдиних критеріїв оцінки інформації та розуміння інформаційної агресії відносно соціальної системи та необхідності регулювання інформаційних механізмів впливу на соціум;

– протидія маніпулюванню суспільною свідомістю, зокрема, за допомогою поширення шкідливої, негативної та спотвореної інформації як у самій системі, так і за її межами. Сюди також слід віднести боротьбу інформаційною агресією, протидію пропаганді та дезінформації, що визначенні у Стратегії національної безпеки України 2015 року [1];

– створення системи органів або вдосконалення вже існуючих, до функцій яких належить своєчасне реагування та попередження використання інформаційних механізмів впливу на елементи соціальної системи, інститутів, що відповідатимуть за інформаційну психологічну безпеку індивідів;

– вчасне викриття ворожих операцій, спрямованих на дестабілізацію системи як з середини, так і її негативне сприйняття іншими системами;

– виявлення суб'єктів системи, що спотворені або використовуються агресором для впровадження негативних інформаційних технологій з середини соціальної системи [1];

Отже, аналіз передконфліктної ситуації та своєчасне реагування на неї суб'єктів управління соціальною системою дозволяє діагностувати зростаючу соціальну

напруга та вчасно реалізовувати технології щодо попередження ескалації конфлікту. Проте, на даний момент дані механізми не застосовуються в повній мірі для попередження та врегулювання соціальних конфліктів. Це стосується і збройного протистояння на Сході України. Слід зазначити, що при вдалому комбінуванні різноманітних механізмів попередження та врегулювання конфліктної ситуації, можна уникнути подальшої ескалації протистояння та призвести до його спаду та розв'язання.

Список використаних джерел

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» №287/2015 // Президент України [Електронний ресурс]. – 2015. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
2. Дмитриев А. В. Конфликтология: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000. – 320 с.
3. Кильмашкина Т. Н. Конфликтология. Социальные конфликты: учебник для студентов вузов / Т. Н. Кильмашкина – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ–ДАНА: Закон и право, 2012. – 277 с.
4. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Пер. с англ. О. Назаровой; Под общ. ред. Л. Г. Ионина. – М.: Дом интеллектуальной книги: Идея–пресс, 2000. – 205 с.
5. Конач В. К. Сучасні тенденції в захисті національних інтересів від російської пропаганди / Вікторія Костянтинівна Конач // Стратегічні пріоритети. – 2016. – №1. – С.88–98.
6. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
7. Переслегин С. Б. Сумма стратегий / С. Переслегин, Е. Переслегина, А. Желтов, Н. Луковникова. – Санкт–Петербург, 2013. – 1070 с.
8. Пірен М. І. Конфліктологія: Підручник. – К.: МАУП, 2003. – 360 с.
9. Соколов С. В. Социальная конфликтология: Учеб. пособие. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 327 с.
10. Taleb N. N. Chernyy l'ebed'. Pod znakom nepredkazuemosti (Sbornik) / Per. s angl. V. Son'kin, O. Popov, Alexejy Kapanadze, A. Berdichevskiy, M. Kostionova. – М.: КоЛибри, 2012. – 736 с.
11. Janie Leatherman, William DeMars et al., Breaking Cycles of Violence, Kumerian Press, West Harford, 1999, p.3.
12. Weber M. The Methodotogy ofthe Social Sciences, trans. and ed. Edward A. Shits and Henry A. Finch. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1949, P.26–27.

References

1. Pro rishennia Rady nacional'noi' bezpeky i oborony Ukrai'ny vid 6 travnja 2015 roku «Pro strategiju natsional'noji bezpeky Ukrai'ny» №287/2015 // Prezydent Ukrai'ny [Elektronnyy resurs]. – 2015. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
2. Dmitriev A. V. Konfliktologija: Uchebnoje posobije. – М.: Gardariki, 2000. – 320 s.
3. Kil'mashkina T. N. Konfliktologija. Socialnyje konflikty: uchebnik dlja vuzov / T. N. Kil'mashkina – 2-je izd., pererab. i dop. – М.: JUNITI–DANA: Zakon i pravo, 2012. – 277 s.
4. Kozer L. A. Funkcii social'nogo konflikta / Per. s angl. O. Nazarovoju; Pod obshch. red. L. G. Ionina. – М.: Dom intellektual'noy knigi: Ideya–press, 200. – 205 s.
5. Konah V. K. Suchasni tendenciji v zahysti nacional'nyh interesiv vid rosijs'koji propagandy / Viktorija Kostjantynivna Konah // Strategichni priorytety. – 2016. – №1. – S.88–98.
6. Parsons T. Sistema sovremennyh obshestv / Per. s angl. L. A. Sedova i A. D. Kovaljeva. Pod red. M. S. Kovaljevoj. – М.: Aspekt Press, 1998. – 270 s.
7. Pereslegin S. B. Summa strategij / S. Peresl'egin, E. Peresl'egina, A. Zheltov, N. Lukovnikova. – Sankt–Peterburg, 2013. – 1070 s.
8. Piren M. I. Konfliktologija: Pidruchnyk. – К.: MAUP, 2003. – 360 s.
9. Sokolov S. V. Social'naja konfliktologija: Ucheb. pocobije. – М.: JUNITI–DANA. – 327 s.

10. Taleb N. N. Chernyy l'ebjed'. Pod znakom nepredskazuemosti (Sbornik) / Per. s angl. V. Son'kin, O. Popov, Alexejy Kapanadze, A. Berdichevskiy, M. Kostionova. – М.: KoLibri, 2012. – 736 s.

11. Janie Leatherman, William DeMars et al., Breaking Cycles of Violence, Kumerian Press, West Harford, 1999, p.3.

12. Weber M. The Methodotogy ofthe Social Sciences, trans. and ed. Edward A. Shits and Henry A. Finch. Glencoe, Ill.: The Free Press, 1949, P.26–27.

*Kaliuzhna Y., postgraduate student,
The National Institute for Strategic Studies
(Ukraine, Kyiv), expelliarmus3107@gmail.com*

Prevention of social conflicts: information aspect

In the article, it is analyzed means of prevention of social conflicts, in particular by instruments of information technology impact on society as whole and peculiar target groups. The purpose of the article is to study basic phases of conflict development with the primary attention to pre-conflict stage. The paper is explored basic mechanisms of social conflicts prevention with application of factors of information impact.

Keywords: social system, social conflict, functions of social conflict, causes of conflict, prevention of social conflict, information, information mechanisms, information impact.

* * *

УДК 327

Матчук Я.,
магістр міжнародної інформації, кафедра
міжнародної інформації, Інститут міжнародних
відносин, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
yashella@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ ЯК ПЛАТФОРМИ ДЛЯ ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ (НА ПРИКЛАДІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ)

Досліджено соціальні медіа-платформи як інструмент комунікації політичних інституцій та формування їхнього іміджу на міжнародній арені. Проведено аналіз особливостей використання соціальних медіа для політичної комунікації, розглянуто досвід застосування інструментів соціальних мереж для інформування громадськості про діяльність політичних інституцій. Метою статті є аналіз методів використання соціальних мереж політичними інституціями. Науковий пошук здійснювався на основі системного підходу до аналізу політичної та рекламної комунікації. Під час опрацювання проблеми було використано здобутки і методи таких наук, як політологія, теорія масової комунікації, соціологія та зв'язки з громадськістю.

Ключові слова: соціальні медіа, політичні комунікації, політичні інституції, Європейський парламент, Рада Європейського Союзу, Європейський центральний банк, Європейський омбудсмен.

У сучасному суспільстві політичні діячі та інституції мають постійно підтверджувати легітимність свого перебування на політичній арені. На цьому тлі активізується потреба політичних організацій в ефективних та діючих піар–кампаніях на базі соціальних медіа. Саме тому останнім часом у нашому суспільстві все більшого розвитку набувають різноманітні політичні піар–технології для соціальних сервісів, що є особливо помітними під час виборчих кампаній. Метою статті є оцінка на прикладі політичних комунікаційних кампаній європейських політичних інституцій ефективності соціальних медіа як інструменту політичної комунікації та їхнього впливу на формування суспільної думки.

У середині ХХ століття у період післявоєнної демократизації та активного розвитку комунікативних технологій та засобів з'явилися перші теоретичні розробки щодо політичної комунікації [1]. Політичною комунікацією називаємо процес передачі, обміну політичною інформацією, який структурує політичну діяльність та надає їй нового значення, формує

громадську думку і політичну соціалізацію громадян з урахуванням їхніх потреб та інтересів [2]. Згідно з концепцією К. Мангема, за умов швидких політичних та соціальних змін суспільство, а зокрема молодь, шукає засобів для адекватної реакції на ситуацію, що складається. Звідси випливає твердження, що система цінностей, притаманна для певного покоління, залежить від обставин його формування [3]. Відтак розвиток світового інформаційного простору має вплив на закріплення ролі Інтернет-технологій у процесі політичної соціалізації молоді, адже мережа Інтернет слугує актуальним джерелом інформації про соціальні та політичні зміни, які відбуваються у всьому світі.

Розглянемо особливості політичної реклами саме в соціальних мережах. В розрізі цього питання на основі прикладів, приведених у розділі, бачимо докази активного розвитку новітньої сфери – «цифрової віртуальної дипломатії» [4], а також ефективності її інструментів, що базуються на можливостях соціальних медіа. Соціальні медіа в загальному значенні передбачають низку інформаційно-комунікаційних засобів та технологій, які застосовуються користувачами для отримання інформації, а також висловлення власної думки, утворюючи при цьому розгалужену мережу зв'язків з іншими користувачами або групами [5]. Згідно з вищезазначеним визначенням до соціальних медіа відносимо наступні технології: інтерактивні веб-сторінки (Wikipedia, BuzzFeed); власне соціальні мережі (Facebook, LinkedIn); блоги (Wix, Wordpress, Tumblr, Blogger); платформи для мікро-блогів (Twitter, Gab, Tout, Yammer та нещодавно запущений Mastodon); сервіси для поширення фото та відео (YouTube, Vimeo, Flickr, Snapchat та Instagram).

Зазначимо також, що соціальні мережі поступово перетворилися зі платформ для спілкування в інформаційно-новинні системи. Так, наприклад, основною опцією та ключовою сторінкою в інтерфейсі мережі Facebook є стрічка новин News Feed, яку для себе конструює сам користувач. З іншого боку ця особливість має і негативні наслідки у вигляді так званих «бульбашок фільтрів», тобто явища обмеження інформаційного простору конкретного користувача в результаті персоналізованого пошуку та індивідуалізованої стрічки новин, зокрема і у мережі Facebook [6].

Наприклад, 22–25 травня 2014 року у країнах Європейського союзу відбулися останні наразі – восьмі за рахунком – вибори депутатів до Європейського парламенту [7]. Служба новин BBC назвала вибори до Європейського парламенту у 2014 році «social media election», тобто «виборами соціальних медіа». Так, незадовго до виборів у Лондоні була проведена панельна дискусія на тему ролі соціальних мереж у передвиборчих кампаніях, під час якої було зазначено, що останньою тенденцією у політичній комунікації в соціальних медіа стало більш персоналізовані повідомлення та залучення окремих виборців замість цілих груп [8]. В ході передвиборчого періоду та виборів найпопулярнішими засобами комунікації онлайн були сервіс Twitter, в якому об'єднуючим хештегом слугував #EP2014, блоги конкретних політиків, а також публікації політків та партій у мережі Facebook. Згідно з даними онлайн-аналітика Марко Рекордера, менш як за тиждень у період з 22 по 26 травня тільки у мережі Twitter

у публікаціях з'явилося більш як 583 000 згадувань виборів до Європейського парламенту із використанням хештегу #EP2014 [9].

Європейський парламент є законодавчим органом Європейського союзу, який обирається шляхом прямого голосування, що проводиться серед громадян країн-членів ЄС. Станом на сьогодні ключовим ресурсом Європейського парламенту слугує офіційний сайт парламенту, доступний 24 європейськими мовами – europarl.europa.eu. В соціальних медіа знаходимо аккаунти Європейського парламенту у професійній мережі LinkedIn, у соціальній мережі Facebook, у сервісі мікроблогінгу Twitter, на мультимедіа ресурсах Flickr, YouTube та Pinterest, у соціальних мережах для обміну фото Instagram та Snapchat, а також у соціальному новинному ресурсі Reddit.

Говорячи про аккаунт Європейського парламенту на сервісі міні-блогів Twitter, сьогодні він має 24 офіційні сторінки на всіх європейських мовах, а також окрему сторінку для журналістів та медіа – @EuroParlPress, сторінку аудіо та візуальних сервісів Європейського парламенту – @europarlAV та каналу EuroParlTV – @europarltv та окремий аккаунт для публікації офіційних фото – @Europarl_Photo. Крім того, у Twitter створено аккаунти для всіх комітетів, національних представництв Європейського парламенту, а також інтерактивного музею парламенту Parliamentarium.

Розглянемо основний Twitter-аккаунт Європейського парламенту – @Europarl_EN, який налічує сьогодні 333 303 підписника та ведеться з 2009 року [10]. Характеризуючи контент сторінки Європейського парламенту у Twitter, на ній з'являються актуальні новини про роботу інституції, регулярно публікуються інфографіки та статистичні дані, а також окремою рубрикою можемо виділити короткі FAQ-відео, спрямовані на пояснення тих чи інших аспектів діяльності парламенту. Крім того, значна частина публікацій, що розповідає про рішення парламенту містять у собі посилання на офіційний сайт парламенту, де користувачі можуть знайти більш детальні матеріали. Також публікуються анонси Facebook- та Periscope – трансляцій різних заходів. В якості іншої регулярної рубрики можемо виокремити публікації із хештегом #EPlenary, у яких перераховуються питання на порядку денному пленарних засідань Європейського парламенту. Часто у стрічці новин з'являються цитати членів парламенту або голови парламенту Антоніо Таяні, що оформлюються у вигляді тексту із супроводжуючим текстом, зображенням або відео.

Окремою великою групою публікацій також є публікації, пов'язані зі святами, заходами та особливими подіями, наприклад, анонси подій, привітання, інформація про заходи та звіти після проведення урочистостей. Зазначимо також, що до здійснення комунікацій Європейського парламенту у соціальних медіа залучають і незалежних блогерів, наприклад, досить відомого англійського відео-блогера Вільяма Шерса та одну з найуспішніших блогерів Австрії Мадлен Алізадех, авторку блогу Dariadaria [11].

Рада Європейського союзу – одна з семи інституцій Європейського союзу згідно з Маастрихтським договором. Рада поруч із Європейським парламентом є частиною двопалатного законодавчого органу ЄС.

Станом на сьогодні офіційним ресурсом Ради Європейського союзу слугує сайт Ради, доступний, як і сторінка Європейського парламенту, 24 європейськими мовами – consilium.europa.eu. В соціальних медіа знаходимо аккаунти Ради Європейського союзу у професійній мережі LinkedIn, у соціальних мережах Facebook та Google+, у сервісі мікроблогінгу Twitter, на мультимедіа ресурсі YouTube, у соціальній мережі для обміну фото Instagram, а також на платформі для створення власних історій за допомогою соціальних медіа Storify.

Говорячи про аккаунт Ради Європейського союзу на сервісі міні-блогів Twitter, сьогодні він має 3 офіційні сторінки: основну сторінку Ради @EUCouncil, Twitter – канал для преси @EUCouncilPress та сторінку із аудіо– та відеоматеріалами від служби новин Ради Європейського союзу @EUCouncilTVNews. Розглянемо основний Twitter–аккаунт Ради Європейського союзу – @EUCouncil, який станом на сьогодні налічує 247,8 тисяч читачів і ведеться з 2010 року [12]. Щодо наповнення сторінки Ради Європейського союзу у Twitter, публікації здебільшого носять інформаційний на новинний характер, детально розповідаючи про щоденну діяльність Ради. Також публікуються звіти про те, що Європейський союз досяг у тих чи інших сферах, із додаванням посилання на розгорнуту інформацію на офіційному сайті. Крім того, у Twitter з'являються публікації з актуальною інформацією про візити політиків та посадових осіб до Ради. За аналогією до аккаунту Європейського парламенту, значна частина постів стосується свят, особливих подій та річниць. Також на сторінці можна знайти термінові новини, які позначаються хештегом #BREAKING, наприклад, про дискусії навколо Марракешського договору. Окремою рубрикою можемо виділити пости, що розповідають про маловідомі сфери діяльності Ради або розповідають про історичні віхи розвитку ЄС і супроводжуються хештегом #DidYouKnow.

Врешті можемо відзначити, що сторінка Ради Європейського союзу у мережі Twitter відрізняється активним використанням хештегів у великій кількості та значно меншим застосуванням відео та зображень у публікаціях, аніж аккаунт Європейського парламенту.

Європейський центральний банк – це головний елемент Європейської системи центральних банків. Станом на сьогодні офіційним ресурсом Європейського центрального банку слугує сайт ЄЦБ – ecb.europa.eu, доступний 24 європейськими мовами. В соціальних медіа знаходимо аккаунти ресурсами Європейського центрального банку у соціальній мережі Google+, у професійній мережі LinkedIn, у сервісі мікроблогінгу Twitter, на мультимедіа ресурсах Flickr та YouTube. Говорячи про представлення Європейського центрального банку на сервісі міні-блогінгу Twitter, аккаунт @ecb має наразі 382,2 тисячі підписників і активно ведеться з 2009 року [13]. Сторінка @ecb чітко структурована і має ряд регулярних рубрик, серед яких публікації про нові робочі документи банку із посиланнями на їх повний текст; прес–релізи; економічні бюлетені; науково–дослідні бюлетені та статті; статистичні показники за певний період, а також річні звіти; результати опитувань.

В якості окремого розділу публікацій можемо виділити публікації про діяльність Управлінської

ради Європейського центрального банку. Зазначимо, що всі вищезгадані рубрики починаються із заголовка із її назвою, що відрізняє сторінку @ecb від інших розглянутих сторінок інституцій. Крім того, окрім постів новинного характеру, у стрічці новин традиційно зустрічаються публікації про події, заходи та святкування. Також з'являються публікації із посиланнями на інтерв'ю, цитатами із виступів, оформленими у текстовому форматі або у вигляді зображення. Регулярно публікуються анонси прес–конференцій, посилання на їх онлайн–трансляції у YouTube. Також часто публікуються посилання на повний текст листів глави Європейського центрального банку до різних політичних діячів.

Загалом, характеризуючи сторінку Європейського центрального банку у мережі Twitter, зазначимо, що вона є досить активною, адже на ній з'являються публікації кожного дня, вона є чітко структурованою та має регулярні рубрики, проте на ній нечасто у порівнянні із розглянутими раніше Twitter–аккаунтами застосовуються хештеги, відео– та фото–матеріали.

Європейський омбудсмен – це посадова особа, уповноважена приймати та розглядати скарги від громадян та резидентів Європейського союзу щодо адміністративних порушень в органах та установах об'єднання. Офіційним ресурсом офісу Європейського омбудсмена слугує сайт, доступний, як і в інших вищезгаданих інституцій, 24 європейськими мовами – ombudsman.europa.eu. Відтак у соціальних медіа аккаунти офісу Європейського омбудсмена можемо знайти у професійній мережі LinkedIn, у соціальній мережі Google+, у сервісі мікроблогінгу Twitter, на мультимедіа ресурсі YouTube, у соціальній мережі для обміну фото Instagram, а також на платформі для створення власних історій за допомогою соціальних медіа Storify та на платформі соціальної журналістики Medium.

Щодо аккаунту офісу Європейського омбудсмена на сервісі міні-блогінгу Twitter, він працює з 2012 року та станом на сьогодні нараховує 17,7 тисяч підписників [14]. Сторінка має свій особливий хештег – #EUOmbudsman. У Twitter–аккаунті @EUombudsman можемо знайти публікації із посиланнями на листи від омбудсмена політичним інституціям та діям та новини про діяльність офісу Європейського омбудсмена. Традиційно на сторінці з'являються привітання та публікації на честь особливих подій, а також на честь спеціальної нагороди, заснованої за ініціативи омбудсмена у 2016 році – нагороди за найкраще управління – #EOaward. Значну частину стрічки новин займають публікації про роботу власне Емілі О'Рейлі, чинного омбудсмена, її зустрічі, участь у панельних дискусіях, наприклад, у Європейському парламенті. Варто відзначити також те, що у стрічці новин часто можна зустріти відповіді команди @EUombudsman на запитання чи коментарі користувачів Twitter, чого не спостерігалось на інших розглянутих сторінках. Також відзначимо, що загалом на сторінці застосовується значна в порівнянні з іншими розглянутими сторінками кількість хештегів у публікаціях.

Методологією дослідження слугуватиме наступна: для того, аби порівняти рівень залучення та ефективність застосування соціальних мереж в іміджевих

цілях для європейських політичних інституцій, необхідно побудувати модель, яка дозволить здійснити кількісне порівняння. Для цього включимо до порівняння наступні критерії: кількість оригінальних публікацій на сторінці політичної інституції; кількість згадувань сторінки інституції; цитованість (у мережі Twitter – це кількість ретвітів, тобто повторення публікацій інституції іншими користувачами); тональність постів.

Для досягнення достовірного результату маємо послуговуватися однаковим періодом часу для наших оцінок, тому для дослідження оберемо останні 12 місяців, тобто період з 31 травня 2016 року по 31 травня 2017 року. Для отримання актуальних даних в рамках дослідження застосуємо сервіси Tweepster та Keyhole. Відтак, модель популярності, яку використовуватимемо, можна подати у вигляді наступної формули:

$$P = \sum_{i=1}^n \frac{x_n}{s_n},$$

де P – коефіцієнт популярності,

x_n – елемент вибірки,

s_n – стандартне відхилення.

Таким чином, враховуючи вищезазначені критерії та користуючись інформацією із відповідних джерел, заповнимо наступну таблицю:

	Кількість публікацій на сторінці	Кількість згадувань	Цитованість (кількість ретвітів)	Тональність (позитивна)	Тональність (негативна)
Євро–парламент	2 103	6 864	104 457	1 366	1 029
Рада ЄС	715	6 504	63 189	624	1 034
ЄЦБ	1 970	6 612	35 025	1 223	708
Офіс Європ. омбудсмена	645	3 456	4 130	467	145

Заповнивши таблицю, бачимо, що отримані дані різномірні, тобто мають різні розподіли та інші статистичні властивості, а тому тепер необхідно нормалізувати дані та використати модель популярності. Для цього знайдемо спочатку середнє значення та стандартне відхилення для даних. Середнє значення шукаємо за формулою:

$$\mu = \frac{\sum x_i}{n},$$

де μ – середнє значення,

x_i – дані по стовпцю,

n – кількість даних по стовпчику.

Таким чином, отримуємо: $\mu_1 = 1\,706$; $\mu_2 = 5\,095$; $\mu_3 = 49\,649,4$; $\mu_4 = 825$. Тепер знаходимо стандартне відхилення, але оскільки ми маємо невелику вибірку, то можемо скористатися поправкою Бесселя для обчислення стандартного відхилення:

$$s = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \mu)^2},$$

де s – стандартне відхилення, незміщена оцінка середньоквадратичного відхилення випадкової величини X відносно її математичного сподівання;

x_i – i -й елемент вибірки;

μ – середнє арифметичне вибірки;

n – обсяг (розмір) вибірки.

Отже, перейдемо до обчислення середньоквадратичного відхилення за поправкою Бесселя: $s_1 = 1\,034,54$; $s_2 = 2\,204,27$; $s_3 = 37\,165,08$; $s_4 = 437,04$. Далі застосуємо модель популярності для того, аби обчислити коефіцієнт популярності для всіх інституцій по кожному критерію. Крім того, оскільки за останнім критерієм дані демонструють негативну тональність згадувань про політичну інституцію, вносимо їх до таблиці зі знаком мінус.

	Кількість публікацій на сторінці	Кількість згадувань	Цитованість (кількість ретвітів)	Тональність постів (позитивні)	Тональність постів (негативні)
Євро–парламент	2,03	3,11	2,81	3,13	–2,38
Рада ЄС	0,69	2,95	1,70	1,43	–2,39
ЄЦБ	1,90	2,99	0,94	2,79	–1,64
Офіс Європ. омбудсмена	0,62	1,57	0,12	1,07	–0,36

Обчислимо бал популярності для кожного з об'єктів та побудуємо рейтингову таблицю популярності політичних інституцій у мережі Twitter:

Місце у рейтингу	Політична інституція	Бал популярності P_i
1.	Європейський парламент	8,7
2.	Європейський центральний банк	6,98
3.	Рада Європейського союзу	4,38
4.	Офіс Європейського омбудсмена	3,02

Згідно з отриманими результатами, найпопулярніший аккаунт має Європейський парламент. Середнього рівня популярності за останні 12 місяців досягла сторінка Європейського центрального банку. Дещо нижчий показник продемонстрували Twitter-аккаунти Ради Європейського союзу та Офісу Європейського омбудсмена. Найбільшого розповсюдження досягли повідомлення про діяльність Європейського парламенту. У мережі Twitter протягом останнього року циркулювала значна кількість інформації про Європейський центральний банк, та Раду Європейського союзу, при чому майже у рівній мірі. Найменше інформації у мережі поширювалося про діяльність Офісу Європейського омбудсмена.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що інструментарій соціальних мереж є ефективним засобом впливу на громадську думку у сучасному світі. Також підтвердилося положення про ефективно сконструйовані іміджево-комунікаційні кампанії європейських інституцій про свою діяльність, рішення та особливі події у соціальних мережах, особливо Європейського парламенту та Європейського центрального банку.

Розроблена модель популярності є актуальною для будь-якої політичних інституцій або організацій, таких як, державні органи та відомства, урядові та неурядові організації, партії, політичні рухи тощо. Крім того, її можна застосовувати для будь-яких соціальних медіа-платформ та будь-яких країн.

Список використаних джерел

1. Грачов М. Н. Політична комунікація: теоретичні концепції, моделі, вектори розвитку / М. Н. Грачов. – Москва: Прометей, 2004. – 328 с.
 2. Соловьев А. И. Политическая коммуникация как особый тип информационно-коммуникативных обменов / А. И. Соловьев. – Москва: Полис, 2002. – С.5–15.
 3. Быков И. Сетевая политическая коммуникация: Теория, практика и методы исследования [Електронний ресурс] / И. Быков // Научная электронная библиотека. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=20235938>.
 4. Westcott N. Digital Diplomacy: The Impact of the Internet on International Relations / Westcott. – London: Oxford Internet Institute, 2008. – 20 p.
 5. Davis R. Social Media in Election Campaigning / Davis R. // EPRS Briefing. – 21. – 8 p.
 6. Bozdog E. Bias in algorithmic filtering and personalization / Bozdog E. // Ethics and Information Technology. – 2013. – №15. – P.209–227.
 7. Jacobs F. Forum: European Parliament Elections in Times of Crisis / Jacobs F. // Intereconomics. ZBW – Leibniz Information Centre for Economics. – 2014. – №1. – P.4–29.
 8. Rendall A. The European Parliament elections – a «social media election»? [Електронний ресурс] / Rendall // BBC. – 2013. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk/democracylive/europe-25094624>.
 9. Brussels and the Eurobubble [Електронний ресурс] // Marco Recorder. – 2015. – Режим доступу: <https://marcorecorder.com/brussels/>.
 10. Oficijna storinka Jevropejs'kogo parlamentu u merezhi Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу: https://twitter.com/Europol_EN.
 11. Pundi D. U borot'bi za molod': Jevrosojuz robyt' stavku na socmedia [Електронний ресурс] / D. Pundi, Ju. Kucenko // DW. – 2017. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/a-37463348>.
 12. Oficijna storinka Rady Jevropejs'kogo sojuzu u merezhi Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу: <https://twitter.com/EUCouncil>.
 13. Oficijna storinka Jevropejs'kogo central'nogo banku u merezhi Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу: <https://twitter.com/ecb>.
 14. Oficijna storinka Ofisu Jevropejs'kogo ombudsmena u merezhi Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу: <https://twitter.com/EUombudsman>.
- Matchuk Ya., master of International Information, International Information department, Institute of International Relations, Kyiv National University of Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), yashella@gmail.com**
- Social media as a platform for political communication (based on European institutions)**
- This article is dedicated to analysis of social media platforms as an instrument of political communication and image-building of institutions on international scale. The article provides the analysis of key characteristics of political communication by means of social media as well as practice of implementing social networks tools in awareness campaigns of political institutions. The purpose of the article is to analyze the social media application by political institutions. The research was based on system analysis approach to political and advertising communication. Principles and methods of Politology, Mass Media and Communication Theory, Sociology and Public Relations were used for the purposes of this research.*
- Keywords:** social media, political communication, political institutions, European Parliament, Council of the European Union, European Central Bank, European Ombudsman.
- * * *
- УДК 341.01
- Хонін В. М.,**
кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного права, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), khonin@i.ua

References

1. Grachov M. N. Politychna komunikacija: teoretychni koncepcii, modeli, vektory rozvytku / M. N. Grachov. – Moskva: Prometej, 2004. – 328 s.
2. Solov'ev A. I. Politicheskaja kommunikacija kak osobyj tip informaciono-kommunikativnyh obmenov / A. I. Solov'ev. – Moskva: Polis, 2002. – S.5–15.
3. Bykov I. Setevaja politicheskaja kommunikacija: Teorija, praktika i metody issledovanija [Elektronnyj resurs] / I. Bykov // Nauchnaja jelektronnaja biblioteka. – Rezhym dostupu: <http://elibrary.ru/item.asp?id=20235938>.
4. Westcott N. Digital Diplomacy: The Impact of the Internet on International Relations / Westcott. – London: Oxford Internet Institute, 2008. – 20 p.

МАТРИЦЯ РАНЖУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ТЕХНОГЕННИХ ВІДНОСИН. КООРДИНАТА ТРЕТЯ

Статтю присвячено вирішенню задачі кваліфікації статусної значущості соціальних організацій даної їм сучасності, техногенну кінетику геотерії яких, прагнучи оптимізувати технічну реальність, перетворюють суб'єкти, що їм належать – третій координаті матриці ранжування типологічно особливого пласту фундаментальних просторів станів міжнародних відносин. Міжнародні техногенні відносини розглядаються як складно організовані технікоінформаційні процеси, суть яких становлять міжсоціумні обміни комплексними складовими техногенезу між окремими соціальними організаціями даної їм сучасності.

Ключові слова: міжнародні відносини, міжнародні техногенні відносини, міжсоціумні технікоінформаційні процеси, техногенез, комплексні складові техногенезу, технологічна реальність, технотканина, технологічний уклад, техногенез.

Тип технологічного прогресу, що домінує в будь-якій темпорально виділеній країні, сприяє формуванню змістової основи багатопрофільного модуля потенціалу

техногенної мобільності, який спирається на: запровадження у виробництво базисних і нових для даної сучасності технологій; технологічно особливі інструменти виробництва та виробничий досвід; цілісні технологічні системи й супутні їм комплекси виробничих ресурсів, які стали основою техноценозів, що розвиваються. Причому в кожній країні, в кожний новий темпоральний період їхнього буття, у *циклічному форматі*, що залежить як від ендегенних – внутрішньо-соціальних, так і екзогенних – позасоціальних факторів, змінюються і темп технологічного прогресу, і його типи. Відповідно до цього змінюється як стратифікаційний ранг країн, що беруть участь у міжсоціальних технокінетичних процесах, так і власне ранжується в цілому тип їхніх міжнародних техногенних відносин у кожній виділеній для них сучасності.

Мета статті. Використовуючи третю координату створеної матриці ранжування міжнародних техногенних відносин – стратифікаційний рівень країн-учасниць міжсоціальних технокінетичних процесів, дослідник отримує не тільки можливість скласти правила кваліфікації типу темпорально виділених міжнародних техногенних відносин, а й у цілому скласти достатньо конструктивний метод оцінювання перспектив прогресу міжсоціальних технокінетичних процесів, що становлять їхню основу.

Але для того, щоб цей метод дав очікуваний результат, слід попередньо ввести низку термінів – визначників необхідного сущого:

- *техногенна мобільність* – підтверджена реальними зусиллями цілеспрямована діяльність суб'єктів виділеного соціального організму, орієнтована на вдосконалення технічної реальності їхнього соціального буття;

- *потенціал техногенної мобільності* – найдоступніший для практичного втілення рівень розвитку науки, реальна можливість просування технічних новацій, досконаліших технологій і технічних інструментів, що відповідають стверджуваному в соціумі розряду технологічного укладу;

- *розрядність потенціалу техногенної мобільності* – кваліфікаційна величина соціальної значущості, яку визначають за знаком соціального запиту та багатопрофільним модулем, що залежить від продукованих у соціумі техногенних цінностей;

- *різниця потенціалів техногенної мобільності* – векторно визначувана (за знаком і за модулем) величина актуалізації технологічного прогресу (уповільнення, регресу) взаємодіючих «індивідуальних суспільств», що інтенсифікує їхні внутрішньо-соціальні та міжсоціальні технокінетичні процеси та, відповідно, впливає на підвищення (утримання, зниження) стратифікаційного рангу цих соціальних організмів у техносфері буття Людства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З техногенним розвитком «індивідуального суспільства» пов'язана техногенна мобільність його суб'єктів. При цьому модуль техногенної мобільності по кожному окремому профілю залежить від обґрунтованих рівнем технологічного прогресу об'ємів відтворених та накопичених у соціумі комплексних складових техногенезу, що являють у даній їм сучасності певну технологічну цінність. Їхній брак або надлишок визначає знак

техногенної мобільності та, відповідно, формує запит до цілеорієнтації міжсоціальних техногенних обмінів.

Країни з вищим за модулем і позитивним за знаком потенціалом техногенної мобільності використовують зростання продуктивності виробництва і людського капіталу для актуалізації міжсоціальних технокінетичних процесів і тим самим у «*міжкрайньому співставленні*» дають підставу для підвищення *стратифікаційного статусу* країни в техносфері буття сучасного їм Людства.

Відповідно, якщо спроектувати постулати *теорії стратифікації* на техносферу міжнародного співтовариства будь-якої сучасності, можна визначити, що кожен із соціальних організмів, які співживуть, знаходиться не тільки на цілком визначеній його техногенним розвитком соціумній *позиції*, а й володіє таким значущим рівнем *престижу стосовно* інших, що з одного боку забезпечує йому заслужену частку *влади й поваги*, а суб'єктам, які належать йому, оптимальний для них розподіл *прав та привілеїв* міжсоціального технологічного обміну, але з іншого боку вимагає належної *відповідальності*, точного виконання *зобов'язання* в процесі здійснення технокінетичних процесів.

Таким чином, володіння технологічними цінностями, здатність надавати їх для міжсоціального обміну та можливість із їхньою допомогою його здійснювати, визначають не тільки *рівні технологічного розвитку* соціальних організмів, а й, враховуючи відоме з позиції *технологічного детермінізму* – *поділ народів за рівнем «технічної досконалості»¹*, їх статусний стан у міжнародному просторі даної їм сучасності.

Основні результати дослідження. Дослідження міжсоціальних технокінетичних процесів за третьою координатою матриці ранжування форматів міжнародних техногенних відносин вимагає *від дослідника* неодмінного розв'язання задачі кваліфікації *статусної значущості* соціальних організмів, техногенну кінетику геотерії яких, прагнучи оптимізувати технічну реальність, перетворюють суб'єкти, що їм належать.

Передусім у техносфері міжнародного співтовариства кожної темпорально визначеної сучасності слід виділити найвищий стратифікаційний ранг міжнародного статусу *країни* – *технологічного гіганта* із загальним рівнем техногенного розвитку, що випереджає всі інші країни і є найвищим для даної сучасності реально затвердженим технологічним укладом. Усі сектори факторних множин техногенного зростання такого «індивідуального суспільства» у своїй синергії становлять доволі досконалу технотканину, яка завдяки домінуванню найдосконалішого для даної їм сучасності технологічного укладу надає суб'єктам можливість реалізувати свої міжнародні конкурентні переваги у світовій техносфері. Відповідно, це надає їм можливість не тільки розвивати соціумну структуру власного соціального організму, а й сприяти їхньому

¹ «Технологічний детермінізм є широко розповсюджена течія соціально-філософської та соціологічної думки, яка розглядає питання структури суспільства та його розвитку, виходячи з принципа провідної ролі науки й техніки в суспільному розвитку. ... Критерії, запроваджені прибічниками технологічного детермінізму для оцінювання соціально-культурного розвитку певного народу, свідомо чи несвідомо включають у себе *поділ народів за рівнем технічної досконалості*, не враховуючи їхніх досягнень у духовному розвитку. Так з'являється поділ на «розвинуті» і «слаборозвинуті» країни [1].

домінантному впливу на країни, що становлять його міжнародне оточення. Такі технологічні гіганти завжди намагаються закріпити правила міжсоціумного техногенного обміну, які влаштовують, передусім, їх.

У дотичному до них міжнародному просторі їхніми реальними конкурентами є країни – **технологічні лідери**, стратифікаційний ранг яких пов'язаний з випереджаючим рівнем техногенного зростання лише в окремих секторах факторних множин системи виробництва випереджаючого техногенного укладу і, відповідно, у пов'язаних з ними міжсоціумних технокінетичних процесах. Володіючи низкою технологічних цінностей найвищого рівня розвитку технічної реальності даної сучасності, суб'єкти технологічних лідерів намагаються, використовуючи досягнуті ними переваги в окремих секторах техносфери їхнього світу і, відповідно, у виділених факторних множинах техногенного зростання, змінити кон'юнктуру споживацького попиту в міжнародному просторі та ще більше акумулювати технотканину, пов'язану переважно з їхніми техногеоценозами. При цьому, вони прагнуть так зафіксувати свої міжнародні конкурентні переваги в техносфері буття соціумів, щоб за допомоги високої різниці потенціалів техногенної мобільності з країнами іншого стратифікаційного рангу максимально використовувати можливості нових технологічних укладів у значущих для них сферах та секторах буття Людства, підвищуючи тим самим свій міжнародний статус. Створюючи нові техноценози, країни – технологічні лідери – зазвичай бувають занепокоєні проблемою витіснення зі своєї внутрішньосоціумної техногенної реальності технотканини попередніх технологічних укладів, а з міжнародного ринку технологічних цінностей тих техноценозів, які були засновані на технологіях уже відсталих технологічних укладів. Відповідно, вони витрачають багато зусиль для поширення технотканини нових технологічних ланцюжків у тому числі й за межі своїх соціальних організацій, пильно відстежуючи при цьому межі нових техногеоценозів, що виникають.

Сприятливе середовище для подібних зусиль становлять країни із загальним **достатньо розвиненим рівнем техногенного зростання** по всіх «трьох формах соціальної стратифікації»¹, але, як найчастіше було, буває і буде завжди, орієнтованим до певної міри на технотканину вже не найсучаснішого технологічного укладу. Їхні суб'єкти намагаються певним чином контролювати створені на їхній основі техноценози та раніше виділені техногеоценози. Проте, прогресуюча технічна реальність даної їм сучасності, через явну **статусну розбіжність** їхніх технологічних укладів з новаціями сучасного їм світу, змушує їх значно

інтенсифікувати хоча б за модулями деяких профілів свою техногенну мобільність. Якщо це вдається, тоді у них виникає можливість не тільки протистояти на міжнародних ринках тиску технологічних цінностей більш просунутих країн, а й ставати спочатку системним споживачем, а згодом, у міру можливостей змінюючи знак потенціалу своєї техногенної мобільності, і співпродуцентом техноценозів, переймаючи деякі частини технотканини досконаліших розрядів технологічних укладів, вбудовуючи необхідні технологічні прив'язки та по-розрядно придавати ті технологічні цінності, які ведуть їх у вже досягнуту раніше спокійну гавань стійкого міжнародного статусу. У протилежному разі запізніле оновлення техногенного укладу знижує їхнє позиціонування в техносфері виділеного міжнародного простору, що рано чи пізно позначається на динаміці техногенного зростання цих країн, викликає уповільнення соціумного розвитку і може призвести до втрати досягнень по деяких секторах факторної множини та, відповідно, до зниження загального стратифікаційного рангу їхнього міжнародного статусу.

Подібним стратифікаційним рангом міжнародного статусу в техносфері буття міжнародного співтовариства уже володіють країни з **достатньо розвиненим рівнем техногенного зростання за окремими секторально-галузевими факторними множинами**, які вже втратили можливості оновлення технологічного укладу або ще досі не змогли посісти значне місце в міжсоціумних технокінетичних процесах даної їм сучасності. Відповідно, вони вже знизили або ще досі взагалі не зіграли свою роль у техногенній еволюції міжсоціумного обміну в просторі свого міжнародного оточення. Природно потребуючи технологічних цінностей низки факторних множин техногенного зростання, яких бракує цій країні, з домінантною технотканиною технологічних укладів, які відстають від сучасності, вони потрапляють у певну залежність від нооценозів тих країн, що вже володіють більш повним набором технокінетичних прив'язок ресурсного, енергетичного, інструментального, технологічного, компонентно-продуктового, організаційно-управлінського типу. Проте, отримані раніше досягнення, хай і не за повною низкою профілів факторних множин техногенного зростання, надають їм можливість до певної міри компенсувати недоліки свого статусного становища в модульно-знаковій матриці потенціалів техногенної мобільності в процесах міжсоціумного обміну технологічними цінностями. Якщо ж цього не стається і подібні країни не можуть реалізувати в повному обсязі свої міжнародні конкурентні переваги, то цілком природно вони скочуються до стану лише споживачів за цими розрядами міжсоціумних технокінетичних процесів та ще більше знижують стратифікаційний ранг свого міжнародного статусу.

Таким рангом, на жаль, уже володіють країни з **недостатнім рівнем за окремими секторально-галузевими факторними множинами техногенного зростання та** рівнем, який все більше відстає від усіх країн даної сучасності за всіма іншими. Виступаючи передусім споживачами технологічних цінностей, максимум на що вони можуть розраховувати – це стати співпродуцентом у техноценозах, які контролюються іншими, більш удачливими, країнами. Зазвичай

¹ «Усе різноманіття соціальної стратифікації може бути зведене до трьох тісно переплетених основних форм – економічної, політичної та професійної. На думку Сорокіна, взаємозалежність трьох форм соціальної стратифікації далека від цілковитої, оскільки різні шари кожної форми не зовсім збігаються один з одним, певніше, збігаються лише частково. Це явище Сорокін уперше назвав *статусною розбіжністю*. Вона полягає в тому, що людина може посідати високе становище в одній стратифікації та низьке в іншій. Таку розбіжність люди переживають хворобливо і це може стати для деякого стимулом змінити своє соціальне становище, привести до *соціальної мобільності* індивіда» [1].

країни цього стратифікаційного рангу міжнародного статусу змушені йти на не дуже вигідні для них компроміси, допускаючи організацію суб'єктами інших країн просування частини технотканини їхніх країн на свої території, розширюючи тим самим межі техногеннозів, які ними не контролюються. При цьому, техногенна мобільність передбачувано низька як за модулем, так і за знаком у багатьох профілях, крім окремо виділених позитивних, надає можливість їхнім суб'єктам лише брати обмежену участь у деяких розрядах технокінетичних процесів.

Якщо ж це, на жаль, не відбувається, то врешті-решт, стратифікаційний ранг подібних країн у техносфері буття міжнародної спільноти даної сучасності може опуститися ще нижче, і буде вже кваліфікований як міжнародний статус *країни – загального відсталого рівня технологічного зростання*. Цим країнам властива практично повна залежність від техногеннозів країн, які володіють повним набором технокінетичних прив'язок ресурсного, енергетичного, інструментального, технологічного, компонентно-продуктового, організаційно-управлінського типу.

Відповідно країни подібного стратифікаційного рангу зазвичай спираються на технотканину вже найвідсталішого розряду технологічного укладу, не мають, як правило, завершених техногеннозів у межах своїх соціальних організмів, але зате практично завжди надають свою територію для розгортання на ній техногеннозів, підконтрольних суб'єктам інших країн. Їхня низькорівнева як за знаком, так і за модулем практично по всіх, за рідкісним винятком, профілях техногенна мобільність надає можливість їхнім суб'єктам брати участь лише в тих технокінетичних процесах, які здійснюються в границях локально обмежених міжнародних просторів. При цьому їхні статусні позиції фіксуються передусім як споживачів кінцевих технологічно цінних продуктів виробництва та технологічно не передових знарядь виробництва, і лише потім як постачальників значущих для подібних технологій видобувних ресурсів та дієздатних для участі в такого розряду технологічних процесах трудових ресурсів. Тривале перебування в подібній ролі може призвести до подальшої деградації розрядів факторних множин техногенного зростання. *Некроз технотканини* може спровокувати технологічні кризи в країні та призвести до серйозних соціальних потрясінь [2].

Але найнижчий стратифікаційний ранг міжнародного статусу в техносфері сучасного їм міжнародного співтовариства посідають *країни – повні технологічні аутсайтери*. Практично повна відсутність позитивної техногенної мобільності, необоротний некроз технотканини та задоволення технологічними цінностями лише відсталих від даної сучасності технологічних укладів, використання тільки кінцевих продуктів чужих технологічних процесів, відсутність можливості безпосередньої участі хоча б в одній з можливих їхніх множин техногенного зростання, такі країни приречені на жорстко обмежену роль у технокінетичних процесах – тільки як постачальника ресурсів. Повна залежність від продуцентів технологічних цінностей, нездатність бути реальним об'єктом для організації цілісної технотканини, неповноцінність у розвитку технологічних ланцюжків та, відповідно, серйозні

обмеження технологічних прив'язок на участь у техногеннозах, призводить, врешті-решт, до жорсткого звуження в акумуляції техногеннозів, колапсу техносфери життєзабезпечення та розвалу соціальних структур подібних «індивідуальних суспільств».

Зрозуміло, що подібний стратифікаційний поділ сам по собі доволі умовний. Якщо ж прив'язувати все це до конкретної історичної епохи конкретного буття міжнародної спільноти, то отримати чітку модель співвідношення потенціалів технологічного зростання країн, що дотикаються в міжнародному просторі, буде доволі важко. Але в принципі можливо.

Так само як можливо і слід для кожної з цих країн намагатися зберегти вже досягнене та, відповідно, прагнути підвищити свій стратифікаційний ранг у техносфері сучасного їм міжнародного співтовариства. В іншому разі на такі країни очікують жорсткі дезінтеграційні процеси, які врешті-решт можуть призвести до колапсу їхнього існування. Це вже неодноразово підтверджувала конкретна історія Людства. А для того, щоб забезпечити й підвищити техногенний розвиток свого соціуму, приріст техногенних знань має бути цілеорієнтованим на вияв та попереднє оцінювання фундаментальних напрямів розвитку науки, передбачення наукових відкриттів та технічних вирішень, визначення можливих шляхів запровадження уже відомих досягнень науки, які спроможні здійснити якісні зміни в загальному науково-технічному та виробничому потенціалі країни, в добробуті «індивідуального суспільства», у підвищенні конкурентоздатності його технологічного продукту орієнтованого на здійснення міжсоціальних техногенних обмінів.

Змістову основу міжнародних техногенних відносин становлять міжсоціальні технокінетичні процеси, які здійснюються завдяки різниці потенціалів техногенної мобільності суб'єктами країн, стратифікаційний ранг яких підтверджується передусім відповідністю технологічного укладу, затвердженого в кожному окремому соціумі реаліями буття Людства даної їм сучасності. Врешті саме різниця знаків та профільних складових модулів потенціалів техногенної мобільності є стимулом для здійснення міжсоціальних техногенних обмінів, динаміка яких, враховуючи статусні позиції країн, формує весь комплекс екзогенних факторів сучасних їм міжнародних техногенних відносин.

Ось тепер уже стає можливим і уявляється доцільним, хоча й з високим ступенем абстракції, виділити у кваліфікаційній сітці матриці ранжування форматів міжсоціальних техногенних обмінів розрядну множину типів міжнародних техногенних відносин, кожен з яких має у свою чергу кілька особливих варіантів, пов'язаних із «поділом народів за рівнем технічної досконалості» та визначених поєднанням стратифікаційних рангів статусних позицій країн, що беруть участь у міжсоціальних техногенних обмінах¹.

До *першого варіанту практично рівноважного типу* міжнародних техногенних відносин слід віднести

¹ Зрозуміло, тут варто було б розглянути всі 28 розрядів пропонованої типології. Але це, по-перше, зайняло б занадто великий текстовий простір і, відповідно, викликало б розшарування частки Вашої уваги. А по-друге, і головне те, що чимало зі змістової основи цих розрядів мають, хай і не повну, але достатню суттєво значущу подібність. Отож зведемо їх для зручності та представимо тут лише сім варіантів.

технокінетичні процеси гостро конкурентного змісту, які здійснюються в полі міжсоціумних обмінів між країнами – технологічними гігантами та країнами – технологічними лідерами. Високий рівень технологічних укладів, універсальність та акумуляція системи власних техногеоценозів, необхідних для стабільного існування «індивідуального суспільства» та, відповідно, прогрес техноценозів, що випереджає інші країни в багатьох секторах, надає їм можливість наділяти суб'єкти, які їм належать, взаємно узгодженими привілеями та встановлювати достатньо рівноправні відносини під час здійснення міжсоціумних технокінетичних процесів. Водночас, висока конкурентоздатність кожної із сторін, сучасний розряд технологічних укладів, що відповідає їм, та взаємно векторна орієнтація їхніх конкурентних прагнень вимагає від них як чітко вивіреного рівня відповідальності стосовно виконання своїх зобов'язань, так і більш ніж обопільно високого за модулем багатопрофільного потенціалу позитивної техногенної мобільності для збереження сфери своїх міжнародних впливів та захисту технологічних цінностей, що їм належать. Усе це приводить еліти цих країн до бажання використати в міжсоціумних відносинах даної їм сучасності принципи науково-технічної раціональності та, спираючись на свої видатні позиції в техногенезі вибудовувати відносини з іншими країнами темпорально виділеної міжнародної спільноти згідно з уже досягнутим обсягом володіння владою в техносфері світу й значущим рівнем міжнародного престижу – в модельному форматі: «країни-технократи й решта світу».

Проте в *першому варіанті порівняно нерівноважного типу* міжнародних техногенних відносин певним чином позитивною для однієї зі сторін виявляється наявність у цих країн власного, хай і недостатньо універсального й погодженого, комплексу техногеоценозів, які надають їм можливість все ж таки вдосконалювати свою техногенну реальність і намагатися компенсувати техногенне відставання та певну залежність від країн-технократів своєю соціальною і, передусім, техногенною мобільністю. Відстоюючи привілеї своїх суб'єктів у міжсоціумних технокінетичних процесах, ці країни багато в чому зберігають тенденції зростання техноценозів і прагнуть підвищити свої позиції в технокінетичних процесах та в техногенезі в цілому, самостійно створюючи техногенні цінності й розвиваючи контрольовану ними технотканину.

Цього, на жаль, уже не відбувається в *першому варіанті практично нерівноважного типу* міжнародних техногенних відносин «країн-технократів» і як країн з відсталим рівнем за окремими секторально-галузевими факторними множинами технологічного зростання, так і країн загального відсталого рівня технологічного зростання. Розрив у рівнях техногенного розвитку та домінування технологічної реальності «країн-технократів» настільки відчутні, що переломити тенденцію технологічної відсталості й загальної техногенної залежності другій стороні стає вже практично неможливо. Зрозуміло, що про підвищення будь-якого техногенного престижу та належного захисту привілеїв своїх суб'єктів у такому разі не йдеться, бо окрім ресурсів та техногенних продуктів, зазвичай лише

початкових переділів, цим країнам у міжсоціумних техногенних обмінах протипоставити практично нічого.

Абсолютно нерівноважний тип міжнародних техногенних відносин завжди встановлюється між «країнами-технократами» та країнами-цілковитими технологічними аутсайдерами. Багаторівневий розрив техногенної реальності, орієнтованість лише на споживання техногенного продукту та доволі обмежена спроможність надавати для міжсоціумного техногенного обміну ресурси, і найчастіше тільки трудові, примушує країни-аутсайдери лише сподіватися на те, що *пряма техногенна залежність* від постачальників технологічного продукту і технологічного інструменту з часом не перерветься, технологічні ланцюжки вже існуючих техноценозів не розірвуться, а, хай і явно відсталі, але все ще такі, що продукують продукт, техногеоценози зможуть забезпечити виживання подібного соціального організму.

Проте, на жаль, на етапах динамічного зростання техногенезу подібні надії з часом усе ж зникають. Соціуми техногенних країн-аутсайдерав, врешті-решт, не витримують тиску й розриваються.

Другий варіант практично нерівноважного типу міжнародних техногенних відносин складається, зазвичай, у країн із загальним достатньо розвиненим рівнем і з достатньо розвиненим рівнем лише за окремими секторально-галузевими факторними множинами техногенного зростання з країнами – повними технологічними аутсайдерами. За всіх відомих історій випадків установа міжнародних техногенних відносин цього типу країни першої сторони намагаються нав'язати країнам-аутсайдерам техногенну залежність, подібну до відносин останніх з «країнами-технократами». Проте обмежені параметри та об'єми вільних технологічних цінностей, що є у них, змушують раціональніше їх використовувати в техноценозах, які пов'язують їх із суб'єктами країн – цілковитих техногенних аутсайдерав. Більше того, вони самі спонукають останніх підтримувати стійкіші відносини, оскільки прагнуть не тільки зберегти ринки просування технологічних продуктів, а й можливості отримання дешевих ресурсів. З цим пов'язана і їхня техногенна мобільність та зацікавленість у підтримці деяких техногеоценозів країн-аутсайдерав.

Зовсім інакше складаються міжнародні техногенні відносини *другого варіанту стосовно нерівноважного типу*, коли в міжсоціумні технокінетичні процеси вступають країни як з достатньо розвиненим загальним рівнем, так і за окремими секторально-галузевими факторними множинами технологічного зростання і країни відсталого рівня технологічного зростання. Досить високу зацікавленість у міжсоціумних техногенних обмінах виявляють передусім суб'єкти країн першої сторони, оскільки саме їм необхідний ринок просування свого, хай і не суперсучасного, технологічного продукту й технологічного інструменту; а, по-друге, вони шукають в техногеоценозах країн другої сторони потрібні їм дешеві та доступні ресурси для оптимізації пов'язаних з їхнім техногенним зростанням техноценозів. Країни ж другої сторони здебільшого виявляють зацікавленість у подібних міжсоціумних техногенних обмінах, оскільки вони стабілізують їхні власні техногеоценози, надають їм

можливість у подібних міжсоціумних технокінетичних процесах отримувати не тільки за ширшим вибором технологічні продукти та інструменти, а й технології, які цілком відповідають їхнім дещо заниженим вимогам, проте значно дешевші, зменшуючи тим самим залежність їхньої технотканини від «країн–технократів». Справді, подібний тип міжнародних техногенних відносин через певний розрив у рівнях техногенної реальності є, в цілому, нерівноважним, проте ця рівноважність у реаліях міжсоціумних технокінетичних процесів є доволі відносною.

І, нарешті, другий *варіант типу практично рівноважних* міжнародних техногенних відносин між країнами загального відсталого рівня технологічного зростання та цілковитими технологічними аутсайдерами. Загальний практично найнижчий рівень у даній сучасності потенціалу технологічної мобільності визначених країн призводить до того, що їхнім суб'єктам, відповідно, практично нема чого запропонувати для міжсоціумного техногенного обміну. Явна незацікавленість у взаємності міжсоціумних технокінетичних процесів лише поглиблює їхню конкуренцію в прагненні до зміцнення особливих клієнтських відносин з «країнами–технократами» і країнами з розвиненим рівнем техногенного зростання. Навпаки, єдине, що може примирити їх із собі подібними або близькими за рівнем технологічного розвитку країнами та просувати їхні міжнародні техногенні відносини, якщо і не до кооперації та співробітництва, то хоча б до розуміння та нейтралітету – це ландшафтна близькість техногеоценозів та певна географічна зв'язаність їхньої технотканини інфраструктурними та, передусім, транспортними каналами.

При цьому слід також враховувати, що класифікаційний поділ країн на країни «індустрія та аграрія», який доволі часто використовують в економічній та політологічній науках, має певним чином подвійне прочитання. По–перше, ті країни, яких часто відносять до «країн індустрія» розвивають не тільки промислове виробництво, а і його аграрний сектор, але з різних причин у виділений історичний період домінантною є технотканина соціуму, пов'язана з технологічними системами техногеоценозів саме індустріального профілю. Проте і в «країнах аграрія» досить успішно може розвиватися індустріальний сектор виробництва, але домінантною для даного соціального організму є технотканина аграрного виробництва, яка визначає не тільки пріоритети техногенного зростання, а й предметність міжсоціумних техногенних обмінів.

По–друге, різниця зазвичай проявляється в тому, що перехід до нового технологічного укладу в індустріальних технологічних ланцюжках «країн індустрія» здійснюється значно швидше, ніж подібний перехід у технологічних ланцюжках аграрного сектору «*гіпераграрних*»¹ країн, орієнтованого на той самий кінцевий техногенний

¹«Суспільство крупнотоварного, машинного, високотехнологічного сільського господарства не стало «деаграрним», – зазначає Вазген Авагян. – Воно стало *гіпераграрним*, оскільки виробіток на кожного аграрія, зайнятого у виробництві продуктів харчування, зріс у тисячі разів! ... *Постаграрне суспільство* (воно ж індустріальне) – це поняття не економічне, а соціальне. *Суспільство* стало здаватися *постаграрним* тому, що в агросфері потрібно тепер за рахунок науки й техніки на порядок менше робочих рук, і вона соціально невелика. Дуже продуктивна, але демографічно заселена негусто» [3].

продукт, який вироблявся в їхньому техноценозі технологічного укладу, що існував раніше. Відповідно, щоразу в міжсоціумних техногенних обмінах виникає суперечність типу: «нове на старе», що явно складається не на користь «країн аграрія», начебто знижуючи їхній техногенний статус. Насправді ж, статусні позиції країн «індустрія та аграрія» в даній їм сучасності можуть мати й дещо інше співвідношення і соціальний престиж їхніх взаємних позицій у міжсоціумних технокінетичних процесах може бути до певної міри зміщений [4].

Висновки. Представлені домінантні розряди типів міжнародних техногенних відносин у різні темпоральні періоди буття Людства зовсім не є обов'язковими, а являють собою лише достатньо трансформаційні, але водночас і типові зразки здійснення міжсоціумних техногенних обмінів, які природно відрізняються за конкретно історичним наповненням технологічного прогресу і, відповідно, їхньою предметною та об'єктною специфікою. Значущим є лише те, що існують певні циклічні правила переходу від одного типу до іншого, пов'язані зі зміною в техносфері, яка темпорально трансформується, статусної позиції соціальних організацій, що співживуть у виділеному міжнародному просторі.

Проведене на основі усіх координат матриці ранжування міжсоціумних технокінетичних процесів дослідження міжнародних техногенних відносин надає можливість зробити узагальнений висновок про те, що в їхній реальній суті вони завжди являють собою результат поповнення суб'єктами різниці потенціалів техногенної мобільності, що відповідає профілям незбіжності технологічного розвитку країн, до яких вони належать. У цілому, саме на основі їхньої активності в міжсоціумних обмінах комплексними складовими техногенезу і формуються як тип міжнародних техногенних відносин, так і стратифікаційний статус соціальних організацій, які взаємодіють у техносфері буття Людства даної їм сучасності.

Список використаних джерел

1. Теория социальной стратификации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.Grandars.ru
2. Новейший философский словарь. – Минск: Книжный Дом, 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1219/
3. Авагян В. Техномика / В. Авагян [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knizhnyj-larek.ru/news/vazghen-avagyan-tekhnomika/>
4. Мегаянцклопедия Кирилла и Мефодия [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://megabook.ru/article/Технократия>

References

1. Teorija social'noj stratifikacii [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: www.Grandars.ru
2. Novejsij filosofskij slovar'. – Minsk: Knizhnyj Dom, 1999 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_new_philosophy/1219/
3. Avagjan V. Tehnomika / V. Avagjan [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.knizhnyj-larek.ru/news/vazghen-avagyan-tekhnomika/>
4. Megajenciklopedija Kirilla i Mefodija [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://megabook.ru/article/Технократия>

Khonin V. M., PhD, Associate Professor International Law department, Institute of International Relations Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), khonin@i.ua

The matrix of ranking of international technogenic relations. Third coordinate

The article is devoted to solving the task of qualifying the status significance of the social organisms of the given modernity, the technogenic kinetics of geotonia, in order to optimize the technical reality; transform the subjects belonging to them –

the third coordinate of the ranking matrix of a typologically special layer of fundamental spaces of states of international relations. International technogenic relations are viewed as complex technokinetic processes, the essence of which are the multisocial exchanges of the complex components of technogenesis between the individual social organisms of a given modernity.

Keywords: international relations, international technological relations, technokinetic processes, complex components technogenesis, technological reality, techno contexture, technological way, technocenosis.

* * *

УДК 32.001:329.7(477)

Васильчук Є. О.,
доктор політичних наук, доцент, Київський
національний університет технологій та дизайну
(Україна, Київ), vasilchuk84@bk.ru

НОРМАТИВНІ Й ОРГАНІЗАЦІЙНО–ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАКОННИХ ВОЄНІЗОВАНИХ І ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ В УКРАЇНІ

Досліджено нормативні й організаційно–правові засади запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань в Україні. Зроблено висновок про те, що перспективними напрямками вдосконалення інституційно–правової системи із запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань є усунення дублювання й конфлікту функцій окремих правоохоронних органів, посилення профілактичної та роз'яснювальної діяльності серед населення й удосконалення кадрової роботи в правоохоронному середовищі.

Ключові слова: незаконні воєнізовані та збройні формування, екстремизм, тероризм, нормативні й організаційно–правові засади, запобігання та протидія.

У сучасному світі проблеми запобігання та протидії екстремістським і терористичним загрозам набули значної актуальності. Винятковий цинізм та жорстокість скоюваних терористами злочинів, їхній значний суспільний резонанс перетворюють терористичні атаки на масштабні трагедії, які провокують паніку серед населення, дестабілізують суспільно–політичну ситуацію в державі та підривають функціонування її владно–політичних інститутів.

Взаємозв'язок екстремізму і тероризму є очевидним. Будь–яке екстремістське середовище є своєрідним «периферійним полем» для розгортання терористичної активності. Екстремістські центри формують ідеї, цілі та завдання суб'єктів тероризму. Для їх досягнення екстремісти створюють ідейно–мотиваційні, організаційно–кадрові, матеріально–технічні й фінансові умови, накопичують ресурси, необхідні для виконання терористичних актів.

Метою статті є аналіз нормативних і організаційно–правових засад запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань в Україні.

Проблематика появи і функціонування незаконних воєнізованих і збройних формувань стала предметом наукових досліджень таких авторів, як П. Агапов і А. Хлебушкін [1], А. Вознюк [2], Ж. Оспанова [5], В. Робак [21] та ін. Разом із тим, зазначені автори досить поверхнево висвітлюють проблеми розроблення нормативних і організаційно–правових засад запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань. Зазначена обставина й визначає актуальність пропонованої статті.

Особливе значення в екстремістських і терористичних спільнотах має підготовка бойовиків. Опанувавши навички володіння зброєю, використання вибухових пристроїв, тривалого перебування на нелегальному або напівлегальному становищі, конспірування своєї

протиправної діяльності, саме вони виступають безпосередніми виконавцями найбільш резонансних терористичних актів. З огляду на це, створювані екстремістами незаконні воєнізовані та збройні формування стають джерелом організованої злочинності й тероризму, використовуються для реалізації різноманітних сепаратистських сценаріїв в інтересах інших держав. Тож наявність незаконних латентних бойових відгалужень у структурі різноманітних суб'єктів політики є неприпустимим для країн, які відстоюють свої національні інтереси, сповідують принципи демократії, законності, неухильного дотримання основоположних прав і свобод людини.

Зростання чисельності таких формувань, здобуття й освоєння ними новітніх зразків озброєння, вибухових пристроїв та отруйних речовин провокують суттєве ускладнення криміногенної обстановки, сприяють ескалації масштабних суспільних конфліктів у державі. Розв'язання нагальних соціальних проблем із позиції сили зброї унеможливорює демократичний розвиток держави і значною мірою поглиблює наявні в ній суперечності. Несвоечасність ужиття заходів щодо боротьби з поширенням діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань зумовлює виникнення гострих конфліктних виявів, які можуть перерости в повномасштабну громадянську війну. У зв'язку з цим незаконні воєнізовані та збройні формування є антисоціальним, негативним і протиправним явищем, запобігання та протидія якому вимагає належного правового унормування й інституційного забезпечення.

Здобуття в 1991 р. Україною незалежності актуалізувало необхідність розроблення правового забезпечення, яке б урегульовувало питання подолання різноманітних соціальних конфліктів, що створюють реальну загрозу для безпечного існування людини, стабільного розвитку суспільства й держави. Вагомим кроком у цій сфері стало прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, у ст. 3 якої проголошується, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [3].

Положення щодо запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань мають в основному законі Української держави концептуальний характер. Так, Конституцією України встановлено застереження щодо дій, які можуть спровокувати спалахи збройного насильства. Зокрема, відповідно до ст. 17, «...на території України забороняється створення і функціонування будь–яких збройних формувань, не передбачених законом» [3].

Свобода об'єднання в політичні партії та громадські організації, передбачена ст. 36 основного закону, є можливою «...за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей», а ст. 37 проголошено: «...політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань» [3].

Також ст. 37 визначено: «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і

територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються... Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку» [3].

Гарантуючи права громадян на зібрання (ст. 39), задля убезпечення від переростання мирних акцій у збройні заколоти законодавцем зроблено таке застереження: «Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування» [3]. Право на проведення мирних зібрань обмежується лише задля необхідності «...запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [3].

Ці конституційні положення конкретизовані в низці нормативно-правових актів. Так, ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. №4572–VI передбачає обмеження щодо створення й діяльності об'єднань громадян, визначені ст. 36, 37 Конституції України [7]. Крім того, п. 2 ст. 4 встановлено: «Громадські об'єднання не можуть мати воєнізованих формувань» [7].

У ст. 28 зазначеного закону чітко вказано на підстави заборони громадського об'єднання, визначені Конституцією України, а саме: «Громадське об'єднання може бути заборонено судом за позовом уповноваженого органу з питань реєстрації в разі виявлення ознак порушення громадським об'єднанням вимог статей 36, 37 Конституції України, статті 4 цього закону. Заборона громадського об'єднання має наслідком припинення його діяльності у порядку, встановленому цим Законом, та виключення з Реєстру громадських об'єднань» [7]. Іншими словами, законодавець повністю виключає можливість для набуття й легалізації громадськими об'єднаннями ознак воєнізованості чи озброєності, спрямування своєї діяльності всупереч інтересам суспільства і держави.

Окремі аспекти, що стосуються запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань, містяться в Законі України «Про політичні партії в Україні». Зокрема, ст. 1 цього закону узгоджується з відповідними положеннями Конституції України [див. 15; 3]. При цьому зазначається, що право громадян на свободу об'єднання в політичні партії може обмежуватися «...відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України» [15].

У ст. 5 цього закону міститься перелік обмежень щодо утворення й діяльності політичних партій, наведених у Конституції України [15]. Також ця стаття містить застереження щодо неприпустимості існування у складі політичних партій воєнізованих формувань [15].

Крім того, чинним законодавством України визначено, що працівники правоохоронних органів не можуть бути членами політичних партій [див. 12; 19]. Таке застереження зроблено задля унеможливлення появи в політичних партій власних воєнізованих

формувань, недопущення упередженого ставлення правоохоронних органів до окремих суб'єктів політичного життя в Україні або використання їх як інструменту силового впливу на наявні опозиційні сили.

Законами України «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» та «Про захист суспільної моралі» передбачено напрями запобігання поширенню інформації, що становить загрозу для національної безпеки України. Зокрема, у ст. 28 Закону України «Про інформацію» в частині застережень, що стосуються неприпустимості зловживання правом на інформацію, зазначається: «Інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» [10]. Схоже застереження містить і Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [8].

Ст. 2 Закону України «Про захист суспільної моралі» забороняється виробництво та розповсюдження продукції, яка, зокрема:

- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропагує фашизм та неонацизм;
- принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою тощо [9].

Як бачимо, державою створено належні законодавчі умови, що унеможливляють переростання громадської активності населення в різні форми протиправної діяльності, яка становить загрозу для національної безпеки. Чільне місце в цих документах посідає проблема недопущення набуття громадськими об'єднаннями ознак воєнізованості й озброєності, підготовки і реалізації ними силових сценаріїв участі в суспільно-політичних процесах.

Вище вже неодноразово наголошувалося на тому, що функціонування незаконних воєнізованих та збройних формувань спричиняє ескалацію насильства і стає джерелом поширення терористичної активності в державі. На сьогодні діяльність сформованих в Україні суб'єктів та механізмів гарантування національної безпеки в межах наявної правової бази, інституційних утворень, їхнього ресурсного забезпечення дала змогу накопичити певний досвід у сфері запобігання та протидії поширенню екстремізму й тероризму. Через необхідність розроблення та впровадження ефективної системи нейтралізації загроз і викликів національній безпеці України, зокрема з боку незаконних воєнізованих і збройних формувань, було розроблено й ухвалено декілька документів доктринального характеру, де відображено основні напрями діяльності держави й уповноважених нею органів щодо запобігання та протидії діяльності цих об'єднань.

Так, застереження щодо створення та діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань містяться в Законі України «Про основи національної безпеки України». Відповідно до ст. 7 цього закону, основними реальними та потенційними загрозами у сфері державної безпеки визначено спроби створення й функціонування незаконних воєнізованих і збройних

формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави [14]. Авторами цього закону небезпечність функціонування цих формувань пов'язується з:

- розвідувально-підривною діяльністю іноземних спеціальних служб;
- загрозами посягань із боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний та оборонний потенціал України, права і свободи громадян;
- злочинною діяльністю проти миру і безпеки людства, насамперед поширенням міжнародного тероризму;
- можливістю незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;
- проявами сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України [14].

З огляду на ситуацію, яка склалася на сході України протягом 2014–2016 рр., було суттєво доповнено Закон України «Про боротьбу з тероризмом». Згідно зі ст. 1 цього закону, тероризмом визнається суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [6]. Безпосередніми виконавцями цих злочинів є бойовики, тому організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах, вербування, озброєння, підготовку та використання терористів визнають терористичною діяльністю, за яку передбачено покарання згідно з чинним законодавством України [6].

Серед інших доктринальних безпекових документів, які унормовують, зокрема, й питання запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань на території України, варто згадати оновлену Стратегію національної безпеки України, затверджену Указом Президента України від 26 травня 2015 р. №287/2015, та Доктрину інформаційної безпеки України, затверджену Указом Президента України від 25 лютого 2017 р. №47/2017.

Так, у Стратегії національної безпеки України актуальні загрози українському суспільству й державі пов'язуються з агресивними діями Російської Федерації, які мають довгостроковий характер. Зокрема, увага акцентується на:

- російській військовій агресії, участі російських регулярних військ, радників, інструкторів та найманців у бойових діях на території України;
- розвідувально-підривній та диверсійній діяльності;
- діях, спрямованих на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі й ненависті, сепаратизму і тероризму;
- створенні та всебічній підтримці, зокрема військовій, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частини Донецької та Луганської областей [18].

У Доктрині інформаційної безпеки України увагу також зосереджено на проблемі відсічі російським деструктивним впливам, спрямованим на пропаганду війни, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України [17]. Згідно з цим документом, актуальними загрозами національним інтересам та національній безпеці України в інформаційній сфері, зокрема, визнано здійснення спеціальних інформаційних операцій, спрямованих на підрив обороноздатності, деморалізацію особового складу Збройних сил України та інших військових формувань, провокування екстремістських проявів, підживлення панічних настроїв, загострення і дестабілізацію суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, розпалювання міжетнічних та міжконфесійних конфліктів в Україні [17].

Отже, у вищенаведених нормативно-правових актах, які регламентують різні сфери суспільного життя і громадської діяльності, містяться застереження, які мають сприяти запобіганню виникненню та розгортанню діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань на території України, вказують на неприпустимість поширення інформації та вчинення дій, що становлять загрозу для національної безпеки України.

Відповідальність за окремі види злочинів, які можуть скоюватися за участі представників незаконних воєнізованих і збройних формувань, передбачено Кримінальним кодексом України. Так, серед злочинів проти основ національної безпеки України ст. 109 КК України передбачено кримінальну відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а ст. 110 – за посягання на територіальну цілісність та недоторканність України.

Крім того, кримінально караними є:

- злочини проти громадського порядку, зокрема: групове порушення громадського порядку (ст. 293), масові заворушення (ст. 294), заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295);
- злочини проти громадської безпеки, а саме: терористичний акт (ст. 258), втягнення у вчинення терористичного акту (ст. 258–1), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258–2), створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258–3), сприяння вчиненню терористичного акту (ст. 258–4), фінансування тероризму (ст. 258–5), створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (ст. 260), незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами (ст. 263);
- злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а саме: наруга над державними символами (ст. 338), захоплення державних або громадських будівель чи споруд (ст. 341);
- злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зокрема за пропаганду війни (ст. 436) та найманство (ст. 447) [4].

Наявна в Україні правова база вносить розбудову інституційного забезпечення запобігання та протидії загрозам національній безпеці, зокрема тих, що надходять із боку незаконних воєнізованих і збройних

формувань. Як уже зазначалося вище, організація цих формувань є однією з форм терористичної діяльності. Законом України «Про боротьбу з тероризмом» встановлено перелік суб'єктів боротьби з тероризмом. Відповідно до ст. 4 цього закону, до них віднесено Службу безпеки України, що є головним органом у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, інші центральні органи виконавчої влади. Також цим законом визначено повноваження суб'єктів боротьби з тероризмом, порядок взаємодії при здійсненні антитерористичних заходів тощо [6].

На Службу безпеки України як державний правоохоронний орган спеціального призначення, що гарантує державну безпеку України, у межах визначеної чинним законодавством України компетенції покладається захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, законних інтересів держави і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань із боку окремих організацій, груп та осіб тощо [19].

Крім того, відповідно до ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України», до завдань СБУ, зокрема, входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України [19].

Напрями протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань відображені в обов'язках Служби безпеки України, визначених ст. 24 цього закону. Органи СБУ мають:

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань із боку окремих осіб та їх об'єднань;

- здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки [19].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», до повноважень Служби безпеки України входять:

- проведення оперативно-розшукових та контррозвідувальних заходів, спрямованих на запобігання, виявлення і припинення терористичної діяльності;

- збирання інформації про діяльність іноземних та міжнародних терористичних організацій;

- проведення оперативно-технічних пошукових заходів у системах і каналах телекомунікацій з метою отримання упереджувальної інформації в разі загрози вчинення терористичного акту або при проведенні антитерористичної операції;

- забезпечення через Антитерористичний центр при Службі безпеки України організації та проведення антитерористичних заходів, координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом;

- здійснення досудового розслідування злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю тощо [6].

На органи внутрішніх справ, відповідно до ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію», покладаються обов'язки щодо забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [12].

Законом України «Про боротьбу з тероризмом» на Міністерство внутрішніх справ і Національну поліцію покладається:

- організація боротьби з тероризмом шляхом запобігання, виявлення та припинення злочинів, учинених із терористичною метою, розслідування яких віднесене законодавством України до компетенції Національної поліції;

- надання Антитерористичному центру при Службі безпеки України необхідних сил і засобів, забезпечення їх ефективного використання під час проведення антитерористичних операцій [6].

Також органи МВС та СБУ, згідно із Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», повинні «...вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення і припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснювати профілактику правопорушень» [13].

Національна гвардія України, яка входить до системи Міністерства внутрішніх справ, за чинним законодавством, взаємодіючи з іншими правоохоронними органами, гарантує державну безпеку і захист державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій [11]. Так, військовослужбовці НГУ беруть участь у таких заходах:

- здійсненні дій, пов'язаних із припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні;

- знешкодженні озброєних злочинців, припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

- припиненні масових заворушень;

- відновленні правопорядку в разі виникнення міжнаціональних та міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- відновленні конституційного правопорядку в разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування [11].

Міністерство оборони України при проведенні антитерористичних заходів, зокрема, пов'язаних із локалізацією та нейтралізацією діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань, має забезпечувати:

- захист від терористичних посягань об'єктів та майна Збройних сил України, зброї масового ураження, ракетної та стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових та отруйних речовин, що перебувають у військових частинах або зберігаються у визначених місцях;

- виконання завдань щодо припинення діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп і злочинних організацій;

– участь у затриманні осіб, а у випадках, коли їхні дії реально загрожують життю та здоров'ю заручників, учасників антитерористичної операції або інших осіб – їх знешкодження [6].

Координаційним органом із питань національної безпеки й оборони, відповідно до Конституції України та Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України», є Рада національної безпеки і оборони України [3; 16]. До її компетенції, згідно зі ст. 4 цього закону, входить вирішення таких питань:

– визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки й оборони в політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах;

– розроблення проектів державних програм, доктрин, законів України, указів Президента України тощо з питань національної безпеки й оборони;

– удосконалення системи гарантування національної безпеки й організації оборони, утворення, реорганізація та ліквідація органів виконавчої влади в цій сфері;

– матеріальне, фінансове, кадрове, організаційне та інше забезпечення виконання заходів із питань національної безпеки й оборони;

– ужиття заходів політичного, економічного, соціального, воєнного, науково-технологічного, екологічного, інформаційного та іншого характеру відповідно до масштабу потенційних і реальних загроз національним інтересам України;

– надання доручень, пов'язаних із вивченням конкретних питань та здійсненням відповідних досліджень у сфері національної безпеки й оборони, органам виконавчої влади та науковим закладам України;

– забезпечення і контроль надходження й опрацювання необхідної інформації, її збереження, конфіденційності та використання в інтересах національної безпеки України, аналіз на її основі стану і тенденцій розвитку подій, що відбуваються в Україні й у світі, визначення потенційних та реальних загроз національним інтересам України [16].

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. Членами Ради національної безпеки і оборони України можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади [16].

У сфері гарантування національної безпеки України, зокрема щодо протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань, значне місце посідають громадяни та об'єднання громадян. Так, відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», діяльність органів поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямовується на задоволення їхніх потреб [12]. Також громадяни України та їх об'єднання, інші особи можуть на добровільних засадах сприяти законній діяльності Служби безпеки України [19]. Крім того, з метою захисту життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань громадяни України мають право в порядку, установленому Законом України «Про участь громадян

в охороні громадського порядку і державного кордону», створювати громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяння органам місцевого самоврядування, правоохоронним органам, Державній прикордонній службі України й органам виконавчої влади в запобіганні та припиненні адміністративних правопорушень і злочинів [20].

Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначається право підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, мати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників, використовувати конфіденційне співробітництво, отримувати від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформацію про злочини, що готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства і держави [13]. Особи, які виявили бажання сприяти здійсненню оперативно-розшукової діяльності, можуть, відповідно до ст. 11 цього закону, укласти з оперативним підрозділом письмову угоду з гарантуванням конфіденційності співробітництва. Така особа перебуває під захистом держави, а в разі укладення з нею трудової угоди співробітництво особи з оперативним підрозділом зараховується до її загального трудового стажу [13].

Висновки. Таким чином, правоохоронна система України відіграє ключову роль у запобіганні та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань. Ефективність діяльності правоохоронних органів у цій сфері залежить від поінформованості, рівня професійної підготовки працівників та своєчасного вжиття й ефективності заходів, спрямованих на виявлення, локалізацію і нейтралізацію діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань. Перспективними напрямками вдосконалення інституційно-правової системи із запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань є усунення дублювання й конфлікту функцій окремих правоохоронних органів, посилення профілактичної та роз'яснювальної діяльності серед населення й удосконалення кадрової роботи в правоохоронному середовищі.

Перспективами подальших досліджень є розроблення політичних, інформаційно-психологічних та соціокультурних заходів щодо запобігання і протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань в Україні.

Список використаних джерел

1. Агапов П. В. Организация незаконного вооруженного формирования или участие в нем: политико-правовой, криминологический и уголовно-правовой анализ / П. В. Агапов, А. Г. Хлебушкин. – М.: АНО «Юридические программы», 2005. – 136 с.
2. Вознюк А. А. Актуальні проблеми кримінально-правового впливу на учасників не передбачених законами України воєнізованих або збройних формувань [Електронний ресурс] / А. А. Вознюк // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2015. – №2. – С.40–49.
3. Конституція України (редакція від 30.09.2016, підстава 1401–19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр>.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №2341–III (редакція від 05.01.2017, підстава 1798–19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341–14>.
5. Оспанова Ж. К. Особенности криминологической характеристики участников незаконных военизированных формирований / Ж. К. Оспанова // Молодой ученый. – 2012. – №4. – С.298–303.

6. Про боротьбу з тероризмом: закон України від 20.03.2003 №638-IV (редакція від 05.01.2017, підстава 1798-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

7. Про громадські об'єднання: закон України від 22.03.2012 №4572-VI (за станом на 01.03.2017) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

8. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: закон України від 16.11.1992 №2782-XII (редакція від 01.01.2017, підстава 1780-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.

9. Про захист суспільної моралі: закон України від 20.11.2003 №1296-IV (редакція від 09.12.2015, підстава 766-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>.

10. Про інформацію: закон України від 02.10.1992 №2657-XII (редакція від 01.01.2017, підстава 1774-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

11. Про Національну гвардію України: закон України від 13.03.2014 №876-VII (редакція від 01.01.2017, підстава 1801-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.

12. Про Національну поліцію: закон України від 02.07.2015 №580-VIII (редакція від 01.01.2017, підстава 1774-19, 1801-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

13. Про оперативно-розшукову діяльність: закон України від 18.02.1992 №2135-XII (редакція від 05.01.2017, підстава 1798-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>.

14. Про основи національної безпеки України: закон України від 19.06.2003 №964-IV (редакція від 07.08.2015, підстава 630-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

15. Про політичні партії в Україні: закон України від 05.04.2001 №2365-III (редакція від 26.11.2016, підстава 1540-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

16. Про Раду національної безпеки і оборони України: закон України від 05.03.1998 №183/98-ВР (редакція від 31.12.2014, підстава 43-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-vr>.

17. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25 лютого 2017 року №47/2017 [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України. – <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

18. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 травня 2015 року №287/2015 [Електронний ресурс] // Офіційне інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

19. Про Службу безпеки України: закон України від 25.03.1992 №2229-XII (редакція від 28.12.2015, підстава 901-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

20. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону: закон України від 22.06.2000 №1835-III (редакція від 01.01.2016, підстава 835-19) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.

21. Робак В. А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань: автореф. дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Робак Володимир Анатолійович. – Київ, 2008. – 19 с.

References

1. Agapov P. V. Organizacija nezakonnogo vooruzhennogo formirovaniya ili uchastie v nem: politiko-pravovoj, kriminologicheskij i ugovolno-pravovoj analiz / P. V. Agapov, A. G. Hlebushkin. – M.: ANO «Juridicheskie programmy», 2005. – 136 s.

2. Voznjuk A. A. Aktual'ni problemy kriminal'no-pravovogo vplyvu na uchastykyv ne peredbachenyh zakonamy Ukrainy vojenizovanyh або zbrojnyh formuvanj [Elektronnyj resurs] / A. A. Voznjuk // Jurydychnyjchasopys Nacional'noi akademii vnutrishnih sprav. – 2015. – №2. – S.40–49.

3. Konstytucija Ukrainy (redakcija vid 30.09.2016, pidstava 1401-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.

4. Kryminal'nyj kodeks Ukrainy vid 05.04.2001 №2341-III (redakcija vid 05.01.2017, pidstava 1798-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

5. Ospanova Zh. K. Osobennosti kriminologicheskoy charakteristiki uchastnikov nezakonnyh voenizirovannyh formirovanij / Zh. K. Ospanova // Molodoj uchenyj. – 2012. – №4. – S.298–303.

6. Pro borot'bu z teroryzmom: zakon Ukrainy vid 20.03.2003 №638-IV (redakcija vid 05.01.2017, pidstava 1798-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

7. Pro gromads'ki ob'jednannja: zakon Ukrainy vid 22.03.2012 №4572-VI (za stanom na 01.03.2017) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>.

8. Pro drukovani zasoby masovoi informacii (presu) v Ukraini: zakon Ukrainy vid 16.11.1992 №2782-XII (redakcija vid 01.01.2017, pidstava 1780-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.

9. Pro zahyst suspil'noi morali: zakon Ukrainy vid 20.11.2003 №1296-IV (redakcija vid 09.12.2015, pidstava 766-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>.

10. Pro informaciju: zakon Ukrainy vid 02.10.1992 №2657-XII (redakcija vid 01.01.2017, pidstava 1774-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

11. Pro Nacional'nu gvardiju Ukrainy: zakon Ukrainy vid 13.03.2014 №876-VII (redakcija vid 01.01.2017, pidstava 1801-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.

12. Pro Nacional'nu policiju: zakon Ukrainy vid 02.07.2015 №580-VIII (redakcija vid 01.01.2017, pidstava 1774-19, 1801-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

13. Pro operativno-rozshukovu dijal'nist': zakon Ukrainy vid 18.02.1992 №2135-XII (redakcija vid 05.01.2017, pidstava 1798-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>. 14. Pro osnovy nacional'noi bezpeky Ukrainy: zakon Ukrainy vid 19.06.2003 №964-IV (redakcija vid 07.08.2015, pidstava 630-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>. 15. Pro politychni partii v Ukraini: zakon Ukrainy vid 05.04.2001 №2365-III (redakcija vid 26.11.2016, pidstava 1540-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

16. Pro Radu nacional'noi bezpeky i oborony Ukrainy: zakon Ukrainy vid 05.03.1998 №183/98-VR (redakcija vid 31.12.2014, pidstava 43-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-vr>.

17. Pro rishennja Rady nacional'noi bezpeky i oborony Ukrainy vid 29 grudnja 2016 roku «Pro Doktrynu informacijnoi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 25 ljutogo 2017 roku №47/2017 [Elektronnyj resurs] // Oficijne internet-predstavnytvo Prezydenta Ukrainy. – <http://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>.

18. Pro rishennja Rady nacional'noi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnja 2015 roku «Pro Strategiju nacional'noi bezpeky Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26 travnja 2015 roku №287/2015 [Elektronnyj resurs] // Oficijne internet-predstavnytvo Prezydenta Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

19. Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy: zakon Ukrainy vid 25.03.1992 №2229-XII (redakcija vid 28.12.2015, pidstava 901-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

20. Pro uchast' gromadjan v ohoroni gromads'kogo porjadku i derzhavnogo kordonu: zakon Ukrainy vid 22.06.2000 №1835-III (redakcija vid 01.01.2016, pidstava 835-19) [Elektronnyj resurs] // Oficijnyj sajт Verhovnoi Rady Ukrainy. – Rezhyim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1835-14>.

21. Robak V. A. Kryminal'na vidpovidal'nist' za stvorennja ne peredbachenyh zakonom vojenizovanyh abo zbrojnyh formuvan': avtoref. dys. ... kand. jur. nauk: spec. 12.00.08 «Kryminal'ne pravo ta kryminologija; kryminal'no-vykonavche pravo» / Robak Volodymyr Anatolijovych. – Kyi'v, 2008. – 19 s.

Vasylchuk E. O., Doctor of Political Sciences, associate professor of Kyiv National University of Technology and Design (Ukraine, Kyiv), vasylchuk84@bk.ru

The regulatory and organizational and legal principles of prevention and counteraction of illegal paramilitary and armed groups in Ukraine

The investigated regulatory and organizational and legal principles of prevention and combating of illegal paramilitary and armed groups in Ukraine. It is concluded that the promising areas to improve the institutional and legal system of prevention and combating of illegal paramilitary and armed forces is to eliminate duplication of functions and conflict of individual law enforcement agencies, strengthening prevention and awareness activities among the population and improve personnel work in the law enforcement environment.

Keywords: illegal militias and armed groups, extremism, terrorism, regulatory and organizational and legal principles of prevention and counteraction.

* * *

УДК 342.1:327.39:159.923.35:172.15

Білецька О.,
викладач, Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), lepan@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНА І РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТІ У ФОРМУВАННІ ЕФЕКТИВНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Належність до тієї чи іншої регіональної, етнічної та соціальної групи в житті будь-якої нації відіграє значиму і велику роль. Однак в українському суспільстві саме соціально-класова приналежність стала домінуючим явищем, яке постійно перешкоджало процесу створення як цілісної нації, так і держави (ширше – державності в цілому). Розкрито необхідність теоретичного осмислення феномена регіональної ідентичності особливо актуалізується при зверненні до сучасних українських реалій, де одним із наслідків трансформації політичної системи на рубежі стала регіоналізація економіко-політичного простору, що супроводжувалося різким зростанням регіональної самосвідомості. На рівні наукової мови це знайшло вираження в появі таких дослідницьких сюжетів як «регіональна самосвідомість», «регіональна етнічна (етнографічна) самосвідомість», «регіональна міфологія», «регіональна ідеологія» і власне саме поняття «регіональна ідентичність». Робиться висновок, що нація, як політична цілісність, остаточно формується лише за умови ефективного функціонування демократії, оскільки саме вона в усіх своїх різновидах (як політичних так і виробничих) є необхідною основою створення і розвитку громадянського суспільства, формування в ньому широкої системи соціально-політичних взаємозв'язків, які ґрунтують національну єдність.

Ключові слова: нація, регіональна ідентичність, політична цілісність, демократія, громадянське суспільство, національна єдність.

З різних сторін і з різних методологічних позицій багато дослідників намагалися пояснити посилення регіональної ідентифікації та її позитивний / негативний / мобілізаційний / інертний потенціал, який, перебуваючи в умовах періодичної слабкості або неефективності центральної влади, взяла на озброєння регіональна еліта і стала зміцнювати свої позиції шляхом просування в регіональні спільноти різноманітних міфологічних цінностей, текстів, символів та ідей. Визнаючи, що Україна потребує опрацювання та застосування європейських концепцій регіону і регіоналізації як засобів децентралізації і підвищення ефективності державного управління [3], відзначимо, що об'єктом пропонуваного дослідження є інший вид

(радіше – інше поняття) регіоналізму в контексті формування національної єдності та ефективної державності. Тому і виникає необхідність проаналізувати основні теоретико-методологічні підходи до дослідження проблеми взаємозв'язку категорій влади, регіону та ідентичності в соціальних науках; визначити політичні умови, при яких відбувається актуалізація регіональної ідентичності політичними суб'єктами різних рівнів, а також інструменти, за допомогою яких відбувається така актуалізація; вивчити взаємозв'язок наративів національної та регіональної ідентичності та соціально-політичних установок громадян; досліджувати феномен ідеології в контексті явища тоталітаризму, механізми стабілізації, стагнації і деструктивності в процесах українського державотворення і формування нації з урахуванням етнічного та регіонального різноманіття.

Мета дослідження – дослідити особливості і суперечливість феномену регіональної ідентичності як складової частини національної ідентичності і державного будівництва в Україні в контексті політико-правових і соціально-економічних трансформацій суспільства і держави, історичні та політичні, етнічні та культурні тенденції розвитку націотворчості і державності в Україні. Тому мета роботи полягає в цілісному осмисленні регіональної і національної ідентичності як єдиного феномена, динамічного процесу і як категорії соціальної, політичної, економічної і правової практики. Проаналізувати складності перехідних процесів, які, з одного боку, зумовлюють зміцнення регулюючої ролі держави, а з іншого – розвиток громадянського суспільства передбачає роздержавлення соціальних інститутів, зменшення державного впливу на них, регіонально-територіальну децентралізацію.

Результати дослідження. Тоталітарна ідеологія, у підході до нації як до етнічно органічної спільноти, в питанні про народ акцентує увагу на спільності походження. Це є застарілим античним визначенням нації – на протилегу феномену цивілізованості (civitas) – як спільності недержавної і не об'єднаної політично, а інтегрованої лише географічно і культурно.

У сучасній Європі, навпаки, починаючи з Нового часу, нація трактується як носій суверенітету, а з XVIII ст. поняття 1) нація як родове співтовариство (античне розуміння) і 2) нація як народ держави (новевропейське) переплітаються [1].

Місце суто етнічного зв'язку починає займати співдружність демократичної волі – замість розуміння нації як родового зв'язку і дополітичної єдності вона починає розумітися як нація громадян, яка конститутивна для політичного громадянського суспільства. Тобто відбувається поєднання національної ідентичності і демократично конститутивного громадянства. Нація громадян набуває свою ідентичність не в етнічно культурному вигляді, а в практиці громадян, які активно використовують свої демократичні права на участь в політико-суспільному житті і різні форми комунікацій.

Етноси, які створили національну державність, досягли це в ситуації поєднання родового співтовариства і політико-правової єдності.

Нація в такому випадку виступає в якості народу держави, як носій наднаціонального державного суверенітету. Нація, як політичне і цивільне співтовариство

набуває свою ідентичність незалежно від їх родової, расово-етнічної, соціальної чи класової приналежності. Тим самим носієм державного суверенітету стає кожна людина, а не лише якийсь соціальний прошарок. Людина як громадянин, усвідомлює власну самоцінність і цінність своєї держави завдяки можливості особистої самореалізації, яку надає йому таким чином об'єднані суспільство і держава. Нація, як вищий щабель існування етносу, змінює форму мислення людей з міфологічного на політичне. Націоналізм в такому випадку навпаки свідчить про своєрідну «хворобу росту», про певну політичну і державну незрілість нації, або тих, хто вважає себе національною елітою, – про їх соціальний інфантилізм. Особливо важливим для національного державотворення є розвиток політико-правової культури, яка у всьому світі підтвердила своє універсальне значення і використання.

Визначальною початковою для ідей громадянської демократії і соціальної справедливості є ідея індивідуальної особистої свободи, захищеної юридичним правом. Ідея фундаментальної свободи людини, як наділеного невід'ємними правами громадянина, утворюється паралельно Великою Французькою революцією і англійським лібералізмом, реалізованої ними в конституційної, правової та парламентської системах [4, с. 312].

Різноманітні цивільно-демократичні вчення, незважаючи на певні ідейні розбіжності між собою, однозначно вказують на необхідність доповнення цінності індивідуальної свободи настільки ж фундаментальними цінностями соціальної справедливості і міжособистісної солідарності. Економічна нерівність, соціальне гноблення при наявності формально-юридичних свобод і національної державності, згідно громадянської демократії, є руйнівними чинниками відносно до останніх, стимулюючи міжкласову ворожнечу і розпад нації на ворогуючі станові угруповання, оскільки держава, яка не забезпечує рівного захисту всієї сукупності прав для всіх – у своїй діяльності не представляє інтереси більшості соціальних груп і не може бути консолідуючим суспільним і національним чинником.

Громадянська демократія своїм історичним і політико-правовим досвідом і досягненнями безпосередньо демонструє і констатує, що свобода як окремої людини, так і спільноти зберігається до тих пір, поки вона не заперечує і не стоїть на дорозі свободи інших. У той же час свобода, яка не супроводжується солідарністю, розумінням взаємозалежності добробуту кожного від благоустрою іншого, врешті-решт перетворюється в руйнівне явище індивідуального егоїзму, тотального панування нічим не обмеженого індивідуального приватного інтересу над громадським.

Громадянська демократія в процесі націотворчості є реальною альтернативою як тоталітарності олігархічного колективізму, державно-бюрократичного «соціалізму», так і безмежному егоїстичному індивідуалізму неолиберальних систем. У громадському співжитті громадянська демократія передбачає головною ситуацію компромісу, як між окремими індивідами, суспільними групами, так і в стосунках суспільства і особи. Саме терпимість до думок і ідей іншої людини, групи, загальна взаємоповага і взаємопідтримка допомагають уникнути розбрату як в індивідуальних міжособистісних

взаєминах, так і в суспільстві. Сутністю солідарності є ідеї примирення, прощення, пошук того, що об'єднує, а не розділяє людей. Вона не може існувати лише як «кишенькова» солідарність певного етносу, класу, партії або регіонального угруповання, тому що це вже – кланова корпоративність.

Обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, відповідно до моделі і концепції громадянської націотворчості є демократія – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою.

Античні греки, засновники демократії, виділяли три базові принципи її існування. Це: «ізономія» (рівність усіх перед законом), «ізотимія» (рівність прав для всіх громадян виконувати державні функції) і «ізогорія» (свобода слова для всіх громадян). Учасник і співтворець демократичного режиму отримав назву «громадянин» (політес), – політично активна і суспільно відповідальна особа.

Демократія, як політичне втілення громадської волі передбачає всеосяжне «втягування» всього народу у вирішення суспільно-політичних проблем, спільне формування політичних цінностей і політичної культури. За своєю суттю вона протистоїть закріпленню сфери політичного управління за певною групою, вона є запереченням деполітизації народу.

«Громадянин» розглядається в демократичній традиції спочатку як феномен, нерозривно пов'язаний з феноменом нації, вкорінений в її історії, сучасності та майбутньому. На відміну від автономного, неполітизованого індивідуума, який в грецькій традиції носить назву «ідіотес» (негромадянин), громадянин є частиною народного цілого, сполученим з ним соціальною, політичною та культурно-духовною традицією. Таким чином, демократія – це не тільки форма державного ладу, а й факт співучасті нації в діяльності держави.

У зв'язку з цим важливим фактором є перетворення людини з підданого певного державного ладу на реального учасника політичного співтовариства [5, р. 327]. Стан громадянина фіксує демократичні права людини. Політичне співтовариство нації знаходить своє правове відображення в тому, що кожен у своїй недоторканності повинен знайти рівний захист і рівну повагу до себе, як до особистості, незалежно від етнічної, регіональної, соціальної або культурної приналежності, а саме як громадянин, тобто як член суспільно-політичної спільноти.

У традиції європейської культури і цивілізації це пов'язано з твердженням права як механізму здійснення демократичної влади, як сукупності норм, які регулюють соціальне життя. Громадянське легітимізує право формує вільний характер людської свободи і дії, в той же час обмежуючи егоїстичне і колективістське свавілля. Цивільно-правові норми в державі повинні складатися в результаті компромісу і консенсусу між різними зацікавленими групами, що забезпечить життєздатність суспільства, і унеможливить деструктивні прояви. Вільним і демократичним є те суспільство, у якому всі суспільно-політичні та культурні традиції мають рівні права і вільний доступ до влади. У той же час таке суспільство виключає надлишковий тиск з боку якої-небудь однієї традиції або групи, не даючи нікому особливого привілейованого місця

в суспільстві і пріоритетного доступу до влади [2, с. 183]. Таке суспільство об'єднано тим, що громадяни регламентують своє загальне життя відповідно до тих принципів, які, оскільки вони засновуються на рівних інтересах кожного, можуть знайти обґрунтоване схвалення всіх. Воно структуроване відносинами взаємного визнання, в яких кожен може розраховувати на повагу до себе як вільного і рівного з боку всіх.

Ця модель виходить з того, що сучасна держава – це демократія обговорення, компромісу і консенсусу, що людина готова до усвідомлення себе громадянином. Тобто від тих, хто відносить себе до певної нації очікується готовність і здатність виступити членами даного політичного співтовариства / співдружності, його минулого і майбутнього, форм його інститутів, в рамках яких мислять і діють його члени. Ця вимога визнання мови, культури, цінностей та інститутів суспільства, які сприяють формуванню і відтворенню громадян.

Таким чином, ідентичність суспільно–політичної спільноти скріплюється і ґрунтується, перш за все, на вкорінених у політичній культурі етичних правових принципах, а не на особливій етнічній формі життя.

Світова демократія розглядає цивільну і соціально–політичну ідентичність як основний націо– та державотворчий чинник [6, р. 65]. Ліберальний підхід основне значення надає принципу індивідуальної свободи за рахунок принципів справедливості та солідарності, комуністи ж, навпаки, прагнуть створити суспільну і національну єдність завдяки утвердженню принципів рівності і справедливості за рахунок обмеження свободи, яка в обох випадках в кінці кінців руйнує суспільну і національну солідарність.

Єдність нації можливе лише в громадянському суспільстві, яке керується демократичними принципами.

Нація розглядається нами, перш за все, як політична спільнота, об'єднана спільними політичними цінностями, нормами і культурою, збереженням національної єдності згідно цих принципів є поєднання в державній політиці базових цивільно–демократичних цінностей свободи, справедливості, солідарності. Ці цінності мають однакове фундаментальне значення і нерозривно пов'язані між собою.

Згідно з концепцією громадянської демократії, нація, як політична цілісність остаточно формується лише за умови ефективного функціонування демократії, оскільки саме вона в усіх своїх різновидах (як політичних так і виробничих) є необхідною основою створення і розвитку громадянського суспільства, формування в ньому широкої системи соціально–політичних взаємозв'язків, які цементують національну єдність.

Наукова новизна даного дослідження в обґрунтуванні того, що сучасна жорстко централізована і тотальна держава, заснована на застарілій концепції «єдиного джерела суверенітету, влади і управління», на нашу думку, не тільки в Україні, але і у всьому цивілізованому світі переживає кризу, і не здатна як раніше ефективно виконувати свої функції. У ситуації зниження ефективності централізованої держави, коли формальні інститути виявляються не в змозі забезпечити шукані суб'єктами («регіональними акторами») регіональної політичної системи результати, неминуче виникають заміщають їх неформальні інститути. Сучасну державу можна визначити як «кооперативну»,

в рамках якої державні актори, приватні підприємці та громадяни взаємодіють на підставі неформально встановлених принципів.

Індустріальне суспільство поки ще не має механізмів, за допомогою яких можна було б уникнути скоочування до конфліктів і тоталітарних режимів після закінчення невідновлюваних ресурсів. Вживання глобалізованої цивілізації є настільки складним, що досягнення економічної і соціальної стабільності, яка б супроводжувалася повагою до людини, її прав і свобод, можливе зараз, на жаль, лише в небагатьох соціумах і в історично дуже короткі періоди. Процес регіоналізації, на наш погляд, дещо уповільнює процес широкомасштабної експансіоністської і екстенсивної глобалізації, але це невід'ємна і логічна фаза глобалізації саме на цьому витку розвитку, а на наступному вже буде об'єднання між міжрегіональними глобальними угрупованнями.

Оскільки бюрократичний централізм, який передбачав просування інновацій з єдиного «столичного» центру на регіональну периферію, виявляється дуже часто в результаті банкрутоту, все більш актуальною стає проблема – держава занадто велика для вирішення незначних проблем і занадто мала для вирішення великих. Суспільство більше не потребує єдиного центру, який концентрує соціальний капітал і здатний його перерозподіляти. Це змушує державу передавати частину своїх повноважень наднаціональним організаціям (наприклад, Європейському Союзу), а також регіонам, що підвищує роль регіональної влади та її інститутів. Як наслідок, багато країн нині прагнуть примирити локальні і регіональні свободи з єдністю держави. Особливо це конститутивно для багатоетнічних і етнографічних держав, які перебувають в двох паралельних процесах (як Україна) – націотворчості і державотворенні.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: «КАНОН–Пресс–Ц», 2001. – 288 с.
2. Зінченко В. В. Інституціалізація місцевого народовладдя і перспективи реформ системи самоврядування // Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи: [колективна монографія]. – Острого: ІГСУ, Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – 328 с.
3. Європейський досвід регіоналізму // Інтернет–ресурс «Діалог»: <http://dialogs.org.ua/ru/material–full/1/1324>.
4. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. – Fr.M.: Suhrkamp, 2003. – 704 s.
5. Wartenberg T. The Situated Conception of Social Power // Social Theory and Practice. – 2016. – Vol.14. – №3. – P.317–343.
6. Wrong D. H. Some Problems in Defining Power Текст / D. H. Wrong // Power Critical Concepts / ed. by John Scott. – 2016. – Vol.1. – London: Routledge, 1994. – P.62–71.

References

1. Anderson B. Voobrazhaemye soobshhestva. Razmyshleniya ob istokah i rasprostraneniі nacionalizma. – M.: «KANON–Press–C», 2001. – 288 s.
2. Zinchenko V. V. Instytuczializacija miscevoogo narodovladdja i perspektivy reform systemy samovrjaduvannja // Rozvytok gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraїni: mynule, suchasnist', perspektivy: [kolektyvna monografija]. – Ostrog: IGSU, Vydavnytvo Nacional'nogo universytetu «Ostroz'ka akademija», 2014. – 328 s.
3. Jevropejs'kyj dosvid regionalizmu // Internet–resurs «Dialog»: <http://dialogs.org.ua/ru/material–full/1/1324>.

4. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. – Fr.M.: Suhrkamp, 2003. – 704 s.

5. Wartenberg T. The Situated Conception of Social Power // Social Theory and Practice. – 2016. – Vol.14. – №3. – P.317–343.

6. Wrong D. H. Some Problems in Defining Power. Text / D. H. Wrong // Power Critical Concepts / ed. by John Scott. – 2016. – Vol.1. – London: Routledge, 1994. – P.62–71.

Biletska O., National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), lepan@ukr.net

National and regional identities are in forming of the effective Ukrainian state system

Belonging to a particular regional, ethnic and social group in the life of any nation plays a significant and important role. However, in Ukrainian society social-class identity became the dominant phenomenon that constantly impeded the process of creating the nation and the state (broader – the statehood as a whole). The central problem of this research – to reveal the need to conceptualize the phenomenon of regional identity which is actualized especially when referring to the current Ukrainian realities, where one of the consequences of the transformation of the political system on the turn was the regionalization of economic and political space, accompanied by a sharp increase in regional identity. At the level of scientific language it was reflected in the appearance of such research subjects as «regional identity», «regional ethnic (ethnographic) identity», «regional mythology», «regional ideology» and in fact the concept of «regional identity». It is concluded that the nation, as a political entity, is finally formed only under the condition of effective functioning of democracy, since it is in all its varieties (both political and industrial) that is a necessary basis for the creation and development of civil society, the formation in it of a broad system of socio-political Relationships that cement national unity.

Keywords: nation, regional identity, political integrity, democracy, civil society, national unity.

УДК 327

Шустенко С. О.,
аспірантка, Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ),
sofiashustenko@mail.ru

Роль Ради Європи у розвитку європейських стандартів з прав людини в Україні

Досліджуються цілі та мета впровадження програм Ради Європи щодо України. Розглядається їх інституційне та функціональне забезпечення.

Актуальність теоретичного і практичного значення даної статті полягає в тому, що з початком побудови політики України у європейському напрямі, дедалі частіше практикується ініціювання міжнародними організаціями спеціальних програм та проектів задля розвитку європейських стандартів в Україні.

Головною метою статті є визначення основних цілей та мети спеціальних програм Ради Європи щодо України. Протягом останніх десятиліть провідні політичні лідери та експерти завжди приділяли інформаційним проблемам окрему увагу.

Висвітлено основні елементи змісту програм із підтримки прав людини. Розглянуто основи теорії і практики діяльності Ради Європи в сфері підтримання права людини та свободи слова. Визначено основні напрямки та стратегії програм Ради Європи, які націлені на європеїзацію українського суспільства та її співробітництва у сфері заохочення та захисту прав людини.

Ключові слова: Рада Європи, права людини, міжнародні організації, європейські стандарти, спеціальні програми та проекти.

Міжнародне співробітництво у сфері заохочення та захисту прав людини є одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України. У цій галузі Україна співпрацює з правозахисними органами системи ООН, насамперед Радою ООН з прав людини та Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини, а також Радою Європи та Організацією з безпеки та співробітництва в Європі.

Метою такої співпраці є участь у вдосконаленні міжнародних стандартів і механізмів у сфері прав людини, впровадження цих стандартів у національне

законодавство, систематичне представлення та захист національних доповідей про виконання Україною міжнародних зобов'язань у галузі прав людини, організація візитів представників міжнародних організацій, які здійснюють моніторинг за дотриманням прав людини у різних країнах світу.

Загальні питання політики Ради Європи щодо засобів масової інформації порушувалися у низці помітних праць українських науковців. Зокрема, С. А. Макаренко у монографії «Міжнародні інформаційні відносини» систематизувала концепції інформаційної політики Ради Європи та Європейського Союзу, інших міжнародних та неурядових інституцій, окресливши політичні імперативи в галузі інформації та комунікації. Л. В. Губерський значну частину свого монографічного дослідження присвятив питанню співробітництва Ради Європи та України у сфері інформаційної політики та визначив нові тенденції і перспективи масових комунікацій України в контексті процесів європейської інтеграції. В окремих дослідженнях конкретизовані деякі аспекти правової діяльності Ради Європи, яка є визначальною у розвитку європейського законодавства і спрямована на гармонізацію та вдосконалення правових систем держав-членів на основі спільних стандартів.

Рада Європи впроваджує низку програм та проектів задля розвитку європейських стандартів в Україні. Розглянемо детальніше найбільш значущі проекти для України.

Перш за все виділимо проект «Зміцнення свободи медіа та створення системи Суспільного мовлення в Україні», що впроваджується в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2015–2017 роки. Його метою є підвищення авторитету ЗМІ як демократичних інститутів в українському суспільстві. Також в межах проекту діяльність суспільного мовника, яким на сьогодні став UA: Перший, розглядається як можливість для налагодження порозуміння між різними суспільними групами, у тому числі етнічними та релігійними. Протягом 2016–2017 рр. проект фінансується з бюджету Ради Європи [1].

Також, одна з головних цілей проекту це підтримка України у виконанні її статутних і специфічних зобов'язань як держави-члена Ради Європи та сприяння вирішенню фундаментальних питань у сфері прав людини та верховенства права в Україні. Ця ініціатива поновлює зобов'язання Ради Європи допомагати Україні в проведенні необхідних реформ у сферах, що належать до компетенції Ради Європи – прав людини, верховенства права та демократії.

У межах Проекту експерти Ради Європи провели експертизу закону про суспільне мовлення, взяли участь у розробці Статуту, а також надали підтримку у формуванні складу Наглядової ради. Текст проекту Статуту ПАТ НСТУ було суттєво доопрацьовано міжнародними фахівцями, які надали зауваження та рекомендації щодо поліпшення документа. У свою чергу, Державний комітет телебачення і радіомовлення України взяв до уваги висновки експертів при остаточному доопрацюванні тексту Статуту.

Проект також залучив українських експертів для аналізу законодавства, проведення консультацій та підготовки проектів регуляторних документів, пов'язаних із управлінням ПАТ НСТУ. Саме ця команда

розробила Положення про Наглядову раду, Положення про обрання голови та членів правління, а також Положення про Ревізійну комісію ПАТ НСТУ. У ході своєї роботи експерти проаналізували проект Статуту ще раз і вказали на ряд критичних аспектів, яким треба було приділити особливу увагу.

Рада Європи систематично підтримувала процес створення Суспільного мовлення в Україні. Задача перетворення державних мовників у канали суспільного мовлення відповідає стандартам Ради Європи та є одним із зобов'язань України перед Радою Європи, що закріплене Резолюцією 1466 (2005) «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». На сьогоднішній день на базі Першого національного телеканалу створений суспільний мовник «UA: Перший» та законодавчо забезпечено його незалежність від державних органів. Стратегічний Закон України «Про суспільне телебачення і радіомовлення» [2], було ухвалено 17 квітня 2014 року. Проте лише через рік (у березні 2015 року) Президент підписав зміни, що запустили процедуру перетворення державних мовників. У свою чергу, напередодні розгляду Верховною Радою змін до існуючого закону представництво ЄС (16 березня 2015 року) надало офіційний коментар щодо підтримки цього процесу: «Створення суспільного мовлення залишається головним предметом дискусії між Україною і Євросоюзом як одного з пріоритетів порядку денного реформ в Україні».

Партнерами проекту є Національна Телерадіокомпанія України (яка трансформувється у Національну Суспільну Телерадіокомпанію України), Комітет ВРУ з питань свободи слова та інформаційної політики, Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення, Державний комітет з питань телебачення та радіомовлення України, Уповноважений ВРУ з прав людини, громадянське суспільство, медіа організації, відповідні професійні об'єднання.

Наступним ухваленим проектом є «Свобода медіа в Україні», що впроваджується в межах Рамкової програми співробітництва (РПС) Ради Європи (РЕ) та Європейського Союзу (ЄС), має на меті покращити свободу, незалежність, плюралізм і розмаїття медіа в Україні та передбачає тісну співпрацю задля реформування українських ЗМІ відповідно до європейських стандартів: наближення до стандартів Ради Європи та Європейського Союзу в галузі прав людини, демократії та верховенства права [3]. Проектом був передбачений і реалізований комплексний підхід, а саме: експертна підтримка Ради Європи у процесі розробки Закону «Про аудіовізуальні послуги», сприяння в організації публічних обговорень законопроекту; допомога Національній раді України з питань телебачення та радіомовлення у запровадженні прозорості медіа-власності, переході на цифрове мовлення, застосуванні санкцій до мовників, переході від системи ліцензування до дозвільної системи; інформування суспільства щодо непересічної ролі суспільного мовлення як ретранслятора громадських поглядів та інтересів; підвищення рівня обізнаності народних депутатів та держслужбовців щодо особливостей впровадження медіаполітики, яка є виразником суспільних інтересів і потреб, а також покращення законодавчої бази з цього питання; розширення мережі осередків мовлення громад

в регіонах України, в тому числі на територіях, де проживають національні меншини.

Наступним важливим проектом є «Сприяння вивченню прав людини та демократичного громадянства у країнах Східного партнерства», реалізація якого розрахована на період два роки з січня 2015 по грудень 2017. У проекті беруть участь Вірменія, Азербайджан, Білорусь, Грузія, Молдова та Україна [4].

Основними стратегічними цілями є підтримка, інтеграція та подальший розвиток вивчення демократичного громадянства та вивчення прав людини в національних системах освіти у відповідності до Статуту Ради Європи з вивчення демократичного громадянства та прав людини.

Ці заходи зі співробітництва сприятимуть зміцненню потенціалу країн Східного партнерства, що є державами-членами Ради Європи, за винятком Білорусі; реалізації внутрішніх реформ, щоб наблизити ці країни до стандартів Ради Європи та Європейського Союзу в галузі прав людини, демократії та верховенства права.

По завершенні проекту очікується, що в 6 країнах покращиться шкільна програма з принципів Статуту Ради Європи у вивченні демократичного громадянства та прав людини, принаймні 900 фахівців в галузі освіти, молоді лідери та молоді робітники будуть пропагувати принципи демократичного громадянства права людини, об'єднуються вчителі з неурядовими організаціями та з активістами задля спільної співпраці, принаймні у 90 шкіл (по 15 шкіл у 6 країнах) буде введена програма з вивчення демократичного громадянства та вивчення прав людини та принаймні 50% з цих програм застосовуватимуться на практиці, матеріали з вивчення демократичного громадянства та прав людини будуть доступні на 6 мовах, підвищиться кількість неурядових організацій, включаючи молоді організації, які будуть захищати та підтримувати програми та заходи з вивчення прав людини, підвищиться кількість партнерів та зв'язків у сфері вивчення демократичного громадянства та прав людини.

Впровадження проекту показало, що подальший розвиток це не лише теоретична, але й практична можливість для розвитку країни. Вивчення демократичного громадянства та прав людини є важливою складовою програми, а саме професійної компетенції, можливостей тренінгів та оцінювання.

Національна стратегія у сфері прав людини має стати рамковим документом, розрахованим на тривалий термін та спрямованим на реалізацію пріоритетних завдань у сфері прав людини з метою усунення підґрунтя порушень прав і основоположних свобод людини та впровадження ефективних механізмів забезпечення їх захисту та реалізації.

При розробці Національної стратегії Україна орієнтується на стандарти, встановлені у документах ООН, РЕ, ОБСЄ з прав людини, та стратегічні рамки ЄС щодо прав людини та демократії.

Після завершення роботи над Національною стратегією у сфері прав людини наступним етапом має стати розробка Національного плану дій з її реалізації. Як свідчить практика, національні плани виявилися корисними інструментами для виявлення та усунення прогалин у галузі захисту прав людини в рамках

європейських та міжнародних стандартів, а також для уточнення розподілу обов'язків влади і неурядових організацій у багатьох країнах.

Список використаних джерел

1. Зміцнення свободи медіа та створення системи Суспільного мовлення в Україні», що впроваджується в рамках Плану дій Ради Європи для України на 2015–2017 роки [Електронний ресурс] // сайт «Офіс Ради Європи в Україні» / розділ «Проекти та Програми». – Режим доступу: <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/strengthening-freedom-of-media-and-establishing-a-public-broadcasting-system-in-ukraine>
2. Про Суспільне телебачення і радіомовлення України: Закон України від 17.04.2014 р. №1227–VII // Відомості Верховної Ради [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1227–18>
3. Свобода медіа в Україні [Електронний ресурс] // сайт «Офіс Ради Європи в Україні» / розділ «Проекти та Програми». – Режим доступу: <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/freedom-of-media-in-ukraine>
4. Overall objective: promoting human rights education and democratic citizenship [Електронний ресурс] // сайт «Офіс Ради Європи в Україні» / розділ «Проекти та Програми». – Режим доступу: <http://pjp-eu.coe.int/en/web/eap-pcf/promoting-human-rights-education-and-democratic-citizenship>

References

1. Zmichenja svobody media ta stvorennja systemy Suspil'nogo movlennja v Ukraї'ni», shho vprovadzhujeť'sja v ramkah Planu dij Rady Jevropy dlja Ukraї'ny na 2015–2017 roky [Elektronnyj resurs] // sajť «Ofis Rady Jevropy v Ukraї'ni» / rozdil «Proekty ta Programy». – Rezhym dostupu: <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/strengthening-freedom-of-media-and-establishing-a-public-broadcasting-system-in-ukraine>
2. Pro Suspil'ne telebachennja i radiomovlennja Ukraї'ny: Zakon Ukraї'ny vid 17.04.2014 r. №1227–VII // Vidomosti Verhovnoi' Rady [sajt]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1227–18>
3. Svoboda media v Ukraї'ni [Elektronnyj resurs] // sajť «Ofis Rady Jevropy v Ukraї'ni» / rozdil «Proekty ta Programy». – Rezhym dostupu: <http://www.coe.int/uk/web/kyiv/freedom-of-media-in-ukraine>
4. Overall objective: promoting human rights education and democratic citizenship [Elektronnyj resurs] // sajť «Ofis Rady Jevropy v Ukraї'ni» / rozdil «Proekty ta Programy». – Rezhym dostupu: <http://pjp-eu.coe.int/en/web/eap-pcf/promoting-human-rights-education-and-democratic-citizenship>

Shustenko S. O., graduate student of the Institute of international relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), sofiashustenko@mail.ru

The role of Council of Europe in the development of European standards of human rights in Ukraine

The scientific article studies the goals and the purposes of the implemented programs towards Ukraine by Council of Europe. It is considered its institutional and functional software.

Relevance of theoretical and practical significance of this paper is that the initiating special programs and projects for the development of European standards in Ukraine are increasingly practiced by international organizations with the beginning of construction policy of Ukraine in the European direction.

The main purpose of the article is to define the main goals and objectives of special programs of Council of Europe towards Ukraine. During the last decades, major political leaders and experts have always paid attention to the informational problems.

The basic elements of the programs content of supporting human rights were highlighted. We considered the basic theory and practice of the Council of Europe in the field of maintenance of human rights and freedom of speech. It is determined the main directions and strategies of European programs that focus on Europeanization of Ukrainian society and its cooperation in the promotion and protection of human rights.

Keywords: Council of Europe, human rights, international organizations, European standards, special programs and projects.

* * *

УДК 321.011.5

Гапоненко В. А.,
кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри
політології та національної безпеки, Київський
національний економічний університет ім. В. Гетьмана
(Україна, Київ), rvagar@ukr.net

ПОЛІТИЧНА ПАРТІЯ В ПРОЦЕСІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

Мета статті з'ясувати загальні світові тенденції функціонування партій, в контексті їхнього впливу на інституціоналізацію демократії в Україні.

Для написання статті було використано комплекс загальнонаукових методів, зокрема порівняльний, діалектичний, системний, синергетичний. Було застосовано неінституційний підхід, що сприяє розгляду демократичного транзиту як безперервного процесу з багатьма варіантами результатів демократизації, залежний від намірів та цілей основних політичних акторів.

Висновки. На основі порівняльного аналізу деяких суперечностей української та західних партійних систем, виявлено основні тенденції, що зумовлюють інституціоналізацію демократії, серед яких криза класичних інститутів громадянського суспільства, партійної ідентифікації, партійного керівництва. Також наведено рекомендації щодо можливих шляхів оптимізації впливу політичних партій на процес інституціоналізації демократії у нашій державі, зокрема сприяння розвитку інших форм групової ідентифікації, підвищення рівня довіри до партій як інституту демократії, законодавче врегулювання порядку створення, взаємодії та діяльності парламентських коаліцій.

Ключові слова: багатопартійність, партійна ідентифікація, партійне керівництво, партійна коаліція, інституціоналізація демократії.

Становлення багатопартійності в Україні здійснювалось у складних умовах формування плюралістичної свідомості та відкритого суспільства. Тому цей процес досить складний та суперечливий. Попри більш ніж двадцятирічний досвід партійного будівництва, дослідники і нині констатують незадовільний стан виконання партіями своїх функцій, деструктивний характер партійних взаємозв'язків, ситуативний характер парламентської більшості, що ускладнює процес інституціоналізації демократії.

Сучасні дослідження партійної системи в Україні здебільшого звертають увагу на внутрішні суперечності нашого суспільства, перехідний характер політичної системи, нерозвиненість громадянського суспільства, низький рівень політичної культури партійної еліти та електорату. Проте, варто звернути увагу на те, що партійна система в Україні також перебуває під впливом світових тенденцій партійного будівництва. Тому аналіз основних напрямків еволюції партійної системи у сучасних умовах дозволив би переосмислити рівень розвитку і характер діяльності українських політичних партій, а також сформулювати висновки щодо перспектив функціонування партійної системи в Україні та шляхів вирішення існуючих протиріч демократизації.

Серед основних тенденцій еволюції партійних систем ґрунтовно розроблені такі як послаблення класичних інститутів громадянського суспільства, криза партійної ідентифікації, формальний характер партійного керівництва, розмивання соціальної бази політичних партій, ідеологічна невизначеність партійних програм. Проте, актуальним залишається завдання зіставлення названих особливостей функціонування зарубіжних та української партійних систем.

Тому мета статті визначити характер впливу світових тенденцій розвитку партійних систем на становлення багатопартійності в Україні в контексті інституціоналізації демократії. Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- виявити та охарактеризувати основні тенденції зміни партійних систем;
- з'ясувати характер та особливості проаналізованих тенденцій в Україні;
- запропонувати напрямки корегування вказаних тенденцій в інтересах українського суспільства.

Класичними чинниками становлення партійної системи є характер політичної та виборчої системи, правова регламентація діяльності партій. Проте, дедалі більшої ваги набувають неформальні ознаки партійних систем, серед яких вміння мобілізувати електорат, наявність спільних правил гри у відносинах між різними політичними партіями. Це свідчить про новий етап функціонування партій. Розглянемо основні тенденції, що зумовлюють особливості сучасних партійних систем.

По-перше, партія перестає бути єдиним інститутом представництва інтересів. Актуальною перспективою є зменшення ролі класичних інститутів громадянського суспільства, які в своїй діяльності орієнтуються тільки на вибори, на користь дозволів асоціацій та груп тиску. Часто політичні рішення приймаються домінуючими групами інтересів, в той час як партії слугують лише механізмом перенесення цих рішень до парламенту.

В розвинених демократичних державах політичні партії безумовно є виразниками тих чи інших групових інтересів, хоча вони спираються не на окремі групи, а на їхні конгломерати. Партії акумулюють групові інтереси, узгоджують їх із загальносуспільними інтересами та в узагальненому вигляді підводять під свої платформи. Виборці в такому випадку голосують за певну партію, пов'язуючи з її перемогою свої надії або на загальне покращення становища в країні, або на врахування потреб своєї групи в державній політиці разом з інтересами низки інших груп. Проте, розбудова програмних партій – це досить складний і тривалий процес, що не дає можливості отримати швидкі політичні дивіденди у вигляді електоральної підтримки. Тому часто інтегровані суспільні інтереси підміняються вузькогруповими. Тоді партія приваблює на свій бік виборців, які сподіваються отримати певні особисті вигоди у разі перемоги на виборах. Так виникають клієнтські партії, які з інститутами громадянського суспільства нічого спільного не мають.

До проявів цієї тенденції можемо віднести переважання корпоративних прагнень над загальним інтересом, посилення атомізації суспільства, неможливість забезпечити інформаційний обмін від дедалі більш ізольованих суспільних груп, що дає підстави стверджувати нездатність декількох політичних сил відобразити багатоманітні інтереси плюралістичного суспільства.

Натомість, чисельні групи інтересів здатні втягувати державу у відповідальність за реалізацію їхніх партикулярних інтересів. Безпосереднім результатом цього може бути виникнення процедур, які дозволяють обходити партійні канали у процесі впливу на владу. В результаті партія може втратити контроль над процесом прийняття рішень. Так, представники корпоративізму пропонують змінити партійні механізми безпосереднім порозумінням між двома бізнесом та профспілками [10].

По-друге, спостерігається *криза партійної ідентифікації*. Нечітка структура партій, загальні формулювання програмних положень, прагнення отримати якомога

більшу підтримку на виборах, бюрократизація партійного життя зменшує рівень легітимності цього інституту та, відповідно – кількість членів партій та стійкість соціальної підтримки.

Складовою цієї проблеми є криза участі, що полягає, насамперед, в апатії громадян провідних демократичних країн, небажанні бути учасником будь-яких політичних процесів. Ґрунтовно досліджується ця суперечність у роботах Р. Пантама, який зокрема, наводить наступні факти політичного життя США. З початку 1960-х років до 1990-х участь виборців у діяльності партій знизилась майже на чверть. Те ж саме стосується міських громадських зборів, політичних зустрічей та мітингів. Кількість американців, що не довіряють партіям підвищилась з 30% у 1966 році до 75% у 1992 [11].

Також відбувається зміна партійних орієнтацій, зниження партійної лояльності. Тобто, політичні партії втрачають підтримку тих соціальних груп, що традиційно були її прихильниками. Цей процес може бути обумовлений трансформацією самих соціальних груп або ж переглядом засадничих положень партійної програми, що має на меті розширити кількість виборців. Зменшення рівня лояльності свідчить про кризу стабільних партій [9].

Ряд дослідників звертають увагу на послаблення соціально-класового конфлікту, ідеологічного протистояння, що сприяє підвищенню ролі неможоритарних способів групової ідентифікації [7]. Індивіди все частіше належать одночасно до багатьох соціальних груп, а також змінюють свою приналежність в залежності від обставин та значущості для них тих чи інших суспільних проблем. Практичними наслідками такої тенденції є фрагментація парламенту, коаліційність урядів, криза довіри до сучасних представницьких інститутів демократії, лозунги з загальнолюдьським значенням, посилення ролі іміджу лідера, а не партійної програми в ході передвиборчої боротьби.

Такі тенденції провокують нестабільність партійних систем, порушення класичного розмежування між «правими» і «лівими», ситуативний характер парламентської більшості та кількості парламентських партій.

По-третє, свого розквіту досягли *тенденції олігархізації внутрішньопартійного життя*. Партійна демократія поступається місцем залаштуновим домовленостям та поділом отриманих портфелів. Часто роль конкретної партії у процесі державного керівництва залежить не від кількості набраних голосів, а від ступеня гнучкості партії під час формування парламентських коаліцій. Таким чином, термін «багато-партійна система» втрачає свій первісний зміст – це своєрідна ширма, за якою криються особи, що фактично розпоряджаються владою» [1, с. 107].

Як наслідок партійна система не виконує функцію рекрутування еліти. Досліджували цей аспект проблеми також українські вчені В. Паламарчук, О. Литвиненко, С. Янішевський. На їхню думку, в сучасній Європі харизматичні політики з'являються лише на крайніх полюсах політичного ідеологічного спектру, що становить суттєву загрозу. Помітною вони вважають тенденцію «ритуалізації виборів, перетворення їх на своєрідне масштабне політичне шоу», а також прийняття «не принципів, а палативних політичних рішень, що лише консервують існуючі протиріччя» [4, с. 29].

Основою для розмірковувань про майбутнє політичної партії є факт зниження ролі ідеології в діяльності партій. Саме це ставить під загрозу усталений механізм відповідальності партій. Наявність чіткої стабільної ідеології є основою опору популізму та відповідальної поведінки представників народу. Якщо партія здатна знаходити нові рішення в дусі власної традиційної ідеології, то в очах виборця вона набуде міцності [3, с. 22].

В ситуації коли має місце державне управління через механізм партійних коаліцій, зникає безпосередній зв'язок між виборчим актом і складом правлячих команд. Як показують підрахунки, в третині випадків формування урядів меншості відбувається далеко не тими партіями, що здобули найбільшу підтримку на виборах. Більш ніж половина урядів формують коаліції більшості та меншості, склад яких при тих самих результатах виборів може бути дуже різноманітним. Часто програмні та коаліційні зміни цих партій є зовсім неочікуваними для виборців. Протягом всієї історії парламентські коаліції формувались не на партійній основі, а за принципом залучення максимальної кількості депутатів. На думку М. Примуша це «... призводило до зневаження програмних принципів і спотворення відносин по осі виборці–обранці–влада» [8, с. 26].

Результати переговорів щодо формування уряду залежать не лише від парламентського представництва, а й від так званого коаліційного потенціалу партії – тобто її здатності вести конструктивні переговори з іншими учасниками переговорного процесу.

Проаналізовані тенденції безпосередньо впливають на формування партійної системи в Україні. Водночас, вони мають ряд особливостей і викликані дещо іншими причинами, тому варто детальніше зупинитись на з'ясуванні цього питання.

Криза інститутів громадянського суспільства в умовах перехідної української політичної системи впливає на відсутність стимулів розбудови партійної системи з ідеологічним розмежуванням. Як було сказано вище, програмні партії, особливо в умовах невисокої громадянської свідомості, не мають шансів на істотну масову підтримку. Принаймні, для збільшення популярності програмній партії необхідно здобути владні повноваження і на практиці довести соціальну спроможність своїх програм.

Водночас, клієнтельні партії поширюють свій вплив відносно легко, оскільки лояльність їхніх прихильників повністю базується на наданні їм матеріальних благ і підтримки. А у зв'язку з тим, що діяльність груп інтересів, політичних лобі в Україні не отримали офіційного статусу, клієнтельські партії фактично виконують функції цих структур.

Варто відзначити, що рівень партійної лояльності українців різко змінився після подій Євромайдану. Мінливість відсотка голосів, відданих за партії у 2014 р. порівняно з 2012 р., стрімко зросла майже вдвічі і склала 55,4%, що є індикатором тимчасової нестабільності партійного представництва [6, с. 13].

Однак, рівень довіри до партії як інституту досить низький: 12% заявили, що серед українських політичних сил немає такої, яку б вони підтримували хоча б якоюсь мірою. Таке співвідношення партійної лояльності та рівня участі дає підстави негативно оцінювати

стабільність переконань і пояснювати її недостатністю знань про відмінності існуючих партій, їхніх програм. Останнє твердження можна проілюструвати наступними даними: більшість (60,3%) громадян нічого не знають про відмінності між правими та лівими партіями, 20% – знають про них небагато, 10,5% – «дещо знають», і лише 5,4% респондентів знають про ці відмінності добре [5].

Особливо яскравих проявів в Україні набула така тенденція формування партійної системи як олігархізація внутрішньопартійного життя. Відсутність єдиних для всіх «правил гри» (тобто певної системи неформальних зобов'язань, гарантій і правил взаємодії між основними політичними акторами), недостатність уваги внутрішньокоаліційним процедурам, довготривалість самого переговорного процесу призводить до того, що на даному етапі немає передумов для формування широких коаліцій. Як наслідок, жодна зі створених коаліцій не мала конституційної більшості голосів. Водночас середня тривалість існування коаліції дорівнює приблизно календарному року [2].

В Україні об'єднання партій у коаліцію відбувається на позаідеологічних засадах, оскільки між ідейно близькими політичними силами завжди точиться конкуренція за завоювання подібного електорату. Схожі за ідейним спрямуванням партії нехтують можливістю шукати порозуміння між собою і користуватися частковою перемогою на користь конфронтації з метою «перехопити» електорат і витіснити конкурентів зі сцени міжпартійного змагання.

Зважаючи на вищезазначене, до вже досліджених шляхів сприяння стабілізації партійної системи в Україні можемо додати наступні.

Насамперед, поруч з класичними інститутами громадянського суспільства має стимулюватись виникнення та розвиток альтернативних видів групової ідентифікації, зокрема неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад. Такі спільноти стануть потужним каналом інформації, виконують функцію протидії розширенню державних функцій. До названих форм соціального капіталу можемо додати також і запропоновані Р. Патнамом національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки [10]. Не варто забувати і про важливість таких соціальних інститутів як сім'я та добросусідство, що мають бути серед центральних пріоритетів державної політики. Доцільно надати офіційного та нормативного оформлення практиці лобіювання в Україні.

Також важливо проводити широку роз'яснювальну та агітаційну роботу серед населення щодо ролі партії як демократичного інституту, особливостей їхньої класифікації та специфіки ідейних засад конкретних політичних сил в Україні. Ці заходи доцільно здійснювати зусиллями самих політичних партій. Адже, загроза втрати легітимності не конкретною партією, а інститутом в цілому, є вагомим стимулом для вироблення соціально прийнятної позиції.

Нарешті, ряду змін вимагає практика формування парламентських коаліцій. Партійна коаліція має формуватися на ідейних засадах. Також створення правлячої коаліції вимагає від самих її учасників дотримання

ряду правил, зокрема, пошуку основними політичними блоками природних союзників для спільної діяльності у складі парламентської більшості, порозуміння стосовно основних напрямів та цілей майбутньої діяльності, розподіл посад в коаліційному уряді і узгодження програми його діяльності. Відповідно, коаліція має формуватись за принципом максимально закритих коаліцій. На шляху до реалізації вказаної мети варто зазначити важливість наявності фракційної дисципліни в межах коаліції.

Як бачимо, загальносвітові тенденції свідчать, що зміни сучасних партійних систем перебувають, здебільшого, поза інституційною та нормативною складовими політичної системи. Тому перехідним державам варто усвідомити, що процес становлення стабільних партійних систем може бути досить тривалим. З огляду на це, постійна зміна виборчого законодавства, нормативні обмеження в утворенні або діяльності партій не будуть ефективними для вирішення нагальних суперечностей формування партійної системи в Україні.

В цілому можемо зазначити, що деякі суперечності становлення партійної системи в Україні, зокрема недовіра до партій як інституту представництва інтересів, олігархізація внутрішньопартійного життя, позаідеологічний характер партійного розмежування, спотворення волі виборців у ході формування коаліцій, мають об'єктивний характер. Проте порівняно із західними державами набувають загостреного характеру внаслідок низького рівня політичної культури та відсутності загальноновизначених правил політичної гри.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Арон Р. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
2. Гончарова Т. Особливості процесу формування парламентських коаліцій / Т. Гончарова // Вісн. – 2008. – №5. – С.18–29.
3. Оксак О. Відповідальність проти популізму: виборці, партії та уряд у демократичному суспільстві / О. Оксак // Нова політика. – 2000. – №1. – С.16–22.
4. Паламарчук В. М. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільно-політичного розвитку України: Монографія / Паламарчук В. М., Литвиненко О. В., Янішевський С. О.; Національний ін-т стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 2003. – 120 с. – (Серія «Стратегія політики і політичний аналіз»; Вип.7).
5. Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 24–25 листопада 2011 р. – К.: ІПіЕНД 2012. – 588 с.
6. Партійна система сучасної України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова 16 вересня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf
7. Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / Пшизова С. Н. – Полис. – 2000. – №3. – С.6–17.
8. Примуш М. В. Головне в партбудівництві, або без чого не можна обійтись / М. В. Примуш // Трибуна. – 2008. – №7/8. – С.32–34.
9. Шведа Ю. Відносини виборців і політичних партій як предмет наукового аналізу / Ю. Шведа // Політичний менеджмент. – 2008. – №2. – С.19–32.
10. Lehmbruch G. Consociational Democracy, Class Conflict, and the New Corporatism / G. Lehmbruch // Philippe C. Schmitter und Gerhard Lehmbruch, eds.: Trends toward corporatist intermediation. – London, 1979. – P.53–61
11. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / Putnam R. // Journal of Democracy 6:1 – Jan 1995. – P.65–78.

References

1. Aron R. Demokratija i totalitarizm / Aron R. – M.: Tekst, 1993. – 303 s.
2. Goncharova T. Osoblyvosti procesu formuvannja parlaments'kyh koalicii / T. Goncharova // Viche. – 2008. – №5. – S.18–29.
3. Oksak O. Vidpovidal'nist' proty populizmu: vyborci, partii' ta urjad u demokratychnomu suspil'stvi / O. Oksak // Nova polityka. – 2000. – №1. – S.16–22.
4. Palamarchuk V. M. Transformacii' demokratii' ta poshuk strategii' suspil'no-politychnogo rozvytku Ukrainy: Monografija / Palamarchuk V. M., Lytvynenko O. V., Janishevskij S. O.; Nacional'nyj in-t strategichnyh doslidzhen'. – K.: NISD, 2003. – 120 s. – (Serija «Strategija polityky i politychnyj analiz»; Vyp.7).
5. Partijna systema suchasnoi' Ukrainy: evolucija, tendencii' ta perspektyvy rozvytku: materialy mizhnarodnoi' nauko-vo-praktychnoi' konferencii'. 24–25 lystopada 2011 r. – K.: IPIEND 2012. – 588 s.
6. Partijna systema suchasnoi' Ukrainy do i pislja Majdanu: zminy, tendencii' rozvytku, suspil'ni zapyty. Analitychna dopovid' Centru Razumkova 16 veresnja 2015 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf
7. Pshizova S. N. Demokratija i politicheskij rynek v sravnitel'noj perspektive / Pshizova S. N. – Polis. – 2000. – №3. – S.6–17.
8. Prymush M. V. Golovne v partbudivnyctvi, abo bez chogo ne mozhna obijtyjsja / M. V. Prymush // Trybuna. – 2008. – №7/8. – S.32–34.
9. Shveda Ju. Vidnosyny vyborciv i politychnykh partij jak predmet naukovo-vo analizu / Ju. Shveda // Politychnyj menedzhment. – 2008. – №2. – S.19–32.
10. Lehmbruch G. Consociational Democracy, Class Conflict, and the New Corporatism / G. Lehmbruch // Philippe C. Schmitter und Gerhard Lehmbruch, eds.: Trends toward corporatist intermediation. – London, 1979. – P.53–61
11. Putnam R. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / Putnam R. // Journal of Democracy 6:1 – Jan 1995. – P.65–78.

Gaponenko V. A., Candidate of Political Science, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Political Science and National Security, Kyiv National Economic University named after V. Hetman (Ukraine, Kyiv), pvagap@ukr.net

Political party in the process of institutionalization of democracy in Ukraine

The purpose of the article is to elucidate the general world tendencies of functioning of parties, in the context of their influence on the institutionalization of democracy in Ukraine.

A set of general scientific methods was used to write the article, in particular, comparative, dialectical, systemic, synergetic. A non-institutional approach was used to promote the consideration of democratic transit as a continuous process with many variants of democratization outcomes, depending on the intentions and goals of the main political actors.

Conclusions. On the basis of a comparative analysis of some contradictions between Ukrainian and Western party systems, the main tendencies that determine the institutionalization of democracy, including the crisis of classical institutions of civil society, party identification, party leadership, have been identified. The recommendations on possible ways to optimize the influence of political parties on the process of institutionalization of democracy in our country are also given, in particular, promoting the development of other forms of group identification, raising the level of trust in the party as an institution of democracy, legislative regulation of the creation, interaction and activity of parliamentary coalitions.

Keywords: multiparty system, party identification, party leadership, party coalition, institutionalization of democracy.

* * *

УДК 327.82

Головань О. О.,
кандидат політичних наук, AG Consulting Group,
Chairman (Україна, Київ),
aleksandr.golovan@gmail.com

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИКИ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОНАЛЬДА ТРАМПА ЩОДО УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ПОВІСТЦІ ДНЯ

Метою даної статті – є аналіз зовнішньої політики США, яку проводить адміністрація Президента Дональда Трампа в сучасній системі міжнародних відносин в контексті перспектив для України. Під час написання зазначеної статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння. Основні висновки дослідження полягають в тому, що в найближчому

майбутньому США, не зважаючи на основні аспекти передвиборчої програми Президента Дональда Трампа, продовжуватиме підтримувати Україну. Останній все ж в цих двохсторонніх відносинах варто більше покладатися на власні сили та ресурси, посилювати діалог з Європейським Союзом, зважати на переключення уваги адміністрації Трампа із зовнішньої політики на внутрішню.

Ключові слова: Д. Трамп, Україна, П. Порошенко, Росія, війна, Сполучені Штати Америки, відносини, мир, популізм.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю цілісного і більш поглибленого дослідження процесів розвитку сучасних міжнародних відносин в умовах, що США залишаються ключовим актором міжнародної системи постбіполярного періоду. Дослідження сучасних основ зовнішньої політики адміністрації Дональда Трампа є актуальним і дискусійним з огляду на проєвропейський вибір геополітичного розвитку України, складні російсько-українські відносини, загалом проблеми, які стоять перед українською демократією. Відтак встановлення змісту і форм сучасної зовнішньої політики США щодо України, відтворення найбільш цілісного уявлення про механізми і способи реалізації її концептуально-теоретичних основ у сенсі її еволюції синхронно до історичного процесу та глобального розвитку безперечно можна вважати необхідним і актуальним для розробки основ новітньої української міжнародно-політичної практики.

Метою статті є дослідження зовнішньої політики адміністрації Д. Трампа щодо України в сучасній системі міжнародних відносин.

Варто сказати, що відносини України і США розпочалися задовго до отримання незалежності. Адже в якості країни переможниці у II світовій війні Україна отримала можливість брати участь в роботі структур ООН, мати свої міністерство зовнішніх справ і загалом отримувати міжнародний досвід. Звичайно це відбувалось під пильним контролем центру – Москви, але саме з 1945 р. розпочалась взаємодія між українськими радянськими дипломатами та американськими.

З набуттям незалежності Україна стала об'єктом геополітичної гри всіх ключових гравців світу – США, Росії, Китаю та ЄС. У глобальному масштабі, і самі ці інтереси США в Україні напряму пов'язані з протистоянням із Росією. Однак Сполучені Штати не розглядали Україну в якості стратегічного економічного партнера, але проводили в країні послідовну політику, яка спрямована на засвоєння населенням демократичних цінностей, як головної гарантії збереження і розвитку демократії в світі, розповсюдження ліберально-демократичної форми правління і державного устрою. Проте, можна підкреслити опосередковану підтримку з боку США майбутнього членства України в ЄС, що створює сприятливі умови для інтеграції в інститути ЄС і США, диверсифікувати свою політику під різними ракурсами в тих чи інших напрямках. Ключовими у співпраці США з Україною розглядається безпекова і євроінтеграційна політика, поглиблення енергетичного співробітництва, ринкові перетворення із залученням міжнародних фінансових інституцій, робота у галузі міжнародної ядерної безпеки. У двосторонньому співробітництві США–Україна головна роль відводиться саме питанням безпеки. Традиційно вважається, що для ЄС і США стабільна Україна потрібна саме як потенційна противага Росії, зв'язок між останньою й Західним світом.

Якщо проаналізувати передвиборчу риторику Д. Трампа, щодо України, то стає зрозумілим, що

нинішній господар Білого дому погано орієнтується в міжнародній політиці, він імпульсивний, часто змінює свою думку і на його думку проблемами України повинна більше цікавитись Європа. У 2014 році, ще не будучи кандидатом у президенти, він заявляв: «США закликали Росію не вторгатися до України. Росія каже США, що не вторгатиметься, а тоді голосно сміється!» [1]. Тобто тут ми бачимо, що з однієї сторони Трамп зацікавлений у врегулюванні російсько-українського конфлікту, правда не зрозуміло на чий він стороні, а з іншої вважаємо, що цей месенжд більше стосується критики млявої зовнішньої політики Б. Обама і схвалення рішучих дій В. Путіна.

У 2015 р. Д. Трамп своїми заявами продовжував демонструвати, що інтереси США та України не мають нічого спільного. Відносно інтеграції до НАТО він заявив: «Увійде (Україна) чи не увійде, мені все одно. Увійде – чудово. Не увійде – чудово. Мені не подобається те, що діється в Україні. Але це проблема, яка зачіпає Європу набагато більше, ніж нас. Отож вони повинні взяти на себе частину відповідальності» [2, с. 444]. Отже, цим Трамп усувається від вирішення українських проблем і показує, що США не цікаві європейські справи.

18 липня газета The Washington Post повідомила про те, що штаб Трампа видалив проукраїнські формулювання з платформи Республіканської партії за тиждень до партійного з'їзду. Водночас, переважна більшість республіканців, які відповідають за зовнішню політику у Вашингтоні, підтримують рішення надати Україні летальну зброю. Штаб Трампа видалив формулювання на підтримку озброєння України, і навіть вирізав, здавалось б, безневинний пасаж із платформи, де йшлося: «Сьогодні ідеал єдиної і вільної Європи після закінчення Холодної війни зазнає серйозного випробування через військову агресію Росії в Україні. Український народ заслуговує на наше захоплення і підтримку в своїй боротьбі» [3]. Отже, на той час програми вирішення української проблеми в Трампа не було.

Якщо проаналізувати економічну частину його передвиборчої програми, то видно, що планувалося збільшення витрат на армію та інфраструктуру США, отже шанси України отримати летальне озброєння чи більшу фінансову допомогу, ніж є зараз (близько 300 млн. доларів) зменшуються. Також передбачалось перевантаження відносин з РФ, спільна боротьба з ІДІЛ, зменшення фінансування НАТО. Ці напрямки у поєднанні з тим, що Дональд Трамп публічно схвалював дії президента Росії В. Путіна, дають можливість зрозуміти, що на шальках терезів: «США понад усе» і Україна, перевагу здобуде США. Україна ж має входити в сферу інтересів Росії. А отже з цього випливала нова Ялтинська угода, що мала б закріпити за Росією її сферу впливу, зокрема й Україну.

Логічною за своїм характером була телефонна розмова між Д. Трампом та В. Путіним 14 листопада 2016 р. Сторони обмінялися думками, щодо російсько-американських відносин і вирішили їх покращувати.

Наступного дня, 15 листопада 2016 р. Президент України П. Порошенко провів телефонну розмову із Д. Трампом. Під час неї він поздоровив його із перемогою, а також запевнив у готовності до активного співробітництва із новою адміністрацією в інтересах

укріплення стратегічного партнерства [4]. Було обговорено дії адміністрації Обама по зупиненню російського нападу, останній було названо саме агресією, а не громадянською війною. Отже, саме з цього кроку П. Порошенко розпочав перший етап перемовин з Д. Трампом. Про зустріч на даний момент не йшлося, однією з причин експерти називають скандал навколо голови передвиборчої кампанії П. Манафорта, який, свого часу, очолював передвиборчу кампанію В. Януковича.

Пізніше, вже прийнявши присягу президента США, Дональд Трамп в інтерв'ю газеті «The New York Times» зауважив: «Одна з речей, які мене дратували, – це була Україна. Зараз я повністю за Україну. У мене є друзі, які живуть в Україні, однак, не так давно, коли українська проблема виникла, і Росія пішла на конфронтацію, у мене не було враження, що хтось переймається цим більше, ніж ми. Нас те, що відбувається в Україні, зачіпає найменше, бо ми розташовані від неї найдалі. Однак, схоже, їхні сусіди про це не говорять. Подивіться на Німеччину, на інші країни – не схоже, щоб вони дуже переймалися... Тож я здивувався, чому країни, які межують з Україною і розташовані з нею поряд, не переймаються цією проблемою більше?» [5]. Отже, він тут перекладає вину за конфронтацію конфлікту на Росію, але для його розв'язання вказує на необхідність реакції з боку сусідів України – Польщі, Німеччини, усуваючи таким чином США від вирішення європейських проблем. Тобто його економічний націоналізм продовжує впливати на кроки в міжнародній політиці.

Перша зустріч між представниками українського політикуму і президентом США відбулася 2 лютого під час Національного молитовного сніданку. Україну представляла лідерка партії «Батьківщина» – Ю. Тимошенко. Так як розмова носила приватний характер, то про її зміст дуже мало інформації. Сторони висловились лише про забезпечення безпеки України та про подовження російських санкцій. З самого початку ця зустріч не мала нести якогось стратегічного значення, це була просто піар-кампанія для Тимошенко, щоб представити себе в якості міжнародновизнаного лідера і витіснити Порошенка у владі [6].

10 травня віце-президент Майк Пенс та Дональд Трамп зустрілися з міністром закордонних справ Павлом Клімкіним та послом України в США Валерієм Чалим. Як заявляє прес-служба Білого дому президент підкреслив незмінну підтримку США суверенітету і територіальної цілісності України. Він підкреслив, що Мінські угоди, залишаються найбільш реальним шляхом до миру. Після цієї зустрічі президент говорив з міністром закордонних справ і підтвердив підтримку Україною і його бажання працювати з нашими українськими партнерами, щоб мирно вирішити конфлікт США [7]. Перед тим президент США зустрівся з С. Лавровим та послом Росії в США С. Кисляком. Тут сторони обговорили сирийське питання, дотримання мінських домовленостей. За результатами цих зустрічей Трамп опублікував твіт з хештегом «Давайте досягнемо миру» [8].

Як зазначає у підсумку цих зустрічей видання The Washington post, цей твіт показує слабкість Трампа відносно Росії і прихильність його до В. Путіна. Але на словах адміністрація Трампа підтримує Україну. Держсекретар Рекс Тіллерсон сказав, що Сполучені

Штати будуть продовжувати підтримувати санкції. «Ми не підтримуємо і будемо протидіяти російським зусиллям щодо зміни меж території України», сказав він на зустрічі міністрів НАТО. Віце-президент Пенс підтвердив прихильність до збереження суверенітету і територіальної цілісності України [9].

Важливим політичним фактором, що може грати на руку Україні є сенат США, де напередодні візиту президента України П. Порошенка було прийнято новий пакет санкцій проти Росії. Вони стосуватимуться банківського сектору, металургійної, енергетичної, машинобудівної, кораблебудівної галузей російської економіки. Такий крок сенаторів, республіканців і переважної більшості демократів, викликав критику адміністрації Трампа, адже це її думку може призвести «до згорання діалогу з Росією» [10].

20 червня відбулася зустріч президентів США та України в Овальному кабінеті Білого дому. Як зазначив Д. Трамп: «це велика честь бути тут з президентом Порошенком, президентом України. Це той регіон, до якого була прикута вся наша увага, і ви це раніше бачили і всі про це читають. У нас було дуже гарне обговорення, ці переговори продовжаться протягом дня. Я вважаю, що було досягнуто значного прогресу. Сторони домовились про посилення військово-технічної співпраці, допомогу США у визволенні заручників [11]. Отже, внаслідок даної зустрічі сторони перейшли від заяв до практичних кроків. Український президент вперше на такому високому рівні отримав можливість напряму поспілкуватися з президентом США і отримав безпосередні запевнення в підтримці цілісності України.

Таким чином, розглядаючи еволюцію політики адміністрації президента США Д. Трампа щодо України можна зробити такі висновки:

1. Зовнішня політика США відносно України змінилася після Революції гідності і початку військових дій на Сході. В цей період США ввели декілька пакетів санкцій проти Росії та розпочали надавати консультаційну, фінансову та військову (не летальну) підтримку Україні.

2. На початку своєї виборчої кампанії Д. Трамп позитивно ставився до дій російського президента В. Путіна, а Україна, була для нього «терра інкогніта» і загалом європейською, а не американською проблемою. Впливовим чинником на погляди кандидата були давні економічні зв'язки Трампа і російського бізнесу, бажання показати слабкість, пасивність адміністрації Обама, нерозуміння міжнародної політики і прагнення ізолювати США від світових проблем, а також те, що його передвиборчий штаб очолював П. Манафорт.

3. Ситуація визнання Трампом України отримала новий поштовх після завершення виборчих перегонів, під час формування кабінету та налагодження перших дипломатичних зв'язків між двома країнами. В цей час відбувся ряд телефонних розмов, зустрічей на найвищому рівні, на яких було обговорено питання безпеки, цілісності, військової та гуманітарної співпраці. США заявили про підтримку України, її суверенітету, було вирішено активно протидіяти російській агресії та зробити все можливе для втілення Мінських угод. Такі прагматичні дії дають підстави прогнозувати подальше розгортання вектору співпраці між США та Україною в майбутньому, а також сприятимуть втіленню мирних

домовленостей з Росією та загалом відновленню кордонів нашої держави. Все ж, незважаючи на ці сприятливі для України домовленості, варто більше уваги приділяти реформуванню економіки, судової та правоохоронної системи, боротьбі з корупцією, шукати своє місце в ЄС та зміцнювати оборонний сектор країни.

Список використаних джерел

1. Trump D. The U.S. has appealed to Russia not to intervene in Ukraine – Russia tells U.S. they will not become involved, and then laughs loudly! [Electronic resource] / Twitter. – Regime to access: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/439389810269380608> (28.02.2014). – Title from screen.
2. Вонсович О. С. Перемога Дональда Трампа на президентських виборах у Сполучених Штатах Америки: перспективи для України / О. С. Вонсович // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». – 2017. – №115. – С.442–446.
3. Мурський М. Клінтон, Трамп і Київ між ними: як результат виборів у США вплине на Україну [Електронний ресурс] / <https://voxukraine.org>. – Режим доступу: <https://voxukraine.org/2016/08/04/clinton-trump-kyiv-ua> (04.08.2016). – Назва з екрану.
4. Гетьманчук А. З чим Україна йде до Америки Трампа та як зберегти підтримку США за нового президента [Електронний ресурс] / <https://www.eurointegration.com.ua> – Режим доступу: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/20/7060370/view_print/ (20.01.2017). – Назва з екрану.
5. Transcript: Donald Trump Expounds on His Foreign Policy Views [Electronic resource] / The New York Times. – Regime to access: http://www.nytimes.com/2016/03/27/us/politics/donald-trump-transcript.html?_r=2 (26.03.2016). – Title from screen.
6. Ukraine tries to persuade Donald Trump not to give up on it / <http://www.economist.com> – Regime to access: <http://www.economist.com/news/europe/21716811-petro-poroshenko-and-his-opponents-vie-americas-support-against-russia-ukraine-tries> (09.02.2017) – Title from screen.
7. Readout of Vice President Mike Pence's Meeting with Foreign Minister Pavlo Klimkin of Ukraine / <https://www.whitehouse.gov> – Regime to access: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2017/05/10/readout-vice-president-mike-pences-meeting-foreign-minister-pavlo> (10.05.2017) – Title from screen.
8. Трамп опублікував пост з фото Лаврова і Климкіна і призвав к миру [Електронний ресурс] / <https://www.svoboda.org> – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/28481768.html> (12.05.2017). – Назва з екрану.
9. Amanda Erickson Trump's tweet on Russia and Ukraine wasn't just silly: It's bad diplomacy / <https://www.washingtonpost.com> – Regime to access: https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/05/12/trumps-tweet-on-russia-and-ukraine-wasnt-just-silly-its-bad-diplomacy/?utm_term=.a9b196f2d9fa (12.05.2017) – Title from screen.
10. Richard Lardner Tillerson warns against steps that cut off talks with Russia / <https://www.washingtonpost.com> – Regime to access: https://www.washingtonpost.com/politics/tillerson-warns-against-steps-that-cut-off-talks-with-russia/2017/06/13/c6127aa8-5066-11e7-b74e-0d2785d3083d_story.html?utm_term=.5060a75312ff (13.06.2017) – Title from screen.
11. Зустріч Порошенка і Трампа: підсумки переговорів [Електронний ресурс] / <https://www.rbc.ua> – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vstrecha-poroshenko-trampa-itogi-peregovorov-1497975891.html> (20.06.2017). – Назва з екрану.
4. Get'manchuk A. Z chym Ukraïna jde do Ameryky Trampa ta jak zберегty pidtrymku SSHa za novogo prezydenta [Elektronnyj resurs] / <https://www.eurointegration.com.ua> – Rezhym dostupu: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/20/7060370/view_print/ (20.01.2017). – Nazva z ekranu.
5. Transcript: Donald Trump Expounds on His Foreign Policy Views [Electronic resource] / The New York Times. – Regime to access: http://www.nytimes.com/2016/03/27/us/politics/donald-trump-transcript.html?_r=2 (26.03.2016). – Title from screen.
6. Ukraine tries to persuade Donald Trump not to give up on it / <http://www.economist.com> – Regime to access: <http://www.economist.com/news/europe/21716811-petro-poroshenko-and-his-opponents-vie-americas-support-against-russia-ukraine-tries> (09.02.2017) – Title from screen.
7. Readout of Vice President Mike Pence's Meeting with Foreign Minister Pavlo Klimkin of Ukraine / <https://www.whitehouse.gov> – Regime to access: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2017/05/10/readout-vice-president-mike-pences-meeting-foreign-minister-pavlo> (10.05.2017) – Title from screen.
8. Трамп опублікував пост з фото Лаврова і Климкіна і призвав к миру [Електронний ресурс] / <https://www.svoboda.org> – Режим доступу: <https://www.svoboda.org/a/28481768.html> (12.05.2017). – Назва з екрану.
9. Amanda Erickson Trump's tweet on Russia and Ukraine wasn't just silly: It's bad diplomacy / <https://www.washingtonpost.com> – Regime to access: https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/05/12/trumps-tweet-on-russia-and-ukraine-wasnt-just-silly-its-bad-diplomacy/?utm_term=.a9b196f2d9fa (12.05.2017) – Title from screen.
10. Richard Lardner Tillerson warns against steps that cut off talks with Russia / <https://www.washingtonpost.com> – Regime to access: https://www.washingtonpost.com/politics/tillerson-warns-against-steps-that-cut-off-talks-with-russia/2017/06/13/c6127aa8-5066-11e7-b74e-0d2785d3083d_story.html?utm_term=.5060a75312ff (13.06.2017) – Title from screen.
11. Зустріч Порошенка і Трампа: підсумки переговорів [Електронний ресурс] / <https://www.rbc.ua> – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/vstrecha-poroshenko-trampa-itogi-peregovorov-1497975891.html> (20.06.2017). – Назва з екрану.

References

1. Trump D. The U.S. has appealed to Russia not to intervene in Ukraine – Russia tells U.S. they will not become involved, and then laughs loudly! [Electronic resource] / Twitter. – Regime to access: <https://twitter.com/realdonaldtrump/status/439389810269380608> (28.02.2014). – Title from screen.
2. Vonsovych O. S. Peremoga Donal'da Trampa na prezidents'kyh vyborah u Spoluchenyh Shtatah Ameryky: perspektyvy dlja Ukraïny / O. S. Vonsovych // Zbirnyk naukovykh prac' «Gileja: naukovyj visnyk». – 2017. – №115. – С.442–446.
3. Murs'kyj M. Klinton, Tramp i Kyi'v mizh nymy: jak rezul'tat vyboriv u SSHa vplyne na Ukraïnu [Elektronnyj resurs] / <https://voxukraine.org>. – Rezhym dostupu: <https://voxukraine.org/2016/08/04/clinton-trump-kyiv-ua> (04.08.2016). – Nazva z ekranu.

Holovan O. O., Candidate of Political Science, AG Consulting Group, Chairman (Ukraine, Kyiv), aleksandr.golovan@gmail.com

The evolution of D. Trump administration's policy towards Ukraine in today's order of the day

The purpose of this article is an analysis of US foreign policy conducted by the administration of President Donald Trump in the modern system of international relations in the context of Ukraine's prospects. During writing article, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison. The main conclusions of the study are that in the near future, the United States, despite the populist election program of President Trump, will continue to support Ukraine. However, the last one still needs to rely more on its own forces and resources, strengthen dialogue with the European Union, and pay attention to shifting the attention of the Trump administration from foreign policy to the internal one.

Keywords: Donald Trump, Ukraine, P. Poroshenko, Russia, war, United States of America, relations, peace, populism.

УДК 94:35.081(470+571)«18»

Павленко О. І.,
аспірант кафедри міжнародних
та регіональних студій, Національний
педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), pavlenkoaleksandr214@gmail.com

Відповідальність чиновницького апарату підросійської України за порушення службових обов'язків в XIX ст.

Розкрито зміст державної політики щодо відповідальності чиновницького апарату підросійської України за порушення службових обов'язків. Досліджено основні заходи щодо вивід відповідальності чиновників перед державою. Проаналізовано джерела та історіографію проблеми дослідження. Циркуляр та укази Сенату, які видавалися відносно чиновницького апарату, також справи державних службовців різних рангів, які мали нести відповідальність за порушення своїх прямих обов'язків. Були присутні різновиди покарань, які

зачіпали суспільну активність служителя держави, але при цьому відрізнялись за тяжкістю в порівнянні зі звичайними правопорушниками.

Мета дослідження висвітлює особливості відповідальності чиновницького апарату підросійської України XIX ст.

У дослідженні були використані історико-системний метод, логіко-аналітичний, аналізу та синтезу та інші узагальнюючі методи.

Ключові слова: підросійська Україна, державний чиновник, освітянський чиновник, правові обмеження, кримінальне покарання.

На рубежі третього тисячоліття, в умовах розбудови незалежної держави, Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін. Сучасні реалії потребують посиленої уваги до такого суспільного феномену як чиновництво і його ролі у вирішенні доленосних питань, які постали перед сучасним українським суспільством. Саме тому дослідження історичних аспектів проблеми місця та ролі чиновництва в житті суспільства має безперечну наукову актуальність.

Важливою складовою повсякденного життя будь-якої спільноти є система заохочень та покарань, що відображає певний етап її історичного розвитку. Основну увагу в даній роботі приділено, перш за все, дослідженню другої зазначеної системи. Відношення до такого суспільного явища як покарання у різних народів формувалася і розвивалася еволюційно. Види покарань і способи їх виконання протягом століть залишалися незмінними. Еволюція покарання залежить, насамперед, від рівня розвитку суспільства, його ідеалів і цінностей, які змінюються, впливають на всі інші сфери життя суспільства.

Дана проблема представлена джерельною базою, яка являється офіційними джерелами: збірками документів, опублікованими матеріалами. Цю тематику зачіпають у своїх працях такі дослідники як С. Дегтярьов, В. Шандра та інші.

Метою даної наукової розвідки є з'ясування особливостей функціонування системи заохочень та покарань чиновницького апарату підросійської України XIX ст.

На землях України, які з кінця XVIII ст. опинилися у складі Російської імперії, а саме Наддніпрянщини та Слобожанщини, склалася чітка, жорстока система покарань. Існувала певна градація різновидів карального впливу на чиновницький апарат. До найлегших видів тілесних покарань відносилися такі як побиття шпідрутом або батоном які різнилися за ступенем жорстокості відповідно до кількості завданих ударів. Була передбачена навіть смертна кара. Крім фізичних покарань, досить розповсюдженим і впливовим було позбавлення честі службовця, зокрема воно передбачало винесення доган, що призводило до обмеження службових обов'язків на тій чи іншій посаді. На думку вчених особлива їх репресивність покарань щодо державних службовців (зокрема, широке поширення смертної кари) була обумовлена історичною необхідністю.

Кримінальні покарання, спрямовані проти життя, здоров'я і майна злочинців, поступово поступилися місцем покаранням, які посягали на свободу злочинця (тюремне ув'язнення, заслання і каторга). Однак, сама жорстокість законів перешкоджала їх дотриманню [9, с. 218].

Законодавча діяльність і теоретична думка були спрямовані на розвиток системи покарань – переліку видів покарань, який відповідав би вимогам системи, а так само на визначення змісту окремих видів покарань і порядку їх застосування.

Власне наукові дослідження кримінального покарання склалися в Росії до кінця XIX століття. Вчені відстоювали принцип індивідуалізації винності і караності на підставі оцінки внутрішньої та зовнішньої сторони діяння. В цей період формуються різні напрямки кримінально-правових досліджень.

В основі вчення про покарання безумовно є саме поняття покарання. Від зазначеної підстави залежить весь подальший виклад сутності каральної діяльності держави. Покарання могли бути різної форми, від фізичного і до морального чи кримінального. Чиновники були представники влади на місцях і тому мали діяти в рамках закону, не порушуючи його статті.

Служба державного чиновника була пов'язана з різними обмеженнями, чітко дотримання яких було обов'язковим для всіх службовців без винятку. Ці обмеження хоча і були не численними, але, тим не менш, були багатогранними, оскільки стосувалися не тільки службової діяльності чиновника, але і його повсякденного життя. Вони були спрямовані в першу чергу на те, щоб не допустити використання чиновником службового становища в особистих, корисливих цілях. Крім того, вони показували, що державна служба це дійсно тяжка праця, і тому заслуговує шанобливого ставлення [5, с. 5]. Але незважаючи на всі обмеження в різних сферах, чиновник прагнув використати службове становище для підняття рівня свого життя. В разі порушення тих або інших обмежень, представник влади міг бути покараним різним способом, зокрема і фізичним. Адже фізичне страждання влада вважала одним з найефективніших способів покарання і зміни світогляду людини.

Цілком закономірно те, що основні обмеження для державних службовців, звичайно ж, стосувалися в першу чергу, безпосередньої службової діяльності. Прикладом такого обмеження може служити те, що державним чиновникам освітніх установ було категорично заборонено набувати майно, якщо продаж цього майна доручений їм по службі. Чиновники, викриті у службовому проступку, пов'язаному з продажем майна від імені держави могли бути позбавлені дворянства (якщо такими були), позбавлялися чину і вирушали рядовими у війська. Також за присвоєння або ж розтрату державного майна тим або іншим способом, згідно закону, чиновника позбавляли всіх станових прав, відправляли в Сибір на заслання, а також могли карати ударами батога, якщо ця людина не належала до привілейованого стану. Покарання зазнавали також ті, хто фальсифікував документи та імператорські прикази. Таким чином припинялися спроби використання службового становища в корисливих цілях [7, с. 25].

Залежно від завданої шкоди, визначався і строк перебування у Сибіру. Кліматичні умови цього регіону були не дуже привабливими для населення країни, тому особливо ніхто не хотів освоювати цю частину держави. Покараних чиновників використовували як робочу силу. Адже відбуваючи покарання, екс-представники влади працювали на різних рудниках та золотокопальнях. Це все вимагало від них значної фізичної сили, яка була їм не притаманна під час виконання службових обов'язків. Засудженні також займалися будівництвом доріг та різних фортець. Досліджуючи цю тему, історики та правознавці, зокрема, вважали що, караючи таким

способом людей, державна влада позбавляла себе проблеми з будівництвом в'язниць, які існували вже тоді в країнах західного світу.

В заслання відправляли також тих, хто потрапив на здирництві, насиллі та жорстокості по відношенню до населення. Спочатку географія заслання чиновників з України обмежувалася ближніми губерніями, а через деякий час це коло розширилось, доходячи навіть і до Сахаліну. Тих хто потрапив в заслання, прирівнювали до стану селян, забороняли лишати місця проживання, а також всі вони перебували під наглядом поліції. Декому місцева влада дозволяла займатися промислами чи торгівлею. Переселення до Сибіру було тяжким, адже там не було звичного побуту та різного типу інфраструктури, практично відсутні комунікації. Ті хто потрапляв в місця заслання, завжди прагнули повернутися в свої рідні краї.

Крім того, щоб чиновники не могли зловживати своїм становищем по службі, їм категорично заборонялося займатися клопотаннями по приватних справах в тих установах, де вони служили [1, с. 35]. Якщо чиновник був спійманий на хабарі, то покарання значно збільшувалося. В даному випадку можна було лишитися життя, втратити всі права і наразитися на заслання до трьох років. А якщо службовець був непривілейованого стану, то його чекали багатократні удари різками та відправлення в арештантські роти. Ще більш жорстко каралося вимагання коштів за надані послуги, або ж коли збирали кошти з населення для пригощання чиновницького апарату.

У фортецях, які будувалися або ж були там, чиновників ув'язнювали тимчасово. В першу чергу туди потрапляли ті, хто перевищував свої посадові повноваження.

Імператором Миколою I в 1836 році був виданий Указ, за яким чиновникам заборонялося одночасно займати дві або більше посади з отримання за ним окладів, якщо ці посади були залежні або у підпорядкуванні одна від іншої. Згодом таке обмеження стало стосуватися тільки вищих державних чиновників. Цей указ, продовжував діяти до 1917 року.

Чиновники, які на думку начальства, були нездатними до виконання своїх обов'язків або які з різних причин є неблагонадійними, або зробили порушення, яке відоме начальству, (але таке яке не може бути доведено фактами чи підтверджено начальством) в загальному порядку могли звільнити з посади. Також чиновники можуть бути звільнені з посади, на власний розсуд, без їхньої згоди в будь-яку пору року повідомивши про це інспектора департаменту громадського відомства. Цим показується, що службовець може бути звільнений з посади без будь-якого пояснення причин і порядку цього звільнення.

Ті чиновники, які звільнені за карною справою за їх проступки або злочини, будуть звільнені зі служби, а про причини їхнього звільнення буде указано в наказі. Якщо службовець вважає себе невинним, то він може представити право на докази. Але чиновники, які будуть звільнені без указання причин, такого права не мають [8, с. 20].

Олександр III для зміцнення авторитету державної цивільної служби видає указ від 3 грудня 1884 року «Про порядок суміщення державної служби та участі в

торговельних і промислових товариствах і компаніях», де, згідно указу, державна служба для вищих посадових осіб була несумісна з участю: у залізничному, пароплавному, страховому та інших торговельних і промислових товариствах; у громадських і приватних кредитних спілках.

Крім цих обмежень чиновники не мали права бути повіреними у справах виробничих і комерційних об'єднань [4, с. 50].

При цьому, надзвичайно показовим, особливо якщо провести паралель із ситуацією в сучасній Україні, було те, що коло чиновників, яких поширювалися дані обмеження, було дуже широким, включаючи навіть представників чиновництва найвищих рангів. Перелік був чітко визначений. Так у нього були включені наступні державні службовці: члени ради міністрів, віце-директор і помічники начальників: головних управлінь, департаментів, канцелярій, віце-губернаторів..., ректори, декани, викладачі гімназій. Всього в цьому переліку вказувалися близько 100 посад. Таким чином, однаково законодавчо обмежувалися як член ради міністрів, так і викладач.

Чиновникам більш низьких класів дозволялося брати участь в комерційних компаніях, але тільки за умови, що вони отримали від власного начальства (керівництва) дозвіл і підтвердили, що їх діяльність не йде на шкоду державі та державній службі.

Причому, якщо вищезазначені умови не були дотримані, або чиновник спочатку обіймав посаду, яка дозволяла займатися комерційною діяльністю, а потім, отримавши високу посаду зазначену в переліку, не залишив комерційну діяльність, то в цьому випадку чиновнику належало самостійно залишити державну службу. Якщо державний службовець за власним бажанням не робив цей крок, то у тримісячний термін такого чиновника звільняли вже не зважаючи на його заслуги [6, с. 32].

Імператор, приймаючи указ, підкреслював, що такий документ приймається тільки з метою зміцнення державної цивільної служби та збереження її гідності.

Цей указ сприяв зменшенню кількості не чистих на руку чиновників, які брали участь в акціонерних товариствах та використовували своє службове становище тільки на благо собі, але повністю їх не знищив. Змінилися форми участі вищих чиновників в комерційних підприємствах, багато стали замінювати себе своїми родичами.

Приватне життя освітянських службовців також було піддане деяким обмеженням. З одного боку, ці обмеження могли здатися незначними, але в приватне життя людини вони все ж втручалися.

Яскравим прикладом такого обмеження може служити указ імператора Миколи I від 2 квітня 1837 року «Про заборону цивільним чиновникам носити вуса і бороду». Цей указ роз'яснював, що Імператор вважає абсолютно непристойними цивільних чиновників з вусами та бородою, оскільки це прерогатива військових чинів, тому чиновник був позбавлений цих привілеїв [2, с. 89], а отже, обмежений у своїх бажаннях. Начальникам цивільних відомств було суворо наказано стежити за виконанням цього указу.

Ще одним прикладом обмеження приватного життя та права державного чиновника може вважатися

заборона на вступ у шлюб без дозволу вищого керівництва. При цьому службовець, який порушує заведений порядок, повинен був нести дисциплінарну відповідальність, послужний список порушника заносився на сувору догану [4, с. 65].

Обмеженням піддавалися не тільки службова діяльність, не тільки особисте життя, але й політичні погляди. Вони також підлягали перевірці і постійному контролю. «Вірність службі», політична лояльність, підпорядкування дисципліні і захист інтересів держави повинні були відрізняти державного чиновника.

Вважається, що саме виступ «декабристів» у 1825 році, зокрема представників «Південного товариства», яке очолював Пестель і базувалося на території Чернігівської губернії сприяв тому, що держава стала контролювати благонадійність своїх службовців, в дійсності ж ще імператор Олександр I в 1822 році, побоюючись неконтрольованих таємних товариств, став вимагати, щоб всі чиновники, при вступі на посаду давали клятву, де зазначали, що вони не входять до таємних або масонських товариств. Контроль за дотриманням цього указу віддавався головнокомандуючим в губерніях і цивільним губернаторам. Без такої клятви і підпису чиновника не призначали на ту або іншу посаду.

Указом від 23 липня 1824 року імператор заборонив видавати чиновникам будь-які роботи, що стосуються як зовнішніх так і внутрішніх справ імперії, не тільки без звичайної в таких випадках цензури, але і без дозволу керівництва, таким чином вводячи додатковий контроль.

Прийшовши на зміну Олександрові I Микола I також почав вимагати письмове зобов'язання про те, що «вони ні до яких таємних товариств, під якими б вони не існували, надалі належати не будуть» [3, с. 76].

Всі наступні імператори намагалися контролювати державних чиновників. Імператор Микола II 1 серпня 1902 року затвердив постанову, згідно з якою чиновники адміністративних органів підлягали звільненню зі служби за протидію розпорядженням уряду, за несумісності зі службовим обов'язком вчинки і за політичну неблагонадійність. Причому, політична неблагонадійність могла коштувати чиновнику пенсії. До таких чиновників застосовували «третій пункт» закону від 7 листопада 1850 року, де говорилося, що можна звільнити навіть у тому випадку, якщо провина «не може бути доведена фактами» [10, с. 50].

Таким чином, усі ці заходи та обмеження були спрямовані лише на те, щоб держава могла повністю контролювати державних чиновників не тільки в професійному плані, але і в приватному житті. Але незважаючи на обставини, державницький апарат в більшій мірі піддавався адміністративному покаранню тоді як фізичні покарання були присутні, але не на такому рівні як для злочинців. Вони були менш обтяжливими і прописувалися в законодавстві. Все це змушувало державного службовця триматися в рамках закону і виконувати його, але якщо порушення все ж таки були, то держава використовувала всі методи для своєчасного усунення неблагонадійних чиновників від державної служби. Ці всі законодавчі акти розповсюджувались і на територію підросійської України.

Список використаних джерел

1. Голубицький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX. – початку XX століття / О. Голубицький, В. Кулик. – К., 1996.
2. Гунчак Т. Україна – перша половина XX ст.: Нариси політичної історії. – К., 1997.
3. Дегтярьов С. М. Практика застосування покарань до цивільних чиновників російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. [Текст] / С. М. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – 2016. – № XXVII. – С.5–18.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
5. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т. 2-е издание / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дм. Буланин, 2000. – Т.2. – 566 с.
6. Сарбей В. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст.// Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.5.
7. Ступин М. История телесных наказаний в России от Судебника до настоящего времени. – Владикавказ, 1887.
8. Центральний державний історичний архів України м. Києва. – Ф.707. – Оп.16. – Спр.320.
9. Шандра В. Фізичні покарання чиновників в Російській імперії (за законами XVIII – початку XIX ст.): зб. наук. пр. / В. Шандра // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В. Смолій; відп. ред. І. Колесник. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014/2015. – Вип.8. – С.215–223.
10. Шип Н. Интеллигенция на Украине XIX века: историко-социологический очерк. – К., 1991.

References

1. Golubyc'kyj O., Kulyk V. Ukrai'ns'kyj politychnyj ruh na Naddniprojanshyni kincja XIX. – pochatku XX stolittja / O. Golubyc'kyj, V. Kulyk. – K., 1996.
2. Gunchak T. Ukrai'na – persha polovyna XX st.: Narysy politychnoi' istorii'. – K., 1997.
3. Degtjar'ov S. M. Praktyka zastosuvannja pokaran' do cyvil'nyh chynovnykiv rosij's'koi' imperii' naprykinci XVIII – u pershij polovyni XIX st. [Tekst] / S. M. Degtjar'ov // Sums'kyj istoryko-arhivnyj zhurnal. – 2016. – № XXVII. – S.5–18.
4. Kas'janov G. Ukrai'ns'ka inteligencija na rubezhi XIX–XX stolit'. Social'no-politychnyj portret. – K., 1993.
5. Mironov B. N. Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticheskogo sem'i, grazhdanskogo obshhestva i pravovogo gosudarstva. V 2 t. 2-e izdanie / B. N. Mironov. – Spb.: Dm. Bulanin, 2000. – T.2. – 566 s.6. Sarbey V. Stanovlennja i konsolidacija nacii' ta pidnesennja nacional'nogo ruhu na Ukrai'ni v drugij polovyni XIX st.// Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1991. – №5. – S.5.
7. Stupin M. Istorija telesnyh nakazanj v Rossii ot Sudebnika do nastojashhego vremeni. – Vladikavkaz, 1887.
8. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny m. Kyjeva. – F.707. – Op.16. – Spr.320.
9. Shandra V. Fyzichni pokarannja chynovnykiv v Rosijs'kij imperii' (za zakonamy XVIII – pochatku XIX st.): zb. nauk. pr. / V. Shandra // Ejdos: Al'manah teorii' ta istorii' istorychnoi' nauky / Golov. red. V. Smolij; vidp. red. I. Kolesnyk. – K.: In-t istorii' Ukrai'ny NANU, 2014/2015. – Vyp.8. – S.215–223.
10. Ship N. Intelligencija na Ukraine XIX veka: istoriko-sociologicheskij ocherk. – K., 1991.

Pavlenko O. I., graduate student of the Department of international and regional studies, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), pavlenkoaleksandr214@gmail.com

Responsibility of the bureaucratic apparatus of the Russian Ukraine for breach of official duties in the nineteenth century

The article describes the content of the state policy on the responsibility of the bureaucratic apparatus of the Russian Ukraine for breach of official duties. The basic measures concerning types of responsibility of officials before the state are investigated. The sources and historiography of the research problem are analyzed. Circulars and decrees issued by the Senate in relation to the bureaucratic apparatus also deal with civil servants of various ranks who were to be held responsible for violating their direct duties.

The purpose of the study highlights the peculiarities of the responsibility of the bureaucratic apparatus of the n Ukraine of the nineteenth century.

The study used the historical-system method, logical-analytical, analysis and synthesis and other generalization methods.

Keywords: native Ukraine, state official, educational official, legal restrictions, criminal punishment.

* * *

УДК 327(447:73)

Manchulenko O. G.,

Ph.D. student in Political Sciences,
Department of International Relations,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
(Ukraine, Chernivtsi), manchulenko.senny79@gmail.com

THE USA–UKRAINE: PROSPECTS OF SECURITY ALLIANCE

Author tends to analyze the possibility of the cooperation between the US and Ukraine in the security sphere. The interest is based on the decree adopted by the Parliament of Ukraine to the Congress if the United States about the security assurances. The objective of this article is to examine the differences between the Major Non–NATO ally status and the Treaty of Mutual Cooperation. As well as what is better for Ukraine in a current state of affairs.

Keywords: major Non–NATO Ally, Treatment of mutual cooperation, declaration, law, NATO, Department of Defense.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Two distinctive lines are visible in Ukrainian foreign policy. The one is economic, the other – defense and security. The government's declaration of strong EU aspirations was made some time ago and now; Ukraine finally received the visa-free regime. The security aspect cannot be covered by the economic Union, so Ukraine approaches this issue from a different prospective. The Budapest Memorandum did not work the way Ukraine considered it would, but there are other options on the table. That is why the Parliament of Ukraine adopted the decree to the Congress of the United States about the security assurances it wanted.

The objective of this article is to examine the differences between the Major Non–NATO ally status and the Treaty of Mutual Cooperation. As well as what is better for Ukraine in a current state of affairs.

On March 22 of the following year, the Parliament of Ukraine adopted the decree to the Congress of the United States about the security assurances they sought:

«According to the letter and the spirit of the Budapest Memorandum, and to develop the strategic partnership among our countries, we address to the United States to consider the possibility to sign The Treaty of Mutual Cooperation and Security and to give Ukraine a status of Major Non–NATO ally.

The status of Major Non–NATO ally and the Treaty of Mutual Cooperation may have an impact and will help to stop the Russian aggression against Ukraine, restrain the aggressor and prevent the lighting of the war in Europe. This is in the interest of the US, Ukraine, Europe and the entire world.

We are sure that the security and the success of Ukraine, reassured by the support of the United States of America, will reflect the glory of those values, which are the fundament of the historical success of the American society and inspire the millions of Ukrainians till nowadays» [15].

The Treaty of Mutual cooperation may become the logical step after the failure of Budapest memorandum, on

which Ukraine put a lot of expectations. This document was violated by Russia and there is no wonder that Ukraine is looking for protection from one of the signing counterparts – the USA.

Before Ukraine might become a NATO member, which can happen only in a very long perspective or even–be postponed for an indefinite time, this Treaty would be the insurance for Ukraine's independence.

To understand what is better for Ukraine, we need to analyze the differences and the benefits between a Major Non–NATO Ally and the Treaty of Mutual Cooperation.

History lessons

The Major Non–NATO Ally (MNNA) designation is usually given to those countries which will militarily cooperate with the U.S., but are not and will not become a NATO member (Australia, Egypt, Israel, Japan, Jordan, New Zealand, Argentina, Bahrain, Thailand, Philippines, Kuwait, Morocco, Pakistan, Afghanistan) and gives far lower security guarantees than the North Atlantic Treaty.

A Major Non–NATO Ally is any country, not a member of the North Atlantic Treaty Organization, but is designated as a major non–NATO ally under Section 2350a(f)(2) of Title 10, United States Code. The MNNA is a designation given by the U.S. government to exceptionally close allies who have strong strategic working relationships with American forces but are not members of the North Atlantic Treaty Organization. «Major Non–NATO Ally», is a title of uncertain distinction; they have become eligible for certain kinds of military assistance, including purchasing excess defense articles and participating in cooperative defense research and development projects [5].

Major Non–NATO Ally (MNNA) Status does not entail the same mutual defense and security guarantees afforded to North Atlantic Treaty Organization (NATO) members. However, designation as an MNNA represents an affirmation of the importance the US places on the relationship [5].

Title 10 U.S. Code Section 2350a authorizes the Secretary of Defense, with the concurrence of the Secretary of State, to designate MNNA for purposes of participating with the Department of Defense (DOD) in cooperative research and development programs. So, the goal of this [no comma] mechanism has been about mutual cooperation in the military sphere, using technologies and money that may be made available by the United States. Israel, Egypt, Japan, Australia, and the Republic of Korea were given MNNA designation under Title 10 in 1987, followed by Jordan (1996), Argentina (1998), New Zealand and Bahrain (2002), and the Philippines and Thailand (2003). The Departments of State and Defense had notified Congress of the intent to designate Thailand in early October 2003. In June 2004 the U.S. President officially notified the designation of Pakistan as a Major non–NATO Ally (MNNA) [5].

Besides, the MNNA shall be eligible to bid on any contract for the maintenance, repair, or overhaul of equipment of the Department of Defense located outside the United States to be awarded under competitive procedures as part of the program of the Department of Defense known as the Overseas Workload Program [11], as may be convenient for the U.S., since the country has had almost a third of its forces deployed overseas in the past.

This status is often given, based not on a strategic evaluation, but purely for political reasons. For example,

underscoring Jordan's stable relations with Israel and the U.S.'s long protective approach to the country, the State Department announced on Thursday, November 16, 1996, that Jordan had been designated as a «major non-NATO ally» [12]. Bahrain was granted MNNA status, not only because the headquarters of the 5th fleet of the U.S. Navy is based in Manama, but also for the support of Bahrain in the war against terrorism [2]. Well known fact, that 70 percent of Bahrainis are Shia, and the headquarters is located in Shia neighborhood. The United States have long been troubled by the Sunni government's suppression of the Shias, but it does not affect the bilateral relations.

Philippines in 2003 got MNNA status too for supporting the U.S. campaign in Iraq, but the other very pressing issue is the fight against terrorism along with the U.S. on its own territory, and being the ally gives more instruments to fight for this cause [6].

Thailand was granted this status primarily for supporting the U.S. war on terror and for sending noncombatant troops to support U.S.-led operations in Afghanistan and Iraq [3].

Kuwait played a distinguished and vital role in the U.S. operation in Iraq, so, obviously, this country received the MNNA status [7].

Afghanistan obtained the «Major non-NATO ally» status, because, according to Hillary Clinton, it is a «powerful symbol of our commitment to Afghanistan's future». «We are not even imagining abandoning Afghanistan», she said [14].

Aside from increased military cooperation with the United States, Afghanistan will now have priority to receive surplus American military hardware under its Major Non-NATO ally status [14].

Afghanistan will also be able to stockpile American military surplus weapons and equipment outside the United States without having to adhere to U.S. mandates governing foreign military sales [14].

This cooperation is within the framework of cooperation between Washington and Kabul to strengthen Afghanistan against the Islamic State and the Taliban.

Last, but not least, Tunisia became a «Major Non-NATO Ally» in 2015. The main reason to grant this status [no comma] was Tunisia's decision to «join the world's democracies» [10]. Tunisia has proven to be the only successful democracy among the Arab Spring countries.

The MNNA is really all about arms sales and other forms of military cooperation. And with a number of those countries, the U.S. has more formal treaties of mutual defense (e.g., Japan and The Philippines) or were members of other mutual defense treaties, like ANZUS. The U.S. do not have any such treaty with Israel – it is just an informal agreement to supply them with whatever they needed if they were attacked – and Israel has a massive financing agreement to buy arms from the U.S.

The status of «Major Non-NATO ally» is not an agreement of mutual defense, i.e., U.S. forces coming to join with the country in whatever battle or war that breaks out, but an agreement that the U.S. will provide arms and other military supplies to that country (either through sales or with some U.S. financing).

Therefore, the MNNA status, according to history lessons and examples, has nothing in common with particular current strategic issues. First of all, good relations with the country are the determinants. Second, this status

doesn't give any security assurances, as the Article 5 of the Treaty of Washington, which established the North-Atlantic Treaty. There those countries which gain this status do not gain any further security assurances.

A treaty of mutual cooperation, unlike the MNNA, has been granted by the U.S. to only a few key countries (e.g. Philippines, Japan, and the Republic of Korea). These treaties were concluded during the Cold War to prevent Communism from spreading in the Far East and, of course, for the U.S.'s own protection. Japan and Philippines provided bases for U.S. power projection and South Korea is constantly threatened by Communist North Korea. These kinds of treaty repeat Article 5 of NATO, meaning the attack on one counterpart is the equivalent of an attack on the U.S. But to fulfill this commitment the U.S. must have military bases on the territory of protected country. Japan has the biggest U.S. presence – 54,000 military personnel [1]. The U.S. protection of Japan includes also disputed territories, such as Senkaku islands [4]. Besides, the U.S. guarantee to Japan and South Korea implies the use of every means possible, including the «nuclear umbrella» option, even though no U.S. nuclear weapons are currently stored in either country [13; 8].

Analyzing the Treaties of Mutual Cooperation, a unique case cannot be omitted – Taiwan. The U.S. has no diplomatic relationship with and does not recognize officially Taiwan, but Beijing has long been discouraged from attacking Taiwan because of the risk that capable U.S. armed forces might intervene to protect Taiwan [9]. Washington does not, however, explicitly commit itself to Taiwan's defense. To do so would only unnecessarily complicate relations with China. Instead U.S. officials cite the Taiwan Relations Act, speaking in general terms about Washington's «abiding interest» in peace and stability across the Taiwan Strait, and reiterating opposition to either side's unilaterally changing the status quo – without saying how the United States would respond to such an attempt [9]. The other element of the U.S. commitment to Taiwan's security is the sales of advanced military equipment despite having established diplomatic relations with Beijing. This example may be used by Ukrainian leadership to pursue its agenda and persuade the U.S. to be the security guarantor for Ukraine.

What is for Ukraine?

The idea is not new. For a few years already, especially after the beginning of Russian aggression towards Ukraine, it became very popular. The President of Ukraine during his speech in front of Congress in 2014 was speaking about the U.S. giving Ukraine MNNA status. And, not to forget, before the Ukraine Freedom Support Act was signed by President Obama, there was a line about possibly designating Ukraine a Major Non-NATO ally. But, probably, to ensure the signing, Congress had to exclude this line, even though MNNA status would include no military obligations for the U.S. to come to the defense of Ukraine.

But the question is the following: would MNNA status change the current balance in Ukraine? More likely it would not.

The big issue for the U.S. is arms sales and other military assistance to Ukraine. The U.S. is providing some advisory assistance to Ukraine, including military vehicles, but not the provision of arms. If the President of the United States were to agree to sell arms to Ukraine, whether or

not with the status of «Major Non-NATO ally», it would be a dramatic change in the U.S. policy. And, to obtain military assistance such as weapons, etc., Ukraine would not necessarily need MNNA status. Rather, there would have to be a strong political will of the current Administration to do so in defiance of a strong Russian reaction. The possible necessity to get this status might be explained by the need to institutionalize the support of the US. But this is not the right way to manage this issue. For better results and outcomes for Ukraine and the U.S., there must be a separate agreement between the two countries—for example a Treaty of mutual cooperation, because the MNNA does not provide the required and expected level of support. Rather, MNNA is a very symbolic move that has nothing to do with the security assurances Ukraine is looking for.

That is the issue the U.S. – under the Obama Administration – wrestled with and did not resolve. And there has been no promise made by the new Administration about arms sales to Ukraine.

In the decree enacted by the Parliament of Ukraine, there is also a mention about a Treaty of Mutual cooperation between the U.S. and Ukraine. This kind of document would be able to fulfill Ukrainian expectations about security assurances – in other words – the U.S. commitment to defend Ukraine. But, let be more realistic in comparing the risks and benefits for the U.S. in case this deal would be considered. It does not mean that Ukraine has to stop the steps towards gaining such an agreement, but for now what can be done [no comma] is to maintain the current level of the US policy towards strengthening the defense capability of Ukraine through training, non-lethal assistance, and the increase of the US presence in the central-eastern Europe.

But the new Administration may re-examine the existent U.S. system of formal unions and its strategies towards different regions. Ukraine is a key country in Europe, being part of the Central-Eastern and Black Sea regions, as well as being part of the post-Soviet space. The Minsk Agreement is not working very well so far to secure peace and independence for Ukraine. How it is to be improved is not clear. And whether the U.S. joining the Minsk process would help is not clear either, especially given the tenuous relations between the U.S. and Russia now.

References

1. About USFJ. U.S. Forces, Japan, The Cornerstone of the Pacific [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usfj.mil/About-USFJ/>
2. Bahrain Becomes a «Major Non-NATO Ally» – 2001–10–26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voanews.com/a/a-13-a-2001-10-26-13-bahrain-67542952/387338.html>
3. Bush declares Thailand a major non-NATO ally [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chinapost.com.tw/news/2003/10/20/42347/Bush-declares.htm>
4. Disputed islands covered by US-Japan security treaty: Obama [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.straitstimes.com/asia/east-asia/disputed-islands-covered-by-us-japan-security-treaty-obama>
5. Major Non-NATO Ally (MNNA) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globalsecurity.org/military/agency/dod/mnna.htm>
6. Philippines to Become Major non-NATO Ally, Bush Says [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.defense.gov/news/newsarticle.aspx?id=28968>
7. Remarks at Ceremony Awarding Major Non-NATO Ally Status to Kuwait [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://2001-2009.state.gov/s/d/former/armitage/remarks/31045.htm>

8. The United States Forces Korea, Full text of 47th ROK–U.S. Joint Communique [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usfk.mil/Media/News/Article/626859/full-text-of-47th-rok-us-joint-communique>

9. The United States Security Partnership with Taiwan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2016/07/Paper-7v3.pdf>

10. Tunisia's «Non-NATO Ally» Status Confirmed By US [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.defensenews.com/story/defense/2015/07/11/tunisia-nato-us/30020909/>

11. U.S. Code [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/10/2349>

12. US Declares Jordan a Major Non-NATO Ally [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hurriyetaidailynews.com/us-declares-jordan-a-major-non-nato-ally.aspx?pageID=438&n=us-declares-jordan-a-major-non-nato-ally-1996-11-16>

13. U.S. Department of State, Joint Statement of the Security Consultative Committee: A Stronger Alliance for a Dynamic Security Environment The New Guidelines for U.S.–Japan Defense Cooperation [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/r/pa/prss/2015/04/241125.htm>

14. White House declares Afghanistan a «major non-NATO ally» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://thehill.com/policy/defense/236533-white-house-officially-names-afghanistan-major-non-nato-ally->

15. Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Конгресу Сполучених Штатів Америки щодо безпекових гарантій» // Postanova Verhovnoi' Rady Ukrainy «Pro Zvernennja Verhovnoi' Rady Ukrainy do Kongresu Spoluchenyh Shtativ Ameriky shhodo bezpekovyh garantij» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1970-viii>

Манчуленко О. Г., аспірантка кафедри міжнародних відносин, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича (Україна, Чернівці), manchulenko.sennu79@gmail.com

США–Україна: перспективи безпеки альянсу

Автор аналізує можливість співпраці України та США в сфері безпеки. Характеризуються можливі механізми, такі як отримання союзника поза НАТО та укладення двосторонньої безпекової угоди, на кшталт із Японією. Зацікавленість такою можливістю зумовлена зверненням Верховної ради України до Конгресу США із відповідною пропозицією. Ціллю автора є дослідження різниці між вищезазначеними можливостями та аналіз, що найкраще сприятиме національним інтересам України в контексті безпекових реалій.

Ключові слова: союзник поза НАТО, двостороння безпекова угода, декларація, закон, НАТО, Міністерство оборони.

* * *

УДК 32.01(477)–05+94(477)–05

Гоцуляк В. М.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політології,
Хмельницький національний університет
(Україна, Хмельницький), gotsylak@ukr.net

С. Петлюра – СИМВОЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Однією з найсуттєвіших ознак діяльності української еліти в XX ст. стало прагнення до самостійності й незалежності України. Як показала історія, незалежність глибоко позитивно впливає на розвиток національної політичної еліти. Саме перед нею і національно свідомими людьми стоїть завдання вирішення основних загальнонаціональних проблем та створення стабільної національної держави. Виходячи із специфіки сучасних українських реалій, можна стверджувати, що еліта була і залишається невід'ємною частиною українського суспільства, а її активність і вияв політичних позицій виступають умовою політичної й економічної незалежності держави. Симон Васильович Петлюра займає чільне місце як у плеяді видатних діячів української історії, так і в історії національно-визвольних змагань українського народу. Чимало зусиль він докладав, щоб згуртувати інтереси всіх українських верств населення для національного відродження.

Ключові слова: С. Петлюра, самоорганізація, контрреволюційність, нація, соціальна солідарність, соціально-інтеграційні процеси, ідеологія, еліта, національна еліта, антиелітаризм, революція, інтелігенція, особистість, національна ідея.

Симон Васильович Петлюра займає чільне місце як у плеяді видатних діячів української історії ХХ ст., так і в історії національно-визвольних змагань українського народу. Йому судилося жити і працювати в найкритичніший період Української революції, стати на чолі молоді української держави і пройти непростий шлях боротьби за свободу та незалежність українського народу. Вже перебуваючи в еміграції і підсумовуючи події Української революції 1917–1921 років, С. Петлюра писав: «Ми виступили на арену історії тоді, коли світ не знав, що таке Україна... Єдиною боротьбою, упертою й безкомпромісною, ми показали світові, що Україна і її народ живе і бореться за свої» [6, с. 41].

Метою дослідження є вплив та роль С. Петлюри в розвитку українського національно-визвольного руху 1917–1921 років. Дослідженнями розбудови української держави даного періоду займалися: Т. Гунчак, В. Іванис, Я. Йосипишин, Б. Андрусишин, М. Попович, Р. Сольчаник та ін.

Актуальність ідей, проголошуваних С. Петлюрою у час боротьби за українську справу обумовлюється тим, що вони (як і феномен особистості самого С. Петлюри) виконують своєрідну інтеграційну роль у процесі становлення національної самосвідомості, з одного боку, й самоорганізації політичної нації, з іншого.

На чолі передової національно свідомої частини українства С. Петлюра прагнув (і значною мірою це йому вдалося) перетворити народ з пасивної спільноти на активну, здатну до політичного утвердження, спроможну відстоювати національні інтереси й цінності. Таким чином, вирішувалось одвічно значуще й важливе для нації завдання – підняти етнічну спільноту до рівня політично свідомого національного існування. Така мета реалізовувалась на ґрунті всіх національних, патріотичних сил, відстоювання громадянських прав, пошуків способу вираження національних інтересів, а також основних ідеологічних установок, що визначають перспективу розвитку нації та держави.

Багато поколінь українських патріотів сприймають С. Петлюру як легенду і символ національно-державної ідеї. Сучасники називали його лицарем, тому що він був не лише виразником національно-державної ідеї, а й незламним борцем за її здійснення. Петлюра стояв на чолі боротьби тоді, коли вирішувалось, бути чи не бути незалежній Україні. У Західній Європі Головного Отамана називали «українським Гарібальді», підкреслюючи в ньому риси незламного борця за незалежність своєї країни. Ім'я С. Петлюри міцно вкарбувалося у свідомість багатьох поколінь українців, які прагнули волі і боролись за неї.

Феномен Петлюри як політика й лідера нації, що виявився під час революції й підсилювався в роки захоплення більшовиками України, став визначальним для українського руху опору.

Незважаючи на граничну контрверсійність спогадів і оцінок, можна констатувати, що Симон Петлюра постає як яскрава особистість, зрілий політик і державний провідник, який набагато випередив свій час. А його життя може бути взірцем служіння українській справі і Україні. Безперечним є факт, що С. Петлюра очолював визвольну боротьбу українського народу до – і в період Української національної революції. Це сталося не випадково. Як правило, у вирішальні

періоди національного життя роль видатної особистості стає особливо помітною і значною. В час української революції С. Петлюра постає лідером з чітко вираженою національною позицією, маючи за плечима значний досвід революційної діяльності. Він набував досвіду в Революційній Українській партії (РУП) та Українській соціал-демократичній партії (УСДРП), працював як журналіст і публіцист в українських виданнях Києва, Львова, Петербурга та Москви.

Все свідоме життя С. Петлюри було пов'язане із пресою – не стільки задля заробітку, як в ім'я своєї нації та духовності. І сьогодні актуально звучать слова С. Петлюри: «Український народ має право на те, щоб не зазіхали на його душу, – поверніть же нам наші газети, наші журнали, наше рідне слово! ... Ми віддали й віддаємо державі усе, що вимагають обставини і потреби бурі, яка знялася і не стихає: своїх синів, братів, своє життя, терпимо нестатки й жертви» [2, с. 12].

Щоб згуртувати інтереси всіх українських верств для національного відродження, чимало зусиль С. Петлюра докладав у своїх статтях. Всі його публікації були проникнуті принциповістю, духом боротьби, великого патріотизму, демократії та віри в українську державність.

Досвід, який отримав С. Петлюра, в першу чергу, як публіцист, дуже знадобився йому в майбутньому, збагатив його духовно, надав відповідного авторитету в українських політичних колах.

Розмірковуючи про майбутній устрій Російської держави, С. Петлюра твердить, що Україні необхідний такий державний устрій, така форма державного правління, які б дали можливість відстоювати свої економічні, культурні й національні інтереси, а також надавали більше законодавчих прав, ніж місцеве самоуправління. Саме такою формою, на думку С. Петлюри, може бути національна автономія України.

Феномен С. Петлюри формувався не в останню чергу завдяки тісному співробітництву і зв'язкам з масонськими ложами. Ідеали всесвітнього братства і високоморального життя накладали відчутний відбиток на стиль мислення і життя С. Петлюри. При цьому навіть тоді, коли С. Петлюра перебував до Москви, він не втрачав зв'язок з українськими масонами. Водночас він увійшов і в середовище російського масонства.

Проте під впливом революційних подій восени 1917 р. стали розвалюватися масонські ложі. Їх занепад став наслідком загострення національного питання в Україні. Можливо, саме неповна реалізація своїх ідей в масонському русі України неабияк вплинула на подальший розвиток політичної кар'єри С. В. Петлюри.

В історії українського державотворення ім'я С. Петлюри асоціюється, передусім, з тими важливими для України подіями, які називають Українською революцією 1917–1921 років. Саме українська революція була основною справою його життя.

Ідея, якій служив Петлюра і на реалізацію якої були спрямовані всі його сили, підпорядковані всі його політичні програми це – ідея української національної державності. В цьому розумінні слова його можна назвати націоналістом, який не приймає різних проявів безликого інтернаціоналізму. Він над усе ставив інтереси свого народу і боровся за них. «Лише любов до власного народу є джерелом всесвітнього братерства.

Любов до власного народу вчить любити й інших», – пише він [4, с. 538].

Петлюра був глибоко переконаний у величч української державної ідеї, він відчував особливе покликання у її втіленні. Тому «ідея національності і патріотизму набуває у нього досить дивного напіврелігійного характеру» [3, с. 213].

3 березня 1917 року С. Петлюра бере активну участь у національно-визвольній революції, керівним органом якої стає Українська Центральна Рада. Петлюра одразу поринув у вир подій, що визначали майбутню долю України, і згодом став провідною фігурою тогочасного українського політикуму. Як відомо, 15 червня 1917 р. Центральна Рада створила виконавчий орган – Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. А секретарем військових справ у ньому став С. Петлюра.

Реальні можливості мати власну державу постали перед Україною після того, як впав Тимчасовий уряд і УЦР проголосила в III Універсалі утворення Української Народної Республіки. С. Петлюра у зв'язку з цим заявив, що збирається і надалі стояти на охороні інтересів революційної військової демократії і закликає об'єднатися всіх для захисту й оборони української влади.

В умовах проголошеної українсько-більшовицької війни С. Петлюра проявляє себе як блискучий організатор. Він докладав всі зусилля, щоб дисциплінувати українське військо, зробити його здатним протистояти ворогові й тим самим зашкодити імперським планам Росії. Зокрема, ним було видано розпорядження про роззброєння у Києві всіх збільшовичених військових підрозділів та Червоної Гвардії. Основним своїм завданням він вважав створення єдиного Українського фронту шляхом повернення в Україну українізованих підрозділів з інших фронтів.

Конфлікт з В. Винниченком з низки принципових питань і відсутності у очільників уряду твердої й чіткої позиції щодо більшовицької Росії призвів до того, що С. Петлюра вийшов з уряду і в найвідповідальніший час української визвольної боротьби залишив посаду військового секретаря.

Після того як Петлюра перестав бути головним військовим керівником республіки, він створив і очолив Гайдамацький кіш Слобідської України – військову форму, що відіграла вирішальну роль у боротьбі з більшовиками у січні 1918 року. Його метою було очищення Слобідської України від російсько-більшовицької окупації і тим самим захистити Україну від загибелі.

Своєрідним переломом як в особистій історії С. В. Петлюри, так і в історії України в цілому, став початок українсько-більшовицької війни з її кривавим червоним терором. Цей перелом відбувся і в свідомості С. Петлюри, який остаточно змінився у своїх державницьких переконаннях і повністю позбувся ілюзій здобуття незалежності мирним шляхом.

Підписання 9 лютого 1918 року Берестейської угоди між УНР і країнами Четвертого союзу зробило можливим повернення Центральної Ради на початку березня 1918 року до Києва. Разом зі своїми гайдамаками вирушив до столиці й С. Петлюра. Проте через різного роду непорозуміння з керівництвом уряду і негативне ставлення до німецької окупаційної влади, він

відійшов від державних та військових справ. Натомість у цей час С. Петлюра бере активну участь у громадській праці.

Про значущість постаті С. Петлюри та його високий авторитет серед громадськості свідчить те, що у 1918 році на губернському земському з'їзді Київщини С. Петлюру обирають головою Всеукраїнської Спілки Земств. В цей час С. Петлюра веде активне і широке листування із земствами, різними установами і організаціями. Навколо нього гуртуються опозиційні до уряду П. Скоропадського елементи, люди з демократичними переконаннями і національною свідомістю. Таким чином, непересічність особистості С. Петлюри проявляється в різних ситуаціях і в різних напрямках громадської та політичної діяльності. Крім того, його характеризувала незалежність і самостійність у виборі своєї поведінки і політичних пріоритетів, що свідчить про силу характеру і духу С. Петлюри.

Свого найвищого злету С. Петлюра досяг після перемоги над гетьманом П. Скоропадським, наприкінці 1918 року. Слід зауважити, що популярність С. Петлюри була неоднозначно сприйнята його соратниками, зокрема, В. Винниченком.

Перемога над гетьманом і відновлення Української Народної Республіки стало новим етапом національно-визвольних змагань. Для українського народу цей час став найважчим за всю добу Української революції, він обернувся жорстокою боротьбою, виявом стійкості переконань, незламності й сили духу. Через місяць після вибуху цього всенародного повстання 14 грудня 1918 р. переможне військо С. Петлюри увійшло до столиці України, Києва.

Через кілька місяців Петлюра, не перестаючи бути Головним отаманом, стає й Головою Директорії, тобто головою української держави. Зоряним часом Симона Петлюри став період Директорії, але водночас – найбільш складним і трагічним у його житті. Ставши на чолі держави та українського війська, він до кінця залишався з народом і «не покинув поля бою» у саму страшну годину [1, с. 93].

На долю С. Петлюри випали всі біди, незгоди й обвинувачення: внутрішні суперечки і розпад Директорії, єврейські погроми, міжнародна ізоляція, вимушеність підписання Варшавської угоди, трагедія поразки. У 1919–1921 рр. вся військова влада концентрувалась у руках Петлюри. Він очолював військо і керував внутрішньою та зовнішньою українською політикою. Незважаючи на те, що становище Директорії було майже безнадійним, її військо було вимушене воювати на три фронти. Перед загрозою неминучої катастрофи С. Петлюра продовжував боротьбу за незалежність, не зрікаючись демократичних ідеалів. І в цій боротьбі, справді, в «огні і бурі революції», в перипетіях визвольної війни Симон Петлюра постає як справжній лідер української нації.

Про яскравість особистості С. Петлюри, про Петлюру як феномен в українській історії свідчить, передусім, його принциповість і відданість справі. У 1919 році, в трагічний для України час, коли діячі УНР відмовились від боротьби, емігрували, С. Петлюра звернувся до ЦК УСДРП з листом, в якому йшлося: «Виходячи з того, що сучасна ситуація, для України надзвичайно складна і тяжка, я вважаю, що в даний

момент всі творчі сили нашого краю повинні взяти участь у державній праці, не вважаю для себе можливим ухилитися од виконання своїх обов'язків, яко сина свого народу перед Батьківщиною і буду, доки це можливо, стояти і працювати при державній праці» [4, с. 251]. Він вважав, що загальнодержавні справи є важливішими, ніж вузькопартійні. Він усвідомлював свій обов'язок перед українською державою і виконував його навіть тоді, коли знав, що боротьба має мало шансів на успіх.

У буремні роки революції С. Петлюра постав як справжній лідер української нації. Підставою для подібного висновку можуть бути наступні причини. По-перше, С. Петлюра був людиною з народу, він добре розумів психологію людей, знав їх потреби та інтереси. У свою чергу, народні маси бачили в ньому свого обранця, захисника і оборонця.

По-друге, важливим фактором лідерства С. Петлюри були непересічні його особистісні й моральні якості. Його кипуча енергія, вміння орієнтуватися в найрізноманітніших державних справах, його відданість Україні і безперервна праця й боротьба на передових позиціях – стали визначальним чинником згуртування навколо С. Петлюри не лише національно-свідомих, але й простих людей.

По-третє, його життя і діяльність визначала віра в українську національну справу і в остаточну перемогу національно-державних прагнень, а також його віра в український народ.

По-четверте, про яскраві лідерські якості С. Петлюри свідчить та обставина, що він був душею, організатором і провідником українського війська. А це зумовлювало його величезну популярність не тільки серед вояків, але й серед широких народних мас.

Власне, саме першість у національно-визвольних подіях в Україні, його лідерська місія послужила головною причиною ненависті до нього і страху перед ним московської більшовицької влади і тоді, коли С. Петлюра перебував в Україні, і тоді, коли змушений був емігрувати.

С. Петлюра не перестав боротися і працювати для визволення України після того, як став жити на чужині. В еміграції він очолював Державний Центр української Народної Республіки, керував працею тепер уже екзильного, на противагу нав'язаного Москвою радянського уряду. Він невтомно готував звільнення України від більшовицького режиму. Про це свідчать його власні слова: «...Під натиском переважаючих сил ворога та з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію ми відійшли на другу лінію наших бойових позицій, де й провадимо підготовчу працю для досягнення чергової мети нашої боротьби». Або так: «Я не знаю, що в остаточному моменті справа самостійності України вирішуватись буде підрахунком організованих сил нашої нації, як політичних, так і військових. Коли це питання буде вирішуватись за мого життя і за моєю участю, то я все робитиму, щоб до цього моменту українська армія мала десятки тисяч гармат і сотні тисяч рушниць» [5, с. 314].

С. Петлюра був популярною особою серед українців. Це було очевидним і за його життя, і після смерті. Слід зауважити, що після смерті С. Петлюри Україна вкрилася національною жалобою. Прикладом цього може бути те, що у Києві, в соборі святої Софії,

відбувалася панахида по Головному Отаманові, закам'юльована зовні як панахида по Іванові Франкові. Цю панахиду влаштувала Спілка Української Молоді (СУМ).

С. Петлюра був дуже небезпечним для Москви й для московської імперської політики. Особливого резонансу ім'я і погляди Петлюри набували в 1920-х роках, коли ширилося національне відродження України. Саме тому радянська влада підіслала убивцю, щоб знищити людину, яка стала символом боротьби за волю України.

Необхідно усвідомити надзвичайно важливе значення доби Петлюри й Української Народної Республіки для справи визволення України. Симон Петлюра не переміг, але значення його особистості й діяльності полягає в тому, що він розпочав відкриту боротьбу з часу двохсотлітньої неволі українського народу, без такої підготовки і таких умов, які мали європейські нації. Можливо, без Петлюри і без його доби УНР не було б в Україні в 20-х роках, навіть тієї держави, яка називалася УРСР, не було б і так званих петлюрівських «ухилів» в Комуністичній партії України. Боротьба Петлюри за Україну не залишилася безслідною і без наслідків.

Українські сили виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна, ніхто не хотів визнавати її як самостійну державу, ніхто не вважав українців окремою нацією.

Таким чином, феномен Петлюри й «петлюрівщини» був породжений особливостями української історії ХХ ст. й специфікою національно-визвольної боротьби українського народу за свою незалежність. Саме обставини українського політичного життя сформували С. В. Петлюру як сильну, непересічну особистість, з яскраво вираженими лідерськими якостями. Його життя визначали віра в Україну, відданість національним ідеалам та українській справі. У різних життєвих обставинах С. Петлюра проявляв мужність і витримку, глибокий розум, рішучість і волю, високі особистісні й моральні характеристики.

Об'єктивний неупереджений погляд на С. В. Петлюру свідчить про те, що він був неординарною особистістю. В роки загального хаосу, соціальної та політичної нестабільності С. Петлюра проявив себе як прекрасний організатор, як людина, що ясно формулювала мету суспільних дій і могла консолідувати навколо себе маси. При цьому за будь-яких умов він демонстрував пріоритет державних справ перед вузькопартійними й особистими, що є досить показовим і для сучасних очільників української політики.

Отже, Симон Петлюра – це один з найпомітніших представників української історії боротьби за національну державу і самостійність. Об'єктивна оцінка його як особистості та політичного і військового діяча можлива лише за умови відходу від поширених й до сьогодні міфів і стереотипів, продуктованих великоімперською ідеологією та комуністичною пропагандою. Метою їх була дискредитація не лише самого С. Петлюри, а й ідеї української незалежності й української державності взагалі.

Контроверсійність, неоднозначність постаті С. Петлюри не суперечить переконанню, що він – визначний діяч української держави, політичний та військовий лідер, що очолив боротьбу українського народу за свою незалежність у період Української революції 1917–1921 років.

Державна й військова діяльність Симона Васильовича Петлюри, тим паче, з урахуванням грандіозних історичних подій, на фоні яких вона розгорталася, а також того, що він не просто очолював певний час українську державу, але справді стояв біля витоків українського національного руху на початку XX століття, перетворили його на символ, як сказали б нині – «культову постать» української історії. Таким він і залишається для значної частини нашого суспільства.

Наявність значної кількості наукових досліджень життя і діяльності С. Петлюри, посилена увага з боку науковців до різноманітної і різнопланової його активності свідчать про масштабність його впливу на перебіг і зміст політично-державних процесів, що відбувалися в 1917–1921 роках, а також значущість його спадщини в реалізації процесів державотворення в сучасній Україні.

Перед сучасним українським суспільством як одна з найнагальніших постає проблема, яку добре усвідомив і розумів у свій час С. Петлюра – потреба єднання, єднання національного і політичного. Єднання всіх патріотичних сил навколо найбільш значущої ідеї – ідеї України.

Список використаних джерел

1. Заповіт Симона Петлюри: [Факсимільне великодне звернення, 1926 р.] / Петлюра С. // Розбудова держави. – 1992. – №2. – 2-га ст. обкл.
2. Петлюра С. Душа нашого народу: Статті про Т. Г. Шевченка. – Х.: Око, 1991. – 19 с.
3. Петлюра С. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – 341 с.
4. http://www.nbuv.gov.ua/fpu/Exhib/img/3746ukr_s3.JPGhttp://www.nbuv.gov.ua/fpu/Exhib/img/3746ukr.JPG Петлюра С. Московська воша: Оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити. – Париж: Націоналістичне вид-во в Європі: Б-ка ім. С. Петлюри, 1966. – 100 с.
5. Петлюра С. Заповіт // Визвольний шлях. – 1950. – №5. – С.22.
6. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упоряд. Т. Гунчак і Р. Солчаник. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – 510 с.; Т.2. – 426 с.; Т.3. – 381 с.

References

1. Zapovit Symona Petliury: [Faksymilne velykodnie zvernennia, 1926 r.] / Petliura S. // Rozbudova derzhavy. – 1992. – №2. – 2-ha st. obkl.
2. Petliura S. Dusha nashoho narodu: Statti pro T. H. Shevchenka. – Kh.: Oko, 1991. – 19 s.
3. Petliura S. Statti. – K.: Dnipro, 1993. – 341 s.
4. Petliura S. Moskovska vosh: Opovidannia diadka Semena pro te, yak moskovski voshi yidiat Ukrainu ta shcho z nymy treba robyty. – Paryzh: Natsionalistychne vyd-vo v Yevropi: B-ka im. S. Petliury, 1966. – 100 s.
5. Petliura S. Zapovit // Vyzvolnyi shliakh. – 1950. – №5. – S.22.
6. Ukrainska suspilno-politychna dumka v 20 stolitti: Dokumenty i materialy / Uporiad. T. Hunchak i R. Solchanyk. – Miunkhen, 1983. – T.1. – 510 s.; T.2. – 426 s.; T.3. – 381 s.

Goculyak V. M., Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Philosophy and Political Science, Khmelnytsky National University (Ukraine, Khmelnytsky), gotsylak@ukr.net

Petliura is a symbol of national revival

One of the most striking features of the Ukrainian elite in the XX century. was the desire for autonomy and independence of Ukraine. As history has shown, independence profoundly positive effect on the development of the national political elite. Just before her and nationally conscious people is to address major national challenges and create a stable nation state. Based on the specifics of modern Ukrainian realities, one could argue that the elite has been and remains an integral part of Ukrainian society, and its activity and expression of political positions are the prerequisite for political and economic independence. Symon Petliura prominently in a series of prominent figures of Ukrainian history and in the history of the national liberation struggle of the

Ukrainian people. He made many efforts to rally the interests of all Ukrainian strata people for national revival.

Keywords: S. Petliura, self, controversy, nation, social solidarity, social integration processes, ideology, elite, national elite antyelitaryzm, revolution, intellectuals, personality, national idea.

УДК 32.019.51

Смокова Г. І.,
аспірантка кафедри політології та державного
управління, Донецький національний університет
ім. Василя Стуса (Україна, Вінниця),
annabella1717@gmail.com

ОСВІТА ЯК ПРОВІДНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

На початку 90-х років XX ст. в країнах Західної Європи відбулися значні зміни у суспільному світогляді і поведінці людей загалом. Така трансформація має аксіологічне походження та повинна розглядатися як більш глибокий й впливовий процес, основним механізмом функціонування якого виступає освіта у якості провідного механізму формування публічних цінностей. Низкою дослідників визначено, що саме інтелектуальний розвиток є двигуном прогресу як в економічному сенсі, так й в суспільно-політичному. У свою чергу, розвинена інфраструктура дає поштовх для домінування постматеріалістичних цінностей, про що влучно писав відомий американський політолог Рональд Інглхарт. Звідси постає логічне питання щодо вивчення процесу ціннісного зсуву – зміни уподобань та життєвих пріоритетів саме у представників молодшої генерації, бо вони швидше за всіх реагують на виклики сучасності. Таким чином, мета даної статті – з'ясування ролі та стану постматеріальних цінностей (зокрема цінності освіти) в системі цінностей українського суспільства та чинників, що впливають на їх формування.

Ключові слова: публічні цінності, соціалізація, інститут освіти, молодь, перехідні суспільства, демократизація.

Актуальність представленої теми дослідження полягає у тому, що у сучасних процесах формування публічних цінностей на перший план виходять такі постматеріальні категорії, як «інтелект» та «освіта», які є базисними складовими процесу соціалізації молоді у будь-якій країні. Наявність розвиненого аналітичного мислення та перевага духовних цінностей над матеріальними – це запорука сталого й всебічного соціального розвитку. Адже саме через критичне переосмислення дійсності починаються ті трансформації у суспільній свідомості, які призводять до повноцінного формування демократичного політичного режиму. Виходячи з цього, важливу та відповідальну роль у даному процесі виконують інститути, які формують у молодого покоління нове бачення життя шляхом продукування публічних цінностей. Саме тому, головною та впливовою структурою, що має на меті духовне виховання ми вбачаємо саме інститут освіти, який ефективно діє в країнах сталої демократії. Втім, у країнах перехідного стану його роль у процесах соціалізації недостатньо вивчена. Цьому аспекту й присвячено наше дослідження.

Суттєвий вплив інститута освіти на процеси соціалізації бере свій початок з епохи Нового часу. З цього приводу влучно висловився відомий англійський вчений Ф. Бекон, що знання – це сила змін та запорука розвитку. У цьому контексті італійський елітолог Р. Міхельс зазначив, що сучасна політика неможлива без участі в ній інтелектуалів, бо маючи високий рівень освіти та знань в галузі новітніх технологій, вони стають розробниками концепцій, сталого розвитку суспільства які згодом доповнюються послідовниками та перетворюються на міцну ідеологічну платформу,

що здатна як поєднати, так й розділити суспільство на безліч прошарків. Прикладом руйнівної сили інтелектуальної спільноти вчений вважав підйом фашизму в Італії після Першої Світової війни, де головними стейкхолдерами – досвідченими людьми був організований протест на подолання парламентського свавілля та встановлення стабільності у післявоєнний період [9]. Дещо схожу думку мав Й. Шумпетер, який вважав інтелектуалів породженням капіталізму, бо чим більше система, тим складніше нею керувати [8, с. 210–214]. Звідси – потреба у ефективній бюрократії, котра повинна якомога більше складатися із людей з вищою освітою. Проте, такий устрій може грати й проти створеної ідеальної моделі політично-суспільного ладу, бо у будь-який час велика інтелектуальна маса має шанс перетворитися на руйнівну силу через незадоволення власних потреб керуючою верхівкою.

Досить цікавий та прагматичний погляд з приводу освіченості політиків мав німецький соціолог, автор класичної типології лідерства Макс Вебер. Згідно з його позицією політик за професією діє лише у межах власної вигоди. Тобто, опиняючись у реальній політиці та маючи важелі впливу, на першому місці постають саме матеріальні цінності, а відповідальність та рівень освіти посідають останні позиції у рейтингу значень [2, с. 644–706].

Різні аспекти постматеріальних цінностей з домінуванням фактору освіченості досліджувалися як в працях неовіберіанців на чолі з Дж. Голдторпом, так і неомарксистів на чолі з Е. Райтом. У доробках французьких соціологів на чолі з П. Бурдьє, також, досить часто згадується аксіологічний чинник. Однак їх внески у наукове середовище не покривають цю досить масштабну тему. Зокрема, вони не розглядають пряму кореляцію між рівнем і якістю освіти та життєвим рівнем, а отже не вбачають у цьому публічну цінність.

Об'єктом дослідження є процес системної трансформації перехідних суспільств у контексті зміни агентів та інститутів соціалізації з формуванням у суспільній свідомості пост матеріалістичних цінностей.

Предметом дослідження виступає інститут освіти як один з провідних інститутів соціалізації перехідних суспільств, що виробляє постматеріальні цінності.

Метою запропонованої статті є з'ясування ролі та стану постматеріальних цінностей (зокрема цінності освіти) в системі вартостей українського суспільства та чинників, що впливають на їх формування.

Згідно з позицією відомого американського соціолога та політолога Р. Інглхарта на початку 90-х років в країнах Західної Європи та, особливо, на пострадянському просторі відбулися кардинальні зміни в установках та поведінці сучасних людей, які слід розглядати як більш глибокий трансформаційний, що мають суттєвий вплив на ціннісні пріоритети суспільства [7, с. 31–78].

Це явище має назву «Тиха революція». Тобто, поступовий перехід суспільства від переваги цінностей матеріалізму до цінностей постматеріалізму, де домінуючими вартостями вважаються саморозвиток та належна якість життя, що за Інглхартом стає можливим лише при усвідомленні значення освіти як провідного чинника соціалізації та самореалізації в сучасному мінливому світі [13].

Отже, використовуючи підхід Р. Інглхарта та К. Вельцеля, розглянемо сучасний стан зазначеної проблеми формування освіти як публічної цінності на пострадянському просторі та проаналізуємо ситуацію з інтелектуальною спільнотою й сприйняттям нею значення освіти у Польщі і Україні.

Спираючись на результати Всеукраїнського соціологічного дослідження цінностей української молоді, яке проводилося у 2016 році Центром незалежних соціологічних досліджень «ОМЕГА» на замовлення Міністерства молоді та спорту України, варто відзначити, що основними пріоритетами в житті для більшості молодих людей є сімейне щастя (71,7%) та кар'єра (48,1%). Третє та четверте місце у своїх вподобаннях посідає свобода й незалежність у своїх рішеннях (38%), а також, можливість реалізувати наявний талант або здібності (32,1%). Але найбільш цікавим та показовим для нашого дослідження є сприйняття значущості вищої освіти молоддю, яка вважає її потрібної задля отримання гідної професії та побудування кар'єри загалом. Проте, рівень задоволеності набутою освітою викликає неабиякий скепсис серед молодого покоління, бо він за даними опитування складає лише 25% [3]. Це зумовлено тим, що в Україні зараз відбувається справжня профанація освіти. Застаріла система викладання неактуальних дисциплін готує неконкурентоспроможних на ринку праці спеціалістів, що підкріплюється відсутністю необхідного рівня фінансування, яке просто вбиває час, бюджетні кошти та покоління взагалі. Сучасний світ дуже мінливий, за ним потрібно встигати щоб не залишитися аутсайдером та зуміти самореалізуватися як особистість. Адже, основним засобом пристосування є вміння постійно вчитися та мислити критично, що стає дедалі неможливим в нашій країні. Якщо освіта лишиться в такому стані і буде деградувати, то в держави не лишиться ресурсів, людського капіталу, щоб здійснювати свою діяльність і ефективно боротися з зовнішніми і внутрішніми викликами.

Нещодавнє опитування, яке здійснювалося компанією GfK Україна та Аналітичним центром CEDOS свідчить, що українським студентам не вистачає мотивації у навчанні саме через відсутність дієвих реформ в освітній сфері та попитом на ринку праці [10].

Звідси, стає зрозумілим, що буття у сучасному інформаційно-технологічному світі неможливе без докапіталізації науки. За даними дослідження Всесвітнього Банку (WorldBank), яке проводилося у 2004 р. і містило проаналізований досвід 92 країн світу в період з 1960 по 2000 рр. було визначено, що збільшення асигнувань на сферу освіти на 1% призводить до збільшення рівню ВВП країни на 0,35% [6].

У 2016 році в Україні фінансування науково-дослідницької діяльності (у порівнянні із минулим роком) скоротилося вдвічі [11]. Якщо ця тенденція буде мати продовження, то вітчизняна наука помре природним шляхом через 10 років, що приведе до де інтелектуалізації влади та втрати цивілізаційної перспективи. Таким чином, освіта в Україні постає слабким інститутом політичної соціалізації.

Натомість, у країнах Західної Європи ситуація з освітою дещо інша: розвинена матеріально-технічна база, максимальна інформатизованість закладів освіти та спрощена комунікація між студентами та викладачами

є мотивуючим чинником для української молоді. Такий підхід, по-перше, виховує відповідальність й бажання вчитися, та по-друге, робить освіту дійсно цінністю, яка відкриває широкі можливості та перспективи [4].

У цьому контексті наведемо досвід реформування освітньої сфери у сусідній Польщі. Варто відзначити, що, по-перше, Україна й Республіка Польща мали досить довгий шлях спільного формування публічних цінностей. По-друге, ми вважаємо польський досвід доречним ще й через наявність низки вертикальних зв'язків на різних рівнях функціонування освітньої системи: від багаторічного обміну викладачами, так й через стрімко зростаючу кількість українських студентів у вишах Польщі.

Проаналізуємо ключові моменти, завдяки яким нашому сусідові вдалося обійти Україну як у світовому рейтингу якості вищої освіти (QS Higher Education System Strength Rankings – 2016), так й у соціально-економічному стані, що сьогодні дало змогу Польщі стати гідною альтернативною самореалізації для української молоді [14].

Становлення польської незалежної держави та трансформаційні процеси, які призвели до радикальних змін, почалися ще у 1956 році зі страйку робочих на Познанському машинобудівному заводі ім. Сталіна та набули масовості й апогею у 1980 році, що відобразилося у створенні єдиної незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність». Цей союз відразу став потужним опозиційним громадсько-політичним рухом і вже через рік налічував у своїх рядах понад 9,5 млн. членів, що становило 1/3 усього населення країни. Головною метою новоствореної організації була антикомуністична пропаганда, політичний плюралізм, дотримання громадянських прав й свобод, яка продовжує свою діяльність й сьогодні.

Таким чином, заснування та функціонування цього руху доводить до висновку, що формування постматеріалістичного ціннісного світогляду у поляків почалося на 25–30 років раніше, ніж у українців. Підтвердженням тому є відчуття необхідності системних змін й відповідальності за них ще у 70–80 рр. XX ст. завдяки підтримці інтелектуальної спільноти.

Виходячи з проаналізованого, можна стверджувати, що Україна сьогодні переживає соціально-економічний стан, який Польща минула у 1990–2000 рр. Те ж саме відноситься й до реформування системи вищої освіти, інтеграція якої у європейський простір почалася у сусідній державі одразу після розпаду СРСР шляхом децентралізації владних повноважень у сфері освіти [5, с. 3–17].

Також, варто додати, що специфікою сучасного польського підходу є підтримка освітян як владою, так й бізнес-структурами. Отже, сьогодні у Польщі 2/3 усіх наукових досліджень фінансує державний бюджет, а витрати відомих польських компаній на власні дослідження у 2015 році становили майже 10 млн. злотих. Виходячи з цього, ми бачимо започаткування руху до цивілізованого європейського простору, бо фінансуючи власні дослідження, провідні компанії, таким чином, розвивають освітню сферу як потужний елемент соціалізації. Навчити бізнес інвестувати в науку та мати потребу у наукових висновках та винаходах – головна мета Міністерства освіти Польщі [1].

Натомість, наука в нашій країні перетворилася на «Ivory tower» (вежу слоновою кісткою), незважаючи на спроби інтеграції з 2010 року у Європейський дослідницький простір (ЄДП). Влада до сих пір не розробила державного плану дій з імплементації пріоритетів ЄДП. Олігархічній монополізованій економіці з нерозвиненими підприємствами та владною бюрократією не потрібна наука та інновації, розвиток яких неможливо уявити без збільшення фінансування з боку держави [12].

Таким чином, на наш погляд, єдиним та ефективним механізмом реформування освітньої сфери в Україні, задля набуття нею публічної цінності є децентралізація вищів, їх реальна автономність (включно з економічною діяльністю) та з одночасним запровадженням ефективної системи оцінювання якості освіти, базованої на незалежних агенціях оцінювання якості. Саме такий підхід відновить наукову сферу, а співпраця з місцевими органами самоврядування та, безпосередньо, з ринком праці наблизить освітню сферу до реальних потреб державного і приватного секторів національної економіки. Допоки на державному рівні освіта буде вважатися за фікцію та, звідси, й реформування буде проводитися тільки де-юре через небажання суттєвих та довготривалих змін за відсутності терпіння і розуміння ініційованих процесів та домінування матеріальних цінностей й високим рівнем корупції (як наслідок), ми будемо спостерігати збільшення еміграції серед українців до Польської республіки та інших розвинених країн Єврозони.

Враховуючи проведені дослідження, можна дійти до висновку, що в Україні сьогодні не відбувається зміна поколінь: більша частина молоді їде в європейські країни, а «стара генерація» не бажає суттєвих змін через надто консервативні погляди та сформований «ментальний совок» у суспільній свідомості.

Таким чином, маємо змогу констатувати, що питання демократичного транзиту, можливості самореалізації та пріоритету постматеріальних цінностей знаходиться у сфері аксіологічного аспекту теорії поколінь та публічної політики, яким і будуть присвячені подальші наукові розробки.

Список використаних джерел

1. Будаїський С. Німецький польський. Януш Вишневський о том как опыт Польши в ЕС может помочь украинцам [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/society/302248/>
2. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – 805 с.
3. Всеукраїнське соціологічне дослідження «Цінності української молоді – 2016» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dsmsu.gov.ua/media/2016/11/03/24/Infografika_Doslidjennya.pdf
4. Гамалій І. Заграница нас научит. Чем привлекает украинцев учеба в иностранных вузах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/society/302248/>
5. Гербст М. Децентралізація освіти у Польщі: досвід 25 років / М. Гербст, Я. Герчинський. – Варшава: Інститут освітніх досліджень, 2015. – 45 с.
6. Доклад о мировом развитии – 2007. Проблемы молодого поколения в контексте развития: обзор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/worlddev2007.pdf>
7. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
8. Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В. С. Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.

9. Михельс Р. Демократическая аристократия и аристократическая демократия // Социс. – 2000. – №1. – С.107–116.

10. Результати дослідження: українським студентам не вистачає мотивації для навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vzn.org.ua/statti/9945-rezultaty-doslidzhennja-ukrayinskym-studentam-ne-vystachae-motyvatsiyi-dlja-navchannja>

11. Фінансування НАН України та галузевих академій наук у період з 2012 по 2016 р. та план на 2017 р. навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vzn.org.ua/statti/9565-finansuvannja-nan-ukrayiny-ta-profilnyh-akademiynauk-u-period-z-2012-po-2016-roky-ta-plan-na-2017-rik>

12. Шевченко А. Есть ли шанс восстановить научный потенциал Украины? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/science/est-li-shans-vosstanovit-nauchnyy-potencial-ukrainy-.html?items=21&page=3>.

13. Inglehart R. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. – West European Politics. – Vol.31. – Nos.1–2. – P.130–146.

14. QS Higher Education System Strength Rankings 2016 [Electronic resource]. – Regime to access: www.topuniversities.com/system-strength-rankings/2016#sorting=rank+custom=rank+order=desc+search=

References

1. Budaïskyi S. Nemetskyi polskyi. Yanush Vyshnevskyi o tom kak opyt Polshy v ES mozhet pomoch ukrainsam [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://focus.ua/society/302248/>

2. Veber M. Izbrannye proyazvedeniya. – M., 1990. – 805 s.

3. Vseukrainske sotsiologichne doslidzhennia «Tsinnosti ukrainskoi molodi 2016» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://dmsu.gov.ua/media/2016/11/03/24/Infografika_Doslidjennya.pdf

4. Hamalyi Y. Zahranitsa nas nauchit. Chem privlekaet ukraintsev ucheba v inostrannykh vuzakh [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://focus.ua/society/302248/>

5. Herbst M. Detsentralizatsiia osvity u Polshchi: dosvid 25 rokiv / M. Herbst, Ya. Herchynskyi. – Varshava: Instytut osvitynikh doslidzen. 2015. – 45 s.

6. Doklad o mirovom razvitiі – 2007. Problemy molodoho pokoleniya v kontekste razvitiya: obzor [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/worlddev2007.pdf>

7. Ingkharth R., Veltsel K. Modernizatsiya, kulturnye izmeneniya i demokratiya: Posledovatelnost chelovecheskogo razvitiya. – M.: Novoe izdatelstvo, 2011. – 464 s.

8. Kapitalizm, Sotsializm i Demokratiya: Per. s anhl. / Predyisl. y obshch. red. V. S. Avtonomova. – M.: Ekonomika, 1995. – 540 s.

9. Mykhels R. Demokraticheskaya aristokratiya i aristokraticheskaya demokratiya // Sotsys. – 2000. – №1. – S.107–116.

10. Rezultaty doslidzhennia: ukrainskym studentam ne vystachae motyvatsii dlia navchannia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://vzn.org.ua/statti/9945-rezultaty-doslidzhennja-ukrayinskym-studentam-ne-vystachae-motyvatsiyi-dlja-navchannja>

11. Фінансування НАН України та галузевих академій наук у період з 2012 по 2016 р. та план на 2017 р. навчання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vzn.org.ua/statti/9565-finansuvannja-nan-ukrayiny-ta-profilnyh-akademiynauk-u-period-z-2012-po-2016-roky-ta-plan-na-2017-rik>

12. Shevchenko A. Est li shans vosstanovyt nauchnyi potentsyal Ukrainy? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://gazeta.zn.ua/science/est-li-shans-vosstanovyt-nauchnyi potentsyal Ukrainy? \[Elektronnyi resurs\]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.zn.ua/science/est-li-shans-vosstanovit-nauchnyy-potencial-ukrainy-.html?items=21&page=3](http://gazeta.zn.ua/science/est-li-shans-vosstanovit-nauchnyy-potencial-ukrainy-.html?items=21&page=3).

13. Inglehart R. Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. – West European Politics. – Vol.31. – Nos.1–2. – P.130–146.

14. QS Higher Education System Strength Rankings 2016 [Electronic resource]. – Regime to access: www.topuniversities.com/system-strength-rankings/2016#sorting=rank+custom=rank+order=desc+search=

Smokova H. I., PhD-student at the Department of Political Sciences and Public Administration of Vasyl Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnytsya), annabella1717@gmail.com

Education as a basic mechanism for forming of public values of youth in Ukraine

In the early 90's of the twentieth century. In Western Europe there have been significant changes in the social outlook and the behavior of people in general. Such a transformation has an axiological origin and should be considered as a more profound

and influential process, the main mechanism of functioning of which is education as a leading mechanism for the formation of public values. Low researchers have determined that intellectual development is the engine of progress in the economic sense, as well as in the socio-political. In turn, the developed infrastructure gives impetus to the domination of post-materialist values, as well-known by the famous American political scientist Ronald Inglehart. From here comes the logical question of studying the process of value shift – changing the preferences and life priorities of the representatives of the young generation, because they are most likely to respond to the challenges of our time. Thus, the purpose of this article is to ascertain the role and status of post-material values (in particular, the values of education) in the system of values of Ukrainian society and factors influencing their formation.

Keywords: public values, socialization, institute of education, youth, transition societies, democratization.

* * *

УДК 329.3.28

Вонсович О. С.,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, ПрАТ «Українсько-Польський вищий навчальний заклад «Центрально-Європейський університет» (Україна, Київ), sefinrof@ipnet.ua

Вплив ісламського чинника на систему європейської безпеки

Метою даної статті – є дослідження причин впливу ісламського чинника на систему європейської безпеки. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: аналіз, синтез, порівняння, індукція, дедукція. Основні одержані висновки полягають в наступному: сьогодині роль ісламського чинника у європейських справах є достатньо відчутною: це, насамперед, проявляється у тому, що все більш активно мусульманська діаспора починає втручатись у внутрішні справи провідних європейських країн, які сьогодині визначають зовнішню політику Європейського Союзу; нівелювання європейських інтересів може призвести до непередбачуваних наслідків, одним із яких може стати так звана «ісламізація» Європи; важливим для Європи залишається питання боротьби з різними проявами терористичної діяльності: ключовим аспектом повинен залишатись відхід від ліберальних, демократичних принципів боротьби із актуальними викликами та загрозами та перехід до силових дій із використанням міжнародної підтримки в обличчі НАТО.

Ключові слова: ісламський чинник, система європейської безпеки, Європейський Союз, тероризм, виклики, загрози.

Основною проблемою, яку досліджує автор в даній статті, – є визначення причин сучасного впливу ісламського чинника на систему європейської безпеки. Такими, які раніше не були достатнім чином обгрунтовані, видаються наступні аспекти: історична ретроспектива актуалізації ісламського впливу на територіях європейських країн; вплив мусульманської діаспори на внутрішню політику у Франції, Великій Британії, Німеччині; проблема боротьби з проявами ісламського тероризму та ряд інших.

В статті автором були використані, переважним чином, матеріали зарубіжних ЗМІ, що дозволило автору провести аналіз ключових передумов, причин та мотивів актуалізації ісламського чинника в країнах-членах Європейського Союзу.

Метою даної статті – є дослідження причин впливу ісламського чинника на систему європейської безпеки.

Як раніше, так і сьогодині вплив ісламського чинника на безпеку в світі залишається суттєвим. Посилення терористичної діяльності, основою якої є саме релігійні ідеї та спроби довести свою значущість і впливовість, негативним чином впливає на регіональну та глобальну системи безпеки. Також ісламський чинник впливає на розстановку сил на міжнародній арені та на поведінку ключових геополітичних гравців.

Останнім часом ми все частіше можемо бачити прояви даного чинника на теренах європейського простору. Прикладом цього можуть слугувати теракти в Парижі (2015 р.), Брюсселі (2016 р.) та в Лондоні (2017 р.). Всі вони були скоєні представниками терористичної мілітаристської групи «Ісламська держава Іраку та Леванту» (ІДІЛ), яка сьогодні має значний вплив не тільки в регіоні Близького Сходу, але і в Європі, де розташовані її філії та табори по підготовці терористів. Зрозуміло, що така досить напружена ситуація не може не хвилювати європейську спільноту, але поки що дієвих практичних кроків щодо запобігання розповсюдженню терористичної діяльності в рамках Європейського Союзу не було вжито. Підтвердженням цьому є продовження здійснення з боку терористів різного роду акцій та терактів.

Для того, щоб зрозуміти причини присутності ісламського чинника на теренах сучасної Європи, потрібно звернутись до історичних фактів. Починаючи з VIII ст., у ході арабських вторгнень, намітився конфлікт між християнами та мусульманами, який в цей період обмежувався південними рубежами Європи та країнами Середземномор'я. Починаючи з арабського вторгнення до Іспанії у 711 році, в різних куточках Європи утворювалися мусульманські держави: Кордовський емірат, Сицилійський емірат, Золота Орда та її правонаступники, Османська імперія.

До XV століття араби були повністю витиснуті з Південної Європи, однак над християнським світом, розколотим реформацією, нависла нова загроза – Османська імперія, яка покінчила з Візантією, скоривши Балкани та Північне Причорномор'я. У новий час європейці, у тому числі північні, познайомилися з ісламом спочатку в результаті активної колоніальної діяльності в XIX – XX століттях, а потім у ході масової імміграції (політичної та економічної) із країн третього, у тому числі ісламського світу, в XX – XXI століттях.

В Західну Європу мусульманство прийшло не так давно, до кінця Другої світової війни тих, хто сповідував іслам було зовсім небагато. Але наразі, у Франції, Німеччині, Великій Британії та інших країнах Європи, вплив ісламу посилюється [1]. В основному, це відбувається через збільшення імміграції тих, хто сповідує іслам з країн Магрибу і Близького Сходу, а також через природний приріст нащадків перших поколінь іммігрантів.

З ростом чисельності мусульман у регіонах їх нетрадиційного проживання (Великобританія, Німеччина, Швеція, Франція), накопичується і значний конфліктний потенціал. Втім, і в регіонах свого традиційного проживання в Європі, тобто там де мусульмани становлять значну частину населення країни або регіону із часів середньовіччя, (Македонія, Болгарія, Греція, Боснія та Герцеговина, Північний Кавказ та ін.) даний конфліктний потенціал має тенденцію до росту, як правило через різні демографічні тенденції мусульманського і немусульманського населення. Сьогодні іслам є найбільшою другою релігією в Європі після християнства, а також самої швидкозростаючою.

Як можна бачити із вищенаведеного, сучасні прояви ісламського радикалізму в своїй основі мають і історичне підґрунтя. Нерідко можна чути з вуст терористів заклики до побудови єдиної ісламської

держави із включенням до неї значної частини європейського простору. Такого роду заяви несуть в собі пряму загрозу європейській безпеці, яка, з огляду на її сучасний стан, не має ефективних засобів протидії даній загрозі.

Потрібно зосередити увагу і на такій тенденції, як посилення впливу ісламізму на політичне життя європейських країн. Одним із останніх прикладів цього є активна участь мусульман у президентських виборах у Франції. 17 квітня 2017 р. в Парижі завершився найбільший мусульманський форум Західної Європи «Щорічне зібрання мусульман», на якому його голова та одночасно голова «Об'єднання ісламських організацій Франції» А. Ласфар закликав «врятувати республіку від вкрай правої небезпеки» [2]. Цікавим фактом є те, що в 2012 р. активна мобілізація мусульман зіграла важливу роль у перемозі Ф. Олланда. За даними соціологічної служби IFOP у 2016 р. у Франції проживало 4 млн. мусульман [2]. Враховуючи те, що загальна чисельність населення країни станом на 1 січня 2017 р. складає 64 859 599 млн. осіб, то «мусульманське лобі» є достатньо чисельним, а відтак має суттєвий вплив на політичні процеси у Франції.

Якщо говорити про Велику Британію, то і в цій країні ісламський чинник набуває все більшої «популярності». Це пов'язано не тільки із низкою терактів, але і з впливом мусульманської діаспори на внутрішню політику. Іслам у цій країні є другою за чисельністю прихильників релігією. За даними перепису населення у 2011 році кількість мусульман, що проживають в Об'єднаному Королівстві досягла 2,7 млн. або 4,8% від загальної чисельності населення [3].

В 2015 році Британський ісламський банк «Al Rayan» опублікував результати дослідження впливу мусульман на бізнес у Великобританії, згідно з яким в 7% організацій як мінімум третина директорів становлять мусульмани, які здатні впливати на діяльність очолюваної ними компанії. При цьому в складі своїх директорів 6% компаній Великої Британії більш двох третин мусульман. Дослідження також показало, що мусульмани в Британії очолюють переважно невеликі компанії з кількістю директорів менше чотирьох. При цьому близько третини від чисельності директорів британських компаній становлять мусульмани [4].

В контексті безпекового аспекту потрібно зосередити увагу на тому, що за офіційними даними Міністерства внутрішніх справ Великої Британії у 2017 р. на території країни знаходяться 23 тис. потенційних терористів [5]. Враховуючи такі дані, керівництво країни «не поспішає» запроваджувати превентивні, а тим більше активні практичні заходи по витісненню даних небезпечних соціальних елементів зі своєї території. Така свого роду «демократичність» у підходах щодо боротьби з тероризмом негативним чином позначається не лише на національній безпеці, але і має суттєвий вплив на всю систему європейської безпеки.

Що стосується Німеччини, як ще одного «локомотива» Європейського Союзу, то ця країна в меншій мірі, ніж Франція та Велика Британія піддана впливу ісламського чинника. Але не дивлячись на це, «ісламське питання» для неї залишається актуальним. Достатньо резонансною для Німеччини стала подія 10 травня

2016 р., під час якої молодий хлопець, німецький громадянин, на залізничному вокзалі м. Графінг із криками «Ти зараз помреш, невірний, Аллах великий!» увірвався в один із вагонів електрички, де поранив одного пасажирів, а потім на території вокзалу ще трьох [6]. Після таких подій німецьке суспільство почало ще більш активно засуджувати мусульман, не дивлячись на те, що даний злочин був вчинений не представником цього народу.

Сьогодні, коли прояви ісламського радикалізму продовжують активно розповсюджуватись на території Європейського Союзу, Німеччина продовжує обстоювати принципи безпеки та стабільності. Так, під час свого виступу на Мюнхенській конференції з безпеки 18 лютого 2017 р. федеральний канцлер А. Меркель заявила, що авторитетні представники ісламу повинні заявити, що ця релігія не має нічого спільного з тероризмом [7]. Цими словами вона дала зрозуміти, що релігія повинна бути відмежована від політики та переслідування радикальних інтересів, а також не повинна становити загрозу для громадянського суспільства.

Як можна бачити із наведених вище прикладів, «золотий європейський трикутник», ядро Європейського Союзу, в значній мірі, піддано впливу ісламського чинника. Це не тільки становить загрозу європейській національній ідентичності на рівні суспільства, але і несе в собі небезпеку швидкого розповсюдження на інші європейські країни шляхом нелегальної міграції. Такого роду процеси безпосереднім чином впливають на зниження геополітичної ваги Європи в регіональних та світових процесах. З метою недопущення подальшого розповсюдження радикальних ісламістських ідей на теренах Європи, європейським країнам потрібно розробити спільну стратегію протидії ісламському впливу, яка повинна включати в себе сучасні інструменти, механізми, підходи та засоби боротьби із даним явищем. Ключовим, на думку автора, повинен бути принцип силового впливу із використанням елементів політичного тиску. Демократичний принцип, який діє на сьогоднішній день, себе не виправдовує за рахунок своєї лояльності та відкритості, а тому потребує заміни у короткостроковій перспективі.

Зовнішній вимір ісламського чинника пов'язаний із активізацією дій ІДІЛ та інших терористичних угруповань на Близькому Сході, особливо на території Сирії. Наслідками цього стала велика кількість біженців та переміщених осіб, які протягом 2015–2016 рр. нелегальним шляхом прибували до країн-членів ЄС. Своєрідними «воротами» стали морські узбережжя Греції та Італії, через територію яких до ЄС потрапляла більша частина біженців. Стримуючі дії з боку керівництва Європейського Союзу а також окремих країн не давали позитивного результату, внаслідок чого відсоток терористичної активності на теренах європейських країн зріс в рази. Під прикриттям біженців до Європи почали активно прибувати представники терористичних угруповань, які поповнювали ряди інструкторів, смертників, та ідейних наставників терористів. Все це і стало підґрунтям для втілення безперешкодним шляхом своїх намірів у вигляді терактів в ряді європейських міст.

Не випадково місцями своїх акцій терористи обирали саме столиці провідних країн Євросоюзу, щоб тим самим довести, в першу чергу, до європейських лідерів свої прагнення та вимоги, а також продемонструвати невідступність та цілеспрямованість. Такого роду дії не тільки продемонстрували наявність значних «білих плям» у системі європейської безпеки, але і довели, що вона не здатна на сьогоднішній день ефективно протидіяти ісламській загрозі за рахунок відсутності надійних механізмів.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене можна зробити висновок проте, що сьогодні роль ісламського чинника у європейських справах є достатньо відчутною. Це, насамперед, проявляється у тому, що все більш активно мусульманська діаспора починає втручатись у внутрішні справи провідних європейських країн, які сьогодні визначають загальну політику Європейського Союзу. Якщо справа піде і далі в такому контексті, не виключно, що в середньостроковій, або може навіть і в короткостроковій перспективі, Європейський Союз може втратити свою національну ідентичність та самобутність. Нівелювання європейських інтересів може призвести до непередбачуваних наслідків, одним із яких може стати так звана «ісламізація» Європи. Початок цьому процесу вже покладено, і якщо не вжити найближчим часом практичні протидіючі заходи, то через 5–10 років європейський простір перетвориться на частину мусульманського світу.

Важливим для Європи залишається питання боротьби з різними проявами терористичної діяльності. Як свідчать факти, діючі механізми та підходи відносно протидії тероризму не мають особливої ефективності, а тому потребують вдосконалення та заміни на нові. Ключовим аспектом повинен залишатись відхід від ліберальних, демократичних принципів боротьби із актуальними викликами та загрозами та перехід до силових дій із використанням міжнародної підтримки в обличчя НАТО. Це надасть можливість не тільки убезпечити європейський простір від подальшого зазіхання з боку радикальних ісламістів та терористів, але і запровадити комплексні підходи щодо модернізації системи європейської безпеки на основі сучасних методів боротьби з найбільш небезпечними викликами та загрозами.

Подальше дослідження даної проблематики сприятиме більш детальному моніторингу ситуації навколо ісламського чинника у європейських справах, а також надасть можливість проводити аналіз специфіки розвитку процесів, які пов'язані із боротьбою країн-членів ЄС із тероризмом та іншими проявами ісламського радикалізму. Це позитивним чином позначиться на подальшому виробленні нових підходів щодо оцінки ситуації навколо даної проблематики.

Список використаних джерел

1. Сумленний С., Кокшаров А. Теперь здесь ислам [Електронный ресурс] / Эксперт Online. – Режим доступа: http://expert.ru/expert/2008/38/teper_zdes_islam/ (29.09.2008). – Название с экрана.
2. Гашков И. Мусульмане решают судьбу выборов во Франции [Електронный ресурс] / РИА Новости. – Режим доступа: <https://ria.ru/world/20170417/1492433937.html> (17.04.2017). – Название с экрана.
3. Religion in England and Wales 2011 [Text] / Office for National Statistics. – 11 December 2012. – 12 p.

4. Spickernell S. Muslims are disproportionately likely to become company directors [Electronic resource] / City A.M. – Regime to access: <http://www.cityam.com/210932/least-third-uk-company-directors-are-muslim-which-much-higher-proportion-muslims-society> (05.03.2015). – Title from screen.

5. В Великобритании находятся 23 тысячи потенциальных террористов [Электронный ресурс] / Islam-today. – Режим доступа: <http://islam-today.ru/novosti/2017/05/29/v-velikobritanii-nahodatsa-23-tysaci-potencialnyh-terroristov/> (29.05.2017). – Название с экрана.

6. Дебрер С. «Исламский фактор» разделит Германию [Электронный ресурс] / Свободная Пресса. – Режим доступа: <http://svpressa.ru/world/article/148377/> (12.05.2016). – Название с экрана.

7. Меркель рассказала в Мюнхене про серьезные вызовы для демократии [Электронный ресурс] / News24.ua. – Режим доступа: <http://news24ua.com/merkel-rasskazala-v-myunhene-pro-sereznyevyzovy-dlya-demokratii> (18.02.2017). – Название с экрана.

References

1. Sumlenniy S., Koksharov A. Teper zdes islam [Elektronnyy resurs] / Ekspert Online. – Rezhim dostupa: http://expert.ru/expert/2008/38/teper_zdes_islam/ (29.09.2008). – Nazvanie s ekrana.

2. Gashkov I. Musulmane reshayut sudbu vyborov vo Frantsii [Elektronnyy resurs] / RIA Novosti. – Rezhim dostupa: <https://ria.ru/world/20170417/1492433937.html> (17.04.2017). – Nazvanie s ekrana.

3. Religion in England and Wales 2011 [Text] / Office for National Statistics. – 11 December 2012. – 12 p.

4. Spickernell S. Muslims are disproportionately likely to become company directors [Electronic resource] / City A.M. – Regime to access: <http://www.cityam.com/210932/least-third-uk-company-directors-are-muslim-which-much-higher-proportion-muslims-society> (05.03.2015). – Title from screen.

5. V Velikobritanii nahodiatsia 23 tysiachi potentsialnyh terroristov [Elektronnyy resurs] / Islam-today. – Rezhim dostupa: <http://islam-today.ru/novosti/2017/05/29/v-velikobritanii-nahodatsa-23-tysaci-potencialnyh-terroristov/> (29.05.2017). – Nazvanie s ekrana.

6. Debrer S. «Islamskiy faktor» razdelil Germaniyu [Elektronnyy resurs] / Svobodnaya Pressa. – Rezhim dostupa: <http://svpressa.ru/world/article/148377/> (12.05.2016). – Nazvanie s ekrana.

7. Merkel rasskazala v Miunhene pro sereznye vyzovy dlia demokratii [Elektronnyy resurs] / News24.ua. – Rezhim dostupa: <http://news24ua.com/merkel-rasskazala-v-myunhene-pro-sereznyevyzovy-dlya-demokratii> (18.02.2017). – Nazvanie s ekrana.

Vonsovych O. S., PhD in Political Science, associate professor of international relations department of Private Joint Stock Company «Higher educational institution «University of Central Europe» (Ukraine, Kyiv), sefinrof@ipnet.ua

The influence of the Islamic factor on the European security system

The purpose of this article is to investigate the causes of the influence of the Islamic factor on the European security system. During writing, the author used the following methods: analysis, synthesis, comparison, induction, deduction. The main obtained conclusions are as follows: today the role of the Islamic factor in European affairs is quite tangible: first of all, this is manifested in the fact that the increasingly active Muslim diaspora begins to interfere in the internal affairs of the leading European countries, which today define the general policy of the European Union; the leveling of European interests can lead to unforeseen consequences, one of which may be the so-called «Islamization» of Europe; important for Europe remains the issue of combating against various manifestations of terrorist activity: the key aspect should remain a departure from the liberal, democratic principles of combating against actual challenges and threats, and the transition to military actions using international support in the face of NATO.

Keywords: Islamic factor, European security system, European Union, terrorism, challenges, threats.

УДК 324

Дубов Д. В.,
доктор політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу інформаційної безпеки та розвитку інформаційного суспільства, Національний інститут стратегічних досліджень (Україна, Київ), shamus123@ukr.net

Дубова С. В.,
кандидат історичних наук, викладач кафедри інформаційної, бібліотечної та архівної справи, Київський національний університет культури і мистецтв (Україна, Київ), sdubova@ukr.net

«СОЦІАЛЬНІ КІБЕРАТАКИ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ХАОТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ ВИБОРЧОГО ТА ПОСТВИБОРЧОГО ПЕРІОДУ В США У 2016–2017 РР.)

Досліджено «соціальні кібератаки» як інструмент хаотизації політичних процесів (на прикладі виборчого та поствиборчого періоду в США у 2016–2017 рр.). За результатом дослідження робиться висновок, що за останні 25 років США чи не вперше зіткнулись із дійсно серйозним викликом власній політичній безпеці, який походить з кіберпростору. Мета акцій деструктивного кібервпливу полягала не у прямій дискредитації виборів, а компрометації та хаотизації політичного процесу як такого. Ця мета в цілому була досягнута, адже нове керівництво держави виявилось скомпрометованим вже на початку своєї каденції. Завдяки кібератакам вдалось дестабілізувати функціонування політичної системи країни із значними політичними традиціями, відпрацьованими практиками передачі влади та чітко функціонуючими демократичними інститутами. В подальшому соціальна складова кібер атак буде лише зростати.

Ключові слова: кібератаки, вибори, США, хаотизація, політичний процес, РФ.

Проникнення інформаційних технологій у всі сфери життя суспільства досягло рівня, коли їх протиправне використання може бути застосоване не лише для кіберзлочинних (передусім – фінансових), шпигунських чи диверсійних (проти критичної інфраструктури) цілей, але і як інструмент впливу на політичні процеси іншої держави. Сьогодні, коли експерти як в Україні, так і на кажуть про те, що Російська Федерація розгорнула масштабну світову гібридну війну проти світу [18], ця проблема постає з особливою актуальністю саме в цьому контексті. Особливо зважаючи на те, що методи своєї деструктивної діяльності РФ черпає з досвіду холодної війни та практики «активних заходів» (як в сьогодиншній російській розвідувальній дійсності мають назву «заходи сприяння»). Як зазначають автори доповіді «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни: «Підпорядкованість єдиному задуму сукупності застосовуваних методів тиску на інші держави є ознакою розгортання «активних заходів» (англ. – active measures) – практики, що постала з діяльності радянських спецслужб. Дезінформація, агенти впливу, квазігромадські організації, інформаційний тиск стали системними реаліями того часу. Сьогодні ця практика знов на порядку денному. Часто навіть у тих самих формах» [14, с. 6].

Одним з таких інструментів на нинішньому етапі визнається і використання кібератак, які мають на меті вплинути на політичний процес в інших державах, дестабілізувати їх, зменшити політичну єдність сил держави, трансформувати їх стратегічні пріоритети. Тому сьогодні все частіше кажуть про так-звані «соціальні кібератаки» [11] – кібератаки, які мають не стільки технічний вимір (очікуваний деструктивний наслідок для інформаційно-телекомунікаційної системи),

скільки суспільно-політичний або соціальний і забезпечують процес втручання у виборчий процес для досягнення стратегічної мети ініціатора кібератаки. Таке втручання більшою мірою хаотизує політичний процес, зменшуючи стійкість держав до сторонніх впливів та дезорганізуючи їх стратегічну діяльність. Президентські вибори в США в 2016 році (а потім – і процес розслідування втручання в них РФ) стали одним з найпоказовіших прикладів таких «соціальних кібератак».

Сьогодні деструктивна діяльність у кіберпросторі, як елемент впливу на політичні процеси, розглядається, переважно, в межах дослідження концепції гібридної війни. Окремі аспекти висвітлено в колективній монографії «Світова гібридна війна» колективу Національного інституту стратегічних досліджень, публікаціях В. Горбуліна, Д. Дубова, М. Ожевана, С. Гнатюка, В. Петрова, В. Гусарова, Д. Золотухіна. Питанню кібервтручання у вибори президента США присвячено цілу низку робіт американських дослідників: Е. Осноса, Д. Ремніка, Дж. Йаффа. Однак цілісні дослідження, які б узагальнили відомості про вплив «соціальних кібератак» на політичний процес все ще відсутні.

Мета дослідження – дослідити вплив «соціальних кібератак» як інструменту хаотизації політичних процесів (на прикладі виборчого та поствиборчого періоду в США у 2016–2017 рр.).

У липні 2016 року WikiLeaks опублікував відомості про 20 тисяч листів Національної демократичної партії США, з яких стало відомо, що партія приховано «грала» на користь Х. Клінтон (як кандидата від Демократичної партії) та проти її конкурентів по праймеріз. Тоді це призвело до того, що один з помітних функціонерів партії – Д. Вассерман-Шульц – пішла у відставку. Також в цих листах йшлося про системний збір демпартією інформації про основного кандидата від республіканців – Д. Трампа.

Для Сполучених Штатів, де позиціям кандидатів з тих чи інших питань приділяється величезна увага, де питання «моральної чистоти» та хоча б показової «чесності» ведення кампаній надається великого значення, подібні викриття стали дійсно серйозним випробуванням. Більшу частину літа 2016 року Демпартія США виправдовувалась і намагалась знайти винних і в цьому контексті частіше за все згадували РФ. І представники Демпартії США [14], і окремі посадовці [13] почали називати замовником атаки РФ, адже на їх думку ця атака була здійснена в інтересах перемоги Д. Трампа якого вважали більш лояльним до В. Путіна та політики РФ кандидатом. Судячи з тих даних, які наявні зараз завдяки звітам контррозвідальних та розвідальних органів США, такі припущення були обґрунтованими.

Вірус потрапив у інформаційну мережу Демпартії класичним фішинговим методом, коли заражений електронний лист було надіслано одному з співробітників Національного комітету Демократичної партії США. Відкривши його розробники вірусу змогли розвинути свій успіх, наслідком якого став злам більше 100 електронних поштових ящиків окремих посадових осіб та відділень партії. В Демпартії помітили неправильну роботу інформаційних систем лише у травні 2016 року.

На тому етапі реакція держави на ці злами була досить неоднозначною. Як частину такої відповіді можна розглядати підписання Б. Обамою 26 липня 2016 року політичної директиви (Presidential Policy Directive) спрямованої на встановлення чіткого механізму координації відомств для відповіді на кібератаки [8]. Ця директива встановлює керівні принципи такої відповіді:

1. Спільна відповідальність (окремі громадяни, бізнес сектор та держава мають спільний інтерес у захисті держави від кібератак).

2. Відповідь на основі ризиків (відповідь має бути еквівалентна тим ризикам, які несе кібератака для національної безпеки, міжнародних відносин, економіки, додержання правил державної таємниці, громадянських свобод чи здоров'я та безпеки американських громадян).

3. Повага/врахування інтересів постраждалих (відзначається, що Уряд буде захищати деталі інциденту, захищати персональні дані його учасників, а також чутливу інформацію бізнес структур).

4. Єдність відповіді уряду на атаку (різні відомства мають різні можливості та різні повноваження реагувати на кібератаки, однак у разі її виявлення всі вони мають максимально повно включатись у забезпечення відповіді та ефективно координуватись в цьому питанні).

5. Сприяння швидкому відновленню постраждалого об'єкта (передусім – через оптимізацію проведення розслідування в такому режимі, що б воно дозволяло об'єкту атаки якомога скоріше повернутись до повноцінної роботи).

Крім того, цей документ встановлює порядок координації на державному рівні дій федеральних структур, визначаючи при цьому роль окремих підрозділів Ради національної безпеки США та Міністерства юстиції (що діє через ФБР).

За наявними даними [4] за зломом Демпартії США стояли два угруповання хакерів – Fancy Bear та Cozy Bear. Обидві вважають російськими хакерськими угрупованнями, які тісно пов'язані із російськими спецслужбами. Визначаючи їх взаємовідносини із розвідальними органами РФ експерти визначають [2] їх як вільнонайманими хакерами на державній службі. Fancy Bear приписують атаки на інформаційну систему Бундестагу, атаки на ЗМІ Туреччини на фоні загострення російсько-турецьких відносин, атака в 2015 році на французький телеканал TV5Monde, спроба зламу інформаційної системи Ради безпеки Нідерландів для отримання інформації про розслідування щодо МН17 та інші. Україна також добре відома з діяльністю цього угруповання. Як ви пам'ятаєте наприкінці 2015 року була проведена кібератака на Прикарпаттяобленерго, внаслідок якої на 3 години декілька сотень тисяч громадян України залишилися без світла. Cozy Bear відома трохи менше, але також декілька разів згадувалась у ситуації із зломом електронної пошти Пентагону у 2015 році.

Злам Демпартії США було частиною широких зусиль РФ із втручання у американські вибори: Cozy Bear зламала системи Демпартії ще в 2015 році, а – Fancy Bear у квітні 2016-го. Тобто акція готувалась заздалегідь і атака була добре продуманою.

Ця атака стала лише частиною куди більших зусиль з боку РФ із втручання у американські вибори.

Наприклад, незадовго до дня виборів стало відомо про два випадки зламу бази даних виборців які знаходяться, зокрема, в Арізоні та Іллінойсі [12]. Висловлювалось припущення, що якщо хакери знищать ці бази в день голосування, вони можуть завдати дійсно серйозного удару по виборам і поставити їх результати під сумнів. І хоча для цього є певні запобіжники, що мінімізують такі ризики, але небезпека все одно залишається. Наприклад, у штаті Джорджія для голосування використовуються машини для голосування які не мають системи підтвердження паперовими копіями. Вочевидь, розвідувальні структури РФ були добре обізнаними із проблемами із технічним захистом тих інформаційно-телекомунікаційних систем, які використовувались для виборчого процесу. Згідно із таємним звітом АНБ США (який потрапив до преси внаслідок діяльності одного з підрядників цього агентства) [9], за декілька днів до виборів президента США російські спецслужби (вказується, що відповідальність за це може нести ГРУ ГШ РФ) атакували як мінімум одного з американських постачальників програмного забезпечення для проведення виборів.

Цікаво, що позиція російського керівництва щодо причетності РФ до цих атак змінювалась практично так само, як і щодо участі РФ в окупації Криму – від цілковитого заперечення, до часткового визнання і до раптового прийняття. В 2016 році, під час виступу на пленарній сесії щорічного засідання дискусійного клубу «Валдай» на питання щодо втручання РФ у американські вибори жорстко відмітив, що «США – не бананова республіка», щоб допустити втручання у свої вибори [14]. На противагу цьому, в 2017 році під час спілкування з представниками міжнародної преси на щорічному форумі в Санкт-Петербурзі він сказав, що теоретично це могли робити «патріотично налаштовані хакери»: «Якщо вони [хакери] патріотично налаштовані, вони починають вносити свій вклад у боротьбу проти тих, хто погано відгукується по осію. Це можливо? Теоретично можливо» [16].

Стратегічною метою російських хакерів була не в тому, щоб зіграти на стороні республіканців чи демократів – стратегічною метою була хаотизація виборчого (та поствиборчого) процесу як такого. Багато в чому, така мета була досягнута. Навіть під час виборів, ці атаки істотно вплинули на характер передвиборчих кампаній та якість політичних комунікацій в американському суспільстві: політичні передвиборчі заготовки обох партій та логіка боротьби між ними була багато в чому «зламана» і змістилась у сферу виправдань та взаємних звинувачень, а дискусії щодо вини/невиновності зовнішніх гравців у цьому зламі істотно змінили як порядок денний передвиборчих кампаній, так і логіку політичної боротьби.

Однак слід зазначити, що такі впливи є не чимось принципово новим для американо-російських (раніше – американо-радянських) відносин. Автори доповіді [14] відмічають, що ще у 60-і роки 20-го сторіччя КДБ намагався впливати на передвиборчі перегони у США (проти одного з кандидатів – Б. Голдвотера, звинувачуючи його у цинізмі), а у 80-і роки такий вплив став дійсно масштабним. Особливо жорстко та масштабно СРС намагався не допустити обрання

на посаду Президента США Р. Рейгана. Для цього радянські розвід служби проникали проникнути в штаб-квартири національних комітетів демократів і республіканців, популяризувати слоган «Рейган означає війна» та дискредитувати Р. Рейгана як «корумпованого службовця, тісно пов'язаного з американським оборонно-промисловим комплексом» [7]. У 1984 році М. Хамм (Manfred R. Hamm) із Фонду «Спадщина» підготував окремий звіт «Як Москва втручається у вибори на Заході» [6], в якому зазначає, що в 1983 році Кремль ставав активним «учасником» виборів у Великій Британії та Західній Німеччині, а в 1984 році почав втручатися в американські вибори. Зокрема, СРСР доклав максимальних зусиль, щоб донести до американської, європейської та світової громадськості думку про те, що американська військова та зовнішньополітична лінія провокують світову нестабільність та конфліктність.

Хоча внаслідок кібератак, самі результати голосування не були поставлені під сумнів, однак це стало початком більш широкого процесу дослідження ступеню впливу РФ на американські вибори. Тим більше, що американську розвідку про посилення кібервтручання російських хакерських груп в американські вибори попереджали розвідки інших держав – передусім партнери по програмі «П'ять очей», а також Німеччина, Естонія та Польща [3].

Починаючи з грудня 2016 року розвідувальні та контррозвідувальні органи США починають озвучувати своє занепокоєння рівнем втручання РФ у американські вибори. Зокрема, 9-го грудня ЦРУ повідомило про втручання законодавців [10], 29 грудня аналогічну позицію було висловлено у офіційному звіті ФБР та Департаменту внутрішньої безпеки [5]. Ці розслідування продовжились і в 2017 році, коли почали з'являтися все нові факти такого втручання [1].

Висновок. Як вже зазначалось мета цих акцій деструктивного кібервпливу полягали не стільки у прямій дискредитації виборів, скільки компрометації та хаотизації політичного процесу як такого. Ця мета в цілому була досягнута, адже США і в 2017 році так і не змогла фактично вийти з виборчого циклу, а нове керівництво держави виявилось скомпрометованим вже на початку своєї каденції. Технічно не складним кібератакам у виконанні російських розвідувальних структур та залучених ними хакерських угруповань вдалось дестабілізувати функціонування політичної системи країни із значними політичними традиціями, відпрацьованими практиками передачі влади та чіткою функціонуючими демократичними інститутами.

За останні 25 років США чи не вперше зіткнулись із дійсно серйозним викликом власній політичній безпеці, який до того ж походить зі сфери, в якій вони традиційно почуваються впевнено – з кіберпростору. РФ вдало використовує офіційні демократичні процедури та переваги Заходу проти нього самого, перекинувши їх зміст (як це зараз відбувається із свободою слова), або експлуатуючи у власних інтересах (як це було із декількома референдумами у європейських країнах).

Це суперництво все впевненіше набуває рис Холодної війни 2.0, яка хоч і має всі ознаки традиційної холодної війни, однак розгортається у інших просторах.

А це означає подальше збільшення політично значимих кіберінцидентів, а у найбільш радикальних випадках – перехід від кібершпигунства до вкрай небезпечної кібердиверсійної роботи країн. При цьому соціальна складова цих атак буде лише зростати, так само як зростали протягом всього періоду холодної війни інформаційні складові дезінформаційної роботи Радянського Союзу.

Список використаних джерел

1. Background to «Assessing Russian Activities and Intentions in Recent US Elections»: The Analytic Process and Cyber Incident Attribution [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.dni.gov/files/documents/ICA_2017_01.pdf
2. Bears in the Midst: Intrusion into the Democratic National Committee [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.crowdstrike.com/blog/bears-midst-intrusion-democratic-national-committee/>
3. British spies were first to spot Trump team's links with Russia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/apr/13/british-spies-first-to-spot-trump-team-links-russia>
4. Cyber researchers confirm Russian government hack of Democratic National Committee [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/cyber-researchers-confirm-russian-government-hack-of-democratic-national-committee/2016/06/20/e7375bc0-3719-11e6-9ccd-d6005beac8b3_story.html?utm_term=.3946064d9257
5. Grizzly steppe – Russian Malicious Cyber Activity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/JAR_16-20296A_GRIZZLY%20STEPPE-2016-1229.pdf
6. Manfred R. Hamm. How Moscow Meddles in the West's Elections [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://s3.amazonaws.com/thf_media/1984/pdf/bg369.pdf
7. Osnos E., Remnick D., Yaffa J. Active measures: What lay behind Russia's interference in the 2016 election—and what lies ahead? // The New Yorker. – March 6. – 2017. – P.40–55
8. Presidential Policy Directive/PPD-41 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2016/07/26/presidential-policy-directive-united-states-cyber-incident>
9. Russia/Cybersecurity: Main Intelligence Directorate Cyber Actors... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.documentcloud.org/documents/3766950-NSA-Report-on-Russia-Spearphishing.html#document/p1>
10. Secret CIA assessment says Russia was trying to help Trump win White House [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/obama-orders-review-of-russian-hacking-during-presidential-campaign/2016/12/09/31d6b300-be2a-11e6-94ac-3d324840106c_story.html?utm_term=.a50061630134
11. Senator Tom Carper requests for information [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.carper.senate.gov/public/index.cfm/pressreleases?ID=ECDAEB87-A4C2-4FA2-AA44-EE0F45E9096D>
12. US election 2016: Why hackers could tip the result [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/news/science/us-election-2016-hacking-arizona-illinois-russian-hackers-donald-trump-hillary-clinton-a7217486.html>
13. US officially accuses Russia of hacking DNC and interfering with election [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/technology/2016/oct/07/us-russia-dnc-hack-interfering-presidential-election>
14. «Активні заходи» ЦРПР проти США: пролог до гібридної війни». Аналітична доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Akt_zah-fc41b.pdf
15. Клинтон обвинила Россию: использует кибератаки против разных организаций в США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavred.info/mir/klinton-obvinila-rossiyu-ispolzuet-kiberataki-protiv-raznyh-organizaciy-v-ssha-390820.html>
16. Путин допустил причастность к кибератакам на Западе патриотов РФ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.securitylab.ru/news/486508.php>

17. Путин: США – великая держава, а не банановая республика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.gazeta.ru/politics/news/2016/10/27/n_9266717.shtml

18. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.

References

1. Background to «Assessing Russian Activities and Intentions in Recent US Elections»: The Analytic Process and Cyber Incident Attribution [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.dni.gov/files/documents/ICA_2017_01.pdf
2. Bears in the Midst: Intrusion into the Democratic National Committee [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.crowdstrike.com/blog/bears-midst-intrusion-democratic-national-committee/>
3. British spies were first to spot Trump team's links with Russia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/apr/13/british-spies-first-to-spot-trump-team-links-russia>
4. Cyber researchers confirm Russian government hack of Democratic National Committee [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/cyber-researchers-confirm-russian-government-hack-of-democratic-national-committee/2016/06/20/e7375bc0-3719-11e6-9ccd-d6005beac8b3_story.html?utm_term=.3946064d9257
5. Grizzly steppe – Russian Malicious Cyber Activity [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.us-cert.gov/sites/default/files/publications/JAR_16-20296A_GRIZZLY%20STEPPE-2016-1229.pdf
6. Manfred R. Hamm. How Moscow Meddles in the West's Elections [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://s3.amazonaws.com/thf_media/1984/pdf/bg369.pdf
7. Osnos E., Remnick D., Yaffa J. Active measures: What lay behind Russia's interference in the 2016 election—and what lies ahead? // The New Yorker. – March 6. – 2017. – P.40–55
8. Presidential Policy Directive/PPD-41 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2016/07/26/presidential-policy-directive-united-states-cyber-incident>
9. Russia/Cybersecurity: Main Intelligence Directorate Cyber Actors... [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.documentcloud.org/documents/3766950-NSA-Report-on-Russia-Spearphishing.html#document/p1>
10. Secret CIA assessment says Russia was trying to help Trump win White House [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/obama-orders-review-of-russian-hacking-during-presidential-campaign/2016/12/09/31d6b300-be2a-11e6-94ac-3d324840106c_story.html?utm_term=.a50061630134
11. Senator Tom Carper requests for information [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.carper.senate.gov/public/index.cfm/pressreleases?ID=ECDAEB87-A4C2-4FA2-AA44-EE0F45E9096D>
12. US election 2016: Why hackers could tip the result [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.independent.co.uk/news/science/us-election-2016-hacking-arizona-illinois-russian-hackers-donald-trump-hillary-clinton-a7217486.html>
13. US officially accuses Russia of hacking DNC and interfering with election [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.theguardian.com/technology/2016/oct/07/us-russia-dnc-hack-interfering-presidential-election>
14. «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни». Аналітична доповідь [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Akt_zah-fc41b.pdf
15. Clinton обвинила Россию: использует кибератаки против разных организаций в США [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://glavred.info/mir/klinton-obvinila-rossiyu-ispolzuet-kiberataki-protiv-raznyh-organizaciy-v-ssha-390820.html>
16. Putin dopustil prichastnost' k kiberatakam na Zapade patriotov RF [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.securitylab.ru/news/486508.php>
17. Putin: SShA – velikaja derzhava, a ne bananovaja respublika [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://www.gazeta.ru/politics/news/2016/10/27/n_9266717.shtml
18. Svitova gibridna viyna: ukrainskiy front: monografiya / za zag. red. V. P. Gorbulina. – K.: NISD, 2017. – 496 s.

*Dubov D. V., Doctor of Political Sciences, Senior Researcher
Head of the Department of Information Security and Development
of the information society, National Institute for Strategic Studies
(Ukraine, Kyiv), shamus123@ukr.net*

*Dubova S. V., Phd in history science, educator academic department
information, library and archive business, Kyiv National University
of Culture and Arts (Ukraine, Kyiv), sdubova@ukr.net*

**«Social cyberattacks» as a tool of chaotizing political processes
(on the example of the electoral and post-electoral period
in the USA in 2016–2017)**

Today, cyberattacks are not only a tool for damage by espionage or sabotage, but also a way to influence to political processes in other countries. In fact, cyberspace is becoming another field of struggle used by the Russian Federation to implement a new form of «active measures» – activities aimed to changing the political agenda of a particular country and changing the direction (or political decision) of its leaders. For this, are used «social cyberattacks» whose influence at the socio-political or social dimension, the influence of which is provided through interference in the electoral process. It was on such cyberattacks that the emphasis was laid in the process of Russia's interference in the elections in the USA in 2016 and further chaos of the political process in 2017. Thus, the article is devoted to the study of «social cyberattacks» as a tool for chaotizing political processes (on the example of the electoral and post-election period in the USA in 2016–2017).

It is noted that the chaotic process began with the leakage of 20,000 letters from the United States Democratic Party, the hacking of the internal computer network of the Democratic Party and the use of these data to attack Clinton. Behind the attacks were hackers (two main groups – «Fancy Bear» and «Cozy Bear») associated with the GRU Generalhogo Shtaba of Russian Federation. In addition, Russian's hackers tried to hack into the database of American voters and a American vendors, how designed and develop software for the conduct of electronic elections. The purpose of the actions of destructive cyber-influence was not to directly discredit the election, but to compromise and chaotic the political process as such. This goal, in general, was achieved, since the new leadership of the state was compromised already at the beginning of its cadence. Thanks to cyberattacks, it was possible to destabilize the functioning of the political system of the country with significant political traditions, well-practiced practices of transferring power and well-functioning democratic institutions. In the future, the social component of cyber attacks will only increase.

Keywords: cyber attacks, election, USA, chaotizing, political processes, Russia.

* * *

УДК 329.12(436)(045)

Парлюк В. І.,
старший викладач кафедри філософії та соціології,
Маріупольський державний університет
(Україна, Маріуполь), parlyukvladislav@gmail.com

**ЛІБЕРАЛЬНИЙ НАПРЯМОК
В ПАРТІЙНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ АВСТРІЇ**

Розглядається положення ліберальних партій в політичній системі сучасної Австрії, електоральні вподобання щодо ліберальних партій, соціальна структура виборців та членів партій. Аналізуються суттєві особливості формування і розвитку лібералізму в Австрії, організаційна структура, програмні засади та офіційні позиції ліберальних партій. Наводяться актуальні фактологічні та статистичні дані, що відображають стан проблеми. Мета даної статті визначити місце ліберальних партій Австрії в партійній системі країни. Підкреслюється важливість і необхідність позитивної перспективи існування ліберальної ідеології в Австрії.

Ключові слова: партійна система, лібералізм, ліберальні партії та рухи сучасної Австрії, програмні засади, офіційні позиції, вибори, електоральна підтримка.

Особливості формування і розвитку ліберального напрямку в Австрії сягають своїм корінням ще в імперію Габсбургів. 60–70 рр. XIX ст. увійшли в історію Австрії як ліберальна ера. У ці роки ліберали займали в австрійському Рейхстазі керівні позиції. Однак, поступовий перехід партійної системи до сучасного зразку, заснованому на створенні професійної системи бюрократичного керівництва партійних організацій, представляв проблему для традиційних ліберальних, а також консервативних партій, які прагнули трансформуватися в масові або народні партії, щоб вижити

в нових умовах. Політичні партії, що виникли із національних ліберальних традицій, піддаються процесу фрагментації, і їх спроби пристосуватися до постійно змінюваних політичних реалій в основному не увінчалися успіхом. Результатом цих процесів стала ідеологічна дифузія, безперервна втрата ліберальної ідентичності, неоднозначність сформульованих лібералістом цілей, що призвело до спаду популярності ліберального руху к кінцю 70-х рр. XIX ст. Тому, з початку XX ст. з точки зору партійної політики стало правильніше говорити про «спадкоємців лібералізму», а не просто про «лібералів» [18].

Як і в Першій республіці, так і протягом тривалого часу у Другій республіці, відсутність явно ліберальної політичної партії загрожувало ідеологічно, політично і негативно впливало на австрійський лібералізм.

Причинами «запізнення» політичного лібералізму в Австрії після Другої світової війни можна назвати:

– вигнання і знищення австрійських євреїв (основного суспільного прошарку лібералізму) націонал-соціалістами;

– дві основні політичні партії (Австрійська народна партія (АНП) і Соціал-демократична партія Австрії (СПА)) в своїй діяльності спиралася на традиційне адміністративне і соціально-державне регулювання взаємовідносин між суспільством і державою, що призвело до консенсусного прийняття рішень в парламентарному просторі і не дало можливості появи нового ліберального руху;

– австрійський ліберальний рух, починаючи з 90-х рр. XIX ст. знаходився в стані абсолютної роздробленості, створюючи доморощені політичні програми без зв'язку з лібералами інших країн. Саме тому ліберальний рух не мав можливості сформувати і модернізувати адекватну поточній ситуації програму дій. Інші ж партії, приймаючи деякі ліберальні цінності і інструменти, мали можливість впливати на настрої населення, що в кінцевому підсумку значно скорочувало електоральну базу лібералів [9, с. 23].

Всього через чотири роки після краху Третього Рейху і, пов'язаним з цим процесом денацифікації, австрійські націонал-ліберали знову проявляють своє цілком незалежне політичне обличчя. 26 березня 1949 р. зальцбурзькі журналіст Герберт Краус (був лідером партії до 1952 р.) і письменник Віктор Райманн, які під час нацизму були політв'язнями, засновують так звану Асоціацію Незалежних (VDU, ВДУ). Вони відстоювали націонал-ліберальну тезу, що денацифікація, яка не робить різниці між членами НСДАП і фактичними військовими злочинцями може побічно сприяти відродженню нацизму, оскільки торкається прав і свободи багатьох австрійців. Асоціація Незалежних в своїх рядах забезпечила притулок для всіх, хто хотів залишатися в стороні від основних політичних течій того часу: соціалістів і християнських демократів. Членами ВДУ стали не тільки прибічники вільного ринку, ліберали, народники, а й колишні нацисти і німецькі націоналісти, тобто всі, хто не бажав приєднатися до однієї з двох основних партій [1, с. 4]. Слід зазначити, що ВДУ підтримала соціал-демократична партія, так як соціалісти прагнули розколоти правий табір і послабити своїх головних супротивників – АНП [3]. У 1949 р. на національних

виборах ВДУ брала участь як «Виборна партія незалежних» («Wahlpartei der Unabhängigen») і досягла успіху, отримавши 16 мандатів (11,7%) [20]. Основною частиною електорату були, звичайно, колишні члени НСДАП.

Однак успіх ВДУ тривав недовго. Вже незабаром після виборів партію охопила жорстка внутрішня боротьба між поміркованими, більш ліберальними прихильниками (Герберт Краус) і німецькою націоналістичною фракцією під керівництвом колишнього льотчика-аса Люфтваффе, офіцера Гордона Голлоба [3; 20]. Втративши частину своїх прибічників у результаті внутрішніх конфліктів, Асоціація Незалежних з'єдналася з незначною у той час в політичному відношенні Партією Свободи (АПС). В результаті цього злиття відбулася трансформація ВДУ у АПС.

Ліберальний Форум (ЛФ) став першою політичною партією країни, представленою у парламенті з самого заснування, і замінив АПС у Ліберальному Інтернаціоналі. Партія була заснована 4 лютого 1993 р. після виходу політиків ліберального спрямування, у тому числі 5 членів Національної ради, очолюваних Хайде Шмідт, з Австрійської партії свободи. Причинами виходу з АПС і утворення нової ліберальної партії стали розбіжності між ліберальним крилом і націоналістичним табором: політичні дебати Партії Свободи; відхід від традиційних програмних проблем, особливо від європейської інтеграції; критика ліберального інтернаціоналу, яка була інтерпретована як відмова від позиціонування АПС як ліберальної партії; а також кампанія, яку проводила АПС «Австрія насамперед», яка закликала провести референдум з питання скорочення імміграції [9, с. 32].

Програма партії була направлена на лібералізацію економіки і приватизацію державної власності, легалізацію наркотиків і рівні права сексуальних меншин.

До організацій ЛФ відносилися: Ліберальний форум майбутнього, Ліберальний економічний форум, Ліберальний форум молоді [17].

Заявлені у передвиборних програмах цілі були наступними: пенсійні системи, справедливі для поколінь; лібералізація часу закінчення роботи магазинів; відділення релігії від держави, перш за все у школі; поліпшення догляду за маленькими дітьми, педагогічне сприяння, починаючи з трирічного року життя; автономність освіти, справедлива оплата праці у школах і університетах; зміцнення ЄС; введення основного доходу для всіх [17].

Соціальна структура виборців ЛФ багато в чому схожа на структуру електорату Зелених – робітники-«комірці» і люди з вищою освітою, які були міськими мешканцями. Ліберальний Форум користувався великою популярністю серед жінок (на виборах 1993 р. в Нижній Австрії 6 з 10 виборців були жінками). Прибічники ЛФ у переважній більшості представлені у молодших вікових групах. Всього лише 9% були старше 60 років у 1993 р. [19, с. 152–157]. Ліберали завжди намагалися залучити на свою сторону міські, краще освічені, які добре заробляють, і більш мобільні прошарки населення, що цілком їм вдалося. Якщо аналізувати електорат ЛФ на виборах до Національної ради 1994, 1995 і 1999 рр., то велика частка припадає на більш

молодих виборців віком від 18 до 29 років, відповідно на осіб з більш високим рівнем освіти (що отримали або сертифікат середньої школи (Matura), або вищу освіту). Більшість виборців ЛФ проживали у міських промислових центрах.

ЛФ був класичної партією «виборців». В основному найбільшу кількість членів партії було зосереджено в столицях федеральних земель. Члени ЛФ були відносно однорідною групою і, як і електорат ЛФ, аналогічно ставилися переважно до верств з більш високим рівнем освіти і доходів (в основному представники вікової групи від 25 до 40 років, що включала в себе до 60% жінок). За рівнем зайнятості жінки відносяться до фрілансерів (що займаються приватним підприємництвом) і службовцям, чоловіки ж – здебільшого до сфер туризму і комунікації, багато хто є також приватними підприємцями, які займаються виробництвом товарів, або кваліфікованими робітниками з більш високим рівнем освіти. Більшість членів партії є вихідцями з Відня, а також інших міських центрів. Найменше членство ЛФ було представлено у Бургенланді. Різні джерела надають різну інформацію про кількість членів Ліберального Форуму: одні кажуть у цілому про 1138 членів в 1994 р., згідно з іншими – у середині дев'яностих років членами партії були близько 3000 чоловік по всій Австрії [24].

Доки партією керувала Шмідт, вплив ЛФ було значним. У 1994 р. партія отримала 11 місць у парламенті, а у 1996 р. – 1 місце у Європарламенті. Але зі зміною лідера популярність партії впала: у 2006–2008 рр. у парламенті був представлений всього один депутат (Таблиця 1). До 2013 р. кількість членів ЛФ скоротилося і становило близько 700 осіб [22]. Ліберальний Форум був членом Ліберального Інтернаціоналу і євropартії Альянс лібералів і демократів за Європу.

Таблиця 1

Результати виборів у національний та європейський парламентів (Ліберальний форум)

Рік	% голосів; кількість мандатів	Рік	% голосів; кількість мандатів
Національна рада			
1994	6,0% (+6,0); 11 (+11)	2002	1,0% (–2,7); 0 (–)
1995	5,5% (–0,5); 10 (–1)	2006	не брав участі; 1 (+1) обраним за списком СПА
1999	3,7% (–1,8); 0 (–10)	2008	2,1% (+2,1); 0 (–1)
Європейський парламент			
1996	4,26 %; 1	2009	–
1999	2,66 %; 0	2014	–
2004	–		

Джерело: складено автором на основі даних [10].

Як видно з Таблиці 1, з 1995 р. партії не вдавалося подолати 4% бар'єр на виборах до Національної ради. Причини «провалу» ЛФ різноманітні:

- ЛФ був створений як парламентська партія «зверху»: як вигадка Хайде Шмідт і її давнього довіреного Герхарда Краткі;

- довгий час ліберали успішно користувалися своїм іміджем, який чудово уособлювала Шмідт, як партія що протистоїть АПС Хайдера. Обширна політична програма, що включала у себе суттєві соціальні, економічні та освітньо-політичні вимоги, не була реалізована через зосередження уваги з боку ЗМІ і конкуруючих партій на таких її аспектах як одностатеві шлюби й евтаназія. Зрештою, у очах виборців ЛФ на політичній арені представлявся як сектантська партія, яка розмірковує про проблеми гендерної рівності та права ЛГБТ;

- технократична організаційна модель посиленого контролю з боку партійного керівництва і відсутність внутрішньої демократії стали причиною зростання відчуження з боку багатьох партійних функціонерів і скорочення кількості членів партії [9, с. 34].

Варто відзначити, що у 2009 р. Ліберальний форум молоді трансформувався у самостійну організацію під новою назвою Юліс – Молоді ліберали Австрії (Junge Liberale Österreich, Юліс), вони взяли участь у якості незалежної ліберальної партії у європейських виборах 2009 р. та отримали 0,7% або 20 668 голосів майже без підтримки і без будь-яких класичних рекламних кампаній [7]. Участь у цих виборах за незалежним списком підкреслила розрив з ЛФ і викликала значний резонанс у австрійських ЗМІ. Так, європарламентарій від Австрії Карін Резетарітс висловила підтримку представникам Юліс, підкреслюючи, що мова йде, перш за все, про те, щоб показати молодим виборцям альтернативу. Так як кожен другий під час виборів до Національної ради вибрав праву націоналістичну партію, щоб висловити свій протест проти істеблішменту [16].

Юліс позиціонує себе серед австрійських молодіжних партій тільки як прибічники лібералізму. Членами партії Юліс є молоді люди у віці до 25 років. Їх основні цінності: свобода і відповідальність, єдність і різноманітність, раціональність і прогрес, відкритість і терпимість, солідарність і федеративна Європа. З моменту свого заснування у 2009 р. молоді ліберали Австрії організовані у федеральні відділення, які відповідають дев'яти федеральним землям Австрії. Станом на січень 2012 р. активно діяли відділення Юліс у Відні, Нижньої і Верхньої Австрії, Зальцбурзі, Тіролі, Форарльберзі, Штирії і Карінтії [14].

Новий політичний незалежний рух (не фракція, яка відколюється від іншої партії, як Ліберальний форум) з ліберальною і проєвропейською програмою був створений 27 жовтня 2012 р. під назвою «NEOS – Нова Австрія» (NEOS). До нього увійшли в основному розчаровані молоді прибічники, як правоконсервативної народної партії, так і соціал-демократів і Зелених. Партія визначає себе як ліберальна і проєвропейська, на відміну від інших представників австрійської опозиції, які виступали з позицій євроскептиків. В їх виборчої кампанії, яка на відміну від інших партій спиралася на

нові медіаресурси, домінували теми пенсійної реформи, реформи освіти, посилення прямої демократії та оновлення бюрократії [2].

У політичному порядку денному, який був прийнятий до національних виборів в 2013 р., партія приділяла багато уваги ЄС. Члени NEOS представили своє «бачення Європи в 2018 році», гарантуючи подальший розвиток своїх громадян. Австрія також має додаткову перевагу в процесі інтеграції. Європа повинна ще раз зіграти в світі роль «головного актора» в політичному, економічному і культурному плані [8].

Програма партії «плани нової Австрії» NEOS 2013 р. розкритикувала тупикову ситуацію в країні. NEOS хоче, щоб її поява призвела до нового стилю в політиці. Основні цінності, що розглядаються в програмі 2013 р.: свобода, повага, стабільний розвиток, справжність, особиста відповідальність [11, с. 46–47].

У 2013 р. партія взяла участь в парламентських виборах за спільному виборчому списку з партіями Молоді ліберали Австрії і Ліберальний форум. На цих виборах, які відбулися 29 вересня 2013 р., NEOS – Нова Австрія отримала 232 946 голосів (5%) виборців і 9 місць в Національній раді [20]. 25 січня 2014 р. NEOS формально поглинула партію Ліберальний форум, після чого назва партії було змінено на «NEOS – Нова Австрія і Ліберальний форум», а ЛФ був розпущений після 21 року існування [12, с. 75]. У березні 2014 р. в склад об'єднаної партії також увійшли раніше незалежні Молоді ліберали (Юліс), які потім утворили молодіжне крило партії під назвою «JUNOS – молоді ліберали NEOS» (98,7% членів проголосували за об'єднання з NEOS) [13]. Партія NEOS стала повноправним членом Альянсу лібералів і демократів за Європу (АЛДЄ) 2 травня 2014 р. На виборах до Європейського парламенту в Австрії, які відбулися 25 травня 2014 р., партія отримала 229 946 голосів виборців (8,1%), тим самим отримавши одне місце в Європарламенті [7].

Особливістю об'єднаної партії NEOS є те, як вона формує політику, і обирає кандидатів, використовуючи процедури, відкриті для нечленів партії. В значній мірі це залежить від кампаній в соціальних мережах і організації збору коштів. Ця відкритість для нових людей та нових ідей привернула увагу міських мешканців, людей з вищою освітою, представників середнього класу та середнього віку. Однак NEOS не вдалося збільшити кількість прибічників серед жінок. Новизна партії була джерелом, як сили, так і слабкості. Відсутність великих спонсорів і жорсткі опитування з боку ЗМІ підірвали підтримку з боку населення. Наприклад, молодіжне крило NEOS викликала бурю в ЗМІ, закликавши до легалізації важких наркотиків [5].

Трансформація ЛФ, Юліс і NEOS – Нова Австрія в об'єднану партію NEOS – Нова Австрія і Ліберальний форум спричинила за собою і трансформацію організаційної структури і програмних документів. Так, в Статуті партії йдеться про те, що партія є демократичним рухом за Австрійську республіку і Європейський союз, а в її цілі вказано, що партія діє на основі партійної програми, яка орієнтується на політичні, економічні, соціальні, екологічні та культурні потреби населення. Також в Статуті розглядаються організаційні питання, участь у виборах, членство і фінансування [23].

Основна програма партії включає:

– Плани нової Австрії (станом на 25 червня 2016 р.) – складається з таких розділів як: демократія; основні права людини; освіта; наука, дослідження та університети; бізнес і податки; пенсії; умови праці та соціальні питання; гендерна справедливість; житло; Європа і міжнародна політика; мистецтво і культура; родина; здоров'я і гігієна; охорона навколишнього середовища; сільське господарство; енергетика; інтеграція; правосуддя; політика безпеки; фінансові рекомендації [25].

– Плани нової Європи – містить наступні положення: демократична Європа регіонів замість конкуруючих національних держав; можливості для розширення взаємозв'язків між європейськими містами та регіонами; Європа в якості глобального гравця, здатність до дій і операцій з підтримки миру; європейська економічна політика і створення робочих місць; соціально відповідальна Європа; фінансова стабільність і процвітання; ресурсозбереження та екологічна політика; Європа для наступного покоління – Європа для молоді [21].

Партія підтримує ідеї прямої демократії, виступає за більш часте проведення референдумів і скасування військового обов'язку, а також проти збільшення податку на нерухомість і збільшення державного фінансування політичних партій. Прихильники збільшення робочих місць, скорочення держборгу і зниження податків. У соціальній сфері партія виступає за прийом біженців після довгих перевірок, але в той же час бажає встановити обмеження на возз'єднання їх сімей та обмеження їм фінансової допомоги. Партія не вважає за потрібне залучати біженців в сільське господарство і туристичну індустрію. Незважаючи на, в цілому, прихильне ставлення до біженців, її керівництво вважає за потрібне посилити відповідальність для нелегальних перевізників мігрантів. Виступає за залучення до Австрії іноземних громадян з вищою освітою. NEOS проти тотального контролю в суспільстві, вважаючи це перегином. Прихильники одностатевих шлюбів і розширення прав ЛГБТ. У той же час, партія підтримує багатодітність і багатодітні сім'ї і вважає важливим створення графіка роботи для багатодітних батьків, який не відбирав би у них час на сім'ю [6].

Також офіційні позиції NEOS – Нова Австрія і Ліберальний форум представляють позиційні документи за поточними або спеціальними темами (медіа-політика, співробітництво з метою розвитку, подвійне громадянство, реформа соціальних пільг і так далі) [6].

Вищим органом партії є федеральний з'їзд партії, який складається з усіх членів партії, відповідає за усі відповідні рішення і призначає Федеральне правління партії. Воно складається з семи членів, що беруть участь в голосуванні, а саме: голови, двох заступників, фінансового радника, його заступника і двох інших членів, а також національного менеджера (без права голосу). Федеральне правління очолює виконавчий комітет партії в кількості трьох осіб, які обираються на з'їзді. Виконавчий комітет відповідає за оперативне управління повсякденною діяльністю [23].

При побудові партії NEOS процес було запущено згори донизу. Але при подальшому розвитку партії стало зрозумілим, що майбутнє партії фактично залежить

від того, на скільки партійним організаціям вдасться закріпитися в регіонах. Тому в найближчий час партія визначила своїм пріоритетом створення місцевих партійних організацій та підготовку їх до локальних виборів. Це підтвердило тезу про те, що партія може бути сильною тільки у випадку наявності розгалуженої партійної мережі, яка активно залучає прихильників та громадян до участі в політичному житті. Отже, виборчий проект з ознаками партії дійсно може бути швидко розвинутий згори донизу, але інституційне існування партії прямо залежить від її здатності розгорнути мережу низового активізму [4].

Станом на 20 вересня 2016 р. кількість членів партії становить 2582 осіб. Партія має мандати у: Євро-парламенті – 1; Національній раді – 9; Форарльберзі – 2; Відні – 5; місцевих рад – 86 (Зальцбурзі – 9, Нижньої Австрії – 36, Карінтії – 7, Форарльберзі – 6, Штирії – 8, Верхньої Австрії – 20); райради Відня – 62 [6].

Молодіжне крило JUNOS – молоді ліберали NEOS включають у себе дві організації: JUNOS – молоді ліберали NEOS і JUNOS – ліберальні студенти NEOS, кожна з яких має свою програму. JUNOS – ліберальні студенти NEOS є фракцією Союзу австрійських студентів: 6 мандатів у державному органі, 36 мандатів у 15 університетах і чотирьох академічних представників. Виступають за покращання якості освіти, надання університетам більшої кількості ресурсів і збільшення фінансування, збільшення прав студентів, реформування «знизу» системи затвердження фінансування грантів, реформування системи допомоги учням, боротьбу зі старою університетською бюрократією [15].

Доречно зазначити, що завдяки запрошенню Представництва Фонду Фрідріха Наумана в Україні та Білорусі, представників політичної партії «Сила людей» у Відень 27–29 вересня 2016 р. до австрійської ліберальної партії NEOS – Нова Австрія і Ліберальний форум, з метою вивчення досвіду утворення та розвитку нової демократичної політичної сили з ліберальною ідеологією та парламентською фракцією, було цілком зрозуміло, що NEOS – це не тільки потенційний союзник Сили Людей, але й стратегічний партнер у відстоюванні інтересів України та цивілізованого світу, на відміну від радикальної правої партії «Свобода», яка має сильні позиції в парламенті Австрії [4].

Інші партії ліберального спрямування представлені маловпливовими демократами (Вільна демократична партія Австрії (FDP)) і соціал-лібералами (Die Sozialliberalen, SOL).

Таким чином, за результатами останніх виборів до Національної ради 2013 р. ліберальний напрямок у нижній палаті Австрії представлено тільки однією партією – NEOS – Нова Австрія. Це досить непогано, адже, починаючи з 1999 р, попередник «Нової Австрії» «Ліберальний форум» отримував значно менше. Але, як видно, ліберали і раніше досить слабкі. Але можна відзначити, що такі партії як АПС, АНП, команда Штронаха і Альянс за майбутнє Австрії у своїй ідеології мають складову економічного лібералізму, використовують досить багато ліберальних ідей. Проте, поява партії NEOS – Нова Австрія і Ліберальний форум слід розглядати як плюс: воно показує, що ліберальні цінності не обов'язково повинні бути ув'язані з правим радикалізмом.

Список використаних джерел

- Березин Ю. Европа на марше / Ю. Березин // Berezin Yu. Yevropa na marshe [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ros-stavropol.ru/pictures/EURO.pdf>
- Впервые в парламент Австрии прошла новая либеральная партия / Коммерсантъ // Vpervye v parlament Avstrii proshla novaya liberalnaya partiya / Kommersant [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/2308467>
- Свобода (Австрия) / Партия Националистов // Svoboda (Avstriya) / Partiya Natsionalistov [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://rusparty.org/svoboda-ukraina/74-pravie-organizatsii/446-svoboda-avstriia-2.html>
- Солонтай О. Свіжий подих австрійської політики / О. Солонтай // Solontai O. Svizhyi podykh avstriiskoi polityky [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://ukrajina.fnst.org/content/svizhyi-podih-avstriyskoyi-politiki>
- Anderson R. Neos buck sceptic trends with pro-European liberalism [Electronic resource] / R. Anderson. – Mode of access: <https://www.ft.com/content/0dd6198c-6f35-11e4-b060-00144feabdc0>
- Das Neue Österreich und Liberales Forum [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <https://partei.neos.eu/>
- Europawahl [Elektronische Ressource] // Bundesministerium für Inneres der Republik Österreich. – Anschluss-Modus: http://www.bmi.gv.at/cms/BMI_wahlen/europawahl/start.aspx
- Garczewski K. Europa i świat w austriackiej polityce w kontekście wyborów do Rady Narodowej w 2013 roku / K. Garczewski // Myśl Ekonomiczna i Polityczna. – 2014. – N.3 (46). – S.224–263.
- Gerstl A. Der verspätete Liberalismus in Österreich nach 1945. Politische, gesellschaftliche und «liberale» Ursachen / A. Gerstl // Sozialwissenschaftliche Schriftenreihe Des internationalen institutes für liberale politik Wien. – Wien., 2066. – 64 s.
- Geschichte des Liberalen Forum (LIF) in den Jahren 1993 bis 2014 [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <http://www.lif.at/wahlen-ergebnisse/wahlergebnisse-im-detail/>
- Grundlagen der Politik Arbeitsheft 1: Werte und Grundsätze (2. Auflage) [Elektronische Ressource] // Politische Akademie der ÖVP. – Anschluss-Modus: http://polak.at/sites/default/files/band_01_werte_und_grundsaezte.pdf
- Hofer S. Die Entwicklung und Organisationsstruktur der neuen und etablierten Parteien des politischen Systems in Österreich / S. Hofer. – Wien, 2014. – 125 s.
- Julis heißen nun Junos und sind Teil der Neos [Elektronische Ressource] // Der Standard. – Anschluss-Modus: <http://derstandard.at/1395362899082/Julis-heissen-nun-JUNOS-und-sind-Teil-der-NEOS>
- JUNOS [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <http://tuwas.junos.at/start>
- JUNOS – Junge Liberale Studierende [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <http://studierende.junos.at/wer-wir-sind/>
- Karin Resetarits ermöglicht JULIs Antreten [Elektronische Ressource] // Der Standard. – Anschluss-Modus: <http://derstandard.at/1237230324841/Karin-Resetarits-ermoenlicht-JULIs-Antreten>
- Liberales Forum [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <http://www.lif.at/>
- Mulej O. National Liberal Heirs of the Old Austria: «Deviations» in Liberal Party Traditions, 1867–1918 [Electronic resource] / O. Mulej // What Do Ideas Do?, ed. A. Lisiak, N. Smolenski, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol.33. – Mode of access: <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxiii/national-liberal-heirs-of-the-old-austria/>
- Muller C. The social and demographic structure of Austrian parties, 1945–93 / C. Muller, Peter A. Ulram // Party politics. – Vol.1, No.1. – P.145–160.
- Nationalratswahl, Historischer Rückblick [Elektronische Ressource] // Bundesministerium für Inneres der Republik Österreich. – Anschluss-Modus: http://www.bmi.gv.at/cms/BMI_wahlen/nationalrat/NRW_History.aspx
- Pläne für ein Neues Europa [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <https://partei.neos.eu/wp-content/uploads/2014/05/Pl%C3%A4ne-f%C3%BCr-ein-neues-Europa.pdf>
- Prior T. Austroliberalismus 2013: Ein Überblick [Elektronische Ressource] / T. Prior, U. Weiser // Die Presse. – Anschluss-Modus: http://diepresse.com/home/innenpolitik/1340194/Austroliberalismus-2013_Ein-Ueberblick

23. Satzung NEOS – Das Neue Österreich und Liberales Forum [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: https://partei.neos.eu/wp-content/uploads/2017/05/NEOS_Satzung_220417.pdf

24. Tschofen F. VdU, FPÖ, LiF, BZÖ: Die vielen Gesichter des Dritten Lagers. Parteigründungen und Parteiabspaltungen im Dritten Lager seit 1945 / F. Tschofen. – Wien, 2012. – S.116–117.

25. Unsere pläne für ein Neues Österreich [Elektronische Ressource]. – Anschluss-Modus: <https://partei.neos.eu/wp-content/uploads/2016/07/NEOS-PLAENE-OESTERREICH-2016-Online-Einzel.pdf>

Parlyk V. I., senior lecturer, Department of philosophy and sociology, Mariupol State University (Ukraine, Mariupol), parlykvladislav@gmail.com

The liberal direction in the party system of modern Austria

The situation of liberal parties in the political system of modern Austria, electoral preferences regarding liberal parties, the social structure of voters and party members are examined. Analyzed are the essential features of the formation and development of liberalism in Austria, the organizational structure, program principles and official positions of liberal parties. Actual factual and statistical data reflecting the state of the problem are given. The purpose of this article is to determine the place of Austrian liberal parties in the party system of the country. The importance and necessity of a positive outlook for the existence of a liberal ideology in Austria is underlined.

Keywords: party system, liberalism, liberal parties and movements of modern Austria, program principles, official positions, elections, electoral support.

УДК 329.12

Перепелиця Н. О.,
аспірантка кафедри політології, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), n.perepelytsia.n@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ
ФРЕНСІСА ФУКУЯМИ

Аналізуються особливості політичної концепції дослідника сучасних проблем ліберальної демократії, визначається їх значення для розвитку української держави на шляху інтеграції до Європейської спільноти.

Ключові слова: бюрократія, демократія, лібералізм, громадянське суспільство, політична відповідальність, верховенство права, довіра, сильна держава, політична система.

Френсіс Фукуяма вважається одним із найвідоміших політологів Сполучених Штатів. Він належить до класичного типу західних висококваліфікованих американських інтелектуалів, які поєднують викладацьку діяльність, наукову роботу, діяльність в уряді та керівництво «мозковим центром». Він – публічний експерт, до його думки прислухаються політики-практики найвищого рівня. Однак головне у тому, що він здобув відомість завдяки концепції, яка виявилася парадигматичною з точки зору інтерпретації сучасного світового розвитку.

Народження концепції Ф. Фукуяма зумовлене грандіозними потрясіннями кінця ХХ ст. На межі 1980–1990-х років було зруйновано соціалістичну систему в СРСР та країнах Центральної та Східної Європи, а разом з нею світоустрій, який утримувався протистоянням між соціалістичною та капіталістичною системами. Виникла гостра необхідність в оперативному осмисленні не лише того, чому це відбулося, але і того, які нові перспективи світового розвитку відкриваються, з якими новими викликами будуть змушені зіштовхнутися переможці у «Холодній війні». Концепція Ф. Фукуями була концентрованим вираженням тих очікувань та побоювань, якими переймалися не лише

академічні кола, але і широкий загал. Саме цим пояснюється той факт, що не дуже відомий до того навіть політологічній спільноті американський вчений Ф. Фукуяма став знаменитістю міжнародного масштабу ледь не на другий день після появи його статті «Кінець історії?» у 1989 році. Спираючись на вчення Гегеля, Фукуяма підводив підсумок епохи, що завершувалася та намічав орієнтири на майбутнє.

Мета роботи полягає у виявленні особливостей політичної концепції Ф. Фукуями.

У 1989 р. Ф. Фукуяма опублікував статтю «Кінець історії?», у якій констатував, що реформістські рухи у Радянському Союзі та Східній Європі, а також поширення споживацької культури на більшій частині земної кулі є свідченням тріумфу західної цивілізації [3].

Концепція Ф. Фукуями претендує на пояснення перебігу, підсумків і перспектив протікання світової історії, особливо нещодавнього минулого і найближчого майбутнього. В її межах розглядається розвиток лібералізму (консерватизму, неолибералізму) як єдиної «життєздатної ідеології, що має всесвітньо-історичне значення» [4, с. 148], на базі якої виникає універсальна західна ліберальна демократія як остаточна форма управління.

Всю концепцію Ф. Фукуями, мабуть, можна коротко висловити у двох його основних тезах. Перша: «Те, чому ми, ймовірно, є свідками, – не просто кінець холодної війни або чергового періоду післявоєнної історії, але кінець історії як такої, завершення ідеологічної еволюції людства і універсалізації західної ліберальної демократії як остаточної форми управління» [4, с. 134–135]. Друга: «Тріумф Заходу, західної ідеї очевидний насамперед тому, що у лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив» [4, с. 134].

Але в чому, власне, полягає «кінець історії»? По-перше, це наявність в суспільстві певної свідомості, сприятливого лібералізму, а також самого лібералізму як універсальної ідеології, теоретична істинність положень якого є абсолютною, а їх поліпшення або вдосконалення неможливе. По-друге, «кінець історії» – це широке поширення на даному етапі західної споживчої культури і західної культури в цілому. По-третє, цей процес є частиною незаперечної перемоги економічного лібералізму взагалі і веде до неї як складової частини «кінця історії». По-четверте, перемога економічного лібералізму обумовлює і перемогу лібералізму політичного: «Політичний лібералізм йде слідом за лібералізмом економічним – повільніше, ніж багато хто сподівався, проте, мабуть, неминуче» [4, с. 141]. По-п'яте, «кінець історії» – це перемога капіталізму. Е. Гідденс, розкриваючи сутність ідей Ф. Фукуями, пише: «Фукуяма стверджує, що ідеологічні битви минулих часів закінчені. Кінець історії – це кінець альтернатив... Капіталізм переміг у своїй довгій битві з соціалізмом» [2, с. 377]. По-шосте, «кінець історії» означає перебудову всієї системи міжнародних відносин. По-сьоме, «кінець історії» – це тріумф Заходу. Ф. Фукуяма розглядає Захід як якусь єдину цілісність. Він не бачить між його країнами будь-яких істотних відмінностей, ідеологічних, політичних і навіть соціокультурних, а головне – не бачить

відмінностей економічних інтересів, що існують між ними, економічної конкуренції, економічної боротьби, економічного конфлікту. Якщо ж бачить, то не надає їм значення, можливо, вважаючи їх другорядними, тимчасовими, випадковими. По-восьме, кінець історії ділить сучасний світ на дві частини. Одна з них буде належати історії, інша – постісторії, вони будуть мати абсолютно різні соціальні якості, характеристики і особливості. Власне, всю еволюцію людства можна також розділити на два тимчасових періоди: власне історію і постісторію.

Говорячи про історію, основну увагу Ф. Фукуяма приділяє ХХ століттю, протягом якого лібералізму як ідеології і як політичному руху довелося послідовно боротися спочатку із залишками абсолютизму, потім з більшовизмом, потім з фашизмом і, «нарешті, з новітнім марксизмом, що загрожували втягнути нас в апокаліпсис ядерної війни» [4, с. 134]. Однак головних викликів лібералізму, втілених в «значущих соціальних і політичних силах і рухах» [4, с. 139], що є частиною світової історії, було два – фашизм і комунізм.

Фашизм виходив з того, що протиріччя лібералізму, політична слабкість Заходу, його моральний розклад не могли бути усунені в його межах. Для цього необхідна сильна держава і «нова людина», які «спираються на ідею національної винятковості» [4, с. 139]. Але фашизм був знищений світовою війною. Це було не просто матеріальною поразкою, але і поразкою ідеї. Більш того, «експансіоністський ультранационалізм, обіцяючи нескінченні конфлікти і в кінцевому підсумку військову катастрофу, позбувся будь-якої привабливості... ця ідеологія загинула не тільки матеріально, а й на рівні свідомості» [4, с. 140].

Більш серйозним викликом лібералізму був комунізм як друга велика альтернатива. З точки зору марксизму, ліберальному суспільству притаманне нерозв'язане фундаментальне протиріччя між працею і капіталом. Однак Ф. Фукуяма стверджує: «Класове питання успішно вирішене Заходом... Сучасний американський егалітаризм являє собою те безкласове суспільство, яке передбачав Маркс. Це не означає, що в Сполучених Штатах немає багатих і бідних або що розрив між ними в останні роки не збільшився. Однак коріння економічної нерівності – не в правовій і соціальній структурі нашого суспільства, яке залишається фундаментально егалітарним і помірно перерозподільним; справа швидше в культурних і соціальних характеристиках складових його груп, що дісталися у спадок від минулого» [4, с. 140]. Тобто вже в період історії класове питання відійшло на другий план, втративши свою актуальність, значимість і привабливість.

У добу постісторії в деяких країнах залишаться окремі правовірні марксистки, але ні у одній крупній державі як цілісного соціального інституту ця ідеологія не залишиться на озброєнні, вона зазнала краху.

У період постісторії немає ніякої необхідності, щоб всі суспільства і держави були ліберальними, досить, «щоб були забуті ідеологічні претензії на інші, більш високі форми спільного існування» [4, с. 144]. Це буде період деідеологізованого світу. Тому актуалізуються «неореалістичні» теорії, в яких стверджується, що ідеології були лише прикриттям для великодержавних

інтересів тих чи інших держав і що саме останні спричиняють досить високий рівень суперництва і конфліктів між націями. Крім того, в період постісторії «суперництво і конфлікти триватимуть в тому вигляді, як це було в ХХ ст.» [4, с. 146].

Уже після поразки фашистської Німеччини законність будь-яких територіальних захоплень була дискредитована, а модель великодержавної поведінки, характерна для ХІХ століття, стала справжнім анахронізмом. «Міжнародне життя в тій частині світу, яка досягла кінця історії, в набагато більшому ступені зайняте економікою, а не політикою або військовою стратегією» [4, с. 146], – вважав Ф. Фукуяма. Якщо ж серйозно виходити з неореалістичних теорій, стверджував він, тобто з «природної» в душі суперництва поведінки країн Заходу, то слід припустити, що Німеччина і Франція, озируючись одна на одну, будуть озброюватися, як це вони робили в тридцять роки ХХ ст. Власне, «припущення, що Росія, відмовившись від експансіоністської комуністичної ідеології, почне знову з того, на чому зупинилася перед більшовицькою революцією, просто курйозне» [4, с. 147].

Зникнення марксизму–ленінізму в Китаї і Радянському Союзі означатиме крах його як життєздатної ідеології, що має всесвітньо–історичне значення, втрату ним своєї претензії на авангардну роль в історії. Внаслідок чого буде відбуватися розширення «спільного ринку» (політичного) в міжнародних відносинах, у світовій політиці і в світі в цілому, а це «знижить імовірність серйозного міждержавного конфлікту» [4, с. 148].

Разом з тим міжнародні конфлікти не зникнуть взагалі. Постісторичний світ буде розділений на дві частини (історію та постісторію) і конфлікти в ньому будуть цілком можливі. Можливим буде конфлікт:

а) між історичними державами;

б) між історичними і постісторичними країнами. Ці конфлікти можуть відбуватися на етнічному або націоналістичному ґрунті, оскільки ці імпульси вичерпають себе і в постісторичному світі, в них збережеться високий рівень насильства, який може навіть зростати. Конфлікти цих типів («а» і «б») можуть відбуватися, наприклад, у формі тероризму або національно–визвольних воєн;

в) можливі також конфлікти між постісторичними державами на основі їх ностальгії за історією в формі «несерйозного» конфлікту, а також суперництва (конфлікт) між ними з приводу рішення «приземлених економічних і технічних проблем» [7, с. 30].

Але не можливі «серйозні конфлікти» між державами, що знаходяться в рамках постісторії, «для серйозного конфлікту потрібні великі держави, які все ще знаходяться в рамках історії; а вони–то якраз і йдуть з історичної сцени» [4, с. 148].

Концепція «кінця історії» Ф. Фукуями зазнала серйозної і широкої критики на Заході. Хантінгтон, наприклад, відніс її до групи концепцій, позначеної ним як парадигма 2гармонійного світу». Розкриваючи її сутність, він писав: «Одна широко озвучена парадигма була заснована на передумові, що кінець «холодної війни» означав кінець широкомасштабного конфлікту в глобальній політиці та виникнення одного щодо гармонійного світу. Найбільш широко обговорюване

формулювання цієї моделі – теза про «кінець історії», висунута Френсісом Фукуямою» [7, с. 30]. З точки зору Хантінгтона, ця парадигма являє собою не що інше, як «передчуття ейфорії», що породило ілюзію гармонії, яка незабаром розвіялась. З одного боку, в світі стали відбуватися численні криваві етнічні конфлікти («етнічні чистки») і «за п'ять років після падіння Берлінської стіни слово «геноцид» чулося набагато частіше, ніж за будь-які п'ять років «холодної війни» [1, с. 32].

З іншого боку і США, і ООН виявилися нездатні придушити або хоча б локалізувати ці криваві регіональні конфлікти. Крім того, в світі відбувається відродження неокомуністичних і неофашистських рухів, інтенсифікація релігійного фундаменталізму, завершується період «дипломатії посмішок» і «політики» та з боку Росії в її відносинах із Заходом. Тому, робить висновок Хантінгтон, «парадигма гармонійного світу занадто відірвана від реальності, щоб бути корисним орієнтиром у світі після «холодної війни» [7, с. 32]. Цей висновок відноситься і до концепції Ф. Фукуями.

Валлерстайн, в свою чергу, стверджує: «Руйнування Берлінського муру і подальший розвал СРСР були схвально сприйняті як падіння комуністичних режимів і крах марксизму–ленінізму – однієї з ідеологічних сил сучасного світу. Очевидно, так воно і є. Ці події також відзначалися як остаточна перемога ідеології лібералізму. Таке твердження означає абсолютно невірне сприйняття дійсності. Зовсім навпаки, саме ці події ще більшою мірою свідчили про крах лібералізму і рішучий вступ світу в епоху «після лібералізму» [1, с. 5].

Точка зору Валлерстайна цікава і важлива тим, що вона абсолютно протилежна погляду Ф. Фукуями щодо перспектив існування, функціонування і ролі лібералізму в даний час. Крім того, порівнюючи їх підходи до оцінки лібералізму, можна припустити або взагалі зробити висновок про те, що вони пишуть про різні лібералізми, що вони розуміють під лібералізмом абсолютно різні ідеолого–теоретичні конструкції.

Сьогодні, як вважає Ф. Фукуяма, існує глобальний консенсус з приводу легітимності ліберальної демократії, принаймні в принципі. Як пише економіст Амартія Сен, «хоча демократія не практикується повсюдно і далеко не скрізь приймається, згідно загальносвітової точки зору, демократична форма правління нині досягла статусу, коли її вважають в цілому правильною». Найбільшою мірою її приймають в країнах, що досягли того рівня матеріального благополуччя, коли більшість громадян можуть вважати себе представниками середнього класу, тому спостерігається кореляція між високим рівнем розвитку і стабільністю демократії.

Сьогодні у світі існує взаємозв'язок між економічним зростанням, соціальними змінами і верховенством ліберально–демократичної ідеології. І при цьому конкурентоспроможна ідеологічна альтернатива не вимальовується. Марксистична утопія, тому що зрілий капіталізм створив суспільство, основою якого був середній, а не робочий клас. Але що коли подальший розвиток технологій і глобалізації підірве середній клас і зробить неможливим досягнення статусу середнього класу для більшості громадян країн, що розвиваються?

Ф. Фукуяма вважає тривожним той факт, що блага нового порядку сконцентровані у дуже невеликій групі людей у сфері фінансів і високих технологій, інтереси яких домінують у ЗМІ і у загальнополітичних дискусіях.

У політичному плані нова ідеологія повинна підтвердити перевагу демократичної політики над економікою, а також знову закріпити легітимність держави як виразника суспільних інтересів. Але програми, які вона повинна просувати для захисту життя середнього класу, не можуть спиратися тільки на існуючий механізм держави загального благоденства. Ця ідеологія повинна якимось чином змінити держсектор, зробивши його незалежним від нинішніх зацікавлених осіб, використовуючи при цьому нові підходи, що базуються на технологіях, для надання послуг. Вона також повинна рішуче заявити про необхідність перерозподілу благ і представити реалістичний шлях до припинення домінування груп інтересів у політиці.

Глобалізацію потрібно розглядати не як невідворотний факт, а як виклик і можливість, яку необхідно ретельно контролювати політично. Нова ідеологія не буде вважати ринок самоціллю, швидше вона повинна оцінювати світову торгівлю і інвестиції з точки зору не тільки накопичення національного багатства, але й внеску у процвітання середнього класу.

Першочерговим питанням при побудові сильної держави є подолання слабкості держави, яка проявляється через відсутність вертикальної керованості, що, передусім, потребує посилення ролі та інституціоналізації її ресурсного потенціалу. В межах пострадянської практики побудова сильних держав традиційно характеризується обмеженням демократії, запровадженням практик тотального управління, не здатного забезпечити ефективний розвиток, легітимністю адміністративного контролю, упорядкованістю відносин між державою та громадянином та політичною стабільністю. В результаті цього чіткі методологічні принципи, які вочевидь мають бути покладені в основу побудови сильної держави, виявляються делегітимованими. Тим самим підміняються критерії побудови такої моделі держави, оскільки «сильна влада» та «сильний політичний режим» виступають базовими інструментами легітимізації сильної держави. Більше того, пострадянські практики побудови сильної держави базують свою технологію на утвердженні сильного політичного режиму та силовому підпорядкуванні суспільства інтересам держави [3].

В цьому якраз і полягає принципова відмінність методології побудови сильної держави на пострадянському та європейському просторі, де акцент ставиться передусім на необхідності налагодження ефективної взаємодії влади із громадськістю як базового імперативу посилення потенціалу держави. Варто зазначити, що на пострадянському просторі поняття сильної держави ототожнюється з поняттям ефективної держави, здатної гарантувати громадянам стабільність, досягнути якої можливо лише спираючись на сильний політичний режим. Однак така концепція побудови сильної держави також може містити певні методологічні суперечності, які передусім перебувають в площині персоніфікації діяльності політичних лідерів, пов'язаної з тим, чи може слабкий

політичний лідер забезпечити побудову сильної держави, функціональну дієвість її інституційних структур. Така функціональна дієвість, на нашу думку, залежить від чіткого розуміння змісту національних інтересів, обґрунтування потреби прописати їх на рівні державної ідеології, що безпосередньо дасть змогу конкретизувати зовнішньо-політичний та зовнішньо-економічний курс, який посилить геополітичну могутність держави у світі. Слід особливо наголосити на тому, що визначальним критерієм побудови сильної держави є запровадження практики комунікування влади та суспільства, що має сприяти підвищенню протестного потенціалу суспільства, а це, у свою чергу, посилить підзвітність влади, укріпить потенціал сильної держави.

Френсіс Фукуяма досить уважно стежить за подіями в Україні ще з часів так званої «Помаранчевої революції». У вересні 2013 року, за два місяці до Євромайдану, він був у Києві і під час однієї зі своїх лекцій з глибоким розчаруванням говорив про провал демократичних перетворень в Україні, наслідком яких стало президентство Віктора Януковича. Українці один раз вже здивували світ своїм прагненням змін в 2004 році, а коли трапився провал, вони здивували світ ще раз в 2014 році. В цьому сенсі, це величезний потенціал, який тепер потрібно направити на те, щоб змусити чиновників і політиків працювати як єдина політична система.

Як Україні отримати успішну владу? Потрібно перейти від критики влади і зсередини змусити владу керувати країною. Це дуже важливий момент, тому що не можна зробити все, залишаючись виключно в громадянському суспільстві. Громадянське суспільство може бути сторожовим собакою, може змусити уряд бути підзвітним, але не може управляти країною. Ф. Фукуяма впевнений, що для цього активісти громадянського суспільства повинні зробити цей крок і стати інсайдерами.

Після протестів необхідно йти в політику, а не чекати перетворення старої політичної еліти на потрібну суспільству. У громадянського суспільства існує стійка думка, що всі політики погані, що уряд поганий. І якщо є люди, які хочуть щось змінити, вони повинні піти в політику і зробити це самі.

Головне питання нового керівництва країни – це ефективне, прозоре і зрозуміле управління з одного боку, і позбавлення від корупції з іншого. І зараз для Френсіса Фукуями очевидно, що якщо якість управління країною в Україні не відповідатиме вимогам і очікуванням людей, це призведе до чергового занепаду, який тепер вже може виявитися критичним.

Висновок. На завершення слід зазначити, що значимість і актуальність для нашого часу концепції Френсіса Фукуями обумовлена тим, що її зміст дає зрозуміти основи і причини розколу Заходу (наприклад, односторонність прийняття рішень Сполученими Штатами), причини розпочатої боротьби між лібералізмом і консерватизмом (неолібералізмом), політична і економічна реалізація ідей якого зумовила виникнення справжнього (в наші дні) глобальної економічної і, в першу чергу, фінансової кризи (наприклад, вільний нерегульований потік неконтрольованого капіталу), особливостей заломлення загальної світової кризи в Україні (зокрема,

впливу західної культури споживання, що реалізується населенням за допомогою негнатовного кредитування).

Сьогодні Ф. Фукуяма різко критикує основні положення неолібералізму (в тому числі і ряд ідей, викладених ним самим в розглянутій вище концепції), а також спроби їх реалізації в міжнародній політиці. Отже, політична концепція Френсіса Фукуями, що вже належить до класиків сучасної політичної і соціальної теорії, має стати дороговказом українському суспільству на шляху ефективних реформ всіх аспектів його життя.

Список використаних джерел

1. Валлерстайн Иммануэль. После либерализма: Пер. с англ. / Под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
2. Гидденс Э. Социология. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. / Э. Гидденс. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
3. Панченко В. Кінець історії. Кінець комунізму? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ex21.com.ua/standpoint/79-2.htm>
4. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С.134–148.
5. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке: [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с.
6. Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соц. порядку / Пер. з англ. В. Дмитрук. – Львів: Кальварія, 2005. – 376, [1] с.
7. Шість тез Ф. Фукуями про Україну, Росію і майбутнє [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tvoemisto.tv/news/6_tez_frensisa_fukuyamy_pro_ukrainu_rosiyu_i_maybutnie_65766.html

References

1. Vallerstajn Immanujel'. Posle liberalizma: Per. s angl. / Pod red. B. Ju. Kagarlickogo. – M.: Editorial URSS, 2003. – 256 s.
2. Giddens Je. Sociologija. Izd. 2-е, polnost'ju pererab. i dop. / Je. Giddens. – M.: Editorial URSS, 2005. – 632 s.
3. Panchenko V. Kinec' istorii'. Kinec' komunizmu? [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ex21.com.ua/standpoint/79-2.htm>
4. Fukujama F. Konec istorii? // Voprosy filosofii. – 1990. – №3. – S.134–148.
5. Fukujama F. Sil'noe gosudarstvo: Upravlenie i mirovoj porjadok v XXI veke: [per. s angl.] / Frjensis Fukujama. – M: ACT: ACT MOSKVA: HRANITEL', 2006. – 220 s.
6. Fukujama F. Velykij krah: Ljuds'ka pryroda i vidnovlennja soc. porjadku / Per. z angl. V. Dmytruk. – L'viv: Kal'varija, 2005. – 376, [1] s.
7. Shist' tez F. Fukujamy pro Ukrai'nu, Rosiju i majbutnje [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://tvoemisto.tv/news/6_tez_frensisa_fukuyamy_pro_ukrainu_rosiyu_i_maybutnie_65766.html

Perepelytsia N. O., postgraduate student of the Department of Political Science, Kyiv National University Taras Shevchenko (Ukraine, Kyiv), n.perepelytsia.n@gmail.com

Features of political concept of Francis Fukuyama

The peculiarities of the political base of noted scholar of modern problems of liberal democracy are analyzed in this paper. Their importance for the development of Ukrainian State in the way of the integration into the European Community is determined.

Keywords: bureaucracy, democracy, liberalism, civil society, political accountability, rule of law, trust, strong state, political system.

УДК 355:327+351.86(438)

Андріянова Н. М.,
науковий співробітник, Центр воєнно-стратегічних
досліджень Національного університету оборони
України ім. Івана Черняхівського
(Україна, Київ), andriianova_nina@ukr.net

АНАЛІЗ ЗМІН У БЕЗПЕКОВОМУ ПРОСТОРІ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА В ПЕРІОД ДО І ПІСЛЯ ВСТУПУ В НАТО

Проаналізовані зміни викликів та загроз для Республіки Польща на межі тисячоліть, під час падіння комуністичного режиму, розпаду Організації Варшавського Договору, під час її інтегрування в структури Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу та по сьогоднішній час. Досліджено трансформацію нормативно-правового забезпечення національної безпеки Республіки Польща щодо зовнішніх загроз. Під час написання статті, автором були використані наступні методи: системний, порівняльний та ретроспективний аналізи. Основні одержані висновки полягають в наступному: до і після вступу в НАТО Польща мала свої виклики і загрози, які змінювались залежно від політичного рішення щодо вступу Польщі в НАТО, залежно від змін оточуючого безпекового середовища та виникнення абсолютно нових викликів сьогодення. Вступ Республіки Польща до НАТО, забезпечення присутності військ Альянсу на її території є одним з ключових досягнень польської зовнішньої політики, щодо зменшення існуючих безпекових загроз.

Ключові слова: виклики, загрози, трансформація, збройні сили, сектор безпеки, НАТО, Республіка Польща.

Одна з країн засновників Варшавського Договору Польща зазнає багатогранні зміни та трансформації та прикладає зусилля забезпечити важливий вклад в систему світової безпеки. Цікаво простежити за зміною викликів та загроз для Польщі в періоді падіння комуністичного режиму, розпаду Організації Варшавського Договору (ОВД); які загрози виникли до вступу в НАТО та як Польща вирішує свої попередні загрози і, можливо, виникають нові після вступу в НАТО.

Дослідженнями з даної тематики займалися і польські і українські дослідники. В статті досліджені роботи таких авторів як Я. Тимків [5], Р. Купецькі [2], С. Кулік та Ю. Клімчук [3]. Стаття базується на положеннях офіційних документів («Стратегія оборони Польських збройних сил», «Національна стратегія безпеки Республіки Польща» [7], «Бачення Польських збройних сил зразка 2030 року» [9]), рапортах та звітних матеріалах («Стратегічний оборонний огляд. Професійні Польські збройні сили в сучасній державі» [8], Офіційний звіт здобутків перших років після вступу Польщі в НАТО «Рапорт Польща-НАТО» [11]).

Метою статті є проведення аналізу еволюції викликів та загроз безпековому простору Республіки Польща в період 90-х рр. та по сьогоднішній час.

Кінець холодної війни та поширення демократичних цінностей спричинено розпадом Радянського союзу, все це змусило країни світу переглянути свої зовнішні загрози.

У своєму Рапорті Польща-НАТО написаному в 1995 р. (Варшава: Інститут зі зв'язків з громадськістю, 1995), автори самої вражаючої групи колишніх високопоставлених посадових осіб з Міністерства закордонних справ та Національної оборони, що включають: два колишніх міністра закордонних справ А. Олеховський (1993–1995) і К. Скубішевський (1989–1993), один заступник міністра закордонних справ А. Ананіч (1992–1994), один колишній міністр національної оборони Я. Онішкевич (1992–1993) та інші визначили виклики і загрози для

безпекового середовища Польщі в період з 1989 по 1992 роки, серед них можна назвати такі:

- об'єднання Німеччини;
- розпад Організації Варшавського Договору (ОВД);
- розпад Радянського Союзу та спричинені цим геополітичні наслідки;

замороження всіх інших питань в площині Європейської безпеки (через створення нестабільної дворівневої буферної зони між Заходом та Росією) [1, с. 8].

В пошуках відповідей на політичні та безпекові проблеми Центральної Європи, на мою думку, необхідно підкреслити важливість економічних дій та програм, які не досить підтримувались, особливо з боку Європейського Союзу [1, с. 10].

У той же час головними загрозами того часу були присутність радянських військ на території Польщі і непевні умови їх виведення, скрутний економічний стан та незгода між політичними елітами.

Розпуск Варшавського договору, нестабільна ситуація на міжнародній арені у зв'язку з розпадом Радянського Союзу, економічна нездатність Польщі протистояти тогочасним викликам і загрозам, змусили шукати вихід із даної ситуації. Гарантом безпеки, союзом створення суспільного ладу, вільного від тоталітаризму та який би поважав права і свободи кожної держави для Польщі став блок НАТО, важливим також було гарантування НАТО безпеки країнам-членам у випадку збройної агресії з боку СРСР і комуністичних держав [2, с. 77] і тому польський уряд приймає рішення вступити до Альянсу.

12 вересня 1989 року прем'єр Т. Мазовецькі заявив, що Польща прямує в Європу. Уряд Т. Мазовецького відкидав концепцію обмеження зовнішньої політики, чи насамперед популярну в 80-ті роки XX ст. в опозиційній публіцистиці так звану «фінляндизацію», що ґрунтувалась на свободі внутрішньої політики і самообмеженні в питаннях зовнішньої політики, відмову від дій, які б могли «дратувати» Радянський Союз. В той же час урядова команда наполегливо наголошувала на суверенітеті і незалежності як базових засадах нової зовнішньої політики Польщі. З цього погляду врахування існуючого співвідношення сил мало служити регіональній стабільності, але не було тотожним обмеженню права на самостійні політичні рішення. Вже в жовтні 1989 р. на зустрічі міністрів закордонних справ країн Варшавського договору Польща заявила, що не відчуває загрози з боку західних країн [2, с. 98].

Під час підготовки вступу до НАТО, Польща мала провести зміни в багатьох сферах, адже як наголошує у своїй статті С. Кулік та Ю. Клімчук [3], до НАТО приєднуються держави, а не їх збройні сили. Польща мала забезпечити верховенство закону, прозорість бюджету, цивільний демократичний контроль над збройними силами і спеціальними службами, дотримання демократії та прав людини, запровадження механізмів ринкової економіки.

З 1989 року Польща провела програму щодо створення безпекового середовища, здатного відповісти основним принципам та цілям національної безпекової політики. Фундаментальні цілі безпекової політики базуються на «суверенітеті та незалежності, недоторканості кордонів та територіальній цілісності». До того ж державна політика повинна «гарантувати

безпеку громадянам, права та свободи, демократичний лад, стабільні умови для культурного та економічного прогресу, добробуту громадян, захисту національної спадщини та національної самоідентифікації, реалізація союзницьких угод та оборонні можливості та інтереси Польської держави». Стратегічна концепція Польщі в основному була побудована на основах Альянсу, бо і трансатлантика, і Європа здатні гарантувати відповідне безпекове середовище. Тим не менше, для польських політиків НАТО – це організація, що гарантує виконання безпекових цілей для держави [4].

Оборонна доктрина Республіки Польща (РП) була затверджена в 1990 році, її основними положеннями стали апелювання до польських національних і державних інтересів; деідеологізація міждержавних відносин, визнання авторитету міжнародних організацій та позбавлення синдрому вічного ворога (НАТО); висловлення занепокоєння перед втягуванням Польщі (в межах ОВД) у конфлікт незалежно від її волі.

Також у цьому документі дано реальну оцінку воєнно-політичній ситуації, що склалася навколо РП, виокремлено потенційні загрози. Особливо небезпечними визнано можливість конфлікту між двома організаціями (НАТО та ОВД), з ймовірним обмеженням чи необмеженням використанням ядерної зброї. Обґрунтовувалася можливість мирного розв'язання усіх спорів за допомогою використання для цього існуючих міжнародних організацій як у глобальному масштабі (Організація Об'єднаних Націй), так і на регіональному рівні (Організація Безпеки і Співробітництва в Європі). У цій стратегії домінував традиційний підхід до питання безпеки, згідно з яким найважливішою є територія, доступ до котрої бережуть непорушні кордони [2, с. 93].

Вступ 12 березня 1999 р. в Північноатлантичний альянс є одним із найважливіших подій в сучасній історії РП. Цей крок Польщі сприяв швидкому зростанню рівня національної безпеки. І варто підкреслити, що взаємини з Росією не погіршилися.

Польща висловила згоду на прийняття зобов'язань, що випливають з членства в НАТО. Вони охоплюють такі аспекти: надання беззастережної допомоги кожній державі Договору, якщо вона атакована; участь у миротворчих операціях, запланованих НАТО; підпорядкування своїх військ структурам командування НАТО, модернізація озброєння і реорганізація Збройних сил Польщі до норм, що зазначені в Північноатлантичному Договорі 1949 р.; нерозповсюдження таємниць, котрі передають інші держави-члени; уникання конфліктів з державами-сусідами; участь у розробленні спільних поглядів на загальних зборах НАТО [5, с. 155].

Після вступу Польщі до Організації Північноатлантичного договору були впроваджені такі документи, як Стратегія безпеки РП (4 січня 2000 р.) та Основи стратегії оборони РП (23 травня 2000 р.) схвалені Радою Міністрів і які окреслювали тодішню польську ситуацію в питаннях можливих загроз для держави, водночас, вказуючи на форми протистояння і враховуючи союзні (членські) зобов'язання. У другому розділі Стратегії, присвяченому загрозам і викликам, викладено ставлення та принципи дій Польщі щодо війни і військової агресії, регіонів з надмірною концентрацією військового потенціалу, нагромадження зброї масового ураження, економічних загроз, небезпеки нових поділів у Європі,

неконтрольованих транскордонних міграцій, навколишнього середовища, тероризму та організованої злочинності, активності розвідки закордонних спецслужб та охорони інформації [5, с. 127].

Конструктивні зміни міжнародної ситуації та зростання кількості соціально-політичних та економічних змін спонукали до зростання нових загроз і викликів, що в свою чергу змусило країн-союзниць переглянути свої вимоги до безпеки XXI сторіччя. Безпрецедентні терористичні акти 11 вересня 2001 року стали відправною точкою у політичному мисленні як на рівні національної, так і міжнародної безпеки. Від самого початку Польща усвідомлювала, що необхідно негайно робити рішучі кроки для того щоб заглянути в обличчя новим змінам, приймаючи активну участь в дипломатичних та воєнних справах і приєдналась до Глобальної антитерористичної кампанії. Це було необхідним поштовхом для важливих змін як у воєнних документах, так і в державних установах, відповідальних за державну безпеку. Одним із перших кроків було рішення уряду замінити «стару» Стратегію національної безпеки 2000 року, що була актуальною, доки не змінились державні принципи і цілі. Однак це не відповідало динамічним змінам в контексті нової політики безпеки [6, с. 13].

Стратегію національної безпеки РП ухвалено 22 липня 2003 р. У Стратегії наголошується, що Польща після вступу до НАТО отримала вагомі гарантії безпеки. І, попри різноманітні загрози для стабільності, напрям змін в європейському середовищі безпеки є позитивним. Польща визнала, що основні виклики в майбутньому будуть виходити не з якоїсь зони нестабільності поблизу власних кордонів, оскільки тепер її оточення цілком безпечне, а, швидше, з проблем, що тісно переплітаються з деякими негативними наслідками глобалізації. Суть змін у середовищі безпеки документ вбачає у зміщенні від класичних загроз (військова інтервенція) до нетипових загроз, джерелами яких стають також важкі для ідентифікації недержавні суб'єкти. Але важливим завданням залишається моніторинг ситуації з урахуванням відродження традиційних загроз [5, с. 138–139].

У листопаді 2007 р. Польща, як член ЄС, змінила свою стратегію безпеки, положення якої були скориговані зі Стратегічною концепцією НАТО і Європейською стратегією безпеки, врахувала ті зміни, які відбулися на європейському континенті та у світі після 2003 р., а також врахувала перегляд США своїх стратегічних цілей та опублікування в березні 2006 р. нової Стратегії національної безпеки США, як лідера НАТО [5, с. 143]. Аналізуючи загрози, зазначені в Стратегії національної безпеки РП 2007 року на довгострокову перспективу можна підкреслити, що польська безпека залежить від значного ступеню можливостей держави відповідати на виклики що вийшли за рамки традиційного розуміння поняття «виклики безпеці». Ці виклики є результатом поєднаних політичних, економічних, соціальних, демографічних процесів та змін зовнішнього середовища, які дуже часто перетинають державні кордони. Можливість Польщі зустріти ці виклики буде визначена тим як далеко і в якому напрямі буде подолана технологічна прогалина між Польщею та розвинутою Європою [7].

Людські чинники, що можуть впливати на національну безпеку Польщі це в першу чергу глобалізація; розмежування (поділ) ліній міжнародних стосунків; роль неурядових організацій; роль міжнародних корпорацій; глобальна система безпеки [8, с. 32].

Невійськові загрози будуть більш важливими в питаннях національної та громадянської безпеки та матимуть високу вірогідність виникнення. Це енергетична безпека, високотехнологічна безпека, тероризм, розповсюдження зброї масового ураження та її поставка, екологічна безпека; інфекцій, пандемії, епідемії, неочікувані події протистояння специфічних країн, значення яких може бути підвищеним високим рівнем співпраці із іншими державами та іншими учасниками міжнародних відносин [8, с. 33].

Воєнні загрози є незмінним елементом що формує національну безпеку. Розуміння загроз польській воєнній безпеці пов'язане із накопиченням важливого воєнного потенціалу біля польських кордонів та його можливе використання в досягненні політичних цілей [8, с. 34].

В документі стратегічного рівня «Бачення збройних сил РП зразка 2030 року» [9] зазначено, що непередбачуваність майбутнього міжнародного безпекового середовища не дозволяє чітко визначити вірогідність виникнення нових загроз навколо Польщі в наступні 20–25 років. Однак чітко можна визначити, що ці загрози не будуть стосуватись традиційних завоювання та окупації нових територій, натомість спостерігається загроза атак екстремістських організацій та організованих злочинних груп, загроз як наслідок природних катастроф, технічних аварій, індустріальних або екологічних катастроф. Вони є більш вірогідними для польського безпекового простору.

В документі визначені абсолютно нові загрози, такі як кібертероризм. Адже значне зростання рівня суспільної залежності від телекомунікаційних систем дає поштовх такій серйозній загрози державній безпеці як, кібертероризм, здатного атакувати та знищувати інформаційні ресурси системи державної оборони головних інформаційних систем, що відповідають за управління енергетичним сектором, економічним та державними фінансами.

Головним ризиком визначено міграцію населення з бідних нерозвинених країн до Європи, що може стати всеохоплюючим викликом для всього Європейського Союзу. Такі демографічні зміни можуть спричинити ряд суттєвих революцій в традиційних соціальних структурах та можуть спричинити зростання політичної і соціальної напруги [7].

В умовах кардинальних змін у геополітичній ситуації на європейському континенті, у жовтні 2014 р. Рада міністрів РП прийняла нову редакцію Стратегії національної безпеки Республіки Польща, у якій наголошується, що відновлення Росією позицій наддержави за рахунок її оточення та посилення конфронтаційної політики (про що свідчить конфлікт з Україною, включаючи анексію Криму) негативно відображається на стані безпеки в регіоні [10].

За оцінками авторів документа, на кордонах з Польщею існує ризик конфліктів регіонального та місцевого характеру, у які країна може бути безпосередньо або опосередковано втягнена. Польща також не є вільною від політичного тиску з використан-

ням військових аргументів. У безпосередній близькості з РП має місце висока концентрація військових сил і засобів. Загрози Польщі за несприятливих умов можуть мати як невійськовий, так і військовий характер. В останньому випадку вони можуть прийняти форму кризових та воєнних загроз, тобто збройних конфліктів різного масштабу від військових дій (нижче рівня класичної війни) до менш ймовірного конфлікту значного масштабу [11].

Прихід нової влади у Польщі в результаті президентських (травень 2015 р.) та парламентських (жовтень 2015 р.) виборів не призвів до зміни основних напрямів зовнішньої політики РП, якими залишаються забезпечення національної безпеки в умовах сучасних безпекових загроз (агресія РФ проти України, міграційна криза в ЄС, терористична загроза з боку ІДІЛ).

Польща зараз – це сильний гравець на міжнародній арені та частина оборонної системи альянсу що гарантує своїм членам безпеку та вносить умови для його стабільного розвитку [5, с. 143].

З метою зменшення сучасних існуючих загроз для РП, особливо з боку РФ, під час Варшавського саміту НАТО у Варшаві (08–09.07.16), прийнято рішення про ротатійне розміщення військ Альянсу на території країн Балтії та РП.

Отже, встановлення суверенітету та розпаду Варшавського договору, а також набуття членства в НАТО докорінно змінили геополітичне положення та число загроз і викликів Польщі. У 1992 р. вона була змушена опиратися на самостійну оборону. Після 1999 р. постала потреба пристосування стратегії до умов колективної безпеки. Після подій 2001 р. та трансформації міжнародних відносин нарізла необхідність перегляду основних положень політики безпеки Польщі. До і після вступу в НАТО Польща мала свої виклики і загрози, які змінювались залежно від політичного рішення щодо вступу Польщі в НАТО, залежно від змін оточуючого безпекового середовища та виникнення абсолютно нових викликів сьогодення. Вступ РП до НАТО, забезпечення присутності військ Альянсу на її території є одним з ключових досягнень польської зовнішньої політики, щодо зменшення існуючих безпекових загроз.

Подальші дослідження слід присвятити вивченню напрямів реформування та трансформації збройних сил провідних країн світу, у тому числі і Республіки Польща, як країни, що межує з Україною, має близьке до українського геостратегічне положення, подібну форми державного правління (парламентсько-президентська республіка), кількість населення, територію та спільне історичне минуле. РП досягла певних успіхів у реформуванні власних збройних сил, які можуть послугувати прикладом якісного здійснення процесів реформування Збройних Сил України та переходу на стандарти НАТО.

Список використаних джерел

1. Ananicz A. Poland–NATO / A. Ananicz, P. Grudzinski and others // Report published by the Center for International Relations Euvro–Atlantic Association. – Warsaw, Poland, 1995. – 30 p.
2. Кулецькі Р. Відносини Польща–НАТО // Євроатлантична інтеграція: досвід Польщі і України. Освітній пакет. За ред. О. Кокошинського // Видання друге, доповнене. – Київ, 2007. – 240 с.

3. Кулік С. Труднощі та проблеми входження Польщі до НАТО / С. М. Кулік, Ю. В. Клімчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – С.208–220.

4. Karwala D. Nowa Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej / Damian Karwala – Stosunki Międzynarodowe (November 2004) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stosunki.pl/main428346040410,4,yisvp.htm> (March 15, 2006).

5. Ярополк Т. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі / Тимків Ярополк. Навч. посібник // Видавництво Львівської політехніки. – Львів, 2011. – 224 с.

6. Bienek P. Polish Defence Policy in the context of National Security Strategy / Bienek Piotr – Naval Postgraduate School. – Monterey California. June, 2006. – 77 p.

7. National Security Strategy of the Republic of Poland. – Warsaw 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.files.ethz.ch/isn/156796/Poland-2007-eng.pdf>

8. Strategic Defence Review. Professional Polish Armed Forces in a modern state. Report. – Ministry of National Defence. Warsaw. – April 2011. – 157 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.mon.gov.pl/pliki/dokumenty/rozne/2014/02/strategia_obronnosci_eng.pdf

9. Vision of the Polish Armed Forces 2030. – Ministry of National Defence. Department of transformation. – Warsaw – May 2008. – 32 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archiwalny.mon.gov.pl/pliki/File/vision_of_paf_2030.pdf

10. Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>

11. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України. Аналітична доповідь НІСД. – Київ, 2015, С.21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nac_bezp-182c8.pdf

References

1. Ananicz A. Poland–NATO / A. Ananicz, P. Grudzinski and others // Report published by the Center for International Relations Euvro–Atlantic Association. – Warsaw, Poland, 1995. – 30 p.
2. Kupezky R. Wydosyny Polska–NATO / Europejska yntegracja: dosvyd Polsky i Ukrainy. Osvytnyy paket. Za red. O. Kokoshynskogo // Vydanna druge, dopovnene – Kyi'v, 2007. – 240 s.
3. Kulyk S. Trudnoshy ta problemy vkhodjena Polsky do NATO / S. M. Kulyk, J. V. Klymchuk // Naukovyy bysnyk Vjlyncykogo nazyjnalnogo unyversytetu ymeny Lesy Ukrainky. – Luzk, 2008. – S.208–220.
4. Karwala D. Nowa Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej/ Damian Karwala – Stosunki Międzynarodowe (November 2004) [Electronniy resurs] – Rejim dostupu: <http://www.stosunki.pl/main428346040410,4,yisvp.htm> (March 15, 2006).
5. Iaropolk T. Teoria i praktyka suchasnoy evropeyskoy polityky bespeky: pryklad Polshi / Tymkyv Iaropolk. Navch. posybynyk // Vydavnyztvo Lvyvskoy polytexnyky. – L'viv, 2011. – 224 s.
6. Bienek P. Polish Defence Policy in the context of National Security Strategy / Bienek Piotr – Naval Postgraduate School. – Monterey California. June, 2006. – 77 p
7. National Security Strategy Of the Republic of Poland. – Warsaw 2007, ch.2.2, art.28 [Electronniy resurs]. – Rejim dostupu: <https://www.files.ethz.ch/isn/156796/Poland-2007-eng.pdf>
8. Strategic Defence Review. Professional Polish Armed Forces in a modern state. Report. – Ministry of National Defence. Warsaw – April 2011. – 157 p. [Electronniy resurs]. – Rejim dostupu: http://en.mon.gov.pl/p/pliki/dokumenty/rozne/2014/02/strategia_obronnosci_eng.pdf
9. Vision of the Polish Armed Forces 2030. – Ministry of National Defence. Department of transformation. – Warsaw – May 2008. – 32 p. [Electronniy resurs]. – Rejim dostupu: http://archiwalny.mon.gov.pl/File/vision_of_paf_2030.pdf
10. Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej – 2014 [Elektronniy resurs]. – Rejim dostupu: <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>
11. Conzeptyalni zasady rozvytky systemy zabespeshena nazyonalnoy bezpeki Ukrain. Analitichna dopovid NISD. – Kyiv, 2015, S.21. [Electronniy resyrs]. – Rejim dostupu: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/nac_bezp-182c8.pdf

Andriianova N. M., researcher, the Center of military and strategic studies of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovsky (Ukraine, Kyiv), andriianova_nina@ukr.net

Analysis of changes in the security area of Poland in the period before and after the entry into NATO

The article analyzes the changes in the challenges and threats to the Republic of Poland at the turn of the millennium, during the fall of the communist regime, the collapse of the Warsaw Pact, during its integration into the structures of the North Atlantic Alliance and the European Union, and to date. The transformation of the normative and legal provision of the national security of the Republic of Poland concerning external threats is researched. During the writing, the author used the following methods: systematic, comparative, and retrospective analyzes. The main conclusions are: before and after joining NATO, Poland had its own challenges and threats that varied depending on the political decision on Poland's accession to NATO, depending on the changes in the security environment and the emergence of completely new challenges today. The accession of the Republic of Poland to NATO, ensuring the presence of the Alliance's troops on its territory is one of the key achievements of Polish foreign policy to reduce the existing security threats.

Keywords: challenges, threats, transformation, armed forces, security sector, NATO, Republic of Poland.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Остапенко М. А.,

доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політичних наук,
Київський національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
(Україна, Київ), m_ost@i.ua

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: КАСЬЯНОВА М. М.
УКРАЇНЦІ В МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ В УМОВАХ ПОСТБІПОЛЯРНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ /
М. М. КАСЬЯНОВА. – Монографія. – Вінниця:
ЦОП «Документ Принт», 2017. – 520 с.**

Міграційна проблематика в умовах трансформації системи міжнародних відносин набуває надзвичайної актуальності. Україна, обравши шлях стратегічного курсу на інтеграцію до ЄС, має осмислити проблеми регулювання потоків мігрантів, що дозволить отримати як позитивні результати, так і убезпечити негативні наслідки міграційних процесів.

Процеси міграції не є новими для сучасної практики. Переселення людей з економічних, соціальних, політичних, військових причин мало місце в історії людства. Не виключенням є і Україна. Втім зараз масштаби міграції набули глобального значення. Нині міграційні процеси охоплюють більшість країн світу. Інтенсивне переміщення трудових ресурсів відбувається між державами Європи, Північної й Південної Америки, Африканського материка, Південно-Східної й Західної Азії. Міграція стає важливим фактором, який визначає долю та перспективи розвитку не лише на рівні окремих країн та регіонів, але й всього світу.

Варто відзначити, що низка питань з теорії і практики міжнародної трудової міграції, проблема організаційних, економічних та правових аспектів її регулювання висвітлювалася як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Разом з тим, існує потреба у комплексному науковому дослідженні міжнародної міграції українців в контексті динамічних змін, викликів та загроз сучасної системи міжнародних відносин.

Монографія М. Касьянкової присвячена аналізу міграційного руху українських громадян до країн Східної Європи. Географічні межі авторського дослідження охоплюють країни пострадянського простору, зокрема Російську Федерацію, Республіку Білорусь та Республіку Молдова. З точки зору хронології у роботі досліджується період від 1991 року, коли Україна отримала статус самостійної держави й до початку подій Євромайдану в 2013 році. Вибір цього етапу історії нашої держави обумовлений як становленням української державності з низкою суперечливих і неоднозначних процесів, так і зростанням міграції наших співвітчизників, зокрема наукової, творчої еліти та трудового потенціалу.

За цих умов східноєвропейський вектор зовнішньої міграції набуває особливого значення. Він спрямований до країн, які мають багато схожого з Україною, її історією, культурою, традиціями. Окреслений у якості предмету дослідження регіон, характеризується розповсюдженням російської мови як певного інструменту міжнародного спілкування. Близькість історії, культури, побуту, традицій та мови спрощує адаптацію українців до нових умов. Як наслідок – це значні масштаби міграції українців до означених країн.

З часів отримання незалежності й до 2013 року було сформовано досить чіткий міграційний маршрут до Російської Федерації, який нині є одним з чинників, що викликає суперечки у нашому суспільстві і неоднозначно відображається на характері відносин між двома державами. Така ситуація надає владі Російської Федерації засади для маніпуляції свідомістю громадян обох держав, впливу на Україну й можливості опосередкованого просування своїх імперіалістичних ідей. В умовах існуючої військової агресії з боку Російської Федерації постає необхідність в адекватно спланованій державній політиці, яка має базуватись на всеохоплюючому та об'єктивному експертному розумінні міграційної проблематики в цьому регіоні. Саме це безперечно підкреслює актуальність розглянутих в монографії М. Касьянкової проблем та визначає їхнє теоретичне та практичне значення.

Рецензована монографія структурно складається з п'яти розділів, кожний з яких містить окремий аспект цілісного дослідження проблеми міграційних процесів як одного з сучасних мегатрендів глобалізованого світу та особливостей цих процесів на регіональному рівні, зокрема в Східній Європі. До цього регіону авторка відносить і пострадянські європейські держави, серед яких і Україна, хоча вони ще перебувають поза межами структур Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного альянсу. Об'єктом наукового дослідження в монографії М. Касьянкової зазначено зовнішню міграцію громадян України як соціально-політичного явища. Предметом – східноєвропейський вектор міграції громадян України в умовах постбіполярної трансформації системи міжнародних відносин. У фокусі дослідницької уваги авторки монографії також проблеми міграційної політики країн Східної Європи, нормативно-правові засади регулювання міграційних потоків, розселення та адаптації мігрантів, умови життя і праці українців в країнах-реципієнтах.

У першому розділі авторкою синтезовано теоретичні концепції та підходи до наукового осмислення феномену міжнародної міграції в контексті глобалізаційних змін. У розділі акцентовано увагу на аналізі сучасних наукових досліджень східноєвропейського вектору міграції громадян України, а також проаналізовано джерела,

підходи та методи дослідження міграції українців до країн Східної Європи. Слушним видається наголос на міждисциплінарному характері зазначеної у монографії проблематики.

Другий розділ монографії присвячено дослідженню сутності, причин та типологізації міграційних процесів в умовах трансформації міжнародної системи та відносин. Окрему увагу приділено вивченню передумов та причин активізації участі українців в міграційних процесах. Для осмислення цього М. Касьянова детально аналізує основні підходи до типологізації та класифікації міграційних явищ; досліджує економічну ситуацію в Україні на межі XX–XXI століть, яку визначає основним чинником міграції українців.

У третьому розділі монографічного дослідження авторка вивчає умови та принципи формуванні міграційного простору Східної Європи, зокрема специфіку його формування в пострадянську добу та основні принципи функціонування в сучасних умовах. Крім того, у фокусі дослідниці – проблеми формування національних міграційних законодавств в Росії, Білорусі та Молдові, а також ставлення до мігрантів з боку державної влади та суспільств цих держав.

В четвертому розділі досліджується проблема міграційного руху українців як елементу Східноєвропейського регіонального середовища. Використовуючи статистичні дані та результати соціологічних досліджень, авторка описує кількісні масштаби та якісні характеристики українських мігрантів, в тому числі – заробітчан, які складають основну частину міграційного потоку в окресленому регіоні.

П'ятий розділ монографії зацентовано на вивченні умов існування мігрантів в інших країнах. В цьому контексті розглядаються специфіка адаптації та життєдіяльність українських діаспор в досліджуваному регіоні.

У висновках монографії М. Касьянова зауважує, що за сучасних умов кожна незалежна країна виступає в двох ролях – в якості донора та реципієнта мігрантів. Причиною цього стає низка мотивів соціального, економічного, політичного характеру. В результаті проведеного авторкою аналізу було визначено, що найпоширенішою серед громадян України є трудова міграція до країн Східної Європи (Російська Федерація, Республіка Білорусь, Республіка Молдова). Підкреслено, що міграція українців в основному має негативний вплив на нашу державу, а саме: виснаження трудового потенціалу країни; демографічна криза, яка постає через виїзд молодого працездатного населення; відтік інтелекту з країни до сусідніх держав, що позначається на якості вітчизняної освіти та негативних тенденціях в сфері інтелектуального розвитку українського суспільства. Також наголошується на тому, що економічна вигода для вітчизняної економіки з боку мігрантів через залучення коштів, що може вважатися позитивним наслідком інтенсивних міграційних процесів, не може повною мірою компенсувати означені проблеми.

Одним із шляхів подолання цієї кризи, на думку авторки є реалізація комплексної політики покращення соціально-економічних умов життя українців. Зокрема, це стосується забезпечення гідних соціально-економічних умов всередині країни, щоб формувалася

мотивація працювати на користь держави і країни. Зокрема, робота та стажування за кордоном мають стати елементом процесу модернізації та обміну досвідом між різними країнами. Українець, що працює поза межами України стає її агентом впливу, розповсюджує інформацію про Батьківщину в країні перебування, а повернувшись – впроваджує набутий досвід на основному місці роботи.

Науково цінними є запропонований авторкою словник термінів з досліджуваної проблематики, авторське польове дослідження у форматі інтерв'ю з представниками вітчизняних міграційних кіл, а також низка інформативних схем, таблиць, діаграм, мап (Додатки), що сприяє більш глибокому ознайомленню з проблемою. Слушними є висновки авторки про переваги та недоліки кожної з країн Східної Європи, які залучають мігрантів з України. Зокрема, у розділі зазначено про спільні недоліки реалізації адаптаційної політики. Це проблеми в законодавчій сфері – національні нормотворчі акти, як правило, розробляються та приймаються, але не виконуються, що впливає на подальше формування міграційного середовища. По-друге, відсутність органів соціальної роботи з мігрантами або недостатня їхня кількість, що загострює проблеми адаптації, яких можна було б уникнути. По-третє, негативне ставлення середовища до мігрантів через образ, сформований для них у ЗМІ. Окреслені проблеми, а також низка інших, на які акцентовано увагу авторки монографії, визначають перспективи подальших наукових досліджень міграційної проблематики.

Підсумовуючи враження про монографію М. Касьянкової «Українці в міграційних процесах Східної Європи в умовах постбіполярної трансформації міжнародної системи» вважаємо за необхідне відзначити її як аргументоване самостійне наукове дослідження, яке становить інтерес як для експертного середовища, так і для широкої аудиторії читачів, які цікавляться проблематикою міграційних процесів, міграційної політики. В ньому вдало поєднано доробок з політичної, історичної, економічної та юридичної наук. Таким чином, його можна вважати новим кроком у вивченні міграційної проблематики, вагомим внеском до здобутків вітчизняної політологічної школи.

*Ostapenko M. A., d-r of political sciences,
prof. of National Pedagogical Dragomanov University
(Ukraine, Kyiv), m_ost@i.ua*

**Review of the monograph: Kasyanova M. N.
Ukrainians in migration processes in Eastern Europe
in terms of transformation of the post-bipolar international
system / M. N. Kasyanova. – Monograph. – Vinnitsa:
«Document Printer», 2017. – 520 p.**

* * *

Коцур А. П.,
доктор історичних наук, професор кафедри
етнології та краєзнавства, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), kotsurap@meta.ua

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: ШЕБЕТЮК Н. Б.
РОЗВИТОК АГРАРНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ
20-х – 30-і рр. XX ст.: МОНОГРАФІЯ / НААН,
ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти
та техніки; НАУК. РЕД. АКАДЕМІК НААН
В. А. ВЕРГУНОВ. – Київ, 2017. – 380 с.**

У сільськогосподарській науці України в окреслений період відбувся процес академізації, що змінив методологічні підходи до організації дослідницького процесу та його складових. Тодішня політична ситуація впливала на всі сфери суспільного життя, не стало виключенням і функціонування створеної у 1931 р. Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН). Проте, попри вплив зовнішніх чинників, наукова думка продовжувала еволюціонувати за своїми внутрішніми законами логічного розвитку.

Рецензована монографія є науковим дослідженням, спрямованим на відтворення особливостей побудови і діяльності структури наукового забезпечення розвитку сільського господарства України в складний історичний період. Актуальність теми не викликає сумніву в сучасних умовах розвитку України, коли потребують ефективних реформувальних практично всі складові вітчизняної економіки та їх науковий супровід.

Авторка опрацювала розлогий джерельний матеріал, добре обізнана з сучасною літературою предмету дослідження. Обрала цілком обґрунтовані методологічний інструментарій та структуру дослідження, які у 5 розділах послідовно розкривають результати виконання поставлених завдань. Дійшла аргументованого висновку, що розроблені наприкінці 20-х рр. XX ст. методи і принципи організації системи сільськогосподарської науки значною мірою знайшли своє відображення у реорганізації структури наукового забезпечення галузі. Крайовий принцип побудови сільськогосподарської дослідної справи у 1931 р. замінено проектом, який включав діяльність Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, загально-республіканських інститутів, всесоюзних спеціальних інститутів та опорних пунктів і дослідних господарств під методичним керівництвом ВАСГНІЛ. Проте, вплив командного адміністрування тоталітарного режиму призвів до розбалансування системи наукового забезпечення сільськогосподарської галузі, яка певною мірою ще знаходилася у стані формування. Відбулось реформування структури мережі науково-дослідних установ сільськогосподарської галузі у всесоюзному масштабі й у 1935 р. ліквідовано Всеукраїнську академію сільськогосподарських наук. Натомість провідною структурною одиницею у дослідництві було назначено хати-лабораторії, ефективність діяльності яких, на думку державників, забезпечуватиме її здійснення безпосередньо у виробничих умовах. Методологічні принципи втратили свої ознаки у практичному застосуванні й вже наприкінці даного десятиріччя потребували удосконалення.

Наукова новизна отриманих результатів відображається як у самій постановці проблеми, так і в комплексному підході до її вирішення. Автором вперше здійснено узагальнююче дослідження передумов організації, становлення та діяльності Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук; виявлено, проаналізовано та введено до наукового обігу широке коло історичних документальних матеріалів, які розкривають специфіку діяльності ВУАСГН і особливості дослідництва у науково-дослідних установах упродовж 30-х рр. XX ст.

Поглиблено наукові знання з історії розвитку сільськогосподарської науки через конкретизацію персоніфікованого внеску у становлення теоретико-методологічних засад сільськогосподарської дослідної справи. Дістав подальший розвиток напрям наукової роботи з питань історії створення, розгортання діяльності та функціонування наукових установ аграрного профілю на різних етапах розвитку.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладений матеріал дозволяє заповнити прогалини в історії аграрної науки стосовно становлення й діяльності науково-дослідних установ у цій сфері. Результати дослідження можуть бути використані при подальших розробках пріоритетних напрямів розвитку наукових досліджень з найважливіших проблем аграрного сектору економіки держави.

Як і будь-яке ґрунтовне дослідження, робота Н. Б. Шебетюк не позбавлена певних недоліків, зокрема, варто було б детальніше зупинитись на діяльності установ НАН України з розробки проблем сільського господарства, а також чіткіше виокремити напрацювання вищих навчальних закладів. У заголовку доцільніше було б подати назву України часів радянської влади та тоталітарної доби.

Загалом, монографія Н. Б. Шебетюк «Розвиток аграрної науки України наприкінці 20-х – 30-ті рр. XX ст.» є важливим внеском у розвиток вітчизняної історії науки, розширює межі та відкриває нові напрями наукових розвідок з історії аграрної науки, освіти і техніки України.

Kotsur A. P., Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Ukrainian History and Ethnic Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), kotsurap@meta.ua

Review of the monograph: Shchebetjuk N. B. Development of agrarian science of Ukraine in the late 20's and 30's of the twentieth century: monograph / NAAS, NSAL, Institute of Agrarian History, Science, education and Technology; Sciences Ed. Academician NAAS V. A. Vergunov. – Kyiv, 2017. – 380 p.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Полоз К. Ю. Основні чинники промислового розвитку Наддніпрянської України у першій половині XIX ст.	7
Гай-Нижник П. П. Становлення українсько-грузинських дипломатичних взаємин за Центральної Ради УНР та Української Держави за гетьманату П. Скоропадського (1917–1918 рр.)	12
Піковська Т. В. Впровадження нових форм ведення сільського господарства в 20-х роках XX століття	21
Сокирко А. А. Виставкова діяльність українських мистецьких об'єднань у 1920-х роках	24
Ніколаєва Н. Б. Життєвий шлях викладача Київського державного університету Арнольда Едмундовича Крістера	29
Кравчук Л. В. Розвиток мистецької культури на Тернопільщині в процесі радянізації краю в період вересня 1939 – червня 1941 рр.	33
Мочкін С. А. Втрати православної сакральної спадщини Волинської області (друга половина 1940-х – перша половина 1960-х років)	35
Поденко В. П. Глобалізація як історико-соціальний феномен, фактор впливу на національну ідентичність культурної політики	40
Теремецька Т. В. Становлення поглядів М. Д. Іванишева у контексті вивчення історії слов'янського права та історії України XIII – початку XVII століття.	43
Лада О. В. Порівняльний аналіз фінансово-правового становища наукових товариств України у часи Російської імперії (друга половина XIX ст.) та в умовах політики більшовизму Радянської держави (20–30-ті рр. XX ст.). Історіографія проблеми	46
Ластовський В. В. «Славний козак» Остафій Дашкович в українській історіографії	49
Гнатенко Л. А. Актуалізація палеографічно-орфографічного напрямку дослідження кирилических рукописів	53
Загорулько Р. О. Газетна періодика Києва часів Першої російської революції як джерело вивчення боротьби української громадськості за українізацію Київського Імператорського університету святого Володимира	58
Засєч О. В. Приватні книжкові колекції митрополитів та архимандритів у складі бібліотеки Києво-Печерської лаври	63
Петрушко Л. А. Неправильна печаль у тексті Києво-Печерського патерика: формат, причини, пропедевтика	67
Гавриш І. В. Особливості чернечого життя на теренах Станиславівської єпархії УГКЦ у період підпілля (1953–1989 рр.)	70
Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953–1964 роки) (Ч.7)	75
Богатирчук К. О. Державна політика щодо дітей і підлітків Української РСР 1960–1980-ті рр.	78
Вербицький Б. Д. Організація і розповсюдження українського самвидаву братами Михайлом і Богданом Горинями (1962–1965)	81
Лаврут О. О. Формування «радянського» світогляду учнів початкової школи засобами підручників (на прикладі «Українська мова. Підручник для 1 класу початкової школи. Частина перша. Українською мовою»)	85
Більо Л. М. Науково-дослідна робота музеїв Волинської області (1991–2016 рр.)	89
Кизименко І. О. Становлення профспілкового руху України 90-х рр. XX ст. у вітчизняній історіографії	93
Мерінг В. О. Проблема збереження архітектурної спадщини України (за матеріалами палацу Мерінгів у Старих Прилуках)	96
Набока С. В. Особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України в роки незалежності	101
Шакурова О. В. Погляди на етногенез українського народу Любомира Терлецького.	105
Фігурний Ю. С. Наукова модель періодизації походження українців у праці В. Балушка «Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність»	108
Філатова Н. С. Мовна ситуація у Донецькій області в умовах незалежної України.	112
Кебкало Т. Г., Годун Н. І., Буц М. А., Харченко Н. А. Інтелектуальне співтовариство українських фізіологів в Інституті фізіології ім. О. О. Богомольця	118
Баскакова А. С. Гуманітарний аспект «кримської проблеми» в українсько-російських відносинах	122
Маслак В. І. Переяслав 1654 і Гадяч 1658: нові тенденції в сучасній російській історіографії	127
Гаджиева М. Х. Роль і задачі Національної Бібліотеки в пропаганді ідей мультикультуралізму в Азербайджані (Роль і завдання Національної Бібліотеки в пропаганді ідей мультикультуралізму в Азербайджані)	132
Ганбарова С. І. Азербайджано-армянские отношения в 1918–1920-х годах (Азербайджано-вірменські відносини у 1918–1920-х роках)	137
Петраускас О. О. Чинники успішності Кондолізи Райс як першої афроамериканки на посаді державного секретаря США	140
Прихненко М. І. «Війна Блера»: місце війни в Іраку в системі особистісних світоглядних переконань Тоні Блера	144
Шевчук В. А., Куриляк В. В. Діяльність адвентистського видавництва «Поліглот» на території Іл Речі Посполитої у міжвоєнний період	149
Ямпольська Л. М. Курдський національний рух і військово-політична діяльність Мустафи Барзані (1903–1979)	153

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Воронкова В. Г., Кивлюк О. П., Максименюк М. Ю., Нікітенко В. О. Формування ноосферного світогляду як основи інформаційно-інноваційно-ноосферної економіки та суспільства	159
Муляр В. І. Феномен гармонії в культурі Сходу: традиція індуїзму	162
Зейналов У. А. Теоретические и методологические основы феномена «цивилизация» (Теоретичні та методологічні основи феномена «цивілізація»)	168
Іванов С. В. Теоретико-методологічні засади дослідження кризових станів суспільства та некерованості	173
Іванчук В. В. Концепт отчуждения в современном неомарксизме (Концепт відчуження в сучасному неомарксизмі)	175
Бредун І. В. Есхатологічні мотиви у просторі первісної свідомості	179
Колосюк І. А. Філософські та спеціально-наукові аспекти загальної методології наукового пізнання	182
Ведмедєв В. М. Ціннісна амбівалентність абсурдного	187
Старовойт О. В. Інноваційна культура особистості в контексті соціокультурного розвитку	192
Гордієнко О. О. «М'який» менеджмент: концептуалізація сучасності	196
Діденко Л. В., Кондрашова-Діденко В. І. Соціогуманітарні витлумачення процвітання: джерела VS сучасність	199
Кириленко К. М. Емпатія як протипага ескапізму в умовах домінування комунікативних технологій як засобу дифузії інновацій у постіндустріальному суспільстві	203
Кобзева Ю. Ю. Функциональный потенциал философской эссеистики в проблемном поле экзистенциального кризиса (Функціональний потенціал філософської есеїстики в проблемному полі екзистенційної кризи)	206
Комісар Л. П. Розуміння / інтерпретація: панорама методологічних пошуків у (пост)епістемології гуманітарних наук	209
Кочура Н. М. Гуманізація суспільного розвитку: виклики для України	212

Крисюк І. М. Ідеологема «Київ – Другий Єрусалим» в українському радикальному націоналізмі	219
Рожко В. А. Гедонізм як загроза (передумова) деетизації та дегуманізації людини та суспільства	223
Мельник В. В. Трансцендентальний ідеалізм Канта у світлі сучасних досліджень	226
Соболєвський Я. А. Секуляризм та віротерпимість у філософських поглядах американського мислителя Роджера Вільямса	230
Співак В. В. Уявлення про фортуна у філософській складовій спадщини Антонія Радивиловського	233
Стрелкова Ю. О. Трансформації діалектики в теології К. Барта	236
Узунова Н. Д. Від інтер– до контр–тексту: критика поглядів Ю. Крістєвої канадськими дослідницями (І. Буасклер, Д. Бурк)	239
Фльорко Л. Я. Ідентичність як становлення національної самосвідомості в художніх творах І. Франка	243
Фараджова Л. А. Історико–філософський аналіз трансформації ліберальних філософсько–економічних шкіл та напрямів	247
Тищенко М. В. Роль та місце контексту в сучасній теорії аргументації	252
Барков Д. Ю. Проблема віртуального підходу в изученні сетевой комунікації (Проблема віртуального підходу у вивченні мережевої комунікації)	255
Баюжева А. О. Особистість в епоху кризи ідентичності	258
Городницький А. В. Стратегічні перспективи суспільного договору крізь призму ре–контекстуалізації проекту засобами практичної філософії	263
Лаврова Л. В. Тілесність людини у філософському вимірі	266
Пігош М. А. Паїсій Величковський та святоотецька антропологія Східної патристики	269
Левкуліч В. В. Справедливість як соціокультурна цінність	273
Литвиненко Т. Дитина як Homo Ludens і суб'єкт життєтворення	277
Лукашенко М. В. Інформаційне суспільство та становлення віртуальної соціальності	280
Найдюнов О. Г. Вплив інформаційно–комп'ютерних технологій на розвиток мережевого суспільства	283
Butko Y. L. The influence of the Taoist anthropomistic tradition on the modern Ukrainian society (Вплив даоської антропомістичної традиції на сучасне українське суспільство)	289
Завальнюк О. В. Спорт у контексті сучасних філософських проблем тілесності	291
Ібрагімов М. М., Колядич Е. В. Суперечливі тенденції впливу фізичної культури і спорту на здоров'я людини	294
Климко І. Г. Культурні практики туризму в контексті глобалізаційних проблем сучасності	298
Подольська О. В. Людина в лінгвістичних моделях філософії мови	302
Свистун В. В. Тиша у смисловиразній тканині нової музики	305
Вахтель А. І. Щодо перекладу термінології сучасної англійської епістемології	309
Гамшесова В. М. Монархічний («охоронний») соціалізм К. Н. Леонтьєва як вид соціальної утопії	312
Михайліченко М. В. Взаємозв'язок трансформаційних процесів держави й університету: роздержавлення і відмова від патерналізму	315
Вдовиченко С. В. Проблема подолання пострадянських атавізмів у системі вищої освіти України	320
Великодна Є. М. Духовне здоров'я у медіа–культурному середовищі як філософсько–освітня проблема	325
Дроботенко М. О. Учителю як освітній філософ	328
Камбур Н. О. Філософсько–освітній дискурс легітимізації реформування вищої школи	331
Нежива О. М. Вища освіта в Німеччині: основні принципи	335
Чжань Сін. Перспективи становлення нової моделі вищої освіти в сучасній Україні	339
Гасимова А. М. Дастаны про гачагов и традиции создания героических дастанов (Дастаны про гачагів і традиції створення героїчних дастанів)	343

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Артішевський А. Е. Позиція парламентської опозиції в умовах системного конфлікту	348
Стадніченко Р. В. Трансформація політичної участі в умовах постмодерної демократії	352
Панчак–Бялоблоська Н. В. Уряди та урядові кабінети в парламентських демократіях: система агентських відносин делегування повноважень та відповідальності	356
Тимченко М. М. Основні критерії ефективності зовнішньопартійної комунікації	362
Tomaszewska K., Klos A. The provision of social work for the elderly and dependent people (Вплив демографічних причин на необхідність соціальної роботи)	365
Білоус Ю. В. Зовнішні характеристики формування іміджу політичного діяча	368
Балацька О. Б. Збройний сепаратизм як форма політичного насилля: теоретичний аналіз	371
Дахно О. Ю. Основні фактори забезпечення територіальної цілісності сучасної держави	375
Калужна Ю. Попередження соціальних конфліктів: інформаційний аспект	380
Матчук Я. Використання соціальних мереж як платформи для політичних комунікацій (на прикладі європейських інституцій)	383
Хонін В. М. Матриця ранжування міжнародних техногенних відносин. Координата третя	387
Васильчук С. О. Нормативні й організаційно–правові засади запобігання та протидії діяльності незаконних воєнізованих і збройних формувань в Україні	393
Білецька О. Національна і регіональна ідентичності у формуванні ефективної української державності	399
Шустенко С. О. Роль Ради Європи у розвитку європейських стандартів з прав людини в Україні	402
Галоненко В. А. Політична партія в процесі інституціоналізації демократії в Україні	404
Головань О. О. Еволюція політики адміністрації Дональда Трампа щодо України в сучасній повістці дня	407
Павленко О. І. Відповідальність чиновницького апарату підросійської України за порушення службових обов'язків в XIX ст.	410
Manchulenko O. G. The USA–Ukraine: prospects of security alliance (США–Україна: перспективи безпеки альянсу)	414
Гоцуляк В. М. С. Петлюра – символ національного відродження	416
Смокова Г. І. Освіта як провідний механізм формування публічних цінностей молоді в Україні	420
Вонсович О. С. Вплив ісламського чинника на систему європейської безпеки	423
Дубов Д. В., Дубова С. В. «Соціальні кібератаки» як інструмент хаотизації політичних процесів (на прикладі виборчого та поствиборчого періоду в США у 2016–2017 рр.)	426
Парлюк В. І. Ліберальний напрям в партійній системі сучасної Австрії	430
Перепелиця Н. О. Особливості політичної концепції Френсіса Фукуями	434
Андриянова Н. М. Аналіз змін у безпековому просторі Республіки Польща в період до і після вступу в НАТО	438

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Остапенко М. А. Рецензія на монографію: Касьянова М. М. Українці в міграційних процесах Східної Європи в умовах постбіполярної трансформації міжнародної системи / М. М. Касьянова. – Монографія. – Вінниця: ЦОП «Документ Принт», 2017. – 520 с.	443
Коцур А. П. Рецензія на монографію: Щербетюк Н. Б. Розвиток аграрної науки України наприкінці 20–х – 30–і рр. XX ст.: монографія / НААН, ННСГБ, Ін–т історії аграр. науки, освіти та техніки; наук. ред. академік НААН В. А. Вергунов. – Київ, 2017. – 380 с.	445

CONTENT

HISTORICAL SCIENCES

Poloz K. Y. Basic factors for industrial development of Dniper Ukraine in the first half of the XIX century.	7
Hai-Nyzhnyk P. P. Formation of Ukrainian–Georgian diplomatic relations for the Central Council of the UPR and the Ukrainian State under P. Skoropadsky Hetmanat (1917–1918).	12
Pikovska T. V. Introduction of new forms of conduct of agriculture in 20–X years of XX century.	21
Sokyрко A. A. Exhibition activity of Ukrainian art associations in the 1920s.	24
Nikolaeva N. B. The life way of Kyiv State University's professor Arnold Krister.	29
Kravchuk L. V. Development of mystic culture in Ternopilship in the process of the range of borderization in the period of September 1939 – June 1941.	33
Mochkin S. A. The loss of the orthodox sacred heritage of Volyn region (the second half of the 1940s – the first half of the 1960s).	35
Podenko V. P. Globalization as historical and social phenomenon, factors influencing on the national identity cultural policy.	40
Teremetska T. V. The formation of attitudes by M. D. Ivanichev in the context of studying the history of Slavic law and the history of Ukraine of XIII–beginning of the XVII century.	43
Lada O. V. The comparative analysis of the financial and legal condition of scientific societies in Ukraine at the time of the Russian Empire (second half of the 19th century) and in terms of the Bolshevism' policies of the Soviet state (20–30–ies. XX century). The historiography of the problem.	46
Lastovskiy V. V. «The glorious Cossack» Ostap Dashkevych (Eustachy Daszkiewicz) in Ukrainian historiography.	49
Hnatenko L. A. Actualization of palaeographic–orthographic direction of cyrillic manuscripts research.	53
Zahorulko R. O. Kyiv Newspapers of the First Russian Revolution Times as a Source of Studying the Ukrainians' Struggle for Ukrainisation of the Kyiv Imperial University of Saint Volodymyr.	58
Zaiets E. V. Private books collections metropolitan and archimandrites that are consisting by library Kiev–Pechersk Lavra.	63
Petrushko L. A. «Wrong» sorrow in the text of the Kyiv–Caves Paterikon: format, causes, propaedeutics.	67
Gavrysh I. V. Features of monkish life on the territory of the Stanislaviv diocese of the UGCC during the underground period (1953–1989).	70
Lukyanenko O. V. «Caricature wars» in the educational media of the Ukrainian SSR of the «thaw» period (1953–1964) (P.7).	75
Bogatyrchuk K. O. Children and youth state policy of the Ukrainian SSR 1960–1980's.	78
Verbytskyi B. D. The organization and distribution of Ukrainian samizdat by brothers Mykhailo and Bohdan Horyn (1962–1965).	81
Lavrut O. O. Formation of the «Soviet» outlook means of elementary school textbooks (for example, «Ukrainian language. Textbook for grade 1 primary school. Part One. In Ukrainian»).	85
Bilo L. M. The research work of Volyn museums (1991–2016).	89
Kyzymenko I. O. Trade Union movement of the Ukraine in nineties of XX century in national historiography.	93
Mehring V. O. The Problem of Preserving the Architectural Heritage of Ukraine (based on the materials of the Mehring Palace in the Old Priluki).	96
Naboka S. V. Peculiarities of social–political and socio–economic development of Ukraine during independence period.	101
Shakurova O. V. The views on ethnogenesis of the Ukrainian people of Liubomyr Terletskyi.	105
Fihurnyi Yu. S. The scientific model of periodization of Ukrainian origin in the work of V. Balushok «Ukrainian ethnic community: ethnogenesis, history, etnonimiya».	108
Filatova N. S. Linguistic situation in the Donetsk region during the times of independent Ukraine.	112
Kebkalo T. G., Godun N. I., Buts M. A., Kharchenko N. A. Intellectual community of Ukrainian physiologists in the Bogomoletz Institute of Physiology.	118
Baskakova A. S. A humanitarian aspect of the «Crimea problem» in Ukrainian–Russian relations.	122
Maslak V. I. Pereyaslav in 1654 and Gadyach in 1658: new trends in contemporary Russian historiography.	127
Hajiyeva M. Kh. The role and duties of the National Library in promotion of Multiculturalism ideas in Azerbaijan.	132
Ganbarova S. I. Azerbaijan–Armenian relations in the 1918–1920–years.	137
Petrauskas E. O. The success factors of Condoleezza Rice as a first afroamerican us secretary of state.	140
Prykhnenko M. I. «Blair's War»: Iraq war in the Tony Blair's system of personal world view beliefs.	144
Shevchuk V. A., Kurylyak V. V. Activities of the Adventist publishing house «Poliglot» in the territory of the Second Polish Republic in the interwar period.	149
Yampolska L. M. The Kurdish national movement and military–political activity of Mustafa Barzani (1903–1979).	153

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Voronkova V. G., Kyvliuk O. P., Maksimenyuk M. Yu., Nikitenko V. O. Formation of noosphere world as the basis of information and innovation noosphere, noosphere economy and society.	159
Mulyar V. I. Phenomenon of harmony in Eastern culture: traditions of Hinduism.	162
Zeynalov U. A. Theoretical and methodological basis of the phenomenon «civilization».	168
Ivanov Y. V. Crisis states of society and ungovernability: theoretical and methodological bases of research.	173
Ivanchuk V. V. The concept alienation in the modern newmarxism.	175
Bredun I. V. Eschatological motives in the space of periodic consciousness.	179
Kolosiuk I. A. Philosophical and special–scientific aspects general methodology of scientific knowledge.	182
Vedmedev V. M. Value ambivalence of absurdity.	187
Starovoi O. V. Innovative culture of the individual in the context of socio–cultural development.	192
Gordienko O. O. «Soft» management: conceptualization of modernity.	196
Didenko L. V., Kondrashova–Didenko V. I. The socio–humanities interpretations of flourishing: origin VS contemporaneity.	199
Kyrylenko K. M. Empathy as a counterbalance to the escapism under the conditions of communication technologies' domination as a means of diffusion of innovations in post–industrial society.	203
Kobzeva Y. Y. Functional potential of philosophical essays in the problem field of existential crisis.	206
Komisar L. P. Understanding / interpretation: a panorama of methodological searches in (post)epistemology of humanities.	209
Kochura N. N. Humanization of social development: challenges for Ukraine.	212

Krasyuk I. M. The ideologue «Kyiv is the Second Jerusalem» in Ukrainian radical nationalism	219
Rozhko V. A. Hedonism as a threat (prerequisite) to deethization and dehumanization of man and society	223
Melnyk V. V. Kant's Transcendental Idealism Regarding Contemporary Investigations	226
Sobolevsky Ya. A. Philosophy of the American thinker of Roger Williams: secularism and religious tolerance	230
Spivak V. V. Notion of the fortune in the philosophical composition of Anthony Radivilovsky's heritage	233
Strielkova Yu. A. The transformation of dialectics in Karl Barths theology	236
Uzunova N. D. From inter- to counter-text: criticism of J. Kristeva's views by Canadian researches (I. Boisclair, D. Bourque)	239
Florko L. Ya. Identity as Becoming of National Self-Consciousness in Literary Works by I. Franko	243
Faradzova L. A. Historical and philosophical analysis of the transformation of liberal philosophical and economic schools and trends	247
Tyshchenko M. V. Role and place of context in contemporary argumentation theory	252
Barkov D. Y. The virtual approach problem in the network communication study	255
Baiuzheva A. A. Personality during the identity crisis	258
Horodnytskyi A. V. Strategic perspectives of social contract through the prism of re-contextualization of the project by means of practical philosophy	263
Lavrova L. V. Human physicality in the philosophical dimension	266
Pihosh M. A. Paisius Velichkovsky and patristic anthropology of Eastern patristic	269
Levkulych V. V. Justice as social and cultural value	273
Lytyvnenko T. Child as Homo Ludens and a subject of life creation	277
Lukashenko M. V. Informational society and formation of virtual sociality	280
Naydonov O. G. Influence of information-computer technologies on network society development	283
Butko Y. L. The influence of the Taoist anthropomistic tradition on the modern Ukrainian society	289
Zavalniuk O. Sport in the context of modern philosophical problems of corporeality	291
Ibragimov M. M., Koliadych E. V. Contradictory trends in the influence of physical culture and sport on human health	294
Klymko I. G. Cultural tourism practices in the context of globalization problems of our time	298
Podolyakina O. V. A man is in the linguistic models of philosophy of language	302
Svystun V. V. Calmness in meaning expressing material of new music	305
Vakhtel A. I. On translation of the terminology of the modern English-speaking epistemology	309
Hamsheieva V. M. Monarchic («guarding») socialism by K. N. Leont'ev as a type of social utopia	312
Mykhailichenko M. V. Intervention of transformation processes of the state and university: denationalization and disclaimer of paternalism	315
Vdovychenko E. V. The problem of overcoming post-soviet atavisms in the system of higher education in Ukraine	320
Velicodna Y. M. Spiritual health in the media-cultural environment as a philosophical-educational problem	325
Drobotenko M. O. The teacher as an educational philosopher	328
Kambur N. O. Philosophical and educational discourse of legitimization reform of higher education	331
Nezhyva O. M. Higher Education in Germany: basic principle	335
Zhang Xin. The prospects for a new model of higher education in modern Ukraine	339
Gasimova A. M. Dastans about gaches and the tradition of creating heroic dastans	343

POLITICAL SCIENCES

Artishevskiy A. E. Extra-parliamentary opposition within systemic conflict conditions	348
Stadnichenko R. V. Transformation of political participation in postmodern democracy	352
Panchak-Byaloblotska N. V. Governments and governmental cabinets in parliamentary democracies: system agency relationship delegating authority and responsibility	356
Timchenko M. M. The main criteria for the effectiveness of external party communication	362
Tomaszewska K., Klos A. The provision of social work for the elderly and dependent people	365
Belous U. V. External characteristics of politician image formation	368
Balatska O. B. Armed separatism as a form of political violence: theoretical analysis	371
Dakhno O. Yu. The main factors of ensuring the territorial integrity of the modern state	375
Kaliuzhna Y. Prevention of social conflicts: information aspect	380
Matchuk Ya. Social media as a platform for political communication (based on European institutions)	383
Khonin V. M. The matrix of ranking of international technogenic relations. Third coordinate	387
Vasylchuk E. O. The regulatory and organizational and legal principles of prevention and counteraction of illegal paramilitary and armed groups in Ukraine	393
Biletska O. National and regional identities are in forming of the effective Ukrainian state system	399
Shustenko S. O. The role of Council of Europe in the development of European standards of human rights in Ukraine	402
Gaponenko V. A. Political party in the process of institutionalization of democracy in Ukraine	404
Holovan O. O. The evolution of D. Trump administration's policy towards Ukraine in today's order of the day	407
Pavlenko O. I. Responsibility of the bureaucratic apparatus of the Russian Ukraine for breach of official duties in the nineteenth century	410
Manchulenko O. G. The USA-Ukraine: prospects of security alliance	414
Goculyak V. M. Petliura is a symbol of national revival	416
Smokova H. I. Education as a basic mechanism for forming of public values of youth in Ukraine	420
Vonsovych O. S. The influence of the Islamic factor on the European security system	423
Dubov D. V., Dubova S. V. «Social cyberataks» as a tool of chaotizing political processes (on the example of the electoral and post-electoral period in the USA in 2016-2017)	426
Parlyk V. I. The liberal direction in the party system of modern Austria	430
Perepelytsia N. O. Features of political concept of Francis Fukuyama	434
Andriianova N. M. Analysis of changes in the security area of Poland in the period before and after the entry into NATO	438

SCIENTIFIC LIFE

Ostapenko M. A. Review of the monograph: Kasyanova M. N. Ukrainians in migration processes in Eastern Europe in terms of transformation of the post-bipolar international system / M. N. Kasyanova. – Monograph. – Vinnitsa: «Document Printer», 2017. – 520 p.	443
Kotsur A. P. Review of the monograph: Shchebetyuk N. B. Development of agrarian science of Ukraine in the late 20's and 30's of the twentieth century: monograph / NAAS, NSAL, Institute of Agrarian History, Science, education and Technology; Sciences Ed. Academician NAAS V. A. Vergunov. – Kyiv, 2017. – 380 p.	445

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Розташування структурних елементів статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, e-mail (українською, англійською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки;
- ключові слова українською, англійською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; після списку використаних джерел **надається цей же список** джерел латинським алфавітом (транслітерація);
- **обов'язкова вимога до статей – якість, високий рівень англійської мови.**

3. Вимоги для оформлення тексту:

Поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

4. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком:

[7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231зв].

5. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

6. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Підписи рецензії або витягу обов'язково завірені з печаткою. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

7. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

8. До статті додаються:

- для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою 2000 знаків. Резюме статті повинно бути структуроване, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки.

Резюме статті надсилається безплатно.

- **Відомості про автора (авторів):** прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон (моб.), e-mail, № відділення «Нової пошти».

МІЖНАРОДНА ІНДЕКСАЦІЯ ЖУРНАЛУ

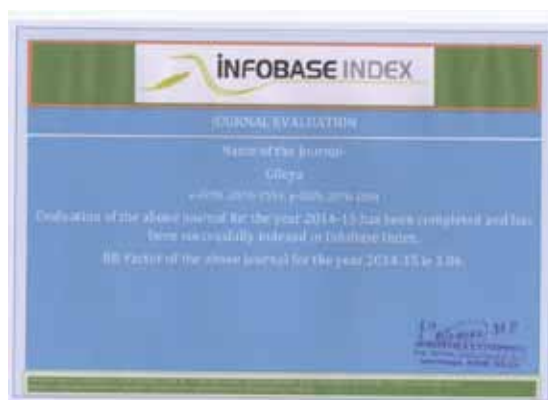
1. Index Copernicus (Польща) – міжнародна наукометрична база (Index Copernicus Journals Master List). Даний сайт містить індексування, ранжування і реферування журналів, а також є платформою для наукового співробітництва та виконання спільних наукових проєктів

2. EBSCO (USA) – агрегатор повнотекстових видань. Включає в себе 375 повнотекстових баз даних і більш 350000 електронних книг

3. InfoBase Індекс (Індія) – комплексна, багатоцільова база даних, що охоплює наукові літератури з усього світу.

4. SIS (Scientific Indexing Services) (USA) фокусується на цитатах індексації, аналіз цитованості і підтримує бази даних, що охоплюють цитування тисячі академічних журналів. SIS забезпечує кількісний і якісний інструмент для рейтингу, оцінки та класифікації журналів з навчальної оцінки і передового досвіду.

5. РИНЦ (Росія) – міжнародна наукометрична база даних наукових публікацій вчених. Для отримання даних про публікації та цитованості статей на основі бази даних РИНЦ використовується аналітичний інструментарій ScienceIndex.

=====

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»
В и п у с к 122 (7)

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»
122 edition (7)

СПІВЗАСНОВНИКИ:
**Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук, «Видавництво «Гілея»**

Шеф-редактор: *В. П. Андрущенко*
Головний редактор: *В. М. Вашкевич*
Відповідальний секретар: *В. Б. Халамендик*

Видавництво: «Видавництво «Гілея»
04070, м. Київ, вул. Почайнинська, 62

Підписано до друку 28.06.2017 р.
Формат 60х84/8. Ум. друк. арк. 52,55. Наклад 300 пр. Зам. № 272

Друк:
ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Петра Болбочана, 8, корп. 6
тел./факс: 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010

Ціна договірна